

GOVERNMENT OF INDIA

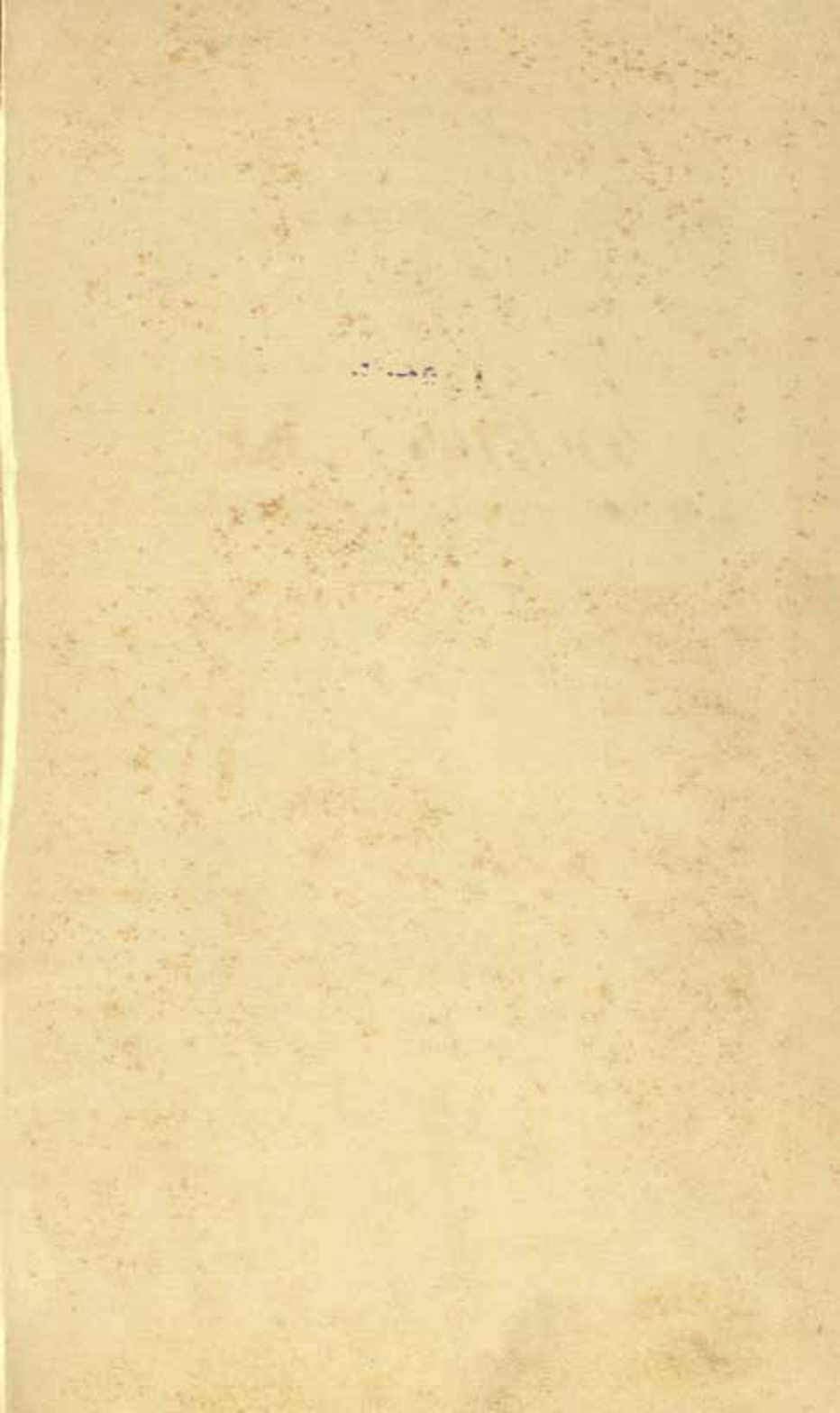
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY

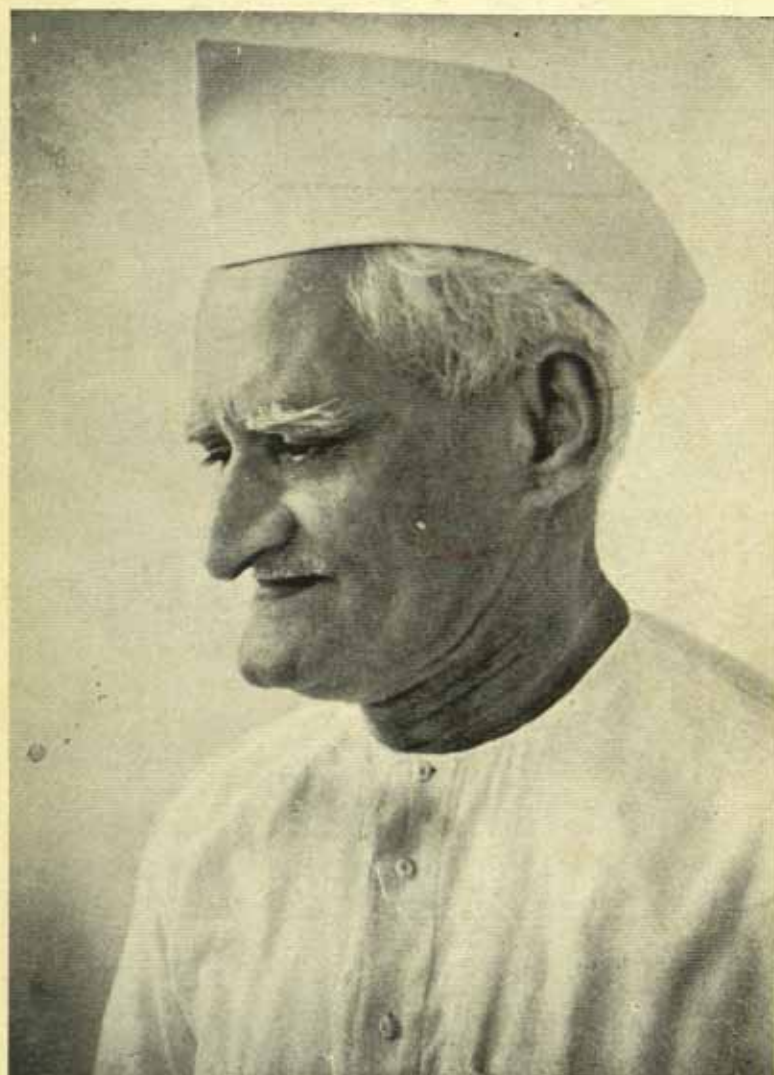
**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

15044

CALL No. 491.4765 Pat

D.G.A. 79.

જન્મ : ૮-૪-૧૮૮૭

અવસાન : ૨૧-૮-૧૯૫૫

રામનારાયણ ત્રિ. પાઠક

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

बृहत् पिंगल

श्री हेमचंद्राचार्य ग्रंथमाला

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

15044

491.4765

Pat

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
મુંબઈ

प्रकाशक
जयंतकृष्ण ह. दवे
मंत्री, गुजराती साहित्य परिषद
भारतीय विद्याभवन, मुंबई-७

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI

Acc. No. 15044.
Date..... 26/2/58.
Call No. 491.4765/Pat.

प्रथम आवृत्ति, सप्टेम्बर, १९५५

Brhat-pingala

Ramnarayan Vishwanath

पंदर रुपिया

Palthak

मुद्रक
जीवणजी डाह्याभाई देसाई
नवजीवन मुद्रणालय, अमदावाद-१४

પ્રકાશકના બે બોલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી સ્વ. શ્રી રામનારાયણભાઈ વિરચિત 'વૃહત્ પિંગલ'નો આકર ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે; પણ સાથે દુઃસ્વપ્ના વાત એ છે કે આ આશ્ચર્ય ગ્રંથ એમની ઇચ્છા પ્રમાણે છપાઈને તૈયાર થયો, એમની પ્રસ્તાવના પણ લખાઈ, અને પ્રસિદ્ધ થવાની તૈયારીમાં હતો તે દરમિયાન તા. ૨૧ ઑગસ્ટ ૧૯૫૫ને દિવસે એમનું હૃદયરોગના હુમલાથી શોકજનક અને આકસ્મિક અવસાન થયું; અને વર્ષોની અધાક મહેનત બાદ તેમનો આ પ્રસિદ્ધ થતો ગ્રંથ જોવાને તેઓ પાર્થિવ દેહે વિદ્યમાન નથી. એમના ધાર્મિક પરિશીલનના સમૃદ્ધ પરિપાકરૂપે લખાયેલો આ ગ્રંથ ચિરંજીવી રહેવાને જ સર્જાયો છે અને આ યશઃકાવ્યને જરામરણજ કશો મય નથી.

દલપતરામ, રણછોડલાલભાઈ, કેશવલાલ ધ્રુવ વગેરે વિદ્વાનોએ આ વિષય સ્નેહથી છે પણ જેમ કર્તા પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તેમ કોઈએ પોતાની દૃષ્ટિએ સઠંગ પિંગલ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. કર્તાએ એમનું પોતાનું સઠંગ શૃંગલાવદ નિરૂપણ પ્રકરણોમાં ઉતારેલું છે અને વિસ્તૃત ચર્ચાઓ પરિશિષ્ટમાં આપેલી છે. કર્તાએ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ ચર્ચા કરી છે; સાથે વૈદિક છંદોથી માંડી મરાઠીના ઓવી અમંગોની પણ ચર્ચા કરી છે. પ્રવાહી છંદની ચર્ચા માટે એક સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટ આપ્યું છે.

આ ગ્રંથ મોટે ભાગે કર્તાએ ભારતીય વિદ્યાભવનમાં તેમની નિયુક્તિ દરમિયાન લખ્યો છે. આ વિષયમાં જેટલાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ હતાં તે સઘળાં શ્રી રામનારાયણભાઈએ જોયાં છે, વિચાર્યાં છે, અને અનેક પ્રશ્નો ઉપર પોતાનો નવીન દૃષ્ટિનો પ્રકાશ પાડ્યો છે. હિન્દી અને મરાઠી ગ્રંથકારોના મતની પણ આમાં ચર્ચા છે. અન્ય ભાષાના વિદ્વાનો આ ગ્રંથનો પણ ઉચિત વિચાર કરે એ ઉદ્દેશથી આશ્ચર્ય ગ્રંથ દેવનાગરીમાં છપાયો છે.

શ્રી રામનારાયણભાઈ ૧૯૪૬ની રાજકોટની સોઝમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ હતા. આજે સાક્ષરભૂમિ નડિયાદમાં શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના

શતાબ્દમહોત્સવ પ્રસંગે અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં ૫૦ વર્ષ પૂરાં થતાં
હોઈ તેના સુવર્ણમહોત્સવપ્રસંગે આ છન્દ:શાસ્ત્રનો મહાન અને આકર ગ્રંથ જેમાં
પિંગલની શાસ્ત્રીય અને સર્વાંગીણ સમીક્ષા છે તેને પ્રસિદ્ધ કરી સ્વ. શ્રી રામ-
નારાયણભાઈને શ્રદ્ધાંજલિ આપતાં આનંદ થાય છે.

આશ્વિન શુક્લ ૧૦ સં. ૨૦૧૧

તા. ૨૬-૧૦-૧૯૫૫

ભારતીય વિદ્યાભવન

મુંબઈ

જયન્તકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ દવે
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

अर्पण

मारां मातापिताने —

પ્રસ્તાવના

૧૯૩૯ માં, સદગત ડૉ૦ આનન્દશંકર ધ્રુવના મીઠા આગ્રહને વશ થઈને મેં 'પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો' પર પુસ્તક લખવાનું કામ સ્વીકાર્યું; ત્યારે કામનો પ્રારંભ કરતાં સમજાયું કે આ કામની મોટામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે, પિંગલના ભિન્નભિન્ન છંદોને અંગે અને નવા પ્રયોજાયેલા છંદોને અંગે, આપણા વિદ્વાનોએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરેલી છે, પણ એ બધી તૂટક છે; કોઈએ પોતાની દૃષ્ટિએ સઠંગ પિંગલ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. આથી મારું મન સમગ્ર પિંગલના નિરૂપણ તરફ દોરાયું અને મારા મનમાં પિંગલનિરૂપણના મુખ્યમુખ્ય સિદ્ધાન્તો અને નિયમો નક્કી થયા તે પછી જ હું સ્વીકારેલું કામ કરી શક્યો; જો કે એ માત્ર ઐતિહાસિક સમાલોચના હોવાથી ત્યાં આજના પિંગલના નિરૂપણને અવકાશ ન હતો. એ કામ, એ પુસ્તક પૂરું કરી તરત હાથમાં લેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો.

છતાં આ કામ બહુ મોટું છે, જેમ જેમ હું કરતો ગયો તેમ તેમ મને તેના ભિન્નભિન્ન પ્રદેશોના વિસ્તારો વધતા જતા જ દેખાયા છે. અને શ્રી ક. મા. મુનશીએ આ જ કામને માટે ભારતીય વિદ્યાભવનમાં મારી નિયુક્તિ ન કરી હોત તો તે આજ સુધીમાં પણ હું પૂરું કરી શક્યો ન હોત. અત્યારે આ ગ્રંથ બહાર પાડતાં હજી, એવા અનેક મુદ્દાઓ અને પ્રશ્નો મને સૂઝે છે જેના પર મહેનત કરી દૃષ્ટાન્તો એકઠાં કરી, વસ્તુની વ્યવસ્થા કરી તેમાં પ્રવર્તતા નિયમો બતાવવા જોઈએ. પણ આવા મોટા વિષયમાં, અને તેના નવી દૃષ્ટિના નિરૂપણમાં તો એમ બન્યા જ કરવાનું, અને એવી સંપૂર્ણતાનો લોભ કરવા જતાં કદાચ આ પુસ્તક જ અધૂરું રહી જાય એવો ભય રહે છે. એટલે એ કામ ભવિષ્યમાં યથાવકાશ કરવાનું રાહી મૂઠ યોજનાનું પુસ્તક પૂરું કરવા તરફ મેં લક્ષ રાખેલું છે.

ભારતીય વિદ્યાભવનની સેવા દરમિયાન આ પુસ્તકનાં બાર પ્રકરણો લખાયાં. બાકીનાં પરિશિષ્ટો અને પ્રકરણો તે પછી લખ્યાં છે. કેટલાંક લખાઈ ગયેલાં પ્રકરણો, ગુજરાત વિદ્યાસભામાં જૂનાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થતાં ફરી લખ્યાં છે.

વિષયનિરૂપણમાં મેં મારું સઠંગ શૃંગલાવદ્ધ નિરૂપણ પ્રકરણોમાં ઉતારેલું છે. એ નિરૂપણને અંગે ઊભા થતા પ્રશ્નો ઉપરની, અથવા નિરૂપણ સાથે અનિ-કટ સંબંધ ધરાવતી બાબતોની ચર્ચા તે તે દરેક પ્રકરણને અંતે આપેલાં પરિ-

શિષ્ટોમાં કરેલી છે. આશો એક વિષય અમુક પ્રકરણોમાં ચર્ચાઈ જાય તે પછી એ આશા વિષય વિશે કંઈક વિશેષ કહેવાનું હોય તો તે પણ પરિશિષ્ટમાં કહેલું છે. જેમ કે માત્રામેળ છંદોનો વિષય પૂરો થતાં એ દૃષ્ટિએ જોવાની કેટલીક વિશેષ વિગતો સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટોમાં આપી છે. પુસ્તકને અંતે પ્રવાહી છંદની ચર્ચા પણ એક સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટમાં આપેલી છે.

આ પુસ્તકમાં વિષયના નવીન નિરૂપણનું સાહસ કર્યું છે તેથી હિંદી મરાઠી બગેરે ભાષાના વિદ્વાનો પણ આને વિચારમાં લે એવા મનોરથથી આશું પુસ્તક દેવનાગરીમાં છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આશા છે કે આ અંતિમનોરથ નહીં નીવડે.

પુસ્તકને દેવનાગરીમાં છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો તેથી અવતરણોની જોડણી બાબત એક ફેરફાર કર્યો છે, તે ગુજરાતી વાચકો આગળ સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ. ગુજરાતી કાવ્યમાં પ્રચલિત જોડણીમાં છંદને અનુકૂળ લઘુનો ગુરુ કે ગુરુનો લઘુ કરવાની છૂટ છે. અત્યારનો આપણો ગુજરાતી કાવ્યનો મુખ્યરિચિત વાચક આ જાણે છે અને જરા પણ આયાસ વિના પ્રચલિત જોડણીને પણ છંદને અનુકૂળ કરી વાંચી શકે છે. પણ હિંદી મરાઠી વાચક આમ કરી શકે નહીં. તેથી બની શકે ત્યાં સુધી મેં કાવ્યનાં અવતરણોમાં છંદોનુકૂળ જોડણી કરી છે. ક્યાંક જ એટલાથી ન પડે ત્યાં હ્રસ્વનું આવું ~ અને ઘીર્ણનું આવું - ચિહ્ન કરેલું છે. તેમ છતાં સરતચૂકથી ક્યાંક જોડણીના ફેરફારમાં સ્થલન થયું હશે; ક્યાંક ચિહ્નો ઝડી ગયાં હશે તે વિદ્વાનો દરગુજર કરશે એવી આશા છે.

આ કામ દરમિયાન મને જે અનેક મિત્રોએ સહાય કરી છે તેમનું સ્મરણ કરતાં એક વિશેષ આનંદ થાય છે. આ પુસ્તકમાં છંદોના મુખ્ય ચાર પ્રકારો પૈકી ત્રણ પ્રકારો — માત્રામેળ, સંસ્થામેળ અને પદ કે દેશી — ને સંગીતના તાલ સાથે સંબંધ છે. અનુ છેલ્લો પદ કે દેશી તો છંદ હોવા સાથે ગેય પણ છે, એ રીતે આ વિષયનો ઘણો મોટો પ્રદેશ, સંગીત સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એટલે ઘણા પ્રશ્નોમાં મારે આપણા ગુજરાતના સંગીતજ્ઞો સાથે ચર્ચા કરવી પડી છે. પંડિત શ્રી ઔમકારનાથ સાથે મેં ઠીક ઠીક સમય લઈ ચર્ચાઓ કરી છે. શ્રી મામાવાલા, શ્રી ય્યોતીન્દ્ર દવે, અને શ્રી રમણલાલ મહેતાએ બંને શાસ્ત્રોના જ્ઞાનથી મારા વિષયને પરિષ્કૃત કરવામાં મદદ કરી છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશી, પ્રો. રા. બ. આઠવલે અને શ્રી જયશંકર (સુંદરી)એ આત્મીયતાથી મેં માંગેલી વસ્તુ પૂરી પાડી છે. શ્રી ઉમાશંકર જોશીએ મારી માંદગીમાં હાથપ્રતનો કેટલોક મહત્વનો ભાગ જોઈ આપી મને અસહ્ય ધઈ પડે એવા આયાસથી બચાવી લીધો છે. શ્રી નગીનદાસ પારેલ્હે, લેખક તરીકેની તેમની ચોકસાઈ ઝીણવટ અને પિંગલના અભ્યાસનો મને બધો જ લાભ સૂઝ નિષ્ઠાપૂર્વક

આપેલો છે. પ્રો० ચીમનલાલ ત્રિવેદીએ શબ્દસૂચી ઘગેરેનું કામ ભૂલે મારા પરનો બોજો ઓછો કર્યો છે. શ્રી જીવળજી દેસાઈએ નવજીવન પ્રેસમાં આ ગ્રન્થ સારી રીતે છપાય તેને માટે કાઢજી લીધી છે તે માટે તેમનો ઋણી છું, અને આ ગ્રન્થના છાપકામના ખાસ કર્મચારીઓ શ્રી બાલુભાઈ પારેશ, અને શ્રી બાલમુકુન્દ દવેએ જે મમત્વથી અને ઉત્સાહથી આ કામ કરેલું છે તેનું સ્મરણ કરતાં સંતોષ અને' [આનંદ થાય છે.]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે આ મોટો ગ્રંથ પોતાના પ્રકાશન તરીકે પ્રસિદ્ધ કરીને ગ્રન્થને ગૌરવ આપ્યું છે. આના અનુસંધાનમાં એક વાવત તરફ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ઝેંચવાની જરૂર જણાય છે. પુસ્તકના અંતનાં પ્રકરણો અને પરિશિષ્ટોમાં દેશી કે પદોનું નિરૂપણ છે. એ આજો પ્રદેશ પિંગલમાં નવો લીધેલો છે. એનું મારું નિરૂપણ પિંગલની દૃષ્ટિનું જ છે, પણ એટલું વસ નથી. એ દેશીઓનું સ્વરૂપ એ ગવાય ત્યારે જ મૂત્ત થાય. એટલે આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયો અને વિદ્યોપસેવી મહાન સંસ્થાઓએ એની રેકર્ડોં ઉતારાવી એનું સ્વરાંકન કરાવી લેવું જોઈએ. એ આજું સાહિત્ય આ રીતે ઉતારાશે તો જ એ જીવશે, અને જીવશે તો જરૂર વિકસશે, પણ એમ નહીં થાય તો તે કદાચ લેખાગુ સાહસિકોના હાથમાં પડી વગડશે, અને એક અમૂલ્ય સ્વજાનો લુપ્ત થવા દેવાનું લાંછન ગુજરાતને શિરે રહેશે.

તા० ૨૫-૪-'૫૨
(જુલાઈ-ઑગસ્ટ, ૧૯૫૫)
મુંબઈ

રામનારાયણ વિ० પાઠક

૧. આ વાક્ય હસ્તલેખમાં અધૂરું છે.

૨. આ તારીખ, પુસ્તક લખાઈ પૂરું થયું કે તુરત લખાયેલી પ્રસ્તાવનાના મૂલ મુસદ્દાની છે. એની ઉપર એમણે એવી નોંધ લખી રાખી હતી કે આ પ્રસ્તાવના આજું પુસ્તક છપાઈ રહ્યા પછી જ છપાવવી, કારણ, પુસ્તક પૂરું થતાં સુધીમાં કદાચ એમાં કંઈક ફેરફાર પણ કરવો પડે. પુસ્તક પૂરું છપાઈ રહ્યા પછી એમણે પ્રસ્તાવનામાં કેટલાક ફેરફારો અને ઉમેરા કર્યા પણ સ્વરા. અહીં પ્રસ્તાવનાનો એ સુધારેલો પાઠ છાપ્યો છે. એટલે એની નીચે ૧૯૫૨ની સાથે ૧૯૫૫ની સાલ પણ મૂકી છે. અહીં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે આ ગ્રંથમાં ન સર્વાયેલા એવા એક બે મુદ્દાનો નિર્દેશ લેખક સુધારેલી પ્રસ્તાવનામાં કરવા માગતા હતા, અને એટલા માટે જ એ પ્રેસને મોકલી નહોતી, પણ દુર્ભાગ્યે એ પૂરી થઈ શકી નહિ.

— હીરા પાઠક

संक्षेपोनी समज

भा. क. म.	भानंद काव्य महोदधि.
क. के.	कलापीनी केकारव.
का. द.	काव्यदर्पण.
का. मी. चौ.	काव्यमीमांसा चौखंबा सिरीश.
का. प्र. झ.	काव्यप्रकाश. झळकीकर संपादित.
का. शा. र.	काव्यानुशासन रसिकलाल परीख संपादित.
का. स. वृ.	काव्यालंकारसूत्रवृत्ति.
के. का.	केशवक काव्यो.
के. कृ.	केशववृत्ति.
गा. व. पा.	गायन वादन पाठशाळा.
छन्दोनु.	छन्दोनुशासन.
छ. प्र.	छन्दःप्रभाकर.
छ. मं. क.	छन्दोमंजरी — कलकत्ता सिरीश.
—रा.	रामधन दत्त शास्त्री संपादित.
छ. र.	छन्दोरचना.
छ. शा. नि.	छन्दःशास्त्र. निगमसागर.
छ. सा. सं.	छन्दःसारसंग्रह.
द. क.	दलपत काव्य.
द. पि.	दलपत पिंगल.
द. र.	दयाराम रससुधा.
न. का.	नरसिंह काव्य.
प. अ. आ.	पद्यरचनानी ऐतिहासिक आलोचना.
परा. स्मृ.	पराशर स्मृति.
पा. स.	पाणिनि सूत्र.

पि. स.	पिंगल सूत्र.
प्र. पु.	प्रवास पुष्पांजलि.
प्रा. पं.	प्राकृत पिंगल. Bibliotheca Indica.
प्रा. का. सी.	प्राचीन काव्यमाला सिरीश.
ब. भा.	A book of prosody with Āgneya—chandahsār & Vṛttaratnākara by Ana- ndoram Barooa.
ब. का. दो.	बृहत् काव्यदीपन.
भ. ना. का.	भरत नाट्यशास्त्र काशी.
—गा.	गायकवाड भोरिवेन्गल सिरीश.
—चौ.	चौखंबा सिरीश.
—नि.	निगमसागर प्रेस.
र. र. गी.	रघुनाथ रूपक गीतरो.
र. पि.	रणपिंगल.
वृ. र. नि.	वृत्तरत्नाकर. निगमसागर;
—चौ.	चौखंबा सिरीश.
वृ. वा.	वृत्तवार्तिक.
शि. व.	शिशुपालवध.
सा. द.	साहित्यदर्पण
—नि.	निगमसागर.
सं. र.	संगीत रत्नाकर.
सा. वि.	साहित्य अने विवेचन.
सु. ति.	सुवृत्तलिलक.
H. S. L.	History of Sanskrit Literature.

अनुक्रमणिका

प्रकाशकना वे बोल ३

प्रस्तावना ७

संक्षेपोनी समज १०

१. उपोद्घात ३

परिशिष्ट १ - अक्षर १६

परिशिष्ट २ - लघु-गुरुविवेक : ऐतिहासिक दृष्टि १९

परिशिष्ट ३ - अपवाद : शैथिल्य : छट २७

२. छंदोना प्रकारो ४६

परिशिष्ट १ - वैदिक छंदो ५२

परिशिष्ट २ - छंदोना प्रकार : पूर्वचर्चा ६४

३. अक्षरमेळ वृत्तो : तेमनुं परंपरागत स्वरूप ७२

परिशिष्ट १ - संस्कृत पिगलोमां यतिचर्चा ९५

परिशिष्ट २ - निरूपणपद्धतिओ १०७

परिशिष्ट ३ - आवृत्तसंधि अक्षरमेळ वृत्तो १०९

परिशिष्ट ४ - वृत्तोनुं परंपरागत पठन ११७

४. मात्रागर्भ वृत्तो अने अनुष्टुप १२७

परिशिष्ट १ - अनुष्टुप १४२

५. वृत्तोना मेळ : यति, यतिभंग १५१

परिशिष्ट १ - यतिपूर्व अक्षरनुं गुरुत्व १८८

परिशिष्ट २ - यति संबंधी अर्वाचीन विवेचकोनी चर्चा १९१

६. वृत्तोना मेळ : संधि १९९

परिशिष्ट १ - वृत्तोना स्वरूपनिरूपणनी केटलीक रीतिओ २२५

७. वृत्तोना मेळ : नवां वृत्तो २३०

८. मात्रामेळ के जाति छंदो : परंपरागत स्वरूप २९९

९. मात्रामेळ के जाति छंदोना मेळ ३३९

१०. चतुष्कल संधि छंदो — मेळनी दृष्टिए ३६९
परिशिष्ट १ — प्लवंगम बिशेना अन्य मतोनी चर्चा ४४०
११. त्रिकल, पंचकल, सप्तकल जातिओनो मेळ ४४३
परिशिष्ट क — जाति छंदोनुं परिशिष्ट : डिगलना छंदो ४७७
परिशिष्ट ख — जाति छंदोनुं परिशिष्ट २जुं — गझल ५११
१२. संख्यामेळ छंदो अने अनुष्टुप : मेळनी दृष्टिए ५४८
परिशिष्ट १ — मराठीमां घनाक्षरीनुं स्वरूप ५६६
परिशिष्ट २ — ओवी अने अभंग ५६८
१३. देशी के पद ५७४
१४. समसंख्यसंधिबद्ध पंक्तिओनी देशीओ ५९७
१५. असमसंख्यसंधिबद्ध पंक्तिओनी देशीओ ६३०
परिशिष्ट ग — देशीओ अने पदोनुं परिशिष्ट ६५४
परिशिष्ट घ — 'प्रवाही छंद' के सळंग पद्यरचनाना प्रयत्नो ६६३
- बे शब्दो उपसंहाररूपे ६९१
- सूचि ६९४

शुद्धि

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२३	१५	संयोगपरम्	संयोगपरम्
६५	९	मन्यते	तन्मते
१२२	११	छंदं तथा	छंदस्तथा
१७०	१९	लीलातणी	लीला — तणी
२१६	७	गागागालगा	गागालगा
३७४	१७	प्रमाणे	प्रमाण
५१३	छेल्ली २	अति	अती

बृहत् पिंगल

यस्य मात्रां समालम्ब्य, जगत्यां जगतीव वै ।
प्रपञ्चितानि छंदांसि, तं कालं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥

आलंदी जेनि मात्राने, जगमां जगती सम,
प्रपञ्चित थया छंदो, प्रणमूं तेह कालने.

ઉપોદ્ઘાત

પિંગલ કે છન્દ:શાસ્ત્ર એ છન્દ કે પદ્યરચનાના વંધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. વાઙ્મયનાં બે સ્વરૂપો છે: ગદ્ય અને પદ્ય. તેમાં ગદ્ય સામાન્ય વ્યવહારમાં બોલાતી ભાષાનું સ્વરૂપ છે. તેમાં ભાષા કેવળ અર્થને અનુકૂલ રીતે, અર્થને અનુસરીને બોલવાની હોય છે. પદ્યની રચના વિશેષ કરીને કાવ્યને માટે યોજાયેલી હોય છે — જોકે કાવ્ય ગદ્યમાં પણ હોઈ શકે, હોય છે, જેમ કે કાદંબરી. પદ્યનું પઠન પણ અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને કરવાનું હોય છે, પણ તે ઉપરાંત તે પદ્યની રચનાના વંધને અનુસરીને, તે વંધના સંસ્કાર પડે એવી રીતે કરવાનું હોય છે. વાણી જ્યારે કાવ્યનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા અમુક મેઢવાળું સ્વરૂપ લે છે ત્યારે તે પદ્ય કહેવાય છે. આ મેઢ અમુક માપથી સંચાલ્ય છે. વાણી શબ્દોની અને શબ્દો અક્ષરના બનેલા છે. અક્ષર એ વાણીના ઉચ્ચારનો એકમ છે. પદ્યરચનામાં પ્રયોજાતા અક્ષરોના ઉચ્ચાર બે સ્વરૂપે થાય છે, જેને લીધે અક્ષરો લઘુ કે ગુરુ અને એક કે બે માત્રાના ગણાય છે. કવિઓ પોતાની કૃતિમાં વાણીને પ્રયોજતાં તેના અક્ષરોના માપથી અનેક જાતની હ્રસ્વ આકૃતિઓ રચે છે. આ આકૃતિ કે આકાર તે છન્દ અને છન્દોબદ્ધ વાણી તે પદ્ય. છન્દો અનેક હોઈ શકે. કવિઓએ આવા અનેક છન્દો આજ સુધીમાં રચ્યા છે, અને હજી પોતાની પ્રતિભાના વઢધી નવા નવા રચતા જાય છે. પિંગલ આ છન્દોના વંધનો અને તેના મેઢનો અભ્યાસ કરે છે.

બધી ભાષાના અક્ષરો એક જ રીતે ઉચ્ચારાતા નથી, અને બધી ભાષાની પદ્યરચનાઓ અક્ષરોચ્ચારના એક જ તત્ત્વને અવલંબતી होती નથી. આપણી ગુજરાતી અને હિંદની બીજી સંસ્કૃતોદ્ભવ ભાષાઓમાં અક્ષરના લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને માત્રાથી પદ્યનાં માપો રચાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં શબ્દના ઉચ્ચારણમાં અમુક અક્ષરમાં ઉચ્ચારાતા એક્સન્ટ (accent) એટલે સ્વરભારના તત્ત્વને અવલંબીને જુદી જુદી પદ્યરચનાઓ થાય છે. આપણા ગવેષણનો પ્રદેશ ગુજરાતીમાં ઘટી પદ્યરચનાનો છે. અલગ ગુજરાતી જેવી બીજી સંસ્કૃતોદ્ભવ ભાષાની પદ્યરચનાઓમાં કોઈ તાત્ત્વિક ભેદ નથી, અને એ રીતે એવી ભાષાની પદ્યરચનાના અભ્યાસથી પણ આપણી પદ્યરચનાઓ ઉપર પ્રકાશ પડે. વઢી આ બધી

ભાષાઓના સીમાડા લગોલગ અને સેઠમેઠ છે, અને તેમની વચ્ચે વાઙ્મય-વ્યવહાર પણ છે, જે હવે તો વધતો જાય છે, તેને લીધે એક ભાષાના પદ્ય ઉપર અન્ય ભાષાના પદ્યે અનેકવિધ અસર કરી છે, અને એ અસર વધતી જવાની છે. એ દૃષ્ટિએ પણ સંસ્કૃતોદ્ભવ વીજી ભાષાનાં પિગલો પણ આપણા ગવેષણને ઉપકારક થાય.

સમગ્ર કાવ્યમાં છંદને શું સ્થાન છે, છન્દ કાવ્યના કયા અંશને અવલંબે છે તે એક દૃષ્ટાંત લઈ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીએ. અમુક પ્રયોજન માટે આ દૃષ્ટાન્ત ગુજરાતી કવિતામાંથી ન લેતાં તુલસીદાસના રામાયણમાંથી લઉં છું:—

વિકસે સરસિજ નાનારંગા
મવુર મુલ્લર ગુંજત વહુ મુંગા ।
બોલત જલકુલકુટ કલહંસા
પ્રભુ બિલોકિ જનુ કરત પ્રશંસા ॥

— અરણ્યકાંઠ, પૃ૦ ૬૭૬.

આ પંપા સરોવરના વર્ણનની એક ચોપાઈ છે. ધારો કે એ ચોપાઈને આપણે તુલસીદાસની ચોપાઈઓ ગવાય છે તે રીતે ગવાતી સાંભળી. તો એ ચોપાઈ સાંભળતી વખતે સંગીતના જે સ્વરો આપણે સાંભળ્યા તે સ્વરો છંદનો વિષય નથી. છન્દ એનો એ રહે અને કોઈ વીજી સંગીતકાર તેને જુદા સ્વરોમાં ગાઈ શકે. એટલું જ નહિ, આપણે અંગ્રેજી કાવ્યના પરિચયથી જે સંગીતથી સ્વતંત્ર પઠન કરવાના સંસ્કાર મેળવ્યા છે તે સંસ્કારો પ્રમાણે આપણે આ ચોપાઈને સંગીતના સ્વરોને પ્રયોજ્યા વિના પણ પઠી શકીએ. અર્થાત્ છન્દને સંગીતના સ્વરો સાથે સંબંધ નથી. તેમ જ આ ચોપાઈમાં જે શબ્દોચ્ચારનું માધુર્ય છે તેને અને છંદને પણ કશો સંબંધ નથી. આ કાવ્ય ઉચ્ચારતાં જે આ કાવ્યનો અર્થ નહીં સમજતું હોય તેને પણ આ કાવ્યના અક્ષરોના ઉચ્ચારણમાં એક પ્રકારનું માધુર્ય જણાયું હશે. કહ્યું છે કે :

યેઽપિ શબ્દવિદો નૈવ નૈવ ચાર્યવિચક્ષણાઃ ।

તેષામપિ સતાં પાઠઃ સુષ્ઠુ કર્ણરસાયનમ્ ॥

— કા૦ મી૦ ચૌ૦ ૧-૭; પૃ૦ ૧૦૭-૦૮.

જેઓ શબ્દને જાણતા નથી, તેમ જ અર્થ કરવામાં વિચક્ષણ નથી તેમને પણ સારા માણસોએ કરેલો (કાવ્યનો) પાઠ સારી રીતે કર્ણરસાયન બને છે.

આ પ્રકારનું ઉચ્ચારમાધુર્ય ચોપાઈની ત્રીજી પંક્તિમાં આવતા 'મધુર મુક્તર' શબ્દોના ઉચ્ચારથી, અને ત્રીજી પંક્તિમાં 'લ' અને 'ક'ના ઉચ્ચારથી તેમ જ અનુસ્વારના રણકારથી અનુભવાય છે. પણ આ માધુર્ય (આને કાવ્ય-શાસ્ત્રમાં માધુર્ય જ કહેલું છે)ના તત્ત્વ સાથે એટલે અક્ષરોનાં સ્થાન સાથે પણ છન્દને સંબંધ નથી. કાવ્યનો અર્થ ન સમજાયો હોય એવો વિકલ્પ આપણે માધુર્યને અંગે વિચારી લીધો એટલે કાવ્યનો અર્થ એ પણ છન્દના અવલંબનનું પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ નથી. એ પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ તે અક્ષરોનું માપ છે. ઉપરની ચોપાઈનો અક્ષરવિન્યાસ એવો છે કે તેમાં દરેક પંક્તિમાં ચૈત્ત્ય માત્રાના અક્ષરગુણોનાં ચાર ચાર આવર્તનો થાય છે. ગુરુની બે માત્રા અને લઘુની એક માત્રાના ધોરણે દરેક અક્ષર ઉપર તેની સંખ્યા મૂકી હું એ નીચે દર્શાવું છું :

૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨ ૨ ૨
વિકતે સરસિજ નાનારંગા
૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨
મધુર મુક્તર ગુજત વહુ ભૂંગા ।
૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨
બોલત જલકુકુટ કલહંસા
૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૨ ૨
પ્રમુ વિલોકિ જનુ કરત પ્રસંસા ॥

અહીં 'વિકતે', 'સરસિજ', 'નાના', 'રંગા', એ દરેક શબ્દ ચૈત્ત્ય માત્રાનો છે, તે પછી 'મધુરમુ' એટલાથી એક ચાર માત્રાનો અક્ષરગુણ રચાય છે, પછી 'જરગું', 'જત વહુ', 'ભૂંગા' એ પ્રમાણે, અને તે પછી 'બોલત', 'જલકુ', 'કુકુટકલ', 'હંસા', એ પ્રમાણે ગુણો રચાય છે. પણ પછીની પંક્તિમાં અર્ધ મુધી એવા ગુણો રચાતા નથી, અર્ધે એક ઓઠ માત્રાનો ગુણ પૂરો થઈ પછી, પાછા 'કરતપ્ર' અને 'સંસા' એવા ચાર માત્રાના બે ગુણો રચાય છે. આ અપવાદનો છુલાસો આગળ એ છન્દની ચર્ચાના પ્રસંગ પર રહેવા દઈ આપણે એટલું કહી શકીશું કે આમાં ચૈત્ત્ય માત્રાના ચાર અક્ષરગુણોથી એક એક પંક્તિ કે ચરણ થાય છે. અને એવી ચાર પંક્તિનો એક છન્દ બને છે. અર્થાત્ છન્દ વાળોના માપથી બને છે. અને એ માપ તે અક્ષરના ઉચ્ચારણનું માપ છે. અક્ષરના ઉચ્ચારણને અમુક માપ છે, અને કવિ એ માપનો ઉપયોગ કરીને છન્દ રચે છે. કવિ એવી રીતે અક્ષરોને યોજે છે કે એ અક્ષરોના ઉચ્ચારણના માપથી અમુક છન્દ રચાય. અને અક્ષરના માપથી છન્દો રચવાની પદ્ધતિઓ પણ જુદી જુદી હોય છે. દાખલા તરીકે ઉપરની ચોપાઈમાં દરેક અક્ષરગુણની માત્રાસંખ્યા નિયત છે, અને દરેક પંક્તિમાં એવા અક્ષરગુણની સંખ્યા પણ નિયત છે. પણ એક ચરણના કુલ

અક્ષરોનો નિયમ નથી. પહેલી પંક્તિમાં કુલ ૧૧ અક્ષરો છે, ત્રીજીમાં ૧૩ છે, ત્રીજીમાં ૧૨ છે, અને ચોવીમાં વઢી ૧૩ છે. આ જાતની રચનામાં અક્ષરની કુલ સંખ્યા સરખી હોતી નથી, હોઈ શકે પણ નહીં એ આપણે આગળ જોઈશું. પણ એક વીજા પ્રકારની રચના છે તેમાં એનો પણ નિયમ હોય છે. એમ કે:—

શિલ્પરિણી

હવે તો મેદાને ચરતનું દિલે છે વિચરતી,
વિઠોકે સામે, ત્યાં ત્વરિત ચરણોની ગતિ થતી;
રહ્યાં વાજે વાજૂ તરુવર, નહીં કાંઈ વચમાં,
વસેલૂં આવીને પણ સકલ સૌન્દર્ય કચમાં!

— ‘દેવવાની’, પૂર્વાલાપ.

આ છંદમાં જોઈશું તો દરેક પંક્તિમાં સત્તર અક્ષરો છે એટલું જ નહીં, પહેલી પંક્તિમાં પહેલો અક્ષર લઘુ છે, તો બધેય એ સ્થાને લઘુ જ આવવાનો, તે પછી પાંચ ગુરુ આવે છે, તે દરેક પંક્તિમાં એમ જ આવવાના. આ પ્રમાણે માપોની આકૃતિઓના પ્રકારો જુદા જુદા હોય છે. પણ માપ વિના છંદ નથી થઈ શકતો, અને એ માપ અક્ષરના ઉચ્ચારણતત્ત્વનું માપ છે. આ માપથી એક પ્રકારનો વાણીનો મેલ અનુભવાય છે. એ મેલ એ માપબદ્ધ વાણીના ઉચ્ચારણમાંથી અનુભવાય છે, — પછી આપણે કાવ્ય જાતે પઠતા હોઈએ, કે કોઈને પઠતો સાંભળતા હોઈએ, કે કાવ્ય વાંચતાં કલ્પનાના કાને સાંભળતા હોઈએ. કાવ્ય શ્રાવ્ય છે, તો એ વાણીનો મેલ પણ શ્રાવ્ય છે. પણ એટલે માપથી સિદ્ધ સુમેલવાળી વાણી. પદ્યની વિશિષ્ટ આકૃતિ કે આકાર તે છંદ.

આપણે જોઈશું કે છંદોનું અવલમ્બનતત્ત્વ વાણીનો અક્ષર છે, છંદોનું માપ અક્ષરનાં લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને માત્રાથી રચાય છે. પણ એનો અર્થ એ નથી કે કાવ્યમાં છંદને અર્થ સાથે લેવાદેવા જ નથી. કાવ્યનું સૌન્દર્ય મુખ્યત્વે તેના અર્થથી નિષ્પન્ન થાય છે અને કાવ્યના ઉચ્ચારમાધુર્યની પેઠે જ કાવ્યનો છંદ પણ અર્થને પોષવા જ, અર્થને સુંદર કરવા જ આવે છે. સ્વરં તો એમ કહેવું જોઈએ કે કાવ્યના એ અર્થ માટે વાણીનો છંદરૂપ આકાર આવશ્યક હતો. કોઈ કહે કે માત્ર છંદમાં તે એટલું બધું એવું શું છે? પણ ઉપરની ચોપાઈ કે શિલ્પરિણીનો પદ્યવંચ છોડી નાંખી તેને ગદ્યમાં મૂકી જોઈશું તો જણાશે કે એ વાણી સુંદર નથી રહેતી. કદાચ એમ પણ લાગે કે એ છંદ વિના એ જ અર્થની વાણી પછી કહેવા જેવી પણ નથી રહી! ચોપાઈના લકાર અને કકારના અનુપ્રાસો છંદમાં શોભે છે તે ગદ્યમાં નહીં શોભે, અસ્થાને લાગશે. માટે જ

કાવ્યસાહિત્યનો પ્રારંભ થયો ત્યારથી તે છન્દમાં જ વહેતું આવ્યું છે. અને જોકે કાવ્ય ગદ્યમાં હોય છે છતાં હજી પણ છન્દ જ કાવ્યનું સ્વાભાવિક બાહન ગણાય છે. તે એટલે સુધી કે ધના તો છન્દમાં આવે તે વધાને કાવ્ય ગણી કાઢે છે. પણ એમ નથી એ પણ સાથે સાથે કહેવું જોઈએ. કાવ્ય મુખ્યત્વે તેના અર્થથી કાવ્ય બને છે, અને છન્દ એ તેનો બાહ્ય આકાર છે, તેના ઉચ્ચારનો આકાર છે. અને કાવ્યને ઉપકારક થવા સિવાય તેને કોઈ સ્વતંત્ર પ્રયોજન નથી. અને માટે જ કુશલ કવિ પોતાની પ્રતિભાવી વસ્તુને અનુકૂળ જ છન્દ યોજે છે.

આપણે જોઈએ કે અક્ષરોના લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને તેની માત્રાથી છન્દો રચાય છે. એટલે પિંગલનો પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે અક્ષરનું સ્વરૂપ શું અને તેના લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને માત્રાનું સ્વરૂપ શું?

અક્ષર એ બોલાતી વાણીનો એકમ છે. આ એકમ માટે જુદા જુદા શબ્દો યોજાય છે. પણ પ્રાચીન પરંપરા અને શાસ્ત્રવ્યવસ્થાની સગવડ બન્ને જોતાં એ એકમ માટે અક્ષર શબ્દ યોજવો ઠીક છે. આપણે બોલાતી વાણીના એકમની વાત કરીએ છીએ એટલે ફલિત થાય છે કે વધા સ્વરો અક્ષરો છે, સ્વર વિનાના વ્યંજનો અક્ષર ગણી શકાય નહીં. કારણ કે સ્વર જ સ્વતંત્ર ઉચ્ચારી શકાય છે, સ્વર વિના વ્યંજન સ્વતંત્ર ઉચ્ચારી શકાતો નથી. પણ એક સ્વર એકલો બોલાય તો અક્ષર છે, તે સાથે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે એક સ્વરને આધારે જે વ્યંજનો બોલાય તે પણ એ અક્ષરનું જ અંગ છે. અર્થાત્ દરેક સ્વર, તે વ્યંજન સિવાય બોલાતો હોય ત્યારે તે એકલો સ્વર, અને વ્યંજનો સાથે બોલાતો હોય ત્યારે તે સ્વરને આધારે જે વ્યંજનો બોલાતા હોય તે સાથેનો આલ્પો ઉચ્ચારપિંડ તે અક્ષર છે. અર્થાત્ 'અક્ષર' શબ્દમાં પ્રથમ આવતો એકલો 'અ' સ્વર એ અક્ષર છે, પછી આવતા 'અ' અને તેના આધારે રહેલા બન્ને વ્યંજનો 'વ્ય' સાથેનો આલ્પો ઉચ્ચારપિંડ 'ક્ષ' એ પણ એક અક્ષર છે, અને 'ર' પણ એ પ્રમાણે એક અક્ષર છે. એટલું જ નહીં 'ક્વચિત્' શબ્દમાં 'ક્વ' એ પહેલો અક્ષર છે, અને 'ચિત્' એ પણ એક જ અક્ષર છે, કારણ કે છેલ્લો વ્યંજન 'ત્' આગલા 'ઈ'ને આધારે જ બોલાય છે.

સ્વરથી જ ઉચ્ચારણ થાય છે એટલે અક્ષરોમાં રહેલા સ્વરને જ લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને માત્રાનું માપ છે. વ્યાકરણમાં આવતા વધા દીર્ઘ સ્વરો, એ ગુરુ

છે. એટલે આ ઈ ઊ એ એ ઓ ઔ બધા ગુરુ છે. 'અં' અને 'ઃ' અને પળ આપણે વીધ સ્વર ગણીએ છીએ એટલે એ પળ ગુરુ છે. હ્રસ્વ સ્વર લઘુ છે પણ તેમાં એવો અપવાદ છે કે હ્રસ્વ સ્વર પછી સંયુક્ત વ્યંજનો આવે અને તેનો થડકારો એ હ્રસ્વ સ્વરને લાગે તો તે ગુરુ થાય છે. તેમ જ લઘુ સ્વર પછવાડે કોઈ વ્યંજન આવે તો પળ તે ગુરુ બને છે. દાલલા તરીકે ઉપર આપેલા 'ક્વચિત્' શબ્દમાં પહેલો આવતો 'ક્વ' લઘુ છે અને 'ચિત્'નો 'ઈ' લઘુ હોવા છતાં વ્યંજનાંત હોવાથી ગુરુ છે. તે જ પ્રમાણે 'દિક્' શબ્દ પળ એક જ અક્ષરનો છે અને એ પળ ગુરુ છે. પ્રો. ઠાકોર, ગુજરાતી અવ્યય 'પળ'ના ઉચ્ચારણમાં 'ળ'નો 'અ' દ્રુત બોલાય છે તેથી તેને 'પળ્' જેવો ગણી તે શબ્દને બે લઘુ અક્ષરનો નહીં પણ એક ગુરુનો ગણે છે તે આ નિયમ પ્રમાણે. આમાં ણકાર ઓડા 'ળ્' જેવો છે કે નહીં તે ભાવાના ઉચ્ચારણનો પ્રશ્ન છે, પણ ણકારને ઓડો ગણીએ તો 'પળ' એક ગુરુનો જ ગણાવ એ બરાબર છે. આ નિયમ ગુજરાતી પિગલોમાં સાધારણ રીતે આવતો નથી કારણ કે ગુજરાતીમાં ઓડા અક્ષરો લગભગ નહીં જેવા જ વપરાય છે.

પળ અક્ષરને અંતે આવતો આ ઓડો વ્યંજન, તેની પછી કોઈ સ્વર આવે તો તેની સાથે એક થઈ જાય અને ત્યારે પૂર્વનો સ્વર એ વ્યંજનથી અલગ બની જાય, એનો ભાર એના માથેથી ઊતરી જાય, અને ત્યારે એ વ્યંજનને લીધેનું એનું જે ગુરુત્વ હતું તે બંધ પડે; જેમ કે 'ચિત્' શબ્દમાં સ્વર પછી વ્યંજન હોવાથી તે અક્ષર ગુરુ છે પણ તેમાં 'આકાશ' શબ્દ ઠાળી 'ચિદાકાશ' શબ્દ બનતાં 'ચિ' લઘુ બને છે. તે જ પ્રમાણે 'દિક્' શબ્દનો અક્ષર પણ વ્યંજનાંત હોઈ ગુરુ છે તે પણ 'દિગંધ' શબ્દમાં પાછો લઘુ બને છે. પણ 'ચિત્તંત્ર' કે 'દિક્કાલ' શબ્દોમાં 'ચિ' અને 'દિ' વચ્ચે પાછા તેમની પછીના સંયુક્ત વ્યંજનના થડકારાને લીધે ગુરુ બને છે.

અહીં સુધી આપણે પરંપરાથી ચાલતી આવેલી વર્ણમાલાના સ્વરો સંસ્કૃતમાં જે રીતે ઉચ્ચારાઈ લઘુ કે ગુરુ ગણાય છે તેની વાત કરી. પણ ગુજરાતીમાં બધા ઉચ્ચારો સંસ્કૃત પ્રમાણે જ થતા નથી. દાલલા તરીકે ગુજરાતીમાં 'એ' 'ઓ' હ્રસ્વ બોલી શકાય છે. પ્રાકૃતમાં 'એ' 'ઓ'ના હ્રસ્વ ઉચ્ચારો હતા અને તે ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યા છે. વીજું, આપણે જોયું કે લઘુ સ્વરને પછીના સંયુક્ત વ્યંજનોનો થડકારો લાગે ત્યારે એ લઘુ ગુરુ થાય છે. પણ ગુજરાતીમાં ઘણી વાર સંયુક્ત વ્યંજનોનો થડકારો આગલા સ્વરને લાગતો નથી. એ સંયોગ એવો નિર્બલ રીતે બોલાય છે કે તેનો પ્રયત્ન આગલા સ્વરથી શરૂ થતો નથી. એને નિર્બલ સંયોગ કહે છે.

‘કર્વું’ ‘નમ્યો’ વગેરેમાં વ્યંજનોનો આવો નિર્બંલ સંયોગ છે. એક દાક્ષલાયી આ તરત સ્પષ્ટ થઈ શકશે. સંસ્કૃત શબ્દ ‘રહસ્ય’નું બહુવચન ગુજરાતીમાં ‘રહસ્યો’ થાય. આમાં સ્પષ્ટ રીતે ‘ર’ની એક માત્રા છે, પણ ‘હ’ની, પછીના સંયુક્ત વ્યંજનોના થડકારાને લીધે બે માત્રા છે, ‘સ્યો’ની બે માત્રા વિશે પ્રશ્ન નથી. હવે ‘રહસ્યો’ એ તત્સમ શબ્દના ઉચ્ચારણમાં ‘હ’નો ઉચ્ચાર અને ગુજરાતી ક્રિયાપદ ‘હસ્યો’ના ઉચ્ચારણમાં ‘હ’નો ઉચ્ચાર બન્નેને સરસાવી જોતાં તરત જણાશે કે ગુજરાતી ક્રિયાપદના ઉચ્ચારણમાં થડકારો નથી. ગુજરાતીમાં ‘લાવ’ અને ‘લાવ્ય’ એવા આજ્ઞાર્થ એકવચન રૂપના વસ્ત્રે ઉચ્ચારો છે. તે જ પ્રમાણે ‘કર’ અને ‘કર્ય’ (જેમ કે ‘કામ કર્ય’) એવાં વસ્ત્રે ઉચ્ચારણો સાચાં છે. આ ‘કર્ય’ના ઉચ્ચારને સંસ્કૃત ‘સૌકર્ય’માંના ‘કર્ય’ના ઉચ્ચાર સાથે સરસાવી જોતાં જણાશે કે ગુજરાતી ‘કર્ય’ના ઉચ્ચારણમાં વ્યંજનસંયોગ નિર્બંલ છે, અને તેથી તે થડકારીને પૂર્વે લઘુને ગુરુ કરતો નથી.

આપણે આગળ ‘અં’ અને ‘અઃ’ને લઘ્વ અને તેથી ગુરુ સ્વીકારી લીધા. પણ એ સ્વીકાર પણ પરીક્ષવા જેવો છે. સંસ્કૃતમાં અનુસ્વારને પછી આવતા વ્યંજનના અનુનાસિકનું રૂપ આપી શકાય છે, જેમ કે ‘સંપત્તિ’ કે ‘સમ્પત્તિ’. એટલે આ અનુસ્વારનું ગુરુત્વ એક રીતે સંયુક્ત વ્યંજનના નિયમનો જ અમલ છે. અલબત્ત સંસ્કૃત અનુસ્વારો સર્વત્ર અનુનાસિકનું રૂપ નથી પામી શકતા, જેમ કે ‘અંશ’ ‘કંસ’ ‘સંવરણ’. પણ ત્યાં સર્વત્ર અનુસ્વારની તીવ્રતા એકસરખી જ છે. ગુજરાતીમાં જેમ વ્યંજનસંયોગ નિર્બંલ છે, તેમ ક્યારેક અનુસ્વારનો રણકો પણ મંદ હોય છે, અનુસ્વારો કોમલ હોય છે, અને એવા અનુસ્વારો નિર્બંલ વ્યંજનસંયોગની પેટે લઘુ સ્વરને લઘ્વ કરી શકે નહીં. દાક્ષલા તરીકે ગુજરાતી તદ્ભવ ‘પાંચ’ના ઉચ્ચારણમાં અનુસ્વાર કોમલ છે. તે, પછીના વ્યંજનનો અનુનાસિક બની શકશે નહીં, એટલે કે તેનો ઉચ્ચાર ‘પાઞ્ચ’ એવો કરી શકાશે નહીં. સંસ્કૃત ‘પાંચજન્ય’ શબ્દના ‘પાંચ’ જેવો તેનો ઉચ્ચાર નથી. ‘વાંધો’ ‘ગાંધી’ એ વા ‘વાન્ધો’ ‘ગાન્ધી’ જેવા ઉચ્ચારો નથી. આ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં અનુસ્વાર કોમલ છે છતાં વાળીપઠનમાં આવા અનુસ્વારથી ગુરુત્વ નિષ્પન્ન નથી થતું, એવું ચેતાવવાની વ્યાવહારિક રીતે જરૂર પડતી નથી, કારણ કે આ કોમલ અનુસ્વાર લગભગ નિયમ તરીકે લઘ્વ સ્વર ઉપર જ આવે છે. વેત્રણ જ તેના અપવાદો છે, જેમ કે ‘સુંવાળું’, ‘કુંવારો’. હિન્દીમાં હ્રસ્વ ઉપર પણ કોમલ અનુસ્વાર આવી શકે છે, જેમ કે ‘રંગ’. હિન્દીમાં તે અહીં દર્શાવ્યું તે પ્રમાણે અર્ધચંદ્રાકારથી દર્શાવાય છે. પણ વ્યાવહારિક જરૂરની જુદી વાત છે. સિદ્ધાન્ત તરીકે

આપને સ્વીકારવું જોઈએ કે ગુજરાતી શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં, જ્યાં કોમલ અનુસ્વાર આવે ત્યાં, આગળનો સ્વર, એ અનુસ્વારને કારણે, સંસ્કૃતમાં થાય છે તેમ, ગુરુ થતો નથી.

ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં સંયોગનો અને અનુસ્વારની તીવ્રતા ઝઘવાઈ રહે છે એવો સામાન્ય નિયમ કરી શકાય પણ તેમાં પણ એક શબ્દના પ્રારંભમાં આવતા સંયોગથી આગલા શબ્દનો અંત્ય લઘુ ગુરુ થતો નથી. જેમ કે 'તેને એક કૂતરા ઉપર પ્રેમ હતો' એ વાક્યમાં 'પ્ર' ના સંયોગનો થડકારો 'ઉપર'ના અંત્ય 'ર'ને આપી શકાય નહીં. એટલું જ નહીં આગલો શબ્દ સંસ્કૃત હોય તોપણ તેને થડકારો અપાતો નથી. જેમ કે 'તેણે સકલ દ્રવ્ય દાનમાં આપ્યું' એમાં 'સકલ'ના છેલ્લા 'લ'ને થડકારો અપાતો નથી. તત્સમ સમાસમાં થડકારો અપાય છે, જેમ કે 'રણશેવ', 'લોકપ્રિય', 'શસ્ત્રક્રિયા'. આમાં સમાસના બીજા શબ્દના આદ્યસંયોગને લીધે આગલા શબ્દના અંત્ય સ્વરને સામાન્ય રીતે થડકારો અપાય છે. પણ 'લોકપ્રિય' શબ્દના ઉચ્ચારણમાં થડકારાનો અભાવ ઘણી વાર દેખાશે. કેટલાક એના થડકારાને પાંડિત્ય-પ્રદર્શન પણ કહેશે. ઘણી વાર આ ફરક સંસ્કૃત શબ્દના શુદ્ધ ઉચ્ચારણના પક્ષપાતને લઈને થાય છે, અને છતાં પ્રાકૃત ભાષાઓનું વલણ થડકારો લુપ્ત કરવા તરફ છે એ સ્વીકારવું જોઈએ. 'શંકરપ્રસાદ' નામના ઉચ્ચારણમાં તો સંસ્કૃત પક્ષપાતી પણ 'ર'ને થડકારો નહીં આપે. એમ ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી જગાએ જેમ હ્રસ્વદીર્ઘનો અનિર્ણય છે તેમ આ થડકારાનો પણ અનિર્ણય પ્રવર્તે છે.^૧

સંસ્કૃતિ ઘર્ણમાલામાં આવતા 'ઋ' સ્વરનો ઉચ્ચાર ચર્ચા માગે છે. ગુજરાતીઓ સંસ્કૃત વાંચતાં પણ 'ઋ'નો ઉચ્ચાર 'રુ' કે 'ર' જેવો કરે છે. 'અમૃત'નો ઉચ્ચાર 'અમ્મૃત' કે 'અમ્મૃત' જેવો કરે છે. ત્યાં સંયોગ નથી અને તેથી આગળનો સ્વર ગુરુ ન બોલાય એની સંભાળ રાખવા આ 'ઋ' કે 'ઋ'નો સંયોગ નિર્બલ બોલાય છે. પણ ઉચ્ચાર તો રકારનો જ થાય છે. અને તેથી ઘણી વાર આગળના સ્વરને તેનો થડકારો પણ લાગે છે. સંસ્કૃત તત્સમનો ઉચ્ચાર અર્ણશુદ્ધ રાખનાર કાન્તે પણ ક્યાંક રકારસંયોગનો ઉચ્ચાર કરી થડકારો આપ્યો છે. જેમ કે

'સુગુપ્ત રાજગૃહની દિશામાં'

— 'અતિજ્ઞાન', પૂર્વાલપ.

અહીં 'ગૃ'ના થડકારાથી 'જ' ગુરુ બોલાય છે.' આને અનિયમિતતા ન ગણવી જોઈએ કારણ કે ભાવામાં એ ઉચ્ચાર રૂઢ થઈ ગયો છે. સ્વરં તો 'ઋ'ના ઉચ્ચાર વિષે હિન્દવી તદ્ભવ પ્રાંતીય ભાષાઓમાં એકતા નથી, એટલું જ નહીં ઠેઠ વેદકાલમાં પણ જુદા જુદા વેદો તેનો જુદો જુદો ઉચ્ચાર કરતા હતા એમ જણાય છે.

એટલું જ નહીં, ઘર્ણમાલામાં જેનો ઉલ્લેખ નથી એવા સ્વરો પણ આપણે સ્વીકારવા જોઈએ. અર્વાચીન ભાષાઉચ્ચારણનું શાસ્ત્ર સ્વરવ્યવસ્થા જુદી રીતે કરે છે. તે વધા સાથે આપણે અહીં સંબંધ નથી. પણ તેમાં જે સંયુક્ત સ્વર (diphthong) કહેવાય છે, તેનો થોડો પણ નિર્દેશ કરવાની જરૂર છે. કેમ કે કોઈ કોઈ કવિઓએ એવા પ્રયોગ કર્યા છે. જેમ કે:

જોઈએ તેમાં એક પણ, ઓછે નહીં નિભાય;

પાયા ઈસો ડપઢાં, મઢી ધાટલો ધાય.

—દ૦ કા૦, ભા. ૨, પૃ. ૪૨.

નહીં મારે જોઈએ તપફલ, ભલે એ સહુ જતું.

—'વસન્તવિજય', પૂર્વાભાષ.

અહીં વસ્ત્રે જગાએ 'જોઈ'ના ઉચ્ચારમાં સંયુક્ત સ્વર છે, અને પિંગલદૃષ્ટિએ 'જોઈ' એક ગુરુ ધાય છે. તેવો જ બીજો દાખલો:

જૂઓ માઈ આ મોટાં શાહ, તેમાં સીંધી ડંચો તાહ.

દ૦ કા૦, ભા. ૨, પૃ. ૨૭૭.

૩. સંસ્કૃતમાં પણ આવા દાખલા મળે છે:

પ્રાપ્તે સંનિહિતે મરણે

નહિ નહિ રક્ષતિ ડુકુઞ્કરણે ।

—ચંપટપંજરિકાસ્તોત્ર, વૃ. સ્તો. ૨૦.

અહીં 'ડુકુઞ્'નો 'ડુ', પછી આવતા 'કુ'ને લીધે ગુરુ થયો છે.

આપણા 'કીર્તિકૌમુદી'ના ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કવિ સોમેશ્વરના 'રામશતક'માં પણ આવું દૃષ્ટાન્ત મળે છે:

પ્રાપ્ત પ્રીઢિં ક્રમેણ દૃઢયતુ નિતરાં રાઘવઃ સઃ શ્રિયં વઃ ।

—Journal of the Oriental Institute, Vol. 1, No. 1, p. 12. શ્રી ભોગીલાલ સાંઢેસરાનો લેખ, The Rāmas'ataka.

અહીં દૃને લીધે આગલો જ ગુરુ ધાય છે.

મારા વક્તમાં નિશાઢમાં આ કવિતા પઠતાં 'જૂ' લીધે જ પઠાતો અને એ પ્રમાણે પઠતાં 'માઈ'ને એક ગુરુ અક્ષરવાઢો શબ્દ ગણવો જોઈએ.

ચાર ચાર ગાઢ ચાલતાં, લાંબો પંથ કપાય*

એ લોહરામાં પળ 'ગાઢ'ને એક ગુરુ અક્ષરવાઢો શબ્દ ગણવો જોઈએ. કવિઓના પ્રયોગમાં આવતા આવા ઉચ્ચારોને પળ સ્વીકારવા જોઈએ.

આ ઉપરાંત લઘુગુરુના નિરૂપણમાં ંવો નિયમ પળ અપાય છે કે પાદાન્તે લઘુ વિકલ્પે ગુરુ થાય છે. અને લઘુગુરુના સ્વરૂપનો નિયમ ન ગણતાં પિગલનો પારિભાષિક નિયમ ગણવો જોઈએ. ંના ઉપર પિગલોમાં કેટલીક ચર્ચા થાય છે પળ એ ચર્ચામાં ન ડઢરતાં આપણે ંવો નિયમ કરી શકીએ કે છન્દમાં પાદાન્તે ળ્યાં ગુરુ આવશ્યક હોય ત્યાં લઘુ પળ મૂકી શકાય. 'ગુરુ આવશ્યક હોય ત્યાં' ંમ જ કહેવું જોઈએ કારણ કે ચરણને અંતે લઘુ જ આવશ્યક હોય ત્યાં લઘુને ગુરુ કરવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. ંવો લઘુ પળ જો ગુરુ થઈ જતો હોય તો પછી ંવા છન્દને કોઈ રીતે નિર્લોપ કરી જ ન શકાય. ંટલે ંવો જ નિયમ હોઈ શકે કે ગુરુ આવશ્યક હોય ત્યાં લઘુ મૂકી શકાય. આ નિયમ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે ળળી જગાએ ચરણને અંતે અંત્ય સ્વરનું વિલંબન આવે છે, સંસ્કૃત વૃત્તોમાં તો આવે જ છે (જોકે સંસ્કૃત પિગલના નિયમ પ્રમાણે અમુક વૃત્તોમાં શ્લોકાર્થે જ આવે, ળોઢામાં જ લરેક ચરણે આવે.) અને ંટલા માટે ત્યાં લઘુ હોય તો તે પળ વિલંબનથી ગુરુ થઈ જાય.

ગુજરાતી પિગલ આ લઘુગુરુના ઉચ્ચારણની છૂટને ળળી વિસ્તારી મૂકે છે. ગુજરાતી પિગલમાં કવિને છન્દ સાચવવા ગમે તે લઘુને ગુરુ અને ગુરુને લઘુ કરવાની છૂટ છે. આ છૂટ લધી તદ્ભવ પ્રાંતીય ભાષાઓમાં હતી. પળ તે લધીમાં ળીમે ળીમે એ છૂટ નાલૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કવિઓએ કરેલો છે. અને આપળા કવિઓ પળ ંવો પ્રયત્ન કરતા જાય છે. આથી છૂટ લેવી હોય, ત્યાં પળ એ છૂટથી શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્ણકટુ ન થાય ંની સંભાલ લેવી જોઈએ, કારણ કે ઉચ્ચારણકટુત્વ એક લોષ છે. આવી છૂટ લ્યાં શોભે ને લ્યાં ન શોભે તેના નિયમો ળોઢાલણા કરી શકાય, જેમ કે અંત્ય ઢકાર કે ઉકારમાં આવી છૂટ કર્ણકટુ લનતી નથી. સંસ્કૃત 'લઢુ' શબ્દ ગુજરાતીમાં તત્સમરૂપે જ લલ્લાય છે, પળ તેનું 'લઢૂ' ંવું ઉચ્ચારણ આપળને આળાત આપતું નથી. પળ સંસ્કૃત 'ગુઢ' શબ્દનો ઉચ્ચાર 'ગુઢ' કરવા જતાં તે કર્ણકટુ લાગે છે. ંનું

*. હોપ લાચનમાઢામાં હું આ પાઢ ભળેલો.

કારણ એવું જણાય છે કે ગુજરાતીમાં શબ્દને અંતે આવતા 'ઈ' 'ઉ' લગભગ દીર્ઘ જેવા ઉચ્ચારાય છે. પણ આ વિષયની લાંબી ચર્ચા હું અહીં કરવા ઇચ્છતો નથી. આ, પિંગલ કરતાં ભાષાના ઉચ્ચારણનો પ્રશ્ન છે. અલબત્ત, પિંગલની ચર્ચામાં ભાષા સાથે જોડાયેલા પ્રશ્નોની ચર્ચા ન આવે એમ મારું કહેવું નથી, એવા પ્રશ્નો આવે છે તે આપણે આગળ જોઈશું. પણ પિંગલની દૃષ્ટિએ આ ઘણો નાનો પ્રશ્ન છે. સામાન્ય કવિ કે કવિતાવાચક પોતાના સામાન્ય અનુભવથી આનો સહેલાઈથી નિર્ણય કરી શકે છે, અને તેના નિયમો બાંધવા જતાં ઘણી બારીકાઈમાં ઋતરવું પડે, જેને માટે અહીં અવકાશ નથી.

પિંગલમાં સામાન્ય રીતે લઘુની એક માત્રા અને ગુરુની બે માત્રા ગણાય છે. સામાન્ય રીતે વ્યાકરણમાં પણ એમ મનાય છે, અને લોકોમાં પણ એમ મનાય છે કે લઘુથી ગુરુની ઘમણી માત્રા એ ઉચ્ચારણનું સાચું પ્રમાણ છે. પણ એ યથાર્થ નથી. અત્યારે પશ્ચિમમાં ઉચ્ચારો માપવાનું યંત્ર (kymograph) શોધાયું છે અને તેના ઉપર પ્રો. ટી. એન. દવેએ અનેક અક્ષતરા કરીને તેને પરિણામે બતાવેલું છે કે આપણા કોઈ સ્વરો ઉપર બતાવેલા પ્રમાણવાળા કોઈ બે વર્ગમાં પડતા નથી, તેમ જ ઘણા દીર્ઘો અને હ્રસ્વો પણ પોતાના વર્ગમાં પણ એકસરખા નથી ('ગુજરાતી ભાષામાં વર્ણવ્યવસ્થા', પૃ. ૩૨-૩૩ ઉપરનો કોઠો). તેમણે એ ઐઞઃ મિઘાયના સ્વરોને બાર પ્રકારમાં વહેંચ્યા છે અને દરેકના ઉચ્ચારણની કાલમાત્રાનો સમય સેકન્ડના હજારમા ભાગમાં દર્શાવેલ છે. અલબત્ત આ પરિણામો અનેક વ્યક્તિઓના અક્ષતરા પછી જ ઘણા આધારભૂત ગણાય, પણ તેમના પ્રયોગો ઉપરથી એટલું તરત કહી શકાય કે ભાષાના સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણમાં કોઈ બે સ્વરો એકસરખા નથી.

અર્થાત્, આ લઘુગુરુનું નિયત કરેલું પ્રમાણ પિંગલગત છે. અને પિંગલના પ્રદેશમાં એ સાચું છે. અર્થાત્ માત્રામેલ છન્દોમાં ય્યાં એક ગુરુની જગાએ બે લઘુ અને બે લઘુની જગાએ એક ગુરુ મૂકી શકાય છે ત્યાં છન્દના ઉચ્ચારણમાં સરેસર જ ગુરુ લઘુ એ પ્રમાણની કાલમાત્રામાં બોલાય છે. પણ અહીં એક બીજી હકીકત પણ નોંધવી જોઈએ. પિંગલપરંપરા સર્વ પ્રકારના છન્દો માટે આ પ્રમાણ માને છે, તે યથાર્થ નથી. આપણે જેને અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ વૃત્તો કહીએ છીએ તેમાં એક ગુરુની જગાએ બે લઘુઓ કે બે લઘુઓની જગાએ એક ગુરુ આવી શકતો નથી. જેમ કે

રહ્યાં વન્ને બાજૂ તરુવર, નહીં કાંઈ વચમાં

— 'દેવયાની', પૂર્વાલાપ.

ए पंक्तिमां 'तखर' चार लघुनो शब्द छे तेनी जगाए बे गुरुनो 'बृक्षो' शब्द मूकी नहीं सकाय :

रह्यां बने बाजू बृक्षो नहीं कांई वचमां

एम करवा जतां मूळ शिखरिणी वृत्तनो संवाद जरा पण रहेतो नथी. अने आ हकीकत ए आखा वृत्तप्रकार माटे साची छे. उपारे पहेलां आपेला चोपाईना दृष्टान्तमां

विकसे सरसिज नानारंगा

चार मात्राना 'सरसिज' ने बदले 'वारिज', 'कुसुमो', 'पद्मो' एम गमे ते चार मात्रानो शब्द मूकी सकायो. अर्थात् लघुगुरुनुं प्रमाण कह्युं छे ते मात्रामेळ छंदो माटे साचुं छे अने ए छन्दोना पठनमां अक्षरोनुं ए प्रमाणे पठन थाय पण छे. पण अनावृत्तसंधि अक्षरमेळ वृत्तोमां लघुगुरुने परस्पर अप्रमेय अने भिन्न मापवाळा अक्षरो मानवा जोईए. अने एना पठनमां लघुगुरुनी, कोई पण प्रमाणने अनुसरी, परिवृत्ति के अदलाबदली थई सकती नथी.

पिगलमां प्लुतनो स्वीकार करवामां आवतो नथी. आनो अर्थ एवो नथी के छन्दोना पठनमां प्लुत आवतो ज नथी. प्लुत आवे छे पण पिगलकारोए तेनो गुरुमां समावेश कर्यो छे. तेमने प्लुतनो भिन्न स्वीकार करवानी जरूर जणाई नहोती. संस्कृत वृत्तोमां प्लुतने स्थाने गुरु ज आवी सकतो, एटले वृत्तनी परीक्षा करवामां लघुगुरुनां स्थान तपासी जोबाधी वृत्तनी परीक्षा थई सकती. तेम ज वृत्त रचनार शिखाउने माटे पण लघुगुरुनां स्थाननो उपदेश पर्याप्त हतो, कारण के प्लुतने स्थाने गुरु मूकबाधी छन्दोरचना निर्दोष थई जाय छे. पछी प्लुतो पठन द्वारा ज दर्शाववा रहे छे अने ए ज्ञान गुरु द्वारा अथवा परंपराना पठनमांभी मळी शके छे. छन्द विषे गमे तेટलું નિરૂપણ થાય તોપણ તેનું સ્વરૂપ તો પઠન દ્વારા જ શીખી શકાય છે એટલે છન્દ:શાસ્ત્રને પ્લુતના અસ્વીકારથી પોતાના શાસનકાર્યમાં ક્યાંય વિघ्न આવતું નહીં. પણ શાસ્ત્રની પોતાની પૂર્ણતા હાતર પ્લુતના સ્વીકારની जरूर છે. આપણે આગळ जोईશું કે પ્લુતના સ્વીકાર વિના કેટલાક માત્રામેळ છન્દોનું સ્વરૂપ જ પૂરું નિરૂપી શકાતું નથી. અને શાસ્ત્ર માત્ર છન્દને કસી જોતાં શીખવે એટલું આપણે બસ માનતા નથી. શાસ્ત્રનો સમગ્ર વિષય અને તેની સચळી વિગતો, શાસ્ત્રે વ્યવસ્થિત કરવી જોईए, તેના નિયમો શોધવા જોईए, અને એ કામ પ્લુતના સ્વીકાર વિના થई શકતું નથી. માટે આ શાસ્ત્રમાં લઘુગુરુ સાથે પ્લુત પણ સ્વીકારવો જોईए. અને તે પણ માત્ર ત્રણ માત્રાનો જ નહીં, પણ તેથી

વિશેષ માત્રાનો પળ, તે જેટલી માત્રાનો આવતો હોય તેટલી માત્રાનો સ્વીકારવો જોઈએ. અને આપણે ગુરુ જ પ્લુત થઈ શકે એવો સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને પિંગલનો નિયમ પણ સ્વીકારી શકતા નથી, લઘુ પણ પ્લુત થઈ શકે એ સ્વીકારવું જોઈએ. માત્રામેલ છંદોમાં ક્વચિત્ લઘુ, ગુરુ થાય છે એટલું જ નહીં પણ એક જ લઘુ ક્યાંક ત્રણ અને ક્યાંક તો સાત માત્રાનો બને છે. એટલે ગુરુ તેમ જ લઘુ બે માત્રાથી વધારે લંબાય એટલે પ્લુત ગણાવો જોઈએ.

પણ આથી પણ એક વિશેષ તત્ત્વ પિંગલે સ્વીકારવું જોઈએ. તે છે ધ્વનિ-શૂન્ય કાલ. ચિત્રકાર ચિત્રરચનામાં જેમ અનેક રંગોનો ઉપયોગ કરે છે તેમ જ તે ચિત્રની ભૂમિકા — મોંબના રંગનો પણ ઉપયોગ કરે છે. એ રીતે ધ્વનિ-શૂન્યતા એ ધ્વનિની મોંબ છે. છન્દના પઠનમાં વચ્ચે આવતો ધ્વનિશૂન્ય અવકાશ એ પણ એ છન્દનો જ ભાગ છે. શ્લોકાર્થે વિરામ આવવો જ જોઈએ. શ્લોકાન્તે વિરામ આવવો જ જોઈએ. એ વિરામ એ શ્લોકનું ધ્વનિશૂન્ય અંગ છે. માત્રામેલમાં તો જ્યાં વિરામ લેવાનો આવે ત્યાં, છન્દના અક્ષરોની પેઠે જ, એ વિરામનું પણ માપ છે. એટલે છંદોનું માપ છન્દોનો વંધ, અક્ષરોનું લઘુત્વગુણત્વ, અક્ષરોની માત્રા, તેમ જ છન્દના પઠનમધ્યે આવતા ધ્વનિશૂન્ય અવકાશ, અને તેની માત્રા, એ વધાથી થાય છે.

આથી ફલિત થાય છે કે છન્દમાં થતું ભાષાનું ઉચ્ચારણ કૃત્રિમ છે. આ સ્વરં છે, પણ એ દોષ નથી. માત્ર ઉચ્ચારણ શું, ગદ્યની અપેક્ષાએ કાવ્યની ભાષા પણ કૃત્રિમ જ ગણાય. એટલું જ નહીં ભાષા પોતે પણ મનુષ્યકૃત હોઈ પ્રાણીઓના રવોની અપેક્ષાએ કૃત્રિમ છે. કાવ્યની ભાષા મળે કૃત્રિમ હોય, છન્દોગત ભાષાનું ઉચ્ચારણ મળે કૃત્રિમ હોય, એ જે અર્થે કૃત્રિમ બને છે એ અર્થ સિદ્ધ થાય એટલે બસ. છન્દ કાવ્યનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા આવે છે અને છન્દથી કાવ્ય સિદ્ધ થાય એટલે ઉચ્ચારણની કૃત્રિમતા દોષરૂપ રહેતી નથી. કલામાત્ર મનુષ્યકૃત હોઈ કૃત્રિમ છે.

આ પ્રકરણ પૂર્વ કરતાં પહેલાં લઘુ ગુરુ પ્લુતની સંજ્ઞા આપણે નિયત કરી લઈએ. જ્યાં અક્ષરસંજ્ઞાની જરૂર પડે ત્યાં લઘુને માટે સર્વત્ર 'લ' રાક્ષીશું; જે ગુરુને મેં લઘુ પ્રતિ અપ્રમેય ગણ્યો તેને માટે 'ગા' સંજ્ઞા રાક્ષીશું; અને જે ગુરુને આખો લઘુથી વમળી કાલમાત્રાનો ગણ્યો છે તેને માટે અક્ષરસંજ્ઞા 'દા' રાક્ષીશું. બીજી રીતે કહીએ તો દા એટલે બે માત્રા જે એક ગુરુથી અથવા બે લઘુથી પૂરી શકાય; લ એટલે એક માત્રા. રેખાત્મક ચિહ્નો લઘુ માટે ८ આલું અર્ધચન્દ્રાકાર અને ગુરુ માટે — આવી આડી લીટી રાક્ષીશું, જે

આપણે લિપિમાં ગુરુ અક્ષરને લઘુ દર્શાવવા અને લઘુને ગુરુ દર્શાવવા અક્ષર ઉપર મૂકવાના ચિહ્ન તરીકે અત્યાર સુધી વાપરતા આવ્યા છીએ. પ્લુતને માટે અક્ષરની પોતાની માત્રા ઉપરાંતની માત્રા આ રેખાચિહ્નોથી જ હું બતાવીશ. જેમ કે ગુરુ પ્લુત થયો હોય ત્યારે ગા ૫ એટલે ત્રણ માત્રાનો પ્લુત ગુરુ, ગા — એટલે ચાર માત્રાનો પ્લુત ગુરુ, ગા ૫ — અથવા ગા — ૫ એટલે પાંચ માત્રાનો પ્લુત ગુરુ. અને લઘુ પ્લુત થયો હોય ત્યારે લ ૫ ૫ કે લ — વગેરે ત્રણ માત્રાનો પ્લુત લઘુ. વગેરેક લઘુ ગુરુને સ્થાને હોય તેનો નિર્દેશ હું લેખી કરીશ અને અક્ષરની ઉચ્ચારણ્ય માત્રા બતાવવા રેખાચિહ્નો ઉપર હું પોતું મોંઢું મૂકીશ, જેમ કે ૭ કે ૭.

પરિશિષ્ટ ૧

અક્ષર

આ પ્રકરણમાં ભાવાના ઉચ્ચારણના એકમને માટે અક્ષર શબ્દ વાપરેલો છે તે અંગ્રેજી સિલેબલ (syllable)ના સમાનાર્થ શબ્દ તરીકે વાપર્યો છે. આ અર્થમાં પિગલમાં વર્ણ શબ્દ પણ વપરાયો છે. અહીં જેને અક્ષરમેઠ કહેલો છે તેને ઘણા વર્ણમેઠ પણ કહે છે. 'વૃત્તરત્નાકર' પણ છન્દોને માત્રાછન્દ અને વર્ણછન્દ એમ વિભેદે^૧ છે. પણ વર્ણ એ સ્વરવ્યંજન બન્નેનો સામાન્યવાચક શબ્દ છે. વર્ણમાલામાં સ્વરવ્યંજન બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. એટલે વર્ણ શબ્દ ઉચ્ચારણના એકમ માટે કામ આવે એવો નથી. 'ઋક્પ્રાતિશાસ્ત્ર' એને માટે અક્ષર શબ્દ વાપરે છે. અક્ષર શબ્દના અર્થમાં અંગ્રેજી સિલેબલનો અર્થ આવી જાય છે, પણ શબ્દોચ્ચારણમાં એકમો છૂટા પાડવાની પ્રાતિશાસ્ત્રની પદ્ધતિ અંગ્રેજી સિલેબલો છૂટા પાડવાની પદ્ધતિથી જરા ભિન્ન છે. એટલે પ્રાતિશાસ્ત્રનો મત તેનાં સૂત્રો ટાંકીને જ નીચે દર્શાવું છું. પહેલા પટલનાં ૧૬ સૂત્રોમાં વર્ણ-માલા આપ્યા પછી કહે છે: "ઓજા હ્રસ્વાઃ સપ્તમાન્તાઃ સ્વરાણામ્" ॥૧૭॥ પહેલા આઠ સમાનાક્ષરો અ આ ઋ ઋ ઇ ઈ ઉ ઉ માંથી ઓજ એટલે એકી અક્ષરો હ્રસ્વ છે. "અન્યે દીર્ઘાઃ" ॥૧૮॥ બાકીના દીર્ઘ છે. "ઉભયે ત્વક્ષરાણિ" ॥૧૯॥ બન્ને અક્ષરો કહેવાય છે. "ગુરુણિ દીર્ઘાણિ" ॥૨૦॥ દીર્ઘ સ્વરો ગુરુ

૧. પિગલાદિભિરાચાર્યેયંદુક્તં લૌકિકં દ્વિધા ।

માત્રાવર્ણવિભેદેન છન્દસ્તદિહ કથ્યતે ॥

— વૃ૦ ૨૦, નિ૦, ૧, ૪.

गणाय छे. “तथेतरेषां संयोगानुस्वारपराणि यानि” ॥ २१ ॥ दीर्घं सिवायना बीजा एटले ह्रस्वो, जेनी पछी संयोग के अनुस्वार आवतो होय ते पण गुरु कहेबाय छे. संयोग एटले व्यंजनोनो संयोग : अर्थात् संयुक्त व्यंजनो; अने अनुस्वार पहेलानो ह्रस्व पण गुरु गणाय छे. “अनुस्वारो व्यंजनं चाक्षराङ्गम्” ॥ २२ ॥ अनुस्वार अने व्यंजन अक्षरनु अंग छे. नीचे भाष्यकार उवट कहे छे, अक्षरनु अंग एटले स्वरनु अंग. जे व्यंजनो स्वरोनी वच्चे न आवता होय ते अहीं उदाहरण बने छे. जेम के ‘प्र’मां ‘प्’ अने ‘र्’ ‘अ’नु अंग छे. ‘वर्क्’मां ‘व्’ ‘र्’ अने ‘क्’ वण्ये ‘अ’नु अंग छे. “स्वान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्य” ॥ २३ ॥ बे स्वर वच्चे आवता व्यंजनो बेमांथी पाछळ आवता स्वरनु अंग गणाय, आगळ आवता स्वरनु नहीं. दृष्टान्त तरीके : ‘देव’ शब्दमां ‘व्’ व्यंजन ‘ए’ अने ‘अ’ स्वरोनी वच्चे आवे छे, ते ‘व्’ पाछळ आवता ‘अ’नु अंग गणाय. अर्थात् ‘व’ सव्यंजन एक आखी अक्षर थयो. २२ मा सूत्रमां ‘वर्क्’ मां ‘अ’ पछी आवता व्यंजनो पूर्वना ‘अ’नु अंग गणाता हुता, माटे अहीं स्पष्ट कर्युं. “पूर्वस्यानुस्वारविसर्जनीयो” ॥ २४ ॥ अनुस्वार अने विसर्ग वन्ने पूर्वस्वरनु अंग गणाय. अनुस्वार माटे अलग सूत्र मूकवानु कारण ए छे के आ ‘प्रातिशाख्य’ अनुस्वारने स्वर अने व्यंजन एम वन्ने वर्गमां मूके छे (‘अनुस्वारो व्यंजनं वा स्वरो वा।’ आ ज पटलनु पांचमं सूत्र). आखी अनुस्वार अने विसर्ग आगळना स्वरनु अंग बने छे. आगळ २१ मा सूत्रमां आखी गयुं के अनुस्वारनी आगळनो ह्रस्व गुरु गणाय. अहीं एटलुं उमेयुं के अनुस्वार आगळना स्वरनु अंग बने छे. अलवत, सूत्रमां कहा प्रमाणे विसर्गनु पण एम ज थाय छे. “संयोगादिर्वा” ॥ २५ ॥ संयोगमां आदिव्यंजन विकल्पे आगला स्वरनो गणाय. एनो अर्थ ए थयो के संयुक्त व्यंजनोनो पहेलो व्यंजन आगला स्वरनो पण गणाय, पाछला स्वरनो पण गणाय. अर्थात् ‘अग्ने’ शब्दना अक्षरो बे रीते जुदा पाडी सकाय. अ + ग्ने ए रीते, तेम ज, आ सूत्र प्रमाणे, अग् + ने. अंग्रेजीमां सिलेबलो मात्र आ बीजी रीते ज छूटां पडे छे. दाखला तरीके **magnate** शब्दनां सिलेबलो **mag-nate** मॅग् + नेट् ए प्रमाणे ज पडी शके छे, **ma-gnate** मॅ-ग्नेट ए प्रमाणे पडतां नयी, ए नोचबा जेवुं छे. आ उपरथी स्पष्ट थयुं हशे के

२. आ ‘वर्क्’ धातु परिचित नयी. तो दृष्टान्तनी खातर ‘तक्’ के एवो कोई बीजो लई सकाय. अहीं ‘अ’ पहेलां आवतो ‘त्’ अन ‘अ’ पछी आवतो ‘र्’ अने ‘क्’ वण्ये व्यंजनो ‘अ’नु अंग छे.

‘પ્રાતિશાસ્ત્ર્યે’ જેને અક્ષર કહ્યો છે તેમાં ‘સિલેબલ’નો અર્થ સંપૂર્ણપણે આવો જાય છે. હજી ‘પ્રાતિશાસ્ત્ર્ય’ને સંયુક્ત વ્યંજન સંબંધો યોડી કહેવાનું છે. “ચ પરક્રમે દ્વે” ॥ ૨૬ ॥ અને જ્યાં ક્રમ હોય ત્યાં બન્ને વ્યંજનો પણ પૂર્વસ્વરના અથવા ઉત્તરસ્વરના અંગભૂત થઈ શકે. અહીં ‘ક્રમ’ શબ્દ પારિભાષિક છે. વેદમાં ઘણી વાર વ્યંજનો બેવડાતા. જેમ કે ‘અગ્નિ’ને બદલે ‘અગ્નિ’ એમ બોલાતું. આ બેવડા વર્ણને ‘ક્રમ’ કહેલો છે. આવો ‘ક્રમ’ આવે ત્યારે તે બેવડાયેલો વ્યંજન આગલા અથવા પાછલાનું અંગ વિકલ્પે બની શકે. એટલે કે અ + ગ્ને એમ અક્ષરો જુદા કરાય અથવા અગ્ + ને એમ પણ કરાય.

અક્ષરો છૂટા પાડવાની આ વે ભિન્ન પદ્ધતિથી અક્ષરોના લઘુ-ગુરુ માપમાં કશો ફરક પડતો નથી. ‘અગ્નિ’ને અ + ગ્ને એમ છૂટો પાડીએ કે અગ્ + ને એમ છૂટો પાડીએ તોય બન્ને રીતે ‘અ’ ગુરુ જ રહે છે. પહેલા વિકલ્પમાં ‘ગ્ને’ ના સંયુક્ત વ્યંજનના થડકારાને લીધે ‘અ’ ગુરુ થાય છે, બીજા વિકલ્પમાં ‘અગ્’ વ્યંજનાંત હોવાથી ગુરુ થાય છે. અહીં એ પણ સ્પષ્ટ થશે કે જો સંયુક્ત વ્યંજનના પહેલાને આગલા સ્વરનું અંગ જ એક નિયમ તરીકે ગણીએ તો સંયુક્ત વ્યંજનથી ગુરુ કરવાના નિયમની જરૂર ન રહે. એક વ્યંજનાંતના નિયમથી જ સર્વ ગુરુકરણનો સુલાસો થઈ જાય. પણ આહું પિગલ આટલી લાંબી પરંપરાથી સંયોગપરના નિયમ પર જ વિશેષ કરીને ચાલ્યું છે. વ્યંજનાંતનો નિયમ તો ઘણાને અજાણ્યો છે. અને ગુજરાતીમાં તો એથી મુશ્કેલી વધશે. કારણ કે ‘કર્ણ’ શબ્દમાં ‘યું’ નો સંયોગ મંદ છે. તેથી ‘ક’ થડકાતો નથી અને તેથી ‘ક’ ગુરુ થતો નથી એમ કહેવું સરલ છે, પણ ‘કર્-ન-યું’ એમ કર્ણ પછી ‘કર્’ ગુરુ નથી, એને માટે નવો સુલાસો શોધવો પડશે. એનો સુલાસો છે, અહીં ‘કર્’ અને અને ‘યું’ એ રીતે પૂર્વકરણ જ નથી થતું એમ કહેવું જોઈએ. પણ એમ પિગલના શાસનને વધારે જટિલ કરવું યોગ્ય નથી. એટલે વ્યંજનાંત અને સંયોગ બન્નેના નિયમો તત્વતઃ એક હોવા છતાં બન્ને ભિન્ન રહે તે ઇષ્ટ છે.

લઘુ-ગુરુ વિવેક : ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ

આપણા પિંગલશાસ્ત્રે લઘુગુરુના સ્વરૂપની ચર્ચા વ્યાકરણને અવલંબીને કરી છે. અને એ સ્વાભાવિક છે. પિંગલનો વિષય છંદ એ વાણીની આકૃતિ છે, અને વાણીનું સ્વરૂપ એ વ્યાકરણનો વિષય છે. માટે જ વ્યાકરણ અને છન્દોવિચિતિ પ્રથમ વેદાંગો ગણાયાં.

લઘુગુરુનો વિવેક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પાણિનિના વ્યાકરણમાં મળે છે. છતાં લઘુગુરુ સંવંધી નિયમો ધીમે ધીમે જ વિકાસ પામી સ્પષ્ટ થયા છે, અને એનો વિકાસ જાણવા જેવો છે.

પાણિનિના વ્યાકરણમાં હ્રસ્વ દીર્ઘ પ્લુત ઉપરાંત લઘુ ગુરુનો સ્વીકાર છે. આ સંવંધી ત્રણ સૂત્રો છે. “હ્રસ્વં લઘુ ॥ સંયોગે ગુરુ ॥ દીર્ઘં ચ ॥” અધ્યાય ૧, પાઠ ૪, સૂત્ર ૧૦-૧૧-૧૨. ‘હ્રસ્વ એટલા લઘુ. પળ તેની પછી સંયોગ એટલે સંયુક્ત વ્યંજનો આવે. તો લઘુ પળ ગુરુ થાય. અને દીર્ઘ પળ ગુરુ’. આટલા પ્રાચીન સમયમાં સંયોગના ઉચ્ચારણની આ અસર આપણા આર્યોએ પકડી એ એમની બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા બતાવે છે. તેમ છતાં આ બાબતમાં પાણિનિના નિયમોની અપૂર્ણતા પણ ધ્યાન સેવે એવી છે. પાણિનિ અ આ ઇ ઈ ઉ ઊ ઋ ઋ લૃ એ એ ઐ ઔ એટલા સ્વરો સ્વીકારે છે. એમાં અં અને અઃ આવતા નથી. એટલે ગુરુમાં તેની ગણના થવી રહી જાય છે. પાણિનિ અનુસ્વારને ‘મ્’નો અને વિસર્ગને ‘સ્’નો આદેશ ગણે છે. એમાં ભાવાની દૃષ્ટિએ આપણે ઘોષ દઈ શકીએ નહીં. પણ આ રીતે સ્વરોમાંથી રહી ગયેલા ‘અં’ અને ‘અઃ’ને ગુરુ ગણવાને બીજું કોઈ સૂત્ર છે નહીં. વિચિત્ર સ્થિતિ તો એવી થાય છે કે પાણિનિ પ્રમાણે ‘સંપત્’ અને ‘સમ્પત્’ એવાં બન્ને રૂપો ધરાવે છે. આમાંથી ‘સમ્પત્’માં ‘મ્’ના સંયોગને લીધે ‘સ’ ગુરુ ગણાશે અને ‘સંપત્’માં ‘સં’ ગુરુ નહીં ગણાય. અલબત્ત “સ્થાનિવદ્ આદેશઃ।” (૧-૧-૫૬) એવું પાણિનિનું સૂત્ર છે. એનો અર્થ એવો છે કે આદેશને તેના મૂળ સ્થાનમાં જે હોય તેના જેવો ગણવો. એ નિયમ અહીં લગાડીએ તો એનો અર્થ એવો થાય કે અનુસ્વારને અને વિસર્ગને એના મૂળ સ્થાની ‘મ્’ અને ‘સ્’ જેવો એટલે કે વ્યંજન ગણવો. પણ એ રીતે ‘દુઃસ્’ શબ્દમાં ‘વિસર્ગ’ અને ‘જ્ઞ’નો સંયોગ આપણે નથી ગણી શકતા. એ સૂત્રનો ઉપયોગ પાણિનિ પોતે આપેલાં સૂત્રો પૂરતો જ થઈ શકે. એટલે

પાણિનિ પ્રમાણે ‘સંપત્’ ‘દુઃસ્વ’ વગેરેમાં અનુસ્વાર અને વિસર્ગથી આગળની હ્રસ્વ સ્વર ગુરુ થઈ શકતો નથી.

આ વાત આપણા વિદ્વાનો જાણતા પણ હતા. પિંગલના ‘છન્દઃશાસ્ત્ર’ના પહેલા અધ્યાયમાં ‘ગન્તે’ એવું દસમું સૂત્ર છે. એનો અર્થ એવો છે કે પાદને અંતે લઘુ આવે તો તેને પણ ગુરુ ગણવો. આની ટીકામાં હ્રાયાયુષ પૂર્વપક્ષ કરી સમાધાન કરે છે, તેમાં પાણિનિના આ નિયમોને સ્પર્શે છે. તે કહે છે: “અન્યે ત્વાહુઃ-નનુ પદાન્તે વર્તમાનસ્ય હ્રસ્વસ્ય પાણિનિના ગુરુસંજ્ઞા ન કૃતા। તેનોવતમ્ ‘સંયોગે ગુરુ’ (પા० સૂ०, ૧-૪-૧૧), ‘દીર્ઘં ચ’ (પા० સૂ०, ૧-૪-૧૨) ઇતિ। નાયં સંયોગાદિર્નં ચ દીર્ઘઃ। તસ્માત્ ‘ગન્તે’ ઇતિ સૂત્રમયુક્તમ્। અત્રોચ્યતે-પાણિનિના સ્વશાસ્ત્રપ્રયોજનાયં ગુરુસંજ્ઞા કૃતા। . . . પદાન્તે વર્તમાનસ્ય લઘોર્ગુરુત્વાતિદેશે પાણિને: પ્રયોજનમેવ નાસ્તિ। કિંચાનુસ્વારાદિપૂર્વસ્ય વર્ણસ્ય બલં સંપદિત્યાદી સ્થિતસ્ય ગુરુસંજ્ઞા પાણિનિના ન કૃતા, કિમેતાવતાન્યેરપિ ન કર્તવ્યા। તસ્માત્સૂત્રમિદં ‘ગન્તે’ ઇતિ।” “વીજાઓ વાંધો લે છે કે:— ચરણને અંતે આવેલા હ્રસ્વની પાણિનિએ ગુરુસંજ્ઞા કરી નથી. તેણે કહ્યું છે: ‘સંયોગે ગુરુ’, ‘દીર્ઘં ચ’. ચરણને અંતે આવેલો લઘુ સંયોગની પહેલાંનો નથી, તેમ દીર્ઘં પણ નથી. માટે ‘ગન્તે’ એવું સૂત્ર અયુક્ત છે. હવે ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે પાણિનિએ પોતાના શાસ્ત્ર માટે ગુરુસંજ્ઞા કરી છે. . . . ચરણને અંતે આવતા લઘુ ઉપર ગુરુત્વનો અતિદેશ કરવા પાણિનિને પ્રયોજન જ નહોતું. તેમ જ ‘બલમ્’, ‘સંપત્’ વગેરે શબ્દોમાં અનુસ્વાર વગેરેના પૂર્વના વર્ણની પાણિનિએ ગુરુસંજ્ઞા કરી નથી એટલા માટે વીજાઓએ પણ ન કરવી? માટે ‘ગન્તે’ એવા સૂત્રની જરૂર છે.” છ. શા., નિ., પૃ. ૪.

આ અપૂર્ણતા સૌથી પહેલી ‘ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર’માં સુધરે છે. ‘ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર’ જોકે નાટકનો ગ્રંથ છે, પણ તેમાં છન્દોનું નિરૂપણ પણ આવે છે. એ ગ્રંથનો રચનાકાલ નક્કી નથી, અને વધારે મુશ્કેલી તો એ છે કે તેમાં લાંબા કાલ સુધી સુધારાવધારા થયા કર્યા છે. છતાં એ પ્રાચીન છે. તેનો ચૌદમો અધ્યાય વાગભિનય એટલે પાત્રો જે ભાષા બોલે છે તે વિશે છે. તેમાં મોટો ભાગ છન્દોને પણ વિષય કરે છે. ત્યાં ગુરુ વિશે કહે છે: “ગુરુ દીર્ઘં પ્લુતં ચૈવ સંયોગપરમેવ ચ। સાનુસ્વારવિસર્ગં ચ તથાન્ત્યં ચ લઘુ ક્વચિત્॥” મ૦ ના० શા० ૧૪, ૧૦. વૉ. ૨, પૃ. ૨૪૨. અહીં સંયોગપરના ઉલ્લેખ સાથે અનુસ્વાર અને વિસર્ગનો પણ ઉલ્લેખ છે.

પણ હજી આ લક્ષણ પણ અપૂર્ણ છે. અનુસ્વાર અને વિસર્ગથી સ્વર ગુરુ થાય છે. તો વ્યંજનાંત સ્વરનું શું? અનુસ્વાર અને વિસર્ગને પાણિનિ વ્યંજન ગણે છે તે નિષ્કારણ નથી. અનુસ્વાર એક દૃષ્ટિએ 'મ્' છે, વિસર્ગ 'સ્' છે. અને જો 'યં' અને 'યઃ' એટલે કે 'યમ્' અને 'યસ્' વન્ને ગુરુ હોય તો 'યત્' કેમ નહીં? અલબત્ત, આપણે આગળ અનુસ્વાર અને વિસર્ગના સંબંધમાં જોયું તેમ આવા વ્યંજન પછી સ્વર આવે તો એ 'ત્' એ સ્વરમાં ભળી જાય એટલે વ્યંજનાંતનો પ્રશ્ન ન રહે, 'ત્' પછી વ્યંજન આવે તો એ પ્રસંગ સંયુક્ત વ્યંજનનો થઈ જાય અને તેથી આગલો હ્રસ્વ સ્વર ગુરુ બને. પણ પાષાણીનો વલ્લ છેડે આવે તેમ વાક્યને અંતે વ્યંજન આવે ત્યાં આ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે.

પ્રત્યજ્ઞં તે નિશ્ચિલમચિરાદ્ ભ્રાતરુક્તં મયા યત્ ।

મેઘદૂત, ઊ. મે. ૩૧

યહીં 'યત્' ને ગુરુ ગણ્યા વિના છૂટકો નથી. અને આ અપૂર્ણતાને સૌથી પહેલી હલાયુધની વૃત્તિ, પ્રતીતી હોય એમ જણાય છે. પિંગલના 'છન્દઃશાસ્ત્ર'ની ટીકા કરતાં પ્રારંભમાં જ મંગલ પછી વિષયના ઉપોદ્ધાતમાં તે કહે છે :

દીર્ઘં સંયોગપરં તથા પ્લુતં વ્યઙ્જનાન્તમૂઘ્માન્તમ્ ।

સાનુસ્વારં ચ ગુરું ક્વચિદવસાનેઽપિ લઘ્વન્ત્યમ્ ॥'

૧. નિર્ણયસાગરની 'છન્દઃશાસ્ત્ર'ની આવૃત્તિમાં આ શ્લોક હલાયુધની વૃત્તિના પ્રારંભમાં આવે છે. તેમાં મંગલના ચાર અનુષ્ટુપો પછી ગણસંજ્ઞાની ત્રણ આર્યા આવે છે. અને તે આર્યા પછી આ લઘુગુરુના સ્વરૂપની આર્યા આવે છે, એટલે કે ત્યાં થયેલો આ વિષયનો નિર્દેશ સ્થાને છે. પણ 'બિબ્લિયોથેકા ઇન્ડિકા' (*Bibliotheca Indica*)ની કલકત્તા શાસ્ત્રાથી પ્રસિદ્ધ થયેલ પિંગલના 'છન્દઃસૂત્ર'માં માત્ર મંગલના ચાર અનુષ્ટુપો જ આપ્યા છે. અને નીચેની ટીપમાં આ ઉપરાંત બીજી આર્યાઓ ઉતારીને જણાવ્યું છે કે આ આર્યાઓ માત્ર એક જ પ્રતિમાં મંગલના શ્લોકોની પૂર્વે મળે છે. પુસ્તકમાં આ પાઠ વિષે કશી ચર્ચા નથી. પણ એક જ પ્રતિમાં આ પાઠ છે એ કંઈક શંકાજનક તો સર. વળી ગુરુલઘુના સ્વરૂપ વિશેનાં પિંગલનાં સૂત્રો ઉપરની ટીકામાં હલાયુધ કયાંય વ્યંજનાંતનો નિર્દેશ કરતો નથી. પિંગલનું સંયોગપરનું સૂત્ર તે તેનું પહેલા અધ્યાયનું ૧૧ મું સૂત્ર 'ધ્રાદિપરઃ ।' છે. તે ઉપર મુંબઈ અને કલકત્તા વન્નેનાં પુસ્તકોમાં ટીકા, માત્ર એક સ્થાને શબ્દફેર છે તે સિવાય, એકસરહી છે. હું મુંબઈ-નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાંથી ઉતારું છું, " ધ્રાદિતિ વ્યંજનસંયોગસ્વોપલક્ષણાર્થમેતત્ । ધ્રાદિર્યેવાં તે ધ્રાદયઃ । આદિશબ્દેન વિસર્જની-

અહીં દીર્ઘ, પ્લુત અને સંયોગપર ઉપરાંત વ્યંજનાંત સ્વર, ઊઘ્માન્ત સ્વર અને સાનુસ્વાર સ્વરની પણ ગુરુમાં ગણના કરી છે; ઊઘ્માન્ત શબ્દની નીચે સંપાદકે ટીપ આપી છે કે 'વિસર્ગ જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીય'નો ઊઘ્માન્ત શબ્દમાં

યાનુસ્વારજિહ્વામૂલીયોપધ્માનીયાનાં ગ્રહણમ્ । ધ્રાદયઃ પરે યસ્માત્ સ ધ્રાદિ-
પરઃ । તતશ્ચાયં સૂત્રાયઃ—વ્યંજનસંયોગાત્પૂર્વસ્ય હ્રસ્વસ્યાનુસ્વારવિસર્જનીય
જિહ્વામૂલીયોપધ્માનીયમ્પ્રશ્ન પૂર્વસ્ય ગુરુસંજ્ઞાતિદિશ્યતે ।" ભાવાર્થઃ : 'ધ્ર' એ
વ્યંજનસંયોગ બતાવવા કહેલો છે. ધ્ર જેના આદિમાં છે તે ધ્રાદિ. આદિ
શબ્દથી, વિસર્ગ અનુસ્વાર અને જિહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીયનો સમાવેશ થાય છે.
ધ્ર વગેરે જેનો પછી આવે છે તે. તેથી સૂત્રાયં આ પ્રમાણે થયોઃ વ્યંજન-
સંયોગની પહેલાંના હ્રસ્વની, અને અનુસ્વાર, વિસર્ગ, જિહ્વામૂલીય અને ઉપ-
ધ્માનીયની પહેલાંના હ્રસ્વની ગુરુસંજ્ઞા પણ અતિદેશથી સમજવી. અહીં
વ્યંજનાંતના ઉલ્લેખની આપણે સ્વાભાવિક રીતે અપેક્ષા રાખીએ, પણ તેનો
ઉલ્લેખ નથી. નારાયણ મટ્ટ 'વૃત્તરત્નાકર'ની ટીકામાં સંયોગપરત્વના
સંદર્ભમાં આ જ ચર્ચા કરતાં હલાયુધવાળી આર્યા ઉતારે છે. ત્યાં નારાયણ
આ આર્યાને હલાયુધનો ગણતો હોય એમ જણાય છે. હલાયુધ પહેલાં આ
આર્યા બીજે ક્યાંઈ મઝતી નથી. તેમ અત્યાર સુધી એ હલાયુધની ગણાઈ છે,
એટલે કોઈ બીજાની સાવિત ન થાય ત્યાં સુધી એને હલાયુધની ગણવામાં હું
વાધ જોતો નથી.

૨-૨ જિહ્વામૂલીય એ 'ક' પહેલાંના વિસર્ગનું અને ઉપધ્માનીય એ 'પ'
પહેલાંના વિસર્ગનું નામ છે. સદ્ગત કે ૦ હ૦ ધ્રુવે આ બે, આપણી વર્ણમાલાના
અતિપ્રાચીન સમયથી લુપ્ત થયેલા કોઈ બે વર્ણો છે એવી કલ્પના કરી છે
(વાગ્વ્યાપાર, સાહિત્ય અને વિવેચન, મા. ૨, પૃ. ૩૭-૩૯). પણ એ અતિતર્ક
જણાય છે. વિસર્ગ, 'ચ' વર્ગ 'ટ' વર્ગ અને 'ત' વર્ગ પહેલાં આવે ત્યારે
તો તે તેતે વર્ગનો ઊઘ્મા બને છે, એટલે કે 'ચ' વર્ગ પહેલાં 'ચ્', 'ટ'
વર્ગ પહેલાં 'ટ્' અને 'ત' વર્ગ પહેલાં 'ત્' બને છે. માત્ર 'ક', 'ખ'
અને 'પ', 'ફ' પહેલાં જ તે સંધિ થયા વિના વિસર્ગને રૂપે રહે છે. જેમ
કે 'અંતઃકરણ', 'અંતઃપુર'. 'ચ', 'ટ', 'ત' પહેલાંનો વિસર્ગ, પછી આવતા
વ્યંજનને અનુકૂલ ઊઘ્મા બને છે, તે બતાવે છે કે પછીના વ્યંજનને અનુરૂપ
થવાનો વિસર્ગનો સ્વભાવ છે. તે પ્રમાણે 'ક' અને 'પ' પહેલાં આવતો
વિસર્ગ, 'ક' 'પ'ને અનુરૂપ થવા બદલાતો નથી તોપણ તે, તેતે વ્યંજનના
ઉચ્ચારની નજીક જાય છે, અને તેથી 'ક' પહેલાંના વિસર્ગનું ઉચ્ચારણ
જિહ્વામૂલ સુધી, કંઠ નજીક જાય છે, અને તેમ જ 'પ' પહેલાંનો વિસર્ગ

સમાવેશ થાય છે. એ રીતે અહીં ગુરુનું પૂર્ણ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે. તે પછીનાં લગભગ વધાં પ્રમાણમૂત પિંગ્લો આ વધાની ગુરુનાં ગણના કરે છે. 'વૃત્તરત્નાકર' ગુરુની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે :—

સાનુસ્વારો વિસર્ગાન્તો દીર્ઘો યુક્તપરસ્ચ યઃ ।

વા પાદાન્તે ત્વસૌ શ્વક્રો જ્યૈઃાન્યો માત્રિકો લૃઙુઃ ॥

—વૃ. ર., ચૌ. ૧, ૧, પૃ. ૭

અહીં સાનુસ્વાર, વિસર્ગાન્ત, દીર્ઘ અને યુક્તપર એટલાની જ ગણના થઈ છે. પણ તેનો સમર્થ ટીકાકાર નારાયણ ભાષ્યમાં અનુક્તનું કવન કરે છે. એ કહે છે : “ ‘યુક્તપરસ્ચ’ इति व्यंजनोपध्मानीयजिह्वामूलीयपराणामुपलक्षणम् । तथा च ‘तनुवाग्बिभवोऽपि सन्’ (રઘુ૦ ૧-૯) ‘મન્દઃ કવિયશઃપ્રાર્થી’ (રઘુ૦ ૧-૩) इत्येवमादिषु सकारस्य, जिह्वामूलीयोपध्मानीयपक्षे च दकार-शकारयोगुरुत्वं सिद्धं भवति । इतरथा नकारस्य पादान्तत्वात् सकारस्य न प्राप्नोति, जिह्वामूलीयोपध्मानीययोश्च संयोगत्वाभावादकारशकारयोनं प्राप्नोति । तदुक्तम् —

दीर्घं संयोगपरं तथा प्लुतं व्यंजनान्तमૂध्मान्तम् ।

सानुस्વારं च गुरु क्वचिदवसानेऽपि लघ्वन्त्यम् ॥

—વૃ. ર. ચૌ. પૃ. ૮

ટીકાકાર કહે છે કે ‘યુક્તની આગળનો’ એમ કહેવામાં વ્યંજનની ઉપધ્માનીયની અને જિહ્વામૂલીયની આગળનો એમ પણ સમજી લેવું. એ રીતે ‘તનુવાગ્બિભવોઽપિ સન્’ અને ‘મન્દઃ કવિયશઃપ્રાર્થી’ વગેરેમાં પહેલા દૃષ્ટાન્તમાં ‘સન્’ના ‘સ’નું અને બીજા દૃષ્ટાન્તમાં ‘મન્દઃ’ના ‘દ’નું અને ‘યશઃ’ના ‘શ’નું ગુરુત્વ સિદ્ધ થાય છે. નહીં તો પહેલા દૃષ્ટાન્તમાં પાદને અંતે ‘ન્’ આવતો હોવાથી ‘પાદાન્તે લઘુ ગુરુ બને છે’ એ નિયમનું ગુરુત્વ ‘સ’ સુધી ન પહોંચે અને ‘મન્દઃ કવિ’ અને ‘યશઃપ્રાર્થી’ એ પ્રસંગોમાં ‘દ’ પછીના જિહ્વામૂલીય અને ‘શ’ પછીના ઉપધ્માનીયનો પછીના વ્યંજન સાથે સંયોગ ન થતો હોવાથી સપુક્ત વ્યંજનનું ગુરુત્વ ‘દ’ અને ‘શ’ સુધી ન પહોંચે. માટે ‘કહ્યું છે કે’

પણ હોઠથી ફૂંક મારતા હોઈએ તેના જેવો બોલાય છે માટે તેમને અનુક્રમે ‘જિહ્વામૂલીય’ અને ‘ઉપધ્માનીય’ કહેલા છે. વિસર્ગના આ સ્વરૂપને પ્રાકૃત ભાષાના વાગ્વ્યાપારથી પણ સમર્થન મળે છે. સંસ્કૃત ‘દુઃખ’ શબ્દ પ્રાકૃતમાં ‘દુક્ખ’ બને છે. અહીં વિસર્ગ જિહ્વામૂલીય આગળ જઈ પોતે કંઠથી જ બની જાય છે.

एम कहीने नारायण पण हलायुधनी ज आर्या उतारे छे. अर्थात् नारायणना समयमां हलायुधनी आर्या प्रमाणभूत परंपरामां पडी गई हती.

नारायणे उपर 'तनुवाग्बिभवोऽपि सन् ।' नुं दृष्टान्त आपी कह्युं छे के अहीं अंत्य 'सन्' व्यंजनांत छे माटे गुरु छे. ए मत यर्थाय छे. पण तेने माटे तेणे कहेली युक्ति मने अयुक्त जणाय छे. ए कहे छे के 'सन्' ने गुरु न गणौ तो पादान्ते गुरु करवाना नियमथी एने गुरु नहीं करी शको, कारण के 'स' नहीं पण 'न्' पादान्ते छे. हवे लघुत्व के गुरुत्व ए स्वरने ज होय छे, व्यंजनने होतुं नथी, अने अक्षरसंख्या, व्यंजन साथे के व्यंजन बिना आवेला स्वरोनी ज गणवानी होय छे. अनुष्टुप आठ अक्षरनो होय छे, ते रीते गणतां उपरनी पंक्तिमां आठमो अक्षर 'सन्' छे, 'न्' नथी. 'न्' ए अक्षर ज नथी. एटले 'सन्' ज अंत्य छे, अने ते पोते ज व्यंजनांत होई गुरु छे. 'न्' ने अंत्य गणवो ए अशास्त्रीय छे. अने नारायणनी अहीं एक बीजी पण सरतचूक थई छे. मारा मत प्रमाणे अनुष्टुपनो अंत्य अक्षर गुरु जोईए, पण 'वृत्तरत्नाकर'मां क्यांय पण, तेम तेना उपरनी टीकामां नारायणे क्यांय पण अनुष्टुपनो अंत्य अक्षर गुरु जोईए एम कह्युं नथी. परंपराथी ए अक्षर लघु के गुरु गमे ते होई शके एम मनातुं आव्युं छे, अने नारायणे पण एम ज मानेलुं छे. पण नारायणनी मूल बात साची छे के 'सन्' गुरु छे. अने युक्तपरना नियममां व्यंजनांतनो ते समावेश करे छे ते पण तत्त्वतः खरं छे.

हवे उच्चारण संबंधी एक प्रश्न अहीं ज विचारता जईए, अलवत गुजरातमां अत्पारे जे रीते उच्चारण थाय छे ए रीते.

आपणे जोयुं के चरणान्ते लघु आवे तो ते पण जरूर होय तो गुरु थाय. संस्कृत वृत्तीमां चरणान्ते आवतो गुरु प्लुत होय छे. त्यां उच्चारण विलंबन थाय छे. हवे चरणान्ते ह्रस्व इ के उ आवतो होय त्पारे उच्चारणमां तेनुं प्लुतत्व साधवुं सरल छे. 'इ' के 'उ' ज लंबाववाथी दीर्घ अने गुरु बने छे, अने ए ज उच्चारण वधारे लंबाववाथी प्लुत बने छे. पण बीजा केटलाक उच्चारणमां शुं थाय छे ते बिचारवा जेवुं छे. दाखला तरीके छेल्ले अनुस्वार आवे त्यां उच्चार केवा प्रकारनो थाय छे? आपणे नीचेनी पंक्ति लईए :

को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥

— रघुवंश ६, ७५

અહીં અન્ત્ય 'અ'નું લઘુ ઉચ્ચારણ થઈને પછી તરત જ સ્વાસ નાસિકામાંથી જ નીકળતો લંબાવાય છે. આપણે 'વદે માતરમ્' નો છેલ્લો અક્ષર 'રમ્' જેમ નાકમાંથી જ સ્વાસ કાઢીને લંબાવીએ છીએ તેમ જ અહીં 'હસ્તમ્' નો છેલ્લો અક્ષર લંબાવાય છે. 'ઈ' હ્રસ્વ પળ એ જ પ્રમાણે લંબાવાય છે. જેમ કે

મૃત્પાત્રશેષામકરોદ્ વિમૂતિમ્ ॥

— રઘુવંશ ૬, ૭૬

અહીં પળ 'ઈ' હ્રસ્વ બોલાઈ પછી નાસિકાવિધાનથી પ્રલંબ સ્વર નીકળે છે. 'અમ્' નો નાસિકામાંથી નીકળતો સ્વર અને 'ઈમ્' નો નાસિકામાંથી નીકળતો સ્વર એક જ છે. કારણ કે 'અ' અને 'ઈ' બોલાઈ રહ્યા પછી જ આ નાસિકાવિધાન ચાલુ થાય છે. અને તે ઉચ્ચારણમાં બન્નેમાં એક જ છે. દીર્ઘ સ્વર પછી આવતું અનુસ્વાર બે રીતે બોલાય છે. તેમાંનો પહેલો રીત તે ઉપરનો જ. જેમ કે :

નિદ્રાં વિહારાર્ધપથે ગતાનામ્ ।

— રઘુવંશ, ૬, ૭૫

અહીં 'ના'ને દીર્ઘ બોલીને પછી નાસિકામાંથી સ્વર કાઢી ઉચ્ચાર લંબાવાય છે. અને ત્યાં પળ એ નાસિકામાંથી ઉચ્ચારાતો ધ્વનિ, 'રમ્'માં થતો હતો તેવો જ થાય છે. પળ અહીં વીજી પદ્ધતિએ પળ ઉચ્ચારણ થાય છે. 'ના'ને જ પૂરતો લંબાવી પ્લુત કરીને પછી અનુસ્વારથી ઉચ્ચારનો ઉપસંહાર પળ થાય છે. આની ઉપર આપેલા દૃષ્ટાન્તમાં 'વિમૂતિમ્'માં પળ 'તિ'ને જ પ્લુત કરીએ તો કરી શકીએ છીએ, અને ત્યારે 'ઈ' પ્લુત થઈ ઉચ્ચારનો ઉપસંહાર અનુસ્વારથી થાય.

સવિસર્ગ સ્વર પ્લુત બોલાય ત્યારે શું થાય છે? આપણે નીચેનો દાખલો જોઈએ :

ગંડસ્થલીઃ પ્રોષિતપત્રલેખાઃ ॥

— રઘુવંશ, ૬, ૭૨

અહીં 'આ'નો ઉચ્ચાર દીર્ઘ અને પ્લુત થઈ પછી તેને વિસર્ગનો થડકારો લાગે છે. ઉપર આવી ગયેલા દાખલામાં 'ગતાનામ્'ના અનુસ્વારની પેઠે જ. 'ઈ'નું પળ એમ જ થાય. તેને માટે દાખલો ઘોષોને મૂકવાની હું જરૂર જોતો નથી. પળ 'અ'માં શું થાય? નીચેનો દાખલો લઈએ :

કુલપ્રદીપો નૃપતિર્દિલીપઃ ।

— રઘુવંશ, ૬, ૭૪

અહીં પહેલાં 'અ'ને વિસર્ગનો થડકારો લાગે છે અને પછી 'અ' આગળ લંબાય છે. એ રીતે એ પ્લુત થાય છે. 'ઇઃ' અને 'ઉઃ'નું પણ એમ જ થાય. અને 'ઉઃ'નો દાઢલો સુલભ છે તેથી મૂકું છું:

શ્રવણકટુ નૃપાણામેકવાક્યં વિવત્તુઃ ॥

—રઘુવંશ, ૬, ૮૫

અહીં 'ઉ'ને વિસર્ગનો થડકારો પહેલો લાગે છે, અને પછી 'ઉ' લંબાઈને પ્લુતિ સાધે છે.

આપણે આ ઉચ્ચારણની ચર્ચા કરતાં પ્રારંભમાં કહ્યું કે અંત્ય 'ઈ' અને 'ઉ' માત્ર પ્રલંબનથી પ્લુત વને, પણ ચરણાન્તે 'અ' આવે ત્યાં શું કરવું? જેમ કે

પુરપ્રવેશાભિમુખો વમૂવ ॥

—રઘુવંશ, ૭, ૧

અંત્ય 'અ'ને જ લંબાવીને તેને દીર્ઘ અને પ્લુત કરી શકાય છે, એ દેખીતું છે. પણ કેટલાક વિદ્વાનો અહીં આવતા 'અ'નો ઉચ્ચાર 'આ' કરવો એને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ ગણે છે. ઋગ્વેદના પઠનમાં જ્યાં 'અ'ને પ્લુત કરવાનો આવે છે ત્યાં ઋગ્વેદપાઠીઓ 'આ' ઉચ્ચારીને તેને પ્લુત કરે છે. અને ધના સંસ્કૃત પંડિતો એ પ્રમાણે સંસ્કૃત છંદોમાં પણ 'અ'નો 'આ' કરી પ્લુત કરે છે. ઉપરની પંક્તિમાં 'વમૂવ'ને તેઓ 'વમૂવા' કરી પ્લુત કરે. મને પોતાને આ પદ્ધતિ સંસ્કૃત અને તદ્ભવભાષાઓ માટે સાચી નથી લાગતી. વ્યાકરણમાં જાને 'અ'નું દીર્ઘ રૂપ કહ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે, પણ ઉચ્ચાર કરતાં જણાય છે કે વસ્ત્રે સ્વતંત્ર સ્વરો છે. 'ઈ' હ્રસ્વના વિલંબથી જેમ 'ઈ' દીર્ઘ થાય છે તેમ 'અ'ના વિલંબનથી 'આ' થતો નથી. 'આ' એ 'અ'નું વૃદ્ધિથી સાધેલું રૂપ છે. ઉચ્ચારણ પ્રમાણે 'અ'ને ગમે તેટલી માત્રાનો પ્લુત કરી શકાય છે. માત્રામેઠ્ઠમાં તો કેવળ 'અ'ને જ પ્લુત કરવાની પદ્ધતિ કેટલાક જાતિછન્દોમાં હોય છે. અને ગુજરાતીમાં તો 'અ'નો 'આ' શોભતો જ નથી.

‘ગાઠી નાલે હલાવી, રસિક હૃદયને, વૃત્તિથી દાઢ જાય’

—‘વસન્તવિજય’, પૂર્વાલાપ

અહીં 'જાય'ને બદલે 'જાયા' એવો ઉચ્ચાર જરા પણ શોભતો નથી. એટલે 'અ'ને જ પ્લુત કરવાનું સ્વીકારવું જોઈએ.

હજી એક પ્રશ્ન રહે છે. વૃત્તને અંતે વ્યંજનાંત 'અ' આવે ત્યાં ઉચ્ચારમાં પ્લુતિ કેવી રીતે કરવી?

પ્રત્યક્ષં તે નિખિલમચિરાદ્ ભ્રાતરક્તં મયા યત્ ।

— મેઘદૂત ઉ. મે. ૩૧

અહીં 'યત્' નો પ્લુત ઉચ્ચાર કેવી રીતે કરવો? આગળ આપેલા દૃષ્ટાન્તમાં 'હસ્તમ્' માં 'અ' પછી તરત અનુસ્વાર બોલી પછી નાસિકામાંથી જ સ્વાસ કાઢી સ્વર લંબાવી શકાતો હતો તેમ અહીં 'ય' ને હ્રસ્વ બોલી તેની પછી તરત 'ત્' બોલી નાખીએ તો તે પછી સ્વરને લંબાવી શકાતો નથી. માટે 'અ' ને જ પ્લુત કરવો પડે. એટલેકે 'ય' ના 'અ' ને પૂરતો લંબાવી ઉચ્ચારણનો ઉપસંહાર 'ત્' થી કરવો પડે 'ય. . . ત્' આ પ્રમાણે. અર્થાત્ અનુસ્વાર અને વિસર્ગ જ એવા છે જે ઉચ્ચારી લીધા પછી પણ સ્વરને આગળ લંબાવી શકાય છે. િજા વ્યંજનોમાં એમ થઈ શકતું નથી. આવા સ્થાને 'ય' ના 'અ' ને પ્લુત ન કરવો હોય તોપણ 'યત્' નું ઉચ્ચારણ ગુરુ તો છે જ અને પછીનો વિરામ લંબાવી શ્લોકાર્થનો અંત વ્યક્ત કરી શકાય.

પરિશિષ્ટ ૩

અપવાદ : શૈથિલ્ય : છૂટ

આપણે આ પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે સંસ્કૃતમાં સંયોગપરત્વથી અને અનુસ્વારથી સ્વર ગુરુ થતો. ગુજરાતીમાં નિર્બલ સંયોગને લીધે આગળનો લઘુ ગુરુ નથી થતો, અને ગુજરાતીમાં અનુસ્વાર પણ કોમળ હોય ત્યાં અનુસ્વારને લીધે સ્વર ગુરુ નથી બનતો. વઢી ગુજરાતીમાં તો છન્દની જાતર ગમે તે લઘુને ગુરુ અને ગુરુને લઘુ કરવાની છૂટ લેવાય છે. આ અપવાદો, શૈથિલ્ય અને છૂટ પિંગલમાં પણ સ્વીકારાયાં છે. આમાંના ઘણાજરા અપવાદો તો પ્રાકૃત અને તેમાંથી નીકળતી ભાષાના ઉચ્ચારણની જાસિયતના છે. પણ ગમે તે લઘુને ગુરુ અને ગુરુને લઘુ કરી શકાય, એ, અને એના જેવી બીજી છૂટો તો સ્પષ્ટ રીતે છૂટ જ છે. એ છૂટો પ્રાકૃત અને તજ્જન્ય ભાષાઓમાં હોય એ સમજી શકાય છે. પણ એ સર્વ સંસ્કૃતમાં પણ લઈ જવામાં આવી છે, એ ભાષાના આઘાત-પ્રત્યાઘાત જોવા જેવા છે માટે તેને બને તેટલા વ્યવસ્થિત કરી નીચે મુકવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

પ્રથમ, નિરૂપણની સગવડ જાતર, પાદાન્ત ગુરુનો નિયમ લઘું છું. ગયા પરિશિષ્ટમાં આપણે જોયું કે એને માટે પિંગલના 'છન્દઃશાસ્ત્ર'માં 'ગન્તે' એવું સૂત્ર છે. એનો સ્પષ્ટ અર્થ એવો છે કે પાદને અન્તે આવતો લઘુ ગુરુ થાય.

આની સામે એવી દલીલ કરાય કે સમાની (ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ) જેવા છન્દોમાં પાદાન્તે લઘુ જ કહેલો છે, ત્યાં આ સૂત્ર લાગુ કરાય તો છન્દનું સ્વરૂપ વગડે. તેનો રદિયો એ છે કે 'ગન્તે' સૂત્ર સામાન્ય છે, અને સમાની વગેરેના નિરૂપણનાં સૂત્રો અપવાદ છે — વિશેષ રૂપનાં છે. અને સામાન્ય સૂત્રને હમેશાં વિશેષ સૂત્રનો વાધ લાગે છે. એટલે 'ગન્તે।' સૂત્રથી સમાની જેવા છન્દોને વાધ થતો નથી. આપણે આ વિવાદ સાથે સંબંધ નથી. પણ આ સૂત્રના અર્થ વિશે આપણને શંકા રહેતી નથી, કે અહીં પાદાન્ત લઘુ ગુરુ થઈ શકે એટલો જ આ સૂત્રનો અર્થ છે. પણ પછીનાં પિંગલો આ સૂત્રને વધારે છૂટવાળું કરે છે. પિંગલમાં વહુ જ પ્રતિષ્ઠાવાળો ગ્રન્થ 'વૃત્તરત્નાકર', પાદાન્ત સૂત્રને જુદી રીતે આપે છે. આપણે એ સૂત્ર જરા જુદા સંદર્ભમાં આગળ જોઈ ગયા છીએ.

સાનુસ્વારો વિસર્ગાન્તો દીર્ઘો યુક્તપરદ્વચ યઃ ।

વા પાદાન્તે ત્વસી મ્વક્રો જ્ઞેયોઽન્યો માત્રિકો લઙ્ઙઃ ॥

વૃ. ર., ચૌ., ૧, ૧

અહીં 'વા પાદાન્તે' કહીને વિકલ્પ મૂક્યો છે. આનો અર્થ નારાયણ નીચે પ્રમાણે કરે છે: "પાદાન્તે શ્લોકચરણાન્તે વર્તમાનો લઘુર્ગુરૌ ભવતિ । લઘુત્વે-
ઽવેક્ષિતે લઘુકાર્ય, ગુરાવપેક્ષિતે ગુરુકાર્ય કરોતીત્યર્થઃ ।" "પાદાન્તે એટલે શ્લોકના ચરણાન્તે આવતો વર્ણ લઘુ અથવા ગુરુ થાય. જ્યાં લઘુત્વની અપેક્ષા હોય ત્યાં લઘુનું કાર્ય કરે, ગુરુની અપેક્ષા હોય ત્યાં ગુરુનું કાર્ય કરે." અહીં 'વૃત્તરત્નાકર' હજી 'ગન્તે' સૂત્ર સુધી જ ગયો છે. અર્થાત્ આ સૂત્રનો એટલો જ અર્થ થાય છે કે પાદને અંતે આવેલો લઘુ, જો ત્યાં લઘુની જ જરૂર હોય તો લઘુ જ રહે, લઘુનું જ કામ કરે, પણ જો ત્યાં ગુરુની જરૂર હોય તો ગુરુનું કામ પણ કરી શકે. ભાષ્યકાર નારાયણ આના દૃષ્ટાન્તમાં સમાનીને વદલે ઉદગતાનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે:

૧. "નનુ 'ગ્લિતિ સમાની' (પિ. સૂ. ૫, ૭) इत्यादीनां पादान्ते वर्तमानस्य
ह्रस्वस्य गुरुत्वं न दृश्यते । नैव दोषः । सर्वत्र पादान्ते वर्तमानस्य ह्रस्वस्य
गुरुत्वमुत्सर्गसिद्धम् । तच्च लकारश्रुत्यापवादेन बाध्यते । यथा — 'ग्लिति सમાनी'
(पि. सू. ५, ७) 'गीत्यार्या लः' (पि. सू. ४-४८) इत्यादी सामान्यस्य
विशेषेण बाधः कस्य न संमतः, तस्मात् कुचोद्यमेतत् ।" भारी निर्णयसागरनी
१९२७ नी आवृत्तिमां पृ. ४ उपर 'सामान्येन विशेषस्य बाधः' एम छापेलुं છે
તે દેખીતી રીતે ભૂલ હોવાથી અહીં ઉપર પ્રમાણે સુધારી લીધું છે.

અથ વાસવસ્ય વચ્ચેને

રુચિરવદનસ્ત્રિલોચનમ્ ॥

વગેરે.

આ ઉદગતા વૃત્ત છે. તેમાં પહેલા પાદને અંતે છન્દમાં લઘુ આવશ્યક છે, અને તે પ્રમાણે અહીં લઘુ છે, તે લઘુનું જ કાર્ય કરશે. પાદાન્તે હોવાથી એ ગુરુનું કાર્ય નહીં કરે. પણ

તસ્યા: સુરન્યાસપવિત્રપાંસુ-

મપાંસુલાનાં ધુરિકીર્તનીયા ॥

આ પ્રથમ ચરણને અંતે હ્રસ્વ છે, ત્યાં ગુરુની અપેક્ષા છે માટે તે ગુરુનું કાર્ય કરશે. આ પ્રમાણે આ વિકલ્પ છે પણ તે વ્યવસ્થિત છે. નારાયણ અને હલાયુધ અહીં એક જ વાત કરે છે. હલાયુધ જે વસ્તુ સામાન્ય વિશેષની દલીલથી કહે છે તે જ વાત નારાયણ વ્યવસ્થિત વિકલ્પથી કહે છે. અને નારાયણ આ પછી હલાયુધનું જ ઉપર આપેલું અવતરણ ઉતારીને તેને પણ પ્રમાણ ગણે છે. મારે મુખ્ય કહેવાનું એ છે કે પાદાન્ત નિયમનો બંને એટલો જ અર્થ કરે છે કે પાદને અંતે લઘુ હોય, તો, તે ગુરુની આવશ્યકતા હોય તો ગુરુનું કામ કરી શકે છે. બેમાંથી કોઈનો — સ્વાસ કરીને અહીં ધ્યાન દોરીને એ કહેવાનું છે કે નારાયણનો — અભિપ્રાય ગુરુ પણ લઘુ થઈ શકે એવો નથી. તેને માટે 'વૃત્તરત્નાકર' આ પછી જુદો જ નિયમ મૂકે છે :

પાદાદાવિહ વર્ણસ્ય સંયોગ: ક્રમસંજ્ઞક: ।

પુર: સ્થિતેન તેન સ્યાલ્લઘુતાઽપિ ક્વચિદ્ગુરો: ॥ ૧૦ ॥

વૃ. ર. ચૌ. પૃ. ૧૭

'પાદના આદિમાં વર્ણોનો ક્રમ નામનો સંયોગ હોય, તો તેની પહેલાં આવતો ગુરુ કોઈ જગાએ લઘુ થાય'. ક્રમ પારિભાષિક શબ્દ છે, અને તેનો અર્થ અહીં સંપૂર્ણ બંધન એવો કરેલો છે. નારાયણ ગયા શ્લોકમાં આપેલા પાદાન્તનિયમ-થી આને મિત્ર સમજાવવા કહે છે: "વા પાદાન્તે ઇત્યત્ર પાદાન્તે લઘોર્ગુરુ-ત્વં વિકલ્પિતમ્ । ઇહ તુ ગુરોર્લઘુત્વમિતિ ન પૌનરુક્ત્યમિતિ ભાવો વક્ષ્યતે ।" આગળ આવી ગયેલા 'વા પાદાન્તે' સૂત્રથી લઘુના ગુરુત્વનો વિકલ્પ કહ્યો, અહીં ગુરુના લઘુત્વની વાત કહી તેથી પુનરુક્તિદોષ નથી." આ ઉપરથી નિ:શંક જણાશે કે 'વા પાદાન્તે'ના સૂત્રથી માત્ર લઘુ જ ગુરુ થઈ શકતો હતો અને આ ૧૧ માં શ્લોકથી હવે ગુરુ લઘુ થઈ શકે છે. આપણે હજી 'રત્નાકર'માં જ આગળ ચાલીએ:

ગુરોલંઘુતાયામુદાહરણં સપ્રતિજ્ઞમાહ । દ્વદશત્વોદાહરણમ્ —

તરુણં સર્પપદાકં નવોદનં પિચ્છિછલાનિ ચ દધીનિ ।

અલ્પવ્યયેન સુંદરિ ! ગ્રામ્યજનો મિષ્ટમદનાતિ ॥ ૧૧ ॥

એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ ઉદાહરણ માધ્યકાર આપતો નથી પણ મૂળ ‘રત્નાકર’ જ આપે છે. આ શ્લોક આર્યાનો છે. આર્યામાં ચાર માત્રાએ યતિ આવે છે. તે પ્રમાણે ‘અલ્પવ્યયેન સુંદરિ !’ ત્યાં યતિ આવે છે. એટલામાં ચાર ચતુષ્કલો આવવાં જોઈએ. તે પ્રમાણે ‘અલ્પ’, ‘વ્યયેન’, ‘સુંદરિ’, એમ ચતુષ્કલો થાય. પણ ‘સુંદરિ’ શબ્દ પછી ‘ગ્રામ્ય’ શબ્દ આવે છે. તેના આદિમાં ‘ગ્ર’ સંયુક્તવ્યંજનો છે. તેને લીધે આગલા ચતુષ્કલનો ‘રિ’ ગુરુ થાય. ‘રિ’ ને ગુરુ કરીએ તો ‘સુંદરિ’ શબ્દની પાંચ માત્રા થઈ જાય, અને છંદ સ્વોટો પડે. માટે અહીં એવો નિયમ લગાડ્યો છે કે ‘ગ્રામ્ય’ શબ્દથી નવું પાદ શરૂ થાય છે, અને નવા પાદના પ્રારંભમાં જો ક્રમ — સંયુક્ત વ્યંજનો આવે તો તેની આગળના ગુરુને પણ લઘુ કરી શકાય. આ નિયમથી ‘સુંદરિ’નો ‘રિ’ લઘુ થાય — રહે, અને તેથી છંદમાં શોષ ન આવે. આ રીતે પાદને અંતે આવતા ગુરુની લઘુતા કરી, પણ તે એક જ પ્રસંગે, કે પછીના પાદના પ્રારંભમાં સંયુક્ત વ્યંજનો હોય તો જ. અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે જુદા ચરણમાં આવેલા સંયોગનો ષડ્કારો આગલા ચરણ સુધી જઈ ન શકે અને તેથી એ લઘુ તે લઘુ જ રહે. ક્રમ સિવાય ત્રીજા ચતુષ્કલમાં ગુરુ આવી ગયો હોય તો? — તેને માટે અહીં નિયમ નથી.

આ બચાવ અથવા અપવાદમાં એક મોટો બાંધો આવે છે. આર્યામાં ચાર માત્રાએ પાદ થતું નથી. એમ ગણતાં આર્યાનાં ચાર પાદ થાય, જ્યારે આર્યા જે પાદની ગણવી એ પ્રામાણિક છે. ‘રત્નાકર’ પોતે આર્યાને જે પાદની ગણે છે (વ. ર., ૨, ૧) છતાં નારાયણ મટ્ટ ‘શ્રુતવોધે’ ચાર પાદ ગણ્યાં છે એના પ્રમાણથી ઉપરના નિયમનો બચાવ કરે છે. પણ ‘વૃત્તરત્નાકર’નું પોતાનું લક્ષણ પોતાને બાધ કરતું હોય, અને ટીકાકારને બહારનું પ્રમાણ લાવવું પડે, તે જ બતાવે છે કે તંત્રવ્યવસ્થા સ્વોટી છે.

આપણે પાદાન્તે ગુરુનો નિયમ જોયો. ‘રત્નાકર’માં એનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે પાદાન્તે લઘુ હોય તોપણ છંદની આવશ્યકતાથી તે ગુરુ થઈ શકે છે. ‘રત્નાકર’ને પગલે જતી ‘છન્દોમંજરી’ તેનાથી એક હગલું આગળ જઈને પાદાન્તે લઘુનું ગુરુત્વ અને ગુરુનું લઘુત્વ બન્નેનો એકસાથે વિકલ્પ કરે છે. ગુરુની વ્યાખ્યા તે નીચે પ્રમાણે કરે છે :—

સાનુસ્વારશ્ચ દીર્ઘશ્ચ વિસર્ગી ચ ગુરુર્ભવેત્ ।

વર્ણઃ સંયોગપૂર્વશ્ચ તથા પાદાન્તગોઽપિ વા ॥

— છં. મં., ક., ૧, ૧૧

પાદાન્તગોઽપિ વા' ઉપર વૃત્તિ છે: 'અત્ર પાદાન્તગો લઘુર્ગુરુર્ભવેદ્ વા ।

યથા —

તરુણં સર્પપશાકં નવૌદનં પિચ્છિલાનિ ચ દધીતિ ।

અલ્પવ્યયેન સુન્દરિ ! ગ્રામ્યજનો મિષ્ટમશ્નાતિ ॥

અત્ર ગ્રામ્યશબ્દે પરે સુન્દરીત્યસ્ય વિકલ્પેન લઘુત્વમ્ । તથા ભટ્ટિ: —

અથ લુલિતપતત્રિમાલં રુઘ્નાસનબાળકેસરતમાલમ્ ।

સ વનં વિવિક્તમાલં સીતાં દ્રષ્ટું જગામાલમ્ ॥

(૧૦, ૧૪ શ્લો૦)

અત્ર પ્રથમપાદાન્તગુરોર્લઘુત્વમ્ ।

વૃત્તિ આ પ્રમાણે છે: 'અહીં ચરણને અંતે આવેલો વર્ણ લઘુ અથવા ગુરુ થાય. જેમ કે તરુણં. અહીં ગ્રામ્ય શબ્દ પછી આવે છે માટે સુન્દરિ શબ્દ વિકલ્પના નિયમથી લઘુ થાય છે. તેમ જ ભટ્ટિનું અર્થ. અહીં પ્રથમ પાદને અંતે આવેલો ગુરુ લઘુ થાય છે.'

અહીં 'મંજરી'કાર પાદાન્ત ગુરુના વિકલ્પનો વધે રીતે ઝલટોસૂલટો અર્થ કરે છે. પાદાન્તે આવેલો લઘુ તો વિકલ્પે ગુરુ થાય, પણ એ જ રીતે પાદાન્તે આવેલો ગુરુ પણ વિકલ્પે લઘુ થાય. અને તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે બે આર્યા આપે છે, જેમાંની પહેલી આપણે 'રત્નાકર'માં પણ દૃષ્ટાન્ત તરીકે જોઈ. 'રત્નાકર' અને 'મંજરી' વધે પાસે પ્રશ્ન એક જ છે કે 'સુન્દરિ' માં છન્દની દૃષ્ટિએ 'રિ' હ્રસ્વ જ જોઈએ, અને તેની પછી સંયોગ હોવાથી એ ગુરુ થઈ જાય છે, તે ગુરુત્વ કઈ રીતે ટાલવું. 'રત્નાકર', આપણે જોઈ ગયા કે, એને માટે એવો નિયમ બતાવે છે કે પાદાન્ત ગુરુ થવામાં પછીના પાદના પ્રથમ સંયુક્ત વ્યંજનો જવાબદાર હોય તો ત્યાં ગુરુ વિકલ્પે લઘુ થાય. 'મંજરી'કાર કહે છે કે પાદાન્તે લઘુ ગુરુ થાય છે તે સાથે એ વિકલ્પના બંધે જ ગુરુ પણ લઘુ થઈ શકે. તે તરુણં વાળી આર્યા ઉપરાંત ભટ્ટિની અર્થવાળી આર્યા આપે છે. એમાં પહેલા પાદમાં ચાર માત્રા કરવા છેલ્લો ગુરુ લઘુ કરવો પડશે. ચાર માત્રાના આ લંબનાં ચતુષ્કલો આ પ્રમાણે પડે છે: 'અલ્પલુલિ', 'તપત', 'ત્રિમાલં'. એટલે 'લં' ને લઘુ કરવો પડે. પણ ઉપર પ્રમાણે 'ત્રિમાલં' ના છેલ્લા અક્ષરને લઘુ કરવા સામે ઘણા વાંધા છે. પણ એક વાંધો તો તરત જ દેખાય એવો છે. આ શ્લોકમાં એક

શબ્દાલંકાર વહુ સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે. તે એ છે કે આર્યાના ચારેય યતિલંડોમાં અંતે કવિએ 'માલં' અક્ષરો મૂકેલા છે. પહેલા યતિલંડ સિવાયના ત્રણેય યતિલંડોમાં 'માલં' બન્ને ગુરુ છે. હવે જો પહેલા યતિલંડમાં 'માલં'માં બીજો લઘુ કરીએ તો એ આજો શબ્દાલંકાર સંદિગ્ધ થાય.

પણ એ સિવાય આર્યાના બંધને લગતા પણ મહત્વના વાંધા છે. તરુણ" આર્યાના સંબંધમાં મેં કહ્યું હતું કે એટલાને આર્યાનું પદ ગણવું એ અપ્રમાણિક છે, તે અહીં પણ લાગુ પડે છે. 'મંજરી'કાર પણ આર્યાને કે જ દલની ગણે છે, (છં. મં. ૬.૧) અને એમ ગણતાં વાર માત્રાના લંડને પાદ ન કહી શકાય. પણ અહીં એક બીજો વાંધો પણ આવે છે. 'લં'ને લઘુ ગણતાં એ ચતુષ્કલ લગાલ એટલે જ-ગણ વને છે, જે આર્યામાં ત્રીજે સ્થાને નિષિદ્ધ છે. (એજન)

આ જગણ સંબંધી વાધ, 'છન્દોમંજરી'ના વિદ્વાન સંપાદક અને વ્યાખ્યાકાર શ્રી રામચન્દ્રદેવ શર્માએ ચર્ચેલો છે. હું તે ચર્ચા જ નીચે ઉતારું છું: "એતચ્છ્લોક-વ્યાખ્યાનાવસરે ભરતોઽપ્યમુમેવાર્થમધિકૃત્ય-યદ્વપિ છન્દ:શાસ્ત્રે સાનુસ્વારસ્ય-ગુરુત્વમનુસિદ્ધં તથાઽપિ 'તથા પાદાન્તગોઽપિ વા' ઇતિ વચનાત્ તસ્ય લઘુત્વાત્ પ્રથમપાદે દ્વાદશમાત્રા ભવન્તિ, કિન્તુ 'ભવતિ નેહ વિષમે જ:' (છં. મં. રા., ૬.૧) ઇત્યાર્યાયાં પ્રાચિકં, તૃતીયગણસ્યાત્ર મધ્યગુરુત્વાત્. 'સત્તગણા દીર્ઘતા જો ણલહૂ છટ્ઠ ણેહ જો બિસમે' (પ્રા. પં. B. માત્રાવૃં સૂં ૫૬) ઇત્યત્ર નઙ્ઙ: પ્રણેતાપરત્વમિતિ ટીકાકૃતોક્તમ્, 'જા પદમ તીઅ પંચમ સત્તમ ઠાણે ણ હોઈ ગુરુમઞ્જા. ગુઙ્ગિણિએ ગુણરહિઆ ગાહા દોસં પઆસેઈ'. 'ઇત્યનેના-પ્રાશસ્ત્યસ્યોક્તત્વાત્, ન તુ વિષમસ્ય જગણે લક્ષણવહિર્મૂતા ગાથા ભવતીતિ. વસ્તુત: પત્રિમાલમિતિ પાઠઃ મધ્યે તકારપાઠો લેખકપ્રભાદાત્ ઇત્યાહ. ઇતિ ॥"

ભાવાર્થ: 'આ શ્લોકના વ્યાખ્યાનને પ્રસંગે ભરત (ભટ્ટિ કાવ્યનો ટીકાકાર) પણ આ જ અર્થને વિષય કરીને લખે છે:— "જોકે છન્દ:શાસ્ત્રમાં સાનુસ્વાર સ્વરને ગુરુ ગણેલો છે, તો પણ 'તથા પાદાન્તગોઽપિ વા' ('છન્દોમંજરી'નું આગલ આવો ગયેલું જ અવતરણ. અર્થ: પાદને અંતે આવેલો સ્વર વિકલ્પે ગુરુ થાય) એવા વચનને લીધે તે લઘુ થાય છે, અને તેથી પહેલા પાદમાં વાર માત્રા થાય છે. પણ 'ભવતિ નેહ વિષમે જ: (છન્દોમંજરી, ૬.૧.; અર્થ: આર્યામાં વિષમ(એકી) સ્થાને જગણ આવતો નથી) તે, આર્યામાં, ધણે ભાગે એવું થતું

૧. બન્ને પ્રાકૃત અવતરણો 'પ્રાકૃત પિંગલ' પ્રમાણે સુધારીને મૂક્યાં છે. બીજું અવતરણ 'પ્રાકૃત પિંગલ'નો ૬૫ મો શ્લોક છે. મંજરીના મૂળ અવતરણમાં ઘણા પાઠદોષો આવે ગયેલા છે.

નથી એવા અર્થમાં લેવું. કારણ કે અહીં ત્રીજો ગણ મધ્યગુરુ એટલે જગણ છે. સત્તગણાં વગરે (અર્થ: અંતે લઘુવાળા સાત ચતુષ્કલ સંધિઓ, તેમાં છઠ્ઠો જગણ અથવા ચતુર્લઘુ, અને વિષમસ્થાને જગણ નહીં) એમાં 'નહીં'નો નકાર પ્રવંસાના અર્થમાં સમજવો એમ ટીકાકારે કહેલું છે, કેમ જે 'જા પડમ' વગરે (અર્થ: જેમાં પહેલા ત્રીજા પાંચમા સ્થાને જગણ હોય તે ગુણરહિત ગુર્વિણી [વે અર્થ: (૧) ગર્મિણી (૨) ગુરુવાળી — જગણના અંતરમાં ગુરુ છે માટે.]ની પેઠે ગાવાનો દોષ પ્રકાશે છે.) એમ કહીને પ્રશસ્તતા કહેલી છે, નહીં કે વિષમસ્થાને જગણવાળી ગાથા લક્ષણ વહારતી બની જાય છે, એમ. સ્તરી રીતે તો 'પત્રિમાલ' એવો પાઠ છે. લેખકના પ્રમાદથી તકાર વધી ગયેલો છે, એમ ભરતે કહેલું છે.

અહીં ભરત પણ 'ત્રિમાલ'માં અંત્ય 'લ'ને લઘુ ગણવાથી વિષમસ્થાને જગણ આવે છે એ વાંધો દર્શાવે છે. અને એવો વચ્ચાવ કરે છે કે જગણનિષેધ એ પ્રશસ્તતા અર્થે સમજવો. વિષમસ્થાને જગણ આવવાથી ગાથા લક્ષણવહાર જતો નથી. પણ વધું કહી રહ્યા પછી છેવટે તો પાઠદોષ બતાવે છે: 'પત્રિ'ને બદલે 'પત્રિ', બન્નેનો એક જ અર્થ થાય છે — પક્ષી. પહેલાને બદલે ત્રીજો લેતાં ગુરુને લઘુ કરવાની કે જગણનો વચ્ચાવ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. સદ્ગત કે. હ. ધ્રુવે પણ આ પાઠને સ્વીકાર્યો છે. (પ. એ. આ., પૃ૦ ૫૬) આ પાઠ સ્વીકારતાં પાદાન્તે ગુરુના વિકલ્પની જરૂર રહેતી નથી.

પણ આ પાઠ હું સ્વીકારી શકતો નથી. 'ભટ્ટિકાવ્ય'નાં પાનાં ઓળાવી જોતાં જણાય છે કે તે વારંવાર 'પત્રિ' શબ્દ વાપરે છે. જેમ કે, ૪, ૪૪; ૫, ૮૦; ૫, ૧૦૭; અને જ્યાં ટૂંકો શબ્દ વાપરવો હોય ત્યાં 'પક્ષિ' શબ્દ વાપરે છે. જેમ કે ૨, ૨૫ માં 'પક્ષિગણે:', ૧, ૨૭ માં 'પક્ષિન:', ૫, ૯૬ માં 'પક્ષીન્દ્ર'. 'પત્રિ' અને 'પક્ષિ' બન્નેનું અક્ષરમાપ એકસરખું છે. તો આ સ્થાને તે અનેક વાર વાપરેલો 'પક્ષિ' શબ્દ ન વાપરતાં તેની અપેક્ષાએ વિરલ-પ્રયુક્ત 'પત્રિ' શબ્દ વાપરે એ મને સંભવિત લાગતું નથી. ભરતે 'પત્રિ' પાઠાન્તર છન્દના દોષમાંથી મુક્ત થવા યોજેલું હોય એવું જણાય છે, અને માટે જ તે છન્દની ચર્ચા કરીને યોજે છે. પણ જ્યાં સુધી એવા પાઠવાળી કોઈ પ્રત મળે નહીં ત્યાં સુધી આ પાઠાંતર તર્કથી સુધારી શકાય નહીં. ભટ્ટિ ઉપરની પ્રાચીનતમ ટીકા 'જયમંગલા' 'પત્રિ' પાઠ સ્વીકારે છે. અલબત્ત 'જયમંગલા' ક્યાંઈ છન્દના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતી નથી. પણ એવી ચર્ચા કરનાર મલ્લિનાથ પણ 'પત્રિ' પાઠ જ આપે છે, જોકે આ

૨. અર્થાત્ વિષમસ્થાને જગણ ન આવે એ રચના પ્રશસ્ત ગણાય.

શ્લોકમાં એ છન્દોદોષની ચર્ચા કરતો નથી. (જુઓ K. P. Trivedi સંપાદિત 'મટ્ટિકાવ્ય.' ૧૦, ૧૪. સંપાદકે પણ આ પાઠની ચર્ચા કરી નથી.)

હું માનું છું કે આને મટ્ટિકા પાઠનું ઐચિત્ય ગણવું જોઈએ. હું એમ માનવા લલચાઉં છું તેનું કારણ એ છે કે અન્યત્ર એવો દોષ મને મટ્ટિકામાં જણાયો છે. મટ્ટિકાવ્યના સર્ગ ૧૧ નો ૪૨ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

નિકૃત્તમતદ્વિષકુંભમાસૈ:

સંપૂક્તમુક્તૈર્હરવોઽપ્રપાદૈઃ।

આનિન્ધિરે શ્રેણીકૃતાસ્તવાઽન્યૈ:

પરસ્પરં વાલ્કિસન્નિવદ્ધાઃ॥

'મટ્ટિકાવ્ય', ૧૧, ૪૨

અહીં ત્રીજી પંક્તિમાં 'શ્રેણી'નો 'ળી' દીર્ઘ છે, વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ એ ચિવ્ રૂપ છે એટલે ત્યાં દીર્ઘ જ જોઈએ પણ છન્દની દૃષ્ટિએ ત્યાં લઘુની જરૂર છે. જયમંગલા અહીં 'ળી' દીર્ઘ જ આપે છે. દરેક સ્થળે છન્દને ઓઢાણવાનાર મલ્લિકનાથ પણ અહીં 'ળી' દીર્ઘ આપે છે, જોકે છન્દોદોષનો ઉલ્લેખ ટીકામાં કરતો નથી. પ્રસિદ્ધ સંપાદક કમલાર્ણવે જોયો વ્યાકરણશાસ્ત્રી હતા તે પણ દીર્ઘ પાઠ જ આપે છે. નિર્ણયસાગર આવૃત્તિના સંપાદક બિ. ના. શાસ્ત્રી 'ળિ'નો હ્રસ્વ પાઠ આપી નીચે ટીપ લખે છે: "અત્ર છન્દોભંગપરિહારાય 'શ્રેણીકૃતાઃ' इत्येव युक्तं प्रतिभाति। '२१२०। च्चौ च ७।४।२६' इति शास्त्रापेक्षया 'अपि माघं मघं कुर्याच्छन्दोभंगं न कारयेत्' इति छन्दःशास्त्रस्य प्रबलत्वात्।" અર્થાત્ શબ્દ તો 'શ્રેણીકૃત' જ જોઈએ પણ છન્દની સ્વાતર 'ળિ' હ્રસ્વ કરવો જોઈએ. આમ કહેવું એ તો છન્દોદોષ ઉપર મહોર મારવા જેવું છે. આ વધા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'ળી' દીર્ઘ જ જોઈએ જોકે તેથી છન્દોભંગ થાય છે. પણ આ પ્રસંગે પણ ભરત 'ળિ' હ્રસ્વ પાઠ આપે છે. કલકત્તામાં ૧૮૭૧ માં યદુનાથ તર્કરત્નસંપાદિત મટ્ટિકાવ્યમાં ભરત-મલ્લિકની મુશ્વવોધિની ટીકામાં 'શ્રેણિ' પાઠ આપી ટીકાકાર કહે છે: અશ્રેણયઃ શ્રેણયઃ કૃતા અભિધાનં નિયામકં इति उक्ते: च्छ्रय्यर्थे श्रण्यादे: कृतादिना समास: इति बोध्यम्। ભરત કહે છે કે અહીં 'શ્રેણિ' અને કૃત શબ્દનો સમાસ ચિવ્ના અર્થમાં થયો છે પણ 'શ્રેણિ' શબ્દ વપરાઈ ગયો તો એને જ નિયામક માનવો. એટલે આ ભરત ષળો વિદ્વાન હોવા છતાં પાઠની બાબતમાં મનસ્વી રીતે છૂટ લેનારો જણાય છે, અને તેથી તેણે સૂચવેલા પાઠો સ્વીકારી શકાય નહીં એમ હું માનું છું.

મટ્ટિનો એક ત્રીજો પણ કિધિલ પ્રયોગ મારા જોવામાં આવ્યો છે. તે નીચે ઉતારું છું :

મૃવાઽસિ ત્વં હૃદિર્માઙ્ગી રાઘવ ! છપતાપસઃ ।

અન્યઘ્નાસક્તઘાતિત્વાદ્ બ્રહ્મણાં પાપસંમિતઃ ॥

એજન, ૬-૧૨૬

અહીં બીજું ચરણ 'રાઘવ' શબ્દથી શરૂ થાય છે. અનુષ્ટુપમાં કોઈ ચરણનો ત્રીજો અને ત્રીજો વત્તે અક્ષરો હ્રસ્વ ન હોઈ શકે, તે અહીં છે, એ દોષ છે. અલબત્ત અનુષ્ટુપના સ્વરૂપ સંબંધી ઘણો મોટાઢો છે, પણ એ છન્દની ચર્ચામાં આપણે જોઈશું કે આ નિયમ આવશ્યક છે. આ વધા ઉપરથી હું એમ જ માનું છું કે ત્યાં 'પતત્રિ' શબ્દ જ હતો અને તે છન્દોદોષ જ છે, અને ઉચ્ચાર શૈથિલ્યને લીધે થવા પામ્યો છે.

આ આશ્વી ચર્ચા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પાદાન્ત ગુરુત્વનો મૂળ નિયમ માત્ર એટલો જ હતો કે પાદાન્તે લઘુ આવતો હોય, પણ જો ત્યાં છન્દની દૃષ્ટિએ ગુરુથી અપેક્ષા હોય તો એ લઘુ ગુરુનું કામ કરી શકે. આ તદ્દન સ્વાભાવિક છે, કારણ કે સંસ્કૃત વૃત્તોમાં પાદાન્તે વિલંબન હોય છે અને તેથી વિલંબનથી લઘુ એની મેળે ગુરુ થઈ જાય છે. પિંગલના છન્દઃશાસ્ત્ર અને તેના ટીકાકારનો આ જ નિયમ હતો. 'વૃત્તરત્નાકર' ઉપરનો નિયમ સ્વીકારે છે. પણ તેની પાસે તરુણ* એ આર્યા આવી, અને ત્રીજા ચતુષ્કલના 'સુન્દરિ'ના અંત્ય 'રિ'ને લઘુ રાક્ષવાની તેને જરૂર જણાઈ તે તેણે ક્રમના નિયમથી કર્યું. પણ એ નિયમ આર્યાને લાગુ કરી ન શકાય તે આપણે જોઈએ. તો 'મંજરી' તેથી પણ આગળ જઈ નિયમ કરે છે કે પાદાન્તે લઘુ કે ગુરુ ગમે તેને ગુરુ કે લઘુ કરી શકાય. તે પણ તરુણ*નું જ દૃષ્ટાન્ત આપે છે. અલંકારગ્રન્થોની પેઠે પિંગલો પણ એકના એક શ્લોકોને ચલણી દૃષ્ટાન્તો તરીકે વાપરે છે. મટ્ટિમાંથી તે બીજું દૃષ્ટાન્ત આપે છે, પણ એ દોષ જ છે. તેને સુધારવા પાદાન્ત ગુરુને લઘુ કરવો, એ કવિના દોષ છાતર પિંગલમાં દોષ ઉમેરવા બરાબર છે. લઘુનું ગુરુકરણ, પાદાન્તવિલંબનનું જેવું સ્વાભાવિક પરિણામ છે, તેવું, પાદાન્ત ગુરુના લઘુકરણ પણે કશું જ નથી. જો પાદાન્તે ગુરુ લઘુ કરી શકાતો હોય તો ગમે ત્યાંય કરી શકાય.

'રત્નાકર' 'સુન્દરિ'ના 'રિ'ને લઘુ રાક્ષવા ક્રમનો નિયમ કહે છે, 'મંજરી'કાર પાદાન્ત વિકલ્પનો નિયમ કહે છે. પણ 'રત્નાકર'ના ટીકાકાર નારાયણને અને 'મંજરી'કારને આશ્વી સંતોષ થતો નથી. નારાયણ આ ક્રમના પ્રકરણને અંતે કહે છે : "ઇદં ચોપલક્ષણં પ્રશબ્દે હ્રશબ્દે ચ પરતોઽપાદાન્તસ્થ-

જ શ્લોક આપે છે. પણ સંપાદક પોતે જ નીચે ટીપ મૂકે છે કે પિંગલનાં મુદ્રિત છન્દઃશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં આ પાઠ મળતો નથી. (છ. મ. ક. પૃ. ૧૩)

આ આશો પ્રશ્ન પૂરેપૂરો છળવા યોગ્ય છે. તે હું આગળ હેમચન્દ્રનો મત ટાંચ્યા પછી હાથમાં લઈશ. પણ તે પહેલાં આ દૃષ્ટાન્તો જરા પરીક્ષવાની જરૂર છે. 'કવિઓના પ્રયોગોમાં' અનેક જગાએ 'કુમારસંભવ'નો ૭-૧૧ મુકાય છે. આપણે તે જોઈએ :

સા મંગલસ્નાનવિશુદ્ધગાત્રી
ગૃહીતપ્રત્યુદ્ગમનીયવસ્ત્રા ।
નિર્વૃત્તપર્જન્યજલાભિષેકા
પ્રફુલ્લકાશા વસુધેવ રેજે ॥

કુમારસંભવ, ૭, ૧૧

હવે નિર્ણયસાગરના મલ્લિનાથની ટીકાવાળા 'કુમારસંભવ'માં 'ગૃહીતપ્રત્યુદ્ગમ-નીયવસ્ત્રા' એવો પાઠ છે. તેમાં આ પંક્તિનું એક જ પાઠાન્તર આપેલું છે અને તે 'યુદ્ધોદ્ગમનીય' એવું છે. પણ ગુજરાતી પ્રેસના 'કુમારસંભવ'માં મલ્લિનાથ ઉપરાંત ચારિત્રવર્ધનની ટીકા આપેલી છે તેમાં ઉપરનો એટલે 'પ્ર' વાળો પાઠ છે, જોકે તેનાં ટીકાકારે 'પ્ર' પાઠથી આગળનો 'ત' ગુરુ થઈ છન્દોભંગ થાય તે સંબંધી કશો છુલાસો કર્યો નથી. હવે મલ્લિનાથ, કીચ પ્રમાણે, ૧૪૦૦ આસપાસ થયો (H.S.L., p. 87) અને ચારિત્રવર્ધને 'કુમાર' ઉપરની ટીકા સં. ૧૧૧૨ માં લલી. એટલે ચારિત્રવર્ધન મલ્લિનાથ પહેલાંનો છે. પણ મલ્લિનાથ 'ઉદ્ગમનીય' શબ્દનો અર્થ આપતાં 'અમરકોષ'નું પ્રમાણ આપે છે : "તત્સ્યાદુદ્ગમનીયં યદ્ઘોતયોર્વંસ્ત્રયોર્યુગમ્ । इत्यमरः । युगग्रहणं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अत एवात्र क्षीरस्वामी—'युगं प्रायशो यल्लक्ष्यं तदेव' इति व्याख्याय 'गृहीतपत्र्युदगमनीयवस्त्रा' इत्येतदेवोदाहृतवान् ।" અમર પ્રમાણે 'ઉદ્ગમનીય'નો અર્થ ધોવેલાં લૂગડાંની જોડ. પછી મલ્લિનાથ કહે છે કે યુગ (જોડ)નો અર્થ 'ઘણે ભાગે જોડ' એવો કરવો. તેને માટે 'અમરકોષ'ના ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામીનું પ્રમાણ આપે છે. અને કહે છે કે ક્ષીરસ્વામીએ આ અર્થને માટે 'ગૃહીતપ્રત્યુદ્ગમનીયવસ્ત્રા' એ જ ઉદાહરણ આપેલું છે. ક્ષીરસ્વામી કીચ પ્રમાણે ૧૧મા સૈકાનો હતો (H. S. L. p. 414) એટલે ક્ષીરસ્વામી ચારિત્રવર્ધન પહેલાંનો થયો. એ રીતે સમયદૃષ્ટિએ મલ્લિનાથનો પાઠ પ્રાચીનતર છે.

પણ મને કોઈનો પાઠ સંતોષકારક જણાતો નથી. પ્રથમ ચારિત્રવર્ધન લઈએ. એ પહેલા ચરણનો અર્થ આપી કહે છે : "તથા ગૃહીતં પ્રત્યુદ્ગમનીયં યદ્ઘોત-

યોર્વસ્ત્રયોર્ગમ્' इति हैमः । " ચારિત્રવર્ચન પ્રત્યુદ્ગમનીય શબ્દના અર્થ માટે હેમાચાર્યના 'અભિધાનચિતામણિ'નું પ્રમાણ આપે છે, જોકે એના શબ્દો અમરના છે. તેનું કોઈ નહીં, કારણ કે હેમાચાર્ય પૂર્વગામીના શબ્દો શ્લોકો વગેરે સ્વીકારે છે. પણ જ્યારે વાંકો એ છે કે ચારિત્રવર્ચન પ્રત્યુદ્ગમનીય શબ્દ માટે પ્રમાણ આપતો હોય એમ દેખાય છે, પણ હેમાચાર્યના 'ચિતામણિ'માં 'પ્રત્યુદ્ગમનીય' શબ્દ જ નથી, 'ઉદ્ગમનીય' જ છે, અને આપેલો અર્થ 'ઉદ્ગમનીય'નો જ છે. એટલે કે 'પ્રતિ'નો ત્યાં કયો અર્થ થતો નથી. તેમ મલ્લિનાથના 'પતિ' પાઠથી પણ મને સંતોષ થતો નથી. 'પત્યુઃ' પતિનું વસ્ત્ર એટલે શું? પતિએ આપેલું? પણ પતિ વસ્ત્ર મોકલે એવો રિવાજ કોઈ ગૃહ્યસૂત્રમાં જણાતો નથી. વિવાહવિધિ વચ્ચેનું વસ્ત્ર તો પિતાના ઘરનું જ હોય. પિતા વસ્ત્રાભૂષણથી વિભૂષિત કન્યાને દાનમાં આપે છે એ મૂળ ભાવના છે. મલ્લિનાથને આ મુશ્કેલી જાણે જણાતી હોય તેમ તે 'પત્યુઃ'નો ફરી અર્થ કરે છે. "ગૃહીતં પતિ પ્રત્યુદ્ગમનીયવસ્ત્રં યયા સા । ધૌતવસ્ત્રમાચ્છાદિતવતીત્પર્યઃ ।" મલ્લિનાથ 'પત્યુઃ' (છઠ્ઠી વિભક્તિ)નો અર્થ પતિ પ્રતિ એવો કરે છે. કદાચ 'પ્રતિ'વાળો પાઠ તેની પાસે છે અને તેથી 'પ્રતિ'નો અર્થ પણ 'પતિ'ના પાઠમાંથી નીકળે છે એમ બતાવવાનો તેનો અભિપ્રાય હોય. પણ તોપણ શું? પતિ પ્રતિ ધોયેલું વસ્ત્ર પહેર્યું એટલે શું? 'અમરકોષ'ની (૨-૧૧૨) ટીકામાં ધૌરસ્વામી ઉદ્ગમ્યતે અભિલષ્યતે — ઉદ્ગમનીયમ્ । એટલે ઉદ્ગમનીયનો અર્થ અભિલષણીય — અભિલાષા કરવા યોગ્ય એવો આપે છે, પણ તોપણ 'પતિ તરફ અભિલાષા કરવા યોગ્ય' એ અર્થ પણ બેસતો નથી. હું માનું છું કોઈ જુદો જ પાઠ છે અને તે લુપ્ત થતાં કે નહીં સમજાતાં આ બે પાઠો ઉપસ્થિત થયા છે. કાલિદાસ જોવાની કૃતિઓ પણ આપણા દેશમાં હજી શાસ્ત્રીય રીતે સંપાદિત થઈ નથી ! આ શ્લોક ઉપર વધારે કાલક્ષેપ કરવાનો મને અવકાશ નથી, પણ હું પ્રતિ પાઠ સ્વીકારતો નથી, અને કાલિદાસના સમયમાં પ્ર વિકલ્પે પણ થકારા વિનાનો થયો હતો એમ સ્વીકારી શકતો નથી. એવું વલ્લભ પ્રાકૃતોમાં હતું પણ કાલિદાસ આવા વલ્લભને સંસ્કૃતમાં લઈ જાય એમ બાટલા એક સંદિગ્ધ વાંચલા પરથી હું માની શકતો નથી.

તે પછી વીજું દૃષ્ટાન્ત માધમાંથી નીચે પ્રમાણેનું અપાય છે :

પ્રાપ્ય નાભિહૃદમગ્નમાતુ

પ્રસ્થિતં નિવસનગ્રહણાય ।

ઔપનીવિકમરુન્ધ કિલ સ્ત્રી

વલ્લભસ્ય કરમાત્મકરામ્યામ્ ॥

હવે અહીં પણ મલ્લિનાથ 'નામિહ્રદને' વદલે 'નામિનદ' પાઠ આપે છે. પણ નામિને 'હ્રદ'ને વદલે 'નદ' સાથે સરસાવધી એ મને અનુચિત લાગે છે તેમ જ પરંપરાની વિરુદ્ધ છે. નામિને કવિઓ હ્રદ જ કહેતા આવ્યા છે. માથે પોતે પાંચમા સર્ગના ૨૧ મા શ્લોકમાં "નામિહ્રદે પરિગૃહીતરયાણિ નિમ્નેઃ" કરીને લખ્યું છે. અને મલ્લિનાથને પણ નદ નો અર્થ હ્રદ જ કરવો પડે છે, અને તેને માટે તે કોઈ કોણનું પ્રમાણ આપી શકતો નથી. એટલે ત્યાં હું 'નામિહ્રદ' પાઠ સાચો માનું છું. અર્થાત્ સંસ્કૃતમાં 'હ્ર' અને 'પ્ર' પહેલાંનો લઘુ નહીં થઢકાવાનું વલણ કાલિદાસના સમયમાં હોય તોપણ કાલિદાસે તેને સંસ્કૃતમાં અપનાવ્યું હોય એમ હું માનતો નથી. માથમાં એ વલણ છે, એ સ્પષ્ટ છે. નારાયણ વીર્જાં પણ દૃષ્ટાન્તો આપે છે તેમાંનાં ઘણાંજારાં હેમાચાર્યમાં આવે છે, જેને હવે હું ઉતારું છું.

હેમાચાર્ય ગગોની સંજ્ઞા કહ્યા પછી લઘુગુરુની ચર્ચામાં પ્રથમ "હ્રસ્વો લઙ્ઞુઃ" કહે છે. વધા હ્રસ્વો લ સંજ્ઞાવાળા એટલે કે લઘુ છે. તે પછી "વાંતે મ્વકઃ" સૂત્ર ઉપર ટીકા કરે છેઃ "પાદાન્તે વર્તમાનો હ્રસ્વો મ્સંજ્ઞો ભવતિ।... વેતિ વ્યવસ્થિત વિભાવા, તેન યત્ર 'જૌમ્લી સમાની' ત્યાદાવપવાદસ્તત્ર મ્સંજ્ઞો ન ભવતિ। વંશસ્વાદૌ ચ પાદાન્તે લઘોર્ગુરુત્વં ન ભવતિ। યદાહ 'વંશસ્થકાદિ-ચરણાન્ત નિવેશિતસ્ય, ગત્વં લઘોર્નહિ તથા શ્રુતિશર્મદાયિ। શ્રોતુર્વંસંતતિલકા-દિપદાન્તર્વતિ લોગત્વમત્ર વિહિતં વિવુર્ધયંથા તત્'."

સૂત્રનો અર્થ કરતાં કહે છે કે 'પાદાન્તે હ્રસ્વ હોય તે ગુરુસંજ્ઞાનો વ' છે. અહીં 'વા'નો અર્થ વ્યવસ્થિત વિકલ્પ એવો છે. તેથી રગણ જગણ ગ લ (ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ) સમાની છન્દ વગેરેમાં અપવાદ હોવાથી ત્યાં ગુરુ ન થાય. આટલા ઉપરથી જણાશે કે હેમચન્દ્ર, સૂત્રના શબ્દોમાં જરા ફરક કરતો હોવા છતાં પિંગલના મૂળ સૂત્રને જ અનુસરે છે, અને પાદાન્તનો લઘુ, ગુરુની આવશ્યકતા હોય ત્યાં, ગુરુ થઈ શકે છે એટલું જ કહે છે. 'છન્દો-મંજરી'ની પેઠે પાદાન્તગુરુ લઘુ થઈ શકે એવું કહેતો નથી. તે પછી તે પાદાન્ત લઘુ, ગુરુ ક્યાં થાય તે સંબંધી કહે છે કે 'વંશસ્થ વગેરે વૃત્તોમાં પાદાન્તે લઘુ ગુરુ ન થાય, અને તેના પ્રમાણમાં પ્રાસ્તાવિક શ્લોક ઉતારે છે તેનો અર્થ એવો છે કે 'વંશસ્થ વગેરેમાં પાદાન્ત લઘુ ગુરુ થાય એ જેવું શોભે છે તેવું વંશસ્થ વગેરેમાં શોભતું નથી.' આ વાત જરા સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે. શ્લોકાન્તે અને શ્લોકાર્ધે, લઘુ ગુરુ થઈ શકે એવો નિયમ સાર્વત્રિક છે. પણ ઈકો ચરણને અંતે એટલે કે પહેલા અને ત્રીજા ચરણને અંતે થોડા છંદોમાં જ એ છૂટ છે. ઉપરના પ્રાસ્તાવિક પ્રમાણમાં 'વસન્તતિલકા વગેરે'માં જ થઈ

સાકે છે એમ કહેલું છે. આ 'વગેરે'માં કોનો કોનો સમાવેશ કરવો એ સંબંધી વિધાન ઘણાં પ્રસિદ્ધ પિગલોમાં પણ નથી મળતું. હલાયુષ આ સંબંધી કશું જ કહેતો નથી. 'વૃત્તરત્નાકર' તેમ જ તેનો ટીકાકાર નારાયણ મટ્ટ પણ અહીં મૂક રહ્યો છે. 'છન્દોમંજરી' પાદાન્ત લઘુ ગુરુ બનવાનાં બે દૃષ્ટાન્તો વસન્તતિલકાનાં જ આપે છે. તેમાં પહેલામાં, 'અત્ર તૃતીયચતુર્થપાદાન્તલઘોર્ગુસ્ત્વમ્।' 'અહીં ત્રીજા અને ચોથા પાદને અંતે લઘુ ગુરુ થાય છે.' અને બીજામાં 'અત્ર પ્રથમતૃતીય-પાદાન્તસ્યાપિ લઘોર્ગુસ્ત્વમ્' 'અહીં પહેલો અને ત્રીજો પાદાન્તલઘુ પણ ગુરુ થાય છે,' એમ કહે છે. (છ.મ.ક.પૂ ૧૨,૧૩) 'પહેલો અને ત્રીજો પણ' એ શબ્દો ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે સાધારણ રીતે પહેલા ત્રીજામાં તેમ નહીં થતું હોય. પણ ક્યાં થાય, ક્યાં ન થાય, એ સંબંધી કશું કહ્યું નથી. પણ કાવ્યદોષમાં છન્દો-દોષ વિશે કહ્યું છે ત્યાંથી વધારે સ્પષ્ટ વિગત મળે છે. મેં જોયા તેટલા ગ્રન્થોનાં સૌથી સ્પષ્ટ વિધાન મને 'સાહિત્યદર્પણ'માં જણાય છે. હૃત્વૃત્તનું દૃષ્ટાન્ત આપી તે કહે છે : "યત્પાદાન્તે લઘોરપિ ગુરુભાવ ઉક્તસ્તત્સર્વત્ર દ્વિતીયચતુર્થપાદવિષયમ્। પ્રથમતૃતીયપાદવિષયં તુ વસન્તતિલકાદેરેવ।" 'પાદાન્તે લઘુ પણ ગુરુ થાય એમ કહ્યું છે તે ત્રીજા અને ચોથા પાદ વિષે છે. પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં વસન્તતિલકા વગેરેમાં જ થાય.' અહીં પણ વસન્ત-તિલકા ઉપરાંત કયા એ નથી કહ્યું, પણ નીચે ટીપ આપી છે : "આદિપદેનેન્દ્ર-વજ્રોપેન્દ્રવજ્રયોઃ સંગ્રહઃ।" 'આદિ પદમાં ઇન્દ્રવજ્રા ઉપેન્દ્રવજ્રાનો સમાવેશ થાય છે.' સા. દ. નિ. પૂ. ૪૦૨-૩. પિગલોમાં 'વૃત્તવાર્તિક'માં મને આનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જણાયો છે :

પાદાન્તે ગુરુસંજ્ઞાયા વિભાષાત્વં યદીરિતમ્।

વ્યવસ્થિતવિભાષાત્વં ત્વસ્ય સ્પાદિષ્ટસિદ્ધયે ॥ ૫૮ ॥

વૃ. વા. ૦, પૃ. ૩૧

'પાદાન્તે ગુરુસંજ્ઞાનો જે વિકલ્પ કહ્યો છે, તે વ્યવસ્થિત વિકલ્પ સમજવો.'

ભવેદુપેન્દ્રવજ્રાદેરોજાન્તેષુ વિકલ્પતઃ।

નિયમેનેતરેષાં તુ ગુરુત્વમવિકલ્પિતમ્ ॥ ૫૯ ॥

એજન

'એ ગુરુસંજ્ઞા ઉપેન્દ્રવજ્રા વગેરે છન્દોના વિવિધ પાદને અંતે વિકલ્પથી થાય. ત્રીજા છન્દોની વાચતમાં ગુરુત્વનો વિકલ્પ ન થાય. તે ઉપર ટીકા : "ઉપેન્દ્ર-વજ્રાદેરિતિ। અત્ર પરિગણનમ્ — 'ઉપેન્દ્રવજ્રા, ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપજાતયઃ,

વસન્તતિલકમ્, इत्येतेषामेव तावत् प्रथमतृतीयपादान्तवर्णेषु 'लघुत्वस्य विकल्पेन गुरुत्वं' न त्वन्येषामिति भाष्यादौ स्थितम्। द्वितीयचतुर्थ-पादान्तवर्णेषु विकल्पस्तु सर्वे तपि वृत्तानां सर्वसम्मत एव।" (एजन) 'उपेन्द्रवज्रा, इन्द्रवज्रा, उपजाति, वसन्ततिलका, ए छन्दोमां ज पहेला અને बीजा પાદના અંતે આવતા વર્ણને લઘુના ગુરુત્વનો વિકલ્પ લાગુ પડે, બીજા છન્દોમાં નહીં. બીજા અને ચોથા પાદના અંતવર્ણનો વિકલ્પ તો બધાં વૃત્તોમાં થાય એ સંબંધી સર્વસંમતિ છે.'

અર્થાત્, હેમચન્દ્ર પાદાન્તે લઘુ ગુરુ બને એમ કહે છે, અને ત્યાં પરમ્પરા પ્રમાણે ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રા, ઉપજાતિ અને વસન્તતિલકા સિવાયનાં બીજાં વર્ણાં વૃત્તોમાં એ નિયમ બીજા અને ચોથા પાદને અંતે આવતા લઘુ અક્ષર વિશે છે. હેમચન્દ્ર આ વાતમાં પિંગલ, હલાયુવ અને 'વૃત્તરચનાકર'ના મતનો જ છે, 'મંજરી'ના મતનો નથી.

આપણે અહીં સંસ્કૃત વૃત્તોની વાત કરીએ છીએ. પ્રાકૃત સંબંધીનો નિયમ વધારે છૂટવાળો છે. ઉપરના જ સૂત્રને અંગે એ કહે છે: "ધ્રુવાતુ વિવક્ષાવશાદ્-ગુરુત્વં લઘુત્વં ચ।" 'ધ્રુવાઓમાં વિવક્ષા પ્રમાણે ગુરુ કે લઘુ થાય.'

આ પછી હેમચન્દ્ર સંયોગપરત્વ વગેરેનો નિયમ આપે છે: "× ક × પ વિસર્ગાનુસ્વારવ્યંજનાહ્લાદિ સંયોગે।" આ સૂત્રનો અર્થ એવો છે કે જિહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીય, વિસર્ગ અને અનુસ્વાર તેમ જ વ્યંજનના સંયોગથી આગળનો હ્રસ્વ ગુરુ થાય છે. 'વ્યંજનસંયોગે' એમ કહેતાં વચનાં 'અહ્લાદિ' હ સિવાયના એવો અપ-વાદ મૂકી દીધો છે. હવે તે ઉપરની ટીકા જોઈએ. "જિહ્વામૂલીયે, ઉપધ્માનીયે વિસર્ગનીયે, અનુસ્વારે, વ્યંજને, હ્લાદિર્વર્જિતે સંયોગે ચ પરે, હ્રસ્વોઽપિ ગો ભવતિ. . . । અહ્લાદીતિ સમસ્તવ્યસ્તસંગ્રહાત્ હ્રેસંયોગે હસંયોગે રસંયોગે ચ ન ગુરુઃ। આદિશબ્દાત્ યવાદર્શનમ્।" 'અહ્લાદિ માં હ ને સમસ્ત અને વ્યસ્ત વસ્ત્રે રૂપે સમજવો; એટલે કે હ ના સંયોગે હ ના સંયોગે અને ર ના સંયોગે ગુરુ ન બને. અહ્લાદિમાં આદિ શબ્દ કહ્યો છે તેનો અર્થ જ્યાં જ્યાં એવું દેખાય ત્યાં એ નિયમ સમજવો.' આ પછી તેનાં દૃષ્ટાન્તો આપેલાં છે. દૃષ્ટાન્તોમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બધાં ભેગાં આપ્યાં છે. પણ હું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત જુદાં વિચારી જોવા ઇચ્છું છું.

स्पृष्टं त्वयेत्यपह्नयः खलु कीर्तयन्ति (१)

तव ह्रियापह्नयो मम होरभू (२)

च्छशिग्रहेऽपि द्रुतं न धृता ततः।

बहलम्रामरमेचकतामसं

૩-૩. મૂઠમાં -- "ગુરુત્વસ્ય વિકલ્પેન લઘુત્વ" એમ છપાયું છે તેને વદલે પાઠ ઉપર પ્રમાણે જોઈએ એમ હું માનું છું.

મમ પ્રિયે ક્વ સમેષ્યતિ તત્પુનઃ ॥

ધનં પ્રદાનેન શ્રુતેન કર્ણી । (૩)

લીલાસિતાઙ્ગમુત્તરં દર્પણમાત્મપત્તં (૪)

કિં દંતપત્રમય કિંશુકમૌલિરત્નં ।

કિં ચામરં તિલકચિદુરધંદુર્બિબ-

મેતદિવો નિહનુતદીપ્તિ મુદે ન કસ્ય ॥

ઉપર હુ એટલે હુ, રૂ ના સંયોગનાં આ દૃષ્ટાન્તો કહ્યાં છે. પણ દૃષ્ટાન્તોમાં એ જ ક્રમ સચવાયો જણાતો નથી. પહેલું દૃષ્ટાન્ત સ્પષ્ટ રીતે હુ ના સંયોગનું છે. વીજા દૃષ્ટાન્તમાં પહેલી પંક્તિમાં હુ ત્રણ જગાએ આવે છે એટલે એને પણ હુ નું ગણી શકાય. પણ વીજી, ત્રીજી, ચોવી પંક્તિમાં ય, વ્ર, મ્, પ્ર આવે છે અને હુ માં પણ રૂ તો છે જ એટલે એ આજ્ઞા દૃષ્ટાન્તને રૂ ના સંયોગનું દૃષ્ટાન્ત ગણી શકાય. વીજું તો સ્પષ્ટ રૂ ના સંયોગનું જ છે. ચોથા દૃષ્ટાન્તમાં રૂ નો સંયોગ ધળી જગાએ આવે છે પણ ત્યાં ક્યાંય થડકારનો લોપ થતો નથી. એટલે છેલ્લી પંક્તિનું 'નિહનુત' એ જ હુ સંયોગનું માત્ર દૃષ્ટાન્ત છે. ત્યાં સંયોગ છતાં આગલી લઘુ ગુરુ થતો નથી.

અહીં એક વાત તરત ધ્યાનમાં આવશે. ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તમાં જ્યાં જ્યાં હુ નો સંયોગ છે ત્યાં સર્વત્ર, હુ સંયોગનો પહેલો વ્યંજન છે અને જ્યાં જ્યાં રૂ સંયોગ છે ત્યાં સર્વત્ર રૂ સંયોગનો વીજી વ્યંજન છે. આને આપણે નિયમ ગણવો જોઈએ જોકે હેમચન્દ્રે આના ઉપર ધ્યાન આપ્યું નથી. પ્રાકૃત દૃષ્ટાન્તો હજી અહીં ન લેતાં હેમચન્દ્રની ટીકા હું આગળ ચલાવું છું: "એષ્વતીવ્રપ્રયત્નત્વં સંયોગસ્ય ગુરુત્વાભાવહેતુઃ । તીવ્રપ્રયત્ને તુ ભવત્યેવ ગુરુઃ । યથા 'વર્હભારેષુ કેશાન્' इत्यादि ।" આ દૃષ્ટાન્તોમાં સંયોગ હોવા છતાં લઘુ ગુરુ બનતો નથી તેનું કારણ હવે હેમચન્દ્ર કહે છે: "અહો સંયોગનો પ્રયત્ન અતીવ્ર છે એ ગુરુ નહીં થવાનું કારણ છે. તીવ્ર પ્રયત્ન હોય તો અવશ્ય ગુરુ બને છે. જેમ કે 'વર્હભારેષુ કેશાન્'." 'હું' નો સંયોગ અહીં તીવ્ર છે તેથી 'વ' ગુરુ બને છે, એવો અભિપ્રાય છે.

અહીં પ્રથમ એ કહેવાનું કે હેમાચાર્યનો તીવ્ર પ્રયત્નનો નિયમ સાચો છે. આપણે નિર્બલ સંયોગને લીધે થડકારો નથી થતો અને સબલ સંયોગને લીધે ધાય છે એમ ગુજરાતીમાં કહીએ છીએ. તે આ સબલ સંયોગને માટે જ તીવ્ર શબ્દ વાપરેલો છે. આપણે અનુસ્વારને કોમલ અને તીવ્ર કહીએ છીએ, તેમ અહીં સંયોગને તીવ્ર કહ્યો છે. અનુસ્વાર અને સંયોગ વચ્ચેને માટે તીવ્ર અને મંદ શબ્દ રાखी શકીએ તો કંઈ છોટું નથી. પણ અહીં એક વીજી જ વાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવો આવે છે. 'કંઠામરણ' 'રત્નાકર' અને 'મંજરી' એ ત્રણે

तीव्र शब्द लगभग आधी ऊलटी रीते वापर्यो छे. त्यां तीव्रनो अर्धं द्रुततर एवो करेलो छे. संयोगना व्यंजनी द्रुततर बोलवाथी आगळतो लघु गुरु न थाय तो तेने दोष न गणवो एवं 'तरस्वतीकंठाभरण'नु वचन 'वृत्तरत्नाकर' अने 'छन्दोमंजरी' बने ए उतायूं छे ए आपणे आगळ (पृ० ३६) जोई गया. हेमचन्द्रवी ऊलटो ज अर्थ ! परिभाषानो केटलो गोटाळो !

पण हजी एक बात कहेवानी रहे छे. आ थडकारानो अभाव हजी सुधीनां दृष्टान्तोमां क्यांय शब्दनी अंदर थयो नथी. 'तव ह्रिया ।' (दृष्टान्त १ लु) एमां तव शब्द स्वतंत्र छे अने पछी प्रारंभमां संयोगवाळो शब्द आवे छे, 'शशिग्रह'मां समास छे छतां शशि शब्द जुदो छे, अने तेनी पछी प्रारंभमां संयोगवाळो शब्द आवे छे. 'अपह्रिये' (दृ० २) अने 'निहनुत' मां अप अने नि वन्ने उपसर्ग छे, अर्थात् मूळ क्रियापदना अंगभूत नथी. आ वधां दृष्टान्तो, अने आपणी भाषाना शब्दोच्चारमां क्यां थडकारो नथी जतो ए जीतां, अहीन नियम एवो जणाय छे के शब्दनी अंदरनो थडकारो एम ने एम रहे छे पण एक शब्दना आदिमां आवता संयोगनो थडकारो तेनी आगळना शब्द सुधी नथी पहुँचतो. ए रीते आ अपवादो थाय छे.

उपर में कहचूं के 'निहनुत' मां 'ह्नु' धातुना संयोगनो थडकारो तेना उपसर्ग 'नि' सुधी जतो नथी. आनो लाभ 'पतत्रि' शब्दने आपी शकाय ? 'पतत्रि' मां मूळ 'पतत्र' शब्द छे. तेमां 'पत्' धातु छे, जेनो अर्थ 'ऊडवु' एवो थाय छे. तेमांथी 'पतत्र' शब्द थाय छे जेनो अर्थ 'ऊडवानुं सावन', 'पांख' अेवो थाय छे. तो ए 'त्र'नो थडकारो मूळ धातुना पिड सुधी उपरनां दृष्टान्तोनी पेठे न ज पहुँचे एम कही शकाय ? में उपरनां दृष्टान्तोमांथी 'र्' संयोग दिशे जे नियम तारव्यो छे ते प्रमाणे ए समर्थन आ 'पतत्र' शब्दने मळे नहीं. कारण के अहीन प्रत्यय लाय्यो छे, अने प्रत्ययने उपसर्ग जेटलुं स्वतंत्र अस्तित्व नथी, ए शब्दनो ज भाग छे. एटले 'पतत्रि' शब्द ए छंदनुं शैथिल्य ज छे. तेम छतां हुं मानुं छुं के "अथ लुलितपतत्रिमालं" ए यत्तिखंडमां 'माल'ना 'ल'ने लघु गणवा करतां 'पतत्रि'ना 'त'ने लघु गणवो ए वधारे निर्वाह छे. संस्कृतमां सानुस्वार अक्षरने लघु गणवो पडे ते करतां संयोगने मंद के कोमल करवो ए प्रयोगोनी वधारे नजीक छे.

हवे आपणे हेमचन्द्रनां ह्नु र् संयोगनां प्राकृत दृष्टान्तो जोईए. "प्राकृतेऽपि यथा" 'प्राकृतमां जेम के :—

जह ण्हाउं ओइण्णे अब्भुत्तमुल्लसि अमंसुअद्धं तं ।

जहयं ण ण्हाओसि तुमं सच्छे गोलानईतुहे ॥ (१)

“તથા” ‘તેમ જ’ :—

બોદ્રહદ્રહમ્મિ પડિઆ (૨)

કુવલય લિત્ત દ્રહિ (૩)

પહેલા દૃષ્ટાન્તમાં ‘હ્’ના સંયોગવાળા ‘ઘ્ઠાઠ’, ‘લ્હસિ’, ‘ઘ્ઠાઠોસિ’ એ શબ્દોની આગળના હ્રસ્વો લઘુ જ રહે છે. અને બીજા ત્રીજા દૃષ્ટાન્તમાં ‘દ્રહમ્મિ’ અને ‘દ્રહિ’ પહેલાંના લઘુઓ લઘુઓ જ રહે છે. પણ સંસ્કૃત દૃષ્ટાન્તોમાં આવતો સંયોગ અને આ સંયોગ એ બે વચ્ચેનો એક ફરક નોંધવા યોગ્ય છે. સંસ્કૃતમાં સંયોગમાં ‘હ્’ પહેલો આવતો, પ્રાકૃતમાં ત્રણેય દૃષ્ટાન્તોમાં ‘હ્’ બીજો આવે છે. અને પ્રાકૃતમાં એવો નિયમ જ છે.

પ્રાકૃતમાં આ નિયમ એક બીજી દૃષ્ટિએ જોવો જોઈએ. અહીં સ્વરો પ્રસન્ન એ છે કે આને સંયોગ ગણવો કે કેમ? આપણે જાણીએ છીએ કે ‘પ્’માં અને ‘વ્’માં ‘હ્’ મળવાથી અનુક્રમે ‘ફ્’ અને ‘ભ્’ થાય છે. ત્યાં આપણે સંયોગ ગણતા નથી. અહીં આવતા ‘લ્હ્’માં અને ગુજરાતીમાં બોલાતા ‘ન્હાવું’, ‘રહેવું’, ‘બહીવું’ એ વધામાં પણ ‘હ્’નો અને મળતો સંસ્લેષ ગણવો જોઈએ. એ વ્યંજનસંયોગ નથી. ઉપર આપેલા પ્રાકૃતના લાલચામાં ‘ઘ્ઠાઠ’ વગેરે આ દૃષ્ટિએ સંયોગ જ નથી.

‘ર્’ના સંયોગની નિર્બંધતાનું કારણ એ છે કે તેનો સંયોગ પૂર્ણ સ્પર્શવ્યંજનો જેટલો સબલ કે હેમચન્દ્રનો શબ્દ વાપરીએ તો તીવ્ર હોતો નથી. તેથી એ સંયોગો નિર્બંધ થાય છે. તેનો થડકારો મંદ હોય છે, અને તેથી તેની આગળનો વ્યંજન લઘુ હોય તો ગુરુ થઈ શકતો નથી. ગુજરાતીમાં ‘ય્’નો સંયોગ પણ એવો જ થઈ ગયો છે. ‘નમ્યો’, ‘કયું’, ‘કર્ય’, ‘આસ્ય’ એ વધામાં ‘ય્’નો સંયોગ નિર્બંધ છે. ‘ય્’ અને ‘ર્’ બન્ને અર્ધસ્વરો છે, પૂર્ણવ્યંજનો નથી.

આ સંયોગની નિર્બંધતાનો આશો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે એ વૈદિકથી માંડીને ઉત્તરોત્તર નિર્બંધ જ થતો ગયો છે. સંસ્કૃતનો સંયોગ, જોકે તેમાં આગળા લઘુને ગુરુ કરવા જેટલું પ્રાવલ્ય હતું, પણ વૈદિકની અપેક્ષાએ ઓછો વલ્લવાન હતો જ, અને તેથી વૈદિક છન્દોના પઠનમાં ક્રમનો એટલે વ્યંજનોને વેવડા ઉચ્ચારવાનો વિધિ કરવો પડ્યો, — આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ ‘અગ્નિ’, ‘અશ્વઃ’, ‘મર્વઃ’, વગેરે.

હવે સ્વરોના ઉચ્ચારોમાં ફેર પડ્યો, — સંસ્કૃતમાં ગુરુ ગણાતા લઘુ થયા, તે લઈએ. અહીં એક વાત એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે હેમાચાર્ય, સંયોગની પેટે, આ ફરકને સંસ્કૃત પ્રાકૃત વચ્ચેનો નથી ગણતા, માત્ર પ્રાકૃતનો ગણે છે. આ સંબંધીનું સૂત્ર પણ ઉપરનાં સૂત્રોની નજીક જ સંજ્ઞાપ્રકરણમાં આપે

છે: “એદોતી પદાન્તે પ્રાકૃતે હ્રસ્વો વા।” ‘એ અને ‘ઓ’ પદને અંતે, પ્રાકૃતમાં વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.’ આ સ્પષ્ટ છે એટલે એના ઉપરની ટીકા ઉતારવાની જરૂર નથી. પણ ટીકામાં હેમચન્દ્ર ઝમેરે છે કે “ઈં હિં ઇત્યંતયોર્હ્રસ્વત્વં શબ્દાનુશાસને નિર્ણીતમિતિ તેહોચ્યતે।” ‘ઈં અને હિં નું હ્રસ્વત્વ શબ્દાનુશાસનમાં એટલે વ્યાકરણમાં નિર્ણીત કરેલું છે એટલે અહીં કહેતા નથી.’ ‘સંગીત-રત્નાકરે’ આ વાક્યત પ્રવચ્ચાધ્યાયમાં લીધી છે. તે વચાનો નિચોડ કાઢતો હોય તેમ લખે છે:

ગુહલંબુરિતિ દ્વેવા વર્ણોઽનુસ્વારસંયુતઃ ॥ ૫૩ ॥

સવિસર્ગો વ્યંજનાન્તો દીર્ઘો યુક્તપરો ગુહઃ ॥

વા પદાન્તે ત્વસી વક્રો દ્વિમાત્રો માત્રિકો લઘુઃ ॥ ૫૪ ॥

ઋગ્ગુલિનો ઞ્રે ઞ્રે ઞ્રે ચ રહોર્યોગે સ વા લઘુઃ ॥

એ ઓ ઈં હિં પદાન્તે વા પ્રાકૃતે લઘવો નતાઃ ॥ ૫૫ ॥

પદમવ્યેઽપ્યપદ્મશં હું હે એ ઓ ઇમિત્યમી ॥

સં. ર., ૪, પૃ. ૨૮૦-૮૧.

‘વર્ણ ગુહ અને લઘુ, એવા બે પ્રકારની છે. સાનુસ્વાર, સવિસર્ગ, વ્યંજનાંત, દીર્ઘ અને સંયોગની આગળનો એ ગુહ છે. ચરણને અંતે આશતો વિકલ્પે ગુહ છે. ગુહ વાંકો રેલાયો દર્શાવાય છે. તેની બે માત્રા ગણાય છે. લઘુ લલ્લવામાં સીધી લીટીથી વતાવાય છે. ઞ્રે ઞ્રે ઞ્રે તથા ર અને હના સંયોગમાં વર્ણ વિકલ્પે લઘુ રહે છે. પ્રાકૃતમાં એ ઓ ઈં હિં પદને અંતે વિકલ્પે લઘુ રહે છે. અને એ વર્ણો અપદ્મશમાં પદની મધ્યે હોય તોપણ વિકલ્પે લઘુ રહે છે. અને અપદ્મશમાં તે ઉપરાંત હું હે એ ઓ અને ઈં પણ વિકલ્પે લઘુ રહે છે.’
‘એક નાની વાક્યત અહીં ઝમેરવાની જરૂર છે. ઞ્રે અને ઞ્રે કહેલ છે તેનો અર્થ જિહ્વામૂર્ચીય અને ઉપધ્માનીય છે અને તેને પણ અહીં વિકલ્પે ગુહ કહેલો છે. આનો મત હેમચન્દ્ર પણ ‘કોઈક’ એમ કહીને નોંધે છે. “કેચિત્તુ ય ક ય પર્યો-રપિ પરત્વ સ્થિતયોઃ પૂર્વસ્ય લઘોર્લુત્ત્વં નેચ્છન્તિ ॥” ‘સંગીતરત્નાકરે’ ‘ઞ્રે’ નો ત્રાસ ઉલ્લેખ કેમ કર્યો છે તે સમજાતું નથી. આ શ્લોકથી સ્પષ્ટ રીતે જણાશે કે ઉચ્ચારોમાં શૈથિલ્ય કેવી રીતે વધતું જાય છે.

અહીં સુધી નહીં નોંધાયેલી એવી એક છૂટ ‘પ્રાકૃત પેંગલ’ નોંધે છે. પ્રાકૃતની શાસિયતો અને અપવાદો નોંધ્યા પછી ‘પ્રાકૃત પેંગલ’ કહે છે:

જઈ દીહો વિઝ વળ્લો લહુ જીહા પઢઈ હોઈ સો વિ લહુ।

વળ્લો વિ તુરિઝ પઢિઓ દોતિણિ વિ એકક જાણે હુ ॥ ૧, ૮

પ્રા. પં. B. પૃ. ૧૧

‘જો દીર્ઘ વર્ણ જિહ્વા વડે લઘુ પઠાય, તો તે પણ લઘુ થાય. વર્ણ પણ ત્વરિત પઠાયા હોય તો બે વર્ણને પણ એક જાણવા.’

અલવત આ વધી સ્થાસિયતો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશની જ છે, અને એ તરીકે જ નોંધાયેલી છે. પણ ‘પ્રાકૃત પિંગલ’નો એક ટીકાકાર પ્રાકૃતમાં ‘એ’ ‘ઓ’ હ્રસ્વ હોય છે એમ કહી આગળ કહે છે: “ક્વચિત્ સંસ્કૃતેઽપિ ‘તં પ્રણમામિ ચ વાલગોપાલં’ એવં ‘રીદ્રાયૈ નમો નિત્યાયૈ’ — ઇત્યાદાવોકારસ્ય લઘુત્વમ્.” (એજન પૃ. ૮) અર્થાત્ આ ટીકાકાર સંસ્કૃતમાં પણ ક્યાંક ઓ હ્રસ્વ મળે છે એમ કહી બે દૃષ્ટાન્તો આપે છે. પહેલામાં ‘ગોપાલ’માં ‘ગો’ હ્રસ્વ છે, બીજામાં ‘નમો’માં ‘મો’ હ્રસ્વ છે. વસ્તે જગાએ મેં હ્રસ્વની નિશાની કરી છે.

ગુજરાતીમાં કવિને લઘુનો ગુરુ અને ગુરુનો લઘુ કરવાની જે હદ વિનાની છૂટ મનાયેલી છે, તે ગુજરાતીને પ્રાકૃત અપભ્રંશના વારસામાં મળેલી છે. નવા ઉચ્ચારવૃદ્ધિના આપ્રહૃષી કવિએ એને અંકુશમાં લેવાની છે અને કર્ણકટુત્વના દોષથી તેને બચાવવા સદા જાગૃતિ રાખવાની છે.

૨

છન્દોના પ્રકારો

આ પુસ્તકનો વિષય, પિંગલકારો જેને લૌકિક છન્દો કહે છે તે છે. છન્દ:શાસ્ત્રનો આદ્ય પ્રણેતા પિંગલ છન્દને વૈદિક અને લૌકિક એવા બે મોટા વર્ગોમાં વહેંચે છે, અને વસ્તેનાં અલગ અલગ નિરૂપણ કરે છે. પછીનાં ઘણાંસારાં પિંગલો વૈદિક છન્દોના નિરૂપણ વિના જ લૌકિક છન્દોની ચર્ચા કરે છે. આ રીતે વૈદિક છન્દોથી સ્વતંત્ર રીતે લૌકિક છન્દોની ચર્ચા કરવાની પદ્ધતિ પરંપરાથી ચાલી આવે છે. અને તે સકારણ છે. વૈદિક ભાષા ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એવા સ્વરોથી બોલાતી જે ઘણા કાલથી ભાષામાંથી અદૃશ્ય થયા છે, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ કે દેશ્ય ભાષાના સાહિત્યમાં ઊતર્યા નથી. વેદકાલના છન્દોમાંથી કોઈ છન્દ એ ને એ રૂપે પછીના સાહિત્યમાં ઊતરી આવ્યો નથી. એટલે વૈદિક છન્દોને આપણા નિરૂપણનો મુખ્ય વિષય^૧ કર્યા વિના, આપણે લૌકિક છન્દોના આપણા નિરૂપણમાં આગળ ચાલીએ. અને તેમાં પ્રથમ વિષય-વ્યવસ્થા માટે છન્દોના પ્રકારોનો નિર્ણય કરીએ.

૧. વૈદિક છન્દો ઉપર એક ટૂંકું પરિશિષ્ટ આ પ્રકરણને અંતે આપેલું છે.

પિંગલની ષષ્ઠોક્ત્રી ચર્ચામાં પ્રથમ દૃષ્ટાંત લઈ, તેને દૃષ્ટિ આગળ રાખી ચર્ચા કરવી મુકર પડે છે. તેથી એ પદ્ધતિ હું બને ત્યાં સુધી અશ્વત્યાર કરીશ. છન્દોના બે મુખ્ય પ્રકારોનું પ્રથમ અલેકેક દૃષ્ટાન્ત લઉં છું.

વસન્તતિલકા

આકાશમાંધિ ઝડુમંડલ સંચયૂંતું.
આતિથ્યઅર્ચ્ય રવિ એક જ અર્પતો'તો,
તે લેઈ લેઈ નમણું ઝર નામતું'તું,
લીલાલિમુગ્ધ પડતું ઢલિલિ દેવપાદે.

‘ગિરનારને ચરણે’ કે. કા., ભા. ૨, પૃ. ૧૧

આની સાથે સરલાવવા હું નીચેની દલપતરામની એક ચોપાઈ લઉં છું :

અરજુન પછિ આગરે સિવાબ્યા
મારગ જ્યારે સો ગાડ આવ્યા
કાવાણે કામિનિઓ લૂંટી
નહિ અરજુને લગાઈ ચૂંટી.

દ. કા., ભા. ૨., પૃ. ૬૦

નિરૂપણની સરલતા જ્ઞાતર પહેલાં ચોપાઈની પંક્તિઓને લગાત્મક ન્યાસમાં નીચે ઉતારું છું.

લલલલ લલગા લગાલ ગાગા
ગાલલ ગાગા ગાગા ગાગા
ગાગા ગાગા લલગા ગાગા
લલલલ લગાલ ગાગા ગાગા

મેં આગલા પ્રકરણમાં કહ્યું તેમ ‘ગાડ’ શબ્દનાં બન્ને સ્વરો સંયુક્ત હોવાથી ‘ગાડ’ એક જ ગુણનો શબ્દ અહીં થાય છે. અને અહીં એ રીતે ‘સોગાડ’નું એક ચતુષ્ક ગાગા બને છે. આ ચોપાઈ ચાર ચાર માત્રાનાં ચાર ચતુષ્કોનું એક ચરણ, એવાં ચાર ચરણોની બનેલી છે. આ ચતુષ્કોમાં ચાર માત્રા અમુક જ સંખ્યાના લઘુ કે ગુરુથી થવી જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. ચાર માત્રાના જે કુલ પાંચ પર્યાયો થઈ શકે છે તે બધાં અહીં પહેલાં પાંચ ચતુષ્કોમાં આવી જાય છે. અમુક સ્થાને અમુક જ પર્યાય જોઈએ એવો પણ કોઈ નિયમ નથી — સિવાય કે અંતે સર્વત્ર ગાગા ચરણાન્તને વ્યક્ત કરવા આવે છે. આવાં ચતુષ્કો જાઝબીને પંક્તિમાં આપણે ગમે તેવો ફેરફાર પણ કરી શકીએ. જેમ કે

અરજુન પછિ આગરે સિવાબ્યા

ને બદલે

प्रयाग अर्जुन पछो सिवाव्या

आनो लगात्मक न्यास नीचे प्रमाणे थाय :

लगाल गालल लगाल गागा

गामळनी चोपाईनी एक बीजी पंक्ति लईए :

सिवपुर नामे सुन्दर गाम

तेनो न्यास

लललल गागा गालल गाल

अहीं अंते गामाने बदले गाल आवे छे, छतां आनुं पण पठन उपरना दृष्टान्त-ना जेवुं ज लागशे. आटला फेर छतां आ बसे चोपाई केम कहेवाय छे, ते प्रश्न आपणे आ प्रकारना स्वरूपनी घटनानो विचार करीनुं त्यारे जोईशुं. पण ए सिवाय आ पंक्ति पण आगळ जेवी ज छे. आमां पण सिवपुर (लललल) ने बदले पुना (गागा) भरूव (लगाल) सूरत (गालल) पटणा (ललगा) एम गमे ते मूकी शकीए. अहीं अंत्य गालने चार मात्राना चतुष्क बराबर गणोए तो एक चरणमां चतुष्कोनां चार आवर्तनो जणाशे. अने ए चतुष्कनी अंदर एक गुरुना वे लघु, के वे लघुनी एक गुरु, करी शकीए छीए, एक चतुष्कना गुच्छनी अंदर लघुगुरुनां स्थानोनी अदलाबदली करी शकीए छीए, जेम के गाललने बदले ललगा के लगाल. अहीं मात्रानुं जे जूथ आवर्तन पामे छे, तेने आपणे संधि कहीशुं. अमुक मात्राना संधिओना आवर्तनधी आनो मेळ सवाय छे तेवी आने आवृत्तसंधि मात्रामेळ के एकलो मात्रामेळ छन्द कहीशुं. तेनुं टुंकुं नाम जाति छे.

आनी साये उपर आपेल वसंततिलका सरखावशो तो तेना स्वरूपमां बहु फेर जगावो. तेमां कोई एक संधिनां आवर्तनो नहीं जणाय. आपणे एनो प्रथम लगात्मक न्यास करीए.

वसंततिलका

गामलगाल लललगा ललगा लगामा

आवी ववारे लखवानी जरूर नथी, कारण के पछी दरेक पंक्तिमां आ ज रूपो अदलोअदल आवधानां. दरेकमां १४ ज अक्षरो आवधाना अने दरेकमां लघुनी जगाए लघु अने गुरुनी जगाए गुरु ज आवधानो. आमां, लखीने जुदा पाडी बताव्या प्रमाणे संधिओ छे, ते कोई एकसरखा नथी; अक्षरसंख्यामां सरखा नथी, मात्रासंख्यामां पण सरखा नथी. पण मात्रासंख्यामां सरखा छे के केम

એ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી, કારણ કે આમાં માત્રાસંખ્યા કાયમ રાખીને એક ગુરુના બે લઘુ કે બે લઘુનો એક ગુરુ કરી શકાતા નથી. અરે, એક જ સંધિમાં લઘુ-ગુરુનો ક્રમ પણ ફેરવી શકાતો નથી. 'આકાશમાં' 'ગાગાલગા' છે તેને બદલે 'ઘ્યોમમાંહો' 'ગાલગાગા' પણ કરી શકાશે નહીં. એમ કરતાં પંક્તિમાં મેઝ રહેશે નહીં. આને આપણે અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઝ કે ટૂંકમાં દલપતરાને આપેલ અક્ષરમેઝ નામથી ઓઢાંચીશું. સંસ્કૃતમાં આને વૃત્ત કહેલું છે, તે નામને આપણે આ અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઝ માટે જ રાખીશું. 'માટે જ' એટલા માટે કે પિંગલશાસ્ત્રી પરિભાષામાં આવૃત્તસંધિનો એક પ્રકાર અક્ષરમેઝમાં ગણાઈ ગયો છે : તેનો સરલ દાખલો તોટક છે :

તોટક

યદુતંક્તને યદુતંદનને

નમું પ્રાત સમે યદુતંદનને

ચાર પંક્તિ પૂરી કરવાની જરૂર નથી. આનો ન્યાસ

તોટક : લલગા લલગા લલગા લલગા

આમાં પણ સંકેત એવો છે કે ગુરુલઘુની અદલાવદલી કે માત્રામેઝી^૨ પરિવૃત્તિ કરી શકાય નહીં. પણ આ સ્પષ્ટ રૂપે ચતુર્માત્રિક સંધિનાં ચાર આવર્તનોનો છંદ છે. તેનો મેઝ ચોપાઈ જેવો જ છે, માત્ર તેના સંધિને લલગાનું સ્થિર પાસાદાર રૂપ આપેલું છે. એના મેઝનો સિદ્ધાન્ત માત્રામેઝનો છે, એટલે હું આને માત્રામેઝનો લગાત્મક^૩ જાતિ ગણું છું.

અહીં એક વિશેષ બાબત મારે નોંધવાની જરૂર છે. આવા લગાત્મક માત્રામેઝમાં સંધિનું એક જ લગાત્મક રૂપ વપરાય અને તેના મિત્ર પર્યાયો ન વપરાય એવો કોઈ મર્યાદા હું સ્વીકારતો નથી. દાખલા તરીકે તોટકમાં લલગા ચતુષ્કલનાં ચાર આવર્તનો છે. ઋમરવિલસિતામાં પણ ચતુષ્કલ સંધિનાં ચાર આવર્તનો છે. પણ તે મિત્ર મિત્ર પર્યાયોનાં :

ઋમરવિલસિતા : ગાગા ગાગા લલલલ લલગા । (છ. શા., ૬, ૨૧)

અહીં ચતુષ્કલ સંધિના ત્રણ પર્યાયો ગાગા લલલલ અને લલગા વપરાયા છે. કોઈ એક જ લગાત્મક સંધિનાં આવર્તનો નથી. છતાં આનો મેઝ માત્રામેઝ

૨. માત્રામેઝી એટલે માત્રામેઝ છંદમાં થાય છે તેવી, અર્થાત્ કુલ માત્રા એટલી જ રાખીને કરેલી લઘુગુરુની પરિવૃત્તિ.

૩. લઘુ અને ગુરુના સ્થિર ક્રમવાળું એ અર્થમાં મેં આ પારિભાષિક શબ્દ યોગ્યો છે.

સંધિનાં આવર્તનોનો બનેલો છે તેથી આ પળ તોટક જેવી જ માત્રામેઢી ચોપાઈની જુદી લગાત્મક રચના છે. આવી ઘણી રચનાઓ છે અને તે સઘઢીનો માત્રામેઢની લગાત્મક જાતિમાં સમાવેશ થાય. ંને માત્રામેઢથી કોઈ જુદા વર્ગની ગણવાની હું જરૂર જોતો નથી.

આપણા સાહિત્યના ઈતિહાસમાં ંવું દેખાય છે કે પ્રથમ અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો વિકાસ પામ્યાં છે, અને તે પછી આવૃત્તસંધિ માત્રામેઢ છન્દો ંટલે જાતિછંદો વિકાસ પામ્યા છે. ંટલે અહીં છન્દોનું નિરૂપણ ં ક્રમે કરીશું. ંપર વૃત્ત પહેલાં જાતિની ંઢઢાણ કરાવી તે માત્ર નિરૂપણની સગવઢ સ્વાતર. વૃત્તો અને જાતિઓ ં વે પ્રકાર પછી આગઢ જતાં પહેલાં આપણે માત્રાગર્ભ વૃત્તોની નોંધ કરવી જોઈં. તેમાં ચરણનો અંતભાગ, અક્ષરમેઢ વૃત્ત જેવો, સંધિના આવર્તન વિનાનો, અને સ્થિર લગાત્મક છે, અને ચરણના પ્રારંભનો ભાગ અમુક સંસ્થાની માત્રાનો, ંટલે સ્થિર લગાત્મક નહીં પણ પાછો માત્રાસંધિવાઢો પણ નહીં ંવો છે. આમાં મુખ્ય વૈતાલીય વર્ગ આવે છે. આ પ્રકાર તો જુદો છે, પણ તેમાં ઘણા ંઢઢા છન્દો આવે છે, અને વઢી ં વર્ગના મુખ્ય છંદો લગાત્મક રૂપ પામી સંસ્કૃત વૃત્તો બની ગયા છે તેથી તેનું નિરૂપણ સંસ્કૃત વૃત્તો જોડે જ કરવું અનુકૂલ પઢશે. અહીં આથી વધારે તેની ચર્ચા આવશ્યક નથી. આને કે. હ. ઘ્રુવે માત્રાગર્ભ કહેલ છે. તે નામ સ્વીકારી આને માત્રાગર્ભ વૃત્ત કહીશું.

હવે ંક વીજો પ્રકાર લઈં — સંસ્થામેઢનો. તેનો પ્રસિઢ ઢાસઢો મનહરનો છે.

મનહર કે કવિત

ંઢ કહે આ સમાનાં વાંકા ંંગવાઢાં મૂંઢાં,
મૂતઢમાં પક્ષીઓ ને પશુઓ અપાર છે;
વગલાની ઢોક વાંકી પોપટની ચાંચ વાંકી,
કૂતરાની પૂંછઢીનો વાંકો વિસતાર છે;
વારણની શૂંઢ વાંકી વાઘના છે નલ વાંકા,
મૈંશને તો શીર વાંકાં શીંગઢાંનો માર છે;
સાંમઢી ચિયાઢ, વોલ્વો ઢાલે ઢલપતરામ,
અત્યનું તો ંક વાંકું આપનાં અઢાર છે.

ઢ. કા., મા. ૨, પૃ. ૮૧

આમાં સંધિઓ છે, સંધિઓનાં આવર્તનો પણ છે. પણ તેમાં સંધિઓનું માપ અમુક માત્રા-સંસ્થાથી નથી અપાતું પણ અક્ષરસંસ્થાથી અપાય છે. ંપર આપેલા મનહરમાં

ચારચાર અક્ષરોના સંધિઓ છે. આ કુલ આઠ પંક્તિઓમાં લેવાય છે, પણ સ્ત્રી રીતે તે ૩૧ અક્ષરોનાં ચાર ચરણોનો છંદ છે, અને દરેક ચરણમાં ચતુર-ક્ષર સંધિનાં સાત આવર્તનો પછી એક શ્વક્ષર સંધિ આવે છે. આમ હોવાથી તે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ વૃત્ત અને જાતિ વચ્ચેથી ભિન્ન લેવાય છે, અને તેથી તેને એક અલગ સંખ્યામેલ પ્રકારમાં આપણે ગણીશું.

આ પછી હું જે પ્રકાર લેવા ઇચ્છું છું. તેને હું 'પદ કે દેશી' એવું અતિ વ્યાપક નામ આપું છું. તેમાં ઢાઢ, ગરબી, પદ વગેરે સર્વ ગેય પદ્ય-રચનાનો સમાવેશ કરવા ઇચ્છું છું. ગુજરાતી પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન, કહો કે આજી પ્રાગર્વાચીન સાહિત્યમાં આ પ્રકાર જ સૌથી માતવર છે. અને અત્યારે પણ એ વંશ પડ્યો નથી. કદાચ પહેલા જેટલો જ વિપુલ પણ બને. આનું એક દૃષ્ટાન્ત પ્રથમ ગરબીનું આપું.

ચરણ હરીનાં રે શોમે,
જોઈ જોઈ મુનિમન મધુકર લોમે;
છબી અલૌકિક રે ન્યારી,
સોઢે ચિહ્ન તળી વલિહારી.

વૃ. કા. દો., મા. ૧, પૃ. ૮૦૩

'જોઈ' સંયુક્ત સ્વર છે તેને એક ગુરુ ગણવો. એ રીતે નીચે પ્રમાણે અહીં ચતુષ્કલો જણાશે : ચરણ હ, રી નાં, શોમે, જોઈ જોઈ, મુનિમન, મધુકર, લોમે, છબી અ, લૌકિક, ન્યારી, સોઢે, ચિહ્ન ત, ણી વલિ, હારી. ટૂંકમાં 'રે' આવે છે તેને વાદ કરતાં સર્વંત્ર ચતુષ્કલો થઈ રહે છે. પઠનમાં પણ આ આગઢ આવો ગયેલી ચોપાઈ જેવું જ જણાશે. માત્ર એમાં સંગીતનો અંશ વિશેષ જણાશે અને એ સંગીતના તત્ત્વના પ્રતીક રૂપે 'રે' તરફ સ્પષ્ટ ધ્યાન જશે. એ 'રે' ની માત્રા કેટલી અને કેવી રીતે ગણવી, એને લીધે પિંગલનું પિંગલત્વ દૂષિત થયું ગણવું કે કેમ એ વધા પ્રશ્નો આ છંદપ્રકારના છે. ઉપર કરતાં જરાક જ વધારે અટપટી રચનાનું એક લગ્નગીત લઉં છું :

એક શારા ઊપર શારી રે
એ તો કન્યા થઈ અમારી રે

આનું પઠન પણ ચોપાઈ જેવું જણાશે જ. આમાં પણ પઠન કરતાં ચતુષ્કલો તરત છૂટાં પડતાં જણાશે : શારા, ઊપર, શારી, કન્યા, થઈ અ, મારી, એ પ્રમાણે. પણ બાકી રહેલા 'એક' અને 'એ તો' અને 'રે'નું શું કરવું, એની માત્રાઓ કેવી રીતે ગણવી, વગેરે પ્રશ્નો આ પ્રકારના છે. આ અહીં તો વહુ

સાદો પ્રશ્ન છે, પણ એવી ઘણા ઘવારે અટપટા પ્રશ્નો આની ચર્ચામાં આવશે. એટલે માત્રામેલ રચનાની બહુ નજીક હોવા છતાં, આ છન્દપ્રકારના પ્રશ્નો જુદા છે, તેનું મહત્ત્વ વિશેષ છે એટલે આપણે એનો જુદો વર્ગ ગણીશું.

આ ઉપરાંત અર્વાચીન કાલમાં સઙ્ગ પદ્યરચનાના જે જે પ્રયોગો થયા છે તે પણ આ શાસ્ત્રની મર્યાદામાં આવે છે અને અર્વાચીન પિગલે તેની આલોચના કરવી જોઈએ તે આપણે યથાસ્થાને કરીશું.

આ પ્રકરણ પૂરું કરવા પહેલાં, પદ કે દેવોને પિગલનો વિષય કરવા સામેનો એક શંકાનો નિર્દેશ અને તેના ખુલાસાનું વિગ્દર્શન અહીં જ કરવું યોગ્ય છે. ઉપર આપેલી દેશોનાં અમુક અમુક ચતુષ્કો સ્પષ્ટ જણાયાં, પણ સઙ્ગ ચતુષ્કો ન જણાયાં, અને એનું કારણ તેમાં સંગીતનો અંશ રહેલો છે એમ મેં કહ્યું. પહેલા પ્રકરણમાં મેં કહ્યું હતું કે પિગલ સંગીતને વિષય કરતું નથી. અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે તો ત્યારે આ છંદોનું સ્વરૂપ સંગીતને લીધે નિયત થયું છે તેને પિગલમાં કેવી રીતે સ્થાન આપી શકાય. આનો જવાબ તો પિગલ અને સંગીતનો અહીં શો સંબંધ છે તે સંપૂર્ણ ચર્ચાએ ત્યારે આપી શકાય. તે યથાસ્થાને હું કરીશ. પણ અહીં એટલું કહી શકું કે પિગલનો વિષય માપને લીધે ઘયેલી મેલબદ્ધ વાણી છે. જ્યાં સુધી વાણીમાં મેલશાષક માપ હોય ત્યાં સુધી તે પિગલનો વિષય છે. પદોમાં સંગીત છે અને એ સંગીત પિગલનો વિષય નથી એ પણ સ્તરું, પણ મારું એમ કહેવું છે કે ત્યાં સંગીત છતાં વાણી મેલનિષ્ઠાદિક માપવાળી જ છે, એ વાણી પણ સંધિનાં આવર્તનોવાળી છે. માત્ર સંગીતને લીધે ત્યાં અક્ષરોનું માપ લેવાની પદ્ધતિમાં ફેર પડે છે. એટલા માત્રથી એ રચના પિગલ બહાર જતી રહેતી નથી. એમ તો મેં કહેલું કે અર્થ પણ પિગલનો વિષય નથી, છતાં અર્થનો અસર પિગલ ઉપર છે, તેમ જ સંગીતની અસર પણ પિગલ ઉપર છે. પિગલની દૃષ્ટિ વાણીના માપ ઉપર જ રહેશે. પણ એ પ્રમાણે નિરૂપણ કરવું જોઈએ.

પરિક્ષિટ ૧

વૈદિક છન્દો

લૌકિક છન્દોના નિરૂપણ માટે વૈદિક છન્દો નિરૂપવાની જરૂર નથી. તો પણ હમણાં હમણાં પ્રાચીન સાહિત્ય તરફ વિદ્વાનોની અને કવિઓની દૃષ્ટિ જાય છે, અને નવીન રીતે તેનો અભ્યાસ થાય છે. આપણા સાહિત્યમાં નવાં સોજાતાં વૃત્તો કે છન્દો ઉપર વૈદિક છન્દોની થોડીક પણ અસર છે. માટે એ

અસર સમજવાને ઉપયોગી હોય તેટલા પૂરતું તેનું નિરૂપણ અહીં ટૂંકમાં કરી જવું હું જરૂરનું માનું છું.

પ્રારંભમાં આપણે પિંગલના 'છન્દ:શાસ્ત્ર'માંથી જ વૈદિક છન્દના મુખ્ય પ્રકાર દર્શાવતાં ચાર સૂત્ર લઈએ.

“ગાયત્ર્યા વસવ: ૧૩૧૩॥

“... ગાયત્ર્યા: પાદો વસવોઽષ્ટાક્ષરાણિ ભવન્તિ । યત્ર ગાયત્ર્યા: પાદોઽભિવાસ્યતે તત્રાષ્ટાક્ષરો ગ્રાહ્ય: ।”

સૂત્રનો અર્થ એવો છે કે 'ગાયત્રીના પાદના વસુ એટલે આઠ અક્ષરો છે.' હલાયુષ ટીકામાં એ જ કહે છે. 'ગાયત્રીનો પાદ વસુ એટલે આઠ અક્ષરનો થાય છે. જ્યાં ગાયત્રીનો પાદ કહે ત્યાં આઠ અક્ષરનો સમજવો.'

“જગત્યા આદિત્યા: ૧૩૧૪॥

“... જગત્યા: પાદો દ્વાદશાક્ષરો ભવતિ । યત્ર ક્વચિજ્જાગત: પાદસ્તત્ર દ્વાદશાક્ષરો ગૃહ્યતે ।”

'જગતીનો આદિત્ય એટલે બાર.' 'જગતીનો પાદ બાર અક્ષરનો થાય છે. જ્યાં જાગત પાદ એમ કહેલું હોય ત્યાં બાર અક્ષરનો સમજવો.'

વિરાજો દિશ: ૧૩૧૫॥

“... યત્ર ક્વચિદ્વિરાજ: પાદ ઇત્યુચ્યતે, તત્ર દશાક્ષર: પ્રત્યેતબ્ય: ।

'વિરાજનો દિશ એટલે દશ.' 'જ્યાં વિરાજ્યપાદ એમ કહ્યું હોય ત્યાં દશ અક્ષરનો સમજવો.'

“ત્રિષ્ટુભો રુદ્રા: ૧૩૧૬॥

“ત્રિષ્ટુભપાદ: ઇત્યુક્તે સર્વત્રૈકાદશાક્ષરો ગૃહ્યતે ।”

રુદ્ર એટલે અગિયાર. 'ત્રિષ્ટુભપાદ એમ કહ્યું હોય ત્યારે સર્વત્ર અગિયાર અક્ષરનો પાદ એમ સમજવું.'

આ ઉપરથી જણાવું હશે કે વૈદિક છન્દોનાં માપો માત્ર અક્ષરની સંખ્યાથી થતાં. તેમાં લઘુ-ગુરુનો ભેદ નહોતો, તેમ જ માત્રાસંખ્યાનો નિયમ પણ નહોતો. અમુક સંખ્યાના અક્ષરોથી અમુક પાદ કરવાનું, તેમાં અક્ષરો લઘુ કેટલા, ગુરુ કેટલા એનો નિયમ નહોતો.

આ અક્ષરસંખ્યા ઉપર જ ચાલતી વૈદિક છન્દોની ગણના વધારે વધારે અટપટી થતી જાય છે, અને એ ગણના પછી મૂળ છન્દોના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ

પાઢવા કરતાં, પરિભાષાથી જાણે તેને ઢાંકી દે છે. અને તે મારા વિષયને ઉપયોગી નથી. સદગત કે. હ. ધ્રુવે આ આજ્ઞા વિષયને પિંગલદૃષ્ટિએ સારી રીતે ચર્ચ્યો છે અને તેનો નિષ્કર્ષ જ અહીં આપણે પ્રસ્તુત છે.

કે. હ. ધ્રુવ વૈદિક છન્દોની આલોચનામાં વેદનાં વીજમૂત ચરણો ત્રણ જ ગણે છે. પાંચ અક્ષરનું, આઠ અક્ષરનું અને અગિયાર અક્ષરનું. તેનાં દૃષ્ટાન્તો જોવા પહેલાં વૈદિક ઋષિઓના પઠનની કેટલીક છૂટ કે વિસેષતાઓ સમજવી જોઈએ. એકાદ અક્ષર છૂટતાં પઠનમાં યકાર અને વકારનું સંપ્રસારણ થઈ છોટ પુરાતી. કોઈ પ્રસંગે અંત્ય આની જગાએ અથા ઉચ્ચારાતો. પદાન્ત વિરામના સંકેતથી અંત્ય હ્રસ્વ સ્વર લઘુ ઉચ્ચારાતો. ક્વચિત્ એકાદ વધારે અક્ષર નિભાવી લેવાતો. (પ. એ. આ. પૃ. ૭૪)

હવે ધ્રુવનું જ વિરાજનું દૃષ્ટાન્ત લઉં છું :

એમિનોં અર્કે-

મંવા નો અર્વાહ્

સ્વર્ણજ્યોતિઃ

અગ્ને વિશ્વેભિઃ

સુમતા અનીકૈઃ ॥ પ. એ. આ., પૃ. ૭૫

અહીં પાઠમાં ત્રીજી પંક્તિમાં 'સ્વર્ણ' ને વદલે 'સુવર્ણ' ઉચ્ચાર કરી પંચાક્ષર પૂરા કરવાના છે. છેલ્લી પંક્તિમાં એક અક્ષર વધારે છે. અવતરણોમાં મેં સ્વર-ચિહ્નો રાખ્યાં નથી.

જાને ધ્રુવ કેવલા વિરાજ એવું નવું નામ આપે છે. એનું કારણ એ છે કે અતિ પ્રાચીન કાલથી આ વીજમૂત વૈરાજ પદના સહ્યગ પાઠથી વનનારાં વે પદનો દ્વિપદા વિરાજ નામે છન્દ બને છે. પિંગલનાં સૂત્રોમાં આપણે જોયું કે તેમાં વૈરાજ પદના દશ અક્ષરો કહ્યા છે. અને દૃષ્ટાન્તો પણ એનાં જ મઢી આવે છે, જે આપણે આ પછી જોઈશું. પણ વીજમૂત વિરાજ પાંચ અક્ષરના પાદનો જ હતો અને તેને દ્વિપદાથી જુદો પાઢવા ધ્રુવ તેને કેવલા વિરાજ કહે છે. એ કેવલા વિરાજનાં દૃષ્ટાન્તો ક્યાંક જ ટકી ગયેલાં છે. તેમાંથી તેમણે ઉપરનું દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે. છાન્દસો એને પચીસ અક્ષરની પદપંક્તિ ગણે છે. (છ. શા. નિ. ૩, ૪૬) પણ એ વિરાજના મૂળમૂત સ્વરૂપની સાક્ષી આપતો મંત્ર છે.

હવે નીચે ધ્રુવે ઉતારેલાં દ્વિપદા વિરાજનાં દૃષ્ટાન્તો ઉતારું છું :

વનેમ પૂર્વીર્યા મનીષા

અગ્નિઃ સુશોકો વિશ્વાન્યસ્યાઃ । ૧

आ दैव्यानि व्रता चिकित्वा -

ना मानुषस्य जनस्य जन्म । २

गर्भो यो अपां गर्भो वनानां

गर्भश्च स्थानां गर्भश्चरधाम् । ३

अद्रौ चिदस्मा अन्तर्दुरोणे

विशां न विष्वो अभूतः स्वाधीः । ४

स हि क्षपावां अग्नीरयीणां

दाशद् यो अस्मा अरं सूक्तैः । ५

एता चिकित्वो भूमानि पाहि

देवानां जन्म भतीश्च विद्वान् । ६

वर्वान् यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः ।

स्थानुश्चरय ममूतप्रवीतम् । ७

अराधि होता स्वनिषतः

कृण्वन् विश्वान्यपांसि सत्या ८

गोषु प्रशस्तिं वनेषु विषे

भरन्त विश्वे बलिं स्वर्णः ९

वित्वा नरः पुरुषा सपर्यन्

पितुर्न जिघ्रे वि वेदो भरन्त । १०

साधुर्न गृध्नुरस्तेव धूरो

यातेव भीमस्त्वेषः समत्सु । ११

एजन्, पृ. ७६

आ दृष्टान्तो आपो ध्रुव लखे छे: "ऊतारेलां दृष्टान्त विचारतां निष्कर्ष ए नीकळे छे के वैराज पद मूळे पांच वर्णनूं हशे; ते उपरयी द्विपदा विराजतूं दस वर्णनूं पद ऋक्कालमां ज उद्भव्यू हशे, ते मुन्नपाठमां पाछळयी वीस वर्णनूं अंकायूं हशे." (प. ऐ. आ. ७६-७७) आगळ जोईशुं तेम वेदमां छन्दोनां मिश्रणीं थतां. तेवो एक मिश्र छन्द ध्रुवे उतारेलो छे, जे पण पंचाक्षर केवला विराजनी साक्षी पुरे छे:

अग्ने तमद्या -

श्वं न स्तौमैः

ऋतुं न भद्रम् ।

हृदिस्पृशं ऋद्ध्य्या मा त ओहं: ।

प. ऐ. आ., पृ. ७५

अहीं वण बैराज पदो साथे एक वैष्टुमनु मिश्रण छे. 'ऋद्ध्या'मांता 'य'नु
संप्रसारण करवाथी अग्नियार अक्षरो धई रहैसे. 'ऋद्-धिया' ए प्रमाणे.

हवे गायत्रीनां उदाहरणो लईए :

अग्निमीळे पुरोहितं
यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ॥

एजन, पृ. ७९

बीजां केटलांक बरूआए आपेलां दृष्टान्तो उतारं छुं :

वायवा याहि दशंत
इमे सोमा अरंकुता ।
तेषां पाहि श्रुधी हवम् ॥
सदसस्पतिमद्भुतं
प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
संनि मेधामयास्तिवम् ॥

बीजी ऋचामां 'काम्यम्' ने बदले 'कामियम्' उच्चार करवाथी आठ
अक्षरो पूरा धई रहैसे. (बरूआ पृ. २४, २५) आपणी उपनयनदीक्षानी
प्रसिद्ध गायत्रीमां पण आ प्रमाणे एक पादमां अक्षर उमेरवो पड़े छे :

तत्सवितुर्वरेण्यम्
भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

'वरेण्यम्' नो उच्चार 'वरेणियम्' करवानो होय छे. ते उपरांत एक गायत्री
नीचे उतारं छुं :

परा हि मे विमन्यवः
पतन्ति वस्य इष्टये ।
वयो न वसती रुप ॥

हवे अनुष्टुपनुं दृष्टान्त ध्रुवनुं ज उतारं छुं :

यत् पर्जन्य कनिकदत्
स्तनयन् हंसि दुष्कृतः ।
प्रतीदं विष्वं मोदते
यत् किंच पृथिव्यामधि ।

प. ऐ. आ. पृ. ७९

વરુઆનાં થોડાં દૃષ્ટાન્તો ઉમેરું છું :

વિષ્ણુ હિ ત્વા વૃષંતમં, વાજેષુ હવન શ્રુતમ્ ।
વૃષંતમસ્ય હ્રમહે ઋતિ સહસ્રસાતમામ્ ॥
એષુ નહ્ય વૃષાજિનં હરિણસ્યા મિયં કૃષિ ।
પરાઙમિત્ર એષતુ અર્વાચી ગૌરુપેષતુ ॥

વરુઆ પૃ. ૪૧

હવે િષ્ટમનાં દૃષ્ટાન્તો લઈએ :

ચિત્રં દેવાનામુદગાદનીકં
ચક્ષુમિત્રસ્ય વરુણસ્યામ્નેઃ ।
આપ્રા ધાવાપૃથિવ્યો અન્તરિક્ષં
સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્વુવશ્ચ ॥

પ. એ. આ., પૃ. ૮૦

વરુઆનું એક દૃષ્ટાન્ત ઉમેરું છું :

પિતુશ્ચિદ્ધૃષજંનુવા વિવેદ
વિ અસ્ય ધારા અમૃજદ્ વિ ઘેનાઃ ।
ગુહા ચરન્તં સત્ત્વિમિઃ શિવેભિઃ ।
દિવો યહ્વીભિર્નં ગુહા વમૂવ ॥

વરુઆ પૃ. ૫૭

ત્રિષ્ટુમનાં એક જ અક્ષર ઉમેરવાથી જગતી થાય છે. દૃષ્ટાન્ત, કે. હ. ધ્રુવનું જ લઉં છું :

યમેરિરે ભૂગવો વિશ્વવેદસં
નાભા પૃથિવ્યા ભુવનસ્ય મજ્જના ।
અગ્નિ તં ગીર્ભિર્હિનુહિ સ્વ આ દમે
ય એકો વસ્વો વરુણો ન રાજતિ ॥

પ. એ. આ., પૃ. ૮૧

વધારે લેવાની હું જરૂર જોતો નથી.

આના સ્વરૂપ વિશેની ધ્રુવની ચર્ચા અને અભિપ્રાયો તથા નિર્ણયો આપણે જોઈ જઈએ. તેઓ કહે છે કે પદાન્તે શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ એ વૈદિક છન્દોમાં સાર્વત્રિક નિયમ છે, તેમાં માત્ર વિરાજના ત્રણ અપવાદો મળે છે. તે વિશે તેઓ કહે છે કે, “ વીજા કોઈ પણ આર્ચિક છન્દમાં નહિ ને વિરાજમાં આ છૂટ લેવાતી

જોવામાં આવે છે; તેથી વૈરાજ પદ્યરચનાની, અર્થાત્ વિરાજ છન્દની ઉત્પત્તિ વિનયપવાદે પદાંતે વિરામ સ્વીકારનારા ગાયત્રી આદિ વીજા વધા છંદના પૂર્વે થયેલી સંભવે છે." (પ. એ. આ., પરિચ્છેદ ૧૪, પૃ. ૮૨)

પદાન્ત અક્ષરો વિશે તેઓ આગળ તર્કી કરે છે : "ગાયત્રી આદિ છંદના ચરણની સમાપ્તિએ આવેલો વર્ણ હ્રસ્વ હોય, તો પળ તે સ્વાભાવિક રીતે જ લઘુ બોલાઈ વિવર્ધિત થતો હતો; તેથી પદાન્તે વિરામના સંકેત માટે વિવર્ધિતની યોજના મૂકે થઈ જણાય છે. પછીથી 'દ્વિવર્ધં મુચ્છમ્।' એ ન્યાયે એક જ વર્ણમાં નહીં પણ છેલ્લા બે વર્ણમાં અને તેથી આગળ વર્ધી ત્રણ વર્ણમાં એ સંકેત રૂઢ થયો જોવામાં આવે છે. સદર સંકેત સૂચવનાર વર્ણને હું સ્થિરવર્ણ કહું છું." (એજન, પરિ. ૧૫, પૃ. ૮૨) તેઓ આ રીતે આગળ કહે છે કે વૈરાજ પદમાં માત્ર છેલ્લો ગુરુ જ પદાન્ત સૂચવવા સ્થિર થયો હતો, ગાયત્રીમાં છેલ્લા બે અક્ષરો લઘુ અને ગુરુ એ રૂપે અને એ ક્રમે સ્થિર થયા હતા, અનુષ્ટુપમાં ગાયત્રીના જ બે અક્ષરો લઘુગુરુ સ્થિર થતા હતા, પળ વિષમપદો, લઘુગુરુ તરફથી બે ગુરુ તરફ ઢલતાં જાય છે. ત્રિષ્ટુપમાં છેલ્લા બે અક્ષરો એક લઘુ અને બે ગુરુ રૂપે, અને જગતીમાં ગુરુ-લઘુ-ગુરુ એ રૂપે સ્થિર થતા જતા જણાય છે. અને આ સ્થિર અંશ પદાન્ત વ્યક્ત કરવા માટે યોજાતો. લઘુગુરુના સ્વરથી કોઈ વિશિષ્ટ સંવાદ ઉપજાવવાના પ્રયોજનથી નહીં. (એજન પૃ. ૮૨-૮૩) અહીં ગાયત્રીમાં તેમજ સ્થિર ભાગ અંત્ય બે અક્ષરનો વતાવ્યો છે પણ મને છેલ્લા ચાર અક્ષર જેટલો લાગે છે. ઉપરના દાસલામાં જોઈશું તો ગાયત્રીમાં અંતે લઘુ-ગુરુના દ્વિકનાં બે આવતંનો સ્થિર જણાશે : તત્સવિતુર્વરેણિયં, ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ, ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્. એમાં 'વરેણિયં', 'સ્પ ધીમહિ', 'પ્રચોદયાત્' એય લઘુ-ગુરુ-લઘુ-ગુરુ એ ક્રમે છે, — અલબત્ત વચલા ચતુષ્કનો અંત્ય 'હિ', પદાન્ત હોઈ ગુરુ ગણવાનો છે. અનુષ્ટુપના સમપાદનો અંત્ય સ્થિરભાગ ગાયત્રીનો જ છે એટલે ત્યાં પણ આ જ ચાર લઘુ-ગુરુ-લઘુ-ગુરુ સ્થિર થતા જાય છે. અને અનુષ્ટુપના વિષમમાં ઉપાન્ત્ય ગાયત્રીનો મૂળ લઘુ, ગુરુતા તરફ ઢલતો જાય છે. એટલે વિષમ પાદનો સ્થિર અંશ લઘુ પછી બે ગુરુઓનો થાય છે, એમ હું માનું છું. એ રીતે વેદકાલથી જ અનુષ્ટુપ શિષ્ટ અનુષ્ટુપ તરફ ઢલતો જાય છે એમ હું માનું છું. ત્રિષ્ટુપમાં પદાન્ત ત્રણ અક્ષરો લઘુ-ગુરુ-ગુરુરૂપે સ્થિર થાય છે એ સ્વરૂપે પણ જગતીમાં એ સ્થિર અંશમાં ઉપાન્ત્ય લઘુ ઉમેરાય છે એમ હું

૧ અને Macdonell's 'A Vedic Grammar for Students' નો ટેકો છે. તે કહે છે : 'Thus the prevailing scheme of the whole verse is — — — — —' p. 438.

માતૃ છું એટલે કે જગતીમાં છેલ્લા ચાર અક્ષરો સ્થિર બને છે, અને તે લઘુ-ગુરુના દ્વિકાનાં વે આવર્તનો રૂપે. ઉપર આપેલા જગતીના દૃષ્ટાન્તમાં છેલ્લા ચાર અક્ષરો રૂપે સ્થિર જણાશે.

મૂળ પ્રકૃતિમૂત વિરાજ, ગાયત્રી અને ત્રિષ્ટુમ શબ્દોમાં પણ ધ્રુવ અમુક સંબંધ જુએ છે. “વૈરાજ પદમાં ત્રણ અક્ષરના વધારાથી ગાયત્ર પદ થયું. તેનો જે નવો છન્દ બન્યો તે સામગાનને અનુકૂળ નીવડ્યો અને, ગાયત્રી એટલે સામના રૂપમાં ગોઠવાય એવી છંદોમયી ઘાળી, એવા અર્થવાહક નામથી ઓળખાયો. અનુષ્ટુમ્ અને ત્રિષ્ટુમ્ શબ્દની ઘટનામાં નજરે પડતો ‘સ્તુમ્’ શબ્દ છૂટો વપરાયેલો મઠો આવતો નથી. પરંતુ તે સ્તુતિવાચક સ્તુમ્ ધાતુ ઉપરથી ઉત્પન્ન થઈ એક કાળે વપરાતું સ્ત્રીલિંગ ધાતુનામ હોવું જોઈએ. . . . ગાયત્ર ત્રણ પદ પછી(અનુ) જેમાં એક પદ(સ્તુમ્) અધિક આવે, તે અનુષ્ટુમ્. આનાથી સ્ત્રેજ જુદો ત્રિષ્ટુમ્નો વિગ્રહ છે. એ શબ્દને હું ‘શાકપાથિવ’ના જવો મધ્યમ-પદલોપી સમાસ સમજું છું. અષ્ટવર્ણ ગાયત્ર પદમાં ત્રણ વર્ણ જેમાં વધિત હોય તે, અર્થાત્ એકાદશવર્ણ પદનો છંદ, તે ત્રિષ્ટુમ્.” (પ. એ. આ., પૃ. ૧૨)

અહીં ધ્યાન સેવે તેવી વે વાત છે. એક એ કે ત્રિપદા ગાયત્રીમાંથી ચતુષ્પદ અનુષ્ટુપ થયો. સામાન્ય પઠનથી પણ આ વાત તરત સ્વીકારાય એવી લાગે છે. પણ અનુષ્ટુપમાંથી ત્રિષ્ટુમ્ થયો એ વાત પઠનસંસ્કારો જોતાં સ્વીકાર્ય જણાતી નથી. અનુષ્ટુમ્ અને ત્રિષ્ટુમ્ શબ્દોનો શબ્દો તરીકે સંબંધ છે, અને શબ્દોના સંબંધ વિશેના એમના તર્કનું વિદ્વાનો જે વતુંઓછું મૂલ્ય આંકે તે સ્વરૂં પણ પઠનના સંસ્કારો જોતાં મને, ત્રિષ્ટુમ્ને દ્વિપદા વિરાજ સાથે વધારે સંબંધ જણાય છે. દ્વિપદા વિરાજ, ત્રિષ્ટુમ્, અને હિન્દ્રવજ્રા-ઉપેન્દ્રવજ્રા, એમ મને વિકાસક્રમ જણાય છે. મારો અભિપ્રાય દૃષ્ટાન્તોથી સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરું.

વિરાજના પંચાક્ષર बीजનાં આગળ આપેલાં દૃષ્ટાન્તો અને बीजां દૃષ્ટાન્તોમાં અનેક વાર પાઠ કરતાં મને એ પંચાક્ષરનું મધ્યલઘુ પંચકમાં પરિણમવાનું બલણ વધુ સ્પષ્ટ જણાય છે. મધ્યલઘુ પંચક એટલે ગુરુ-ગુરુ-લઘુ-ગુરુ-ગુરુ. આગળ આવી ગયેલાં દૃષ્ટાન્તોમાંથી જ હું દાખલા લઈશ. પઠનમાં ઘટતા અક્ષરો પૂરીને નીચે પાઠ ઉતારું છું. પંચકે પંચકે અલ્પવિરામ કરું છું :

૧	बनेम पूर्वी, रया मनीषा,	૨
૨	अग्निः सुयोको, विश्वानियस्याः।	૪
૫	आ दैवियानि, व्रता चिकित्वा --,	૬
૭	ना मानुषस्य, जनस्य जन्म॥	૮

કુલ આઠ પંચકોમાંથી ૨, ૩, ૪, ૫, ૭ એ સંખ્યાવાળાં પંચકો મધ્યલઘુ છે. શાકીનાં ચેમાં ઇટલો જ ફરક છે કે પંચકનો પ્રથમાક્ષર ગુરુને બદલે લઘુ છે, તેમ છતાં પઠનના સંસ્કારો સ્પષ્ટ રીતે મધ્યલઘુ પંચકના આવર્તનો જેવા પડશે. આ રચના ઇન્દ્રવજ્યાની બહુ જ નિકટ છે. ઇન્દ્રવજ્યામાં આદિમાં તો વિરાજનું પંચક જ આવે છે, અને તે પછી વિરાજના પંચકના પહેલા ગુરુની જગાએ બે લઘુ આવે છે. વેદમાં કોઈ વાર એકાદ અક્ષર વચારે આવતો, જેમ કે આગલ આવી ગયેલ 'સુમના અનીકૈઃ।' આવું બે લઘુવાળું ષટ્ક વિરાજના પંચકને લગાડો તો ઘરાવર ઇન્દ્રવજ્યા થઈ રહે:

“અગ્નિઃ સુશોકો” “સુમના અનીકૈઃ”

અહીં બીજા પંચકના આઠ ગુરુને સ્થાને બે લઘુ આવવાથી પંક્તિનો મેલ પળ વચારે સુંદર બને છે. એક તો તેથી બે આવર્તનોની એકચિત્તા ટલે છે. બીજું વજ્રે પંચકો ભેગા કરતાં વચમાં ચાર ગુરુઓ ભેગા થઈ જાય; અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલને એ ભારે પડે. આપણે આગલ જોઈશું કે આ વૃત્તોમાં ચાર ગુરુઓ ભેગા થતાં યતિ આવ્યા વિના રહેતી નથી. એ આપત્તિથી ઉપરના ષટ્કથી બચી જવાય છે. વિરાજમાં કોઈ કોઈ પંચકમાં આઠ ગુરુ સ્થાને લઘુ પળ આવતો, જેમ કે ઉપર ઉતારેલ 'બનેમ પૂર્વી', અને એવું પંચક આદિમાં આવતાં ઉપેન્દ્રવજ્યા બને. એ પ્રમાણે વધો રીતે વિચાર કરતાં ઇન્દ્રવજ્યા વિરાજના પંચકમાંથી જ ઊતરી આવેલ જણાય છે.

આ તર્કને એક બીજી રીતે પણ ટેકો મળે છે. વેદમાં જે ત્રિષ્ટુભ્રોમાંથી ઇન્દ્રવજ્યાદિ વિકાસ પામ્યાં તેમાં પાંચ અક્ષરે ઘણે ભાગે યતિ આવતી. મેકડોનેલ કહે છે: 'Verses of eleven syllables . . . have caesura, which follows either the fourth or the fifth syllable.' ('A Vedic Grammar for Students', by A. A. Macdonell, p. 440.) અર્થાત્ અગિયાર અક્ષરના છન્દમાં યતિ હોય છે જે ચોથા કે પાંચમા અક્ષર પછી આવે છે. આમાં ચોથા અક્ષર પછી આવતી યતિવાળા વૈદિક છન્દોમાંથી શાલિની વિકાસ પામ્યો, અને પાંચમા અક્ષર પછી આવતી યતિવાળા છન્દોમાંથી ઇન્દ્રવજ્યા વગેરે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ બહુ જ પ્રસન્ન પઠનવાળા છન્દમાં આ યતિ જણાય છે, જેમ કે:

કર્પૂરગૌરં કરુણાવતારં
સંસારસારં ભુજગેન્દ્રહારં ।
સદા વસન્તં હૃદયારવિન્દે
ભવં ભવાતીસહિતં નમામિ ॥

પટવર્ધન ઇન્દ્રવજ્રાદિ વૃત્તોમાં પાંચમે યતિ જેવું ચિહ્ન મૂકે છે (જુઓ 'છન્દોરચના' પૃ० ૧૧૧), અને વર્વે ઇન્દ્રવજ્રા વગેરેમાં પાંચમે યતિ કહે છે. (ગાયત્રીવાદન પાઠમાળા, પુ. ૧., વિ. ૩, પૃ० ૯), તેને હું પઠનમાં રહી ગયેલ વિરાજનું અવશેષ ગણું છું.

બલવત મારો આ માત્ર તર્ક છે. પઠનના સંસ્કારોના સામ્ય ઉપરથી આવો તર્ક બાંધવા હું લલચાયો છું. વૈદિક છન્દો મારો મુખ્ય વિષય ન હોવાથી માત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરી હું આગળ ચાલું છું.

કે० હ૦ ધ્રુવ કહે છે કે વૈદિક છન્દો ત્રણ રૂપે મળે છે. શુદ્ધ રૂપે એટલે કે જ્યાં વધી પંક્તિ એક જ છન્દની હોય તે. આગળ આવી ગયેલાં એક (અગ્ને૦વાળું) સિવાય વધાં દૃષ્ટાન્તો શુદ્ધ રૂપનાં છે. વીજું રૂપ તે મિશ્રરૂપ જેમાં બે જુદા જુદા છન્દોનાં મિશ્રણો હોય છે. હું એમનાં જ દૃષ્ટાન્તો લઉં છું :

અગ્ને વાજસ્ય ગોમત —

ઈશાનઃ સહસો યહો ।

અસ્મે ઘેહિ જાતવેદો મહી શ્રવઃ ॥

અહીં બે ગાયત્રીનાં અને એક જગતીનું પદ છે.

અપ્સ્વન્તરમૃતમપ્સુ ભૈષજ —

મપામૃત પ્રશસ્તયે ।

દેવા ભવત વાજિનઃ ॥

પહેલું જગતીનું, અને પછી બે ગાયત્રીનાં પદો છે.

અવાહીન્દ્ર ગિર્વંજ

ઉપ ત્વા કામાન્ મહઃ સંસૃજ્મહે ।

ઉદેવ યન્ત ઉદભિઃ ॥

પહેલું અને ત્રીજું ગાયત્રીનું પદ છે, બચ્ચલું જગતીનું.

સ નો નેદિષ્ઠં દ્વિજ્ઞાન આ ભરા —

ગ્ને દેવેભિઃ સચનાઃ સુચેતના

મહો રાયઃ સુચેતુના

મહિ શવિષ્ઠ નસ્કૃધિ

સંચક્ષે ભુજો અસ્પૈ ।

મહિ સ્તોતૃમ્બો મધવન્તસુવી*

મવીરુપો ન શવસા ॥

અહીં પહેલું બીજું અને છઠ્ઠું જગતીનું પદ છે. બાકીનાં ગાયત્રીનાં છે. (પ. એ. આ., પૃ. ૮૬-૮૮) આ બધા મિશ્ર છંદોને વૈદિક પિગલ જુદાં જુદાં નામો આપે છે.

સુદ્ધ અને મિશ્ર છન્દ પછી વિચારણીય ત્રીજો પ્રકાર પ્રગાયને નામે જાણીતા સંમિશ્ર છંદનો આવે છે. અહીં પણ ધ્રુવનાં જ દૃષ્ટાન્તો ઉતારે છું :

આ નો અશ્વાવદશ્વિના
વર્તિર્ધાસિષ્ટં મધુષાતમા નરા ।
ગોમદ્ દસ્રા હિરણ્યવત્ ॥
સુપ્રાવર્ગ સુર્વીર્ય સુષ્ટુ વાયં—
મનાઘૃષ્ટં રક્ષસ્વિના ॥
અસ્મિન્નાવામાયાને વાજિનીવસૂ
વિશ્વા વામાનિ ધીમહિ ॥

આમાં એકી પંક્તિ ગાયત્રીની છે, અને બેકી જગતીની છે. એક બીજું દૃષ્ટાન્ત :

દ્યુમ્ની વાં સ્તોમો અશ્વિના
ક્રિવિનં સેક આગતમ્ ।
મધ્વઃ સુતસ્ય સ દિવિ પ્રિવો નરા
પાતં ગૌરાવિવેરિણે ॥
પિબતં ધર્મ મધુમન્તમશ્વિના
વર્હિઃ સીદતં નરા ।
તા મન્દસાના મનુષો દુરોણ આ
નિ પાતં વેદસા વયઃ ॥

અહીં ૩, ૫, ૭ એ પદો જગતીનાં છે. બાકીનાં ગાયત્રીનાં છે. (પ. એ. આ., પૃ. ૮૮-૮૯) ધ્રુવ માને છે કે સામગાનમાં ગવાવાને લીધે આનું નામ પ્રગાય પડેલું છે. (એજન, પૃ. ૧૩)

આ ઉપરથી વૈદિક ઋષિઓ છન્દોનાં મિશ્રણો કેવી રીતે કરતા તેનો સ્થાલ આવશે. આ ઉપરાંત હવે એક જ વિશેષ વાત કહેવાની રહે છે. આપણે જોઈ ગયા કે વૈદિક ઋષિઓને અનુક નિયત સંસ્થાનાં ચરણોષી થતા શ્લોકના એકમનો બરાબર સ્થાલ છે. પણ તે સાથે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન છન્દના એક કે બે પાદનો પણ એકમ સ્વીકારતા. આવો સ્વીકાર મિશ્ર છન્દોની રચનામાં જ ગમિત રીતે આવી જાય છે. કારણ કે તેમાં જુદા જુદા છન્દોનાં છૂટાં એક કે બે પાદો મળી આવે છે. પણ એવો સ્વીકાર પિગલમાં સ્પષ્ટ રૂપે પણ મળે છે.

પિંગલના વંદિક વિભાગમાં એવું સૂત્ર છે: “એકદ્વિત્રિચતુષ્પાદુક્તપાદમ્ । ૩। ૭।” તેના ઉપર હલાયુધની ટીકા: “એમિશ્ચતુર્ભિલંક્ષણૈરુક્તઃ પાદો યસ્ય તત્ ‘ઉક્તપાદમ્’ છન્દઃ । યસ્ય ચ્છન્દસો યાદૃશઃ પાદઃ પરિભાષિતસ્તચ્છન્દસસ્તે- નૈવ પાદેન ક્વચિદેકપાત્ ક્વચિદ્દ્વિપાત્ ક્વચિત્ત્રિપાત્ ક્વચિચ્ચતુષ્પાદ્ ભવતિ ।” ‘પરિભાષામાં જે છન્દો ગાયત્રી, જગતી, વિરાજ, ત્રિષ્ટુભ કહ્યા તે છન્દના એક પાદ વડે તે છન્દ એકપાદ, બે પાદ વડે તે છન્દ દ્વિપાદ, ત્રણ પાદ વડે તે છન્દ ત્રિપાદ અને ચાર પાદ વડે તે છન્દ ચતુષ્પાદ થાય છે.’ વરૂઆ આ સ્વીકારે છે અને દરેકના દાખલા આપે છે: એકપદા ગાયત્રીનાં બે દૃષ્ટાન્તો

(૧) ડર્વન્તરિક્ષમન્વિહિ ॥

(૨) ઇન્દ્રો વિશ્વસ્ય રાજતિ ॥

દ્વિપદા ગાયત્રીનાં બે દૃષ્ટાન્તો:

(૧) પવસ્વ સોમ મન્દયન્

ઇન્દ્રાય મધુમત્તમઃ ॥

(૨) દેવસ્ય સવિતુઃ સવે

કર્મ કૃણ્વન્તિ વેદસે ॥

વરૂઆ પૃ. ૨૭

વરૂઆ એકપદા ત્રિષ્ટુભ અને દ્વિપદા ત્રિષ્ટુભનાં દૃષ્ટાન્તો પણ આપે છે.
(વરૂઆ પૃ. ૬૦-૬૧)

સર્વગત એમઁ કૃષ્ણમાચારિયારના સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસના History of Classical Sanskrit Literature ના પુસ્તકમાં ૨૮ મા છન્દોવિચિતિના પ્રકરણમાં પૃ. ૯૦૦ મેં નીચેનું અવતરણ છે: “The following passage from Mahabhasya is instructive: ‘તથા છન્દો ગ્રન્થોઽપ્યુપનુજ્યતે છંદોવિશેષાણાં તત્ર તત્ર વિહિતત્વાત્ । તસ્માત્સપ્તચતુરુત્તરાણિ છંદાસિ પ્રાતરનુવાકેઽનૂચ્યંત ઇતિહ્યામ્નાતં । ગાયત્ર્યુ- પ્ણિગનુષ્ટુબૃહતીર્પવિત્ત્રિષ્ટુબ્જગતીત્યેતાનિ સપ્તછંદાસિ । ચતુર્વિશત્વ- (ત્ય)ક્ષરા ગાયત્રી । તત્તોઽપિ ચતુર્ભિરક્ષરૈરધિકાષ્ટાવિંશત્યક્ષરોષ્ટિક્ । એવ- મુત્તરોત્તરાધિકા અનુષ્ટુબાદયોઽવગંતવ્યાઃ । તથાન્યાત્રાપિ શ્રૂયંતે । ગાયત્રીભિ- ત્રીહ્યાગસ્યાદધ્યાત્ ત્રિષ્ટુભીરાજન્યસ્ય જગતીર્ભિર્વેદ્યસ્યેતિ । તત્ર મગ્નયમ્ગણાદિ- સાધ્યો ગાયત્ર્યાદિવિવેકચ્છંદોગ્રંથમંતરેણ ન સુવિજ્ઞેયઃ । કિં ચ યો હ વા અવિ- દિતાર્પેયચ્છંદોર્દેવત બ્રાહ્મણેન મંત્રેણ યાજયતિ વાધ્યાપયતિ વા સ્થાનું વર્ણતિ-

ગતં વા પદ્યદિ પ્રવામીયતે પાપીયાન્ ભવતિ । તસ્માદેતાનિ મંત્રે મંત્રે વિદ્યાદિતિ શ્રૂયતે । તસ્માત્તત્ત્વેદનાય છંદોગ્રન્થ ઉપયુજ્યતે । ”

આ અવતરણ કયા મુદ્દા ઉપર આપ્યું છે, તે સમજાતું નથી. ગાયત્રી વગેરે વૈદિક છંદો મગળયગળ વગેરે ગણોના લક્ષણવાળા છે એવો અભિપ્રાય હોય તો તે અચ્ચાર્ય છે. આને વિશે વિશેષ અન્વેષણ અસક્ય છે. કારણ કે મને આ પંક્તિઓ મહાભાષ્ય જોતાં મળી નથી. મહાભાષ્યના યાસ વિદ્વાન શ્રી ભાગવત શાસ્ત્રી વ્યાકરણાચાર્ય જેમણે મહાભાષ્યનું સંપાદન કર્યું છે તેઓ જણાવે છે કે આ પંક્તિઓ મહાભાષ્યમાં છે નહીં. અમદાવાદ, બ્રહ્મચારીની વાઢીના, પંદિત સત્યદેવ મિશ્ર વ્યાકરણાચાર્ય પણ એમ જ જણાવે છે અને કહે છે કે ‘તત્ર તત્ર વિહિતત્વાત્’ એ શૈલી મહાભાષ્યના સમયમાં હતી નહીં. કૃષ્ણમાચારિયારના પુત્ર શ્રી એમ. શ્રીનિવાસાચારિયારને પુછાવતાં તેમણે કશો જવાબ આપ્યો નથી. એટલે આ વાત અહીં જ અટકે છે.

પરિશિષ્ટ ૨

છંદોના પ્રકાર : પૂર્વચર્ચા

અત્યાર સુધીનાં પિંગલોએ છંદોના કયા કયા પ્રકારો ગણ્યા છે તે ટૂંકમાં જોઈ જવા અસ્વાને નથી.

પિંગલે રચેલા અને પ્રાચીન ગણાતા ‘છન્દ:શાસ્ત્ર’ના ગ્રન્થમાં આગળ બતાવ્યું તેમ પ્રથમ વૈદિક અને લૌકિક એવા છંદોના બે પ્રકારો છે. લૌકિકના પ્રકારોની ચર્ચા ‘છન્દ:શાસ્ત્ર’ની ‘ભૂમિકા’માંથી હું ઉતારું છું.

“(૧) તત્ર પદ્યજાતં દ્વેવા — વૃત્તં જાતિરિત્થ । યત્ર નિયતવર્ણવ્યવસ્થયા છન્દ:સિદ્ધિસ્તદ્ વૃત્તં । યત્ર તુ નિયતમાત્રાવ્યવસ્થયા છન્દ:સિદ્ધિ: સા જાતિ: । તથા ચાહ નારાયણ :—

પદ્યં ચતુષ્પદી તત્ત્વ વૃત્તં જાતિરિતિ દ્વિવા ।

વૃત્તમક્ષરસંખ્યાતં જાતિર્માત્રાકૃતા ભવેત્ ॥ ”

‘પદ્ય’ બે પ્રકારનું છે. વૃત્ત અને જાતિ. જેમાં નિયતવર્ણની વ્યવસ્થાથી છન્દ સિદ્ધ થાય તે વૃત્ત. જેનાં નિયતમાત્રાની વ્યવસ્થાથી છન્દ સિદ્ધ થાય તે જાતિ. નારાયણે એમ કહ્યું છે : ‘પદ્ય ચાર પદનું છે, તે વૃત્ત અને જાતિ એમ બે પ્રકારનું છે. અક્ષરની નિયત સંખ્યાવાળું તે વૃત્ત, અને જાતિ માત્રાથી યાય.”

“(૨) પરે તુ વૃત્તિર્જાતિરિતિ દ્વેષા વિભજ્ય તયોરુભયોરેવ વૃત્તશબ્દેન છન્દઃશબ્દેન ચ સામાન્યતો વ્યપદેશમિચ્છન્તિ । વર્ણવૃત્તં વર્ણચ્છન્દઃ, માત્રાવૃત્તં માત્રાચ્છન્દઃ इति । तथा चैवं मते छन्दोवृत्तशब्दयोः च पर्यायवाचित्वम् ।”

‘बीजाओ वृत्त अने जाति एम बे विभागी करीने बन्नेने वृत्त अने छन्द शब्दनु नाम आपवुं इष्ट गणे छे. जेम के वर्णवृत्त, वर्णछन्द, मात्रावृत्त, मात्राछन्द. तेमना मते छन्द अने वृत्त शब्द पर्यायी छे.’

“(૩) छन्दःपरिमलकारस्तु तयोः पर्यायार्थत्वं प्रत्याख्याय — ‘मात्रा-
क्षरसंख्या नियता वाक् छन्दः, गलसमवेतस्वरूपेण नियता वाग् वृत्तम् ।’ इत्येवं
व्यवस्थापयति । तथा च मन्यते :—

‘उक्तात्पुक्ता तथा मध्वा प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठिका ।
गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहतीपञ्चित्त्रिष्टुभः ॥
जगती चातिजगती शक्वरी चातिशक्वरी ।
अष्टषट्पटी धृतिः सातिः कृतिः प्रकृतिराकृतिः ॥
विकृतिः संकृतिश्चातिकृतिरुत्कृतिदण्डकाः ।
एतानि वर्णच्छन्दांसि तद्भेदानां तु वृत्तता ॥
एवमेव णडादीनां मात्राच्छन्दस्त्वभिष्यते ।
तदवान्तरभेदानां जातित्वमिति सिद्धयति ॥’”

‘छन्दःपरिमल’નો કર્તા એ શબ્દો પર્યાય હોવાનો નિષેધ કરે છે. માત્રાક્ષરની સંખ્યાથી નિયત થયેલી વાણી તે છન્દ, અને ગલ (ગુરુલઘુ) સમવેત સ્વરૂપથી નિયત થયેલી તે વૃત્ત એમ કહે છે. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરે છે, અને માને છે’ કે વગેરે. આ શ્લોકમાં ઉક્તાદિ છઠ્ઠીસ વર્ગો ગણાવ્યા છે. એથી વધારે અક્ષરોનાં વૃત્તોને તે દંડકો કહે છે. એ વધા વર્ણછન્દો છે. એ પ્રકારોના ભેદોને તે વૃત્તો કહે છે. અર્થ એવો છે કે ૧૨ અક્ષરનો વર્ણછન્દ તે જગતી. પછી તેના પેટામાં આવતાં ઇન્દ્રવંશા, વંશસ્થ, દ્રુતવિલંબિત એ વધાં વૃત્તો. તે જ પ્રમાણે અનુક્ર સંખ્યાની માત્રાના છન્દો તે માત્રાછન્દો, અને તેના અવાન્તર ભેદો તે જાતિ. વૃત્તનો અને જાતિનો આવો અર્થ પણ છે તે નોંધવા જેવું છે.

“(૪) અપરે તુ પુનરન્યથા વિભજ્ય વ્યાચક્ષતે । તથા હિ — પદ્યચ્છન્દસ્તા
વત્રેષા — વૈદિકં ચ લૌકિકં ચ ઉભયસાધારણં ચ । તત્ર લૌકિકં પુનસ્ત્રેષા
— ગણચ્છન્દઃ, માત્રાચ્છન્દઃ, અક્ષરચ્છન્દઃચેતિ । તથા ચોક્તમ —

‘આદી તાવદ્ગણચ્છન્દો માત્રાચ્છન્દસ્તતઃ પરમ્ ।
તૃતીયમક્ષરચ્છન્દશ્છન્દસ્ત્રેષા તુ લૌકિકમ્ ॥

आर्याबृद्धगीतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।

मात्राच्छन्दश्चूलिकान्तमौपच्छन्दसिकादिकम् ।

समान्यावृत्तकृति यावदक्षरच्छन्द एव च ॥' इति "

'बीजाओ वळी बीजी रीते विभागो करे छे. आ प्रमाणे:

पद्यछन्दना त्रण प्रकारो (१) वैदिक, (२) लौकिक, अने (३) उभय-
साधारण. तेमां लौकिकना वळी त्रण प्रकार (१) गणछन्द, (२) मात्राछन्द,
(३) अक्षरछन्द. कह्युं छे के:— पहेलो गणछन्द. ते पछी मात्राछन्द. श्रीजो
अक्षरछन्द. एम लौकिक त्रण प्रकारनो. आर्याधी उद्गीति सुधीना गणछन्दो
कहेवाय छे. औपच्छन्दसिकधी चूलिका सुधीना मात्राछन्द. समानीधी उत्कृति
सुधीना अक्षरछन्द.' अही गणछन्द कह्यो छे ते आपणा आवृत्तसंधिमात्रामेळ
छे. गण शब्द संधिना अर्थनो अही छे. मात्राछन्द ते मात्रागमं छे.
अने अक्षरछन्द ते वृत्तो छे. उपर कह्युं तेम लगात्मक जातिओ साबेनो.

"(५) परे तु पद्यच्छन्दश्चतुर्धा—अक्षरच्छन्दः, मात्राच्छन्दः, अक्षर-
गणच्छन्दः, मात्रागणच्छन्दश्चेति भेदात् । यत्र मात्राणां न्यूनातिरेकेऽप्यक्षरसंख्यानं
तत्र तदक्षरच्छन्दः । यथा वेदे बहुलं प्रयुक्तं गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यादि । यत्राक्षराणां
न्यूनातिरेकेऽपि मात्रासंख्यानं तत्र तन्मात्राछन्दः—यथौपच्छन्दसिकवैतालीया-
दिकम् । यत्र पुनराक्षरगणानां क्रमसंनिविष्टानां व्यवस्थया स्वरूपसिद्धिस्तत्रा-
क्षराणां गुरुलघुस्थानानां च नियतत्वादक्षरगणच्छन्दस्त्वेन व्यवहारः । यथेन्द्र-
वज्रान्नम्वरावसन्ततिलकामन्दाक्रान्तादि । अथ यत्र मात्रागणानां क्रमसंनिवि-
ष्टानां व्यवस्थया छन्दःसिद्धिस्तत्राक्षरनियमाभावान्मात्रागणच्छन्दस्त्वेन व्यवहारः ।
यथा आर्यादोहाकुंडलिकादि—इत्येवं पश्यन्ति ।"

छ. शा. नि. भूमिका पृ. ४७-४८

'बीजा केटलाक पद्यछन्दने चार प्रकारनो गणे छे: अक्षरछन्द, मात्रा-
छन्द, अक्षरगणछन्द, अने मात्रागणछन्द. जेमां मात्रा न्यूनाधिक थाय तोपण
अक्षरसंख्या एक ज रहे एवुं जे छन्दोनु तंत्र छे ते अक्षरछन्द. जेम के वेदमां
अनेक वार प्रयोजाता गायत्री, त्रिष्टुभ, जगती वगैरे. जेमां अक्षरो न्यूनाधिक यतां
मात्रासंख्या एक ज रहे एवुं तंत्र छे ते मात्राछन्द, जेम के औपच्छन्दसिक,
वैतालीय वगैरे. जे छन्दो, अमुक क्रममां आवता अक्षरगणोधी सिद्ध थाय छे
ते गुरु-लघुस्थानना नियतपणाने लीखे अक्षरगणछन्दने नामे बोलावा जोईए.
जेम के इन्द्रवज्रा, सग्वरा, वसन्ततिलका, मन्दाक्रान्ता वगैरे. जे छन्दो, अमुक
क्रममां आवता मात्रागणोधी सिद्ध थाय छे, ते, तेमां अक्षरनियम न होवायी
मात्रागणछन्दने नामे बोलावा जोईए. जेम के आर्या, दुहो, कुंडलियो वगैरे.
एम कहे छे.' आ विभागो ठीक ठीक स्पष्ट जणाय छे. आमां वैदिक छन्दोनु

સ્વરૂપ ટૂંકમાં પણ વહુ સ્પષ્ટ દર્શાવેલું છે. અને વાકીના વિભાગો પણ કંઈક સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલા છે. જોકે એક વાવત અહીં સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ કે અહીં કહેલો અક્ષરગણ તે આપણો વૃત્તોનો સંધિ નથી. તેમ જ માત્રાગણ તે પણ આપણો માત્રાસંધિ નથી. આની ચર્ચા આગળ આવશે. પણ એકંદરે આ વિભાગો સારા છે.

પ્રસિદ્ધ પિંગલ કે છન્દ:શાસ્ત્ર છન્દોના વૈદિક અને લૌકિક એવા બે વિભાગો કરે છે. વૈદિક પૂરા થયા પછી લૌકિકમાં પ્રથમ આર્યા ગીતિ વગેરે માત્રાછન્દો આપે છે, અને વૈતાલીય જેવા માત્રાગમન છન્દો પણ તેની સાથે જ લઈ લે છે. પછી વૃત્તો લે છે. તેમાં સમ, અર્ધસમ, વિષમ વિભાગો કરી પાછલા બે નાના છે તેને પ્રથમ ડકેલી નામે છે. અને તે પછી સમવૃત્તો ઉક્તાદિ ક્રમે લે છે. અને દંડકોથી એ પ્રકરણ પૂરું કરે છે. અને છેવટે નહીં આવી ગયેલા (જમાં નવા છન્દો પણ આવે) છન્દોનો ગાથા નામ નીચે સંગ્રહ કરી વિષય પૂરો કરે છે.

‘વૃત્તરત્નાકર’ અને ‘છન્દોમંજરી’ પણ આ જ પ્રકારો સ્વીકારે છે, જોકે ‘છન્દોમંજરી’ લક્ષણ આપતાં પ્રકારોને જુદા ક્રમે લે છે.

‘પ્રાકૃત પિંગલ’ બે જ પ્રકારો સ્વીકારે છે માત્રાછન્દ અને વર્ણછન્દ.

અર્વાચીન કાલમાં આવતાં દલપતરામ પણ બે જ પ્રકારો સ્વીકારે છે માત્રામેલ અને અક્ષરમેલ. સંસ્ક્રામેલનો તેઓ અક્ષરમેલમાં સમાવેશ કરે છે, અને માત્રાગમનવૃત્તોને એ સ્વરૂપે ચર્ચતા નથી.

સદ્ગત કે. હ. ધ્રુવે પિંગલ ઉપર નવી દૃષ્ટિએ પુષ્કળ ચર્ચા કરી છે. પદ્યરચના ઉપર ધ્યાન સેવે એવો એમનો પહેલો નિબંધ ‘પદ્યરચનાના પ્રકારો’ (સા. વિ. મા. ૨, ૨૬૨-૩૦૮) ૧૯૦૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલો. એ વિષયનું વધારે લાંબું અને વિસ્તૃત નિરૂપણ પામેલો નિબંધ ‘પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના’ ૧૯૩૨ માં પ્રસિદ્ધ થયો. એટલે પહેલાની અપેક્ષાએ વીજાને જ પ્રામાણિક ગણવો જોઈએ. તેમાં તેઓ પદ્યરચનાના પ્રથમ બે વિભાગો કરે છે: નિબદ્ધ, અને અવદ્ધ. અવદ્ધ એટલે મેં જેને સઠંગ પદ્યરચના કહી છે તે. નિબદ્ધ પદ્યરચનાના ચાર પ્રકારો તેઓ બતાવે છે. વર્ણાત્મક, રૂપાત્મક, માત્રાત્મક, લયાત્મક. વર્ણાત્મકમાં બે વર્ગો. પ્રાચીન, તેમાં ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુભ વગેરેનો સમાવેશ પાય છે. અર્વાચીનમાં કવિત, અમંગ વગેરેનો, જેને મેં સંસ્ક્રામેલ કહ્યા છે. રૂપાત્મક તે મેં જેને અક્ષરમેલ કહ્યા છે તે. “વર્ણનાં બે રૂપ છે, લઘુ અને ગુરુ. મેલમાં મેલવાયેલાં એ રૂપના રૂપબંધ બને છે. રૂપબંધમાં ચાર જ ચરણ હોય છે.” તે પછી તેઓ

તેના સમ, અર્ધસમ, વિષમ એ વિભાગો દર્શાવે છે. યતિદૃષ્ટિએ છંદો અત્યંતિક કે અર્ધચંદ્ર અને સમતિક કે સર્વચંદ્ર છે. ફરી સંધિની દૃષ્ટિથી તેઓ રૂપમેળ વૃત્તોમાં અનાવૃત્તસંધિ અને આવૃત્તસંધિ એવા બે વિભાગો કરે છે. આ વિભાગોની શાસ્ત્રીયતા મને ચિન્ત્ય જણાય છે. એટલે એ વિશેની ચર્ચા અહીં કરવાની તક લઉં છું.

તેઓ કહે છે : “સર્વચંદ્ર તેમ જ અર્ધચંદ્ર ચરણનો ઘટકાવયવ સંધિ છે. સંધિમાં એકથી વધારે અભિન્ન કે ભિન્ન રૂપ આવે છે. . . . ચરણની ઘટનામાં આવતા સંધિના ત્રણ પ્રકાર છે : એકલ, અમ્યસ્ત અને આવૃત્ત. જે સંધિ ચરણમાં લાગલાગટ યતિકૃત વિરામ વગર બેથી વધારે વાર વપરાયો હોય તે આવૃત્ત; લાગટ બે વાર વપરાયો હોય તે અમ્યસ્ત; અને અળલાગટ વપરાયો હોય, તે એકલ. છેલ્લા બે સંધિનો અનાવૃત્ત સંજ્ઞામાં અંતર્ભાવ થાય છે.” (પ. એ. આ., પૃ. ૨૦) આ પછી તેઓ આવૃત્તસંધિ રૂપમેળના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તોટક આપે છે. (એજન, પૃ. ૨૧) અલબત્ત તોટકમાં લલગા સંધિનાં ચાર આવર્તનો છે અને તેથી તે આવૃત્તસંધિ રૂપમેળ બને છે. પણ અહીં મહત્વની વાત એ છે કે લલગા એ માત્રામેળી ચતુષ્કલ સંધિનું એક લગાત્મક રૂપ છે. અને એ માત્રામેળી હોવાથી તેનાં આવર્તનોથી છંદનો મેળ સધાય છે. એને મળે રૂપાત્મક કે અક્ષરમેળ કહો પણ મેળની દૃષ્ટિએ એ આવર્તનોથી સિદ્ધ થતો એક જાતનો માત્રામેળ છન્દ જ છે. આવૃત્તસંધિનો માત્રામેળ સાથેનો આ સંબંધ તેમણે સ્પષ્ટ રૂપે કહ્યો નથી. અને તેથી છન્દના નિરૂપણમાં અનેક જગાએ સંદેહ અને વિષમતાઓ ઊભી થાય છે જે શાસ્ત્રને દૂષિત કરે. દાખલાથી એક એવી વિષમતા તરત સમજાશે. આપણે તોટક, દોષક અને ભ્રમરવિલાસિતાનો ન્યાસ પાસે પાસે મૂકીએ :

તોટક : લલગા લલગા લલગા લલગા

દોષક : ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા

ભ્રમરવિલાસિતા : ગાગા ગાગા લલલલ લલગા

આ ત્રણેય છન્દો રૂપમેળ કે અક્ષરમેળ તો છે જ, કારણ કે તેનાં લઘુગુરુસ્થાન નિયત છે. ત્રણેય, માત્રામેળી ચતુષ્કલ સંધિના ભિન્નભિન્ન લગાત્મક પર્યાયોનાં આવર્તનોથી બનેલા છે. તેમાં પહેલાં બેમાં એક જ લગાત્મક પર્યાયોનાં ત્રણ આવર્તનો છે, ત્રીજામાં નથી. ત્યારે હવે કે. હ. ધ્રુવ પ્રમાણે ત્રણેયને આવૃત્તસંધિ ગણવા કે પહેલાં બેને જ ? જો મેળને જ છન્દમાં પ્રધાન ગણવો હોય તો ત્રણેયને એક જ વર્ગમાં — આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળમાં મૂકવા જોઈએ અને સંધિના આવર્તનનું કથન, આ દૃષ્ટાન્તનો સમાવેશ થાય એ રીતે કરવું જોઈએ. આ જ ચર્ચામાં, ભ્રમરવિલાસિતા જેવો દાખલો આવૃત્તસંધિમાં આવી શકે એવી

જાતની એક દલીલ પણ તેમજે કરી છે. આવૃત્તસંધિ અને અનાવૃત્તસંધિ રૂપ-મેળને સરખાવતાં તેઓ કહે છે : “... અનાવૃત્ત સંધિના રૂપબંધ પ્રત્યે પૂર્વકાઢના કવિઓને પક્ષપાત સકારણ જણાય છે. રૂપરચનાના સમપદ છંદોમાં ચરણ અભિન્ન માપનાં છે, એટલે કે આવૃત્ત છે. તેને લીધે વૈવિધ્ય ક્ષાતર સંધિ અનાવૃત્ત હોવાની અપેક્ષા રહે છે. આવૃત્ત સંધિમાં અંતર્ગત રૂપ જ્યાં ભિન્ન હોય છે, ત્યાં સંધિની આંતર ઘટનામાં એક પ્રકારની વિવિધતા રહે છે સ્થરી. પણ તે ઉક્ત સંધિના આગઢ પડતા આવર્તનથી દબાઈ જાય છે. જ્યાં આવૃત્ત સંધિમાંનાં રૂપ પણ અભિન્ન હોય છે, ત્યાં તો વૈવિધ્યનો ભાસ સરખો એ રહેતો નથી.” (એજન, પૃ. ૨૧-૨૨) ‘સંધિની આંતર ઘટનામાં એક પ્રકારની વિવિધતા રહે છે સ્થરી’ એમ કહે છે તે ભ્રમરવિલાસિતા જેવા રૂપમેઢીમાં જ સંભવે છે. ‘જ્યાં આવૃત્ત સંધિઓનાં રૂપ પણ અભિન્ન હોય’ એમ કહે છે તે તોટક જેવા છંદોને લાગુ પડે છે. અહીં એમના કવનનો પૂરેપૂરો અર્થ કરી તેને વ્યવસ્થિત કરીએ તો મને ઇષ્ટ છે એ જ અર્થ નીકઢે કે ભિન્ન ભિન્ન લગાત્મક રૂપોથી પણ એક જ માત્રામેઢી સંધિનાં આવર્તનો થતાં હોય તો છન્દ આવૃત્તસંધિ જ ગણાય. પણ દૃષ્ટાન્તોમાં તેમ જ નિરૂપણમાં એવું થયું નથી. દાસલા તરીકે ધ્રુવ ‘મધ્યઆમા’ને આવૃત્તસંધિ ગણતા નથી. તેઓ એનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે, અને તેને સર્લંડ અનાવૃત્તસંધિ ગણે છે; ન્યાસ (બેવડી ડમી લીટીઓ યતિની છે) :—

ગાગા ગાગા ॥ લલલલલલ ગાગા ગાગા

(તા. વિ. ભા. ૨, પૃ. ૨૮૧)

જ્યારે સ્થરી રીતે તે માત્રામેઢી છે, નીચે પ્રમાણે—

ગાગા ગાગા લલલલ લલગા ગાગા ગા

અને આવી રીતે માત્રામેઢી આવૃત્તસંધિ લગાત્મક છન્દો અનાવૃત્તસંધિ ગણાવાથી યતિચર્ચા દૂષિત થાય છે.

એટલું જ નહીં, ડલટી રીતે જે છન્દો સ્થરી રીતે અનાવૃત્તસંધિ છે તે, તેમના ન્યાસમાં કોઈ જગાએ એક સંધિનાં ત્રણ આવર્તનો આવતાં આવૃત્તસંધિ ગણાઈ જાય છે. તેઓ પ્રમદા અથવા કુરરીસ્તા છંદને નર્દટકની પ્રકૃતિ ગણાવે છે. તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

લલલલ ગાલ ગાલ લલગા લલગા

નર્દટકના ન્યાસમાં ડપરના ન્યાસ ડપરાંત અંતમાં એક લલગા વિશેષ છે. હવે અહીં એક લલગા વિશેષ થવાથી ત્રણ લલગા ભેગા થઈ જાય છે.

અને તેથી એ આવૃત્તસંધિ બની જાય છે. આ વૃત્ત વિશે તેઓ પોતે કહે છે :
 “વંશપત્રપતિતના આરંભના ગુરુ બદલ બે લઘુ અને અગિયારમા તથા બારમા^૧
 રૂપના બે લઘુ બદલ એક ગુરુની યોજનાથી આ છંદ ઋપજી આવે છે. ઉક્ત
 રૂપાંતરથી એકંદર ઉચ્ચારણમાં કોઈ ફેર પડતો નથી. અનાવૃત્તસંધિના વંશ-
 પત્રપતિત ઉપરથી નીપજતા નર્દટકનો ઉત્તર ભાગ લલગા લલગા લલગા એમ
 આવૃત્તસંધિનો બનેલો છે. ‘વૃત્તરત્નાકર’માં આ છંદના ચરણના સાતમા અક્ષરે
 મધ્યયતિ કહી છે. પરંતુ ‘માલતીમાધવ’માંના બે નર્દટક પૈકી એકેમાં એ મધ્ય-
 યતિ પછાડેલી જણાતી નથી. વઢી ‘સુવૃત્તતિલક’ પણ નર્દટકને યતિરહિત
 લેખે છે. ‘રઘુવંશ’ના નિશા વૃત્તની^૨ પેઠે ‘માલતીમાધવ’ના આ છંદના ચરણમાં
 અનાવૃત્ત અને આવૃત્ત સંધિનો મનોહર યોગ છે.” (પ. એ. આ., પૃ. ૨૫૩).
 પ્રથમ વંશપત્રપતિત અને નર્દટકનો ન્યાસ જોઈએ. હું ન્યાસ મારી રીતે સંધિ
 જુદા પાડી મૂકું છું.

૧. અહીં ધ્રુવની કંઈક સરતચૂક થઈ જણાય છે. વંશપત્રપતિતના
 આરંભના ગુરુની જગાએ નર્દટકમાં બે લઘુ છે એ સ્પષ્ટ. પણ વંશપત્રપતિતના અગિ-
 યારમા બારમા નહીં પણ તેરમા ચૌદમા લઘુઓની જગાએ નર્દટકમાં એક ગુરુ
 છે. આ માત્ર સરતચૂક જ છે.

૨. આ નિશા વૃત્તને કે. હ. ધ્રુવ અનાવૃત્તસંધિ અને આવૃત્તસંધિના મનોહર
 મેળના દાખલા તરીકે ગણાવે છે. પણ મેં અન્યથા (‘અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્ય-
 સાહિત્ય’ પૃ. ૩૩, ૩૪; ટીપ) કહ્યું છે તેમ તે દંડકનો એટલે આવૃત્તસંધિનો
 જ એક ટૂંકો પ્રયોગ છે. સંસ્કૃત પિગલો પ્રમાણે ૨૬ અક્ષરથી લાંબાં વૃત્તો વધાં
 દંડકો ગણાય છે. દંડકમાં હમેશાં પહેલા છ અક્ષરો લઘુ આવી પછી — ગાલગા
 કે એવા બીજા કોઈ સંધિનાં આવર્તનો આવે છે. આ નિશા કે નારાચ
 (પ. એ. આ. પૃ. ૨૦૬) વૃત્તમાં પણ એમ જ પહેલા છ અક્ષરો લઘુ આવી પછી
 ગાલમાનાં આવર્તનો જ થાય છે. માત્ર ૨૬ અક્ષરથી વધારે લાંબો એ છંદ બનતો
 નથી માટે જ એને દંડક કહ્યો નથી. બાકી મેઢ અને ચાલ દંડકની જ છે.
 ‘રઘુવંશ’નો એ પ્રસિદ્ધ શ્લોક

રઘુપતિરપિ જાતવેદો વિશુદ્ધાં પ્રગૃહ્ય પ્રિયાં

રઘુવંશ, સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૧૦૪

નિશા : લલલલલલ ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા

એટલે એ દંડક જેવો આવૃત્તસંધિ છંદ જ છે. તેને નર્દટક સાથે જરા પણ
 સરસાવી શકાય નહીં.

વંશપત્રપતિત : ગાલલગા લગા લલલગા લલલલલલગા
નર્દટક : લલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

હવે વંશપત્રપતિત અને નર્દટકમાં થોડો ફેર હોવા છતાં કે. હ. ધ્રુવ 'વંશોની ઉચ્ચારણામાં કાંઈ ફેર પડતો નથી' એમ સ્વીકારે છે. અર્થાત્ વંશોનો મેઢ એક જ રહે છે એમ સ્વીકારે છે. તો તેમાંથી એક એટલે વંશપત્રપતિત અનાવૃત્તસંધિ ગણાય અને નર્દટક આવૃત્તસંધિ ગણાય એમ કેમ બને? વીજું: તેઓ પ્રમદા અથવા કુરરીરુતાને નર્દટકની મૂલ પ્રકૃતિ ગણે છે. તો મૂલ પ્રકૃતિ અનાવૃત્તસંધિ રહે અને તેનાથી નિષ્પન્ન થતી કૃતિ કેવલ મિશ્ર પ્રકારની બની જાય એમ કેમ બને? વઢી તેઓ કહે છે, નર્દટકમાં 'અનાવૃત્ત અને આવૃત્ત સંધિનો મનોહર યોગ છે.' અસ્તુ. પણ આ યોગ પછી આલું વૃત્ત અનાવૃત્તસંધિ ગણાય કે આવૃત્ત-સંધિ ગણાય? છેવટના ત્રણ લલગા એ સમસંધિઓ છે, તે પહેલાંનાં વિષમ સંધિઓ છે, તો એ સમવિષમ મેગા થઈ એક મેઢ સધાતાં, પછી બધા સંધિઓ એકંદર સમ ગણાય કે વિષમ? મને તો સંદેહ નથી કે વિષમમાં સમ મેઢે તો સમગ્ર વિષમ જ ગણાય. અને એ છન્દનો મેઢ અનાવૃત્તસંધિનો જ ગણાય. તેમ જ બે સંધિઓ એક હોય ત્યાં સુધી અનાવૃત્તસંધિ ગણાય અને બેથી વધી ત્રણ થાય એટલે આવૃત્તસંધિ બની જાય એ ફેરફારનું કારણ સમજાતું નથી.

વધી વિષમતાનું કારણ એ છે કે તેમણે આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢને માત્રા-મેઢના સંધિનાં આવર્તનોવાઢી માત્રામેઢ રચના તરીકે સ્વીકાર્યો નથી. તેથી મેઢદૃષ્ટિએ માત્રામેઢી ઘણી લગાત્મક રચનાઓ અનાવૃત્તસંધિ વૃત્તો સાથે સેઢ-મેઢ થઈ ગઈ છે. તેથી તેઓ એ જોઈ શક્યા નહીં કે યતિ પૂર્વે ગુરુ આવે જ છે. એટલે યતિનું સ્વરૂપ દૂષિત થયું. તેથી અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢની યતિ અને માત્રામેઢની યતિનું સ્વરૂપ મિશ્ર છે એમજે જોયું નહીં. એમ એક છિદ્રમાંથી અન્યપરંપરા ચાલી છે.

આ અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો પછી તેમણે માત્રામેઢી રચનાઓ ચર્ચી છે. માત્રામેઢી રચનાઓની તેમણે મિશ્રમિશ્ર સંધિઓ અને તે ઉપરથી નિષ્પન્ન થતી મિશ્રમિશ્ર રચનાઓનો નિર્દેશ કર્યો છે. અને તે પછી તેઓ લયમેઢનો પ્રકાર લે છે. લયમેઢમાં પદ, ગીત, ગરબો, ગરબી, માસ, તિથિ, વાર, ગારતી પ્રભાતિયાં વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાતીમાં પિંગલ વિશે જે જે અત્યાર સુધી લખાયું છે તેમાં કે. હ. ધ્રુવે જ સૌથી પ્રથમ પિંગલને શાસ્ત્રીય નિરૂપણમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સ્વર કહીએ તો એમના સુધીની આલ્હી પિંગલપરંપરા માત્ર નોંધ જેવી હતી, શાસ્ત્રીય નિરૂપણ જેવી નહીં. અલબત્ત ક્યાંક ક્યાંક યતિની ચર્ચા કે

गीतिना स्वरूप जेवा निरूपणमां ए शास्त्रनी दिशामां जती अने ऊंडां रहस्यो पण आपती, पण ते सिवाय ते नोंध जेवी ज रही छे. जेम लेखानी रीत साची होय छे, तेमांथी जवाब खरो आवे छे, पण ते गणितशास्त्र नथी, एम आज सुधीनुं पिगल ए छन्दनी साची कूचीजो होवा छतां ए शास्त्र नहोतुं. के. ह. ध्रुवे एती चर्चाने शास्त्रीय पीठिका पूरी पाडी एम कही सकाय. ए रीते एमनो फाळो महत्त्वनो छे, पण एमणे पण पिगळनुं सळंग निरूपण कयुं नथी, अने तेथी तेमनी चर्चामां घणुं अविशद अने केटलाक बिसंवादो रही जवा पाम्या छे.

आन्ना पिगळनुं विस्तृत शास्त्रीय सळंग निरूपण सौधी प्रथम आपणने पटवर्धनता 'छंदोरचना' पुस्तकमां (प्रसिद्ध १९३७) मळे छे. तेमणे 'वृत्त', 'जाति' अने 'छंद' एम त्रण प्रकारोधी व्यवस्था करी छे. तेमणे मेळनां वे स्वरूप स्वीकार्यां छे, आवर्तनी अने अनावर्तनी, अने वृत्तोमां बन्ने प्रकारना मेळनां बताव्यां छे. अलबत आ दृष्टि मराठी छंदचर्चामां नवी ज छे अने मराठीमां आ नवीन दृष्टि सामे पुष्कळ ऊहापोह धर्यो छे, पण ते पहेलां चणां वरस पहेलां आपणने ए गुरेख रूपे के. ह. ध्रुवना लेखोमां जोवा मळे छे. एटले पटवर्धनने सळंग निरूपणनुं मान घटनुं होवा छतां मौलिकता के. ह. ध्रुवनी ज रहे छे.

३

अक्षरमेळ वृत्तो : तेमनुं परंपरागत स्वरूप

पिगलनो मुख्य उद्देश छंदना स्वरूपनो अभ्यास छे. ए अभ्यासमां पिगले छन्दना स्वरूपनुं पृथक्करण करी तेना मेळनुं तत्त्व शोधी काढवुं जोईए. आपणे आ बिशे चर्चा शरू करीए ते पहेलां छन्दोनुं परंपरागत स्वरूप जोई जवुं जोईए. ए आपणी चर्चानी भूमिका बनसे.

आपणे आगळ जोयुं तेम आ वृत्तोमां मात्र अनावृत्तसंधि अक्षरमेळनो ज समावेश धाय छे, तोटक जेवां आवृत्तसंधिवृत्तो जे आज सुधी अक्षरमेळ गणातां पण वास्तविक रीते अमुक जातिछन्दोनां मात्र लगात्मक रूपो हतां तेने शास्त्रीय दृष्टिए वृत्तोमां स्थान आपी सकाय नहीं.

वृत्तोनुं लक्षण ए छे के वृत्तो बधां श्लोकबद्ध होय छे. श्लोक ए वृत्त-बद्ध साहित्यनो एकम छे. साधारण रीते श्लोक चार चरणनो के पादनो गणाय छे. (जोके वेदमां त्रिपदा गायत्री हती.) हलामुध तो पादना संयोगने

લીધે જ પદ્ય થતું માને છે,^૧ અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પાદ જ પદ્યને ગણ્યો વ્યાવૃત્ત કરતું લક્ષણ ગનાય છે.^૨ આ શ્લોક ચતુષ્પાદ હતો અને શ્લોકાર્થ અને દરેક શ્લોકાર્થના વચ્ચે પાદો એ શ્લોકના સ્વાભાવિક અવયવો હતા. દલપતરામે પણ શ્લોકનું આ સ્વરૂપ સ્વીકારેલું છે, જો કે એમણે શ્લોકાર્થની જુદી ગણના કરી નથી. એ માત્ર શ્લોકનાં ચાર ચરણો જ સ્વીકારે છે.

દરેક ચરણને અંતે યતિ હોવી જોઈએ એવો પિંગલનો નિયમ છે. યતિનો સામાન્ય અર્થ વિરામ કરાવ છે, અર્થાત્ શ્લોકના પઠનમાં ચરણને અંતે વિરામ લેવાય છે. આ વિરામના સ્થાન પહેલાં શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ એવો નિયમ છે. એમ ન કરીએ તો વિરામને લીધે એ શબ્દ પઠનમાં ભાંગે અને તેથી સહૃદયના મનને ક્લેશ થાય. એવી રીતે શબ્દ ભાંગે તેને યતિમંગનો દોષ કહે છે. અલબત્ત અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે દલપતરામ વગેરે પિંગલકારો શ્લોકાર્થ યતિ, અને એકી ચરણને અંતે આવતી યતિનો ભેદ કરતા નથી. પણ પઠનમાં સ્વાભાવિક રીતે જ એકી ચરણને અંતે આવતી યતિ કરતાં શ્લોકાર્થ યતિ લાંબી હોય છે.

કોઈ કોઈ વૃત્તોમાં આ ચરણાન્ત યતિ ઉપરાંત ચરણની અંદર પણ યતિ આવે છે. તેને મધ્યયતિ કહે છે. આ યતિ ચરણાન્ત યતિથી ટૂંકી હોય એ સ્વાભાવિક છે. ચરણાન્ત યતિ તો વૃત્તોમાં સાર્વત્રિક છે,^૩ એટલે શ્લોકના સ્વરૂપના નિરૂપણમાં એનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી, માત્ર મધ્યયતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. આથી ઘણી જગાએ યતિ શબ્દ માત્ર મધ્યયતિનો જ વાચક બને છે. આ મધ્યયતિને અવલંબીને શ્લોકના સયતિક અને અયતિક એવા બે વિભાગો પડે છે. આપણે દરેકનું એક એક દૃષ્ટાન્ત લઈએ. પ્રથમ એક અયતિક છન્દ લઈએ, ઇન્દ્રવજ્રા.

ઇન્દ્રવજ્રા

મોજાં વિકાસી મુખ શાં તડે છે !

ચોપાસ ઘો પંક્તિ તમિસ્રની છે !

તો યે ન કમ્પે સઢકે પનોતી

ના જંસવાયે શુચિ સ્નેહજ્યોતિ !

'ડિટેલ્સ લાઈટ', પ્ર૦ પુ૦

૧. પાદેન સંયોગાત્પદ્યમ્ । છં. શા. નિ., પૃ. ૫૨

૨. અપાદઃ પદવંતાનો ગણમ્ । કા. ૬., ૧, ૨૩, પાઠ વિતાનું પદોનું સંતાન તે ગણ.

૩. માત્ર ઉદગતા આનો એક અપવાદ છે, તેની યોગ્ય સ્થલે ચર્ચા કરીશું.

આનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

ઇન્દ્રવજ્રા : ગાગાગાગા લલગા લગાગા

હવે આપણે એક સયતિક વૃત્તનું દૃષ્ટાન્ત લઈએ :

મન્દાક્રાન્તા

છૂપી ઊંધે ઘનપડ મહીં તારલા વ્યોમ અંકે ,
નિદ્રા મીઠી ગિરિ નદ અને વિશ્વ આસૂંય લે છે.
ને રૂપેરી શ્રમિત દિસતી વીજળી એક સ્થાને,
સૂતી સૂતી હસતિ મધુરું સ્વપ્ન માંહીં દિસે છે.

વિલ્વમંગલ : કેકારવ

આ છન્દમાં ચરણાન્ત યતિ ઉપરાંત પ્રથમ ચાર અક્ષર પછી, અને તેની પછી પાંચ અક્ષર પછી, એમ બે મધ્યયતિઓ આવે છે. આ મધ્યયતિને વૃત્તના ન્યાસમાં આપણે દંડયી દર્શાવીશું. એ રીતે આનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

મન્દાક્રાન્તા : ગાગાગાગા । લલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

ચરણાન્ત યતિ સર્વત્ર છે એટલે આપણે બેમાંથી કોઈ ન્યાસમાં એને દર્શાવી નથી.

આપણાં પિગલોમાં છન્દોના નિરૂપણમાં આ અયતિક અને સયતિક વૃત્તની ચર્ચા ભિન્ન ભિન્ન થતી નથી. સંસ્કૃત પિગલો વૃત્તોને પ્રથમ સમ, અર્ધસમ અને વિષમ એવા વિભાગોમાં વહેંચે છે. જેનાં ચારેય ચરણો સરખાં હોય તે સમવૃત્તો, જેનાં વિષમ એટલે એકી અને સમ એટલે બેકી સરખાં હોય, એટલે પહેલું ત્રીજું અને બીજું ચોથું સરખાં હોય, તે અર્ધસમ, અને જેનાં ચારેય ચરણો અણસરખાં હોય તે વિષમ. સમવૃત્તોની સંખ્યા જ મોટી છે અને એનું નિરૂપણ જ પિગલોનો મોટો ભાગ રોકે છે. પિગલો આ સમવૃત્તોને તેના અક્ષરોની સંખ્યાના ક્રમે વિભાજે છે અને પછી દરેક વિભાગના જુદા જુદા છન્દોના ચરણમાં આવતા લઘુ ગુરુનાં સ્થાનો જુદી જુદી તંત્રયુક્તિથી દર્શાવે છે. એ રીતે એક અક્ષરથી માંડીને છઠ્ઠીસ અક્ષરો સુધીનાં વૃત્તોના નીચે પ્રમાણે છઠ્ઠીસ વિભાગો કરવામાં આવે છે :

અક્ષરસંખ્યા	વૃત્તનું નામ	અક્ષરસંખ્યા	વૃત્તનું નામ
૧	ઉક્થા	૪	પ્રતિષ્ઠા
૨	અત્યુક્થા	૫	સુપ્રતિષ્ઠા
૩	મધ્યા	૬	ગાયત્રી

૭	ઉષ્ણક્	૧૭	અત્યષ્ટિ
૮	અનુષ્ટુપ્	૧૮	ધૃતિ
૯	વૃહતી	૧૯	અતિધૃતિ
૧૦	પંક્તિ	૨૦	કૃતિ
૧૧	ત્રિષ્ટુભ્	૨૧	પ્રકૃતિ
૧૨	જગતી	૨૨	આકૃતિ
૧૩	અતિજગતી	૨૩	વિકૃતિ
૧૪	શાક્વરી	૨૪	સંકૃતિ
૧૫	અતિશાક્વરી	૨૫	અતિકૃતિ
૧૬	અષ્ટિ	૨૬	ઉત્કૃતિ

એક વે અને પચીસમા વર્ગના અનુક્રમે ઉક્તા, અત્યુવતા અને અધિકૃતિ એવાં નામો પણ મળે છે. વેદમાં અક્ષરસંખ્યા ઉપરથી જ છંદોના પ્રકારો કરેલા છે. તે પ્રકારોનાં નામો જ અહીં ક્યાંક અર્ધવિસ્તાર કરી પ્રયોજેલાં છે. આ છઠ્ઠીસ અક્ષરોથી વધારે લાંબાં વૃત્તોને દંડકો કહેલા છે. અને જે છંદોનો નામથી નિર્દેશ ન કરેલો હોય તેને સંસ્કૃત પિંગલો ગાયા કહેતાં.

આ વૃત્તમાં લઘુ ગુરુ અક્ષરોનાં સ્થાનો દર્શાવવાની અનેક તંત્રયુક્તિઓ જુદાં જુદાં પિંગલોએ અલત્યાર કરી છે. પણ તેમાંની બેનો જ અહીં નિર્દેશ કરીશું.* એક પદ્ધતિ લઘુ કે ગુરુના સ્થાનની સંખ્યા આપવી એ હતી. ઘણે ભાગે ગુરુઓ ઓછા હોય છે એટલે ગુરુનાં જ સ્થાનો અપાતાં. આ પદ્ધતિ પ્રાચીન હવે એમ હતું માનું છું. ‘ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર’માં આ પદ્ધતિ પ્રમાણે છંદોનાં લક્ષણો આપેલાં મળી આવે છે. (જોકે ક્યાંક ક્યાંક ગણપદ્ધતિથી પણ લક્ષણ આપેલું છે જેને હું પછીથી ઉમેરાયેલું ગણું છું.) દાસલા તરીકે :

નવમં સપ્તમં ષષ્ઠં તૃતીયં ચ ભવેલ્લઘુ ।

एकादशाक्षरे पाद इन्द्रवज्रेति सा यथा ॥

મ. ના. ગા., ૨, પૃ. ૨૫૮

નવમે, સાતમે, છઠ્ઠે, ત્રીજે લઘુ આવતાં અગિયાર અક્ષરોનો પાદ તે ઇન્દ્રવજ્રા. આપણે આગળ આનો ન્યાસ આપેલો.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
ગા ગા લ ગા ગા લ લ ગા લ ગા ગા

૪. બાકીની મુખ્ય મુખ્ય પદ્ધતિઓ આ પ્રકરણના પરિશિષ્ટમાં આપેલી છે.

આમાં ઉપર કહેલ સ્થાને લઘુ આવે છે. વાકીના ગુરુ એમ સમજી લેવાનું. છન્દ ગુરુબહુલ હોવાથી અહીં લઘુનાં સ્થાનો આપેલાં છે. પણ રચોદ્ધતા સ્વાગતામાં ગુરુનાં આપેલાં છે.

આઠં તૃતીયમન્ત્યં ચ સપ્તમં નવમં તથા ।

ગુરુષ્યેકાદશે પાદે યત્ર સા તુ રચોદ્ધતા ॥

એજન, પૃ. ૨૫૯

અગિયાર અક્ષરના પાદમાં પહેલો, ત્રીજો, છેલ્લો, સાતમો, નવમો ગુરુ તે રચોદ્ધતા : જમ કે

૧ ૨ ૩	૪ ૫ ૬ ૭	૮ ૯ ૧૦ ૧૧
ગાલગા	લલલગા	લગા લ ગા

તે જ પ્રમાણે સ્વાગતાનું લક્ષણ

આઠં તૃતીયમન્ત્યં ચ સપ્તમં દશમં ગુરુ ।

યસ્યાસ્તુ ત્રૈષ્ટુમે પાદે વિજ્ઞેયા સ્વાગતા હિ સા ॥

એજન

ત્રૈષ્ટુમ એટલે અગિયાર અક્ષરના પાદમાં પહેલો, ત્રીજો, છેલ્લો, સાતમો, દશમો, ગુરુ તે સ્વાગતા

૧ ૨ ૩	૪ ૫ ૬ ૭	૮ ૯ ૧૦ ૧૧
ગાલગા	લલલગા	લલ ગા ગા

કાલિદાસ કવિને નામે ચડેલા નાના પણ સુષઢ 'શ્રુતવોષ' માં આ જ પદ્ધતિથી લક્ષણો આપેલાં છે. 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર' માં આ પ્રમાણે અનુષ્ટુપમાં લક્ષણો આપ્યા પછી તે છન્દનું દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે. અને દરેક દૃષ્ટાન્તમાં તે છન્દનું નામ ગૂંથેલું છે. એટલે કે દૃષ્ટાન્ત ચાલુ સાહિત્યમાંથી ન લેતાં પિંગલકારે પોતે નામ ગૂંથીને રચેલું છે. 'શ્રુતવોષ' માં તો લક્ષણ જ નામ સાથે તે છન્દમાં જ આપેલું છે. આમાં અમ્માસીને યાદ રાખવાની સગવડ છે, પણ દૃષ્ટાન્ત ચાલુ સાહિત્યમાંથી ન લેવામાં પિંગલનો મુખ્ય વિષય કવિઓએ પ્રયોજેલા છન્દો છે, એ તરફ કંઈક દુર્લક્ષ થાય છે. પણ તે વિશે આગળ વિચાર કરીશું.

બીજી પ્રસિદ્ધ અને લગભગ સર્વમાન્ય નીવડેલી પદ્ધતિ તે ગણપદ્ધતિ છે. આમાં લઘુ-ગુરુને જુદે જુદે સ્થાને મૂકીને ત્રણ ત્રણ અક્ષરોના આઠ ગણો કરેલા છે, અને દરેકને એકએક અક્ષરની ટૂંકી સંજ્ઞા આપી છે. (૧) સર્વ ગુરુ ગાગાગા મગણ, (૨) આદિલઘુ લગાગા ઘગણ, (૩) મધ્યલઘુ ગાલગા રગણ, (૪) અન્તગુરુ લલગા સગણ, (૫) અન્તલઘુ ગાગાલ તગણ, (૬) મધ્યગુરુ લગાલ

જગણ, (૭) ઝાઘગુરુ ગાલલ ભગણ, (૮) સર્વલઘુ લલલ, નગણ. આ સંજ્ઞાઓ યાદ રાખવાની એક બીજી ટૂંકી અને ચતુરાઈવાળી યુક્તિ છે તે પણ નોંધવા યોગ્ય છે. યમાતારાજભાનસલગં એટલામાં ઉપરની બધી સંજ્ઞાઓ આવી જાય છે. જે ગણાક્ષરનું સ્વરૂપ જોવું હોય તે આ સૂત્રમાંથી જોઈ લેવો. એ અને એની પછીના બે અક્ષરો એ જ એનું લગાત્મક સ્વરૂપ. યગણ જાણવો હોય તો યમાતા = લગાતા એ યગળ. રગણ જાણવો હોય તો રાજમા = ગાલગા એ રગણ. જમાન = લગાલ એ જગણ. સલગં = લલગા એ સગણ. છેવટે લ = લઘુ અને ગ = ગુરુ.

આ ગણપદ્ધતિ તે માત્ર સ્મરણની સગવડ સ્વાતર જ કરી હોય એમ જણાય છે. બે અક્ષરોનો ગણ કરવા જતાં એક ચરણમાં ગણની સંખ્યા ઘણી વધી જાય. એ કરતાં તો પ્રાચીન માત્ર લઘુ કે ગુરુનાં સ્થાનોની સંખ્યા આપવાની પદ્ધતિ વધારે ટૂંકી અને સહેલી પડે. ચાર અક્ષરોનો ગણ કરવા જતાં ગણોની સંખ્યા ઘણી વધી જાય, સોઠ થઈ જાય, અને ગણો આપતાં શેષ અક્ષરો ત્રણ વધી જાય ત્યાં એ ત્રણનો પાછો નિર્દેશ કરવો પડે. એમ સગવડ કરતાં અગવડ વધી જાય. ત્રણના ગણો માત્ર આઠ થયા તે યાદ રાખવા સહેલા પડે, અને એક કે બે અક્ષરો શેષ થયે ત્યાં લઘુની લ અને ગુરુની ગ સંજ્ઞાથી તેનો સહેલી રીતે નિર્દેશ કરી શકાય. એટલે આ ગણપદ્ધતિનો જ વિશેષ ઉપયોગ થયો છે. આ પદ્ધતિનો મુખ્ય ફાયદો એ કે તેથી છન્દનાં લક્ષણો સૂઝોથી આપી શકાય છે. પિંગલના ગણાતા છન્દ:શાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય તેના પ્રાચીનત્વ કરતાં પણ તેના સૂત્રનિરૂપણનું છે એમ હું માનું છું.

આ વસ્ત્રે પદ્ધતિમાં અમુક અમુક લાભો રહ્યા છે. આમાં વર્ગીકરણ મુખ્યત્વે છન્દોના ચરણની અક્ષરસંખ્યાને અવલંબે છે. એટલે એ વર્ગીકરણ સહેલું પડે, તે અવશ્ય નિ:શેષ હોય, અને તેમાં નવા છન્દો સમાવવામાં કશો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત ન થાય. વળી તેનો એક બીજો લાભ એ છે કે આ વૃત્તોમાં પ્રાચીનતમ અનુષ્ટુભ, ત્રિષ્ટુભ અને જગતી એ વેદમાંથી સંસ્કારાઈ સંસ્કારાઈને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઊતરી આવ્યાં છે, અને સંભવ છે કે બીજાં ઘણાં, એ રીતે ઊતરી આવ્યાં હશે. તેની નિરૂપણપદ્ધતિ સાથે એક નામનો પણ સંબંધ રહે છે. અને ગણપદ્ધતિ યાદદાસ્તને માટે સહેલી છે અને તેમાં નિશ્ચિતતા પૂરેપૂરી સંપાદિત કરી શકાય છે. તેથી આજ સુધી આ પદ્ધતિ ચાલુ રહેલી છે. વિશેષ શું, આ છન્દોને જ કેટલાક અક્ષરગણછન્દનું નામ આપે છે. પણ આ પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય નથી જ. વૃત્તોના ચરણમાં ત્રણ ત્રણ અક્ષરોના સ્વાભાવિક અવયવો પડતા નથી જ. અને બીજું એ કે તેથી વૃત્તોના બંધનો અંદરઅંદરનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરી શકાતો નથી. દાખલા તરીકે આપણે ઉપર રચોદ્ધતા અને સ્વાગતાનાં લક્ષણો જોઈ ગયા

તેનો ગણાત્મક ન્યાસ જોઈએ. વધાં પિંગલોની પેઠે દલપતરામ આ પ્રમાણે આપે છે:

રથોદ્ધતા

રે નરો લગિ ધસે અશુદ્ધતા

તો નરોનિ ધિક છે રથોદ્ધતા

પ્રથમ આવતા રે ન રો લગિ એ તંત્રયુક્તિ પ્રમાણે રગણ નગણ રગણ લઘુ ગુરુ વતાવે છે. અર્થાત્ એનું લક્ષણ ર ન ર લગ થયું. સ્વાગતાનું

સ્વાગતા

રે નભાગિ ગઢનાથ જુઓ છો

સ્વાગતા શિદ સમૃદ્ધિ સુઓ છો.

ઉપરની રીતે જ અહીં સ્વાગતાનું લક્ષણ ર ન મ ગ ગ થયું. વન્નેને સરસ્વાવતાં એમ જણાય કે આમાં ર અને ન સમાન છે, પછી કશું સમાન નથી. અને વન્નેના આજ્ઞા વંધની સમાનતાનો તો ક્યાલ જ ન આવે. હવે અહીં હું જે સંધિન્યાસની પદ્ધતિ અસ્ત્યાર કરું છું અને જેનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ હું આગળ ઉપર કરવાનો છું તે પ્રમાણે સંધિન્યાસ મૂકતાં એ બે વૃત્તોની સમાનતા અને ભેદ વન્ને એકદમ વ્યક્ત થઈ જશે.

રથોદ્ધતા: ગાલગા લલલગા લગાલગા

સ્વાગતા: ગાલગા લલલગા લલગાગા

પહેલા બે સંધિઓ એકના એક છે, અને છેલ્લા સંધિઓ જુદા છે. અને તેમાં શો ભેદ છે, તે સર્વ અહીં માત્ર સંધિન્યાસ ઉપર એક જ નજર નાંચતાં પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ગણપદ્ધતિની અપૂર્ણતા દર્શાવવા આબો જ એક દાસલો બે સપત્તિક છન્દોનો લઠ.

શાલિની: ગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

માલિની: લલલલલલગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

વન્નેને આ સંધિન્યાસોથી સરસ્વાવતાં તરત સમજાશે કે વન્નેમાં મધ્યયતિ પછીના આજ્ઞા યતિચંડો સરસ્વા છે. એ યતિચંડોમાં વન્ને સંધિઓ એના એ જ છે. હવે તેનાં અક્ષરગણ લક્ષણો જોઈએ:

શાલિની: મ ત ત ગ ગ

માલિની: ન ન મ ય ય

आ लक्षण उपरथी बन्ने छन्दोमां क्याय पण समान संधिओ ह्ये एवी लेश पण सूचना मळशे नहीं.

अने ज्यां मात्रामेळनां लगात्मक रूपोने आ अक्षरगणोथी बतावेलां छे त्यां क्यांक क्यांक तो छन्दनुं आबुं स्वरूप ढंकाई जाय छे. दाखला तरीके 'छन्दःशास्त्र' मां वरसुन्दरी वृत्त आपेलुं छे तेनो मेळ दालदानां आवर्तनोनो छे. दालदानं त्यां गाललल एवं लगात्मक रूप आपेलुं छे. अने ए गालललनां त्यां त्रण आवर्तनो थई अंते गागा आवे छे. संस्कृत पंक्ति पण समजाय एवी छे.

स्वाद्यु शिशिरोज्ज्वलसुगन्धिजलपूर्णम्

मात्रामेळ छन्द तरीकेनां तेनां आवर्तनो ध्यानमां राखीने तेनो संधिन्यास नीचे प्रमाणे थाय.

वरसुन्दरी : गाललल गाललल गाललल गागा
आमां तेनां आवर्तनो स्पष्ट देखाई आवे छे. 'छन्दःशास्त्र' मां तेनो अक्षरगण-
न्यास नीचे प्रमाणे थाय छे.

वरसुन्दरी : भ ज स न ग ग (छ. शा., नि. ८, ९)

आ न्यास उपरथी जरा पण नहीं समजाय के आमां क्याई आवर्तनो छे. एक पण अक्षरगणनुं अहीं आवर्तन नथी देखातुं, ज्यारे वास्तविक रीते छन्द आवर्त-
नात्मक छे.

छन्दोनो मेळ व्यक्त थाय, तेना स्वाभाविक संधिओ स्पष्ट देखाय, अने छन्दोनो परस्पर संबंध देखाय ए रीते तेनां लक्षणो आपवां जोईए. सन्धिओनी संपूर्ण चर्चा तो आगळ आवशे, पण वृत्तनुं स्वरूप अने वृत्ताना संबंध, तेना समविषय अंशो प्रगट करवाने आ गण-पद्धति असमर्थ छे एटलुं तो आटलां दृष्टान्तो उपरथी समजायुं ह्ये.

हवे छन्दोनां लक्षणो आपवानुं शुरू करवा पहेलां एक गूंचवणवाळा प्रश्ननी चोखवट करी लेवी जोईए. आपणां पिगलोए आपेला छन्दो जोतां घणा छन्दो कविओए न बापर्या होय एवा मळी आवे छे. आ स्वच्छन्द बे दिशाए प्रवर्तलो छे. आपणे उपर जोई गया तेम पिगलकारोए उक्तादि वर्गो पादनी अक्षरसंख्या उपरथी नक्की कर्या छे. हवे कई एक एक के बव्वे अक्षरना छन्दो प्रचलित काव्योमां मळी आवता नथी. पण छव्वीस सुधी संख्या लई गया तो एक पण संख्या, वृत्त विनानी शा माटे रही जाय एवा आग्रहथी छव्वीस सुधीनी वधी संख्यानां वृत्तो आप्पां छे. वृत्त माटे पिगलकारोने प्रसिद्ध काव्योमांथी दृष्टान्तो

आपवानां नहोतां, पण जाते वनावीने छन्दनं नाम अंदर गूथीने ते मूकवानां हतां, एटले आवां कल्पित वृत्तो मूकवामां तेमने वस्तुस्थितिनो बाध न आव्यो. आ रीते अनुपयुक्त छन्दो पण पिंगलमां पेसी गया. आ अनिष्ट वलणने एक बीजी दिशापी अवकाश अने कदाच उत्तेजन मळधुं.

संस्कृत वृत्तो, उपर जोयुं तेम, एक चरणमां आवती अक्षरसंख्या उपरधी जुदा जुदा वर्गोमां पडे छे. तो ते उपरधी पिंगलकारोए हिसाब करवा मांडधो के अमुक अक्षरसंख्यामां गुरुलघुनी शक्य एटली बधी गोठवणीधी कुल केटलां वृत्तो थई शके? दाखला तरीके उक्त एकक्षरी छन्द छे, तेमां बे छन्दो थई शके, पहेलो एक लघुनो, बीजो एक गुरुनो. बे अक्षरना छन्दो चार रीते थई शके : गागा, गाल, लगा, लल. त्रण अक्षरना छन्दो आठ थई शके, आपणे ए निर्णय करेलो ज छे — मगण वगेरे आठ गणो छे. चार अक्षरोना एवा सोळ छन्दो थाय छे. 'वृत्तरत्नाकर' आनो आखो हिसाब आपे छे. सहेज जाणवा लखुं छुं के अगियार अक्षरना त्रिष्टुभनां आ रीते २०४८ वृत्तो थाय छे. 'रणपिंगल' तो आधी पण आगळ जईने अमुक वृत्त आ गणतरीए गणतां केटलामुं आवे तेनो पण आंकडो आपे छे. दाखला तरीके इन्द्रवज्रा 'रणपिंगल' प्रमाणे ३५७ मुं आवे छे. आ गणतरी नक्कामी छे एटलुं ज नहीं भ्रामक छे. नक्कामी एटला माटे के कोई वृत्त समजवामां, एटले के तेनो मेळ समजवामां आ गणतरी कशा पण उपयोगनी नथी. संगीतना रागनो मेळ समजवामां तेना स्वरोनां आंदोलनोनी संख्या गणवा बेसीए तेना जेवी ज आ नकामी छे. पण ए भ्रामक पण छे. एधी जाणे एवी गेरसमजण ऊभी थाय छे के नवां वृत्तो आवी कोई गणिताक पद्धतिए शोधातां हशे. अने आटली बधी शक्य संख्या, अने तेने मुकाबले वपरायेलां वृत्तोनी संख्या आटली बधी ओछी जोतां, पिंगल-कारो खाली पडेली संख्या पुरवा जाणे के नवां नवां वृत्तो करवा ललचाया. परिणाम ए आव्युं के पिंगलमां आवता छंदोमांधी कविओए वापरेला केटला अने पिंगलकारोना उपजावेला केटला ते अत्यारे कहेवुं मुश्केल छे. अलंकारोनी पेठे छन्दोनी संख्या वषती ज गई छे. दंडक वाद करतां 'रणपिंगल' लगात्मक (एटले एमां आवृत्तसंधि आवी जाय) अक्षरमेळनी संख्या १४२३ आपे छे. मराठी छन्दोरचना ८९६ आपे छे.

आ केवळ स्वच्छन्द, पिंगलकारोनी नजरमां नथी आव्यो एम पण नथी. क्षेमेन्द्र पोताना 'सुवृत्ततिलक'मां कहे छे के "न षट्सप्ताक्षरे वृत्ते विश्राम्भयति सरस्वती। (सु. ति. २, २) 'छ के सात अक्षरनां वृत्तोमां सरस्वतीने विसांमो मळतो नथी.' अने 'वृत्तरत्नाकर'ने पंगले चालनार 'छन्दोमंजरी' प्रस्तारनी बाबतमां मतभेद नोंधे छे :

વ્યવહારોચિતં પ્રાયો મયાચ્છન્દોઽન કીર્તિતમ્ ।

પ્રસ્તારાદિ પુનર્નોક્તં કેવલં કૌતુકં હિ તત્ ॥

(છં. મં. ક. ૬.૫)

‘મેં વ્યવહારોચિત છન્દ અહીં કહેલો છે. પ્રસ્તાર વગેરે કહ્યો નથી, કારણ કે તે કેવલ કૌતુક છે.’

આ ઉપરાંત પિંગલોમાં એક વીજો પણ જબરો ગોટાલો છે. એક જ છન્દનાં અનેક નામો મઢી આવે છે અને એક જ નામના અનેક છન્દો છે. આપણે આ વધી ભૂલભૂલામણી છોડી બને તેટલા સીધા અને સરલ માર્ગે ચાલીશું.

ત્યારે છન્દોની લક્ષણચર્ચા કરવામાં આપણી પહેલી પ્રતિજ્ઞા એ છે કે આપણે વપરાયેલાં વૃત્તો જ લઈશું. આમ કરવામાં મને ‘દલપતપિંગલ’ પાયા તરીકે લેવું ઠીક લાગે છે. એમ કરવાથી આપણી ભાષાના પ્રથમ પિંગલ સાથે આપણે અનુસંધાન રહેશે. અને દલપતરામમાં જે એક ઠાવકાઈ હતી તે એમના પિંગલમાં પણ જણાય છે. તેઓ પણ પ્રાચીન પિંગલપરંપરાને જ અનુસર્યા છે, પણ તેમના અક્ષરમેઢ વૃત્તોમાં, અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢવૃત્ત માત્ર ૨૫ જ છે. છન્દોરચનાના પ્રસિદ્ધ મરાઠી પુસ્તકમાં સદ્ગત પટવર્ધને વીસ જ વપરાયેલાં ગણાવ્યાં છે, તેમાંનાં અઢાર ‘દલપતપિંગલ’માં આવી જાય છે. માત્ર બે રહી જાય છે પ્રહર્ષિણી અને સુવદના, તે બન્ને પણ લઈશું અને તે ઉપરાંત નિરૂપણના પ્રયોજન માટે હું નર્દટક લઈશ. આટલી સ્પષ્ટતા પછી હવે છંદોનું નિરૂપણ હાથમાં લઉં છું. અને તેમાં પ્રથમ અયતિક વૃત્તો લઉં છું.

મેં ‘દલપતપિંગલ’નાં વૃત્તો સ્વીકાર્યાં છે પણ આગળ કહી ગયો તેમ હું પદ્ધતિ તો મારી જ રાખીશ. હું વૃત્તોને ગોત્રવાર લઈશ, તેમના અંદર અંદરના સંબંધો ધ્યાનમાં રાખી તેમને ભેગા કે પાસે પાસે નિરૂપીશ, અને લક્ષણો પણ સંધિન્યાસથી આપીશ, ગણપદ્ધતિએ નહીં. એમ કરવામાં સંખ્યાવલંબી ઉક્તાદિ વર્ગીકરણ સચવાશે નહીં એ કહેવાની જરૂર નથી, જોકે એક માહિતી તરીકે ન્યાસ સાથે અક્ષરોની સંખ્યાનો આંકડો મૂકીશ.

અહીં વેદમાંથી ઊતરી આવેલા ત્રિષ્ટુભોધી આપણે પ્રારંભ કરીશું. પ્રથમ ન્યાસ આપીશ અને પછી તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે બને ત્યાં સુધી પ્રચલિત સાહિત્યમાંથી એક એક દૃષ્ટાન્ત આપીશ.

इन्द्रवज्राः गागालगागा ललगा लगागा

૧૧

આનું દૃષ્ટાન્ત આ જ પ્રકરણમાં આવી ગયું છે એટલે અહીં જુદું ઉતારતો નથી.

ઉપેન્દ્રવજ્યા : લગા લગાગા લલગા લગાગા

૧૧

દૃષ્ટાન્ત : અપાદ છો તોય ગતી કરો છો,
કરો નથી તોય કરે પ્રહો છો,
અચલુ છો તોય તમે જુઓ છો,
અકર્ણ છો તોય તમે સુણો છો.

‘ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા’

આ વસ્ત્રેની પવિત્રઓના મિશ્રણથી ઉપજાતિ છન્દ બને છે. ઉપરના બેની અપેક્ષા આ છન્દ જ વધારે વ્યાપક રીતે સંસ્કૃત તેમ જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વપરાયો છે. તે સાથે નોંધવું જોઈએ કે ગુજરાતીમાં ઉપજાતિમાં આ બે ઉપરાંત બીજા ઘણા છન્દોનાં મિશ્રણો કરવામાં આવે છે, જેની આપણે આગળ ચર્ચા કરીશું. દૃષ્ટાન્ત : —

આયુષ્યના ઝંબરમાં ઝમેલો
જુવાન શંભે ક્ષિતિજો વઢોટી,
ને પેલિ લે પ્રાણ પ્રયાણધેલો
ભવિષ્યની કૂચ તળી રજોટી.

‘મોસરે’, ગંગોત્રી

આમાં ૧ લી અને ૩ જી ઇન્દ્રવજ્યાની છે, ૨ જી અને ૪ થી ઉપેન્દ્રવજ્યાની છે. આ બે છન્દની પંક્તિઓ અમુક ક્રમમાં જ આવવી જોઈએ કે સરખી સંખ્યાની જ આવવી જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. ગમે તેટલી ઓછીવત્તી આવે, ગમે તે ક્રમમાં આવે. અને આમાં એકી પંક્તિઓનો અને વેકીનો પ્રાસ મેલવ્યો છે તે પણ શોભા અર્થે મેલવ્યો છે, છન્દને એ આવશ્યક નથી. વૃત્તોમાં કોઈ પ્રકારનો પ્રાસ આવશ્યક હોતો નથી. ગુજરાતીમાં પ્રારંભમાં કવિઓ વૃત્તોમાં પણ પ્રાસ મેલવતા, પણ ધોડા જ સમયમાં તેનો ત્યાગ પ્રયો છે, અને અત્યારે કોઈ નિયમ તરીકે પ્રાસ રાખતા નથી, શોભા તરીકે રાખે તે જુદો પ્રશ્ન છે.

ઇન્દ્રવંશ : ગાગાલગાગા લલગા લગાલગા ૧૨

વંશસ્થ : લગા લગાગા લલગા લગાલગા ૧૨

આ વસ્ત્રેમાં, ઉપર આવી ગયેલા ઇન્દ્રવજ્યા અને ઉપેન્દ્રવજ્યામાં ઉપાન્ત્ય સ્થાને એક લઘુ વધારે છે. પણ તેથી તેના સંધિઓના વિભાગો ફરી ગયા છે. આને દૃષ્ટાન્તોની જરૂર માનતો નથી. હ્રાસ્યુધ આના મિશ્રણનો ઉપજાતિ સ્વીકારે છે. ગુજરાતીમાં ત્રંદુભના ઉપજાતિ સાથે આ જગતીના ઉપજાતિનું પણ મિશ્રણ થાય છે. દૃષ્ટાન્ત : —

હતી ગઢી ધારતળી જ ટોલે
 ચોપાસ નાગા નગ ડપરે ચળી;
 ગયા હઠી શત્રુ, પઢી જ સાંસ,
 દિવાલ ઠેકી નિકલ્લધો ગઢીધળી.

‘શૌરદોરો’, મળકાર, પૃ. ૨૨૭

અહીં પહેલી અને ત્રીજી ઉપેન્દ્રવજ્રાની છે. ત્રીજી ઇન્દ્રવંશાની અને ચોથી વંશસ્થની છે.

આ પછી વસન્તતિલકા લઈએ : તેનો લગાત્મક ન્યાસ :—

વસન્તતિલકા : ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા ૧૪

પહેલાં દૃષ્ટાન્ત આવી ગયું છે છતાં એક ત્રીજું લઈએ :

છે એક જો ! સબલ નિર્વલનો જ પાતા;
 વ્હાલી ! હવે સ્વિર થઈ ધર્યં ચિત્ત શાતા. —
 જો ! લેલું આ અસિ પ્હુળે ચમકે અનન્ત,
 ને ચિત્ત આ ચમકિને વન્યું લેગવન્ત.

‘ઉત્તરા અને અભિમન્યુ’. હૃદયવીળા, પૃ. ૭૩

આવૃત્તના લક્ષણમાં ઘળાંધરાં સંસ્કૃત પિંગલો યતિનો ઉલ્લેખ કરતાં નથી પણ ‘શ્રુતબોધ’ આઠમે અક્ષરે યતિ કહે છે. માલ કાલિદાસે આ યતિ માની નથી. ગુજરાતી કવિઓ પણ પાઠી નથી. ઉપરના દૃષ્ટાન્તમાં જ પ્રથમ ચરણમાં આઠમે અક્ષરે શબ્દ પૂરો થતો નથી. લલપતરામે પણ આ યતિનો નિર્દેશ કરેલો નથી. એટલે સર્વ રીતે આ વૃત્ત અત્યંત વૃત્તોમાં પડે છે.

આ પછી હું ચપલા લઉં છું. એ વપરાશમાં માગ્યે જ આવે છે. પણ લલપતરામ આપે છે માટે લઉં છું. અને આપણને એક દૃષ્ટાન્ત તરીકે એ આગળ કામમાં આવશે.

ચપલા : ગાગાલગા લલલગા લલગા

૧૧

દૃષ્ટાન્ત : તેં માજિ લાગવિજ હાય લઈ,
 કાં જાણિ જૂવ ચપલા જ થઈ;
 તે ઠામમાં ન ધરિ તેં ઠરવા.
 પસ્તાવ છોડ પછિથી કરવા.

દ. પિ. અક્ષરમેઢ છંદ ૪૧, પૃ. ૪૧

આ પછી હું રચોદ્ધતા લઉં છું.

રચોદ્ધતા : ગાલગા લલલગા લગાલગા

૧૧

કાલિદાસે રઘુકુમારના કેટલાક સર્ગોમાં આ છન્દનો વ્યાપક રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. અર્જુનોન યુગમાં કવિઓએ આ વહુ વાપર્યો નથી. જોકે મધ્યકાલીન યુગમાં કવિઓએ એનો પ્રયોગ ઠીકઠીક કર્યો છે (વૃત્તરચના, પૃ. ૫૫) કાન્તે અપ્રસિદ્ધ રાણેલાં પૂર્વ કાવ્યોમાંથી એક દૃષ્ટાન્ત નીચે ઉત્તારું છું :

સજ્જ એ સઢપવી થઈ રહી,
નીકળ્યાં મુલ્લદતા મને વહી,
મંદ મંદ પ્રિય સાથ જાઉં છું,
વાટમાં સરસ કાંઈ ગાઉં છું.

‘સૃષ્ટિસીદર્શી મન ઉપર થતી અસર’, પૂર્વાલાપ આધુનિક સમયમાં પાછો આ વપરાવા માંડ્યો છે. આ પછી આને મળતો સ્વાગતા લઈએ.

સ્વાગતા : ગાલગા લલલગા લલગાગા

૧૧

આ પળ રચોદ્ધતાની પેઠે મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં વપરાયો છે. (વૃત્તરચના, પૃ. ૫૫) આનું દૃષ્ટાન્ત પણ કાન્તનાં પૂર્વ કાવ્યોમાંથી લઉં છું :

વાર તો વહુ ગઈ ન હતી જ્યાં
એ પ્રદેશ થકિ મુક્ત થયાં ત્યાં.
અંધકાર ટલતાં અજવાળું,
એ સુશોભિત વહુ જ નિહાળું.

એજન

અને મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં રચોદ્ધતા-સ્વાગતાનો ઉપજાતિ પણ થયો છે :

દેવિ દ્રૂપદિય રાહિ સાંભલી,
હાથિ લેઈ હથિયાર આંબિલી;
भीम भीरु इम कीचक कूटइ
तेह आगलि न कोई बिछूटइ.

વૃત્તરચના, પૃ. ૧૩

પહેલી બે પંક્તિઓ રચોદ્ધતાની છે. બીજી બે સ્વાગતાની છે. અહીં પ્રાસમાં આવતો ‘ટઈ’ સંયુક્તસ્વરનો હોઈ તેને એક ગુરુ ગણવાનો છે.

આ પછી હું મંજુભાષિણી લઉં છું. તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે દલપતરામનો સ્તવગણદંડ જ ઉતારું છું :

મંજુભાષિણી : લલગા લગા લલલગા લગાલગા ૧૩

સજ સાજ ગોલિ ગુણનો સુવાસિની,
વલિ થા મલી જ વિધ મંજુભાષિણી;
જશ તો જરૂર જગ મધ્ય જામશે,
પરિપૂર્ણ સૂત્ર પળ તો તું પામશે.

દ. પિ., અક્ષરમેલ છંદ ૭૫, પૃ. ૪૯

આ છન્દ ગુજરાતીમાં વહુ વપરાયો નથી, જોકે સુન્દર છે. માઘે 'શિશુપાલવ'ના તૈરમા સર્ગમાં આનો વ્યાપક તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. હું કે. હ. ધ્રુવના ચિત્રદર્શનના ભાષાન્તરમાંથી એક દૃષ્ટાન્ત નીચે ઉતારું છું :

ઊર જાણું આજ વરતે સુલગ્ન તે,
જવ ગૌતમે ઘટિત યુવત કંકણે,
તવ પાણિ ઉત્સવ સમાન પામિને,
પ્રમદે ! પ્રમોદ પ્રસર્યો રહે રહે.

સા. વિ. ભા. ૧, પૃ. ૩૪

આ પછી કલહંસ. તે પણ ગુજરાતીમાં વપરાયો નથી :—

કલહંસ : લલગા લગા લલલગા લલગાગા ૧૩

સજશે સગાથિ શુભ સ્નેહ રહીને
કલહંસ કંઠ કરિ વાણિ કહીને;
સુખ સાજ આજ ધરિ લાજ વધારે,
શુભ કાજ તે જ જન સર્વ સુધારે.

દ. પિ., અક્ષરમેલ છંદ ૭૭, પૃ. ૪૯

આનું મૂળ નામ કુટજ છે. માઘે 'શિશુપાલવ'માં તે પહેલી વાર વાપર્યો અને તેમાં કુટજ શબ્દ આવે છે તેથી એ નવા છંદનું નામ 'કુટજ' પડ્યું. પદવર્ધન નોંધ કરે છે કે એ શ્લોકમાં 'ભ્રમર' શબ્દ પણ આવે છે તેથી એ છંદને કોઈ ભ્રમર પણ કહે છે. ('છન્દોરચના' પૃ. ૧૦૧) તેનું મુક્ત સમશ્લોકી ભાષાન્તર નીચે મુકું છું :

વનમાં પ્રમત્ત ભ્રમરો કુટજોમાં
નિરક્ષી, વઢી ગગનમાં જલભારે
લલ્લતા ધનો, શિલ્પરિની સહુપાથી
ટહુકી રહે મયુર ગીત લહેકે.

આ પછી પ્રમિતાક્ષરા લડે છે.

પ્રમિતાક્ષરા : લલગા લગા લલલગા લલગા ૧૨

ઘાઠ શૂં કરે તું તરુણી તરુણી,
ધરણી વિકાર, મલની ભરણી;
મનુષ્યાવતાર કરની કરણી,
હરિભવિત મુક્તિપદની સરણી.

વૃત્તરચના, પૃ. ૫૫

અર્વાચીન સાહિત્યમાં બહુ વપરાયો નથી પણ છન્દ સુંદર છે, અને માઘે આલો નવમો સર્ગ આ છન્દમાં લખ્યો છે.

આ પછી ચન્દ્રવર્ત્મ લઈએ.

ચન્દ્રવર્ત્મ : ગાલગા લલલગા લલલલગા ૧૨

આ છન્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ વપરાયેલો જોયાનું સ્મરણ નથી. દલપતરામે લીધો છે તેથી, અને આ જ કુટુંબનો હોવાથી અહીં આપું છું. તેનું દૃષ્ટાન્ત દલપતરામમાંથી લઉં છું :

રાત ભાસકિ મયાનક સરશું,
ચન્દ્રવર્ત્મ નજરે નહિ નિરશું,
સાહજુડ શુકિયાં બહુ સરણાં,
હાથિ વાઘ વરુ ને ઘઊં હરણાં.

દ. પિ., અક્ષરમેલ છંદ ૬૦, પૃ. ૪૩

અને પ્રિયંબદા :

પ્રિયંબદા : લલલગા લલલગા લગાલગા ૧૨

ન ભજરે પ્રમુજિ કેમ તૂં કદા,
પરમ મિત્ર પ્રમુ છે પ્રિયંબદા;
સરસ ગાંતિ પ્રમુથી પમાય છે,
પ્રમુ વિના દુલ્લ સરાં જમાય છે.

દ. પિ., અક્ષરમેલ છંદ ૬૭ પૃ. ૪૭

આ પણ સંસ્કૃત કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ વપરાયેલો જોયો નથી. 'રાઈના પવંત' માંથી એક દૃષ્ટાન્ત મળી આવે છે :

પ્રણયના મધુર રંગની પિછી
હૃદયના પટપરે ફરેતિ જ્યાં,

सळगतो प्रबळ अग्नि कण्टनो

निकट ए पट पुठे अदृष्ट त्यां.

‘राईनो पर्वत’ अंक ७, प्रवेश १, पृ. १३२.

आ पछी द्रुतविलंबित लईए :

द्रुतविलंबित : लललगा ललगा ललगा लगा

१२

बहि जतां झरणां भ्रमने हरे,

निरखतां रचना नयनो ठरे;

मधुर शब्द विहंग बघां करे,

रसिकनां हृदयो रसवी भरे.

‘वसन्तविजय’, पूर्वालाप

आ संधिओमां ललगा अक्षरोनां आवर्तनो थाय छे तेथी कविओ गमक-
चमत्कृति लाबवा आ छन्दनो पुष्कळ उपयोग करे छे. गुजरातीमां तेवी एक
दाखलो पंडित गट्टलालना श्लोकनो नीचे उतारूं छुं :

नवि करी बकरी मति हाथमां

अमर हेम रहे नहि साधमां

नर सदा रसदायक देवने

निरख मूरख मूरति सेवने.

सुभाषित रत्नभांडागार (गुजराती भाषांतर साथे)

पृ. ५९७

हवे हुं अर्थसमवृत्तो लउं छुं, अलबत अहीं लीघेलां आ वृत्तो लगात्मक
ज छे, अने तेथी तेमने विशे एटलूं कहेवानी जरूर छे के ते बघां मूळ मात्रा-
गर्भ छन्दो छे अने तेमनो मात्राखंड संस्कृत साहित्यकारोने हाथे स्थिरलगात्व
पामवायी ते संपूर्ण लगात्मक वृत्तो बग्यां छे, एटले एने हुं अहीं स्थान आपुं
छुं. दलपतरामे आवा बे छन्दो आपेल छे तेमां पहेलाने बेंतालीय कहेल छे.
पण ए नाम भ्रामक छे, कारण के एक अर्थमां ते मात्रागर्भ छन्दोना आखा
वर्गनुं वाचक छे. आ वर्गमां बे अवान्तर वर्गो आवे छे : (१) बेंतालीय
(विशेष अर्थमां), (२) औपच्छन्दसिक. बध्नेना अनुक्रमे दाखला लईए. पहेलामां
प्रथम विद्योगिनी के सुन्दरी : (जेने दलपतरामे बेंतालीय कहेल छे) :

विद्योगिनी के सुंदरी : ललगा ललगा लगालगा १०

ललगागा ललगा लगालगा ११

ગગને ધુમરાઈ વાદળી
 ચિરહીનાં હૃદયાં દર્દી દહીં;
 રહિ હા મહિ રેલિ ઘૂંટિયે!
 ન પહે પંચિ રવીંદુ ઘૂંટિયે.

‘છાયાઘટકર્પર’, સા. ચિ. ૧, પૃ. ૧૦

આ છન્દમાં દ્રુતચિલંબિતની પેઠે લલગાનાં આવર્તનો છે અને તેથી આ છંદ
 પણ યમકરચનાને અનુકૂળ છે. જેમ કે

કરવા કર વાવરો મને,
 સુખિયારો સુખિયા ભજૂં તને;
 વળસે વળસેવના થકી
 નરધારી નરધારણા નકી.

‘દ. પિ.,’, પૃ. ૬૬

આ જ પેટાવર્ગનો બીજો છંદ અપરવચ્ચ :

લલલલલલગા લગાલગા	૧૧
લલલલગા લલગા લગાલગા	૧૨
મનવિ ઉપરનાં જ મીઠડાં	
વળરસ જે કરિયે મનામણાં,	
ન ચતુર ઠર તે હરી શકે;	
વ્યમ મણિ કૃત્રિમ રાગના, સજ્જે!	

‘પરાક્રમની પ્રસાદી’ ૨-૨૧ (૧૯૧૮)

આ વચ્ચે વૈતાલીય પેટાવર્ગનાં લગાત્મક રૂપો ધયાં. હવે વૈતાલીયના બીજા
 પ્રકાર ઔપચ્છન્દસિકનાં લગાત્મક રૂપો જોઈએ :

માલ્યભારા અથવા માલ્યમારિણી : લલગા લલગા લગા લગાગા ૧૧

લલગાગા લલગા લગા લગાગા ૧૨

જલ્લ દડ્ડડ આમથી દડ્ડડે,
 ભરવેગે ગિરિગહ્વરે હડ્ડડે;
 ઘહુડે ઘન; બીજાળી ઘવૂકે,
 અહિ તે જોઈ ડરે દરે ઢવૂકે.

‘છાયાઘટકર્પર’, સા. ચિ. ૧, ૧૧

પુષ્પિતાગ્રા : લલલલલલગા લગા લગાગા	૧૨
લલલલગા લલગા લગા લગાગા	૧૩
પ્રમુદિત થઈને સુખી રહે એ,	
અનુભવતો કંઈ ભાવ એ નવીન;	
અવિદિત ગતિથી સરે ય દેવી	
અકલ કલા કવિએ રહે નિહાળી.	

‘દર્શન’, સ્મૃતિ

આ વસ્ત્રે છન્દો, વૈતાલીયના ઔપચ્છન્દસિક વિભાગના છે, પણ એ નામે પણ એ વર્ગનું એક લગાત્મક રૂપ બનેલું છે. આપણે તે જોઈએ :

ઔપચ્છન્દસિક : લલલલલલગા લગા લગાગા	૧૨
લલગાગા લલગા લગા લગાગા	૧૨
જઠ સરમર મેઢુલો સરતાં,	
રસમાં મગ્ન કદંબ પાંગરતાં;	
નવલ અવલ ફૂલનો કઢો એ	
નિરલ્પતાં સટકે કુંઢી કુંઢી એ.	

‘છાયાષટકર્પર’, સા. વિ. ૧, પૃ. ૧૫

જરા જ પૃથ્વકરણથી જણાશે કે અહીં પહેલી પંક્તિ પુષ્પિતાગ્રાની છે અને બીજી માલ્યમારાની બીજી છે. વઢી પુષ્પિતાગ્રાને પણ કોઈ ઔપચ્છન્દસિક કહે છે. (વૃ. ર., ચૌ. ૪, ૧૧, પૃ. ૧૧૨)

મધ્યયતિ વિનાનાં લાંબાં વૃત્તો ઘડુ થોડાં છે. તેમાંથી હું પ્રથમ પૃથ્વી લઈશ. ન્યાસ : —

પૃથ્વી :	લગા લલલગા લગા લલલગા લગા લાલગા	૧૭
દૃષ્ટાન્ત :	વિહંગ, ઝડ ! જો લસે અશ્વટ વ્યોમ આશામયી !	
	ચહે નયન જે દિશા નમ નવીન તે દાલવે :	
	ચહે હૃદય રંગ જે સુરકમાન તે સ્ત્રીલવે :	
	વિહંગ ઝડ ઝડ રે ! ઝડળ ઘન્ય હો તાહરાં.	

‘ઝડઝયોન્મુલ નૌજુવાનને’, મળકાર પૃ. ૧૫૩

પિંગલનું ‘છન્દઃશાસ્ત્ર’, ‘વૃત્તરત્નાકર’, ‘છન્દોમંજરી’ વગેરે સર્વ સંસ્કૃત પિંગલો આ વૃત્તમાં આઠમે અક્ષરે યતિ માને છે. કે. હ. ધ્રુવ કહે છે તેમ “પ્રાચીન

સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસ, ભવમૂર્તિ આદિએ તે સ્વીકારી નથી.^{૧૫}
('સત્યવાદ અને પક્ષવાદ,' સા. વિ. ભા. ૧., પૃ. ૧૧૫-૬) એટલે આનું
સ્થાન અત્યંતિક વૃત્તોમાં જ છે.

આ પછી હું નર્દટક લઉં છું. તેનો ન્યાસ :—

નર્દટક : લલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા ૧૭

દૃષ્ટાન્ત : અગણિત વર્ષ ને યુગ અનેક વ્યતીત થયાં
સ્રવતર મંત્રથી બધિર કેવલ કર્ણ બન્યા;
નહિ લલિતાનનો પલ પલે પળ પાર રહ્યો,
કલુષિત મસ્ત્રથી અલિલ કુંડ ભરાઈ ગયો.

'નરમેધ', સ્રોતસ્વિની

આ વૃત્ત ગુજરાતીમાં નહીં જેવું જ વપરાયું છે. બોટાદકર સિધાય કોઈએ
વાપર્યાનું મને સ્મરણ નથી. ભાગવતમાં આવતી વેદસ્તુતિ આ વૃત્તમાં છે અને
તેથી તે પુરાણીઓને પ્રિય છે. આને પિંગલે અવિતથ કહ્યું છે (છ. શા.
નિ. ૮, ૧૪) અને અત્યંતિક ગણ્યું છે, ત્યારે 'વૃત્તરત્નાકર' અવિતથમાં દશમે
મધ્યયતિ મૂકે છે (વૃ. ર. ચૌ., પૃ. ૧૨૫) અને સાતમે યતિ મૂકી તેને
નકુંડક કહે છે. (એજન, પૃ. ૯૮) આમ અવિતથ સંબંધી પિંગલોમાં મતભેદ
હોવાથી હું એ નામ નથી સ્વીકારતો. વઢી એ નામ ગુજરાતીમાં કદી વપરાયું
નથી. ગુજરાતીમાં બે નામો કંઈક પરિચિત છે. બોટાદકરે ઉપરના કાવ્ય ઉપર
વૃત્તનું નામ નર્દટક અથવા નરકૂટક કહેલું છે. પણ નરકૂટકમાં 'વૃત્તરત્નાકર'
યતિ મૂકે છે, એટલે એ નામ ન સ્વીકારતાં હું બીજું નર્દટક સ્વીકારું છું, જેને
'છન્દોમંજરી' અત્યંતિક ગણે છે (છ. મં. ક. દ્વિતીય સ્તવક. અત્યષ્ટિમાં વૃત્ત
૬, પૃ. ૧૨૮). વધુ ઓછું વપરાયેલું હોવા છતાં લેવાનું કારણ એ કે અત્યંતિક
લાંબાં વૃત્તોની ચર્ચામાં એ ઉપયોગી છે.

હવે હું સપતિક વૃત્તો લઉં છું. તેમાં શાલિની ગોત્ર સૌથી મોટું છે
તે પ્રથમ લઉં છું. અત્યંતિક વૃત્તોમાં પ્રથમ આવતું ઇન્દ્રવજ્રા જેમ ત્રિષ્ટુભ એટલે
અગિયાર અક્ષરનું છે તેમ આ શાલિની પણ અગિયાર અક્ષરનું છે, અને

૫. મર્તુહરિશતકના પ્રસિદ્ધ નીચેના શ્લોકમાં પણ આઠમે અક્ષરે યતિ નથી.

લભેત સિકતાસુ તૈલમપિ યત્નતઃ પીઢયન્
પિબેચ્ચ મૃગતૃણિકાસુ સલિલં પિપાસાદિતઃ ।
કદાચિદપિ પર્યટન્ શશવિષાણમાસાદયે-
ન્ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્ખજનચિત્તમારાધયેત્ ॥

ઉપનિષદોમાં પુષ્કલ વપરાયેલું છે. આગલ કહી ગયા પ્રમાણે મધ્યયતિનું સ્થાન બતાવવા હું દંડ મૂકીશ.

શાલિની : ગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

૧૧

મૃત્યુ આજે આવે સેસી ઘડીક
કેં દ્વાડાની વાત પૂરી કરીએ;
તારેમારે નાંહિ સંબંધ જૂજ,
જે જ્ઞાસી તો કેલવ્યો તેં જ ભાઈ !

‘મૃત્યુને’, નિસીધ

અહીં ચોથે અક્ષરે યતિ આવે છે. અને એ યતિથી વૃત્તના બે સંઢો પડે છે, જેને આપણે યતિસંઢો કહીશું. અહીં પહેલો યતિસંઢ ચાર અક્ષરનો છે, બીજો સાતનો. આ દૃષ્ટિએ અયતિક વૃત્તને આપણે અસંઢ અને સયતિકને સસંઢ કહી શકીએ.

શાલિની પછી આપણે વૈશ્વદેવી લઈએ :

વૈશ્વદેવી : ગાગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

૧૨

દૃષ્ટાન્ત : એ તે સંપાતીપુત્ર શું કામનો છે ?
કે અશ્વત્થામા કુંતિ ને રામનો છે ?
કે શું રાધાનો રાવણી શૌર્યસેતુ ?
પંડે પાંડુનો કે શું છે શ્વેતકેતુ ?

‘મૂલ્લકટિક’નો અનુવાદ સા. વિ. ભા. ૧, પૃ. ૫૪

અહીં તરત સમજાયું હશે કે શાલિનીના પહેલા સંઢમાં એક ગુરુ ભલ્લપાથી વૈશ્વદેવી વૃત્ત થયું છે.

એ ગોત્રનું હવે જરા લાંબું—સત્તર અક્ષરનું બીજું વૃત્ત લઈ.

મંદાક્રાન્તા : ગાગાગાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા ૧૭

દૃષ્ટાન્ત : છૂપી ઝંબે ઘનપડ મહીં તારલા વ્યોમઝકે
નિદ્રા મીઠી ગિરિ નદિ અને વિશ્વ આશૂંય લે છે;
ને રૂપેરી શ્રમિત દિસતી બીજલી એક સ્થાને,
સૂતી સૂતી હસતિ મુધુરું સ્વપ્ન માંહીં દિસે છે.

‘વિત્ત્વમંગલ’ : કેકારવ, પૃ. ૫૫

આમાં બે મધ્યયતિઓ છે. આને શાલિની સાથે સરસાવવાથી વસ્ત્રેના સમાન સંધિઓ એક જ પઠનથી છતા થઈ જશે. એ ગોત્રનું બીજું વૃત્ત સ્ત્રગ્ધરા :

સગ્ધરા : ગાગાગાગા લગાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા ૨૧

ધૂ ધ્વૂ ધૂ ધૂ ધ્રુવતી ! ગહનગિરિ, ગુફા, કાનને ગાજિ ઝૂટે !
 પ્હાડોણ ત્રાંડ તોડી ગગન ધ્રુમિ જતી, આમના ગામ છૂટે !
 ઝમી છે પિંગળા ધી ચટપટિત સટા ! પુચ્છ શૂં વીજ વીજે ;
 સ્વારી એ કેસરીની ! ત્રિભુવનજયિની ચંડિકા એયિ રીજે !
 'વિકરાળ વીર કેસરી', પ્રવાસ પુષ્પાંજલિ પૃ. ૪૨

આમાં પણ વે મધ્યયતિઓ છે. આ પછી હું માલિની લઉં છું.

માલિની : લલલલલલગાગા । ગાલગા ગાલગાગા ૧૫

દૃષ્ટાન્ત : સરસ સરલ વાક્યે, ચોરતી ચિત્ત પ્યારી,
 ચરણ સુવરણેથી સોમુળી કાન્તિ ધારી;
 સુમુળવતિ સુરુપા, સૂરિતીવાન શાળી,
 નવ ત્રિય ? નહિ, ભાઠી કાન્તની શાન્ત વાળી !
 'સાધરસપ્તક', નવુરામ સુન્દરજી

આની પછી હરિણી લઈએ :

હરિણી : લલલલલલગા । ગાગાગાગા । લગા લલગા લગા ૧૭

દૃષ્ટાન્ત : હૃદયવનના મીઠાવોલા મુસાફર હંસલા !
 વિપુલ જલના વાસી ! મોઢા ! ન માનસ હોય આ !
 શ્રમિત દિસતો ત્હોયે જા જા જહીં તુજ સ્થાન છે !
 ઝજઝ વનમાં શાનો, વાપૂ ! કશોય વિરામ છે ?
 'નૂતન સત્તા પ્રતિ', કેકારવ, પૃ. ૨૧૨

આ પછી હું સુવદના લઉં છું. ગુજરાતીમાં તે વહુ વપરાયો નથી. તેનું દૃષ્ટાન્ત કે. હ. ધ્રુવના 'મુદ્રારાક્ષસ'ના સમશ્લોકી અનુવાદમાંથી લઉં છું.

સુવદના : ગાગાગાગા લગાગા । લલલલલલલગા । ગાગા લલલગા ૨૦

દૃષ્ટાન્ત : ગર્જતા, ભેલડોને બઠ કરિ દઢતા, કાઢા તન છતાં,
 સિંદૂરે શોણ, પ્રોઢા મૂજ ગજ મદનૂં વારી બહવતા;
 પ્રોઢો જે શોણ નામે નદ, ધન વનથી કાઢો, તટ બઢે,
 મોઢે ને નીર રેલે મરજિ, પિ જ જસે તેનૂં સહુ જઢે.
 'મુદ્રારાક્ષસ', ૪, ૧૬ કે. હ. ધ્રુવ

અહીં શાલિની ગોત્ર પૂરું થાય છે. એ પછી એક નાનું ગોત્ર લઉં છું. પ્રહર્ષિણી અને રુચિરાનું. પ્રથમ પ્રહર્ષિણીનો ન્યાસ આપું છું.

પ્રહર્ષિણી : ગાગાગા । લલલલગા લગા લગાગા ૧૩

દૃષ્ટાન્ત : ક્રોધાગ્ની તણિ નિજ જ્ઞાલ મધ્ય જેણે
તંદોને જલપિ પ્રજાલિયા નયેને
તે ચંદ્રગ્રહણનિ ગાય હૈરિ હાવે
ધેરાવો નરપતિ ચંદ્ર શંકિ આવે.

‘મુદ્રારાક્ષ’, પ્રસ્તાવતા, ૭ કે. હ. ધ્રુવ

ગુજરાતીમાં આ વૃત્ત વહુ નથી વપરાયું, પણ સંસ્કૃત મહાકાવ્યોમાં એ ઘણું પ્રચલિત છે અને સુંદર પણ છે. આ પછી રુચિરા.

રુચરા : લગાલગા । લલલલગા લગાલગા ૧૩

દૃષ્ટાન્ત : ગજેન્દ્ર શા મદભર મંત્રિમુખ્ય બે
મહીતલે વળ અતુલે વહી મરે;
તહીં ઘ્રીલી કરિણિ શિ રાજલક્ષ્મિ તે
અનિલચયે અતિ અટવાય છે સરે!

एजन्, ૨, ૪

૬. ‘ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર’માં આ વૃત્તને પ્રભાવતી કહેલ છે (મ. ના. ચૌ. ૧૬, ૫૮ પૃ. ૧૮૬)

કે. હ. ધ્રુવે ‘લલપતિપિંગલ’ની ૨૨ મી આવૃત્તિ મુધારી ત્યારે લલપતરામના મૂળ પ્રભાવતી નીચે નીચે પ્રમાણે ટિપ્પણ મૂક્યું : “પ્રભાવતીમાં ચોથા અક્ષર પછી યતિ છે. સંસ્કૃત ગ્રંથો પ્રમાણે રુચિરા કિંવા પ્રભાવતીનું લક્ષણ નીચે મુજબ છે.

જિમે સજી ગૃહ જગમાં વઢાવતી,
પ્રભાવ તું, શ્રુતિ રુચિરા પ્રભાવતી;
સદૈવ હું ભવું તુજને જ, ભારતી,
રહે મને કવિજનની ! વિસારતી.”

દ. પિ. અક્ષરમેલ છંદ ૭૧. પૃ. ૫૦

અહીં સ્પષ્ટ રીતે રુચિરા અને પ્રભાવતી એક છે, અને તેનું લક્ષણ ઉપર આપ્યા પ્રમાણે છે એવો ધ્રુવનો અભિપ્રાય છે. આ આવૃત્તિ ૧૯૨૨ ની છે. એટલે આને જ હું, તેમનો છેવટનો અભિપ્રાય ગણું છું. તે પહેલાંના ૧૯૦૮ના ‘પદ્યરચનાના પ્રકાર’ના લેખમાં તેમણે પ્રભાવતીનું લલપતરામે આપેલું સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું હતું. (સા. વિ. ૨, ૨૭૫) તે નીચે પ્રમાણે હતું.

તું ભાસિ જે, ગુણ ગણના શિલાવતી,
સ્નેહી સદા, મુજ પણ તું પ્રભાવતી;

આ પછી હું શિશ્વરિણી લઉં છું, જે સંસ્કૃત ગુજરાતી વન્ને સાહિત્યમાં પુષ્કળ વપરાયો છે. એને બીજા કોઈ પ્રચલિત છન્દો સાથે કુટુંબસંબંધ જણાતો નથી.

શિશ્વરિણી : લગા ગાગાગા । લલલલલગાગા લલલગા ૧૭

દૃષ્ટાન્ત : ક્વચિદ્ રંગે ઘેરે સરવર લહેરે ઠમકતી,
ક્વચિત્ જ્યોત્સ્નામાંહી સ્વરણમયિ કાન્તી સમકતી,
ક્વચિત્ પ્રાચીનાંહી શિરમણિ ધરીને રિસવતી;
ક્વચિદ્ અંધારામાં પ્રણતલય સેલે સ્વિજવતી.

‘ક્લાંત કવિ’, ક્લાન્ત કવિ

આ પછી પ્રસિદ્ધ શાર્દૂલવિક્રીડિત લઈએ.

શાર્દૂલવિક્રીડિત : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગાલગા ગાલગા ૧૯

દૃષ્ટાન્ત : આવે શાન્ત સમે શિ સ્ખલ્લજલ વહી, ઝળી, નદીઓ, લઢી —
સંગીત-શ્વવિન વિસ્તરે ! અનિલની ત્હેરો વિલાસે ઢઢી !
તારામંડલ સાથે રાસ રચિને વાઢા તરંગોજ્જ્વળા
શી આદર્શસમે સરોવર-જલે નાચે શશીની કઢા ! ?

‘રાત્રિવર્ણન અને મધુરાકાશદર્શન’, કુંજવિહાર

આ વૃત્તોને કેવળ ઉપલક નજરે જોતાં પણ કૈટલાક સામાન્ય વિચારો આવે છે. અયતિક અને સયતિક વન્ને પ્રકારનાં વૃત્તોમાં પ્રાચીનતમ ત્રિષ્ટુભ અગિયાર અક્ષરનો નીકળે છે. અને એ મૂળભૂત વૃત્તનાં ગોત્રો જ સૌથી વધારે વિસ્તરે છે. અયતિક વૃત્તોમાં લાંબામાં લાંબું પૃથ્વી અને નર્દટક સત્તર અક્ષરનું છે. સયતિકમાં લાંબામાં લાંબું સ્ત્રગ્ધરા એકવૈસ અક્ષરનું છે. તેનાથી ટૂંકું સુવદના ૨૦ નું, શાર્દૂલવિક્રીડિત ૧૯ નું અને મદાક્રાન્તા અને શિશ્વરિણી ૧૭ નું છે. અયતિકમાં અગિયાર અને ચાર અક્ષરનાં અને ચૌદ અક્ષરનું વસન્તતિલકા એમના

તારો જ છૂં, જન ભગવંતિ ભારતી,

દેવી રસે, વિલ મુજને વિસારતી.

દ. પિ., અક્ષરમેઢ છંદ ૭૯

આનો ન્યાસ, ગાગાલગા । લલલલગા લગાલગા (૧૩) આ પ્રમાણે ધાય. રુચિરા સાથે સરસાવતાં તેમાં ફેર માત્ર એટલો જ છે કે રુચિરાના પહેલા લઘુની જગાએ આમાં પહેલો ગુરુ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ છન્દ સારી રીતે વપરાયો હું જાણતો નથી. તેથી આપણા મુખ્ય છન્દોમાં તેને સ્થાન આપતો નથી.

વપરાશ સૌથી વધારે છે, પૃથ્વીનો હમણાં ચ વધ્યો છે; સયતિકમાં સત્તર અક્ષરના મંદાક્રાન્તા શિલ્પરિણીનો વપરાશ સૌથી વધારે છે, અને તેથી ઊતરતો ઓગણીસ અક્ષરના શાર્દૂલવિક્રીડિતનો, અને એકવીસ અક્ષરના સ્ત્રગ્ધરાનો. મુવદના વધુ ઓછું વપરાય છે. યતિલંડોમાં ટૂંકામાં ટૂંકો પૂર્વ યતિલંડ પ્રહર્ષિણીનો ત્રણ ગુરુનો છે, લાંબામાં લાંબો શાર્દૂલવિક્રીડિતનો બાર અક્ષરનો છે. પ્રારંભમાં જ યતિના વિરામ પહેલાં એટલી લાંબી ફાળ ભરવી પડે છે માટે કદાચ તેને શાર્દૂલવિક્રીડિત—સિંહની ફાળ — કહેલ હશે.* માલિનીનો આઠ અક્ષરનો, તે પછી તેથી ટૂંકો સ્ત્રગ્ધરાનો સાત અક્ષરનો, તેથી ટૂંકો શિલ્પરિણીનો છનો, વૈશ્વદેવીનો પાંચનો, મંદાક્રાન્તા—શાલિનીનો ચારનો. અંત્ય યતિલંડ શાર્દૂલવિક્રીડિતનો સાતનો, શાલિની કુટુંબનો સાતનો પણ સૌથી લાંબો શિલ્પરિણીનો અગિયાર અક્ષરનો. આ કેટલીક સામાન્ય હકીકત છે, જોકે તે પણ સંવાદ સનજવામાં કંઈક ઉપયોગી થાય છે એમ આપને આગળ જોઈશું.

પરિશિષ્ટ ૧

સંસ્કૃત પિંગલોમાં યતિચર્ચા

વૃત્તો એટલે અનાવૃત્તસંધિવૃત્તો લગભગ વધાં જ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લેવાયાં છે. અર્વાચીન યુગમાં આપણે નવેસરથી તેનું લેખણ માંડ્યું છે, જેને હું વધુ આશાજનક માનું છું, પણ એટલા માટે જ આપણે સંસ્કૃત સાહિત્ય-કાલમાં જે લેખણ થયું તેનો નિષ્કોડ કાઢી લેવો જોઈએ.

સંસ્કૃત વૃત્તોના સ્વરૂપનો લગભગ વધો જ ક્યાલ આપણને તેની યતિ-ચર્ચામાં મળે છે. એ યતિચર્ચા આપણે બરાબર સમજી શકીએ માટે સંસ્કૃત ભાષાની એક પ્રસિદ્ધ સ્થાસિયત, એ સર્વવિદિત હોવા છતાં, અહીં જોઈ જવાની જરૂર છે. તે સ્થાસિયત તે સંસ્કૃતમાં નજીક આવતા સ્વરબ્યંજનની સંધિ થાય છે તે છે. આ સ્વરબ્યંજનનું નજીકપણું એટલે કે સંધિ થવા માટેની તેમની

૭. 'છન્દઃશાસ્ત્ર' (નિર્ણયસાગર પ્રેસ, સને ૧૯૩૮) ની પ્રસ્તાવનામાં લેખક પૃ. ૭ મેં વૃત્તોનાં નામોની સાર્વતા વિચારતાં કહે છે કે વ્યાઘ્રસ્ય પ્લુતિર્દ્વાદશહસ્તેતિ પ્રસિદ્ધેર્દ્વાદશાક્ષરેષુ યતિમચ્છાર્દૂલવિક્રીડિતમ્ । વાઘની (સિંહની કહેવી જોઈએ) ફાળ બાર હાથની હોય છે તેથી બાર અક્ષરે યતિ-વાળા છંદને શાર્દૂલવિક્રીડિત કહ્યો.

સંનિધિ, એને માટે પારિભાષિક શબ્દ સંહિતા છે. સંહિતા ક્યાં અવશ્ય થાય, ક્યાં વિકલ્પે થાય, તે સંબંધી પ્રસિદ્ધ નિયમ નીચે પ્રમાણે છે :

સંહિતૈકપદે નિત્યા નિત્યાઘાતૂપસંગયોઃ ।

નિત્યા સમાસે વાક્યે તુ સા વિવક્ષાનપેક્ષતે ॥

આનો ભાવાર્થ એ છે કે એક જ શબ્દની અંદર પાસે પાસે આવતા વર્ણોની સંધિ આવશ્યક છે. ઘાતુ અને ઉપસર્ગોની સંધિ આવશ્યક છે. એક જ સમાસમાં આવતા શબ્દોની સંધિ આવશ્યક છે. પણ વાક્યમાં પાસે પાસે આવતા શબ્દોની સંધિ બોલતારની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે, વૈકલ્પિક છે. વાક્યમાં આવતા શબ્દો એમ કહ્યું એનો અર્થ સાથે સાથે એ શ્વો કે વાક્યની બહાર, વાક્યો વાક્યો વચ્ચે સંધિ હોઈ શકે નહીં. સંસ્કૃત સાહિત્યલેખનમાં અંગ્રેજી લેખનપદ્ધતિ જેવાં અલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ, પૂર્ણવિરામનાં ચિહ્નો નથી પણ સંસ્કૃતલેખનમાં વાક્ય પૂરું થયે દંડ મુકાય છે, અને એ દંડ બહાર સંધિ થઈ શકતી નથી. આ નિયમોને વદલે કાવ્યશાસ્ત્ર પોતાનો નવો જ નિયમ મૂકે છે. તેમાં પ્રથમ નોંધવા જેવું એ છે કે વાક્યમાં આવતા શબ્દોની સંધિનો વિકલ્પ કાવ્યશાસ્ત્રને લાગુ પડતો નથી. શબ્દમાં આપણે કહી શકીએ કે “ન અસતઃ વિદ્યતે ભાવઃ । ન અભાવઃ વિદ્યતે સતઃ ।” પણ પદ્યમાં તો એ સંધિ કરીને જ બોલવું પડે છે: “નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।” અહીં એક વાક્યની અંદર આવતા શબ્દોમાં તો સંધિ થઈ જ છે, પણ બે વાક્યોમાં પણ પાસે પાસે આવતા શબ્દોમાં સંધિ થઈ છે. આ નિયમ કવિઓ ચુસ્તપણે પાળે છે, અને તેથી પદ્યપંક્તિમાં શ્લેષ સઘાય છે એમ કાવ્યશાસ્ત્રકારો કહે છે. શ્લેષ એટલે પંક્તિમાં આવતા શબ્દોનો ઢૂઢ બંધ, ધન વળાટ. જેમ કપડામાં જુદા જુદા દોરા દેખાય તે વળાટનો દોષ છે, તેમ પદ્યપંક્તિમાં શબ્દો છૂટા બેરાયેલા દેખાય તે દોષ છે. આ નિયમનો આગ્રહ એટલે સુધી જાય છે કે સંસ્કૃત સંધિનિયમ પ્રમાણે જ એકબે સ્થાને પાસે પાસે આવેલા સ્વરોની સંધિ નથી થઈ શકતી, — એટલે કે એ સંધિ તો પદ્યમાં પણ ન થઈ શકે — એવા પ્રસંગો પણ પદ્યની એક પંક્તિમાં એકસાથે બે ન આવવા જોઈએ. દાખલા તરીકે :

માનેર્ષ્યે ઇહ શીર્ષેતે સ્ત્રીણાં હિમઋતૌ પ્રિયે ।

આમુ રાત્રિષ્વિતિ પ્રાજૈરામ્નાતં વ્યસ્તર્માદૃશં ॥

કા. દ. ભા. ૩, ૧૬૧

અહીં ‘માનેર્ષ્યે’ અને ‘ઇહ’ એ બે શબ્દોમાં સ્વરો પાસે પાસે આવ્યા છે છતાં ત્યાં સંધિ નથી થઈ શકતી, અને તેથી અહીં પણ નથી થઈ એમાં દોષ નથી. પણ એવાં બે કે વધારે સ્થાનો આવે — જેમ કે

પણ એવાં બે કે વધારે સ્થાનો આવે — જેમ કે

કમલે દિવ લોચને હમે અનુબધ્નાતિ વિલાસપદ્ધતિઃ

કા. દ. મા. ૩, ૧૫૧ ઉપરની ટીકા.

આમાં 'કમલે' અને 'દિવ', 'લોચને' અને 'હમે', 'હમે' અને 'અનુ' ૦ એમ ત્રણ સ્થાન સંધિ વિનાનાં આવે છે, તો તેને વૌષ ગણે છે. પંક્તિમાં શ્લેષને માટે સંસ્કૃત કવિઓને કેટલી વધો આગ્રહ છે તે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે.

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં જેમ સંધિની આવશ્યકતાનો નિયમ છે તેમ તેમાં સંધિના નિષેધનો પણ નિયમ છે. આ સંબંધી ચર્ચા યતિને અંગે કરવામાં આવે છે. તે હવે આપણે લઈએ. નીચેના શ્લોકો 'છન્દઃશાસ્ત્ર'ના ભાષ્યમાં હ્રાપ્ત ટાંકે છે. એ જ શ્લોકો 'વૃત્તરત્નાકર'નો ટીકામાં નારાયણ ઉતારે છે. અને એ જ હેમચન્દ્ર 'છન્દોતુશાસન'માં ઉતારે છે. હ્રાપ્ત બને આપણે લગભગ પ્રથમ ટીકાકાર ગણીએ તો આ શ્લોક એનો પણ ઘણા સમય પૂર્વેના ગણવા જોઈએ. એ એને 'ઉપદેશોપ-નિષદ્' કહી, પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યા આવતા તરીકે ઉતારે છે.

યતિઃ સર્વત્ર પાદાન્તે શ્લોકાર્ધે તુ વિશેષતઃ ।

સમુદ્રાદિપદાન્તે ચ વ્યક્તાવ્યક્તવિભક્તિકે ॥

ચરણને અંતે સર્વત્ર યતિ આવે છે. શ્લોકાર્ધે વિશેષ કરીને આવે છે. અને સમુદ્ર વગેરે શબ્દોથી અક્ષરસંખ્યા કહી હોય ત્યાં આવે છે. અને ત્યાં એ શબ્દ

૧. સૂત્રોમાં મધ્યયતિ, સમુદ્ર વગેરે સંખ્યાવાચક શબ્દોથી વતાવવામાં આવે છે. જેમ કે "શાલિની મૃતૌ તૃગૌ ચ સમુદ્રઋષયઃ ।" (છ. શા. ૬, ૧૯.) અહીં સમુદ્ર એટલે ચાર (સમુદ્રો ચાર મનાય છે માટે) અક્ષરે યતિ અને પછી ઋષિ એટલે સાત અક્ષરે યતિ એવો અર્થ છે. આ સંકેતશબ્દો પ્રાચીન કાલથી ચાલ્યા આવે છે એટલે સંસ્કૃત પિંગલો તે આપતાં નથી. 'વૃત્તરત્નાકર'ના ટીકાકારો થોડા નીચે પ્રમાણે આપે છે. વેદ, અભિ ૪, ભૂત ૫, રસ ૬, ઋષિ, સ્વર ૭, વસુ ૮, ગ્રહ ૯, દિશા ૧૦, રુદ્ર ૧૧, આદિત્ય ૧૨, વગેરે. દલપતરામ આ વિશે નીચેના શ્લોકો આપે છે :

અંકસંજ્ઞા

(શિલ્પરિણી)

શયી ભૂમી એકે, ભુજ નયન બે યુગ્મ જ મળો,
વઢી વહુની નાહી, ભુવન ગુણ તે તો ત્રણ ગણો;
લહો વેદો મુક્તી, જુગ વરણ તે ચાર સજનો,
શરો ભૂતો પાંચે, સ્પટ જ ઋતુ ચક્રો દરશનો.

વિભક્તિવાળો હોય કે (સમાસમાં આવી જવાથી) વિભક્તિ વિનાનો હોય, પણ તે પૂરો થવો જોઈએ એવો જાનો અર્થ છે. એનું ઉદાહરણ

- (૧) નમોસ્તુ વર્ધમાનાય, સ્પર્ધમાનાય કર્મણા ।
તજ્જયાવાપ્તમોક્ષાય, પરોક્ષાય કુતીર્થિનામ્ ॥

આ અનુષ્ટુપ છે. શ્લોકાર્થે દંડથી વતાવ્યો છે, અને એકી ચરણ અલ્પવિરામથી બતાવેલું છે તે ચાર સ્થાને વિભક્તિપ્રત્યય સાથે શબ્દ પૂરો થાય છે. તેથી વિવદ્ધનો દાસ્યલો :—

- (૨) નમસ્તસ્મૈ મહાદેવા,—ય શાશાંકાદ્ધંધારિણે ।

અહીં ‘મહાદેવાય’ એ શબ્દનો વિભક્તિપ્રત્યય ચરણાન્તયતિથી કપાય છે, એટલે યતિભંગ થાય છે. અહીં ચરણાન્તયતિ પહેલાંના શબ્દો સવિભક્તિક હતા. નીચેના દૃષ્ટાન્તમાં

- (૩) કેનચિન્નવતમાલકોમલ —
દ્યામલેન પુરુષેણ નીયતે ॥

પહેલા ચરણાન્તે ‘કોમલ’ શબ્દ પૂરો થાય છે, તે સમાસમાં આવેલો હોવાથી તેને પ્રત્યય લાગેલો નથી, એટલે કે યતિ સત્ત્વાય છે.

યતિ પાદાન્તે સર્વત્ર હોય છે, શ્લોકાર્થે વિશેષ કરીને હોય છે એમ કહ્યું. એનો અર્થ એ થાય છે કે શ્લોકાર્થે આવેલા શબ્દની, તેની પછી આવતા શબ્દ સાથે સંધિ ન થઈ શકે. અને સંધિ ન થાય એટલે શ્લોકાર્થ પછી સમાસ પણ આગળ સઠંગ ન ચાલી શકે. જેમ કે

(મુંજગી છંદ)

મુની સિન્ધુ સાતે, વસૂ સિદ્ધિ આઠે,

નવે સ્તંભ ભક્તી, દશે દીશ પાઠે.

કહો રુદ્ર એકાદશે, ભાનુ બારે.

પછી યજ્ઞ છે, રત્ન ચૌદે વિચારે.

૧૧

તિથી તે પછી, સોઠ શૃંગાર જાણો,

પછી અંકની તો ગતી વામ આણો.

મુની ભૂમિ તે સત્તરે જેમ માનો,

અઢારે પુરાણો કહ્યાથી પિછાનો.

૧૨

૬. પિ. સંજ્ઞાવિચાર

સંસ્કૃત પિંગલોમાં સમુદ્રનો અર્થ ૪ છે, ગુજરાતી પિંગલોમાં ૭ છે તે નોંધવા જેવું છે.

- (૪) નમસ્યામિ સદોદ્ભૂત, મિન્ધનીકૃતમન્મથમ્ ।
ઈશ્વરાભ્યં પરં જ્યોતિ, રજ્ઞાનતિમિરાપહમ્ ॥

અહીં પૂર્વાર્ધમાં 'ઉદ્ભૂતમ્' અને 'મિન્ધની'ની સંધિ થઈ છે. ઉત્તરાર્ધમાં 'જ્યોતિઃ' અને 'અજ્ઞાન'ની સંધિ થઈ છે. પળ શ્લોકાર્ધે આવતા 'મન્મથમ્'ની તે પછી આવતા 'ઈશ્વર' શબ્દ સાથે સંધિ થઈ નથી. પળ

- (૫) મન્દાનિલેન ચલતા અંગનાગંઢમંડલે

કા. દ. ભા. ૩, ૧૬૦

અહીં 'ચલતા' અને 'અંગના'ની સંધિ કરવી જોઈએ, પણ એમ કરવા જતાં વીજા ચરણમાં એક અક્ષર છૂટે. એટલે સંધિ થઈ શકતી નથી. શ્લોકાર્ધ સુધી સંધિ આવશ્યક છે. પણ અહીં થઈ નથી એ વિસન્ધિ દોષ છે. શ્લોકાર્ધ પછી સંધિ ન જોઈએ તેમ, સમાસ પણ ન ચાલવો જોઈએ. નીચે

- (૬) મુરામુરશિરોરત્નસ્ફુરત્કિરણમંજરી -
પિંજરીકૃતપાદાબ્જદ્વંદ્વં વંદામહે શિવમ્ ॥

આ શ્લોકમાં શ્લોકાર્ધ પછી સમાસ આગળ ચાલે છે તે દોષ છે. આ જ નિયમો યથાચોગ્ય મધ્યયતિને પણ લાગુ પડે છે. જેમ કે,

- (૭) તસ્મિન્નદ્રૌ કતિચિદ્વલાવિપ્રયુક્તઃ સ કામી ।

અહીં પહેલી મધ્યયતિ ચાર અક્ષરે આવે છે તેની પહેલાં 'અદ્રૌ' શબ્દ પૂરો થાય છે તે વિભક્તિવાળો છે, વીજી મધ્યયતિ પહેલાં 'અવલા' શબ્દ પૂરો થાય છે તે સમાસમાં હોવાથી અવિભક્તિક છે. આપણે આગળ ચાલીએ

ક્વચિત્તુ પદમધ્યેઽપિ સમુદ્રાદૌ યતિર્ભવેત્ ।

યદિ પૂર્વાપરૌ ભાગૌ ન સ્યાતામેકવર્ણકૌ ॥

ભાવાર્થ એવો છે કે ક્યાંક સમુદ્ર વગેરેથી દર્શાવાતી મધ્યયતિ શબ્દની વચ્ચે પણ આવે, જો તેનાથી વહેંચાઈ જતો પૂર્વાપર ભાગ એક વર્ણનો ન થઈ જતો હોય તો. આ વાત સામાન્ય રીતે ગુજરાતી પિંગલોમાં જાણીતી નથી. અને મહત્વની છે. આપણે આના દાખલા જોઈએ.

- (૮) સ્વઘરાઃ પર્યાપ્તં તપ્તચામી, - કરકટકતટે દિલ્હટશીતેતરાંશૌ ।

- (૯) સ્વઘરાઃ કૂજત્કોયષ્ટિકોલા - હલમુસ્રભુવઃ પ્રાન્તકાન્તારદેશઃ ।

- (૧૦) સ્વઘરાઃ હાસો હસ્તાગ્રસંવા, - હનમપિ તુલિતા, દ્રીન્દ્રસારદ્વિષોઝ્ઞૌ ।

- (૧૧) સ્વઘરાઃ વૈરિચાનાં તથોચ્ચા, - રિતરુચિરઋચાં ચાનનાનાં ચતુર્ણામ્ ।

(૧૨) સ્તમ્ભરા : સ્વદ્ગે પાનીયમાહ્લા, - દયતિ ચ મહિષં પક્ષપાતી પૃથક્કઃ ।
 અહીં જ્યાં જ્યાં શબ્દમધ્યે યતિ આવી છે ત્યાં અલ્પવિરામયી તે બતાવી છે, અને શબ્દ ચાલુ રહ્યો છે એમ બતાવવા - આવું સંબંધક ચિહ્ન કરેલું છે. આ વધા દાસ્રલામાં યતિથી તુટેલા શબ્દોના જે ટુકડા થયા છે, તેમાં એક પળે ટુકડો માત્ર એકવર્ણનો નથી. ચામી-કર, કોલા-હલ, સંવા-હન, ઉચ્ચા-રિત આ વધામાં શબ્દોના બધ્વે અક્ષરોના ટુકડા પડે છે. અને છેલ્લા દૃષ્ટાન્તમાં આહ્લા-દયતિ એમાં પહેલો ટુકડો બે અક્ષરનો અને બીજો ત્રણ અક્ષરનો છે. આ દૃષ્ટાન્તોમાં યતિભંગ દોષરૂપ ગણાતો નથી પણ આ પ્રમાણે યતિથી થતો શબ્દનો કોઈ ટુકડો એક જ અક્ષરનો થઈ જાય તો તે દોષ ગણાય છે. જેમ કે :

(૧૩) મંદાક્રાન્તા : એતસ્યા ગં, - ડતલમમલં ગાહતે ચન્દ્રકક્ષામ્ ।

(૧૪) મંદાક્રાન્તા : એતાસાં રા, - જતિ સુમનસાં દામકંઠાવલંબિ ।

(૧૫) પ્રહર્ષિણી : સ્વીકુર્વં, - ન્તિ હિ સુધિયઃ પ્રકુર્વંતે ચ ।

અહીં યતિથી થતા શબ્દના ટુકડામાં ક્યાંક પહેલો ક્યાંક બીજો એકાક્ષર વને છે અને તેથી અહીં પદમધ્યયતિ દોષરૂપ છે. અને આ પદમધ્યયતિ પણ માત્ર મધ્યયતિ હોય તો જ ચાલે, ચરણાન્ત યતિમાં શબ્દનો ટુકડો ન જ થઈ શકે. જેમ કે

(૧૬) માલિની : પ્રણમત ભવબન્ધક્લેશનાશાય નારા -
 યણચરણસરોજદ્વન્દ્વમાનન્દહેતુમ્ ॥

અહીં 'નારા-યણ' શબ્દનો એકેય ટુકડો એકવર્ણ નથી છતાં આ દોષ છે કારણ કે ચરણાન્ત યતિમાં એમ શબ્દ ભાંગી શકાતો નથી.

પણ યતિસ્થાનો પર સંધિ કરતાં બે અક્ષરોની સંધિથી એક જ અક્ષર નિષ્પન્ન થતો હોય ત્યાં એ એક અક્ષર યતિની બીજી બાજુ ચાલ્યો જાય, યતિની આગળ કે પાછળ ચાલ્યો જાય એ દોષ ગણાતો નથી, પણ એમ અક્ષર યતિ પાર ચાલ્યો ગયા પછી વાકી રહેલો શબ્દનો ટુકડો એકાક્ષર થઈ જવો જોઈએ નહીં. દૃષ્ટાન્તોથી આ સ્પષ્ટ થશે.

(૧૭) અનુષ્ટુપ : દિવ્કાલાચનવચ્છિન્ના, - નન્ત્તિન્નિમાત્રમૂર્તયે ।

(૧૮) માલિની : ચિત્તત્તનતુષારક્ષોદશુભ્રાંશુપૂર્વા -
 સ્વવિરલપદમાલાં શ્યામલામુલ્લિલ્લન્તઃ ॥

પહેલા દૃષ્ટાન્તમાં 'અનવચ્છિન્ન' અને 'અનન્ત' એ બે શબ્દોની સંધિ થાય છે તેમાં બે 'અ'ની જગાએ એક 'આ' આવે છે, આ 'આ' પહેલા ચરણમાં

સ્થિર થાય છે, અને તેથી 'અનન્ત' શબ્દ સંહિત થાય છે, પણ તે દોષ નથી, કારણ કે સંધિને લીધે એમ થાય છે અને તેથી બાકી રહેલો ટુકડો 'નન્ત' એકાક્ષર બનતો નથી; તેમ જ 'પૂર્વાસુ' અને 'અવિરલ'ની સંધિ થતાં 'સુ+અ'ની જગાએ 'સ્વ' અક્ષર આવે છે, અને એ યતિની પછી ચાલ્યો જાય છે, પણ એથી 'પૂર્વાસુ' શબ્દનો બાકીનો ટુકડો 'પૂર્વા' એકાક્ષર થઈ જતો નથી, માટે દોષ નથી.^૧ પણ જ્યાં આવી સંધિથી ટુકડો એકાક્ષર થઈ જાય ત્યાં એ દોષ ગણાય જ. જેમ કે

(૧૯) મંદાક્રાન્તા : અસ્યાવકા - ઢ્ઞમવજિતપૂ - ણેન્દુશોમં વિભાતિ ।

અહીં 'વક' અને 'અઞ્જ'ની સંધિ થતાં યતિ પછવાડે 'અઞ્જ'માંથી માત્ર 'ઞ્જ' રહ્યો, તે એકાક્ષર છે, માટે દોષ છે. તે જ પ્રમાણે 'પૂર્ણ' અને 'ઇન્દુ'ની સંધિ થતાં યતિ પૂર્વે માત્ર 'પૂ' એકાક્ષર રહ્યો એ પણ દોષ છે.

બીજા સંસ્કૃત ભાષાની ધ્યાનિયતને જ લગતા નિયમો લેતો નથી. પણ એક વાત હજી કહેવા જેવી છે. 'ચ' (= અને) જે બે શબ્દોને જોડતો હોય, તેની સાથે તેનો નિત્યસંબંધ છે તેથી યતિથી તેને તે શબ્દોથી છૂટો પડવા દેવો જોઈએ નહીં. જેમ કે

(૨૦) મંદાક્રાન્તા : સ્વાદુ સ્વચ્છં, ચ હિમસલિલં પ્રીતયે કસ્ય ન સ્યાત્ ।

અર્થ એવો છે કે સ્વાદુ અને સ્વચ્છ હિમસલિલ કોને ન ગમે ? સંસ્કૃત વાક્ય-રચના પ્રમાણે 'સ્વાદુ' અને 'સ્વચ્છ' એ બે શબ્દોથી, એ વચ્ચેને જોડનાર 'ચ'ને

૨. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રનો ટીકાકાર અભિનવગુપ્ત તો આવી રીતે પ્રત્યય-સંધિને લીધે ચરણાન્તયતિ બહાર ચાલ્યો જાય અને પણ દોષ ગણે છે.

યત્યર્થસ્ય સમાપ્તિઃ સ્યાત્સ વિરામ ઇતિ સ્મૃતઃ ।

પાદ૩૫ પદ્યતે ધાતોચ્ચતુર્માગઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૦૪

મ. ના. ગા. વૉ. ૨, પૃ. ૨૪૪-૪૫

આના ઉપર ટીકા કરતાં અભિનવગુપ્ત લખે છે : "ચતુર્માગ ઇતિ પાદાન્તે છેદઃ કર્તવ્યઃ, ન તુ 'તાંબૂલવલ્લીપરિણદ્વપૂગાસ્વેલા' । ઇતિ ।" આ પ્રતીક 'રઘુવંશ'ના છઠ્ઠા સર્ગના ૬૪ મા શ્લોકનું છે. તે શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે :

તાંબૂલવલ્લીપરિણદ્વપૂગા-

સ્વેલાલતાલિગિતચન્દનાસુ ।

અહીં 'પૂગાસુ'ની એની પછીના 'એલા' શબ્દ સાથે સંધિ થતાં તેનો 'સુ' ચરણાન્ત યતિ બહાર ચાલ્યો જાય તેને તે યતિદોષ ગણે છે. હું માનું છું કે નાટ્યમાં અર્થ પ્રમાણે પાઠ કરવા જતાં આવી સંધિ વિઘ્નકર નીચડે માટે અભિનવગુપ્ત આટલી સચ્ચાઈ કરે છે. કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ આવો વાંધો લીધો નથી.

દૂર કરી શકાય નહીં. ઇટલે કે આ નિયમ તો યતિ સંબંધી જે સામાન્ય નિયમ, કે યતિ આગલ શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ, એથી પણ એક ઢગલું આગલ ગયો. યતિ આગલ 'સ્વચ્છ' શબ્દ પૂરો થાય છે છતાં 'ચ' છૂટો પડી જાય છે એને દોષ ગણ્યો છે.

આ ચર્ચા અને દૃષ્ટાન્તો મુખ્યત્વે 'છન્દ:શાસ્ત્ર' (૬-૧) ઉપરની હલાયુષની ટીકામાંથી, 'વૃત્તરત્નાકર' (૧, ૧૨) ઉપરની નારાયણની ટીકામાંથી અને 'છન્દોનુશાસન' (અધ્યાય ૧) ઉપરની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાંથી લીધાં છે.

યતિ સંબંધી મુખ્યત્વે આ ચર્ચા છે. તે ઉપરથી ઓછામાં ઓછું ઇટલું જણાશે કે આપણા પિંગલકારોએ યતિની વાતમાં વધુ સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચાર કર્યો છે. પદમધ્યે યતિ ક્યારે આવે અને ક્યારે ન આવે એના વિચારમાં શબ્દના ઉચ્ચારણની ક્ષીણી સ્પષ્ટ સમજ રહેલી છે. પદમધ્યે યતિના દાક્ષલાનું પઠન કરતાં જણાશે કે ત્યાં શબ્દ તૂટવા છતાં ક્લેશ થતો નથી, અને તેના દોષના દાક્ષલા વાંચતાં, ધ્યાન કરીને દૃષ્ટાન્ત ૧૧ મું વાંચતાં, સ્પષ્ટ ક્લેશ થાય છે. યતિ સંબંધી નારાયણ છેવટે તો એ જ કહે છે કે

एवं यथा यथोद्वेगः सुधियां नोपजायते ।

तथा तथा मधुरतानिमित्तं यतिरिष्यते ।

માવાર્થ કે સહૃદયને ઉદ્વેગ ન થાય અને કાવ્યમાં મધુરતા આવે ઇટલા માટે યતિને ઇષ્ટ ગણી છે.

આ ચર્ચા બંધ કરતાં પહેલાં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે મધ્યયતિને ન સ્વીકારનારા પિંગલકારોનો ઉલ્લેખ પણ આવે છે. નારાયણ ભટ્ટ ઉપરના શ્લોકથી યતિચર્ચા સમેટી લઈને કહે છે: "શુક્લાંબરાદયસ્તુ પાદાન્ત એવ યતિમાહુઃ । ભરતાદયસ્તુ યતિમેવ નેચ્છન્તિ ।" શુક્લાંબર વગેરે માત્ર પાદાન્તે યતિ કહે છે. ભરત વગેરેને યતિ ઇષ્ટ જ નથી. આ મતનાં વધારે નામો સ્વયંભૂએ આપેલાં છે.

जयदेवपिंगला सककयमि दुच्चिय जइं समिच्छन्ति ।

मांडव्यभरहकासवसेयवपमुहा न इच्छन्ति ॥

"જયદેવ અને પિંગલ એ બે સંસ્કૃતમાં યતિ ઇચ્છે છે. માંડવ્ય ભરત કાશ્યપ અને સૈતવ વગેરે નથી ઇચ્છતા." નારાયણ તો એક ઢગલું આગલ જઈને કહે છે કે ભરત તો પાદાન્ત યતિ પણ ઇચ્છતો નથી. આ વાતની પરીક્ષાને અહીં અવકાશ નથી. પણ એક બે વાત સ્પષ્ટ છે તે નોંધવી જોઈએ. પહેલું એ કે માંડવ્ય વગેરે

જે ગણાવ્યા તે વધા પ્રાચીન છે. અર્વાચીન કાલ તરફ આવતા જઈએ તેમ તેમ યતિસ્વીકાર જ નજરે પડે છે. પિંગલથી માંડીને નારાયણ અને 'છંદોમંજરી'કાર ગંગાદાસ તેમ જ આપણી ભાષાનાં પિંગલો પણ યતિ સ્વીકારે છે. બીજું એ કે કોઈ પિંગલકારે લક્ષણમાં યતિનો ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય છતાં જો દૃષ્ટાન્તો વધાં યતિવાળાં હોય તો ત્યાં પિંગલકારનો સિદ્ધાન્ત અયતિનો છે એમ ન ગણતાં એનું શાસ્ત્રનિરૂપણ અપૂર્ણ ગણવું, અને સિદ્ધાન્તમાં તેને યતિવાદી જ ગણવો જોઈએ એમ હું માનું છું. દાક્ષલા તરીકે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં છંદોનાં લક્ષણ આપતાં ભરત સયતિક વૃત્તોમાં ક્યાંક મધ્યયતિનો ઉલ્લેખ કરે છે, ક્યાંક નથી કરતો, પણ ત્યાં પણ દૃષ્ટાંત તો સયતિક જ આપે છે. તે સ્તુતિ અથવા પ્રભાવતીનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે :

દ્વિતીયં ચ ચતુર્થં ચ નવમૈકાદશે ગુહ ।

વિચ્છેદોઽતિજગત્યાં ચ ચતુર્ભિઃ સા પ્રભાવતી ॥

મ. ના. કા. ૧૫, ૫૪

અહીં 'ચતુર્ભિઃ વિચ્છેદઃ' એમ કહી ચાર અક્ષરે યતિ બતાવી છે. તે જ પ્રમાણે પ્રહરિષીમાં ત્રણ અક્ષરે યતિ બતાવી છે. (એજન ૧૫, ૫૬) પણ શાલિનીના લક્ષણમાં યતિનો ઉલ્લેખ નથી :—

પઠં ચ નવમં ચૈવ લઘૂનિ ત્રૈષ્ટુભે યદિ ।

ગુરુષ્યન્યાનિ પાદેષુ સા જ્ઞેયા શાલિની યથા ॥

એજન, ૧૫-૩૨

પણ તેના દૃષ્ટાન્તમાં યતિ છે.

દુઃશીલં સ્યાદલ્પકં વા મુશીલં

લોકે ધૈર્યાદપ્રિયં ન બ્રવીતિ ।

તસ્માચ્છીલં સાધુહેતોઃ સુવૃત્તં

માધુર્યાર્થં સર્વથા શાલિનીવ ॥

એજન, ૧૫, ૩૩

તેવી જ રીતે શિશ્વરિષીમાં પણ યતિ કહેલી નથી પણ દૃષ્ટાન્તમાં પાઢી છે. આવાં દૃષ્ટાન્તો પ્રાકૃત પિંગલમાં પુષ્કળ છે. શાલિની શાર્દૂલવિક્રીડિત વગેરે વૃત્તોમાં એ પિંગલે યતિ ક્યાંય કહી નથી પણ દૃષ્ટાન્તો તે તે જગાએ યતિવાળાં છે. આને હું માત્ર નિરૂપણની અપૂર્ણતા, આ ગ્રંથમાં તો માત્ર સ્થાસિયત જ ગણું છું. એટલા ઉપરથી આનો અજ્ઞાત કર્તા અયતિવાદી હતો એમ માનવું મને મુનાસિબ લાગતું નથી.

बरूआ यतिभंगना खराब दाखला तरीके नीचेना बे श्लोको उतारे छे :

संतुष्टे तिसृणां पुरामपिरिपौ कंडूलदोमंडली -
लीलालनपुनःप्रवृद्धशिरसो वीरस्य लिप्तोर्वरम् ।
याच्चादैन्यपराञ्चि यस्य कलहायन्ते मिथस्त्वं वृणु,
त्वं वृण्वित्यभितो मुखानि स दशग्रीवः कथं कथ्यताम् ॥

अने

साध्वी माध्वीक चिन्ता न भवति भवतः शर्करे कर्कशासि,
द्राक्षे द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत मृतमसि क्षीर नीरं रसस्ते ।
माकन्द क्रन्द कान्ताधर धरणितलं गच्छ यच्छन्ति यावत्,
भावं शृंगारसारस्वतमिह जयदेवस्य विश्वग् वचांसि ।

पृ. २११-१२

पहेला श्लोकमां 'कलहायन्ते' नी बच्चे यति आबी शब्दना बे टुकडा थाय छे पण पहेलामां त्रण अक्षरो आवे छे अने बीजामां बे अक्षरो बाकी रहे छे एटले एने यतिदोष कही सकाय नहीं. 'दशग्रीव' मां तो 'दश' आगळ यति आवे छे एटले त्यां समासनो एक शब्द पुरो थाय छे एटले जरा पण दोष रहेतो नथी. बीजा श्लोकमां 'जयदेवस्य' मां यतिनो खराब रीते भंग थाय छे, एम कहे छे पण अहीं पण एक बाजु त्रण अने बीजी बाजु बे अक्षरो रहे छे एटले एने आगळ कहेला अपवादोमां केम न गणी सकाय ते मने समजातुं नथी.

पण बीजा दृष्टान्तमां एक बीजी दृष्टिए पण विचार करवानो रहे छे. त्यां वृत्त सग्वरा छे. कविए 'गीतगोविन्द' मां सबंत्र अमुक अमुक स्थाने पोतानुं नाम छन्दमां वणेलुं छे ज. अने तेने अहीं ए मूकवुं छे. हवे लग्गधरामां आ स्थान सिवाय 'जयदेवस्य' शब्द बीजे कयांय मूकी सकाय एम छे ज नहीं. जुओ

गागागागा लगागा लललललललगा गालगा गालगागा

ललगा गाल

जय दे वस्य

यतिभंग विशेष विचार करतां आ पण ध्यानमां राखवुं जोईए.

यतिनी चर्चा करतां आपणे एक बीजी बाबत पण आनी साथे ज जोई लेबी जोईए. ते ए छे के संस्कृत साहित्यमां घणे भागे एक श्लोकमां वाक्य पूरं थतुं. प्रबन्धोमां पण घणे भागे एम ज थतुं. प्रबन्धोना श्लोको जोईशुं तो दरेक श्लोकमां घणे भागे एक आखुं वाक्य जणाओ. मुक्तकनुं तो ए लक्षण ज छे के एक वाक्य एक श्लोकमां समाप्त थवुं जोईए. "एकेन च्छन्दसा वाक्यार्थ-

समाप्तौ मुक्तकम् ।" (का. शा. र. १ पृ. ४६६). प्रबन्धोमां ज्यां लांबां वर्णनो आवे छे त्यां बे श्लोकनां के तेथी वधारे श्लोकनां लांबां वाक्यो आवे छे, पण ते विरल जगाए ज. अने त्यां पण घणे भागे दरेक श्लोके अर्धविराम के अल्पविराम आवे छे ज. अने त्यां पण दरेक श्लोकमां एक प्रकारनी एकता देखाया विना नहीं रहे. 'रघुवंश'मां पहेला ज सर्गमां कालिदास ५ थी ९ श्लोकोमां रघुओनुं सामान्य वर्णन सुन्दर गौरवयुक्त भाषामां करे छे, त्यां पांचेय श्लोकमां एक सळंग वाक्य छे, पण तेमां दरेक श्लोके अर्धविराम जेवुं जणाया विना नहीं रहे.

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चिताग्निनाम् ।

यथापराधदंडानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायं गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वाढंके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्बिभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रणोदितः ॥ ९ ॥

पांच श्लोकनुं एक वाक्य होवा छातां दरेक श्लोक पाछो तेना शब्दन्यासथी ज जुदो पडी आवशे. आ रीते संस्कृत साहित्य वधुं श्लोकबद्ध थयुं छे.

घणे भागे एक श्लोकमां एक ज वाक्य होय छे. पण कोई वार एक ज श्लोकमां बे वाक्यो आवे छे. अने त्यारे घणे भागे एक वाक्य श्लोकार्थमां पूरुं थवुं जोईए एवो नियम छे. पहेला वाक्यनो एकाद शब्द वधी पडे अने तेने श्लोकार्थ बहार लई जवो पडे तो ते दोष गणाय छे. 'काव्यप्रकाश'कार तेने अधन्तिरैकवाचक (का. प्र. झ. ७, ७५) ए नामनो दोष गणे छे. अने वामन स्पष्ट कहे छे के 'नार्थे किंचित्समाप्तं वाक्यं ।' (का. सू. वृ. ५, १, ६.) श्लोकार्थे थोडा सार समाप्त न होय एवुं वाक्य न प्रयोजवुं. जेम के नीचेनुं वाक्य दोषयुक्त गणाय.

इन्दुविभाति कर्पूरगौरैर्धवल्लयन् करैः ।

जगन्मा कुरु तन्वंगि ! मानं पादानते प्रिये ॥

बरूआ यतिभंगना खराव दाखला तरीके नीचेना बे श्लोको उतारे छे :

संतुष्टे तिसृणां पुरामपिरिपौ कंडूलदोमंडली -
लीलालुनपुनःप्रवृद्धशिरसो वीरस्य लिप्सोर्वरम् ।
याच्चादैन्यपराञ्चि यस्य कलहायन्ते मिथस्त्वं वृणु,
त्वं वृण्वित्यभितो मुखानि स दशग्रीवः कथं कथ्यताम् ॥

अने

साध्वी माध्वीक चिन्ता न भवति भवतः शकंरे ककंशासि,
द्राक्षे द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत मृतमसि क्षीर नीरं रसस्ते ।
माकन्द क्रन्द कान्ताधर धरणितलं गच्छ यच्छन्ति यावत्,
भावं शृंगारसारस्वतमिह जयदेवस्य विश्वग् वचांसि ।

पृ. २११-१२

पहेला श्लोकमां 'कलहायन्ते' नी वच्चे यति आवी शब्दना बे टुकडा थाय छे पण पहेलामां त्रण अक्षरो आवे छे अने बीजामां बे अक्षरो वाकी रहे छे एटले एने यतिदोष कही शकाय नहीं. 'दशग्रीव' मां तो 'दश' आगळ यति आवे छे एटले त्यां समासनो एक शब्द पूरो थाय छे एटले जरा पण दोष रहेतो नथी. बीजा श्लोकमां 'जयदेवस्य' मां यतिनो खराव रीते भंग थाय छे, एम कहे छे पण अहीं पण एक वाजु त्रण अने बीजी वाजु बे अक्षरो रहे छे एटले एने आगळ कहेला अपवादोमां केम न गणी शकाय ते मने समजातुं नथी.

पण बीजा दृष्टान्तमां एक बीजी दृष्टिए पण विचार करवानो रहे छे. त्यां वृत्त स्रग्धरा छे. कविए 'गीतगोविन्द' मां सर्वत्र अमुक अमुक स्थाने पोतानुं नाम छन्दमां वणेलुं छे ज. अने तेने अहीं ए मूकवुं छे. हवे स्रग्धरामां आ स्थान सिवाय 'जयदेवस्य' शब्द बीजे क्यांय मूकी शकाय एम छे ज नहीं. जुओ

गागागागा लगागा लललललललगा गालगा गालगागा

ललगा गाल

जय दे वस्य

यतिभंग विशेष विचार करतां आ पण ध्यानमां राखवुं जोईए.

यतिनी चर्चा करतां आपणे एक बीजी बावत पण आनी साथे ज जोई लेवी जोईए. ते ए छे के संस्कृत साहित्यमां घणे भागे एक श्लोकमां वाक्य पूरं थतुं. प्रबन्धोमां पण घणे भागे एम ज थतुं. प्रबन्धोना श्लोको जोईशुं तो दरेक श्लोकमां घणे भागे एक आखुं वाक्य जणाओ. मुक्तकनुं तो ए लक्षण ज छे के एक वाक्य एक श्लोकमां समाप्त थवुं जोईए. " एकेन च्छन्दसा वाक्यार्थ-

समाप्तौ मुक्तकम् ।" (का. शा. र. १ पृ. ४६६). प्रबन्वोमां ज्यां लांबां वर्णनो आवे छे त्यां बे श्लोकनां के तेथी बघारे श्लोकनां लांबां वाक्यो आवे छे, पण ते विरल जगाए ज. अने त्यां पण घणे भागे दरेक श्लोके अर्धविराम के अल्पविराम आवे छे ज. अने त्यां पण दरेक श्लोकमां एक प्रकारनी एकता देखाया विना नहीं रहे. 'रघुवंश'मां पहेला ज सर्गमां कालिदास ५ थी ९ श्लोकोमां रघुओनुं सामान्य वर्णन सुन्दर गौरवयुक्त भाषामां करे छे, त्यां पांचेय श्लोकमां एक सळंग वाक्य छे, पण तेमां दरेक श्लोके अर्धविराम जेवुं जणाया विना नहीं रहे.

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

यथाविधिदृताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदंडानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

शैशवेऽम्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।

वाढंके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनूवाम्बिभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रणोदितः ॥ ९ ॥

पांच श्लोकनुं एक वाक्य होवा छतां दरेक श्लोक पाछो तेना शब्दन्यासथी ज जुदो पडी आवसे. आ रीते संस्कृत साहित्य बधुं श्लोकबद्ध थयुं छे.

घणे भागे एक श्लोकमां एक ज वाक्य होय छे. पण कोई वार एक ज श्लोकमां बे वाक्यो आवे छे. अने त्यारे घणे भागे एक वाक्य श्लोकार्थमां पूरुं थवुं जोईए एवो नियम छे. पहेला वाक्यनो एकाद शब्द बधी पडे अने तेने श्लोकार्थ बहार लई जवो पडे तो ते दोष गणाय छे. 'काव्यप्रकाश'कार तेने अर्धान्तरैकवाचक (का. प्र. झ. ७, ७५) ए नामनो दोष गणे छे. अने वामन स्पष्ट कहे छे के 'नार्थे किञ्चित्समाप्तं वाक्यं ।' (का. सू. वृ. ५, १, ६.) श्लोकार्थ थोडा सार समाप्त न होय एवुं वाक्य न प्रयोजवुं. जेम के नीचेनुं वाक्य दोषयुक्त गणाय.

इन्दुर्विभाति कर्पूरगौरैर्धवलयन् करैः ।

जगन्मा कुरु तन्वंगि ! मानं पादानते प्रिये ॥

અર્થ: 'ઇન્દુ કર્પૂરગૌર કિરણથી જગતને ઘોળતો સોહે છે. હે તન્વંગી! પાયે લાગતા પ્રિય તરફ રીસ ન કર.' 'સોહે છે' મુઘીનું એક વાક્ય છે, તેમાં આવતો એક જ શબ્દ 'જગતને' એ દ્વિતીયાર્ધમાં ચાલ્યો જાય છે માટે દોષ છે. એવો જ બીજો દાસલો:

જગત્પ્રકાશયન્નિન્દુઃ કરૈઃ શુભ્રંવિભાતિ મા ।
માતમાયતનેન્નાન્તે ! કુરુ પાદાનતે પ્રિયે ॥

અર્થ: 'જગતને શુભ્ર કિરણથી પ્રકાશતો ઇન્દુ સોહે છે. હે દીર્ઘનેત્રવાલી પાયે લાગતા પ્રિય તરફ માન મા કર.' અહીં પણ બે વાક્યો છે. બીજા વાક્યનો 'મા' શબ્દ પહેલા શ્લોકાર્ધમાં ચાલ્યો ગયો છે એ દોષ છે.

એટલે શ્લોકાર્ધથી આગળ સંધિ નથી લઈ જવાતી, તો ત્યાં વાક્ય પણ પૂરું કરવાનો આમ્નાય છે. એ યતિ આગળ માત્ર શબ્દ નહીં પણ વાક્ય પણ પૂરું થવું જોઈએ. પણ ઉપર કહ્યું તેમ વાક્યનો ઘણો ભાગ શેષ રહી જતો હોય તો એને દોષ ગણ્યો નથી. વાક્યબોધની ક્ષીણી સમજ ઉપર આ નિયમો થયા છે એ સ્પષ્ટ થશે. ઉપરનાનો અર્થ એ છે કે શ્લોકાર્ધ વાક્ય પૂરું થવાની અપેક્ષા થતી હોય તો ત્યાં એક શબ્દ વધી જવો એ દોષ છે, એવી અપેક્ષા ન થતી હોય તો એ દોષ નથી.

આ રીતે સંસ્કૃત છન્દશાસ્ત્ર યતિઓનો વિવેક કરે છે. વધી યતિને તે એક સરસી ગણતું નથી. અને યતિના મહત્ત્વ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષાના સંધિ-નિયમો ઉપર અસર થાય છે. મધ્યયતિ પદમધ્યે પણ આવી શકે, માત્ર એનાથી શબ્દ એવી રીતે ન તૂટવો જોઈએ કે એકાદ અક્ષર કપાઈને નોલો પડી જાય. પાદાન્ત યતિએ શબ્દ પૂરો થવો જ જોઈએ. પણ સંધિને લીધે શબ્દનો છેવટનો ભાગ યતિથી વિચ્છેદાઈ જાય તો વાંધો નહીં. પણ શ્લોકાર્ધે તો સંધિ પણ અટકી જવી જોઈએ. વાક્ય પણ એ રીતે ન તૂટવું જોઈએ કે તેનો એકાદ શબ્દ બીજા શ્લોકાર્ધમાં ચાલ્યો જાય. શ્લોકાન્તે વાક્ય પૂરું થવું જોઈએ. એમ એક શ્લોક વધી રીતે અર્થદૃષ્ટિએ પણ વરાવર વેસી જવો જોઈએ. એક જ વાક્ય એકથી વધારે શ્લોકોમાં વિસ્તરેલું હોય ત્યાં પણ વરેક શ્લોક એના શબ્દ-વિન્યાસથી તેના વિભક્તિપ્રત્યયોથી, જુદો તરી આવે એવો તો હોવો જ જોઈએ, એવો આમ્નાય છે. અને આજ્ઞા પાઠમાં દૃઢબન્ધ હોવો જોઈએ. સંસ્કૃતમાં સંધિ થતી હોવાને લીધે સંસ્કૃત પદ્યસાહિત્ય જેવો દૃઢબન્ધ બીજી કોઈ પણ ભાષામાં માગ્યે જ શક્ય હોય !

પરિશિષ્ટ ૨

નિરૂપણપદ્ધતિઓ

વૃત્તોના સ્વરૂપનિરૂપણમાં મેં બે મુખ્ય પદ્ધતિઓ બતાવી છે. પહેલી વૃત્તમાં આવતા લઘુ કે ગુરુઓનાં — મુખ્યત્વે ગુરુઓનાં કારણ કે વૃત્તોમાં ગુરુઓની સંખ્યા જ ઓછી હોય છે — સ્થાનો સંખ્યાથી બતાવવાં. આ પદ્ધતિ ભરતમાં છે, અને અર્વાચીનોમાં 'શ્રુતબોધ'માં પણ છે. પણ વધારે શાસ્ત્રીય મનાતી પદ્ધતિ મ ય ર સ ત જ મ ન એ અક્ષરગણોની છે. પિંગલના 'છન્દઃશાસ્ત્રમાં' ટૂંકાં ટૂંકાં સૂત્રોમાં આ અક્ષરગણોથી અને લઘુગુરુથી વૃત્તનો અક્ષરવિન્યાસ, અને સમુદ્ર વગેરે સંખ્યાવાચક પ્રતીકોથી યતિસ્થાન દર્શાવવાની પદ્ધતિ આવે છે. 'વૃત્તરત્નાકરે' પણ અક્ષરગણોથી જ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે પણ ત્યાં વિશેષમાં દરેક સૂત્ર તે તે છન્દમાં આપેલું છે. તે ઉપરાંત બીજાં દૃષ્ટાન્તો પણ આપેલાં છે. 'છન્દોમંજરી'માં પણ આ જ પદ્ધતિ છે. પણ 'પ્રાકૃતપૈંગલ'માં પદ્ધતિ બદલાય છે.

'પ્રાકૃતપૈંગલ' મુખ્ય માત્રામેલવૃત્તો માટે છે. તેનો અર્થ ઉપરનો ભાગ માત્રાવૃત્તો રોકે છે. તે પછી તે વર્ણવૃત્તો આપે છે, જેમાં અનાવૃત્તસંધિ સાથે આવૃત્તસંધિ પણ આપે છે. એમાં વૃત્તોની નિરૂપણપદ્ધતિ જુદી છે. પ્રથમ તો તે મધ્યયતિનો ત્યાંય ઉલ્લેખ નથી કરતું, જોકે સયતિક વૃત્તોના લક્ષણ-છન્દોમાં અને દૃષ્ટાન્તોમાં યતિ આપે છે. તેથી તેને હું અયતિવાદી નથી ગણતો. આ પિંગલ મુખ્યત્વે માત્રામેલ માટે હોવાથી તેણે માત્રાગણો કર્યા છે. અને એ ગણો નીચે પ્રમાણે છે. તે ૬ માત્રાના ગણ માટે છ અને ટ એવી બે સંજ્ઞાઓ સ્વીકારે છે. તે જ પ્રમાણે ૫ માત્રા માટે પ અને ઠ, ૪ માત્રા માટે ચ અને ઙ, ૩ માટે ત અને ઢ, ૨ માટે દ અને ન. આ પછી પ્રસ્તારથી દરેક ગણમાં લઘુ ગુરુ ન્યાસથી થતા જુદા જુદા પર્યાયોને તે પારિભાષિક નામો આપે છે, તે નીચે પ્રમાણે:

છ કે ટ ગણના તેર પર્યાયો:

હર = ગાગાગા, શશી = લલગાગા, સૂર્ય = લગાલગા, શક્ર = ગાલલગા,
 શેષ = લલલલગા, અહિ = લગાગાલ, કમલ = ગાલગાલ, બ્રહ્મા = લલલગાલ,
 કલિ = ગાગાલલ, ચંદ્ર = લલગાલલ, ધ્રુવ = લગાલલલ, ધર્મ = ગાલલલલ,
 શાલિકર = લલલલલલ.

પ કે ઠ એટલે પાંચકલના કુલ આઠ પર્યાયો થાય તે નીચે પ્રમાણે:

ઇન્દ્રાસન = લગાગા, સૂર = ગાલગા, ચાપ = લલલગા, હીર = ગાગાલ,
 શેષ્ઠર = લલગાલ, કુસુમ = લગાલલ, અહિગણ = ગાલલલ, પાપગણ = લલલલલ.

ચ કે ડ એટે ચતુષ્કલ ગણના કુલ પાંચ પર્યાયો : —

કર્ણ = ગાગા, કરતલ = લલગા, પયોધર = લગાલ, ચરણ = ગાલલ, વિપ્ર = લલલલ.

ત કે ડ એટે ત્રિકલ ગણના કુલ ત્રણ પર્યાયો થાય. તેમાં પહેલા લગા ને માટે ધ્વજ, ચિહ્ન, ચિર, ચિરાલય, તોમર, તુંબુર, પત્ર, ચૂતમાલા, રસ, રાસ, પવન, વલય, એટલાં નામો છે. બીજા પર્યાય ગાલ ને માટે સુરપતિ, પટહ, તાલ, કરતાલ, (આ) નંદ, છંદ, સમુદ્ર, તૂર્ય; અને લલલ માટે ભાવ, રસ, તાંડવ, નારી, કુલભાવિની.

દ કે ણ એટે દ્વિકલ ગણના બે પર્યાયો તેમાં ગા એટે ગુહનાં નામો : નૂપુર, રસનાભરણ, ચામર, ફળી, મુગ્ધ, કનક, કુંડલ, વક્ર, માનસ, વલય, હારાવલિ, અને લલ ગણનાં નામો : નિજપ્રિય, પરમ, સુપ્રિય.

આ ઉપરાંત આ પિંગલ ચતુર્માત્રિક ગણનાં બીજાં અનેક નામો આપે છે તેમાંથી દુષ્ટાંત તરીકે માત્ર જગણ લગાલ નાં જ જોઈએ; ભૂપતિ, અશ્વપતિ, ગજપતિ, વસુધાધિપ, રજ્જુ, ગોપાલ, ઉન્નાયક, ચક્રવર્તી, પયોધર, સ્તન, અને નરેન્દ્ર.

આ જોતાં સહેજે જણાશે કે પરિભાષા સગવડ સ્વાતર વધારતા હોય તે કરતાં માત્ર આડંબર સ્વાતર વધારે છે. આ નિરર્થક ભૂલભુલામણીમાં આગળ ન જતાં આપણે એક લક્ષણ જોઈશું. ટૂંકો શાલિની જ લડે છે :

કળ્ણો દુળ્ણો હાર એક્કો વિસજ્જે
સલ્લા કળ્ણા ગંધ કળ્ણા મુળિજ્જે ।

બીસા રેહા પાઞ પાઞ ગળિજ્જે

સપ્પા રાઞ સાલિળી સા મુળિજ્જે ॥ ૧૦૬ ॥

પ્રા. પે. B. પૃ. ૪૧૮.

આનો અર્થ : બે કર્ણ (ગાગા), એક હાર (ગા) મૂકવો. તે પછી શલ્ય (લ) કર્ણ (ગાગા) ગંધ (લ), કર્ણ (ગાગા) પાદે પાદે સંભળાય છે. બીસ માત્રા ગણાય છે. તેને સર્પરાજ (પિંગલ) શાલિની માને છે.

અહીં અક્ષરસંખ્યા ન આપતાં માત્રાની કુલસંખ્યા બીસ આપેલી છે, જે અશાસ્ત્રીય છે. અને ગુરુ લઘુના ક્રમથી શાલિની સિદ્ધ થાય છે એ સ્વરં પણ ક્યાંક એક અક્ષરનો ક્યાંક બે અક્ષરનો ગણ ગણેલો છે તે કેવળ મનસ્વી છે. શાર્દૂલવિક્રીડિતનું આશું લક્ષણ ઉતારતો નથી. એના લક્ષણના બે શ્લોકો આપેલા છે. પહેલામાં અક્ષરગણોથી લક્ષણ આપ્યું છે, બીજામાં પોતાની માત્રાગણ સંજ્ઞાથી

આપેલું છે. (એજન, ઢલોક ૧૮૬-૧૮૮. પૃ. ૫૨૫, ૫૨૯) અને પહેલા લક્ષણમાં અક્ષરગણો આપી રહ્યા પછી કહ્યું છે કે તેમાં અક્ષર ૧૯ છે, પાદ ચાર છે, કુલ ૭૬ વર્ણ છે, તેમાં ૩૨ માત્રાના લઘુઓ છે, અને ૮૮ માત્રાના, ઇટલે ૪૪ ગુહ છે. કેવલ ગણતરી કરવા સ્થાતર ગણતરી કરી છે.

આ પ્રકારની કોઈ બીજી પરિમાપાના ગ્રન્થોની આગલ નોંધ કરવાની જરૂર જોતો નથી.

અર્વાચીન કાલમાં 'રણપિગલ' અક્ષરગણોથી ન્યાસો આપે છે. ઢલપતરામ અક્ષરગણોથી આપે છે. વિશેષ ઇટલું છે કે તે અનાવૃત્તસંધિ વૃત્તોમાં પળ તાલ ઢશવિ છે જેની ચર્ચા આપણે આગલ કરીશું.

'છન્દોરચના' વૃત્તોનો ન્યાસ લઘુ માટે √ આવી અને ગુહ માટે — આવી નિશાનીથી આપે છે. અને યતિ આશ્ચર્યચિહ્ન ! થી વતાવે છે. તે સંધિઓનો ઉલ્લેસ કરતું નથી પળ અપતિક છન્દોના ચરણના પળ વિભાગો પાડે છે અને તેને । આવા ચિહ્નથી વતાવે છે. જેમ કે

ઇન્દ્રવજ્રાઃ (---√---। √√---√---) (છ. ર. પૃ. ૧૧૧)

શાલિનીઃ (-----! -√---√---) (એજન, પૃ. ૧૧૭)

શાલિનીમાં ! આ ચિહ્નથી યતિ વતાવેલી છે. પળ ઇન્દ્રવજ્રામાં યતિ નથી. છતાં પહેલા પાંચ અક્ષરે ચરણનો ઇક વિભાગ પૂરો થાય છે ઇમ વતાવવા ઇક ઢંડ કરેલો છે. આ ઢંડની જગાઇ જરા ટૂંકી ઇવી યતિ પળ તે માને છે. (એજન પૃ. ૬૫)

પરિશિષ્ટ ૩

આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો

મેં આગલ કહ્યું તેમ આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોને પ્રાચીન પિગલકારો અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ સાથે જ ગણતા, જે અશાસ્ત્રીય છે. ઇમનો મેઢ માત્રા-મેઢ જ છે. આપણે વૃત્તોના પ્રકરણમાં તેમનો સમાવેશ નથી કર્યો. છતાં ઢધાં પિગલો તે આપે છે, 'ઢલપતપિગલે' પળ તે આપેલ છે, ઇટલે 'ઢલપત-પિગલ'નાં અને બીજાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં રૂપકોનો ન્યાસ અહીં પરિશિષ્ટમાં આપું છું. ઇથી ઇનું આવૃત્તસંધિ સ્વરૂપ પળ સ્પષ્ટ થશે. આઠ અક્ષરથી નાના ઢનાવટી છંદો ષળાસ્રરા આવૃત્તસંધિ જ છે. છંદનો અંક 'ઢલપતપિગલ'નો

મૂક્યો છે. ને તાલ પળ બતાવ્યો છે. તાલ બને ત્યાં સુધી 'દલપતપિંગલ'નો જ રાહ્યો છે, પળ કયાંક છાપમૂલ જણાઈ ત્યાં સુધારી લીધું છે.

અક્ષરસંખ્યા

૧ શ્રી :	ગા	૧
૨ કામા અથવા સ્ત્રી :	ગાગા	૨
૩ મંદર :	ગાલલ	૩
૪ મધુ :	લલલગા	૪
૫ વાર અથવા વારિ :	ગાલ ગાલ	૪
૬ સમુદ્રી :	ગાલલ ગા	૪
૭ હંસા :	ગાલલ ગાગા	૫
૮ વિલાસ :	લગાલ ગાગા	૫
૯ પ્રિય :	લલગા લગા	૫
૧૦ હારી :	ગાગાલ ગાગા	૫
૧૧ સંમોહા :	ગાગા ગાગા ગા	૫
૧૨ ચતુરંશા અથવા શશિવદના :	લલલલ ગાગા	૬
૧૩ શેષા :	ગાગાગા ગાગાગા	૬
૧૪ વિમોહા :	ગાલગા ગાલગા	૬
૧૫ સોમરાજી :	લગાગા લગાગા	૬
૧૬ તિલકા :	લલગા લલગા	૬
૧૭ માલતી :	લ ગાલલ ગાલ	૬
૧૮ સમાનિકા :	ગાલ ગાલ ગાલ ગા	૭
૧૯ કલિતા :	ગાલલ ગાલલ ગા	૭
૨૦ કુમાર લલિતા :	લગાલ લલગા ગા	૭

२१ मदलेखा :	गागा गालल गागा	७
२२ शीर्षा :	गागा गागा गागा गा	७
२३ चित्रपदा :	गालल गालल गागा	८
२४ केतुमाळ :	गागाळ गागाळ गागा	८
२५ तुंगा :	लल लललल गागा	८
२६ कमळ :	ललललल गालगा	८
२७ विद्युन्माळा :	गागा गागा गागा गागा	८
२८ खंजा :	गागा गागा ललगा गा	८
२९ मल्लिका :	गाल गाल गाल गाल	८
३० नगस्वरूपिणी अथवा		
प्रमाणिका :	लगा लगा लगा लगा	८
३१ माणवकाक्रीड :	गालल गागा ललगा	८
३३ रत्नकरा :	गागा गालल गालल गा	९
३४ तोमर :	ललगालगा ललगाल	९
३५ सारंग :	लल ललगा गालल गा	९
३६ बिवा अथवा		
ललिततिलका :	लललल लगाल गागा	९
३७ मणिबंध :	गालल गागा गालल गा	९
३८ महालक्ष्मी :	गालगा गालगा गालगा	९
३९ पवित्रा :	गागा गागा लललल गा	९
४० रूपमाळा :	गा गागा गागा गागा गागा	९
४१ पावक :	गालल गागा गागा ललगा	१०
४२ चंपकमाळा :	गालल गागा गालल गागा	१०
४३ विदु :	गालल गालल गागा गागा	१०

४४ संजुक्ता अथवा

संगतिका :

ललगा॑लगा॑ ललगा॑लगा॑

१०

४५ दोषक :

गा॑लल गा॑लल गा॑लल गा॑गा

११

५० सुमुखी :

लललल गा॑लल गा॑लल गा॑

११

५१ ग्राही :

गा॑गा॑ल गा॑गा॑ल गा॑गा॑ल गा॑गा॑

११

५२ अनुकूला :

गा॑लल गा॑गा लललल गा॑गा

११

५६ सेनिका :

गा॑ल गा॑ल गा॑ल गा॑ल गा॑ल गा॑

११

५७ ललित :

ललल गा॑ल गा॑ गा॑ गा॑ल गा॑ल गा॑

११

५८ मोदक :

गा॑लल गा॑लल गा॑लल गा॑लल

१२

६१ तोटक :

ललगा॑ ललगा॑ ललगा॑ ललगा॑

१२

६२ मोतीदाम :

ल गा॑लल गा॑लल गा॑लल गा॑ल

१२

६३ स्रग्विणी :

गा॑लगा॑ गा॑लगा॑ गा॑लगा॑ गा॑लगा॑

१२

६४ भुजंगी :

लगा॑गा लगा॑गा लगा॑गा लगा॑गा

१२

६५ कुसुमविचित्रा :

लललल गा॑गा लललल गा॑गा

१२

६६ तामरस :

लललल गा॑लल गा॑लल गा॑गा

१२

६९ शैल :

लगा॑गा लगा॑गा लगा॑गा लगाल

१२

७० तरलनयन :

लललल लललल लललल

१२

७१ दलछंद :

गा॑ललल गा॑ललल गा॑लगा गा॑

१२

७६ तारक :

लल गा॑लल गा॑लल गा॑लल गा॑गा

१३

७८ मत्तमयूर अथवा

माया :

गा॑गा गा॑गा गा॑लल गा॑गा ललगा गा॑

१३

८० कंद :

लगा॑गा लगा॑गा लगा॑गा लगा॑गा ल

१३

८२ लीला :

गा॑गा॑ल गा॑ल लल गा॑गा॑ल गा॑लगा ल

१४

८३ पडवमी :

लललगा॑ लललगा॑ लललगा॑ गा॑गा

१४

३. अक्षरमेळ वृत्तो - परि० ३. आवृत्तसंधि अक्षरमेळ वृत्तो ११३

८४ चामरः	गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल गा	१५
८५ निशिपाळः	गाललल गाललल गाललल गालगा	१५
८७ माळा अथवा सृणिः	लललल लललल लललल ललगा	१५
८८ सारंगीः	गागा गागा गागा गागा गागा गागा गागा गा	१५
८९ नलिनी अथवा		

भमरावळीः	ललगा ललगा ललगा ललगा ललगा	१५
----------	--------------------------	----

९० हंसः	ललगालगा ललगालगा ललगालगा	१५
---------	-------------------------	----

९१ चंचळाः	गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल	१६
-----------	---------------------------------	----

९२ विशेष अथवा नीलः	गालल गालल गालल गालल गालल गा	१६
--------------------	-----------------------------	----

९३ नाराचः	लगा लगा लगा लगा लगा लगा लगा	१६
-----------	-----------------------------	----

९४ रूपमाळीः	गालगालल गालगालल गालगालल गाल	१७
-------------	-----------------------------	----

९९ चचरी अथवा

विबुधप्रियाः	गालगालल गालगालल गालगालल गालगा	१८
--------------	-------------------------------	----

१०० चंद्रक्रीडाः	लगागा लगागा लगागा लगागा लगागा लगागा	१८
------------------	-------------------------------------	----

१०१ झूलणाः	लल गालगालल गालगालल गालगालल गाल	१९
------------	--------------------------------	----

१०३ शंभुः	ललगा गागा ललगा गागा ललगा गागा गागा गागा	१९
-----------	---	----

१०४ गीतक अथवा

मुनिशेखरः	लल गालगालल गालगालल गालगालल गालगा	२०
-----------	----------------------------------	----

१०६ मदिराः	गालल गालल गालल गालल गालल	
------------	--------------------------	--

	गालल गालल गा	२२
--	--------------	----

१०७ हंसीः	गागा गागा गागा गागा लललल लललल	
-----------	-------------------------------	--

	लललल गागा	२२
--	-----------	----

१०८ केकिनीशारदाः	गालगा गालगा गालगा गालगा गालगा	
------------------	-------------------------------	--

	गालगा गालगा गाल	२३
--	-----------------	----

१०९ सर्वगामी अथवा

अप्रच्छंदः गागाळ गागाळ गागाळ गागाळ गागाळ
 गागाळ गागाळ गागा

२३

११० वर्णवागीश्वरीः

लगागा लगागा लगागा लगागा लगागा
 लगागा लगागा लगा

२३

१११ इन्द्रविजय

अथवा

गालल गालल गालल गालल गालल

मत्तगर्बदः

गालल गालल गागा

२३

११२ मल्लिकाः

ल गालल गालल गालल गालल
 गालल गालल गालल गा

२३

११३ किरीटः

गालल गालल गालल गालल गालल
 गालल गालल गालल

२४

११४ देवछंदः

लगागा लगागा लगागा लगागा लगागा
 लगागा लगागा लगागा

२४

११५ वैकुण्ठधामाः

गालगा गालगा गालगा गालगा गालगा
 गालगा गालगा गालगा

२४

११६ दुमिलाः

ललगा ललगा ललगा ललगा ललगा
 ललगा ललगा ललगा

२४

११७ मुखदा, विष्णु

अथवा

ल गालल गालल गालल गालल

सुरेश्वरः

गालल गालल गालल गागा

२४

११८ कळाकुशळ

अथवा

ल गालल गालल गालल गालल

लवंगलताः

गालल गालल गालल

२५

उपस्थिता (६, १४) :	गागा ललगा ललगा लगा
भ्रमरविलसिता (६, २१) :	गागा गागा लललल ललगा
वृन्ता (६, २४) :	लललल लललल गागा गा
व्येनी (६, २५) :	गाल गाल गाल गाल गाल गा
विलासिनी (६, २६) :	लगा लगा लगा लगा लगा गा
तोटक (६, ३१) :	ललगा ललगा ललगा ललगा
जलोद्धतगति (६, ३३) :	लगाल ललगा । लगाल ललगा
तत (६, ३४) :	ललललल लगागा गागाल गा
चंचलाक्षिका (६, ३६) :	लललल ललगा लगागालगा
कान्तोत्पीडा (६, ४०) :	गालल गागा गालल गागा गागा
नवमालिनी (६, ४३) :	लललल गालगाललल गागा
मत्तमयूर (७, ३) :	गागा गागा । गालल गागा ललगा गा
गौरी (७, ४) :	ललललल ललललल लगागा
असंवाधा (७, ५) :	गागा गागा गालल लललल गागा गा
प्रहरणकलिता (७, ७) :	लललल ललगा लललल ललगा
चन्द्रावर्ता (७, ११) :	लललल लललल लललल ललगा
माला (७, १२) :	लललल लललल लललल ललगा
मणिगुणनिकर (७, १३) :	लललल लललल । लललल ललगा
वृत्त (७, २४) :	गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल
मत्ताप्रीडा (७, २८) :	गागा गागा गागा गागा । लललल लललल लललल ललगा
तन्वी (७, २९) :	गालल गागा । लललल ललगा । गालल गालल लललल गागा
त्रौचपदा (७, ३०) :	गालल गागा । गालल गागा । लललल लललल । लललल ललगा
अपवाहक (७, ३२) :	गागा गालल लललल । लललल लललल लललल । ललगा गागा
कुड्मलदन्ती (८, २) :	गालल गागा । लललल गागा
जलधरमाला (८, ४) :	गागा गागा । लललल गागा गागा
गौरी (८, ५) :	लललल ललगा लगागालगा
ललना (८, ६) :	गालल गागा । लललल ललगा
वरसुन्दरी (८, ९) :	गाललल गाललल गाललल गागा

કુટિલા (૮, ૧૦): ગાગાગાગા । લલલલ લલાગા ગાગા ગા
 વિવુધપ્રિયા (૮, ૧૬): ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલગાલલ
 ગાલગા ।
 નારાચક (૮, ૧૭): લલલલલલ ગાલગા ગાલગા ગાલગા
 ગાલગા

હું આને ટૂંકાવેલો ઢંઢક ગણું છું 'માટે અહીં લીધો છે. સૂત્રમાં યતિ નથી પણ હલાયુષ્ દશમે યતિ દશવિ છે તે આવશ્યક નથી કારણ કે માધના 'શિશુપાલવધ'માં આ છંદ છે તેમાં ત્યાં યતિ નથી.

કૃતસકલજગદ્વિબોધોઽન્નચુતાન્ધકારોદયઃ

અયિતકુમુદતારકશ્રીવિયોગં નયન્ કામિનઃ ।

બહુતરગુણદર્શનાદમ્બુપેતાલ્પદોષઃ કૃતી

તવ વરદ કરોતુ મુપ્રાતમહ્નામયં નાયકઃ ॥

શિશુપાલવધ, ૧૧, ૬૭

શ્રી અંબાલાલ પટેલે તેનું ભાષાન્તર કરેલું છે તે જોઈએ :

અલિલ જગત જાગતાં, ભાગતાં તામસી તો તમો,
 સકલ કુમુદ તારકો રોઢતો, ઢાઢતો કામિને;
 જગ બહુ જ ગુણાઢ્ઢમાં અલ્પદોષે લહે દોષ ના,
 વરદ તવ દિનેશ આજે પ્રમાલે ભરો સાર્થતા.

'શિશુપાલવધ'ની ટીકામાં આ છંદને મલિલનાથે મહામાલિકા કહેલો છે.

પરિશિષ્ટ ૪

વૃત્તોનું પરંપરાગત પઠન

આપણે ગયા પ્રકરણમાં વૃત્તોનું પરંપરાસિદ્ધ સ્વરૂપ જોયું. પણ એ સ્વરૂપ પિંગલસંજ્ઞાનિર્દિષ્ટ જ જોયું. કોઈ પણ પદ્યરચનાનું ઇટલે શ્લોકોનું પણ પૂર્ણ સ્વરૂપ તેના પઠનમાં જ વ્યક્ત થાય છે. ઇટલે સરેસરા પઠનમાં એ કેવું હતું તે આપણે વિચારી જોવું જોઈએ.

પઠન શબ્દ વાપરતાં એક વાત સમજવી જોઈએ. પઠન અનેક પ્રકારનાં હોઈ શકે. એક બ્રાહ્મણ સતચંડીમાં હોમ કરતાં વસંતતિલકા વૃત્ત અમુક રીતે લાંબા રાગે ગાય, તે જ બ્રાહ્મણ એક સાથે સો વાર ચંડીપાઠ કરવા વેસાઢ્ઢો હોય

त्यारे, बहु ज त्वराधी जुदी ज रीते पाठ करे. अने वळी कोई विद्यार्थी ए श्लोको मोडे करवा गोखे त्वारे जुदी रीते पाठ करे. आवां उतावळां अवधिक पठनो ते खरां पठनो नथी. पण सामो माणस सांभळे अने भाषा समजतो होय तो समजे एवा उद्देशधी, अने ते गद्य नथी पण पद्य छे एवा भानयी करेलुं पठन तेने ज खरं विधिपूर्वकानुं पठन कहेवाय, अने एवुं पठन ज पद्यरचनानुं खरं स्वरूप प्रगट करी शके. आपणे एवा पठननो विचार करवानो छे.

आवा पठन संबंधी सौधी पहेलुं ए कहेवानुं के आपणां सघळां संस्कृत वृत्तो परंपराधी संगीतना स्वरो साथे पठातां. अत्यारे लग्नसमयनां मंगलाष्टको सांभळो, के चंडीपाठमां होम समये ब्राह्मणोने लांबे स्वरे वसंततिलका वृत्तो ललकारता सांभळो, के ब्राह्मणोनी नातोमां श्लोको बोलाता सांभळो के पुराणीओने कथा कहेतां श्लोको ललकारता सांभळो तो सर्वत्र तेमना पठनमां संगीतना स्वरोनो प्रयोग जणाखे. अलबत्त तेमां संगीतनो अमुक राग छे एम नहीं कही सकाय. रागनी सिद्धिने माटे जे पांच के वधारे स्वरो आवश्यक होय छे तेठला आवां पठनोमां नहीं मळे. (जो के केठलाक संगीतशास्त्रीओ संगीतना अमुक रागमां आपणां वृत्तो गार्ई बतावे छे.) पण संगीतना स्वरो तो पठनमां जणाखे ज. अने ए ज रूढ पठनपद्धति छे. कारण के लग्नसमयनां मंगलाष्टको, चंडीपाठना होम समयना श्लोको, के पुराणीओना श्लोको एक ज रीते गवाता सांभळाय छे. तेनुं स्वरांकन करी सकाय. पदवर्धने 'छन्दोरचना'मां पण आ परंपराने हकीकत तरीके स्वीकारी छे. ते कहे छे: पहेला अने श्रौजा चरणोनो

१. पुराणीओ बगेरेनी रूढ पठनपद्धतिने शास्त्रशुद्ध गणवी के केम ए प्रश्न छे. हुं 'रघुवंश' मारी नातना परंपरा प्रमाणे अन्यास करेला एक विद्वान पासे भण्यो छुं. तेमां रघुवंशमां नीचेनो स्वागता छंद आवे छे.

कुंभपूरणभवः पटुरुच्चै

रुच्चचार निनदोभसि तस्याः ।

तत्र स द्विरदबृंहितशंकी

शब्दपातिनमिधुं विससर्ज ॥ ९, ७३

ते तेमणे जे रीते गायो तेमां लघुगुरु नीचे प्रमाणे उच्चारता हुता

ललललललगा . . ललगा . गा . . .

टपकां कर्या छे ते विलंबन दशवि छे. आमां विलंबनने जवा दईए पण प्रथमना छ वर्णो बधा लघु धई जाय छे ते तो अशास्त्रीय ज गणवुं जोईए. वळी जैन साधुओ अनुष्टुपोनो पाठ करे छे तेमां बधा अक्षरोने एक सरखा गुरु करी उच्चारे छे तेने पण अशास्त्रीय गणवुं जोईए. जेम के में

ગાયો. માર્ગ શબ્દનો અર્થ કરતાં ટીકાકાર કહે છે: “ગાનં દ્વિવિધં માર્ગોં દેશી ચેતિ । તત્ર પ્રાકૃતાવલંબિ ગાનં દેશી । સંસ્કૃતાવલંબિ તુ ગાનં માર્ગ: ।” ‘ગાનં’ બે પ્રકારનું છે, માર્ગ અને દેશી. તેમાં પ્રાકૃતને અવલંબીને કરેલું દેશી અને સંસ્કૃતને અવલંબીને કરેલું માર્ગ.’ અહીં આજ્ઞા સર્ગમાં (રામાયણ, વાલ્મીકી સર્ગ ૪) લવકુશે રામાયણ ગાયનું જ વર્ણન છે. આ સર્ગ પ્રસિદ્ધ છે છતાં પ્રાચીન છે, કાલિદાસ પહેલાંનો છે એટલે અત્યારે જે અનુષ્ટુપને આપણે વધારેમાં વધારે અગેય માનીએ છીએ તે પણ ગવાતો.

સરસી રીતે, સંગીતસ્વરોના જરા પણ આરોહઅવરોહ વિનાનું સાદું પઠન એ હ્યાલ આધુનિક છે, અંગ્રેજી સાહિત્યના પઠનના પરિચયે ઉપરથી આવેલો છે. કલાઓનો વિકાસક્રમ જોતાં સંગીતસ્વરો કાવ્યને આવશ્યક ન ગણવા જોઈએ, જો કે એ વસ્તુ કલાનું સહ્ય યોગ્ય સ્થાને વધુ જ સુભગ નીવડે છે. અને એ આધુનિક દૃષ્ટિ સ્વીકારવા સાથે સ્વીકારવું જોઈએ કે અંગ્રેજી સાહિત્યના પરિચય પહેલાં વધુ પછ સંગીતના સ્વરોથી એક રીતે ગવાતું. અત્યારે કાવ્યનું ગાન અને પઠન બે ભિન્ન પ્રક્રિયાઓ છે.

આ ઉપરથી પ્રાચીન સમયમાં વધાં પછો એક સરસી રીતે જ ગવાતાં કે પઠન ગાન વચ્ચે કંઈ ભેદ હતો એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં ગાન અને પઠન વસ્તુનો ઉલ્લેખ આવે છે. એટલે એ પ્રશ્ન વધુ જ જિજ્ઞાસાપ્રેરક બને છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પાઠનો અર્થ કરવો વધુ જ કઠિન છે, એની પરંપરા તૂટી ગઈ છે, તેમાં કોપક ભાગો પુષ્કળ છે, હજી એના પરની અભિનવગુપ્ત-પાદની ટીકા આવી છપાઈ નથી, અને એ ટીકા પણ દુર્બોધ છે, એ વધી મુશ્કેલીઓ છતાં તે વિશે વિચાર કરતાં હું જે કંઈ સમજ્યો છું તે વિદ્વાનોની વિચારણા માટે અહીં રજૂ કરું છું.

એક મુશ્કેલી પ્રારંભમાં જ આવે છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પ્રારંભના અધ્યાયમાં જ નીચેનો શ્લોક આવે છે:

જગ્રાહ પાઠ્યમૂલ્કેદાત્ સામમ્યો ગીતમેવ ચ ।

યજુર્વેદાદભિનયાન્ રસનાયર્વંશાદપિ ॥ ૧૭ ॥

પિતામહે નાટ્યાત્મક પાંચમો વેદ કેવી રીતે રચ્યો તેનું આમાં વર્ણન છે. “ઋગ્વેદમાંથી પાઠ્ય લીધું, સામમાંથી ગીત લીધું, યજુર્વેદમાંથી અભિનયો લીધા અને અથર્વમાંથી રસો લીધા.” અહીં પાઠ્ય અને ગીત બંને ભિન્ન કહ્યાં છે એ ઉપરથી અત્યારે આપણે કાવ્યને માટે દૃષ્ટ માનીએ છીએ તેવું સંગીતરહિત કાવ્યપઠન તે સમયે પણ થતું હતું એવો આનો અર્થ કેટલાક કરે છે. પણ એટલો વધો અર્થ

શ્લોકમાં અભિપ્રેત જણાતો નથી. અહીં નાટ્યનો વેદ સાયેનો સંબંધ કેવલ તેનું માહાત્મ્ય બતાવવા કલ્પેલો છે. નહિતર યજુર્વેદ કંઈ અભિનય માટે પ્રસિદ્ધ નથી અને મરણાદિ અભિચારપ્રયોગોવાળો અથર્વવેદ કંઈ રસોનું ઉત્પત્તિસ્થાન ન થઈ શકે. છતાં આ શ્લોકનો ગંભીર રીતે આ સંદર્ભમાં વિચાર કરવો હોય તો કહેવું જોઈએ કે આમાં કહેલાં ચાર તત્ત્વો એકબીજાથી અવશ્યવ્યાવૃત્ત નથી. રસ જેમ પાઠ્ય અભિનય અને ગીત સાથે હોઈ શકે તેમ ગીત પણ પાઠ્ય સાથે હોઈ શકે. પણ જો તો અહીં પાઠ્યનો અર્થ જ ઉપર કલ્પેલો છે તે કરતાં જુદો છે. અહીં પાઠ્યનો અર્થ વાગ્મિનય, નાટકમાં પ્રયોજાતી વાણીસમગ્ર, ગદ્ય પણ ગીત સર્વ એવો થાય છે. વાણીને નાટકમાં મુખ્ય ગણી છે માટે તેનો પહેલો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને તેના પ્રમાણમાં અભિનયગુપ્ત નીચેનો શ્લોક ઉતારે છે.

વાચિ યત્નસ્તુ કર્તવ્યો નાટ્યસ્પૃતા તનુઃ સ્મૃતા ।

અંગનૈપથ્યસત્ત્વાનિ વાક્યાર્થ વ્યંજયન્તિ હિ ॥ ૧૪, ૨.

મ. ના. ગા. વાં. ૧ પૃ. ૧૪.

‘સંગીતરત્નાકર’ના નર્તનાધ્યાયમાં પણ નાટ્ય વિશે એ જ અર્થનો શ્લોક છે.

ઋગ્યજુઃસામવેદેભ્યો વેદાન્વાયર્વણઃ ક્રમાત્ ।

પાઠ્યં વામિનયાન્ગીતં રસાન્સંગૃહ્ય પદ્યભૂઃ ॥

‘સંગીતરત્નાકર’ ૭, ૯.

અહીં પણ નાટ્યસામગ્રી વેદોમાંથી ઉપર પ્રમાણે લીધાનું જ કહ્યું છે અને તેની ટીકા કરતાં કલ્પિતનાથ કહે છે: “પાઠ્યં નામ વાચિકામિનયઃ ।” અર્થાત્ પાઠ્ય એટલે વાચિકામિનય, નાટકમાં ઉપયુક્ત વાઙ્મય સમસ્ત. એટલે માત્ર આ શબ્દ ઉપર આધાર રાખી પાઠ્યગેયનો આપણા હાલના અર્થમાં ભેદ કરી શકાય નહીં. એટલું જ નહીં, આ “જગ્રાહ પાઠ્યં ઋગ્વેદાત્” એમાંથી અભિનયગુપ્ત પોતાની વિલક્ષણ રીતે સ્વરસહિત પઠનનો અર્થ કાઢે છે. તે કહે છે, “તદ્ (પાઠ્યં) ઋગ્વેદાત્ ગૃહીતમ્ । તસ્ય ત્રૈસ્વર્યપ્રધાનસ્ય સ્તોત્રદ્વારેણ યાગોપકારિત્વાત્ પાઠ્યમપિ ચ ત્રૈસ્વર્યોપિતમ્ ।” ઋગ્વેદના પઠનમાં ત્રણ સ્વરો પ્રયોજાતા, અને આ નાટકનું પાઠ્ય પણ ત્રૈસ્વર્યવાળું છે એમ અભિનયગુપ્ત કહે છે. આપણે આગળ ઓર્ડિનું કે અભિનયગુપ્ત પાઠ સ્વાયિસ્વરોમાં કરવાનું કહે છે. ષડ્જ પંચમ અને ઉપરનો ષડ્જ એ સ્વાયી સ્વરો કહેવાય છે. (મ. ના. ગા. વાં. ૧. પૃ. ૧૪.)

૨. અર્થઃ વાણી માટે યત્ન કરવો કારણ કે તે નાટકનું શરીર છે; અંગનો અભિનય વસ્ત્રાદિનો અભિનય અને સાત્ત્વિક અભિનય વાક્યાર્થને જ વ્યક્ત કરે છે.

ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં આ વાગમિનયનું લક્ષણ ચૌદમા અધ્યાયમાં વિસ્તાર-
પૂર્વક આપેલું છે. ત્યાં સ્વરવ્યંજન અને પદચ્છેદથી માંડીને વ્યાકરણના નિયમો
પણ આપેલા છે, જે बतावे છે કે અહીં આજ્ઞા વાણીના પ્રયોગનો અર્થ છે.
“દ્વિવિધં હિ સ્મૃતં પાઠયં સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં તથા ॥” (એજન. વાં. ૨. અધ્યાય
૧૪, ૫. પૃ ૨૨૫) સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એવા બે પાઠચના પ્રકારો છે. અહીં
પણ પાઠચશબ્દ વાણીમાત્રનો વાચક છે. આ અધ્યાયમાં સમાસનું લક્ષણ
આપ્યા પછી કહે છે કે શબ્દોથી બે પ્રકારના પદબન્ધો થાય છે, નિવદ્ધ અને
અનિવદ્ધ : —

વિભક્ત્યન્તં પદં જ્ઞેયં નિવદ્ધં ચૂર્ણમેવ ચ ।

તત્ત્વ ચૂર્ણપદસ્યેહ સંવિબોધત લક્ષણમ્ ॥ ૩૯ :

‘અનિવદ્ધપદં છન્દઃ’ તથાત્ત્રાનિયતાક્ષરમ્ ।

અર્થાપેક્ષ્યક્ષરસ્યૂતં જ્ઞેયં ચૂર્ણપદં બુધઃ ॥ ૪૦ ॥

નિવદ્ધાક્ષરસંયુક્તં યતિચ્છેદસમન્વિતમ્ ।

નિવદ્ધં તુ પદં જ્ઞેયં પ્રમાણનિયતાત્મકમ્ ॥ ૪૧ ॥

એજન પૃ. ૨૩૪

ભાવાર્થ કે પદોના ગ્રંથો બે પ્રકારના : નિવદ્ધ અને ચૂર્ણ. તેમાં ચૂર્ણનાં પદો અનિ-
વદ્ધ હોય છે, તેમાં છન્દોનો પાદબંધ હોતો નથી, તેના અક્ષરો અનિયત હોય છે
અને તેના અક્ષરો અર્થની અપેક્ષાથી ગૂંચાયેલા હોય છે. તે ચૂર્ણ. નિવદ્ધ અક્ષરો-
વાળું, યતિ અને છેદ વાળું, અને પ્રમાણથી નિયત થયેલું તે નિવદ્ધ. આમાં ચૂર્ણ
ઍટલે ગદ્ય, અને નિવદ્ધ ઍટલે પદ્ય. એ જ વાત અભિનવગુપ્ત પણ કહે છે. “યતિ
વિરામઃ છન્દોક્ષરસંસ્થાનિયમઃ અક્ષરનિયમો ગુરુલઘુનિવેશનિયમઃ એતદ્વિહીનં
ચૂર્ણપદમર્થશૂંગારવીરાશ્વપેક્ષ્યક્ષરાણિ પરિમિતાની ભૂયાંસિ વા યથેતિ અસમાસ-
સંઘટ્ટનાત્મકમુક્તકમિતિ ।” इदं तु केवलं पठनकर्मत्वाद्गद्यमित्युच्यते ।”
(એજન. પૃ. ૨૩૪-૨૩૫.) અહીં ઉપર મૂળ શ્લોકમાં આવેલી વાત જ ફરી કહી
છે. (થોડું ગાંઠનું ઝમેરેલું છે તે મારે અપ્રસ્તુત છે) મહત્ત્વનું એ છે કે આપણે
જેને ગદ્ય કહીએ છીએ તેને અભિનવે પણ ગદ્ય જ કહ્યું છે અને ગદ્યને ‘કેવલ

૨-૨. આતી જગાએ કાશી સંસ્કૃત સીરીશનો ‘અનિવદ્ધ પદવૃન્દમ્’
(મ. ના. ચૌ. અ. ૧૫, ૩૫, પૃ. ૧૭૨) પાઠ હું ઘઘારે સારો ગણું છું.

૩. મૂળમાં ‘મુક્તકમિતિ’ છે તે મેં સુધારીને ‘મુક્તકમિતિ’ એમ કરેલું છે.
અહીં સાદા ગદ્યને માટે જ ચૂર્ણ શબ્દ વાપર્યો છે તેનું પારિભાષિક નામ મુક્તક
છે. જુઓ “વૃત્તગન્ધોજ્જિતં ગદ્યં મુક્તકમ્” સાહિત્યદર્પણ ૬-૩૩૦

પાઠચ' કહ્યું છે. અહીં પાઠચ શબ્દ આપણને ઇષ્ટ પાઠચના અર્થમાં વાપરેલો છે. કાવ્ય પાઠચ છે પણ ગદ્ય જેવું 'કેવઢ પાઠચ' નથી એવો આનો ફલિતાર્થ છે.

ગદ્ય વિશે આટલું કહ્યા પછી (અને આ પછી ગદ્ય વિશે વિશેષ આવતું નથી) પદ્ય વિશે વિવરણ આવે છે. ચૌદમા અધ્યાયના વાકીના ભાગમાં એકથી છઠ્ઠીશ અક્ષર સુધીનાં વૃત્તોનાં નામો અને તેમની પ્રસ્તારસંખ્યા આપેલી છે. અક્ષરગણો અને લઘુગુણનાં સ્વરૂપો, યતિનું સ્વરૂપ વગેરે પિંગલની ચર્ચા કરેલી છે. પંદરમા અધ્યાયમાં અક્ષરમેઢ વૃત્તો અને આર્યાનું સ્વરૂપ આપેલું છે. સોઢમા અધ્યાયમાં કાવ્યના અલંકારો આપેલા છે. સત્તરમા અધ્યાયમાં પ્રાકૃત પાઠચનાં લક્ષણો કહ્યાં છે, અને ત્યાં પણ સંસ્કૃતની પેટે જ વર્ણવી શરૂ કરી વ્યાકરણ આપેલું છે, જે વતાવે છે કે પાઠચ અહીં પણ ભાષાના અર્થમાં વાપરેલું છે. છેવટે લખે છે :

“એવં ભાષાવિધાનં તુ જ્ઞાત્વા કર્માપ્યશેષતઃ ॥ ૧૦૨ ॥

તતઃ પાઠચં પ્રયુજીત ષઢલંકારસંયુતમ્ ॥ (એજન પૃ. ૩૮૫)

અહીં સુધી વાણીની વાત કરી હવે એ પાઠચનો પ્રયોગ કેમ કરવો, નાટકમાં એ કેવી રીતે ઉચ્ચારવું તે કહે છે. અહીં એક વાત કહેવી જોઈએ કે પાઠચમાં જોકે ગદ્યનો સમાવેશ થાય એવી આપણે અપેક્ષા રાખીએ પણ અહીંથી જે ચર્ચા ચાલે છે તે સર્વ છન્દોના પઢનની જ છે. ચર્ચામાં જેટલાં દૃષ્ટાન્તો આવે છે તે સઘઢાં શ્લોકોનાં જ છે. આશો સંદર્ભ જોતાં તેની જ્ઞાતરી થશે.

હવે આપણે જોઈએ કે ભરત પાઠચ વિશે શું કહે છે. ઉપર ષઢલંકારસંયુત પાઠચ કહ્યા પછીની ચર્ચા ગદ્યમાં આવે છે. “પાઠચગુણાનિદાનીં વક્ષ્યામઃ । તદ્વયા સપ્તસ્વરાઃ, ત્રીણિ સ્થાનાનિ, ચત્વારો વર્ણાઃ, દ્વિવિધા કાકુઃ, ષઢલંકારાઃ, ષઢંગાનીતિ ।” ‘પાઠચમાં આટલા ગુણો જોઈએ. (૧) સપ્ત સ્વરો (૨) ત્રણ સ્થાનો (૩) ચાર વર્ણ (૪) બે પ્રકારના કાકુ (૫) છ અલંકારો (૬) છ અંગો.’ “એવામિદાનીં લક્ષણમભિવ્યાખ્યાસ્યામઃ તત્ર સપ્ત સ્વરા નામ-ષઢજર્પ-ભગાન્ધારમધ્યમપચ્ચમધૈવતનિષાદાઃ । ત એતે રસેષૂપપાદ્યાઃ । યથા —

હાસ્યશુંગારયોઃ કાર્પા સ્વરૌ મધ્યમપંચમૌ । ૧૦૩ ॥

ષઢજર્પભૌ તથા ચૈવ વીરરૌદ્રાદ્ધૃતેષ્વય ।

ગાન્ધારશ્ચ નિષાદશ્ચ કર્તવ્યૌ કરુણે રસે ॥

ધૈવતશ્ચૈવ કર્તવ્યૌ બીભત્સે સમયાનકે ।” એજન પૃ. ૩૮૭

‘સાત સ્વરો છે તેમાં હાસ્યમાં અને શૃંગારમાં મધ્યમ અને પંચમ, ધીર રૌદ્ર અને અદ્ભુતમાં પદ્મ અને ઋષભ, કરુણમાં ગાન્ધાર અને નિષાદ’, વીમલ્સ અને મયાનકમાં ધૈવત પ્રયોજવો।’

અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં ગેય ઉપર સ્વતંત્ર અધ્યાયો છે. વઢી સંસ્કૃત નાટકોમાં અમુક જગાએ પાત્ર ગાય છે એવો નિર્દેશ હોય છે અને સામાન્ય રીતે ઘણાંજણે પદ્યો ઉપર એવી સૂચના હોતી નથી. એટલે પ્રશ્ન થાય છે કે સામાન્ય પદ્યોના પઠનમાં અને નાટ્યસૂચના પ્રમાણે ગવાતા ગીતમાં ફરક શો? આ જ પ્રશ્ન ટીકાકાર અભિનવગુપ્તે લઈ તેનો જુલાસો કરે છે. “સ્વરગતં વિતત્ય ગેયાધિકારે પ્રકટયિષ્યામઃ।. . . . ઉદાત્તાનુદાત્ત-સ્વરિતકંપિતરૂપતયા સ્વરાણાં યદ્રક્તિપ્રધાનત્વમનુરણનમયં તત્પ્રાગેન ઉચ્ચ-નીચમધ્યમસ્થાનસ્પર્શિત્વમાત્રં પાઠઘોષયોગીતિર્દર્શિતમ્। યદિ હિ સ્વરગતા રક્તિઃ પાઠઘે પ્રાધાન્યેન અવલંબ્યેત તદા ગાનક્રિયાસૌ સ્વાત્, ન પાઠઃ।” (એજન પૃ. ૩૮૫) ભાવાર્થ કે સ્વર સંબંધી વિસ્તાર કરીને ગેયના પ્રકરણમાં કહ્યું છે. કહેવાનું એ છે કે ‘સ્વરો ઉદાત્ત અનુદાત્ત સ્વરિત અને કંપિત થતાં તેનું રણકાર જેવું જે રક્તિપ્રધાનત્વ થાય તેનો ત્યાગ કરીને સ્વરો ઉચ્ચ નીચ મધ્યમ સ્થાનનો માત્ર સ્પર્શ કરે એટલું જ પાઠ માટે ઉપયોગી છે. જો સ્વરની રક્તિ — અનુરણન — લાંબો રણકાર પાઠઘમાં પણ થાય તો તે પછી ગાન થયું. પાઠઘ ન થયું.’ આગળ જતાં એ જ વાત જુદી રીતે કહે છે. “પ્રાણમૂતં તાવદ્ ધ્રુવાગાનં પ્રયોગસ્ય, તત્ર જાત્યંશકવિનિયોગો ભવિષ્યતિ તદિદાનીં પાઠાવસરે કિં સર્વથૈવ ત્યક્તવ્યમિત્યાશંકાશમનાય તત્સ્થાયિસ્વરાશ્રયણં પ્રમુખીકૃત્ય પાઠઃ કર્તવ્યં હત્યેતત્સ્વરાભિધાનસ્યેહ પ્રયોજનમ્।” (એજન પૃ. ૩૮૬) ભાવાર્થ કે “ધ્રુવાગાન (જેને વિશે આગળ અધ્યાય આવે છે) એ પ્રયોગનો પ્રાણ છે, તેમાં જાતિ અને અંશકનો વિનિયોગ થશે, તે આ પાઠ કરતી વખતે સર્વથા છોડી દેવાં? એવી શંકાના સમાધાન માટે ‘સ્થાયી સ્વરોના આશ્રયને મુખ્ય રાખીને પાઠ કરવો’ એમ આ સ્વરોના ઉલ્લેખનું અહીં પ્રયોજન છે.” અહીં આવતા ઘણા પારિભાષિક શબ્દોનો અર્થ અજ્ઞાત રહેતાં પણ એટલું નિષ્પન્ન થાય છે કે ગાનમાં અને આ પાઠમાં મુખ્ય ભેદ એ હતો કે ગાનમાં લાંબું અનુરણન — રણકાર — આલાપ પ્રધાન હતો તેને આ પાઠમાં સ્થાન નથી, પણ નાટ્ય-શાસ્ત્રને અભિમત પાઠમાં છન્દોના પઠનમાં સ્વરોનું અવલંબન થતું. અને આ સમજી શકાય એવું છે. લાંબે સ્વર-રણકાર સાથે ગાતાં શબ્દોનું ઉચ્ચારણ

૪. તોઢી રાગ કરુણ રસને અનુકૂળ ગણાય છે અને તેમાં ગાન્ધાર પ્રધાન હોય છે.

ગીતમાં ડંકાઈ જાય, અને તેનો અર્થ સ્ફુટ ન થઈ શકે. ત્રણ સ્વરોથી અનુરણન વિના પઠતાં અર્થ સ્ફુટ થઈ શકે.

અમિનવ ગુપ્તની ટીકા ૧૮ મા અધ્યાય સુધીની ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીઝમાં બહાર પડી છે. તે પછીના અધ્યાય માટે ચૌલંબાની અને નિર્ણયસાગરની ટીકા વિનાની આવૃત્તિઓ ઉપર આધાર રાખવાનો રહે છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ વૃત્તો પણ ઘ્રુવા બની શકતાં અને ત્યારે ઘ્રુવા તરીકે ગવાતાં. ૩૨મા ઘ્રુવાધ્યાયમાં આવાં અનેક વિધાનો મળી રહે છે.

યાન્યંગાનિ કલાશ્ચૈવ ગીતકાન્તગંતાનિ તુ ।

તાનિ છન્દોગતૈર્વૃત્તવિભાષ્યન્તે ઘ્રુવાસ્તયા ।

મ. ના. ચૌ. ૩૨, ૧૧ પૃ. ૩૮૪

ભાવાર્થ કે ગીતની અંદરનાં અંગો અને કલા છન્દોગત વૃત્તમાં આવે ત્યારે તે છન્દો પણ ઘ્રુવા કહેવાય. આ અધ્યાયમાં ઘ્રુવા તરીકે કેટલીક પદ્યરચનાનાં સ્વરૂપ આપેલાં છે તેમાં કેટલીક જાતિરચનાઓ આવે છે, અને તે સાથે રથોદ્ધતા વંશપત્રકમ્ પ્રમિતાક્ષરા જેવાં અક્ષરમેલવૃત્તો પણ આવે છે. (એજન ૩૨, ૩૦૬ પૃ. ૪૧૪) તેમ જ પુટ (એજન ૩૨, ૪૧૨ પૃ. ૪૨૩) અપરવક્ત્ર (એજન ૩૨, ૪૧૫) જેવાં પણ આવે છે. અપરવક્ત્રનો પ્રયોગ ગીત તરીકેનો શાકુન્તલમાં પણ મળી આવે છે. પાંચમા અંકના પ્રારંભમાં જ અપરવક્ત્ર આવે છે અને તે ગવાય છે એવું નાટ્યસૂચન છે. તેની ટીકામાં રાઘવ મટ્ટ એના ગાનનાં લક્ષણો રક્તિ ગ્રામ રાગ આલાપ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે.

નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાં એક બીજો ભેદ કહ્યો છે તે પણ જાણવા જેવો છે.

પ્રાયેણ તુ સ્વભાવાત્ સ્ત્રીણાં ગાનં નૃણાં ચ પાઠ્યવિધિઃ ।

મ. ના. નિ. ૩૩, ૫ પૃ. ૬૦૪

આને જ મળતા અર્થનું વાક્ય ચૌલંબાની આવૃત્તિ (૩૨, ૪૬૮ પૃ. ૪૨૭) માં આવે છે. આ ઉપરથી મને લાગે છે કે ગાન ઘણે ભાગે સ્ત્રીઓને ભાગે જ આવતું હશે અને પુરુષો ત્રિસ્વરથી પાઠ કરતા હશે.

આ સાથે એક બીજી વાત પણ નોંધવા જેવી છે. 'સંગીતરત્નાકર'ના ચોથા પ્રબન્ધાધ્યાયમાં ગદ્ય ગાવાની પદ્ધતિ છે. તેમાં તાલ સાથે તેમ જ તાલ વિના ગાવાનું આવે છે. એટલે ગદ્યપ્રબન્ધો ગવાતા હશે એમ જણાય છે. ('સંગીતરત્નાકર,' ૪, ૧૮૪-૧૯૭.) તેના ઉપરની કલ્લિનાથની ટીકા જોતાં પણ એ

જ વક્તવ્ય જણાય છે. પણ આ, પ્રવચ્છોને જ લગતું હશે, નાટકના ગદ્યભાગને લગતું નહીં હોય એમ હું માનું છું.

અત્યારે પણ ગદ્ય ગવાય છે. લૂંટારા સંબંધી ગદ્ય પવાડાઓ મેં ગવાતા સાંભળ્યા છે. કોઈએ આનો સંગ્રહ કરી લેવો જોઈએ. તે સિવાય આપણામાં આજ સુધી ગદ્યને આરોહઅવરોહથી બોલવાની પદ્ધતિ ચાલતી આવેલી છે. કોસિયો કોસ ચલાવતાં કૂવા કાંઠે ઝમો રહી લાંબા રાગે રામંયો બોલે છે તે ગદ્ય છે. જૂની ઢબે સ્ત્રીઓ ઓરડામાં બેસીને મોં વાળે છે ત્યારે આરોહઅવરોહથી ગદ્ય બોલતી હોય છે. ઢાકલાંવાળા ઢાકલાં વગાડતાં લાંબે સ્વરે આરોહઅવરોહથી ગદ્ય બોલે છે. ધૂળતી સ્ત્રીને ગદ્ય ગાતી એક જગ્યાએ શ્રી પન્નાલાલ પટેલે વર્ણવી છે. હરિકીર્તનકારો ઉપદેશ કરતાં ગદ્યને સ્વરોનો આરોહઅવરોહ આપે છે. વાર્તા કરનારો મીર ઘણીવાર ગદ્ય પણ આરોહઅવરોહમાં બોલે છે. જૂની પદ્ધતિએ કથા કરતા મહારાજો પણ એ જ આરોહઅવરોહનો ઉપયોગ કરે છે. નવી રીતે નહીં મળેલાઓને આરોહઅવરોહથી વાર્તા વાંચતા સાંભળ્યા છે. સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ એકબીજીને ગાળો દેતાં કે શાપ આપતાં લાંબે રાગે સ્વરો વાપરતી ઘણાં સાંભળી હશે. હું માનું છું કે વધુ લાગણી-વાળું ગદ્ય આજ સુધી આપણે ત્યાં સ્વરોના આરોહઅવરોહથી બોલાતું. ગદ્ય, વાતચીત કરતા હોઈએ એમ બોલવું—વાંચવું, એ પણ આધુનિક પદ્ધતિ જ હું ગણું છું. જો કે હવે શિક્ષિતોમાં એ એટલી વ્યાપક થઈ ગઈ છે કે એથી અન્યથા હશે, અને સમાજના સૂળેલાંચરે અત્યારે પણ છે એવું ઘણા જાણતા નથી.

માત્રાગર્ભ વૃત્તો અને અનુષ્ટુપ

સંસ્કૃતવૃત્તોના સંધિઓ વિશે અને તેના પાદના સ્વરૂપ વિશે આગળ ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં માત્રાગર્ભ વૃત્તો અને અનુષ્ટુપને ગયા પ્રકરણની દૃષ્ટિએ જ જોઈ લેવાં ઠીક પડશે. માત્રાગર્ભ વૃત્તો આગળ કહ્યું તેમ અર્ધાં માત્રામેઢી છે, અર્ધાં લગાત્મક છે, પણ એ સંસ્કૃત સાહિત્યકારોને હાથે કેઢવાઈ કેઢવાઈ છેવટે જુદાં જુદાં સ્વરૂપોમાં સઢંગ લગાત્મક બનેલાં છે. એ રૂપોને આપણે વિયોગિની વગેરે અર્ધસમ વૃત્તોમાં ગયા પ્રકરણમાં જોયાં. એ રીતે આ માત્રાગર્ભ વૃત્તોને સંસ્કૃત વૃત્તો સાથે માર્મિક સંબંધ છે. વિષમવૃત્તો સંપૂર્ણ લગાત્મક ગણાય છે પણ ગયા પ્રકરણમાં તે મેં લીધાં નથી. તેને પણ વૃત્તોના મેઢની ચર્ચા પહેલાં લઈ લેવાં જોઈએ. તેને આ પ્રકરણમાં લઈ આવવાનું એક કારણ એ છે કે હું એક દૃષ્ટિએ તેમને માત્રાગર્ભ ગણું છું. એટલે આ પ્રકરણમાં એ વિષમવૃત્તો આવી જશે.

અનુષ્ટુપને પણ આ જ પ્રકરણમાં હું લઈશ. તે લગાત્મક વૃત્ત નથી, તેમ તેમાં માત્રામેઢ જાતિનાં લક્ષણો પણ સ્પષ્ટ નથી. તેને કયા વર્ગમાં મૂકવો એ પણ ચર્ચાનો વિષય છે. સંસ્કૃત શિષ્ટ સાહિત્યમાં વપરાતાં વધાં વૃત્તોમાં તે સૌથી વધારે વપરાયેલો છે. એ જૂનામાં જૂનો છે, અને વેદકાલનાં વૃત્તો સાથે એ સૌથી વધારે ગાઢ સંબંધ રાખે છે, એ રીતે એનું સ્થાન જાતિછન્દોમાં નથી, પણ સંસ્કૃત વૃત્તોમાં છે તેથી તેના પરંપરાગત સ્વરૂપનું ઢર્શન પણ આપણે અહીં જ કરીશું.

માત્રાગર્ભ વૃત્તોમાં વૈતાલીયને નામે ઓઢલાતો વર્ગ જ મહત્વનો છે. વૈતાલીયનું લક્ષણ એવું અપાય છે કે તેના વિષમ પાદમાં ૧૪ માત્રા હોય છે અને સમ પાદમાં ૧૬ માત્રા હોય છે. આ પાદોના અંત તરફની ઓઢ માત્રાઓ સ્થિર લઘુ-ગુરુ ક્રમવાઢી છે. તેનું સ્વરૂપ છે ગાલગાલગા. અર્થાત્ વૈતાલીયનાં ચારેય ચરણોમાં અંતે ગાલગાલગા આવે છે. એ લગાત્મક ભાગ વાદ કરતાં વિષમ ચરણમાં છ માત્રા અને સમ ચરણમાં ઓઢ માત્રા લગાત્મક નથી. પણ એટલો નિયમ છે કે વેકી સ્થાનની માત્રા તેની પછીની માત્રા સાથે મઢવા દેવી નહીં. એટલે કે વધે ચરણોમાં ઢીજી ઢીજી સાથે, ચોથી પાંચમી સાથે ઉપરાંત સમ ચરણોમાં છટ્ઢી સાતમી સાથે, મઢવા દેવી નહીં. અર્થાત્ એ વે

માત્રાઓ મઠીને ત્યાં ગુરુ થઈ શકે નહીં. આ નિયમ વિષમ ચરણમાં લા સંજ્ઞાથી બતાવી શકાશે. એ નિયમનો ઉપયોગ કરતાં વિષમ ચરણ નીચે પ્રમાણ થાય :—

દાદાદાગા લગાલગા

દા મૂકવાથી કોઈ વેલી માત્રા, પછીની માત્રા સાથે મઠી શકશે નહીં. લા એટલે ગા અથવા લલ. ગા માં લીલી માત્રા બંધાઈ ગઈ છે તે છૂટી પડી શકશે નહીં, અને લલ માં લીલીમાત્રા છૂટી સ્વતંત્ર છે, તે પછીની માત્રા સાથે મઠી શકશે નહીં. આ નિયમ પ્રમાણેનાં નિષિદ્ધ સ્વરૂપો લગાલગા લગાલદા, લાલગાલ થાય. એ લાદ કરતાં ઉપાદેય રૂપોનો પ્રસ્તાર નારાયણ મટ્ટ ‘વૃત્તરત્નાકર’ની ટીકામાં આ પ્રમાણે આપે છે : ગાગાગા, લલગાગા, ગાલલગા, લલલલગા, ગાગા લલ, લલગાલલ, ગાલલલલ, લલલલલલ. આપણે જોઈ ગયા તે વિયોગિનીમાં આમાંનું લલગાલલ રૂપ આવે છે.

ગગને ધુમરાઈ લાદઢી

લલગા લલગા લગાલગા

અને અપરવક્ત્રમાં સર્વ લઘુ રૂપ લલલલલલ લપરાયું છે.

મનવિ ઉપરનાં જ મીઠઢાં

લલલલલલગા લગાલગા

વિષમપાદ માટે આપણે લાદાલગા લગાલગા ન્યાસ સ્વીકાર્યો તેમ સમપાદ માટે આપણે લાદાલગા નહીં મૂકી શકીએ. તેનું એક જ કારણ એ છે કે સમચરણ વિશે એક એવો વિશેષ નિયમ છે કે તેમાં કોઈ જગાએ છ માત્રાઓ નિરંતર એટલે અવ્યવહિત, સઢંગ લઘુઓથી ન ભરી શકાય. લાદાલગા કરીએ તો છ લઘુઓ લાઢા પર્યાયો અંદર આવી જાય. આ નિષિદ્ધ પર્યાયો લાદ કરતાં સમ-ચરણમાં નીચેનાં સ્વરૂપો આવી શકે એમ નારાયણ ગણી લાલે છે. : ગાગા-ગાગા, લલગાગાગા, ગાલલગાગા, લલલલગાગા, ગાગાલલગા, લલગાલલગા, ગાલલલલગા, ગાગાગાલલ, લલગાગાલલ, ગાલલગાલલ, લલલલગાલલ, ગાગા-લલલલ, લલગાલલલલ. (વૃ. ર. ૨, ૧૨ અને તેના પર નારાયણની ટીકા)

આ લૈલાલીયનાં ચરણોમાં અંતે એક ગુરુ ઉમેરવાથી ઔપચ્છન્દસિક નામનો લૈલાલીયનો પેલાલિભાગ થાય છે.^૧ (છં. શા. ૪, ૩૩)

૧. છન્દઃશાસ્ત્ર આને ઔપચ્છન્દસિક કહે છે. લીજાં પિંગલો અને કાવ્યોમાં ઔપચ્છન્દસિક નામ મઠી આવે છે.

અહીં પ્રારંભની માત્રાઓ વિશે આપેલા નિયમો સ્વાભાવિક છે. બેકી માત્રા, પછીની માત્રા સાથે મઢી ન જવી જોઈએ એ નિયમ તો આગઢ માત્રામેઢ રચનામાં વારંવાર આવતો જળાશે. છ માત્રા મેળી ન થવા દેવી એ નિયમ પણ એકવિઘતા અને લઘુવાદુલ્પથી થતી શિષિલતા ઢાઢવા છે એ સ્પષ્ટ છે. પણ એ નિયમો કયાં પછીનાં વઘાં રૂપો પણ મને સુન્દર નથી લાગતાં. નારાયણે વઘા શક્ય પર્યાયો આપ્યા છે અને અલવત્ત તે પરંપરાગત પિંગલ-નિયત છે. પણ એ વઘાં રૂપો વપરાયેલાં મઢી આવતાં નથી. પટવર્ધન 'છન્દોરચના'માં (પૃ૦ ૧૦૭-૦ૢ) કહે છે કે 'સૂત્રકૃતાંગ'માં આ વૃત્તનો પુષ્કઢ વપરાટ થયો છે અને તેમાં માત્ર ગાગાગાગા રૂપ જ ઘણુંસલ્લં વપરાયું છે. અને સમમાં ક્યાંક જ ગાલગાલગા વપરાયું છે. પણ વૈતાલીયનું સ્વરૂપ માત્ર 'સૂત્રકૃતાંગ' ઉપરથી નિર્ણીત ન કરી શકાય. એ સૂત્રકાલ તેમ જ પુરાણોનો આલ્યાનકાલ એ વઘેને હું છન્દોનો પ્રયોગકાલ માનું છું, તેમાં છન્દોનાં અંતિમ સ્વરૂપો આવતાં નથી, અને તેથી એ સ્વરૂપોને હું કલાશુઢ ગણતો નથી, — જોકે તેમાંથી કલાનાં મિત્રમિત્ર સ્વરૂપોનાં સૂચનો મઢે એ શક્ય છે. એટલે વૈતાલીયનું સ્વરૂપ નિર્ણીત કરવા માટે આપણે શિષ્ટ સાહિત્યમાંથી દૃષ્ટાન્તો લઈ તેનો અમ્યાસ કરવો જોઈએ. પણ શિષ્ટ સાહિત્ય જોતાં જળાય છે કે આ છન્દ વહુ ઓછો વપરાયો છે. કાલિદાસે ક્યાંય — તેનાં નાટકોમાં પણ — તે વાપર્યો નથી. તેથી ઊલટું, આનાં લગાત્મક રૂપોનો શિષ્ટ સાહિત્યમાં પુષ્કઢ પ્રયોગ થયો છે. એ વતાવે છે કે શિષ્ટ સાહિત્યકારોને આ માત્રાગર્ભ સ્વરૂપ સુન્દર જળાયું નથી. એટલે શિષ્ટ સાહિત્યમાંથી આપણે જે દૃષ્ટાન્તો લઈશું તેના અમ્યાસમાં એ પણ જોવાનું કે આ છન્દો ધીમે ધીમે કેવી રીતે લગાત્મક રૂપ લેતા જાય છે.

આપણાં નાટકોમાં મને માત્ર ઢાસના એક નાટકમાં, અને 'મૃચ્છકટિક'માં જ માત્રાગર્ભ રૂપો મઢણાં છે. તેમાં હું પિંગલનાં દૃષ્ટાન્તો ઉમેરીને આ પ્રશ્નની પર્યેષળા કરીશ. મૂઢ ઢલોકની સાથે તેનું લગાત્મક રૂપ પણ સામે આપીશ.

(૧) ણેવચ્છવિસેસમંઢિદા ।	ગાગા લલગા લગાલગા
પીદિ ઉવદેદું ઉવટિટ્ઢા ॥	ગાગાલલ ગાગા લગાલગા
ઢાઢગિહે ઢિણ્ણમુઢિઢા આ ।	ગાલલ ગાગા લગાલગા
કાઢવસેણ મુહુત્તદુવ્વઢા ॥	ગાલલગા લલગા લગાલગા
પ્રતિજ્ઞાયીગન્ધરાયણ, અંક ૩, ૧	
(૨) સુઢર્ણેહુ મિચ્છાણુકંપકે ।	લલલલ ગાગા લગાલગા
શામિર્ણે ણિઢ્ઢળકે વિ શોહુદિ ॥	ગાલલગા લલગા લગાલગા
પિણુણે ઉળ દવ્વગવ્વિઢે ।	લલગા લલગા લગાલગા

- દુવકલે વસુ પલિણામદાલુને ॥ ગાલગાલ લલગા લગાલગા
મૂચ્છકટિક, અંક ૩, ૧
- (૩) પંચજ્જણ જેણ માલિદા । ગાગા લલગા લગાલગા
ઈત્થિઅ માલિઅ ગામ લક્ષિવેદા ॥ ગાલલગા લલગા લગાલગા
અબલે અ ચંદાલ માલિદે । લલલલ ગાગા લગાલગા
અવર્શ શે ણલ શામ્મા ગાહિદિ ॥ લલગાગા લલગા લગાલગા
એજન ૮, ૧
- (૪) શિલ મુંઢિદે તુંડ મુંઢિદે । લલગા લલગા લગાલગા
ચિત્તણ મુંઢિદે કીશ મુંઢિદે ॥ ગાલલગા લલગા લગાલગા
જાહ ઉણ અ ચિત્ત મુંઢિદે । ગાલલ લલગા લગાલગા
શાહુ શુદ્ધ શિલ તાહ મુંઢિદે ॥ ગાલગાલ લલગા લગાલગા
એજન ૮, ૨
- (૫) લજ્જાએ મોલુદાપે વા । ગાગા ગાગા લગાલગા
ચાલિત્તં અલિએ ણિગૂહિદુમ્ ॥ ગાગાગા લલગા લગાલગા
શર્વ માલિઅ અત્થકાલગા । લલગા લલગા લગાલગા
દારિણે મૂહિદિ ણ તં હિ ભશ્ટકે ॥ ગાલગાલ લલગા લગાલગા
એજન ૯, ૧૭
- (૬) સચ્ચેણ મુહં વસુ લબ્ભઈ । ગાગા લલગા લગાલગા
સચ્ચાલાવિ ણ હોઈ પાવર્અ ॥ ગાગાગા લલગા લગાલગા
સચ્ચં તિ દુબેવિ અક્કરા । ગાગા લલગા લગાલગા
મા સચ્ચં અલિએણ મૂહિદિ ॥ ગાગાગા લલગા લગાલગા
એજન ૯, ૩૫
- અહીં (૨), (૩), (૪) અને (૬) શ્લોકો શ્રી ગોઢવોલે સંપાદિત
'મૂચ્છકટિક'ની પહેલી આવૃત્તિમાંથી ઉતાર્યા છે. (૫) નિર્ણયસાગરની ૭મી
આવૃત્તિમાંથી છે. (૬)ની બીજી પંક્તિના છેલ્લા શબ્દનો પાઠ સ્વોટો જણાયાથી
ટીકામાં આપેલા 'પાપકમ્' શબ્દનો આધાર લઈ મુદ્યાર્યો છે.
- આ પછી હું પિંગલના 'છન્દ:શાસ્ત્ર'નાં દૃષ્ટાન્તો ઉતારું છું:
- (૭) સુત્તલીણશરીરસંચયા ગાગા લલગા લગાલગા
વ્યવત્તીભૂતશિરાસ્થિપંજરા । ગાગાગા લલગા લગાલગા
કેશ: પરપૃસ્તવારયો ગાગા લલગા લગાલગા
વૈતાલીયતનું વિતન્વતે ॥ ગાગાગા લલગા લગાલગા
- (૮) તવ તન્વિ કટાક્ષવીક્ષિત: લલગા લલગા લગાલગા
પ્રસરદ્ભિ: શ્રવણાન્તગોચરૈ: લલગાગા લલગા લગાલગા

વિશિષ્ઠૈરિવ સીદ્ધિપ્રકોટિભિઃ

લલગા લલગા લગાલગા

પ્રહૃતઃ પ્રાણિતિ દુષ્કરં નરુઃ ॥

લલગાગા લલગા લગાલગા

આ પછી વે દૃષ્ટાન્તો ઔપચ્છન્દસિકાનાં લડ' છું :

- (૯) વાક્યમંધુરં પ્રતાયં પૂર્વ
યઃ પશ્ચાદતિસંદધાતિ મિત્રમ્ ।
તં દુષ્ટમર્તિ વિશિષ્ટગોષ્ઠ્યા
મૌપચ્છન્દસકં વદન્તિ વાહ્યમ્ ॥

ગાગા લલગા લગા લગાગા
ગાગાગા લલગા લગા લગાગા
ગાગા લલગા લગા લગાગા
ગાગાગા લલગા લગા લગાગા

- (૧૦) પરમર્મનિરીક્ષણાનુરક્તં
સ્વયમત્યન્તનિગૂઢચિત્તવૃત્તિમ્ ।
અનવસ્થિતમર્થલુઢ્વમારા
દૌપચ્છન્દસકં જહીહિ મિત્રમ્ ॥

લલગા લલગા લગા લગાગા
લલગાગા લલગા લગા લગાગા
લલગા લલગા લગા લગાગા
ગાગાગા લલગા લગા લગાગા

આપણે વૈતાલીયના લક્ષણમાં આગળ જોયું કે તેની ચારેય પંક્તિમાં અંતે ગાલગાલગા આવે છે. આપણાં દસેય દૃષ્ટાન્તો જોતાં જણાશે કે આમાં લગાલગા એ અંત્યસંધિ છે. અને તેની આગળનો ગા એ માત્રાત્મક સ્વંડના સંધિનો અંત્ય ગુરુ છે. આવતા પ્રકરણમાં જોઈશું તેમ દરેક સંધિને અંતે ગુરુ હોય છે, અને એ રીતે આ ગુરુ પણ પોતાના સંધિનો અંત્ય ગુરુ છે. હવે આ દસેય દૃષ્ટાન્તો જોતાં જણાશે કે આ ગુરુવાળો સંધિ ધીમે ધીમે લલગાનું રૂપ લે છે. આ દસ શ્લોકોનાં ચાલીસ ચરણોમાં પાંચ જ સ્થાને માત્ર ગાગા રૂપ મળે છે. અને પહેલા જ 'પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ'ના દૃષ્ટાન્તમાં એક જ શ્લોકમાં બે વાર ગાગા આવે છે; બાકી પછીનાં દૃષ્ટાન્તોમાં જે ગાગા મળે છે તે આઠ્ઠા શ્લોકમાં એક જ હોય છે. અર્થાત્ આ રૂપ ધીમે ધીમે લલગા રૂપ કરતાં ઓછું સુંદર જણાયું. અને પિંગલનાં દૃષ્ટાન્તોમાં પણ લલગા જ છે, જો કે ત્યાં ગાગા થઈ શકતું હતું, એ બતાવે છે કે લલગા વધારે સુંદર છે, તે જ ધીમે ધીમે સ્થિર થતું જાય છે અને અંતે વિયોગિનીમાં તે જ સ્થિર થાય છે.

આ ગાગા કે લલગા રૂપની પહેલાં હવે વિષમ ચરણમાં ચાર માત્રાઓ રહી. આવાં વિષમ ચરણો આ દસ શ્લોકમાં વીસ આવે. તે વીસમાંથી માત્ર બે જ ચરણોમાં લલલલ રૂપ વપરાયું છે. અર્થાત્ એ રૂપ સુંદર નથી. એ રૂપ એક જ શ્લોકમાં બે વાર ક્યાંઈ વપરાયું નથી. એ પણ બતાવે છે કે એ સુનિર્વાહ્ય નથી. તેમ જ ગાલલ રૂપ પણ વીસ ચરણમાં માત્ર બે વાર વપરાયું છે. એ રૂપ ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થતું થતું ગુર્વન્ત લલગાને સ્થાન આપે છે. અને એ રીતે વિયોગિનીના પ્રારંભમાં લલગા બે વાર સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. તે પછી વિચારવા એવું રૂપ ગાગા રહે છે. વૃત્તોમાં ગાગા સંધિ તરીકે આવી શકે છે.

તે ગુર્વન્ત છે જ. એટલે એ રૂપ શક્ય છે. એ વીસ ચરણોમાં નવ વાર વપરાયું છે. અને એ સ્વરૂપ વૃત્તમાં પણ સ્વીકારાયું છે. જો કે એ કવિઓને પ્રિય બન્યું નથી. એ ન બન્યું એનું કારણ એ છે કે આ લઘુબહુલ વૃત્તનું પઠન લલિત-ભાવોને અનુકૂલ છે, તેમાં પ્રારંભમાં જ બે ગુરુઓ શોભતા નથી. એ બે ગુરુવાળો વૈતાલીય છન્દ રણપિંગલ આપે છે. તેનું નામ છે વૈસારી.

વૈસારી :

ગાગા લલગા લગાલગા

ગાગાગા લલગા લગાલગા

રણપિંગલ પૂ. ૪૭૨

વીજા કોઈ પિંગલમાંથી મને આ છન્દ મળ્યો નથી. પણ આનું જ ઔપચ્છન્દસિક સ્વરૂપ, એટલે અંતે એક ગુરુ ઉમેરેલું સ્વરૂપ વીજા પિંગલોમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેનું નામ છે ભદ્રવિરાટ.

ભદ્રવિરાટ : ગાગા લલગા લગા લગાગા

ગાગાગા લલગા લગા લગાગા

રણપિંગલ પૂ. ૪૭૩, તેમ જ છં. શા. ૫, ૩૫

આ રીતે વિચાર કરતાં માત્રાગર્ભ વૈતાલીયના સ્વરૂપમાં વિષમ ચરણનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

લલગા લલગા લગાલગા

ગાગા ગા

અલબત્ત આમાં ગુરુપક્ષના વધા વિકલ્પો ભેગા કરીએ તો પંક્તિના પ્રારંભમાં એક સાથે ચાર ગુરુઓ આવે છે પણ પ્રયોગમાં કોઈ કવિ એવું ભાગ્યે જ કરે. ઉપર આપેલા વૈસારી અને ભદ્રવિરાટ વચ્ચે દૃષ્ટાન્તો વતાવે છે કે ગુરુઓની એવડી લાંબી કતાર ટાઢવાની છે.

હવે સમ ચરણનો વિચાર કરીએ. આ પ્રશ્નનો વિચાર જરા જુદી રીતે કરવાની જરૂર છે. વૈતાલીય સમૂહનાં વિષમ અને સમ ચરણોની માત્રામાં બે ફરક છે તે માત્ર બે માત્રાનો છે. હવે વૈતાલીયનાં વધાં લગાત્મક રૂપો જોતાં જણાશે કે આ વધારાની બે માત્રાનું ન્યાસમાં ચોક્કસ સ્થાન છે :

વિયોગિની : લલગા લલગા લગાલગા

લલગાગા લલગા લગાલગા

અપરવવન્ન : લલલલલલગા લગા લગા

લલલલગા લલગા લગાલગા

વન્નેમાં એ બે માત્રા, ગુરુ રૂપ લઈ ચરણના ન્યાસમાં પાંચમી છઠ્ઠી માત્રાનું સ્થાન લે છે. મેં ઉપરના ન્યાસમાં એ ગુરુને દર્શાવવા તેની નીચે રેખા કરી છે. વૈતાલીયનાં વધાં લગાત્મક રૂપોમાં એક સરસી રીતે પ્રતીત થતું આ લક્ષણ હવે માત્રાગર્ભમાં છે કે નહીં તે જોઈએ.

આગલ આપેલાં દૃષ્ટાન્તોમાં આ પાંચમી છઠ્ઠી માત્રા શોધવા જતાં જણાશે કે દૃષ્ટાન્ત ૨, ૪ અને ૫ નું ચોથું ચરણ ગાલગાલ છે. આમાં ચોથી અને પાંચમી માત્રાનો ગુરુ છે, અર્થાત્ અહીં પાંચમી છઠ્ઠી માત્રા છૂટી જ નથી. હવે આ રૂપ એ રીતે વૈતાલીયના સામાન્ય નિયમોની વિરુદ્ધનું છે. વૈતાલીયમાં કોઈ બેકી માત્રા તેની પછીની માત્રા સાથે ભઠ્ઠી શકે નહીં. અહીં ચોથી માત્રા પાંચમી સાથે ભઠ્ઠી છે. પિંગલનાં સૂત્રો જોતાં જણાય છે કે આ એક અપવાદરૂપ વૈતાલીય છે જેને પ્રાચ્યવૃત્તિ કહ્યો છે. તેમાં ચોથી માત્રા પાંચમી સાથે જોડાઈ શકે છે. (છં. શા. ૪, ૩૭) આ અપવાદના ત્રણ દાસલાનાં ત્રણ ચરણો બાદ કરતાં બાકીના દાસલાનાં સત્તર સમ ચરણોમાં માત્ર દૃષ્ટાન્ત ૧ માં જ પાંચમી છઠ્ઠી માત્રા વન્ને લઘુ છે, એક ગુરુરૂપે વંધાયેલી નથી, બાકી વધાં દૃષ્ટાન્તોમાં એ માત્રાઓ ગુરુરૂપે જ ઉપસ્થિત થાય છે. એટલે આપણે એક નિયમ કરી શકીએ કે સમ ચરણોમાં પાંચમી છઠ્ઠી માત્રાઓ મઠ્ઠીને ગુરુ થવો જોઈએ. આમ કરીશું એટલે વૈતાલીયના સમ ચરણનો ધીજો નિયમ કે તેમાં પ્રારંભમાં ક્યાંય પણ છ લઘુઓ નિરંતર — અવ્યવહિત આવવા ન જોઈએ એની મેઢે પઢાઈ જશે. સમ ચરણમાં માત્રાગર્ભ વિભાગમાં કુલ આઠ માત્રાઓ છે, તેમાં પાંચમી છઠ્ઠી ગુરુ વનતાં એ ગુરુની આગલ કે પાછલ ક્યાંય પણ છ લઘુ માત્રાને આવવાને અવકાશ રહેશે નહીં. એટલે એવો નિયમ કરી શકાય કે સમ ચરણમાં પાંચમી છઠ્ઠી માત્રા ગુરુ તરીકે આવવી જોઈએ. એમ કરીશું એટલે સમ ચરણમાં પણ વિષમની પેઢે, પહેલી ચાર માત્રાઓ માત્ર માત્રાગર્ભ રહેશે. આપેલાં દૃષ્ટાન્તોમાં ચાર માત્રાઓ કોઈ પણ જગાએ સર્વલઘુ (લલલલ) રૂપે આવતી નથી. માત્ર ચાર જ જગાએ ૧, ૨, ૩, ૪ શ્લોકોમાં ગાલલ રૂપે આવે છે. એટલે એ લઘ્વન્ત રૂપને આપણે સહેલાઈથી સોઢવને માટે અનુચિત ગણી શકીએ. બાકી ગાગા રૂપે નવ જેટલાં મઠ્ઠી આવે છે એટલે અહીં પણ આપણે ગુર્વન્ત ગાગા અને લલગાનો જ વિકલ્પ રાક્ષી શકીએ. એ રીતે સમ ચરણનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

$$\frac{\text{લલગા}}{\text{ગાગા}} \text{ ગા } \frac{\text{લલ}}{\text{ગા}} \text{ ગા લગાલગા}$$

બન્ને ચરણો ભેગાં મૂકતાં :

વિષમ : $\frac{\text{લલગા}}{\text{ગાગા}}$ $\frac{\text{લલ}}{\text{ગા}}$ ગા લગાલગા

સમ : $\frac{\text{લલગા}}{\text{ગાગા}}$ ગા $\frac{\text{લલ}}{\text{ગા}}$ ગા લગાલગા

અહીં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે ઉપરના ન્યાસમાં વિષમ પાદમાં ચાર ગુરુઓ અને સમ પાદમાં પાંચ ગુરુઓ સહંગ આવવાની શક્યતા છે, પણ એટલા વધા ગુરુઓ આવા લલિત વૃત્તમાં સુન્દર લાગતા નથી. હલાયુધે આપેલાં દૃષ્ટાન્તોમાં ક્યાંય વિષમમાં વેધી અને સમમાં ત્રણથી વધારે ગુરુઓ ભેગા આવતા નથી. ઔપચ્છન્દસિક વિશે કંઈ વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી, કારણ કે તેનો માત્રા-ગર્ભ भाग बैतालीयનો જ છે.

માત્રાગર્ભમાં આ बैतालीय समूह જ મુખ્યત્વે આવે છે. ઉપર આપ્યાં તે સિવાય बैतालीय समूहમાં પિંગલો ઘોડા વીજા છન્દો ગણાવે છે. પણ તે મહત્વના નથી. સાહિત્યમાં તે વપરાયા નથી. પણ પિંગલનાં વૃત્તો જોતાં એક વીજો મોટો સમૂહ એક જુદા જ માત્રાગર્ભ છંદમાંથી ઋતરી આવ્યો જણાય છે. આ સમૂહનું પ્રકૃતિભૂત માત્રાગર્ભસ્વરૂપ કોઈ પિંગલ આપતું નથી, પણ અમુક અમુક લગાત્મક વૃત્તો, અને વીજાં હેમચંદ્રે આપેલાં ત્રણ માત્રાવૃત્તો ભેગાં મૂકી અન્યાસ કરતાં, એ વધાનાં મૂઠામાં કોઈ માત્રાગર્ભ છંદ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. એટલે એ વર્ગનું નિરૂપણ પણ હું અહીં કરવા ઇચ્છું છું. આ વર્ગને હું નર્દટક-સમૂહ કહું. આ નર્દટક તે આગલા પ્રકરણમાં આવી ગયેલું જ નર્દટકવૃત્ત છે. बैतालीयનું સુંદર લગાત્મક સ્વરૂપ જેમ વિયોગિની છે, તેમ આ સમૂહનું સૌથી સુંદર સ્વરૂપ નર્દટક છે. તેથી વૃત્તોના ન્યાસો આપતાં હું સૌથી પહેલું નર્દટક હવે મૂકીશ. આને જ હલાયુધ અવિતથ કહે છે અને 'वृत्तरत्नाकर' અવિતથમાં યતિ મૂકે છે તે હું આગળ કહી ગયો. હવે ન્યાસો લઈએ.

(૧) નર્દટક :	લલલલગા	લગા	લલલગા	લલગા	લલગા
(૨) કૌકિલક :	લલલલગા	લગા	લ । લલગા	લલ । ગા	લલગા
(૩) મણિકલ્પલતા :	લલલલગા	લગા	લગાગા	લલગા	લલગા
(૪) ઉન્માત્યા :	ગાગાગા	લગા	લલલગા ।	લલગા	લલગા
(૫) ધૈલજિત્વા :	ગાલલગા	લગા	લલલગા	લલગા	લલગા
(૬) વરયુવતી :	ગાલલગા	લગા	લગાગા	લલલલ	લલગા
(૭) વંશદલ અથવા					
વંશપત્રપતિ	ગાલલગા	લગા	લલલગા ।	લલલલ	લલગા

(૮) ઝહુપથ :	લલલલગા	લગા	લલલગા	લલલલ	લલગા
(૯) ભ્રમરપદ :	ગાલલગા	લગા	લલલલલ	લલલલ	લલગા
(૧૦) વીરલલિતા :	ગાલલગા	લગા	લલલગા	લગાલ	લલગા
(૧૧) સમદાવિલાસિની :	લલલલગા	લગા	લલલગા	લગાલ	લલગા
(૧૨) ગરુડરુત	લલલલગા	લગા	લલલગા	લગાગાલગા	
(૧૩) માગધનકુંડી	૬ +	લ + ૨ +	લ + ૪ +	૨ + ગા +	ગાગા
(૧૪) નકુંડક :	૬ +	લ + ૨ +	લ + ૪ +	૨ + ગા +	લલગા
*(૧૫) સમનકુંડક	૬ +	લગા +	લ + લલગા +	લલગા +	લલગા

કોકિલક તો નર્દતકમાં બે યતિ મૂકીને જ નવું કરેલું વૃત્ત છે, જે યતિ માત્ર શોભાની છે. આપણે આ પછીના પ્રકરણમાં જોઈશું તેમ એ યતિ આવશ્યક નથી. એ જ રીતે ઝન્માલ્યા, વંશદલ અને વીરલલિતાની યતિઓ પણ આવશ્યક નથી. એટલે એ યતિઓ ઉપર ધ્યાન આપ્યા સિવાય આપણે આ સમૂહનો વિચાર કરીશું.

આ વધા છંદોમાં દેખીતી રીતે છેલ્લા ત્રણ માત્રાગર્ભ છે. આમાં આંકડાથી લખેલા માત્રાસમૂહો લગત્વહીન સમજવાના છે. પણ પૂરું સ્વરૂપ સમજવા માટે ત્રણેયનાં દૃષ્ટાન્તો જોવાની જરૂર છે.

માગધનકુંડી : નવમયરંદપાણપાયડમયઉતાલા
 ભમરા રુણરુણન્તિ કાયલિકવસદાલા ।
 પંચમમુગિરતિ એઆ અવિ દિટ્ટીઓ
 ચૂઅંકુરકસાયકંઠા કલયંટીઓ ॥

નકુંડક : પરિમલલુદ્ધલોલઅલિગીઅસળક્કુડયં
 જાવ ન જન્નવેદ વિસમત્વમહાભડયં ।
 માણં મોત્સુઆણ માણંસિણિ સપ્પણયં
 પેમ્મભરેણ તાવ અણુસર સહિ વલ્લહયં ॥

સમનકુંડક : સયલસુરાસુરિદપરિવંદિઅપાયતલો
 નિરત્વમજ્ઞાણનાણવસનાસિઅકમ્મમલો ।
 નિવસડ મે મણમ્મિ ભવયં સિરિવીરજિણો
 વિલ્લયં જંતિ પામપમુહા જહ તે અરિણો ॥

છંદોનું પૃ. ૩૨ બ

૨. કોકિલક માટે જુઓ છં. શા. ૮. ૧૫. છંદો ૩ થી ૧૨ માટે જુઓ છં. ૨. પૃ. ૧૬૦. ૧૩-૧૫ માટે છંદોનું પૃ. ૩૨ બ

આનો લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

(૧૩) માગધનકુંડી : લલલલગા લગા લગા લલલલગા ગાગા

લલગા લલલગા લગા લલલલગા ગાગા

ગાલલ ગા લગા લગાગા લલગા ગાગા

ગાગાલલ લગા લગાગા લલગા ગાગા

(૧૪) નકુંડક : લલલલલગા લગા લલલલગા લલગા લલગા

ગાલલગા લગા લલલલગા લલગા લલગા

ગાગાગા લગા લગાગા લલગા લલગા

ગાલલગા લગા લલલલલ લલગા લલગા

(૧૫) સમનકુંડક : લલલલલગા લગા લલલલગા લલગા લલગા

લલલલલગા લગા લલલલગા લલગા લલગા

લલલલલગા લગા લલલલગા લલગા લલગા

[લલગાગા લગા લલલલગા લલગા લલગા

છેલાં ત્રણેય માત્રાગર્ભ વૃત્તોમાં હેમચન્દ્રના ન્યાસમાં પહેલી છ માત્રા પછી સ્થિર રૂપ માત્ર એક લઘુનું જ આપ્યું છે, અને તેની પછી બે માત્રા દર્શાવેલ છે, પણ પંદરેય વૃત્તો જોવાથી જણાશે કે પહેલી છ માત્રા પછી લગા સંધિ સ્થિર છે. પહેલાં મૂકેલાં ચાર લગાત્મક રૂપોમાં તો મેં પહેલી છ માત્રા પછી લગા જુદું લલલ છે, જેથી તરત જણાઈ આવશે, પણ ત્રણ માત્રાગર્ભમાં પણ એ જુદું તરી આવે માટે મેં તેની નીચે રેખા દોરી છે. આ લગા પછી લ + ળ આવે છે. વધારા વૃત્તો જોતાં આ પાંચ માત્રાનો એક ભિન્ન સંધિ જ છે જેનું સૌથી સુંદર રૂપ લલલગા જણાશે, જે નર્દટક વગેરેમાં સ્થિર થયેલું છે. આ પછી ૧૩, ૧૪ માં બે માત્રા અને ગા કહ્યું છે, જેનું સુંદર રૂપ લલગા જણાશે, અને અંત્ય લલગા તો ૧૪, ૧૫ માં સિદ્ધ રૂપે જ છે. ૬ થી ૧૨ વૃત્તો જોતાં અંત્ય આઠ માત્રાનો ટૂંક પણ માત્રાગર્ભ જણાશે કારણ કે તેમાં એ માત્રાઓ એક જ લગાત્મક સ્વરૂપમાં આવતી નથી. પણ આમાં પણ અંત્ય ગુરુ તો સ્થિર છે, આગળની છ માત્રાઓ પ્રવાહી સ્વરૂપે છે. પણ આ ટૂંક પણ વૈતાલીયના પૂર્વ માત્રાગર્ભ ટૂંકની પેઠે લલગા લલગા સ્વરૂપ પામે છે, કારણ કે એ જ સુંદર છે.

ઉપર આપેલાં વૃત્તોમાં ક્યાંક છયે માત્રાઓ લઘુથી પૂરી છે, જેમ કે (૬) વરયુવતી, (૨) વંશદલ અને (૮) ઉદુપથમાં, પણ ત્યાં લઘુબહુલત્વથી

દેખીતી રીતે જ શૈથિલ્ય આવે છે. અને અપાત્ત્ય છ અને તેની પહેલાંની પાંચ એમ અગિયારેય યાત્રાઓ જ્યાં લઘુધી પુરાય છે, એ (૧) અમરપદ તો કેવલ કનિષ્ઠ છે. આ વધાં વૃત્તોનું મૂળ માત્રાગમં રૂપ કેવું હશે તેને વિશે તર્ક કરવો હોય તો નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય.

૬ + લગા + ૫ + ૬ + ગા

પણ દરેક સંધિ, આપણે આ પછીના પ્રકરણમાં જોઈશું તેમ, ગુર્વંત્ત હોય છે એટલે પહેલી છ માત્રાના સંધિમાં અંતે ગુરુ જોડે. ઉપરના ન્યાસોમાં જોઈશું તો આ છ કલનો સંધિ ગુર્વંત્ત થવાનું જ વલણ ધરાવે છે. ઉપરના વધા ન્યાસોમાં માગધનકુંડીની ઢીઝી પંક્તિમાં જ લલગાલલ આવે છે તે લઘ્વંત્ત ષટ્ક છે, તે સિવાય વધાં જ ષટ્કો ગુર્વંત્ત છે. એટલે એ છ માત્રા પણ ૪ + ગા નું રૂપ પામે છે. પછી એ પહેલી ચાર માત્રાઓ જ માત્રામેળી રહી. અને એનું સુંદરતમ સંધિરૂપ લલલલગા એવું થયું. તે પછી આવતા સ્થિર સંધિ લગા પછી પંચમાત્રક સંધિ આવે છે. તે પણ મુખ્યત્વે ગુર્વંત્ત જ છે. માત્ર અમરપદમાં ત્યાં સર્વલઘુ પંચક છે. માગધનકુંડીની પહેલી બે પંક્તિઓમાં તે લગાલલ છે, અને નકુંડક (૧૪)માં છેલ્લી પંક્તિમાં જ તે સર્વલઘુ છે. બાકી વધે ગુર્વંત્ત છે. એ પછી આઠ માત્રાઓ આવે છે. જેમાંની છેલ્લી બે ગુરુ હોય છે. એટલે છ માત્રા છૂટી છે. તે ઉપર કહી ગયો તેમ લલગા લલગા રૂપ લે છે. માત્ર ૧૦, ૧૧ માં તે લગાલ લલગા અને ૧૨ માં લગાલગા રૂપ લે છે. અને માગધનકુંડીમાં લલગા ગાગા એવું સ્થિર રૂપ લે છે. એટલે અહીં પણ વૈતાલીયના પ્રારંભની પેટે લલગા લલગા રૂપો સ્થિર થાય છે. એ રીતે આ નવો સમૂહ પણ મૂળ માત્રાગમં હશે, અને તેનાં લગાત્મક રૂપો આપણે ઉપર જોયાં તેવાં થયાં, પણ તેમાં સૌથી સુંદર નર્દટક થયું છે.

હવે આપણે વિષમ વૃત્તો લઈએ. તેમાં સૌથી મહત્ત્વનું ઉદગતા છે. તેના ચરણોનો લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે.

લલગા લગા લલલગા લ	૧૦
લલલલલગા લગાલગા	૧૦
ગાલલ લલલલ ગાલલ ગા	૧૧
લલગા લગા લલલગા લગાલગા	૧૩

આ છન્દ ગુજરાતીમાં ઋત્યો નથી. એટલે એના ઉદાહરણ તરીકે 'છન્દ:- શાસ્ત્ર' નું ઉદાહરણ લઉં છું:

મૃગલોચના શશિમુખી ચ
રચિરદશના નિતમ્બિની ।

હૃસલલિતગમના લલના

પરિણીયતે યદિ ભવેત્કુલોદ્ગતા ॥

આના ત્રીજા પાદમાં ગાલગાલલલ ગાલલ ગા મૂકીએ તો આ છંદ સૌરભક કહેવાય. એમ કરવાથી એ પાદમાં એક અક્ષર ઘટે છે. એટલે કે એ શ્લોક ૧૦, ૧૦, ૧૦, ૧૩ અક્ષરોનો થયો. આનું પણ દૃષ્ટાન્ત 'છન્દઃશાસ્ત્ર'માંથી જ આપું છું.

વિનિવારિતોઽપિ નયનેન	૧૦
તદપિ કિમિહાગતો ભવાન્ ।	૧૦
એતદેવ તવ સૌરભકમ્	૧૦
યદુદીરિતાર્થમપિનાવગુચ્યતે ॥	૧૩

એના ત્રીજા પાદમાં લલલલ લલલલ ગાલલ ગા કરીએ તો એનું નામ લલિત. આ પાદ ૧૨ અક્ષરનું થાય. દૃષ્ટાન્ત અહીં પણ 'છન્દઃશાસ્ત્ર'નું જ ઉતારું છે.

સતતં પ્રિયંવદમનૂન	૧૦
મમલહૃદયં ગુણોત્તરમ્ ।	૧૦
મુલલિતમતિકમનીયતનું	૧૨
પુરુષં ત્યજન્તિ ન તુ જાતુ યોપિતઃ ॥	૧૩

આ ત્રણ લગાત્મક વૃત્તોમાં માત્ર ત્રીજા પાદમાં ફરક છે. પણ એ નોંધવા જેવું છે કે એ ત્રણેયમાં ત્રીજા પાદની માત્રાઓ કુલ ૧૪ થાય છે એટલું જ નહીં દરેકમાં ત્રણ ચતુષ્કલ સંધિઓ અને પછી અંતે ગુરુ આવે છે. અર્થાત્ આ વૃત્ત પણ માત્રાગર્ભ છે. એમાં દરેક પંક્તિનો અમુક ભાગ માત્રાનો હોવાને બદલે આલું ત્રીજું પાદ માત્રામેઢી છે. એટલે આ વૃત્તને માત્રાગર્ભ ગણવામાં કશી સિદ્ધાન્તહાનિ થતી નથી.

આ ઉદ્ગતા વૃત્ત અનેક રીતે વિચિત્ર છે. આ વૃત્તના પહેલા પાદને અંતે લઘુ આવે છે અને વઢી 'છન્દઃશાસ્ત્ર'નું સ્ત્રાસ સૂત્ર છે કે ત્યાં યતિ નથી. 'છન્દઃશાસ્ત્ર'માં ઉદ્ગતાના સૂત્રના પ્રારંભમાં જ 'ઉદ્ગતામેકતઃ' એમ કહ્યું છે. તેનો અર્થ વૃત્તિકાર એવો કરે છે કે "એકતઃ" ઇતિ પ્રથમ પાદં દ્વિતીયેન સહાવિલંબેન પઠેદિત્યર્થઃ ।" સૂત્રમાં 'એકતઃ' કહેલું છે તેનો અર્થ એવો છે કે પહેલું પાદ ત્રીજા પાદની સાથે વિલંબ વિના પઠવું. અર્થાત્ પાદ પૂરું થયા છતાં અહીં યતિ એટલે વિરામ કે વિલંબ કરવાનો નથી. આ વસ્ત્રે લક્ષણો

૩. 'વૃત્તરત્નાકર'માં "ચરણમેકતઃ પઠેત્" (વૃ. ર. ૫, ૬) એમ જ કહેલું છે અને નારાયણ મટ્ટ તેનો એ જ અર્થ કરે છે.

असाधारण छे, बीजां कोई वृत्तोमां नथी. मारी दृष्टिए यतिना स्वरूप उपर एथी पुष्कळ प्रकाश पडे छे. आपणे ते हवे पछीना प्रकरणमां विचारौशुं.

आ छन्द विलक्षण छे ते साथे मने सुसंवादवाळो लागतो नथी. महाकाव्योमां कवियोए तेनो उपयोग कयौ छे. माघे 'शिशुपालवध'मां पंदरमा सर्गमां आ वृत्तनो व्यापक तरीके उपयोग कयौ छे. तेनी पहेलां भारविए 'किराता-जुनीय'मां अने अश्वघोषे 'सौन्दरनन्द'मां पण तेनो सर्गना व्यापक तरीके उपयोग कयौ छे. पण कालिदासे तेनो नाटकमां के प्रबन्धोमां कयांय उपयोग नथी कयौ. नह्तिर कालिदासने आ वृत्त अज्ञात होय ए संभवित नथी. अश्वघोष अने कालिदासना पौर्वापर्य विशे मतभेद छे; कीय अने घणा हिन्दना पुरातत्त्वविदो अश्वघोषने कालिदासनो पुरोगामी गणे छे. ए ज साचुं होय तो तो कालिदास पहेलां उद्गता वृत्त पूरेपूरे प्रचलित हतुं एमां संदेह रहेतो नथी. पण सद्गत के० ह० ध्रुव अने बीजा कोई कोई विद्वानो कालिदासने अश्वघोषनो पुरोगामी गणे छे. पण तेमां पण के० ह० ध्रुव वत्से वच्चे पोणो सो वरसयी वधारे लांबो गाळो गणता नथी. एटले कालिदास पुरोगामी होय तो पण, तेना समयमां उद्गता जाणीतुं होय ज कारण के अश्वघोष कोई पण वृत्तने सर्गमां व्यापक तरीके प्रयोजे ते पहेलां ते एटला समयथी तो प्रसिद्ध होय ज. नवा ज वृत्तनो कोई व्यापक तरीके एकदम उपयोग न करे. अने कालिदासने हुं बहु ऊंची कोटिनो संवादपरीक्षक गणुं छुं. उद्गता जाणीतुं होय छातां तेणे एनो उपयोग न कयौ ए वातने हुं उद्गताना हीन संवादनुं प्रमाण गणुं छुं. बीजुं: उद्गता नाटकमां कयांय वपरामानुं मने स्मरण नथी. अलबत्त उद्गता अने ललितानां लक्षणो अत्यारना भरतनाट्यशास्त्रमां मळे छे, पण ते अक्षरगणोमां आपेलां छे, जेने हुं क्षेपक गणुं छुं (म. ना. गा. वॉ. २, १५, श्लो. १८८-९१ पृ. २८६). एवी वाक्यमां नाटकना प्रयोगने ज प्रमाणभूत गणवो जोईए. अने नाटकोमां एनो प्रयोग नथी अने पण हुं तेना पठनसंवादनी निर्वळतानुं समर्थन गणुं छुं. नाटक तो जाहेरमां भजववानुं छे एटले त्यां निर्वळ संवाद चाले नही. महाकाव्य-कारोए एने प्रयोज्यो ए वृत्तवैविध्यना प्रदर्शनना शोखयी, एम हुं मानुं छुं.

अने तेम छातां आ वृत्तना संवादनो घटाववा प्रयत्न करवो जोईए. आपणे जोयुं के एना प्रथम पादने अंत लघु आवे छे, अने ए पादनो पाठ पछीना पादनी साथे अविलंबयी करवानो छे. एनो अर्थ ए थयो के पहेलां वे पादोनो पाठ सळंग करवानो छे. तो आपणे ए वे पंक्तिने सळंग मानीने ज तेनो विचार करी जोईए. पहेला पादनो अंत बताववा आपणे त्यां यतिमूचक दंड

નહીં કરીએ પણ માત્ર શબ્દાન્ત સૂચવવા એકવદ્ અવતરણ ચિહ્ન કરીશું. અને જ્યારે પહેલાં બે ચરણોને એક માનીએ છીએ ત્યારે બીજાં બેને પણ એક માનવાની આવશ્યકતા ઝમી થાય છે, કારણ કે નહિતર આ વૃત્તને ત્રણ ચરણનું ગણવું પડે, જેને માટે વૃત્તોમાં કોઈ દાખલો નથી. બે ચરણો કે દ્વિદલ છંદો પણ થોડા છે, પણ આપાનો પ્રસિદ્ધ વર્ગ દ્વિદલ છે એટલે એ એટલું વધુ વિલક્ષણ નથી. ત્યારે હવે આપણે એને દ્વિદલ ગણી તેનો ન્યાસ મૂકીએ :

લલગા લગા લલલગા લ'લલલલલગા લગાલગા ।

ગાલલ લલલલ ગાલલ ગા'લલગા લગા લલલગા લગાલગા ।

એક લક્ષણ તરત નજરે ચડે છે. મૂળનું ચોથું ચરણ લલગા લગા લલ-લગા લગાલગા એ અલ્પંદ મંજુભાષિણીનું ચરણ છે. અને એ એક વાર દૃષ્ટિમાં આવ્યા પછી એ પણ દેખાય છે કે પ્રથમ ચરણના પ્રથમ ત્રણ સંધિઓ લલગા લગા લલલગા એ પણ મંજુભાષિણીના જ છે. પણ એ વૃત્ત ત્યાં જ અટકી જાય છે. અને પછી આપણે વધા લઘુઓને ભેગા કરી પ્રથમના દલના અંત સુધી સલંગ પાઠ કરી જોતાં જણાશે કે એ અપરવક્ત્રનું ચરણ છે. લલલલલલગા લગાલગા એ પ્રમાણે. વઢી અપરવક્ત્ર અને મંજુભાષિણી બન્નેનો અંત્યસંધિ એક જ લગાલગા છે. બીજી રીતે કહીએ તો ઉપાન્ત્ય લલલલલલગાનો લાંબો સંધિ કાઢી નાંચીએ તો સલંગ મંજુભાષિણી બની રહે છે. મંજુભાષિણીનો પ્રવાહ ત્રણ સંધિઓ સુધી ચાલી, પછી અપરવક્ત્રમાં ભઠીને વધે છંદો સમાન અંત્ય સંધિ લગાલગામાં ઉપ-સંહાર પામે છે. અને અપરવક્ત્રના લાંબા લઘુવદ્ધુલ સંધિને મંજુભાષિણીના પૂર્વગ સંધિની સાથે જોડવાને માટે એ લઘુવદ્ધુલ સંધિના પહેલા લઘુએ શબ્દ પૂરો કર્યો, જેથી અર્થ દૃષ્ટિએ એ આગળના ભાગ સાથે જોડાઈ રહે. પહેલા દલનું પૃથ-વકરણ કરતાં સંવાદને માટે આટલી સામગ્રી મળે છે.

પણ બીજા દલમાં મને આવી સંવાદની કોઈ સામગ્રી જણાતી નથી. મૂળ ઉદગતાનું ચોથું ચરણ મંજુભાષિણીનું છે એ આપણે જોયું. પણ આગળ મૂકેલા ૧૪ માત્રાના માત્રામેલ સાથે જોડાઈને એ કેવી રીતે સંવાદી રચના કરી શકે તે મને સમજાતું નથી. અનેક વાર પાઠ કર્યા છતાં મને એ વૃત્તનાં ઉપાંગોમાં કોઈ સ્વાભાવિક મેલ દેખાતો નથી. પહેલા દલમાં પણ મંજુભાષિણી અપર-વક્ત્ર સાથે જે રીતે જોડાય છે તે રીત મને સંવાદવાળી જણાતી નથી. વિશેષ નહીં તો આપણે આગળ જોઈશું તેમ, છંદો જોડાવાની આ રીત માટે બીજાં દૃષ્ટાન્તો નથી. એટલે આટલા પૃથક્કરણ પછી આ વૃત્ત મને સુંદર જણાતું નથી, એટલું જ કહેવાનું રહે છે. એ વૃત્ત ગુજરાતીમાં ઋતર્પુ પણ નથી. એટલી નોંધ લઈ એને આપણે અહીં જ બંધ કરીએ.

આ પછી હું હવે અનુષ્ટુપ લઉં છું, અને તેનું પરંપરાપ્રાપ્ત સ્વરૂપ ટૂંકમાં મારી દૃષ્ટિએ રજૂ કરું છું. તેના ઉપર પ્રાચીન સંસ્કૃત પિંગલોએ પુષ્કલ લખેલ છે તે સર્વ અહીં ન લેતાં આ પ્રકરણના પરિશિષ્ટમાં આપું છું. અહીં તો માત્ર મારી પદ્ધતિએ એ રજૂ કરું છું :

દલપતરામ અનુષ્ટુપ શ્લોકનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

“પાંચમે લઘુતા તોલો, ગુરુ છટ્ટો લઘ્યો ગમે;
બીજે ચોથે પદે બોલો, શ્લોકમાં લઘુ સાતમે.”

આનો અર્થ એવો થાય કે અનુષ્ટુપનાં ચારેય ચરણોમાં પાંચમો અક્ષર લઘુ આવે અને છટ્ટો ગુરુ આવે. અને બીજા અને ચોથા પાદમાં સાતમો લઘુ આવે. સ્ફૂટ કહ્યું નથી, પણ બીજા ચોથા પાદમાં સાતમો લઘુ કહ્યો એ ઉપરથી પહેલા ત્રીજા પાદમાં સાતમો ગુરુ છે એમ સમજી લેવાનું છે. દલપતરામે ઘણાંકરાં લક્ષણો માટે ‘ધ્રુતબોધ’નાં આધાર લીધો છે અને તેમાં વિષમમાં સાતમો ગુરુ એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે^૧ અને દલપતરામનાં દૃષ્ટાન્તોમાં સર્વત્ર એમ છે એટલે એ પ્રમાણે જ સમજવું જોઈએ. એમ કરતાં વિષમ અને સમ ચરણોના આઠ આઠ અક્ષરો પૈકી નીચેના નિયત થયા :

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮	૧	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
લ ગા ગા		લ ગા લ

બાકીનાં સ્થાનોમાં લઘુગુરુ ગમે તેમ મૂકી શકાય એવો આનો અર્થ થાય. પણ ‘ધ્રુતબોધ’નાં કેટલાંક લક્ષણો અપૂર્ણ અને સ્થૂલ છે. પિંગલના ‘છન્દઃશાસ્ત્ર’માં જે અનુષ્ટુપનું લક્ષણ આપેલું છે તેમાં ચરણના પ્રારંભના પહેલા અક્ષર પછી કયા કયા ગણો ન આવી શકે તે જણાવેલું છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુષ્ટુપનાં ચરણોમાં બીજો અને ત્રીજો બન્ને અક્ષરો લઘુ ન હોઈ શકે. એને અનુષ્ટુપનું એક આવશ્યક લક્ષણ ગણવું જોઈએ. આ લક્ષણ ઠેઠ વેદકાલથી ચાલતું આવેલું જણાય છે.^૨ એ જ રીતે પિંગલશાસ્ત્રે બીજા પાદમાં જે ગણોનો નિષેધ કર્યો છે તે ઉપરથી કહી શકાય કે બીજા પાદમાં બીજો અને ત્રીજો અક્ષર ગાલ થઈ ન શકે. ગાલ થઈ ન શકે એનું કારણ સમજાય એવું છે. ત્યાં ગાલ આવે તો એ ચરણ કોઈ વાર લગાલગા લગાલગા બની જવાનો પ્રસંગ

૪. જુઓ આ પ્રકરણને જોડેલું અનુષ્ટુપ ઉપરનું પરિશિષ્ટ.

૫. In the opening the first and third syllable are indifferent, while the second and fourth are preferably long. When the second is short, the third is almost invariably long. — ‘Macdonell’s Vedic Grammar for Students’, p. 438.

આવે, અને એમ થાય તો એમાં અનુષ્ટુપનો સંવાદ ન રહે. એ 'છન્દઃશાસ્ત્ર'નો પ્રમાણી એટલે દલપતરામનો પ્રમાણિકા બની જાય.

'શ્રુતવોષ'ના લક્ષણમાં આપણે જોયું કે વિષમ પાદના ૫-૬-૭ અક્ષરો લગાગા જોઈએ. આ સાચું છે. અને અનુષ્ટુપનું એક પ્રકૃતિભૂત લક્ષણ ગણવું જોઈએ. પણ મહાકવિઓમાં એ લગાગાની અનેક વિકૃતિઓ મળી આવે છે. સ્ત્રી રીતે એક લગાલ સિવાયના વધા જ ગણો ત્યાં આવી શકે છે. આ વિકૃતિઓ વૈવિધ્ય સ્વાતર આવે છે, એમ હું માનું છું. આ વિકૃતિઓમાં લગાલ નથી આવી શકતો તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. એ સ્થાનનો લગાલ ગણ સમ પાદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે અનુષ્ટુપમાં ગમે તે છૂટ લેવાય તો પણ તેના વિષમ પાદના ૫-૬-૭ અક્ષરો લગાલ ન જ થઈ શકે, અને બીજા ગમે તે ફેરફારો કરો તો પણ સમ પાદના ૫-૬-૭ અક્ષરો લગાલ કાયમ રહેવા જોઈએ. આ જ તેના સમવિષમ પાદનું વ્યાવર્તક લક્ષણ છે. અનુષ્ટુપમાં સમપાદ જ નિયત છે એ દૃષ્ટિએ અને અર્થસમ કહી શકાય.

આ આપણે પ્રાચીન પરંપરાથી નિયત થયેલું અનુષ્ટુપનું સ્વરૂપ જોયું. પણ તેમાં અનુષ્ટુપનો મેઢ છતો થતો નથી. પ્રાચીનો જે અક્ષરગણપદ્ધતિને વઢગી રહ્યા હતા તે પદ્ધતિ ઘણી વાર સાચું સ્વરૂપ સમજવામાં અંતરાય રૂપ બને છે. આનું સ્વરૂપ અને એનો મેઢ સમજવા માટે આપણે અનુષ્ટુપના લાંબા સઢંગ પરિચ્છેદો જોવા જોઈએ અને તેમાં આવતા શ્લોકોના સઢંગ ત્યાસો ઉપરથી તેના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવી જોઈએ. તે આપણે હવે આવતાં પ્રકરણોમાં કરીશું. આ અને આગલું પ્રકરણ તો માત્ર પરંપરાપ્રાપ્ત સ્વરૂપનું મારી રીતે નિરૂપણ કરવા જ છે.

પરિશિષ્ટ ૧

અનુષ્ટુપ

આ પરિશિષ્ટમાં અનુષ્ટુપના સ્વરૂપનું મોટાં પ્રમાણભૂત પિંગલો કેવી રીતે નિરૂપણ કરે છે તે તથા તે વિશે છૂટા મતો અહીં તહીં મળી આવે છે તે એકત્ર કરી આપવાનો ઉદ્દેશ છે.

પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત મોટાં પિંગલો અનુષ્ટુપનું સ્વતંત્ર લક્ષણ ન આપતાં તેનું વ્યવના એક પ્રકાર તરીકે નિરૂપણ કરે છે. એટલે એ પદ્ધતિએ પહેલાં વ્યવનું લક્ષણ 'છન્દઃશાસ્ત્ર' પ્રમાણે જોઈએ.

“ન પ્રથમાત્ સ્ત્રી।” ૫-૧૦

૬. જુઓ આ પ્રકરણનું અનુષ્ટુપ ઉપરનું પરિશિષ્ટ.

पहेला अक्षर पछी सगण नगण न आवी शके, अर्थात् पहेलो अक्षर लघु के गुरु गमे ते होई शके, अने तेनी पछी ललगा अने ललल ए अक्षरगणो न आवी शके. आनो कर्ष ए षयो के बीजो अने त्रीजो अक्षर बन्ने लघु न होई शके. आनो अर्ष ए षयो के बीजो अने त्रीजो अक्षर बने लघु न होई शके.

“द्वितीयचतुर्ययो रदच ।” ५-११

बीजा अने चोथा पादमां पहेला अक्षर पछी रगण (गालगा) न आवी शके.

“वान्यत् ।” ५-१२

उपरना गणो सिवाय गमे ते गणो आवी शके.

“य चतुर्यात् ।” ५-१३

पादना पहेला चार अक्षरो पछी सगण (लगागा) मूकबो.

आ उपरयी बधा विकल्पो भेगा करतां नीचे प्रमाणे वक्त्रनुं स्वरूप धाय.

विषम पाद

सम पाद

गागा गागागा			गागा गागागा		
गा	लगागा	लगागा	गा	गा	लगागा
ल	गालगा		ल	ल	लगागा
	लगा				लगागा
	गालल				लगागा
	गालल				लगागा

मूलमांथी मात्र एक ज दृष्टान्त आपुं छुं.

नवधारांबुसंसिक्त

वसुधागन्विनिःश्वासम् ।

किंचिदुन्नतघोषाग्रं

मही कामयते वक्त्रम् ॥

लल गागा लगा गाल

ललगागा लगागागा ।

गाल गा लल गागागा

लगा गाललगा गागा ॥

आ वक्त्रनो पाठ करतां जणाये के आनां चारे पादो अनुष्टुपनां विषमपादो छे. अहीं ए विषम पादनां ज चार आवर्तनो धयां छे.

“पथ्या युजो ज् ।” ५-१४

वक्त्रना सम एटले बीजा चोथा पादमां चार अक्षर पछी जगण (लगागा) मूकवायी पथ्या नामनुं वक्त्र बने छे.

में आगळ कहणुं के अनुष्टुपनुं विषम पाद वक्त्रमां आवे छे, हवे एनुं सम पाद बतावे छे. वक्त्रमां सम पादमां पहेला चार अक्षर पछी लगागा छे तेने बदले पथ्यामां लगाल आवे. आ पथ्या ए ज अनुष्टुप छे. हवे आपणे छेल्ला सूत्र प्रमाणे अनुष्टुपनो न्यास करीए.

<u>गागाळ</u>		<u>गागाळ</u>	
<u>गागागा</u>		<u>गागागा</u>	
<u>गा</u>	<u>लगागा</u>	<u>गा</u>	<u>लगागा</u>
<u>ल</u>	<u>गालगा</u>	<u>ल</u>	<u>गालगा</u>
	<u>लगाल</u>		<u>गालल</u>
	<u>गालल</u>		

गुजरातीमांभी अनेक दृष्टान्तो आपी शकावे:

व्योमधी जलनी धारा जोरमां पडती हती;

ढळी पलंगने पाये सुंदरी रडती हती.

‘रमा,’ पूर्वालाप पृ. ८

न्यास: गालगा ललगा गागा, गालगा ललगा लगा

लगा लगाल गागागा, गालगा ललगा लगा

नहीं नाथ! नहीं नाथ! न जाणो के सवार छे!

आ बधुं घोर अंधारुं हजी तो बहु वार छे.

‘वसंतविजय,’ पूर्वालाप, पृ. २०

न्यास: लगा गाल लगा गाल लगागागा लगाल गा

गालगा गाल गागागा लगागा ललगा लगा

बीजा अनेक दाखला आपी शकाय. क्यांक गुजराती अनुष्टुपोमां भूल पण जणावो, पण ए प्रश्न अहीं प्रस्तुत नथी. अहीं तो आपणे पिगलगत स्वरूपनो ज विचार करीए छीए. आवता प्रकरणमां वृत्ताना संवादनी चर्चा करीशुं त्यार पछी अनुष्टुपना विकारोमां विसंवाद क्यारे गणाय तेनो विचार करो सकीशुं. हवे आगळ चालीए.

आ पछी “विपरीतकीयम् ।” ५-१५ । एवुं सूत्र छे. तेनो अर्थ ए छे के उपरना लक्षणधी विपरीत एटले ऊलटा क्रमना पादोवाळी होय ते पथ्या कहेवाय एवो एक मत छे. आनी साथे आपणे संबंध नथी. शिष्ट साहित्यमां आ प्रकार आवतो नथी एटले आपणे एने छोडी दीशुं. आनी पछीनुं सूत्र:

“चपला युजो न् ।” ५।१६

વિષમ એટલે પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં પ્રથમ ચાર અક્ષરો પછી નગણ એટલે લલલ આવે તો એ ચપલા અનુષ્ટુપ ગણાય. આ જ આગલ આવતી ન-વિપુલા છે.

“વિપુલા યુગ્લઃ સપ્તમઃ ।” ૫-૧૭

સમ ચરણમાં સાતમો અક્ષર લઘુ હોય તો તેને વિપુલા અનુષ્ટુપ જાણવો. ત્રી રીતે પથ્યામાં આ પ્રમાણે સાતમો લઘુ છે જ એટલે દૃષ્ટાન્ત આપવાની જરૂર નથી. સૂત્રની સગવડ છાતર આ સૂત્ર મૂકેલું છે એમ હું અર્થ કરું છું.

“સવંતઃ સૈતવસ્ય ।” ૫-૧૮

ચારે પાદમાં સાતમો અક્ષર લઘુ જોઈએ એવો સૈતવનો મત છે. દૃષ્ટાન્ત :

સૈતવેન પથાર્ણવં તીર્ણો દશરથાત્મજઃ ।

રક્ષઃ ક્ષયકરો પુનઃ પ્રતિજ્ઞાં સ્વેન બાહુના ॥

ગાલગાલ લગાલગા ગાગા લલલગા લગા

ગાગાલલ લગાલગા લગાગાગા લગાલગા

આગલ ૫-૧૩મા સૂત્રથી સિદ્ધ થતા વક્ત્રના દૃષ્ટાન્ત સંબંધી મેં કહેલું કે એમાં ચારેય ચરણોમાં અનુષ્ટુપનો વિષમ પાદ ચાર વાર આવે છે. અહીં સૈતવની વિપુલામાં અનુષ્ટુપનાં સમ ચરણો ચારેય વાર આવે છે. વિશેષ એ પણ કહેવું જોઈએ કે આ અનુષ્ટુપ વૈદિક અનુષ્ટુપની અને ગાયત્રીના પાદોની વધારે નજીક છે. અને સૈતવ વધારે પ્રાચીન પણ છે. આપણે એ ઉપયોગી નથી. પણ આ પછીનાં સૂત્રો પાછાં અનુષ્ટુપના સ્વરૂપ સંબંધી છે.

“ઞૌ ન્તૌ ચ ।” ૫-૧૯

વક્ત્રના અને પથ્યાના વિષમ પાદમાં એટલે પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં પહેલા ચાર અક્ષરો પછી યગણ એટલે લગાગા આવે છે. તેની જગાએ કેટલાક બીજા ગણો વિકલ્પે આવી શકે છે તે બતાવે છે. તેમાં ભગણ (ગાલલ) રગણ (ગાલગા) નગણ (લલલ) તગણ (ગાગાલ) આ સૂત્રમાં જણાવે છે. આ ગણ પ્રમાણે એ અનુષ્ટુપ મ-વિપુલા ર-વિપુલા ન-વિપુલા ત-વિપુલા ગણાય છે. આગળના જે સૂત્રમાં બીજા ત્રીજા ચોથા અક્ષરોના ગણોના વિકલ્પો ગણાવ્યા તેની સાથે જ આ વિકલ્પો ન ગણાવ્યા તેનો અર્થ હું એવો સમજું છું કે આ વિકલ્પોનો ઉપયોગ વિરલ હોય છે. હવે હાલપુર્વે આપેલાં દૃષ્ટાન્તો જોઈએ. વધાં દૃષ્ટાન્તોનો આશો ન્યાત આપવાને બદલે પ્રસ્તુત ગણની નીચે રેખા કરી હું તે તે ગણ બતાવીશ.

भ-विपुला :- इयं सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी ।

भ = गालग इन्दीवराक्षी हृदयं दन्दहीति तथापि मे ॥

वटे वटे वैश्रवणः चत्वरं चत्वरं शिवः ।

पर्वते पर्वते रामः सर्वत्र मधुसूदनः ॥

र-विपुला :- लक्ष्मीपति लोकनाथं रसांगधरमच्युतम् ।

र = गालगा यज्ञेश्वरं शांगपाणिं प्रणमामि त्रयीतनुम् ॥

महाकवि कालिदासं वन्दे वाग्देवतां गुरुम् ।

यज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥

न-विपुला :- युयुत्सुनेव कवचं किमामुक्तमिदं त्वया ।

न = ललल तपस्विनो हि वसने केवलाजिनवलकले ॥

किरातार्जुनीय ११-१५

अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदूषणः ।

तस्य धर्मरतेरासीद् बृद्धत्वं जरसा विना ॥

रघुवंश १-२३

तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्संशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टघलक्ष्यभिदः शराः ॥

एजन १-६१

त-विपुला :- वन्दे देवं सोमेश्वरं जटामुकुटमंडितम् ।

त = गागाल खट्वांगधरं चन्द्रमः शिखामणिविभूषितम् ॥

लोकवत्प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽयं परीक्षकैः ।

लोकव्यवहारं प्रति सदृशौ बालपंडितौ ॥

सूत्रमां च (=अने) छे तेनो धने भागे वृत्तिकारो 'वगेरे' एवो अर्थ करी बीजा एवा विकल्पो उमेरे छे. अहीं हलायुध ए रीते म-विपुला उमेरे छे.

म-विपुला :- सर्वातिरिक्तं लावण्यं बिभ्रती चारुविभ्रमा ।

म = गागागा स्त्रीलोकसृष्टिस्त्वन्यैव निःसामान्यस्य वेषसः ॥

मनोभिरामाः शृण्वन्ती रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।

षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखंडिभिः ॥

। रघुवंश १-३९

कोई स-विपुलानो दाखलो पण मळे छे एम कही हलायुध 'पराशरस्मृति'मांथी एक श्लोक टांके छे.

સ-વિપુલા:- જિતે તુ લભતે લક્ષ્મી મૃતેનાપિ સુરાંગનાઃ ।
સ = લલગા ષણવિધ્વંસિનિ કાપે કા ચિન્તા મરણે રણે ॥

પરા. સ્મૃ. ૩-૩૮

આ વધા પ્રકારોના મિશ્ર દાખલા તરીકે ભારવિનું એક દૃષ્ટાન્ત આપે છે.

ક્વચિત્કાલે પ્રસરતા ક્વચિદાપત્ય વિઘ્નતા ।

શુનેવ સારંગકુલં ત્વયા મિત્રં દ્વિષાં બલમ્ ॥

આમાં પહેલું પાદ ન-વિપુલાનું છે, અને ત્રીજું મ-વિપુલાનું છે.

વિપુલા અનુષ્ટુપમાં પહેલા ચાર અક્ષર પછીના ત્રણ એટલે ૫-૬-૭મા સ્થાનના અક્ષરોના વિકલ્પો કુલ સાત નીચે પ્રમાણે થયા. તેમાંય (લગાગા)-ને હું પ્રકૃતિભૂત ગણું છું. તે સિવાયના સૂત્રમાં નીચેના આવી ગયાઃ ગાલલ, ગાલગા, લલલ, ગાગાલ, અને વૃત્તિકારે તેમાં ગાગાગા અને લલગા ઉમેર્યા. અર્થાત્ જગણ (લગાલ) સિવાયના વધા જ ગણો આવી ગયા. આ એક ગણ ન આવી શક્યો તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે કે અનુષ્ટુપમાં લગાલનું સ્થાન સમ પાદોમાં નિયત છે, ફરી શકે એવું નથી, અને તે જગણને વિષમમાં મૂકતાં વિષમ સમનો ભેદ ન રહે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે સમપાદમાં જગણ એ અનુષ્ટુપનું અફર લક્ષણ છે.

અહીં અનુષ્ટુપનું પ્રકરણ પૂરું થાય છે. એના ઉપરની વૃત્તિ પૂરી કરતાં હલાયુષ કહે છે : “સર્વાસાં વિપુલાનાં ચતુર્થો વર્ણઃ પ્રાયેણ ગુરુર્ભવતીત્યામ્નાયઃ ।” સર્વ વિપુલાઓનો ચોથો વર્ણ ઘણો સ્વરો ગુરુ હોય છે એવો આમ્નાય છે.

મારી દૃષ્ટિએ આ વધાનો સમન્વય હું આ પ્રમાણે કરું છું. વક્ત્રને હું કાલગ્રસ્ત છન્દ ગણું છું. પથ્યાને હું પ્રકૃતિભૂત અનુષ્ટુપ ગણું છું. અને તેમાં વિરલ અપવાદો જુદી જુદી વિપુલાઓમાં સંગ્રાહાયા છે એમ હું માનું છું.

ઉપરનાં વધાં દૃષ્ટાન્તો મેં પિંગલ સૂત્ર અને તેના પરની હલાયુષની વૃત્તિમાંથી લીધાં છે. ‘વૃત્તરત્નાકર’ અને તેના ટીકાકાર નારાયણ તેમ જ હેમચન્દ્ર ઉપરનાને જ અનુસરે છે. પછીનાં પિંગલો આ ક્ષીણવટમાં ક્તરતાં નથી. ‘છન્દોમંજરી’ (છ. મ. ક.)નું વક્ત્ર પ્રકરણ નાનું જ છે, અને તેમાં અનુષ્ટુપને તે ટૂંકમાં પતાવે છે.

ભવત્યર્ધસમં વક્ત્રં વિષમં ચ કદાચન ।

તેયોદ્વયોરુપાન્તેઽજ્ઞ છન્દસ્તદધુનોચ્યતે ॥ ૫-૧

વક્ત્ર કોઈ વાર અર્ધસમ અને કોઈ વાર વિષમ હોય છે. તે વક્ત્રેના ઉપાન્ત્ય ઇટલે સાતમા અક્ષરના લઘુગુરુ નિયમથી જે છન્દ થાય છે તે હવે કહેવાય છે.

“વક્ત્રં યુગ્મ્યાં મગૌ સ્યાતામબ્ધેયોઽનુષ્ટુભિ સ્થાતમ્ ।” ૫-૨

વક્ત્રમાં સમ પાદોમાં મગણ (ગાગાગા) અને ગુરુ આવે. અને વક્ત્રમાં ચાર અક્ષર પછી યગણ (લગાગા) આવે. છેલ્લા ઝાઠમા અક્ષર વિશે કશું ન કહ્યું એનો અર્થ એ કે લઘુ કે ગુરુ ગમે તે ચાલે. દૃષ્ટાન્ત :

વક્ત્રાંભોજં સદાસ્મેરં ચક્ષુર્નીલોત્પલં ફૂલમ્ ।

શ્વલ્લવીનાં મુરારાતેશ્વેતોમૃગં જહારોચ્ચૈઃ ॥

ન્યાસ : ગાગાગાગા લગાગાગા ગાગાગાગા લગાગાગા

ગાલગાગા લગાગાગા ગાગાગાગા લગાગાગા

ચાર ગુરુનો નિયમ સમ પાદો માટે જ છે, વિષમ માટે નથી. ચાર ગુરુ અને યગણના નિયમોથી સમ પાદોના સાત અક્ષરો નિયત થઈ જાય છે. વિષમ પાદોના પહેલા ચાર અનિયત રહે છે. છતાં દૃષ્ટાન્તમાં વિષમ પાદમાં મુખ્યત્વે ગુરુઓ જ આવ્યા છે તે ધ્યાન સ્ખેંચે તેવું છે.

“યુજોશ્ચતુર્થતો જેન ‘પથ્યાવક્ત્રં’ પ્રકીર્તિતમ્ ।” ૫-૩

સમ પાદમાં ચાર અક્ષર પછી જગણ (લગાલ) લાવવાથી પથ્યાવક્ત્ર થાય છે. વક્ત્રમાં ચાર અક્ષર પછી યગણ આવતો હતો, તેમાંથી સમપાદમાં યગણને બદલે જગણ, લગાગાને બદલે લગાલ, એવો અર્થ થયો. વિષમ પાદ વિષે કશું કહ્યું નથી એટલે વિષમ પાદનો યગણ કાયમ રહ્યો. પણ એ રીતે વક્ત્રમાં સમ પાદમાં પહેલા ચાર અક્ષરો ગુરુ કહ્યા હતા તે પણ આ લક્ષણ પ્રમાણે કાયમ રહેવા જોઈએ, પણ દૃષ્ટાન્ત જોતાં એવો અભિપ્રાય જણાતો નથી. એને ટુંકે લક્ષણની અપૂર્ણતા અથવા અવેશદ્વ અથવા તન્ત્રયુક્તિની શિથિલતા સમજું છું. દૃષ્ટાન્ત :

રાસકેલિસતૃષ્ણસ્ય કૃષ્ણસ્ય મધુવાસરે ।

આસીદ્ ગોપમૃગાક્ષીણાં પથ્યાવક્ત્રમધુસુતિઃ ॥

ન્યાસ : ગાલગાલ લગાગાલ ગાગાલલ લગાલગા

ગાગાગાલ લગાગાગા ગાગાગાલ લગાલગા

અહીં સમ પાદમાં પહેલા ચાર અક્ષરો ગુરુ નથી. આપણે આગળ ચાલિએ.

પંચમં લઘુ સર્વત્ર સપ્તમં દ્વિચતુર્થયોઃ ।

ગુરુ ઘટ્ટં ચ જાત્રીયાત્ શેષેષ્વનિયમો મતઃ ॥ ૫-૪

સર્વત્ર એટલે સર્વ પાદોમાં પાંચમો લઘુ, ત્રીજા ચોથા પાદોમાં સાતમો લઘુ, અર્થાત્ પહેલા ત્રીજા પાદોમાં સાતમો ગુરુ; અને છઠ્ઠો ગુરુ જાણવો, અર્થાત્ સર્વ પાદોમાં છઠ્ઠો ગુરુ; અને વાકીનામાં અનિયમ એટલે લઘુ કે ગુરુ ગમે તે ચાલે. આ ઉપરથી નિયત થયેલા અક્ષરો હું નીચે નોંધું છું:

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
લ ગા ગા લ ગા લ

આને ટૂંકમાં કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે ૫-૬-૭ વિષમ પાદમાં લગાના આવે અને સમ પાદોમાં લગાલ આવે. અને સમ વિષમ પાદનો ફરક એ કે વિષમમાં સાતમો ગુરુ આવે અને સમમાં સાતમો લઘુ આવે. પણ આમ કહી રહ્યા પછી 'છન્દોર્ગજરી' ઉમેરે છે:

પ્રયોગે પ્રાયિકં પ્રાહુઃ કેઽપ્યે તદ્વક્ત્રલક્ષણમ્ ।

લોકેઽનુષ્ટુભિતિ સ્થાતં તસ્યાષ્ટાક્ષરતા મતા ॥

આ વક્ત્રલક્ષણને કેટલાક પ્રાયિક એટલે પ્રયોગવહુલ કહે છે. અર્થાત્ પ્રયોગમાં આ લક્ષણમાં ઘણો ફેરફાર કરવામાં આવે છે. લોકમાં આને અનુષ્ટુપ કહે છે. અને એને આઠ અક્ષર હોય છે. છન્દઃસૂત્રમાં હલાયુષ્વે કેટલીય મહેનત કરીને જે વિકલ્પો અને અપવાદો વતાવ્યા તે વધાનો સાર પાછળના એ આ રૂપે કહ્યો. આ જ લક્ષણ 'શ્રુતબોધે' કહેલું છે:

શ્લોકે પઠં ગુરુર્ઞયં સર્વત્ર લઘુ પંચમમ્ ।

દ્વિચતુષ્પાદયોર્હ્રસ્વં સપ્તમં દીર્ઘમન્યયોઃ ॥

શ્રુતબોધ ૧૦

શ્લોકમાં ચારેય પાદમાં છઠ્ઠો ગુરુ અને પાંચમો લઘુ જાણવો. ત્રીજા અને ચોથા પાદમાં સાતમો હ્રસ્વ, અને પહેલા ત્રીજામાં સાતમો દીર્ઘ. અનુષ્ટુપને જ સામાન્ય રીતે શ્લોક કહે છે તે અહીં જોઈ શકાય છે. આ વાત એટલી વધી ધોરણરૂપ થઈ ગઈ છે કે લહિયાઓ અક્ષરગણતરીમાં સોઠા અક્ષરનો શ્લોક ગણે છે—પછી પુસ્તક મળે ગદ્યમાં લઘુ હોય. હવે આ સાથે હું માત્ર 'વૃત્તવાર્તિક'નું અનુષ્ટુપનું લક્ષણ લઈશ. મને એ લેખક વહુ જ વિચક્ષણ અને સમબુદ્ધિનો જણાયો છે. તેનું લક્ષણ:

ઓજે મો રો ગુરુદ્વન્દ્વં યુગ્મે મો રો લગાવપિ ।

પથ્યાવક્ત્રં ત્વિદં વૃત્તં ભેદો ભૂયાનનુષ્ટુભિ ॥

વૃત્તવાર્તિક ૧

વિષમ પાદમાં મગણ (ગાગાગા) રગણ (ગાલગા) અને વે ગુરુઓ, અને સમ પાદમાં મગણ રગણ અને લઘુગુરુ તે પથ્યાવકત્ર. અનુષ્ટુપના ભેદો ઘણા છે.

અત્યાર સુધીનાં લક્ષણોમાં આ એક જ લક્ષણ આઠેય અક્ષરોનો નિયમ આપે છે. તેનો લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય.

ગાગાગાગા લગાગાગા ગાગાગાગા લગાલગા

ગાગાગાગા લગાગાગા ગાગાગાગા લગાલગા

ઉપરનો લક્ષણશ્લોક આ જ ન્યાસનો છે. છતાં વૃત્તિકારે નીચેનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે જોઈએ.

વેદા વાચઃ પ્રસન્નાનાં દૃષ્ટેદાનં ત્વનુગ્રહઃ ।

યેષાં વાસઃ પદં મુક્તેરીડે તાનેવ મૂસુરાન્ ॥

આ રૂપ પથ્યામાં અશક્ય નથી. પણ પથ્યાએ આ ઉપરાંત ઘણા વિકલ્પો સ્વીકાર્યા છે ત્યારે આજે તેમાંના એકને જ પ્રકૃતિભૂત ગણ્યો છે. અને જેને પ્રકૃતિભૂત ગણ્યો છે તે આકાર પથ્યાનો બહુલતમ ગુરુઓનો છે. પથ્યામાં આથી વધારે ગુરુઓ મૂકી ન શકાય અને ઓછામાં ઓછા આટલા લઘુઓ જોઈએ જ. એટલે કે વિષમમાં એક લઘુ અને સમમાં બે લઘુ ઓછામાં ઓછા જોઈએ જ.

અલબત્ત આ ઉપરાંત અનુષ્ટુપના સ્વરૂપ વિશે એક છુટ્ટો વિચાર નારાયણે નોંધેલો છે તે પણ અહીં લઈએ. નારાયણે વ્યંજનાન્ત સ્વરને ગુરુ ગણવા માટે દૃષ્ટાન્ત એ આપેલું છે કે વ્યંજનાન્તને ગુરુ ન ગણીએ તો 'તનુવાગ્વિમ્બવો-ઽપિસન્।' એમાં 'સન્' ગુરુ ન થઈ શકે (વૃ. ર. ૧, ૧ ઉપર નારાયણની ટીકા. જુઓ ગત પૃ. ૨૩). અર્થાત્ ઓછામાં ઓછું એટલું કહી શકાય કે નારાયણ સમ પાદને અંતે તો ગુરુ આવશ્યક ગણે છે.

વૃત્તોનો મેઢ : યતિ, યતિભંગ

આ અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો જેને હું વૃત્તો કહું છું, તેના સંવાદ કે મેઢનો કોઈ સિદ્ધાન્ત, તેનું કોઈ ધોરણ છે સ્વરૂં? આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ છન્દો જેમ કે તોટક તેનો મેઢ સમજવો સહેલો છે. તોટકનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે :

લલગા લલગા લલગા લલગા

આપણે ન્યાસ જોઈને તરત કહી શકીએ કે આનો મેઢ લલગાનાં ચાર આવર્ત-નોથી રચાયો છે. આગઢ આવતા જાતિછંદોના મેઢના સિદ્ધાન્તનો ઉપયોગ અહીં કરીએ તો એમ પણ કહી શકીએ કે આ મેઢ લાવળી તાલની કાલમાત્રા સાથે છન્દની અક્ષરમાત્રા જોડવાથી નિષ્પન્ન થાય છે. પણ વૃત્તો તો સ્વરૂપે જ આવર્તન વિનાનાં છે. તેમના મેઢનું ધોરણ શું? તેમાં આવર્તન નથી એટલે તેને કોઈ સંગીતના તાલ સાથે સ્વભાવથી સંબંધ ન હોઈ શકે. ત્યારે એના મેઢનો શો જુલાસો?

એટલું તો આપણા પઠનના સંસ્કારો ઉપરથી તરત કહી શકીએ કે વૃત્તોનો મેઢ પંક્તિમાં અમુક અમુક નિયત સ્થાને આવતા લઘુ અને ગુરુથી થાય છે. એ લઘુઓ ગુરુઓ એવી રીતે ગોઠવાયા છે કે તેના શુદ્ધ ઉચ્ચારણથી જ મેઢ સઘાઈ જાય છે. એના ઉચ્ચારણથી જ પંક્તિનો ઉદ્ગમ વિસ્તાર અને ઉપસંહાર બરાબર થઈ જાય છે. એ લઘુગુરુનાં નિશ્ચિત સ્થાન ઉપર આધાર રાખે છે માટે જ તેમાં એક ગુરુને બદલે બે લઘુ કે બે લઘુને બદલે એક ગુરુ કે લઘુગુરુની પરસ્પર પરિવૃત્તિ કે ફેરફાર કરી શકાતો નથી. વૃત્તોમાં આવતા લઘુગુરુઓને તેના સ્થાનેથી જરા પણ ચ્યુત કરતાં એનો એ છન્દ રહેતો નથી. એ છન્દ ભાંગે છે, અને કરેલા ફેરફાર પછી પણ જો મેઢ અનુભવાતો હોય તો એ એનો એ મેઢ નથી રહેતો, નવો મેઢ થાય છે — નવો છંદ થાય છે. ઇન્દ્રવજ્યાના પ્રથમ ગુરુને સ્થાને લઘુ મૂકવાથી છન્દ બદલાય છે, એ ઉપેન્દ્રવજ્યા બને છે. વસ્ત્રેનો મેઢ સરસ્વા જેવો દેસાય છે એ સ્વરૂં, પણ છન્દ તો બદલાય જ છે, અને મેઢ સરસ્વા જેવો દેસાય એવા દાસલા વિરલ છે. રથોદિતાનો નવમો દસમો અક્ષર લગા છે, તેનો ક્રમ ફેરવીને ગાલ કરતાં સ્વામતા થાય છે, અને એનો મેઢ બદલાયેલો સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. જોકે ત્યાં પણ છન્દોના મેઢ વચ્ચે થોડી સમાનતા

રહે છે. એટલે એમ જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે વૃત્તોનો મેઢ પંક્તિમાં નિયત સ્થાને આવતા લઘુગુરુક્રમથી સઘાય છે. આ ક્રમ કલાની કોઈ ગૂઢ આવશ્યકતાથી નિયત થાય છે. એ આવશ્યકતાથી અન્યથા કરેલા ફેરફારોથી છન્દનો મેઢ ભાંગે છે. જેમ કે આગઢ આપેલો દાઢલો ફરી લેતાં :

રહ્યાં વન્ને વાજૂ તરુવર નહીં કોંઈ વચ્ચમાં
આ શિઢરિણીની પંક્તિ છે. તેમાં 'તરુવર'ની જગાએ 'વૃક્ષો' મૂકતાં શિઢરિણીનો મેઢ રહેતો નથી, અને વીજો કોઈ મેઢ આવતો નથી. અનેક છન્દોના સંસ્કારથી સિઢ્ઢ થયેલી આપણી છન્દોબુઢ્ધિ કહી આપે છે કે ફેરફાર કરેલી પંક્તિમાં કોઈ જાતનો મેઢ છે નહીં, એટલે એ લઘુગુરુક્રમમાં જ કોઈ કલાની આવશ્યકતા રહેલી છે. એ આવશ્યકતાની આપણે વ્યાઢ્યા ન કરી શકીએ તો પણ એને સ્વીકારવી જોઈએ.

આ આવશ્યકતાને સ્વીકારીને મેઢનો પ્રશ્ન છોઢી ઢઈએ તો તેમાં કશી ઢાનિ નથી. પણ ઢરી શાસ્ત્રીય પઢ્ઢતિ એ કે ચર્ચાથી જ્યાં સુધી જઈ શકાય ત્યાં સુધી જવું જોઈએ. ચર્ચા પછી પણ છેવટે કોઈ આવી જ આવશ્યકતા આવે છે કે આવવાની છે એમ કરી શાસ્ત્રીય રીતે ચર્ચા આગઢ જતી ઢોય તો તેને અટકાવવી ન જોઈએ. અને તેથી આ પ્રકરણમાં હું એ પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છું છું.

શાસ્ત્રીય અન્વેષણનું એક મહાન સાધન પૃથક્કરણ છે. હું પણ વૃત્તનો મેઢ શોધવા એનો જ ઉપયોગ કરીશ. ઢરી રીતે એ પૃથક્કરણનો થોઢો ઉપયોગ તો થઈ ગયો છે. પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે છન્દનું એકમ શ્લોક છે. શ્લોકનું પૃથક્કરણ કરી આપણે સૌથી પ્રથમ શ્લોકાર્થ પર આવ્યા. સંસ્કૃત પિંગલો પ્રમાણે શ્લોકાર્થ સંબંધી એકો નિયમ કરે છે કે એ અર્ધની સીમાની પાર સંધિના નિયમો વ્યાપાર કરી શકતા નથી. શ્લોકાર્થે શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ, અને સંધિ પણ અટકવી જોઈએ.^૧ એથી આગઢ જઈ પૃથક્કરણ કરતાં ઢરેક શ્લોકાર્થનાં વઢ્ઢે ચરણો આવે છે. ઢરેક ચરણને અંતે શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ પણ પહેલા અને ઢીજા ચરણના શબ્દો વચ્ચે, અને ત્રીજા અને ચોથા ચરણના શબ્દો વચ્ચે સંધિ અવશ્ય થવી જોઈએ. એક રીતે આ પૃથક્કરણ અહીં જટકે છે, એનાથી જે એક ચરણ પ્રાપ્ત થાય છે, એને જ પ્રાચીન છન્દ:શાસ્ત્રીઓએ મેઢનું ઢીજ ગણ્યું. અને એનાં ચાર આવર્તનોથી શ્લોક થાય છે એમ કહી સંતોષ માન્યો, અને શ્લોકને છન્દનું એકમ ગણ્યો. પણ અત્યારની પિંગલની ચર્ચામાં આથી આગઢ પૃથક્કરણ થયેલું છે, અને આપણે એ માર્ગે જવાનું છે.

૧. વિશેષ માટે જુઓ પ્રકરણ ૩ ઉપરનું પરિશિષ્ટ ૧. પૃ. ૧૫, ૧૬

અત્યારની પિંગલચર્ચા ઉપરના સિદ્ધાન્તોમાંથી જ જરા આગલ જઈ નવો સિદ્ધાન્ત ફલિત કરે છે. શ્લોકમાં સાધારણ રીતે એક જ ચરણનાં ચાર આવર્તનો આવે છે. આમાં આવર્તનક્રિયા પોતે છંદના સંવાદનું તત્ત્વ ન હોઈ શકે. ગમે તે લઘુગુરુક્રમવાળા સંકેતે આવર્તિત કરવાથી છંદ બનતો નથી. એ આવર્તન તો એ ચરણના સંસ્કાર વૃદ્ધ કરવા આવે છે, તેમ જ શ્લોકો ગવાતા હતા તે ગાવાની અનુકૂલતા માટે, તેના ગાનના સંસ્કારો પણ વૃદ્ધ કરવા આવે છે. એટલે અર્વાચીન પિંગલ ચાર પંક્તિના શ્લોકને શ્લોક ગણવા ઉપરાંત શ્લોકની એક પંક્તિને જ સંવાદનું એકમ ગણે છે. શ્લોકની એક પંક્તિમાં એવો સંવાદ રહેલો છે કે તે એકલી સ્વતંત્ર આવી શકે. આ માન્યતા પ્રાચીન પિંગલને પણ તદ્દન નવી નથી. વૈદિક છંદોમાં શ્લોક ઉપરાંત પાદનો પણ સ્વીકાર છે. એક અષ્ટાક્ષર પાદ ગાયત્ર્ય પાદ કહેવાય છે. વેદમાં એકપદા તેમ જ દ્વિપદા ગાયત્રી મળી આવે છે (ગત પૃ. ૬૨-૬૩). અત્યારે આપણે પણ એ રીતે વૃત્તના પાદનો સ્વીકાર કર્યો છે. આપણા કવિઓ વૃત્તોનાં મિશ્રણોમાં એક વૃત્તની એક જ પંક્તિનો પણ ઉપયોગ કરે છે, તેમ જ એક જ પાદનો પણ એક મુક્તક તરીકે ઉપયોગ કરે છે. જેમકે

શાર્દૂલવિક્રીડિત : સુષ્ટીનો પરિતાપ એ જ વહો, જેને જુવાની વરી.

ઉન્મેષ. પૃ. ૧૮૩

વસન્તતિલકા : અક્લાન્ત જેહ સહપાન્થ કલાપ્રવાસે.

પારજાં જખ્યાં

શિશ્વરિણી : રમો હૈયે મારે સતત તવ સૌજન્યમુરખિ

અર્પણપંક્તિ, 'આરાધના'

શાર્દૂલવિક્રીડિત : હૈયાનેય કહું શું ? એક રટણા એણે ધરો તાહરી.

'અભિસાર'ના મુલપૃષ્ઠ પર

સગ્ધરા : ઘેણીમાં ગૂંથવાંતાં કુમુદ તહિ રહ્યાં અર્પવાં અંજલીથી.

અર્પણ, 'શેવનાં કાવ્યો'

વંશસ્થ : કયા કહી જાય શિ રીત સ્નેહની ?

'ધ્રુમ્મસેર'ની અર્પણપંક્તિ

એક પંક્તિને સંવાદી ગણતાં હવે શ્લોક પણ ચાર જ પંક્તિનો થવો જોઈએ એવો મત રહ્યો નથી. અલબત્ત ચાર પંક્તિના શ્લોકો લખાય છે અને લખાશે પણ તે સાથે બે પંક્તિના, ત્રણ પંક્તિના, પાંચ પંક્તિના, છ પંક્તિના પણ લખાય છે અને લખાશે. 'પ્રાચીના'ના મુલપૃષ્ઠ પરનો શ્લોક તેમ જ તેનો

અર્પણશ્લોક વચ્ચે પંક્તિઓના છે. ‘આરાધના’નું “સજી દર્શ?” કાવ્ય ત્રણ પંક્તિના એક જ શ્લોકનું છે. પણ એવાં છૂટાં મુક્તકો જ થયાં છે એમ નથી, પતીલે ત્રણ ત્રણ પંક્તિના શ્લોકોવાળાં કાવ્યો લખ્યાં છે. આ પ્રકાર ઓછો પરિચિત છે તેથી દૃષ્ટાન્તો આપું છું:

(પૃથ્વી)

પ્રયા જગતકેરી સાથ મુજને ન સંબંધ હો
મૂઠને વચ્ચત ધોમવા જગતમાંહિ આ કેટલો ?
પતંગવત જિદગી, નિકટ મૃત્યુ દીવો સહો !

હું જાણું નહિ હાલ કાલ મુજ શા થયો; કો કહે,
કદાચ સરિતા વિશાલ મુજ આ વહેતી રહે,
અને હૃદય બંધ ધાય, જડતા સદાની ગ્રહે !

અને

(હરિણી)

કબુલ તું શકે મ્હારી પ્રીતિ નિશ્ચાલસ જો કરી
સહન કરવા લાસો લાંબાં કલંક બિજાં ફરી
સજ સમજિ લે સાચે મૂને કિશોર કુશોદરી !

મુજ કવરમાં ત્હારાં સ્વપ્નો અહોનિશ આપજે
મુજ શવ પરે ત્હાલું હૈયું અશેષ વહાવજે
મુજ નિષનમાં હંમેશાં તું યુવાપદ સ્થાપજે.

પાંચ પંક્તિનાં મુક્તકો મળે છે. ‘પાંચડી’માં ‘મહાજનોનો મોહ’ (પાંચડી પૃ. ૨૯) ‘ઝંઝારીનો ગવં’ (એજન પૃ. ૫૨) એ બંને વસંતતિલકાની પાંચ પંક્તિનાં મુક્તકો છે, અને ‘ઘણું મોડું’ (એજન પૃ. ૭૧) શિશ્વરિણીની પાંચ પંક્તિનો શ્લોક છે. શ્લોક એકથી સાત પંક્તિનો થઈ શકે છે. અને આને પિગલનો નવીન વિકાસ ગણવો જોઈએ કારણ કે પ્રાચીન પિગલ પ્રમાણે છ ચરણનો અનુષ્ટુપ તે અનુષ્ટુપ નહીં પણ ગાથા ગણાય છે. પિગલનું ‘છન્દઃશાસ્ત્ર’ અને તેને અનુસરનારાં વધાં જ પિગલો ચાર ચરણોનાં વૃત્તો કહી રહ્યા પછી સૂત્રોમાં નહીં આવી ગયેલ વૃત્તોને માટે સૂત્ર મૂકે છે: “અત્રાનુક્તં ગાયા ।” (છં. શા. ૮, સૂ. ૧) “અહીં નહીં કહેલું તે ગાથા ગણાય.” વધાં પિગલો લગભગ આ અર્થનાં સૂત્રો આપે છે અને તેના દૃષ્ટાન્તમાં લગભગ દરેક જગાએ મહા-ભારતનો નીચેનો શ્લોક ગાથાના દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપે છે.

દશ ધર્મં ન જાનન્તિ વૃત્તરાષ્ટ્ર નિબોધ તાન્ ।

મત્તઃ પ્રમત્ત ઉન્મત્તઃ શ્વાન્તઃ ક્રુદ્ધો વુન્મુક્તિઃ ॥

ત્વરમાણશ્ચ મીરુશ્ચ લુબ્ધઃ કામી ચ તે દશ ॥

આ અનુષ્ટુપનાં ચરણોમાં સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ કશું જ નવું નથી, ફેર માત્ર ચારને બદલે છ ચરણો છે એટલો જ છે. પણ એ, શાસ્ત્રના નિયમોની વહાર જાય છે, શાસ્ત્રમાં અનુક્ત છે, અને તેથી એ અનુષ્ટુપ નથી! સ્વરૂં તો મેં આગળ કહ્યું તેમ આશ્વાનાકાલમાં કોટલાક છંદોનું તેમ જ શ્લોકનું સ્વરૂપ નિયત થયું નહોતું અને તેથી આવા પ્રયોગો મળે છે. પછીના સંસ્કૃત કાલમાં સાહિત્ય ચતુષ્પાદ શ્લોકબંધમાં જ વહે છે અને પિંગલ એને જ શાસ્ત્રીય માને છે. અર્વાચીન કાલમાં આપણે એક તરફથી નવા શ્લોકબંધો રચ્યા, જેના થોડા દાક્ષલા ઉપર લખ્યા અને બીજા હવે આવશે, અને બીજી તરફથી શ્લોકબંધ તોડી યથેચ્છ અનિયત સંખ્યાની પંક્તિઓના પરિચ્છેદોમાં કાવ્યને વહેવડાવ્યું. એમાં કવિ કેવળ અર્થને અનુસરીને યથેચ્છ રીતે ગમે તેટલી પંક્તિએ, એકી સંખ્યાની પંક્તિએ પણ, પરિચ્છેદ પાડે છે. આને પ્રો. ઠાકોર શ્લોકભંગ કહે છે.

આ શ્લોકભંગ મુખ્યત્વે શક્ય બને છે, — કાવ્યમાંથી ગેયતાનું વિશ્લેષણ કરવાથી. આગળ (ગત પૃ. ૧૧૯-૨૦) કહી ગયો તેમ આપણી પરંપરા વર્ષાં જ વૃત્તો ગાવાની છે. અનુષ્ટુપ પણ ગવાતો. ગાવાને માટે ચાર ચરણો આવશ્યક હતાં. અંગ્રેજી કાવ્યના પરિચયથી આપણને સમજાયું કે કાવ્યને ગાવાની જરૂર નથી. અંગ્રેજી કાવ્યનું ગીતરહિત પઠન^૧ ધાય છે, તેથી આપણે પણ તેવા પઠનનો ઉપયોગ કર્યો. અને સંસ્કૃત વૃત્તોમાં એ એકદમ શક્ય બન્યું કારણ કે સંસ્કૃત વૃત્તો, સંગીતના તાલ સાથે સંબંધ ધરાવતા સંધિઓનાં આવર્તનોનાં બનેલાં નથી. એટલે અગેય કાવ્યની ભાવનાના ઉદય સાથે જ એને માટે ઉપયોગી વૃત્તોનો આશ્વો એક મંડાર કવિઓને જડી ગયો! ગુજરાતી કાવ્યમાં એથી એકદમ અગેય કાવ્યનો ફાલ આવ્યો. આ રીતે પિંગલમાં એક નવી વિચારદૃષ્ટિ પ્રવેશ પામી, અને પિંગલે નવી દિશાએ વિકાસ સાધવા માંડ્યો.

કાવ્યમાંથી ગેયતા નીકળી જાય એટલે પછી કાવ્યો માત્ર અર્થને અનુસરીને પઠવાનાં રહે.^૧ છન્દના વિરામ ઉપરાંત અહીં અર્થવિરામની દૃષ્ટિ સામેલ થાય છે. એ દૃષ્ટિને લીધે છન્દની યતિઓ વિશે પણ આપણે ફરી

૨. recitation

૩. આ પ્રકારનું પઠન સંસ્કૃત નાટકોમાં પરિચિત હતું. એનું કંઈક સૂચન મને ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાંથી મળે છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર વાગમિનયને અંગે, છન્દથી સ્વતંત્ર રીતે, છન્દના પઠનમાં અર્થ પ્રમાણે પઠન કરવાનું કહે છે. ભરત-

વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. અને હવે આપણે આપણા પૃથક્કરણવ્યાપારમાં ચરણ પછી યતિ આગળ જ આવીને ઊભા રહીએ છીએ.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે વૃત્તોના દરેક ચરણે યતિ હોય છે (એક ઉદગતા સિવાય). તે ઉપરાંત કેટલાંક વૃત્તોમાં એક અને કેટલાંક વૃત્તોમાં બે મધ્યયતિ હોય છે. આ યતિઓમાં કંઈ ભેદ છે કે નહીં એ સંબંધી પ્રાસ્તાવિક શ્લોકોમાં થોડું ચર્ચેલું મળી આવે છે, પણ એ સિવાય આ યતિઓ સંબંધી એક બીજી બહુ મહત્ત્વની વાત પિંગલોમાંથી જ મળી આવે છે. તે એ કે શ્લોક પૂર્ણ થયા પછી તેમ જ શ્લોકાર્ધ પછી સંધિવ્યાપાર ચાલતો નથી પણ શ્લોકાર્ધની નાટ્યશાસ્ત્રના સત્તરમા અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે છે :

“અથ વિરામઃ અર્થસમાપ્તૌ કાર્યવશાત્ છન્દોવચાત્ । કસ્માત્, દૃશ્યન્તે હ્યેકદ્વિત્રિચતુરાક્ષરા વિરામાઃ । યથા

કિં, ગચ્છ, મા વિશ, મુદુર્જન ! વારિતોઽસિ,

કાર્યં ત્વયા ન મમ, સર્વજનોપમુક્તમ્ ॥ ”

મ. ના. ગા. વાં. ૨, પૃ. ૩૧૯

અહીં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે કે છન્દને લીધે નહીં પણ અર્થસમાપ્તિને લીધે વિરામ કરવાનો છે. અને તેનું દૃષ્ટાન્ત વસન્તતિલકાની બે પંક્તિઓમાં આપેલું છે, તેમાં એક, બે, ત્રણ, ચાર એમ અક્ષરોએ વિરામો આવે છે, જ્યાં મેં વિરામચિન્હ મૂકેલાં છે. તેના ઉપરની ટીકામાં અભિનવગુપ્ત બાજુ દૃષ્ટિચિન્હુ વધારે સ્પષ્ટ કરે છે : “તત્રેતિ વિચ્છેદ્ધે, અર્થસમાપ્તિનિમિત્તં વિરામો વાસ્ય કાર્યઃ । અર્થોઽવાન્તરવાક્યાર્થઃ । ન છન્દોવશાદિત્યર્થેન કવિના પ્રયોગપરતન્ત્રેણ તદા સ તદવસરોચિત-વિરામવતિ વૃત્તે ગ્રહણપ્રયત્નઃ કાર્યઃ । પ્રયોક્ત્રાપિ કવિપરતન્ત્રેણ ન ભાવ્ય-મિત્યત્રાપિ તેનાર્થવશાદિવિરામઃ કાર્યં ઇત્યાહ્યાતમ્ । ” એ કહે છે કે અર્થસમાપ્તિને કારણે વિરામ કરવો. અર્થ એટલે વાક્યનો અવાન્તર અર્થ. (મુખ્ય અર્થ તો આજ્ઞા શ્લોકમાં કે કાવ્યમાં પૂરો થાય. તેની અહીં વાત નથી.) અભિનવગુપ્ત એટલા માટે આગળ જઈને કહે છે કે કવિએ પણ અર્થ પ્રમાણે વિરામ મૂકી શકાય એવું વૃત્ત પસંદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. અને પ્રયોજકે (મજબનારાએ) પણ કવિને વશ ન બની જતાં વૃત્તમાં ન હોય ત્યાં પણ અર્થ પ્રમાણે વિરામ કરવો.

૪. નિર્ણય સાગરની ‘છન્દઃશાસ્ત્ર’ની ભૂમિકામાં આવી ચર્ચા છે. ત્યાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક મળે છે :

શ્લોકેઽર્ધમાત્રા તુ યતૌ વિરતૌ માત્રયાન્તરમ્ ।

વિચ્છેદે ત્વત્ર માત્રે દ્વે અવસાયે તતોઽધિકમ્ ॥

છ. શા. ભૂમિકા પૃ. ૬૨

અંદરની એકી અને બેકી પંક્તિ વચ્ચે સંધિ આવશ્યક છે, જો કે ત્યાં શબ્દ વિભક્તિ-પ્રત્યય સાથે પૂરો થવો જોઈએ, (—સંધિને લીધે થતા થોડા અપવાદો બાદ કરતાં). મધ્ય યતિએ પણ સંધિ આવશ્યક છે પણ ત્યાં શબ્દોના પણ વિભાગ થઈ શકે છે, માત્ર એટલું કે એમ યતિથી થતો કોઈ પણ એક વિભાગ વે અક્ષરથી નાનો ન હોવો જોઈએ.' (જુઓ ગત પૃ. ૧૧)

પ્રાચીન પિંગલો બા વધી યતિઓનો અર્થ વિરામ એવો કરે છે. પણ મને એ અર્થ ચિન્ત્ય જણાય છે. મધ્ય યતિ અને વિષમ સમ પંક્તિઓ વચ્ચે જો વિરામ જ આવશ્યક હોય તો સંધિ થઈ શકે? સંસ્કૃત સંધિનિયમો પ્રમાણે વાક્ય પછી સંધિ થતી જ નથી. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે કે વાક્ય પૂરું થયે વિરામ આવે, અને તેથી વાક્યાન્તે આવતા શબ્દોનો, પછી આવતા વાક્યના આદ્ય શબ્દ સાથે સંપર્ક જ અશક્ય બને. સંપર્ક વિના સંધિ અશક્ય છે. સંધિ-યોગ્ય સ્થિતિને સંહિતા-નિકટપણું જ કહેલ છે. તેથી જ રીતે વાક્યની અંદરના શબ્દોની સંધિ બોલનારની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે કે બોલનાર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શબ્દો છૂટા પાડીને બોલે, તો શબ્દોનો પરસ્પર સંપર્ક ન રહે એટલે સંધિની જરૂર ન રહે. કાવ્યમાં તો છન્દ પ્રમાણે શબ્દો ભેગા બોલવાના છે જ તેથી પંક્તિની અંદર, વાક્ય એક હોય કે અનેક હોય તો પણ, સંધિ આવશ્યક ગણી છે. શ્લોકાર્થે વિરામ આવે છે માટે સંપર્ક અશક્ય બનતાં સંધિ નિષિદ્ધ કરી છે. એથી કુલટી રીતે દલીલ કરતાં, એમ જ માનવું પડે, કે જ્યાં જ્યાં સંધિ આવશ્યક માની છે ત્યાં ત્યાં વચમાં વિરામ ન હોઈ શકે. માટે હું માનું છું કે મધ્યયતિ આગળ અને વિષમ-સમ પંક્તિઓ વચ્ચે, જે યતિ છે તે વિરામાત્મક નથી, પણ માત્ર વિલંબનાત્મક છે. અત્યારની પરંપરાપ્રાપ્ત શ્લોકપઠન પદ્ધતિમાં પણ શ્લોકાન્તે અને શ્લોકાર્થે વિરામ પહેલાં વિલંબન આવે જ છે. હું માનું છું કે એ સિવાયની વિષમ-સમ ચરણ વચ્ચેની યતિ અને મધ્યયતિ માત્ર વિલંબનાત્મક જ છે. મધ્યયતિ આગળ તો શબ્દ પણ તોડી શકાય છે, તો ત્યાં પાઠવિચ્છેદાત્મક વિરામ આવી જ ન શકે. પદમધ્યયતિના દૃષ્ટાન્ત તરીકે નીચેની પંક્તિ અપાય છે.

પર્યાપ્તં તપ્તચામી — કરકટકતટે દિલ્પટશીતેતરાંઘૌ ।

અહીં 'ચામીકર' (=સોનું) એક શબ્દ છે તેના ઉચ્ચારણમાં 'ચામી'—પછી અટકી જઈને 'કર' એમ બોલવાનું હોઈ શકે જ નહીં. એટલે હું માનું છું કે મધ્યયતિમાં માત્ર વિલંબન જ દ્રષ્ટ છે. વિરામ ઉપરાંત પાઠવિચ્છેદ

૫. પિંગલની ચર્ચામાં આમ શબ્દભંગનો તદ્દન નિષેધ નથી કાર્યો પણ કોઈ પણ શિષ્ટ કવિના કાવ્યમાં એવો શબ્દભંગ મળતો નથી.

नहीं. अने विषमसम पंक्तिनुं पण हुं एम ज समजुं छुं. संधि धयेला शब्दोनी वच्चे विराम अत्यंत क्लेशकर थाय. जेमके

तांबूलवल्लीपरिणद्धपूगा-
स्वेलालतालिंगितचन्दानामु ॥

रघुवंश ६, ६४.

अर्थ समजीने पाठ करतार अहीं 'पूगा' आगळ विराम लई शकशे ज नहीं कारणके तेनो विभक्ति प्रत्यय 'सु', आगळ आवता 'स्वे' मां संधि पामेलो छे. एटले हुं मानुं छुं के श्लोकार्थ अने श्लोकान्त सिवायनी यतिओ मात्र विलंब-नात्मक छे. एटले विवक्षाए कोई त्यां विराम करे तो तेने हुं दोष कहेंतो नथी पण त्यां आवश्यक छे ते मात्र विलंबन, विराम नहीं.^१

६. विरामनो शब्दार्थ अटकी जवुं एवो थाय छे, छतां विराम शब्द विलंबनना अर्थमां वपरातो हूये एवुं सूचन मने भरतनाट्यशास्त्रना अमुक श्लोको उपरथी मळे छे:

विषादे च वितर्कं च प्रश्नेऽध्यामर्ष एव च ।

कलाकालप्रमाणेन पाठ्यं कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १४१

शेषाणामर्थयोगेन विरामे विरमेदिह ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्कलं च विलंबितम् ॥ १४२

विलंबिते विरामे हि सदा गुर्वक्षरं भवेत् ।

पण्णां कलानां परतो विलंबो न विधीयते ॥ १४३

एनो अर्थ हुं एम समजुं छुं के विषाद वितर्क वगेरे भावोना नाट्यनिरूपणमां प्रयोक्ताए पाठमां विराम करवो. आवो विराम एकथी छ मात्रा सुधीनो होई शके. विलंबित विराममां हमेशां गुरु अक्षर जोईए. आना उपरनी टीकामां अभिनव-गुप्त कहे छे: "कललक्षणो यः कालः तत्प्रमाणेन विलंबितेन कार्यमिति विच्छे-दस्यैव प्रमाणं दक्षितम् । . . . अर्थयोगेनेति यथा स्फुटा प्रतीतिर्भवति तथा विच्छेदः कार्यो न त्वतिविलंबितं पठेदित्यर्थः । (भ. ना. गा. वॉ. २. पृ. ४०२.) अहीं १४२ मा श्लोकमां आवता 'अर्थयोगेन . . . विरमेत्' ए शब्दो उपर टीका करतां अर्थप्रतीति अस्फुट थई जाय एटलो बधो विलंबित पाठ न करवो एम कहेलुं छे. एटले विराम, विच्छेद, विलंबन ए बधा शब्दो आ संदर्भमां लगभग एक ज अर्थमां वापरेला होय एम जणाय छे. छतां भरतनाट्यशास्त्रनी शुद्ध प्रतो शास्त्री मळती नथी, बधारे टीकाओ मळती नथी, एटले पूरी खातरीथी आ अर्थ उपर हुं आधार राखी शकतो नथी.

पण आटला विलंबनने आवश्यक गणवुं ज जोईए. एने न स्वीकारीए तो श्लोकमां पछी एक चरणने बीजायी मित्र करवा बीजुं कवुं तत्त्व रहेतुं नथी. अलवत्त वा वधां ज अक्षरमेळ वृत्तोमां अक्षरनी संख्या नियत छे. पण छन्दोबद्ध काव्यना श्रवणमां श्रोता कई अक्षरो गणीने पंक्तिनुं आकलन करतो नथी. श्रवणमां तो पंक्तिना उपसंहारनो संस्कार चरणने अंते आवता विलंबन के विलंबनपूर्वक यता विरामथी ज थाय छे. ए विलंबनने माटे ज वधां वृत्तोमां (एक उद्गताना दृष्टान्त सिवाय) चरणने अंते गुरु आवे छे. संस्कृतमां गुरुने ज लंबावी शकाय छे, अने तेथी चरणान्ते हमेशां गुरु आवे छे. ए विलंबनने लीघे ज चरणान्त लघुने पण पिगल गुरु गणे छे— गुरु करे छे. अलवत्त आनो अर्थ एवो नथी ज के चरणान्ते गुरु मूकी विलंबन करीए एटलाथी ज चरणनो मेळ सघाई जाय छे. मेळनी दृष्टिए एम कहेवुं जोईए के संस्कृत वृत्तोमां आवता चरणनो मेळ तेमां आवता लघुगुरुना न्यासमां अने अंते आवता गुरु अने तेना विलंबनमां रहेलो छे. वृत्तना चरणमां लघुगुरुन्यास एवी रीते करेलो होय छे के ए चरण पोते ज अंते गुरु अने तेनुं विलंबन मागी ले. आ प्रमाणे विलंबन ए मेळनो भाग होवाथी संस्कृत वृत्तोमां चरणांत बताववा प्रास के एवी बीजी कशी छन्दोभंगीनी जरूर पडती नथी. तेथी संस्कृत पिगले प्रास के यमकने हमेशां आगन्तुक गणेल छे, कदी तेने छंदनुं आवश्यक अंग गणेलुं नथी, तेनी कदी चर्चा करी नथी. संस्कृत पिगल हमेशां प्रासथी मुक्त रहेलुं छे. आ सर्व उपरथी जणाय छे के चरणान्त विलंबन के विलंबनपूर्वक यता विरामने छन्दनुं ज अंग गणवुं जोईए.

आ विरामने बदले विलंबनने आवश्यक गणवाथी अर्थानुसारी गीतरहित पठनने बहु लाभ थई जाय छे. अर्थप्रवाह जाळववा माटे बे पंक्ति वच्चे आवती यति मात्र टूँका विलंबनथी ओळंगी शकाय छे अने मध्ययति तो ए करतां पण टूँका विलंबनथी ओळंगी शकाय. श्लोकभंग थाय त्यां तो श्लोकार्ध के श्लोकान्तनो पण प्रश्न रहे नहीं. एटले अमुक पंक्तिए श्लोकार्ध थई त्यां विलंबनपूर्वक विच्छेद आवश्यक बने नहीं. अर्थात् कवि, अर्थविवक्षाए कोई पण एक चरणनो अंत मात्र विलंबनवाळो अथवा विलंबन अने विच्छेद-वाळो करी शकशे. पण साथे साथे हुं एम पण मानुं छुं के, श्लोकमां वधारेमां वधारे बे ज चरणो विच्छेद विना विलंबनात्मक यतिथी संधाई शकतां हतां, वधारे नहीं, ए अहीं श्लोकभंग थया पछी पण याद राखवुं जोईए. अर्थात् पद्यप्रवाहमां, भले कोई चरणे विच्छेदवाळी अने कोई चरणे मात्र विलंबनवाळी यति आवे, पण बेथी वधारे पंक्तिओ विच्छेद विनाना

સંહમાં ન આવે એ ઇષ્ટ ગણનું જોઈએ. અંતરે અંતરે એ વિચ્છેદ આવે એ વૃત્તરચનાના વંધારણનું અંગ છે, અને માટે તે લાંબા અંતર સુધી લુપ્ત થવા લેવું જોઈએ નહીં.

ચરણાન્ત યતિને આપણે છન્દનું આવશ્યક અંગ ગણી. આ પછી મારે એ કહેવાનું છે કે મધ્યયતિ પણ છંદનું આવશ્યક અંગ છે. અલબત્ત વૃત્તને માટે ચરણ, અને ચરણને માટે ચરણાન્તવ્યંજક વિલંબન આવશ્યક છે એ દૃષ્ટિ મધ્ય-યતિના અસ્તિત્વને સમર્થિત કરી શકે નહીં. પણ સયતિક છંદોનો એક સાથે અમ્બાસ કરી જોતાં જણાય છે કે એ પણ એક છંદનું જ અંગ છે.

હવે હું એ વિષય લઉં છું અને એના પ્રારંભમાં હું આગળ આવી ગયેલ વર્ષા સયતિક વૃત્તોના લગાત્મક ન્યાસ એક સાથે મૂકું છું જેથી વર્ષા વૃત્તો એક નજરે જોઈ શકાય.

શાલિની: ગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

વૈશ્વદેવી: ગાગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

મંદાક્રાન્તા: ગાગાગાગા । લલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

સ્રગ્ધરા: ગાગાગાગા લગાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

માલિની: લલલલલલગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

હરિણી: લલલલલલગા । ગાગાગાગા । લગા લલગા લગા

સુવદના: ગાગાગાગા લગાગા । લલલલલલલગા । ગાગા લલલગા

પ્રહૃષિણી: ગાગાગા । લલલલલગા લગા લગાગા

રુચિરા: લગાલગા । લલલલલગા લગાલગા

શિલ્પરિણી: લગા ગાગાગાગા । લલલલલલગાગા લલલલગા

શાર્દૂલવિક્રીડિત: ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

હવે આપણે આ સયતિક છંદોનો વધારે સૂક્ષ્મતાથી અમ્બાસ કરીએ. આપણે આ છંદોનું પૃથક્કરણ કરતા જઈએ અને કઈ પરિસ્થિતિ યતિને આવશ્યક બનાવે છે તે જોઈએ.

આ છંદોનો મોટો ભાગ એવો છે જેમાં પહેલી યતિલંબ ગુરુબહુલ છે. એ જોતાં કહી શકાય કે ચાર કે વધારે ગુરુઓ ભેગા થતાં તે પછી યતિ આવશ્યક બને છે. જાણે એક સાથે આવતા ગુરુઓનો આરોહ એટલો વિકટ બને છે કે ત્યાં પહોંચ્યા પછી વિલંબનથી સ્થિતિ કરવી પડે છે. એ આરોહ પછી અવરોહ આવે છે અને તેનો ઢોળાવ ઓછો વિકટ હોય છે. ચઢાવ કે ઢોળાવ ગુરુઓથી વિકટ બને છે તો લઘુઓથી તે વધારે રાહતવાળો બને છે. શાલિનીનો

पहेलो यतिखंड चार गुरुए पुरो थाय छे, पण पछी अवरोहमां लघुओनुं मिश्रण थवाथी अवरोह सात अक्षरो सुधी लंबाय छे. शिखरिणीनो आरोह एक लघु उपरांत पांच गुरुओथी थाय छे तो तेनो अवरोह वधारे लघुमिश्रणथी अगियार अक्षर सुधी जाय छे. त्रण ज गुरुओ पछी यति आवती होय एवो एक ज दाखलो प्रहर्षिणीनो छे. तेना गुरुओ उच्चारणमां वधारे जोरदार छे तेथी यति शक्य बने छे. तेनो अवरोह पण लघुमिश्र होई दस अक्षर सुधी लंबाय छे. एथी ऊलटो दाखलो शार्दूलविक्रीडितनो छे, जेमां पहेलो यतिखंड लघुमिश्र होई बार अक्षर सुधी लंबाय छे अने बीजो यतिखंड गुरुबहुल होई सात अक्षरमां पुरो थाय छे. वळी केटलाक आवा दाखलामां एम पण जणाय छे के जाणे गुरुओना भरावानी सामे समतुला जाळववा यति पछी तरत एक लघुबहुल खंड आवे छे. मंदाक्रान्तामां पहेला चार गुरुओना यतिखंड पछी पांच लघु अने एक गुरुनो मध्ययतिखंड आवे छे. शिखरिणीमां पण यति पछी पांच लघु आवे छे. स्रग्धराणा पहेला यतिखंडमां छ गुरुओ आवे छे, तो ते पछीना यतिखंडमां छ लघु अने एक गुरुनो यतिखंड आवे छे. प्रहर्षिणीना पहेला यतिखंडमां त्रण गुरु छे तो तेनी पछी चार लघु आवे छे. वळी एम पण जणाय छे के चारथी वधारे गुरुओ लघुनी मदद बिना भेगा थई शकता नथी. शिखरिणीमां पांच गुरु भेगा करवा छे तो आदिमां एक लघु आवे छे. स्रग्धरामां छ गुरु भेगा करवा छे, तो वचमां पांचमो लघु आवे छे. आ रीते जाणे वृत्तरचना एक साथे आवता बहु गुरुओने सहन करी शकती नथी तेथी यति आवश्यक बने छे.

एवी ज रीते अमुकथी वधारे लघुओ भेगा थवाथी यति आवश्यक बने छे पण त्यां पण लघुओने अंते गुरु आवे ज छे. यतिमां विलंबन आवश्यक छे अने ते गुरु बिना शक्य नथी, तेथी यति पूर्वे हमेशां गुरु आवे छे." एटले लघुपरंपराने अंते पण गुरु आव्या पछी ज यति आवी शके. जेम गुरुओ माटे कह्छुं छे के चार गुरुओ पछी यति आवश्यक बने छे तेम कही 'चाकीए के पांच के वधारे लघु पछी गुरु आवी यति आवश्यक बने छे. आनो प्रसिद्ध दाखलो हरिणी छे. तेना पहेला बे यतिखंड ते मंदाक्रान्ताना उलटावेला पहेला बे यतिखंडो बराबर छे, एटले एनो पहेलो यतिखंड लघुबहुल छे. तेमां पांच लघुओ पछी गुरु आवी यति आवे छे. आ साथे स्रग्धरानो मध्ययति-खंड पण गणावी सकाय कारण के तेमां पण छ लघु पछी गुरु आवी यति आवे छे. कदाच सौथी प्रबल दाखलो मालिनीनो छे. तेमां छ लघु पछी बे

७. पिगलनां केटलांक वृत्तीमां लघु पछी यति जणाय छे तेनुं निराकरण आ प्रकरणने अंते आपेल परिशिष्टमां करेलुं छे.

ગુરુ આવીને પછી યતિ આવે છે. શાલિની અને માલિની બન્નેના ઉત્તર યતિ-
 સંહો એક જ છે. શાલિનીમાં ચાર ગુરુઓથી યતિયોગ્ય આરોહ થાય છે.
 માલિનીમાં છ લઘુ અને બે ગુરુઓથી યતિયોગ્ય આરોહ થાય છે. આ ઉપરથી
 જણાશે કે યતિયોગ્ય આરોહ માટે ગુરુઓ ઘોડા જોડીએ છે, લઘુઓ વધારે
 જોડીએ છે, જો કે બંને વચ્ચે કોઈ જાતનું ગણિતપ્રમાણ નથી.

આથી ઝલટી રીતે જે વૃત્તોમાં ઉપર વતાવ્યા પ્રમાણે ચાર કે વધારે
 ગુરુઓ, કે, અંતે એક કે બે ગુરુઓવાળા પાંચ કે વધારે લઘુઓ આવતા નથી, તે
 વૃત્તો સયતિક નથી. આગળ આવી ગયેલા કોઈ પણ અયતિક વૃત્તમાં ચાર જેટલું
 ગુરુસંપતન કે પાંચ જેટલું લઘુસંપતન આવતું નથી. આ કસોટીથી આપણે
 કહી શકીએ કે પૃથ્વી અયતિક વૃત્ત છે, પૃથ્વીને ઘણાં પિંગલો સયતિક માને
 છે ('રણપિંગલ' પૃ. ૩૬૩) અને આપણે જેને નર્દટક કહ્યું તેને પણ કેટલાંક
 પિંગલો સયતિક માને છે (એજન પૃ. ૩૬૫) પણ આમાંની એક પણ યતિ
 આવશ્યક નથી. વસંતતિલકામાં પણ કેટલાંક પિંગલો ભિન્ન ભિન્ન સ્થાને યતિ
 માને છે (એજન પૃ. ૩૩૬) પણ એમાં યતિ આવશ્યક નથી. આપણે એ ત્રણેય
 વૃત્તોનો ન્યાસ ફરી જોડીએ.

વસંતતિલકા : ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

પૃથ્વી : લગા લલલગા લગા લલલગા લગા ગાલગા

નર્દટક : લલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

અહીં કોઈ પણ જગાએ વેધી વધારે ગુરુ ભેગા થતા નથી, ઘણી જગાએ તો
 ગુરુ એકલો જ આવે છે, તેમ જ કોઈ પણ જગાએ ચારથી વધારે લઘુઓ ભેગા
 થતા નથી, ઘણીસરી જગાએ તો બે કે ત્રણ જ લઘુઓ ભેગા થાય છે. એટલે
 આમાં યતિ આવશ્યક નથી. કે.હ. ધ્રુવે આ સ્થાનોની યતિને શોભાની કહી છે
 તે યથાર્થ છે. (સા. વિ. મા. ૧, ૧૧૫) આ જ રીતે આપણે જોયું કે શાર્દૂલ-
 વિક્રીડિતમાં ચાર જેટલા ગુરુઓ કે પાંચ જેટલા લઘુઓ ક્યાંય સઠંગ આવતા
 નથી તેથી બાર અક્ષર સુધીના સંહમાં યતિ આવતી નથી. બાર અક્ષરે યતિ
 આવે છે તે પંક્તિના લંબાણ કે વિસ્તારની યતિ છે, જેને આપણે યતિની આવ-
 શ્યકતાનું ગૌણ કારણ માનવું જોડીએ. આવી લંબાણથી આવશ્યક થયેલી આ એક જ
 યતિ છે. પણ ઉપર જણાવેલા વસંતતિલકા, પૃથ્વી, નર્દટકમાં જે શોભાની
 યતિ આવે છે ત્યાં પણ કારણ આ લંબાણનું છે. સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતમાં
 ટૂંકામાં ટૂંકો શ્લોક અનુષ્ટુપ છે, એટલે કોઈને આઠ અક્ષરે યતિની અપેક્ષા ઊભી
 થાય, અને ઉપરનાં વૃત્તોમાં વસંતતિલકા અને પૃથ્વીમાં આઠમે જ યતિ છે એ
 સૂચક છે. નર્દટકમાં સાતમે યતિ છે, તેનું કારણ એ છે કે યતિને માટે ગુરુ

આવશ્યક છે, અને આઠમા સ્થાનની નજીકમાં નજીક ગુરુ સાતમે સ્થાને છે. પળ આ લંબાણ અનિર્વાહ્ય નથી એટલે ત્યાં યતિને આપણે આવશ્યક ગણતા નથી. બનુષ્ટુપના શ્લોકાર્થને એકમ લઈ આપણે સતત પઠી શકીએ છીએ એ જોતાં સૌલ અક્ષર મુધી અયતિક છંદો જઈ ઘકે એમ કહી શકીએ, અને આપણે જોઈએ છીએ કે અયતિક છંદો વધારેમાં વધારે સત્તર અક્ષરો મુધી જાય છે. સાધારણ પઠવાની પદ્ધતિમાં આ લંબાણ ક્લેશકર લાગતું નથી, સુમગ લાગે છે, એટલે વસંતતિલકા વૃધ્વી નંદંટકમાં યતિ નથી એ અભિપ્રાય જ શાસ્ત્રીય ગણવો જોઈએ.

આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે અનાવૃત્તસંધિ વૃત્તોમાં જ્યાં યતિ હોય છે ત્યાં તે વૃત્તના સંવાદનું અવિરલેપ્ય અંગ છે અને તેનું સ્થાન સ્થિર હોય છે. વૃત્તોમાં લઘુગુરુના જે ક્રમથી અને ચરણાન્તે આવતા ગુરુ અને પછીની યતિથી સંવાદ સિદ્ધ થાય છે, તે જ લઘુ કે ગુરુના અમુક સંસ્થાના સંપતનથી એ સંવાદના એક અંગ તરીકે મધ્યયતિ આવશ્યક બને છે. એ જ્યાં હોય ત્યાં સ્થિર હોય છે. એટલે કેટલાક છાન્દસિકો જે એમ માને છે કે વૃત્તમાં જુદે જુદે સ્થાને યતિ મૂકવાથી નવા નવા છંદો થાય છે તે છંદના સંવાદના સ્વરૂપ સાથે અસંગત છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે નંદંટકમાં જુદે જુદે સ્થાને યતિઓ મૂકીને પિંગલકારો તેના અવિતથ કૌકિલક ઘગેરે નવા છંદો બનાવવાનો કે નિરૂપવાનો દાવો (જુઓ છ. ર. પૃ. ૬૪) કરે છે તે અનાધાર છે.

આપણે ઉપર જે ચર્ચા કરી અને યતિને આવશ્યક બનાવનારી જે પરિસ્થિતિ નક્કી કરી તેમાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ કેટલાક અપવાદો જેવું દેખાય છે તે હવે જોઈએ. આપણે જોયું કે પાંચ કે છ લઘુ સહંગ આવતાં પછી ગુરુ આવી યતિ આવશ્યક બને છે. અહીં અપરવચ્ચ વૃત્ત એક દૃષ્ટિએ અપવાદ જેવું જણાશે. તેની વિષમ પંક્તિમાં એક સાથે છ લઘુ આવે છે, છતાં એના ચરણમાં યતિ આવતી નથી. પળ આ વૃત્ત અર્ધસમ વૃત્ત છે, અને એના મૂળ સ્વરૂપમાં તેનો આઠમાગ માત્રામેઢી હતો તેમાંથી આ પરિણામ આવ્યું છે એટલે આ દૃષ્ટાન્ત આપણા સિદ્ધાન્તોને હાનિકારક નથી. આનાથી ઝલટા પ્રકારના અપવાદ જેવું રુચિરા વૃત્ત જણાય છે. તેમાં પ્રથમ લગાલગા આવે છે, તેમાં ગુરુ તો બે જ છે છતાં ત્યાં યતિ આવે છે. પળ એ યતિ સ્ત્રી તો પ્રહર્ષિણીમાંથી ઊતરી આવેલી યતિ છે. રુચિરા એ પ્રહર્ષિણીની જ વિકૃતિ છે:

પ્રહર્ષિણી : ગાગાગા । લલલલગા લગા લગાગા

રુચિરા : લગાલગા । લલલલગા લગાલગા

પ્રહર્ષિણીમાં ત્રણ ગુરુઓ હતા તેની માત્રા સચવાઈ લગાલગા એવું રૂપાન્તર થયું છે અને તેથી મૂઢની યતિ પળ ત્યાં ઊતરી આવી છે. નહિતર

રુચિરામાં સ્વતંત્ર રીતે મને યતિની આવશ્યકતા જણાતી નથી. રુચિરામાં લગાલગાથી પ્રારંભ થાય છે, ઉપેન્દ્રવચ્ચામાં લગાલગાગા થી પ્રારંભ થાય છે અને છતાં ત્યાં યતિ નથી. તો રુચિરામાં પણ યતિ આવશ્યક ન હોઈ શકે. પઠનમાં પણ મને એમ જ જણાયું છે, અને તેના દૃષ્ટાન્ત માટે હું નીચેની પંક્તિઓ રજૂ કરું છું :

નદી પ્રવાહ મલિન મેઘથી ધયે,
વિકાર વારિ મહિ ન થાય સિન્ધુના.

શિશુપાલ વધનો ૧૭ મો સર્ગ રુચિરામાં છે. તેના ૧૮ મા શ્લોકનો ઉત્તરાર્થ :

ઘનાંબુભિર્બંહુલિતનિમ્નગાજલં
જલં ન હિ વ્રજતિ વિકારમંબુધેઃ ॥ ૬

શિશુપાલવચ ૧૭, ૧૮

પ્રમાણે છે. તેના અર્થને અવલંબીને ઉપરની પંક્તિઓ લક્ષી છે. અહીં અર્થ-દૃષ્ટિએ ભાવાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન નથી, પણ ઉપરની પંક્તિઓમાં ચાર અક્ષર પછી યતિ આવતી નથી તેને લીધે પઠનમાં વિશેષ કે ક્ષતિ જણાય છે કે નહીં તે પરીક્ષવા આ પંક્તિઓ લક્ષી છે. પહેલી પંક્તિમાં યતિસ્થાનથી પ્રવાહ એવા અને બીજી પંક્તિમાં વારિ એવા વિભાગો તે તે શબ્દના પડે છે. મારો નમ્ર મત છે કે યતિ વિના છન્દપ્રવાહ યથાયોગ્ય ચાલે છે.

રુચિરાથી જરા જુદી રીતે શિશ્વરિણી પણ અપવાદનું દૃષ્ટાન્ત છે. આપણે આગળ જોયું કે પાંચ કે છ લઘુઓ પછી ગુરુ આવે છે ત્યારે યતિ આવશ્યક બને છે. શિશ્વરિણી તેમાં એ રીતે અપવાદ છે કે તેમાં મધ્ય યતિ પછી પાંચ લઘુઓ અને પછી બે ગુરુઓ આવવા છતાં ત્યાં બીજી મધ્ય યતિ આવતી નથી.

શિશ્વરિણી : લગા ગાગાગાગા । લલલલલગાગા લલલગા

અલબત્ત શિશ્વરિણીના પહેલા છ અક્ષરો પછીના ભાગમાં કોઈ પિંગલ મધ્ય યતિ આપતું નથી પણ ગુજરાતમાં જે રીતે શિશ્વરિણીનું ગાન સાથે પઠન થાય છે તેમાં યતિ જેવું વિલંબન સ્પષ્ટ હોય છે. આ વિલંબન એક કે બે રીતે આવે છે. કેટલાક મધ્ય યતિ પછી આવતા પાંચ લઘુ પછીના બે ગુરુઓ પછી એ વિલંબન કરે છે. કેટલાક એ લઘુપરંપરા પછીના પહેલા ગુરુ પછી કરે છે, કેટલાક વિષમ ચરણમાં પહેલા ગુરુ પછી, અને સમ ચરણમાં બીજા ગુરુ

૮. અર્થ : નદીનાં જલોને કાઢાં કાઢ્યાં છે એવાં મેઘનાં જલો વડે જલધિનું જલ વિકાર પામતું નથી.

પછી કરે છે, કેટલાક દરેક ગુરુ પછી કરે છે. પણ આ વેમાંથી એક ગુરુ પછી પઠનમાં અવશ્ય યતિ જેવું વિલંબન આવે છે એમાં શંકા નથી. અને અમુક અમુક સયતિક વૃત્તોના બંધારણ તરફ નજર કરતાં, પહેલા કે વીજા ગુરુ પછી યતિ આવવાને કારણ છે એમ સ્વીકારવું પડે એમ છે. મંદાકાન્તામાં પ્રથમ યતિ પછી પાંચ લઘુ અને એક ગુરુના સંધિ પછી યતિ આવે છે. એ ઉપમાને લઈએ તો શિખરિણીમાં લલલલલગા પછી યતિ આવી શકે. માલિનીમાં લઘુપરંપરા પછી બે ગુરુ આવી યતિ આવે છે, તો એ ઉપમાન ઉપરથી શિખરિણીમાં પાંચ લઘુ પછીના બે ગુરુ પછી એટલે કે લલલલલગાગા પછી યતિ આવી શકે.

હવે આ યતિ સંમંચિત હોય તો શિખરિણીના પ્રયોગમાં પહેલા ગુરુએ કે વીજા ગુરુએ શબ્દાંત આવે છે કે કેમ એ ગવેષણની એક પ્રસ્તુત વિશા ગણાય. આ દૃષ્ટિએ હું કાલિદાસનું ‘વિક્રમોવંશીય’ અને ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’ એ બે નાટકો તથા ભવમૂતિનાં ‘ઉત્તરરામચરિત’ તથા ‘માલતીમાધવ’, તથા જેમાં લાંબે પ્રવાહે શિખરિણી વહે છે એવાં બે સ્તોત્રો, જગન્નાથની ‘ગંગાલહરી’, તથા ‘મહિમ્નઃસ્તવ’ જોઈ ગયો. તેમ જ વીજા પ્રાસ્તાયિક મુક્તકોમાં શિખરિણીના પ્રયોગો આ દૃષ્ટિવિદુએ જોઈ ગયો. કાલિદાસ શિખરિણી વધુ વાપરતો નથી. ‘વિક્રમોવંશીય’માં માત્ર બે જ શિખરિણી છે અને ‘શાકુન્તલ’માં આઠ છે. શિખરિણી માટે ભવમૂતિ પ્રસિદ્ધ છે. ક્ષેમેન્દ્ર સુવૃત્તતિલકમાં “ભવમૂતે: શિખરિણી નિરંગલતરંગિણી” અનંગલ તરંગવાળી ભવમૂતિની શિખરિણીનો ઉલ્લેખ કરે છે. (સુ. તિ. ૩, ૩૩) અને કાલિદાસની મંદાકાન્તા વચ્ચાણે છે. ભવમૂતિ ‘માલતીમાધવ’માં ૨૨ અને ‘ઉત્તરરામચરિત’માં ૨૧ શિખરિણી પ્રયોજે છે. ‘માલતીમાધવ’માં ૨૨ શિખરિણીઓમાં ઘડીને કુલ ૧૪ ચરણો એવાં નીકળે છે જેમાં વેમાંથી એકેય ગુરુ પછી શબ્દાન્ત આવતો નથી. ૩૧ ચરણોમાં પહેલા ગુરુએ શબ્દાન્ત આવે છે, અને ૪૭ ચરણોમાં વીજા ગુરુએ આવે છે. એટલે કે વીજા ગુરુએ શબ્દાન્ત આવવાનું વલણ પ્રબલ છે. ‘ઉત્તરરામચરિત’માં ૨૧ શ્લોકમાંથી ૧૭ ચરણોમાં વેમાંથી એકેય ગુરુએ શબ્દાન્ત આવતો નથી, ૩૬ ચરણોમાં પહેલા ગુરુએ આવે છે, અને ૬૪ ચરણોમાં વીજા ગુરુએ આવે છે. અહીં વીજા ગુરુએ શબ્દાન્ત આવવાનું વલણ પ્રબલતર છે. પણ એ કરતાં વધારે મહત્ત્વની વસ્તુ એ છે કે ‘ઉત્તરરામચરિત’માં એવા આઠા ને આઠા શ્લોકો છે જેમાં સઢંગ ચારેય ચરણોમાં વીજા ગુરુ પછી શબ્દાન્ત આવે છે. ૪, ૧૨; ૫, ૧૬; ૫, ૨૬ (‘ઉત્તરરામચરિત’, નિર્ણયસાગર) એ એવા શ્લોકો છે, ત્યારે વીજા તરફ ચારેય ચરણોમાં પહેલા ગુરુએ શબ્દાન્ત આવતો હોય એવા શ્લોકો

નથી. વઢી જેમાં છંદોરચના અને અર્થ વસ્ત્રે પ્રસન્ન હોય એવાં ધર્નાંતરાં
ચરણોમાં મને વીજા ગુરુ શબ્દાન્ત જણાયો છે.

ગુણાઃ પૂજાસ્વાનં ગુણિષુ ન ચ લિંગં ન ચ વયઃ ।

એજન ૪, ૧૧

પુરંધ્રીણાં ચિત્તં કુસુમસુકુમારં હિ ભવતિ ।

એજન ૪, ૧૨

કિમસ્વા ન પ્રેયો યદિ પરમસહ્યસ્તુ વિરહઃ ।

એજન ૧, ૩૮

‘શિવમહિમ્નઃસ્તોત્ર’માં પણ

ન હિ સ્વાત્મારામં વિષયમૃગતૃષ્ણા ધ્રમયતિ ।

શિવમહિમ્નઃસ્તોત્ર ૮

એવી પંક્તિ મઢે છે જેમાં વીજા ગુરુ શબ્દ પૂરો થાય છે. ‘ગંગાલહરી’માં પણ
પહેલા ગુરુ અને વીજા ગુરુ શબ્દ પૂરો થયાના દાખલા છે. પણ પંડિત
જગન્નાથનો મુપ્રસિદ્ધ શ્લોક :

દિગન્તે શ્રૂયન્તે મદમલિનગંઢાઃ કરટિનઃ

કરિષ્યઃ કારુણ્યાસ્પદમસમશીલાઃ સલુ મૃગાઃ ॥

ઈદાનીં લોકેઽસ્મિન્નનુપમશિલાનાં પુનરયં

નશ્ચાનાં પાંડિત્યં પ્રકટયતુ કસ્મિન્ મૃગપતિઃ ॥

ભામિનીવિલાસ ૧

આશ્ચર્ય શ્લોક બે ગુરુ આવતા શબ્દાન્તનો છે. પ્રાસ્તાવિક શ્લોકોમાં

જટા નેયં વેણીકૃતકચકલાપો ન ગરલં

ગલે કસ્તૂરીયં ધિરસિ શશિલેશ્વા ન કુસુમમ્ ।

ઇયં ભૂતિર્નાગે પ્રિયવિરહજન્મા ધવલિમા

પુરાતિશ્રાન્ત્યા કુસુમચર કિ માં પ્રહરસિ ॥

શ્લોક પણ એવા જ શબ્દાન્તનો દાખલો છે. પણ હું વધારે દાખલા ભેગા કરવા
ઇચ્છતો નથી. ગુજરાતીમાં પણ આવા દાખલા છે. ગયા પ્રકરણમાં શિશ્વરિણીના
દૃષ્ટાન્તનો ક્લાન્ત કવિનો શ્લોક આશ્ચર્ય ઉપરના જ વંધારણવાળો છે. (ગત
પૃ. ૯૪) પ્રો. ઠાકોર સાધારણ રીતે યતિમંગની છૂટના હિમાયતી છે પણ તેમના
શિશ્વરિણીઓમાં પણ મને ઉપરને વસ્ત્રે સ્થાને શબ્દાન્ત આવતો મઢ્યો છે.
‘અર્ચોક્તિ’ કાવ્યમાં પહેલી ચાર પંક્તિઓમાં વીજા ગુરુ શબ્દ પૂરો થાય છે,

अने ते पछीनी चार पंक्तिओमां पहेला गुरुए शब्द पूरो थाय छे. आमांनी आठमी पंक्तिमां तो पिगलमान्य छठ्ठा अक्षर पछीनी यति पाळी नथी, पण लललललगा-ए शब्दान्त आवे छे, (भणकार (१९१७) पृ० ९०). श्री उमाशंकरना शिखरिणीओमां पण मने आ ज देखाय छे. तेमनी 'गंगोत्री'ना पहेला काव्य 'बांछा'मां प्रथम चार पंक्तिओमां पहेला गुरुए, अने पछीनी चार पंक्तिओमां बीजा गुरुए शब्दान्त आवे छे, जो के एकंदरे एमना जे शिखरिणीओ में जोया तेमां पहेला गुरुए शब्दान्त आववानुं बलण मने प्रबलतर जणायुं छे.

पण आधी वधारेहुं दाखला लेवा इच्छतो नथी. तेनुं एक कारण एके आ दिशा प्रस्तुत होवा छतां गणितथी बहु प्रबल निगमन नीकळी शके तेम नथी. उपरना गणितनी विरुद्ध एक एवी दलील कराय के एम तो पंक्तिमां अनेक जगाए शब्दान्त आवे छे तेम अहीं पण पहेला के बीजा गुरु पछी आवे, तेदूला उपरथी यतिने समर्थन मळधुं न गणाय. आ दलील साबी छे अने एने स्वीकारतां एनुं गणित एटलुं वधुं अटपटुं भई जाय के कोई गणितशास्त्री ज तेने पहुँची शके. प्रश्नना महस्वना प्रमाणमां ए मेहनत हुं वधारे पढती गणुं छुं. पण आटले आब्या पछी आखो प्रश्न विचारो जोतां एटले मुधी जवानी मने जरूर पण लागती नथी.

आपणो प्रश्न ए छे के अमुक संख्याना गुरुनां यूथो यतिने आवश्यक करे छे. तेम ज अमुक संख्याना लघुनां गुर्वन्त यूथो यतिने आवश्यक करे छे. मन्दाक्रान्तामां पहेलो मध्य यति पछी आवतुं लललललगा यूथ पछी यति आवे छे. एवुं ज गुर्वन्त लघुनुं यूथ शिखरिणीमां आवे छे, छतां यति केम नथी? आना खुलासामां उपरनी लांबी चर्चा करी छे. माहं वक्तव्य ए छे के शिखरिणीना पिगलमान्य मध्य यति पछी लललललगागालललगा एवडो यतिखंड रहे छे. आ खंडमां जो मन्दाक्रान्ताना घोरणे चालीए तो लललललगा पछी यति अपेक्षित थाय, जो मालिनीना घोरणे चालीए तो लललललगागा पछी यति अपेक्षित थाय. बन्ने अपेक्षाओ बळवान छे, ए गुजरातीओ जे रीते पठनगान करे छे ते उपरथी स्पष्ट जणाय छे. मारो खुलासो ए के इति माटेनी आ बे गुरुओनी स्पर्धामां ठामुकी यति ज आवी न शकी. अलवत्त गुजराती कवितामां पण घणी पंक्तिओमां आ बेमांथी एक पण स्थाने शब्दान्त आवतो नथी. पण ए प्रस्तुत नथी. एक वार शास्त्रीय पद्धतिए यति अशक्य गणाय पछी ए ज परिणाम आवे. पण यतिनी अपेक्षा छतां यति न आवी शके तेना कारण तरीके, गुजराती पठनगान अने बन्ने गुरु पछी शब्दान्त आववाना संख्याबंध दाखलाथी आपणे ए गुरु स्पर्धाने यतिना अभावना खुलासा तरीके

સ્વીકારી શકીએ કે નહીં એટલો જ પ્રશ્ન છે. એ દૃષ્ટિએ જોતા હું માનું છું આ છુલાસો પૂરો નહીં તો અપૂર્ણ પણ પ્રતીતિકર થશે. અલબત્ત મહારાષ્ટ્રીઓ શિખરિણીઓનું એ રીતે પઠન નથી કરતા, પણ છુલાસાનું સૂચન તો જ્યાં મળે ત્યાંથી લેવું જોઈએ, એ રીતે ગુજરાતના પઠનને યતિના અભાવના છુલાસા તરીકે સ્વીકારી શકીએ.

એક બીજી વાત પણ યતિના અભાવની વિચારણામાં પ્રસ્તુત છે. શિખરિણીમાં યતિ પછીની લઘુપરંપરા પછી પહેલે ગુરુએ યતિ મૂકીએ તો બાકીનો યતિચંદ્ર પાંચ અક્ષરનો રહે, બીજે ગુરુએ મૂકીએ તો ચાર જ અક્ષરનો રહે. સ્વતંત્ર યતિચંદ્ર બનવાને આ વધુ ટૂંકી અક્ષરાવલી છે. અત્યાર સુધી જોયેલાં સયતિક વૃત્તોમાં અંત્ય યતિચંદ્ર ટૂંકામાં ટૂંકો સાત અક્ષરનો છે. યતિ ન આવવામાં આ વાત પણ કારણભૂત હોય.

આ પ્રમાણે યતિને આવશ્યક બનાવતાં જે કારણો કહ્યાં તેનું સંપૂર્ણ સમર્થન જુદાં જુદાં વૃત્તોનાં દૃષ્ટાન્તોમાં મળી રહે છે. પણ એ કારણોને, ક્યાં છે તેથી વધારે ચોક્કસ કરી શકતાં નથી. દાસલા તરીકે ચાર જ ગુરુએ યતિ શા માટે આવે છે, અથવા ગુર્વન્ત પંચલઘુગુચ્છ પછી જ યતિ શા માટે આવે છે, તેનો છુલાસો કરી શકતા નથી. તેમ જ ગુરુ લઘુ વચ્ચે કોઈ ગાણિતિક પ્રમાણ આપી શકતા નથી. તેમ જ મંદાક્રાન્તામાં મધ્ય યતિચંદ્રમાં પાંચ લઘુ પછી એક જ ગુરુએ યતિ આવે છે, અને માલિનીમાં છ લઘુ પછી બે ગુરુએ શા માટે યતિ આવે છે, તેનો છુલાસો કરી શકતા નથી. તેમ જ શાર્દૂલ-વિક્રીડિત ઓગણીશ અક્ષરનો કેમ છે અને શાલિની અગિયાર અક્ષરનો કેમ તેનો છુલાસો પણ કરી શકતા નથી. તેમ જ મંદાક્રાન્તાના યતિચંદ્રો ઝલટસૂલટ થઈ હરિણી વૃત્ત બન્યું તેમ બીજા કોઈ વૃત્તમાં કેમ ન થઈ શક્યું તેનો પણ છુલાસો કરી શકતા નથી. ટૂંકમાં આપણો છુલાસો કહ્યું છે તેથી જરા પણ આગળ જઈ શકતો નથી. એ છુલાસાની આગળ જવા જે જે પ્રશ્નો આપણે કરીએ તેનો એક જ જવાબ છે કે, એ છે તે રીતે જ સંવાદ થઈ શકે છે, — અન્યથા નહીં. કોઈ પ્રશ્ન કરે, કે તો આવા અધૂરે અટકી જતા છુલાસાથી શો લાભ? તો કહેવાનું કે ચાર ગુરુ અથવા પાંચ કે વધારે લઘુનું ગુર્વન્ત ગુચ્છ યતિને આવશ્યક કરે છે, તેટલાથી પણ, યતિ એ છન્દનું અંગ છે, અને તે હોય ત્યાં સ્થાયી હોય અને તેથી યતિચંદ્રને વૃત્તનું એક ઉપાંગ ગણવું જોઈએ એટલું ચોક્કસ થઈ શકે છે, અને ઉપર ગણાવ્યાં તે અયતિક વૃત્તોમાં મધ્ય યતિ આવશ્યક નથી એટલું સમજાય છે. દરેક શાસ્ત્રમાં ક્યાંક પણ અટકવું તો પડે જ છે, તેમ આ પ્રશ્નમાં મારે અહીં અટકવું પડે છે.

अर्वाचीन समयमां, काव्य, ललकारने अने गानने छोडी, अर्थानुसारी पठन तरफ वळे छे अने तेथी तेने आ यतिनु वंधन खूंचे छे. घणा कवियोए आ यतिने अमान्य करी काव्यो लख्यां छे. आ नवा प्रयोगने हुं स्वच्छन्द नथी गणतो. अने तेथी में कहेला यतिना स्वरूपनी साथे ए प्रयोगोने घटाववा रहे छे.

अहीं सौथी प्रथम ए कहेवानुं के चरणान्त यति ती पळाय ए ज इष्ट छे. चरणान्त यतिस्थान आगळ शब्दनी कोई भाग, शब्दनी प्रत्यय पण कपाय ए चोभतुं नथी. छतां चरणान्त यतिथी पण प्रत्ययो कपायाना दाखला छे. आपणे ए दाखला जोईए. स्वाभाविक रीते ज तेमां सौथी प्रथम यतिभंगना प्रथम शास्त्रीय हिमायती" गणाता प्रो. ठाकोरना ज दाखला आवे.

जरठ शिष्टता हिंदनी

फरी नवजुवान थाय, मुज देशनी आर्यता

तणूं स्वपन ए अमोल :

‘राज्याभिवेकनी रातनुं रेखाचित्र’, भणकार पृ. १९७

ए ज काव्यमां पृ. २०३ अने २०९ उपर ‘तणी’ अने ‘तणां’ मूळ शब्दथी कपाई पछीनी पंक्तिमां प्रारंभमां आवे छे. अलवस्त ‘तणुं’ ‘केरुं’ ए प्रत्ययो छूटा शब्दो जेवा छे, एटले ए कपातां अर्थने एटलो बचो आघात न लागे छतां आने हुं इष्ट गणतो नथी. ‘आर्यता’ आगळ चरणान्ते, गमे तेटला टुंका विलंबनथी पण, त्यां शब्द पूरो यवानी प्रतीति थाय छे, अने पछी प्रत्यय

१०. प्रो. ठाकोर यतिभंगना प्रथम शास्त्रीय हिमायती गणाय छे, पण तेमना ज समकालीन भट्ट राजाराम रामशंकरे श्री हर्षदेवप्रणीत ‘नागानन्द’ नाटकनुं गुजराती भाषान्तर कयूं छे तेमां यतिभंगना हक्कनो दावो नीचेना शब्दोमां कयों छे: “पद्यभागमां बहुशः अनुप्रासतो नियम राख्यो ज नथी. तेम ज नथी गण्यो यतिभंग के प्रक्रमभंगनो पण लेश बाध. अर्थनो अपहार करी एवी मिथ्या वस्तुनो आयह धरवो ए केवल विवेकशून्यनुं काम. ‘कवि’ अथवा एथी पण उच्च उपनामथी संज्ञात पुरुषोए अनुप्रास अने बीजां एवो ज व्यर्थ शोभाना लोभथी नवा अर्थशून्य शब्दो उत्पन्न करवा — समस्त अर्थने दूषित करवो — ए सचळूं जोईने कियो भाषामक्त गुजराती गृहस्थ खिन्न थया विना रहेशे? वळी एक प्रतिद्ध ग्रंथकार लखे छे के ‘यतिप्रक्रमभंगाश्च काव्ये न गण्येत्कविः।’ रांदेर, माघ शुद्ध १५. संवत १९४६.” (उपरना संस्कृत श्लोकनुं मूळ मने हजी मळघूं नथी.) पुस्तक दुर्लभ होवार्थी लांबु अवतरण मूक्युं छे.

આવતાં અન્વયવ્યાપાર ઉપર અનપેક્ષિત તાણ આવે છે, છતાં આ યતિભંગને ક્ષમ્ય ગણી શકાય. આવા દાસલા સ્નેહરશ્મિના 'પનષટ' સંગ્રહમાં મળે છે ('વરદાન', પનષટ. પૃ. ૧૨૩), ત્યાં પણ વૃત્ત પૃથ્વી છે અને કપાયેલો પ્રત્યય 'તળો' છે. 'કેહં' પ્રત્યય પૃથ્વીમાં એ સ્થાને આવવો શક્ય નથી, તે તેમના 'પૂર્ણિમા' કાવ્યમાં મંદાક્રાન્તામાં આવે છે (એજન પૃ. ૫૧). સુન્દરમ્માં પણ આવા પ્રયોગો જણાય છે (કાવ્યમંગલા પૃ. ૨૫, ૨૬). પણ શ્રી ઉમાશંકરમાં આ પ્રકારનો યતિભંગ મને મળ્યો નથી. અને એ પણ સાથે કહેવું જોઈએ કે આવા યતિભંગો વૃત્તના પ્રવાહી પ્રયોગ કરતાં શ્લોકવદ્ધ રચનામાં ઓછા ક્ષમ્ય થાય.

આવા યતિભંગોના અનુષ્ટુપમાં થતા પ્રયોગો વિશે મારે એટલું વિશેષ કહેવાનું કે એ શ્લોકાર્ધની અંદર ક્ષમ્ય ગણાય પણ શ્લોકાર્ધ બહાર ક્ષમ્ય ન ગણી શકાય. હું આગળ (ગત પૃ. ૧૪૨) કહી ગયો તેમ અનુષ્ટુપ વિલક્ષણ હોવા છતાં એક રીતે એ અર્ધસમ વૃત્તને સ્વાસ મળતો છે. એની અર્ધની યતિ વધારે દુઢ છે, અને ત્યાં આ પ્રમાણે પ્રત્યય કપાય એ નિર્વાહ નથી. શ્લોકાર્ધની અંદર થયેલા યતિભંગનું દૃષ્ટાન્ત પ્રો. ઠાકોરનું:—

પ્રથમે ઋતુવૈચિત્ર્ય—તળૂં વિજ્ઞાન છે લૂલૂં,

'દુષ્કાલ', ભગનાર પૃ. ૧૩૦

એવું જ દૃષ્ટાન્ત પ્રો. ડોલરરાય માંકડનું—

પરંતુ વાત એ લીલાતળી ના કે'વી કોઈને

ભગવાનની લીલા. પૃ. ૧૧

પણ એમનો જ શ્લોકાર્ધ બહાર જતા પ્રત્યયનો દાસલો—

સંસારે નહીં ક્યાંયે ભગવાન તળી લિલા

તળાં જ્ઞાન સમું જ્ઞાન." તો એ લીલા હવે લિધી

જોઈને મેં સરેસરી?

એજન પૃ. ૫૧

પઠનમાં 'લિલા' અને 'તળાં'નું અનુસંધાન દુષ્કર બને છે. આથી પણ વધારે સરાવ દૃષ્ટાન્ત હું પ્રો. ઠાકોરના નીચેના દાસલાને ગણું છું:

ધાય તે કરિ લેજે તૂં દૈવ, ત્હારી મજા કજા

—થી અસ્પર્શ્ય જનેતાની સુધાસર્ગશ્રમા દૃગ.

'શ્રી પૂજાલાલને : કવિમાતાનો દૃગ', ભગનાર પૃ. ૩૧૨

આને વધારે સ્વરાવ ગણું છું, કારણ કે હજીયે 'કેરું' 'તણું', પ્રત્યયો હોવા છતાં, શબ્દથી છૂટા રહે છે, હિંદીમાં તો છઠ્ઠીનો પ્રત્યય જુદો લક્ષ્યાય પળ છે, પણ 'થી' જેવો પ્રત્યય તો શબ્દથી આટલો દૂર છૂટો ન જ પડી શકે, એમાં જુદા શબ્દનો આભાસ પણ નથી, અને વઢી અહીં તો છૂટો પડીને જુદા શ્લોકાર્થમાં ચાલ્યો જાય છે. આને હું અનિર્વાહ્ય યતિભંગ ગણું છું, જો કે ઉમેરવું જોઈએ કે પઠનવેગ વધતાં, વિશેષ પઠનવેગની ટેવ પડતાં, આવા પ્રયોગો પણ નિર્વાહ્ય બનતા જાય.

હવે હું મધ્ય યતિના સ્થાને થતા યતિભંગનો વિષય લઉં છું. યતિની ઘણીસરી ચર્ચા મધ્ય યતિ વિશેની જ હોય છે. આ ચર્ચાને અંગે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. તેમાં પ્રથમ હું એટલો જ પ્રશ્ન લઉં કે યતિથી, એટલે મધ્યયતિથી, શબ્દનો પ્રત્યય જુદો પડી જાય તો એ દોષ ગણાય? સરી રીતે આ પ્રશ્નની લાંબી ચર્ચા કરવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે ચરણાન્ત યતિથી છૂટા શબ્દો જેવા પ્રત્યયો કપાય તેને આપણે ક્ષમ્ય ગણ્યું છે, અનુષ્ટુપના એક જ અર્ધમાં ચરણાન્ત યતિથી સ્વતંત્ર શબ્દ ન હોય એવો પ્રત્યય કપાય તે પણ હું પોતે નિર્વાહ્ય ગણવા તૈયાર છું, તો આ મધ્યયતિ તો ચરણાન્ત કરતાં ટૂંકી અને નિર્બલ છે. અને આનો એક દાખલો દલપતરામમાંથી મળે છે, જેમણે યતિચર્ચા કરી નથી, પણ જેમનો છન્દ:શુદ્ધિની વૃદ્ધિ આપણે સારી ગણી ચકીએ. દૃષ્ટાન્ત :

તરુણ જુવતિ જોડે, ડોશિ વિસ્તારવાઢી,
પરમ હરખ પામે, પુત્રપૌત્રાદિ ભાઢી
તરુણ મુખટ ટોઢી — માં મઢી એક ઠામે
રણવિજયિ શુરો તે," કેમ સંકોચ પામે ?

દ૦ કા૦ ભા૦ ૨, પ૦ ૧૩૫

અર્વાચીન યુગમાં આ પ્રત્યયવિશ્લેષનું આટલું જૂનું દૃષ્ટાન્ત મળવાથી આથી વધારે ચર્ચા કરતો નથી. અને છતાં હજો આ નિયમને અજમાયશી જ ગણવો. યતિ-ભંગના વધા દાખલા જોઈ ગયા પછી આપણે છેવટના નિયમો કરી શકીએ.

ત્રીજો પ્રશ્ન એ છે કે આ મધ્યયતિઓના વલમાં કંઈ તારતમ્ય છે કે કેમ? પ્રો. ઠાકોર, યતિઓમાં કેટલીક વધારે દૃઢ અને કેટલીક અછઠ્ઠી જ માને છે. (ભગવાદ. આ. ૧. પૃ. ૨૨) અહીં હું સ્વીકારેલી યતિઓની જ

૧૧. છંદનો દૃષ્ટિએ અહીં એક ગુરુ છૂટતો હતો તેથી પાઠમાં મેં 'તે' ઉમેર્યો છે. છાપની ભૂલ હશે એમ માનું છું.

વાત કરું છું. કેટલાક અહીં સ્વીકારેલી યતિઓ સિવાય બીજી યતિઓ માને છે, જેમાંની પૃથ્વી, નર્દતક, વસંતતિલકાની યતિઓ વિશે હુમળાં જ હું કહી ગયો; પટવર્ધન ઇન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રા વચ્ચેનાં પાંચમે અક્ષરે યતિ જેવું માને છે. (છં. ર. પૃ. ૧૧૧) એ યતિઓની વાત અહીં નથી. અહીં તો સર્વમાન્ય ગણાયેલી મેં સયતિક વૃત્તોમાં ગણાવેલો યતિઓની જ વાત છે. આ યતિઓમાં પ્રથમ દર્શને એટલું તો લાગે છે કે કેટલોક યતિઓમાં યતિભંગ આઘાતકારક નથી લાગતો, નિર્વાહ્ય લાગે છે. જેમ કે સ્નેહરશ્મિએ ‘પૂર્ણિમા’ કાવ્યના મંદાક્રાન્તા વૃત્તમાં માત્ર એક જ જગાએ પ્રથમ યતિનો ભંગ કરેલો છે:

મંદાક્રાન્તા : આછું કે અ-ન્તર પટ ચિરા-ઈ જતાં દૈત્ત કેરું.

‘પૂર્ણિમા’, પનઘટ પૃ. ૬૩

પણ એ ૨૨૧ પંક્તિના કાવ્યમાં બીજા યતિસ્થાને ૧૮ યતિભંગો કરેલા છે, જેમાંનો એક ઉપરની પંક્તિમાં પણ છે. એટલે યતિઓમાં કાંઈ તારતમ્ય તો માનવું પડે એમ છે. પણ આ ઉપરથી એનો છુલાસો શો કરવો? કે પહેલી કરતાં બીજી યતિ વધારે નિર્બલ છે, કે ગુરુ અક્ષરો પછીની યતિ, લઘુઅક્ષરો પછીની યતિ કરતાં વધારે ટૂંક છે, કે કંઈ બીજું? બે યતિવાળાં વૃત્તો વિશે એમ કહો તો પછી એક જ યતિવાળાં વૃત્તો વિશે શું કહેવું? એટલે આ સંબંધી પણ વિશેષ ચર્ચાની જરૂર છે.

હજો એક બીજી દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. સંસ્કૃત યતિચર્ચામાં કહેલું છે કે મધ્યયતિ આગળ શબ્દને તોડી શકાય પણ તે એવી રીતે કે શબ્દનો યતિભંગ થયેલો કોઈ પણ ટુકડો બે અક્ષરથી ટૂંકો ન હોવો જોઈએ. સંસ્કૃત દૃષ્ટાન્તમાં આ રીતે ‘ચાર્મકર’ શબ્દ વચમાંથી તૂટતો હતો. આ યતિભંગ અનિર્વાહ્ય નથી થતો એ સાચું પણ ગુજરાતીમાં યતિભંગથી એક જ અક્ષર કપાયો હોય એવાં અનેક દૃષ્ટાન્તો છે, અને ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર યતિભંગ દોષરૂપ નથી લાગતો. એટલે યતિભંગને નિર્દોષ કરનારાં કારણો હજી શોધવાં રહે છે. તેને માટે યતિભંગનાં વિવિધ દૃષ્ટાન્તો ભેગાં કરી તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. અને ઉપરનો ચર્ચામાં યતિભંગના જે જે અજમાયશી નિયમો આપણે જોયા અને દૃષ્ટિમાં રાખીને દૃષ્ટાન્તો પસંદ કરવાં જોઈએ. આ નીચે હું જેને લાક્ષણિક ગણી શકાય એવાં અનેક દૃષ્ટાન્તો ભેગાં કરું છું. દાહલામાં દરેક સ્થળે છંદનું નામ આપું છું. અભ્યન યતિ, પૂર્વ પેટે દંડથી દર્શાવું છું અને યતિભંગ, શબ્દમાં ટૂંકી આઢી લીટીથી બતાવું છું:

(૧) શાર્દૂલઃ : નાદો ધીર ચડે નમે, ગડગડા-ટે વિશ્વ મૂર્છાં લહે,
‘સત્યં શિવં મુન્દરમ્’, કાવ્યમંગલા પૃ. ૨૮

- (२) मन्दाक्रान्ता : घीमा मीठा । करवी सड पं-याळनारा समीरे
'हुं तो बाबा, . .' आलबेल पृ. ९५
- (३) स्रग्धरा : वीणानां गान धंभे । निजनिज व्यवहा-रो तर्जा विव्व देखे
'साफल्यटाणु', काव्यमंगला, पृ० २७
- (४) स्रग्धरा : कूदी अद्री अहींथी । तहिं जति वणझा-रो दिठी, ने कतारो
'वणझार', निवीथ पृ० १३०
- (५) स्रग्धरा : आत्माने एक मारा । जिवन भर वफा-दार नित्ये रहीने,
'माणु', अभिसार पृ० ३
- (६) स्रग्धरा : जाते ओछी ज ? ए तो । प्रतिजन उर अं-कायलूं वावलूं छे !
'प्राणवंता पूर्वजन', वसुधा पृ० ११०
- (७) मन्दाक्रान्ता : हांक्वे राखूं । वदन पर गं-भीरता धारी गाणूं
'केदी अने कवन', आलबेल पृ० ८३
- (८) शार्दूल० : पाये छे मदिरा मने कंइ अटक्-चाळी भली गोरियो
'सौंदर्य', कलान्त कवि पृ० ८२
- (९) मन्दाक्रान्ता : आभासोथी । यतुं युगल उन्-मत्त ए स्नेहवाल
'चक्रवाक मिथुन', पूर्वालाप, पृ० ३३
- (१०) मन्दाक्रान्ता : खोबावानूं । नव जननि उत्-संगमां क्यांय स्थान !
'हुं तो, बाबा . . .', आलबेल पृ० ९५
- (११) मन्दाक्रान्ता : आदर्शोमा । अपरिचित सौ-दर्याना सर्षसोने
'क्षमायाचना-खमासणु', एजन पृ० ७७
- (१२) मन्दाक्रान्ता : क्यांथी ये को । जिवतर कटो-री लईने पधारी
'आरजू', निवीथ पृ० ३६
- (१३) शिलरिणी : अने आप्यूं त्यां अं-जलि जलमहींथी न उंचकी
'एक तरतुं फूल' एजन पृ० १६२
- (१४) शिलरिणी : कलेजां भूल्या दा-नवतणि क्षुधाने वामववा
'लढे', वसुधा पृ० ७४
- (१५) स्रग्धरा : ओ त्यां वेठूं लपी चं-डुल गुल पर जो । वाणि मीठी लवन्तुं ;
'वनमां एक प्रभात', क. के. पृ० २
- (१६) मन्दाक्रान्ता : जोतां आजे । कंइ कंइ प्रसं-गो फरीने रसाळा

लेखे मोटा । तदपि नव है-ये वसे लेश भीती
'प्रीतिना स्वातन्त्र्यहेला ।' भणकार पृ. २९९

- (१७) स्रग्धरा: गद्यात्मा गुजरीनो । प्रथम प्रवर्त रु-पे ज आविष्कार्यो तें,
'प्राणवंता पूर्वजने' वसुधा पृ० ११०
- (१८) शार्दूलः ते श्यामा अलकावली सघन कुं-जे रम्य गुंजारवे
'सौंदर्य', बलान्त कवि, पृ० ८१
- (१९) मंदाक्रान्ता: त्यां सूतेलो । लवुं नवल अ-र्धा अनायास छंद
'भणकारा', भणकार (१९१७) पृ० २
- (२०) मंदाक्रान्ता: पुष्पे पाने । विनलहिममो-ती सरे तेम छानी
एजन
- (२१) स्रग्धरा: आळोटी आयखूं आ-खूं रुदनपड्या । सांभळी म्हालवानुं
'जलसो जोया पछी', धरित्री, पृ० ५७
- (२२) हरिणी: प्रहर पण आ-जे वीते ते । ज एक ज अंतनो
'रतिने प्रायना', पूर्वालाप, पृ० ४९
- (२३) शिखरिणी: शको म्होंची क्यारे । य नहि, तम साची जरुर त्यां.
'शाने?' आराधना पृ० ४१
- (२४) मंदाक्रान्ता: जे बुद्धीनी । सकळदरशी-तानि राखी खुमारी
'समपंण' आलबेल पृ० ८५
- (२५) मंदाक्रान्ता: व्याघोमां आ-श्रमहरिणि शी । एक त्यारे कळाशे
'एक पळ', आलबेल पृ० ७९
- (२६) शालिनी: पी जाणे हा-लाहलो होठथी जे
हैये तेणे । अन्नतो छे पिवानां
उमाशंकर. 'संस्कृति' नवेम्बर १९४८ पृ० ४११
- (२७) शालिनी: वाणीना मा-हात्म्यथी ना अजाण
... ..
ने तो ये है-यां तणो एक बन्ध
सुंदरजी गो. बेटाई. 'संस्कृति.' नवेम्बर १९४८ पृ० ४३२
- (२८) हरिणी: शशिमणिशिला । भासे आ, ते । ज जे पर वेसिने,
मुखधवल नि:-श्वासोथी वा-म हस्त विषे मुकी,
कुपित यइने । रीसावी, में । विलंब कर्वा यकी,
रडति रिस छां-डीने, में जो-इ स्वप्न विषे प्रिया.
नागानन्द नाटकनुं गुजराती भाषांतर पृ० २९

- (२९) हरिणी : दिनकरकर । स्पर्श जेनी । श्रुती परिपाटला,
दशनकिरणो । शोभे जाणे । सुवासित केशर,
वदन तव भा-से कान्ते, प-ध जेवुं बघी रिते,
अलि न रत दे-खू एके के-म तद्रसपानमां ?

एजन पृ० ४६

- (३०) मंदाक्रान्ता : घेयुं आका-श सकल विमा-नो तणां वृंदवी आ,
वर्षाकाले । ज्यम दिन दिसे, । श्याम छे सूर्य तेम.
मुद्गार्थे सि-द्ध सकल जुए । वाट आज्ञा तणी आ,
मानो नक्की । क्षय रिपुतणो । क्षेमना स्वीय राज्ये.

एजन पृ० ४७

चर्चा शरू करतां पहेलां जरा पुनरुक्तिनो दोष बहोरीने पण एटलुं कहुं
के यतिभंग दोष क्यारे न गणाय के ज्यारे यतिभंग शब्दना टुकडानुं समग्रताए
आकलन करवामां यति विघ्नरूप न थाय त्यारे. बघा यतिभंगोमां आपणे ए
जोवानुं के यति क्यारे विघ्नरूप थाय छे अने क्यारे नथी थती.

प्राचीन छान्दसिको कहे छे के तूटेला शब्दनो दरेक टुकडो बे अक्षरथी
नानो न होय त्यारे यतिभंग क्लेशकर लागतो नथी, अने ए खरं छे. पण
उपरनां यतिभंगनां दृष्टान्तोमां दरेक जगाए यतिभंग टुकडा बे के वधारे अक्षरना
नथी. खरी रीते जोतां बब्बे के वधारे अक्षरोना टुकडा बहु विरल छे. (५) मां
'वफा-दार', (८) मां 'अटक्—चाळी' अने (२४) मां 'सकलदरखी-तानि'
एटला ज छे. बाकी घणां दृष्टान्तोमां चार के वधारे अक्षरोना शब्दो यति-
भंग थाय छे त्यां पण एक ज अक्षर कपायानां दृष्टान्तो छे. (१) मां
'गडगडा-टे', (२) मां 'पं-पाळनारा' (३) मां 'व्यवहा-रो', (४)
मां 'वणज्ञा-रो' (६) मां 'अं-कायलू' वगैरे. अने आमांनुं कोई दृष्टान्त
दोषवाळुं नथी. आ उपरथी कदाच एम लागे के यति उपरनो शब्द जेम लांबो
तेम यतिभंग बीछो क्लेशकर नावडे, पण एम पण नथी. (९) (१२) (१३)
(१५) (१६) वगैरेमां यतिभंग शब्द त्रण अक्षरनो छे, अने (१६) (१७)
(१८) (१९) वगैरे दृष्टान्तो तो बे ज अक्षरना शब्दभंगनां छे, एटले यति-
भंगना क्लेशकरत्वने यति उपरना शब्दना अक्षरोनी संख्या साथे संबंध नथी.
त्यारे हवे आपणे क्लेशकर यतिभंगनुं कोई दृष्टान्त आ दृष्टिथी परीक्षा
करवा माटे लई जोईए. (२१)मुं दृष्टान्त एवुं छे.

सम्भरा : आळोटीं आयखू आ-खू रुदन पडघा । सांभळी म्हालवानुं.

અહીં 'આહુ' શબ્દનો 'હુ' યતિથી કપાઈ બીજા યતિચંડમાં ચાલ્યો જાય છે અને ત્યાં 'આહુ' શબ્દના આકલનમાં યતિ વિઘ્નરૂપ થાય છે. આનું કારણ વારંવાર પઠન કરી જોતાં જણાશે કે યતિ પછી વાકી રહેલો લઘુ અક્ષર 'હુ' બીજા યતિચંડના પ્રવાહમાં એટલા વેગથી તળાઈ જાય છે કે પૂર્વના અક્ષર સાથે તેનું અનુસંધાન નથી થઈ શકતું, 'હુ' રુદન પડ્યાં એમ એક અક્ષરપિંડ સંભળાય છે; અલબત્ત એ અક્ષરપિંડમાં 'હુ' રુદન થી કોઈ શબ્દ વનતો નથી એટલે આપણે પછી 'હુ'નું અનુસંધાન આગલા અક્ષર સાથે કરી જોઈ, 'આહુ' શબ્દ ઘટાવી લઈએ છીએ, પણ એ વ્યાપાર સરલ રહેતો નથી, આકલનવ્યાપાર આગળ જઈ વિઘ્ન સાથે અથડાઈને પ્રતિઘાત પામેલો હોઈ ક્લેશકર નીવડે છે. આ ક્લેશ 'આહુ' શબ્દ વે જ અક્ષરનો છે માટે થાય છે એમ નથી. હું નીચે એક દૃષ્ટાન્ત વનાવી મૂકું છું:

મંદાક્રાન્તા : ઋભો પ્રાકા — ર ઉપર પછી । રાજવી શસ્ત્રહીન

અહીં 'પ્રાકા-ર' શબ્દ ત્રણ અક્ષરનો છે, છતાં આગળના દૃષ્ટાન્તની પેઠે જ યતિથી કપાયેલો લઘુ અક્ષર 'ર' છન્દના ઉત્તરવેગમાં તળાઈ, પૂર્વાક્ષરો સાથે અનુસંધાન પામી શકતો નથી. હજુ એક વધારે દૃષ્ટાન્ત વધારે અક્ષરોના શબ્દનું લઈ જોઈએ :

મંદાક્રાન્તા : સાહિત્યાકા-શ મહિ ન લસે । આહુ નક્ષત્ર વીજૂં.

અહીં પણ કપાઈને જુદો પડેલો એકલો લઘુ અક્ષર 'શ' પૂર્વાક્ષરો સાથે સરલ અને અનાયાસ અનુસંધાન પામી શકતો નથી.

અહીં એમ લાગે કે મંદાક્રાન્તામાં બીજા યતિચંડના પ્રારંભમાં લાંબી લઘુ-ધારા છે તેથી પ્રવાહનો વેગ વધારે ત્વરિત હોવાથી છૂટો પડેલો લઘુ તેમાં તળાઈ જાય છે. પણ એટલી લાંબી લઘુપરમ્પરા ન હોય ત્યાં પણ એકલો લઘુ ટકી શકતો નથી. આપણે લીધેલાં દૃષ્ટાન્તોમાં (૨૮) ની બીજી ચોથી પંક્તિ અહીં લઉં છું :

હરિણો : મુલ્લવલ નિ :—શ્વાસોથી વા—મ હસ્ત વિષે મુકી

રડતિ રિસ છાં—ડીને મેં જો—ઈ સ્વપ્ન વિશે પ્રિયા.

દરેક લીટીમાં વચ્ચે યતિસ્થાનોમાં યતિભંગ કરેલો છે. તેમાં પહેલે યતિસ્થાને થયેલા યતિભંગો મુનિર્વાહ્ય છે, પણ આપણે અહીં તેની સાથે સંબંધ નથી. પછોના યતિસ્થાને યતિ પરના શબ્દનો અંત્ય લઘુ યતિથી કપાઈ છૂટો પડ્યો છે. અને એ પણ અનાયાસ અનુસંધાન મેઢવી શકતો નથી, જો કે હરિણીના એ યતિ-ચંડમાં લઘુપરંપરા નથી. એ યતિચંડનો ન્યાસ છે લગા લલગા લગા. ક્યાંય

લઘુની લાંબી પરંપરા નથી. એકેક વચ્ચે અક્ષરે ગુરુ આવે છે, અને છતાં લઘુ અક્ષર યતિ પૂર્વના અક્ષર સાથે સહેલાઈથી અનુસંધાન મેઢવી શકતો નથી. એટલે અહીં એક જ વાત દેખાય છે કે યતિથી કપાયેલા લઘુ અક્ષરમાં પૂર્વાક્ષર સાથે અનુસંધાન મેઢવવાની શક્તિ રહેતી નથી. પણ ‘ચામી-કર’ વાઢું દૃષ્ટાન્ત જોતાં આપણે કહેવું જોઈએ કે જે સામય્ય એક લઘુમાં નથી, તે વેમાં છે. અને ઉપર લીધેલાં દૃષ્ટાન્તોમાં જ્યાં જ્યાં યતિ પછી લઘુનું સ્થાન આવે છે ત્યાં ત્યાં વે લઘુઓ જ નજરે પડે છે. (૧૫) સ્તંભરા છે તેમાં ‘ચં-ઢુલ’ પહેલા યતિસ્થાને ભગ્ન થાય છે, અને યતિ પછી શબ્દના વે લઘુઓ આવવાથી અક્ષરોનું અનુસંધાન અનાયાસ થાય છે. મંદાક્રાન્તા અને સ્તંભરાની પેઠે જ શિલ્પરિણીમાં પણ યતિ પછી લઘુપરંપરા આવે છે, ત્યાં પણ દૃષ્ટાન્ત (૧૩) (૧૪) માં ‘અં-જલિ’ અને ‘દા-નવ’ વચ્ચેમાં યતિ પછી વે લઘુ આવવાથી યતિમંગ નિર્વાહ્ય બને છે. અને તેથી ઝલટી રીતે દૃષ્ટાન્ત (૨૮)ના હરિણોમાં અને (૩૦)ના મંદાક્રાન્તામાં અનેક જગાએ યતિથી એકલો એક લઘુ અક્ષર કપાય છે અને ત્યાં યતિમંગ ક્લેશકર બને છે.

હવે યતિમંગના વીજા સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ. યતિ પછી ગુરુ અક્ષરનું સ્થાન આવતું હોય ત્યાં શું? જવાબ સહેલો છે, કે યતિ પછી ગુરુ આવે તો યતિમંગ કદી ક્લેશકર બનતો નથી. મંદાક્રાન્તા અને સ્તંભરામાં વીજા યતિલંઢના આદિમાં પ્રથમ સ્થાન ગુરુનું છે એટલે એ સ્થાને યતિમંગ કદી ક્લેશકર થતો નથી. આપણે યતિમંગની પ્રાથમિક ચર્ચામાં જોયું હતું કે મંદાક્રાન્તામાં ઘણે ભાગે વીજા યતિસ્થાને જ યતિમંગો થાય છે, (૨) (૩) (૪) (૫) (૬) (૭) એ વધાં એનાં જ દૃષ્ટાન્તો છે; અને હવે તેનું કારણ આપણે આપી શકીએ કે એ સ્થાને ઉત્તર યતિલંઢમાં પ્રથમ ગુરુ છે એટલે યતિમંગ નિર્વાહ્ય બને છે. વે જ અક્ષરનો શબ્દ પણ ત્યાં યતિમંગ થતાં ક્લેશકર થતો નથી. (૧૬)માં ‘હૈ-યે’ (૧૭)માં ‘હુ-પે’ વચ્ચે જ અક્ષરોના શબ્દો છે, પ્રાચીન પિંગલકારોના વચ્ચે અક્ષરોના ટુકડાનો આવશ્યકતાને અહીં જરા પણ સમર્થન મળતું નથી અને છતાં યતિમંગ ક્લેશકર થતો નથી. જા રીતે આપણે કહી શકીએ કે શાલિની માલિની અને શાર્દૂલવિક્રીઢિતમાં યતિમંગ થાય જ નહીં, કારણ કે એ છંદોની યતિ પછી તરત ગુરુ આવે છે. (૧૮) એ શાર્દૂલવિક્રીઢિતનું અને (૨૭) શાલિનીનું દૃષ્ટાન્ત છે. આપણે આગળ જોયું કે સ્તંભરા : ‘આઢોટી આયલું આ-લું રૂદન પઢધા । સાંમઢી મ્હાલવાનું’ । આમાં ‘આ-લું’ નો ‘લું’ લઘુ કપાતાં યતિમંગ સદોષ પ્રતીત થાય છે, એ જ ‘લું’ને ગુરુ કરી યતિમંગ કરતાં યતિમંગ ક્લેશકર જણાશે નહીં : શાલિની : ‘સેવામાં આ-લું વુ-ઝા૨

સમપૂર્ણ જ આવ્યું.' અહીં યતિભંગ નથી શકે છે. આ ઉપરથી પ્રાચીન પિગલકારોના નિયમમાં ફેરફાર કરી આપણે કહી શકીએ કે યતિ પછી શબ્દનો ઓછામાં ઓછો એ માત્રા — એ લઘુરૂપે કે એક ગુરુરૂપે — આવે તો યતિભંગ ક્લેશકર થતો નથી.

હજી એક પ્રશ્ન રહે છે : પ્રાચીન પિગલકારોએ કહ્યું છે કે યતિની પૂર્વનો અને પછીનો એમ બન્ને ટુકડા ઓછામાં ઓછા એ અક્ષરના જોડીએ. આપણે અત્યાર સુધી પૂર્વના ટુકડા વિશે કશું કહ્યું નથી; અને એને વિશે જાણું કહેવાની જરૂર પડે નથી. કારણ કે એમાં અનેક દૃષ્ટાન્તો આપણે યતિભંગનિર્વાહનાં જોયાં જેમાં યતિ પૂર્વે એક જ અક્ષર હતો. તો બીજો પ્રશ્ન થાય છે : યતિ પૂર્વનો એ એક જ અક્ષર ગુરુ જોડીએ કે લઘુ ચાલે ? જવાબ એ છે કે વૃત્તોમાં એટલે અનાવૃત્ત સંધિવૃત્તોમાં યતિ હમેશાં ગુરુ અક્ષર પછી જ આવે છે. એટલે લઘુનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી, ઉપરનો નિયમ કાયમ રહે છે. યતિભંગની પ્રાસ્તાવિક ચર્ચામાં મેં એક અજમાયશી નિયમ તરીકે કહ્યું છે કે ગુજરાતીમાં શબ્દનો વિભક્તિ પ્રત્યય યતિથી કપાય તો દુષ્ટ પ્રયોગ થતો નથી, અને તે માટે દલપતરામના શ્લોકનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. પણ આ પ્રત્યય સંબંધી નિયમ પણ મેં ઉપર આપ્યો તે એ માત્રાના નિયમની મર્યાદામાં જ સાચો છે. ગુજરાતી નામને લાગતા પ્રત્યય — એ, ને, થી, નું,^{૧૨} માં બધા જ ગુરુ છે એટલે એના કપાવાથી યતિભંગ ક્લેશકર થાય નહીં. પણ આમાંના જ 'નું' 'ની' 'થી' કાવ્યની છૂટથી લઘુ પણ થઈ શકે અને ત્યારે યતિભંગ ક્લેશકર થાય જ. એવાં દૃષ્ટાન્તો મારા ધ્યાનમાં નથી; પણ આપણે એવું એક દૃષ્ટાન્ત રચવા પ્રયત્ન કરીએ. કલાપીની એક પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે :

શિશિરિણી : જીલ્લાનાં વૃક્ષોથી । અમર રસનાં વિન્દુ ઝરશે
આપણે 'થી'ને યતિની પેલે પાર લઈ જઈએ.

જીલ્લાનાં આ વૃક્ષો — યિ મધુ રસનાં વિન્દુ ઝરશે.

યતિ પાર ગયેલો લઘુ પ્રત્યય શોભતો નથી. કાન ઉપર 'ધિમધુ' એક પિંડ સંમળાય છે અને 'ધિ'નું અનુસંધાન નિવિઘ્ન થતું નથી. એટલે પ્રત્યયો યતિ પાર જવાનો નિયમ પણ જુદો કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

સંસ્કૃતમાં યતિ પૂર્વે સપ્રત્યય શબ્દ પૂરો થવો જોડીએ એવો નિયમ હતો, એટલે કે (સંધિની અમુક આવશ્યકતા સિવાય) પ્રત્યય કપાવાથી પણ યતિ-ભંગનો પ્રસંગ ઊભો થતો હતો, તેવો જ અન્ય શબ્દ સાથે નિત્ય સંબંધથી

૧૨. 'નું' લઘાય છે હ્રસ્વ પણ ઉચ્ચારમાં એ ગુરુ જ છે.

જોડાયેલો બીજો શબ્દ પણ યતિથી છૂટો પાડી શકાતો નહીં, જેવો કે 'ચ'. (જુઓ ગત પૃ ૧૦૧) ગુજરાતીમાં 'ચ' ના અર્થનો કોઈ શબ્દ એવી રીતે બીજા શબ્દને વઢગેલો હોતો નથી પણ 'ય' અને 'જ' અન્ય શબ્દને વઢગેલા હોય છે, અને તે લઘુ હોઈ યતિથી જુદા પડે ત્યારે યતિભંગ થાય છે. ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તોમાં (૨૩) અને (૨૨) એ પ્રકારનાં છે.

શિશ્વરિણી : શકો પહોંચી ક્યારે। ય નહિ, તમ સાચી જરૂર ત્યાં.

અર્થ એવો છે કે 'તમારી સાચી જરૂર હોય ત્યાં તમે ક્યારેય પહોંચી શકતા નથી'. 'ક્યારે' સ્વતંત્ર શબ્દ છે એ સ્પષ્ટ, પણ અહીં 'ય' તેની સાથે વઢગેલો છે. અને 'ય' પોતાના સંબંધી શબ્દ સાથે એટલો વધો દૃઢવદ્ થાય છે કે અમુક અમુક પ્રસંગે તો શબ્દનો પ્રત્યય પણ આ 'ય' પછી લાગે છે, જેમ કે "ઘણાયને આમ લાગતું હશે" તેમાં 'ઘણાયને'. દૃષ્ટાન્ત (૨૨)માં એ જ રીતે 'જ' કપાય છે, અને યતિભંગ થાય છે.

હરિણી : પ્રહર પણ આ—જે વીતે તે । જ એક જ અંતનો

અર્થ એવો છે કે 'આજે અંતનો પ્રહર વીતે તે જ બલવન્તના જન્મનો પણ છે.' 'તે જ' માં 'જ' 'તે' સાથે અવિશ્લેષ્ય સંબંધ રાખનારો છે અને એ 'જ', 'તે'થી કપાતાં, યતિભંગનો દોષ થાય છે—અલગત લઘુ છે માટે. આ પંક્તિ કાન્તની છે અને કાન્તની છન્દોબુદ્ધિ યદુ જ સૂક્ષ્મ અને અવાચ્ય છે, છતાં અહીં એમણે આવી ક્લિષ્ટ પંક્તિ લખી છે. આ પંક્તિમાં પહેલા યતિસ્થાને આવતો 'આ—જે' શબ્દ પણ યતિભંગ છે. પણ ઉપર કહેલા નિયમ પ્રમાણે, કપાયેલો 'જે' ગુરુ છે એટલે એ રીતે એ ભંગ દોષપાત્ર નથી. છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે અહીં યતિથી છૂટા પડતા અક્ષરો 'આ' અને 'જે' યથા સ્વતંત્ર શબ્દોની ભ્રાન્તિ કરાવે છે, અને એ પણ યતિભંગમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. આપણે કહી શકીએ કે શબ્દ યતિભંગ થતાં એના ટુકડાઓથી અન્ય શબ્દ કે શબ્દોની ભ્રાન્તિ ન થાય એ ઇષ્ટ છે. દૃષ્ટાન્ત (૨૦)માં "વિગલ હિમમો—તી સરે તેમ છાની" એ શ્લોકમાં બીજા યતિશ્લોકમાં 'તીસરે' જેવું ઉચ્ચારણ કાનને અથડાય છે અને એ વિલક્ષણ લાગે છે. સદગત ઠાકોરે એમનાં નવાં સંસ્કરણોમાં આ પંક્તિ બદલી છે, જોકે ઉપરના કારણે જ કે કોઈ બીજા, એ હું જાણતો નથી. અને આની જ સાથે કહેવા જેવું બીજું એ છે કે યતિભંગથી કર્ણકંઠોર ઉચ્ચારણ ન થવું જોઈએ.

દૃષ્ટાન્ત (૨૦) : 'યૃદ્ધાર્યે સિ—ઢ સકલ જુએ વાટ આજ્ઞાતળી આ' ઉપરની પંક્તિમાં 'ઢસકલ' સાથે બોલાય છે તે કર્ણકંઠુ લાગે છે. એવા

પ્રયોગો ટાલવા જોઈએ. અને છેવટે એ કહેવું જોઈએ કે યતિભંગ ગમે તેમ તોય નિર્વાહ્ય વસ્તુ છે, એ હકની નથી, એટલે એક જ પંક્તિમાં અને ત્યાં સુધી વધારે યતિભંગો ન આવે, એક જ શ્લોકમાં પણ ઘણા યતિભંગો ન આવે તો સારું.

તે સિવાય એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે યતિભંગમાં શબ્દના પૂર્વ ટુકડાને ઉત્તર ટુકડા સાથે યતિના વિલંબનથી સાંધવાનો છે. એટલે યતિ પૂર્વનો અક્ષર ઔચ્ચારણમાં ગુરુ હોવા સાથે વિલંબિત હોય તો સારું. ઉપર આપેલા દૃષ્ટાંતમાં

યુદ્ધાર્યે સિ-ઢ સકલ જુએ

અમાં 'સિ' પ્રકૃતિથી ગુરુ નથી, તેનું ગુરુત્વ, પછી આવતા સંયુક્તવ્યંજન ઉપર આધાર રાખે છે, અને એ સંયોગ યતિથી દૂર પડી ગયો છે, એટલે એ દૂર પડેલા સંયોગની અપેક્ષાએ 'સિ'ને લંબાવવો પડે છે તે ઉચ્ચારમાં કદ્રૂપ લાગે છે. યતિના વિલંબનને માટે યતિ પહેલાંનો અક્ષર ઉચ્ચારમાં વિલંબિત હોય તે ઇષ્ટ છે" ઉચ્ચારણમાં જેમ વધારે દીર્ઘ હોય તેમ સારું. પહેલા

૧૩. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં વિરામ આવશ્યક હોય ત્યાં દીર્ઘ અક્ષરો વાપરવા કહ્યું છે, તે મારા મતને ટેકો આપે છે:

કાર્યો વિરામઃ પાદાન્તે તથા પ્રાણવશેન વા ॥ ૧૩૯

શેષમર્થવશેનૈવ વિરામં સંપ્રયોજયેત્ ।

અત્ર ચ ભાવગતાનિ રસગતાનિ ચ કૃપ્યાક્ષરાણિ બોદ્યવ્યાનિ, તદ્વથા :—

આકારૈકારસંયુક્તમેકારીકારસંયુતમ્ ।

વ્યંજનં યદ્ભવેદ્દીર્ઘં કૃષ્યં તત્તુ વિધીયતે ॥ ૧૪૦

મ. ના. ગા. વૌ. ૨, ૧૭. પૃ. ૪૦૧-૨

આનો અર્થ હું એવો સમજું છું કે પાદાન્તને લોભે, પ્રાણને લીધે તથા અર્ધને લીધે વિરામ કરવો પડે છે. તેવે સ્થાને કૃષ્ય એટલે સ્વંચી-લંબાવી શકાય એવા દીર્ઘ સ્વરો વાપરવા જેવા કે આ એ એ ઔ વગેરે. આના ઉપરની ટીકામાં અમિતવગુપ્ત કહે છે: "કૃપ્યાક્ષરાણીતિ, કૃષતીતિ કૃષો વિલંબિતો હ્ય: તત્ર સાધૂનિ કૃપ્યાણિ, સન્ધ્યક્ષરાણિ યથા આ ઈ ઊ ઇતિ દીર્ઘા: ।" એથી ઉપરના જ અર્થને સમર્થન મળે છે. ઉપર શ્લોકમાં પ્રાણ શબ્દ આવે છે, તેનો અર્થ શ્વાસ—શ્વાસ લેવાનો જરૂર, એવો સામાન્ય રીતે જણાય, પણ એ અર્થનો નિષેધ કરીને અમિતવગુપ્ત તેનો અર્થ રસભાવાદિ એવો કરે છે. (એજન, પૃ. ૪૦૧)

પ્રકરણમાં (ગત પૃ ૧૩) આપણે જોયું કે લીર્ષ ગણાતા વધા સ્વરો ંક સરલા લીર્ષ લોલાતા નથી. લાલલા તરીકે 'આ' ધળો લીર્ષ છે. ંવા જ સંયુક્ત સ્વરો 'ં' અને 'ઌ' ધળ ધળા લીર્ષ છે. યતિ ધૂર્વે 'આ' 'ં' 'ઌ' ંવે તે ંષ્ટ છે. તોત્ર અનુસ્વારનું ધળ ંવું જ છે કારણ કે અનુસ્વાર લંવાતાં તેનો રળકો મલુર લાળે છે. ંપર ંપેલાં લૃષ્ટાન્તોમાં ધળી જગાં યતિ ધૂર્વે ંવા જ સ્વરો ંવેલા જળાશે. લૃષ્ટાન્તો (૧) (૩) (૫) (૫) (૧૫) (૨૧) (૨૨) (૨૫) (૨૬) (૨૭) (૨૮) (૨૯) (૩૦)માં યતિભંગ ધૂર્વે 'આ' છે, (૨) (૬) (૭) (૧૩) (૧૫) (૧૬) (૧૮)માં તોત્ર અનુસ્વાર છે, (૧૧) (૧૬) (૨૭)માં ંવતા 'સી-ન્લર્ય' અને 'હૈ-યા'માં સંયુક્ત સ્વરો છે. 'હૈનુ' શલ્લનાં મિલ્લ મિલ્લ રૂપોમાં તો મેં અનેક જગાં યતિભંગ જોયેલો છે. ધળ હલે વધારે લાલલા ંપતો નથી.

અને છેલ્લે તો કાલ્પમાં જ હમેશા સમાન્ય રૂપે કહેવાનું હોય છે કે સહલ્લયને લેશ ન થલો જોઈં ં જ યતિભંગ લિશે ધળ કહેવાનું રહે છે.

ંવં યથા યથોલ્લેગઃ સુધિયાં નોપજાયતે।

તથા તથા મધુરતાનિમિત્તં યતિરિષ્યતે॥ ૧૫

સુલ્લંબોને ંલ્લેગ ન થાય ં રીતે મધુરતાનિમિત્તં યતિ મૂકલો.

ંા ધ્રમાળે યતિભંગો મધ્યયતિને સ્થાને નિર્લાહ્ય લને છે, છેતાં ંપર કહધું તેમ મધ્યયતિ લૃત્તના લંધનો સ્વામાલિક ંશ છે. તેમાંથી ં ફલિત થાય છે કે જેમ લરળ શ્લોકોનું ંગ છે, તેમ યતિલંલ લરળનું ંપાંગ છે. ંક ંપાંગ તરીકે ં યતિલંલ લ્યાપારમય લનતો જોઈ શકાય છે. સરી રીતે લ્યાપારમયતા ં જ કોઈ ધળ ંગનો ંકતાનું નિર્ણાયક ધ્રમાળ છે. ંા લ્યાપારમયતા ંપણે નલા છેલ્લોની રલ્લનાની ધ્રક્રિયામાં જોઈ શકોં છે, ધળ તે લાલલ ંા ધછોતા ધ્રકરળળનો લિષય છે. ધળ નલા શ્લોકલંલની રલ્લનામાં ધળ ં લૃષ્ટિગોલર થાય છે. અને હું હલે ં લિષય લઈશ.

નલો શ્લોકલંલ હું કોને કહું છું તેની લર્લા, લૃષ્ટાન્તો ંપી લધારે સારી અને લૂકી રીતે થઈ શકલો. લૃત્તલર્લામાં ં જ ધલ્લિત લધારે લોકસ અને ફલલારી જળાઈ છે. ંનું ધહેલું લૃષ્ટાન્ત કાન્તમાંથી મલ્લે છે, તેમના 'લ્લ્ગાર' કાલ્પમાંથી.

૧૫. 'છન્લોમંજરી' ંપરની શ્રી રામલ્લન મલ્લાલાર્યની સંસ્કૃત લીકામાંથી પૃ. ૧૭.

અંક શિશ્વરિણી

વસ્યો હૈયે તારે ।	
રહ્યો એ આધારે ।	
પ્રિયે તેમાં મારે ।	પ્રણય દુનિયાથી નવ થયો
નવા સંબંધોનો ।	સમય રસમીનો પણ ગયો. ૧
	નહિ તદપિ ઉદ્વેગ મુજને
	નયન નિરંજન માત્ર તુજને
હરે દુષ્ટિ, બહાલી ।	સદય મૃદુ તારી જ રૂજને. ૨
સદા રહેશે એવી ।	
મુધાવર્ષા જેવી ।	
કૃતી માનું, દેવી ।	ક્ષણ સકલને જીવન તપી
પ્રમત્તાવસ્થામાં ।	નક્ષર પણ નાંહું જગ ભળી. ૩

‘ઉદ્ગાર,’ પૂર્વાભાષ ૫૦ ૪૨

મારું વક્તવ્ય વધારે સહેલાઈથી સ્ફુટ થાય માટે, સાધારણ રીતે છપાય છે તે કરતાં જરા જુદી રીતે મેં અહીં પંક્તિઓ મૂકી છે અને શ્લોકસંખ્યા આપી છે.

અહીં પહેલી બે પંક્તિઓ તે શિશ્વરિણીની આલી પંક્તિઓ નથી, પણ માત્ર તેના પહેલા યતિઅંકો છે. તે પછી બે શિશ્વરિણીની અંક પંક્તિઓ આવે છે પણ ત્યાં વિશેષ ઇટલું જ છે કે પહેલા બે સ્વતંત્ર આવતા યતિઅંકોને કવિ પછીની પંક્તિના પહેલા યતિઅંક સાથે પ્રાસથી સાંધ્યા છે. એ બે અંક પંક્તિઓએ એક શ્લોક તું પૂરો થયો ગણું છું. પછી જે ત્રીજો શ્લોક આવે છે, તેમાં ઉપરની રચનાનું પુનરાવર્તન નથી પણ યતિઅંકોની જરા જુદી જ રચના છે. ત્યાં પહેલી બે પંક્તિઓ શિશ્વરિણીના ઉત્તર યતિઅંકની છે અને તેની પછી વઢી શિશ્વરિણીની એક આલી અંક પંક્તિ આવી ત્રીજો શ્લોક પૂરો થાય છે. આ ત્રણેય પંક્તિઓમાં ત્રણેય ઉત્તરઅંકો પાછા પ્રાસથી સાંધેલા છે. આ પછી ત્રીજો શ્લોક આવે છે, જે પહેલા શ્લોકની રચનાનું પુનરાવર્તન છે. એવી રીતે આ કાવ્ય પૂરું થાય છે.

અહીં એક એક યતિઅંકની એક એક સ્વતંત્ર શ્લોકપંક્તિ બને છે. હવે, આપણે આગળ શ્લોકની ચર્ચામાં કહ્યું હતું કે અર્વાચીન કવિતામાં એક ચરણ પણ વૃત્તસંવાદનો સ્વતંત્ર એકમ બન્યું છે. તો પ્રશ્ન થાય છે કે ઉપરની રચનામાં માત્ર યતિઅંકની પંક્તિ બને છે તે ઉપરથી યતિઅંકને પણ સંવાદનો સ્વતંત્ર એકમ ગણવો? તું માનું છું કે ઉપરની રચનામાં આલી પંક્તિમાં આવતો એક

જ યતિખંડ સંવાદમાં સ્વતંત્ર એકમ બનતો નથી. અલંકાર પંક્તિમાં એ યતિખંડનો સંવાદ સાપેક્ષ હતો, તેને તેની પછી આવતા યતિખંડની અપેક્ષા હતી, તે સ્થિતિ કાયમ રહે છે. વીજા યતિખંડની અપેક્ષા કાયમ રાખીને જ તે અહીં શ્રેવઢાય છે. અલંકાર પંક્તિમાં પહેલો યતિખંડ એ રીતે પઠાય છે, તે જ રીતે અહીં પહેલી એ પંક્તિઓના યતિખંડો પઠાય છે. આપણે સાધારણ રીતે શિલ્પરિણીના પઠનમાં ધારો કે પહેલો યતિખંડ પઠી, ત્યાં અટકી જઈને, પછી એ જ પહેલા યતિખંડથી આઘી પંક્તિનું સહંગ પઠન કરીએ, ત્યાં પહેલા યતિખંડનું એવું પઠન થાય તેવું જ પઠન આ લંકારિણીમાં થાય છે. આ અને આવી રચનામાં શિલ્પરિણીના જ યતિખંડોથી નવી રચના થાય છે. દરેક યતિખંડનું પઠન મૂલ્ય એવું જ રહે છે, સંવાદ જરા ચિત્રમય બનવા છતાં એનો એ જ રહે છે, તેથી આને હું નવો છન્દ ન ગણતાં શિલ્પરિણીનો નવો શ્લોકબંધ ગણું છું. આ રચના માટે લંકારિણી નામ ચાલ્યું આવ્યું છે તે મળે ચાલે, પણ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ લંકારિણી કોઈ નવો છન્દ નથી, છન્દનો વિકાર નથી, પણ શિલ્પરિણીનો નવો શ્લોકબંધ છે.^{૧૫}

આના લંકારિણી નામ સંબંધી પણ ઓડી ચર્ચા થઈ છે. સદ્ગત નરસિંહરાવ અમ્યસ્ત શિલ્પરિણી અને લંકારિણી એવો ભેદ કરવા ઇચ્છે છે. તેમને મતે ઉપરના કાવ્યમાં જેને હું પહેલો શ્લોક કહું છું તે અમ્યસ્તશિલ્પરિણી છે, અને જેને હું વીજો શ્લોક કહું છું તે લંકારિણી છે. (Gujarati Language and Literature Vol. II, pp. 288-9) તેમનો

૧૫. અલબત, અહીં મારે કહેવું જોઈએ કે જૂની પિંગલ પ્રણાલિકા આને નવો છંદ ગણી છન્દનું નવું નામ આપે. શાલિનીની આવી એક ચિત્ર રચનાને હેમચન્દ્ર ચિત્રા નામ આપે છે: “મિયૌં ચિત્રા ॥ મિરિતિ મગનત્રયં યગનદ્વયં ચ જૈરિતિ વતંતે । યપા —

શક્તો મિત્રે હર્મ્યેડરણ્યે સંગદે વા ગદે વા
રાજ્યે મંશ્વે રત્ને લોષ્ઠે કાંચને વા તૃણે વા ।
સ્ત્રોતસ્વિન્યાં કામિન્યાં વા નિદને વા સ્તુતી વા
ચિત્રાં ચિત્તાદસ્થાં હિત્તા સંશ્રયેષાઃ સમાધિં ॥

છન્દોનું ૦ પૃ. ૧૦૬

ઉપર ટીકામાં જૈ: કરીને આઠમે યતિ કહેલી છે પણ ઉપરનો લક્ષણશ્લોક જોતાં જણાશે કે શાલિનીના લંકારે લંકારે યતિ છે, પહેલા ચારે પછી ફરી વીજા ચારે. એટલે આ ઘડી રીતે અમ્યસ્ત શાલિની જ છે અને એ નવો જ છન્દ હોય એમ એને નવું નામ આપેલું છે.

खंडशिखरिणीनो दाखलो नानालालना 'मणिमय सैंधी' काव्यनो नीचैनो श्लोक छे:

जग गजवजे घोर गितडां,
घडि नचवजे कान्त चितडां,
नमेरी छायानो विकट तुज घेरो घट थशे
चळाती ज्योत्स्नानो मणिमय प्रिती पंथ दिपशे.

'मणिमय सैंधी', कैटलांक काव्यो भा. १, पृ. ६२-३

दृष्टान्तो उपरथी स्पष्ट थाय छे के जेमां शिखरिणीनो पूर्वखंड बेवडायो होय तेने तेओ अभ्यस्त कहेवा इच्छे छे. 'अभ्यस्त'नो अहीं प्रस्तुत अर्थ आप्टे reduplicated आपे छे ते छे. व्याकरणमां धातुनां कैटलांक रूपोमां धातुनुं द्वित्व थाय छे, तेमां धातुनो आगलो अक्षर बेवडाय छे, जेम के 'नम्'नुं रूप 'ननाम' थाय छे. ए धोरणे अहीं पण पंक्तिनो आख भाग बेवडाय छे तेने अभ्यस्त कहेल छे. प्रो. ठाकोरे पण आ अभ्यस्त शब्द पोतानी रचनामां स्वीकार्यो छे (भणकार पृ. ६४). पण आवी रीते वृत्तनो पूर्वं खंड बेवडाय, के अत्तर खंड बेवडाय एमां नामनो भेद करवा जेवूं कशूं महत्त्व मने नथी लागतुं. बन्ने खंडो छे, बन्ने अेकवीजाना सापेदा छे ए दृष्टिए अभ्यस्त-शिखरिणी पण खंडशिखरिणीनो एक प्रकार ज छे जेने निम्न करवानी जरूर नथी. खंडशिखरिणी एटले जेमां अखंड चरणने बदले तेनो यतिखंड ज एक के वधारे पंक्तिमां आवती होय एवो छंद. नरसिंहरावनो भेद तेमनी पछी कोई कविए के विवेचके स्वीकार्यो जणातो नथी, एटले आनी हुं विशेष चर्चा करतो नथी. माहं वक्तव्य ए छे के आ रचनाने नवो श्लोकबंध गणवी जोईए. एक ने एक वृत्तना आवा नवा श्लोकबंधो अनेक बई शके जेम के सुन्दरम्नो

खंड शिखरिणी

अहा! मारी आशा,
हवे छेल्ली आशा

क्षुधित जननिद्रा शुं सरखे ?
डुबेलां ज्हाजो पे जळसम निराशा शुं तरखे ?
उदधि अळनायो गरजखे ?
भरीने गोझाहं धनिक जन शुं पेट हसखे ?

'छेल्ली आशा', काव्यमंगला पृ. १०

आ पछीना काव्यमां ज (एजन, पृ. १२) सुन्दरमे यतिखंडोनी रचनामां थोडो फेरफार करी बळी एक नवो श्लोकबंध आपेलो छे. आवा श्लोकबंधो अनेक

वृत्तोमां धई शके, अलबत, सयतिक वृत्तोमां. नानालाले मंदाक्रान्तानो एक नवो श्लोकबंध आपेलो छे :

धीरां धीरां, ऊंडां घेरां,
सुख सुहृवता वर्षनां दुःख वीत्यां
ना को आव्यूं, ना के वहाव्यूं
गतप्रियजने, आर्द्रता शू नथी त्यां ?

केटलांक काव्यो भा. १, पृ. ११

प्रो. ठाकोरनो अभ्यस्त मन्दाक्रान्ता आवो ज छे :

झूलो पोपट्, झूले सृष्टी
जननि झुलवे चंद्रिकापारणामां, वगेरे.

'पोडो पोपट', भणकार पृ. ६४

हमणां 'संस्कृति' मां श्री उमाशंकरे एक नवी ज रचना आ ज वृत्तनी आपी छे :

लाठी स्टेशन पर

दैवे शापी
तें आलापी

द्वय हृदयनी स्नेहगीता, कलापी !

हूरेझूरे
हैयां शूरे

क्षितिज हसती नव्य को आत्मनूरे.

ते आ भूमि
स्नेहे शूमी

सदय दुगथी आज में धन्य चूमी.

'संस्कृति', नवेम्बर, '४८, पृ. ४३१

ध्यानमां आव्युं ह्यो के आवा श्लोकबंधोमां कवि अनेक रीते पंक्तिबोने प्रासबी सांघे छे — अने शणगारे छे.

आ श्लोकभंगी जुदी जुदी रीते वापरी शकाय. जेम के

पादपूतिने बुखें एक प्रशस्ति

जीत्यो स्मट्स ध्रुजावियो मकदुनाल्दा'घो ज ज्यू ठेलियो,

नाझीनेय अहिसको बनववा हामी भणी विश्वने;

હ્યાં ન્દેરુદ્ધય દાસ વલ્લભ કર્યા ચેલાય રાજાજિ શા,
અંસારી, દ્વય અલ્લિ, શાં, વશ કર્યા, તામીલ મ્હારો'દ્ધર્પા,
જીત્યું કેલ્લવ્યું ફેંકિ શાસન દિધું, એ સર્વને શાંશ્વે
વાકી શું એવું હવે ?

ભગવાન પૃ. ૨૮૧

‘વાકી શું એવું હવે ?’ એવી પાદપૂર્તિને નિમિત્તે ઉપરનો શ્લોક રચેલો છે. સામાન્ય રીતે પાદપૂર્તિમાં આપેલી પંક્તિ કે સંદ અંત્ય પંક્તિમાં વર્ણી લેવાની હોય છે, તેને બદલે અહીં એક આશ્ચર્ય શ્લોક સ્વતંત્ર રચ્યો છે, પાદપૂર્તિનો ઉત્તરયતિસંદ અંતે લટકતો મૂક્યો છે. આ પણ એક નવો શ્લોકબંધ જ ધમો. આવી જ રીતે અનુષ્ટુપમાં એકાદ ચરણ વધારાનું મૂકી દેવાય છે :

ઇક્વાકુકુલસંમૂત મદધ્યાપિત સત્ત્વવાન્
તું તો છો; તેયિ હે વત્સ, આટલી સૂચના તને
મેઘાવીને ઘણી ઘાશે.

સામ્રાજ્યસર્જનો, તાત, સંયમે સિદ્ધ થાય ને
વિલાસોપી હૂણાય છે.
સંતોષે સંયમે ધર્મે રહીને રત સર્વદા
પામજે પદ શાશ્વત.

ભગવાનની લીલા પૃ. ૪૦

અહીં ચાલુ અનુષ્ટુપના પ્રવાહમાં ‘મેઘાવીને ઘણી ઘાશે’, ‘વિલાસોપી હૂણાય છે’ અને ‘પામજે પદ શાશ્વત’ એવાં ત્રણ પાદો ઝમેરી વીધાં છે. આમાંનાં છેલ્લાં બે પાદો ઉત્તર પાદો છે, અને પહેલું પૂર્વ પાદ છે. અનુષ્ટુપનાં સમવિષમ પાદોને પણ યતિસંદો જેવી પરસ્પર અપેક્ષા હોય છે એટલે આ પણ સયતિક વૃત્તના નવા શ્લોકબંધ એવા જ દાક્ષલા થાય છે.

આવી વૈચિત્ર્યમય શ્લોકરચના મેં આગળ કહ્યું તેમ સયતિક વૃત્તોમાં જ શક્ય છે. પણ હું આ પ્રકરણમાં આગળ કહી ગયો તેમ કેટલાંક વૃત્તોમાં યતિના જેવું વિલંબન વચમાં આવે છે, જેને કેટલાક પિંગલકારોએ યતિ તરીકે સ્વીકારી પણ છે, એવા સ્થાને ચતા સંદો પણ યતિસંદો હોય એ રીતે તેની નવી રચનાઓ થઈ છે. દાક્ષલા તરીકે પૃથ્વીમાં મધ્યયતિ નથી એમ માનનાર પ્રો. ઠાકોરે જ, એ મધ્યયતિ હોય એ રીતે એના સંદોની રચના કરી છે :

अभ्यस्त पृथ्वी

पडपूँ श्रवण नाम, गवं भरि डोक ऊंची करे,
त्यहाँ झट थई सवार हसि फेरवी घोडली
करी तिलक भाल, वर माल कंठ आरोपि ते,
स्विकारि जरि नाचती,
सलीनयन राचती,
वियोग न कळावती थई अलोप ए घोडली.

‘एक तोडेली डाळ’, भणकार पृ. ११६

अहीं चौथी पांचमी पंक्तिओ मात्र पृथ्वीना पूर्व यतिखंडो ज छे. आवो ज प्रयोग उपजातिमां थाय छे ज्यां हुं आगळ कही गयो तेम पहेली पांच अक्षर पछी हळवी यति जेवू छे.

पेलां लिधेली
तें, में दिवेली
वग्वे डबीना नथी दाम आपवा,
नवी डबीना वळी कोड राखवा.

‘मोची’, गंगोत्री पृ. १३९

में आगळ कहपूँ के आपणे समवृत्तना एक चरणने संवादनु एकम स्वीकार्युं छे अने तेथी एक ज पंक्तिनुं मुक्तक पण थाय छे अने तेनां दृष्टान्तो पण आ प्रकरणमां आवी गयो. हवे विशेष ए कहेवानुं के यतिखंड पण संवादनी सापेक्षता कायम राखीने स्वतंत्र पंक्ति बनी, अखंड पंक्तिओ जोडे आवे छे त्यारे, कोई पण वृत्तना एक चरणने बदले चरण उपरांत एक वधाराना यतिखंड साधेनां मुक्तको पण बने छे. जेम के:

तने में अंली छे
युगोथी धीखेला प्रखर सह्रानी तरसथी.

वसुधा पृ. ५६

आवा श्लोकबंधोमां ज्यां यतिखंडोनी स्वतंत्र पंक्तिओ थाय त्यां ए नोंधवा जेवू छे के पूर्व यतिखंडो स्वतंत्र अध्वर रही शकता नथी, तेमनी पाछळ उत्तर यतिखंडो आवे ज छे. कारण के पूर्व यतिखंडमां उपसंहारनुं सामर्थ्य नथी, तेथी ऊलटुं उत्तर यतिखंड स्वतंत्र पंक्ति तरीके ऊनो रहेवा समर्थ छे. आगळ जे प्रो. ठाकोरनी पादपूर्ति उतारी छे तेमां शार्दूलविक्रीडितनो उत्तरखंड स्वतंत्र रीते त्यां ऊभेलो छे. तेने आखी पंक्तिनी के पूर्वखंडनी

અપેક્ષા રહી નથી. એથી ઝલટી રીતે શ્લોકને અંતે પૂર્વસંહ એમ અધ્ધર રહી શકે નહીં. છેવટે, મેં અનેક દૃષ્ટાન્તોમાં એવું ક્યાઈ જોયું નથી.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન પિંગલકારોએ શ્લોકને સંવાદનું એકમ માનેલો તેથી આગળ જઈ આપણે જોયું કે શ્લોકનું એક ચરણ પણ સ્વતંત્ર એકમ થઈ શકે છે; વઢી જોયું કે યતિ એ શ્લોકના બંધનો સ્વાભાવિક ભાગ છે; વઢી એ પણ જોયું કે મધ્ય યતિ પણ ચરણનું અંગ છે, એનું સ્થાન એ પણ શ્લોકના બંધનો અંશ છે, અને તેનાથી થતા યતિસંહો પણ ચરણનાં ઉપાંગો છે તેમને સાપેક્ષ પણ એક પ્રકારની સમગ્રતા છે, અને એ એક આજ્ઞા ઉપાંગ તરીકે વ્યાપારમય થઈ અનેક પ્રકારના શ્લોકબંધો રચી શકે છે. યતિસંહોની વ્યાપારમયતા આપણે હજી નવા છંદોના પ્રકરણમાં આગળ જોઈશું.

પરિશિષ્ટ ૧

યતિપૂર્વ અક્ષરનું ગુરુત્વ

વૃત્તોમાં યતિ પૂર્વનો અક્ષર હમેશાં ગુરુ હોય છે, અને તેનું કારણ એ કે યતિના ઉચ્ચારણમાં આગળા સ્વરનું વિલંબન થાય છે અને સંસ્કૃતમાં વિલંબન હમેશાં ગુરુનું જ થઈ શકે છે એમ મેં આ પ્રકરણમાં કહ્યું. પણ પિંગલોમાં આવતાં કેટલાંક વૃત્તોમાં યતિપૂર્વનો અક્ષર લઘુ હોય છે તેનો સ્થૂલાસો કરવાનું રહે છે તે અહીં કહું છું.

હું પિંગલના 'છન્દઃશાસ્ત્ર'માં જ્યાંજ્યાં લઘુ પછી યતિનો ઉલ્લેખ છે તે દરેક છંદને અહીં એના જ ક્રમમાં લઈશ. ન્યાસ મારી રીતે આપીશ.

કુમારલલિતા : લગાલ લલગા ગા

છ. શા. ૬-૩

સૂત્રમાં યતિ કહી નથી. હ્રાયાયુષ પ્રથમ ત્રણે અને પછી ચારે એમ યતિ બતાવે છે. પણ આગળ જતાં કહે છે કે કોઈ બેએ અને પાંચે યતિ બતાવે છે. આ વિકલ્પ જ આપણે આગળ જોયું તેમ યતિની અનાવશ્યકતાનું ચિહ્ન છે. અને છન્દ અનાવૃત્તસંધિનો નથી પણ ચતુષ્કલ આવૃત્ત સંધિનો છે. અર્થાત્ સરા અર્થમાં એ વૃત્ત નથી.

પણવ : ગાગા ગાલલ લલગા ગાગા ૬-૧૦

સૂત્રમાં યતિ કહી નથી પણ હ્રાયાયુષ પાંચમે પાંચમે યતિ હોવાનો આમ્નાય કહે છે. છંદ સ્પષ્ટ રીતે ચતુષ્કલ સંધિનાં આવર્તનોવાળો માત્રામેળ છે.

વૃત્તા : લલલલ લલલલ ગાગા ગા ૬-૨૩

સૂત્રમાં યતિનો ઉલ્લેખ નથી, પણ હ્રાયાયુધ આગઢનાં ૧૧-૨૦ સૂત્રોના સંબંધોને મંડૂકપ્લુતિન્યાયથી અહીં લગાડી ચારે અને સાતે યતિ કહે છે. પણ છન્દ સ્પષ્ટ રીતે ચતુષ્કલનાં આવર્તનોનો છે.

નવમાલિની : લલલલ ગાલગાલલલ ગાગા ૬-૪૩

સૂત્રમાં યતિનો નિર્દેશ નથી. હ્રાયાયુધ અમ્નાયથી આઠમે અને ચોથે યતિ કહે છે. પણ છંદ ચતુષ્કલ સંધિનાં આવર્તનોવાઢો છે. પહેલો અને છેલ્લો સંધિ ચતુષ્કલ છે જ, અને વચમાં બે ચતુષ્કલ સંધિઓના પર્યાય દાલગાલદાનું લગાત્મક રૂપ છે.

ચન્દ્રાવર્ત : લલલલ લલલલ લલલલ લલગા ૭-૧૧

સૂત્રમાં યતિનો ઉલ્લેખ નથી. હ્રાયાયુધ સાતમે અને આઠમે યતિ કહે છે. અને તે પછીના સૂત્રમાં ઉપરના જ ન્યાસમાં છઠ્ઠે અને નવમે યતિ આવે તો વૃત્તનું નામ માલા કહે છે. અને તેની પછીના સૂત્રમાં આઠમે અને સાતમે યતિ હોય તો નામ મણિગુણનિકર કહે છે. આ યતિનું ફરવું એ જ એ યતિ આવશ્યક નથી એમ બતાવે છે. સ્તરી રીતે આ ચતુષ્કલ સંધિનાં આવર્તનોવાઢો માત્રામેઢ છન્દ છે.

ઋષભગજવિલસિત : ગાલલ ગાલગાલલલ લલલલ લલગા ૭-૧૫

આમાં સૂત્રમાં જ સાતમે અને નવમે યતિ કહેલી છે. પણ ઉપર આવી ગયેલ નવમાલિનીની પેઠે આમાં ચતુષ્કલ સંધિનાં આવર્તનો છે.

ક્રૌંચપદા : ગાલલ ગાગા ગાલલ ગાગા લલલલ લલલલ લલલલ લલગા

૭-૨૧

આમાં સૂત્રમાં પાંચ પછી પાંચ પછી આઠ પછી સાત એમ યતિ કહી છે. પહેલી બે યતિઓ ગૃહ પછી આવે છે. તે પછી આઠ અક્ષરે આવતી યતિ લઘુ પછી આવે છે. પણ આ છંદ સ્પષ્ટ રીતે ચતુષ્કલનાં આવર્તનોનો છે — માત્રામેઢ છે.

અપવાહક : ગાગા ગાલલ લલલલ લલલલ લલલલ લલલલ લલગા

ચાગા

૭-૩૧

આમાં નવમે પછી છઠ્ઠે પછી છઠ્ઠે પછી પાંચમે એમ ચાર યતિ કહી છે. પહેલી ત્રણેય લઘુ પછી આવે છે. છંદ ચતુષ્કલ માત્રામેઢી છે.

વરતનુ : લલલલ ગાલલ ગાલગાલગા ૮-૩

આમાં છઠ્ઠે છઠ્ઠે અક્ષરે યતિ કહી છે તેમાંની પહેલી યતિ લઘુ પછી આવે છે. પણ દૃષ્ટાન્તના ચોથા ચરણમાં જ એ યતિ પઢાઈ નથી. ચોથું ચરણ :—

અરુણકરોદગમ એષ વર્તેતે

અહીં ‘દગ’ એ છઠ્ઠો અક્ષર છે, અને ત્યાં ‘ઉદગમ’ શબ્દ પૂરો થતો નથી. એ જ બતાવે છે કે આ યતિ આવશ્યક નથી. પણ એથી વિશેષ કહેવાનું તો એ છે કે આ છન્દ અપરવક્ત્રના બીજા પાદનો બનાવેલો છે.

અપરવક્ત્ર : લલલલલલલા લગાલગા

લલલલલગા લલગા લગાલગા

અપરવક્ત્રના બીજા પાદમાં જો યતિ નથી, તો અહીં મૂકેલી યતિ આગત્તુક છે, વૃત્તના વંધની નથી.

કુટિલા : ગાગા ગાગા લલલલ લલગા ગાગા ગા ૮-૧૦

આના સૂત્રમાં જ ચોથે છઠ્ઠે અને પછી ચોથે યતિ કહી છે. વચલી યતિ લઘુ પછી આવે. પણ આ ચતુષ્કલ સંધિનાં આવર્તનોનો બનેલ માત્રામેલ છે.

શૈલશિખા : ગાલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા ૮-૧૧

આમાં સૂત્રમાં પાંચમે છઠ્ઠે અને પાંચમે યતિ કહી છે. પણ આ નર્દંતકનો જ વિકાર છે (જુઓ ગત પૃ. ૧૩૪). સરલાવો :

નર્દંતક : લલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

શૈલશિખા : ગાલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

નર્દંતકમાં યતિ નથી (જુઓ ગત પૃ. ૧૬૩) તો આમાં પણ તે આવશ્યક નથી. કોકિલક (સૂત્ર ૮-૧૫) એ તો નર્દંતકમાં જ આઠમે પાંચમે અને ચોથે યતિ મૂકવાથી થયો છે એટલે એની યતિ આવશ્યક હોઈ શકે નહીં.

એટલે પિંગલનાં સૂત્રોમાં જે જે વૃત્તમાં લઘુ પછી યતિ કહેલી છે, તે બધાં વૃત્તો ઘણેમાને કોઈ કોઈ માત્રામેલી છંદોનાં લગાત્મક રૂપો છે, અને વરતનું શૈલશિખા કોકિલક જેવાં દાખલામાં એ યતિ આવશ્યક નથી.

બીજાં પિંગલોમાં આ સિવાયના લઘુ પછી યતિવાળા દાખલા જોવાની ઠું જરૂર જોતો નથી. ઠું આવી ‘છન્દોરચના’ જોઈ ગયો છું અને તેમાં ક્યાંઈ અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ વૃત્તમાં યતિ પૂર્વે લઘુ આવતો મેં જોયો નથી.

આ બધામાં એક અપવાદ છે, અને તે તરફ અહીં સુધી પ્રસંગે પ્રસંગે ઠું ધ્યાન દોરતો આવ્યો છું. ઉદગતા વિષમ વૃત્ત છે, અને તેના પહેલા ચરણને અંતે લઘુ આવે છે.

ઉદ્ગતા : લલગા લગા લલલગા લ
 લલલલલગા લગાલગા
 ગાલલ લલલલ ગાલલ ગા
 લલગા લગા લલલગા લગાલગા

પણ આ દૃષ્ટાન્ત તો ઊલટું મારા અભિપ્રાયને સમર્થિત કરે છે. આગળ (ગત પૃ. ૧૩૮) જોઈ ગયા તેમ દરેક પિંગલકાર પહેલા ચરણને વીજાની સાથે પઠવાનું કહે છે. એટલે આ તો મારા મતનો વ્યતિરેકી દાખલો થયો. અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઠમાં ચરણાન્ત યતિ તેમ જ મધ્ય યતિ ગુરુ પછી જ આવે છે, પણ જે એક જ દાખલામાં ચરણાન્તે લઘુ આવે છે ત્યાં પઠનમાં યતિ આવતી જ નથી. એટલે આ પ્રકરણમાં મેં જે એક વસ્તુને મૂલભૂત માની છે, કે યતિ ગુરુ પછી જ આવે છે, તેને વૃત્તોનું પ્રકૃતિભૂત તત્ત્વ ગણવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ૨

યતિ સંબંધી અર્વાચીન વિવેચકોની ચર્ચા

હજી સુધી અર્વાચીન યુગમાં યતિસ્વરૂપની કંઈક પણ શાસ્ત્રીય ચર્ચા બે જ વિદ્વાનોએ કરી છે. પહેલી સદ્ગત કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે, એમના 'પદ્ય-રચનાના પ્રકાર' નામના લેખમાં. આ લેખ એમણે ૧૯૦૮ માં સાહિત્ય પરિષદ માટે લખેલો, અને અત્યારે 'સાહિત્ય અને વિવેચન' भा. ૨ પૃ. ૨૬૨-૩૦૮ માં તે ફરી છપાયેલો મળી આવે છે. અને વીજી પ્રો. વ. ક. ઠાકોરની, તેમના 'શુદ્ધ (અગેય) પદ્ય'ના નિવંધમાં, જે નિવંધ તેમણે 'મળકાર'ની પહેલી આવૃત્તિ (સને ૧૯૧૭)માં, પોતાના કાવ્યસંગ્રહમાં છન્દના પોતે જે નવા પ્રયોગો કર્યા હતા તેના સમર્પન તરીકે લખ્યો હતો.

કે. હ. ધ્રુવનો લેખ યતિના વ્યાપક વિષયને ધ્યાનમાં રાખી લખાયો છે એમ કહી શકાય, પણ તેમાં મુશ્કેલી એ છે કે એ પછી એમણે 'પદ્ય-રચનાની ઐતિહાસિક આલોચના'માં વ્યાખ્યાનો (પ્રસિદ્ધ ૧૯૩૨) આપ્યાં, એમાં ફરી વ્યાપક રૂપે તે ચર્ચાઓ નથી. એથી ૧૯૦૮ માં નિરૂપેલા વધા સિદ્ધાન્તો અને અભિપ્રાયો તેમને ૧૯૩૨માં માન્ય રહ્યા છે કે કેમ એવો સંશય ઊઠે છે. 'આલોચના'માં તેમણે પોતાના આગલા વિચારો ઘણી જગાએ જૂના લેખનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના ફેરવ્યા છે. પણ આ વિષયમાં—એટલે કે યતિની ચર્ચામાં તેમણે એવો ફેરફાર કર્યો હોય એવું જણાતું નથી. માત્ર એટલું

કે પહેલાંના લેખના વધા અભિપ્રાયો વીજા લેખમાં ઉતાર્યા જણાતા નથી. પણ એ ગમે તેમ હોય. સ્થલસંકોચને લીધે, તેમણે એમ કયું હોય, કે જૂના અભિપ્રાયો તેમને પોતાને ચિત્ત્ય જણાયાથી એમ કયું હોય, પણ હું વચ્ચેના અભિપ્રાયોની ચર્ચા આમાં કરીશ, અને તેથી તેમના અંગત અભિપ્રાયનો ફરક કંઈ હોય તો પણ મારા નિરૂપણને અસર કરશે નહીં.

‘પદ્યરચનાના પ્રકારો’માં અત્યંતિક કે અલંબ વૃત્તોનું નિરૂપણ પૂરું કરી તેઓ સપત્તિક વૃત્તો હાયમાં લેતાં પ્રથમ યતિને આવશ્યક બનાવનારાં કારણો આપે છે. હું આશો ફકરો નીચે શબ્દશઃ ઉતારું છું, માત્ર તેમાં ગણાવેલાં કારણો આગળ, મારી ચર્ચાની સરલતા ક્ષાતર સંસ્કારક ઉમેરું છું:—

“અલંબ રૂપબંધ મૂકી હવે સલંબ રૂપબંધ તરફ વળિયે. આ પદ્યરચનામાં ચરણના બે કે ત્રણ લંબ પડેલા જોવામાં આવે છે. જ્યાં એક લંબ પૂરો થઈ વીજો શરૂ થાય છે, ત્યાં યતિ મૂકાય છે. ચરણને અંતે તો યતિ સર્વ પ્રકારના છંદમાં હોય જ; તેને અહિં લેખમાં નથી લીધી. આ યતિ મૂકવી અનેક કારણથી આવશ્યક બને છે. (૧) કોઈ વસ્તુ લંબ લાંબો થઈ જવાથી યતિની જરૂર પડે છે. (૨) કોઈ પ્રસંગે સમાન સંધિને નોંધા પાડવા યતિ દ્રષ્ટ છે. (૩) કોઈ સમયે ભિન્ન રચનાના લંબોને જોડવાને યતિની અપેક્ષા રહે છે. (૪) ક્યારેક ઉત્તર લંબ પૂર્વ લંબ સાથે સલંગ વાંચતાં પાઠ વિસંવાદી થાય છે, ત્યાં સંવાદ જાળવવાને યતિ પ્રાપ્ત થાય છે. છંદોનાં ઉદાહરણો ઉપરથી યતિનાં સ્થાન સ્પષ્ટ સમજાશે.” (સા. વિ. ૨, પૃ. ૨૭૯)

અલબત્ત આ સિદ્ધાન્તોના દાક્ષલા જોવાથી એનું સ્વરૂપ વચ્ચારે સ્પષ્ટ થાય. પણ કેટલીક ચર્ચા તો આ સિદ્ધાન્તો જોતાં પ્રાથમિક દૃષ્ટિએ જ ઉપસ્થિત થાય છે. તેઓ કહે છે: “જ્યાં એક લંબ પૂરો થઈ વીજો શરૂ થાય છે, ત્યાં યતિ મૂકાય છે.” હું પૂછું છું: લંબને લીધે યતિ આવી, કે યતિને લીધે લંબો પડ્યા? યતિની આવશ્યકતા જો લંબથી થતી હોય તો લંબને ઘડનાર તત્ત્વ કયું? સલંગ ચરણમાં અમુક જગાએ લંબ શાથી પડ્યો? અને જ્યાં લંબો પડ્યા નથી ત્યાં કેમ નથી પડ્યા? આનો જવાબ આપ્યા વિના લંબોને સ્વીકારી લઈ લંબો જુદા પાડવા યતિ આવે છે એમ કહેવું, એ તો યતિ અને લંબને વચ્ચેને સ્વીકારી લેવા બરાબર છે. એથી વેમાંથી એકેયનો છુલાસો મળતો નથી. વળી સમાન લંબોને જુદા કરવા પણ યતિ આવશ્યક બને, અને અસમાન લંબોને જુદા કરવા પણ યતિ આવશ્યક બને એ વિધાન તો કશું જ નવું કહેતું નથી. યતિથી જ લંબો જુદા પડે તે કાં તો સમાન હોય કાં તો અસમાન હોય. એટલે એમાં કશી માહિતી મળતી નથી. જો સમાન તેમ જ

અસમાન વદ્ધે પ્રકારના સંકેતોને યતિથી જુદા પાડવા પડતા હોય, તો યતિની આવશ્યકતાનું તત્ત્વ ક્યાંક બીજે જ રહેતું છે એમ સમજવું જોઈએ. વઢી જ્યાં જ્યાં સમાન સંકેતો હોય ત્યાં સર્વત્ર યતિ જણાતી નથી. આપણે પૂછી શકીએ કે પૃથ્વીમાં, તેમના જ કહેવા પ્રમાણે (સા. વિ. ૨, ૨૭૮) લગા લલલગા એવા બે સંકેતો કરી શકાય છે, છતાં ત્યાં યતિ કેમ નથી? દ્રુત-વિલંબિતમાં લલલગા લલગા લલગા લગા માં બે લલગા છે, તેની વચ્ચે યતિ કેમ નથી? અને ભિન્ન સંકેતો તો વૃત્તોમાં પાર વિનાના મળે છે, ડગલે ને પગલે મળે છે ત્યાં સર્વત્ર યતિ કેમ નથી? એટલે આ સુલાસો પ્રથમ દૃષ્ટિએ મને અપ્રાપ્ત જણાય છે. ત્રીજા કારણ તરીકે એમણે જણાવ્યું છે કે ક્યારેક ઉત્તરસંકેત પૂર્વસંકેત સાથે સઙ્ગ વાંચતાં પાઠ વિસંવાદી થાય છે, ત્યાં સંવાદ જાળવવાને યતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ તો યતિના સ્વરૂપનું માત્ર વ્યતિરેકી કથન છે! સ્વરં તો એમ કહેવું જોઈએ કે ચરણમાં જ્યાં યતિ હોય છે ત્યાં તે ચરણના સંવાદમાં આવશ્યક હોય છે. તેમણે ચરણાન્ત યતિ માટે કહ્યું છે કે “ચરણને અંતે તો યતિ સર્વ પ્રકારના છંદમાં હોય જ”. મારું કહેવું કે એમ ચરણાન્ત યતિ એ ચરણના સંવાદનો અવિશ્લેષ્ય અંશ છે એમ મધ્ય યતિ પણ જે જે વૃત્તના ચરણમાં છે તે તે વૃત્તના ચરણના સંવાદનો અવિશ્લેષ્ય અંશ છે. એ યતિને લીધે ચરણના સંકેતો પડે છે એમ કહેવું જોઈએ.

સયતિક વૃત્તોમાં કે. હ. ધ્રુવ સીધી પ્રથમ શાલીની આપે છે. અને યતિનું કારણ એવું બતાવે છે કે “પૂર્વસંકેત અને ઉત્તરસંકેત સઙ્ગ વાંચી શકાતા નથી, માટે વચ્ચે યતિનો ગાઠો મેલવો પડ્યો છે.” આગળ કહ્યું તેમ આનો એટલો જ અર્થ કે યતિ એ ચરણના મેઝાનો આવશ્યક અંશ છે. મૂળ પ્રકરણમાં મેં કહ્યું તેમ મારો અભિપ્રાય એ છે કે એ ચાર ગુરુઓથી આવશ્યક બની છે.

બીજો છંદ તેમણે જલોદ્ધતગતિ લીધો છે. તેના ચરણનો ન્યાસ :—

જલોદ્ધતગતિ : લગાલ લલગા । લગાલ લલગા

અહીં વદ્ધે સંકેતો સમાન હોવાથી વચ્ચે યતિ આવશ્યક બની છે એમ એમનું કહેવું છે. મારી દૃષ્ટિએ આ રચના આવૃત્તસંધિની અને માત્રામેઢી છે. તેમાં ચતુષ્કલ સંધિનાં ચાર આવર્તનો છે. હું આગળ કહીશ તેમ વૃત્તોની યતિ અને માત્રામેઢી જાતિની યતિ એ બે, સ્વરૂપથી તદ્દન ભિન્ન છે, અને તેથી વૃત્તોની યતિની ચર્ચામાં આને સ્થાન જ ન હોવું જોઈએ. મેં આગળ કહ્યું તેમ (ગત પૃ. ૬૮, ૬૯) ધ્રુવ, એક જ માત્રામેઢી સંધિના જુદા જુદા પર્યાયોનાં આવર્તનોથી થયેલા છંદોને આવૃત્તસંધિ ગણતા નથી, તેથી આને અનાવૃત્તસંધિ

વૃત્ત ગણવું પડ્યું છે, અને તેની યતિ સંબંધી આવો સુલાસો યોજવો પડ્યો છે, પણ આ રચનાને અહીં સ્થાન નથી.

આ પછી ધ્રુવે ક્ષમાનું દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે.

ક્ષમા : લલલલ લલલા । ગાલગા ગાલગા

અલવત, આ છન્દ કિરાતાર્જુનીય (૫-૧૮)માં મળે છે, પણ તે માત્ર કોઈ નવો છન્દ કરવાના કૌતુકથી જ રચાયો જણાય છે. એ આજો પાંચમો સર્ગ નવા નવા છન્દોના પ્રયોગોનો બનેલો છે. મને આ રચના સંવાદી જણાતી નથી. આ છન્દ કવિઓએ અપનાવી તેનો વહોલો પ્રયોગ કર્યો હોય એવું જણાતું નથી—ન્યાસ જોતાં એ સ્વઘરાના છેલ્લા વે યતિસંહોને વહુ જ મળતો આવે છે. છેવટનો ગુરુ એક કાઢી નાસ્યો છે એટલો જ ફરક છે. આ દૃષ્ટાન્તને સ્વઘરા કે માલિનીથી ભિન્ન ગણવું ન જોઈએ.

આ પછી પ્રહર્ષિણી લીધું છે.

પ્રહર્ષિણી : ગાગાગા । લલલલલગા લગા લગાગા

આમાં યતિનું કારણ એવું વતાવ્યું છે કે પ્રથમ સંહને છેડે અને વીજા સંહને આરંભે પણ જોરદાર રૂપ છે. જોરદાર રૂપ સળંગ બોલવાની અગવડ દૂર કરવાને યતિ વિવક્ષિત છે. આમાં જોરનું નવું તત્ત્વ પ્રવેશ પામે છે જૈની ચર્ચા હું આગળ કરવાનો છું. પણ એ ભારવાળાં રૂપો શા માટે મેળાં ન બોલાય એ જ પ્રશ્ન છે. અર્થાત્ સુલાસો કલ્પિત છે.

આ પછી મધ્યક્ષમા આવે છે. એમના પ્રમાણે :

મધ્યક્ષમા : ગાગા ગાગા । લલલલલલ ગાગા ગાગા

અહીં યતિનું કારણ એ જણાવ્યું છે કે કેવળ ગુરુથી બનેલા પૂર્વસંહને પછીના કેવળ લઘુમય સંધિથી નોંધો પાડવાની જરૂર છે. મારી દૃષ્ટિએ, આ છંદ પણ આગળ આવી ગયેલ જલોદ્ધતગતિની પેઠે ચતુષ્કલ સંધિનાં આવર્તનોનો બનેલો માત્રામેળ છન્દ છે. એટલે વૃત્તની યતિચર્ચામાં તેને સ્થાન નથી. મારી દૃષ્ટિએ તેનો ચતુષ્કલ ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

ગાગા ગાગા લલલલ લલલા ગાગા ગા

દરેક સંધિ ચતુષ્કલ છે.

આ પછી મંદાક્રાન્તા શિશ્વરિણી અને હરિણી આવે છે. અલવત એમાં ભિન્ન પ્રકારના યતિ સંહો છે, પણ યતિનો એ સુલાસો બનતો નથી. મેં ચર્ચાની

પ્રસ્તાવનામાં સામાન્ય રૂપે કહ્યું તેમ યતિ મેઢાનો અંશ છે તો તેનો સુલાસો મેઢાનિષ્પાદક ન્યાસથી કરવો જોઈએ. આગળ સુવદના અને સ્વધરા (અજન પૃ. ૨૮૪-૮૫) આવે છે તે દૃષ્ટાન્ત પણ ઉપરના જેવાં જ છે. માત્ર શાર્દૂલ-વિક્રીડિતમાં પ્રથમ સંદ મોટો થઈ ગયો છે તેથી યતિ અપેક્ષિત થાય છે એમ કહ્યું છે એ સ્ત્રો સુલાસો છે. આ ઉપરાંત એક ધૃતથી કે પંચકાવલી કે સરસી લીધો છે તે જોવો રહે છે.

ધૃતથી : લલલલ ગાલ ગાલ લલગા । લલગા લલગા લગા લગા

અહીં અગિયારમે અક્ષરે જે યતિ છે, તે, તેઓ કહે છે, કે આવૃત્ત થતા સંધિ-ઓને છૂટા પાડવા આવે છે. આ સંધિઓને છૂટા પાડવાની જરૂર કેમ ડમી થાય છે તેનું કારણ ધ્રુવની આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢાની તેમણે આપેલી વ્યાખ્યા છે. તેઓ “જે સંધિ ચરણમાં લાગલાગટ યતિકૃત વિરામ વગર બેથી વધારે વાર વપરાયો હોય”, તેને આવૃત્ત કહે છે. એવા સંધિવાળા વૃત્તને આવૃત્તસંધિ કહે છે. (પ. અ. આ. પૃ. ૨૦) તેમણે વતાવેલા સંધિઓ પ્રમાણે ઉપરના વૃત્તમાં જો યતિ ન આવે તો ત્રણ લલગા સંધિઓ એકઠા થઈ જાય, અને વૃત્ત આવૃત્તસંધિ બની જાય. મેં આગળ કહ્યું તેમ મારે મતે જેમાં માત્રામેઢી સંધિનાં સઠંગ આવર્તનો હોય તે જ આવૃત્તસંધિ છે. ઉપરના વૃત્તમાં એવું નથી એટલે ત્રણ આવર્તન માત્રથી તે આવૃત્તસંધિ બની ન જાય. મારે મતે તો આ વૃત્ત જ સુન્દર સંવાદવાળું નથી. નવાં નવાં છન્દોના પ્રયોગો કરવાના સોઢીન માધે ‘શિશુપાલવધ’ના ત્રીજા સર્ગના અંત્ય શ્લોકમાં તેને પ્રયોજ્યો છે, અને તેમાં આવતા ધૃતથી શબ્દ ઉપરથી જ તેનું એ નામ પડ્યું છે. આ વૃત્તના સંધિઓ મારી દૃષ્ટિએ જુદી રીતે પડે છે :

ધૃતથી : લલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા લગાલગા

આ રીતે ત્રણ લલગા એકઠા થવાનો પ્રસંગ જ અહીં નથી. અલબત્ત ઉપરના સંધિવિન્યાસનું પ્રામાણ્ય હું આગળ જતાં મેઢાના છેલ્લા (છઠ્ઠા) પ્રકરણમાં વતાવીશ. અહીં તો એટલું જ કહી શકીશ કે અહીં યતિ શાર્દૂલવિક્રીડિતની પેઠે લંવાણને લીધે આવશ્યક બની છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત ઓગળીસ અક્ષરનો છે અને તેમાં વારમે યતિ છે, આ એકવીસ અક્ષરનો છે, અને તેમાં અગિયારમે યતિ છે.

આ રીતે કે૦ હ૦ ધ્રુવની યતિચર્ચા બે કારણોથી દૂષિત થઈ છે. પહેલું મેં કહ્યું તેમ સ્ત્રો આવૃત્તસંધિ વૃત્તોને તેમણે મેઢાની દૃષ્ટિએ માત્રામેઢી ગણ્યાં નથી, તેથી કેટલાક માત્રામેઢી છન્દો, અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો સાથે સેઢમેઢ થઈ ગયા. અને તેથી માત્રામેઢી વૃત્તોની યતિઓને તેમણે વૃત્તોની

યતિ જેવી ગણી કાઢી. આથી સંધિનાં વે કે વળ આવર્તનો અશાસ્ત્રીય મહત્ત્વ પામ્યાં. આનું એક વીજું પરિણામ એ આવ્યું કે અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોમાં યતિ પહેલાં હમેશાં ગુરુ આવે છે તે તરફ તેમનું ધ્યાન જ ન ગયું. અને યતિ પૂર્વે લઘુ આવે એવી યતિઓને તેમણે શુદ્ધ વૃત્તોમાં સ્થાન આપ્યું. આ નિયમોનો અતિદેશ વઢી માત્રામેઢી રચનામાં તેમણે કર્યો ત્યારે માત્રામેઢી રચનાની યતિ પણ વિશેષ ભ્રાન્તિકારક થઈ. એ ધ્યાન કરીને કાવ્ય કે રોઢા અને પ્લવંગમની ચર્ચામાં દેખાય છે. તેઓ આ વસ્ત્રે છન્દોને માત્રામેઢી રચના તરીકે સ્વીકારે છે. પણ તે વસ્ત્રમાં અગિયારમી માત્રાએ યતિ આવે ત્યારે તેને તેઓ ભિન્ન પ્રકારના છન્દો ગણે છે, અને ભેદ દેખાડવા તેમને ઉપકાવ્ય ઉપ-પ્લવંગમ કહી તેમની યતિની ચર્ચા કરે છે અને વૃત્તોની યતિની પેઠે યતિની ઉપપત્તિ ભિન્ન સંધિઓથી બતાવે છે :—

ઉપપ્લવંગમ : વાવા વાવા વાહ | હવાવા વાહગા
 ઉપકાવ્ય : " " " " વાવા વાગા

તેઓ કહે છે : “પહેલા છંદમાં પાંચ અને વીજામાં છ માત્રાસંધિ છે. તે પૈકી ચોથો જે હવાવા સંધિ, તેમાં વીજી માત્રા ઉપર ભાર પડે છે, અને વીજા બધામાં પહેલી માત્રા ભારયુક્ત છે. એમાં પૂર્વાપર વાહ અને હવાવાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ટકાવી રાખવાને માટે મધ્ય યતિ ઐકાન્તિક ઉપપત્તિ ધરાવે છે, અર્થાત્ તે આવશ્યક છે. મધ્ય યતિ દૂર થતાં સંધિનું અનાવૃત્તત્વ નાશ પામી ગૂજરાતી ભાષાના ઉપપ્લવંગમ તથા ઉપકાવ્ય અપભ્રંશના અનુક્રમે પ્લવંગમ અને કાવ્ય બની જાય છે.” (એજન પૃ. ૩૭)

અહીં કરેલું દરેક વિધાન મારી દૃષ્ટિએ ચિન્ત્ય છે. આ માત્રામેઢ રચનાની યતિને અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તની યતિ સાથે સરસાવીને ઉપપત્તિ કરી છે એને જ હું અશાસ્ત્રીય ગણું છું. પણ આની ચર્ચા હું માત્રામેઢના પ્રકરણમાં જ કરી શકું. હાલ તો મતભેદની મારી આટલી નોંધ વસ થશે.

પ્રો. ઠાકોરની યતિ વિશેની ચર્ચા કંઈક આનુષંગિક છે, અને તે સાથે વહુ મર્યાદિત છે. તેમનો વિષય ‘શુદ્ધ (અગેય) પદ’ છે. તેમના વક્તવ્યના મુદ્દાઓ ટૂંકમાં આમ મુકાય : કાવ્યને માટે સંગીત આવશ્યક નથી. પણ પદ આવશ્યક છે. ગાન માટે તાલ, તાલ માટે પુનરાવર્તન આવશ્યક છે. માટે અગેય રચના માટે પુનરાવર્તની રચના કામ ન આવે. પુનરાવર્તન વિનાની રચનાઓ તે અક્ષરમેઢ રચનાઓ છે. પણ એમાંની પણ કેટલીકને તેઓ શુદ્ધ પદ માટે નાલાયક ગણે છે. તેઓ કહે છે :

“ત્યારે રહી માત્ર અક્ષરમેલ રચનાઓ. આ રચનાઓમાંની હાલ આપ-
ણામાં વધારે વપરાય છે તે પૈકી પળ કેટલીકનું બંધારણ એવું છે કે તેમને
ગેય રચનાઓ જ ગણવી પડે. શાલિની, માલિની, મન્દાક્રાન્તા, હરિણી, શિશ્વરિણી
અને સ્મધરાનાં રૂપ (બંધારણ) વિચારો. એવાં વૃત્તોમાં ગુરુ સ્વરો કે લઘુ
સ્વરો કે બંને, એટલી સંખ્યામાં સાથે સાથે લખકાયેલા છે, કે તેમનામાં
યતિઓ (વિરામો)નાં સ્થાનો નિશ્ચિત હોવાં લગભગ આવશ્યક બને છે;
અને નિશ્ચિત લઘુગુરુ અનુક્રમ અને નિશ્ચિત યતિસ્થાનો સાથે મળતાં, એ
વૃત્તો તાલબંધ પળ કુદરતી રીતે બની જાય છે. આવાં વૃત્તો ગેય તો શું પળ
સુગેય છે, એટલે એ પળ ‘પદો’ જ છે. સંગીતમાધુર્યથી ભિન્ન એવા પદ-
લાલિત્ય કે સ્વરમાધુર્યની લાલસાવાળો કોઈ એવાં વૃત્તને અગેય રીતે વાંચવા
જશે તો તે પળ વારંવાર ગેયતામાં લપસી પડશે.

“હવે પૃથ્વી વૃત્તનું માપ તપાસો. એ પંક્તિ સુગેય નથી; ગેય છે,
તથાપિ અવશ્યમેવ ગાવી પડે એવી નથી; સંગીતમાં ચાલતા તાલો જોતાં, કહે
છે કે, ‘એને કોઈ પળ જાણીતો તાલબંધ ગણી શકાય એવી એ નથી. એમાં
ગુરુ સ્વરો લઘુ સ્વરોના સાથેલાગા લખકલા નથી. આથી એમાં આવશ્યક
ગણવું પડે એવું યતિસ્થાન પળ નથી. બેશક સત્તર શ્રુતિ કે રૂપ કે ઉચ્ચાર-
ણના એકમ (syllable)ની બનેલી પંક્તિનું ઉચ્ચારણ દૃઢ કે શિથિલ
વિરામ વગર સરલ નથી, અને એના લક્ષણમાં આઠમી શ્રુતિએ યતિસ્થાન
કહ્યું છે:—

જસી જસલયા વસુ । પ્રહયતિસ્વ પૃથ્વી ગુરુ:”

ભગકાર (આવૃત્તિ ૧લી) પૃ. ૧૨-૧૪

૧. જુઓ રા. રા. ગણપતરાવ ગોપાલરાવ વર્વે કૃત ગાયન વાદન પાઠ-
માળા—છંદોગીત વિનોદ વિભાગ : પૃ. ૩૪—“આ (પૃથ્વી) વૃત્ત પળ
ગાયનને બરાબર અનુકૂલ નથી. આજ્ઞા વૃત્તમાં ૮-૮ માત્રાના ૩ વિભાગ
પડે છે, પરંતુ તે ૩+૫ મળીને પડે છે. દીપચંદી ચાલમાં ૭ માત્રાનો દરેક
લંકા હોય છે, તે ૩+૪ નો હોય છે, અને ક્ષપતાલમાં ૫ માત્રાનો દરેક
વિભાગ હોય છે, તે ૨+૩ નો હોય છે; તેમ પૃથ્વી વૃત્તમાં નિયમિત વિભાગ
જોતાં એ એક નવીન તાલ ગણીને તેનો વ્યવહારમાં યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકાય
તેવો છે.” આ વાત સરી હોય તો તેથી મ્હારી દલીલને સારો ટેકો મળે
છે; પળ મ્હારી દલીલ આ એક જ વાત પર અવલંબિત નથી.

પૃથ્વીમાં દૃઢ યતિ નથી એ વાત રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
એ વૃત્તને અલંકાર રૂપબન્ધમાં ગણીને સ્વીકારે છે.

અહીં એમણે શાલિની વગેરે વૃત્તોમાં ગુરુ અને લઘુના સ્થંડકલાને લીધે યતિ આવશ્યક બને છે એમ કહ્યું, તે મારા સિદ્ધાન્તને મળતું છે. પણ તે પછી એ “નિશ્ચિત લઘુગુરુ અનુક્રમ અને નિશ્ચિત યતિસ્થાનો સાથે મળતાં, એ વૃત્તો તાલબંધ પણ કુદરતી રીતે બની જાય છે” એમ કહ્યું તે અપ્રામાણિક છે. ઉપર એમણે પૃથ્વી વિશેની પાદટીપમાં સદગત વર્વેનો મત દર્શાવ્યો કે પૃથ્વીમાં આઠ આઠ માત્રાના ત્રણ સ્થંડકો પડે છે, પણ તે એકસરખા ન હોવાથી આ વૃત્ત “ગાયનને બરાબર અનુકૂલ નથી.” પણ શાલિની માલિની, મંદાક્રાન્તા, હરિણી, શિખરિણી અને સ્વધરામાં તો એવા એકસરખી સંખ્યાની માત્રાના સ્થંડકો પણ નથી. એટલે એ વૃત્તોને તાલબંધમાં પડતાં ગણાવ્યાં છે તે અશાસ્ત્રીય છે. અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્ત પણ ગવાતાં એ સાચું પણ એ તાલબંધ ગવાતાં નહીં, અત્યારે પણ ગવાય છે ત્યારે તાલબંધ ગવાતાં નથી, અને સ્વચ્છન્દે માત્રાઓ ઉમેર્યાં વિના તાલબંધ ગાઈ શકાય પણ નહીં. આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ કે માત્રામેઢ, અને અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢનું એ એક મહત્ત્વનું વ્યાવર્તક લક્ષણ છે, તે હું આગળ કહી ગયો છું (જુઓ ગત પૃ. ૧૫૧). એટલે સયતિક છંદોમાં યતિ આવશ્યક છે એ સાચું, હું આ પ્રકરણમાં કહી ગયો તેમ તે એક સાથે આવતા ગુરુ અને લઘુથી આવશ્યક બને છે એ સાચું, પણ એ આવશ્યકતાને સંગીત સાથે કયો સંબંધ નથી.

આ આશો નિબંધ મુખ્ય એક જ વાત કહે છે કે પૃથ્વીમાં મધ્ય યતિ આવશ્યક નથી. એ વક્ષતે એ વસ્તુ વિસ્તારથી સમજાવવાની જરૂર હતી એટલે વિસ્તાર કર્યો છે તે ભલે, પણ એમ કરતાં વીજાં આવશ્યક યતિવાળાં જે વૃત્તો વતાવ્યાં તેની ત્રીજાંને સ્થાન જ મળ્યું નથી. પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ વૃત્તોમાં જો યતિ આવશ્યક છે તો તેમણે પોતે એ વૃત્તોમાં યતિભંગ કયા સિદ્ધાન્તથી કર્યો કે કઈ દૃષ્ટિએ કર્યો? એ વૃત્તો સઙ્ગ કાવ્યને માટે તેઓ નાલાયક ગણે છે છતાં તેમનું એક ‘તોડેલી ઢાઢ’ શિખરિણીમાં ચાલે છે, અને શિખરિણીની આશરે ૪૦ પંક્તિઓમાં ચાર જગાએ યતિભંગ છે. આ જ યતિભંગો સ્વરો સ્તુલાસો માગે છે, અને તે એમના લેખમાં મળતો નથી. એમણે યતિભંગવાળાં કાવ્યો રચ્યાં એ આનુષંગિક રીતે પિંગલને નવી દિશામાં વિસ્તારનાર છે, પણ તેમની પોતાનો પિંગલ વિષયનો એ લેખ યતિભંગ ઉપર પૂરતો પ્રકાશ નાખતો નથી.

વૃત્તોનો મેઢ : સંધિ

ગયા પ્રકરણમાં વૃત્તનું પૃથક્કરણ કરતા કરતા યતિલંડ સુધી આવ્યા. એ યતિલંડોનું કંઈ આગલ પૃથક્કરણ કરી શકાય છે સ્વં? વઢી યતિલંડો તો સયતિક વૃત્તોમાં જ હોય, તો અયતિક વૃત્તોનું પૃથક્કરણ થાય છે કે નહીં? આનો જવાબ એ છે કે અર્વાચીન પિંગલ ચર્ચાએ આ પૃથક્કરણના અલ્પતરા કર્યા છે, અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા વિભાગોનું સંધિ નામ આપ્યું છે.

આ સંધિ સંબંધી પહેલો ઉલ્લેખ કરનાર, સદ્ગત કે. હ. ધ્રુવ છે. ૧૯૦૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'પદ્યરચનાના પ્રકારો'ના લેખમાં વૃત્તોના સલંડ એટલે સયતિક અને અલંડ એટલે અયતિક એવા બે વિભાગો કરીને તેઓ અયતિક વૃત્તો આપવાં શરૂ કરે છે ત્યાં સૌથી પ્રથમ ઉપેન્દ્રવચ્ચાના સ્વરૂપની ચર્ચામાં તેઓ એ વૃત્તના સંધિઓ પાડે છે, અને પછી જે બીજાં વૃત્તોના સ્વરૂપની ચર્ચા કરે છે ત્યાં ઘણીજીરી જગાએ તેઓ વૃત્તનો ન્યાસ સંધિઓમાં આપે છે. (સા. વિ. ૨, ૨૬૨ - ૩૦૮) તે પછી તેમના ૧૯૧૯ ના 'સત્યવાદ અને પદ્યવાદ'ના નિબંધમાં આવતી ચર્ચામાં પણ તેઓ સંધિનું અવલંબન લે છે. (સા. વિ. ૧, ૧૧૩ - ૧૨૧) છેવટ ૧૯૩૨ માં આપેલાં યુનિર્વાસિટી વ્યાખ્યાનો ('પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના')માં તેઓ સંધિનો ઉલ્લેખ પણ કરે છે અને તેના સ્વરૂપની ચર્ચા પણ કરે છે.

તેમની આ સંધિની પદ્ધતિને સદ્ગત નરસિંહરાવે આવકારી છે. તેઓ કહે છે કે છન્દોનાં મકારાદિ ગણોથી માપ આપવાની પદ્ધતિ સગવડવાઢી હોવા છતાં, તે તે છન્દના મેઢનું નિરૂપણ કરતી નથી, જે મેઢનો આધાર તેના ઘટકો ઉપર રહ્યો છે. આ ઘટકોને કે. હ. ધ્રુવે સંધિ કહ્યા છે તે બરાબર છે. આ વાત તેઓ ઢાલ્લાથી ઢશાવે છે:

ત્વાં કામિનો મદનદૂતિમુદાહરન્તિ ।

આ વસન્તતિલકાની પંક્તિને મકારાદિ ગણોમાં બતાવવા તેના નીચે પ્રમાણે વિભાગો કરવા પડે છે :

ત્વાં કામિ । નીમદ । નદૂતિ । મુદાહ । ર । ત્તિ ।

ત મ જ જ ગ ગ

અને એમ કરીને તેના સ્વરૂપના ગણો ઉપરની રીતે બતાવી શકાય. પણ તેના મેઢની દૃષ્ટિએ તેના નીચે પ્રમાણેના સંધિઓ બતાવવા જોઈએ.

ત્વાં કામિનો । મદનદુ । તિમુદા । હરન્તિ ।

પણ આ સંધિઓ વિશે તેમણે ક્યાંઈ વિશેષ ચર્ચા કરી નથી.

આ જ રીતે શ્રી જૂનીલાલ વર્ધમાન શાહે આ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. તેઓ પિંગલની ચર્ચામાં સંધિઓનો ઉલ્લેખ કરે છે. પણ તેમણે પણ સંધિના સ્વરૂપ વિશે શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી નથી. આ સિવાય સદ્ગત બર્વે પોતાની 'ગાયન વાદન પાઠમાઢા'માં ઘણી જગાએ સંધિઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેઓ ઘણી જગાએ કે. હ. ધ્રુવના મતોને જ અનુસર્યા છે. એ સ્પષ્ટ જોતાં કે. હ. ધ્રુવના નિરૂપણને જ પીઠિકા તરીકે લઈ ચર્ચા કરવી એ યોગ્ય તેમ જ ફલદાયી જણાય છે.

'પદ્યરચનાના પ્રકારો'ના લેખમાં તેમ જ 'સત્યવાદ અને પક્ષવાદ'ના લેખમાં કે. હ. ધ્રુવે સંધિની ચર્ચા કરી છે પણ તેની વ્યાખ્યા કરી નથી. તેની વ્યાખ્યા પહેલવહેલી તેમનાં યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનોમાં મઢે છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત ફકરા હું નીચે ઉતારું છું. રૂપબંધ છંદોના સમ, અર્ધસમ અને વિષમ એવા વિભાગો કરી તેઓ કહે છે:

“પ્રત્યેક ચરણની સમાપ્તિ યતિકૃત વિરામથી જણાવાય છે. ચરણની અંદર યતિ આવીને તેના જે ભાગ પડે છે, તેને મેં ળંડ નામ આપ્યું છે. સળંડ તેમ જ અળંડ ચરણનો ઘટકાવયવ સંધિ છે. સંધિમાં ઁકથી વધારે અભિન્ન કે ભિન્ન રૂપ આવે છે. આ રીતે આળો ઁ છન્દ મેઢબદ્ધ રૂપોનો વને છે. તે કારણથી મેં તેનું રૂપબંધ નામ કલ્પ્યું છે. ચરણની ઘટનામાં આવતા સંધિના ત્રણ પ્રકાર છે. ઁકલ અમ્યસ્ત અને આવૃત્ત. જે સંધિ ચરણમાં લાગલાગટ યતિકૃત વિરામ વગર બેથી વધારે વાર વપરાયો હોય, તે આવૃત્ત; લાગટ બે વાર વપરાયો હોય, તે અમ્યસ્ત; અને અણલાગટ વપરાયો હોય, તે ઁકલ. છેલ્લા બે સંધિનો અનાવૃત્ત સંજ્ઞામાં અંતર્ભાવ થાય છે. ળંડ યતિકૃત વિરામ માગી લે છે, જ્યારે સંધિને તેવા વિરામની જરૂર નથી રહેતી.” (પ. ઁ. આ. પૃ. ૨૦)

1. This system being only one of convenience is not true to rhythmic formation of metres concerned, which depends on the components happily termed sandhis by Keshavlal H. Dhruva. thus :-etc.

— Gujarati Language and Literature vol. II. p. 284.

આ પછી તેઓ એક મંદાક્રાન્તા વૃત્તનો દાખલો આપે છે. અને તેના સંઘો અને સંધિઓ દર્શાવે છે. સરલતા સ્વાતર, પહેલી પંક્તિમાં યતિને મારી રીતે દંડથી દર્શાવી, અને દરેક સંધિ અલ્પવિરામથી દર્શાવી હું તેને નીચે ઉતારું છું:

જ્યાં જો,ઉં ત્યાં, । દિશ વિ,દિશમાં, । વ્યોમ,માં ભોમ,માં તે,
જ્યાં હોઉં ત્યાં ધર નગરમાં વાટમાં ઘાટમાં તે
મીઞૂં નેનો પલક ભર કે આ રહી મીતરે તે
તે તે તે તે કવણ પ્રગટધૂં આજ અદ્વૈત એ તે.

વધારે સ્પષ્ટતાની સ્વાતર નીચે તેનો લગાત્મક ન્યાસ આપી તેમાં યતિ અને સંધિ ઉપરની જ રીતે ફરી બતાવું છું:

મંદાક્રાન્તા : ગાગા, ગાગા, । લલલ, લલગા । ગાલ, ગાગાલ, ગાગા

વધારે સ્પષ્ટતા સ્વાતર તેમનું જ કથન ઉતારું છું:

“પહેલા સંઘમાં બે બે રૂપના, ત્રીજામાં ત્રણ ત્રણના અને ત્રીજામાં બે ત્રણ તથા બે રૂપના સંધિ છે; તે પૈકી પહેલા સંઘના સંધિ અભ્યસ્ત અને ત્રીજા ત્રીજામાં એકલ છે. અર્થાત્ એ દૃષ્ટાન્ત અનાવૃત્ત સંધિનો છે.”

(એજન પૃ. ૨૦-૨૧)

તે પછી આવૃત્ત સંધિના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેઓ એક તોટક ઉતારે છે.

આગળ જતાં તેઓ કહે છે કે આ સંધિઓમાં અમુક અક્ષર ઉપર ભાર હોય છે. કાવ્યકાલના વ્યાખ્યાનમાં ફરી વાર રૂપવંધો વિશે બોલવાનો પ્રસંગ આવતાં તેઓ ઉપરના જ મતને ફરી ઉચ્ચારી સંધિમાં આવતા ભારનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેઓ કહે છે:

“ચરણ અઘ્ઠંડ હોય તો ચરણના અને સઘ્ઠંડ હોય તો સંઘના ઘટકા-વ્યવ તે સંધિ કહેવાય છે. સંધિ બે કરતાં વધારે વાર લાગલાગટ વપરાયો હોય, તો તે આવૃત્ત લેખાય; બાકી અનાવૃત્ત. પ્રત્યેક સંધિના અક્ષરોમાં અમુક એક જ અક્ષર ભારયુક્ત અને ત્રીજા વધા ભારમુક્ત હોય છે.”

(એજન પૃ. ૨૦૪)

અને આ પદ્યભાર તે ગદ્યમાં આવતા ભારથી ભિન્ન છે.

“ગદ્યાત્મક રચનામાં અન્વયને અનુસરીને વાક્યના વિવિધ ભાગ પડે છે. પ્રત્યેક ભાગમાં આવે અક્ષર ભાર મૂકીને બોલાય છે. એ ભારને આપણે ગદ્ય-ભાર સંજ્ઞા આપીશું. એને લીધે વાક્યના ભાગ જુદા જુદા પરણાય છે. આ

ગદ્યમારવાળા ભાગ વહુધા વર્ણ, રૂપ, માત્રા કે લયની ચોકસ વ્યવસ્થા વગરના હોય છે. પદ્યાત્મક રચનામાં ચોકસ ઉચ્ચારણના જૂથનો એક એક ભાગ વને છે. તેની ઘટના વર્ણ રૂપ માત્રા કે લયની ચોકસ વ્યવસ્થાસર હોય છે; અને ઘણું કરીને તેના આઠ અક્ષર ઉપર માર પડે છે, જેને પદ્ય-માર નામથી ઓળખાવીશું." (એજન પૃ. ૭)

જ્યાં એક જ પંક્તિ બે છંદોમાં વેસી શકતી હોય ત્યાં એ વચ્ચે છંદોને ભિન્ન કરી આપનાર પણ પદ્યમાર જ છે. તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેઓ નીચેની પંક્તિ ઉતારે છે:

જે નિરાશ ન થઈ મચ્યો રહે
તે જ ઇષ્ટ સુખની ઘડી જુએ

આ પંક્તિ રચોદ્ધતામાં વેસે છે, પણ તે સાથે તે અગિયાર અક્ષરના કવિત્વમાં પણ ગોઠવી શકાય છે. પણ એ વચ્ચે છંદો મારને લીધે ભિન્ન પડી રહે છે. "રૂપવંધ તરીકે પદ્યમાર પહેલા પાંચમા તથા આઠમા અક્ષર ઉપર અને વર્ણવંધ તરીકે પહેલા, પાંચમા તથા નવમા ઉપર પડે છે." એમનો મત વધારે સ્પષ્ટ કરવા હું વચ્ચેના ભિન્ન ન્યાસો, પદ્યમાર બતાવવા અક્ષર પર ઊભી લીટી કરી બતાવું છું:

રચોદ્ધતા : જે નિરાશ ન થઈ મચ્યો રહે

કવિત્વ : જે નિરાશ ન થઈ મચ્યો રહે

"એ રીતે પદ્યમારની ઘેંચણી ભિન્ન હોવાથી, સ્થૂલ દૃષ્ટિએ એક જેવા જણાતા પદ્યવંધ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ ભિન્ન ઠરે છે." એથી ઊલટી રીતે બે જુદા નામના છંદોમાં પણ પદ્યમાર એક જ હોય તો તે છંદોને સ્વરૂપતઃ એક જ ગણવા જોઈએ. (એજન પૃ. ૫૨)

આ પ્રમાણે સંધિના સ્વરૂપની ચર્ચા સામાન્ય રૂપે પૂરેપૂરી કરેલી હોવા છતાં, વ્યાખ્યાતાએ, પિંગલના વધા છંદોના સંધિઓ અને પદ્યમારો દર્શાવ્યા નથી. અલબત્ત માત્રાવંધો વિશે બોલતાં તેઓ માત્રામેલ છંદોના વધા સંધિઓનો નિર્દેશ કરે છે, અને તે તે સંધિનાં આવર્તનો ઉપરથી કયા કયા માત્રામેલ છંદો થયા તે બતાવે છે, એટલે તેમના મત પ્રમાણે માત્રામેલ છંદોના સંધિઓ કયા કયા તે તરત મળી આવે છે (એજન પૃ. ૨૧-૩૦). પણ માત્રામેલ છંદોનો સંધિ તેનાં આવર્તનોમાંથી શોધી કાઢવો હમેશાં સહેલો છે. ફારસી ગજલોનું પિંગલ આ સંધિઓનાં આવર્તનોથી વતાવાય છે, અને તે

પ્રમાણે ગુજરાતી માત્રામેઢ સંધિઓ પળ સહેલાઈથી વતાવી શકાય. સરી મુશ્કેલી અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢની જ છે. તેના સંધિઓ, આગઢ જોયું તેમ, અક્ષરસંખ્યામાં કે અક્ષરના લઘુગુરુ સ્વરૂપમાં એક સરસા નથી, તેમ જ એક પંક્તિમાં કેટલા સંધિઓ છે એની પળ નિયમ નથી. સરી રીતે કે. હ. ધ્રુવની નવીનતા આ વૃત્તોને અંગે સંધિઓ દર્શાવવામાં જ રહેલી છે. અને તે તેમણે આ વ્યાખ્યાનોમાં સઢંગ કે આડુંબઢું પળ કરેલું નથી. અલવત ૧૯૦૮ ના 'પદ્યરચનાના પ્રકારો'ના નિબંધમાં તેમણે કેટલાંક મુખ્ય વૃત્તોના ન્યાસો આપ્યા છે, પળ તે વિશેનો મત તેમણે વદલાવ્યો છે કે નહીં તે જાણવાનું કશું સાધન નથી. એકાદ જગાએ જ્યાં કંઈ ફેરફાર કર્યો છે ત્યાં પળ તે તરફ ધ્યાન દોરી કર્યો નથી પળ વાચકે સૂક્ષ્મ રીતે વચ્ચે વ્યાખ્યાનોને સર-સાવીને ઘોથી કાઢવાનો રહે છે. દાસલા તરીકે આગલા પદ્યરચનાના લેખમાં સ્વાગતા રથોદ્ધતાના નિરૂપણમાં તેઓ પ્રથમ સ્વાગતાનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે, અને પછી વચ્ચેના ફરકની ચર્ચા કરે છે. ચર્ચા સમજવી સહેલી પડે માટે હું પ્રથમ વચ્ચેના ન્યાસો આપું છું. અલવત અહીં સંધિઓ મારી રીતે પાઢીને આપું છું. કારણ કે એ નિબંધમાં સંધિઓ દર્શાવ્યા નથી.

સ્વાગતા : ગાલગા લલલગા લલગાગા

રથોદ્ધતા : ગાલગા લલલગા લગાલગા

તેઓ લખે છે: “વચ્ચેમાં પહેલાં આઠ રૂપ અને અગિયારમું એક જ છે માત્ર નવમું અને દસમું રૂપ એકમાં લગા છે તે બીજામાં ગાલ છે.” મુદ્રણમાં લગા ઉપરનું ભારચિહ્ન વચ્ચે અક્ષરો વચ્ચે છપાયેલું છે પળ હું માનું છું કે તે ગા ઉપર જ હશે. એ ગમે તે હોય ગાલ ઉપરનું ભારચિહ્ન વરાવર ગા ઉપર જ છે. અને તે જ મારે પ્રસ્તુત છે, — મહસ્વનું છે. એ રીતે રથોદ્ધતાના નવમા અક્ષર ઉપર ભાર આવ્યો. ત્યારે આપણે હમણાં જ જોઈ ગયા કે ‘પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના’ના વ્યાખ્યાનમાં તેમણે રથોદ્ધતામાં આઠમા અક્ષર ઉપર ભાર દર્શાવ્યો અને એ ભારને જ કવિતના પદ્યમારનું ભેદક લક્ષણ ગણ્યું.

૨-૨. મૂઢના વાક્યમાં ફેરફાર કરીને આ વાક્ય મેં લખ્યું છે. મૂઢમાં “માત્ર નવમું રૂપ એકમાં લગા ગાલ છે.” આ પ્રમાણે છે. ત્યાં વિવક્ષિતાર્થ મારા વાક્ય પ્રમાણેનો જ હોઈ શકે એમાં શંકા નથી, અને એ અર્થ તેઓ આવા અધૂરા અને સંદિગ્ધાર્થ વાક્યથી ન દર્શાવે. હું માનું છું કે અહીં કંઈક છાપવાની મૂલ છે, અથવા નકલમાં સ્થલન છે.

બીજી મુશ્કેલી એ છે કે સંધિ અને પદ્યમારનો સંબંધ તેમણે સ્પષ્ટ કર્યો નથી. આપણે આગળ જોયું કે તેમના મત પ્રમાણે વધા પ્રકારોમાં સંધિઓ હોય છે, પણ તેમાં માર કઈ જગાએ હોય છે તે સંબંધી તેમાં કશું જ કહેતા નથી. “પદ્યાત્મક રચનામાં ચોકસાઈ ઉચ્ચારણનાં જૂથનો એક એક ભાગ બને છે. તેની ઘટના વર્ણ રૂપ માત્રા કે લયની ચોકસાઈ વ્યવસ્થાસર હોય છે; અને ઘળું કરીને તેમાં આદ્ય અક્ષર પર માર પડે છે, જેને પદ્યમાર નામથી, ઓઢલ્લીશું.” (એજન પૃ. ૭) અહીં કદાચ કોઈને એમ લાગે કે દાદાલદા જેવા માત્રામેળ સંધિઓમાં પદ્યમાર પ્રથમ અક્ષર કે માત્રા ઉપર આવતો નથી તેનો અપવાદ કરવા ‘ઘળું કરીને આદ્ય અક્ષર ઉપર માર પડે છે’ એમ કહ્યું છે. પણ એમણે પોતે આ જ વિધાન પાછું માત્ર અનાવૃત્ત સંધિઓના વિવેચનમાં પણ કર્યું છે. “ચરણ અલંકાર હોય તો ચરણના અને સંકંઠ હોય તો સંકંઠના ઘટકાવયવ તે સંધિ કહેવાય છે. સંધિ એક કરતાં વધારે વાર લાગલાગટ વપરાયા હોય, તો તે આવૃત્ત લેખાય; વાકી અનાવૃત્ત. પ્રત્યેક સંધિના અક્ષરોમાં અમુક એક જ અક્ષર મારાયુક્ત અને બીજા વધા મારાયુક્ત હોય છે.” (એજન પૃ. ૨૦૪) અહીં તો અક્ષરમેળની જ વાત કરે છે. અને છતાં ‘સંધિના અક્ષરોમાં અમુક એક અક્ષર મારાયુક્ત’ હોવાનું કહે છે — નહીં કે સંધિનો પહેલો અક્ષર જ. અને ‘પદ્યરચનાના પ્રકારો’ ના લેખમાં આપેલા ન્યાસોમાં એવા સંધિઓ છે જેમાં આદ્ય અક્ષર ઉપર નહીં પણ અનાદિ અક્ષર ઉપર માર દર્શાવેલો છે. જેમકે

| | || | |
અલોદ્યતગતિ : લગાલ લલગા લગાલ લલગા

| | || | |
ક્ષમા : લલલલ લલગા ગાલગા ગાલગા

(સા. વિ. ૨, પૃ. ૨૮૦)

અને આમ કરવાથી મુશ્કેલી એ ઊભી થાય છે કે જો સંધિના પહેલા અક્ષર ઉપર જ કે અમુક સ્થાનના અક્ષર ઉપર જ પદ્યમાર આવે એવી વ્યવસ્થા ન હોય, તો પછી એક સંધિને બીજાથી જુદો પાડનાર તત્ત્વ કયું? અલબત્ત માત્રામેળ છંદોના કેટલાક સંધિઓમાં પહેલી માત્રા ઉપર માર આવતો નથી. પણ ત્યાં તો સંધિનાં આવર્તનો હોય છે અને આવર્તનોમાંથી સંધિ તરત શોધી શકાય છે. પણ જ્યાં આવર્તનો નથી જ, ત્યાં જો મારથી સંધિઓ છૂટા ન પાડવા હોય તો બીજા શેનાથી પાડવા તે દર્શાવવું જોઈએ. એ ન દર્શાવીએ તો સંધિઓ પાડવામાં કેવળ મનસ્વિતા જ પ્રવર્તે.

મેં ઉપર જણાવ્યું કે સદ્ગત વર્ણો પણ સંધિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અલબત્ત તેઓ મુખ્યત્વે કે. હ. ધ્રુવને અનુસર્યા છે, પણ સંધિઓની વાતમાં

તેઓ કહે છે કે દરેક સંધિ આ ભારથી શરૂ થાય છે : બર્વે, અનાવૃત્તસંધિ વૃત્તોમાં વપરાતા મિત્ર મિત્ર સ્વરૂપના અને અક્ષરસંખ્યાના સંધિઓ અને તેની ટૂંકી સંજ્ઞાની રીત આપી પછી કહે છે :

“આવાં લક્ષણોમાં જે જે સંધિ આવે તે સંધિના આરંભે જે લઘુ કે ગુરુ હોય તેના ઉપર જ તાલ આવે જોઈએ. એટલે કે, આ રૂપસંધિઓ તે, વૃત્તોના વર્ણ બોલતી વખતે તેના પડતા સ્વાભાવિક જવા સૂચવે છે, તાલની જગાઓ સૂચવે છે, અને તે પ્રમાણે વૃત્તની બોલવાની ચાલ (રાહ) કેવી હોય છે તે પણ સૂચવે છે.” (‘ગાયન વાદન પાઠમાળા’ પુસ્તક ૧લું, વિભાગ ૩ જો, પૃ. ૧૦૯)

અને દરેક સંધિ ભારથી શરૂ થાય છે એમ કહેવાથી એક પ્રકારની ઉપપત્તિ તો આવે છે. શાસ્ત્રનો એ વિભાગ સુસંગત બને છે. અને જાણે આ શાસ્ત્રીય આવશ્યકતા ધ્રુવના મન પર અજાત અસર કરતી હોય તેમ

૩. બર્વે અહીં તાલ શબ્દ વાપરે છે પણ તે ઉપરથી પદ્યભાર સમજવાનો છે. બર્વે સંગીતનો તાલ, માત્રામેલ આવૃત્તસંધિ છન્દોનો પિંગલગત તાલ, અને અનાવૃત્તસંધિ વૃત્તોમાં કે. હ. ધ્રુવે જેને પદ્યભાર કહે છે તેનો ભેદ સમજે છે. તેણે પોતે ઉપરના જ સંદર્ભમાં આગળ જતાં કહ્યું છે :

“આ સંધિઓ જણાવ્યા, તેમાંથી કોઈ પણ એક જ સંધિની બે અથવા તે કરતાં ઘણી આવૃત્તિઓથી જો વૃત્ત બનાવવામાં આવે તો તે વૃત્ત ગેય એટલે ગાયનને અનુકૂળ થશે. પણ જો જુદા જુદા અનુવાદી સંધિઓ લઈ તેનું વૃત્ત બનાવીએ તો તે પાઠ્ય, એટલે કે શ્લોકની માફક બોલાતું વૃત્ત થશે; કેમકે એક જ સંધિ પુનઃ પુનઃ અનેક વાર આવે તો, ગાયન પક્ષે તાલના સરસી માત્રાના સમૂહો થતા હોવાથી કોઈ પણ ચોક્કસ તાલમાં ગાઈ શકવાની અનુકૂળતા થશે. પરંતુ પાઠ્ય વૃત્તમાં એક જ સંધિ, બે કરતાં વધારે વાર આવતી પામતો નહીં હોવાથી ગાયન પક્ષે કોઈ એક મુકરર તાલ થતો ન હોવાથી પાઠ્ય વૃત્ત તે માત્ર પાઠ(પઠન) કરવાની રીત પ્રમાણે બોલાશે.” વગેરે. (એજન પૃ. ૧૧૦)

(અહીં અનુવાદ શબ્દ સંવાદના અર્થમાં વાપર્યો જણાય છે.)

સ્પષ્ટ તો કે. હ. ધ્રુવે ‘પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના’માં જ સીધી પહેલો પદ્યભાર શબ્દ વાપર્યો. અને બર્વેનું પુસ્તક તે પહેલાં બહાર પડેલું છે. બર્વે કે. હ. ધ્રુવના ‘પદ્યરચનાના પ્રકારો’ના લેખને અનુસર્યા છે, અને તેમાં પદ્યભાર માટે કોઈ સ્પષ્ટ પારિભાષિક શબ્દ વપરાયો નથી, એટલે બર્વે એ માટે તાલ શબ્દ વાપર્યો છે.

તેઓ એક જગાએ બર્વેનો જ મત ઉચ્ચારે છે. આશ્વાનકાલનાં વૃત્તો ઉપરના વ્યાખ્યાનમાં ઉપેન્દ્રવજ્રા અને ઇન્દ્રવજ્રાની ચર્ચા કરતાં વજ્રેના સંધિઓ જણાવી તેઓ કહે છે: “ચરણના આ નાના મોટા જૂથને હું સંધિ સંજ્ઞાથી ઓઢાવું છું. પ્રત્યેક સંધિનો આદ્ય અક્ષર ભારયુક્ત હોય છે અને તે પછીના અક્ષર ભારમુક્ત રહે છે.” (પ. એ. આ. પૃ. ૧૨૦-૨૧) અલબત્ત આગળનો ઉલ્લેખ ઉપેન્દ્રવજ્રાનો છે પણ એના ઉપરથી સર્વસંગ્રાહક નિરપવાદ વ્યાપ્તિ આપવાનો જ અહીં સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે.

આમ જ્યારે સંધિ વિશે પ્રથમ ઉલ્લેખ કરનારાનાં તે વિશેનાં વચનોમાં એકરૂપતા નથી, અને તેમને જ અનુસરીને પિગલ લક્ષનાર બર્વેનું કથન બીજું ફર્ક નહીં તો સુસંગત તો લાગે છે, અને તેને પણ કે. હ. ધ્રુવના એક વચનનો ટેકો તો છે, ત્યારે સંધિના સ્વરૂપનું એ જ લક્ષણ, એટલે કે દરેક રૂપસંધિના આદ્ય અક્ષર ઉપર તાલ કે પદ્યભાર હોય છે, સ્વીકારી લઈએ તો શું શોટું? પણ એમ કરવા જતાં બીજી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. અને એ મુશ્કેલી સંધિના સ્વરૂપને લગતી જ છે. એ મુશ્કેલી એ છે કે અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોમાં પદ્યભાર ક્યાં ક્યાં છે એ સંબંધી તેના લેખકોમાં જ મતભેદ છે.

પદ્યભારના સંબંધમાં ત્રણ ભિન્નભિન્ન છન્દઃશાસ્ત્રીઓના મતો સરસાવવા જોઈએ. તેમાંના બેનો ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે — કે. હ. ધ્રુવ અને બર્વેનો. બર્વે તો કે. હ. ધ્રુવના અનુયાયી છે છતાં વજ્રેમાં ભેદ છે. શ્રીજા પિગલ-શાસ્ત્રી તે આપણા આદ્ય પિગલકાર દલપરામ છે. માત્રામેઢ છંદોમાં તાલ હોય છે એમ કહેનાર એ આદ્ય પિગલકાર છે. તેમણે તેમના પિગલમાં વધા અક્ષરમેઢ છન્દોમાં અમુક અમુક અક્ષર ઉપર તાલચિહ્ન મૂકેલું છે. આ તાલચિહ્ન સૌથી પહેલું ચોથી આવૃત્તિમાં દેખા દે છે. અને ત્યાં પ્રકરણ ૩ જું અક્ષરમેઢ છન્દો ઉપર એકઢો કરી નીચે ટીપ છે કે “અક્ષરમેઢ છંદોમાં પહેલા ચરણમાં તાલ બતાવવાને આવી નિશાની મૂકી છે. તે પ્રમાણે બીજાં ચરણોમાં સમજવું.” જો બર્વેના તાલને આપણે ધ્યાનમાં લઈએ તો આને પણ ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ.

આ ત્રણ પિગલકારોની પદ્યભારયોજનાની હું સરસામળી કરું તે પહેલાં મારે એ કહેવાનું છે કે આમાંના દરેકમાં પોતાના લેખમાં જ પદ્યભારમાં વિસંવાદ આવે છે. અને તે હું પહેલાં દર્શાવવા ઇચ્છું છું. આ જ પ્રકરણમાં રચો-દ્વતાના ન્યાસમાં કે. હ. ધ્રુવે ‘પદ્યરચનાના પ્રકારો’માં અને તે પછી પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના’માં ભિન્નભિન્ન જગાએ પદ્યભાર મૂક્યો છે તે હું કહી ગયો. એ વિસંવાદ માટે તો એમ કહી શકાય કે એમણે વિશેષ વિચાર પછી આગલો અભિપ્રાય સુધાર્યો. પણ તેમના ‘પદ્યરચ-

નાના પ્રકારો ના લેખમાં પેળ એક જ છંદમાં ભિન્ન ભિન્ન પદ્યમારો જોવામાં આવે છે. ત્યાં એવો છુલાસો શક્ય નથી. એ નિબંધમાં વૈતાલીયનું લક્ષણ તેમણે નીચે પ્રમાણે આપેલું છે.

દદદા પછિ ગાલગા લગા
દદદાદા પછિ ગાલ ગાલગા

સા. વિ. ૨. પૃ. ૨૮૮

આ માત્રગર્ભ વૈતાલીયનું સામાન્ય લક્ષણ છે. અને એ લક્ષણ તેમણે વિયોગિની અથવા સુન્દરી છંદમાં આપેલું છે. એ રીતે વિયોગિની કે સુન્દરી છંદનો પદ્ય-માર નીચે પ્રમાણે થયો :

લલગા લલ ગાલગા લગા
લલગાગા લલ ગાલ ગાલગા

આગળ જતાં વૈતાલીય અને તેને અંતે એક ગૃહ વધારવાથી વનતા ઔપચ્છન્દસિકમાં સહંગ લગાત્મક રૂપો વિશે લેખતાં કહે છે : “વઢી એના એ વે છંદોના માત્રાત્મક ભાગમાં વિષમ ચરણમાં લલગા લલ ને સમમાં લલગાના લલ એવો ચિત્રવંધ યોજવાથી અનુક્રમે સુન્દરી ને માલ્યભારા સિદ્ધ થાય છે.” આ રીતે, સુન્દરીના માત્રાગર્ભ ભાગો વિષમ સમ પંક્તિઓમાં, નીચે પ્રમાણે પદ્યમારવાળા થાય.

લલગા લલ
લલગાગા લલ

સમ પંક્તિમાં લલગાગામાં પદ્યમારની ઊંચી લાંટી વધે ગા વધે વંચાય છે. તેને ઉપરના ન્યાસની સાથે સંવાદમાં લાવવા લલગાગા વાંચીએ, પણ ઉપરના ન્યાસમાં સમ પંક્તિમાં લલ તદ્દન માર વિનાનો સંધિ છે, અને નીચે લલમાં માર આવે છે તેનો શો છુલાસો? કર્તાના પીતાના મનમાં સંદેહ છે, કે નકલની મૂલ છે કે છાપની મૂલ છે, શું સમજવું?

ઘર્વેના પુસ્તકમાં તાલચિહ્નો યસી ગયાંનો અને તૂટી ગયાંનો સંદેહ આવે છે. એટલે એવા વિસંવાદો ધ્યાનમાં ન લઈએ. પણ તેમનાંમાં પણ એક જગાએ સ્પષ્ટ વિસંવાદ દેખાય છે. અક્ષરછંદગાન વિભાગમાં તેમણે શિશ્વરિણીના પદ્ય-

ભારો નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે. (તેમણે અક્ષર નીચે આઢી લીટી કરી બતાવ્યા છે, હું અહીં સ્વીકારેલી ઊંચી લીટીથી બતાવીશ.)

છ એ રુદ્રે છેદો । યમનસમલાગે શિંશ્વરિણી

(ગાયન વાદન પાઠમાળા પુ. ૧ વિ. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૭)

પણ આગળ જતાં રૂપસંધિ સમજાવતાં તેઓ તેના સંધિઓ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

૨. શિંશ્વરિણીનું ચરણ — કુપુત્રો તો થાશે તદપિ ન કુમાતા કદિ થશે

(અ) ગણમેલથી વર્ણ વિભાગ : કુપુત્રો, તો થાશે, તદપિ, ન કુમા, તા કદિ, થશે.

(બ) બોલવામાં પડતા { કુપુ, ત્રો તો થાશે, તદપિ ન કુમા, તા, કદિ થશે
સ્વાભાવિક વિભાગ }

(એજન. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૦૮)

વજ્રેની સરસ્વામણી સહેલી થાય માટે વજ્રેને લગાત્મક રૂપમાં એમના જ સંધિઓમાં મૂકી બતાવું છું :

પહેલો ન્યાસ : લગા, ગાગા, ગાગા । લલલલલ ગાગા, લલલગા

બીજો ન્યાસ : લગા, ગાગાગાગા । લલલલલગા, ગા, લલલગા

બવેં દરેક સંધિના આઘાક્ષર પર તાલ ગણે છે તે પ્રમાણે બીજા ન્યાસના સંધિમાં પણ મેં તાલ બતાવેલ છે. ફરક તરત નજરે ચડશે.

આવો જ ફરક એ જ સ્થાને આપેલા વસન્તતિલકાના નિરૂપણમાં પણ મળી આવે છે. પૃ. ૨૭ ઉપર બવેં વસન્તતિલકામાં નીચે પ્રમાણે તાલસ્થાનો દર્શાવે છે.

ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

પણ પૃ. ૧૦૭ ઉપર એ છન્દના બોલતી વચ્ચે પડતા સ્વાભાવિક વર્ણવિભાગ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

સંગીતનો, પરમજદ્, મુત શો પ્ર, તાપ

દરેક સંધિ અલ્પવિરામથી દર્શાવ્યો છે, અને સંધિના આઘાક્ષર ઉપર તાલ મૂકતાં તેનો લગાત્મક તાલન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય

ગાગાલગા લલલગા લલગાલ ગાગા

આ સંદર્ભમાં જે તાલ આપેલા છે તેને હું આગળ સરસ્થામળી માટે મૂકેલા ન્યાસોમાં ગ સંજ્ઞાથી જણાવીશ.

દલપતરામના પિંગલમાં એક બીજી જ જાતનો વિસંવાદ જણાય છે. એમના પિંગલની ઘળી આવૃત્તિઓ ઘડી છે. તેમાં બીજી આવૃત્તિ સુધી અક્ષરમેઢ વૃત્તોમાં તાલચિહ્ન નથી. ચોથીમાં સૌથી પ્રથમ તાલચિહ્ન છે તે હું આગળ કહી ગયો. બેની છ આવૃત્તિઓમાં પ્રસ્તાવના નથી. સાતમી આવૃત્તિની જે નકલ હું વાપરું છું તેમાં મુલપૃષ્ઠ નથી પણ પ્રસ્તાવના ઉપર પેનસિલથી ૧૮૧૦ લખેલ છે તે હું પ્રકાશન સાર માનું છું. તેમાં દલપતરામ પોતે જણાવે છે કે આજ સુધી તેમણે જે લક્ષણો આપેલાં તેમાં ગળો તોડી નાંખેલા હતા. “પરંતુ અભ્યાસીને અઢચળ પઢવાથી રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, વી. એ. ની સલાહથી આ આવૃત્તિમાં કેટલોક ફેરફાર કર્યો છે. . . ” આ આવૃત્તિને પુનઃશોધિત આવૃત્તિ ગળવી જોઈએ. આમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે માત્ર ગળોમાં જ સુધારો કર્યો એમ નથી. પણ અક્ષરમેઢનાં લક્ષણોમાં તાલસ્થાનોનાં પણ ફેરફાર થયા છે. આ ફેરફારો પણ કે. હ. ધ્રુવની સૂચના કે સંમિતિથી પણ કે કેમ તે જાણવા સાધન નથી. પણ તાલચિહ્નો બદલાયાં છે એ આપણા પર્યવેશ માટે પ્રસ્તુત છે. આ પછી હું ૧૨મી આવૃત્તિને મહત્ત્વ આપું છું. એ સુધારાવેલી આવૃત્તિ નથી. પણ દલપતરામના જીવન દરમિયાનની એ છેલ્લી આવૃત્તિ ગણાય છે તરીકે એ જોવા જેવી ગણાય. તે પછી પિંગલની શોધિત આવૃત્તિ ૨૨મી છે. ત્યાં તો સ્પષ્ટપણે સુધારો કે. હ. ધ્રુવે જ કરેલો છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં ગુ. વ. સોસાયટી (હાલ ગુજરાત વિદ્યાસભા)ના આતિ. સેક્રેટરી લખે છે: “ચાલુ સારમાં પિંગલની નવી આવૃત્તિ છપાવતી વખતે સમયાનુસાર યોગ્ય ફેરફાર કરવાનું વાસ્તવિક જણાવાથી રા. વ. કેશવલાલ ધ્રુવને વિનંતિ કરતાં તેઓએ આજે પિંગલ નવેસરથી તપાસી જઈ ઘટતા ફેરફાર અને સુધારા કરી આપ્યા છે. . . . ” આના ઉપરની પાદટીપમાં લખેલું છે કે “એમણે સ્થાપ કરીને પ્રકરણ ૩ માં પ્રભાવતી તથા પૃથ્વી છંદ ઉપર પૃ. ૫૦ ને પૃ. ૫૬ માં ઉપયોગી ટિપ્પણી ઉમેરી છે. . . . ” આ આવૃત્તિથી પુસ્તકનું નામ ‘ગુજરાતી પિંગલ’ને બદલે ‘દલપત પિંગલ’ રાખવામાં આવ્યું જે અત્યારે ચાલુ છે. અત્યારે આની ૩૦મી આવૃત્તિ વેચાય છે તે ઉપર જણાવી તે ૨૨મીનું પુનર્મુદ્રણ છે. આ ૨૨મી આવૃત્તિમાં પણ અક્ષરમેઢ છંદોના તાલોનાં સ્થાનોમાં થોડા ફેરફારો થયા છે. આ ફેરફારનું કાર્ત્ત્વ કે. હ. ધ્રુવનું ગળવું કે નહીં તે પણ નિર્ણયપૂર્વક કહી શકાતું નથી. એ બનવા જોગ છે કે એમણે ફેરફારો કર્યા હોય અને એ બાબત ગળ ગણાવાથી પ્રસ્તાવનામાં ન નોંધાઈ હોય. જો તો અક્ષરમેઢ વૃત્તોના તાલો પર કદી કોઈનું ધ્યાન જ ગયું નથી.

પળ કે. હ. ધ્રુવનું કતૃત્વ હોય કે ન હોય, એ આવૃત્તિમાં તાલચિહ્નનું સ્થાનાંતર થયું હોય તો એ પ્રસ્તુત તો છે જ.

દાદલ દલપતરામે આપેલા પદ્યભારના સ્થાનનો નિર્દેશ કરતાં તેમના પિંગલની ચાર આવૃત્તિઓ ૪થી, ૭મી, ૧૨મી, ૨૨મીમાં આપેલાં સ્થાનોનો નિર્દેશ કરવો જોઈએ. જે જે છન્દમાં ભિન્નભિન્ન આવૃત્તિઓમાં તાલસ્થાનો ફરી ગયાં છે તે તે છન્દમાં હું તે તે આવૃત્તિની સંખ્યા મૂકી તાલસ્થાન બતાવીશ. જ્યાં ચારેય આવૃત્તિઓમાં તાલસ્થાન એનું એ રહ્યું હશે ત્યાં તે સ્થાન ઉપર દલપતરામના નામનો આચાર્ય 'દ' મૂકીશ. તે જ પ્રમાણે કે. હ. ધ્રુવને માટે 'કે' અને વર્વેને માટે 'વ' મૂકીશ. કે. હ. ધ્રુવનાં તાલસ્થાનો આગળ કહી ગયો તેમ તેમના 'પદ્યરચનાના પ્રકારો'ના લેખમાંથી લઈશ કારણ કે તેમણે ત્યાં જ સૌથી વધારે છન્દો પદ્યભારસ્થાન સાથે બતાવેલા છે. (સા. વિ. મા. ૨. પૃ. ૨૭૨ થી ૨૮૧) પણ જે થોડા દાક્ષિણ્યમાં તાલસ્થાનો 'પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના'માં આપ્યાં છે તેનો નિર્દેશ આલોચના શબ્દના આચાર્ય 'આ' થી કરીશ. વર્વે એ પોતાનાં તાલસ્થાનો તેમના 'ગાયન વાદન પાઠમાળા' પુસ્તક ૧, ના વિભાગ ૩ ના સ્કંડ ૧ છંદોગાન વિનોદ પ્રકરણ ૧ અક્ષરછંદ ગાનમાં આપેલ છે. (પૃ ૧ થી ૫૧.)

હવે હું ત્રીજા પ્રકરણમાં આપેલા છન્દોને એ જ ક્રમથી અને એ જ સંચિન્યાસથી એક પછી એક લઉં છું:

ઇન્દ્રવંશ :

વ	વ		
આ	આ	વ	વ
કે	કે	આ	આ
દ	દ	દ	દ
ગા ગા લ ગા ગા	લ લ ગા	લ ગા ગા	

ઉપેન્દ્રવંશમાં ભારસ્થાન બદલાતાં નથી. ત્રણેય ગ્રન્થકારો ઉપરનાં જ સ્થાનો આપે છે. અને એ બેમાં ઉપજાતિ પણ આવી જાય છે.

ઇન્દ્રવંશ :

વ	વ	વ	વ
આ	આ	આ	આ
દ	દ	દ	દ દ
ગા ગા લ ગા ગા	લ લ ગા	લ ગા લ ગા	

વંશસ્થમાં પળ ઉપર પ્રમાણે જ ભારસ્થાનો આવે છે. પછી ઉપજાતિ વિશે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી.

આ પછી વસંતતિલકા લઈએ :

ગ	કે	ગ	ગ
બ	૨૨	બ	બ
૧૨	૧૨	કે	કે
૭	૭	૨૨	૨૨
૪ ૨૨	૪	૭	૭
ગા ગા લ ગા	ગ ૪	૪	૪ ૪
લ લ લ ગા	લ લ ગા	લ લ ગા	લ ગા ગા

ચપલા :

૨૨	૨૨	૨૨	
૭	૭	૭	૨૨
૪ ૪	૪	૪	૭ ૪
ગા ગા લ ગા	લ લ લ ગા	લ લ ગા	

૧૨મી આવૃત્તિમાં દલપતરામના તાલ ૭મી પ્રમાણે છે. કે. અને બ.બે આ વૃત્ત આપેલું નથી.

રથોદ્ધતા :

આ			
૨૨	૨૨	આ	૨૨
૧૨	૧૨	૧૨	આ કે ૧૨
૭	૭	૭	૨૨ ૧૨ ૭
૪ ૪	૪	૪	૭ ૪ ૪
ગા લ ગા	લ લ લ ગા	લ ગા લ ગા	

આ. અને કે.ના તફાવત વિશે આ પ્રકરણમાં હું આગળ કહી ગયો છું. બર્વે આ વૃત્ત આપતા નથી.

સ્વામતા :

૨૨	૨૨	૨૨	૨૨
૭	૧૨	૧૨	૭
૪ ૪	૪ ૭	૪ ૪	
ગા લ ગા	લ લ લ ગા	લ લ ગા ગા	

के.नो मत निश्चित थई शकतो नथी. ब.मां आ वृत्त आपेलुं नथी.

मंजुभाषिणी :

के	के		के	के
२२	२२		के	२२ २२
७	७	७	२२	७ ७
ल ल गा	ल गा	ल ल ल गा	ल गा ल गा	

१२, ७ प्रमाणे छे. ४ मां आपेलुं नथी.

कलहंत :

के	के	के	
द	द	द	द
ललगा	लगा	लललगा	ललगागा

बर्वे आ छंद आपता नथी.

प्रमिताक्षरा :

के	के	के	के
द	द	द	द
ललगा	लगा	लललगा	ललगा

बर्वे आ वृत्त आपता नथी.

चन्द्रवर्त्म :

द द	द	द
गालगा	लललगा	ललललगा

के. अने ब.ए. आ वृत्त आप्युं नथी. एटले के आमां सरखामणी शक्य नथी.

प्रियंवदा :

ब		ब	
२२		२२	२२
४ ४ २२	४ २२ ४	४ ४	
ल ल ल गा	ल ल ल गा	ल गा ल गा	

૭ અને ૧૨માંનાં તાલસ્થાનો છાપવામાં ઝડી ગયાં જણાય છે. જે થોડાં છે તે ઉપર પ્રમાણે છે. ૨૨મી માં પુષ્કળ ફરક છે. કે. માં આ વૃત્ત આપેલું નથી. વ.માં બે જ તાલસ્થાનો છાપાયાં છે. પણ વધારે હશે ને ઝડી ગયાં હશે એમ લાગે છે.

દ્રુતવિલંબિત :

કે		વ		કે
૨૨		કે		૨૨
૧૨	૧૨	૨૨		૧૨
૭	૭	૭	કે	૭
૪	૪	૪	૧૨	૪
લ લ લ ગા	લ લ ગા	લ લ ગા	લ લ ગા	લ ગા

વ.માં બે જ તાલસ્થાનો વંચાય છે. વધારે હશે ને ઝડી ગયાં હશે એમ લાગે છે.

વિયોગિની કે સુન્દરી : સગવડ જાતર પહેલાં બે ચરણોનો ન્યાસ એક સઢંગ પંક્તિમાં લખું છું.

કે	કે	કે	કે	કે	કે	કે	
૨૨	૨૨	કે ૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨
૪	૪	૨૨ ૪	૪	૪	૪	ધ્રુ ૪	૪ ૪
લલગા	લલગા	લ ગા લ ગા	લ લ ગા ગા	લલગા	લ ગા લ ગા		

૪, ૭, ૧૨ સરસા જ છે. ૨૨માં થોડો ફેર છે. કે.માં થોડો ફેર છે. બવોં આ વૃત્ત આપ્યું છે પણ તેમાં તાલ દર્શાવ્યા નથી. ધ્રુ. વિશે આગળ કહી ગયો છું.

પુષ્પિતાગ્રા :

૨૨	૨૨		૨૨		૨૨	૨૨	૨૨	૨૨
૧૨	૧૨		૧૨ ૧૨ ૧૨		૧૨	૧૨	૧૨	૧૨
૭	૭		૭ ૭ ૭	૨૨	૭	૭	૭	૭
૪	૪	૪	૨૨ ૪ ૪ ૪	૪ ૭	૪	૪	૪	૪ ૪
લલલલલલગા	લ ગા લગા ગા	લ લલલગા	લલગા	લગા	લ ગા લ ગા	લ ગા	લ ગા	લ ગા

કે.એ ભારસ્થાનો દર્શાવ્યાં નથી. વ.એ આ વૃત્ત આપેલું નથી. પૃથ્વી હું ભેતો નથી કારણ કે દ.માં તેનું સ્વરૂપ દોષવાળું છે, અને કે.એ તેમાં ભાર-

સ્થાનો આપ્યાં નથી. એટલે સરસ્થામળી માટે અવકાશ નથી. નર્દતક પણ કોઈએ આપેલું નથી.

શાલિની :

૨૨	૨૨	૨૨	૨૨		
૭	૭	૭	૭	૭	૭
૪	૪	૪	૪	૪	૪ ૪
ગા ગા ગા ગા ।		ગા લ ગા		ગા લ ગા ગા	

૭ પ્રમાણે ૧૨ છે. ૨૨મીમાં છેવટના તાલો છપાયા નથી એમ લાગે છે. કે.એ આ છંદનું નિરૂપણ કરેલું છે પણ ભારસ્થાન બતાવ્યાં નથી. બ.એ છંદ લીધો નથી.

વૈશ્વદેવીમાં દલપતરામનાં ભારસ્થાનો ચારેય આવૃત્તિમાં એક જ છે, પણ કે.માં તેનાં ભારસ્થાન દર્શાવ્યાં નથી, અને બ.એ એ આપેલ નથી એટલે એને અહીં સ્થાન આપતો નથી.

મંદાક્રાન્તા :

વ		વ		વ		
૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨
૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪ ૪
ગા ગા ગા ગા ।		લ લ લ લ લ ગા ।		ગા લ ગા ગા લ ગા ગા		

૭ અને ૧૨, ૪ પ્રમાણે છે. ૨૨માં થોડો ફેર છે. કે. છંદનું સ્વરૂપ આપે છે પણ કે.માં કે.આ.માં ભારસ્થાન દર્શાવ્યાં નથી. બ.નાં કેટલાંક તાલ-સ્થાનો ઊઠી ગયાં હોવાનો સંભવ છે.

સ્રગ્ધરા :

વ	વ		વ			વ
૨૨	૨૨	૨૨	૨૨		૨૨ ૨૨	૨૨
૭	૭	૭ ૭	૭	૭	૨૨ ૭ ૭	૭
૪	૪	૪ ૪	૪	૪	૭ ૪ ૪	વ ૪ ૪

ગા ગા ગા ગા લ ગા ગા । લ લ લ લ લ લ ગા । ગા લ ગા ગા લ ગા ગા

૧૨નાં સ્થાનો ૭ પ્રમાણે છે. કે.માં ભારસ્થાનો બતાવ્યાં નથી. બ.નાં કોઈ સ્થાનો ઊઠી ગયાં હશે એમ સ્વીકારીએ તો પણ સ્થાનોમાં ફરક સ્પષ્ટ છે.

માલિની :

વ		વ		વ		વ	
૧૨	૧૨	૧૨		૧૨	૧૨		૧૨
૪	૪	૪	૪	૪	૪	વ	૪ ૪
લ	લ	લ	લ	લ	લ	ગા	ગા

૭નાં સ્થાનો માત્ર એક જ જગાએ ૧૨થી જુદાં પડે છે, તેને છાપની મૂલ હું ગણું છું. ૨૨, ૧૨ પ્રમાણે જ છે. કે.માં ભારસ્થાનો દર્શાવ્યાં નથી.

હરિણી :

વ		વ		વ			
૨૨	૧૨	૨૨		૨૨			૨૨
૨૨	૭	૭	૭	વ	૭	વ ૨૨ ૭	વ ૭
લ	લ	લ	લ	લ	ગા	ગા	ગા

૭ પ્રમાણે ૧૨નાં ભારસ્થાનો છે. ૨૨નાં જરા જુદાં છે. કે.માં ભારસ્થાન આપેલાં નથી.

સુવદના દલપતરામે અને વર્વેએ આપેલું નથી એટલે લેતો નથી. તેમ જ પ્રહરિણી પણ દલપતરામે અને વર્વેએ આપેલું નથી એટલે લેતો નથી. પ્રભાવતી દલપતરામે આપેલું છે પણ તેનું સ્વરૂપ પ્રચલિત પ્રભાવતી કે રુચિરાથી ભિન્ન છે, તેમ જ વર્વેએ લીધેલું નથી માટે અહીં લેતો નથી.

શિશિરિણી :

ગ		ગ		ગ			
વ	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨
૨૨	૪	૪	૪ ૪	૪	૨૨	૪ ગ	૪
લ	ગા	ગા	ગા	ગા	લ	લ	લ

૭ અને ૧૨નાં ભારસ્થાનો ૪ પ્રમાણે છે. ૨૨નાં ભિન્ન છે તે આપ્યાં છે. ઉપર વતાવેલાં વ.નાં સ્થાનો અક્ષરછંદગાન પૃ. ૩૭મેથી લીધેલાં છે. ધૃ. ૧૦૮ ઉપર જ ભિન્ન સ્થાનો વતાવે છે તે આગળ કહી ગયો છું. ગ સંજ્ઞાથી જ સ્થાનો અહીં ફરી વતાવું છું. વીજા યતિચંડનો સાતમો ગુરુ વર્વેએ જ સ્વતંત્ર સંધિ હોય તેમ છૂટો લખેલો છે તે સત્તાલ છે કે નહીં એવો પ્રશ્ન થાય પણ વર્વે એકલા ગુરુને પણ સંધિ ગણે છે અને દરેક સંધિના

આધાક્ષર પર તાલ ગણે છે એ દૃષ્ટિએ ત્યાં તાલ ગણવો જોઈએ. કે.માં સ્થાનો આપ્યાં નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિત :

વ	વ	વ	વ	વ	વ	વ
૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭
૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪

ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગાગાલગા ગાલગા

૧૨ અને ૨૨નાં ભારસ્થાનો ૭ પ્રમાણે જ છે. કે.માં સ્થાનો દશવિલાં નથી.

આટલાં વૃત્તોની સરસામણી માટે ત્રણેય લેખકોનાં પુસ્તકોમાંથી સામગ્રી મળી શકે છે. કે. હ. ધ્રુવમાંથી મળતી સામગ્રી જોતાં એક પ્રકારનો અસંતોષ રહે છે. સંધિના અસ્તિત્વ વિશે ચોલનાર એ જ પહેલા છે. તેમણે 'પદ્યરચનાના પ્રકારો'નો લાંબો નિબંધ લખ્યો છે અને 'ઐતિહાસિક આલોચના'નું મોટું પુસ્તક લખ્યું છે છતાં તેમણે વધાં વૃત્તોના સંધિઓ આપ્યા નથી. 'પદ્યરચનાના પ્રકારો'ના લેખ પછી તેમણે ક્યાંઈ અભિપ્રાય બદલાવ્યો કે નહીં તે સ્પષ્ટ કર્યું નથી. રચોદ્ધતાના ન્યાસમાં પૂર્વ અને અપર કથનમાં ફેર પડે છે તે મેં શોધી બતાવ્યું છે. તે ઉપરાંત એ કે તેમણે જેટલા છંદો વિશે લખ્યું છે તે વધાના સંધિઓ અને પદ્યભાર પણ તેમણે બતાવ્યા નથી. 'પદ્ય-રચનાના પ્રકારો'ના લેખમાં ક્યાંક સંધિ અને ભાર આપે છે ક્યાંક નથી આપતા. ક્યાંક આપણે એવી અપેક્ષા ઊભી કરી પાછા નથી આપતા ! જેમ કે ઉપેન્દ્રવચ્ચાનું અને ઇન્દ્રવચ્ચાનું દૃષ્ટાન્ત આપી પછી લખે છે : "ઉપેન્દ્રવચ્ચામાં પહેલાં ને છેલ્લાં પાંચ રૂપ એનાં એ છે. એ બે સંધિ એક લઘુથી મધ્યમાં જોડાય છે. સંધિ આકારમાં મળતા છે, પણ ઉચ્ચારણમાં ભિન્ન છે. પૂર્વસંધિમાં પહેલું અને ચોથું રૂપ જોરવાર છે." (સા. વિ. ૨, પૃ. ૨૭૨) અહીં પહેલાં પાંચ રૂપોમાં પદ્યભાર દર્શાવ્યો નથી. સાથે સાથે કહ્યું છે કે છેલ્લાં પાંચ રૂપ એનાં એ હોવા છતાં, તેનું ઉચ્ચારણ જુદું છે, અર્થાત્ એમાં પદ્યભાર જુદો આવે એવું સૂચન કર્યું પણ એ ઉચ્ચારણ કઈ રીતે જુદું છે, અને એમાં પદ્યભાર ક્યાં આવે એ કશું કહ્યું નહીં. સંઘંડ છંદોમાં પ્રસિદ્ધ શાલિની, પ્રહર્ષિણી, માલિની, મંદાકાન્તા, શિશ્વરિણી, હરિણી, શાર્દૂલવિક્રીડિત, સુવદના, સ્તગ્ધરા એમાં ક્યાંઈ સંધિ ન બતાવ્યા તેમ પદ્યભાર ન દર્શાવ્યો, અને તેનાથી ઘણા ઓછા પ્રસિદ્ધ પથ્યા, પ્રમદા, રમણીયક, જલોદ્ધતગતિ, કામા, મધ્યક્ષામામાં વધુ બતાવ્યાં. ત્યારે પ્રસિદ્ધ વૃત્તો વિશે એમના મનમાં સંધિના સ્વરૂપ વિશે સંદેહ છે એમ માનવું ? સ્વરૂં તો એનાં જ સંધિ-પદ્યભારો આપવાં જોઈએ કારણ કે પ્રસિદ્ધ

અને પરિચિત હોવાથી યોચનાર એ તરત સમજી શકે અને ચકાસી જુએ. પ્રહર્ષિણીનું દુષ્ટાન્ત આપી લખે છે: “આમાં પ્રથમ સંહને છેડે ને વીજા સંહને આરંભે પણ જોરદાર રૂપ છે. જોરદાર રૂપ સહંગ ચોલવાની અગવડ દૂર કરવાને યતિ વિવક્ષિત છે.” પણ યતિની વસ્ત્રે વાજુનાં એ બે સ્થાનો ઉપરાંત પદ્યમાર વીજે ક્યાં છે તે ન કહ્યું.

અને કે. હ. ધ્રુવે જલોદ્યતગતિ અને મધ્યક્ષામા જેવા છંદોને અના-વૃત્તસંધિ ગણી તેમના સંધિઓની અને અંતર્ગત પદ્યમારની ચર્ચા કરી છે, ત્યાં મારે તેમની સાથે સિદ્ધાન્તનો ભેદ છે, એમ અહીં ટૂંકામાં પણ તોંધવું આવશ્યક છે. એ છંદોનો મેઝ માત્રાસંધિઓનો છે અને તેમાં અનાવૃત્તસંધિ આરોપવા એ ભ્રામક છે. અન્યથા આ સંબંધી મેં કહેલું છે એટલે અહીં વિશેષ કહેતો નથી. (ગત. પૃ. ૧૯૩-૧૪)

અને સામગ્રી જેવી મઝી છે તેવી ઉપરથી પણ એટલું સમજાયે કે વૃત્તોમાં પદ્યમાર કે તાલ આવે છે એમ માનનારા આ ત્રણેય છંદોવિદોના પદ્ય-માર વધુ થોડાં વૃત્તોમાં સરખા ડૂતરે છે. દ્વન્દ્રવચ્ચા ઉપેન્દ્રવચ્ચા દ્વન્દ્રવંશા વંશસ્વમાં માની લઈએ કે ત્રણેયમાં એકવાક્યતા છે. પણ પ્રસિદ્ધ વસંતતિલકામાં દલપત પિંગલની જુદી જુદી આવૃત્તિઓમાં ફરક છે અને ધ્રુવ અને બર્વેનાં સ્થાનોમાં પણ ફરક છે. વૃત્તોમાં બે ત્રણ સ્થાન ઉપર ત્રણેયના તાલો એક જ સ્થાને આવતા હોય તેવી આ તાલ કે પદ્યમારના મતને સમર્થન મઝી જતું નથી, કારણ કે પંક્તિમાં એક કે બે જગાએ જરા પણ ભેદ હોય તો જાણી પંક્તિના સંધિઓમાં મઝતાપણું ન આવી શકે. અર્થાત્ એ સ્થાનો સંધિ ઓઢ-જવાને ઉપયોગી ન બની શકે. દાસ્રલા તરીકે, પદ્યમારથી સંધિઓ છૂટા પડે છે એમ માની આપણે વસંતતિલકાના પહેલા અઠ અક્ષરોના જ સંધિ પાઢવા જઈએ તો

દલપતરામ પ્રમાણે : ગાગાલ ગાલ લલગા

બર્વે પ્રમાણે : ગાગા લગાલ લલગા

ગ પ્રમાણે ગાગાલગા લલલગા

કે. હ. ધ્રુવ પ્રમાણે ગા ગાલ ગાલ લલગા

એમ ભિન્ન ભિન્ન પડે. આ રીતે જોતાં જણાશે કે એકવાક્યતાની મંડનશક્તિ કરતાં ભેદની સંહનશક્તિ ઘણી વધારે છે. અને અહીં તો વૃત્તોમાં એકવાક્યતા કરતાં ભેદના જ દાસ્રલા વધારે છે એટલે સ્પષ્ટ થશે કે પદ્યમાર કે તાલથી સંધિઓ જુદા પડે છે એવા તર્ક પર સંધિઓ રચી શકાય એમ નથી. અને કે. હ. ધ્રુવે સંધિઓમાં તાલ પ્રયમાક્ષર પર આવે કે ગમે તે અક્ષર પર

આવે એ સંબંધી સંદિગ્ધ વિધાનો કરેલાં હોવાથી સંધિનો પદ્યભાર સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નિશ્ચિત કરી શકાતો નથી, અને પછી સંધિના સ્વરૂપનિર્ણય માટે વીજું કોઈ અવલંબન તેમના તરફથી મળતું નથી.

ઘટલે ભારતસ્ત્વના અવલંબન વિના સંધિઓ નિર્ણીત કરવાને કોઈ પદ્ધતિ છે કે નહીં તે જોવું રહ્યું. અને એવું કોઈ તત્ત્વ મળી આવે તો તેનો પ્રયોગ ભારતસ્ત્વ તરફ દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના કરવો જોઈએ એ દેખીતું છે.

આવું તત્ત્વ છે એમ હું માનું છું. આપણે જોયું કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પદ્યરચનાનો એકમ શ્લોક છે. શ્લોકને અંતે લાંબી વિલંબનાત્મક તેમ જ વિરામાત્મક યતિ છે. શ્લોકાર્ધનો અંત પણ એવો જ છે, જો કે ત્યાં વિલંબન તથા વિરામ શ્લોકાન્ત કરતાં જરા ટૂંકો હોય. એકી ચરણને અંતે વિરામ નથી માત્ર વિલંબન છે એમ હું માનું છું અને મધ્યપતિને સ્થાને તેથી પણ ટૂંકું વિલંબન છે એમ હું માનું છું તે હું આગળ કહી ગયો. આ રીતે અહીં સુધી શ્લોકના પૃથક્કરણનું તત્ત્વ પઠનમાં ભિન્નભિન્ન સ્થાને આવતું વિલંબન ઠરે છે. તો એથી આગળ પૃથક્કરણ કરવામાં પણ એ જ તત્ત્વનું અવલંબન કરી શકાય. અર્થાત્ પઠનમાં સ્વાભાવિક રીતે વિલંબન આવવાથી જે અક્ષર-જૂથો છૂટાં પડે છે તે જ સંધિઓ. હવે આ વિલંબન ગુરુના ઉચ્ચારણથી જ શક્ય બને છે. અત્યાર સુધીના શ્લોકના પૃથક્કરણમાં દરેક અંગ કે ઉપાંગને અંતે આપણે ગુરુ જ આવતો જોયો છે. તો આ સંધિઓમાં પણ અંતે ગુરુ આવે એમ સ્વાભાવિક રીતે જ નિષ્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ સંધિને અંતે ગુરુ જ હોય. પઠનમાં અક્ષરજૂથો સ્વાભાવિક રીતે થોડા વિલંબનથી જુદાં પડે છે અને તેને અંતે ગુરુ હોય એટલા ઓછાણથી આપણે હવે સંધિઓના સ્વરૂપ-નિર્ણયનો પ્રયત્ન કરી જોઈએ. એમ કરવાથી મળી આવતા સંધિઓથી વૃત્તોના મેઢ ઉપર કંઈક પણ પ્રકાશ પડે તો આ સંધિઓને વૃત્તોના સાચા અવયવો ગણવા જોઈએ.

ઉપરના નિયમથી આપણે સંધિઓનું અન્વેષણ શરૂ કરીએ. આ નિયમ પ્રમાણે કેવળ લઘુનો કોઈ સંધિ હોઈ શકે નહીં, અને દરેક સંધિને અંતે ગુરુ હોય જ. આટલાથી જ કેટલાંક વૃત્તોના સંધિઓ વધુ સહેલાઈથી પઢી શકશે. સમગ્રદની ક્ષાતર હું સૌથી પહેલો દ્રુતવિલંબિત લઈશ. તેના ન્યાસમાંથી સંધિઓ છૂટા પાડવા સહેલા છે. આપણા નિયમને અનુસરતાં તેમાં લગા લગા લલલગા એવા ત્રણ સંધિઓ તરત જણાય છે. પ્રમિતાક્ષરમાં એ જ સંધિઓ જરા જુદે ક્રમે જણાશે, અર્થાત્ સંધિઓ એ જ છે. આ ઉપરથી સંધિઓમાંથી વૃત્તો કેમ રચાય છે તેનો કંઈક સ્થાલ આવશે. આની પાસે

હરિણીનો ઉત્તર ઁંડ મૂકી જોઈશું તો જણાશે કે તે ઉપરના જ સંધિઓમાંથી બનેલો છે: લગા લલગા લગા. આ સંધિઓ સાથે નર્દટકનો ત્યાસ સરલાવી જોઈશું તો જણાશે કે પ્રથમ સંધિ લલલલગા સિવાય તેમાં ઉપરના જ સંધિઓ આવે છે. એ જ સંધિ ચન્દ્રવર્ત્તમાં અંતે આવે છે, જો કે એ વૃત્તનો મેઢ હું સુંદર નથી ગણતો. આગલ જઈ જોઈશું તો પ્રહરિણીના ઉત્તર ઁંડમાં પણ એ છે. લલલલગા લગા લગાગા. અહીં ઉપસંહાર લગા લગાગાથી થાય છે. ઉપર આવી ગયેલ લગા ક્વચિત્ જ અંતે વપરાય છે—માત્ર દુતવિલંબિત હરિણી એ વેમાં જ વપરાયો છે. બાકી તો એ ષળી જગાએ મધ્યમાં કે આદિમાં આવે છે. અને વિશેષ એ કે તે ષળી જગાએ પાંચ કે વધારે માત્રા-વાળા સંધિનો અગ્રસર બને છે. હરિણીમાં લગા પછી લલગા ચાર માત્રાનો આવે છે. પણ મંજુભાષિણી કલહંસ પ્રમિતાધરા ચાર્દૂલવિક્રીડિત પૃથ્વી નર્દટક વધામાં તે લલલગાનો અગ્રસર બને છે. અને માલ્યભારા પુષ્પિતાગ્રા ઔપચ્છન્દસિક પ્રહરિણી એમાં એ લગાગાનો અગ્રસર બને છે. લગા આગલ કહ્યું તેમ ઉપસંહારમાં ઓછો જ વપરાય છે પણ તેનું અમ્યસ્ત રૂપ લગાલગા ઉપસંહારમાં સારી રીતે આવે છે. ઇન્દ્રવંશા, વંશસ્થ, રથોદ્ધતા, પ્રિયંવદા, વિયોગિની, અપરવક્ત્ર, રુચિરા અને ગળીએ તો અનષ્ટુપનો સમપાદ એમાં લગાલગા અંતે આવે છે. લગાની પેઠે જ લલગા પણ અંતે ઓછું જ વપરાય છે. ચપલામાં તે અંતે આવે છે. પણ ચપલાનો મેઢ સુંદર જણાતો નથી, તેને વસંતતિલકાનો અંત્ય સંધિ લગાગા કાપીને બનાવ્યો લાગે છે, અને એને જાણે સારા ઉપસંહારની લાગી રહી જાય છે. તે સિવાય તે પ્રમિતા-ધરામાં અને નર્દટકમાં આવે છે. પણ નર્દટકમાં લલગાનું અમ્યસ્ત રૂપ આવે છે એમ કહી શકાય. ત્યાં લલગા બે વાર આવે છે. ઉપર આવી ગયો તે લગાગા સંધિ ઉપસંહારમાં સારો વપરાય છે. ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રા, વસંતતિલકા, માલ્ય-ભારા, પુષ્પિતાગ્રા, ઔપચ્છન્દસિક, પ્રહરિણી એ વધામાં અંતે લગાગા છે. આ પછી રથોદ્ધતા લઈએ. તેમાં આગલ આવી ગયેલા લલલગા અને લગાલગા આવે છે. તે બાદ કરતાં બાકી રહેતો ગાલગા સ્વીકારવાનો રહે છે. હવે પૃથ્વી લઈએ. તેમાં લગા લલલગા લગા લલલગા આટલા સંધિઓ પડતાં સુધી કશી મુશ્કેલી નડતી નથી. પછી લગાગાલગા આવે છે. તેમાં સંધિ કઈ રીતે પાડવા? લગા ગાલગા એમ કે લગાગા લગા એમ? એક સાથે બે ગુરુ આવવાથી આ મુશ્કેલી ઊભી થઈ. હું પઠન ઉપરથી તેમ જ અત્યાર સુધીના સંધિઓના વ્યાપારો જોઈ લગા ગાલગા એમ સંધિ છૂટા પાડું. લગાગા લગા એમ કરવા જતાં પડતો લગાગા પણ અલબત્ત સ્વીકારેલો સંધિ છે. પણ પછી રહેતો લગા ઉપસંહારાથે વધુ વપરાતો નથી. અને લગા ગાલગા એમ વ્યવસ્થા

કરતાં લગા એક પંચમાત્રક સંધિનો અગ્રસર બને છે. અને ગાલગા રૂપને આપણે એક જગાએ જોયું છે અને અન્યત્ર પણ જોઈશું અને તે અહીં પણ જણાય છે. વઢી પૃથ્વીની સમગ્ર રચના જોતાં તેમાં ૩+૫ માત્રાના સંધિઓનાં આવર્તનો દેખાય છે : લગા લલલગા લગા લલલગા; તો આ પણ જરા જુદા સ્વરૂપનું ૩+૫ માત્રાનું એક આવર્તન થઈ રહે છે :— લગા ગાલગા. એટલે પૃથ્વીના સંધિઓ એ પ્રમાણે જ સમગ્ર યોજનામાં વેસતા જણાય છે. વઢી ગાલગા અન્યત્ર પણ એક જગાએ અંતે વપરાયો છે, — ક્ષમામાં — જોકે એ વહુ વપરાયેલું વૃત્ત નથી. (ગત પૃ. ૧૯૪) ત્યાં પણ ઉત્તર ઝંડમાં ગાલગાગાલગા એમ છે. આને ઓ ગાલગાનું અભ્યસ્ત રૂપ ન ગણીએ તો ગાલગાગા લગા એમ સંધિઓ કારધા પડે છે, અને લગા ઉપસંહારક્ષમ સંધિ નથી. એક વીજી રીતે પણ ગાલગા સ્વીકારવાની આવશ્યકતા છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં પુટ અને શરમા નામનાં બે વૃત્તો છે. તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે :

પુટ : લલલલલલગાગા । ગાલગાગા

શરમા : ગાગાગાગા । લલલલલગા । ગાલગાગા*

મ. ના. ગા. ઘો. ૨, ૧૫, ૭૮-૭૯ તથા ૯૧-૯૨.

આ વગ્ને વૃત્તોમાં અંત્યઝંડમાં માત્ર ગાલગાગા આવે છે. એટલે એને જ સંધિ તરીકે સ્વીકારી લેવો રહે છે. એમાંના ગાલગાને સંધિ ગણી તે પછી ગાને છૂટો રાખવો અથવા તે એક જ અક્ષરનો સંધિ ગણવો એ ઉપપન્ન નથી. કારણ કે જો એક જ અક્ષરનો સંધિ ગણવા આપણે તૈયાર હોઈએ તો પછી લ અને ગા એ બંને જ સંધિ ગણી લઈ પછી કશું કરવાનું રહેતું નથી. અર્થાત્ સંધિઓ ઠીક ઠીક મોટા હોય તો જ તેને સ્વીકારવાનો અર્થ છે નહિતર ત્ર્યક્ષર ગણ તો પિગલના સમયથી મોજૂદ હતો જ ! અને વઢી વીજા સંધિઓ સાથે એક જ અક્ષરનો સંધિ ગણવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા મને ક્યાંઈ જણાતી નથી. એટલે હું ગાલગાગાને અહીં સંધિ ગણું છું. અને એક વાર એ સ્વીકૃત સંધિ બનતાં શાલીનીગોત્રમાં અંત્યઝંડમાં આ ગાલગાગાનો પુરો-ગામી ગાલગા સ્વીકારવો જ પડે છે. એ રીતે ગાલગાની અનેક રીતે ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. એટલે પૃથ્વીમાં લગા લલલગા લગા લલલગા લગા ગાલગા એમ સંધિઓ પડ્યા. ગાલગા પૃથ્વીમાં અંતે આવે છે તેમ શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં

૪. આ છન્દનો પ્રયોગ 'સૌન્દરનંદ'માં છે તે નોંધીને તેનું નામ પિગલોમાં ઉપ-લમ્પ નથી એમ કહી કે. હ. ધ્રુવ એ શ્લોકમાંનો 'અપ્રમત્તા' શબ્દ પકડી છન્દનું નામ 'અપ્રમત્તા' પાડે છે (જુઓ પ. ગૈ. આ. પૃ. ૨૧૧). ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં તે શરમા નામથી છે તે તરફ તેમનું ધ્યાન નહીં ગયું હોય એમ જણાય છે.

પળ અંતે આવે છે. તેનો ઉત્તરખંડ ગાગાલગાલગા છે. આને ઉપર વતાવ્યા પ્રમાણે ન વછોડીએ તો ગાગા લગાગા લગા એમ સંધિઓ કરવા પડે છે અને લગા અંતને માટે યોગ્ય નથી. એટલે ગાગાલગા ગાલગા એમ સ્વીકારવું યોગ્ય છે. અને બોલવામાં પળ એ જ સંધિઓ વરતાય છે. અહીં જેમ ગાગાલગા ઉત્તરખંડનો આદ્ય સંધિ છે તેમ જ તે વસંતતિલકામાં પળ આદ્ય સંધિ છે. ગાલગાને પૃથ્વીમાં આપણે ચરણાન્તે આવતો જોયો, તેમ તેને મધ્યમાં આવતો પળ જોયો, શાલિનીગોત્રના ઉત્તરખંડમાં, તેમ જ તેને આદિમાં આવતો પળ જોયો, રચોદ્ધતા-સ્વાગતાની જોડીમાં. આ જોડકામાં ગાલગા લલલગા એ બે સંધિઓ સમાન છે. પહેલામાં અંત્યસંધિ લગાલગા આપણે જોઈ ગયા છીએ, તેની જગાએ બીજામાં આવતો લલગાગા સ્વીકારવો બાકી રહે છે. કલહંસમાં પળ તે અંત્યસંધિ બને છે. વિયોગિની માત્યાભારા અને ઔપચ્છન્દસિકની સમ પંક્તિમાં પળ તે આવે છે—જો કે માત્રાવિભાગમાં. હવે અત્યંત વૃત્તોમાં માત્રા ઇન્દ્રવજ્રા કુટુંબ જોવું રહ્યું. ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રાના અંત્ય બે સંધિઓ લગા લગાગા તો તરત પરસ્પૃષ્ટ આવે છે. વસંતતિલકામાં પળ અંતે એ બે સંધિઓ જ આવે છે. તેમ જ ઇન્દ્રવંશ-વંશસ્થમાં અંતે લલગા લગાલગા આવે છે. પ્રશ્ન આ પહેલાંના સંધિઓનો રહ્યો. તેમાં ઇન્દ્રવજ્રા અને ઇન્દ્રવંશના આદિના ગાગાલગાગાને કેમ છોડવો એ જ પ્રશ્ન છે. અલબત્ત ગાગા અને લગાગા કરી શકાય એમ છે પણ હું ગાગાલગાગાને એક જ સંધિ ગણવો ધધારે અનુકૂળ ગણું છું. એક તો હું એને જ પ્રાચીન, પંચાક્ષરે યતિવાળા, ટ્રૅપ્ડુમનું બીજ ગણું છું. (ગત પૃ. ૬૦) પણ બીજી રીતે જોતાં આ સંધિમાંથી અન્યાયર સંહિત થતાં તેને વસંતતિલકાનો આદ્ય સંધિ ગાગાલગા બતાવી શકાય અને એ ગાગાલગાનો આદ્ય અક્ષર સંહિત થતાં નિષ્પન્ન થતા ગાલગાને રચોદ્ધતા-સ્વાગતાનો આદ્ય સંધિ બતાવી શકાય, માટે હું એને એ જ રૂપમાં રાખવા ઇચ્છું છું. ગાગાલગાગા સ્વીકાર્યા પછી ઉપેન્દ્રવજ્રા અને વંશસ્થના સંધિઓ લગા લગાગા થશે, જ્યાં વઢી લગા પંચમાત્રક સંધિનો અગ્રસર બને છે. વસંતતિલકાના સંધિઓ આને પરિણામે ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા થશે.

હવે અત્યંત વૃત્તો જોઈ જઈએ. તેમાં આપણે જોયું કે શાલિની કુટુંબનો અંત્ય યતિખંડ ગાલગા ગાલગાગાનો બનેલો છે. શાલિનીના પૂર્વખંડ ગાગાગાગાને એક સંધિ ગણવો કે ગાગા ગાગા એમ બે ગણવા? અલબત્ત બે ગણવા હોય તો ગણી શકાય, દલપતરામ અને વર્ષે તેને બે ગણતા જણાય છે, પણ ગાગાને એ રીતે સ્વતંત્ર ગણવા છતાં, હું તેના અમ્યસ્ત રૂપ ગાગાગાગાને એક સંધિ તરીકે સ્વીકારું—લગાલગાની પેઠે. એમ કરવાનું કારણ એ કે તે આજ્ઞા શાલિની

ગોત્રમાં આદિમાં એ જ રૂપે આવે છે. સ્વઘરામાં પહેલા સાત અક્ષર પછી યતિ આવે છે ત્યાં સ્પષ્ટ રૂપે ગાગાગા અને લગાગા બે સંધિઓ ભેગા થયા દેખાય છે. શિલ્લરિણીમાં પણ પૂર્વઘંડમાં લગા અને ગાગાગા એમ સંધિઓ કરવા હું યોગ્ય ગણું છું. લગા એવી રીતે મોટા સંધિનો અગ્રસર બનવા યોગ્ય છે. એ પછી ગુરુઓમાં આપણે ક્યાંઈ ચાર ગુરુથી મોટો સંધિ ગણવાની જરૂર પડતી નથી. લઘુઓમાં અત્યંતક ઘંડોમાં આપણે હજી મુઘી સૌથી લાંબો લલલ-લગા નદંટકમાં જોયો. એથી વધારે લઘુવાળા અત્યંતકમાં આવતા નથી, જો કે આ સયતિક પ્રહર્ષિણીમાં પણ આવે છે. આથી વધારે લઘુની સંસ્થાના સય-તિકમાં જ આવે છે, — મંદાક્રાન્તા અને હરિણીમાં લલલલલગા, સ્વઘરામાં લલલલલલગા, માલિનીમાં લલલલલલગાગા. શિલ્લરિણીમાં યતિ પછીના ઘંડના સંધિઓ હું લલલલલગાગા અને લલલગા એમ કરું. હું આગળ કહી ગયો તેમ પઠનમાં જેમ ઉપર પ્રમાણે અલ્પ ચિલ્લન બે ગુરુ પછી ધાય છે તેમ પહેલા ગુરુ પછી પણ કોઈ કરે છે, એ પઠનને અનુસરતાં સંધિઓ લલલલલગા ગાલલલગા કરવા પડે. પણ ગાલલલગા બીજે ક્યાંઈ વપરાયેલ નથી, ત્યારે લલલગા આપણને અનેક જગાએ મળે છે. સ્વં તો ગાલગામાં બે ગુરુ વચ્ચે એક લઘુ આવે છે, તે કરતાં વધારે લઘુઓ વચ્ચમાં આવી કોઈ લઘુગુરુનો સંધિ બનતો નથી. ગાલલગા ક્યાંઈ વપરાતો નથી, — હા, વંશપત્રપતિમાં છે, પણ એને હું સુન્દર ઘંડ નથી ગણતો, એને હું નદંટકની ઓછી સુન્દર વિકૃતિ ગણું છું અને એ ગોત્રના ઘંડોની આઠ ચાર માત્રાને હું માત્રાગર્ભ ગણું છું એટલે ગાલલગા સ્વીકારતો નથી. આ જ રીતે ગાલલગા વૈતાલીયના માત્રા-વિભાગમાં પણ આવે છે (જુઓ ગત પૃ. ૧૨૧-૩૦). ચાર ગુરુથી ટૂંકો સંધિ ત્રણ ગુરુનો, તે પ્રહર્ષિણીના પૂર્વઘંડમાં યતિ પૂર્વે એકલો જ આવે છે, અને શાર્દૂલવિક્રીડિતના આદિમાં પણ આવે છે, જોકે ત્યાં તેની પછી યતિ નથી પડતી. આ પછી હું મુવદના લઙ્ઃ તેના પહેલા બે યતિ-

૫. અને નરસિંહરાવનું સમર્થન છે. શિલ્લરિણીના ઉત્તરઘંડમાં તેઓ નીચે પ્રમાણે તાલ નાચી બતાવે છે. ('નૃપુરસ્કાર', આ. ૨, પૃ. ૧૬૩ ધ્રુવઢ કાવ્ય ઉપરની ટીકામાં)

	ધનતિમિરમાં તારક તરે	
અર્ષાત્		
	લલલલલગાગા	લલલગા

અહીં સ્પષ્ટ રીતે તાલથી સંધિઓ છૂટા કર્યા છે. — બવેની પેઠે. બવે પણ અહીં છેલ્લો સંધિ લલલગા ગણે છે.

खंडो स्रग्धराणा ज छे. अंत्य खंडमां गागाललगा आवे छे. आने गागा लललगा एम हुं विभजवानुं पसंद करूं, बभे आपणने परिचित छे. छए अक्षरनो एक संधि न स्वीकारूं कारण के ते बीजे क्यार्ई देखातो नथी. एने स्वीकारवो, ए तर्कनी परिभाषामां कहूं तो, गौरवदोष छे. बाकीमां वैश्वदेवी रह्यो जेनो उत्तरखंड शालिनीनो छे, अने पूर्वखंडमां पांच गुरुओ छे. ते शालिनी जेवो संवादी नथी, छतां वपराय छे, अने तेना संधिओ गागागा गागा एम करवा योग्य जणाय छे. जोके एक ज वृत्त आवुं होवाथी बीजा वृत्तोंनी सरखामणी करी संधि नक्की करी सकाय एम नथी; गागा गागागा एम पण करी सकाय.

आ रीते निष्पन्न थयेला संधिओने एकत्र करी जोतां अयतिक वृत्तोंमां नीचेना संधिओ मळे छे: लगा, (द्विर्भावथी) लगालगा, ललगा, लललगा, ललललगा, लगागा, गालगा, ललगागा, गागा, गागालगागा, गागालगा. आमांनो घणा सयतिकमां पण वपराय छे. पण आं सिवावना नीचे दखाविला मात्र सयतिकमां ज वपराय छे: गागागा, गागागागा, लललललगा, ललललललगा, ललललललगागा, ललललललगागा. एटले सयतिक छंदोनो बंध संधिनी दृष्टिए पण अयतिकथी जुदो पडे छे.

आ संधिओ छंदना घटक होवाथी सामान्य रीते एम कही सकाय के जो वृत्तनी पक्ति अधूरी मूकवी होय, तो ते कोई पण एक संधि पूरो थये ज शोभे तेवी रीते अधूरी मूकवी जोईए. घणा दाखलामां में एम ज थयेलुं जायूं छे.

आ प्रमाणे स्वाभाविक पठनमां आवता विलंबनथी तंत्रशुद्ध संधिओ पाडी सकीए छीए: ए संधिओ अनेक वृत्तोंमां वपरायेला मळी आवे छे. अने तेथी वृत्तोंनां बंधारणमां रहेला समान असमान अंशो ववारे स्फुट थाय छे. हजो आ संधिओनी विशेष उपपत्ति आपणे आ पछी आवता नवा छन्दोंना प्रकरणमां जोईशुं.

हवे हुं अर्वाचीन छन्दःशास्त्रीओए चर्चल पद्यभार के तालनो प्रश्न हाथमां लउं छुं. आ संबंधी मारे प्रथम ए कहेवानुं के उपरना संधिओ स्वीकारी लीखा पछी तालना कोई विशेष तत्त्वने स्वीकारवानी जरूर रहेती नथी. अमुक जातनो भार के जोर आ संधिओने एकबीजावी भिन्न करी बोलवामां आवश्यक बने छे. दाखला तरीके एक संधि पछी बीजो संधि शरू थाय त्यारे ए नवो संधि शरू करवाने माटे वाग्यन्त्रने नवो प्रयत्न करवो पडे छे. अने ते ज पद्यभार के ताल जेवो संमळाय छे. तेम ज संधिने अंते जे विलंबन आवे छे ए विलंबननो प्रयत्न क्वचित् ताल के पद्यभार-

रूपे प्रतीत थाय छे. बर्वे कहे छे के दरेक संधिना आदिमां ताल आवे छे, ते में उपर कह्युं तेम नवा संधिना उच्चारणना प्रारंभनो विशिष्ट प्रयत्न छे. नरसिंहरावे पण खंडशिखरिणीनी चर्चामां जे ताल के भार मूकी बताव्यो छे ते संधिना प्रारंभना उच्चारणनो ज प्रयत्न छे. बर्वे जे पृथ्वीना संधिओ उपर ताल मूकी बताव्या छे ते वधा में बतावेला संधिओना आद्याक्षर उपर ज पड़े छे:

दिवा नवपरे जसा । जसयला ग पृथ्वी घरो

तेथी ऊलटी रीते मंजुभाषिणी अने प्रमिताक्षरामां दलपतरामे अने के. ह. ध्रुवे जे ताल के पद्यभार बताव्यो छे ते दरेक संधिने अंते आवता गुरुना विलंबनना उच्चारणना प्रयत्ननो छे. ए बन्ने पिंगलकारोए द्रुतविलंबितमां जे तालो बताव्या छे ते उपरनी बन्ने पद्धतिना मिश्रणना छे. पण आ उपरांत तालस्थान घणी बार गावानी पद्धतिमां आवता भारथी आभासित थाय छे. वसंततिलकामां आ ज बे पिंगलकारोए आपेला तालो गावानी पद्धतिने आभारी छे. में पण पुराणीओने आ रीते भार मूकी वसंततिलका गाता सांभळ्या छे. हजो चंडोपाठ ए ज रीते मवाय छे. पण आ परंपराथी चाली आवती गावानी पद्धति में आगळ कह्युं तेम शास्त्रीय गणी शक्य एवी नथी. (गत पृ. ११८-१९) घणां तालस्थानो, भिन्नभिन्न गावानी पद्धतिने ज आभारी छे. एवी जगाए केवल लगात्मक पठन, वृत्तीनी सरस्वामणी, नवां वृत्तीना बंधो ए वधा उपरथी ज संधिओ नक्की करवा वधारे उचित छे. वळी क्यांक संधि लांबो होय तो बोलवानी सगवड खातर अमुक अमुक संस्थाना अक्षरोए नवा नवा प्रयत्नथी बोलवाथी पण पद्यभार जणाय. जेम के हरिणीमां अने मंदाक्रान्तामां बन्नेमां लघुबहुल संधि त्रण त्रण अक्षरने ङगले बोलाय छे, अने तेथी त्यां त्यां भार जणाय छे. ललल ललगा आवी रीते. स्रग्धरामां एवो ज लघुबहुल संधि लल लल ललगा एम बोलाय छे. शिखरिणीनो यति पछीनो लघुबहुल संधि लल ललल गागा एम बोलाय छे. पण आमां अंगत टेव काम करती होय छे. स्रग्धरानो ए संधि कोई ललल लललगा एम पण बोले. वळी क्यांक हुं मानुं छुं के अमुक छन्दना नमुना तरीके अमुक श्लोकना संस्कारो मनमां कोतराई गया होय तो ए श्लोकना शब्दो अने अर्थभारो बन्ने, छन्दना संधिओनुं स्वरूप अने पद्यभारो घडी काडे अने पछी ए ज ए व्यक्ति माटे छन्दनुं स्वरूप बनी रहे. अलवत आ सावीत

કરવું મુશ્કેલ છે પણ આવાં અનેક કારણો પછમાર ઘડવામાં પ્રવૃત્ત થતાં હોવાનો સંભવ છે, અને તેથી અંગત કારણો કે અમુક શ્લોકના સંસ્કારોથી અલગ થઈ આ સંધિઓના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ.

અહીં સંધિઓથી આપણે જેને મુખ્ય વૃત્તો તરીકે સ્વીકાર્યા છે તેના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પડે છે. એ સ્વરૂપો એ સંધિની દૃષ્ટિએ જોતાં વધારે સ્ફુટ થાય છે, વધારે ચોકસાઈથી કહીએ તો સંધિઓથી વૃત્તોનું સ્વરૂપ અને સંધિઓ એક સાથે સ્ફુટ થાય છે. પણ એથી પણ વધારે સ્ફુટતા નવા છન્દ કેમ ઘડાય છે એ જોતાં પ્રગટ થશે. અને આપણે આ પછીના પ્રકરણમાં એ જ વિષય લઈએ છીએ.

પરિશિષ્ટ ૧

વૃત્તોના સ્વરૂપનિરૂપણની કેટલીક રીતિઓ

‘છન્દ:સારસંગ્રહ’માં પિંગલની પરંપરા પ્રમાણે પ્રથમ છન્દોનાં સ્વરૂપો સમજાવ્યાં છે. એ પૂર્વ થતાં ‘ચતુર્થોઽશઃ’ શરૂ થાય છે તેમાં કર્તા ચન્દ્રમોહન ઘોષ જુદી રીતે છન્દોનાં સ્વરૂપો દર્શાવે છે (અથ તાવચ્છન્દાસિ પુનરન્યથા શ્રેણી-વિભાગેન સમાસતો વ્યાખ્યાયન્તે ।). આમાં, હું જેને આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ રચનાઓ કહું છું તેનું નિરૂપણ શાસ્ત્રીય થયું છે. પણ કર્તા જ્યાં અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલને સ્પર્શે છે ત્યાં ઘણી વાર અશાસ્ત્રીય યુક્તિઓમાં સરી પડે છે. જેમ કે “સ્વાગતૈકાદશાક્ષરા, દોષકસ્ય તૃતીયચતુર્થવર્ણયોરન્યોન્યવિનિમયેન યથા” — અર્થાત્ દોષકના ત્રીજા ચોથા વર્ણોનો વિનિમય કરવાથી સ્વાગતા થાય. હું ન્યાસથી બતાવું —

૩ ૪
દોષક : ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા

૩ ૪
સ્વાગતા : ગાલગા લલલગા લલ ગાગા

આ હકીકત તરીકે સાચું છે, કદાચ શીલ્પવવાની યુક્તિ તરીકે થોડે મુઠ્ઠી સફળ થાય, પણ મેલની દૃષ્ટિએ આ યુક્તિ ભ્રમ કરનારી છે. દોષક અને સ્વાગતા વચ્ચે કશો જ સંબંધ નથી. તે જ પ્રમાણે એ લેખક સ્વાગતા અને રથોદ્ધતાનો ભેદ નવમા દસમા વર્ણના વિનિયમથી બતાવે છે. ત્યાં એ પદ્ધતિ ઓછી ભ્રામક છે. જોકે જૂની રીતે તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે વસ્ત્રેના પહેલા બે સંધિઓ એક જ છે. છેલ્લા સંધિઓમાં સ્વાગતાનો લલગાગા છે, રથોદ્ધતાનો લગાલગા છે.

(છ. સા. સં. પૃ. ૧૧૭)

તેવી જ રીતે મોટકના આઠ અને અન્ત્ય વર્ણના વિનિમયથી દ્રુતવિલંબિત થાય છે એમ કહે છે (એજન).

મોટક : ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ છ. મ. ક. ૨,૧૩

દ્રુતવિલંબિત : લલલગા લલગા લલગા લગા

અહીં પણ વન્ને છન્દોના મેઝ વચ્ચે કશો સંબંધ નથી, જોકે એક કૂંચી તરીકે કે કૌતુક તરીકે વાત સાચી છે. એવી જ રીતે આગઝ કહે છે કે તોટકના પાંચમા છટ્ટા વર્ણના વિનિમયથી પ્રમિતાક્ષરા બને (એજન પૃ. ૧૨૦).

૨ ૬
તોટક : લલગા લલગા લલગા લલગા

૨ ૬
પ્રમિતાક્ષર : લલગા લગા લલલગા લલગા

અહીં પણ ઉપરનો જ વાંધો છે. વન્ને વચ્ચે સંબંધ નથી. તે પછી માત્રા સમ-કોમાં તે બે લઘુ સ્થાને ગુરુ અને એવી ઝલટી પરિવૃત્તિ બતાવે છે તે બરાબર છે, કારણ કે તે માત્રામેઝ વૃત્તો છે. આ માત્રામેઝની બહાર આ પદ્ધતિ અશાસ્ત્રીય છે.

રુચિરા વિશે કહે છે કે બાર અક્ષરના પંચચામરના છટ્ટા સ્થાનના ગુરુને વદલે બે લઘુ મૂકવાથી રુચિરા બને છે (એજન પૃ. ૧૨૧).

૬
પંચચામર : લગા લગા લગા લગા લગા લગા

રુચિરા : લગાલગા લલલલગા લગાલગા

તે જ પ્રમાણે રુચિરાના ત્રીજા સાથે ત્રીજાની અને ચોથા સાથે પાંચમાની અદલાબદલીથી મંજુભાષિણી (એજન પૃ. ૧૨૨).

૨ ૩ ૪ ૫
રુચિરા : લગાલગા લલલલગા લગાલગા

૨ ૩ ૪ ૫
મંજુભાષિણી : લલગા લગા લલલલગા લગાલગા

અહીં પણ મેઝની દૃષ્ટિએ વન્ને ભિન્ન છે. વન્નેના સંધિઓ પણ છેલ્લા સિવાય ભિન્ન છે. એટલે સરસ્થામણી માત્ર યાત્રિક છે, મુદ્દા વિનાની છે.

સદગત કે. હ. ધ્રુવે પણ કંઈક આને મઝતી પદ્ધતિ અશ્વત્પાર કરી છે. 'પદ્ધરચનાના પ્રકાર'ના લેખમાં તેઓ પ્રથમ અગિયાર અક્ષરના છંદો લે છે. "અગિયાર રૂપના છંદોમાં પ્રસિદ્ધ જોડકું ઇન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રાનું છે. રચના ઉપર દૃષ્ટિ રાખતાં ઉપેન્દ્રવજ્રા તેની પ્રકૃતિ છે. ઉદાહરણ બંનેનાં નીચે આપિયે છીએ. (આ પછી વન્નેનાં ઉદાહરણો આપે છે. પછી લખે છે:) ઉપેન્દ્રવજ્રામાં પહેલાં અને છેલ્લાં પાંચ રૂપ એનાં એ છે. એ બે સંધિ એક લઘુથી જોડાય છે.

સંધિ આકારમાં મળતા છે, પણ ઉચ્ચારણમાં ભિન્ન છે. પૂર્વસંધિમાં પહેલું અને ચોથું રૂપ જોરદાર છે." (સા. વિ. ૨. પૃ. ૨૭૧-૨) હવે ઉપેન્દ્રવચ્ચા વિશે તેમણે કહ્યું તે સાચું છે. હું ન્યાસથી દર્શાવું :

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫
ઉપેન્દ્રવચ્ચા : લગાલગાગા લ લગાલગાગા

અહીં પહેલાં પાંચ રૂપો, પછી એક લઘુ આવી, એના એ ક્રમે ફરી આવે છે એ સાચું છે. પણ એને મેલ સાથે કશો સંબંધ નથી. પ્રથમ તો સ્તરી રીતે જોતાં ઇન્દ્રવચ્ચા એ પ્રકૃતિ છે અને ઉપેન્દ્રવચ્ચા એ એની વિકૃતિ છે. નામ પણ એ જ સૂચવે છે. પછીથી એમણે એ વાત એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં સુધારી પણ છે. તેઓ કહે છે : "વિષ્ટુમ સાક્ષામાં પહેલો પ્રકટે ઇન્દ્રવચ્ચા, પછી ઉપેન્દ્રવચ્ચા અને તે પછી તેમનાં ચરણોના મિશ્રણથી બનેલો ઉપજાતિ છંદ." (પ. એ. આ. પૃ. ૧૩૧) એટલે પ્રકૃતિ ઇન્દ્રવચ્ચા ઠરી. અને એને પ્રકૃતિ લઈએ તો પછી પહેલાં પાંચ રૂપો અને છેલ્લાં પાંચ રૂપો સરસાં છે એ દૃષ્ટિ જ અશક્ય બને છે. પણ એથી પણ આગળ જઈ મારે એ કહેવાનું કે આ રીતે સરસાપણું શોધવું એ છંદોનો મેલ શોધવાની સાચી દિશા નથી. એમ કહીને પણ એમને છેવટે તો એમ જ કહેવું પડ્યું છે કે 'સંધિ આકારમાં સરસા છે પણ ઉચ્ચારણમાં ભિન્ન છે.' જો ઉચ્ચારણમાં ભિન્ન હોય તો પછી એ આકારમાં સરસા જણાતા જૂથને સરસા સંધિ શા માટે માનવા ? એટલું જ નહીં, એ કેવળ વાહ્ય આકારનું સરસાપણું નોંધવું એ પણ અપ્રસ્તુત નથી ? આ પદ્ધતિ તેમના નિરૂપણમાં કોઈ અકસ્માત નથી. વસન્તતિલકાના નિરૂપણમાં પાછી એ જ પદ્ધતિ આવે છે. એનું દૃષ્ટાન્ત આપી તેઓ કહે છે : "એની વિલક્ષણતા એની રચનામાં રહેલી છે. આરંભમાં જે છ રૂપ છે તે જ ઝલટા ક્રમે અંતમાં છે. આરંભના સમૂહમાં બીજું અને ચોથું ને છટું રૂપ જોરદાર છે, અંતના સમૂહમાં છેડેથી વિલોમ ગણતાં બીજું ને છટું રૂપ જોરદાર છે." (એજન પૃ. ૭૭) હું એમનું વક્તવ્ય સમજાય એ રીતે નીચે ન્યાસ આપું :

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૬ ૫ ૪ ૩ ૨ ૧
ગા ગા લ ગા લ લ લગા લ લ ગા લ ગા ગા

હવે આ વાત સાચી છે. એથી કોઈને કાવ્યમાં યમકોની કે લોમ-વિલોમ કાવ્યની રમતો રમવી હોય તો રમી શકાય. પણ તે તો માત્ર અકસ્માત છે. કાવ્યના મેલની સાથે એ વાતને સંબંધ નથી. આ તો ૧૭ અને ૭૧નો ફરક આંકડાના વ્યત્યાસથી સમજાવવા બરાબર થયું. આમ કહેવાથી સંધિ કયા કયા છે, તેમાં ક્યાં ક્યાં પદ્યભાર આવ્યો અને સંધિઓને પદ્યભાર સાથે કંઈ સંબંધ છે કે નહીં એ વાત ઝલટી ઢંકાઈ જાય છે.

पटवर्धन छन्दोनुं स्वरूप आपतां आवर्तनीने भिन्न गणे छे. त्यां, में कहेल आवृत्तसंधि ज तेने अभिप्रेत छे. अनावृत्तसंधि अक्षरमेळने ते अनावर्तनी कहे छे. “ज्या वृत्तांतील आन्दोलन अक्षररचने करून सहज प्रतीत होत नाही, ज्यांना तालांत बसवायला थोडे फार परिश्रम पडतात, परंतु ज्यांपैकी अनेक वृत्तांच्या चाली परंपरया चालत आल्याकारणाने सुकर वाटतात अशा वृत्तांना अनावर्तनी म्हटले आहे.” अर्थात् जे वृत्तोमां आंदोलन अक्षररचनामांथी सहेलार्थी प्रतीत थत् नथी, जेने तालमां बेसाडवामां थोडो घणो परिश्रम पडे छे, परंतु जेमांना अनेक वृत्तोनी चाल परंपराथी आवर्ती होवाने कारणे सुकर जणाय छे ते वृत्तोने अनावर्तनी कहां छे. पण आ पछी ते कहे छे: “कित्येक वृत्ते अर्शा आहेत कीं तीं सहज (क्वचित् एखादे दुसरे अक्षर प्लुत उच्चारून) आवर्तनी होऊं शकतात; परंतु त्यांचा परंपराप्राप्त चाली पहातां तीं अनावर्तनी वाटतात त्यांचें विवेचन आधी अनावर्तनी वृत्तांच्या वर्गांत केलें असून पुढे आवर्तनी वृत्तांच्या वर्गांत त्यांचा पुन्हा उल्लेख केला आहे. उदाहरणार्थ, रथोद्धता नि स्वागता यांची रूढ मोडणी अनुक्रमें (—७—७७—।७—७—) आणि (—७—७७—।७—) अशी आहे, म्हणून त्यांचें विवेचन अनावर्तनी वृत्तांत केले आहे. परंतु त्यांची मोडणी अनुक्रमें (—७—७७—।७—७—) आणि (—७—७७—।७—) अशी घेतल्यास तीं पञ्चावर्तनी होतात म्हणून त्यांचा उल्लेख विद्युन्माला वर्गांतहि पुन्हा केला आहे.” अर्थात् केटलांक वृत्तो एवां छे के ते सहेजे (क्यांक एक के बीजो अक्षर प्लुत उच्चारवाथी) आवर्तनी थई शके छे; परंतु तेनी परंपराप्राप्त चाल जोतां ते अनावर्तनी जणाय छे. तेनुं विवेचन आगळ अनावर्तनी वृत्तोमां करेलुं होई पछी आवर्तनी वृत्तोना वर्गमां तेनो फरी उल्लेख करेलो छे. उदाहरणार्थ, रथोद्धता अने स्वागता जेनी रूढ मोडणी के न्यास [गालगा ललगा । लगालगा] अने [गालगाललगा । ललगागा] एम छे एटले तेनुं विवेचन अनावर्तनी वृत्तमां कर्युं छे. परंतु तेनी मोडणी अनुक्रमे [गालगाललला गालगालगा] अने [गालगाललल । गालल गागा] एवी लेतां ते पञ्चावर्तनी (=अष्टमात्रक) थाय छे तेथी तेनो उल्लेख विद्युन्माला वर्गमां फरी कर्यो छे (‘छन्दोरचना’ पृ. ९५-९६). अलबत तेओ अहीं ज आगळ जतां स्वीकारे छे के मोडणी भिन्न थई एटले छन्द भिन्न थयो समजी लेवो जोईए. अने तेथी एवी रीते अनावर्तनी वृत्तने आवर्तनीमां गणतां तेमणे मळी आव्युं त्यां बीजुं नाम आपेलुं छे. जेम के अनावर्तनी पृथ्वीने तेमणे आवर्तनी विलंबितगति कहेलो छे. (एजन) आम करती बखते तेमणे आवर्तनी वृत्तमां ताल मूकवो जोईतो हतो एम हुं मानुं छुं. पण तेनो आग्रह हुं न करी शकुं, कारण के तेमणे जाति

છંદોમાં તાલ ક્યાંય દર્શાવ્યો નથી. પણ આમ કરવા પહેલાં એક પ્રશ્ન વિચારી લેવો જોઈએ કે એ વૃત્તની આવર્તની અને અનાવર્તની મોઢણીમાંથી કઈ વધારે સુંદર છે, અને જો અનાવર્તની વધારે સુંદર હોય તો પછી તેનું આવર્તની રૂપ આપી નિરર્થક દ્વિધા ન કરવી જોઈએ. રથોદતાના અનાવર્તની ઉચ્ચારણ કે પઠન કરતાં તેનું આવર્તની ઉચ્ચારણ (માલમાલલલ માલમાલમા) કોઈ કહેશે નહીં કે વધારે સુંદર છે. પૃથ્વીનું પણ તેમ જ છે. આ તો ઠીક પણ ક્યાંક ક્યાંક તો અનાવર્તની વૃત્તમાં પ્લુતિની માત્રા ડમેરીને તેને હઠથી આવર્તની કરેલું છે. આનો પ્રસિદ્ધ દાખલો અવિતથ છે. આ વૃત્તને તેમણે વૃત્તવિસ્તારમાં ૫૦૨ સંસ્ક્રામાં લીધું છે (છ. ર. પૃ. ૧૬૦). તેની મોઢણી ૫૦૨ અવિતથ [~~~~ - 55 | ~ - ~~~ - | ~ - ~ -] એ પ્રમાણે આપી છે. એને મારી સંજ્ઞામાં મૂકતાં લલલલમા ~ | લમા લલલમા | લલમા લલમા એમ થાય. પ્રથમ સંધિ પછી 5 આ ચિહ્ન આવે છે તે પ્લુતિની એક માત્રાનું છે. અર્થાત્ પહેલા સંધિના ગુરુને તેઓ ચાર માત્રાનો પ્લુત કરે છે. શા માટે? એમ કરવાથી એમણે આપેલ દરેક સંઘ આઠ આઠ માત્રાનો થઈ રહે છે, — આવર્તની બને છે, માટે! પણ અવિતથના પઠનમાં ત્યાં ગુરુ ચાર માત્રાનો ઉચ્ચારાય છે સ્વરો? પૃષ્ઠ ૨૭૦ ઉપર તેઓ बतावे છે કે અવિતથ ભાગવત દશમ સ્કંધમાં વપરાયો છે. ત્યાંથી એક શ્લોક લઈ તેમણે દાખલો પણ આપ્યો છે જેમાં અવિતથ શબ્દ આવે છે, જેનાથી આ વૃત્તનું નામકરણ થયું છે. મેં ભાગવતનો આ ભાગ જે વેદસ્તુતિ કહેવાય છે તે અનેક વાર સાંભળ્યો છે. પરંપરા પ્રમાણે ગવાતો સાંભળ્યો છે. ત્યાં કદી પણ એ ગુરુ પ્લુત ઉચ્ચારાતો નથી. તો પછી તેને માત્ર આવર્તની કરવા સ્થાતર જ તેમાં પ્લુત માત્રાઓ શા માટે ડમેરવી? અને ડમેરી તે તો ઠીક, પણ તેનું અનાવર્તની રૂપ આપ્યું જ નહીં! આ તો મૂઝ સ્વરૂપને વિકૃત કરી મૂકવા બરાબર છે. પટવર્ધનના સમર્થ નિરૂપણમાં આ સ્વરૂપને એક મોટી સ્થામી છે. વૃત્તને અનાવર્તની જાણ્યા પછી તેને શા માટે આવર્તનમાં નાંખવું એ હું તો સમજી જ શકતો નથી! અને આમ માત્રા વધારીને તો ગમે તેવા અનાવર્તની વૃત્તને આવર્તની બનાવી શકાય. પટવર્ધને વીજાં વૃત્તોમાં પણ આ રીતે માત્રાઓ વધારી છે પણ તેમાંનું કોઈ વૃત્ત પ્રસિદ્ધ અને સુંદર નથી એટલે એ વિશે કશું કહેતો નથી.

વૃત્તોનો મેઢ : નવાં વૃત્તો

હવે, અત્યાર સુધી વૃત્તોના મેઢ વિશે મેં જે કાંઈ કહ્યું, વૃત્તોનો મેઢ સાધનારાં જે જે ઘટક અંગો ઉપાંગો અવયવો બતાવ્યાં, તે નવાં વૃત્તો રચવામાં કેવી રીતે પ્રયુક્ત થાય છે અથવા વ્યાપારમય બને છે તે જોઈએ. સ્વરી રીતે કોઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વનો પુરાવો તેનો વ્યાપાર છે. અને કોઈ પણ વસ્તુ સમગ્રરૂપે એક છે તેનો પુરાવો તેનો સમગ્રરૂપે થતો વ્યાપાર છે.

નવા છન્દોના નિરૂપણમાં પણ અહીં સુધીમાં જે પૃથક્કરણક્રમ આવી ગયો તે ક્રમે જ હું ચાલીશ. શ્લોકનાં મુખ્ય અંગોપાંગો તે શ્લોકાર્થ અને ચરણ છે. મેં આગળ કહ્યું કે નવું પિંગલ આજ્ઞા શ્લોકમાં તેમ જ તેના એક ચરણમાં પણ મેઢનું સમગ્રપણું સ્વીકારે છે. એ ચરણનું પૃથક્કરણ કરતાં સમયતિક વૃત્તોમાં પ્રથમ યતિછંડો મળે છે, અને એ યતિછંડોનું તેમ જ અયતિક વૃત્તોનું પૃથક્કરણ કરતાં સંધિઓ મળે છે જેને વૃત્તના અવયવો કહી શકાય.

આ ક્રમને અનુસરતાં મારે પ્રથમ એ દર્શાવવાનું કે નવાં વૃત્તો, મિશ્ર વૃત્તોનાં ચરણોના વિન્યાસથી થાય છે. બીજી રીતે કહીએ તો વૃત્તોનાં મિશ્રણોથી થાય છે. આ મિશ્રણપ્રયોગ ઠેઠ વેદકાલથી કવિઓને સુવિદિત હતો. અનુષ્ટુપ ત્રિષ્ટુપ વગેરે છન્દોનાં પાદોનાં મિશ્રણોથી લાંબા છન્દો બનતા તથા પ્રગાથ બનતા (ગત પૃ. ૬૧-૨). આપણે આવા મિશ્રછન્દોની પિંગલે સ્વીકારેલી ઉપજાતિ જોઈ, — ઇન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રાના મિશ્રણથી થતી. આ યુગ્મના છન્દો એકબીજા સાથે વધુ જ મળતા છે, માત્ર એકમાં પહેલો અક્ષર ગુરુ છે તે સ્થાને બીજામાં લઘુ છે એટલો જ ફેર છે. આ ઉપજાતિ ઉપર ટીકા કરતાં પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર હલાયુધ આ મિશ્રણવ્યાપારને વિસ્તારવા પ્રયત્ન કરે છે. તે જ તેને ઇન્દ્રવંશા અને વંશસ્થના મિશ્રણને પણ લાગુ પાડે છે. તેમ જ શાલિની અને વાતોર્મી જેવાં સ્વત્પમેદવાળાં વૃત્તોના ઉપજાતિઓ થઈ શકે એમ કહે છે. વાતોર્મી મેં મારા નિરૂપણમાં લીધો નથી કારણ કે વહુ ઘપરાતો નથી. તે શાલિનીને મળતો છે.

વાતોર્મી : ગાગાગા । લલગા ગાલગાગા છ. શા. ૬, ૨૦
 ચતિ પછીનો સંધિ શાલિનીના ગાલગાને વદલે અહીં લલગા છે, એટલો જ શ્વેદ છે. એટલે સરસ્વી સંસ્થાના અક્ષરોવાળાં વૃત્તોનું મિશ્રણ અહીં સ્વીકારાયું

છે. પળ આના ઉપર સંપાદક પાદટીપમાં વીજા કોઈ પુસ્તકના પાઠાંતરમાં મઢી આવતાં વીજાં વૃત્તોનાં મિશ્રણોનાં ઉદાહરણો વતાવે છે :

રામં લક્ષમણપૂર્વજં રઘુવરં સીતાપતિં સુન્દરમ્
કાકુત્સ્થં કરુણામયં ગુણનિધિં વિપ્રપ્રિયં ધામિકમ્ ।
રાજેન્દ્રં સત્યસન્ધં દશરથતનયં શ્યામલં શાન્તમૂતિ
વન્દે લોકાભિરામં રઘુકુલતિલકં રાઘવં રાવણારિમ્ ॥

અહીં પહેલી વે પંક્તિઓ શાર્દૂલવિક્રીઢિતની છે અને વીજી વે સઘરાની છે. વીજું ઉદાહરણ :

યો વિશ્વાત્મા વિધિજવિવયાન્ પ્રાપ્ત્ય ભોગાન્ સ્થવિષ્ઠાન્
પદ્માચ્ચાન્યાન્ સ્વમિતિ વિભવાઝ્ઞ્યોતિષાં સ્વેન સૂક્ષ્માન્ ।
સર્વાનેતાન્ પુનરપિ જનૈઃ સ્વાત્મનિ સ્થાપયિત્વા
હિત્વા સર્વાન્ વિશેપાન્ વિગતગુણગણઃ પાત્વસી નસ્તુરીયઃ ॥

અહીં પ્રથમની ત્રણ પંક્તિઓ મંદાક્રાન્તાની છે, અને છેલ્લી સઘરાની છે. — સંપાદક કહે છે કે નવ્યો આ ઉપજાતિઓને પળ સ્વીકારે છે (છ. શા. ૩ જી આવૃત્તિ અ. ૬. સૂ. ૧૭ની હલાયુધની ટીકા ઉપરની પાદટીપ). પછી એ આગઢ કહે છે કે સરસી સંસ્થાનાં વૃત્તોનાં જ મિશ્રણો થઈ શકે એવો આમ્નાય છે. અને તેથી આ મિશ્રણોને ‘અત્રાનુક્તં ગાથા’ (છ. શા. અ. ૮ સૂ. ૧)¹ એ સૂત્ર પ્રમાણે ગાથા ગળવી. અને પિગલના તંત્ર પ્રમાણે તેને ગાથા જ ગળવી પઢે. આ શાસ્ત્રનિરૂપણની પઢ્ધતિથી એ આવશ્યક વને છે. કારણ કે છંદોની જાતિઓ ચરણની અક્ષરસંસ્થા ઉપરથી થઈ, પછી જો મિત્રમિત્ર સંસ્થાના અક્ષરોનાં ચરણોના સંકરને સ્વીકારે તો તેનો કઈ જાતિમાં સમાવેશ કરાય ? તેને અર્ધ-સમમાં પળ ન નાંચી શકાય કારણકે તે તો નિયમિત થઈ ગયા છે. અને ઉપજાતિમાં એકી પદો સરસાં હોતાં પળ નથી. આ પઢ્ધતિમાં વિષમની આ રીતે જ વ્યવસ્થા કરી શકાય. તેથી હલાયુધને અનુસરનાર કેદાર મટ્ટ અને તેનો વિઢ્ઢાન ટીકાકાર નારાયણ મટ્ટ પળ આ જાતની જ ઉપજાતિઓ સ્વીકારે છે. હેમચન્દ્રના આ સંબંધી ઉલ્લેખો કાંઈક વધારે ઉદાર જણાય છે. એ, “એતયોઃ, પરયોદચ સંકર ઉપજાતિઃ” એમ સૂત્રમાં જ કહે છે. અર્થાત્ “આ (એટલે ઇન્દ્રવજ્ઞા અને ઉપેન્દ્રવજ્ઞા)નો તેમ જ વીજા છંદોનો સંકર તે ઉપજાતિ” એમ કહી વીજા છંદોના સંકરને આ વર્ગમાં અવકાશ આપે છે. પછી સૂત્ર મૂકે છે : “સર્વજાતીનામપીતિ વૃઢ્ઢાઃ ।” અર્થાત્, સર્વ-જાતિના સંકરને ઉપજાતિ કહી શકાય એવો વૃઢ્ઢોનો મત છે. પછી એના ઉપર પોતાની

૧. અર્થ : અહીં નહીં કહેવાયેલા છંદોને ગાથા કહેવા ।

ટીકા આપે છે: “સર્વજાતીનામુક્તાદીનાં, પ્રાયો ગાયત્ર્યાદીનામ્, ઇતઃ પરાસાં જગત્યાદીનાં કૃતનામાકૃતનામવિસદૃશપ્રસ્તારરૂપસ્વસ્વપાદાનાં સ્વલ્પભેદાનાં સંકર ઉપજાતિરિતિ વહુશ્રુતાઃ પ્રાહુઃ।” અર્થાત્ જુદી જુદી સંસ્થાના અક્ષરોથી થતા છંદોની ઉક્તા વગેરે જે જાતિઓ થાય તેમનો સંકર, સ્થાસ કરીને ગાયત્રીનો સંકર અને તેથી આગળ જતાં જગતી વગેરે બીજી જાતિઓનો સંકર, ઉપજાતિ કહેવાય. આનો અર્થ ભિન્ન જાતિના એટલે ભિન્ન સંસ્થાના અક્ષરોના છંદોનું મિશ્રણ એવો થઈ શકે. પણ આગળ જતાં સ્વલ્પ ભેદવાળા છંદોનો સંકર એમ કહ્યું છે એટલે અક્ષરસંસ્થામાં વહુ ફરકવાળાનો સંકર ન થઈ શકે એવો અર્થ સમજવાનો છે. પણ અહીં વિશેષતા એ છે કે નામવાળા પ્રસિદ્ધ છંદો સાથે નામ વિનાના ભિન્નભિન્ન પ્રસ્તારથી થતા છંદોને પણ એ સંકરમાં સ્થાન આપે છે; ત્રિષ્ટુભના ભિન્નભિન્ન પ્રસ્તારથી થયેલા નામ વિનાના છંદોના મિશ્રણનાં દૃષ્ટાન્તો આપે છે. “યથા ત્રૈષ્ટુમઃ સ્વપ્રસ્તારેણ।” જેમ કે ત્રિષ્ટુભના પોતાના પ્રસ્તારથી થતા છંદોનું મિશ્રણ:

કામે કમાહિ કમિયં શ્ચુ દુક્ષ્વં

છિદાહિ દોસં વિળણ્જ રાગં। ૧

આમાં બીજી પંક્તિ ઇન્દ્રવજ્રાની છે, પ્રથમ પંક્તિમાં એટલી વિકૃતિ છે કે પાંચમા ગુરુને બદલે લઘુ છે,

ગાગાલગાલ લલગા લગાગા

એમ છે. જો કે હું માનું છું કે પ્રાકૃત ભાષા છે એટલે એ પાંચમો ‘હિ’ ત્યાં ગુરુ જ બોલાતો હશે. પણ હેમચન્દ્રે એને લઘુ ગણી એને નામ વિનાનો છંદ ગણેલો છે. બીજું દૃષ્ટાન્ત:

સવ્કારણ સિરતા પંજલીઓ

કાયગિરા ભો મળસા ય નિચ્ચં। ૨

બીજી પંક્તિ ઇન્દ્રવજ્રાની છે, પણ પહેલી કોઈ પિંગલમાન્ય વૃત્તમાં બેસતી નથી. એ નામ વિનાનો છંદ છે:

ગાગાલગ્મ લલગા ગાલગામા

પછી ‘પરજાતિ પ્રસ્તારેણ’ અર્થાત્ બીજી જાતિના પ્રસ્તારથી થતા છંદોનો સંકર:

યુધિષ્ઠિરો ધર્મમયો મહાદ્રુમઃ ૧૨

સ્કંધોઽર્જુનો ભીમસેનોઽસ્ય શાસ્ત્રા। ૧૧

માત્રીસુતી પુષ્પફલે સમૃદ્ધે ૧૧

મૂલં કૃષ્ણો બ્રહ્મ ચ બ્રાહ્મણાન્નચ॥ ૧૧

અહીં ૧૨ અક્ષરના જગતી સાથે ૧૧ અક્ષરોના ત્રૈષ્ટુભોનો સંકર છે. જગતી તે

વંશસ્થ છે. પણ વૈષ્ણુઓમાં જાણેયમાં વૃત્તો જુદાં જુદાં છે. ત્રીજી પંક્તિ ઇન્દ્ર-વજ્રાની છે, ચોથી શાલિનીની છે, પણ ત્રીજી ગ્રાહી કે વિધ્વંકમાલાની છે.

ગ્રાહી કે વિધ્વંકમાલા : ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા ૧૧

અહીં શ્લોકોમાં ગણાતી અનિયમિતતા વાઙ્મય પંક્તિઓને હેમચંદ્ર એ જ જાતિના ભિન્ન પ્રસ્તારની કહે છે. પિંગલની પરિભાષામાં એ એમ જ કહી શકે. પણ આ શ્લોકોની અનિયમિતતા ગાણિતિક પ્રસ્તારપ્રયોગમાંથી ઉદ્ભવતી નથી. આ શ્લોકો આર્પ છે, આશ્વાનાકાલના છે, જે કાલમાં હજી છંદોને અત્યારનાં પિંગલોમાં મળે છે તેવાં નિયત સ્વરૂપો મળ્યાં નહોતાં. અને તેથી તેમાં અનિયમિતતા છે. છતાં એ આશ્વાનોના વસ્તુની ઉદાત્તતાને લીધે, તેમ જ એ શ્લોકોના ભાવપૂર્વક થતા પ્રલંબિત પઠનમાંથી નિષ્પન્ન થતા એક પ્રકારના ઘોષને લીધે, એ છંદોની સાથે એક ભવ્યતાનો ભાવ સાહચર્ય પામ્યો છે. અને તેથી એ ભાવનાં અત્યારનાં આપણાં કાવ્યો પણ છંદોમાં એ અનિયમિતતા કૌશલથી આગે છે, એ આપણે આગળ જોઈશું. અહીં તો ઉપજાતિના પારિભાષિક નામ નીચે ભિન્ન-ભિન્ન પિંગલો કેટલે સુધી મિશ્રણો સ્વીકારવા તૈયાર હતાં, એટલું જ જોવું પ્રસ્તુત છે.

સૂત્રપદ્ધતિ પ્રમાણે વિશેષ મેદવાળા સંકરો ગાયા જ ગણાય. પણ પિંગલે જો મેઢના સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા કરવી હોય તો આ મિશ્રણને એક મેઢનો વ્યાપાર ગણવો જોઈએ.

આવાં મિશ્રણો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ થયાં છે તે સુવિદિત નહોતું ત્યારે નરસિંહરાવે સૌથી પ્રથમ ઉપજાતિ અને વસન્તતિલકાનું મિશ્રણ પોતાના એક કાવ્યમાં કર્યું —

પ્રચંડ એ જ્યોતિ અલંકારે
વિશાલ આ વિશ્વ વિલોપિ દેતો;
ના જ્યોતિષી ભિન્ન દિસે જ કાંઈ
આ પેર જો ! પ્રકૃતિ ઢૂલિ પુરુષમાંહીં.

‘દિવ્ય ગાયકગણ,’ હૃદયવીણા, પૃ. ૧૦૯

આ મિશ્રણ વિશે નરસિંહરાવ લખે છે :

The author of this work believed he had created this original combination, till years afterwards he heard the following lines quoted from the *Bhagavata* :

તં સર્વવાદપ્રતિરૂપશીલં
વન્દે મહાપુરુષમાત્મનિગૂઢબોધમ્ ॥

(Probably from the XIIth Skandha)

Gujarati Language and Literature Vol. II p. 288

નરસિંહરાવ કહે છે કે આ મિશ્રણમાં નવીન જ કયું છે એમ માનતો હતો પણ મેં નીચેની ભાગવતની પંક્તિઓ કેટલાંક વરસો પછી સાંભળી જેમાં એ જ મિશ્રણ નજરે પડે છે. નરસિંહરાવ લખે છે કે આ પંક્તિઓ ઘણે ભાગે વારમા સ્કંધમાં આવે છે. અલબત્ત નરસિંહરાવે ભાગવતમાં આ પંક્તિઓ શોધીને મેળવી જોયું નથી પણ એની શોધ કરતાં એ પંક્તિ પણ વસંતતિલકાની જ નીકળે છે. એ આશો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

યદ્દર્શનં નિગમ આત્મરહઃપ્રકાશં
મૂહ્યન્તિ યથ કવયોઽજપરા યતન્તઃ ।
તં સર્વવાદવિષયપ્રતિરૂપશીલં
વન્દે મહાપુરુ માત્મનિગૂઢબોધમ્ ॥

ભાગવત, ૧૨, ૮, ૪૯

એટલે ઉપજાતિ-વસંતતિલકાનું મિશ્રણ નરસિંહરાવનું જ નવીન રહે છે. પણ એ સાચું છે કે ભાગવતમાં છંદોના ઘણા નવા પ્રયોગો થયા છે, અને છંદોના પિંગલનિયત સ્વરૂપમાં ઘણી છૂટ પણ લેવાઈ છે.

આ મિશ્રણના છંદો ઉપજાતિ અને વસંતતિલકા વૃત્તોની સંખ્યા ભિન્ન-ભિન્ન છે, એકની અગિયાર અને બીજાની ચૌદ, અને તેથી પિંગલની પરંપરામાં બન્ને ભિન્નભિન્ન વર્ગના ગણાય, પણ મેળની દૃષ્ટિએ બન્ને એક જ વર્ગના છંદો છે એ પઠન કરતાં જણાઈ આવે છે, અને પૃથક્કરણ કરી આપણે આગળ જોઈશું. સાહિત્યમાં કોઈ એક નવું પગલું એક વાર ભરાય પછી એ દિશામાં પ્રગતિ થતાં વાર લાગતી નથી. ઉપજાતિ-વસંતતિલકાની પેઠે જ શાલિની કુટુંબના છંદોની પંક્તિઓનાં પણ મિશ્રણો થાય છે. નીચે નાનાલાલનું એક ઉદાહરણ ઉતારું છું :

આછા પેલા શ્યામ અબ્ધી તરંગે
ઘ્રાલી ! ત્હારી મૂર્તિ જો ! મેઘરંગે ;
વિશ્વાન્તર્મા, ગીત શાં ધોર ગાજે !

ઘ્રાલી ત્હાંયે પ્રણયરસિલું આત્મચિન્દૂ વિરાજે.

‘મણિમય સંથી’ — કે. કા. ભા. ૧

અહીં શાલિની અને મંદાક્રાન્તાનું મિશ્રણ છે. નીચેનું દૃષ્ટાન્ત શાલિની-સ્ત્રગ્ધરાના મિશ્રણનું છે :

નિઃસત્યોમાં ઓ મહાસત્ય એક !
સત્કર્મોમાં જે સરે છે સદાય—
ધારી સત્તા માનુષોપી વિશેક,
રેવા ! ગીતો શાં તું હંમેશ ગાય

જેનાં સાચાં રહસ્યો કઠણ સમજવાં લોકને સર્વંધાય.

‘રેવા,’ પતીલ

શાલિની કુટુંબનાં વધારે લાંબાં વૃત્તોના મિશ્રણનું એક દૃષ્ટાન્ત નીચે ઉતારું છું :

આવ્યાં વેગે વરસ ધસતાં સાહસોત્સાહ કેરાં,
હૈયું જાંચે અમિત અતઢાં ઝડવાં વૂઢવાં જ્યાં :
વર્ષામીની ધસતિ ચઢતી જેમ રેવા તું રેલે,
કાંઠા મેદે, ઉપવનવનોં સેતરો ગામ વેડે;
તોયે દેતી રસકસ નવાં જીવનો હાથ બ્હોઢે —

છે ના સૂટી વિશે કેં ક્ષણિક તદપિ તાજી જુવાનીનિ તોલે.

‘રેવા’ મળકાર, પૃ. ૪૫

અહીં મંદાક્રાન્તાની પાંચ પંક્તિ પછી સુઘરાથી ઉપસંહાર થઈ એક શ્લોક બને છે. યાથી પણ એ જ કુટુંબના વધારે છંદોનું મિશ્રણ :

બ્હાલી વિષવે કોઢ શા જીવવાના ?

જિવતર કલહોના કંટકોને વિછાને ?

અંગે અંગે ઘઘિરજારતી માનવીજાત વચ્ચે ?

અશ્રુ છાનાં અછાનાં, અવિરત ઢુસકાંની કલંકાવલી જ્યાં ?

‘સાન્ત્વના’, નિધીય, પૃ. ૩૩

આ વધાં દૃષ્ટાન્તોમાં વધારે લાંબી પંક્તિ શ્લોકને અંતે આવે છે તે અંગ્રેજી સ્પેન્સેરિયન સ્ટાન્તાના અનુકરણમાં હોવાનો સંભવ છે. તેમાં પંક્તિઓ ઇયેન્બિક પેન્ટામીટરમાં આવી અંતે લાંબી એલેક્ઝાન્ડ્રાઇન પંક્તિ આવે છે, તે ઉપસંહારમાં સુન્દર દેખાય છે. તેમ અહીં પણ થયું છે. એ જ પ્રમાણે સોનેટમાં પણ ઉપસંહાર માટે અંતની એક કે બે પંક્તિ વધારે લાંબા વૃત્તની વપરાય છે.

યાથી ઝલટી રીતે લાંબી પંક્તિ પહેલાં આવે અને ટૂંકી પછી આવે એમ પણ બને છે. અને એ પણ સુન્દર હોઈ શકે છે. જેમ કે :

આજે મારું જિવનસહરા આગના ફાગ લેલે

છો ને લેલે —

કાં કે વર્ષા ગ્રીષ્મ પૂંઢે લપાતી

આવે જાણે સાસુ પૂંઢે નવોઢા !

‘અમર આશા’, ચક્રવાક, પૃ. ૯૪

આ વક્તવ્ય એવું છે કે આ પ્રમાણે ગોઠવાતાં બરાબર યથોચિત બેસી જાય છે.

આ મિશ્રણોમાં છંદો એક જ કુટુંબના અને મેઢના છે પણ મિશ્ર મેઢના છંદોનાં પણ મિશ્રણ થાય છે :

શૂક્યો અઘીર વિધુ મુગ્ધ વસુન્ધરા પે,
જેવો લહે રસિક કો નિરખી પ્રિયાને;
ને ગૌર તે પ્રિયતમા મુખને સુહાવી,
ફૂલી લટો અલકની જ્યમ રમ્ય રે'તી,

છાયાઓ શી ત્વમ રહિ લક્ષી પૃથ્વિ - ભાલે - કપોલે

‘ચંદ્ર અને બોહા’, પનચટ પૃ. ૬૭

અહીં વસંતતિલકા અને મંદાકાન્તાનું મિશ્રણ છે. તેવું જ વસંતતિલકા સાથે સમ્પદરાના મિશ્રણનું નીચે ઉદાહરણ આપું છું :

“હે કોકિલા ! ઉભયનો તન રંગ એક,
ને ધાંધ પિચ્છ પણ આમ સમાન છેક;
છીંપે સગાં, પણ જરા સ્વર ભેદ” ; કાગ

બોલે એવું. કહે ત્યાં કટ પરમૃતિકા : “એ જરી ભેદ ભાંગ.”

‘જરી ભેદ’, પાંચઢી, પૃ. ૧૦૬

આ વધા કરતાં વૃત્તોનું અનુષ્ટુપ સાથેનું મિશ્રણ કંઈક જુદા પ્રકારનું મળવું જોઈએ. કારણ કે આપણે જે વૃત્તો જોયાં તે કરતાં અનુષ્ટુપ વિલક્ષણ છે. કવિ નાનાલાલનાં આનાં ઉદાહરણો જોઈએ :

ઝંચેથી જેટલે આવે
પાળી પ્રજાભક્તિ તળાં નૃપાલનાં
ફુવારા તેટલા ઝંચા
ઉડે પ્રજાની નૃપરાજ ભક્તિના.

અને

દ્વાહડે દ્વાહડે સૂર્ય જો તેજ ઢોળે,
રાત્રે રાત્રે ચંદ્રિકા ચંદ્ર ચોળે,

અનન્તા યુગનાં આવે અનન્તાં તેજ છાંય જે,

એ જ સંસ્કાર સર્વસ્વ પ્રજાની સંસ્કૃતિ હલે.

પહેલા ઉદાહરણમાં પહેલી અને ત્રીજી પંક્તિ અનુષ્ટુપના વિષમ ચરણની છે, અને બીજી તથા ચોથી દ્વિત્વંશા તથા વંશસ્થની છે. બીજા ઉદાહરણમાં પહેલી બે પંક્તિ શાલિનીની છે, અને તેને અનુષ્ટુપના શ્લોક સાથે જોડી એક શ્લોક કરેલો છે. ઉમાશંકરનો આને મળતો દાખલો :

‘ફરી કદી લે નહિ હાથ ટાંકણું

પ્રતિજ્ઞા એવિ જો કરે,

આપું તને મેટ સરા સુવર્ણનું,
સધરા જેસંગ ઉચ્ચરે.

‘કલાનો શહીદ’, ગંગોત્રી, પૃ. ૭૪

નાનાલાલના વૃષ્ટાન્તમાં પહેલી પંક્તિ અનુષ્ટુપની હતી, તો ત્યાં એ અનુષ્ટુપનું વિષમ એટલે પ્રારંભક ચરણ હતું, ઉમાશંકરમાં બીજી અનુષ્ટુપની છે, એટલે એ અનુષ્ટુપની સમ એટલે ઉપસંહારક પંક્તિ છે. એ રીતે ઢીળી વિગતોમાં પણ મેઢ સચવાય છે. આ અનુષ્ટુપ કે ગાયત્રીના પાદો સાથે અન્ય વૃત્તોનાં મિશ્રણો ઠેઠ વેદકાલથી મઢી આવે છે (જુઓ ગત પૃ. ૬૧-૨).

અહીંં મુઘી આપણે એક જ શ્લોકમાં મિશ્રમિશ્ર વૃત્તો એટલે અનાવૃત્ત-સંધિ અક્ષરમેઢ છંદોનાં ચરણોનું મિશ્રણ જોયું. પણ ત્રૈષ્ટુભ કુટુંબની ઉપ-જાતિઓમાં અને વિશેષ કરીને તો એના છન્દ:પ્રવાહમાં પ્રવાહ સાથે મઢી શકે એવા આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ છંદની પંક્તિઓ પણ આવે છે. આનું એક સુન્દર શ્લોકબદ્ધ વૃષ્ટાન્ત પ્રો. ઠાકોરનું મઢે છે. તે જોઈએ :

કોનૂં આહૂં કોનૂં હૈયૂં ગઢેલું,
કોની સાચી કોનિ સોટી પરીક્ષા,
એ પ્રશ્નોને તે જ જાણે ઉકેલી
ઠૂકેલતો સાર નિઃસારનો જે,
નિઃસાર ગાઢિ શકતો વઢિ સારમાંથી.

‘પૂછું મને કટેવ’, મળકાર, પૃ. ૩૨૮

પાંચ પંક્તિનો આ આશ્વો એક શ્લોક છે. તેમાં પહેલી ત્રણ પંક્તિઓ સયતિક શાલિનીની છે. છેલ્લી પાંચમી વસંતતિલકાની છે. ચોથી ગ્રાહી કે વિધ્વંક-માલાની છે.

ગ્રાહી : ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા

આ પંચમાવક ગાગાલનાં આવર્તનો છે, છેડલું આવર્તન સંહિત છે. એ રીતે પંક્તિ આવૃત્તસંધિ હોવા છતાં તે ઇન્દ્રવજ્રાની વહુ નજીકની છે. સંધિઓને બાજુએ રાક્ષી કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે ગ્રાહીના સાતમા ગુરુની જગાએ લઘુ મૂકો એટલે ઇન્દ્રવજ્રા થઈ જાય છે. પણ જરા જુદી રીતે જોતાં એ શાલિનીને પણ વહુ જ મઢતી છે. ગ્રાહીના ત્રીજા લઘુને સ્થાને ગુરુ મૂકો એટલે શાલિનીની પંક્તિ થાય — અલબત્ત તેમાં યતિ આવે. પણ આથી પણ વધારે વિલક્ષણ છંદની પંક્તિઓ છન્દ:પ્રવાહમાં આવે છે, તે આપણે છન્દ:પ્રવાહ વિશે વિચાર કરતાં જોઈશું.

આ પછી આપણા પૃથક્કરણને ક્રમે મિશ્ર વૃત્તોના યતિસંહોના મિશ્રણથી થતા છંદો આવે. આવા પ્રયોગો ગુજરાતીમાં વહુ થયા નથી, અને સંસ્કૃત પિંગલોમાં

આવા પ્રયોગોના છંદો છે તે પણ કવિપ્રિય થયા જણાતા નથી. જાણે કંઈક કૌતુક છાતર કરેલા જણાય છે. આના ગુજરાતીમાં મઢી આવતા દાખલા પહેલા આપું :

વર્ષે વર્ષે, કંઈક યુગથી, આમ તું તો પધારે,
તોયે શાને પુનરપિ ધનાન્વાર ઘેરાય હૈયે ? ૧૦
તૂં હો ત્યારે સરલ તરતૂં તેજના સાગરોમાં
તે વિશ્વે કાં પુનરપિ રહે ધોર વાધી તમિસ્રા ?

મને પ્રશ્નો એવા કદિ નહિ સ્ફુરતા; ધન્ય કાં કે ગણું હું
અમાસે અંવારી, ક્ષણિક તદપિ એ દર્શ તારી પ્રમાનું.

‘દર્શ તારી પ્રમાનું —’, અભિસાર, પૃ. ૧૧

આ કાવ્ય સૉનેટ છે. તેમાં મુખ્ય પ્રવાહ મંદાક્રાન્તાનો છે. અને તેમાં અતે ઉપ-સંહારાર્થે લાંબી વે પંક્તિઓ મૂકી છે તે શિશ્વરિણી અને સ્વઘરાના યતિસંડોનું મિશ્રણ છે. પહેલા છ અક્ષરોથી શિશ્વરિણીનો આદ્ય યતિસંડ થાય છે, અને તેની પછી સ્વઘરાના મધ્ય અને અંત્ય યતિસંડો આવે છે. મિશ્રણનો આ સુમગ દાખલો છે. હેમચન્દ્રે આને શોભા કહેલ છે.

શોભા : લગા માગામાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

છંદોનું ૦ પૃ. ૧૫અ

આની નજીકનો એક દાખલો મઢે છે તે લઉં :

પ્રિયે, લે રીસાઈ પથ મનગમ્યો, જા જ્યહીં જાહું ફાવ્યું,
ન આક્રન્દે અશ્રૂ નયન વહશે, દીનતા ના, ન હૈયું
તમારા પંથે થૈં વિવશ પદ આઢોટશે, એ અછાનું
સદા તારે પંથે સુરધનુસમૂં પાથરી રહે વિછાનું.

‘પ્રિયે જો ના આવે’, ઉર્વશી અને યાત્રી, પૃ. ૭૨

અહીં પહેલો યતિસંડ શિશ્વરિણીનો છ અક્ષરનો છે, અને તે પછીના ચત્રે સંડો મંદાક્રાન્તાના છે. આ પણ સંસ્કૃત પિંગલોએ નોંધેલો છંદ છે. હેમચન્દ્ર તેને વિસ્મિતા અથવા મેઘવિસ્ફૂર્જિતા કહે છે.

વિસ્મિતા :

અથવા લગા માગામાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

મેઘવિસ્ફૂર્જિતા

છંદોનું ૦ પૃ. ૧૪અ

શોભામાં અને આમાં ફેર એટલો જ છે કે શોભાના મધ્યસંડ કરતાં આના મધ્ય-સંડમાં એક લઘુ ઓછો છે.

અહીં આપણે શિશ્વરિણીના પહેલા યતિસંડ સાથે સ્વઘરાના અને મંદા-ક્રાન્તાના ઉત્તરસંડોનું મિશ્રણ જોયું. એથી ઝલટો દાખલો એક આવી ગયો છે

તે જોઈએ. આપણે છંદોમાં સુવદના જોઈ ગયા. (ગત પૃ. ૧૨) સગવડ સ્થાતર તેનો ન્યાસ ફરી મૂકું :

સુવદના : ગાગાગાગા લગાગા । લલલલલલગા । ગાગા લલલગા
અહીં પહેલા બે યતિછંડો સ્ત્રગ્ધરાના છે. હવે શિલ્પરિણીનો આશ્વો અગિયાર અક્ષરોનો ઉત્તરછંડ અહીં લાંબો પડે; એનો પહેલો સંધિ લલલલલલગાગા વાદ કરતાં રહેતો લલલગા સંધિ એકલો અંત્યછંડમાં ટૂંકો પડે. એટલે આગલા સંધિમાંથી બે ગુરુઓ પણ ઉતારી લીધા. આ પ્રમાણે છંડોનું સમતોલપણું જાળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. છતાં મને અહીં અંતિમ છંડ આગલા છંડ સાથે સફાઈથી રહેનાઈને સંધાઈ જતો લાગતો નથી. જરાક એ બે સંધિઓની વચ્ચે કઢંગાપણું લાગે છે, જાણે બોલતાં સ્થાંત્રો પડે છે.

હવે જુદી જાતના મિશ્રણનો દાક્ષલો લઈએ, સ્ત્રગ્ધરા અને મંદાક્રાન્તાના યતિછંડોના મિશ્રણનો. ગૂંચવણ ન થાય માટે યતિ બતાવવા એકવડું અવતરણ બિન્હુ કરું છું :

પૃથ્વીની ઓઢળીમાં' જિણિ જિણિ પડિ મૈ' ભાત સૂવર્ણરંગી ૫
તારા નીચે સરીને' કુસુમ બનિ ગયા' છોડવે છોડવે જૈ.
મુદ્રાઓ, અંગમંગો' મહિ અજવ જાંઘૂ ભર્યા જિંદગીનાં
એને રંગો તળી કે' કિરણગુંથળીની નતી સેવના કૈ
જકારે દિક્ નુપુરતા', ચરણપડછંદે મૃદંગે ચઢીને
એ પેલા પંક્તિઓને' હૃદય તળી કે'તી કથા કૌક છાની. ૧૦
પાછું જોતી હસીને' ઠમક ઠમકતી' પાનિઓ રંગમીની
નાચી રૈતી જવાની' જિવનભ્રમકથી' - ગર્વધેલી કલાધી :
ચારે કોરે વસંતો' : કુસુમઉપવનો', કૈક રંગી કમાનો
પૃથ્વીનાં અંગમાંથી' પિ રહિ હૃતિ એ' પ્રકૃતીની જુમારી. ૧૪
'ઉવાનું નૃત્ય', ગોરસી, પૃ. ૩૫

આ ચૌદ પંક્તિઓ સૉનેટ છે. આની પહેલી છ પંક્તિઓ શુદ્ધ સ્ત્રગ્ધરાની છે, જેમાંની ૫-૬ પંક્તિઓ મેં ઉપર આપી છે. તે પછી આવતા પટકમાં પણ ૧૧-૧૨-૧૩ પંક્તિઓ શુદ્ધ સ્ત્રગ્ધરાની છે. બાકીની એટલે ૭-૮-૯-૧૦ અને ૧૪ એટલી પાંચ પંક્તિઓમાં પહેલો છંડ સ્ત્રગ્ધરાનો છે, અને બીજો મંદાક્રાન્તાનો છે. આ મિશ્ર યતિછંડો મારી દૃષ્ટિએ મેઢ સ્થાતા નથી. સ્ત્રગ્ધરાના લાંબા પ્રથમ યતિછંડની સાથે સમતોલ થવાને સ્ત્રગ્ધરાનો જ લાંબો યતિછંડ જોઈએ છે, મંદાક્રાન્તાનો તેને ટૂંકો પડે. પણ અહીં તો શુદ્ધ અને મિશ્ર પંક્તિઓ સેઢમેઢ થવાથી પઠન વધારે વિઘ્નવાળું બને છે એ પણ કહેવાનું છે. આ

પંક્તિઓ છાપેલી છે તે ઉપરથી પણ છન્દફેર થયાની કશી સૂચના મળતી નથી
 એ પણ મુશ્કેલીનું એક બીજું કારણ છે. આ મિશ્ર છન્દ પણ પિંગલમાં મળે છે :—

ચિત્રમાલા : ગાગાગાગા લગાગા । લલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

છન્દોનું ૦ પૃ. ૧૫૩

પરંપરાપ્રાપ્ત પિંગલોમાં આવા યતિચંડોનાં મિશ્રણોથી થતા છંદો આપ્યા
 છે તે જોઈ જઈએ.

કુસુમિતલતાવેલિલતા : ગાગા ગાગાગા । લલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

છં. શા. ૭-૨૦

અહીં વૈશ્વદેવીના પહેલા યતિચંડને મંદાક્રાન્તાનો બીજો અને ત્રીજો ચંડ લગાડેલો
 છે. વૈશ્વદેવી પોતે બહુ સુંદર છંદ નથી, અને આ પ્રયોગથી પણ તે કાંઈ
 સુધરતો નથી.

પદ્ય : લલલલલગા । ગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

છંદોનું ૦ પૃ ૧૨૩

અહીં મંદાક્રાન્તાના પહેલા બે યતિચંડો હરિણીની પેઠે ઊલટાવેલા છે,
 અને અંત્ય યતિચંડ મંદાક્રાન્તાનો જ કાયમ રાખ્યો છે. રચના હરિણી જેટલી
 સુંદર લાગતી નથી.

ભારાક્રાન્તા : ગાગાગાગા । લલલલલગા । લગા લલગા લગા

એજન, પૃ. ૧૨૩

અહીં પહેલા બે યતિચંડો મંદાક્રાન્તાના છે, અને અંત્ય ચંડ હરિણીનો
 અંત્ય ચંડ છે. પ્રયોગ કરી જોવા જેવો છે.

ચલ : ગાગાગાગા । લલલલલલગા । લગા લલગા લગા

એજન, પૃ. ૧૩૫

પહેલો યતિચંડ તે મંદાક્રાન્તાનો પહેલો યતિચંડ, બીજો તે સમ્બરાનો
 બીજો યતિચંડ અને છેલ્લો તે હરિણીનો છેલ્લો.

મકરન્દિકા : લગા ગાગાગાગા । લલલલલગા । લગા લલગા લગા

છન્દોનું ૦ પૃ. ૧૪૩

પહેલો યતિચંડ તે શિખરિણીનો પૂર્વ યતિચંડ, બીજો તે મંદાક્રાન્તાનો
 બીજો, અને છેલ્લો તે હરિણીનો છેલ્લો.

ઉપમાલિની : લલલલલલગાગા । લગા લલગા લગા

છન્દોનું ૦ પૃ. ૧૦૩

પહેલો ટંડ તે માલિનીનો પહેલો, અને વીજો તે હરિણીનો છેલ્લો.

ચંદ્રોદ્યોત : લલલલલલગાગા । ગાગાલગા ગાલગા

છન્દોનું ૧૦૪

અહીં માલિનીના પહેલા ટંડ સાથે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો છેલ્લો ટંડ જોડેલો છે.

લલિત : લલલલલલગા । ગાગાગાગા । લગા લલગા લગા

એજન, પૃ. ૧૩૪

પહેલો યતિઘંડ તે સ્વધરાનો વીજો, વીજો તે મંદાકાન્તાનો પહેલો, અને છેલ્લો તે હરિણીનો છેલ્લો. અર્થાત્ છેલ્લા વચ્ચે હરિણીના.

હારિણી : ગાગાગાગા । લલલલલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

એજન, પૃ. ૧૨૪

પહેલા બે ટંડો તે મંદાકાન્તાના પહેલા બે, અને અંત્ય તે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો અંત્ય ટંડ.

છાયા : લગા ગાગાગાગા । લલલલલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

એજન, પૃ. ૧૪૪

પહેલો ટંડ તે શિશ્વરિણીનો પહેલો, વીજો તે મંદાકાન્તાનો વીજો અને છેલ્લો તે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો છેલ્લો.

મેઘવિસ્ફૂજિતા : લગા ગાગાગાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

એજન, પૃ. ૧૪૪

પહેલો શિશ્વરિણીનો પહેલો યતિઘંડ અને પછીના વચ્ચે મંદાકાન્તાના છેલ્લા બે.

કેસર : ગાગાગાગા । લલલલલલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

છન્દોનું પૃ. ૧૩૪

પહેલો ટંડ તે મંદાકાન્તાનો પહેલો, મધ્યમ તે સ્વધરાનો મધ્યમ, અને અંત્ય તે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો અંત્ય.

રોહિણી : લલલલલલગા । ગાગાગાગા । ગાગાલગા ગાલગા

એજન, પૃ. ૧૨૪

પહેલા બે યતિઘંડો હરિણીના અને અંત્ય તે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો અંત્ય.

મદનલલિતા : ગાગાગાગા । લલલલલલગા । ગાગા લલલગા

એજન, પૃ. ૧૨૪

પહેલા બે યતિચંડો તે મંદાક્રાન્તાના અને અંત્ય તે સુવદનાનો અંત્ય.

ક્રીડા : લગા ગાગાગા । લલલલલગા । ગાગા લલલગા

એજન, પૃ. ૧૪૩

પહેલો ચંડ શિશ્વરિણીનો પહેલો, મધ્ય ચંડ તે મંદાક્રાન્તાનો મધ્ય ચંડ, અને અંત્ય ચંડ તે સુવદનાનો અંત્ય ચંડ.

શાર્દૂલલલિત : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગા લલલગા

એજન, પૃ. ૧૩૬

પ્રથમ યતિચંડ તે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો પ્રથમ યતિચંડ, અને અંત્ય યતિચંડ તે સુવદનાનો અંત્ય યતિચંડ.

છંદોના યતિચંડોમાંથી નવા છંદો બનાવવાની એક વીજી પદ્ધતિ તે યતિચંડોમાંથી એકનો લોપ કરીને છંદ ટૂંકો કરવાની. આનાં બેક દૃષ્ટાન્તો ગુજરાતી કાવ્યોમાંથી મળે છે તે પ્રથમ લઈએ, જો કે વન્ને સંસ્કૃત પિંગલશાસ્ત્રોની ગણનામાં આવી ગયાં છે.

આત્માની યજ્ઞવેદી, ઇન્ધણાં ઋમિઓનાં
પ્રારબ્ધાન્નીશિલાઓ, કાઠવાયૂ નિસાસા,
હૈયાની આહુતિ ને, અશ્રુનાં આજ્ય મોંઘાં;

આજે સંહારસન્ને નવજિવનતળી પામું દૌર્ભાગ્યવીક્ષા !

‘પધારો પ્રલયાનલ’, આલબેલ, પૃ. ૩૧

અહીં છેલ્લી પંક્તિ સ્તંભરાની છે. અને તેની ઉપરની ત્રણમાં સ્તંભરાનો પહેલો અને છેલ્લો યતિચંડ છે, વચ્ચેનો લુપ્ત કરી પંક્તિઓ ટૂંકી કરેલી છે. આગળ ચંડશિશ્વરિણીને નવો શ્લોકબંધ કહ્યો તેમ આ આજ્ઞા શ્લોકને સ્તંભરાનો નવો શ્લોકબંધ કહેવો હોય તો કહેવાય. પણ આપણે એક એક પંક્તિમાં પણ સમગ્ર મેઢ ગણીએ છીએ એટલે કહેવાનું એ કે એક યતિચંડ લોપીને નવો છંદ કરવાની આ પદ્ધતિ છે તે પણ સાથે સાથે ધ્યાન રાખવું જોઈએ. આ છંદને પિંગલમાં લક્ષ્મી કહેલો છે.

લક્ષ્મી : ગાગાગા લગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

છંદોનું પૃ. ૯૬

આવી જ રીતે સ્તંભરાના છેલ્લા બે ચંડોની એક પંક્તિ ગુજરાતીમાં મળે છે :

પ્રિયજન સહજો અર્ચના આટલી સી !

અર્પણ, ‘ધ્રાવણી મેઢો’

આને હેમવન્દ્ર વસન્ત કહે છે. તેનું વીજું નામ નન્દીમુખી છે.

વસન્ત કે નન્દીમુખી : લલલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

છન્દોનું ૦ પૃ. ૯૫

આવી રીતે એકાદ ધંડ ઓછો રાખી ટૂંકી પંક્તિનો નવો છન્દ કર્યાના વીજા દાક્ષલા જોડીએ.

અપરાજિતા : લલલલલલલગા । લગા લલગા લગા

છન્દોનું ૦ પૃ. ૯૫

અહીં પહેલો યતિધંડ તે સ્ત્રગ્ધરાનો મધ્ય યતિધંડ છે, અને અંત્ય યતિધંડ તે હરિણીનો અંત્ય યતિધંડ છે.

કરિમકરમુજા : લલલલલલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

છન્દોનું ૦ પૃ. ૯૫

અહીં પણ પહેલો યતિધંડ તે સ્ત્રગ્ધરાનો મધ્ય યતિધંડ છે અને અંત્ય યતિધંડ શાર્દૂલવિક્રોડિતનો અંત્ય યતિધંડ છે.

આ વર્ષાં દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી જણાશે કે નવા છન્દના પ્રયોગોમાં અંત્ય ધંડને સ્થાને કોઈ પણ ધંદનો અંત્યધંડ જ આવે છે. જ્યાં કોઈ યતિધંડનો લોપ થયો હોય ત્યાં પણ અંત્યધંડને સ્થાને કોઈ પણ ધંદનો અંત્યધંડ જ આવે છે. અને એ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે નવા છન્દમાં પણ મેઢનો ઉપસંહાર તો જોડીએ જ, અને એ ઉપસંહાર કરવાનું સામર્થ્ય અંત્ય ધંડમાં જ છે. એથી વિરુદ્ધ રીતે જ્યાં જ્યાં નવા છન્દના પ્રયોગમાં અંતે અંત્ય યતિધંડ નથી ત્યાં ત્યાં મેઢ સ્પષ્ટ રીતે અધૂરો જણાય છે. નવા છન્દની લતવાળા પિંગલકારોએ એવા પ્રયોગો પણ કર્યા છે જેમ કે :

શિશ્વંડિની : લગા ગાગાગાગા

છન્દોનું ૦ પૃ. ૪૩

હંસી : ગાગાગાગા । લલલલલલગા

છ. મ. ક. ૨, ૪૦

આમાં પહેલો ધંદ તે શિશ્વરિણીનો પ્રથમ યતિધંડ માત્ર છે. વીજામાં મંદાક્રાન્તાના પ્રથમ વે યતિધંડો છે, અર્થાત્ મંદાક્રાન્તાનો મધ્ય યતિધંડ અહીં પંક્તિને અંતે આવે છે. વર્ત્તમાં ઉપસંહારની અપેક્ષા રહી જાય છે — જાણે પંક્તિનો મેઢ બુઠો રહી જાય છે.

આના જ અનુસંધાનમાં અર્ધસમ વૃત્તોની એક પંક્તિનાં આવર્તનોથી બનતા નવા છન્દો જોડીએ. જેમ સમવૃત્તમાં એક પંક્તિમાં એક અધંડ મેઢ છે, અને

તેના પૂર્વ યતિસ્તંડોનો મેઢ સાપેક્ષ છે, તેમ જ અર્ધસમ વૃત્તમાં પણ વે પંક્તિમાં થઈને એક અસ્તંડ મેઢ થાય છે, તેની હરકોઈ પ્રથમ પંક્તિનો મેઢ, પૂર્વ યતિસ્તંડની પેઠે જ સાપેક્ષ છે. અર્ધસમની એક પંક્તિનો વ્યાપાર તે સયતિક વૃત્તની પંક્તિના યતિસ્તંડોના અલગ વ્યાપાર જેવો છે. આપણે ગુજરાતીમાં મઢી આવતાં દૃષ્ટાન્તોથી શરૂ કરીએ :

(સમ-પુષ્પિતાગ્રા)

ઘઘિરભયાં મુલ્હ ભાસતાં વિશાનાં,
વિકૃત્ત, ભયપ્રદ રાક્ષસી મુલ્હો શાં;
અવનિ ઉમ્મી ઊર હેવતાશ્ને શું!
ગગન તળાં ઉડુનેજ શું મિચાતાં!

‘શાસ્ત્રસંન્યાસ’, જ્યોતિરેશ્વા, પૃ. ૨૧

કર્તાએ પોતે કહ્યું છે તેમ આ શ્લોકની ચારેય પંક્તિઓ પુષ્પિતાગ્રાના સમપાદની છે. હેમચન્દ્રે આને સુવક્ત્રા અથવા અચલા કહેલ છે. તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય.

સુવક્ત્રા કે અચલા : લલલલગા લલગા લગા લગાગા

છન્દોનુ. પૃ. ૮૬

આવી જ રીતે સંસ્કૃત પિંગલમાં વરતનુ છન્દ આવે છે તે અપરવક્ત્રના વીજા ચરણનો બનેલો છે.

વરતનુ : લલલલગા લલગા લગાલગા

છ. શા. નિ. ૮, ૩

આના લક્ષણસૂત્રમાં પિંગલે છઠ્ઠે અક્ષરે યતિ કહી છે પણ તે શોભાની છે. અને તેના દૃષ્ટાન્તમાં જ એક જગાએ યતિભંગ થાય છે એ હું આગળ બતાવી ગયો છું. (જુઓ ગત પૃ. ૧૮૧-૧૦)

એક વીજો શ્લોક થી ઉમાશંકરનો લઈએ.

આવો વાલ ! રસધિ સૌમ્ય દ્રષ્ટા,
સ્નેહાલાપ સુહૃતિ સૃષ્ટિ સ્પષ્ટા,
સ્વર્ગગા શુભ માઢ કંઠમાં છે,
માશો આ મનની મઢૂલિમાં કે?

‘સ્વાગત’, કલાન્ત કવિ.

કવિએ પોતે રણપિંગલમાંથી ઘોષી આનું નામ 'વિશ્વવિરાટ' કહેલું છે. પણ ચાલુ સંદર્ભમાં મારે એ કહેવાનું કે મેં આગળ અર્ધસમના વિવરણમાં અર્ધસમનો એક પ્રકાર જે ભદ્રવિરાટ કહ્યો (જુઓ ગત પૃ. ૧૩૨) તેના સમ ચરણના આવર્તનોથી આ છંદ બનેલો છે. વિશ્વવિરાટ નામ પણ ભદ્રવિરાટને મળતું છે, એ એમનો સંબંધ બતાવે છે. ત્યાં જ આગળ આપેલ વૈસારીના સમચરણનાં આવર્તનોથી થતા છંદનું નામ વિરાટ કે શુદ્ધવિરાટ છે, એ પણ આના અર્ધસમ સાથેના સંબંધને વિશેષ સમર્થિત કરે છે. હેમચંદ્ર વિશ્વવિરાટને એકરૂપ કહે છે.

એકરૂપ કે વિશ્વવિરાટ : ગાગાગા લલગા લગા લગાગા

છન્દોનું પૃ. ૬૬

અને

વિરાટ કે શુદ્ધવિરાટ : ગાગાગા લલગા લગાલગા

રણપિંગલ, પૃ. ૨૭૩

હજી સુધી જોયેલા સુવક્ત્રા, વરતનું, વિશ્વવિરાટ અને શુદ્ધવિરાટ ત્રણેયમાં આવર્તનો તે તે, અર્ધસમના સમપાદનો થયાં છે. એ જ સ્વાભાવિક છે કારણ કે સમમાં જ મેઝ ઉપસંહાર પામે છે. તેમ છતાં વિષમ પંક્તિનાં આવર્તનોથી થતો એક છંદ નોંધું છું : ભદ્રિકા.

ભદ્રિકા : લલલલલલગા લગા લગા

છન્દોનું પૃ. ૬૬

ગુજરાતીમાં દૃષ્ટાન્ત ન હોવાથી હેમચંદ્રનું જ ઉતારું છું.

પરિહર નિતરાં પરાપદં

કુરુ જિતવચ્ચનેનુરાગિતામ્ ।

ઇતિ તવ ચરતઃ પરે ભવે

ભવતુ સપદિ ભદ્રિકાગતિઃ ॥

આ સ્પષ્ટ રીતે પુષ્પિતાગ્રાના વિષમ ચરણનાં આવર્તનો છે. આનું વીજું નામ હેમચંદ્ર અપરવક્ત્ર નોંધે છે એ પણ એનો અર્ધસમો સાથેનો સંબંધ જણાવે છે. આ વિષમ ચરણનાં આવર્તનો સમચરણના જેટલાં મેઝવાઝાં જણાતાં નથી, સુંદર લાગતાં નથી, એ પઠન ઉપરથી તરત જણાઈ આવશે. તેનું કારણ પ્રથમ ચરણનો

૨. મૂળમાં 'પરાપવાદ' એમ છે પણ એમ કરતાં બાર અક્ષરો ધઈ જાય છે જે ઘોષ છે. એટલે મેં ઉપર પ્રમાણે પાઠ સુધાર્યો છે.

मेळ अपूरो छे, ए छे. आना जेवुं वियोगिनी के सुन्दरीना विषम चरणना आवर्तनोनुं वृत्त सहजा मात्र रणपिंगल नोंवे छे.

सहजा : ललगा ललगा लगालगा

रणपिंगल, पृ. २७४

भद्रिका अने सहजा बन्ने विषम चरणनां होवाची मेळ सापेक्ष — जरा अध्धर रही जाय छे. तेम छतां कईक पण उपसंहारनी संस्कार आ वृत्ती आपी शके छे, तेनुं कारण ए छे के पंक्तिने अंते लगालगा आवे छे, जेमां उपसंहारनुं सामर्थ्य छे.

आम नवा छन्दो बत्तां पण उपसंहारनी जगाए उपसंहारक्षम यतिखंड के चरण आवे छे.

अहीं एक प्रश्न थशे. अहीं नवा छंदो तरीके अमुक अमुक छन्दोने नवा कहा, अने ते अमुक अमुक भिन्नभिन्न छन्दोना यतिखंडोना नवीन विन्यासोथी थया छे एम कहथुं. तेवी ज रीते में अमुक अमुक अर्धसम वृत्तोंनां अंगरूप समविषम चरणोना अलग व्यापारथी नवा छंदो थाय छे एम कहथुं. एमां प्रश्न ए थाय के अहीं नवा कहेला छन्दोने ज नवा शा माटे मानवा ? दाखला तरीके शिखरिणी अने मंदाक्रान्ताना यतिखंडोथी मेघविस्फूर्जिता थाय छे एम कहथुं तेने बदले मेघविस्फूर्जिता अने कोई एवा बीजा छन्दना यतिखंडोथी शिखरिणी अने मंदाक्रान्ता वन्या एम केम न मानवुं ?

जानो जबाब आखा पद्यसाहित्यमां प्रयोजेला छंदोनुं पीर्वापर्यं निर्णीत करीने आपी शकाय. आपणे बतावी शकीए के अमुक अमुक छंदो अमुक कविए ज सीथी प्रथम वापर्या. अथवा उपलब्ध पिंगलोना ऐतिहासिक अभ्यासथी पण केटलांक वृत्तो विशे निर्णय करी शकाय. जेमेके उपर आपेल मेघविस्फूर्जिता विशे कही शकाय के पिंगलना प्राचीन छन्दःसूत्रोमां ए छंद नथी, पण 'अत्रानुवृत्तं गाथा' सूत्र नीचे हलायुधे ते विस्मिताना नामे आपेल छे. तेथी प्रस्तुत छंद पूरतुं शिखरिणी अने मंदाक्रान्तानी प्राचीनतानुं विधान साचुं ठरे छे. पण अहीं मारा वक्तव्यने माटे एटलुं वधुं निर्णीत करवानी जरूर नथी. मारा विषयनिरूपणमां छन्दनी मेळ ए मुख्य प्रश्न छे. सुन्दर मेळ-वाळा ज छन्दो वधारे व्यापक रीते वपरायेला होय, अने तेथी मारे बहु वपरायेला छन्दो उपर ज ध्यान केन्द्रित करवुं जोईए. एम करतां पंक्तिनां अमुक अमुक उपांगो, यतिखंडो जणायां. हवे आ ज यतिखंडो भिन्नभिन्न छंदो उत्पन्न करवामां व्यापारभय वनता होय तो ते ए यतिखंडोनी समग्रता विशे अने चरणना षट्कत्व विशे बहु प्रबल पुरावो छे; एटले मारे जे दशविवानुं छे

તે માત્ર યતિલંડોનો વ્યાપારમયતા છે. એને માટે જરૂરની છે તે વૃત્તોની સરસામણી છે, પૂર્વાપરતા નથી. સરસામણીથી આપણે જોઈ શકીએ કે ભિન્ન કવિઓ, અથવા અહીં તો વિશેષતઃ પિંગલકારો, નવા નવા છંદો રચવા એ યતિલંડોનો ભિન્નભિન્ન રીતે વિન્યાસ કરેલો છે. અને એટલું આપણે જોઈ શક્યા છીએ. તેમ છતાં સંસ્કૃત પદ્યસાહિત્યનો મારો જે કોઈ પરિચય છે તે ઉપરથી હું એટલું કહી શકું કે અહીં મૂળ તરીકે ગણાવેલા છંદો, લગભગ વધાયે, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ મેં જણાવેલા નવા છંદોની અપેક્ષાએ પ્રાચીનતર છે.

યતિલંડો પછી તેનાથી નાનો ઘટક તે સંધિ છે. સયતિક વૃત્તોના યતિલંડો, તેમ જ અયતિક વૃત્તોનાં અલંકાર ચરણો પણ સંધિઓનાં બનેલાં છે. નવા છંદો વનવામાં આ સંધિઓ કેવી રીતે નિમિત્તભૂત કે સાધનભૂત થાય છે તે હવે આપણે જોઈએ.

અહીં સૌથી મહત્ત્વની પદ્ધતિને હું સંગમ એવું પારિભાષિક નામ આપીશ. એક છન્દ પોતાને રૂપે વહેતો વહેતો એવા સંધિએ આવે કે એ સંધિ કોઈ વીજા છન્દમાં પણ ક્યાંક આવતો હોય, અને પછી એ સંધિમાં જાણે તેની સાથે સંગમ પામી એ નવા છન્દમાં જ એ વહે એ પદ્ધતિને હું સંગમ નામ આપવા ઇચ્છું છું. દૃષ્ટાન્તથી આ તરત સ્ફુટ થશે. કે. હ. ધ્રુવ 'શિશુપાલવધ'માં નવાં પ્રયોજેલાં વૃત્તોનો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યાં સૌથી પહેલું તેઓ પથ્યા અથવા મંજરી નોંધે છે. એ એ કાવ્યના ૪થા સર્ગનો ૨૪મો શ્લોક છે :

સ્થગયન્ત્યમુઃ શમિતચાતકાર્ત્તસ્વરા
જલદાસ્તદિત્તુલિતકાન્તકાર્ત્તસ્વરાઃ ।
જગતીરિહ સ્ફુરિતચાલ્ચામીકરાઃ
સચિતુઃ ક્વચિત્ કપિશયન્તિ ચામી કરાઃ ॥

શિશુપાલવધ ૪, ૨૪

આનો ન્યાસ કે. હ. ધ્રુવ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

લલગા લગાલ લલગા લગાગા લગા

સા. વિ. ૨, પૃ. ૨૭૭

આનો હું નીચે પ્રમાણે ન્યાસ કરું :

પથ્યા કે મંજરી : લલગા લગા લલલગા લગા ગાલગા

આનો ઉદ્ભવ પ્રમિતાક્ષરા અને પૃથ્વીના સંગમથી થયો છે એવો મારો ભ્રમિપ્રાય છે. એનો પ્રારંભ પ્રમિતાક્ષરાથી થાય છે અને થોડે જતાં જ્યાં પ્રમિતા-

ક્ષરા અને પૃથ્વીના સમાન સંધિઓ આવે છે ત્યાંથી એ વૃત્ત પૃથ્વીમાં સરી પડે છે. વસ્ત્રના ન્યાસો નજીક નજીક મૂકવાથી આ તરત પ્રત્યક્ષ થયો :

પ્રમિતાક્ષરા : લલગા લગા લલલગા લલગા

પૃથ્વી : લગા લલલગા લગા લલલગા લગા ગાલગા

પ્રમિતાક્ષરાનો વીજો અને વીજો સંધિ અને પૃથ્વીનો વીજો અને ચોથો સંધિ એક જ છે, વસ્ત્રે લગા લલલગા છે અને ત્યાંથી એ વૃત્તપ્રવાહ પૃથ્વીમાં સરી ગયો. રચના પ્રમિતાક્ષરાથી ઉદ્ગમ પામી, લગા લલલગાના સમાન સંધિએ પૃથ્વી સાથે સંગમ પામી અને પછી પૃથ્વીમાં જ વહી તેના જ ઉપસંહારે પૂર્ણ થઈ.

આવો એક વીજો છન્દ ધ્રુવ રમણીયક બતાવે છે. તે 'શિશુપાલવધ'ના ૧૩મા સર્ગનો ૬૧મો શ્લોક છે. એને જ તેઓ પ. એ. આ .(પૃ ૨૨૨) માં નૂતન કહે છે :

ના મઢે અવનિમાં રસદાર પુરા મને
સ્નેહમાં અનુપદે નવધા નવ નૂતને
વાતમાં અમૃત ભોજન-તૃપ્તિ થતી મને
શ્રીપતી અવનિનાથ પરસ્પર વેડને.

મૂઠ નીચે પ્રમાણે છે :

મર્ત્યલોકદુરવાપમવાપ્તિરસોદયં
નૂતનત્વનતિરિવતતયાનુપદં દધત્ ।
શ્રીપતિઃ પતિરસાવિવનેશ્ચ પરસ્પરં
સંકથામૃતમનેકમસિ સ્વદતામુભૌ ॥

શિશુપાલવધ, ૧૩, ૬૧

ઉપરનો અનુવાદ મેં શ્રી અંબાલાલ પટેલના અપ્રસિદ્ધ ભાષાન્તરમાંથી લીધો છે. ધ્રુવ એનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

રે । નમે । ભર વડે । રમણીયક થાય છે ।

સા. વિ. ૨. પૃ. ૨૭૭

આના સંધિઓ એમણે ગમે તેમ કલ્પ્યા હોય. પણ હું નીચે પ્રમાણે ગણું છું :

રમણીયક કે નૂતન : ગાલગા લલલગા લલગા લલગા લગા

આને હું ઉપરની જ પેઠે રચોદ્ધતા અને દ્રુતવિલંબિતના સંગમથી થયો માનું છું.

રથોદ્ધતા : ગાલગા લલલગા લગાલગા

દ્રુતવિલંબિત : લલલગા લલગા લલગા લગા

રથોદ્ધતાનો બીજો સંધિ લલલગા છે અને એ જ દ્રુતવિલંબિતનો પહેલો સંધિ છે. એ સમાન સંધિથી પછરચના દ્રુતવિલંબિતમાં જ વહી, અને આજી દ્રુતવિલંબિતની પંક્તિ એનો ભાગ બની ગઈ. આને એમ કહેવું હોય તો કહેવાય કે દ્રુતવિલંબિતના પ્રારંભમાં ગાલગા મૂકવાથી આ વૃત્ત થયું છે. પણ અહીં વ્યાપાર ઉમેરણનો નથી, પણ સમાન સંધિથી બીજા વૃત્તમાં સરી પડવાનો છે. અને એ મહત્ત્વનું છે.

આ પછી ધ્રુવ વાણિની ગણાવે છે. એને વિશે તેઓ કહે છે : “સોઠ રૂપનો વાણિની છંદ છે. એનો મધ્ય પિંડ રથોદ્ધતાના ચરણ જેવો જ છે. તેના આરંભમાં ચાર લઘુનો અને અંતે એક ગુરુનો વધારો જોવામાં આવે છે. આરંભના ચાર લઘુ રૂપના સંધિને લીધે રથોદ્ધતાથી વાણિનીની ચાલ નોંચી પડે છે.” હવે હું વાણિનીનું લક્ષણ હેમચંદ્રમાંથી નીચે ઉતારું છું. સગવડની જાતર સૂત્રને વદલે વૃત્તિમાંથી જ લક્ષણ લઉં છું : “નજમજજેમ્યઃ પરીગી ચેદ્વાણિનીસંજં ।” (છન્દોનું ૦ પૃ. ૧૨૯) ઉદાહરણ માટે શ્લોક હેમચંદ્રનો જ લઉં છું :

પરમૃતકૂજિતાનિ જરઠેશ્વરસો મવેદુ
મંલયસમીરણો મલયજં મધુસંગમશ્ચ ।
અપિ ન તથા હરન્તિ મિલિતાનિ મનો યથેદં
મદમ્બરલલભાષિતમહો સ્વલુ વાણિનીનામ્ ॥

એજન

કે. હ. ધ્રુવે ન્યાસ આપ્યો નથી એટલે હું મારી રીતે આપું છું :

વાણિની : લલલલગા લગા લલલગા લલગા લગાગા

આનો મધ્યપિંડ મને કોઈ રીતે રથોદ્ધતા જેવો જણાતો નથી. કે. હ. ધ્રુવ તેના આરંભમાં ચાર લઘુ જણાવે છે, તે ચાર લઘુ છોડીને ન્યાસ જોડીએ તો

ગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

થાય. અંત્યનો એક ગુરુ વધારાનો ગણીને કાઢી નાંચીએ તો પણ આ મધ્યપિંડ રથોદ્ધતા પ્રમાણ થઈ રહેતો નથી. ત્યાં એક લઘુ વધારે છે જે ઉપરના ન્યાસમાં આઠમો આવે છે. જરી રીતે આટલા ફેરફાર પછી, અને આજી ચાલ રથોદ્ધતાની નથી એમ કહ્યા પછી તેને ‘રથોદ્ધતા જેવો જ’ કહેવાનો કશો અર્થ રહેતો નથી. મારી દૃષ્ટિએ એ નર્વટક અને વસંતતિલકાનું મિશ્રણ છે, અને મિશ્રણ વચ્ચેના સમાન સંધિઓથી શરૂ થાય છે.

નર્દટક : લલલલલા લલા લલલલા લલલા લલલા

વસંતતિલકા : ગાગાલલા લલલલા લલલા લગાગા

નર્દટકના ત્રીજા અને ચોથા સંધિ લલલલા લલલા એ વસંતતિલકાના વીજા અને ત્રીજા સંધિ સાથે અભિન્ન છે, અને નર્દટકથી શરૂ થયેલી રચના એ સમાન સંધિ સુધી આવી પછી વસંતતિલકામાં સરી જાય છે. વસંતતિલકાનો પ્રથમ સંધિ ગાગાલલા છે તેમાંનો લગા પળ નર્દટકનો વીજો સંધિ છે; એ રીતે સમાન સંધિ લગા લલલલા લલલા એટલા વધા ગણી શકાય. વાણિનીનું વંધારણ હું એ રીતે નિષ્પન્ન થયું ગણું છું.

તે પછી હું ધૃતશ્રી લઉં છું. માથે આ નવું પ્રયોજેલું વૃત્ત છે એમ કે. હ. ધ્રુવ નોંધે છે (પ. એ. આ. પૂ. ૨૨૨). 'શિશુપાલવધ'ના ત્રીજા સર્ગનો એ છેલ્લો ૮૨મો શ્લોક છે.

તુરગશતાકુલસ્ય પરિતઃ પરમેકતુરંગજન્મનઃ

પ્રમથિતમૃમૃતઃ પ્રતિપથં મથિતસ્ય મૃશં મહીમૃતાં ।

પરિચ્છલતો બલાનુજબલસ્ય પુરઃ સતતં ધૃતશ્રિય-

શિવરવિગતશ્રિયો જલનિષેશ્ચ તદામવદન્તરં મહત્ ॥

શિશુપાલવધ, ૩, ૮૨

આનો ન્યાસ કે. હ. ધ્રુવ આ પ્રમાણે આપે છે :

| | | | | | |
લલલલ ગાલ ગાલ લલલા લલલા લલલા લગા લગા

સા. વિ. ૨, પૂ. ૨૮૪

અને ઉમેરે છે કે તેમાં “અગિયારમા રૂપ પછી યતિ છે તે આવૃત્ત થતા સંધિને નોંતા પાડવા માટે મૂકવી પડી છે.” (સા. વિ. ૨, ૨૮૫)

હું ધૃતશ્રીનો પિંડ નર્દટક અને વિયોગિનીના વિષમ પાદથી વંધાયેલો માનું છું. મારા પ્રમાણે એ ન્યાસ આમ થાય :

ધૃતશ્રી : લલલલલા લગા લલલલા । લલલા લલલા લગાલગા

અહીં નર્દટકના પાંચેય સંધિ પ્રારંભથી શરૂ થઈ ઉપાન્ત્ય લલલા સુધીમાં આવી જાય છે. નર્દટકના અંત્ય બે સંધિઓ લલલા લલલા એ વિયોગિનીના વિષમ પાદના પ્રથમ બે સંધિઓ સાથે અભિન્ન છે, ત્યાંથી પછી રચના વિયોગિનીમાં જ આગલ ચાલી તેના અંત્ય લગાલગા સંધિએ ઉપસંહાર પામે છે. વીજી રીતે કહીએ તો પ્રારંભથી વાંચતાં ઉપાન્ત્ય લલલા સુધીમાં નર્દટક આવી જાય છે, અને અંતના ત્રણ સંધિઓ પઠતાં વરાબર વિયોગિનીનું વિષમ પાદ થઈ

રહે છે. અગિયારમે અક્ષરે જ્યાં યતિ કહી છે ત્યાંથી વરાવર વિયોગિનીનું પાદ શરૂ થાય છે. એટલે આ યતિ મને નવા છન્દના મિલનસ્થાનની યતિ જણાય છે. નહિતર પણ આટલા લાંબા એકવીશ અક્ષરના ચરણમાં યતિ ક્યાંક મધ્યમાં આવે જ, અને મધ્યને નજીકમાં નજીકનો ગુરુ તે અગિયારમો ગુરુ છે એટલે ત્યાં જ યતિ નિર્ણીત થાય.

આવો જ દાખલો પ્રમદ્રકનો મઢે છે.

પ્રમદ્રક : લલલલગા લગા લલલગા લગાલગા

છન્દોનું ૦ પૃ. ૧૧૩

દષ્ટાન્ત હેમચન્દ્રનું જ લઠં છું :

જયતિ જગત્પ્રયોપકૃતિકારણોદયો
જિનપતિમાનુમાન્પરમધામ તેજસાં ।
ભવિકસરોહ્યાં ગલિતમોહનિદ્રકં
ભવતિ યદીયપાદલુઠનાત્ પ્રમદ્રકં ॥

એજન

અહીં છન્દ મૂઝ નર્દટકમાં શરૂ થઈ, લલલગા સંધિએ આવી રથોદ્ધતામાં સરી પડે છે.

નર્દટક : લલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

રથોદ્ધતા : ગાલગા લલલગા લગાલગા

નર્દટકનો ત્રીજો સંધિ તે રથોદ્ધતાના બીજા સાથે અભિન્ન છે. અને એ સંગમ છન્દઃસ્તોત્રને રથોદ્ધતામાં વહેવાનું નિમિત્ત બને છે.

નવા છન્દોની રચનામાં આ પદ્ધતિને ધણી ચાતુર્યવાળી અને છન્દના વંધારણના ઝંડા વિશાલ પાયા પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલી સમજું છું. તેનાં પરિણામો સુંદર ગણાય એવાં મને જણાયાં છે. આ પદ્ધતિથી આપણે સંધિનું અસ્તિત્વ માત્ર નહીં, તેનો વ્યાપાર પણ જોઈ શકીએ છીએ. અલબત્ત એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે આ પદ્ધતિના પ્રયોગ કરવામાં પણ મેઝની સૂક્ષ્મ કલાત્મક બુદ્ધિ તો જરૂરની છે જ. આ પદ્ધતિનો ગમે તેમ ઉપયોગ કરીએ તો પણ તેનું પરિણામ સાદું જ આવે એમ ન કહી શકાય. અને તેથી એમની સુન્દરતાનો અંતિમ પ્રશ્ન તો હજી પહેલાં જેટલો જ ગૂઢ રહે છે. માત્ર એટલું જ કે સંધિ સુધીનું આપણું પૃથક્કરણ કાલ્પનિક નહીં, પણ વૃત્તોના વંધોના સાચા સ્થાલ ઉપર મંડાયેલું છે એટલું પ્રતીત થાય છે.

આગળ (પ્રકરણ ૪, પૃ. ૧૪૦) માં ઉદ્ગતાના મેલની ચર્ચા કરતાં ઉદ્ગતાને મેં દ્વિદલ છંદ તરીકે ત્યાસી બતાવ્યો હતો અને ત્યાં કહ્યું હતું કે તેના પ્રથમાર્ધમાં મંજુભાષિણી અને અપરવક્ત્રના વિષમ પાદનો એક પ્રકારનો સંયોગ છે. તે હવે અહીં જોઈએ. હું ફરીથી એ પ્રથમાર્ધનો ત્યાસ અહીં બતાવું છું :

ઉદ્ગતા }
પ્રથમાર્ધ } લલગા લગા લલલગા લ'લલલલલગા લગાલગા

અહીં પહેલા ત્રણ સંધિ અને છેલ્લા સંધિથી મંજુભાષિણી બને છે, અને છેલ્લા બે સંધિથી અપરવક્ત્રનું વિષમ પાદ બને છે. બન્નેમાં અંત્યસંધિ સમાન છે અને આછી પંક્તિમાં એ એક જ સંધિમાં બન્ને વૃત્તોનો અભિન્ન સંધિ સિદ્ધ થાય છે એટલે અંશે એ સંગમ પદ્ધતિને મળતું આવે છે. પણ સંગમમાં સમાન સંધિથી એક વૃત્ત વીજામાં મળી, પછી એ વીજાના ત્યાસે આગળ ચાલે છે. અહીં એમ બનતું નથી. સમાન સંધિ બન્નેમાં અંત્ય છે એટલે એમ બનવું પણ અશક્ય છે. અહીં સંગમથી તદ્દન નોંધો જ વ્યાપાર એ થાય છે કે એક વૃત્ત વીજા વૃત્તનો અસમાન સંધિ પોતામાં લઈ લઈને અંતના સમાન સંધિએ વિરામ પામે છે. આ વ્યાપાર વિલક્ષણ છે. આથી વ્યાપાર વીજા કોઈ દૃષ્ટાન્તમાં મેં જોયો નથી. મને આ સુમેળ કરનારો વ્યાપાર જણાયો નથી. આછા ઉદ્ગતા વૃત્ત માટે મેં વિશેષ ત્યાંના પ્રકરણમાં જ કહેલું છે એટલે અહીં આટલું બસ થશે.

હવે હું એવાં નવાં વૃત્તોના દાખલા લઉં છું, જેમાં સંયોગ પામેલાં બન્ને વૃત્તોમાં સમાન એક કે બે સંધિઓ હોય છે, પણ એ સમાન સંધિએ પહેલું વૃત્ત વીજા સાથે સંગમ પામતું નથી. પણ સમાન સંધિઓ ભિન્ન રહી એક પછી વીજા આવી સંકળાય છે. આને શૃંખલા પદ્ધતિ કહી શકાય. આનું પહેલું દૃષ્ટાન્ત અશ્વલલિત છે. મટ્ટિએ તેનો પ્રયોગ કર્યો છે :

વિલુલિતપુષ્પરેણુકપિશં પ્રશાન્તકલિકાપલાશકુસુમં
કુસુમનિપાતચિત્રવસુધં સશબ્દનિપતદ્રુમોત્કશકુનમ્ ।
શકુનનિનાદનાદિતકકુબ્ધિલોલવિપલાયમાનહરિણં
હરિણવિલોચનાધિવસતિ વમંજ પવનાઽમ્ભજો રિપુવનમ્ ॥^૧

મટ્ટિકાવ્ય ૮, ૧૩૧

આમાં નર્દટક અને જલોદ્ધતગતિનું મિશ્રણ છે પણ મિશ્રણનો પ્રકાર ઉપરના મિશ્રણો કરતાં ભિન્ન છે, અને પરિણામ સુમેળવાળું આવ્યું નથી. જલોદ્ધતગતિને મેં મુખ્ય વૃત્તોમાં સ્થાન આપ્યું નથી, કારણ કે મારી દૃષ્ટિએ એ સુંદર નથી, અને કવિઓએ બહુ વાપરેલું પણ નથી. તે વિશે કે. હ. ધ્રુવ કહે છે :

૩. છંદોદોષ પરિહરવા વીજી અને ત્રીજી પંક્તિનો પાઠ મેં સુધાર્યો છે.

“વાર રૂપનો એક અલંકાર છેડ જલોદ્ધતગતિ છે: ભારવિ ને માધે એ છેડ વાપર્યો છે. એના ચરણનો ન્યાસ:—

લગાલ લલગા । લગાલ લલગા

એવો છે. ‘‘એમાં છેડા રૂપ પછી યતિ છે. બે સંઢ સમાન હોવાથી યતિથી નોંઘા પાડ્યા જણાય છે.’’ (સા. વિ. ભા. ૨, પૃ. ૨૮૦)

ઉપર બતાવેલ પદ્યભારચિહ્નો કદાચ અભિપ્રેત સ્થાનોથી સ્તસી ગયાં હશે. કદાચ પહેલા યતિસંઢમાં નથી જણાતાં ત્યાં કર્તાએ મૂલ્યાં હશે, પણ મારે એની સાથે સંબંધ નથી. કે. હ. ધ્રુવે જે રીતે સંધિઓ છૂટા પાડ્યા છે એ રીતે પઠતાં રચના શુદ્ધ વૃત્તની રહેતી નથી. એ આવૃત્તસંધિ ચતુષ્કલ રચના બની જાય છે. અને એ રીતે એ નર્દટક જેવા શુદ્ધ વૃત્ત સાથે જોડાઈ ન શકે. પણ તેનું બીજી રીતે પઠન થઈ શકે એમ છે. એને પૃથ્વીના સંધિઓ ગણી શકાય.

પૃથ્વી: લગા લલલગા લગા લલલગા લગા લાલગા
આમાંથી છેલ્લા બે સંધિઓ કાપી નાંઘીએ તો બાકી ઉપર આપેલ જલોદ્ધત-
ગતિ થઈ રહે. પણ એ પૃથ્વીનું અપંગ સ્વરૂપ છે. એને કોઈ યોગ્ય ઉપસંહાર
મળતો નથી. અને નર્દટક સાથે જોડાતાં પણ એની પંગુતા કાયમ રહે છે.

હવે હું અવલલિતનો ન્યાસ રજૂ કરું છું:

અવલલિત: લલલલગા લગા લલલગા । લગા લલલગા લગા લલલગા
પહેલા ત્રણ સંધિ સુધી નર્દટક ચાલે છે. ધૃતશ્રીની પેઠે એ ત્રણ સંધિઓ પછી
એટલે અગિયારમે અક્ષરે યતિ આવે છે. નર્દટકનો બીજો ત્રીજો એ બે સંધિઓ

૪. દૃષ્ટાન્ત: અતીવ સુલ્લિયા શિરૈ નિવસતા

સમીર લહરે લહે શિતલતા

વિના પથ પયોધરેય ધવલા

ધરે જવનિકા મને મનવતાં.

શ્રી અંબાલાલ પટેલના અનુવાદમાંથી

મૂલ :

સમીરશિશિર: શિર:સુ વસતાં

સતાં જવનિકાનિકામસુલ્લિનામ્ ।

વિભતિ જનયન્નયં મુદમપા—

મપાયધવલા બલાહકતતી: ॥

શિશુપાલવધ ૪, ૫૪

લગા લલલગા થતાં, જાણે સમાન સંધિઓના સંબંધે જલોદ્ધતગતિ ત્યાં જોડાઈ જાય છે. એવી લગા લલલગાનાં કુલ ત્રણ આવર્તનો થાય છે, તે કોઈ મુલ્કપ દેશ્વાતાં નથી. અને વૃત્તને લાયક ઉપસંહાર એને મળતો નથી. વૃત્ત જાણે લગા લલલગાનાં આવર્તનોમાં ચઢી જઈ એનું અનાવૃત્તસંધિ સૌંદર્ય સોઈ બેસે છે. અહીં સમાન સંધિઓ આવે છે પણ સમાન સંધિએ વૃત્તો સંગમ પામતાં નથી પણ વૃત્તોના સમાન સંધિઓ એક પછી એક આવી જોડાઈ જાય છે, સાંકળની પેઠે.

આના જેવું જ મુદ્રક છે :

મુદ્રક : ગાલલગા લગા લલલગા । લગા લલલગા લગા લલલગા

છ. શા. ૭, ૨૫

અહીં યતિ સુધીનો ભાગ નર્દંટકને બદલે વંશપત્રપતિતનો છે, એટલો ફેર છે. વંશપત્રપતિત નર્દંટકની એક વિકૃતિ છે એ હું આગળ કહી ગયો છું (ગત પૃ. ૧૩૪) અને આ રચના અશ્વલલિતથી કોઈ રીતે વધારે સારી નથી.

આને કોઈક મળતું મિશ્રણ, હેમચન્દ્ર દીપાંચિ નામનું બાવીસ અક્ષરનું વૃત્ત આપે છે, તેમાં મઢી આવે છે. તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે :

દીપાંચિ : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । લગા લલલગા લગાલગા

છન્દોનું ૦ પૃ. ૧૬૩

આનો પહેલો લાંબો યતિસંહ તે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો છે. તે પછીનો સંહ તે મંજુભાષિણીના છેલ્લા ત્રણ સંધિઓ છે. બન્ને પાસે પાસે મૂકવાથી મિશ્રણ કઈ રીતે થયું છે તે સમજાશે.

શાર્દૂલવિક્રીડિત : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

મંજુભાષિણી : લલગા લગા લલલગા લગાલગા

હવે અહીં મંજુભાષિણીના પહેલા ત્રણ સંધિઓ તે શાર્દૂલમાં વીજો વ્રીજો ચોથો સંધિ છે. જેને હું સંગમ પદ્ધતિ કહું છું તે પ્રમાણે તો મંજુભાષિણીનો છેલ્લો લગાલગા માત્ર બાકી લગાડવાનો રહે. અહીં એમ કયું નથી. પણ શાર્દૂલના લગા લલલગા પછી મંજુભાષિણીના લગા લલલગા ફરી મૂકીને પછી મંજુભાષિણીને અંત સુધી ચલાવેલો છે. અશ્વલલિતમાં બે જોડાતા છન્દોમાં સંગમ જેવો કોઈ સામાન્ય સંધિ નથી. અહીં લલગાને સામાન્ય સંધિ ગણી શકાય, છતાં લલગા સંધિમાં બન્ને છન્દોનો સંગમ થતો નથી, પણ અશ્વલલિતની પેઠે જ બન્નેના સામાન્ય સંધિઓ એક પછી એક આવે છે. અકસ્માત્, આ પાસે પાસે આવતા સંધિઓ પણ અશ્વલલિતના જ છે, — લગા લલલગા, પણ એની પછી મંજુભાષિણીના લગાલગાથી અહીં ઉપસંહાર થાય છે એટલું વિશેષ છે.

હવે હું નવા છંદો બનાવવાની એક વીજી પદ્ધતિનું વિવરણ કરીશ. આ પદ્ધતિ તે અમુક વૃત્તમાં એક કે બે સંધિઓ ઉમેરવાની. આના પ્રથમ દૃષ્ટાન્ત તરીકે હું અતિશાયિની લઉં છું. તેનો ઉલ્લેખ કે. હ. ધ્રુવે કરેલો છે (પ. એ. આ. પૃ. ૨૨૨). એ પણ માથે જ 'શિશુપાલવધ'માં પ્રયોજેલો છે:

ઇતિ ધૌતપુરન્ધિમત્સરાન્ સરસિ મજ્જનેન
શ્રિયમાપ્તવતૌઽતિશાયિનીમપમલાંગભાસઃ ।
અવલોક્ય તદૈવ યાદવાનપરવારિરાશેઃ
શિશિરેતરરોચિષાપ્યપાન્તતિષ્ઠ મંકતુમીપે ॥

શિશુપાલવધ, ૮, ૭૧

આ શ્લોકમાં આવતા અતિશાયિની શબ્દ ઉપરથી જ વૃત્તનું એ નામ પડેલું છે. તેનો ન્યાસ :

અતિશાયિની : લલગા લલગા લગાલગા । લલલગા લગાગા

આ વૃત્તના પ્રથમ ત્રણ સંધિઓ સ્પષ્ટ રીતે વિયોગિનીના વિષમપાદ સાથે સમાન છે. અને એ પાદ પૂર્ણ થતાં ત્યાં યતિ આવે છે એ પણ એ પાદનું સમગ્રત્વ બતાવે છે. તે પછી આવતા બે સંધિમાંનો એકેય વિયોગિનીમાં આવતો નથી. વિયોગિનીના સંધિઓ સાથે કથા પણ સંબંધ વિના વિયોગિનીની પંક્તિ સાથે તેમને જોડી દીધા છે. અલબત્ત તેમાંનો છેલ્લો લગાગા છે તે, આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ, ઘણાં વૃત્તોમાં ઉપસંહારાર્થે આવે છે, તેની પહેલાંનો લલલગા પણ ઘણાં વૃત્તોમાં આપણે જોયો છે, પણ તે કોઈ રીતે વૃત્તના આગળા ભાગ સાથે સંધાતો નથી. કોઈ જ છન્દમાં અંતે લલલગા લગાગા આવતું નથી. આ નવો સંયોગ સુભગ જણાતો નથી. અહીં ઉમેરણ એક વૃત્તની પંક્તિને અંતે વઢ-ગાડેલું છે, પણ કોઈ વૃત્તમાં તે વચમાં પણ આવે છે. એવું એક દૃષ્ટાન્ત સદ્ગત નાનાલાલ કવિમાંથી મળે છે :

વીત્યા કંઈક દિવસો પ્રભુ ! ત્હારિ કુંજે,
વીતી અનેક ઘડિ ત્હારિ સ્મૃતી વિહોળી;
ત્હારે પદે રવિની મંડલિ રાસ સ્વેલે

તે જન્મયોગ ગિત ગુંજતિ આજ સ્મૃતી જગાવે.

પ્રથમ ત્રણ પંક્તિઓ વસંતતિલકાની છે. અને છેલ્લી પંક્તિમાં એ જ છંદને એક લલગા સંધિ ઉમેરીને વિસ્તારેલો છે. છેલ્લી પંક્તિનો ન્યાસ જોવાથી આ સમજાશે.

ગાગાલગા લલલગા લલગા લલગા લગાગા

વસંતતિલકામાં એક લલગા સંધિ હતો જ ત્યાં બીજો વધારીને મૂક્યો છે. આ નવો પ્રયોગ કંઈ સુંદર નથી લાગતો, અને એનું બહુ અનુકરણ પણ નથી થયું. નવા સંધિ ઉમેરવાના સૌથી ઉત્તમ દાખલા શાલિનીમાં મધ્યખંડ ઉમેરાઈને મંદાકાન્તા બન્યો એ અને શાલિનીના પહેલા યતિખંડમાં લગાગા ઉમેરાઈ સ્વચ્છરાનો પ્રથમ યતિખંડ બન્યો એ છે. આ સિવાય આના મહત્ત્વના દાખલા નથી એટલે વધારે શોધીને મૂકતો નથી.

આધુનિક કવિનો એક બીજો પ્રયોગ નોંધું. પ્રથમ એનું અવતરણ જ લઉં છું :

મ્હોટા મ્હોટા પથરોના કઠણ તલની હાર સૂતી કિનારે
ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ ધોર ગાજી પ્રવલ વિચિત્રો વારિધી ગ્યાં વિસારે;
લાંબાં સીધાં સપ્તવર્ણીં કિરણ સરતાં સૂર્યનાં વીચિ સંગે
જાળે ગૂંથે પૃથ્વિકાજે વિવિધ વરણું વસ્ત્ર માર્તંડ રંગે !

‘મહાલક્ષ્મીના સમુદ્ર કિનારે’, નલિનીપરાગ, પૃ. ૪૦

આ સંગ્રહમાં આ ન્યાસનાં બીજાં પણ કાવ્યો છે તે સર્વના પઠન ઉપરથી ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

ગાગાગાગા । ગાલગાગા । લલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

પહેલો, બીજો અને ત્રીજો એ યતિખંડો મઢી મંદાકાન્તાનું ચરણ થાય છે. વચમાં ગાલગાગાનો એક યતિખંડ ઉમેર્યો છે એટલો ફેર છે. એ ઉમેરેલા યતિખંડમાં સર્વ ગુરુ નથી, એટલો એ ખંડ સ્વતંત્ર યતિખંડ થવાને માટે જરા હલ્લવો પડે છે. બીજી વાજુ ત્યાં પ્રથમ ખંડને જ વેવડીને ફરી મૂક્યો હોત તો એકવિધતાને લીધે એ શોભત નહીં. વઢી આના વિરુદ્ધ એ પણ કહેવાનું છે કે કવિઓએ પુષ્કળ વાપરેલા છંદોમાં ક્યાંઈ ત્રણ યતિઓ એટલે કે ચાર યતિખંડો હોતા નથી. એટલા માટે પહેલી યતિ લુપ્ત કરવી હોય તો તે શક્ય છે, અને એમ કરવું હોય તો, સ્વચ્છરામાં ચાર ગુરુઓને લગાગા લગાડેલું છે તેને વદાલે અહીં પાંચ ગુરુઓને લગાગા લગાડ્યું એમ કહી શકાય. પણ તો પાંચ ગુરુ ટૂંકા વૈદવદેવીમાં પણ રચનાને ભારે અને શિથિલ કરે છે, તો અહીં તો એમ વિશેષ થાય, અને એમ કરતાં પણ, વચલો યતિખંડ જે અહીં મંદાકાન્તાનો છે તે મેઢમાં ટૂંકો પડે.

આમ આ નવા ઉમેદવારના જમા પાસા કરતાં ઉધારપાસું મોટું છે એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો જણાય છે. — વધારે પ્રયોગો પછી કંઈ જુદું જણાય તો કોણ જાણે ?

આ પછી નવા છન્દો બનાવવાની એક પ્રક્રિયા હું એ ગંગાવીસ જેમાં એક વૃત્તમાંથી એક કે બે સંધિ કાઢી તેની જગાએ એક કે વધારે સંધિઓ મુકાય છે. આનો સરલ અને સુંદર દાખલો શાલિની અને વાતોર્મિનો છે;

શાલિની : ગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

વાતોર્મિ : ગાગાગાગા । લલગા ગાલગાગા

એક આવું બીજું દૃષ્ટાન્ત પદ્યરચનામાં નવું કરવાના શેક્ષીન રાજારામ રામ-શંકર મટ્ટના 'નાગાનન્દ' નાટકના ભાષાન્તરમાંથી મળે છે. એ છન્દનું નામ કર્તાએ અહિમણિ આપેલું છે. એ નામ માટે મને કોઈ પ્રમાણ મળ્યું નથી. આને હેમચન્દ્ર મુદંગ કહે છે (છન્દોનું પૃ. ૧૧૪). 'રણપિંગલ'માં પણ એ જ નામ છે, બીજું કોઈ નથી :

અહિમણિ

હું એકલો જ અતિ સત્વર દોઢતો જઈ,
કાઢી કૃપાળ અરિમસ્તક ધાતકી થઈ,
અમે પઢી દ્વિરદને જ્યમ કેશરી હજે,
યુદ્ધે મતંગ-રિપુને ક્ષણમાં હજું ત્યમ.

નાગાનન્દનું ભાષાન્તર પૃ. ૪૭

આનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

મુદંગ અથવા અહિમણિ : ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાલગા

વસન્તતિલકાનો અંત્યસંધિ લગાગા હતો તેની જગાએ અહીં લગાલગા મૂકી દીધો છે. આ ફેરફારનું વર્ણન કોઈ એવી રીતે કરે કે અહીં વસન્તતિલકામાં ઉપાન્ત્ય સ્થાને એક લઘુ ઉમેરી દીધો છે. પણ આપણે જો સમજીએ કે વૃત્તોનું બંધારણ સંધિની ગોઠવણીથી થયું છે તો અહીં આપણે એક સંધિની જગાએ બીજો સંધિ મુકાયો છે એમ જ કહેવું જોઈએ. એનું આકલન એક આજ્ઞા સંધિ તરીકે જ થવાનું છે. એ નવો આવેલો સંધિ એ સ્થાન ઉપર આવવાને યોગ્ય હોવો જોઈએ, જેમકે અહીં લગાલગા ઉપસંહારને માટે સમર્થ છે. ઇન્દ્રવજ્રા ઉપેન્દ્રવજ્રાનો છેલ્લો સંધિ એ જ લગાગા છે તે ઇન્દ્રવંશા વંશસ્થમાં લગાલગા બને છે. અદલોઅદલ તેવો જ આ પ્રયોગ છે.

પ્રો. ઠાકોરે આ મુદંગને છન્દની ચર્ચા કર્યા વિના કાવ્યોમાં વળેલો છે.

જેમકે :

મૃત્યુ માટે ક્યાંય કો ઠામ છે ના,
તર્ણવે ના નૈવ એને હણાય;
તૂં પ્રાણ, તૂં અમરજીવન, તૂં હિ છો ગતિ,
તૂં તત્ત્વ, તૂં સત, વિકારતણી તુ વિક્રતિ !

‘ઈમિલિ બ્રાંટીની અદ્વૈત ભાવના,’ મળકાર, પૃ. ૧૬૭

પહેલી બે પંક્તિ શાલિનીની છે, અને તેની સાથે મૃદંગની બે પંક્તિ મૂકી શ્લોક રચેલો છે. આશું કાવ્ય આ શ્લોકબંધનું છે.

આવી જ રીતે શ્રી ઉમાશંકરે રચોદ્ધતાને અંતે એક ગુરુ ઉમેરી શ્લોકો લખ્યા છે ત્યાં પણ મૂઝા એક સંધિની જગાએ નવા બે સંધિઓ આવે છે :—

ધં ગદાભિમુખ, નાથ હે મુતેલા,
સંગિની વિસરિ કે શું યુદ્ધધેલા ?
નિત્ય હું પરિષ્વાદમાં સમાતી,
અન્ય ત્યાં દયિત આજ રંગરાતી.

‘ગાંધારી,’ પ્રાચીના, પૃ. ૩૩

આનો ન્યાસ : ગાલગા લલલગા લગા લગાગા

રચોદ્ધતાનો અંત્ય ત્રીજો સંધિ લગાલગા હતો તે એકને બદલે હવે લગા લગાગા એમ બે સંધિ થયા.

આ જ વિલાપમાં આગળ એક શ્લોક આવે છે તે જોઈએ :

છૂતને દિન મઝેલું દ્રોપદીને
દાસ્ય, આજ મુજનેય યુદ્ધછૂતે.
ધર્મ, તેંય અમને દિસે વિસાયાં !
ઠઠવાત દદ્દ યુદ્ધનિવિદ્ધ ! હાર્યાં !

એજન, પૃ. ૩૪

પહેલી ત્રણ પંક્તિઓ આગળ જોપેલી અંતગુસ્લગ્ન રચોદ્ધતાની છે. પણ ચોથી નીચે પ્રમાણે છે :

ગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

આને ઉપરની પંક્તિઓ સાથે સરસાવતાં એમ કહીશું કે ઉપાન્ત્ય લગાને બદલે અહીં લલગા છે. અને એ રીતે રચોદ્ધતામાં ફરી વધારો થયો છે. પણ ત્રીજી રીતે એમ પણ કહેવાય કે આ વસંતતિલકાનો આદ્ય ગુરુ તોડીને અર્થાત્ પહેલો સંધિ માગાલગાની જગાએ ગાલગા મૂકીને કરેલી પંક્તિ છે. આ પંક્તિ આવી રીતે

વન્ને વૃત્તો સાથે સંબંધ ધરાવતી દેખાય છે તેનું કારણ એ છે કે રચોદ્ધતા એ, આગળ જોઈશું તેમ, વસંતતિલકામાંથી જ ઊતર્યા છે. એક બીજો પણ જરા જુદા પ્રકારનો પ્રયોગ છે જ્યાં વર્ધિત સ્વાગતા વસંતતિલકાની પાસે જાય છે.

છે આશું જીવન નરી ઠગબાજી
છે ધૂર્ત તાર સ્ત્રિચતો જમ પાજી !
શૂં ના લહો ? મતિ અરે તમ લાજે;
શોધો ગુરુ મૃગવિહંગ સમાજે !

‘જ. પિ. ત્રિ. નું અવસાન’, મળકાર, પૃ. ૧૧૦

આનો ન્યાસ : ગાગાલગા લલલગા લલગાગા

પહેલા વન્ને વસંતતિલકાના અલંકાર સંધિઓ છે. છેલ્લો સંધિ સ્વાગતાનો છેલ્લો છે. આને ‘રણપિંગલ’માં નીરાંતિક કહેલો છે.

નીરાંતિક : ગાગાલગા લલલગા લલગાગા

ર. પિ. ૩૦૪

આની જોડીનો વિવર્ધિત રચોદ્ધતા છન્દ ‘ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર’માં એક જગાએ જડી આવે છે :

આથે ચતુર્થદશમાષ્ટમાસ્તગા
યસ્યા ગુરુણિ ચ ભવન્તિ પાદતઃ ।
ઝેયા તતોઽનુકરણોદ્ભવા હિ સા
વિદલોકજાતિ જગતી સમાશ્રિતા ॥

મ. ના. ચૌ. ૩૨, ૧૪૮, પૃ. ૩૯૬

ન્યાસ : ગાગાલગા લલલગા લગાલગા

‘ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર’માં આ જગતીવૃત્તને લલિતા કહેલ છે એમ હું માનું છું.^૩ ‘રણ-પિંગલ’માં આને લલિતા અથવા સુલલિત કહ્યો છે. (પૃ. ૩૧૦). હેમચન્દ્ર પણ આને લલિતા નામ આપે છે. (છન્દોનુ. પૃ. ૮૪).

૩. ઉપર આપેલા ન્યાસવાળો શ્લોક તે લક્ષણછંદ છે. અને તેમાં આપેલા લક્ષણ પ્રમાણે એ છંદ બેસી રહે છે એટલે એ છંદ સાચો છે એટલું નક્કી થાય છે. આમાં એનું નામ આપેલું નથી. હું માનું છું એનું નામ એની પછી આવતા ૧૪૯મા શ્લોકમાં છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :

આથે ચતુર્યનિયમ નૈઘને હ્યષ્ટમે તથા ।

યત્ર દીર્ઘાણિ પાદે સ્યુજંગતી લલિતા તથા । એજન, શ્લો. ૧૪૯

આ જ સંદર્ભમાં એક વીજું દૃષ્ટાન્ત પળ ઉમાશંકરનું જ લઈએ :

ચરણરેણુ ઊરઆંગળે પ્રિયાની
નયનઅંજન સમાન તેં પ્રમાણી,
અલકની લટ મુગંધ ફોરતી જે,
તવ મુકાવ્ય વિળ ક્યાં મળે જ વીજે ?

‘સ્વાગત કાવ્ય’, કલાન્ત કવિ

આનો ન્યાસ : લલલગા લલલગા લગા લગાગા

અહીં પણ આગળ આવી ગયેલ પ્રિયવદાને અંતે એક ગુરુ મૂક્યો છે. મૂળ પ્રિયવંદા : લલલગા લલલગા લગાલગા છે તેનો વીજો છેલ્લો સંધિ લગાલગા છે તેમાં અંતે ગુરુ મળવાથી સંધિઓ લગા લગાગા થઈ ગયા — પહેલાં શ્રી ઉમાશંકરના વર્ધિત રચોદ્ધતાની પેઠે જ.

પળ આમાં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે જે કંઈ મળે તેથી ત્યાં સંધિ બનવો જોઈએ અને એ સંધિ સમગ્ર પંક્તિના મેઝમાં વેસવો જોઈએ. માત્ર પ્રશ્નેષ વસ નથી, ઝલટો એ મેઝમાં વિલેપરૂપ થાય. આનો એક દાખલો મને મદ્રિના ‘રાવળવધ’માં મળે છે. એ કાવ્યને અંતે એ આવે છે :

આની પછી એનું દૃષ્ટાન્ત આવે છે :

એસો વસંતમહુઆંસિઆઅળો
સેલો અ પુઞ્વપળવસ્ય છાલિઓ ।

.

એજન, શ્લોક. ૧૫૦

આની વાકીની વે પંક્તિઓ ઉપરના ન્યાસથી ભિન્ન ન્યાસવાળી છે એટલે એને શ્લોક ગણી ઉતારતો નથી. આ વે પંક્તિઓ ૧૪૮મા શ્લોકમાં આપેલા લક્ષણ પ્રમાણે મઢી રહે છે. એટલે વચમાં જે ૧૪૯મા શ્લોકમાં લલિતા નામ આપ્યું તે આનું જ. પણ આ શ્લોકમાં આપેલું લક્ષણ ૧૪૮ અથવા તેના દૃષ્ટાન્તરૂપ ૧૫૦મા શ્લોકના ન્યાસને મળતું નથી. તેમ જ તેમાં નિયમ શબ્દનો અર્થ વેસતો નથી. પણ આ લક્ષણનો શુદ્ધ પાઠ મને નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાંથી મળે છે :

આષ્ટે ચતુર્થે દશમં નૈધનં હ્રાષ્ટમં તથા ।
યત્ર દ્વીર્ધાણિ પાદે સ્યુસ્તદ્વૃત્તં લલિતં સ્મૃતમ્ ॥

મ. ના. નિ. ૩૨, ૧૫૧ પૃ. ૫૫૩

વન્ને અનુષ્ટુપો સરસ્વાવતાં નિર્ણયસાગરનો પાઠ સાચો લાગે છે. પણ આ જ આવૃત્તિના આ અનુષ્ટુપ ઉપર આવતા વન્ને શ્લોકો ભ્રષ્ટ છે તે ચોક્કસ સાચે સરસ્વાવતાં તરત જગાઈ આવશે. મને એ આપવાની જરૂર લાગતી નથી.

કાવ્યમિદં વિહિતં મયાવલમ્બ્યાં
શ્રીધરસેન નરેન્દ્ર પાલિતાયામ્ ।
કીર્તિરતો ભવતાન્ નૃપસ્ય તસ્ય
પ્રેમકરઃ ક્ષિતિપો યતઃ પ્રજાનામ્ ॥

ભટ્ટિકાવ્ય, (નિર્ણયસાગર પ્રેસ) ૨૨, ૩૫

આનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

ગા લલગા લલગા લગા લગાગા

આ તવી રચના તે માલ્યભારિણીની વિષમ પંક્તિમાં પ્રથમ ગુરુ મુકવાથી થયેલી છે.

માલ્યભારિણી : લલગા લલગા લગા લગાગા

લલગાગા લલગા લગા લગાગા

ભટ્ટિનું નવું વૃત્ત સમવૃત્ત છે. તેના પઠનમાં જોઈશું તો પ્રક્ષિપ્ત થયેલો ગુરુ અલગ જ રહે છે. તેનો કોઈ નવો સંધિ વનતો નથી. તેની નિર્વાહિતા એક જ રીતે ગણી શકાય કે તે માત્રાગમ અર્ધસમવૃત્તના માત્રાવિભાગમાં આવે છે. આ વિભાગમાં આપણે ગાલલગા સંધિ અર્ધસમવૃત્તમાં તેમ જ એની સાથે સરસાવી શકાય તેવા વંશપત્રપતિતમાં પણ જોયો છે.

આ વૃત્તને કોઈ પિંગલે માન્ય કર્યું જણાતું નથી. ભટ્ટિએ નવા વાપરેલા અશ્વલલિત જેવા છંદો પિંગલમાં મળે છે, તેમ આ મળતો નથી. ભટ્ટિ કાવ્યની જયમંગલ ટીકામાં આ શ્લોકના વૃત્ત વિશે કંઈ લખ્યું નથી. ભટ્ટિ ઉપર મલ્લિનાથની ટીકા છે, અને મલ્લિનાથ હમેશાં શ્લોકનું વૃત્ત પણ કહે છે, પણ આ શ્લોક એણે ટીકા કરેલ ભટ્ટિકાવ્યમાં મળતો નથી. તેથી આ શ્લોકને પ્રક્ષિપ્ત માનવો કે નહીં એ પ્રશ્નને હું સ્પર્શવા માગતો નથી. પણ આ ઉપરથી એટલું તો કહી શકાય કે આ શ્લોકના વૃત્તને પિંગલમાં સ્થાન મળ્યું નથી. અને મારી દૃષ્ટિએ એ કોઈ સારા મેઢવાળું વૃત્ત નથી. ભટ્ટિ મોટો સમર્થ વિદ્વાન હતો એ સ્વરૂપે પણ તેના છન્દોના પ્રયોગોમાં મને ધણી જગાએ ક્ષતિઓ જણાઈ છે.

આ પછી આપણે એક નવો છંદ પૃથ્વીતિલક જે પ્રો. ઠાકોરે રચેલો છે તે જોઈએ. આ છન્દ વિશેષ કરીને તેમણે પોતાનાં સોનેટોમાં વાપર્યો છે અને ત્યાં પણ કોઈ આશ્ચર્ય સોનેટ એ વૃત્તમાં લખ્યું નથી. એની પંક્તિઓ પૃથ્વી છંદના સોનેટમાં વિશ્વરાયેલી મઢી આવે છે. સાધારણ રીતે ત્રણ ચાર સઙ્ગ પંક્તિઓ પણ મળતી નથી. માત્ર એક જ સોનેટમાં એક સાથે આઠ પંક્તિઓ એ છંદમાં છે. એ સોનેટ હું દૃષ્ટાન્ત તરીકે ઉતારું છું :

एक हाय

गयूं तुज जुवानि जोम, प्रिय हृदय गादलीये गई,
 गयां प्रिय सुतासुतो, तड तड तुटि गै उमेदो बधी.
 प्रभा न, न हि मिष्टता, सुखसमय तणा न ते साबिओ,
 न ते गरबुं कामकाज, महि भळत ते विनोदोय ना;
 रहचूं फकत आयखूं, रतिगतिमुखहीन नैराश्यनूं,
 रही फकत डाकणी हरति रुचिरधातुओने जरा,
 रही दिनदिने सुतीक्ष्ण करकसरनी भुंडी कातरे,
 अने अवयवो विहीन पण रहचं स्वमान तो आगलं.

अरे अरर भाइ रे ! तुज दशा न जोई जती !
कचूमर करी जमाइ मृज उर त्हने, त्हने एम जो
लगीर पण थाय निर्वति, — अरे वक्तुं हुंय शं !

प्रभो! यम! करालकर्म पण सदयचित्त जे को महा
वसे बल किहांक विश्वमहि!—हाय म्हारी श्रुणो!
लियो उंचकि सद्य दःखदरियायि जा बन्धने!

म्हारां सोनेट, पृ. ३३

આ સોનેટના આઠ, ત્રણ, ત્રણ, પંક્તિના એમ ત્રણ વિભાગો પડે છે તેમાંનો આઠ પંક્તિનો પહેલો આઠો વિભાગ પૃથ્વીતિલકનો છે. પછીની ત્રણ પંક્તિઓમાં પહેલી ત્રીજી પૃથ્વીની છે, ચતુર્થી પૃથ્વીતિલકની છે, અને છેલ્લી ત્રણમાં પહેલી પૃથ્વીતિલકની છે, છેલ્લી બે પૃથ્વીની છે.

આ નવા પ્રયોગની પંક્તિ આ સંગ્રહમાં સૌથી પ્રથમ ૪ થા કાવ્યમાં આવે છે, અને ત્યાં સ્વોપજ વિવરણમાં પ્રો. ઠાકોર એ વિશે કહે છે: “પંક્તિ વચ્ચેના ત્રણ લઘુના ઠેકાણે છ એ રૂપનો; પણ—અર્થ સંવાદી લય જાઝવીને—પૃથ્વીની પંક્તિમાં ગમે ત્યાં ત્રણ માત્રા ઉમેરવામાં આવે (।।।લલલ, ૬। ગાલ, । ૬ લગા, એમ ગમે તે રૂપની) અને એમ જે જે અતિપૃથ્વી પંક્તિ થાય તે તે સર્વને પૃથ્વીતિલક નામ આપું છું.” (‘મ્હારાં સોનેટ’ પૃ. ૫૬) પૃથ્વીનું માપ નજર સામે રાખવા નીચે ઉતાર્યું છે:

पृथ्वी : लगा लललगा लगा लललगा लगा गालगा

आमां वच्चेना त्रण लघु एटले उपर दशावेल संधिओमां चौधो संधि लललगा.
एमां त्रण मात्राओ ललल, लमा के गाल एम त्रणय रीते उमेरवानुं उपर कथन
छे. बीजी रीते कहीअे तो पृथ्वीमां प्राचीन परंपरा प्रमाणे आठमे आवती

યતિ પછી ત્રણ માત્રા ઉમેરવાની. હવે ઉપરની પૃથ્વીતિલકની એક પંક્તિનો ન્યાસ નીચે ઉતારું છું :

પૃથ્વીતિલક : લગા લલલગા લગા લલલ લલલગા લગા ગાલગા

ઉચ્ચારણમાં આ પ્રત્યક્ષ કરવા સ્વાતર એમ કહું કે પહેલી અને ત્રીજી પંક્તિમાં 'હૃદય' અને 'સમય' પૃથ્વીતિલકના ઉમેરણની ત્રણ માત્રાઓ છે. અર્થાત્ અહીં લલલગા સંધિને બદલે લલલલલલગા સંધિ મુકાય છે.

આ પ્રકારની વધી પંક્તિઓમાં વધારાની માત્રાઓ તેમણે કહેલા નિયમ પ્રમાણે એ જ સ્થાને ઉમેરાઈ છે. પણ આજ્ઞા સંગ્રહની પંક્તિઓ જોતાં મને કોઈ જગાએ લગા કે ગાલ રૂપે એ માત્રાઓ ઉમેરાયેલી મળતી નથી. એ રૂપના લગાત્મક ન્યાસો નીચે પ્રમાણે થાય :

લગા લલલગા લગા ગાલ લલલગા લગા ગાલગા

લગા લલલગા લગા લગા લલલગા લગા ગાલગા

આ વધારાના ગાલ કે લગા, લલલગામાં વચ્ચે પણ ગમે ત્યાં આવી શકે કે નહીં એ પ્રશ્ન હજી રહી જાય છે. પણ કવિએ પોતે એકેયનો પ્રયોગ કર્યો નથી એટલે એ પ્રશ્નમાં હું ઊતરતો નથી. ત્રણેય લઘુ ઉમેરાય છે એ સ્થાને (અને સાક્ષાત્ તો વધાવના જ છે) એ છ જેટલા લઘુઓની કતાર શૈલિય આળે છે, અને પઠનમાં ક્યાંક ગોટાલો પણ થાય છે. પૃથ્વી છંદની નવી કવિતા માટેની જાણ લાયકાત કે 'આમાં ગુરુ સ્વરો લઘુ સ્વરોના સ્થાનકલા નથી' એ એમને હાથે જ સંકેત થાય છે. અત્યંત સમવૃત્તોમાં ક્યાંય છ લઘુ એક સાથે મળતા નથી. એવા સંધિ પછી તો યતિ આવશ્યક બને છે. ગાલ રૂપે એ ત્રણ માત્રાઓનું ઉચ્ચારણ પણ મેઢવદ્ધ થતું નથી. આગલા લગાની સાથે તે ચરાચર સંધાતું નથી. અને લગા રૂપના ઉચ્ચારણમાં બે લગા પાસે પાસે આવે છે તે કર્ણકટુ લાગે છે. વળી કોઈ અત્યંત વૃત્ત સત્તર અક્ષરોથી વધારે સંખ્યાનું હજી આપણે જોયું નથી. યતિ વિના આટલું વીસ અક્ષર જેટલું લંબાણ પંક્તિ સ્વીકારી શકે કે કેમ તે જોવાનું રહે છે. આ રીતે મને આમાં મુમેઢ જણાતો નથી. એટલું ઉમેરીશ કે આટલા લઘુઓ એક સાથે આવતાં આર્યાની પેઠે જો પહેલા લઘુ પછી શબ્દાન્ત આવે તો કદાચ આનો દુર્મેઢ હલ્લો થાય. ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તોમાં એવી ધોડી પંક્તિઓ છે, તે વીજી સાથે સરસાવતાં આ સ્પષ્ટ થશે. આ વિકૃતિનું અનુકરણ થયું નથી. અનેકને હાથે પ્રયોગો થતાં કંઈક નવો મેઢ દેખાય તો કહી શકાય નહીં. પણ એ સઘળું છતાં, ઉદ્વેગની ઉત્કટતા દર્શાવવા આવી પંક્તિઓ ક્યાંક ક્યાંક આવે તો તે દોષરૂપ ન થાય, ક્યાંક ભૂષણરૂપ પણ થાય.

૪. 'ભગનાર', ૧ લી આવૃત્તિ, પૃ. (૧૪)

જેમ એકાદ અક્ષર વધવાથી સંધિફેર થઈ એકની જગાએ બીજો સંધિ કે સંધિઓ આવે છે તેમ એકાદ અક્ષર કપાવાથી પણ નવો સંધિ બની નવો છન્દ બને છે. તેનો પ્રસિદ્ધ દાખલો પ્રહર્ષિણી-રુચિરાનો છે.

પ્રહર્ષિણી : ગાગાગા । લલલલગા લગા લગાગા

રુચિરા : લગાલગા । લલલલગા લગાલગા

અહીં પ્રહર્ષિણીના અંત્યસંધિનો ગુરુ જતાં, તેના છેલ્લા બે સંધિની જગાએ રુચિરાનો લગાલગા એક સંધિ આવે છે. આ ફેરફાર આપણે આગળ રથોદ્ધતામાં ગુરુ મળતાં જો ફેરફાર જોયો તેથી ઊલટા પ્રકારનો થયો. બીજો અર્વાચીન સાહિત્યમાંથી આપું છું. તે કે. હ. ધ્રુવનો છે :

શુદ્ધ શુદ્ધતર શુદ્ધતમે
બુદ્ધિ લુબ્ધ મમ મુગ્ધ મમે !
રમ્ય રમ્યતર રમ્યતમે
કલ્પના રમતિયાલ રમે.

સા. વિ. ૨ પૃ. ૩૨૫

આમાં સ્વાગતાના છેલ્લા લલગાગા સંધિની જગાએ તેના છેલ્લા ગુરુના ધ્વનિથી થતો લલગા સંધિ આવે છે. લલગા જોકે બહુ થોડી જગાએ ઉપસંહારમાં આવે છે પણ અહીં શોભે છે.

આનો વિશેષ દાખલો પ્રો. ઠાકોરે જેને ગજ છંદ કહ્યો છે તે છે. 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'માં સદ્ગત ગજેન્દ્ર ચૂચના 'ગિરનારની યાત્રા'ના કાવ્યમાં એક નવા છંદની પંક્તિ જોતાં તેનું તેમણે 'ગજછન્દ' એવું નામ આપ્યું છે. તેમણે અવતારેલ ભાગમાંથી જ હું એ દૃષ્ટાન્ત ટાંકું છું.

અઘવચે શિર ઊપર આ ઉમો
સહક મૈરવનો ભય પ્રેરતો;
તહિં ચઢી પડતું મુક્તાં મળે
નૃપતિનું પદ : ભાવના ફળે ૧૪

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ (અ. ૧લી) પૃ. ૧૩

કાવ્યમાં દ્રુતવિલંબિત વિસ્તારથી વપરાયેલો છે, અને તેમાં ક્યાંક ક્યાંક ગજછન્દની પંક્તિઓ વેરાયેલી મળી આવે છે. ઉપરના શ્લોકમાં પહેલી ત્રણ પંક્તિઓ દ્રુતવિલંબિતની જ છે, અને ચોથી આ નવા ગજછન્દની છે.

ગજછન્દ : લલલગા લલગા લગાલગા

અહીં સ્પષ્ટ રીતે દ્રુતવિલંબિતના છેલ્લા બે સંધિઓ એટલે શ્રીજા અને ચોથા લલગા લગા હતા તેમાંના લલગાનો પહેલો લ કપાઈ જાય છે એટલું જ બને છે. એ કપાતાં પાછઢ લગાલગા એવો સંધિ રહે છે જેમાં ઉપસંહારનું સામર્થ્ય છે. ઇન્દ્રવંશા વંશસ્થમાં એ ઉપસંહારમાં આવે છે, અને વિયોગિનીમાં તો અંત્ય બે સંધિઓ લલગા લગાલગા એ પ્રમાણે જ છે. એટલે પંક્તિ શોભે છે. ૧

૫. આ સંબંધી પ્રો. ઠાકોર કાવ્યના ટિપ્પણમાં નોંધ કરે છે: “વઢી ત્રિષ્ટુપજાતિનો નમરલગ માપનો એક છંદ અહીં દેખાય છે. . . જે ‘રણપિગઢ’ જેવા મોટા ગ્રંથમાં પણ નોંધાયો નથી, એટલે એને માટે કવિના નામ ઉપરથી ગજછન્દ નામ સૂચવું છું. અને દ્રુતવિલંબિત અને ગજછન્દના મિશ્રણથી થતા ઉપજાતિની અહીં ચાર કઢી છે.” (એજન પૃ. ૧૦૩) પછી દ્રુતવિલંબિત અને આ ગજન્દ વચ્ચેનું લક્ષણ આવે છે:

“(૧) દ્રુતવિલંબિત ૧૨ વર્ણી જગતી જાતિના આ છન્દની પંક્તિમાં ન ભ ભ ર ગણ: એની વ્યાખ્યા — ન(સલ) ભા(નસ) ભા(નસ) રા(જમા)

(૨) ૧૧ વર્ણી ત્રિષ્ટુભ જાતિનો નમરલગ માપનો છન્દ ‘ગિરનારની યાત્રા’માં આવે છે. એ જાતિમાં ૨૦૪૮ છન્દ થાય એમાંથી ૧૨૯ રણછોડભાઈએ નોંધ્યા છે, દરેકનાં નામ આપ્યાં છે, કેટલાકનાં અનેક. તેમાં આ છન્દ ન હોવાથી એને એના કર્તા ઉપરથી ગજછન્દ નામ આપીશું, અને એની વ્યાખ્યા— ન(સલ)ભા(નસ)રા(જમા)લગા. લલિતછન્દ (કરણ રાજ તું ક્યાંહ રે ગયો) માં છઠ્ઠો વર્ણ ગુરુ તે આમાં લઘુ, એટલો જ બે વચ્ચે ફેર. આટલા જ ફેરથી યે વચ્ચેના ઢાઢમાં કેટલો તો ફેર પડી જાય છે તે અભ્યાસીએ ધ્યાનમાં લેવું. અને ‘ગિરનારની યાત્રા’માં આ ગજછન્દ અને દ્રુતવિલંબિતના મિશ્રણવાઢો નવો ઉપજાતિ પણ આવે છે. (કઢી ૧૦, ૧૪, ૧૭ અને ૩૦)” (એજન, પૃ. ૧૧૨)

અહીં પ્રો. ઠાકોરે ગજછન્દને લલિતછન્દ સાથે સરખાવ્યો છે, તે છન્દોના મુખ્ય પ્રકારો અને તેનાં ભેદક તત્ત્વો નહીં સમજવાનું પરિણામ છે. દ્રુત-વિલંબિત એ અનાવૃત્ત અક્ષરસંધિમેઢ વૃત્ત એટલે શુદ્ધ વૃત્ત છે અને લલિતછંદ એ તો આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્ત છે. એનો મેઢ એ માત્રામેઢનો તાલવદ્ધ મેઢ છે. અને એ વાબત પ્રો. ઠાકોરે, એમના સમયમાં તો અત્યંત પ્રચલિત આ લલિત-છંદના ગાન ઉપરથી ન જાણ્યું હોય તો, તેમના પ્રિય પુસ્તક વર્વેમાંથી તેઓ જાણી શક્યા હોત. તે સ્પષ્ટ કહે છે: “આમાં વૃત્તની સોઢ માત્રા થાય છે જરી, પણ તેના ચાર ચાર માત્રાના પૃથક્ પૃથક્ સંઢકો નહીં પડવાથી છઠ્ઠો અને ૧૧મો અક્ષર ત્રણ માત્રા સુધી લંબાવી, ત્રણ ત્રણ માત્રાના છુટા છુટા સંઢકો પાઢી જલદ દાદરા તાલમાં ગાઈ શકાય અથવા તો (વિલંબ) દાદરામાં ગાઈ શકાય

આવા ફેરફારો જો કે છન્દના આદ્ય કે અંત્ય સંધિ પૂરતા થયેલા અહીં આપણે જોયા, પણ એ વાત બુલાવી ન જોઈએ કે એ ફેરફાર પછી પણ મેઢ તો આશ્વી પંક્તિનો જ સમગ્ર અને સુરેશ્વર બનવો જોઈએ. આપણે કહી ચાકીએ કે શાલિનીના પ્રથમ સ્વંદ ગાગાગાગાની જગાએ લલલલલલગાગાનો સ્વંદ મૂકવાથી માલિની થાય છે. પણ ત્યાં માલિનીની આશ્વી પંક્તિ પાછી સુમેઢ બનવી જોઈએ. આ ફેરફારોનો સૌથી સારો દાખલો ઇન્દ્રવજ્રા ગોત્રમાંથી મળે છે. અને હવે એક ગોત્ર તરીકે આપણે એને જોઈએ. ઇન્દ્રવજ્રાનો પહેલો સંધિ ગાગાલગાગા હતો, તેના પહેલા ગુરુની જગાએ લઘુ મૂકવાથી ઉપેન્દ્રવજ્રા બને છે. વજ્રમાં મેઢ બહુ નજીકનો છે, છતાં ત્યાં એક સંધિને બદલે બે સંધિઓ થાય છે. લગા લગાગા એ મૂલવું ન જોઈએ. પછી આ વજ્રે વૃત્તોના અંતે ઉપાન્ત્ય સ્થાને એક લઘુ ઉમેરવાથી ઇન્દ્રવંશા અને વંશસ્થ બને છે. પણ ત્યાં પણ પછી અંત્યસંધિ લગાગાને બદલે લગાલગા એવો નવો અમ્પસ્ત સંધિ આવે છે. આવી જ ક્રિયા વસંતતિલકા અને અહિમણિ કે મૃદંગમાં થતી આપણે હમણાં જોઈ. આ મૂઢ ઇન્દ્રવજ્રાનો સુંદર વિસ્તાર વસંતતિલકામાં આપણે જોઈએ છીએ. વજ્રને પાસે પાસે મૂકી જોઈએ :

ઇન્દ્રવજ્રા : ગાગાલગાગા લલગા લગાગા

વસંતતિલકા : ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

વજ્રની સમાનતા વતાવતાં નરસિંહરાવે કહ્યું કે વજ્રે વચ્ચે બહુ ઓછો ફરક છે. ઇન્દ્રવજ્રાના ચોપા અક્ષર પછી લલલ ઉમેરાય છે. 'ઉપલક દૃષ્ટિએ આ સ્વં છે, પણ જે બને છે તે એથી મોટા પાયા પર બને છે. ગાગાલગાગા એ લંબો સંધિ તે માટે ૬ઠ્ઠો અને ૧૧મો અક્ષર છ માત્રા સુધી લંબાવી ગાવામાં આવે છે.' (ગાયન વાદન પાઠમાળા . પુ. ૧ વિ. ૩ છંદોગીતવિનોદ પ્રકરણ ૧, પુ. ૧૩) અને લલિતછંદ અને આ ગજછંદની વચ્ચે જે પઠનફેર પ્રો. ઠાકોર નોંધે છે તે ગુરુલઘુના ફેરફારનો નથી, પણ લલિતછંદ અને દ્રુતવિલંબિતની મૂળગત ભિન્ન પ્રકૃતિનો છે. અલબત્ત લલિતછંદની પંક્તિ સાથે ગજપંક્તિની વાદવાકી કરતાં તેઓ બતાવે છે એવો ભેદ નીકળે, પણ એ પદ્ધતિ તો પ્રો. ઠાકોર પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં ધિક્કારે છે તે ગણિતિકની થઈ, છન્દોવિદની ન થઈ. એમને એ મૂળગત છંદોભેદનો વિચાર ન આવ્યો તો ભલે, પણ તેમને એટલો પણ વિચાર ન આવ્યો કે દ્રુતવિલંબિત સાથે ગજની ઉપજાતિ છે, તો પહેલાં તો દ્રુતવિલંબિત સાથે એને સરસાવી જોઈએ ! ઉપજાતિઓમાં કંઈક સમાન હોય છે એ તો એમણે અનેક વાર કહ્યું છે.

૬. Gujarati Language and Literature Vol. 2. p. 291.

સંકિત થઈ નવું ગાગાલગા રૂપ લે છે, અને એ સંકેતને લીધે લલલગા એવા એક આવા નવા સંધિને ત્યાં સ્થાન મળે છે. વધાં વૃત્તોમાં આ કુટુંબ સૌથી વધારે વિસ્તરેલું છે. એ વસંતતિલકા પાછો નવા છંદો બનવાની ભૂમિકા બને છે. તેમાંથી જ રથોદ્ધતા બને છે.

વસંતતિલકા : ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

રથોદ્ધતા : ગાલગા લલલગા લગાલગા

ગાગાલગાનો આવ ગુરુ છેદાઈ ગાલગાનો નવો સંધિ બન્યો. લલલગાનું સ્થાન કાયમ રહ્યું અને પછી ત્યાં જ ઉપસંહાર લગાલગાથી કરી નાખ્યો. આ અમ્યસ્ત સંધિ ઇંદ્રવંશ-વંશસ્થમાં મોજૂદ હતો. રથોદ્ધતાના છેલ્લા સંધિને બદલે લલગાગા આવતાં સ્વાગતા થયો. અને પછી પાછું આ રથોદ્ધતા વૃત્ત વીજા છંદોની ભૂમિકારૂપ બન્યું. રથોદ્ધતાના પ્રારંભના ગુરુને તોડી બે લઘુ કરતાં ગાલગાને બદલે લલલગા સંધિ મળે. એ સંધિ ત્યાં મૂકતાં આપણે જોઈ ગયેલ પ્રિયવદા થાય.

રથોદ્ધતા : ગાલગા લલલગા લગાલગા

પ્રિયવદા : લલલગા લલલગા લગાલગા

અને રથોદ્ધતાના છેલ્લા સંધિનો પહેલો ગુરુ એ રીતે જ તોડતાં ચન્દ્રવર્ત્ત થાય.

ચન્દ્રવર્ત્ત : ગાલગા લલલગા લલલલગા

અલવત્ત આ વધે રચનાઓ મૂળ રથોદ્ધતા જેટલી સુંદર નથી. આપણે ફરી વસંતતિલકા પાસે જઈએ. તેના ન્યાસમાંથી અંત્ય લગાગા કાપી નાંજતાં ચપલા થાય છે.

ચપલા : ગાગાલગા લલલગા લલગા

ચપલા પોતે સુંદર નથી. પણ તે ઉપરથી વીજા સુંદર છંદો બને છે. પ્રમિતા-ક્ષરા પ્રથમસંધિના ગુરુના બે લઘુ કરી નવો લલગા સંધિ આવતાં બને છે.

પ્રમિતાક્ષરા : લલગા લગા લલલગા લલગા

આના જ અંત્ય લલગાને બદલે રથોદ્ધતાનો અંત્ય લગાલગા મૂકતાં મંજુભાષિણી થાય છે.

મંજુભાષિણી : લલગા લગા લલલગા લગાલગા

અને મંજુભાષિણીના અંત્ય લગાલગાની જગાએ રથોદ્ધતા-સ્વાગતાની પેઠે લલગાગા મૂકતાં કલહંસ થાય :

કલહંસ : લલગા લગા લલલગા લલગાગા

રવોદ્ધતા-સ્વાગતા જેવી કલહંસ-મંજુભાષિણીની ઉપજાતિ કરી શકાય.

મંજુભાષિણી : લલગા લગા લલલગા લગાલગા

કલહંસ : લલગા લગા લલલગા લલગાગા

આ કુટુંબ વિશે છેલ્લું એ કહેવું જોઈએ કે દ્રુતવિલંબિત જો કે આ વર્ગમાં મુકાય છે છતાં તે ટ્રીજાં વૃત્તોની પેઠે બરાબર કોઈ એક વૃત્તમાંથી નિષ્પન્ન કરી શકાતો નથી. એના સંધિઓ એ વર્ગના સંધિઓ જ છે અને એનું પઠન પ્રમિતા-ક્ષરા વગેરે જેવા સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ એને વિશે કહી શકાય.

અર્ધસમ વૃત્તોમાં યદુ નવા પ્રયોગો થયા નથી. 'રર્ણપિંગલ' જોતાં તેમાં અનેક અર્ધસમવૃત્તો મળી આવે છે, પણ ષળાંશરાં બનાવટી લાગે છે. વૈતાલીય વર્ગ જેવાં કોઈ મુન્દર નથી, અને કવિઓએ એને અપનાવ્યાં નથી. અર્વાચીન કાલમાં તેનો એક જ નવો પ્રયોગ જણાય છે અને તે શ્રી ઉમાશંકરનો છે. હું પ્રથમ એ છે એ પ્રમાણે જ ઉતારું છું :

કવિકુલોની અસીમ કલ્પના,

પ્રણયીની પણ એવિ જલ્પના

કાંઈ કસૂર ન જોડું કોઈની;

સહુથી મોટિ કસૂર પ્રીતઢી.

‘હૃદયની રત્નવાઢળ’, નિશીથ, પૃ. ૪૪

ગુજરાતીમાં હ્રસ્વદીર્ઘની છૂટ લેવાય છે એ પંક્તિઓનું અભિપ્રેત માપ શોધતાં ષળી વાર અઢચ્છનરૂપ થાય છે. એટલા માટે પ્રથમ આખું કાવ્ય ઢાંચી જોઈએ. ષળી વાર કવિ છંદમાં ફેર કરે તો પણ તેના મુખ્ય છંદ જવું સાથે તે મેઢાં સાય એવો જ કરે છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં તરત જણાશે કે કાવ્યના કેટલાક શ્લોકો વિયોગિનીમાં છે, કેટલાક દ્રુતવિલંબિતમાં છે, અને વચમાં ઉપરનો શ્લોક આવે છે. હવે આપણે આ શ્લોક તપાસી જોઈએ. આની સમપંક્તિ તો વિયોગિનીની જ સમપંક્તિ છે. કાંઈ વિચારવાનું રહે છે તે વિષમ વિશે રહે છે. તેમાં પહેલી ‘કવિકુલોની’ એ પંક્તિને વિયોગિનીની સમ પંક્તિ તરીકે પઢી શકાય છે : ‘કવિકૂલોનિ અસીમ કલ્પના’. જો કે એમ કરતાં ‘કુલ’ ને ‘કૂલ’ બોલવો પડે છે તે અત્યંત કર્ણકટુ લાગે છે. તો હાલ એને ત્યાં છોડી ટ્રીજી જોઈએ. એને વિયોગિનીની સમપંક્તિ તરીકે ઢાંચી શકાય એમ નથી. પઢન કરતાં તેનો ન્યાસ આ પ્રમાણે થશે :

લલલગા લલગા લગાલગા

अने हवे प्रथम पंक्ति पण ए प्रमाणे बेसी रहे छे: 'कविकुलोनि असीम कल्पना', — उच्चारणना कदा पण अत्याचार विना. एटले विषमनुं माप तो आ ज धव. अने ए जोतां याद आवशे के आ, आगळ आबी गयेल गजछन्दनी पंक्ति छे. पण अत्यारना अन्वेषण माटे एटलुं बस नथी. प्रश्न ए छे के ए वियोगिनीनी सम साथे की रीते आबी शकी? तरत जबाब मळशे के वियोगिनीनी विषम पंक्तिमां पहिलो ललगा आवे छे तेनी आगळ अहीं एक वचारे लघु आवे छे एटलो ज फेर छे. आधी चारेय पंक्तिओ अगियार अक्षरनी थई रहे छे, अने छतां तेमां अर्धसम जेवो विषमसमनो भेद छे:

लललगा ललगा लगालगा

ललगागा ललगा लगालगा

आ प्रमाणे वियोगिनीनी समपंक्ति कायम रहेवाची तेमां त्रीजो गुरु एने ए स्थाने ज रहे छे, अने विषम पंक्तिना ते स्थानना लघुनी पडछे, लगभग पूर्व पेठे असरकारक पण रहे छे, अने तेथी नवा प्रकारनुं एक अर्धसम वृत्त बनी रहे छे. अने आखा काव्यमां वियोगिनी अने द्रुतविलंबितना श्लोको आवे छे, ते भूमिकामां आ वियोगिनी अने खंडित द्रुतविलंबितनो नवो अर्धसम-श्लोक पण भळी जाय छे. ते साथे ए व्यक्त थाय छे के द्रुतविलंबितने वियो-गिनी साथे आटलो वधो निकटनो संबंध छे. आ संबंध प्राचीनोने पण कदाच अजाण्यो नहोतो. अर्धसमवृत्तमां एक हरिणीप्लुता आवे छे. तेनुं समपाद द्रुतविलंबितनुं ज होय छे. अने पहेलुं पाद, द्रुतविलंबितनो आद्य लघु खंडित करीने निपजावेलुं होय छे.

अयुजि प्रथमेन विवर्जितं

द्रुतविलंबितकं हरिणीप्लुता।

छन्दोमं० ३, ३

हरिणीप्लुता : ललगा ललगा ललगा लगा ११

लललगा ललगा ललगा लगा १२

अहीं सुधी आपणे श्लोकबद्ध छंदोमां भिन्नभिन्न छन्दोनां चरणोनां मिश्र-णोथी यता नवा छंदो, भिन्नभिन्न छंदोना संघिओना संगमथी यता नवा छंदो तेम ज संघिओमां उमेरण के छेदनथी यता नवा संघिओना नवा छंदोना श्लोको

७. विषमे प्रथमाक्षर वर्जतां

द्रुतविलंबितनी हरिणीप्लुता.

જોયા. પણ વર્તમાન સાહિત્ય શ્લોકબદ્ધ પ્રવર્તે છે તેમ છન્દપ્રવાહમાં પણ વહે છે. અને છન્દપ્રવાહ જુદો જોવાની જરૂર ઇટલા માટે રહે છે કે સામાન્ય રીતે શ્લોક-બદ્ધ સાહિત્યમાં શુદ્ધવૃત્ત સાથે આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ છન્દોનું મિશ્રણ થતું નથી, પણ છન્દપ્રવાહમાં એમ થાય છે, ઇટલું જ નહીં, તેમાં કેટલાંક ચરણો એવાં આવે છે જેને કોઈ પિંગલે વિશેષ નામ આપેલું હોતું નથી, અને કેટલાંક એવાં આવે છે જેને એ જ કવિ સ્વતંત્ર રીતે એક શ્લોક જેટલે પણ સઠંગ વાપરતો હોતો નથી. આ વાત વીજા કોઈ છંદના પ્રવાહ કરતાં ત્રૈષ્ટુભ જાગતના મુખ્ય પ્રવાહમાં વિશેષ બને છે. ઇટલે અહીં હું પ્રવાહમાં મઢી આવતા નવા છંદો જુદા વિચારી જોઈશ. આમાંનો એક ગ્રાહી કે વિષ્વંકમાલા આપણે એક જમાવે જોયો (ગત પૃ. ૨૩૭) તે ત્રૈષ્ટુભ-જાગત પ્રવાહમાં જ વિશેષ વપરાય છે. ૮૬ પંક્તિના 'નિષીધ' (નિષીધ પૃ. ૧) કાવ્યમાં ૮૩ મી ગ્રાહીની છે.

ને માનવોની મનોમુત્તિકામાં

તેવી જ રીતે 'વમુષા' (પૃ. ૭૮)માં 'જેલનાં ફૂલો' ના કાવ્યમાં

તેને ફરી ધૂલભેલું કરીને

પં. ૩૭

વૃત્તોના ન્યાસોની જે નિકટતા ઉપર વતાવી તે કાવ્યપંક્તિથી વતાવવા એ બે દૃષ્ટાન્તો આપું :

વર્ષાવી શસ્ત્રાસ્ત્રધાતોની ધારા પં. ૫૦

'૧૧ મા દિવસનું પ્રમાત', પ્રાચીના, પૃ. ૧૮

આને વર્ષાવી શસ્ત્રાસ્ત્રધાતોની ધારા

એમ પઠીએ તો તે ગ્રાહી થાય. પણ 'વી'ને લીધે જ રાખીએ તો

વર્ષાવી શસ્ત્રાસ્ત્રધાતોની ધારા

યતિમગ્ન શાલિની થાય. તેવી જ રીતે

છેદે મહાવૃક્ષની ઢાલઢાલ,

પં. ૭૫

એજન, પૃ. ૧૧

એને 'છેદે મહાવૃક્ષની' ઢાલઢાલ'

એમ વાંચીએ તો તે ઇંદ્રવજ્રા થાય, 'ની' લીધે જ રાખીએ તો ગ્રાહી થાય. આમ આ છંદોમાં જરાક જ ઉચ્ચારમંત્રોનો ભેદ છે.

તેવી જ રીતે ક્વચિત્ ભુજંગીની પંક્તિ પણ આવે છે. જેમ કે 'પનઘટ'માં (પૃ. ૨૦) 'જનતા' ના લાંબા કાવ્યમાં વચ્ચે વચ્ચે ઉપજાતિ આવે છે ત્યાં

કદી રાષ્ટ્ર નામે, કદી ધર્મ નામે પં. ૬૧

એ ભુજંગી છે. એ પણ આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ છે પણ તે ઉપેન્દ્રવજ્યાની વધુ નજીકનો છે.

ભુજંગી : લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા

ભુજંગીનો ગ્રીષ્મો ગુરુ કાઢી નાંચીએ અને આઠમો ગુરુને સ્થાને લઘુ મૂકીએ તો ઉપેન્દ્રવજ્યા થઈ રહે છે. ગ્રાહી તથા ભુજંગી વચ્ચેની પંક્તિઓનો ઉપાદ અનુક્રમે ગાગાલ અને લગા, અને વચ્ચેનો અંત લગાગા, એ ઇન્દ્રવજ્યા ઉપેન્દ્રવજ્યાને વધુ જ મળતા છે. એટલે આ આવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ છેન્દો પણ વૃત્તો સાથે મળી રહે છે. આ જ રીતે પ્રહરિણી અને રુચિરા પણ મળી શકે, જો કે તેના દાખલા વધુ મળ્યા નથી. પ્રહરિણીમાં આઘ ગાગાગા એ શાલિની સાથે મળી શકે અને અંત્ય લગાગા પણ મળે. રુચિરામાં પણ આદિમાં લગાલગા આવે છે તે ઉપેન્દ્રવજ્યાની સાથે મળી જાય છે અને અંતે લગાલગા આવે છે તે ઇન્દ્રવંશા-વંસસ્થ સાથે મળી રહે છે. પણ આપણે હજી મુખ્ય છંદના નિયત રૂપથી આઘી પાછી જતી નવી નવી રચનાઓ જોઈએ. 'પ્રાચીના'નાં લાંબાં કાવ્યો ધર્માચારાં ત્રૈષ્ટુભ-જાગત ઉપજાતિમાં છે અને વસ્તુ મહાભારતનું હોવાથી તેમાં અનિયમિત આર્ષ છેન્દોનું અનુકરણ કરવામાં ઔચિત્ય રહેલું છે, તેમાંથી આપણે દાખલા લઈએ.

અધન્ય એવાં પદ્ય-ને-પોયણાણાં પં. ૪

'કર્ણકુળ', પ્રાચીના

ન્યાસ : લગાલગાગા ગાલગા ગાલગાગા

પહેલા પાંચ અક્ષરો સુધી ઉપેન્દ્રવજ્યા છે તે પછી તેની સાથે શાલિનીનો ઉત્તર યતિચંદ્ર જોડેલો છે. એવી જ બીજી પંક્તિ

સહ્યો ન જાતાં સ્નેહ આંધાર માતા. પં. ૧૧

નવી પંક્તિ : ધર્મધ્વજાઢા શિવિરે પાંડવોના. પં. ૨૨

ગાગાલગાગા લલગા ગાલગાગા

અહીં ઇન્દ્રવજ્યાના પાંચ અક્ષરો પછી વાતોર્મિનો અંત્ય યતિચંદ્ર આવે છે. એવી જ જેવો અરણ્યે કઠિયારો કરાઢ

'ઓગણીસમા દિવસનું પ્રભાત' પં. ૭૪. એજન

મૂકે ઘઢી ગણિતી તેનિ સાઢ પં. ૪૩ એજન

ગાગાલગા લલગા ગાલગાગા

અહીં વસંતતિલકાનો પ્રથમ સંધિ આવે છે, પછી તરત વાતોર્મિનો જ યતિચંદ્ર આવે છે.

आगळ में भुजंगीनी एक पंक्ति मूकेली :

कदी राष्ट्र नामे, कदी धर्म नामे

आमां वस्त्रे जगाए 'कदी' को 'दि' ह्रस्व बोलीए, अने ए पठननो पुरो संभव छे, तो न्यास नीचे प्रमाणे थाय. हेमचन्द्र एने केकीरव कहे छे : (छन्दोनु० पृ. ८ब)

केकीरव : ललगा लगागा ललगा लगागा

अर्थात् इन्द्रवज्रा-उपेन्द्रवज्राणा छेल्ला बे संधिओ बेवडाईने आखी पंक्ति बने छे. कोई कवि आयी तद्द नवा प्रकारनी पंक्तिओ उपजाति-जागत प्रवाहमां भेलवे ए तद्द संभवित छे. आगळ नवी रचनानी पंक्तिओ नोंधीए :

ऊभा अहीं ते कृतवर्मा अने कृप २८. प्राचीना पृ. १७

गागालगागा ललगागा लगालगा

आखी पंक्ति लगभग इन्द्रवंशा जेवी देखाव छे, मात्र श्रीजा संधिमां एक गुरु वधारे छे. पण एटलो फेरफार थतां मने शंका छे के एटलो भाग पछी इन्द्रवंशाना भेलमां रही शक्तो नथी. आवा बीजा दाखला हजी उतारं.

कैं वर्षोथी शौर्यउन्मादव्याकुळा १२

संग्रामार्थे जे भुजा खंजवाळता १२

पहेला चार अक्षरोथी शालिनीनो पूर्व यतिखंड बने छे. आखी पंक्तिओनो न्यास :

गागागागा । गालगागा लगालगा

गागागागा । गालगागा लगालगा

बळी एवी ज पंक्तिओ :

जाओ लावो । कृष्ण, श्वेताश्वशोभिते १८२

प्राचीना, पृ. ९

पांचोलाना । स्वामी आ धृष्टद्युम्न ते ४५

प्राचीना, पृ. १७

तेने अंते । खोट ते शस्त्रघातनी ५३

प्राचीना, पृ. १८

के वचंस्वी । बीसयों ते घटोत्कच ? २६३

प्राचीना, पृ. २७

આ વધીયમાં પ્રારંભમાં શાલિનીનો પૂર્વ યતિચંદ્ર છે. તે પછીના ચાર અક્ષરો ગાગાગાગા અથવા ગાલગાગા આવે છે પણ અંતે સર્વત્ર લગાલગા આવે છે જે અનુષ્ટુપની સમપંક્તિનો અંત્ય ચતુરક્ષર સંધિ છે. એટલે આ અષ્ટાક્ષરચંદ્રો શાલિનીને ગમે તેટલા મલતા હોય છતાં સંધિઓ ચારચાર અક્ષરોના પઢી અનુષ્ટુપનો સંવાદ ઉત્પન્ન કરે છે, સ્વાસ કરીને તેનો અંત્ય ચતુરક્ષર સંધિ. અને આ પરિણામ પણ કંઈ કમેલવાળું બનતું નથી. શાલિની ગુરુપ્રધાન છે, તેનો પહેલો યતિચંદ્ર ચતુરક્ષર છે, અને આ વીજા બે ચતુરક્ષર સંધિઓ તેની સાથે મળી રહે છે. એટલે એનો મેલ હું આ જ ગણું છું.

આ પ્રમાણે અનુષ્ટુપનું ચરણ વીજા છંદ સાથે જોડાઈ ગયાનું એક વીજું દૃષ્ટાન્ત મળે છે:

સાન્નિધ્ય તારે સન્ધિ, આ ધરિત્રી
ડગે ડગે રૂપ વસન્તનું ધરે,
મુહાગ તારો મૃદુ સૌમ્ય નીતરે,

ને આ કંગાલ હૈયે, વિપુલ મુદતળા, વૈભવોને ભરે ભરે. ૨૦

‘સાન્નિધ્ય તારે’, વસુધા, પૃ. ૨૧

‘મુહાગ’ પંક્તિ સુધીનું કાવ્ય ત્રૈષ્ટુભ અને જાગત ઉપજાતિનું છે અને તે પછી ઉપસંહાર કરવા કવિ લાંબો છંદ વાપરે છે. એ લાંબો છંદ સ્તંભરાના બે યતિચંદ્ર સુધી જાય છે, અને ઉપસંહાર ગાલગાગા લગાલગા એવા અનુષ્ટુપના સમપાદથી થાય છે. આ સમપાદ, ઉપર આવતા સ્તંભરાના અંત્યચંદ્રને બહુ જ મલતો છે.

સ્તંભરા અંત્યચંદ્ર : ગાલગા ગાલગાગા

ઉપરનું અનુષ્ટુપ પાદ : ગાલગાગા લગાલગા

એટલે અનુષ્ટુપ ત્યાં સ્તંભરાના ઉપસંહાર તરીકે સારી રીતે કામ આપે છે.

આ જાતના હજી વીજા પ્રયોગો કદાચ મળે. પણ આટલાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાઈ જશે.

આ જગાએ એક પ્રશ્ન પુછાય છે : કવિ આવાં મિશ્રણો શા માટે કરે છે? એક જવાબ એ છે કે આવા પ્રયોગો કવિ કોઈ વાર માત્ર વૈવિધ્ય સ્વાતર કરે, પણ ઘણી વાર તો ભાવ અને અર્થને માટે નવીન છંદોભંગીની જરૂર લાગવાથી કરે છે. કાન્તે ચંદ્ર કાવ્યોમાં છંદોવૈવિધ્યનો ઉપયોગ કર્યો, તેને સદ્ગત રમણમાઈએ ભાવ પ્રમાણે છંદ બદલાવવાની રીતિ કહી. (કવિતા અને સાહિત્ય. વૃ-૧૮

વાં. ૧. પૃ. ૧૧) આ સંબંધી એવો પ્રશ્ન પુછાયો છે કે એક કે બે શ્લોકો જેટલું કાવ્ય આગળ ચાલ્યું એટલામાં કાવ્યનો ભાવ એવો તે શો બદલાઈ ગયો? આનો એક જવાબ એ છે કે ભાવ કાવ્યશાસ્ત્રમાં ગણાવેલા છે એટલા જ નથી, પણ માનવજાતિની મનોવૃત્તિ જેટલા અસંખ્ય છે. પણ બીજી રીતે એને માટે હું એમ કહું કે કવિ વાક્યભંગીની સ્થાતર પણ છંદ બદલાવે. એ વાક્યભંગી પણ ભાવનું જ પરિણામ છે, પણ એને ભાવ ન ગણવો હોય તો, વાક્યભંગી એ પણ છંદની પસંદગી માટે નિર્ણાયક બનવા પૂરતી મહત્ત્વની અને બઢવાન છે. જેમકે :

ગાંધારી: રે આયુષ્મન્ ! ઝૂઠ સંભાલ માર,
રહ્યું સહ્યું ધર્મ બડે ડગાર.

પ્રાચીના, પૃ. ૨૭

અહીં એક જ ઉક્તિમાં છંદ બદલાવ્યો છે. સંબોધનને તીવ્ર કરવા માટે શાલિનીનો યતિ ખંડ એને આપ્યો. અને પછી લઘુગુરુના અત્યંત લીસા છન્દવઢાંકમાં ભાવનું ગૌરવ સચવાય એ રીતે બાકીનું વાક્ય શાલિનીના ઉત્તરખંડમાં અને તેની પછીના ઉપેન્દ્રવજ્યાના ચરણમાં પૂરું થયું. નવો છંદ જેમ લાગણીથી થતો છંદોભંગીને શીલવા આવે, તેમ વિચારના વઢાંકને શીલવા પણ આવે. આગળ આપેલું પ્રો. ઠાકોરનું દૃષ્ટાન્ત ફરી મૂકું :

કોનું આશું, કોનું હૈયું ગઢેલું,
કોની સાચો કોનિ ધોટી પરીક્ષા,
એ પ્રશ્નોને તે જ જાણે ડકેલી
ઝૂકેલતો સાર નિઃસારનો જે,
નિઃસાર ગાઢિ શકતો બઢિ સારમાંથી.

ભગતાર, પૃ. ૩૨૮

અહીં કવિને અમુક પ્રશ્નો વિશે અમુક કહેવાનું છે. એ પ્રશ્નો એમણે સીધી સાદી શાલિનીમાં મૂક્યા, પ્રશ્ને પ્રશ્ને યતિ આવે એવી રીતે એ પ્રશ્નો કથ્યા, અને એ પ્રશ્નો વિશે જે કહેવાનું છે તેને માટે છન્દફેર કર્યો, અને આત્મવ્રઢાના વઢથી જાણે એક જ શ્વાસથી બોલતા હોય તેમ એકએકથી લાંબી પંક્તિમાં પણ એક જ ગોત્રના છંદમાં એ કહી નાંક્યું. અહીં અલગત વિચાર પ્રધાન છે પણ અહીં પણ ભાવ નથી, ભાવની તીવ્રતા કે વેગ અને વઢ નથી એમ નહીં કહી શકાય. પણ આ બન્ને દૃષ્ટાન્તોથી એટલું જણાશે કે છન્દ વક્તવ્યની ભંગીને શીલવા બદલાય છે. જેમ કચવત્સર્માં તબલાના બોલ નતંકના અંગવિન્યાસથી વ્યક્ત થાય છે, નૃત્યમાં જેમ ગીતના ભાવો તેના તાલવઢ અભિનયથી વ્યક્ત થાય

છે, તેમ કાવ્યમાં કાવ્યનો ભાવ, કવિની વાક્યભંગી અને છંદોભંગીથી વ્યક્ત થાય છે. છન્દ અને છન્દોભંગી એ કાવ્યભાવના શબ્દશરીરનું નર્તન છે. એટલે સાચા કવિને હાથે થતી આ છંદોભંગી એ સ્વચ્છન્દ નથી પણ વ્યંજનકલાની સૂક્ષ્મ રીતિ છે.

આપણે ઉપરના નિરૂપણમાં એક છન્દ:પ્રવાહમાં અનેક છન્દોનું મિશ્રણ — મિશ્રમિશ્ર છન્દોની પંક્તિઓનું, તેમ જ મિશ્ર છન્દોના સંધિઓનું — જોયું. પણ તે સાથે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે છન્દ:પ્રવાહમાં એવી પણ પંક્તિઓ આવે જેને કોઈ પણ એક છન્દના નિયત રૂપમાં બેસાડી ન શકાય. એ રચના માત્ર છન્દની એક અનિયમિતતા જ હોય. આપણે છન્દ:શાસ્ત્રમાં એ સ્વીકારવું જોઈએ કે કવિને એ પ્રમાણે કોઈક જ વાર, કવચિત જ, નિયત સ્વરૂપની બહાર જવાની પણ છૂટ રહેલી છે. કવિને વ્યાકરણ બહારનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ હોય છે તેવી જ આ છૂટ છે. જે કાંઠામાં વહેતી નદી પણ પૂરમાં જેમ કાંઠાને ભેદે છે, તેમ કોઈ પણ ભાવનો ઉદ્રેક થતાં છંદનું નિયત સ્વરૂપ ત્યાં ભેદાય છે. પણ આ છૂટ કે અપવાદ છે, અને કુશલ કવિ જ આ છૂટનો સુંદર ઉપયોગ કરી શકે છે. જેને છંદનું પૂરું સ્વાભાવિક પ્રભુત્વ છે, અને જે ભાવ ભાષા અને છન્દનો માર્મિક સંબંધ જાણે છે તે જ આ છૂટ લઈ શકે. છૂટના દૃષ્ટાન્ત તરીકે, એક પંક્તિ ‘દ્યુતિકાળી’માંથી ઉતારું છું. આશું કાવ્ય પૃથ્વીમાં છે. સૌનેતની ૧૩ પંક્તિઓ સાદા પૃથ્વીમાં છે અને છેલ્લી પંક્તિ

વનો વિમલ વિમલ વિમલ નયન શ્રોત્ર ઉર પંડ આ

મળકાર (૧૯૩૭), પૃ. ૧૦૦

પૃથ્વીના પહેલા સંધિ લગા પછી લલલગા લગા આવે છે તેની જગાએ અહીં એક સામઠા નવ લઘુ છે, અને તે પણ એક ‘વિમલ’ શબ્દનાં ત્રણ આવર્તનથી થયા છે. આ આવર્તનો અદમ્ય મનોવેગ દર્શાવે છે, અને એ વેગ અહીં પૃથ્વીના જે સંધિઓને ભેદે છે. આ પ્રક્રિયાને આપણે સ્વીકારવી જોઈએ. એ પંક્તિ અનિયમિત જ છે, અને ભાવની આવશ્યકતાથી એ રૂપે પૃથ્વીમાં આવે છે. છતાં એ પૃથ્વીના પ્રવાહની છે, અને એને અછાન્દસ ગણવી ન જોઈએ. અલબત્ત આનો અર્થ એવો નથી કે નિયમિત છન્દમાં ભાવનો ઉદ્રેક ન જ આવી શકે. તેમ એવો પણ નથી કે છન્દને ભેદો એટલે ભાવનો ઉદ્રેક સઘાઈ ગયો. એ તો જ્યારે સાચા કાવ્યમાં આ પ્રમાણે બને ત્યારે જ ત્યાં છન્દોભંગને નિર્દોષ ગણી સ્વીકારવો જોઈએ એટલું જ વક્તવ્ય છે.

આપણાં પરંપરાગત પિંગલો, નિરૂપણમાંથી રહી ગયેલા છન્દોને માટે ગાથા શબ્દ યોગ્ય છે, પણ આ વ્યવસ્થા શાસ્ત્રીય નથી. એ રહી ગયેલા છન્દોને પેઢીએ

પેઢીએ યોગ્ય જગાએ સ્થાન આપવું જોઈએ, અને ઉપર આવી એવી જે અનિયમિત પંક્તિઓ હોય, તેને માટે જ અપવાદસૂત્ર કે અપવાદવિભાગ રાખવો જોઈએ એમ હું માનું છું. અને ત્યાં પણ ઉપરની પંક્તિને પૃથ્વીગાથા કહીએ તો સારું.

અત્યાર સુધી નહીં સ્પર્શોલી એવી એક છન્દોવિકૃતિની પદ્ધતિ હવે લડું છું. આને હું વિકૃતિ જ ગણું છું, નવછન્દોવિધાન ગણતો નથી, છતાં તેને ચર્ચવાનું આ જ યોગ્ય સ્થાન છે. 'છન્દ:સારસંગ્રહ'ના કર્તા ચન્દ્રમોહન ઘોષ તેને સમમાત્રકાદેશ કહે છે. ઘોષ તેનું સ્વરૂપ નીચેના શબ્દોમાં દર્શાવે છે. "અથ કોડપં સમમાત્રકાદેશ इत्यत्रोच्यते — गुरोरेकस्य स्थाने लघुद्वयस्य, लघुद्वयस्य स्थाने गुरोरेकस्य वा, एकचतुष्कलगणस्य स्थानेऽपरचतुष्कलगणस्य च सन्निवेशः सममात्रकादेशः। (छन्द:सारसंग्रह पृ. ११४.) અર્થાત્ એક ગુહની જગાએ બે લઘુ અથવા બે લઘુની જગાએ એક ગુહ, અથવા એક ચતુષ્કલ ગણની જગાએ કોઈ બીજો ચતુષ્કલગણ મૂકવો તેને સમમાત્રકાદેશ કહે છે. ઘોષ આ પ્રક્રિયાથી નવા છન્દો બને છે એમ કહે છે. નરસિંહરાવ પણ આ શબ્દનો અર્થ આ જ કરે છે, પણ એ વ્યાપારનું સ્થાન પ્રાકૃત પિંગલમાં છે, વૃત્તોમાં નથી એમ કહે છે. 'પહેલાં આપણે આનું સ્વરૂપ સમજવા ઘોષે આપેલું દૃષ્ટાન્ત જોઈએ. ઘોષ અહીં 'ભાગવત' દશમ સ્કંધના ૩૫ મા અધ્યાયમાંથી કેટલાક શ્લોકો ઉતારે છે. આ શ્લોકોનો મુખ્ય પ્રવાહ સ્વાગતાનો છે, અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે સમમાત્રકાદેશની વિકૃતિઓ થાય છે. બધા શ્લોકો ન ઉતારતાં હું કેવળ જ ઉતારીશ.

हन्त चित्रमबलाः शृणुतेदं
हारहास उरसि स्थिरविद्युत्।
नन्दसूतुरयमार्तजतानां
नमंदो यर्हि कृजितवेणुः॥

ભાગવત ૧૦-૩૫-૪

અહીં પહેલી ત્રણ પંક્તિઓ શુદ્ધ સ્વાગતાની છે. ચોથીનો ત્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય.

गालगा गालगा ललगागा

બીજો સંધિ લલલગા ને બદલે ગાલગા થાય છે. અર્થાત્ સંધિના પહેલા બે લઘુની જગાએ એક ગુહ આવે છે. એ પ્રમાણે અહીં સમમાત્રકાદેશ થાય છે એ સ્પષ્ટ પણ સાચે સાચે પ્રશ્ન થાય છે કે અહીં 'યર્હિ'નો ઉચ્ચાર 'યરહિ' જેવો

નહીં થતો હોય ? આ જાતનો વિકાર એ અધ્યાયમાં આગળ ૧૦મા અને ૧૨મા શ્લોકમાં થાય છે ત્યાં પણ વિકારનો શબ્દ આ જ ‘યહિ’ છે. આગળ ૨૧મામાં થાય છે ત્યાં ચરણ આ પ્રમાણે છે : “માનયન્ મલયજસ્પર્શેન ।” અહીં અંત્ય સંધિ લલગાગાને સ્થાને ગાગાગા થાય છે પણ અહીં પણ ‘સ્પર્શેન’ એવો ઉચ્ચાર કરવાથી છંદ બેસી રહે છે. પ્રાકૃત ભાષાઓમાં તો આવા રૂ સંયોગમાં સ્વર-ભક્તિ થઈ ‘ર’ આસો બને છે જેમ કે ‘ધર્મ’નું ‘ધરમ’. એટલે આને છન્દની વિકૃતિ કહેવી કે ભાવાનું પ્રાકૃતીકરણ કહેવું એ પ્રશ્ન હમેશાં રહેશે. અત્યારનો આપણો ગુજરાતી કવિ તો આ જગાએ સ્પષ્ટ રીતે ‘ધર્મ’નું ‘ધરમ’ જ કરે. પણ આપણે આગળ ચાલીએ. સમાચારકાદેશનાં વીજાં ઝૂલટાં પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્તો પણ એ જ અધ્યાયમાંથી મળી રહે છે. હું એક ઉતારું છું :

તર્હિ ભગ્નગતયઃ સરિતો વૈ
તત્પદામ્બુજરજોઽનિલનીતમ્ ।
સ્નુહ્યતીર્વંયમિવાવહુપુષ્પાઃ
પ્રેમવેપિતમુજાઃ સ્તિમિતાપઃ ॥

એજન, શ્લો. ૭

અહીં ૧, ૨, ૪ પંક્તિઓ શુદ્ધ સ્વાગતાની છે, ત્રીજી પંક્તિના પહેલા સંધિ ગાલગાની જગાએ અહીં લલલગા થાય છે એટલો ભેદ છે. આને હેમચન્દ્ર પોતાના પિંગલમાં કલહંસા અથવા દ્રુતપદા કહે છે. (છંદોનું પૃ. ૭૬) અને વૃત્તોમાં તો લઘુગુરુના જરા પણ ફેરથી વૃત્ત બદલાય જ એ જ જરો સિદ્ધાન્ત છે. પણ કવિનો અભિપ્રાય અને ઉદ્દેશ અહીં જોઈશું તો જણાશે કે પોતે તો આને સ્વાગતાનો શ્લોકપ્રવાહ જ માને છે. અલબત્ત ભાગવતકારનો આવો અભિપ્રાય એ માત્ર અનેક છંદોના અનુભવ ઉપરથી તારવેલું અનુમાન છે. પણ આધુનિક ગુજરાતીમાં તો એ અનુમાનનો વિષય રહેતો નથી. સદ્ગત ન્હાનાલાલ અને પ્રો. ઠાકોર બંને આ પ્રકારના વિકારને છંદોના સ્વરૂપને અનુકૂલ માને છે એટલે આ પ્રશ્નનું મહત્ત્વ વધે છે, અને તેને છન્દના સ્વરૂપના સિદ્ધાન્તની કસોટીએ કસી જોવો જોઈએ. વસ્તુની ચર્ચા વધારે સ્પષ્ટ થાય માટે કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો પ્રથમ લઉં :

પ્રથમ કવિ ન્હાનાલાલના ‘મેઘદૂત’ના ભાષાન્તરમાંથી બન્ને પંક્તિઓ લઉં છું :

ને પૃથ્વીને । ફલવતિ કરે છત્રિ પુષ્પો સિલી, તે
કાને ગમતું । ગરજન સુણી ત્હારું, માને ઉડન્તા

૧૧

લાંબા વિરહે । જનમિ ઊરની ક્હાડિ ઝઠ્ઠી વરાઢો

ઋતુ ઋતુએ જે । પ્રિત પ્રગટતો તૂજ સંયોગ પામ્યે. ૧૨

આમાં પ્રથમ પંક્તિમાં જ માત્ર પહેલો યતિચંદ્ર પિંગલ પ્રમાણે ચાર ગુરુનો બનેલો છે: 'ને પૃથ્વી ને'. એ જ. એની પછીની બે પંક્તિમાં સામાન્ય રીતે લઘુ ગુરુ ગણીએ તો ગાગાલલગા થાય. છતાં એમ કહી શકાય કે આ યતિચંદ્રમાં કશું નિયમ વહાર નથી થયું, કારણકે 'ગમતું'નો ઉચ્ચાર 'ગમ્તું' જેવો થાય છે અને 'વિરહે'નો ઉચ્ચાર 'વિર્હે' જેવો થાય છે, અને એ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ કરીએ તો યતિચંદ્ર ગાગાગા થઈ રહે. પ્રો. ઠાકોર 'મળકાર'ની જૂની આવૃત્તિના પદ્યરચનાના નિબંધમાં શ્રુતિભંગ ઉપર લખે છે: "'ક્વચિત્' શબ્દનું માપ એક લઘુ અને એક ગુરુનું ગણાય. પણ 'કેવઢ' શબ્દનું માપ એક ગુરુ અને બે લઘુનું ગણાય અથવા બે ગુરુનું પણ ગણાય. 'પળ' શબ્દનું માપ એક લઘુનું કે એક ગુરુનું જ્યાં જેવું ગણવું હોય તેવું ગણાય. આપણું ગુજરાતી ભાષાનું ઉચ્ચારણ જ એવું છે. . . . સંસ્કૃત ભાષા અને તેના નિયમોની દૃષ્ટિએ વેશક આમ ન કરાય; પણ આપણે તો ગુજરાતી ભાષાની વાત છે. . . . ભાષાની વિલક્ષણતાનું પ્રતિબિંબ પદ્યના ઉચ્ચારણમાં પડે એ કુદરતી છે." (સઢંગ (અગેય) પદ્ય. પૃ. ૨૫-૨૬. મળકાર ૧ લી આવૃત્તિ) ભાષાના ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ શબ્દનો અંત્યા અ ઘડતો—દ્રુત બોલાય છે એ સ્વર, પણ એ વાતમાં હું નરસિંહરાવનો મત સાચો માનું છું કે એ માત્ર દ્રુત જ બોલાય છે, ત્યાં 'અ' લુપ્ત થતો નથી, 'કેવઢ'ના ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં 'ઢ' એ 'ઢ્' સોઢો બોલાતો નથી. તેને સામ્ય હોય તો સસ્વર ઢ સાથે વધારે સામ્ય છે, અને કવિતામાં ઉચ્ચારણ ગદ્યના કરતાં વધારે ધીમું હોય છે એ જોતાં ત્યાં સસ્વર વ્યંજન વધારે સાચો ગણાય. છતાં પ્રો. ઠાકોર એને છૂટ ગણે છે તે છૂટ તરીકે એને સ્થાન છે, એમ હું સ્વીકારું છું. તેઓ પોતે આના અનુસંધાનમાં કહે છે. "છૂટનો અતિયોગ કે દુરુપયોગ ઇષ્ટ નથી એ સૌ સ્વીકારે છે જ." (એજન પૃ. ૨૭) અને એટલું હું અહીં ઉમેરીશ કે પ્રો. ઠાકોરના કહેવાનો મારી દૃષ્ટિએ એ ફલિતાર્થ છે કે આ છૂટ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં ભાવ્યે જ ક્ષમ્ય ગણાય, જો કે તેમણે એવી છૂટ પુષ્કળ લીધી છે. જેમ કે (હું નરસિંહરાવનાં જ દૃષ્ટાન્ત લઉં છું)

અરે શીલી સુન્દર સુખદ દયિતા, આવ નિકટ

એજન, પૃ. ૬૫

અરે ત્હારા શીતલ કમલ યુગલે મીઢ મુજને

એજન, પૃ. ૬૫

આ વચ્ચે દૃષ્ટાન્તોમાં 'સુન્દર્' 'શીતલ્' એમ ઉચ્ચાર કરવો પડે છે તે તેના શુદ્ધ ઉચ્ચારણની વિકૃતિ છે.

આપણે ચર્ચના મૂળ વિષય ઉપર આવીએ. કવિ ન્હાનાલાલનાં દૃષ્ટાન્તોમાં આવતા 'ગમતું' અને 'વિરહે' શબ્દને આપણે ઉપરની ચર્ચાની દૃષ્ટિએ વચ્ચે ગુરુના ગણીને ચલાવી લઈએ તો ત્યાં પછી છન્દોદોષ રહેતો નથી. પણ એવો એક પણ વચાવ છેલ્લી પંક્તિ માટે થઈ શકે તેમ નથી. 'ઋતુ-ઋતુએ જે' એ તો સ્પષ્ટ લલલલગાગા છે, અને મંદાક્રાન્તાના પહેલા યતિ સંદમાં એને સ્થાન આપી શકાય નહીં. એ સ્પષ્ટ છન્દોભંગ છે. એ કોઈ રીતે ક્ષમ્ય નથી.

પ્રો. ઠાકોરે છન્દોમાં ભાષાના ઉચ્ચારણને કારણે જે છૂટ લીધી છે તે સંબંધી હવે કશું કહેવાનું રહેતું નથી. એ છૂટ છન્દના વંધની નથી, પણ ભાષાના અગુક ઉચ્ચારણને બે લઘુને બદલે એક ગુરુ ગણવાના રૂપની છે. પણ છન્દોમાં તેમણે જે છૂટો લીધો છે, તે વધીનો આમાં સમાવેશ થઈ જતો નથી. એ છૂટો આપણે અહીં જે સમમાત્રકાદેશ કહ્યો તે પ્રકારની છે. નરસિંહરાવ એ છૂટોનો નિષેધ કરતાં જે દૃષ્ટાન્તો આપે છે, તેમાંનાં બે મેં ઉપર ઉતાવળી, બીજાં બે હવે નીચે ઉતારું છું:

તજી ફલક વર્તમાન, પ્રાચીનથી પોષિને

ભળકાર, આવૃત્તિ ૧લી, પૃ. ૫૧

લપેટિ જતનેયિ સ્ત્રીણ, લોભાવતી લોચન

એજન, પૃ. ૫૨

વચ્ચેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

લગા લલલગા લગા લગાગા લગા ગાલગા

ઉપરના ન્યાસો જોતાં જણાશે કે પહેલા ત્રણ તથા અંત્ય બે સંધિઓ પૃથ્વીના જ શુદ્ધ રૂપમાં છે. વચમાં લલલગાને બદલે લગાગા આવે છે. અર્થાત્ સંધિના વચલાં બે લઘુઓની જગાએ એક ગુરુ આવે છે. બીજી રીતે કહીએ તો લલલગા એવા પંચમાત્રક સંધિની જગાએ લગાગા એવો બીજો પંચમાત્રક સંધિ અહીં આવ્યો છે. આ સમમાત્રકાદેશનો જ વિકાર થયો. આને ભાષાના કોઈ ઉચ્ચારણને કારણે સમર્થિત કરી શકાય એમ નથી. આપણી પાસે શુદ્ધ રૂપે પ્રશ્ન આવેલાં ઊભો રહે છે કે આ વ્યાપાર શુદ્ધવૃત્તોમાં આવી શકે ?

આની ચર્ચા આગળ ચલાવીએ તે પહેલાં હજી આ જ વ્યાપારનાં બીજાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો પ્રો. ઠાકોરના સંનિદોમાંથી મળે છે તે લઈએ.

પ્રકાશ ન ન અન્ધકાર ; નહિ અન્ધ, અનિલે નહીં;

‘નારા દર્શન’, મ્હારાં સૉનેટ, પૃ. ૫

નિહાળું વલિ મિલ્લની મદભરી સ્મરપ્રહરણી

‘સુન્દરીઓ’, મ્હારાં સૉનેટ, પૃ. ૮

વસ્ત્રેના ક્રમવાર ન્યાસો :

લગા લલલગા લગા લલલગા લલલગા લગા

લગા લલલગા લગા લલલગા લગા લલલગા

વધા જ દાઢલાઓ આ બે પ્રકારોમાં આવી જાય છે. અહીં પહેલા ચાર સંધિઓ સુધી નિયમિત પૃથ્વી ચાલે છે. તે પછી લગા ગાલગા એ બે સંધિઓને વદલે એકમાં લલલગા લગા એવા સંધિઓ આવે છે, અને બીજામાં અંત્ય ગાલગાને વદલે લલલગા એવી સંધિ આવે છે. વસ્ત્રેમાં વ્યાપાર સમમાત્રકાદેશનો છે. પ્રો. ઠાકોરે પૃથ્વી વિશે જે કાંઈ લખ્યું છે, પદ્યરચનામાં જે કાંઈ છૂટો વિશે લખ્યું છે તેમાં આ પ્રસંગોનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી. આપણે આ સ્વતંત્ર રીતે જોવાના રહે છે.

૧. પ્રો. ઠાકોરે, એમણે પૃથ્વીના પ્રયોગોમાં કરેલા ફેરફારો સંબંધી ક્યાંય આંગળી ચીંધીને કશું કહેલું નથી. દૂર દૂરની સૂચનાથી કંઈ કહ્યું હોય તે ઉપર આપી તે ચર્ચામાં આગળ જતાં કહે છે તે જ. ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચાર-ણની વિલક્ષણતા વિશે આગળ અવતરણ આપેલ છે (પૃ. ૨૭૮) તે પછી તેઓ કહે છે : “વઢી આવા પ્રયોગોના લાભમાં ઉમેરવું જોઈએ કે એમી વાણી-પ્રવાહની ભારવ્યવસ્થા અથવા તો સ્વરવ્યંજનની સુરાવટ કે શબ્દાર્થનું ઔચિત્ય કોઈ કોઈ વાર મુઘરી આવે છે. છેવટે, ગેય રચનાને તાલબન્ધની સફાઈ આવશ્યક છે, તેમાં તાળી (ગાઘાત કે સમ)નાં જે જે સ્થાન તેમાં એક માત્રાનો કે લેશ પળ આમ કે આમ ફેર પડવો ન જોઈએ. પળ સંગીતથી સ્વતંત્ર કવિતામાધુર્ય જેનું લક્ષ્ય, તે રચનામાં આ પ્રકારની છૂટ શા માટે નહીં? છૂટનો અતિયોગ કે દુરુપયોગ ઇષ્ટ નથી એ સૌ સ્વીકારે છે જ; આ સંગ્રહમાં જે કોઈ અતિ છૂટના દાઢલા હશે તેનો વચાવ કરવા આગ્રહ પળ નથી. વાંચનાર આ નવી સ્વતંત્ર યતિવાળી પદ્યરચનાનું રૂપ સમગ્ર રીતે જાણવા આકર્ષાય તોયે ધનું છે.” (મળકાર ૧લી આવૃત્તિ, પૃ. ૨૬-૨૭) વક્તવ્ય એવું જણાય છે કે ‘માત્રામેઢી રચનાઓમાં તાલની માત્રાનાં સ્થાનો નિયત છે, ત્યાં બે તાલ વચ્ચેની માત્રાસંખ્યામાં વધારો ઘટાડો થઈ શકે નહીં; પળ આ વૃત્તરચનાઓ તો સંગીતથી વિદિલ્લ થઈ છે તો તેમાં શા માટે ફરફાર ન થાય?’

સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ આવા એક પણ ફેરફારથી મૂઢ છંદ એનો એ રહેતો નથી એ જ સાચું છે. અને જૂનો છંદ જતાં નવો છંદ સુમેઢવાઢો છે કે નહીં એ પ્રશ્ન જ રહે છે. એ રીતે કહેવું હોય તો કહી શકાય કે આ નવા પ્રયોગો વાઢી પંક્તિઓ પૃથ્વીની નથી, અને નવો છંદ પૃથ્વી જેટલો સુન્દર નથી. પણ છન્દની દૃષ્ટિએ આપણી પાસે એટલો જ પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન એ છે કે પૃથ્વીના પ્રવાહમાં આ પંક્તિઓ આવી શકે કે નહીં ? તો એ સંબંધી મારો અભિપ્રાય એ છે

હવે માત્રામેઢ રચનાઓમાં બે તાલ વચ્ચેનું અંતર નિયત છે એ સ્વરં પણ એ અંતર કાલમાત્રાનું છે, તેમાં આવતી અક્ષરમાત્રાઓ સામાન્ય ગણતરી રીતે વધતી કે ઘટતી હોય તો તે લાંબી ટૂંકી કરી સમયમાત્રા સાથે બંધ બેસાડી શકાય છે, એ તો પ્રસિદ્ધ છે. એટલે એ એટલું વિધાન માત્રામેઢના સ્કોટા ધ્યાલ ઉપર બંધાેલું છે અને તેથી વિરુદ્ધ પક્ષ તરીકે ના પછીના વિધાનને નો ઢેકો મઢી શકતો નથી. પણ જરો રીતે તો શદ્ધ વૃત્તો પ્રશ્ન સ્વતંત્ર રીતે જ ચર્ચવો જોઈએ. પ્રશ્ન એ છે કે જો શુદ્ધ વૃત્તો, એટલે અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો સંગીતથી સ્વતંત્ર હોય, તો એનો મેઢ બંધાય છે શાથી ? અલબત્ત લઘુગુરૂની અમુક ક્રમની રચનાથી. અને એમ હોય તો ડલદું એ લઘુગુરૂનો ક્રમ ન બદલાવી શકાય એવી સ્થિતિ જ એમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને આજ્ઞા કયનને અંતે એમણે જે યતિસ્વાતંત્ર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એને આ સમમાત્રકાદેશ સાથે શો સંબંધ છે એ જરા પણ સ્પષ્ટ થતું નથી. અર્થાત્ પ્રો. ઢાકોર પોતે પૃથ્વી છંદમાં કરેલા ફેરફારોને સ્પર્શે છે પણ તે વિશે કશું કહી શકતા નથી.

આ કયનમાં પ્રો. ઢાકોર એક સાથે ઘણા પ્રશ્નોને સ્પર્શે છે. અને છતાં તેના અંદરના મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરી શકતા નથી. જેમ કે ગુજરાતી ભાવાના વિલક્ષણ ઉચ્ચારણથી શબ્દાર્થનું ઔચિત્ય કોઈ વાર સુધરે એમ કહ્યું છે તે સ્વરં છે; એથી સ્વરવ્યંજનની સુરાવટ કોઈ વાર સુધરે એમ કહ્યું છે એ પણ સમજાય એવું છે જો કે એના સમર્થનમાં દૃષ્ટાન્ત આપ્યું હોય તો વધારે સારં. પણ એથી વાળીપ્રવાહની ભારવ્યવસ્થા સુધરે એમ કહ્યું છે એનો અર્થ શો ? આ ભારવ્યવસ્થા તે અર્થનિષ્પાદ્ય ભારવ્યવસ્થા કે પદ્યનિષ્પાદ્ય ભારવ્યવસ્થા ? અર્થનિષ્પાદ્ય ભારવ્યવસ્થા એવો અર્થ હોય તો તે કેવી રીતે ગુજરાતી ઉચ્ચારણથી સુધરે એ સમજાતું નથી. એ તો જે શબ્દ મૂકીએ તેના અર્થથી નિયત થવાનો છે, તેમાં સુધરવા-વગડવાપણું રહેતું નથી. પદ્યભારવ્યવસ્થા અભિપ્રેત હોય, તો પ્રશ્ન થાય છે કે તેઓ પદ્યભાર સ્વીકારે છે ? પદ્યભારવ્યવસ્થા તો પદ્યરચનાથી નિયત થાય છે, તે અમુક ઉચ્ચારણથી શી રીતે સુધરી શકે ?

કે જેમ વૈષ્ણુમ જાગત છન્દઃપ્રવાહમાં અનેક પ્રકારના છંદોની પંક્તિ આવી શકતી હતી — આવૃત્ત અક્ષરમેઢ છન્દની પણ આવી શકતી હતી, તેમ આ પણ આવી શકે. એનાથી પૃથ્વીનો આજ્ઞો પ્રવાહ વગડી જતો નથી. કારણકે તેથી પૃથ્વીના સંધિઓ વધુ વદલાતા નથી. તજી૦ 'પંક્તિમાં ચોથા સંધિ લલલગાની જગાએ લગાયા થાય છે ત્યાં એ એક જ સંધિ વદલાય છે, બાકીના વધા એમ ને એમ રહે છે. 'પ્રકાશ૦' વાઢી પંક્તિમાં માત્ર છેલ્લા બે ટૂંકા સંધિઓ લગા ગાલગા વદલાય છે, અને 'નિહાલું૦' પંક્તિમાં માત્ર છેલ્લો સંધિ જરા વદલાય છે. પણ એથી પઢનમાં વધુ મોટો ફરક પડતો નથી. અને તેથી પૃથ્વીના પ્રવાહમાં આવી પંક્તિઓનો નિપેષ કરવાની જરૂર નથી. ક્યાંક એનાથી વૈવિધ્ય પોપાઈને સમગ્ર છન્દઃપ્રવાહને લાભ પણ થાય. એથી ઝલટી રીતે 'ઋતુ ઋતુએ જે૦' પંક્તિને મેં નિષિદ્ધ ગણી તેનું કારણ એ છે કે સયતિક વૃત્તોના વંધારણમાં મેં આગઢ કહ્યું તેમ યતિને માટે તેના પૂર્વે આવતા સ્વંડમાં ચાર ગુણ આવશ્યક છે, એ ગુણની જગાએ લઘુ મૂકી શકાતા નથી. એટલે ત્યાં સમમાત્ર-કાદેશથી મંદાક્રાન્તાનું આજ્ઞું સ્વરૂપ ભાંગી જાય છે. ડપરતા પૃથ્વીના ઢાલલામાં આજ્ઞું સ્વરૂપ ભાંગી જતું નથી, થોડો ફેરફાર થાય છે. જ્યાં યતિની આવી આવશ્યકતા નથી ત્યાં એકાદ ગુણનો સમમાત્રકાદેશ વૃત્તના મેઢને વધુ નુકસાન કરતો નથી — જ્ઞાસ કરીને લાંબા વૃત્તમાં. આ વાવતને આવા ફેરફારવાઢીં બીજાં વૃત્તો જોવાથી ટેકો મઢે છે. 'ભાગવત'માંથી જ એક દૃષ્ટાન્ત લઢ. 'ભાગવત'ના ૧મા સ્કંધના ૨૪મા અધ્યાયમાં વ્યાપક તરીકે અનુષ્ટુપ આવે છે. અને અંતના બે શ્લોકો વસંતતિલકામાં છે. તેમાંનો છેલ્લો નીચે મુજબ છે :

પૃથ્વ્યાઃ સ વૈ ગૃહ્મરં ક્ષતયન્ કુરુણા

મન્તઃ સમુત્થકલિના યુધિ ભૂપચન્બઃ ।

દૃષ્ટપ્થા વિઘ્નય વિજયે જયમુદ્ધિષોષ્ય

પ્રીત્યોદ્ધવાય ચ પરં સમગાત્સ્વધામ ॥

ભાગવત, (નિર્ણયસાગર, આવૃત્તિ ૮મી) ૧, ૨૪, ૬૭

આવી જ વિકૃતિવાઢીં એક શ્લોક 'લલિતવિસ્તર'માંથી મઢે છે :

પ્રત્યેક વુદ્ધિમિ ચ અર્હમિ પૂર્ણલોકો

નિર્વાર્યમાણુ ન વલં મમ દુર્બલં સ્યાત્ ।

સો મુણુ એકુ જિનુ મેધ્યતિ ધર્મરાયા

ગણનાતિવૃત્તુ જિનવંશુ ન જાતુ છિદ્ધત્ ॥

લલિતવિસ્તર, પૃ૦ ૩૦૩

બન્ને શ્લોકમાં ત્રણ પંક્તિઓ વસંતતિલકાની છે. 'ભાગવત'ના શ્લોકમાં પહેલી પંક્તિનો અને 'લલિતવિસ્તર'ના શ્લોકમાં છેલ્લી પંક્તિનો પ્રથમ ગુરુ ચિરાઈને બે લઘુ બન્યા છે. ('ભાગવત'માં 'પૃથ્વ્યાઃ' શબ્દમાં વ્યા સંયોગ નિર્બંધ ગણવો જોઈએ.) છતાં પઠનમાં નહીં જેવો ફેર પડે છે. આ લઘુદ્વયના પ્રારંભવાળું વૃત્ત પિંગલમાં સ્વીકારાયું પણ છે. તેનું નામ હેમચન્દ્ર ઋષભ આપે છે.

ઋષભ : લલગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

છન્દોનું પૃ. ૧૦૬

શાર્દૂલવિક્રીડિતના પણ પહેલા ગુરુને સ્થાને બે લઘુ આવતાં તેનો મત્તેભવિક્રી-
ડિત થાય છે.

મત્તેભવિક્રીડિત : લલગાગા લગા લગા લલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

છન્દોનું પૃ. ૧૫૩

અને 'પ્રાકૃત પેંગલ' શાર્દૂલની સાથે આ મત્તેભની પંક્તિઓ, એ શાર્દૂલ હોય એ પ્રમાણે મિશ્ર કરે છે (પ્રા. પૈ. પૃ. ૫૩૩).

આવું જ હેમચંદ્ર મહાસ્વયંભારા પણ આપે છે, જો કે યતિને લીધે એને
હું ઓછું નિર્વાહ્ય ગણું છું.

મહાસ્વયંભારા : લલગાગાગા લગાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

છન્દોનું પૃ. ૧૬૩

આ વધાં દૃષ્ટાન્તો જોતાં એમ જણાય છે કે આ પ્રકારના ફેરફારોમાં જો ગુરુને બદલે બે લઘુ મૂકવા હોય તો બે ગુરુ ભેગા આવતા હોય તેમાંથી એક લઈ એ ફેરફાર કરવાથી ચરણના મેઢમાં ઓછામાં ઓછો વિક્ષેપ થાય છે. પ્રો. ઠાકોરે 'મ્હારાં સાંનેટ'ના પૃથ્વીમાં કરેલાં સર્વ ગુરુપાટનો^{૧૦} આ જ સ્થાનનાં એટલે લગા ગાલગામાં જ્યાં બે ગુરુઓ ભેગા થાય છે તે સ્થાનનાં જ છે. આનું કારણ સ્પષ્ટ છે. બે ગુરુમાંથી પહેલો ભાંગતાં ત્યાં તરત બીજો ગુરુ એ ભાંગેલા સંધિને બાંધી લેવાને હાજર હોય છે. અલબત્ત બીજો ગુરુ આ પ્રમાણે આગલા સંધિમાં ચાલ્યો જાય છે, પણ તેથી પછીનો સંધિ આધારહીન નથી થઈ જતો, તેનો અંત્ય ગુરુ તો સ્થિર જ છે. પાટન દુષ્ટ ત્યાં ગણાય જ્યાં ગુરુના તૂટવાથી તેની આગળના લઘુઓ નિરાધાર થાય અને તેમને પછીના લઘુઓ સાથે મઢી જવું પડે. આથી લઘુઓની સંખ્યા એકદમ ઘણી વધી જાય અને રચના

૧૦. ગુરુપાટન, એટલે ગુરુને ચીરીને તેના બે લઘુ કરવા તે.

શિથિલ થઈ જાય. અને બીજું એ કે આવી ફેરફાર લાંબા વૃત્તના મેઝને વિક્ષિપ્ત કરે તે કરતાં ટૂંકાને વધારે વિક્ષિપ્ત કરે. દાખલા તરીકે વસંતતિલકાના આદ્ય બે ગુરુમાંથી પહેલો ટૂટતાં મેઝને વધુ વિક્ષેપ થતો નથી પણ એ વસંતતિલકામાં એ જ જાતના ફેરફારથી શરૂ થઈ પ્રમિતાક્ષરા વને છે ત્યાં મેઝ તદ્દન બદલાઈ જાય છે. અને તે સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું જોઈએ કે જ્યાં ગુરુસંતતિથી યતિ આવશ્યક બનતી હોય ત્યાં કોઈ પણ ગુરુનું પાટન મેઝને મોટી હાનિરૂપ છે, જેનું દૃષ્ટાન્ત આપણે 'ઋતુ ઋતુએ જે' પંક્તિમાં જોઈએ. અને આ પાટનમાં પણ, વસંતતિલકા અને શાર્દૂલવિક્રીડિત વન્નેમાં, આદ્ય ગુરુનું જ પાટન થાય છે. વળી આ જ દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી કહી શકીએ કે એક ગુરુનું પાટન કદાચ નમે પણ એક જ પંક્તિમાં બે ગુરુનાં પાટન કદી નમે નહીં.

સામાન્ય રીતે સમમાત્રકાદેશમાં ગુરુના પાટનના જ વધારે પ્રસંગો હોય છે. બે લઘુના ગુરુ બનવાના પ્રસંગો ઓછા જ હોય છે. આ વિકૃતિથી કદી આસપાસના સંધિઓ બદલાવાનો સંભવ નથી. એ વિકૃતિ એ સંધિમાં જ ઉત્પન્ન થઈ એમાં જ સમાય છે. છતાં અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઝ વૃત્તમાં ગુરુનું એવું મોટું મહત્ત્વ છે, કે એ ક્યાંક પણ અસ્થાને આવી પડતાં તેનાથી મેઝનું સમ-તોલપણું તરત વિક્ષિપ્ત થાય અને એ જાતનો ફેરફાર પણ લાંબા કરતાં ટૂંકા વૃત્તના મેઝને વધારે વિક્ષિપ્ત કરે. અને એ બધું કહી રહ્યા પછી એ તો કહેવાનું રહે છે જ કે આવા ફેરફારો પારખવાને છન્દઃતૌષ્ઠ્યની દૃષ્ટિ તો જોઈએ જ જેને માટે કોઈ નિયમો આપો શકાતા નથી.

આ સમમાત્રકાદેશથી થતી વિકૃતિઓ એક જ છંદને લક્ષ કરી જોઈએ. શ્રી સાંઢેસરાએ શાલિસૂરિના વિરાટપર્વમાંથી લાંબા ઉતારા આપ્યા છે. તેમાં ઘણા શ્લોકો રચોદ્ધતા સ્વાગતામાં છે. તેમાં ઘણી જગાએ આ જાતની વિકૃતિ થઈ છે. તત્કાલીન ભાષાની સ્થાસિયતોને લીધે દેખાતી વિકૃતિઓ બાદ કરીને શુદ્ધ સમમાત્રકાદેશની વિકૃતિઓ જ જોઈશું.

દેવિ જાં પરમવી કુરુનાથિ,
૧ દ્રૂપદી સા ગઈ પ્રિય સાથિ;

* * *

પાંચ પાંડવ રહ્યા હિવ નાસી,
૨ દ્રૂપદી રહી ઘાઇય દાસી;

* * *

૩ ઢૂંવનઈ ઘરિ જલ વહિં હરિચંદઈ,
ભાલડી મરણ સાધુ મુકુંદઈ;

* * *

૪ પુત્ર ગાંગલિ મહારિષિ કેરા,
દૈવ વાંચવ અછડિ વહુ તેરા.

વૃત્તરચના પૃ. ૧૪-૧૫

અહીં દરેક કડીમાં અકેક પંક્તિ શુદ્ધ છે. ૧-૨-૪ કડીની પહેલી પંક્તિ શુદ્ધ સ્વાગતાની છે, તે દરેકની બીજી પંક્તિ વિકૃતિવાળી છે. ત્રીજી કડીમાં ૧લી વિકૃતિવાળી છે, બીજી શુદ્ધ છે, અને તેને જ હું સૌથી પહેલાં લઉં છું: ત્રીજી કડીમાં એ છે તે પ્રમાણે વાંચીએ તો પઠન અને ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય

ઢૂંવનિ ઘરિ જલ વહિં હરિચંદઈ
લલલ લલ લલ લલલ લલ ગાલલ

ઉપાન્ત્ય સ્થાનનો માત્ર એક જ ગુરુ અહીં ટકી રહે છે. સમમાત્રકાદેશથી લઘુ-કરણ વ્યાપાર આગલ લઈ જઈએ તો મેલ કેવી રીતે નાશ પામે તે બતાવવાનો આ સુંદર દાસલો છે. પણ અંત્ય 'દઈ' તે 'દે' જેવું જ ઉચ્ચારાતું હશે, એમાં શંકા રહેતી નથી. એવો ઉચ્ચાર કરીએ તો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય.

લલલ લલ લલ લલલ લલગાગા

સંધિના સ્વરૂપને સ્થિર રાખવાનું કામ ગુરુ જ કરે છે તે આથી ધ્યાનમાં આવશે. આજ્ઞો પ્રવાહ સ્વાગતાનો છે, એટલે કોઈ કુશલ છંદોવિદ અને સ્વાગતામાં પઠી શકે, નહિતર આ એકલી પંક્તિને સ્વાગતામાં પઠવી એ લગભગ અસાધ્ય છે. એક સાથે આવતા લઘુઓ બોલવામાં પણ ફાવતા નથી. “જલ વહધૂ”.. એમ ઉચ્ચારીએ તો મેલનો કંઈક ઉદ્ધાર થાય છે. પણ એ મેલ સુંદર તો બનતો જ નથી. અહીં ગુરુ મૂકતાં પણ તેની આગલ આઠ જેટલા લઘુઓ આવે છે, જે વૃત્તોમાં ક્યાંઈ આવતા નથી. એટલે લઘૂકરણવ્યાપાર વિશે આપણે કહી શકીએ કે તેથી એક સાથે બે સંધિઓના વધા લઘુઓ મેળા થઈ જવા જોઈએ નહીં. ૪ થી કડીની પંક્તિમાં પણ લઘૂકરણવ્યાપાર જ છે. તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

ગાલગા લલલ લલ લલગાગા

અહીં પણ બીજા સંધિને વાંચનારો ગુરુ તૂટતાં બીજા અને ત્રીજા સંધિના લઘુઓ મેળા થઈ જાય છે. છતાં પાઠ, ઉપરની પંક્તિ જેટલો વિનષ્ટ ન લાગતો હોય તો કારણ એટલું જ છે કે આજ્ઞ ગાલગાથી સ્વાગતાનો પ્રારંભ

થઈ જાય છે એટલે પઠન, ઉપર જેટલું મુશ્કિલ નથી બનતું, બાકી સમમાત્ર-કાદેશના આ દાસલા તો નિષિદ્ધ જ ગણવા જોઈએ. હવે વાકીના બે દાસલા લઈએ. બન્ને ગુરુકરણના દાસલા છે.

૧ ગાલગા ગાલગા લલગાગા

૨ ગાલગા લગાગા લલગાગા

વન્નેમાં વીજા સંધિના બે લઘુઓની જગાએ ગુરુ આવે છે. પહેલામાં આટલી ટૂંકી પંક્તિમાં ગાલગાની દ્વિશક્તિ ઉદ્વેગકર જણાય છે. સાથે સાથે એ પણ કહી શકીએ કે આ ફેરફાર રચોદ્ધતામાં પણ નહીં શોભે. કદાચ વધારે સ્થરાવ દેશ્વાશે. રચોદ્ધતાની પંક્તિ આ ફેરફારથી ગાલગા ગાલગા લગાલગા થતાં ગાલગાની વીપ્સા ઉપરાંત લગાનાં અનેક આવર્તનો તેમાં કાને અથડાય છે, જે અસુન્દર દેશ્વાય છે. તેના કરતાં વીજી પંક્તિ સારી છે. વીજીનો ફેરફાર પણ રચોદ્ધતામાં સ્થરાવ જ દેશ્વાશે. ગાલગા લગાગા લગાલગા કરતાં પણ લગા એટલો જ પ્રધાન રહે છે. આ ફેરફાર સ્વાગતામાં એટલો સ્થરાવ લાગતો નથી. આપણે કહી શકીએ કે સ્વાગતાના પ્રવાહમાં આ પંક્તિ ચાલી શકે. કારણ કે તેમાં સંધિઓ વિવિધ જણાય છે અને કશાની પુનરાવૃત્તિ થતી જણાતી નથી. ગુરુના લઘુકરણવ્યાપાર સંબંધી મેં કહ્યું કે બે સંધિઓના લઘુઓ ભેગા થઈ જાય એ રીતે એ લઘુકરણવ્યાપાર ન થવો જોઈએ, કારણ કે એમ થવાથી મેઢના ઘટકરૂપ સંધિઓ નાશ પામે છે, અને ઘણા લઘુઓનું ઉચ્ચારણ હમેશાં ક્લેશકર બને છે. ગુરુકરણ વિશે એવું કહી શકાય તેમ નથી. ગુરુકરણવ્યાપાર સંધિ બહાર જઈ જ શકે નહીં, એટલે એમાં સંધિ તદ્દન લુપ્ત થવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી. તેમ તેમાં ઉચ્ચાર વધારે મુશ્કેલ બનતો નથી. પણ આ વ્યાપાર પણ મેઢને તો વિસ્તેષકારક થાય છે જ. વૃત્તોમાં ગુરુ એટલો વધો ભારે અને ઉત્કટ છે કે, તેથી તરત મેઢનું સમતોલપણું વિક્ષિપ્ત થાય છે, તેની સ્નિગ્ધતા એકદમ વગડે છે, અને છન્દ વેડોળ લાગે છે. એટલે આ વ્યાપારને પણ ઘણો ઓછો અવકાશ છે, વધુ જ વિરલ પ્રસંગ છે. આવા દરેક પ્રસંગે કવિએ સમજવું જોઈએ કે તે મેઢ બહાર જાય છે, અને એમ જવાને માટે કાવ્યમાં કોઈ સ્થાસ હેતુ હોય તો જ તે ન્યાય્ય અથવા ક્ષમ્ય ગણાય.

પ્રાચીન પિંગલોએ આવી વિકૃતિઓને મિશ્ર છન્દનું નામ આપ્યું છે તેને હું અશાસ્ત્રીય ગણું છું. દાસલા તરીકે હેમચન્દ્રે અને વિરહાંકે વન્નેએ રચોદ્ધતાની વિકૃતિઓને મિશ્રમિશ્ર નામો આપેલાં છે. હેમચન્દ્ર તેને ભૂષણા નામનું ગણતરક કહે છે, વિરહાંક વિલાસિની કહે છે. વન્ને એનો ન્યાસ માત્રા

છન્દો તરીકે આપે છે, જે અશાસ્ત્રીય છે, અને સમજવામાં મુશ્કેલી ઝમી કરે છે." ન્યાસ આપ્યા પછી પણ છંદનું સ્વરૂપ તો પઠનથી જ સમજવાનું રહે છે એટલે હું વચ્ચેનાં લક્ષણદૃષ્ટાન્તો નીચે આપું છું:—

પિચ્છ પીવરમહાપઓહરા
કસ્સ કસ્સ ન વ્યંસ મળહરા ।
વિપ્ફુરન્તસુરચાવકણ્ઠિઆ
ભૂષણા નહસિરી ઉવટ્ઠિઆ ॥

છન્દોનું પૃ. ૩૧અ

અહીં પહેલી ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિ શુદ્ધ રચોદ્ધતાની છે. બીજીમાં વિકૃતિ એટલી છે કે તેના અંત્ય સંધિ લગાલગાને બદલે અહીં લલલલગા છે, અર્થાત્

૧૧. ભૂષણાનું લક્ષણ હેમચન્દ્ર "પૌ તૌ ભૂષણા ।" એમ આપે છે. તેના ઉપર ટીકા: "દ્વૌ પંચમાત્રી દ્વૌ ત્રિમાત્રી યમિત્તેઽધ્રી ભૂષણા નામ ગલિતકમ્ ।" બે પંચમાત્રકો બે ત્રિમાત્રકો, ચરણોમાં યમક, એ ભૂષણા નામનું ગલિતક. (છંદોનું પૃ. ૩૧અ) આ રીતે એની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે અપાય:

ભૂષણા : ૫ + ૫ + ૩ + ૩

આ પદ્ધતિને હું અશાસ્ત્રીય એટલા માટે કહું છું કે આ છન્દ વસ્તુતાએ રચોદ્ધતાની વિકૃતિ છે, પણ એનું માપ એવી રીતે આપ્યું છે કે તેથી રચોદ્ધતાનું સ્વરૂપ સચવાઈ શકે નહીં. ઉપરના માપમાં જે માત્રા સંખ્યા મૂકી છે તે રચોદ્ધતાના સંધિઓની છે. એ રીતે મારી સંધિપદ્ધતિને આ ઉત્પાપનિકાનું હું સમર્થન પણ ગણું:—

રચોદ્ધતા : ગાલગા લલલગા લગા લગા

પણ બે પંચમાત્રક કહેવાથી તો લગાગા ગાગાલ ગાલલલ એમ અનેક સંધિને પહેલાં બે સ્થાને પ્રસંગ મળે, અને એ સંધિઓથી રચોદ્ધતાના મેઢને જરા પણ અવકાશ મળતો નથી. ઢાઢલા તરીકે

લગાગા ગાગાલ ગાલ લગા

કરીએ તો રચોદ્ધતાનો તો શું પણ કોઈ પણ જાતનો મેઢ રહેતો નથી. આ કરતાં વિરહાંકે આપેલું લક્ષણ રચોદ્ધતાના મેઢને વધારે સંરક્ષક છે.

બે ગુર્વન્ત પંચમાત્રકો + લગાલ + ગા

પંચમાત્રકોને ગુર્વન્ત કહ્યા અને અંત્ય ચાર અક્ષરોનું લગાત્મક રૂપ આપ્યું એટલે રચોદ્ધતાના સંધિઓ બંધાઈ ગયા. એ એમ પણ બતાવે છે કે ગુરુઓ જ સંધિઓનું રૂપ બાંધનારા છે. પણ એકંદર આ માત્રાસંખ્યા આપવાની પદ્ધતિ વૃત્તો માટે અપર્યાપ્ત તેમ જ ભ્રામક છે.

વીજા સ્થાનના ગુરુની જગાએ બે લઘુ મૂક્યા છે. એમ કરવાથી રચોદ્ધતાનો મેઢ શિથિલ થાય છે. એટલું જ નહીં, પણ ધ્યાનમાં આવ્યું હશે કે એ વિકૃત સંધિનું સ્વરૂપ એવું છે કે એને સ્વાગતાનો પણ કહી શકાય. અહીં એ પંક્તિ રચોદ્ધતામાં આવે છે એટલે એને આપણે રચોદ્ધતાની વિકૃતિ ગણીએ, પણ જો એ સ્વાગતામાં આવી હોત તો એને સ્વાગતાની વિકૃતિ ગણત. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે છન્દોનું સ્વરૂપ તેના સંધિઓ ઉપર આધાર રાખે છે અને લઘુ-કરણવ્યાપાર સંધિઓની વિશિષ્ટતાનો નાશ કરે છે. અલબત્ત ગુરુકરણવ્યાપાર પણ મેઢમાં વિશેષ આપે છે પણ એની પ્રક્રિયા સંધિઓ સોંસરી ચાલી શકતી નથી, એનો વ્યાપાર સંધિઓની અંદર જ પુરાઈ રહે છે, પણ લઘુકરણવ્યાપાર અનેક સંધિઓ સોંસરી જઈ આજ્ઞા છંદના મેઢનો નાશ કરે છે. વૃત્તવિકાસમાં આપણે ધણી જગાએ લઘુકરણને જ પ્રવૃત્ત થતો જોયો પણ એ જ વ્યાપાર અંતે વૃત્તના બંધનો નાશ કરે છે. હવે વિરહાંકના વિલાસિની છંદનો દાખલો લઈએ :

મણિવિરામવાળાણ મજ્જાઓ
ધિત્તુઆળ દો દે શિલીમુખે ।
પત્થિવં ચ તદ્વિલાસિણી—
પાઅઅમ્મિ ફુડળેઝરિલ્લિ ॥

વૃત્તજાતિસમુચ્ચય ૪, ૧૫

આ શ્લોકમાં ઉત્તરાર્ધ આજ્ઞા શુદ્ધ રચોદ્ધતાનું છે. પૂર્વાર્ધમાં પણ અંત્યસંધિ લગાલગા શુદ્ધ રૂપે રહેલો છે. પહેલી પંક્તિમાં પહેલો સંધિ ગાલગા જોઈએ તેને વદલે લલલગા છે, એટલું જ પહેલા ગુરુનું લઘુકરણ થયું છે. એ જ રચોદ્ધતાનો વીજો સંધિ છે, પણ તે ત્યાં વેવડાતો નથી કારણ કે વીજા સંધિમાં ગુરુકરણ થઈ એ લગાગા બન્યો છે. વીજો પંક્તિમાં પણ એ વીજો સંધિ લગાગા જ છે, જો કે ત્યાં પહેલો સંધિ પોતાના મૂળ રૂપ ગાલગામાં જ રહ્યો છે. રચોદ્ધતામાં આટલો જ ફેર થયો છે. વિકૃતિ છતાં ક્યાંઈ સંધિ ભાંગતો નથી એ સ્પષ્ટ છે. વિકૃતિ એવી નથી કે રચોદ્ધતાના મુખ્ય મેઢનો નાશ કરે, અને તેથી આ વિકૃતિને પણ જુદું નામ આપવાની જરૂર ઊભી થતી નથી.

પરંપરાથી મેઢેલાં પિંગલોમાં અળવપરાયા છંદોનું અને અલ્પ મહત્ત્વની વિકૃતિઓનું એટલું વધુ ભારણ થયું છે કે એ નકામાં નામોની સાફસૂઝી કરવાની જરૂર છે. અને તેમ છતાં જ્યાં નવો અને સ્વતંત્ર મેઢ જણાતો હોય ત્યાં નવું નામ આવશ્યક છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. આ રીતે હું પ્રિયંવદાને સ્વતંત્ર છંદ ન ગણું. પણ રચોદ્ધતા અને સ્વાગતા સ્વતંત્ર છંદો છે જ. તેમ જ પ્રમિતાક્ષરા, મંજુમાધિઓ, કઠહંસ એ વધારે સ્વતંત્ર છંદો ગણું. કારણકે

जो के ए बधाना संबंधो वसंततिलका साथे बतावी शकाय छे छतां तेमांना दरेकनो मेळ स्वतंत्र छे. पण जे छंदो सममात्रकादेशव्यापारधी थता होय, अथवा एकाद मात्राना विवर्धन के खंडनधी थोडा बदलाता होय, पण कोई नवो मेळ व्यक्त न करता होय, मात्रमूळ मेळनी विकृति ज बतावता होय, जे मूळनी साथे उपजाति के मिश्रण तरीके ज आवी शकता होय पण जेमनामां स्वतंत्र ऊभा रहेवा जेटलुं जीवनसामर्थ्य न होय, एवाने जुदां जुदां नामो आपवानी जरूर नथी. अने तेथी में आ ग्रन्थमां बहु ओछां नामो वापर्या छे.

अहीं सुची जे कई मेळ विशे कह्छुं ते उपरधी जणाशे के अनुष्टुपने एक ज वृत्त के छंद गणतां तेनो आ रीते खुलासो थई शकतो नथी. तेमां अमुक अमुक अक्षरोनूं लघु गुरु स्वरूप नियत न होवाथी उपरनी रीते तेना संधिओ पाडी शकाता नथी. पण बीजी एक रीते संधिओ पाडी शकाय. अनुष्टुपना जेटला विकल्पो होय ते दरेकना संधिओ जुदा जुदा नियत करी बतावी शकाय. मारुं वक्तव्य स्पष्ट करवा थी उमांशंकरना 'रति-मदन' काव्यमांथी थोडा अनुष्टुपो नीचे उतारं छुं:

जोतींती: सिधु उल्लासे ऊछळी ऊछळी जतो,
बेलुमां जळनी रेखा मृदुतामयि आंकतो.

१

परंतु पूछ तो एने, खडको काळमींढ त्यां
ऊभा ते किंचिते भीज्या, झींकी शिर मथ्यो छतां !

२

लीलोतरी-लचंताने कहे मित्र वसंतने
के कैलास तणे भाले विशाळे एक, जो बने,

३ १७०

स्फुरावी तो जुए मंजु म्होरंती बेल माधवी,
शिवने हृदये लीला तारीये एवि छे थवी.

४

स्वर्गांगा शीकरे इन्द्रचाप दीठुं जगे कहे,
के शुचि शिवहंये तूं रमणा रागनी चहे ?

५

प्राचीना, पृ. ६७-६८

आ इलोकोने आपणे स्वीकारेला संधिओमां न्यासवा होय तो नीचे प्रमाणे न्यास थाय :

गागागागा लगागागा

गालगागा लगालगा

गालगा ललगा गागा

ललगा ललगा लगा

१

લગાલગા લગાગાગા	લલગાગા લગાલગા	
ગાગાગાગા લગાગાગા	ગાગા લલલગા લગા	૨
ગાગાલગા લગાગાગા	લગાગા લલગા લગા	
ગાગાગા લલગા ગાગા	લગાગાગા લગાલગા	૩
લગાગાગા લગાગાગા	ગાલગાગા લગાલગા	
લલગા લલગા ગાગા	ગાગાગાગા લગાલગા	૪
ગાગાગાગા લગાગાગા	ગાલગાગા લગાલગા	
ગાલગા લલગા ગાગા	લલગાગા લગાલગા	૫

અહીં ન્યાસ મૂકતાં પાદાન્ત હ્રસ્વને ગુરુ કરી મૂક્યો છે, અને છેલ્લી પંક્તિમાં 'શુચિ'નો 'ચિ' ગુરુ ગણ્યો છે કારણ કે અનુષ્ટુપમાં બીજો અને ત્રીજો બન્ને અક્ષરો લઘુ આવી શકતા નથી, એટલું ન્યાસપદ્ધતિ વિશે કહેવાનું. હવે ન્યાસમાં જે જે સંધિ પ્રતીત થાય છે તે સર્વ પૂર્વે આવી ગયેલા જણાશે.^{૧૨} પણ આટલાં બધાં મિત્ર છંદોને એક નામ આપી શકાય ? અનુષ્ટુપનું બહુલતમ ગુરુવાળું રૂપ

ગાગાગાગા લગાગાગા	ગાગાગાગા લગાલગા
અને બહુલતમ લઘુવાળું રૂપ	
લલગા લલગા ગાગા	લલગા લલગા લગા

૧૨. આમ કહું છું પણ તે માટે જરા સાર્થક તો છું :

તદન્વયે શુદ્ધિમતિ પ્રસૂતઃ શુદ્ધિમત્તરઃ ।

દિલીપ ઇતિ રાજેન્દુરિન્દુઃ ક્ષીરનિઘાવિવ ॥

રઘુવંશ, ૧ ૧૨

તેનો ન્યાસ :

લગા લગા ગાલલગા	લગાગા ગાલગા લગા
લગા લલલગા ગાગા	ગાગાગા લલગા લગા

પ્રથમ ચરણમાં ગાલલગા આવે છે તેને આપણે ક્યાંય સ્વીકાર્યો નથી. અલબત્ત એને પરિહરવા લગા લગાગા લલગા એમ સંધિઓ છૂટા કરી શકાય, પણ સંધિઓના સંસ્કારો પહેલાં જણાવ્યા તેવા જણાય છે. તેની સામે એમ કહી શકાય કે એ પ્રતીતિનું કારણ પંક્તિમાં બે ચતુરક્ષર શબ્દો છે એ છે. એ સ્પર્શ, છતાં સંધિઓના આ પૃથક્કરણ અને ન્યાસથી સંતોષ થતો નથી એટલું નોંધવું જોઈએ.

એ બે વચ્ચે અનેક સંધિઓ આવે છે — આવી શકે, એ વધાને એક જ અનુષ્ટુપ નામ આપી શકાય? મિશ્રોપજાતિનું દૃષ્ટાન્ત અહીં કામ આવી શકે? મિશ્રોપજાતિ પ્રવાહમાં કેટલાંકેટલાં વૃત્તો આવી જાય છે! એ વધાને આપણે એક જ ઉપજાતિ કે મિશ્રોપજાતિનું નામ આપીએ છીએ. નામ ઓટાસાચા વિશે પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન એ છે કે એ છન્દપ્રવાહને આપણે સ્વીકારીએ છીએ, એને સ્વચ્છન્દ ગણતા નથી, તો આને પણ એક પ્રવાહ તરીકે સ્વીકારી ન શકીએ? આ એવો પ્રવાહ છે કે જેમાં વ્યક્તિનાં જુદાં જુદાં નામો પિંગલે પાઢધાં નહીં. માત્ર મિશ્ર પ્રવાહને જ એક નામ આપ્યું, અને એ રીતે અનુષ્ટુપને શુદ્ધ સંસ્કૃત વૃત્તપ્રવાહમાં સ્થાન આપી ન શકીએ? અલબત્ત ત્યારે પણ એને અર્ધસમ વૃત્ત તો ગણવું જ પડે કારણ કે એનો ઉપસંહાર લગાલગા એવા સ્થિર સંધિથી સમચરણમાં જ ધાવ છે. પણ આ સ્થિતિ સંતોષકારક લાગતી નથી. મિશ્રોપજાતિમાં આપણે સ્વીકારીએ છીએ કે તેમાં છંદો ઘડલાય છે, અર્થાત્ તેમાં આવતા ભિન્ન ભિન્ન છન્દોને આપણે સ્વતંત્ર છંદ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. માત્ર એટલું વિશેષ કે એના કુશલ મિશ્રણથી એક પ્રવાહ ચાલી શકે છે એમ આપણે કહીએ છીએ. પ્રવાહને એક નામ આપવાથી દરેક પંક્તિનો છંદ એક જ છે એવું નિષ્પન્ન થતું નથી. અને મિશ્રણમાં ત્રિષ્ટુભથી માંડીને પૃથ્વી સુધીના પ્રયોગો થયા છે. અર્થાત્ આ મિશ્રણમાં જુદા વૃત્તને જુદું વૃત્ત જ આપણે ગણીએ છીએ. અનુષ્ટુપમાં આપણે એમ ગણતા નથી. તેનો પઠનસંસ્કાર એવો નથી. એમાં દરેક પંક્તિ અનુષ્ટુપની જ વિષમ કે સમ પંક્તિ છે. તો એક જ સ્થાને આવતાં ભિન્નભિન્ન લગુગુલુગુચ્છો ક્યાં સિદ્ધાન્તથી આવી શકે છે, અને કેવી રીતે એ પ્રશ્ન રહે છે જ. આ વધાં કારણોને લીધે આ અનુષ્ટુપને આપણે અત્યાર સુધી સ્વીકારેલાં વૃત્તોમાં સ્થાન આપી શકીએ નહીં.

આપણે મેઢ સંબંધી સામાન્ય રૂપે કંઈક કહી વૃત્તોના આ વિભાગનો ઉપસંહાર કરીએ તે પહેલાં એક વાત તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ. મેં અહીં કહેવું કે સંસ્કૃત વૃત્તોમાં બે મોટાં કુટુંબો છે, એક ઇન્દ્રવજ્રાનું અને બીજું શાલિનીનું. બન્ને વેદકાલના ત્રિષ્ટુમો છે. બન્નેમાંથી અનેક પ્રકારનાં નવાં વૃત્તો વિસ્તર્યાં છે. એ વધાં મેં જે ક્રમમાં તેમનો વિસ્તાર બતાવ્યો એ જ ક્રમે વિકસ્યાં છે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી. મારી દૃષ્ટિ અહીં પૌર્વાપર્યની નથી, પણ વૃત્તોની મેઢની દૃષ્ટિએ સરલામણી કરતાં તેમના બંધોમાં જે સંબંધ દેખાય છે તે બતાવવાની છે. તે ઉપરાંત અહીં મારે એ કહેવું છે કે આ વધો વિકાસ વૃત્તોને લઘુવાહુલ્ય તરફ લઈ જનારો છે. ઇન્દ્રવજ્રા અને શાલિની બન્ને ગુરુપ્રધાન વૃત્તો છે. તેમના કુટુંબનાં બીજાં વૃત્તોને આ દૃષ્ટિથી જોતાં વધાં ધીમે ધીમે વધારે વધારે લઘુવાહુલ્ય તરફ જતાં જણાશે. અહીં એ વધાં તેના કુલ અક્ષરો અને લઘુગુરુની સંખ્યા મૂકી બતાવું છું:

वृत्त	कुल अक्षरसंख्या	गुरुसंख्या	लघुसंख्या
इन्द्रवज्रा	११	७	४
उपेन्द्रवज्रा	११	६	५
इन्द्रवंशा	१२	७	५
वंशस्थ	१२	६	६
वसंततिलका	१४	७	७
रघोद्धता	११	५	६
स्वागता	११	५	६
प्रियंवदा	१२	४	८
चन्द्रवर्त्म	१२	४	८
चपला	११	५	६
प्रमिताक्षरा	१२	४	८
मंजुभाषिणी	१३	५	८
द्रुतविलंबित	१२	४	८

शालिनी	११	९	२
वैश्वदेवी	१२	१०	२
वातोर्मि	११	८	३
मंदक्रान्ता	१७	१०	७
स्रग्धरा	२१	१२	९
मालिनी	१५	७	८
हरिणी	१७	८	९
सुवदना	२०	१०	१०

बाकी थोडां ज रखां ते जोई लईए.

पृथ्वी	१७	७	१०
नर्दटक	१७	५	१२
शिखरिणी	१७	८	९
शार्दूलविक्रीडित	१९	११	८
प्रहर्षिणी	१३	७	६
रुचिरा	१३	५	८

अधंसमवृत्तो पण आमां अपवादरूप नथी. ए छंदोना प्राचीन स्वरूपना मात्रात्मक भागमां एकसाथे गुरुओ आबी शकता. पण छेवटे एमनां जे लगात्मक रूपो

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નિયત થયાં તે વધાં લઘુપ્રધાન જ થયાં. વૈતાલીયનું ગુરુબહુલતમ રૂપ વૈસારી છે. તેમાં સમ વિષમ પાદોના ગુરુલઘુની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે.

		કુલ	ગુરુ	લઘુ
વૈસારી	વિષમ	૯	૫	૪
	સમ	૧૦	૬	૪

તેનું એક રૂપ વિયોગિની છે.

વિયોગિની	વિષમ	૧૦	૪	૬
	સમ	૧૧	૫	૬

તેનું લઘુબહુલતમ રૂપ અપરવક્ત્ર છે.

અપરવક્ત્ર	વિષમ	૧૧	૩	૮
	સમ	૧૨	૪	૮

હવે ઔપચ્છન્દસિકનો જુદો વિચાર કરતો નથી. પણ આટલા સમીક્ષણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વૃત્તોનો વિકાસ ગુરુબહુલતામાંથી લઘુબહુલતા તરફ થયો છે. ગુરુબહુલ વૃત્તો પ્રીટિ અને ગૌરવને વ્યક્ત કરવા સમર્થ છે, લઘુબહુલ વૃત્તો માર્દવ અને લાલિત્યને માટે યોગ્ય છે. આ દૃષ્ટિએ કહી શકીએ કે વૃત્તવિકાસમાં માર્દવ અને લાલિત્યની છન્દસામગ્રી વધી છે. વળી એ પણ કહી શકીએ કે જેમાં વસ્ત્ર શક્તિઓ સરસી હોય એવાં અત્યંત વૃત્તો ત્રૈપ્લુષ ઉપ-જાતિ અને વસંતતિલકા છે, અને તેની નજીકમાં જ પૃથ્વીને મૂકી શકીએ. માટે જ લાંબા વૃત્તાન્તકથનને માટે આ વૃત્તો વધારે સગવડબાંધાં નીચે. સમયતિક વૃત્તોને માત્ર આ દૃષ્ટિએ જોઈ શકાય નહીં કારણ કે તેમાં લઘુઓ અને ગુરુઓ સઙ્ગ સતત આવે છે, અને પંક્તિની લંબાઈનું એક નવું તત્ત્વ અંદર ઊભરેલું છે. એ રીતે એ વધારે અટપટાં છે. આ લઘુગુરુસંતતિ શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં ટૂંકામાં ટૂંકી આવે છે એટલું જ વિશેષ નોંધવા જેવું છે.

આ પ્રકરણોમાં આપેલા ચરણના આ લાંબા પૃથક્કરણથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે ચરણોના આ અંતિમ ઘટકો તે સંધિઓ છે. આ સંધિઓ, વધા, પઠનમાં મેળના ભિન્ન અવયવો હોવાનો સંસ્કાર પાડે છે. તે વધા જ ગુર્વન્ત હોય છે અને ભિન્નભિન્ન સંખ્યાના ગુરુઓ, કે લઘુઓના બનેલા હોય છે. આ લઘુઓ અને ગુરુઓ તે વૃત્તપિંગલનાં મૂળમૂત તત્ત્વો છે. તે પરસ્પર અપ્રમેય છે. છન્દોજગતની રચનામાં સૌથી પહેલાં આ લઘુઓ ગુરુઓના સંધિઓ બને છે. પછી એ સંધિઓથી જ, એ સંધિઓના ભિન્નભિન્ન વિન્યાસથી ભિન્નભિન્ન છંદો બને છે. અના-વૃત્તસંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોનો મેઢ લઘુગુરુઓના નિયતક્રમવિન્યાસથી થાય છે

એ સ્વરું છે પણ વિન્યાસમાં એ લઘુગુરુઓ અલગ અલગ ઘટકો નથી હોતા પણ તે પ્રથમ સંધિઓમાં નિવદ્ધ થયેલા હોય છે, અને છન્દોની સર્વ રચના આ સંધિઓના પ્રપંચની છે. નવા છંદો રચાતાં પણ આ સંધિઓ જ ગતિમાન થઈ નવરચના સર્જે છે. નૈયાયિકોના મતે જેમ પરમાણુઓમાંથી સીધે-સીધા પદાર્થો બનતા નથી, પણ તેના પ્રથમ દ્રવ્યગુણો ત્રિસરેણુઓ બને છે, અને પછી તેના સંયોગથી પદાર્થો બને છે, તેમ અહીં પ્રથમ લઘુગુરુઓના સંધિઓ બને છે અને પછી તેમના સંયોગથી ભિન્નભિન્ન છંદોરચના બને છે. અથવા અર્વાચીન રસાયનજ્ઞાસ્ત્ર પ્રમાણે જેમ પરમાણુ, પ્રોટોન અને ભિન્નભિન્ન સંસ્થાનાં ઇલેક્ટ્રોનનું બનેલું હોય છે, અને પછી એ પરમાણુઓના રાસાયણિક સંયોગોથી ભિન્નભિન્ન પદાર્થો બને છે તેમ અહીં પ્રથમ ઓછામાં ઓછા એક ગુરુ અને બીજા ગુરુઓ કે લઘુગુરુઓ અમુક રીતે ગોઠવાઈ તેના સંધિઓ બને છે. પરમાણુની રચનામાં એકાદ ઇલેક્ટ્રોન વધતાં કે ઘટતાં જેમ પરમાણુનું આસ્તું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે, તેમ આ સંધિઓમાંથી એકાદ લઘુ કે ગુરુ ઘટતાં છંદનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. સંધિઓની ગોઠવણીનો ક્રમ બદલાતાં પણ છંદનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે. આ સંધિઓ આટલા જ લઘુગુરુના આવા ક્રમથી જ કેમ બંધાયા, અને તેના અમુક રીતના વિન્યાસથી છન્દોનો મેઢ કેમ બન્યો અન્યથા કેમ નથી બનતો તેનો ખુલાસો હું કરી શકતો નથી. એ સંબંધી મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે આટલા સંધિઓના આટલા ન્યાસથી જ મેઢ બની શકે છે, એવી છન્દસૌષ્ઠ્યની કોઈ અજ્ઞાત આવશ્યકતા છે.

અંગ્રેજી ફારસી અને માત્રામેઢી છંદોનો મેઢ, જેની સાથે આપણે સાધારણ રીતે પરિચિત છીએ, તેના કરતાં આ મેઢ વધુ વિલક્ષણ છે. ઉપર કહ્યા તે વધા મેઢો અમુક સંધિનાં આવર્તનોથી નિષ્પન્ન થાય છે. અંગ્રેજીનો મેઢ ઇયામ્બિક ટ્રોફિક કે એવા સંધિનાં અમુક અવર્તનોથી સિદ્ધ થાય છે. ફારસી ગસલોનો મેઢ મફાઈલુનું કે એવા એક કે વધારે સંધિઓનાં આવર્તનોથી સિદ્ધ થાય છે. આપણી માત્રામેઢ રચનાનું પણ એમ જ છે. પણ ઉપર કહ્યાં તે વૃત્તોનો મેઢ એવા કોઈ આવર્તનથી સિદ્ધ થતો નથી, પણ લઘુગુરુના સંધિઓની ગોઠવણથી સિદ્ધ થાય છે. એ રીતે એ, જગતના આપણને પરિચિત મોટાનાગતી પદ્યરચનાથી ભિન્ન પ્રકારનો છે, અને આવર્તનો ઉપર આધાર નહીં રાખતો હોઈ વિલક્ષણ છે, ગૂઢ છે, સંવાદના કોઈ ગૂઢ નિયમને વશ વર્તે છે, અને હું જાણું છું ત્યાં સુધી બીજા કોઈ સાહિત્યની પદ્યરચનાની સંધિઓ કરતાં આની સંધિસામગ્રી ઘણી મોટી અને ઘણા મોટા વૈવિધ્યવાળી છે. સંસ્કૃત વૃત્તોની અસર એ રીતે અનન્ય છે. સંસ્કૃત વૃત્તોનું ભાષાંતર માત્રામેઢી છંદોમાં ઉતારતાં જે અસંતોષ, જે ઊગળ રહી જાય છે તેનું એક વિશેષ કારણ આ છંદની અનન્યતા છે.

આ છંદો આજ સુધી ગવાતા, એ સ્વરૂં પળ તે તાલથી ગવાતા નહીં. માત્રામેઢ છંદોમાં આપણે આગઢ જોઈશું તેમ, સંધિના સ્વરૂપને સંગીતના તાલ સાથે સંબંધ છે. એવો તાલ સાચેનો સંબંધ આ વૃત્તોને નથી. ‘ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર’માં આ વૃત્તોના પઠન અને ગાન સંબંધી વર્ણન મઢી આવે છે. અને તેમાં તાલનો ઉલ્લેખ નથી.” અને અર્વાચીન છન્દવિવેચકો પળ આ વાવતમાં સંમત છે

૧૩. ‘ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર’માં પાઠ્યગુણો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે: “પાઠ્યગુણા નિદાનીં વક્ષ્યામઃ। તદ્વથા સપ્તસ્વરાઃ, ત્રીણિ સ્થાનાનિ, ચત્ત્વારો વર્ણાઃ, દ્વિવિધા કાકુઃ, પઢલંકારાઃ, પઢંગાનીતિ।” (મ. ના. ગા. વાં. ૨, પૃ. ૩૮૫.) સપ્ત સ્વરો, ત્રણ સ્થાન, ચાર વર્ણ, વે પ્રકારની કાકુ, છ અલંકારો, છ અંગો. તેમાં સપ્ત સ્વરો તે સંગીતના પ્રસિદ્ધ સા રે ગ મ વગેરે સપ્ત સ્વરો છે (એજન પૃ. ૩૮૬). ત્રણ સ્થાનો તે ઉર, કંઠ અને શિર છે. (એજન. પૃ. ૩૮૭) ચાર વર્ણો તે ઉદાત્ત અનુદાત્ત સ્વરિત અને કંપિત છે (એજન પૃ. ૩૯૦). વે પ્રકારની કાકુ તે સાકાંક્ષ અને નિરાકાંક્ષ એમ વે પ્રકારની છે (એજન પૃ. ૩૯૧). છ અલંકારો તે ઉચ્ચ, વીપ્ત, મન્દ્ર, નીચ, દ્રુત અને વિલંબિત છે (એજન પૃ. ૩૯૨). છ અંગો તે વિચ્છેદ, અર્પણ, વિસર્ગ, અનુવંધ વીપન અને પ્રશમન (એજન પૃ. ૩૯૬). આ વધા શબ્દોના અર્થો વિવરણ અને પ્રયોગ વિના પૂરા સમજાવ એવા નથી. પળ તેનો ગમે તે અર્થ હોય તે છતાં આમાં તાલ આવતો નથી એટલું અવશ્ય કહી શકાય. ચીંચમ્વાની આવૃત્તિમાં (અધ્યાય ૧૧મો. પૃ. ૨૨૧થી પૃ. ૨૨૪) તથા નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાં (અધ્યાય ૧૭મો પૃ. ૨૮૦થી ૨૮૪) પાઠ્યના આ જ ગુણો કહેલા છે. તેમ છતાં આ વે આવૃત્તિઓમાં અધ્યાયને અંતે આવતા “એવમેતત્સ્વરક્રુતં કલાતાલલયાન્વિતમ્। દશરૂપવિધાને તુ પાઠ્યં યોજ્યં પ્રયોક્તુમિઃ।” આ શ્લોકમાં તાલનો ઉલ્લેખ આવે છે પળ તે પાઠ્યદોષ છે. એ સ્થાનના ગાયકવાઢ ઓરિએન્ટલ સિરીઢના પુસ્તકમાં (પૃ. ૪૦૪) ‘કલાકાલલયાન્વિતમ્’ પાઠ છે તે સ્વરો સમજવો જોઈએ. અને એ જ અધ્યાયમાં આ જ સંબંધમાં આગઢ કલાકાલનો ઉલ્લેખ ત્રણેય પુસ્તકોમાં આવે છે. “વિપાદે ચ વિતર્કે ચ પ્રશ્નેઽવામર્થં એવ ચ। કલાકાલ પ્રમાણેન પાઠ્યં કાર્યં પ્રયોક્તુમિઃ।” (શ્લોક ૧૪૧, પૃ. ૪૦૨) અને આ જ શ્લોક યોઢા પાઠાન્તર સાથે ચીંચમ્વા આવૃત્તિમાં (શ્લોક ૬૧, પૃ. ૨૨૫) અને કશા પળ પાઠભેદ વિના નિર્ણયસાગરમાં (શ્લોક ૧૨૮, પૃ. ૨૮૫) મઢી આવે છે. અહીં જે કંઈ કહેલું છે તે છન્દના પઠન વિશે નથી, પળ ભાવપ્રદર્શન વિશે છે એ સ્પષ્ટ છે, એટલે સંદર્ભ જોતાં તાલ શબ્દને સ્થાન નથી એટલું અવશ્ય કહી શકીએ.

અન એ પ્રયત્ન, વૃત્ત સંબંધી ઓટા રૂપાલથી ઉપસ્થિત થયો જણાય છે. વૃત્ત સંપૂર્ણ રીતે સંગીતની રીતે તાલબદ્ધ ન ગવાય એમાં જાણે કંઈક આપણા છંદોની અપૂર્ણતા હોય, નામોશી હોય એવી સમજણથી થયો જણાય છે. એ સંબંધમાં તો વર્વે કહે છે તે યોગ્ય જણાય છે કે “પાઠપ અને ગેય એ બેનો માર્ગ પ્રાચીન કાઢથી જ ભિન્નભિન્નપણે પ્રવર્તતો આવેલો જણાય છે. આ ઉપર લક્ષ ન આપતાં ઘણા સંગીતજ્ઞોનો એવો મત છે કે, ગમે તેવા વૃત્તને ગમે તે રાગતાલથી ગાઈ શકાય છે, તો પછી પાઠપ શ્લોકને માટે આવો નિર્બંધ શી? આ અભિપ્રાય ધરાવનારામાં કાવ્ય, પિંગલ, શબ્દનૃત્યનો સંવાદ અને એ વધાનો સંગીત સાથે કેવા યોગથી સંયોગ કરવામાં આવે તો કર્ણસંવાદના રસમાં ક્ષતિ થશે કે નહીં, એ વિશેનું સૂક્ષ્મજ્ઞાન ન હોવું જોઈએ; એટલું જ ટૂંકામાં કહી શકાયો.” (ગાયનવાદન પાઠમાઢા પૃ. ૧૧૦)

પણ તાલબદ્ધ ન ગાઈ શકાય એમ કહેવા સાથે આ વૃત્તો પણ ગાવાનાં છે એવો અભિપ્રાય તો પ્રવર્તે જ છે. વર્વે પણ એમના આ પુસ્તકમાં દરેક છંદ પરંપરા પ્રમાણે કેવી રીતે ગવાય છે તેનું સ્વરાંકન આપે છે. અને ઉપર પ્રમાણે કહેતાં છેલ્લે ઉપતંહારમાં કહે છે: “મમરાઓનો ગુંજારવ બે કે ત્રણ સ્વરમાં થાય છે તેમ પાઠપવૃત્તોનું ગુંજન બે ત્રણ ચાર કે પાંચ સ્વર સુધી પણ કરી શકાયો.” (એજન)

અલબત્ત અત્યાર સુધીની પરંપરા ગાવાની છે. અને શ્લોકબદ્ધ પદ્યો પ્રાચીન રીતે કે તેમાં થોડો ફેરફાર કરીને ગાઈ શકાય તેની ના નથી. પણ અર્વાચીન પિંગલને આ સંબંધમાં નવું કહેવાનું એ છે કે આ વૃત્તોનો સંગીતના સ્વરો વિના પણ પાઠ કરી શકાય છે. વૃત્તોની આ પઠન-ક્ષમતા એ છન્દોવિકાસમાં આવતી અદ્યતન દૃષ્ટિ છે. કલાઓનો ઇતિહાસ જોતાં કલાઓ પ્રથમાવસ્થામાં સંકીર્ણ રૂપમાં જ મઢી આવે છે અને ધીમે ધીમે વિકસતી વિસકતી જ ભિન્ન થઈ ભિન્નભિન્ન પ્રસ્થાન કરે છે. તેમ કાવ્ય આજ સુધી સંગીત સાથે સંશિલ્પિત હતું, તે આ યુગમાં સ્વતંત્ર થાય છે, એ માત્ર શબ્દ અને અર્થની જ કલા રહે છે, અને આ વૃત્તોમાં સંગીતથી સ્વતંત્ર પોતાનો મેઢ પ્રગટ કરે છે. તેને બે ત્રણ સંગીતના સ્વરોની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી, આવશ્યકતા રહે છે માત્ર અર્થાનુસારી છન્દોબદ્ધ પઠનની. કાવ્ય જેમ નાટ્યકલા સાથે સહીમાવ રાખે છે, અને તેથી જેમ અદ્ભુત કલાકૃતિઓને પ્રગટ કરે છે તેમ તે સંગીત સાથે

જહીં પ્રહાંષિણીના પહેલા પાંચ અક્ષરો આવે છે. અને ત્યાં ત્રણ અક્ષરો પછી યતિને અવકાશ નથી, યતિ ન જ હોય એ રીતે પહેલા પાંચ અક્ષરો ત્યાં ગાવાના આવે છે. (સંગીતાનુસાર છંદોમંજરી, પૃ. ૩૬)

પણ સત્ત્વીભાવ રાખતું આવ્યું છે અને રાખશે પણ એ ઇચ્છામૂલક સાહચર્ય હશે, કાવ્યના પોતાના અસ્તિત્વ માટે એક આવશ્યક અંગ તરીકે નહીં.

અને આ સ્વાતંત્ર્યથી કાવ્યે નવી જ પ્રગતિ કરી છે તે સર્વ કાવ્યરસજ્ઞો સમજી શકશે. અર્વાચીન યુગમાં સ્વ. કાન્તે એક જ છન્દનો નવો શ્લોકબંધ (ત્રંડચિત્રિણી) આપ્યો અને એક જ કાવ્યમાં ભાવને અનુકૂળ રીતે છંદો બદલવાની શૈલી આપણને આપી. સદ્ગત નરસિંહરાવે સંવાદી પણ ભિન્નભિન્ન છંદોનાં ચરણોનો નવો શ્લોકબંધ આપ્યો, અને તેમાંથી અનેક છંદોનાં ચરણોના ચાર કે વધારે પંક્તિઓના શ્લોકબંધો ઘયા. પ્રો. વ. ક. ઈકોરે આપણને અનેક છન્દોની પંક્તિઓના થતા છન્દ:પ્રવાહોનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો અને તેથી કાવ્યને વઢી નવી મુક્તિ મળી, અને કાવ્યે અનેક છન્દોના નવા પ્રયોગ કરી બતાવ્યા. એમાં કવિને જૂના નવા છન્દોનું એક વહુ મોટું ક્ષેત્ર મળે છે, તે દરેક વાક્યભંગીને અનુકૂળ છન્દ પસંદ કરી શકે છે કે નવો યોજી શકે છે, અને તેથી કાવ્યભાવને શબ્દદેહે લાંબા ફાલક ઉપર અર્થાનુસારી નર્તન કરવાને અપૂર્વ અવકાશ અને પ્રસંગ મળે છે. છન્દના આ વિકાસમાં ગુજરાતી કાવ્યે સાત્ત્વિક અભિમાન લેવા જેવો ફાળો આપ્યો છે, એમ કહેવામાં સ્વભાષાસાહિત્યના અભિમાનજન્ય કોઈ અત્યુક્તિ નથી થઈ જતી એમ માનું છું.

માત્રામેલ કે જાતિછંદો : પરંપરાગત સ્વરૂપ

બીજા પ્રકરણમાં છંદોના પ્રકારોની ચર્ચા કરતાં માત્રામેલ કે જાતિ-છંદોના સ્વરૂપની સામાન્ય રૂપરેખા દૃષ્ટાન્ત સાથે બતાવી હતી. આનું સ્વરૂપ સમજવું એક રીતે વધારે સહેલું છે કારણ કે છંદમાં આવર્તન તરત જોઈ શકાય છે. આનો મેલ આવર્તનાત્મક છે. અને છતાં આના મેલ વિશે પણ મારે કેટલુંક કહેવાનું છે, જેના વિના છંદોના મેલનો મીમાંસા હું અધૂરી માનું છું. આ મીમાંસા કરવા માટે તેની પૂર્વભૂમિકા તરીકે, મેં વૃત્તમાં કર્યું હતું તેમ, પ્રથમ જાતિછંદોનું પરંપરાગત સ્વરૂપ આપી જાઉં છું. એમ કરવામાં પણ હું છંદોનો ક્રમ મારી રીતે જ લઈશ અને નિરૂપણ પણ મારી સંજ્ઞામાં કરીશ.

માત્રામેલ છંદોનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે ગણોથી નિરૂપાય છે. આ ગણો તે અક્ષરમેલ વૃત્તો નિરૂપવાના ત્ર્યક્ષરગણો નહીં, પણ મિશ્રમિશ્ર સંખ્યાના માત્રા-ગણો છે. પ્રાચીનતમ પિંગલના 'છન્દઃસૂત્ર'માં માત્ર ચાર માત્રાના ગણનો ઉલ્લેખ છે.^૧ પણ પછી પિંગલોમાં જુદી જુદી માત્રામેલ રચનાઓ આવી અને નિરૂપણ પદ્ધતિ ઝીણવટવાળી થતાં જરૂરિયાતો વધી તેથી પિંગલોએ જુદી જુદી સંખ્યાના માત્રાગણો સ્વીકાર્યા; હેમચંદ્ર એ ત્રણ ચાર પાંચ અને છ માત્રાના ગણો સ્વીકારે છે, અને તેના વડે છંદોનાં સ્વરૂપો નિરૂપે છે. 'પ્રાકૃતપિંગલ'કાર અને હિંદીમાં પ્રતિષ્ઠિત 'છન્દઃપ્રભાકર' પણ આ જ ગણો સ્વીકારે છે, જો કે બન્ને હેમચંદ્ર કરતાં જુદી સંજ્ઞાઓ વાપરે છે જેની સાથે આપણે સંબંધ નથી. પણ આ સાધનોવાળી પદ્ધતિ પણ વૃત્તોની અક્ષરગણપદ્ધતિ જેવી જ અશાસ્ત્રીય છે. પહેલું તો એ કે આ માત્રામેલના પિંગલકારો પણ એક ચરણમાં આવતી માત્રાની કુલ સંખ્યા પ્રમાણે જ છંદોના વિભાગો પાડે છે. ટૂંકાને પહેલા લે છે અને પછી વધતા વધતા આગલ ૩૨ માત્રાના છંદ સુધી જાય છે. તેથી વધારે માત્રાના છંદો માત્રાદંડકો ગણાય છે. અને છેવટે અર્ધસમ વિષમ અને મિશ્ર છંદો આવે છે. પણ છંદોના મેલ પારખી એમને અનુકૂળ કોઈ પદ્ધતિથી એનું નિરૂપણ કરતા નથી. ઊલટું એમની પદ્ધતિથી એમનું સ્વરૂપ શોધવું વધારે મુશ્કિલ બને છે. દાખલા તરીકે 'છન્દઃપ્રભાકર' ૨૮ માત્રાના છંદોનું સામાન્ય નામ યૌગિક કહી, તેના ભેદો ૫, ૧૪, ૨૨૯ જણાવી પછી સાર છંદ આપે છે :

૧. લ: સમુદ્રા ગણ: ૪, ૧૨. છન્દ:શાસ્ત્રમ્

सार (१६ + १२ अन्तमें कर्णाऽऽ)

सोरह रविकल अंते कर्णा, सार छंद अति नीको ।

चरित कहिय कछु बालकृष्ण अरु, सुघर राधिकाजीको ॥

बीजी बे पंक्तिओ उतारतो नथी. अहीं स्वरूप ए प्रमाणे कहधुं छे के सार छंद सोळ अने बार मळी कुल अठ्ठावीस मात्रानो छे, जेने अंते कर्ण एटले बे गुरु आवे छे. आ पद्धति खोटी छे. मात्रामेळ छंदोनो मेळ चरणनी के अर्धचरणनी कुल मात्रासंख्या आपवायी मळी रहेतो नथी, तेमां संधिओ होय छे अने ए संधिओनां आवर्तनोथी कुल मात्रा मळी रहेवी जोईए. खरं तो एम कहवुं जोईए के मात्रामेळ छंदोमां अमुक मात्रानो संधि होय छे, अने ए संधिनां अमुक आवर्तनोथी तेनुं चरण घाय छे. उपर आपेला छंदमां पण चतुष्कल संधिनां, पहेला यतिखंडमां चार अने बीजामां त्रण आवर्तनो छे. पहेला यतिखंडमां 'सोरह, रविकल, अंते, कर्णा' एम चतुष्कलनां चार आवर्तनो स्पष्ट रीते देखाई आवे छे. बीजा यतिखंडमां 'सार छंद अति' एमां चत्वार मात्रानां आवर्तनो छूटां देखतातां नथी, आठ मात्रानो एक संधि आवे छे, ए अपवाद छे जेनो खुलासो मात्रा-मेळना पिगले करबो जोईए. आ ज रीते पछीनां चरणोमां पण 'बालकृष्ण अरु' अने 'सुघर राधिका' एटलामां चतुष्कलो पडी शकतां नथी, ए पण 'सार छंद अति' जेवो ज प्रसंग छे. पण छंदनो मेळ चतुष्कलोनां आवर्तनो छे ए ज पिगलनुं मुख्य वक्तव्य होवुं जोईए तेने बदले कुल मात्राओ सोळ अने बार आपी छे ते खोटो मार्ग छे.

आनी पछी २८ मात्रानो बीजो छंद हरिगीत आवे छे:—

हरिगीतिका (१६ + १२ अंतमें १५)

शृंगार भूषण अंत लग जन, गाइये हरि गीतिका ।

हरि शरण प्राणी जे भये कहु है तिनहें भव भीतिका ॥

आ पछी आवती बे पंक्तिओ छोडी दउं छु. आना उपर टीका नीचे मुजब छे:

शृंगार = १६ भूषण = १२

इसका रचनाक्रम यों है — २, ३, ४, ३, ४, ३, ४, ५ = २८

जहां जहां चौकल हैं उनमें 'जन' जगण १५। अतिनिष्ठ है, अन्तमें रगण ५। ५ कर्णमधुर होता है ।

અહીં યતિછંદોની કુલમાત્રા આપવા ઉપરાંત માત્રાગણો દર્શાવવા પડ્યા છે, એટલે કે કુલમાત્રાથી છંદ નથી બનતો એટલું સ્પષ્ટ થાય છે. પણ આ આટલી માત્રાના ગણો જ શા માટે તેનો છુલાસો અહીં મળતો નથી. ચાર માત્રાના ગણમાં જગણ લગાલ ન આવી શકે તેનું કારણ પણ જણાવ્યું નથી. સ્વરં તો આ છંદ સપ્તકલ સંધિનાં આવર્તનોથી બનેલો છે, એ આવર્તનો પણ આ નિરૂપણમાં સ્ફુટ દેખાતાં નથી, ૪, ૩ ૪, ૩ બે વાર આવે છે તેથી આવર્તન જાણનાર સમજી શકે, પણ નહીં જાણનારની આંખે તો આવર્તિત સંધિ ચઢશે જ નહીં. અને ચતુષ્કલના મેલવાળો સાર અને સપ્તકલના મેલવાળો હરિગીત એક જ સાથે મુકાય છે એ પણ પ્રધાન વિભજનની અશસ્ત્રીયતા બતાવે છે.

અને સૌથી મોટો પ્રશ્ન કે આ માત્રાઓને અમુક જ ગણમાં શા માટે મુકવી તેનો પણ છુલાસો આ પ્રાચીન પરંપરાનાં કોઈ પિંગલો આપતાં નથી. તેનો પહેલવહેલો છુલાસો આપવાનું માન ગુજરાતને ફાળે જાય છે. કવિ દલપતરામે સૌથી પહેલાં માત્રામેલ પિંગલમાં તાલવ્યવસ્થા યોજી, અને તાલની આવશ્યકતાથી ગણો પાડવા પડે છે, અમુક જગાએ અક્ષર પૂરો કરવો પડે છે તે સમજાવ્યું. અને માત્રામેલના નિરૂપણમાં તેમણે તાલસ્થાનો અને તાલસંખ્યા દર્શાવી અને કહ્યું કે તાલની માત્રા તાલ પહેલાંની માત્રા સાથે જોડાઈ જાય તો તાલ તૂટે, પાછળની માત્રા સાથે જોડાય તો તાલ તૂટે નહીં.^૧ તેઓ કહે છે:—

વરણમેલ તો વરણ ગણિ, રચતાં રહે ન વ્રેમ;

મન ઘરિ માત્રામેલમાં, તાલ ઘરો કહું તેમ.

૧૬

૨. પિંગલમાં દલપતરામે દાખલ કરેલી તાલવ્યવસ્થાની અપૂર્વતા અને મહત્ત્વ બીજા પિંગલકારોએ પણ નોંધ્યું છે. ૧૮૯૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘ભગવત-પિંગલ’ની પ્રસ્તાવનામાં તેના કર્તા જીવરામ અજરામર ગોર લખે છે: “પિંગલનો વિષય ગુજરાતી ભાષામાં પહેલો જાહેર કરનાર કવિશ્વર દલપતરામ ઢાહ્યાભાઈ સી. આઈ. ઈ. છે; અને તેમણે જ તાલની અગત્યની વાવતનો મોટો શોધ કર્યો છે, કે જે તાલની વાવત હિંદુસ્તાની કવિતા કરનારા અદ્યાપિ સમજતા નથી.” વર્વે પણ એ જ કહે છે: “માત્રાવૃત્તિના તાલ ગુજરાતી પિંગલો સિવાય બીજાં કોઈ પિંગલોમાં આપેલા નથી; ને તે સુધારણા પ્રથમ લોકપ્રિય સ્વર્ગસ્થ દલપતરામે પોતાના પિંગલમાં કરી. . .” (ગાયન-વાદન પાઠમાળા પુસ્તક ૧ વિ. ભાગ ૩ સ્કંદ ૧. છંદોગાનવિનોદ પ્ર. ૨. માત્રાજાતિ ગાન. પૃ. ૫૨)

તાલનિ કલને પાછલી, મળ્યે ન તૂટે તાલ;
આવિ મળે જો આગલી, તાલ તુટે તત્કાલ.

૧૭

વર્ણમેલ એલે અક્ષરમેલમાં અક્ષર લઘુ કે ગુરુ હોય તે પ્રમાણે મૂકવાથી
છંદ મળી રહે. માત્રામેલમાં તાલ આવે. તાલની માત્રા, પછીની માત્રા સાથે
જોડાય તો તાલ તૂટે નહીં, પણ આગલી માત્રા સાથે જોડાય તો તાલ તૂટે.
પણ વળી ઉમેરે છે કે

તાલ લગારક તૂટતાં, ગણે ન ગુણિજન દોષ;
લાગે કવિતા લંગડી, તો સુણિ નહિ સંતોષ.

૧૮

દલપતપિંગલ પૃ. ૭

આ વધું શાસ્ત્રાચારી વધારે સારી રીતે સમજી શકાય. તેને માટે દલપ-
રામે આપેલો જ ચરણાકુલનો શાસ્ત્રીય લઠું છું:

૧૩. ચરણાકુલ છંદ — માત્રા ૧૬, તાલ ૪.

ચરણ ચરણમાં માત્રા સોળે, તાલ ધરો ચોપાઈ તોલે;
છે ગુરુ વે જો છેવટ ઠામે, છંદ નહીં ચરણાકુલ નામે. ૭૯

ભાંગ્ય, અફિણ ને ગાંજો જાણો, તે મદિરાની પ્રજા પ્રમાણો;
મૂલ દુઃખનાં ઉપજે ઈથી, જાય મનુષ્યની વૃદ્ધી જેથી. ૮૦

અહીં કહ્યું કે દરેક ચરણમાં સોળ માત્રા આવે, અને તેમાં ચોપાઈ પ્રમાણે
એટલે ૧, ૫, ૯, ૧૩ એ સંખ્યાની માત્રા ઉપર તાલ આવે. ઉપરની વાત
સમજાવવા માટે હું ઉપરના એક ચરણમાં માત્રા સંખ્યા લખી બતાવું:

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬
ચ	ર	ણ	ચ	ર	ણ	માં	મા	ત્રા	સો	લે					
							૮	૧૦	૧૨	૧૪	૧૬				

તાલ પહેલી અને પાંચમી માત્રા ઉપર પડે છે તે બન્ને માત્રાના અક્ષરો છૂટા
છે. તે પછી નવમી માત્રા છૂટી નથી, તે દસમી સાથે મળીને તેનો એક ગુરુ
થયો છે, પણ તાલની માત્રા પછીની માત્રા સાથે મળે તો તેથી તાલ
તૂટતો નથી એમ કહ્યું છે, એટલે ત્યાં તાલ તૂટતો નથી. તેરમી માત્રાનું
પણ એમ જ છે. એટલે ક્યાંઈ તાલ તૂટતો નથી. પણ ઉપરના દૃષ્ટાન્તમાંથી જ
એક વીજી પંક્તિ લઈએ:

૧	૩	૪	૧	૭	૬	૧૦	૧૧	૧૩	૧૫
મૂ	લ	દુઃ	ખ	નાં	ઉ	પ	જે	એ	થી
૨		૫		૮			૧૨	૧૪	૧૬

अहीं तालनी पहेली मात्रा तेनी पछीनी एटले बीजी साथे मळी गई छे, ते दोष नथी. पण तालनी पांचमी मात्रा तेनी आगळनी एटले चौथी साथे मळी गई छे ते दोष छे. उपर मात्रानी संख्या जे रीते लखी छे ते उपरयी ए पण जणाशे के आम थाय त्यारे तालभंग शायी थाय छे. आपणे जोई शकीए छीए के तालनी मात्रा आवी रीते आगली मात्रा साथे जोडाई गुठ बने छे त्यारे ते गुठनी बीजी मात्रा बने छे, तालनी मात्रा आगळनी मात्राथी ढंकाई गई होय छे, ए ताल मेळववाने खुल्ली नथी होती, अने तेथी ताल तूटे छे. ए तालनी मात्रा ज्यारे पछीनी मात्रा साथे जोडाय छे त्यारे ए रीते ए ढंकाई जती नथी, ए ताल मेळववाने माटे खुल्ली होय छे. अलबत प्रस्तुत दाखलामां पांचमी मात्रा उपरतो ताल तूटे छे पण ते दलपतरामे आपेला 'ताल लगारक तूटतां गणे न गुणिजन दोष' ए अपवादमां आवे छे. आ अपवादनो सिद्धान्त शो ए दलपतरामे चर्च्युं नथी. आपणे ए प्रश्न यथास्थाने चर्चवानो रहेछे. पण आपणे आगळ चालीए.

दलपतरामना छंदमां ज तालनी जगाए तालनुं चिह्न करी जोईशुं तो तरत समजाशे के तालनी मात्रा खुल्ली राखवाथी संधिओ छूटा पडे छे. जेम के :

| | | |
चरण चरणमां सोळे मात्रा

अहां दरेक संधि तालथी छूटो पडे छे. अने तालने लीचे संधिनां आव-
तंनो तरत स्पष्ट देखाय छे. चरण च, रणमां, सोळे, मात्रा एम दरेक संधि
अने तेनां आवतंनो स्पष्ट देखाय छे.

दलपतरामे आपणने समजाव्युं के तालनी मात्रा उपर ताल बराबर पडी शके माटे ते मात्रा, आगळनी मात्रा साथे मळी जवी न जोईए, खुल्ली रहेवी जोईए. एनो ज अर्थ ए के तालनी मात्रा पहेलांनी मात्रा आगळ अक्षर पूरो थवी जोईए. के. ह. छुवे आपणने आ वस्तु वधारे स्फुट करीने समजावी के त्यां अक्षर पूरो करवानुं कारण ए के छन्दना मात्रासंधिओ छूटा पडी शके. ए प्रमाणे संधिओ छूटा न देखाय तो पछी संधिओनां आवतंनो छे एम कहेवानो कशो अर्थ रहेतो नथी. नीचे एक गद्य पंक्ति उतांरं छुं :

“आ साते प्रसंगकाव्यो छे, तेम संवादकाव्यो पण छे.”

आमां गणी जोशो तो दरेक खंड सोळ सोळ मात्रानो जणाशे. पण तेमां कोई प्रकारना संधिओ प्रतीत थता नथी, एटले ए मात्रामेळनी पंक्ति नथी. सोळ

માત્રાથી જ જો ચરણાકુલ થતો હોત તો આ ચરણાકુલ વન્યો હોત. પણ ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરી જોતાં પણ આ ચરણાકુલ પેઠે પઠી શકાશે નહીં. અને તેનું કારણ એ છે કે આમાં ચતુષ્કલ સંધિઓ છૂટા પડતા નથી. અને તેથી તેમાં એ સંધિઓનું આવર્તન પણ નથી. આવર્તન નથી એટલે મેલ પણ નથી.

તે જ પ્રમાણે હરિગીત પણ તાલ આપીને સંધિઓ છૂટા પાડીને બતાવી શકાશે. દલપતરામ હરિગીતમાં તાલ નીચે પ્રમાણે કહે છે :

ત્રીજી ઉપર પછિ ત્રણ ચતુર પર એમ આઠે તાલ છે
તે તાલમાં જો જગણ તો, ન કહીશ છંદ રસાલ છે.

અર્થાત્ પહેલો તાલ ત્રીજી માત્રા ઉપર આવે અને પછી તેમાં ત્રણ અને ચાર માત્રાઓ અનુક્રમે વધારતાં જવી અને એના પર તાલ નાંખવો. એટલે પહેલો તાલ ત્રીજી માત્રા ઉપર, તે પછીનો છટ્ઠી ઉપર, તે પછી ચાર ઝમેરતાં દસમી ઉપર, પછી ત્રણ ઝમેરતાં તેરમી ઉપર, પછી ચાર ઝમેરતાં સત્તરમી ઉપર એ પ્રમાણે વીસમી ઉપર, ચોવીસમી ઉપર અને છેલ્લે સત્તા-વીસમી ઉપર. ૩, ૬, ૧૦, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૪, ૨૭ એ પ્રમાણે. એ પ્રમાણે તાલ મૂકી જોઈએ :

શ્રૃંગાર^૩ ભૂષણ^૬ અંત^{૧૦} લગ^{૧૩} જન, ગા^{૧૭} ઇ^{૨૦}યે હરિ^{૨૪} ગી^{૨૭}તિકા
તાલની જગાએ મેં માત્રાસંખ્યા મૂકી છે જેથી તાલ અને તાલની માત્રા વચ્ચે
એક સાથે સમજાય. આ તાલ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે સંધિઓ પડતા જણાશે.

શ્રૃંગાર ભૂ, પળઅંતલગ, જનગાઇયે, હરિગીતિકા

ગણી જોતાં દરેક સંધિ સાત માત્રાનો થશે અને એવા સપ્તકલ સંધિનાં ચાર આવર્તનોથી હરિગીત થયેલો જણાશે. આ સપ્તકલ સંધિની વિલક્ષણતા એ છે કે તેમાં એક નહીં પણ બે તાલ છે, અને એ બન્ને તાલ માટે માત્રા ખુલ્લી રાખવી પડે છે. 'છન્દ:પ્રમાકરે' જે ગણો પાડી બતાવ્યા તે આ તાલ માત્રાઓ ખુલ્લી રાખવા માટે.

હવે પ્રશ્ન રહ્યો આ જાતિછંદોને માટે સંજ્ઞાઓ નક્કી કરવાનો. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે આ સંધિઓમાં ગુરુની જગાએ બે લઘુ મૂકી શકાય છે. એમ ન થઈ શકે એવા ગુરુને માટે આપણે ગા સંજ્ઞા રાખી હતી, અને આવો ફેરફાર કરી શકાય તેવા ગુરુ માટે આપણે ઢા સંજ્ઞા રાખી હતી. એટલે ઢા=૨ માત્રા એ પ્રમાણે આપણી સંજ્ઞાનો અર્થ છે. એ સમીકરણ પ્રમાણે આપણે ચતુષ્કલ

माटे दादा संज्ञा राखी शकीए. आ संज्ञा के. ह. ध्रुवे सौधी पहेलां पसंद करी छे. अने तेमां ताल बताववा तालचिह्न मूकवानी व्यवस्था राखी छे, दादा ए प्रमाणे. आम कया पछी संधिनां आवर्तनो आ संज्ञानां आवर्तनोथी ज बताववानां रहे. जेम के दादा दादा दादा वगैरे. आनी पछी ताल माटे मात्रानी संख्या आपवानी रहे ज नहीं. उपर प्रमाणे दर्शाव्या पछी पहेली पांचमी नवमी मात्राए ताल छे एम कहेवानी जरूर रहेती नथी. संधिओ छूटा छे, एटले संधिघटक अक्षरोनां गुच्छो छूटां पडी ज जशे, अने तेमां तालनुं स्थान जणाई ज जशे. जेम के

चरण च, रणमां, सोळे, मात्रा,

अहीं दरेक चतुष्कल संधिमां पहेली मात्राए ताल आवे ए स्पष्ट छे. 'चरण च,' पछी, 'रणमां', एम ताल एनी मेळे निर्देशाई जशे. अने तालनी मात्रा आगळनी मात्रामां मेळववी नहीं एम कहेवानी पण जरूर नहीं रहे, कारण के संधिओ छूटा ज छे, मात्रा भळी हशे तो संधि ज छूटा नहीं पडे. अने बीजो लाभ ए यशे के, वृत्तोमां आपणे गा अने लना न्यासथी छंदनी पंक्तिनुं लगात्मक पठन करी शकता हता तेम अहीं पण संधिदशक अक्षरोथी छंदनुं पठन करी शकीशुं.

गाने बदले आपणे जेम दा संज्ञा नक्की करी तेम लने बदले अहीं कोई बीजी संज्ञानी जरूर पडशे नहीं. कारण के ल अहीं पण पीताने रूपे ज स्थिर रहेशे. दाने बदले बे लल मूकी शकाय छे पण लने बदले कशुं मूकी शकातुं नथी. अलवत्त बे ललनी जगाए एक गा मूकी शकाय छे पण त्यां तो आपणे दा ज मूकीशुं जेमां गा अने लल वने विकल्पो आवी जाय छे. अने बीजुं ए के संधिओमां ज्यां दानी साये ल आवे छे त्यां तेनुं स्थान स्थिर होय छे. एम ज होय कारण के आसपासना दा नी जगाए गा के लल आवतां तेना स्थानने कशी असर थती नथी. एटले आपणे वधा संधिओ दा अने लयी बतावी शकीशुं.

उपरना चरणाकुळ छंदनी उत्पापनिका ज आपणे आ संज्ञाथी करी जोईए :

दादा दादा दादा गागा

छंदना लक्षणमां अंते बे गुरु कहेला छे तेथी त्यां गागा संज्ञाथी चतुष्कल दर्शाव्युं. आम जरूर पडे त्यां आपणे गानो पण उपयोग करवो पडशे.

પણ હજી એક પ્રશ્ન રહે છે. ચરણાકુલનું સ્વરૂપ એવું છે કે તેમાં ચાર-ચતુષ્કલો આવે. હવે ઉપરની સંજ્ઞા ચતુષ્કલના બધાય પર્યાયો દર્શાવવા સમર્થ છે? દા=ગા અથવા લલ મૂકતાં દાદામાંથી નીચેના પર્યાયો નિષ્પન્ન થાય છે: ગાગા, ગાલલ, લલગા લલલલ. પણ હજી એક પર્યાય બાકી રહ્યો લગાલ. દાની જગાએ ગા કે લલ મૂકતાં લગાલ નહીં સાધી શકાય. એટલે કે દાદા સંજ્ઞા આ એક પર્યાય બતાવવા અસમર્થ છે. એક રીતે તેમાં આકસ્મિક લાભ રહેલો છે તે એ કે ઘણી જગાએ ચતુષ્કલ રચનાઓમાં અમુક અમુક સ્થાને આ લગાલ નિષિદ્ધ કરવો પડે છે ત્યાં દાદા સંજ્ઞા બરાબર ઇષ્ટ પર્યાયો ઉપર જ વ્યાપ્ત થઈ રહેશે. પણ ઘણી જગાએ પાંચેય પર્યાયોનો સમાવેશ કરવાનો આવે છે. એને માટે બવેં 'ચાઆ' એવી સંજ્ઞા કરે છે, પણ એ પઠનમાં કઠોર લાગે છે, અને 'હૂઆ' તો ચાર માત્રા પૂરી કરવા માટે જ ઉમેરવો પડે છે. અન્યત્ર મેં આને માટે દા-દા એવી સંજ્ઞા વાપરેલી, એટલે કે વે દા બન્ને સમાસદર્શક આડી લીટી કરેલો પણ તે છાપમાં બાદવાકીના ચિહ્નવાળી જેવી દેખાય છે, અને પઠનમાં દાદાથી ભિન્ન ઓઝણી શકાય નહીં એની ક્ષતિ છે. એટલે ઉચ્ચારમાં દાદાને જ મળતી અને છતાં તેનાથી જુદી પરજાય એવી નવી સંજ્ઞા 'દદા' યોજું છું. અને આને માત્ર સંજ્ઞા તરીકે યોજું છું એટલે એને વિશેષ સમર્થન કે ખુલાસાની જરૂર રહેતી નથી. ઘણાં જગાએ ચતુષ્કલ-સંધિ છંદોમાં જગણ રહિત સંધિ જ વપરાય છે, માત્ર અપવાદરૂપે જગણ ક્યાંક ક્યાંક આવે છે. એટલે એવી રચનાઓમાં ઉત્થાપનિકા દાદાથી જ આપીશ. આપણાં માત્રામેળ રચનાનાં પિંગલો આ બાબતમાં ક્ષીણવટવાળાં નથી એટલે ઘણી જગાએ જગણના સ્થાનની ચર્ચા કરતાં નથી. પણ એ સ્વરૂપ છે કે જગણ બહુ ઓછો વપરાય છે એટલે જગણનાં સ્થાનનો સ્પષ્ટ નિષેધ ન હોય, તો પણ દાદાથી ચતુષ્કલ રચનાઓ સામાન્ય રીતે નિર્દેશું ત્યાં જગણ તદ્દન નિષિદ્ધ ન માનવો, પણ અપવાદરૂપે આવી શકે એમ માનવું. સ્વરૂપ તો જગણના નિષેધનું કારણ જાણવું એ જ મહત્ત્વનું છે અને એમ થયા પછી માત્રામેળની ઉત્થાપનિકાઓ દરેક વિગતમાં પૂર્ણ આપવી અશક્ય જણાય તો પણ કશું અનિષ્ટ થઈ જવાનું નથી.

હવે હું માત્રામેળ છંદો એક પછી એક મારા નિરૂપણને અનુકૂળ ક્રમે લઈશ અને તેમ કર્યા પહેલાં એક વાત મારે સામાન્ય રૂપે કહેવાની તે એ કે આપણાં પ્રાકૃત અપભ્રંશ ગુજરાતી પિંગલો જો કે સામાન્ય રીતે છંદોમાં પ્રાસ આવશ્યક છે એ બાબત ઉલ્લેખતાં કે ચર્ચતાં નથી પણ અપભ્રંશ સાહિત્યથી માંડીને છંદોમાં પ્રાસ સાર્વત્રિક બન્યો છે, અને ગુજરાતીએ પણ અપભ્રંશનો એ વારસો અપનાવી લીધો છે. પિંગલો પ્રાસની વાત નહીં કરતાં પણ સર્વત્ર

પ્રાસ પાડે છે. હું માનું છું કે એનું કારણ એ છે કે આપણા પિંગલકારો પાસે સંસ્કૃત પિંગલની પરંપરા હતી અને સંસ્કૃત અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ વૃત્તોમાં, હું આગળ કહી ગયો તેમ, પ્રાસ આવશ્યક નથી. પણ આવૃત્તસંધિ માત્રામેલમાં એ આવશ્યક છે એ હું એ વિશેની ચર્ચામાં દર્શાવીશ. અહીં તો માત્ર આપણે એટલું જ નોંધીશું કે વર્ષાં અપમ્બાંશ ગુજરાતી પિંગલો માત્રામેલના નિરૂપણમાં પ્રાસ પાડે છે, અને એ પરંપરાને હું અહીં પણ પાઠું છું, અને તે તરફ ધ્યાન દોરું છું.

અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ વૃત્તોમાં મેં જેમ 'દલપતપિંગલ' ને પાયારૂપ ગણેલું હતું તેમ અહીં પણ એને જ પાયારૂપ ગણી હું આગળ ચાલીશ. 'દલપતપિંગલ' ના છંદો ઉપરાંત બીજાં પિંગલોમાંના છંદો ઉમેરવાની મને જરૂર જણાશે ત્યાં ઉમેરીશ. અક્ષરમેલ વૃત્તોમાં જેમ ટૂંકા છંદો વપરાતા નથી અને માત્ર પિંગલકારોનાં કૌતુકો છે એ કારણે એને છોડી દીધા, તેમ અહીં પણ ટૂંકા નહીં વપરાતા છંદો છોડી દઈશ.

સૌથી પહેલી અહીં ચતુષ્કલ રચનાઓ લઈશ. તેમાં એક બે વાસ્તો સામાન્ય રૂપે યાદ રાખવાની છે. એક તો હમણાં જ કહી ગયો તે કે આહી ઉત્થાપનિકામાં દાદા સંધિ વાપરેલો હોય તો જગણ સર્વથા નિષિદ્ધ ન માનવો. બીજું એ કે દાદામાં પહેલી માત્રા ઉપર તાલ હોવા છતાં આગળ જોઈ ગયા તેમ કોઈક ચતુષ્કલ આગલા ચતુષ્કલથી જુદું નથી પડતું અને છતાં તાલ તદ્દન નષ્ટ થતો હોતો નથી. 'તાલ લગીરક' જ તૂટેલો હોય છે, એટલે દાદા-થી નિરૂપિત થતી ચતુષ્કલ રચનામાં પણ અમુક અવિશ્લેષ્ય ચતુષ્કલોવાળાં અષ્ટકલોને અવકાશ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. આવાં અષ્ટકલો બે છે. દાલ-માલદા અને લદાગાલદા. અત્યાર સુધીમાં તાલની માત્રા જુલ્લી ન હોય એવાં જે અષ્ટકલો આવી ગયાં, તે વર્ષાં આ સ્વરૂપનાં છે: 'સાર છંદ અતિ,' 'બાલકૃષ્ણ અહ,' 'સુધર રાધિકા,' 'મૂઝ દુ:સ્તનાં'. એટલે ચતુષ્કલ રચનામાં પણ આ અષ્ટકલોને અવકાશ છે એને એક સાર્વત્રિક નિયમ સમજવો. એવું નહીં હોય ત્યાં હું એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરીશ.

ચતુષ્કલ રચનામાં હું સૌથી પહેલાં ચરણાકુલ લઉં છું. તેની ઉત્થા-પનિકા :—

ચરણાકુલ : દાદા દાદા દાદા $\frac{\text{ગાગા}}{\text{દાગા}}$

દલપતરામે આપેલો આનો લક્ષણછંદ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તેમાં અંતે બે ગુરુ આળવાનું કહ્યું છે પણ ત્યાં જ નીચે ટીપ છે કે “અંતે એક ગુરુ હોય તો પણ નમે.” (દ. પિ. પૃ. ૧૩)

અલક અથવા અરિલ્લ: દાદા દાદા દાદા દાલલ
અર્થાત્ ચરણાકુલમાં જેમ અંતે દાગા કે ગાગા આવતું હતું તેમ અહીં દાલલ આવે છે. તે પછી જેકરી લઈએ:

જેકરી: દાદા દાદા દાદા લગા
અહીં અંત્ય ચતુષ્કલ લગા એવું એક સંઘિત માત્રાનું રૂપ લે છે. તે પછી ચોપાઈ.

ચોપાઈ: દાદા દાદા દાદા ગાલ
અહીં પણ છેલ્લું ચતુષ્કલ એક માત્રા જેટલું સંઘિત ગાલ એવું રૂપ લે છે. આ પ્રમાણે પહેલા બે છંદો પૂરી સોઝ માત્રાના છે, વીજા બે પંદર પંદર માત્રાના છે. છતાં એના તાલ સરસા હોવાથી અને તફાવત જૂજ હોવાથી, અને તેમનું પઠન એક સરસું હોવાથી એ ચારે છંદો ચોપાઈ ગણાય છે અને ચોપાઈના પ્રવાહમાં વપરાય છે:

જેકરિ ચોપાઈ ચરણાકુલ, અલક વઢી એ ચારેને મુઠ;

ચોપાઈ કહિયે સાધારણ, તાલ બરાબર છે તે કારણ.

૮૪

દ. પિ. પૃ. ૧૩

અહીં દલપતરામે અરિલ્લને પણ ચોપાઈમાં ગણાવેલ છે પણ ગુજરાતીમાં એ છંદ બહુ વિરલ વપરાયો છે. અપભ્રંશ સાહિત્યમાં તેનો પુષ્કળ વપરાશ હતો. તે પછી પદ્ધતી કે પદ્ધતિ લઈએ.

પદ્ધતિ કે પદ્ધરી: દાદા દાદા દાદા લદાલ

આ છંદ પણ અપભ્રંશમાં જ વિશેષે કરીને વપરાયો છે. ગુજરાતીમાં ભાગ્યે જ પ્રયોજાયો હશે. છંદનું ઉપરનું લક્ષણ મેં હેમચંદ્રના ‘છન્દોનુશાસન’માંથી લીધું છે. “ચીનોંજે જો લીવાંતેડનુપ્રાસે પદ્ધતિ:.” તેના ઉપર ટીકા છે: “ચગણ ચતુષ્ટયં. પાદાન્તેડનુપ્રાસે સતિ પદ્ધતિ: પદ્ધતિકેલ્યન્યે. અસ્યાપવાદ: નાત્ર વિષમે જગણ:, પાદાન્તે ચ જગણો લઘુચતુષ્ટયં વા.” (છન્દોનુ. પૃ ૨૬૩) અર્થાત્ ચાર ચતુષ્કલ સંધિઓ અને ચરણને અંતે પ્રાસ હોય ત્યારે પદ્ધતિ કે પદ્ધતિકા છંદ થાય. તેમાં અપવાદ કે વિષમ ચતુષ્કલ જગણ (લગાલ) ન થાય, અને અંત્ય ચતુષ્કલ જગણ હોય અથવા ચાર લઘુનું હોય. અપભ્રંશ

સાહિત્યમાં આ છંદ આ સ્વરૂપે જ મળે છે, અને છતાં દલપતરામ તેનું લક્ષણ જુદું આપે છે:—

प्रतिचरण सोळ मात्रा प्रमाण, ते चरण अंत जो ज गण आण;

वण चक्र रुद्र रत्न ज ताळ, पद्धरी छंदनो ए ज डाळ ८७

द. पि. प. १४

અહીં કુલમાત્રા તો સોઝ જ છે, ઊપરની જ રીતે અંતે જગણ કહ્યો છે (જો કે સર્વલઘુનો વિકલ્પ જણાવ્યો નથી) પણ તાલની માત્રા જુદી જ કહી છે : હેમચંદ્રની રીતે ચાર ચતુષ્કલો આપીએ એટલે તાલ ૧, ૫, ૯, ૧૩ માત્રાએ જ પડે. પણ દલપતરામ ૩, ચક્ર એટલે ૬, ૧૧ અને ૧૪ માત્રાએ તાલ મૂકે છે. એમની રીતે એ પ્રમાણે તાલ માટે સ્ફુલી માત્રાઓ મઢી રહે છે, અને એ સ્પષ્ટ કરવા મેં તાલસ્થાનની માત્રાસંખ્યા બતાવી છે. પણ હેમચંદ્રે જે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તેમાં તાલ માટે એ બધી માત્રાઓ સ્ફુલી મઢી જાવતી નથી. હું હેમચંદ્રનું દૃષ્ટાન્ત નીચે ઉતારું છું :

१ ३ ५ ६ ८ ९ १० ११ १३ १४ १५
छ वा य मा ण ध र णो र गे न्द्र

0	11	4	11	4	4	11	4
2	4		6			92	92

१ ३ ४ ५ ७ ६ १० ११ १२ १३ १४ १५
पा श्वे जि ने न्द्र स्म र म ग म ग न्द्र

12

१ ३ ४ ५ ७ ८ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
द र्श य दी णं द रि त ति मि र ति क र

10

१ ३ ४ १ ७ ६ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६
म त्प ङ्ग ति मा स्य जि त र ज नि क र

15

અહીં વીજી પંક્તિમાં છઠ્ઠી માત્રા તાલ માટે ઉપલબ્ધ નથી કેમ જે એ આગળની માત્રા સાથે જોડાઈ ગઈ છે. તેમ જ 'છન્દ:પ્રમાકર'માં જે પદ્ધતિનો લક્ષણછંદ આપેલો છે તેમાં પણ વીજી વીજી અને ચોથી પંક્તિઓમાં છઠ્ઠી માત્રા તાલ માટે સ્વલ્લી મળતી નથી :—

वसु वसु कल पद्धरि लेहु सा ज,

१३४ १७८ ३५५१२ १३ १४ १६
मेवह संतत संतत संमाज

2	6	90	92
---	---	----	----

१ ३ ३ ५
म जिये राधा सह नंद लाल,

10

१ २ ३ ४
क टि जे हं स व भ व सि न्धु जा ल ॥
४ ६

छन्दःप्र० पृ. ४९

एटले आपणे आ बाबतमां दलपतरामनुं लक्षण नहीं स्वीकारतां हेमचन्द्रनुं ज स्वीकारीशु. चतुष्कलना पर्यायोनुं पृथक्करण करतां जणाशे के पद्धतिमां त्रीजी मात्रा हमेशां खुल्ली ज रहे कारण के त्यां जगण आवे तो ज त्रीजी मात्रा ढंकाय, अने जगण तो त्यां निषिद्ध छे, पण बीजुं चतुष्कल गागा के गालल रूप ले तो छट्ठी मात्रा अवश्य ढंकाय, अने ए रूपो ए जगाए निषिद्ध थयां नथी. ए स्थाने लगाल अने लललल तेम ज ललगा रूपो आवे तो छट्ठी मात्रा खुल्ली रहे, अने अकस्मात् ए रूपो पद्धरीमां आवी शके छे, पण ए एनुं लक्षण नथी. दलपतरामे आवुं स्वरूप शायी स्वीकार्युं, अने एमणे स्वीकारेला तालो कया प्रकारना छे ते आपणे आगळ यथास्थाने जोईशु. हमणां तो एटलुं ज कहेवुं बस थशे के दलपतरामे आपेली तालव्यवस्था पद्धतिना स्वरूपनी नथी, अने एनुं स्वरूप आपणे हेमचन्द्रे आप्या प्रमाणेनुं स्वीकारवुं जोईए.

पद्धतिनी चर्चा पूरी करतां पहेलां तेना अर्धनो बनेलो मधुभार छंद पण लईए. अपभ्रंशमां ए क्यांक क्यांक वपरायो छे.

मधुभारः दादा लदाल

पद्धतिमां कुल चार चतुष्कलोमांथी अहीं आपणे छेला बे लईए छीए. आना ताल पण पद्धति प्रमाणे ज होय ए स्वाभाविक छे. पण दलपतरामे आना ताल पण पद्धतिनी पोतानी रीते आप्या छे:

कळ आठ आण, मधुभार जाण

गूल अत होय संशय न कोय २६

त्रीजी छठी ज मात्रा कही ज

त्यां ताळ दीज, लघु पंचमी ज. २७

द. पि. पृ. ८

पांचमी लघु अने अंते ग अने ल एटले लगाल जगण ज थो. अने ताल त्रीजी अने छट्ठीए उपर बताव्या प्रमाणे. आने विशे जुं कंई कहेवानी जरूर रहेती नथी. आनी पछी हुं काव्य के रोळा लउं छुं:

रोळाः दादा दादा दाल'ल दादा दादा दादा

आ छंद चतुष्कल संधिनां कुल छ आवर्तनोनो बनेलो छे. एटले कुल २४

માત્રાનો છે. એમાં વિશેષ એ છે કે ૧૧ મી માત્રાએ યતિ છે. આ યતિએ શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ. વૃત્તોમાં હું યતિ દર્શાવવા દંડ કરતો હતો તેને બદલે માત્રા-મેઢમાં હું ઉપરના ભાગમાં એકબંડુ અવતરણ ચિન્હ કરું છું. દલપતરામના લક્ષણ ઉપરથી જ આ સ્વરૂપ સ્ફુટ થશે.

કાવ્ય અથવા રોલા છંદ—માત્રા ૨૪, તાઢ ૬

અર્ધ ચરણ અગિયાર, તથા પછિ તેર કઢાનું,
પ્રથમ પછી પ્રતિ ચાર, કઢા પર તાઢ મલાનું;
જગણ ન હોય જરૂર, તમામ તપાસો તાઢો
કાવ્યછંદ કરિ ઠર, તિમિર અણસમજણ ઢાઢો. ૧૦૩
જન્મ મરણ દુઃખ હરણ, ચરણ શ્રીહરિનાં સેવો,
એ પ્રભુ અમરામરણ, તરણ તારણ છે તેવો;

દ. પિ. પૃ. ૧૬

જાગઢ ઉતારતો નથી. યતિની જગાએ લક્ષણછંદમાં અલ્પવિરામ છે તેથી તેનું સ્થાન જણાઈ આવશે. ઉપર આપેલી પ્રથમ ચાર પંક્તિઓમાં ત્રીજું ચતુષ્કલ ચાલ'લ આવે છે. પછીની બેમાં લલલ'લ આવે છે. તે પછી હું પ્લબંગમ લડું છું:

પ્લબંગમ: દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાલગા

અહીં સ્પષ્ટ થશે કે રોઢાની પેઠે જ આમાં ૧૧ મી માત્રાએ યતિ છે. આ છંદનાં પહેલાં ચાર ચતુષ્કલો બરાબર રોઢાના જેવાં છે. પછી ફેર પડે છે. દલપતરામ જૂની પ્રણાલિકાને અનુસરીને પ્લબંગમમાં આદિ અને અંતમાં ગુરુ આવશ્યક ગણે છે:

૧૬ પ્લબંગમ છંદ—માત્રા ૨૧, તાઢ ૫

માત્રા પ્રતિપદ એક, અને વિસ આણિયે,
એકાદશ દશ ઉપર, જરૂર જતિ જાણિયે;
એક ઉપર પછિ ચતુર, ચતુર પર તાઢ છે,
આદિ ગુરુ, ગુરુ અંત, પ્લબંગમ ચાલ છે. ૧૦

દ. પિ. પૃ. ૧૪

આ લક્ષણ નીચે ટીપ^૧ છે કે “તાઢનો અને આદિ ગુરુ તથા અંત ગુરુનો

૩. આ ટીપ સદગત કે. હ. ધ્રુવે ‘દલપત પિંગઢ’નું સંસ્કરણ કરતાં ઉમેરી છે. જુઓ પ્રસ્તાવના પૃ. ૪

નિયમ 'દુન્નરખાનની ચઢાઈ' માં પઢાયો નથી." (એજન) તે તે પંક્તિઓ હું નીચે ઉતારું છું :

વય છો,ટીમાં, વસ્યો' છું, હિંદુ, સ્તાનમાં

અહીં પંક્તિનો પહેલો અક્ષર ગુરુ નથી. અને યતિવાળું ચતુષ્કલ લગાલ છે તે કર્ણકટુ લાગે છે તે જોઈ શકાયો.

ઘાતુ ઔપધી શોધ, રાજની નીતિયો

અહીં પ્રથમ બે ચતુષ્કલોને બદલે દાલગાલદા અષ્ટમાત્રક સંધિ આવેલો છે. મેં આગળ કહ્યું તેમ ચતુષ્કલ રચનામાં એ ક્યાંક આવે તો તેથી દોષ થતો નથી. એ આઠ માત્રા પછી 'શોધ' શબ્દ આવી અગિયાર માત્રાએ યતિ આવે છે. પણ તે પછી લ આવી એ ત્રીજું ચતુષ્કલ પૂરું થતું નથી. સ્વરી રીતે ત્યાં પણ, પંક્તિના પ્રારંભમાં થયું છે તેમ, 'શોધ રાજની' એવો દાલગાલદા સંધિ ફરી આવે છે. રોઢામાં અને પ્લવંગમમાં આમ ઘણી વાર બને છે, તેને દોષ ગણવો ન જોઈએ. હવે અંતે પણ ગુરુ ન હોય એવો દાલલો જોઈએ :

હિંદુ મટી હું હાલ, થયો છું યુરોપિયન,

કોઈ ન જાણે મને, હતો આ હિંદુજન.

દલપતકાવ્ય ભાગ ૨, પૃ. ૨૭

પ્રારંભમાં ગુરુ છે, અંતમાં ગુરુ નથી. આ અનિયમિતતા છે, એનું સ્વરૂપ આપણે મેળતી ચર્ચામાં જોઈ શકીશું. હાલ તો એટલું જ નોંધીશું કે માત્રા-મેળમાં નિયમો માત્ર સામાન્ય રીતે પ્રવર્તે છે, તે વધા નિરપવાદ અને અવ્ય-ભિચારી નથી.

આની પછી હું સર્વેયા લઉં છું. સર્વેયાના બે પ્રકારો છે, સર્વેયો બત્રીસો અને સર્વેયો એકત્રીસો.

સર્વેયો બત્રીસો : દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા ગાગા

સર્વેયો એકત્રીસો : દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા ગાલ

આ લાંબામાં લાંબી ચતુષ્કલ રચના છે. બન્નેનાં દૃષ્ટાન્તો 'દલપતપિંગલ'માંથી જ મૂકું છું :

સર્વેયા છંદ — માત્રા ૩૧-૩૨, તાલ ૮

સજ્જન કવિ જો કરો સર્વેયા, હૈયામાં ધરિ હેત અનંત,

માત્રા એકત્રીસ ચરણમાં, સોઢે તો વિશ્રામ વસંત;

બત્રીસા પળ બીજી તરેના, રુચિરા તુલ્યે તાલ રહંત,
 એકત્રીસે અંતે ગુરુલઘુ, બત્રીસામાં બે ગુરુઅંત. ૧૧૪

*

*

*

જો સંસાર સુખે સુધરે તો, જોગિ બની જાએ કુળ વાવૂ,
 તીર્થ પિતા માતા તજી કોળ ચઢે ગિરનાર સિધાચલ આવૂ;

*

*

*

દ. પિ. પૂ. ૧૮-૧૯

સોઠ માત્રાએ યતિ, ત્યાં લક્ષણછંદમાં અલ્પ વિરામ મૂકેલું છે, અને એ યતિ 'તીર્થ'વાળી પંક્તિમાં પઢાઈ નથી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. મર્યાદા આ યતિને પિંગલકાર પોતે એટલી સ્થિર અચલ કે આવશ્યક માનતો નથી.

આ પછી રુચિરા લઈએ:

રુચિરા: | દાદા | દાદા' | દાદા | દાદા' | દાદા | દાદા | દાદા | ગા

દલપતરામ પ્રમાણે ઉપરનું લક્ષણ આપેલું છે. દલપતરામ આઠ આઠ માત્રાએ એમ બે મધ્ય યતિઓ આપે છે.

૨૩ રુચિરા છંદ—માત્રા ૩૦, તાલ ૮

ચરણ ચરણમાં ત્રીસે માત્રા, અંતે તો ગુરુ એક કરો,
 આઠે આઠે પઢતાં પાઠે, વાલિ થોડો વિશ્રામ ધરો;
 એક ઉપર પછિ ચારે ચારે, તાલ સરસ લાવો તેમાં,
 રુચિરા નામે છંદ રૂપાળો, અલ્પ નથી સંશય એમાં. ૧૧૨

દ. પિ. પૂ. ૧૮

બીજી પંક્તિમાં 'આઠે આઠે પઢતાં પાઠે' એટલા ભાગમાં શોભાનો આંતર પ્રાસ છે તે ધ્યાનમાં આવ્યું હશે. આ લાંબી પંક્તિઓમાં આ પ્રમાણે યતિઓ મૂકી તેના અંતે પ્રાસથી જોડવાને કવિઓ સ્વાભાવિક રીતે લલચાય છે. આ પછી ચોપાયો લઈ લે:

ચોપાયો: | દાદા | દાદા | દાદા | દાદા' | દાદા | દાદા | દાદા | ગા

દલપતરામનું લક્ષણ જોઈએ:

૨૧. ચોપાયા છંદ—માત્રા ૨૮, તાલ ૭

પ્રથમ અરધમાં સોઢ કઢા કરિ, ઊપર વારે આળો,
તાલ પ્રથમ પછિ શ્રુતિશ્રુતિ ઊપર, જો ચોપાયા જાળો;
અંતે તો ગુહ અક્ષર આળો, ચરણ રત્નો શુભ ચારે,
વે ચરણે પણ કોઈ કહે છે, હશે મુળેલ હવારે.

૧૦૮

દ. પિ. પૃ. ૧૭

આમાં સ્વાસ નોંધવા જેવું એ છે કે આની ચારને વડલે વે પંક્તિએ કડી મળ-
વાની પણ પરંપરા છે. આની પછી સામાન્ય પરંપરાને નહીં અનુસરતાં, અર્ધસમ
મળાતી દૂહાની રચના હું લઉં છું :

દૂહોઃ દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા ગાલ

દલપતરામ તેનું નીચે પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે :

૩૧. દોહરા છંદ—માત્રા ૪૮, તાલ ૧૨

પહેલે શ્રીજે તેર કઢ, અવર પદે અગિયાર;

મૂ, મૂતે ને મન્તિએ, તાલ દોહરે ધાર.

૧૩૭

કર લઘુ કઢ અગિયારમી, જગણ ન તાલ હરેક;

તાલ પ્રથમ કે બીજામાં, નિમે જગણ કદિ એક.

૧૩૮

દ. પિ. પૃ. ૨૪

આમાં તાલમાં જગણ ન આવવા દેવો એમ કહ્યું છે, તે મેં ચતુષ્કલ રચનાઓ
વિશે પ્રારંભમાં સામાન્ય રીતે કહ્યું છે તેમાં આવી જાય છે. દાખલા તરીકે
આની પછી દૃષ્ટાન્ત માટે બીજા દોહરા મૂક્યા છે તેમાંથી પહેલો લઈએ :

માન જ્ઞાનને પાનનું, ગાનતાન ગુલતાન;

જ્ઞાન વિના વિદવાનનું, માન ધરે નાદાન.

૧૩૯

અહીં 'મા ન જ્ઞા ન ને' એ અક્ષરોમાં 'નજ્ઞાન' એ જગણ છે, અને એને લીધે તાલની

પાંચમી માત્રા દટાઈ જાય છે. બીજા તાલમાં જગણ આવવાનું આ પરિણામ
છે. પણ મેં આગળ કહ્યું તેમ આ રચના દાલગાલદા છે અને તે વે ચતુ-
ષ્કલોની જગાએ આવી શકે છે. જગણને સર્વથા નિષિદ્ધ કહ્યો છે છતાં પહેલા
ચતુષ્કલમાં આવી શકે એમ કહ્યું છે તેનો દાખલો અહીં આપેલા દોહરામાં
નથી. પણ તાલ સંબંધી આગળ ઉતારેલા દોહરામાં જગણનાં દૃષ્ટાન્તો છે :

તાલનિ કલ્લ ને પાછલી, મઝ્યે ન તૂટે તાલ;

આવિ મલ્લે જો આગલી, તાલ તુટે તતકાલ.

૧૭

તાલ લગારક તૂટતાં, ગણે ન ગુણિજન દોષ;

લાગે કવિતા લંગડી, તો સુણિ નહિ સંતોષ.

૧૮

દ. પિ. પૃ. ૬

અહીં ‘મઝ્યે ન’ અને ‘ગણે ન’ એ સમ પંક્તિના પ્રથમ તાલમાં આવતા જગણો છે. આ જગણનો નિષેધ કે અનિષ્ટતાનો સ્થાલ પિંગલના અમ્માસીઓમાં ઓછો છે. એટલે મેં તેના દાખલા ઉપર આપ્યા છે. ‘છન્દ:પ્રભાકર’ પણ જગણનો નિષેધ કરે છે. દોહા વિશે તે કહે છે:

લ૦ — જાન વિષમ તેરા કલા, સમ શિવ દોહા મૂલ ।

અને ટીકા આપે છે: “વિષમ ચરણોંમેં ૧૩ ઔર સમ ચરણોંમેં (શિવ) ૧૧ માત્રાએં હોતી હૈ। ‘જાન વિષમ’ પહેલે ઔર ત્રીસરે અર્થાત્ વિષમ ચરણોંકે આદિમેં જગણ નહીં હોના ચાહિયે। અન્તમેં લઘુ હોતા હૈ।” (છન્દ:પ્રભાકર પૃ. ૮૪.) અર્થાત્ ‘પ્રભાકર’ તો વિષમ ચરણના આદિમાં જગણને નિષિદ્ધ ગણે છે. દલપતરામે એમ કહ્યું નથી પણ તેમના પણ જગણના પ્રસંગો વિષમ પાદમાં નથી આવતા, સમ પાદમાં જ આવે છે. એટલે ‘પ્રભાકર’ પ્રમાણે પણ એમાં દોષ નથી. ‘પ્રભાકર’ આ સ્થાને વિચક્ષણ રીતે દૃષ્ટાન્તો આપી ચર્ચા કરે છે તેમાં જગણ ઉપરાંત શબ્દ ક્યાં તોડવો એ પ્રશ્ન પણ આવે છે, જેની ચર્ચા હું આગલ કરવાનો છું. અહીં તો એટલું નોંધવું બસ થશે કે દોહરામાં જગણ અનિષ્ટ છે. દોહરા પછી સોરઠો લઈએ. ‘સોરઠિયો ઢૂહો’ એનું ટૂંકું નામ સોરઠો થઈ ગયું છે.

સોરઠો: | | | | |
 દાદા દાદા ગાલ દાદા દાદા દાલદા

ઢૂહાનાં વિષમ સમ પદો ઝલટાવવાથી આ નવો છંદ થયો છે. દલપતરામે સ્પષ્ટ લખ્યું નથી પણ એ નોંધવું જોઈએ કે પદો ઝલટાવતાં પણ તેનું મૂલ પ્રાસસ્થાન કાયમ રહે છે, એટલે કે સોરઠાનાં વિષમ ચરણોમાં આવતા ગાલ ગણમાં પ્રાસ આવે છે. જેમ કે

ઘાલા તારાં વેણ, સ્વપનામાં પણ સાંભરે;

નેહ ભરેલાં નેણ, ફરી ન દીઠાં ફારબસ.

૧૫૨

દ. પિ. પૃ. ૨૫

વિષમ ચરણો ‘વેણ’ અને ‘નેણ’ના પ્રાસથી સંધાયેલાં છે. ‘ફરી ન’ એમ સમ ચરણમાં પ્રથમ સ્થાને જગણ આવે છે, એ ધ્યાન સ્ખેંચે છે. દલપતરામે દોહરા

સોરઠાને ચાર ચરણના ગપ્પા છે, પળ એને દ્વિદલ ગણવાની પ્રાચીન પરંપરા છે અને તે શાસ્ત્રીય છે, એટલી નોંધ અહીં જરૂરની છે.

આની સાથે દલપતરામે નહીં આપેલો ઉલ્લાલ છંદ લઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉલ્લાલ સ્વતંત્ર છંદ તરીકે વપરાતો નથી, છપ્પાની છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં આવે છે. પણ અહીં ઢૂહા સોરઠાની સાથે તેનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય છે.

ઉલ્લાલ : દા દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા દાલદા

અહીં પહેલાં એક દા મૂકી પછી દોહરાનું વિવર્તન ચરણ બેવડાવ્યું છે. એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે આ ચતુષ્કલો શરૂ થયા પહેલાં આવતો દા નિસ્તાલ છે. ઉલ્લાલ દ્વિદલ હોય છે; ઉપર આપી તે એની એક પંક્તિ છે. તેનું લક્ષણ દલપતરામ છપ્પાના લક્ષણ છંદની છેલ્લી પંક્તિમાં આ પ્રમાણે આપે છે.

પછિમાં બે કલ્લ ને બેવડું, ઢૂહા પ્રથમ પદ જાણજો. ૧૭૧

દ. પિ. પૃ. ૨૮

આ પછી ઢું લીલાવતી છંદ લઉં છું :

લીલાવતી : દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાંગા ગા

દૃષ્ટાન્ત માટે દલપતરામનો લક્ષણછંદ ઉતારું છું :

૨૫ લીલાવતી છંદ — માત્રા ૩૨, તાલ ૮

માત્રા વગીસે ચરણ ચરણમાં, અંતે તો ગુરુ બે આળો,

લીલાવતિ નામે છંદ બનાવો, જતિ દશ આઠ ઉપર જાળો;

ત્રિજિ કલ્લ પર તાલ પછી શ્રુતિ શ્રુતિ પર, તેજ રિતે સ્વરગતિ તાળો,

આ લોક વિષે પરલોક વિષે, પ્રમુપદ ભજિ પૂરણ સુખ માળો. ૧૧૭

દ. પિ. પૃ. ૧૯

આને રુચિરા સાથે સરજાવી જોતાં જણાશે કે આમાં રુચિરાની પૂર્વે એક નિસ્તાલ દા મૂકેલો છે, બાકી વધી રીતે એ રુચિરા પ્રમાણે જ છે — મધ્ય યતિમાં, અને તાલમાં પણ. ઉપર ઉલ્લાલમાં જેમ પહેલો એક નિસ્તાલ દા આવે છે એવો જ અહીં આવે છે. અહીં ત્રીજી પંક્તિમાં આવતા 'પછી' શબ્દ ઉપર ટીપ છે કે "આવા પ્રસંગે જ્યાં અર્ધયતિ હોય, ત્યાં તે પૂરેપૂરી ન સચવાય તોપણ યતિભંગ ગણાતો નથી" જે આગલ જોયું તેમ જાતિઓમાં યતિનું સામાન્ય શૈલિત્ય દર્શાવે છે. આ પછી પચાવતી છંદ લઉં છું.

પચાવતી : દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગા

આ છંદ લગભગ લીલાવતી પ્રમાણે જ છે. તેમાં વિશેષ એ છે કે અહીં મધ્ય-યતિથી પઢતા બે યતિખંડોને પ્રાસથી જોડવાના છે, જે વતાવવા મેં નીચે લહરીયુક્ત લીટી કરી છે. બીજો મેદ એ છે કે લીલાવતીમાં અંતે બે ગુરુ આવે છે, આમાં એક આવે છે, જો કે દલપતરામે એ વિશે કશો નિર્દેશ કર્યો નથી. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે અંત્ય બે ગુરુ કહ્યા હોય ત્યાં એકથી પણ ચાલે છે, જેમ કે ચરણાકુલમાં. દલપતરામનું લક્ષણ જોડીએ :

૨૭. પદ્યાવતી છંદ — માત્રા ૩૨, તાલ ૮

દશ આઠે સ્વાસા, ધરિ અનુપ્રાસા, ઉપર કઢા ચીદે આવે,
પદ્યાવતિ નામે, છંદ સુકામે, ગુણવંતા કવિજન ગાવે;
લીલાવતિ જેવા, તાલ જ લેવા, કોમલ પદ રચશે કવિતા,
ઉજલો જશ જામે, સધલે ઠામે, તે શોમે જેવો સવિતા. ૧૨૯

દ. પિ. પૃ. ૨૧

દુષ્ટાન્ત ઉપરથી આંતરપ્રાસ સમજાશે. અંતે એક ગુરુ કે બે ગુરુ કશાનો ઉલ્લેખ નથી, પણ એક ગુરુ ઓછામાં ઓછો આવશ્યક છે એમ પઠન ઉપરથી પણ જણાશે.

આ પછી હું મરહદ્વા લઉં છું. દલપતરામે તેનો લક્ષણછંદ નીચે પ્રમાણે આપેલો છે :

૨૨ મરહદ્વા છંદ — માત્રા ૨૯, તાલ ૭.

માત્રા દશ આઠે, ધર જતિ પાઠે, ઉપર કઢા અગિયાર,
મરહદ્વા નામે, કવિતા કામે, છંદ બનાવો સાર;
છે ગુરુ લઘુ છેલ્લો, એમ જ મેલો, खेलો લાવી સ્નાંત,
તજિ બે ચન્ચારે, તાલ જ ધારે, ત્યારે થાય નિરાંત. ૧૧૦

આની ઉત્પાદનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલ

આ છંદ પદ્યાવતીને વધુ જ મળતો છે. ફરક એટલો જ છે કે પદ્યાવતીની અંત્ય સ્તંભ દાદા દાદા દાદા ગા છે તેની જગાએ અહીં દાદા દાદા ગાલ છે. આ પછી ત્રિમંગી લઈએ. એ પણ પદ્યાવતીને મળતો જ છે.

ત્રિમંગી : દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા ગા

આમાં પદ્યાવતીથી આગળ જઈ આઠ માત્રાએ એક યતિ વધારે છે અને એથી થયેલા ત્રણેય યતિખંડો એક જ પ્રાસથી સાંધેલા છે. લક્ષણછંદ જોડીએ.

૨૬. ત્રિમંગી છંદ — માત્રા ૩૨, તાલ ૮

માત્રા દશ આળો, આઠ પ્રમાળો, વઢિ વસુ જાળો, રસ દીજે,
અંતે ગુરુ આવે, સરસ સુહાવે, ભળતાં ભાવે, ત્યમ કીજે;
લીલાવતિ જેવા, તાલ જ દેવા, ત્રિમંગિ તેવા, છંદ કરો,
જતિપર અનુપ્રાસા, ધરિયે ધ્રુવે, સરસ તમાસા, શોધિ ધરો. ૧૧૯

દ. પિ. પૃ. ૧૯

અહીં મધ્યયતિઓ અને આંતર પ્રાસો વધારેમાં વધારે આવે છે. આ જાતની આગંતુક શોભા જ્યાં ઓછામાં ઓછી છે એવો હવે ઢુમિલા લઈએ:

ઢુમિલા : દા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા ગા

એનું પઠન જોવા લક્ષણછંદ જોઈએ :

૨૮. ઢુમિલા છંદ — માત્રા ૩૨, તાલ ૮

વધિયે મઢિ માત્રા વત્રિસ છે, પળ એક ગુરુ અંતે ધરિયે,
વિશ્રામ કરી કઢ સોઢ કને, ઢુમિલા એ વિધિયે આદરિયે;
ઢુમિલા ગળ મેઢ થકી મઢતો, કઢ તો તે તુલ્ય ગળી કરિયે,
તજિ બે પછિ તાલ તમામ તમે, ગળિ આઠ ધરો શ્રુતિ આંતરિયે. ૧૨૧

દ. પિ. પૃ. ૨૨

અહીં પહેલી બે માત્રા નિસ્તાલ છે. પછી સાત ચતુષ્કલો અને છેલ્લે ગુરુ આવી બત્રીસ માત્રાઓ થાય છે. એ રીતે જોતાં એમ કહી શકાય કે રુચિરાની આગળ અહીં એક નિસ્તાલ દા મૂક્યો છે. પણ એક બીજો ફરક પણ છે. રુચિરામાં આઠ આઠ માત્રાએ યતિ આવે છે તેવી યતિ આમાં નથી. આમાં જે યતિ છે, તે પહેલો નિસ્તાલ દા તે પછી ત્રણ ચતુષ્કલો પૂરાં થાય, અને પછી જે ચોથું ચતુષ્કલ આવે તેની વચમાં યતિ આવે છે. બીજી રીતે જોઈએ તો આમાં સર્વેયા જેટલી જ ૩૨ માત્રા છે, તાલ આઠ છે, સોઢ માત્રાએ યતિ છે, છતાં પહેલી બે માત્રાઓ નિસ્તાલ હોવાથી આનું પઠન સર્વેયા કરતાં તદ્દન જુદું છે. સ્વરૂં તો લીલાવતીથી શરૂ કરી અહીં સુધી જે છંદો લીધા તે વધાની જ એ સ્થિતિ છે કે તેમાં પ્રારંભમાં એક નિસ્તાલ દા આવે છે. પણ આ છંદ સર્વેયા જેવો જ સાદો હોવાથી તેનો સર્વેયા સાચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર રહે છે.

હવે ચતુષ્કલસંધિ રચનાઓમાં છેલ્લે હું આર્યાવિગં લઈશ. આર્યા છંદ તો પ્રાચીન છે, ધર્મશાસ્ત્ર પ્રાકૃત સાહિત્ય આર્યામાં લક્ષ્યાનું છે, એને સંસ્કૃત સાહિત્યે પણ અપનાવેલ છે, પણ એનું વંશારણ ઉપર આપી તે સર્વ

ચતુષ્કલ રચનાથી ભિન્ન પ્રકારનું છે તેથી તેને હું છેલ્લે લઉં છું. અત્યાર સુધીના છંદો કરતાં તેનું બંધારણ પળ વધારે અટપટું છે, અને તેના બંધારણની ચર્ચામાં પિંગલે ધની ક્ષીણવટ વાપરી છે, જે ચતુષ્કલ રચના ઉપર વહુ પ્રકાશ પાડે છે. હવે આપણે તેનું દલપતરામે આપેલું બંધારણ જોઈએ, એમ કરતાં ગ્યાં કંઈ નવું ઉમેરવું પડશે ત્યાં ઉમેરીશું :

૩૩. ગાયા અથવા આર્યા છંદ — માત્રા ૫૭, તાઢ ૧૫

સાત ચતુષ્કલ ને ગુરુ, વિષમ ચતુષ્કલ વિષે ન જગળ ધરો;
છઠ્ઠે જગળ, ન લઘુ વા, વાર કઢાએ વિરામ કરો. ૧૬૪

એ આર્યા પૂર્વારધ, અવર અરધમાં વિશેષ શું કહિયે;
છેક ચતુષ્કલ છઠ્ઠું, ત્યાં કેવલ એક લઘુ લડ્યે. ૧૬૫

પ્રથમ પછી ચચ્વારે, તાઢ મલા પ્રથમ અર્ધમાં દીસે;
પછિ શશિ શર નવ તેરે, સત્તર વાવીશ છઠ્ઠીશે. ૧૬૭

દ. પિ. પૂ. ૨૬

આર્યા દ્વિદલ છે. તેના પૂર્વાર્ધમાં કુલ સાત ચતુષ્કલ આવે પળ તેમાં વિષમ સ્થાને કોઈ પળ જગળ ન આવે. પળ તેમાં છઠ્ઠે સ્થાને જગળ અથવા ન લઘુ ઇટલે નગળ ઉપરાંત એક લઘુ અર્થાત્ સર્વલઘુ ચતુષ્કલ આવે. દરેક દલમાં વાર માત્રાએ યતિ આવે. અને ઉત્તરાર્ધમાં છઠ્ઠા ચતુષ્કલની જગાએ માત્ર એક લઘુ આવે. પૂર્વદલમાં પહેલી માત્રાથી તાલ શરૂ થઈ પછી ચચ્વાર માત્રાએ તાલ આવે. અને બીજા દલમાં ૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭, ૨૨, ૨૬ મી માત્રાએ તાલ આવે. આપણી સંજ્ઞામાં આ નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય :

આર્યા : { $\begin{array}{cccccccc} | & | & | & | & | & | & | & | \\ \text{દાદા} & \text{દદા} & \text{દાદા} & \text{દદા} & \text{દાદા} & \text{લદાલ} & \text{દાદા} & \text{ગા} \\ | & | & | & | & | & | & | & | \\ \text{દાદા} & \text{દદા} & \text{દાદા} & \text{દદા} & \text{દાદા} & \text{લ} & \text{દાદા} & \text{ગા} \end{array}$ }

એકી સ્થાને દાદા મૂકવાથી ત્યાં જગળ નિરવકાશ થઈ જ જાય છે. બેકી સ્થાને દદા મૂકવાથી જગળ સહિત સર્વ ચતુષ્કલોને અવકાશ મળે છે. છઠ્ઠે સ્થાને લદાલ મૂકવાથી જગળ અથવા સર્વલઘુ એની મેઢે આવશ્યક બને છે. કારણ કે લદાલના એ બે જ પર્યાયો છે. ઇટલે દલપતરામનું લક્ષણ આટલામાં આવી જાય છે. તે ઉપરાંત જણાશે કે મેં દરેક દલને અંતે ગુરુ મૂક્યો છે, તેને આર્યાનું લક્ષણ ગળવું જોઈએ. આ ઉપરાંત ઘાસ કહેવાનું એ કે લદાલને સ્થાને લગાલ ન હોય અને સર્વલઘુ ઇટલે લલલલ હોય ત્યારે પહેલા લખે શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ, એવું સર્વ સંસ્કૃત પિંગલોનું વિધાન છે. '(છં. વા. ૪, ૧૮ વગેરે) એનું એક દૃષ્ટાન્ત ગુજરાતીમાં નીચે મુકું છું :

રક્ષો લક્ષણવન્તો, દેવોએ મુકુટમણિધિ પૂજેલો,

દશમુલ્લ અંગૂઠાએ, ચાંપ્યો તે રત્નનો પાદ ॥

‘મગવદજ્જુકીય’ના મંગલનો અનુવાદ

પ્રથમાર્ધનો લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થશે :

ગાગા ગાલલ ગાગા ગાગા ગાલલ લલલલ ગાગા ગા

અહીં છઠ્ઠો ગણ સર્વલઘુ લલલલ છે, અને તેના પહેલા લઘુએ ‘મુકુટ’ શબ્દ પૂરો થાય છે. વળી એક વિશેષ નિયમ એ છે કે છઠ્ઠો ગણ જગણ અથવા સર્વલઘુ આવી ગયા પછી જો સાતમો ગણ સર્વલઘુ આવે તો તેના આદિથી જ શબ્દ શરૂ થવો જોઈએ.” તેનું દૃષ્ટાન્ત દલપતરામની લક્ષણની પહેલી આર્યામાંથી

૪. આ સ્થાને હલાયુધ અને બીજી બાજુ ‘વૃત્તરત્નાકર’-‘છંદોમંજરી’ ભિન્ન-ભિન્ન અભિપ્રાયો આપે છે. ઉપર આપેલો અભિપ્રાય હલાયુધનો છે. તે સ્પષ્ટ કહે છે, “ષઠ્ઠે ગણે મધ્યગુરો સર્વલઘો વા જાતે સપ્તમો ગણ: સર્વલઘુસ્વેદ્-વતિ, તદા પ્રથમાક્ષરાદારમ્ય પદં પ્રવર્તતે.” (છં. શા. ૪, ૧૯ ઉપરની ટીકા) અને દૃષ્ટાન્તો પણ વસ્ત્ર પ્રકારનાં આપે છે. એકમાં છઠ્ઠા જગણ પછી સર્વલઘુ આવે છે, બીજામાં છઠ્ઠું ચતુષ્કલ સર્વલઘુ છે, અને સાતમું પણ સર્વલઘુ છે. ‘વૃત્તરત્નાકર’ અને ‘છંદોમંજરી’ પણ આ વાતમાં સ્પષ્ટ છે. ‘છંદોમંજરી’ નો ટીકાકાર શ્રીરામધન મટ્ટાચાર્ય સ્પષ્ટ કહે છે, “ષઠ્ઠે જગણે તુ નાસ્તિ કાઠપિ વ્યવસ્થા ઇતિ પર્યવસિતમ્.” (છં. મં. ક. પૃ. ૨૦૨.) પણ મૂળ ‘છંદ:શાસ્ત્ર’ જોતાં મને હલાયુધનો અર્થ સાચો લાગે છે. “ષઠ્ઠો જ્” (૪, ૧૬) છઠ્ઠો ગણ જગણ હોય. “ન્લો વા” (૪, ૧૭) અથવા ન-લ ચતુર્લઘુ હોય. “ન્લો ચેત્ પદં દ્વિતીયાદિ.” (૪, ૧૮) છઠ્ઠો ગણ જો ચતુર્લઘુ હોય તો પદ બીજા લઘુથી શરૂ થાય. “સપ્તમ: પ્રથમાદિ” (૪, ૧૯) આનાં વાક્યો વેસાડતાં નીચે પ્રમાણે અન્વય થાય છે. “ષઠ્ઠો ન્લો ચેત્ પદં દ્વિતીયાદિ” અને “સપ્તમ: ન્લો ચેત્ પદં પ્રથમાદિ” અર્થાત્ છઠ્ઠો ચતુર્લઘુ હોય તો પદ બીજા લઘુથી શરૂ થાય, સાતમો ચતુર્લઘુ હોય તો પદ પ્રથમ લઘુથી શરૂ થાય. આ જ અન્વય આ પછીના સૂત્રમાં ચાલે છે. “અન્ત્યે પચ્ચમ:” (૪, ૨૦) “અન્ત્યાર્ધે પંચમ: ન્લો ચેત્ પદં પ્રથમાદિ” અર્થાત્ દ્વિતીયાર્ધમાં પાંચમો ગણ ચતુર્લઘુ હોય તો પદ પહેલા લઘુથી શરૂ થાય. હેમચંદ્ર પણ આ જ અભિપ્રાયને અનુસરે છે એમ માનું છું. તેનું સૂત્ર છે: “ષઠ્ઠે લે લાદ્વિતીયાત્ સપ્તમે ચાઘાત્પદમન્યાર્ધે ચ પચ્ચમે.” છઠ્ઠો ન-લ હોય ત્યારે બીજા લઘુથી પદ શરૂ થાય, સાતમો ન-લ હોય ત્યારે આઠ લઘુથી પદ શરૂ થાય અને બીજા અર્ધમાં પાંચમો ન-લ હોય ત્યારે પણ આઠ લઘુથી શરૂ થાય. (છંદોનુ. ૨૭અ) પણ હલાયુધનો મત સ્વીકારવાનું માર્ગ કારણ તો મેળનું છે જે આગળ સ્ફુટ થશે.

મઢી રહે છે. તેના પૂર્વાર્ધમાં 'વિષે ન' એવો જગણ છે. તે પછી સર્વંલધુ 'જગણ ધ' આવે છે તેમાં પહેલી માત્રાથી જ નવો શબ્દ શરૂ થાય છે. આવો જ દ્વિતીયાર્ધ વિષે એવો નિયમ છે કે તેનો પાંચમો સર્વંલધુ હોય તો તેમાં પણ આઘ લધુથી જ શબ્દ શરૂ કરવો. દૃષ્ટાન્ત માટે, હલાયુધે મુંજના અનેક શ્લોકો આપ્યા છે, તેમાંથી એકનું ગુજરાતી મૂકું છું :

જય હો મુંજ નૃપતિનો, સહુ અર્થિજનો તળો જ કલ્પતર ।

સામન્તચક્રમેરુ, દાતા અનવરત દાનોનો ॥

દ્વિતીયાર્ધમાં પાંચમો ગણ (અનવર [ત]) સર્વંલધુ છે અને ત્યાંથી જ નવો શબ્દ શરૂ થાય છે.

પિંગલોએ આર્યાના અનેક વિભાગો દર્શાવેલા છે, જેમકે, વીજે ચોથે સ્થાને જગણ અવધ્ય હોય તેને ચપલા કહેલી છે, અને વઢી ચપલાના પણ તરેહવાર નામોવાળા વિભાગો આપેલા છે, પણ હું તેને મહત્ત્વ આપતો નથી. માત્ર એક વિભાગ તરફ ધ્યાન દોરું છું, કેમ જે એ આર્યાના સ્વરૂપ ઉપર અમુક દૃષ્ટિએ પ્રકાશ પાડે છે. આપણે ઉપર જોયું કે આર્યામાં ત્રણ ચતુષ્કલે એટલે વાર માત્રાએ યતિ આવે છે. જે આર્યામાં એમ યતિ ન આવે તેને વિપુલા કહેલી છે. આ યતિનો અભાવ વન્ને પાદમાં હોય અથવા હરકોઈ એકમાં જ હોય. વિપુલાથી ભિન્ન એટલે વન્ને સયતિક દલવાળી આર્યાને પથ્યા આર્યા કહેલી છે. આપણે અહીં સુધી જેના લક્ષણની ચર્ચા કરી તે પથ્યા આર્યા છે.

વિપુલા પ્રકાર યતિના અભાવથી જ થાય છે, પણ 'રણપિંગલ' તેનું નિરૂપણ જુદી રીતે કરે છે. ત્રીજા ગણનો શબ્દ વાર માત્રા ઉલ્લંઘીને જ્યાં સુધી જાય ત્યાં યતિ આવે તેને એ વિપુલા કહે છે :

ત્રીજા ગણકેરો શબ્દ, જ્યાં પુરો થાય ત્યાં વિરતિ આણો;

વિપુલા આર્યા ત્રણ જાતિની, વને છે સ્વરૂં જાણો. ૬૫

રણપિંગલ પૃ. ૧૦૬

અને 'રણપિંગલે', ઉપરની વિપુલામાં વારમી માત્રા પછી જ્યાં શબ્દ પુરો થાય છે ત્યાં યતિદર્શક અલ્પવિરામ પણ કરેલું છે. 'છન્દઃસૂત્ર'નો કે હલાયુધનો કે હેમાચાર્યનો મત આવો જણાતો નથી. તેઓ વન્ને યતિના અભાવને જ વિપુલાનું લક્ષણ ગણે છે. પણ 'વૃત્તરત્નાકર' કહે છે કે વિપુલાનો પાદ આઘ ગણ-ત્રયને ઓઢંગીને જાય છે, અને ટીકામાં નારાયણ મટ્ટ એનો એવો અર્થ કરે છે કે પાદની યતિ ત્રણ ગણને ઓઢંગીને જાય તે વિપુલા. તે ઉપરથી 'રણપિંગલે'

આવા મતનો ઉલ્લેખ કયો જણાય છે. પણ જ્યાં શબ્દ પૂરો થાય ત્યાં યતિ માનવી એ અનવસ્થા છે. છતાં આ મત પરોક્ષ રીતે યતિશૈથિલ્ય ઉપર પ્રકાશ નાખે છે એ રીતે મહત્વનો છે. 'રણપિંગલ' વિશેષ કહે છે કે "જેનો કોઈ આગ વિપુલ એટલે વિસ્તારવામાં આવે તે વિપુલ કહેવાય" એ નોંધવા જેવું છે.

આર્યાનાં જ દલોના ભિન્નભિન્ન વિન્યાસોથી નવાનવા છંદો કર્યા છે તે જોઈએ. આર્યાના પ્રથમાર્ધને જ બેવડીને દ્વિદલ કરવાથી ગીતિ થાય છે :

૩૪ ગીતિ છંદ — માત્રા ૬૦, તાલ ૧૬

ગાથા પૂર્વારધ સમ, એ જ મુજબ ઉત્તરાર્ધ પણ આળો;

ગુણિજન ગણજો ગીતી, જરૂર તફાવત જરા નહીં જાળો. ૧૭૦

દ. પિ. પૃ. ૨૬

આર્યાના ઉત્તરાર્ધને જ બેવડવાથી ઉપગીતિ થાય છે :

૩૫ ઉપગીતિ છંદ — માત્રા ૫૪, તાલ ૧૪

આર્યા ઉત્તરારધ સમ, પૂર્વારધ પ્રેમથી કરિયે;

એ કવિતા ઉપગીતિ, અદ્ભુત જુક્તીયિ આદરિયે. ૧૭૩

દ. પિ. પૃ. ૨૭

આર્યાનાં બન્ને દલો ઉલટાવવાથી ઉદ્ગીતિ થાય.

૩૬ ઉદ્ગીતિ છંદ — માત્રા ૫૭, તાલ ૧૫

ઉત્તરારધ આર્યાનું, પૂર્વારધ જો ગણો પ્રીતે;

પૂર્વારધ સમ પછિનું, તે ઉદ્ગીતી રત્નો રસિક રીતે. ૧૭૪

દ. પિ. પૃ. ૨૭

દલપતરામે નહીં આપેલ એક જ પ્રકાર આમાં ઉમેરું છું, તે સ્કંધકનો. ગીતિને અંતે એક ગુરુ ઉમેરી કુલ ૩૨ માત્રા કરવાથી સ્કંધક થાય છે. માત્ર દષ્ટાન્ત્ર સ્વાતર આગળ આપેલી એક આર્યામાં જરા ફેરફાર કરી મૂકું :

જય હો મુંજ નૃપતિનો, સહુ અધિજનો તણો જ જે કલ્પતર;

સામન્તચક્રમેરુ, દાતા અનવરત દાનનો કર્ણ સમો.

અહીં હું ચતુષ્કલ રચનાઓ પૂરી કરી ત્રિકલ રચનાઓ લઉં છું. ત્રિકલ સંધિ માટે હું દાલ સંજા રાક્ષીશ. આમાં ત્રિકલ ગાલ અને લલલ એ બન્ને પર્યાયો આવી જાય છે. પણ, ત્રીજો પર્યાય લગા નહીં આવી શકે. પણ ચતુ-

एकलोमां दादामां नहीं आवतो जगण — लगाल, बीजां चतुष्कलोधी भिन्न राखवानी जरूर होती तेवी कोई जरूर लगा विशे नथी, एटले दालने आपणे त्रिकलना वणेष पर्यायोनी संज्ञा गणीशु.

दलपतरामे त्रिकलना ज गणाय एवा बे ज छंदो आपेला छे. तेमांनो एक तो छ ज मात्रानी वाम छंद छे ते मने स्वीकारयोग्य लागतो नथी. मात्र एक कौतुक छे. अने ए जतां पछी मात्र हीर छंद रहे छे. तेनुं लक्षण जोईए :

१८ हीर छंद — मात्रा २३, ताल ८

त्रेविश कळ, लावि सकळ, मित्र प्रबळ, प्रेमथी,
आदि उपर वण वण पर, ताल तुं धर नेमथी;
शास्त्र अंत, शास्त्र अंत, विरतिवंत, तोय ते,
आदि दीर्घ, अंत रगण, हीर छंद, होय ते. ९९

द. पि. पृ. १६

कुल त्रेवीश मात्राओ, तेमां पहेली मात्रा पर अने पछी वण वण मात्रा उमेरतां जतां ताल नांखवा. छ छ मात्राए यति राखवी. चरणना प्रारंभमां गुरु आवे अने अंते रगण गालगा आवे. तेनी आपणी संज्ञासां उत्पापनिका नीचे प्रमाणे थाय :

हीर : गाल दाल' दाल दाल' दाल दाल' गाल गा

आपछी हुं आ वर्गमां महीदीप मूकुं छुं, जोके दलपतरामे तेना तालनी व्यवस्था त्रिकलोधी नहीं पण षट्कलोधी करी छे. आपणे प्रथम तेमनुं लक्षण जोईए :

१७ महीदीप छंद — मात्रा २२, ताल ४

बाविश कळ सकळ अंत, जुगल दीर्घ दीजे,
बार कळ उपर विराम, महीदीप कीजे;
प्रथम उपर खट खट पर, ताल सरस तेमां,
मुणतां पद सरस दिते जुक्ति सरस जेमां. ९५

द. पि. पृ. १५

अर्थात् कुल २२ मात्रा, अंते बे दीर्घ, बार बार मात्राए यति, ताल पहेली मात्राथी शरू धई पछी छ छ मात्राए आवे.

हवे दलपतरामे आमांछ छ मात्राए ताल कहाये छे, पण पठन करतां तरत जणाशे के आमां त्रिकलो जुदां पड़े छे, अने हीर छंदनी पेठे ज वण वण मात्राए ताल नांखी सकाय छे :

દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગાગા

એમ કરી શકાશે. માત્ર એક જ જગાએ એ નહીં બની શકે — છેલ્લી પંક્તિમાં. છેલ્લી પંક્તિનો લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થશે :

લલગાલલ લલલ લગા ગાલ લલલ ગાગા

પહેલી છ માત્રાનાં બે ત્રિકલો નથી પડી શકતાં. પણ એમ તાલ ક્યાંક 'લગીરક' તૂટતાં આપણે રચના સદોષ કહેતા નથી, એટલે હું આને પણ ત્રિકલ રચના જ ગણીશ.

આ રચનામાં એક બીજી શાબત પણ નજરે પડશે. હીર છંદમાં આશ્વી પંક્તિમાં ત્રિકલના બે જ પર્યાયો ગાલ અને લલલ જ આવતા હતા. આમાં તે બે ઉપરાંત લગા પણ જણાય છે. બીજી પંક્તિમાં 'મહીદીપ' શબ્દ આવે છે તે લગાગાલ છે. પણ લગાનો પણ આપણે દાલમાં સમાવેશ કર્યો છે એટલે ઉપર આપેલી ઉત્પાપનિકા બરાબર છે.

પણ આ સ્થાને આપણે ષટ્કલને ત્રિકલ માત્રામેઠ રચનામાં સ્થાન તો આપવું જોઈએ. જેમ ચતુષ્કલ રચનામાં દાલગાલદા અને લદાગાલદાને આપણે બે ચતુષ્કલની જગાએ સ્વીકારતા હતા તેમ અહીં ષટ્કલને બે ત્રિકલની જગાએ સ્વીકારવું જોઈએ. એની સંજ્ઞા દાદાદા કરીશું.

હવે ત્રિકલ રચનાઓમાં હું દિડી લઈશ. 'દલપતપિંગલ'માં કે નર્મદાશંકરના પિંગલમાં કે 'રણપિંગલમાં' આનો નિર્દેશ નથી. તેનું કારણ સ્પષ્ટ એ છે કે આ મરાઠી સાહિત્યમાંથી નવો અપનાવેલો છંદ છે. તેની પિંગલચર્ચા સૌથી પહેલી કે. હ. ધ્રુવે 'પદ્યરચનાના પ્રકારો'ના નિબંધમાં કરેલી છે. તેઓ કહે છે :

"માત્રાબંધમાં અને અક્ષરબંધમાં પ્લુતતત્ત્વને સ્વઘ આપવાનું માન આપણા દક્ષિણી બંધુઓને છે. દિડી એ એક માત્રાબંધ રચના છે. એનું ઉદાહરણ :—

દિડી

મોહકંદ નાંખિ જાય કોં ડડી તું —
તરુડાઢ ? પંચિ ! બાઢ છાં હજી તું,
મધુર કિલકિલાટ માન સાંજ બ્હાળે
વિવિધવરણ મેઘશરણ કોં ન માળે ?

આમાં દાલ સંધિની પાંચ આવૃત્તિ પછી 'ચ' સંધિ આવે છે. એ 'ચ' સંધિનું પ્રથમ ટુકલ પ્લુત બોલવાનું છે, માટે ત્યાં ધીર્ઘ સ્વરનો ઉપયોગ અર્થાપન્ન

છે. 'ચ' સંધિનું બીજું દુકલ ચરણને અંતે હોવાથી પૂર્વના દીર્ઘનો પ્રતિધ્વનિ બની દીર્ઘ કિંવા ગુરુ જ હોવો ઇષ્ટ છે. આ રીતે દિંદીના ચરણમાં દાલ સંધિની પાંચ આવૃત્તિ પછી બે ગુરુ સિદ્ધ થાય છે. એમાંનો ઉપાન્ત્ય ગુ પ્લુત છે." (સા. વિ. ૨, ૩૦૫)

અહીં એક સાથે ષળા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રથમ તો એ કે દિંદી સિવાય ગુજરાતીમાં જે જે માત્રામેલ રચનાઓ પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં ક્યાંઈ પ્લુત આવતો જ નથી? બીજો એ કે જો પ્લુત કહેવો હોય તો સાથે સાથે કેટલી માત્રાનો પ્લુત એ પણ કહેવું જોઈએ. અને ઉપાન્ત્ય ગુરુ પછી જે બીજો ગુરુ આવે છે તે માત્ર પ્રતિધ્વનિ માટે જ છે, અને પોતે પણ પ્લુત નથી? અને સૌથી મહત્ત્વનો પ્રશ્નો તો એ છે કે મરાઠીમાંથી જે દિંદી છંદ ગુજરાતીમાં લીધો છે તેનું મૂળ સ્વરૂપ દાલનાં જ આવર્તનો છે કે કંઈ જુદું? આ બધા પ્રશ્નો જાતિ છંદોના મેલમાં હું હાથ લઈશ. હમણાં તો કે. હ. ધ્રુવે જે કંઈ કહ્યું તે રજૂ કરવું એટલો જ ઉદ્દેશ છે. તેમના પ્રમાણે દિંદીની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણ થાય :

દિંદી : દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગાગા

જેમાં ઉપાન્ત્ય ગુરુ પ્લુત છે. તેના પર તાલ કે. હ. ધ્રુવે નથી કહ્યો પણ તાલ સ્પષ્ટ છે એટલે મૂક્યો છે. આ સંવંધો વર્વે અને સદગત નરસિંહરાવે ચર્ચા કરી છે પણ તેનું સ્થાન મેલની ચર્ચામાં છે, અહીં નથી. અહીં તો માત્ર એક ત્રિકલ રચના તરીકે આ છંદ સ્વીકારાયો છે તે તરફ ધ્યાન ઝેંચવાનો જ ઉદ્દેશ છે. અહીં ત્રિકલ રચનાઓ પૂરી કરું છું, અને પંચકલ રચનાઓ હાથમાં લઉં છું.

પંચકલ રચનાઓમાં સૌથી પહેલો ગુજરાતી પિંગલોએ નહીં આપેલી મદનાવતાર નામની રચના લઉં છું. 'કવિદર્પણ' (ઉલ્લાસ, ૧, ૨૨, ઉદા. ૩૭) અને 'છન્દોનુશાસન' વન્ને એ આપે છે. એની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

મદનાવતાર : દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા

અર્થાત્ પંચકલ દાલદાનાં ચાર આવર્તનોનો એક પક્ષિ. આ વિશે વિશ્લેષ કહેવા પહેલાં હું વન્ને પ્રયોમાંથી તેનાં ઉદાહરણો આપું છું :

રોસગુહગિરિસવિસમચ્છિમુચ્છંતણ
પલયજલણમિ ગયણંમિ ગચ્છંતણ।

સંમિતમ્મંતરદ્વયયણનલિણે સ્વણે
કો સ્તમો હુઝ મયણાવયારક્લણે ॥ ૩૭॥

કવિદર્પણ, ૮૫

ગિજ્જંતિ ગીઈઓં પિજ્જંતિ મદ્રાઓં
નચ્ચંતિ વેસાઓં પરિહસિઅકેસાઓં ।
એવમન્નોપરિરંભણાસારાણ
કીલંતિ રામાઓં મયણાવયારાણ ॥

છન્દોનુ૦ પૃ. ૩૩૪

બરાબર પાઠ કરતાં જણાશે કે 'કવિદર્પણ'ના દૃષ્ટાન્તમાં સર્વત્ર દાલદા સંધિ વેસી જશે. આવી રીતે : પલયજલ, ણંમિગય, ણંમિગ, ચ્છન્તણ વગેરે. પણ 'છન્દોનુશાસન'નું પઠન કરતાં દાલદા સિવાયના પંચમાત્રક સંધિઓ તેમાં ભઠેલા જણાશે. સ્પષ્ટ પંચકલો દર્શાવવા હું સંધિઓને લગાત્મક રૂપમાં મૂકું છું :

ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ લલગાલ
ગાગાલ ગાગાલ લલલલલ ગાગાલ ।
ગાલગા ગાલલલ ગાલગા ગાલગા
ગાગાલ ગાગાલ લલગાલ ગાલગા ॥

અહીં દાદાલ અને દાલદા બન્ને સંધિઓનું મિશ્રણ જણાશે. આવાં મિશ્રણો થઈ શકે કે કેમ એ ચર્ચા મેઢના અંગની છે, તે આપણે આગળ કરીશું.

આની પછી હું ગમક લઉં છું. વપરાટની દૃષ્ટિએ આ મહત્ત્વનો નથી, અને વહુ જ ટૂંકો છે, છતાં એના સંધિના સ્વરૂપની સ્થાતર તેને લઉં છું. તેની ઉત્થાપનિકા :

ગમક : દાદાલ

એટલી જ થાય. દલપતરામ તેનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

૧ ગમક છંદ — માત્રા ૫, તાલ ૧

કઠ બાળ, પદ જાળ, તે ગમક, પદ સમક. ૧

ત્રીજી જ, કઠ કીજ, ત્યાં તાલ, સંભાલ. ૨

અર્થાત્ પાંચ માત્રાનું ચરણ, તેમાં ત્રીજી માત્રા ઉપર એક તાલ. હવે હું પ્રસિદ્ધ મૂળના લઉં છું. તેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

મૂળના : દાલદા દાલદા' દાલદા દાલદા' દાલદા
દાલદા' દાલદા ગા

દસ દસ માત્રાએ યતિ અને દાલદાનાં સાત આવર્તનો પછી એક ગુરુ એમ એક ચરણ થાય. હું તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે નરસિંહની કહી લઉં છું,

નિરક્ષને ગગનમાં કૌણ ધૂમી રહ્યો,
તે જ હું તે જ હું શબ્દ બોલે;
શ્યામના ચરણમાં ઇચ્છું છું મરણ રે
અહીંયાં કોઈ નધિ કુષ્ણ તોલે.

ન. કા. સં. પૃ. ૪૮૪

આમાં સ્પષ્ટ રીતે દાલદાનાં આવર્તનો છે. પણ 'અહીંયાં' શબ્દમાં લદાદા આવે છે, એ નોંધવા જેવું છે.

પંચકલના કુલ ત્રણ પર્યાયો થાય : દાલદા, લદાદા, દાદાલ. તેમાં ગમકમાં આપણે દાદાલ સંધિ જોયો પણ તે વહુ ટૂંકો છે, અને તેમાં દાદાલનું એક જ આવર્તન થાય છે, તો હવે બે આવર્તનવાળો દીપક લઈએ :

દીપક છંદ—માત્રા ૧૦, તાલ ૨^૧

દસ માત્રિકા દેશ,
ગુલ અંત ગણિ લેશ;
દીપક નકી નામ,
છે છંદ સુલધામ. ૩૦

ત્રીજી અને આઠ,
ત્યાં તાલનો ઠાઠ;
પણ પાંચમી માત્ર
તે લઘુ તળું પાત્ર. ૩૧

દ. પિ. પૃ. ૯

અહીં તાલ વહુ અટપટી રીતે બતાવેલો છે. ત્રીજી પછી આઠમી ઉપર તાલ કહ્યો છે એટલે પાંચ માત્રાને અંતરે તાલ ઠયો અને સંધિ પંચકલ યો. પઠનથી તરત સમજાશે કે ઉત્થાપનિકા

દીપક : દાદાલ દાગાલ
એ પ્રમાણે છે.

૫. મૂળમાં ૩ તાલ છપાયા છે તે દેખીતો પાઠદોષ છે.

પંચકલના અહીં આવતા ત્રણ સંધિઓ દાલદા લદાદા અને દાદાલ દાદા એક જ પંક્તિમાં આવી શકે કે નહીં એ પ્રશ્ન મેળનો છે, જે આપણે પંચકલ છંદોના મેળનો ચર્ચામાં હાથ ધરીશું.

એ પછી આપણે સપ્તકલ સંધિના છંદો લઈએ. તેમાં પ્રથમ હરિગીત લઈએ છું :

હરિગીત : દાદાલદા દાદાલદા દાદાલદા દાદાલદા

આ સંધિમાં બે તાલ છે એ એની વિશેષતા છે. તેમાં યતિ ચૌદમી કે સોઢમી માત્રાએ આવે છે. આપણે દલપતરાનું લક્ષણ લઈએ.

૨૦ હરિગીત છંદ — માત્રા ૨૮, તાલ ૮

કલ સકલ અઘ્ઠા વી શ માં, ગુરુ અંતમાં એ રીત છે,

શળગાર કે રત્ને જતી, મનહરણ તે હરિગીત છે.

ત્રીજી ઉપર પછિ ત્રણ ચતુર પર, એમ આઠે તાલ છે,

તે તાલમાં જો જગણ તો, ન કહીશ છંદ રસાલ છે. ૧૦૫

દ. પિ. પૃ. ૧૭

પહેલો તાલ ત્રીજી માત્રા ઉપર આવે, અને પછી ત્રણ અને ચાર એમ એક પછી એક ઝમેરતાં જે માત્રાઓ આવે તે ઉપર તાલ પડે. એટલે કે ૩ ૬ ૧૦ ૧૩ ૧૭ ૨૦ ૨૪ અને ૨૭ એ માત્રાઓ ઉપર તાલ પડે, એંતે ગુરુ આવે, સોઢ કે ચૌદ માત્રાએ યતિ આવે. ઉપરના છંદમાં ૧, ૨, ૪ પંક્તિઓમાં ચૌદમી માત્રાએ યતિ છે, અને ત્રીજી પંક્તિમાં સોઢમી માત્રાએ યતિ છે, જે વધી અલ્પવિરામથી દર્શાવેલી છે. આની પહેલી બે માત્રા છોડી નર્મદાશંકરે નવો હરિગીત રચ્યો છે :

વિષમહરિગીત : દાલ દા દા દાલ દા દા દાલ દા દા દાલ દા

અહીં સંધિ દાદાલદા ને બદલે દાલદાદા થાય છે, જે સપ્તકલનો એક ભિન્ન પર્યાય જ છે. બન્ને પ્રકારોનાં મિશ્રણ થાય છે. આ છંદને નરસિંહરાવે વિષમ-હરિગીત નામ આપ્યું. નરસિંહરાવે એક સ્વંદ્રહરિગીત નામની નવી રચના પ્રયોજી છે તે જોઈએ :

ઠુછઠી ઝલ્લાસથી

સિન્ધુ-ઊર પર રાજતા

હસે ઝજ્જલ હાસથી

અગળ તરંગો આજ આ; ૧

સ્મરણસંહિતા પૃ. ૧

वेनी उत्थापनिका नीचे प्रमाणे थाय :

दालदादा	दालगा
दालदादा	दालगा
दालदादा	दालगा
दा दालदादा	दालगा

बीजी एक वैचित्र्यमय रचना जोई जेने श्री खबरदारें भिन्नहरिगीत कहेली छे.

ओ मेघ वृष्टी लावजे
तुज रेल अहि रेलावजे !

गडगड करी,
भडभड भरी,

रणवाद्य तुज वगडावजे ! —

घरणी विशे कई तापना संताप छे,
पूठे पड्यां मनहरमुखी कई पाप छे;
ए सर्वने तुज रेलमां घसडी जई होमावजे;
ओ मेघ ! कर कर वृष्टि ! दुर दुर सर्व ए व्हेवडावजे.

‘मेघने,’ विलासिका

स्पष्ट रीते आमां सप्तकल संधिनां भिन्नभिन्न संस्थानां आवर्तनो छे. एम आ रचनानुं पृथक्करण सरल छे.

आनाथी अर्ध संस्थानी मात्रानी पंक्तिनो उधोर छंद छे, पण तेनो संधि हरिगीत करतां जरा भिन्न छे. ए संधि छे दादादाल. आपणे दलपत-रामनुं लक्षण पहेलुं लईए :

१० उधोर छंद — मात्रा १४, ताल ६

। । । । । । । । । । । । । । । ।
मात्रा चौदनुं पद मान, गुल अंते उधोर प्रमाण;

ताळो एक त्रण शर आठ, दश ने बार पर पण पाठ. ५६

द. पि. पृ. ११

एक पंक्तिमां चौद मात्रा, अंते गुह लघु आवे, अने ताळो १, ३, ५, ८, १० ने १२ मात्राओ पर पडे. आ रीते एनी उत्थापनिका नीचे प्रमाणे थाय :

। । । । । । । । । । । । । । । ।
दा दा दा ल दा दा गा ल

स्पष्ट रीते आ सप्तकल छे, पण हरिगीतना सप्तकलमां बे ज ताल हुता, आमां दलतपरामे त्रण ताल नाख्या छे. ते हुं मानुं छुं के बघी सप्तकल

રચનાનો સમગ્ર રૂપે વિચાર નહીં કરવાનું પરિણામ છે. જો હરિગીતની પેઠે આ ઉપર તાલ નાચવા હોય તો ^૧દા ^૧દા ^૧દા ^૧લ એમ તાલો પડે. આનાથી પણ ટૂંકો, આના અર્ધ જેટલો કંતા છંદ દલપતરામે આપેલો છે, તેમાં આ જ સંધિ છે, પણ તાલ મેં અહીં સૂચવ્યા પ્રમાણે (૧ટલે કે ^૧દા ^૧દા ^૧દા ^૧લ) છે. છંદ મેં ક્યાંય વપરાયો જોયો નથી પણ માત્ર સરલામણી માટે લઈ છું:

૩ કંતા છંદ — માત્રા ૭, તાલ ૨

^૧મુનિ ^૧કઠવત, ^૧ગુરુ ^૧લઘુ ^૧અંત, ^૧કંતા ^૧છંદ, ^૧છે ^૧સુલકંદ. ૨૦

પૃથ્વી પાંચ, જ્યાં કઠ વાંચ, ત્યાં ધર તાલ, મણિ સંમાલ. ૨૧

દ. પિ. પુ. ૮

તાલ પૃથ્વી ૧ટલે પહેલી અને પછી પાંચમી માત્રા ૧ છે.

સપ્તકલ સંધિના કુલ ચાર પર્વાયો થાય. તેમાં દાદાલદા હરિગીતમાં આવે છે. દાલદાદા સ્વંદહરિગીતમાં આવે છે. દાદાદાલ ઉઘોરમાં આવે છે. અને બાકી રહેલ લદાદાદા તે હરિગીતમાં અને સ્વંદહરિગીતમાં મિશ્રણ તરીકે આવે છે.

માત્રાસંધિઓમાં આટલા જ સંધિઓ આવે છે. તેમાં સૌથી સાદો ત્રિકલ છે, અને સૌથી અટપટો સપ્તકલ છે.

આ ઉપરાંત અહીં આવી ગયેલા છંદોનાં મિશ્રણોથી નવા છંદો બને છે તે હવે જોઈએ.

મિશ્રણોમાં સૌથી પહેલો કુંડલિયો દલપતરામ લે છે:

૩૭ કુંડલિયા છંદ — માત્રા ૧૪૪.

કુંડલિયો કરતાં કરો, આદિ દોહરો એક,

વઝતી ચોથા ચરણને, ઉલટાવો ધરિ ટેક;

ઉલટાવો ધરિ ટેક, કાવ્યનાં ચાર ચરણ સમ,

ચરણ રચો શુભ ચાર, છ પદ ધાશે સર્વજ્ઞાં ત્યમ;

પ્રથમ ચરણનો પ્રથમ, શબ્દ છેવટ જો મઝિયો,

છે તે રૂઢો છંદ, કહે કવિજન કુંડલિયો. ૧૭૫

દ. પિ. પુ. ૨૭

આમાં દોહરાનું અને રોઝાનું મિશ્રણ છે. તેમાં દોહરાનાં બે દલ આવે છે અને રોઝાની ચાર પંક્તિઓ આવે છે. દોહરાના ઉત્તરાર્ધનો છેલ્લો યતિસ્વંદ દાદા દાદા ગાલ ૧ટલો ભાગ રોઝા શરૂ થતાં તેમાં ફરી આવે છે. એમ કરવાને

પૂરી સગવડ છે કારણ કે રોઢાનો પહેલો યતિલંડ બરાબર એ જ પ્રમાણે છે. છેલ્લે કહ્યું છે કે એ રોઢાના અંતમાં દોહરાના પ્રથમ ચરણનો પ્રથમ શબ્દ મૂકવો. એને માટે દલપતરામે આપેલું દૃષ્ટાન્ત અહીં ઉતારું છું :

નહિ ઢોલે જો નાગ તો, નહિ વંશીનો નાદ,
જંગમ જન થિર થાય નહિ, મુણિ કવિતાનો સાદ;
મુણિ કવિતાનો સાદ, મરદ માદા નહિ ઢોલે,
નહિ કવિતા તે ઠામ, બરાબર બકરો બોલે;
કહે કવિ દલપતરામ, નામ ધિક્કોટું સ્કોલે,
ધિક્કો વંશી વાનાર, નાગ મુણિ જો નહિ ઢોલે. ૧૭૬

એજન પૃ. ૨૭-૨૮

સરી રીતે રોઢાને અંતે દોહરાના પ્રારંભનાં બે ચતુષ્કલો આવે છે અને તેમાં અર્થને અનુકૂળ રીતે શબ્દોનો ક્રમ પણ બદલાય છે તે આ દૃષ્ટાન્તમાં જણાશે. અહીં બે રચનાઓ જુદીજુદી રહેતી નથી પણ રહેણાઈને એક થઈ જાય છે, તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. દોહરાનો છેલ્લો યતિલંડ રોઢામાં ફરી આવ-વાથી રચનાઓ મિશ્ર છતાં એક થઈ જાય છે, અને પ્રારંભના અને છેવટના શબ્દો એક થવાથી આમાં છંદને એકત્વ મળે છે. ચારણી રીતે પઠન કરવાને આ છંદ બહુ જ અનુકૂળ છે.

ગુજરાતી પિંગળોમાં કુંડલિયાનો આ એક જ પ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે પણ આવાં મિશ્રણો બીજા છંદોનાં પણ થાય છે. આને જ મળતી મિશ્ર રચના કુંડલિની છે તેમાં આર્યા અને રોઢાનું મિશ્રણ આવે છે. હું માનું છું દલપતરામે આપેલી રચનામાં દોહરો પુલ્લિંગ છે માટે એ રચનાને કુંડલિયો કહ્યો છે, અને આ રચનામાં પ્રથમ આર્યા સ્ત્રીલિંગ છે એટલે આને કુંડલિની કહી છે. સરી રીતે પહેલીને દોહરા-કુંડલિયો, અને બીજીને આર્યા-કુંડલિની કહેવી જોઈએ. પહેલીમાં દોહરાની જગાએ સોરઠા જેવી દોહરાની બીજી રચના આવી શકે છે, અને એ જ રીતે આર્યાકુંડલિનીમાં આર્યા જેવી ગીતિ ઉપગીતિ વગેરે રચનાઓ પણ આવે છે. કુંડલિનીનું લક્ષણ ‘રણપિંગલ’માં નીચે પ્રમાણે છે:

૨૨. કુંડલિની, કુંડલિણી (આર્યા-કુંડલિની) માત્રા ૧૫૩

ધરિને પ્રથમ જ આર્યા અંત પદ્ધતિ કુંડલી ફરી કરજો;
તેમ થતાં રોલા પદ, સરખું આવે ત્યમ જ ધરજો;
સરખું આવે ત્યમ જ, તમે પછિ રોલા રચજો;
તેમાં કલ્પ ચોવીશ, નિયમસર રચવા મચજો;

આદિ રચેલા બોલ, ઉચારો અતે ફરિને;

રચજો કુંડલિની જ, પ્રથમમાં આર્યા ધરિને. ૨૦૦

રણપિંગલ ૧, પૃ. ૧૮૨-૩

આ ઉપરથી જણાયું હશે કે આમાં રચનાની મુખ્ય સ્ત્રૂવી એ છે કે જે સ્વતંત્ર છંદો, પહેલાના અંત્ય પદના બીજાના આદિમાં થતા આવર્તનથી જોડાઈ જાય છે, અને બીજાના અંતમાં પહેલાના આદ્ય ચરણના શબ્દો ફરી આવી એક આશો સુવદ્ધ છંદ બને છે.

દલપતરામે પિંગલમાં તો એક જ કુંડલિયાનો પ્રકાર આપેલો છે પણ તેમનાં કાવ્યોમાં એક બીજો પ્રકાર મળી આવે છે તેને કુંડલિયા-તોટક કહીશું. પ્રથમ તેનું લક્ષણ 'રણપિંગલ'માંથી લઈ છું:

૧૩. કુંડલિયા-તોટક, માત્રા ૧૧૨

તેર અને અગિયારનાં, ચરણ રચીને ચાર;

એમ કરીને દોહરો, તે પર તોટક ધાર.

ઘર તોટક તે પર પ્રેમ ધરી, ઝલટી તુક ચોથિ દુહાની કરી;

રચ તોટક કુંડલિયા સરસા, કવિતા કરિ એમ પછિ હરસા.

ર. પિ. ૧, ૧૪૧

આનો દલપતરામે કરેલો પ્રયોગ :

ઘાવ ટલે તરવારનો, તીર તળો પણ તેમ;

કદી ન રુક્ષે કથનનો, જીવ કપાયો જેમ;

જ્યમ જીવ કપાય રુક્ષાય નહીં, કથનોનિ પિડા પણ તેમ કહી;

ઘટમાંહિ કરે જ કલેશ ઘણો, કદિ ઘાવ ટલે તરવાર તળો. ૧૨

'વિજયવિનોદ' દલપતકાવ્ય-૨, પૃ. ૧૮૦

આવી એક બીજી મિશ્ર રચના 'રણપિંગલ' આપે છે, જેનું સામાન્ય નામ ચૂડાળા છે. તેમાં પંચા નામના જાતિછંદ સાથે આર્યાકુલના છંદને જોડવામાં આવે છે. પંચા આ સિવાય અન્યત્ર નોંધાયો નથી. એનું લક્ષણ 'રણપિંગલ' નીચે પ્રમાણે આપે છે. :

પંચા

પૂર્વાર્ધ ૬+૪+૨ ; ૬+૨+ગુ+લ = ૨૩

ઉત્તરાર્ધ ૬+૪+૨ ; ૬+૨+ગુ+લ = ૨૩

મારી રીતે તેની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

પંચા : દાદા દાદા દાદા, દાદા દાદા ગાલ

સરી રીતે આ રોઢા જ છે, માત્ર તેમાં અંતે દાગાને વદલે ગાલ મૂકેલો છે. ઇટલે કે ચૂડાણા રચનામાં પણ રોઢાનો જ પ્રકાર આવે છે. હવે આપણે આ મિશ્ર રચનાઓ જોઈએ.

૨૬ ચૂડાણાપંચાગાહા (આર્યા) કુંડલિની માત્રા ૧૦૩

પંચા એક જ આળી, તે પર ગાહા ધાર,

ચૂડાણાકુંડલિની, એવી છે સુલ્લકાર;

એવી છે સુલ્લકારી, પંચાગાહા તળે મ્લે નામે;

કવિજન કવિતા કરવા, જોડે છે આપને કામે. ૨૦૪

ર. પિ. પૃ. ૧૧૪

આ વિશે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી, પંચાની જગાએ દોહરો કે તેનું કોઈ રૂપાન્તર આવી શકે છે. તેમ જ આર્યાની જગાએ તેનું કોઈ રૂપાન્તર આવી શકે છે. જેમ કે

૨૭ ચૂડાણા ઉપદોહા વિગાહા (સદ્ગીતિ) કુંડલિની માત્રા ૧૦૫

ઉપદોહો રચ એક, જેને કે'છે સોરઠો,

તે પર રાહી ટેક, રાહ વિગાહા શોભતી;

રાહ વિગાહા રૂઢી, જે ઉદ્ગીતી તળે નામે;

ઉપદોહા વીગાહા, ચૂડાણાકુંડલિની વને આમે. ૨૫૦

ર. પિ. ૧, પૃ. ૧૧૫

અહીં સુધીની વધી કુંડલિયા રચનાઓ એક જ પ્રકારના છંદોના મિશ્રણની છે, કેમ જે દોહરા આર્યા રોઢા વધી ચતુષ્કલ રચનાઓ છે. પણ મિશ્ર પ્રકારના છંદોના કુંડલિયા પણ મળે છે. 'છંદઃકોષ' એવા બે છંદો આપે છે: ચંદાયણી અને ચંદાયણી. પહેલો દોહરો અને કામિનીમોહન^૬ જેને આપણે અહીં મદનાવતાર

૬. 'છંદઃકોષ' કામિનીમોહનના લક્ષણમાં તેને રગણ ઇટલે ગાલગાનાં આવર્તનોથી વનેલો કહે છે. મત અસતોદ રમણ સંજ્ઞતયં, (છં. કો. શ્લો. ૧૦) અર્થાત્ રગણ સંપૂર્ણ એવી માત્રાનો કહે છે. ઇટલે 'છંદઃકોષ'ને મતે આ આવૃત્તિસંધિ અક્ષરમેઢ ધાય. પણ આગલ ચંદાયણીમાં અને ચંદાયણીમાં જે કામિનીમોહન આવેલો છે, જેને મેં આહો જ ઉતારેલો છે, તે પાછો રગણાત્મક નથી, તેમાં દાલદા માત્રામેઢી સંધિ આવે છે, ઇટલે મેં એને મદનાવતાર ગણી શકીએ એમ કહેલું છે.

ગળી શકીએ તેનો, અને વીજો આર્યા અને કામિનીમોહનનો બનેલો છે. પહેલાં જોઈ ગયા તે પ્રમાણે છંદનો જાતિ દોહરા અને આર્યા ઉપરથી નિર્ણય થઈ છે. હું દૃષ્ટાન્તો મૂઝામાંથી જ લઉં છું.

ચંદાયણો

સો ચંદાયણુ છંદુ ફુટુ। જહિ ધુરિ દોહા હોઈ।
અઈ કોમલુ જળમણુહરણુ। બુહિયણસંસિય સોઈ॥

બુહિયણહ સંસિયય સોઈ સલહિજ્જાણ
કામિણીમોહણો પુરય પાઠિજ્જાણ।
મત્ત અઢવીસસય જેણ વિરહજ્જાણ
સોવિ ચંદાયણો છંદુ જાણિજ્જાણ॥ ૩૨॥

છંદ:કોષ પૃ. ૫૮

ચંદાયણી

સો ચંદાયણિછંદો જેણ પઢિજ્જાંતિ પઠમ ગાહાઓ।
કામિણીમોહણ પુરયો મત્તા અંસીય સંજુત્તો॥

મત્ત અંસીઈ (જુય) હોઈ નીરુત્તયં
પંચકલ સલ્લ સસિકલ થ સંજુત્તયં।
કામિણીમોહણો પુરય પાઠિજ્જાણ
સોવિ ચંદાયણી છંદુ સલહિજ્જાણ॥ ૩૧॥

એજન, પૃ. 59

કુંડલિયા રચનાનાં બધે લક્ષણો અહીં જઠવાયેલાં છે. પંચકલોનું સ્વરૂપ જોતાં જણાશે કે આ આગળ આવી ગયેલો મદનાવતાર જ છે.

આ સિવાય કુંડલિયા અનેક પ્રકારના થાય છે. પણ અહીં આપો તે જ રચનાઓ સીધી સુંદર છે. છતાં વીજી રચનાઓ કેવી હોય છે તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે દયારામનો એક કુંડલિયો ઉતારું છું.

શ્રી ગુરુ ગોવિન્દ સમરતાં સકલ મનોરથ સિદ્ધ,
સકલ મનોરથ સિદ્ધ ધાય બુદ્ધિ શુભ પ્રકાશો;
મહા મંગલ આનંદ હોય દુઃખ દુઃકૃત નાસે;
જગત ઉત્થાણે જટિત, રચિત આ મનપ્રવોધિની;
રાધાવર રતિકરણિ પ્રીત પરપંચ નિરોધિની;

निरोध करवा चित्तने, दये कयन आ कीध,
श्री गु गोविन्द समरतां सकळ मनोरथ सिद्ध.

बु. का. दो. १, पृ. ६१४

अहीं प्रथम आखा दोहराने बदले दोहरार्थ ज आवे छे. पछो पूर्वोक्त कुंडलियानी पेठे ज चार पंक्तिनो रोळा आवे छे. पण उपसंहार त्यां नथी थतो. रोळा पछो फरी आखो दोहरो आवे छे, जेमां दोहरानुं आद्य दल आखुं उत्तरार्थ तरीके आवे छे. आ रचना पूर्वोक्त कुंडलिया जेवी मुन्दर नथी.

पछी छप्पो अथवा छप्पय छंद लईए:

३८ छपय छंद — मात्रा १५२

छपय छंद करनार, प्रथमनां चार चरणमां,
कळा करो अगियार, अने वळि तेर वरणमां;
पंचम पद पण तेर, आदि कळ उभय वधारो,
ते ऊपर पण तेर, छठुं पण एम सुवारो;

कळ प्रथम उपर चच्चार पर, ताळ चार पद आणजो;

पछिमां बे कळने बेवडुं, दुहा प्रथम पद जाणजो. १७९

द. पि. पृ. २८

आमां पण रोळा आवे छे, जो के दलपतरामे ए नामनो उल्लेख कयों नथी. चार रोळानां पद पछी, आपणे आगळ जोई गया ते उल्लाळो आवे छे ए छप्पानुं स्वरूप छे. आ पण मुन्दर मिथण छे. रोळानी पछी लांबी उल्लाळानी पंक्तिओ उपसंहार करवामां बहु सारी रीते उपयुक्त थाय छे.

आ पछी दलपतराम चंद्रावळा आपे छे:

३९. चंद्रावळा छंद — मात्रा ११८

चरणाकुळनुं चरण रचीने, दुहा उत्तरपद देख,
बे चरणो तो एम वतावी, पछि कुंडलि पण पेख;
पछि कुंडलि पण पेखि बिचारो, चार चरण चरणाकुळ धारो,
मन रच चंद्रावळा मचीने, चरणाकुळनुं चरण रचीने. १८१

द. पि. पृ. २९

लक्षणमां आवता प्रथम चरणाकुल शब्द आगळ निशानी करी नीचे टीप आपी छे के “चरणाकुळना चरणने अंते एक गुस्वाळुं के बे लघुवाळुं सोळ

માત્રાનું ચરણ પળ નમે.” ચરણાકુળનું આટલું લક્ષણ લઈ લઈએ એટલે ત્યાં પાછળ ચતુષ્ફલોનાં ચાર આવર્તનો માત્ર રહે છે. સ્ત્રી રીતે ત્યાં ચરણાકુળ છે જ નહીં. એ છંદ સ્ત્રી તો છેલ્લી માત્રા સંકિત થયેલો ચોપાયો છે:—

। । । । । । । ।
દાદા દાદા દાદા દાદા । દાદા દાદા દાદા માલ

એટલે આ ચંદ્રાવળા છંદ ચોપાયો અને ચરણાકુળનું મિશ્રણ છે એમ કહેવું જોઈએ.

આમાં કુંડલી કરવાની કહી છે અને આ છંદોમાં વધે આવશ્યક સ્થળે કુંડલી છે. પણ ‘રણપિગલ’ કહે છે કે કુંડલી આવશ્યક નથી. પ્રથમ તો ‘રણ-પિગલ’ આ નામ સામે પણ વાંધો લે છે. તે કહે છે: “ગુજરાતીમાં હાલ જે ચંદ્રાવળા નામ કહેવાય છે તે અશુદ્ધ છે. ‘છંદ:કામદુધાવત્સ’માં એનું નામ ચંદ્રાવલી લખ્યું છે. ચંદ્ર + આલી અથવા આવલી એટલે ચંદ્રાલી અથવા ચંદ્રા-વલી નામ આપ્યું છે. તેમાં કુંડલી વાળવાનું અથવા પ્રથમ ચરણ જેવું જ છેલ્લું એટલે આઠમું ચરણ લાવવું એવો નિયમ કયો નથી.” (રણપિગલ ૧, પૃ. ૧૪૨) અને એવા કુંડલી વિનાના ચંદ્રાવળા પણ મળે છે, જેનો પ્રસિદ્ધ દાસલો કાઠીદાસના ધ્રુવાસ્થાનના ચંદ્રાવળાનો છે:

શ્રી ગુ ગોવિન્દને વરણવું, પ્રેમશું લાગું પાય,
આરાધૂં અવિનાશી એવા આદિ નિરંજન રાય;
આદિ નિરંજન અકલ સ્વરૂપ, રામે સ્ત્રીધાં રમવા રૂપ,
સૃષ્ટિ નિપાવા થઈ મનસાય, સુમટ થઈ પોઢધા જલમાંય

જે જે વૈકુંઠરાય. ૧

વૃ. કા. દો. ૧, પૃ. ૬૦૫

અહીં પહેલો પંક્તિ દોહરાની, બીજી ચોપાયની, અને પછીની ચોપાઈની છે. ચોપાયના અંત્ય સંહના શબ્દો પાછળ આવતી ચોપાઈમાં ફરી આવે છે, પણ અંતે કુંડલી નથી. એટલે આને કુંડલિયા રચના કહી શકાય નહીં અને ઉપરનો દાસલો વતાવે છે તેમ આ રચનાના પણ ભિન્નભિન્ન પ્રકારો છે.

અહીં સુધી આપણે બે જુદા જુદા કડીબદ્ધ છંદોનાં મિશ્રણો કે જોડાણો જોયાં. પણ આવી કડીઓનાં નહીં પણ તેનાં દલોનાં મિશ્રણોના બે દાસલા મળે છે તે લઈએ. બન્ને ‘છંદ:કોષ’માં મળે છે. પહેલો દાસલો હું ચૂડામણિનો લઉં છું: તેમાં પ્રથમાર્ધમાં દોહરો આવે છે, અને ઉત્તરાર્ધમાં આર્યાનો ઉત્તરાર્ધ આવે છે:

પુવ્વદ્વડ પહિ દોહદડ । પચ્ચદ્વડ ગાહાળ ।

ચૂડામણિ જાણિજ્જડ મજ્જે સયલાળ છંદાળ ॥ ૪૮ ॥

છંદ:કોષ

આની ઉત્થાપનિકા (જગ ગવ ળું બેકી સ્થાન સ્થાસ જગાવતો નથી.) આમ થાય :

ચૂડામણિ : { દાદા દાદા દાલદા દાદા દાદા ગાલ
દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા લ દાદા ગા

તે પછી વેરાલુ લડે. તેમાં ત્રણ પાદો દોહરાનાં અને છેલ્લું તે આર્યાનું ચોથું પાદ આવે :—

દોહા છંદહ તિત્તિ પય । પદમ સુદ્ધ પદેહુ ॥

પુગવિ ચઉત્થુવિ ગાહપડ । વેરાલુવિ તં વિમાણેહુ ॥ ૩૩

ઉત્થાપનિકા : { દાદા દાદા દાલદા દાદા દાદા ગાલ
દાદા દાદા દાલદા દાદા દાદા લ દાદા ગા

બન્ને દૃષ્ટાન્તોમાં પ્રાસ છે. છતાં પ્રાસની મુશ્કેલી પણ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમાર્દમાં દોહરો છે એટલે અંતે ગાલ આવે. તેની સાથે પ્રાસ મેલવવાને આર્યાનો અંત્ય યતિલંડ છે એટલે અંતે દાગા આવે. એટલે પ્રથમાર્દમાં અંતે હ્રસ્વ જોડીએ, અને ઉત્તરાર્ધમાં અંતે એની સાથે પ્રાસ મેલવવા હ્રસ્વ મૂકી પછી લઘ્વ ઉચ્ચારણ કરવું પડે. એકંદર પ્રાસની જરા મુશ્કેલી રહેવાની એમ હું માનું છું. બાકી આ મિશ્રણ પઠનમાં મુન્દર તો જણાય છે. રચના દોહરાથી વધુ દૂર નથી જતી.

આ પછી પ્રાચીન અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પુષ્કળ વપરાયેલો પણ જૂનો ગુજરાતીમાં જ લુપ્ત થયેલો વસ્તુ કે રડ્ડા છંદ લડે છે. તેના લક્ષણ વિશે જુદાંજુદાં પિંગલોમાં જુદાંજુદા ગણો આપેલા છે, જે ગણપદ્ધતિની અપૂર્ણતા દર્શાવવાનું સારું સાધન થાય, પણ તેમાં નહીં ઋતરતાં હું તેનું સ્વરૂપ મારી યોજના પ્રમાણેનું આપું છું :

વસ્તુ અથવા રડ્ડા
દાલદાદા દાલદાદા લ ।

દાદા દાદા દાલ । દાલદાલદા દાલદાલલ ।

દાદા દાદા દાલ । દાલદાલદા દાલદાલલ ॥

દાદા દાદા દાલદા, દાદા દાદા ગાલ ।

દાદા દાદા દાલદા, દાદા દાદા ગાલ ॥

પહેલું દૃષ્ટાન્ત હરમાન યાકોબી સંપાદિત 'સનત્કુમારચરિત'માંથી લડે છે. એના કર્તા હરિભદ્ર સૂરિ ૧૨મા સૈકાના છે.

તુંગપણમિહ વિહમુ સુકુલીણુ ।

સુસમત્યહ સંતિપર સીલવન્તુ સોહગ્ગમંદિર ।

અહિગમ્મહ દુદ્ધરિસુ ધણસમિદ્ધુ દાણમ્બુસંદિર ॥

જયજળનયણમુહાવણહ ગ યતેય પબ્ભાર ।

આસસેણ અભિહાણુનિવુ આસિ વસુન્ધરસાર ॥

૪૫૯

સનત્કુનારચરિત, પૃ. ૨૬

આ રચના ગુજરાતીમાં ઊતરતાં તેના પહેલા સપ્તકલ સધિની વીપ્સા થઈ, તે સિવાય તેમાં બીજો કશો ફેરફાર થયો નથી :

ચલીંય ગયવર ચલીંય ગયવર ગુડીંય ગજ્જન્ત,

હૂં પત્તહ રોસમરિ, હિણહિણંત હ્ય ષટ્ટ હલ્લીંય ।

રહ ભય મરિ ટલટલીંય મેરુ, સેસુમણિ મહહ સિલ્લીંય ।

સિહં મરુદેવિહિ સંચરીંય, કુંજરીં ચહિહ નરિદ ।

સમોસરણિ સુરવરિ સહિય, બંદિય પઢમ જિણંદ ॥

૧૬

મરતેશ્વરવાદુર્વાલિરાસ, પૃ. ૨

આ રચનાનો અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પુષ્કળ વપરાટ હતો. તે ગુજરાતીમાં શુદ્ધ રૂપે, અને પ્રથમ સપ્તકલની વીપ્સાના વિશેષ લક્ષણ સાથે ઊતરી આવી, પણ પછી, તેનું સ્વરૂપ ધીમે ધીમે ઓઢાલાતું બંધ થયું, અને તેનું એક એક અંગ લુપ્ત થતાં થતાં છેવટે એ આલી લુપ્ત થઈ ગઈ. એક રચના પિંગલમાંથી કેમ લુપ્ત થાય છે, એ વ્યાપાર આ ગ્રંથના અધિકારનો નથી, એટલે હું એ નિરૂપતો નથી પણ એ રસિક વિષય તો છે જ. એ આલી, મેં મારા 'પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો'માં ચર્ચેલો છે (પૃ. ૧૭૭ થી ૧૮૨). આ રચના અત્યારે લુપ્ત થઈ છે પણ મારા સમજવા પ્રમાણે તે પુનરુજ્જીવિત કરવા યોગ્ય છે.

અહીં હું જાતિછંદોનું નિરૂપણ પૂરું કરું છું અને હવે એના મેઢનો વિષય હાથમાં લઈશ.

मात्रामेळ के जातिछंदोनो मेळ

आपणे गया प्रकरणमां जोई गया के मात्रामेळ के जातिछंदोमां अमुक अमुक नियत संख्यानी मात्राना संधिओ होय छे, अने एमांना कोई एक संधिनां अमुक संख्यानां आवर्तनोवी जातिछंदनुं चरण बने छे. आ संधिओ अमुक चार ज छे: चतुष्कल, त्रिकल, पंचकल, सप्तकल. अलबत्ता, कोई कोई जाति-छंदोमां आबुं चरण एक ज संधिनां आवर्तनोनुं बनेलुं न होय एवुं उपलक्ष दृष्टिए जणाय छे, जेम के चोपाईमां दादानां त्रण आवर्तनो आवी छेल्ले गाल आवे छे, जे देखीती रीते चतुष्कल नवी, पण पंक्ति मुख्यत्वे कोई एक ज संधिनां आवर्तनोनी छे एटलुं तो आपणे कही सकीए छीए. आ नियत-संख्य मात्राना संधिनां नियत संख्यानां आवर्तनो ए ज आ प्रकारने वृत्तोवी व्यावृत्त करे छे, जे वृत्तो अनावृत्तसंधि छे. जातिछंदोना मेळ पकडवामां आ सामान्य लक्षण बहु सूचक छे.

आ संधिओ विंशे बीजो एवो नियम ए छे के आ संधिओ पंक्तिमां छूटा पडता होवा जोईए एटले के दरेक संधि स्वतंत्र अक्षरधी शरू थतो होवो जोईए, तेनी पहली मात्रा आगला संधिना अंत्याक्षरमां भळेली न होवी जोईए. आ नियम घणों महत्त्वनो छे, अने अने प्रवान लक्षणोमां गणवो जोईए. खरं तो एम न थाय तो संधिओ छूटा न ज पडी शके, छूटा न पडे एटले संधिनां आवर्तनो ज प्रतीत न थाय. संधिओ आधाक्षरधी शरू थवानो नियम आवश्यक न होय तो हर कोई मजकुरमां आपणे गमे ते संधिनो आरोप करी सकीए. दाखला तरीके पंदर मात्राना कोई वाक्यने आपणे त्रण चतुष्कलो अने गालनुं बनेलुं, के पांच त्रिकलोनुं के त्रण पंचकलोनुं बनेलुं के बे सप्तकलो अने एक लघुनुं बनेलुं एम गमे ते रीते घटावी सकीए. आ नियम पण घणुं ज सूचक लक्षण छे.

पण आ बन्ने लवणो जे मेळनुं सूचन करे छे तेना स्वरूपनुं सूचन, एक रीते दलपतरामे तालनी व्यवस्था करी, करी आपेलुं ज छे. आ दरेक संधिमां मुक अमुक स्थाने ताल छे, अने ए ताल संधिनी नियत मात्रा उपर ज पडवो जोईए. संधिओ अलग राखवानुं कारण तालनी मात्रा ताल भाटे उप-लभ्य — खुल्ली राखवी ए छे. अर्थात् जातिछंदोना नियमो तालना रक्षण भाटे छे. आधी जातिछंदोना मेळ तालमां होवानुं आपणने प्रबळ सूचन मळे छे.

અને આ સંધિઓ અનુક્રમિક માત્રાના જ કેમ છે? — ચાર, ત્રણ, પાંચ, સાત માત્રાના જ કેમ છે? એ સંધિઓની માત્રા અનુક્રમિક સંખ્યાની છે, એવા કેવળ સંખ્યામાનમાં કોઈ સંવાદની શક્યતા હોઈ શકે નહીં. માત્ર સંખ્યાના આકલનમાં જ પદ્યની હૃદયતા રહેલી હોત તો આ ચાર જ સંખ્યાથી મિશ્ર અનેક સંખ્યાના સંધિઓ બન્યા હોત. પણ એમ નથી. કેવળ સંખ્યામાન એ તો પદ્યના આકલનમાં અપ્રસ્તુત છે અને તેથી વિભેષક પણ થઈ શકે. આપણો કવિતાપઠનનો અનુભવ તો એવો છે કે તેના પદ્યપઠનમાં કોઈ સંખ્યાનું આકલન થતું હોતું નથી. વસંતતિલકાના પઠનમાં પક્ષિમાં ચૌદ અક્ષર આવે છે એનું પઠનમાં પ્રતીત થતું નથી, એ સંખ્યા તો આપણે પછીથી પઠનસંસ્કારોના પૃથક્કરણવ્યાપારથી ધીધી કાઢીએ છીએ. તેવું જ જાતિપઠનનું છે. એટલે આ સંખ્યાઓનો પદ્ય સાથેનો સંબંધ કોઈ સંખ્યા તરીકેનો નથી પણ કોઈ હિતર તત્ત્વનો છે.

આ તત્ત્વનું સૂચન આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે તાલમાંથી મળે છે. આપણે જોયું કે સંધિઓ બંધ તાલને માટે માત્રા ધુલ્લી રહે તેવી રીતે યોજાયેલો હોય છે. આ તાલ શબ્દ સહેજે આપણને સંગીતના તાલનું સૂચન કરે છે. વળી આપણા જાતિરચનાના ચારેય સંધિઓની માત્રાસંખ્યા પણ સંગીતના તાલોનું સૂચન કરે છે. જાતિરચનાના સંધિઓ ચાર માત્રાના, ત્રણ માત્રાના, પાંચ માત્રાના અને સાત માત્રાના છે. તો આ માત્રાસંખ્યાની બરાબર વનર્ણો માત્રાના તાલો સંગીતમાં મળી રહે છે. સંગીતમાં આ માત્રાનો લાવળી તાલ છે, છ માત્રાનો દાદરો તાલ છે, દસ માત્રાનો જાપ તાલ છે, અને ચૌદ માત્રાનો દીપચંદી તાલ છે. અર્થાત્ સંગીતના અંપર કહેલ દરેક તાલમાત્રામાં પદ્યરચનાના બધા સંધિઓ મારી રહે છે: લાવળીમાં બે ચતુષ્કલ સંધિઓ, દાદરામાં બે ત્રિકલો, જાપમાં બે પંચકલો, અને દીપચંદીમાં બે સપ્તકલ સંધિઓ. પદ્યરચનાનો તાલ સામાન્ય રીતે તાલોના રૂપોને કે કોઈ એ વસ્તુના આઘાતથી થતા થડકારાના રૂપોને કે છેવટે અવાજના થડકારાના રૂપોને છે. હું વિદ્યાર્થી હતો ત્યારે તો જાતિરચનાનો પાંચમે હાથથી તાલો દર્શાવે કરતા. અત્યારે પણ કદાચ કોઈ નિશાલમાં એ પ્રયાસ ચાલુ હશે. પિંગલમાં માત્રામેળ રચનાના તાલો તાલો દર્શાવે જ બતાવતા. અને જાતિહંદોના પઠન ઉપર ધ્યાન આપતાં જણાશે કે તેમાં તાલ અવાજમાં થડકારાથી કે ભારથી બતાવાય છે. તેથી પદ્યના તાલને પદ્યમાર પણ કહે છે. તો સંગીતના તાલનું પણ બાહ્ય સ્વરૂપ આવું જ છે. એવું કહે છે: "તાલ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ તો એવો છે કે, બંને હાથે તાલો આપવો. એ જ અર્થ ગાયનવિદ્યામાં સ્વીકારવામાં આવેલો છે. ... તાલ

શબ્દની ગાયનવિદ્યાને લગતી વ્યાખ્યા કરીએ તો એવી રીતે થઈ શકે કે, મુકરર કરેલા કાઢને અંતરે બંને હાથથી તાઢી આપવી, અથવા બીજી કોઈ રીતે ટકોરો કે આઘાત કરવો તે.” (મા. વા. પા. પુ. ૧, વિ. ૧૫૦ ૬૭) આ રીતે ભિન્ન-ભિન્ન સંધિજાની માત્રાસંખ્યા અને સંધિમાં આવતા તાલનું સ્વરૂપ વસ્ત્રે આપણને પદ્યસંધિતાલનું સંગીતતાલ સાથેનું અનુસંધાન સૂચવે છે. અને આટલા સ્પષ્ટીકરણ પછી આપણને એ અનુસંધાનની નિષ્પત્તિ તરત સમજાય છે. કોઈ પણ ગાયક ઉપરના કોઈ તાલમાં કોઈ ગીત એટલે વાઙ્મય રચના ગાતો હોય ત્યારે એની વાણી પણ એ ગીતની તાલબદ્ધ યોજનાને અનુકૂલ થાય, તેની સાથે સારૂપ્ય સાથે એ સ્વાભાવિક છે. અને એ અનુકૂલતા કે સારૂપ્ય એજ સંધિવદ્ધતા. સંગીતના તાલમાં કાલમાત્રાની અમુક અમુક યોજના કે આકૃતિ આવતી હોય છે, અને વાણી એ કાલમાત્રાને નિયત પદ્ધતિએ વાઙ્મય માત્રાથી પૂરે એમાંથી સંધિ થાય. લાવળી તાલની એક કાલમાત્રા વાણીના લઘુથી પુરાય અથવા બે કાલમાત્રાઓ બે લઘુથી કે એક ગુરુથી પુરાય, તો લાવળીની આઠમાત્રાઓ બે ચતુષ્કલ સંધિઓથી પુરાય. જેમ રંધોઢી પૂરનાર, કલ્પિત પુષ્પપાંદડીની આકૃતિ રંગથી પૂરે છે તેમ વાગ્મેયકાર તાલની કાલમાત્રાની આકૃતિને વાણીની — અક્ષરોની કાલમાત્રાથી પૂરે અને એ રીતે સંધિઓ નિષ્પન્ન થાય. પિંગલમાં રૂઢ થયેલો જાતિ શબ્દ પણ આનું સમર્થન કરે છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં જાતિ શબ્દ જે અર્થમાં વપરાયો હોય છે તે અર્થ લગભગ આધુનિક રાગને મળતો છે, એવું વિદ્વાનોનું માનવું છે. અને જાતિછંદો વધા જ તાલબદ્ધ ગીતમાં ગાવાને અનુકૂલ હોય છે. એટલે હવે માત્ર જાતિછંદસંધિઓને સંગીતના તાલો સાથે ઘટાવવાનું જ વાકી રહે છે. પણ એમ કરીએ તે પહેલાં સંગીતમાં તાલનું સ્થાન અને તેના સ્વરૂપનો સાદામાં સાદો રીતે જરા વિચાર કરી લઈએ.

સંગીત એ સ્વરોની હ્રદ્ય આકૃતિથી નિષ્પન્ન થાય છે. માનવ કંઠ તો અનેક સ્વરો કાઢી શકે છે પણ તેમાંથી અમુક જ સ્વરો જે હ્રદ્ય છે તેનો જ સંગીત પ્રયોગ કરે છે. ભૌતિક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ સ્વરો હવાનાં અમુક સંસ્થાનાં આંદોલનોથી થાય છે. આ આંદોલનોની સંખ્યા વધે તેમ તેમ સ્વર વધારે ઉચ્ચ કે તાર બને, ઘટે તેમ મન્દ્ર બને. સંગીત સા રે ગ મ પ ધ ની એવા સાત સ્વરોનો પ્રયોગ કરે છે. આ સ્વરોનાં આંદોલનો વચ્ચે

૧. સંગીતના સાત જ સ્વરો મનાય છે અને તેથી સપ્તક એવું નામ રૂઢ થયું છે પણ જરૂરી રીતે આથી વધારે સ્વરો સંગીત પ્રયોગે છે અને ઉચ્ચતાની દૃષ્ટિએ એ સ્વરો જે બે સ્વરો વચ્ચે આવે છે તેમાંના એકના ધોરણે તે કોમલ કે તીવ્ર બોલાય છે. જેમ કે કોમલ ‘રે’ તે ‘સા’ અને ‘રે’ વચ્ચેનો પણ ‘મ’

અમુક પ્રમાણ હમેશાં રહેલું હોય છે. દાખલા તરીકે આપણે જે સ્વરને 'સા', એટલે મધ્યમ સપ્તકનો 'સા' ઠરાવ્યો હોય તેમાં ૨૪૦ આંદોલનો હોય તો તે 'સા' સાથે સંબંધ રાખતા 'પ'નો ૩૬૦ એટલે કે દોઢાં આંદોલનો થાય અને આ સપ્તક પૂર્વે થતાં પછી તાર સપ્તકનો જે 'સા' આવે તેનાં ૪૮૦ એટલે પહેલા 'સા'ના કરતાં બમણાં આંદોલનો હોય. અને એ જ રીતે નીચેના એટલે મન્દ્ર સપ્તકમાં જતાં મન્દ્રો 'સા' મધ્યમના 'સા'થી અર્ધાં એટલે ૧૨૦ આંદોલનોનો હોય. આમ આ ત્રણેય સપ્તકો અને તેના સાતેય સ્વરો અંદરઅંદર નિયત સંબંધવાળા હોય છે. એમ હોય તો જ તેનો સંગીતમાં પ્રયોગ થઈ શકે. પણ દરેક ગાયકને પોતાનો 'સા' નક્કી કરવાનો હુક હોય છે. કોઈ ૨૪૦ આંદોલનોવાળા ધ્વનિને 'સા' સ્વાપે તો કોઈ ૨૫૬ આંદોલનોવાળા ધ્વનિને 'સા' સ્વાપે. એમ દરેકને પોતાનો 'સા' સ્થાપવાનો છૂટ છે પણ એ 'સા' સ્થાપ્યા પછી બાકીના બધા સ્વરો અંદરઅંદર એ જ નિયત સંબંધવાળા હોવા જોઈએ. એ આલું વડ્જગ્રામ અંદરઅંદર નિયત સંબંધવાળા સ્વરોની એક સૃષ્ટિ છે.

જ્યારે ગાયક કોઈ પણ ગીત અમુક રાગમાં ગાય છે ત્યારે તે આ સંગીતે સ્વીકારેલા સ્વરોનો પ્રયોગ કરતો હોય છે. હવે આ સંગીતના સંસ્કારોનું પૃથક્કરણ કરીશું તો જણાશે કે આમાં સ્વરો ઉપરાંત તાલનું તત્ત્વ પણ ભેગું મળેલું હોય છે. સંગીતના સાજમાં સ્વરોત્પાદક વાદ્ય સારંગી કે દિલરુબા હોય તો તાલોત્પાદક સાજ તબલાં કે મૃદંગ હોય છે. આ તાલ અનેક પ્રકારના હોય છે. તે ભિન્નભિન્ન સંખ્યાનો માત્રાના હોય છે અને ભિન્નભિન્ન સંખ્યાના માત્રાખંડોમાં વિભક્ત હોય છે. માત્રાઓની ભિન્નભિન્ન પ્રકારની રચનાથી તેની ભિન્નભિન્ન હૂદ્ય આકૃતિઓ થાય છે. સાજથી ગવાતા સંગીતમાં આ તાલ તેની માત્રાઓ અને એ માત્રાઓના પણ સૂક્ષ્મ વિભાગો, તબલાં કે મૃદંગના ભિન્નભિન્ન પ્રકારના અવાજથી વ્યક્ત થાય છે.

આ રીતે તાલ તત્ત્વ સંગીતમાં પ્રવેશ પામી સંગીતના સ્વરોને કાલમાં મર્ષાદિત કરે છે. કોઈ પણ રાગમાં ગવાતા ગીતમાં, સંગીતના સ્વરો હોય છે એટલું જ નહીં, એમાંનો દરેક સ્વર અમુક માત્રા મુઘી પ્રયોજાયેલી હોય છે અને રાગની આકૃતિ આ રીતે સ્વર અને એ સ્વરની કાલમાત્રા એ બેથી નિયત થાય છે.^૧

અને 'પ'ની વચ્ચેનો તે 'મ' તોવ્ર કહેવાય. આ કોમલ અને તોવ્ર ગણાતા પણ સ્વરો જ છે પણ મુખ્ય સ્વરો સાત સ્વીકારાતા હોવાથી કોમલ તોવ્ર અને શુદ્ધ બધા માટે સામાન્ય નામ શ્રુતિ કહેવાય છે.

૨. અલવત્ત રાગ વ્યક્ત કરતું વર્ણ્ય સંગીત તાલવદ્દ હતું નથી. ગાયક ષણી વાર રાગ શરૂ કરતાં 'નોમતોમ' લે છે તેને તાલ નથી હોતો જો કે તેને લય હોય છે.

આ તાલમાત્રા તે કોઈ પળ કાલમાપક યંત્રથી માપીને નક્કી કરેલો સર્વસંમત સમય નથી. જેમ સ્વરોમાં ગાયક પોતાનો 'સા' પોતે નક્કી કરે છે, તેમ તાલ માટેની માત્રાનો ગાઠો પળ ગાયક પોતે જ નક્કી કરે છે. અને સ્વરોની પેઠે જ, એ એક વાર નક્કી કરેલા માત્રાસમયને જ માત્રાની વધી રચનાઓ — માત્રાના વધા પ્રકારના વિભાગો માટે, તેણે પછીથી અનુસરવાનું હોય છે.

આપણે ઉપર જોયું કે માત્રાનો ગાઠો ગાયક પોતે નક્કી કરે છે. હવે ગાયનમાં સા રે ગ મ પ ધ ની એ સાત સ્વરોનાં ત્રણ સપ્તકો હોય છે અને મધ્યમ સપ્તકના 'સા'નાં આંદોલનોથી તાર સપ્તકના 'સા'નાં આંદોલનો વમળાં હોય છે, અને મંદ્ર સપ્તકના તારનાં આંદોલનો અરધાં હોય છે, તેને મઠ્ઠતી રીતે, આ નિયત થયેલી માત્રાનો ગાઠો પળ લય ઉપર આધાર રાખે છે. લય એટલે ગીતનો વેગ. સામાન્ય રીતે ગાનાર ધીમા વેગથી ગાન શરૂ કરે છે અને ત્વરિત વેગ તરફ જાય છે. વેગની દૃષ્ટિએ લય ત્રણ છે. વિલંબિત, મધ્ય અને દ્રુત. ધારો કે કોઈ ગાયક વિલંબિત વેગથી ગીત શરૂ કરે છે. તો તે જ વચ્ચે એ વિલંબિતની માત્રાનો ગાઠો નક્કી કરશે. પછી ધારો કે સંગીત આગઠ ચાલતાં તે વેગ વધારવા માંડે છે, તો પહેલાંના વેગ કરતાં વમળો વેગ થાય ત્યાં મુધી તેણે મધ્યલયમાં ગાયું ગણાય. વિલંબિત લયની નક્કી કરેલી માત્રાનો ગાઠો, તેથી અર્ધ થાય ત્યાં મુધી મધ્યલયની માત્રા ગણાય. એ જ પ્રમાણે મધ્યલયની માત્રાથી ગીત શરૂ થાય અને પછી વેગ વધવા માંડે તો, મધ્યલયની માત્રાનો ગાઠો તેનાથી અરધો થાય ત્યાં મુધી ગીત દ્રુત લયમાં ચાલ્યું ગણાય. આ રીતે માત્રાનો ગાઠો જ્યારે ગાયક નક્કી કરે છે ત્યારે તે અમુક લયની માત્રાનો ગાઠો નક્કી કરે છે, પળ એક વાર એમ કર્યા પછી તેણે તે ગાઠાના માપને વઢળી રહેવું જોઈએ અને વધારે ત્વરિત લયોમાં જવું હોય ત્યારે પળ તેના પ્રમાણની સીમામાં રહેવું જોઈએ. સંગીત જેમ સ્વરમાં તેમ તાલમાં પળ અંદરઅંદરના સંબંધોથી ગૂંથાયેલી એક સૃષ્ટિ છે. સામાન્ય પદ્યપઠનમાં પળ આપણે વેગ વધારીએ ઘટાડીએ છીએ. વિહિપુરુસર શ્રોતાવર્ગ આગઠ પઠન કરવું હોય તો અમુક વેગમાં પઠન કરીએ, પોતાને માટે જ પ ન કરવું હોય તો તે કરતાં વધારે ત્વરિત વેગમાં કરીએ, એ જ વસ્તુ ગોઠવા માટે પઠન કરતા હોઈએ ત્યારે એવી પળ વધારે ત્વરિત વેગમાં કરીએ. આમ કાવ્યપઠનમાં પળ આપણે વેગ ઓછો વધતો કરીએ છીએ પળ તે વેગ એ કાવ્યકલાનું અંગ નથી હોતો. કાવ્ય વહારનાં પ્રયોજનોને તે આભારી છે. પળ સંગીતમાં વેગ એ પળ સંગીતકલાનો જ ભાગ છે. અને સંગીતનું કેટલુંક વૈવિધ્ય એ તત્ત્વ ઉપર આધાર રાખે છે. આ રીતે સંગીતના લયને પદ્યના સંવાદ સાથે સીધો સંબંધ નથી. પળ માત્રાનો ગાઠો લય ઉપર આધાર રાખતો હોવાથી

आपणे तेनी आटली चर्चा करी. आपणे प्रस्तुत बात ए छे के संगीत जेम स्वर तेम ज तालवी नियुक्त धपेलुं होय छे. तेना तालतत्त्वने पद्यरचना साथे संबंध छे. अने ए ताल अनेक मात्राखंडोमां अने मात्राओमां विभक्त धयेलो होय छे.

आ ते सामान्य व्यवहारमां तालनो अर्थ मात्र ध्वनिनो थडका १ एवो थाय छे ते संगीतमां खूब विकसित अने पुष्ट थाय छे. संगीतमां ताल ए अमुक संख्यानी मात्रानी, पटोळा ऊपरना फूल जेवी आवर्तनवाळी, एक हृद्य आकृति छे. आ आकृति अने तेनां अंगोपांगो संगीतमां तबलांता ओछा बत्ता बलवाळा अनेक प्रकारना ध्वनिथी व्यक्त थाय छे, एटले तालनो मुख्य अर्थ ध्वनिनो थडकारो ए अहीं लुप्त तो नथी थतो पण ए गीण बने छे अने तालनो मुख्य अर्थ कालमात्रानी आवर्तनशील हृद्य आकृति एवो थाय छे. हवे, पाछु फरीने जीतां, जणाश के पद्यरचनामां पण तालनो थडकारो नियत संख्यमात्राना संधि-ओने जुदा पाइवा, तेमने व्यक्त करवा ज आवतो हतो, छतां सामान्य व्यवहारनो अर्थ अने संगीतपरिभाषानो अर्थ वन्ने ध्यानमां राखवा तेवा छे.

ऊपर कह्यो ते संगीतताल संगीतमां संगीतस्वरमय स्वरूपमां मळी आवे छे पण तेनामां एटलुं कलासामर्थ्य छे के स्वरो विना पण, तेने कलाजगतमां स्वतंत्र स्थान छे. एतो प्रतीति आपणने संगीत विनाना मृदंग-वादनमां थाय छे पण तेनो बहु ज प्रसिद्ध सर्वविदित दाखलो छे आपणो डोल. मात्र आघातजन्य ध्वनिथी ए रसनिष्पादक कलात्मक आकृतियों रचे छे. अने तालना आ समर्थथी ज ते संगीतविशिष्ट पद्यरचनामां ऊतरी आवी शके छे. अंतुं स्वरूप आपणे संगीतनी एक पछो एक विशेषता दूर करीने समजवा प्रयत्न करीए. धारो के कोई एक माणस कशा पण साज विना तबलां के मृदंग विना गीत गाय छे. संगीत श्रवणगम्य कला छे तो संगीतनां वन्ने तत्त्वो स्वर अने ताल श्रवणगम्य ज ोवां जोइए. एम होय तो आपणे तालनो भौतिक अंश शोधी काढवो जोईए. ध्वनिना भौतिक स्वरूपनुं ध्वनिकरण करतां विज्ञान तेना नीचे प्रमाणे घटक अंशो बतावे छे. पहेलो स्वर. स्वरने उपर जोयुं तेम आंदोलनसंख्याथी नियत करी सकाय छे. हवे ताल आ आंदोलनसंख्याने तो असर करी शके नहीं. एम थाय तो 'सा' ते 'सा' ज न रहे. आंदोलनसंख्या वधे के घटे तो ते कोई बीजो ज स्वर थई जाय. एटले ताल, स्वरने असर करी शके नहीं. ध्वनिनुं स्वरूप घडवामां बीजुं तत्त्व ते तेनी उपाधि के वस्तु कहीए. तांबानो तार, लोडानो तार, तांतनो तार, ए दरेक एक ज स्वर काढे तयारे पण तेमां भेद रहे छे— आपणे कहीए के 'उपाधिभेदात्' जुदा जुदा माणसना आपणे अवाजो

ઓઢલીએ છીએ તે સ્વરના ઉપાધિતત્ત્વને લીધે. આપણે વિચાર કરીએ છીએ તે પ્રસંગે તો એક જ માણસ ગાય છે એટલે ઉપાધિમેદને અવકાશ નથી. એટલે તાલ ઉપાધિમેદથી વ્યક્ત થઈ શકે નહીં. ધ્વનિનું ત્રીજું તત્ત્વ તે તેની વિપુલતા છે. આપણે એક ગીત ગાતા હોઈએ પણ શ્રોતાવર્ગ મોટો હોય તો મોટો અવાજ કાઢીએ, શ્રોતાવર્ગ નાનો હોય અને એનું એ જ ગીત હોય તો હઠ્ઠવો અવાજ કાઢીએ. બન્ને ગીતમાં 'સા' એનો એ જ રહેવાનો છે, વધા સ્વરો એના એ જ રહેવાના છે, ફેર પડે છે તે માત્ર મોટા નાના અવાજનો. આ ફરકને માટે આપણી ભાષામાં જોઈએ તેવા ચોક્કસ શબ્દો રૂઢ નથી. ભૌતિક દૃષ્ટિએ આ ફરક આંદોલનવિસ્તારના વધારા ઘટાડાથી થાય છે. હઠ્ઠવા બોલાતા 'સા'નાં અને મોટેથી બોલાતા 'સા'નાં આંદોલનોની સંખ્યા તો એક જ હોય છે, પણ હઠ્ઠવા અવાજમાં એ આંદોલનોનો વિસ્તાર ટૂંકો હોય છે. માટે મેં ઉપર તેને અવાજનો વિપુલતા કહી છે. સંગીતમાં^૩ અને પદ્યરચનામાં તાલ, સ્વરની વિપુલતાથી દર્શાવાય છે. પદ્યરચનાના પઠનમાં તાલની માત્રા જરા મોટેથી બોલાય. તે વખતે અવાજ હઠ્ઠવાથી ઊલટો એટલે જરા ભારે હોય તેથી તાલને પદ્યભાર પણ કહી શકાય. સાધારણ ગદ્યના પઠનમાં કોઈ શબ્દ તરફ વિશેષ ધ્યાન સેંચવું હોય ત્યારે આપણે એ શબ્દ ઉપર ભાર દઈએ છીઈ — એ શબ્દ (જેનું તો તેનો અમુક અક્ષર) વધારે મોટા અવાજે બોલીએ છીએ, તેમ પદ્યમાં પણ ભાર આપણે અવાજને મોટો કરીને દર્શાવીએ છીએ. ભૌતિક દૃષ્ટિએ તાલ અવાજની વિપુલતાથી, અવાજના ભારથી દર્શાવીએ છીએ એમ કહેવાય. ગદ્યભારમાં ક્વચિત્ ભારવાળા અક્ષરનું ઉચ્ચારણ વિલંબિત કરવામાં આવે છે, પણ પદ્યભાર, કે તાલનો ભાર તો ક્ષણિક જ હોય છે. એ એક થડકારાના રૂપનો હોય છે. ધીમે વાંચતા હોઈએ ત્યારે પણ એ થડકારો આવે છે, અને મનમાં વાંચતા હોઈએ ત્યારે પણ તેના માનસિક ઉચ્ચારણમાં એ થડકારો હોય છે. આટલી ચર્ચા ધ્યાનમાં રાખીને આપણે એમ કહી શકીએ કે જાતિછંદોમાં સંધિઓ, સામાન્ય રીતે, અમુક અમુક સંગીત તાલના અર્થમાં, સામાન્ય રીતે, દરેક કાલમાત્રા વાળીની એક માત્રાથી પૂરવાથી થાય છે, અને

૩. સંગીતમાં તાલ હમેશાં ભારથી જ, અવાજની વિપુલતાથી જ, દર્શાવાય છે એમ નથી. સમ આવતાં ગાનાર ક્વચિત્ જેના પર સમ પડતો હોય તે સ્વરનું ઉચ્ચારણ એકદમ ધીમું કરી નાંખે છે. ક્વચિત્ સમની આગળના સ્વરને થડકારો આપી ક્ષણિક અવાજ બંધ કરી પછી તરત સમનો સ્વર ઉચ્ચારે છે. પણ આ વધા પ્રકારો સ્વરની ઓછીવત્તી વિપુલતા દ્વારા જ વ્યક્ત થાય છે એમ કહી શકાય. અને સંગીતમાં તો આ ઉપરાંત અભિનયથી પણ તાલ ધણી વાર વ્યક્ત થાય છે.

તેમાં તે તે સંગીતતાલનો તાલ તે તે તાલની કાલમાત્રાને પૂરનારા અક્ષર ઉપર પડે છે. આ તાલ ઉચ્ચારણમાં થકકારાથી વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

આ અતિ સામાન્ય રૂપે કરેલી ચર્ચા દાક્ષિણી આપી સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ. સંગીતના તાલની કાલમાત્રાને ગ્રાણીના અક્ષરોની કાલમાત્રાથી પૂરવી એટલે શું, એ વાતે નિયમપૂર્વક પુરાયેલી ગણાય, ક્યારે નિયમ વિના પુરાયેલી ગણાય, એ ક્ષવલું દાક્ષિણી બતાવવું જોઈએ. એ હું સંગીતનાં મિત્રમિત્ર ગીતો સ્વરાંકનો સાથે ઉતારીને બતાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

પહેલું ગીત હું 'કેશવકૃતિ'નું લઉં છું જેનું સ્વરાંકન બર્વેં આપેલું છે. મૂળ ગીત નીચે પ્રમાણે છે :

સદ્ગુણશરણ વિના અજ્ઞાનતિમિર ટલશે નહીં રે;	
જન્મ મરણ દેનાહં વીજ સ્વહં વલશે નહીં રે :	સદ્ગુરુ ૦
પ્રેમે વચનામૃત પાન વિના, સાત્તાલોટાના માન વિના;	
ગાંઠ હૃદયની જ્ઞાન વિના, ગલશે નહીં રે :	સદ્ગુરુ ૦ ૧
શાસ્ત્ર પુરાણ સદા સંમારે, તન મન ઇન્દ્રિય તત્પર વારે,	
વગર વિચારે વલમાં, સુખ રલશે નહીં રે :	" ૨
તત્ત્વ નયો મારા તારામાં, મુજ સમજ નરતા સારામાં;	
સેવક મુત દારામાં દિન વલશે નહીં રે :	" ૩
કેશવ હરિની કરતાં સેવા, પરમાનંદ બતાવે તેવા;	
શોવ વિના સજ્જન એવા, મલશે નહીં રે;	" ૪

કે. કુ. પૃ. ૧૭

આમાં પહેલી બે પંક્તિઓ ધ્રુવ કે ટેકની છે અને તેની પછી કડીઓ આવે છે. ધ્રુવની દરેક પંક્તિ અને દરેક કડી એક સરખી રીતે ગવાય છે. બર્વેં નમૂના માટે ધ્રુવની બન્ને પંક્તિઓનાં અને પહેલી બે કડીનાં સ્વરાંકનો ભેગાં આપેલાં છે. આમાંની પહેલી કડીમાં પાઠદોષ^૪ છે, તેથી હું માત્ર વીજી કડીનું સ્વરાંકન આપું છું. બર્વેં પોતાની પદ્ધતિથી સ્વરાંકનો આપેલાં છે. પણ આ પછી જે સ્વરાંકન મારે આપવાનું છે તે ભાતજંઢેની પદ્ધતિનું છે તે સાથે સરજાવવું સહેલું પડે માટે હું આનાં સ્વરાંકનો પણ ભાતજંઢેની પદ્ધતિથી આપું છું. બર્વેં ગીતના સ્વામી અને અંતરો એ બે ભાગો સ્વરાંકનમાં દર્શાવ્યા નથી પણ એ જરૂરના હોવાથી હું દર્શાવું છું.

૪. બર્વેંમાં 'પ્રેમામૃતવચ' એવો પાઠ છે, જે દેખાતી રીતે સંદિગ્ધ છે. ઉપરનો પાઠ 'કેશવકૃતિ' જોઈ સુધાર્યો છે.

રાગ દેસ, તાલ ત્રિતાલ, માત્રા ૧૬

સ્થાયી

સા સા સા સા	રે રે મ મ	પ — નિ —	સાં રેં સાં સાં
સ દ ગુ ર	ધ ર ણ વિ	ના ડ અ ડ	જા ડ ન તિ
જ ડ ન્મ મ	ર ણ દે ડ	ના ડ હં ડ	વી ડ જ જ
૨	૦	૩	×
નિ ધ પ ધ	મ પ મ ધ	પ ધ મ ગ	રે — — —
મિ ર ટ ળ	શે ડ ડ ન	હીં ડ ડ ડ	રે ડ ડ ડ
હં ડ વ ળ	શે ડ ડ ન	હીં ડ ડ ડ	રે ડ ડ ડ
૨	૦	૩	×

અંતરો

મ — મ —	પ પ નિ નિ	સાં — સાં સાં	સાં — સાં —
શા ડ સ્વ પુ	રા ડ ણ સ	દા ડ સં ડ	મા ડ રે ડ
૨	૦	૩	×
નિ — નિ —	સાં — સાં —	નિ સાં રેં સાં	નિ ધ પ —
ત ન મ ન	ઈ ડ દ્રિ ય	ત ડ ત્પ ર	વા ડ રે ડ
૨	૦	૩	×
રેં — રેં રેં	રેં રેં રેં —	નિ રેં સાં સાં	નિ ધ પ પ
વ ગ ર વિ	ચા ડ રે ડ	વ ળ માં ડ	મુ જ ર ળ
૨	૦	૩	×
મ પ મ ધ	પ ધ મ ગ	રે — — —	
શે ડ ડ ન	હીં ડ ડ ડ	રે ડ ડ ડ	
૨	૦	૩	

ગા. વા. પા. પુ. ૧. વિ. ૩. પૃ ૧૮૭

પ્રથમ સ્વપૂરતી સ્વરાંકનનો પદ્ધતિ જાણી લઈએ. ગીતની પંક્તિઓ અહીં પ્રથમ સ્વરાંકન પહેલાં આપેલી છે તે સ્વરાંકનમાં તરત જડશે. સામાન્ય રીતે સ્વરાંકનમાં ગીતની પંક્તિની ઉપર સ્વરો દર્શાવાય છે અને નીચે તાલ-ચિહ્નો અપાય છે. આ ગીત ત્રિતાલનું છે તેમાં સોઠ માત્રા આવે છે, અને એ સોઠ સોઠ માત્રા ત્રિતાલમાં આવતાં તે જઞ્વાર માત્રાના જંડો કે કૌંઠમનાં વિભક્ત થાય છે. ગીતની પંક્તિમાં ક્યાંક ડ આવું અવગ્રહચિહ્ન આવે છે તે છાલી માત્રા કે માત્રાનો અભાવ બતાવે છે. અને તેનો અર્થ એવો છે કે તે માત્રા કે માત્રાવિભાગ

આગળ અક્ષરથી પૂરવાનો છે. ગીતની પ્રથમ પંક્તિ સદગુરુ। શરણ વિ। ના ડ અ ડ। જ્ઞા ડ નતિ। એમ છે. તેમાં પ્રથમ કૉલમમાં ચારેય માત્રા જુદાજુદા અક્ષરથી પુરાય છે, 'સદગુરુ', એવા ચાર અક્ષરથી. ત્રીજા કૉલમની ચાર માત્રાઓ પણ 'શરણ વિ' એવા ચાર અક્ષરથી પુરાય છે. ત્રીજા કૉલમમાં પહેલી માત્રાને સ્થાને 'ના' છે અને ત્રીજી માત્રાને સ્થાને અવગ્રહ છે તેનો અર્થ એવો સમજવાનો કે પહેલી માત્રામાં આવતો 'ના' ત્રીજી માત્રાને પણ પૂરે છે. અર્થાત્ ગીતનો એ એક અક્ષર ત્યાં બે માત્રાને પૂરે છે. એ જ રીતે ત્રીજા કૉલમમાં આવતો 'અ' અને ચોથામાં આવતો 'જ્ઞા' પોતાને સ્થાને રહીને પછીની માત્રા પણ અર્થાત્ બન્ને માત્રા પૂરે છે. આ રીતે જોતાં ગીતના અંત તરફ આવતાં 'શે' કુલ ત્રણ માત્રા, પછી આવતો 'હીં' અને 'રે' દરેક ચત્તાર માત્રા પૂરે છે. ગીત પંક્તિના અક્ષરોની ઉપર આવતાં સ્વરાંકનોમાં ક્યાંક — આડી લીટી આવે છે ત્યાં એમ સમજવાનું કે એ માત્રામાં તેની આગળનો સ્વર લંબાવવાનો છે. દાખલા તરીકે ગીતને અંતે 'રે' આવે છે તેના ઉપર રે સ્વર છે તેનો અર્થ એ કે ગીતનો 'રે' રે સ્વરમાં ગાવાનો છે. હવે આપણે જોઈ ગયા કે ગીતનો 'રે' અવગ્રહથી વતાવેલી વાકીની ત્રણ માત્રામાં પણ લંબાય છે. અને એ લંબાતી પ્લુતિની માત્રાઓ ઉપર — આડી લીટી છે એટલે એ પ્લુતિની માત્રાઓ પણ — આડી લીટીની આગળ આવેલ રે સ્વરથી જ પૂરવાની છે. અર્થાત્ ગીતનો 'રે' ચાર માત્રામાં લંબાય છે, અને એનો સ્વર રે પણ ચાર માત્રામાં લંબાય છે. પ્લુતિમાં આમ સર્વત્ર બનતું નથી — ક્વચિત્ જ, બને છે. આગળ જોઈ ગયા કે અંત તરફ આવતો 'શે' ત્રણ માત્રામાં લંબાય છે, પણ પ્લુતિની માત્રાઓ જુદાજુદા સ્વરમાં ગાવાની છે: 'શે' ની પહેલી માત્રા, ઉપર લલ્લેલ મ માં, તેની ત્રીજી માત્રા, ઉપર લલ્લેલ પ માં અને ત્રીજી માત્રા પાછી ઉપર લલ્લેલ મ માં ગાવાની છે.

પદ્યરચનાને આ સ્વરવૈવિધ્ય સાથે જાણું કામ નથી. એક જ પદ્યરચના અનેક રાગમાં, અને એક જ રાગમાં અનેક સ્વરવૈવિધ્યથી ગાઈ શકાય. તેમ જ બે કે ત્રણ સ્વરોમાં સાદી રીતે પઠી શકાય, કે એક જ સ્વરમાં પણ પઠી શકાય. પદ્યરચનાને માર્મિક સંબંધ સંગીતના તાલની સાથે છે. આગળ આપ્યાં તે સ્વરાંકનોમાં ગીતના અક્ષરોની નીચે જે ૨ ૦ ૩ x આવાં સંખ્યાંકો અને ચિહ્નો આપેલાં છે તે તાલનાં ચિહ્નો છે. ત્રિતાલ કુલ સોઢ માત્રાનો છે. તેનો મુખ્ય તાલ જે સમ ગણાય છે તે સોઢ માત્રાએ, x આવી નિશાની કરી છે ત્યાં પડે છે. ત્રિતાલનાં ત્રીજાં ગોળ અંગો હોય છે તે ૦ અને આંકડાથી વતાવેલાં છે. સ્વરં તો જેમ ગીત સાદી રીતે થોડા સ્વરોમાં ગાઈ શકાય છે, અને એક માત્રાના સોઢમા ભાગ જેટલા ટૂંકા કાલમાં ભિન્ન-

ભિન્ન સ્વરો મૂકી ગાઈ શકાય છે, તેમ તાલ લાંબે લાંબે અંતરે માત્ર ચપટી વગાડીને બતાવી શકાય છે, તેમ જ એક તાલની માત્રાનો સોळाંશ જેટલો ટૂંકો ભાગ પણ તબલાના બોલોથી બતાવી તાલને સમૃદ્ધ કરી શકાય છે. જેમ એક આછી સ્વરસૃષ્ટિ છે, તેમ જ એક આછી તાલસૃષ્ટિ છે. પદ્યરચનામાં જેમ સ્વરોનું સાદામાં સાદું રૂપ, અથવા છેક એક સ્વર જેવું સાદું સ્વરૂપ ઊતર્યું, તેમ તાલનું પણ સાદામાં સાદું સ્વરૂપ, માત્ર સંધિમાં અમુક થડકારા રૂપે જ ઝૂતરો આવ્યું છે.

આપણે સ્વરાંકનની પદ્ધતિ ગોઠ ગોઠ જોઈ લીધી. હવે અહીં તરત સમજાશે કે આ ગીતમાં તાલમાત્રા પૂરવાને પ્રયોજેલા અક્ષરોમાં એવી સામાન્ય વ્યવસ્થા છે કે વાણીનો લઘુ અક્ષર તાલની એક કાલમાત્રા પૂરે છે, અને વાણીનો ગુરુ તાલની બે કાલમાત્રા પૂરે છે. સ દ ગુ । શ ર ણ વિ । ના ડ અ ડ । જા ડ ન તિ । એમાં સોઠ માત્રા બરાબર એ જ વ્યવસ્થાથી પુરાઈ છે. આગળ જતાં શા ડ સ્ત્ર પુ । રા ડ ણ સ । દા ડ સં ડ । મા ડ રે ડ । એ પણ એ જ પ્રમાણે; તેમ જ ત ન મ ન । ઇ ડ દ્રિ ય । ત ડ ત્વ ર । તા ડ રે ડ । પણ એ જ પ્રમાણે પુરાઈ છે. આહું ગીત જોતાં જણાશે કે કશા પણ પ્રયત્ન વિના દરેક ચાર ચાર કાલમાત્રાનો ટુંડ ચારચાર અક્ષરમાત્રા-ઓથી પુરાય છે. (કડીના અંત તરફ 'શે નહીં રે' માં ગુરુ અક્ષરો વધારે માત્રા રોકે છે. પણ તે પણ આજ્ઞા ગીતમાં એ સ્થાને એક જ રીતે એક જ પ્રમાણથી પૂરે છે. અને ત્યાં પણ અક્ષરમાત્રા અને કાલમાત્રા સાથે સંબંધ તો નિયત જ હોય છે.) અને આ પ્રક્રિયા એટલી વધી સ્વાભાવિક લાગશે કે જાણે ગીતમાં એથી અન્યથા બની જ ન શકે એમ પ્રથમ પ્રત્યય તો થશે. પણ જ્યાં ગીતોમાં એમ નથી થતું અને હવે હું તેનો દાખલો આપું છું. મારું મુખ્ય વક્તવ્ય એ જ છે કે પદ્યરચનામાં એ સંબંધ નિયત હોય છે અને એ નિયત સંબંધ એ પિંગલનો અધિકાર દર્શાવે છે. એ નિયત સંબંધ આજ્ઞા ગીતમાં સઠંગ ન હોય તો એ ગીત પિંગલના અધિકારમાં ન આવે. હવે હું ઉપરનાથી વિલક્ષણ ગીત લઉં છું જે પિંગલના અધિકાર બહારનું છે.

એ ગીત ગુજરાતી નાટક મંડળીના 'અજબ કુમારી' નાટકનું મંગલગીત ગીત છે. એના રચયિતા પ્રસિદ્ધ કવિ મૂળશંકર હરિનંદ મૂળાણી છે અને તેની તર્જ પ્રસિદ્ધ સંગીતજ્ઞ પંડિત વાઢીલાલે બાંધેલી છે. આ ગીત અને તેનું સ્વરાંકન મેં શ્રી જયશંકરભાઈ જેઓ આ નાટક મંડળીના વિસ્ખ્યાત નટ હતા અને કવિના અને પંડિત વાઢીલાલના નિકટના સ્નેહી હતા તેમની પાસેથી મેલ્યું છે. અહીં હું પ્રથમ એ ગીત ચોપડીમાં છગાતું હતું તે રીતે નીચે ઉતારોશ અને પછી તેનું સ્વરાંકન આપીશ. ગીતના ગાનમાં બેવડાંતી પંક્તિઓનાં સ્વરાંકનો લિપિમાં બેવડોશ નહીં.

'अजब कुमारी' नाटकनु मंगलगीत
जय नटवर धाओ री व्हारे वेगे चडो
करुणाघन कोमल कमलदललोचन हरि. . . धाओ री०
तुम विण अबर भ्राता ना
प्राता धाता दाता
विपदमोचन भक्तरोचन
बार्त आ सुणि बीनती
करो दृष्टि दुखी प्रती
धाओ धाओ रनापती — दयालो — करुणा०

राग कल्याण : ताल दीपचंदी

स्थायी

ग रे सा सा	रे रे —	— — रे रे	नि नि —
ज य न ट	व र ऽ	ऽ ऽ धा ओ	री ऽ ऽ
३	×	२	०
म — प —	ग — रे	ग — — प	ग रे —
व्हा ऽ रे ऽ	वे ऽ ऽ	गे ऽ ऽ च	डो ऽ ऽ
३	×	२	०
नि ध प म	ग ग —	ग — ग —	ग ग ग
क रु णा ऽ	घ न ऽ	को × म ल	क म ल
३	×	२ ×	०
ग ग ग —	ग ग ग	म रे रे रे	नि नि —
द ल लो ऽ	च न ह	री ऽ धा ओ	री ऽ ऽ
३	×	२	०
म — प —	ग — रे	ग — — प	ग रे —
व्हा ऽ रे ऽ	वे ऽ ऽ	गे ऽ ऽ च	डो ऽ ऽ
३	×	२	०

अंतरो

नि ध प प	ग ग ग	ग — ग —	ग — —
तु म वि ण	ज व र	भा ऽ ता ऽ	ना ऽ ऽ
३	×	२	०

— — રે —	ગમ ^૧ પ —	ગ — રે —	ગ — રે
ડ ડ ત્રા ડ	તાડ ડ ડ	ડ ડ શા ડ	તા ડ ડ
૩	×	૨	૦
સા રે સા —	ગ ગ ગ	પ — પ પ	ગ — ગ
દા ડ તા ડ	વિ પ દ	મો ડ ચ ન	મ ડ ક્ત
૩	×	૨	૦
ધ — ધ ધ	નિ ધ નિ	સાં — રેં રેં	સાંનિ સાં ધ
રો ડ ચ ન	બા ડ તં	આ ડ સુ નિ	બોડ ડ ન
૩	×	૨	૦
પ — — —	ધ નિ ધ	નિસાં રેં રેં	સાંનિ સાં ધ
તી ડ ડ ડ	ક રો ડ	દુડ ણિ દુ	લ્લીડ ડ પ્ર
૩	×	૨	૦
પ — — —	નિ ધ નિ	સાં — રેં રેં	સાંનિ સાં ધ
તી ડ ડ ડ	ધા ડ ઓ	ધા ડ ઓ ર	માડ ડ પ
૩	×	૨	૦
પ — — —	મ પ —	મપ ધનિ સાં નિ	ધ પ —
તી ડ ડ ડ	વ યા ડ	લુડ ડ ડ ડ ડ	ક રુ ડ
૩	×	૨	૦
પ — મ ગ	ગ ગ —	ગ — ગ ગ	ગ ગ ગ
ળા ડ ડ ડ	ધ ન ડ	કો ડ મ લ	ક મ લ
૩	×	૨	૦

આ પછી “દલલોચન હરિ ધાઓ રી વ્હારે વેગે ચઢો” વગેરે ધ્રુવ પંક્તિઓ એ જ સ્વરોમાં અને એ જ તાલોમાં આવે છે એટલે ફરી વાર લખી નથી.

આ ગીતની સ્વરાંકનપદ્ધતિ એની એ જ છે. પણ એક વે વાક્ય તરફ ધ્યાન લેવું જરૂરી છે. અહીં અર્ધમાત્રાનો ઉપયોગ થયો છે. પહેલો ભાગ જેને સ્વાયી કહે છે તેમાં અર્ધમાત્રા આવતી નથી પણ અંતરામાં આવે છે. ‘માતા’ શબ્દનો ‘તા’ છે તેની પહેલી અર્ધમાત્રા ‘ગ’માં અને બીજી અર્ધમાત્રા મ

માં બોલાય છે. આવી જ રીતે 'વીનતી'ના 'વી'ની બે અર્થમાત્રાઓ જુદા-જુદા સ્વરોમાં બોલાઈને પછી તેની પ્લુતિની માત્રા પાછી જુદા સ્વરમાં બોલાય છે. સ્વરો તરફ જરા નજર કરતાં જ આનું સ્વરવૈવિધ્ય વિશેષ છે એ જણાશે જો કે સ્વરોની કેટલીક ઘોળવટ તો મેં સ્વરાંકન લક્ષ્યમાં છોડી દીધી છે — એ આપણા પ્રશ્નને પ્રસ્તુત નથી માટે. પણ આ ગીત સ્વાસ તો એ બતાવવા મુખ્ય છે કે આમાં ધ્વનાં સ્થાનો એવાં દેશાંશે જ્યાં લઘુ ગુરુ અક્ષરોનો કોઈ નિયમિત રીતે સંગીતની કાલમાત્રાઓમાં વિનિયોગ થયો નથી. દાસલા તરોકે 'જય નટવર' એ છ લઘુ અક્ષરોમાં પહેલા પાંચ એક સરખી રીતે એકેકી સંગીતની માત્રા રોકે છે, પછી છેલ્લો 'ર' ત્યાં જ ચાર માત્રા રોકે છે. 'બહારે'નો દરેક ગુરુ બધ્વે માત્રા રોકે છે, પણ 'વેગે'નો દરેક ગુરુ ત્રણ ત્રણ રોકે છે. 'ધાઓ'ના બન્ને ગુરુ સ્થાયીમાં એકેકી જ રોકે છે, અત્રામાં પહેલો ગુરુ બે અને બીજો એક માત્રા રોકે છે. 'ભાતા ત્રાતા શાતા દાતા'માંનો દરેક શબ્દ બધ્વે ગુરુનો છે પણ ગીતમાં જુદી જુદી સંખ્યાની માત્રાઓ રોકે છે. અને 'દયાલુ'નો 'લુ' એક સાથે ચાર માત્રા રોકે છે. સ્થાયીમાં 'કરુણા' લલગા ઉચ્ચારાઈ ચાર માત્રા રોકે છે પણ એ જ શબ્દ પછોથી આવતાં 'રુ' બે માત્રા અને 'ણા' ચાર માત્રા રોકે છે. અલગત આશા ગીતમાં 'સદગુરુ' ગીતની પેઠે ક્યાંઈ કાલમાત્રા અને અક્ષરમાત્રાનો પ્રમાણબદ્ધ મેલ આવતો જ નથી એમ નથી. ગીત દીપચંદી તાલમાં છે જેની ૧૪ માત્રાઓ હોય છે, અને તેનાં ગીણ અંગો ૪ ૩ ૪ ૩ માત્રાસંહોનાં છે. દીપચંદીમાંથી નિષ્પન્ન થતો જાતિસંધિ સપ્તકલ છે, અને તે જ્યાં વપરાયો છે ત્યાં અછતો રહેતો નથી :

કમલદલ લો। ચન હરી ધાઓ

વિપદમોચન। ભક્તરોચન। આતં આ સુળોં। વીનતી

કરો ઘૃષ્ટિ દુ। સ્ત્રીપ્રતી

ધાઓ ધાઓ ર। માપતી

અહીં, પહેલી પંક્તિમાં બે સપ્તકલ સંધિઓ છે. પછીની એક પંક્તિ તો આશી વિષમ હરિગીતની જ છે, અને તે પછીની બે અર્થ પંક્તિઓ તે પણ વિષમહરિગીતના ઉત્તરાર્ધનો છે. આમ સંધિઓનાં આવર્તનો આવે છે પણ તે સહંગ નથી આવતાં. ઉપરનાં સપ્તકલો સિવાય અક્ષરોમાંથી બીજાં કોઈ સપ્તકલો નહીં જડે. અને ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે આ પ્રમાણે ગીતમાં ભાષા પ્રયોજવી અને તેમ છતાં અક્ષર-માત્રાનો તાલમાત્રા સાથે કશો નિયત સંબંધ ન રાખવાનું પ્રયોજન શું ? જવાબ એ છે કે આ કૃતિઓ માત્ર ગાવાને માટે જ રચાયેલી છે. એ ગવાય ત્યારે જ અમુક અમુક અક્ષરો પ્લુત થઈને કેવી રીતે ગાયનને સુંદર કરે છે તે સમજાય. ત્યારે

ज तेमां अक्षरविन्यासनु सौन्दर्य समजाय. आ जातनी रचनाने आपणे 'गीत' अर्थात् केवळ गीत कहोशुं. आ गीतानी खासियत ए जणाशे के ते एक बाजु मात्रामेळ रचनानी पेठे पठनक्षम नथी, तेम बीजी बाजु ए सादा गद्य तरीके पण पठनक्षम नथी. 'जयनटवर०' कोई मात्रामेळ रचनानी पेठे पठी शकाशे नहीं, तेम ज गद्यनी पेठे पण पठी शकाशे नहीं. आनी एक बीजो दाखलो 'नूपुरझंकार' मांथो उतारुं — स्वरांकन विना.

भार्तनो पुकार

गीत^१

दुरितकूपे पड्यो हुं हे जगत्वाता !

लोभन लता नीरखी मुज पाय चकयो —

दुरित कूपे० १

श्रवण न धरीं तुज बाणी मंगल,

कूपमुख अंध बनी

चरण मूक्यो.

दुरित कूपे० २

करुण रुदन मुणी तात ! उगारो,

नीरखवा दिव्य प्रभा

हुं अति भूख्यो

दुरित कूपे० ३

आ गीत वांचतां तरत समजाशे के तेमां कोई नियत मात्रासंस्थावाळा संघि-ओ नथी. पण वांची जोतां ए बाबत कई शंका रहेती होय तो ते, पुस्तकने अते स्वरांकन अने तालांकन आपेलुं छे तेथी निरस्त धाय छे. त्यां लखेलुं छे के "ताल झंपा — अन्य मते, दीपचंदो (तालनी मात्रा १४)". गीत नीचे ताल टप्पो कह्यो ते सोळ मात्राना त्रितालनो ज एक प्रकार छे, (गायन वादन पाठमाळा. पु. १. विभाग १. पृ. ६९) अने बीजी रीते गातां १४ मात्राना तालथी पण गवाय एम कह्युं. गायननी दृष्टिए आमां कशो ज विसंवाद नथी, कारण के गायक एकनुं एक गीत मिश्रमिश्र रागमां तेम ज तालमां गाई शके. पण १६ मात्राना अने १४ मात्राना बन्ने तालोमां गाई शकाय एनो अर्थ ए थयो के अहीं कोई अमूक मात्राना ज अक्षरसंघिओ नथी. अक्षरविन्यास जोतां पण एम ज जणाशे. अने गीत वांची जोतां जणाशे के ते गद्यमां पण वांची शकाय

६. मयूर रूपे विराजो हे विश्वराजा ए बंगाळी गीतनी चाल. राग — जंगलो, सोरठ, अने कईक अंशे गोडसारंग — एम मिश्रण जणाय छे. ताल, टप्पो. नूपुर झंकार (प्रथम आवृत्ति) पृ. ७४

एवुं नथी. आ ज खरी रीते अपद्यागद्य, अपद्य-अगद्य छे. ध्यानपूर्वक जोशो तो आमां पद्य के गद्यनी पंक्तिओ पण जणाशे नहीं. 'सद्गुरु०' काव्यमां पंक्तिओ छे. 'जय नटवर०' मां पंक्तिओ आपी छे पण तेनो कशो अर्थ नथी, कारण के ए पद्यनी पंक्तिओ बनती नथी, तेम ज गद्यनी पण बनती नथी. भातखंडे पोतानी संगीतनी क्रमिक पाठमालामां गीतोने भिन्न पंक्तिबद्ध आपता ज नथी तेनुं कारण कदाच आ ज होय के ए गीतोमां पंक्तिओ होती नथी. एमां मात्र स्थायी अने अंतरो, के एवा जे कोई संगीतना भागो आवे छे ते ज होय छे, पंक्तिओ होती नथी. आम गेयतानी दृष्टिए आपणे काव्योना नीचे प्रमाणे भागो करी सकीए: (१) अगेय पद्यरचना, जेवा के प्रो. ठाकोरना अगेय पृथ्वीबद्ध परिच्छेदो. अहीं स्पष्ट करवुं जोईए के अगेय एटले कोई पण माणस गावा घारे तो पण गाई ज न शके एम नहीं, पण कर्ताए गावाना उद्देश्यी नहीं रचेली, अने माटे गाया बिना मात्र पठन करवायी तेनुं भावन बघारे सारं थाय एवी. (२) बीजा पाठ्य-गेय रचनाओ जेवी के 'सद्गुरु०': आ रचनाओ गवाय छे पण साथे साथे पाठ्य पण छे. बे त्रण स्वरोथी सादी रीते तो तेनुं पठन-गायन थई शके, गावी ज न होय तो पण साद् पठन थई शके. (३) अपाठ्य अने गेय एटले के केवल गेय. मात्र गावा माटे ज रचेली, अने गावा सिवाय ते गद्य के पद्य तरीके पठी न सकाय एवी.*

७. हुं मानुं छुं के में उपर जेने अपाठ्य अने केवल गेय कहाँ अने जेने पाठ्य-गेय कहाँ तेनो भेद अभिनवगुप्त पण करे छे. 'भरतनाट्यशास्त्र'ना पंदरमा अध्यायमां संस्कृत सम अर्धसम विषम वृत्तो आपी दीक्षा पछी नीचे प्रमाणे आवे छे:

एवमेतानि वृत्तानि समानि विषमाणि च ।

नाटकाद्येषु काव्येषु प्रयोक्तव्यानि सूरिभिः ॥ १९२

सन्त्यन्यान्यपि वृत्तानि यानुवृत्तानीह पिंडशः ।

न च तानि प्रयोज्यानि हृतशोभानि तानि हि ॥ १९३

यान्यत्र प्रतिषिद्धानि गीतके तानि योजयेत् ।

ध्रुवायोगे तु वक्ष्यामि तेषामेव विकल्पनम् ॥ १९४

अर्थ एवो छे के 'आ प्रमाणेनां सम विषम वृत्तो नाटक वगैरे काव्यमां योजवां. बीजां वृत्तो पण संग्रह करी अहीं—आ पुस्तकमां कहेलां छे ते प्रयोगयोग्य नथी. कारण के ते शोभा विनानां छे. अहीं जे प्रतिषिद्ध कर्वा तेने गीतमां योजवां, तेने विशे ध्रुवायोगमां आगळ कहीश.' आना उपर अभिनवगुप्त कहे छे: "ननु हृतशोभानीति चेत् कवं प्रयोज्यानीत्याह: यान्यत्र प्रतिषिद्धानीति;

आ रीते संधिने, एटले के अमुक संधिना आवर्तनोयी थती पंक्तिने हुं गेयकृतिओमां जातिछंदोनूं व्यावर्तक लक्षण गणूं छुं. एटले गेयकृतिओमां संधिओनां आवर्तनो देखाय तो ज अने त्यां ज पिंगलनो अधिकार, पिंगलनी हकूमत, तेनी बहार नहीं. अने संधिना आवर्तनोनूं आटलूं महस्व छे तो ज्यां ज्यां जातिछंदोमां संधिनां सळंग आवर्तनो न देखाय, त्यां त्यां तेनो शास्त्रीय खुलासो करवो ए पण पिंगलशास्त्रनूं काम छे. जेम के उपर में 'सद्गुरु०' गीतने पाठय कहचूं, तेमां चतुष्कल संधिओनां आवर्तनो बताव्यां, पण त्यां ज पाछूं पंक्तिना अंत तरफ चतुष्कल संधिनां अवर्तनो बंध पडी नवां ज लघुगुरुयूयो आवतां जणाय छे. सद्गुरु । शरण वि । नाऽ अऽ । ज्ञाऽ न ति । मिर टळ । शे ऽ ऽ न । हीं ऽ ऽ ऽ । रे ऽ ऽ ऽ । एमां चार चतुष्कलो पछी 'शे'नी बेने बदले त्रण मात्रा थाय छे, ते पछी 'ही'नी चार थाय छे, 'रे'नी चार थाय छे. अलवत्त आनो खुलासो आगळ आवये, पण एटलूं तो अहीं पण बतावी शकाय के भले पांचमा खंडी अक्षरमात्रानां चतुष्कलो नवी आवतां, पण आखा गीतमां ते स्वाने आ एक ज नियत रीते नियत स्वानना अक्षरोनी नियत प्लुति थाय छे. आवी नियमितता आपणे पेला अपाठय गीतोमां जोई नयी."

गीत पाठ्यमानत्वाभावात् न वृत्तगता श्रव्यतापेक्षते केवलं तालयोजनार्थं साम्यमवश्यकर्तव्यमिति मात्राणां वर्णानां नियमस्तत्राश्रीयते।" पूर्वपक्ष करे छे के 'जो वृत्तो शोभा विनानां होय तो पछी ते योजवां ज शा माटे?' तेनो खुलासो करे छे के 'अहीं जे गीतो प्रतिपिद्ध कयां तेमां पाठयता नयी, तेथी वृत्तगत श्रव्यतानी तेमां अपेक्षा होती नयी. तेमां तो तालयोजना माटे ज मात्राओ अने वर्णो योजेला होय छे.' अहीं गीतोनो पाठ ज नवी थई शकतो एम कहेलूं छे, ते में उपर कहेलूं छे ते ज अर्थमां एम हुं मानूं छुं. काव्य गद्य होय के पद्य होय, वक्त्रे रूपमां ते श्रव्य के श्राव्य कहेवाय छे, ते श्राव्यता आ गीतमां नयी एम कहेलूं छे. ते मात्र गेय छे.

उपर 'वृत्तगता श्रव्यतापेक्षते' एम छे त्यां—पा खोटो जणाय छे पण अर्थ उपर प्रमाणे छे एम हुं मानूं छुं. (भ. ना. गा. वां. २. अध्याय १५, पृ. २८६-७)

८. मराठी ओवीमां संधिओ होता नयी, मात्र प्रास होय छे. मारी दृष्टिए हुं एने प्रासबद्ध गद्य कहूं. ए पद्यरचना नयी. एतूं पठन स्वरोना लहंकायी थाय छे ए खरं पण एम तो हरिकीर्तनकारो गद्यने पण एवा ज स्वरोना लहंकायी बोले छे. वधारेमां वधारे एटलूं कही शकाय के ए कईक गद्य अने पद्य वच्चेनो आकार छे. आगळ जतां ए ओवी ज संधिबद्ध थई अभाग नामनी पद्यरचना बने छे.

संगीतना तालनी मात्रा साथे जातिछंदना संधिओने संबंध छे, अने तेथी तेनां अनेक परिणामो जातिछंदना बंधोमां प्रतीत धाय ए स्वाभाविक छे. तेवुं एक परिणाम ए छे के संगीतना एक तालनी समस्त मात्रामां जाति-छंदना बे संधिओ समाय छे तेथी बधा ज जातिछंदना चरणमां बेकी संख्याना संधिओ ज होय छे. एक बहु ज सादो दाखलो लेबो होय तो चतुष्कल छंदोमां चोपाई चार आवर्तनवाळी छे, तो पछी रोळा छ आवर्तनवाळो, अने सर्वयो आठ आवर्तनवाळो छे. आ लक्षण जातिछंदनो मेळ संगीतताल साथेना संबंधने लईने होवना मूळ सिद्धान्तने समर्थित करे छे. आ लक्षण एटलुं व्यापक छे के ज्यां प्रथम दृष्टिए चरणमां संधिनां बेकी आवर्तनो न देखाय त्यां ए वावतनो खुलासी करवानी जबाबदारी पिंगले लेबी जोईए. अने ए खुलासी संतोषकारक थतां, फरी मूळ सिद्धान्तने एक विशेष समर्थन मळे ए स्वाभाविक छे.

जातिछंदना तालोना अने संधिओना संगीतना तालो साथेना आ जातना संबंधथी केटलाक प्रश्नो उपस्थित धाय छे अने ए प्रश्नोना खुलासामांथी ज जातिछंदना स्वरूप उपर विशेष प्रकाश पडै छे, अने आ प्रकाशथी वळी आपणा मूळ सिद्धान्तने बिम्ब-प्रतिबिम्ब न्याये विशेष समर्थन मळे छे. आ संबंधमां पहिली प्रश्न आ प्रमाणे मुकायः तालनो संबंध अनंत काल साथे होवाथी तेने प्रयत्नथी बंध न करीए त्यां सुधी ते अनंत चाल्या करे एवुं तेनु स्वरूप छे. एक गीतमां जे ताल शरू करेलो होय छे तेने गीतमां बंध करीए नहीं त्यां सुधी ते एक सरखो चाल्या करे छे. तो ते रीते छंदमां शरू थयेली, ए तालमांथी ज उद्भवेली संधिपरंपरा पण अनंत चाल्या ज करे. अने एम ए सतत चाल्या करे तो पछी छंदनी पंक्तिओ केवी रीते एक बीजीथी जुदी पडे? जातिछंदमां तो चार चतुष्कले चोपाईनी पंक्ति धाय छे, छ चतुष्कले रोळानी पंक्ति धाय छे, आठ चतुष्कले सर्वयानी पंक्ति धाय छे, अने जो संधिपरंपरा सतत चालु रहेती होय तो एक पंक्ति पूरी थईने बीजी शरू थई एनी प्रतीति केवी रीते धाय? आ प्रश्न साचो छे. अने आपणे जोईशुं के ए पंक्तिओनो विच्छेद करवामां ज पिंगल विकास पाम्युं छे.

आ विच्छेद माटे पिंगल मुख्यत्वे करीने बे हिकमतोनो उपयोग करे छे. एक तो प्रासतो, बीजी पंक्तिना अंत्य संधि के संधिओने अने ते साथे क्वचित् प्रथम संधिने अमुक चौकस रूप आपवानो. षण्ण भागे आ वन्ने हिक-मतो एक साथे प्रयोजाय छे. आमां प्रास तो सुप्रसिद्ध छे, जो के हजी सुधी तेनु रहस्य पुरेपूर पिंगलमां स्वीकारायुं नबी. अने बीजी हिकमत तरफ तो ध्यान ज गयुं नबी एम कहुं तो चाले.

जातिछंदोमां प्रास पंक्तिने छेडे आवे छे ए प्रसिद्ध छे. ए त्यां, घणा माने छे एम, अलंकार माटे आवे छे ए खोटुं छे, एनुं मुख्य प्रयोजन संधिजोनां सतत आवर्तनोमां पंक्तिनो अंत बताववानुं छे. माटे ज तेने हिंदीमां तूकान्त, तूक-टूकनो अंत कहे छे. प्रास पंक्तिजोने जुदी पाडतो जाय छे अने बब्बे पंक्तिजोने अंत आगळ सांधी तेनां युग्मो पाडतो जाय छे. जेम बे छूटां पतरांने एक छेडे काणू पाडी तेमां कडी परोवीए तो बे पतरां भेगां थाय छे, (घणां ताम्रपत्रो एवी रीते भेगां करेलां होय छे) तेम प्रास एक कडीनी पेठे एक ज जगाएयी बे पंक्तिजोने सांवे छे. आ रीते संधाईने भेगी थयेली पंक्तिना यूमने आपणे कडी के टूक कहीए छीए. आ रीते भेगी थयेली बे पंक्तिजो गानमां थोडा वैविध्यथी आरोह-अवरोहनुं एक संपुट रचे छे. आपी जातिछंदोनुं एकम आ प्रसिद्ध बे पंक्तिनी एक टूक के कडी छे. आपणां पिंगलो अत्यारे जातिछंदोनां चार चरणो गणे छे पण ते संस्कृत पिंगलोनी देखादेखीए. आपणा घणाखरा जातिछंदो कविताप्रयोगमां जोईशुं तो बब्बे पंक्तिना ज जणाशे. लांबी पंक्तिपरंपराजोमां, चोपाईना घणा लांबा परिच्छेदोमां चारथी निःशेष भागी शकाय तेवा चतुष्पाद छंदो नहीं पण, प्रासबद्ध कडीजो मळशे.

एटले प्रास ए जातिछंदोमां संधिनी सतत परंपरायां पंक्तिनो अंत व्यक्त करवानुं काम करे छे. संस्कृत अनावृत्तसंधि अक्षरमेळ वृत्तोमां पंक्तिनो अंत चरणान्त यति अने चरणान्त गुरुना विलंबनथी दर्शावाय छे, एटले संस्कृत वृत्तोने चरणान्त दर्शाववा प्रास आवश्यक नथी. संस्कृत पिंगलोमां प्रास मात्र शोभानो शब्दालंकार छे, अने तेथी एनी चर्चा पिंगलोमां कदी थई नथी. पिंगलकारो प्रथम संस्कृत वृत्तोना पिंगलकारो थया अने पछी तेमणे जातिछंदोने पिंगलना अधिकारमां लीळा तेनुं परिणाम एक ए आव्युं के अपभ्रंश जातिछंदोमां प्रास सार्वत्रिक बन्धो त्यारे पण पिंगलकारोए जातिछंदना निरूपणमां तेने आवश्यक स्थान आप्युं नहीं. आ विचारदोष आपणा सुधी प्होंच्यो छे. सद्गत के. ह. ध्रुवे पिंगलना प्रश्नोनी ऊंडी चर्चा करी छे पण तेमणे प्रासनो प्रश्न समग्रपणे विचार्यो नथी. जातिछंदोमां मध्ययति ए छंदनुं अंग नथी एम कही तेजो आगळ कहे छे के आंतर प्रास ए पण छंदनुं अंग नथी अने ते संबंधमां प्रासनी चर्चा करे छे :

“ए शब्द (प्रास) व्युत्पत्तिमां सं. अनुप्रास साथे अने अर्थमां सं. यमक साथे संबंध धरावे छे. वर्ण के बरडीनी आवृत्ति ते अनुप्रास, अने वर्णना समूहनी आवृत्ति ते यमक. बन्ने शब्दालंकारो छे. प्राचीन यमकमां आधुनिक प्रासनो अंतर्भाव थाय छे. प्रासना बे प्रकार छे. एक चरणना अंत्य भागने

તે પછીના ચરણના અંત્ય ભાગ સાથે જોડનારો યમક તે અંત્યપ્રાસ. એને સાધારણ બોલીમાં પ્રાસ કહે છે. ચરણના લંઘોને પરસ્પર જોડનારો જે યમક તે આંતરપ્રાસ. પહેલા પ્રકારનો પ્રાસ પૂજરાતી હિન્દી વગેરે ભાષાના પદ્યાત્મક સાહિત્યમાં પદાન્તનો પર્યાય બન્યો છે. ચરણોને યમક દ્વારા અંત્ય ભાગમાં સાંકળી લેવાની રીતિ એ ભાષાઓમાં રુઢ છે. જ્યાં સૂચી આપણા દોહરા ચોપાઈમાંથી અંત્યપ્રાસ નીકળી જશે નહીં ત્યાં સૂચી આપણી પદ્યરચનાના એક લાક્ષણિક અભિમત અંગ તરીકે એ ટકી રહેવા નિર્મિત છે. પરંતુ આંતર પ્રાસની હકીકત જુદી છે. . . . પ્રबंधોમાં યોજાતા બીજા અલંકારોની પેઠે એ એક શબ્દાલંકાર છે. " (પ. અં. આ. પૃ. ૩૫)

અહીં આંતરપ્રાસને શબ્દાલંકાર કહ્યો તે વરાવર છે, અને ચરણાન્ત પ્રાસને તેથી ભિન્ન કહ્યો તે પણ વરાવર છે, પણ તે શા માટે આવે છે, તેનું છન્દમાં શું સ્થાન છે તે કે. હ. ધ્રુવે કહ્યું નથી. પ્રાસ ચરણને અંતે આવે છે, તે સાદા વિધાન તરીકે સાચું છે. પણ છન્દોરચનાની દૃષ્ટિએ એ વસ્તુ-સ્થિતિથી ઝલટું કથન છે. પહેલાં ચરણ સિદ્ધ થઈ તેને અંતે પ્રાસ આવે છે, એમ નથી પણ પ્રાસ જ ચરણનો અંત સિદ્ધ કરે છે—વ્યક્ત કરે છે, એમ છે.^૧ અને દોહરા ચોપાઈમાંથી અંત્ય પ્રાસ નીકળી જશે નહીં ત્યાં સૂચી એ પદ્યરચનાના અંગ તરીકે ટકી રહેશે એમ કહેવું એ તો શબ્દાન્તરે પુનઃકથન છે. એમની આ વિશયની ઘણી ચર્ચા જોતાં જણાય છે કે તેમના મનમાં એવો વહેમ છે કે ચરણાન્ત પ્રાસ એ છન્દનું અંગ છે, પણ તે કેવી રીતે, શા કારણોથી, એ સંબંધી વિચાર નહીં કરેલો હોવાથી એ સંબંધી નિર્ણયાત્મક વિધાન તેઓ કરી શક્યા નથી. આ જ નિબંધમાં તેઓ આગળ કહે છે: "આપણી પદ્યરચના સાથે કંઈ પણ સંબંધ ઘસવતો હોય, તો અંત્યપ્રાસ ધરાવે છે. મધ્યપ્રાસ તો કેવલ શોભારૂપે છે." (એજન પૃ. ૫૯) અહીં પણ એમનું વચન સંદિગ્ધ છે.

પ્રાસ એ વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સંસ્કૃત અનુપ્રાસમાંથી આવ્યો જણાય છે, પણ એ, સ્વરૂપે, અનુપ્રાસ નથી તેમ યમક પણ નથી. પ્રાસને કેટલાક અંત્યાનુપ્રાસ કહે છે. કેટલાક અંત્ય યમક કહે છે. પણ એ વધા નવા પ્રયોજેલા શબ્દો પ્રામક છે. હેમચંદ્ર પ્રાસ માટે સામાન્ય રીતે અનુપ્રાસ શબ્દ વાપરે છે. (છંદોનુ. પૃ. ૨૬ ૨) અને 'પ્રાકૃતપિંગલ' અને બીજાં કેટલાંક પિંગલો યમક શબ્દ વાપરે છે. પણ તેમાંનો કોઈ શબ્દ પ્રાસનો ચોક્કસ અર્થ બતાવવા સમર્થ નથી. સામાન્ય રીતે બે ભિન્નાર્થ શબ્દોનો અંત્ય અક્ષર અને ઉપાન્ત્ય સ્વર એક જ હોય ત્યારે

૧. નરાઈ ઓવી ગય જેવી જ છે છતાં માત્ર પ્રાસથી તેની પંક્તિઓ પડે છે, એ પંક્તિનો અંત બતાવવાનું પ્રાસનું સામર્થ્ય બતાવે છે.

એ બે શબ્દો વચ્ચે પ્રાસ મઢ્ઘો ગણાય. 'કામ' અને 'ધામ' વચ્ચે પ્રાસ છે. બન્ને શબ્દો મિત્ર છે. બન્નેમાં અંત્ય અક્ષર 'મ' એક જ છે, ઉપાન્ત્ય સ્વર 'આ' એક જ છે. અનુપ્રાસ માત્ર કોઈ પળ વ્યંજનના આવતંતથી થાય છે. 'કાવ્ય-પ્રકાશ' તેનું લક્ષણ 'વર્ણસામ્યમનુપ્રાસઃ,' અર્થાત્ વર્ણસામ્ય એટલે અનુપ્રાસ એવું સૂત્ર કહી ટોકા કરે છે કે 'સ્વર વૈતાદૃશ્યેऽપિ વ્યંજનસદૃશત્વં વર્ણસામ્યમ્।' સ્વર મિત્ર હોવા છતાં વ્યંજનનું સાદૃશ્ય હોય — સામ્ય હોય તે અનુપ્રાસ. 'સૂવ ચલિત જલ હાલે' ('માનસસર', પૂર્વાલાપ) એ પંક્તિમાં 'લ'ની આવૃત્તિથી અનુપ્રાસાલંકાર થાય છે. તેમાં 'લિ' 'લ' 'લે' એમ જુદા જુદા સ્વરો સાથે 'લ' આવે છે. આપણા પાદાન્ત પ્રાસ માટે આવું વર્ણસામ્ય કંઈ કામ ન આવે. અને એ નોંધવા જેવું છે કે અનુપ્રાસ ઘણે ભાગે એક જ પંક્તિમાં આવે છે, જ્યારે પ્રાસનું સ્થાન ઘણુંબધું નિયત છે — બે પંક્તિને અંતે જ એ આવે. યમકમાં બે કે વધારે અર્થવાઢા અક્ષરો મિત્ર અર્થમાં એ ને એ ક્રમમાં આવૃત્ત થાય છે."

વળસે વળસેવના થકી નરવારી નર ધારણા નકી

દ. પિ. પૃ. ૬૬

અહીં પ્રથમ પાદમાં 'વળસે' અક્ષરો એ ને એ ક્રમમાં બે વાર આવે છે. અને ત્યાં મિત્ર જગાએ એ અક્ષરોનો એક જ અર્થ થતો નથી. બીજા પાદમાં 'નરવા'નું પણ એમ જ બને છે. 'હઢ્ઘવે હઢ્ઘવે હઢ્ઘવે હરજી' એમાં 'હઢ્ઘવે' અક્ષરો ફરી વાર આવે છે, પણ અર્થ એનો એ રહે છે તેથી તે યમક નથી. પણ યમક અને પ્રાસમાં ઘણો મેદ છે. યમકમાં બે કે વધારે અક્ષરો આવૃત્ત થવા જોઈએ, પ્રાસમાં બે અક્ષરો આવૃત્ત થવાની જરૂર નથી, અંત્ય અક્ષર અને ઉપાન્ત્ય સ્વર એ બે આવૃત્ત થવાની જરૂર છે. 'કામ' અને 'ધામ'માં યમક છે જ નહીં, પણ પ્રાસ છે. અને યમક પણ ઘણે ભાગે અનુપ્રાસની પેઢે એક જ પંક્તિમાં આવે છે. પ્રાસ બે પંક્તિઓને છેડે આવે છે.

ઉપરની જે પ્રાસની વ્યાખ્યા આપી તેમાં થોડી વિગત ઉમેરવી રહે છે. પંક્તિના અંતના બન્ને શબ્દોમાં છેલ્લો અક્ષર પ્રત્યય હોય તો પ્રત્યય બાદ કરીને તેની આગઢ પ્રાસ મેઢ્ઘવો જોઈએ. દૃષ્ટાન્તથી આ નિયમ કેટલો સ્વાભાવિક છે તે તરત સમજાવો.

મૂરખ મિત્રો મઢી, ગાઢ દર ગંમત કરશે,

મારિ પરસ્પર લાત, વાતમાં મસ્કરિ ધરશે;

દલપતકાવ્ય મા. ૨. પૃ. ૫૭

૧૦. અર્થે સત્યર્થમિત્રાનાં વર્ણનાં સા પુનઃ શ્રુતિઃ। યમકમ્

કાવ્યપ્રકાશ, ઉલ્લાસ ૧, સૂત્ર ૧૧૭

बन्ने अंत्य शब्दोमां 'शे' प्रत्यय छे तेथी प्रास 'कर' अने 'घर' ए शब्दो वच्चे मेळव्यो. एम न थाय तो प्रासनी अपेक्षा अपूर्ण रह्यो. क्वचित् तेने आघात लाग्यो. 'साथमां' साथे 'हाथमां' प्रास बराबर छे पण 'हाथमां' साथे 'नादमां' के 'मोदमां' ए प्रासबुद्धिने संतोष्यो नहीं, जो के त्यां अंत्य अक्षर अने उपान्त्य स्वर एक ज छे. संस्कृत वृत्तोमां प्रास आवश्यक नथी पण जो प्रास राखवो होय तो संपूर्ण प्रास राखवो जोईए. कान्तना प्रासो घणा रमणीय छे.

रे पहेलां न हती कदी अनुभवी आवी उदासीनता,
दीठी शू न कठोर! तें करुण जे व्यापी मुखे दीनता!

'उपालंभ', पूर्वालाप

'ता' प्रत्यय होवाथी प्रास तेनी पहेलांना बे अक्षरोमां मेळव्यो छे. प्रत्ययो लांबा होय त्यां पण आ ज नियम पळावो जोईए.

व्योमथी जळनी धारा जोरमां पडती हती;
ढळी पलंगने पाये सुन्दरी रडती हती!

'रमा', पूर्वालाप

अंत्यना 'ती हती' ए त्रण्येय अक्षरो प्रत्ययना छे, एटले तेनी पूर्वेंने स्थाने 'पड' अने 'रड'नी प्रास मेळव्यो. आपणे जोयुं के प्रास बे भिन्न शब्दो वच्चे मेळववो जोईए. तेथी एकनो एक शब्द बन्ने पंक्तिने अंते आवे तो प्रास मळचो गणाय नहीं. त्यां ते शब्दने प्रत्ययनी पेठे बाद करीने तेनी पहेलां प्रास मेळववो जोईए. जेम के:

मुख मीठां ने मनमां कपट, स्वारथ लगी सगाई छे,
कदी जोखमकारी जीवने, मूरखनी मित्राई छे.

दलपतकाव्य भा. २. पृ. ५७

अहीं बन्ने पंक्तिने छेडे 'छे' एक ज शब्द छे. तो प्रास तेने छोडीने तेनी आगळ मेळव्यो.

उपर कह्युं के बन्ने शब्दोमां एक ज प्रत्यय होय तो तेने बाद करीने प्रास मेळववो पण एक शब्दमां प्रत्यय होय अने बीजामां प्रत्यय न होय तो प्रत्यय बाद करीने प्रास मेळववानी जरूर रहेती नथी. जेम के

बोली शक्यो नहि मुखयी वाणी
आंसुप्रवाहे आंख भराणी.

एजन, पृ. ५९

‘ભરાણી’માં ‘ણી’ પ્રત્યય છે, પણ ‘વાણી’માં ‘ણી’ પ્રત્યય નથી તેથી તેને બાદ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ઉપરનો પ્રાસ નિર્દોષ છે. તેમ જ જો કે એકનો એક શબ્દ બન્ને પંક્તિને છેડે આવવાથી પ્રાસ વનતો નથી, પણ એક જ શબ્દ બન્ને જગાએ જુદા જુદા અર્થમાં આવતો હોય તો પ્રાસ મઢ્યો ગણાય. દાખલા તરીકે ‘આવો’ વિશેષણનો ‘આવો’ ક્રિયાપદ સાથેનો પ્રાસ ચાલી શકે. વઢી પ્રાસ માટે અંત્યાક્ષર અને ઉપાન્ત્ય સ્વરની આવૃત્તિ આવશ્યક કહી પણ તેમાં કેટલીક છૂટ લઈ શકાય છે — કોઈક રીતે પણ ઉચ્ચાર સામ્યની અસર થતી હોય તો. દાખલા તરીકે

ધોરેકથી ઢાઢી રહે ત્યાં વીંજળા

કોળ વીંજું રે — વિના તે સદાવત્સલ લીમડા.

આતિથ્ય પૃ. ૧૨૭

‘ડ’ અને ‘ળ’ના ઉચ્ચારસામ્યને લઈને આ પ્રાસ મુનિર્વાહ્ય વને છે. તેમ જ આજે વિદેશીને હાથે થયાં છેક જ જર્જર
દેશી મુજ, — દેવનાં એ જોવા આવ્યો છું મંદિર.

એજન, પૃ. ૧૧૨

અહીં ઉપાન્ત્ય સ્વર ભિન્ન છે છતાં પ્રાસ મુનિર્વાહ્ય છે. આ વધાને હું મુનિર્વાહ્ય ગણું છું પણ ઉપાન્ત્ય સ્વરનો મેઢ જ ન હોય, અંત્યાક્ષરમાં પણ માત્ર સ્વર જ સરસો હોય એ વધાને હું પ્રાસાભાસ ગણું છું. અલબત્ત પ્રાસ વીંજી અનેક રીતે વિકાસ પામ્યા છે. પણ અહીં તે આપણો વિષય નથી. અહીં તો માત્ર પંક્તિનો અંત બતાવવા તે આવે છે એ જ મુખ્યત્વે પ્રસ્તુત છે."

૧૧. પ્રાસ સંબંધી એક નાની હકીકત નોંધું છું. પ્રાસસ્થાનના શબ્દો ઘણે ભાગે તો વચ્ચે અક્ષરોના જ હોય છે. પણ જ્યાં પ્રાસસ્થાનના વચ્ચે શબ્દો વધારે લાંબા હોય છે ત્યાં પ્રાસની અપેક્ષા અંત્ય વે અક્ષરથી જરા આગઢ વધે છે. ‘સાગર’નો સાથે ‘નાગર’નો પ્રાસ સુન્દર લાગશે તેવો વીંજો કોઈ નહીં, લાગે. ‘પામર’ કે ‘નટવર’ એટલા સુન્દર નહીં લાગે, તેમ છતાં એ સોટા નથી. આ માત્ર એક વલણ છે, નિયમ નથી, અને જુદા જુદા વિવયો અને છંદો પરત્વે તેનું બલાવલ જુદુંજુદું હોય છે. દલપતરામનો નીચેનો મનહર જોવા જેવો છે.

મનહર છંદ

મેલો ઘેલો પેલો જુઓ આગ ક્ષેલમાં ઝમેલો

ગોદડે પૂચેલો એવો આવે હનૂમાનજી;

કાઢા હાથ દારૂવાઢા, ઢીસે દાઢી મોઢું કાઢું,

પાષડીનો પલ્લો પૂઠે પૂંછડા સમાનજી;

પ્રાસ સામાન્ય રીતે બે પંક્તિઓને અંતે આવી વચ્ચે પંક્તિઓને મિશ્ર કરીને પાછો સાંધે છે, પણ કોઈ કોઈ વાર એક પંક્તિના બે સંકેતોને પણ તે સાંધે છે. આનો એક દાખલો પ્રથમ સંસ્કૃતમાંથી આપું—અને તે પણ અના-વૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ વૃત્તનો :

સકલવિબુધલોકઃ સ્તસ્તનિઃશેષશોકઃ

કૃત્તરિપુવિજયાશઃ પ્રાપ્તપુદ્ગલકાશઃ ।

અજનિ હરસુતેનાનન્તવીર્યેણ તેના —

સ્તિલવિબુધચમૂનામ્ પ્રાપ્ય લક્ષ્મીમતૂનામ ॥

કુમારસંભવ ૧૩, ૫૧

આ શ્લોક 'કુમારસંભવ'ના ૧૩મા સર્ગનો છે. કુમારસંભવના આઠ સર્ગો જ કાલિદાસના લખેલા છે, તે પછીના પ્રક્ષિપ્ત છે, એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. અને આ શ્લોકમાં યમક નહીં પ્રાસ આવે છે, એ એ ભાગ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો એક સ્વાસ્થ પુરાવો ગણાય. કાલિદાસે યમકનો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ પ્રાસનો કદી નહીં, પણ આપણે તો આને એક ચરણના બે યતિસંકેતોના પ્રાસના દૃષ્ટાન્ત તરીકે જોઈએ છીએ. આને ઉતારવાનું સ્વાસ્થ કારણ તો એ છે કે આવા જ પ્રાસવાળા શ્લોકો ગુજરાતીમાં થયા છે. કવિ રત્નેશ્વરના આ શ્લોકો પ્રસિદ્ધ છે, પણ હું તે પહેલાંના જૈન કવિ શાલિસૂરિનો એક શ્લોક ઉતારું છું :

નિરૂપમ કુલવાલી, રૂપની ચિત્રસાલી,

અવિકુલ ગુણવल्ली, કામમૂપાલમल्ली;

કહ હુહ સુર રાણી, માનવી મહં ન જાણી,

અહવ હુહ જિ નારી, તોહ તું હુહ ગંધારી.

વૃત્તરચના પૃ. ૧૨

ત્રીજા ચરણમાં 'મહં' અને ચોથા ચરણમાં 'હુહ' એક ગુરુ તરીકે અને 'ગંધારી'નો પ્રથમાક્ષર લઘુ તરીકે ઉચ્ચારવાના છે તે દેખીતું છે. આ માત્ર એક ચમત્કાર એક શબ્દાલંકાર જ છે. અને તેનું માત્ર ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે.

લોક નાસાનાસ કરે, ત્રાસ પામી તેની ઠામે

એને નાવે આંચ જેને રામજી જમાનજી;

ઠેકો ઠામ ઠામ આગ, લગાડીને આધો સસે,

હશ હનૂમાનજી કે મુલ્લાં મુલેમાનજી.

અહીં પ્રાસમાં 'જી' તો પ્રત્યય તરીકે વાદ કરવો જોઈએ પણ તેની આગળ ઉપા-ન્ય સ્વરની જગાએ આજો અક્ષર આવૃત્ત કરેલો છે. 'સમાનજી' 'જમાનજી'માં જી કાઢતાં પણ ત્રણ અક્ષરો સુધી પ્રાસ જાય છે.

હવે આપણે પંક્તિનો અંત વ્યક્ત કરનાર વીજી હિકમત, અંતના સંધિ-
ઓને અમુક સ્વાસ રૂપ આપવું, એ જોડીએ. આના સૌથી સરલ દાખલા ચોપાઈ
અને તેના પેટાપ્રકારોમાંથી મળે છે. આપણે જોઈ ગયા કે ચરણાકુલ, અલક
અથવા અરિલ્લ, જેકરી અને ચોપાઈ (વિશિષ્ટ) એ સર્વે ચોપાઈના પ્રકારો ગણાય
છે. ચરણાકુલની ઉત્થાપનિકા: દાદા દાદા દાદા ગા ગા, એમાં છેલ્લા સંધિને
દા ગા

ગાગા અથવા દાગાનું વિશિષ્ટ રૂપ આપેલું છે. અરિલ્લ: દાદા દાદા દાદા
દાલલ એમાં અંત્ય સંધિને દાલલનું વિશિષ્ટ રૂપ આપેલ છે. ચોપાઈ સિવાય-
નો પદ્ધતિ પણ અહીં પ્રસ્તુત છે. તેની ઉત્થાપનિકા દાદા દદા દાદા લદાલ
એમાં પણ અંત્ય સંધિને વિશિષ્ટ રૂપ આપેલું છે. આ વધા દાખલામાં સંધિના
અનેક પર્યાયોમાંથી એક પર્યાયને જ અંત્ય સંધિ તરીકે પસંદ કરેલો છે પણ જેકરી
ચોપાઈમાં તે ઉપરાંત જરા વિશેષ બને છે. જેકરી: દાદા દાદા દાદા લગા એમાં
લગા, અને ચોપાઈ: દાદા દાદા દાદા ગાલ એમાં અંત્ય સંધિનું રૂપ ગાલ
એ વચ્ચેમાં અંત્ય સંધિને નિશ્ચિત લગાત્મક રૂપ તો મળે છે પણ તે ઉપરાંત
તે વચ્ચેમાં અક્ષરમાત્રા ગણતાં જણાશે કે એ સંધિમાં એક અક્ષરમાત્રા
ઓછી થાય છે. અહીં પણ સંધિપરંપરા તો ચાલુ રહેવી જોડીએ અને
રહે જ છે, —દરેક સંધિ ચાર માત્રાનો હોવો જ જોડીએ નહિતર મેલ તૂટે,
ઘટલે સ્વર તો એમ બને છે કે અક્ષરસંધિની એક માત્રા તૂટે છે, પણ
ચતુષ્કલ કાલસંધિ એમનો એમ જ રહે છે, અર્થાત્ એ અંત્ય સંધિ લગા અને
ગાલ પૂરેપૂરી ચાર કાલમાત્રા પૂરે છે, અને એ રીતે સંધિપરંપરા અને તજ્જન્ય
મેલ સુરક્ષિત રહે છે. ઉપરનાં વચ્ચે દૃષ્ટાન્તોમાં ઘટલે કે જેકરીમાં અને
ચોપાઈમાં, ધ્યાનપૂર્વક પઠન કરતાં જણાશે કે ગામાં એક માત્રા વધે છે,
અર્થાત્ એ સંધિનો ગુરુ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત થાય છે.

આ પ્રક્રિયા વધા પ્રકારના સંધિઓના જાતિછંદોમાં થાય છે. એ પ્રક્રિયા
વ્યવસ્થિત રીતે તો આપણે આ પછીનાં મિશ્રમિશ્ર સંધિના જાતિછંદોનાં
પ્રકરણોમાં જોડીશું પણ ઉપરની પ્રક્રિયાનાં વિશેષ દૃષ્ટાન્તો તરીકે એક બે
વીજા સંધિઓના છંદો જોડીએ.

હીર: ગાલ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગાલ ગા

અહીં અંત્ય સંધિ ઉપરાંત પ્રથમ સંધિને ગાલનું વિશિષ્ટ રૂપ આપેલું છે. અને
અંત્ય સંધિ ગા મૂક્યો છે ત્યાં એક અક્ષરમાત્રા સંહિત થાય છે. અને ગા

एटले अंत्य गुरु त्रण मात्रानो प्लुत थाय छे. अहीं विशिष्ट लगात्मक रूप, अंत्य एक नहीं पण बे संधिओने मळेळुं छे, ते पण ध्याननां आव्युं हसे. आ प्रक्रियाने आपणे प्लुति-सहकृत-अक्षरमात्रा-खंडन एम अथवा कालसंधिना रक्षणपूर्वक अक्षरसंधिनुं खंडन एम कही शकीए. आनी एक ज बीजो दाखलो लईए. आपणे गया प्रकरणमां मदनावतार जोई गया तेमां दरेक पंक्तिमां पंचकल संधिनां चार आवर्तनो आवे छे. आमां अने झूलणामां शो फेर छे ते बन्नेनी उत्थापनिका पासे पासे मूकीने जोईए.

मदनावतार: दालदा दालदा दालदा दालदा
दालदा दालदा दालदा दालदा

आ मदनावतारनी बे पंक्तिओ थई. हवे झूलणानी एक पंक्ति लईए:

झूलणा: दालदा दालदा दालदा दालदा
दालदा दालदा दालदा गा

हुं ध्यान दोरवा मागुं छुं ते ए उपर के मदनावतारमां दालदानां आवर्तनो एम ने एम क्पाई पण विशिष्ट थया विना चाल्या करे छे. झूलणानी पंक्तिमां अंते दालदा संधि खंडित थई त्यां तेनुं गा एवुं मात्र एकाक्षर रूप रहे छे. अक्षरमात्रा मात्र बे ज रहे छे, पण ए गुरु त्यां आखो पंचकल कालसंधि पूरे छे, पांचमात्रानो प्लुत बने छे अने एवा प्लुत स्वरूपे पंक्तिनो अंत दशवि छे. चोपाई अने जेकरीमां एक ज अक्षरमात्रा खंडित थती हती, अहीं त्रण मात्राओ खंडित थाय छे. चोपाई जेकरीमां गु त्रण मात्रानो प्लुत थाय छे अहीं झूलणामां अंत्य गुरु पांचमात्रानो प्लुत थाय छे. आ अंत्य संधिओने खंडित करवानो व्यापार अटपटो छे, अने तेनां वधारे अटपटां स्वरूपो आपणे जातिछं ठेना मेळना निरूपणमां वधारे विस्तारथी तपासीशुं.

आ अक्षरमात्राखंडननुं एक बीजुं परिणाम पण ध्यान आपवा ोम्य छे: एथी ए पंक्तिने अंते शब्दोच्चारणने हानि थया विना संगीतना ललकारे अवकाश मळे छे. आपणा माणभट्टोने पंक्तिना अंतनो प्रलंबित ललकार करता घणाए सांभळचा हसे.

आपणे जोयुं के अनावृत्तसंधि अक्षरमेळ वृत्तोमां वृत्तना चरणने अंते यति आवती अने त्यां गुरु आवती अने तेनुं विलंबन થતું. इलोकार્થે યતિસ્થાને વિલંબન ઉપરાંત વિરામ પણ આવી શકતો. વઢી ચરણની અંદર મધ્યયતિ આવતી અને ત્યાં ટૂંકું વિલંબન થતું. જાતિછંદોનો મેઝ ભિન્ન પ્રકારનો હોવાથી એમાં યતિનું સ્વરૂપ એનું એ રહી શકતું નથી. પ્રાચીન પિંગલકારોએ સંસ્કૃત

वृत्तो अने जातिछंदोना निरूपणमां वस्त्रेना स्वरूपनी भिन्नतानो, तेमना मेळनी भिन्नतानो विचार कयों नथी एटले वस्त्रेमां जाणे एक ज स्वरूपनी यति होय एवी सामान्य मान्यता प्रवर्ते छे, पण जातिछंदोनो मेळ जोतां ए मान्यतानो अनुपपत्ति तरत जणाशे. पहेलुं तो ए के ज्यां एक ज सरखी कालमात्रावाळा संधिनां आवर्तनो थतां होय त्यां कोई संधिनी मध्यमां विलंबन करी ज न शकाय. एम करोए तो तेनुं कालमान बधी जाय, अने मेळ तूटे. जाति-छंदोमां घणी वार एम संधिनी अंदर यति आवे छे. रोळा अने आर्या आना प्रसिद्ध दाखला छे. रोळानी पंक्ति दलपतराम प्रमाणे नीचे प्रमाणे थाय छे :

रोळा : | | | | | |
दादा दादा दाल'ल दादा दादा दादा

अहीं त्रीजा संधिमां त्रण मात्रा पछी यति आवे छे जे में एकवडा अवतरण चिह्नवी बतावेली छे. आखो प्रवाह चतुष्कलोनी छे, चच्चार मात्राए ताल आवे छे, तेमां त्रीजा चतुष्कलमां यति आवती होवाने कारणे जो विलंबन के विराम करीए तो तालप्रवाह तूटे, मेळ तूटे. ते ज प्रमाणे आर्यामां पण अमुक प्रसंगे संधिनी अंदर यति आवे छे. आर्याना प्रथमदलनी उत्पापनिका नीचे प्रमाणे छे :

दादा ददा दादा ददा दादा लदाल दादा गा ।

अहीं नियम एवी छे के छट्टा चतुष्कलमां जो चारेय लघु आवे तो पहेला लघु पछी यति आवे. पण जो त्यां जगण एटले लगाल आवे तो यतिनो कशो नियम नथी. अर्थात् छट्टुं चतुष्कल ल'ललल अथवा लगाल बने. हवे एन कोई भाग्ये ज कहीं शकशे के त्यां ज्यारे चतुर्लघु रूप होय त्यारे यतिने लीघे विलंबन थाय अने लगाल रूप होय त्यारे विलंबन न थाय. एक ज छंदमां आम मानवुं ज अशक्य छे. खरुं तो छंदनो मेळ चतुष्कलोनां आवर्तनोनो छे, एने आपणे बराबर समजोए तो पछी यतिने कारणे विलंबननो अवकाश रहेतो नथी. एटले आ बधा प्रसंगे यतिनो अर्थ त्यां शब्दनो अंत आवे एटलो ज करवो जोईए. छन्दःशास्त्रमां आ स्थाने बीजा लघुषी पद शरू थाय छे, एटलुं ज कह्युं छे (छ. शा. ४, १८), यति कहीं नथी, यतिनी चर्चा तो ते पछी छट्टा अध्यायना आदिमां आवे छे. हेमचन्द्र पण सूत्रमां यति शब्द वापरतो नथी टीकामां वापरे छे त्यां ए शब्द उपचारथी वापरे छे.^{११}

अहीं आपणे पंक्तिनी अंदर मध्ययति एक संधिनी अंदर आवती जोई, पण केटलाक दाखलामां तो एवुं बने छे के चरणने अंते संधि पुरो थयो होतो

१२. जुओ गत पृ. ३२० पादटीप

નથી, અને સંધિનો વાકીનો ભાગ પછી આવતા ચરણના પ્રારંભમાં હોય છે. અર્થાત્ ચરણાન્ત યતિ પળ સંધિની અંદર પડેલી હોય છે. ત્યાં પંક્તિના અંતની યતિ વિલંબન કે વિરામ રૂપની હોઈ શકે જ નહીં. આના દાખલા જાતિ છંદોની વિસ્તૃત ચર્ચામાં આગળ આવશે પણ અહીં ટૂંકમાં એટલું કહી શકું કે ગયા પ્રકરણમાં લીલાવતી અને પદ્માવતી એ છંદોમાં પ્રથમ નિસ્તાલ દા આવે છે, અને પછી દાદા ચતુષ્કલોનાં આવર્તનો ચાલતાં છેવટે ગા આવે છે, એ ગા અપૂર્ણ ચતુષ્કલ છે, અને તે પછીની પંક્તિના પહેલા નિસ્તાલ દા સાથે જોડાઈ આખું ચતુષ્કલ બને છે. અર્થાત્ ચરણાન્તે પણ ત્યાં વિલંબનાત્મક કે વિરામાત્મક યતિ નથી. નિષ્પન્ન એ ધ્વનું કે જાતિછંદોમાં મધ્યયતિ તેમ જ ચરણાન્ત યતિ બન્ને અવશ્ય રીતે વિલંબનાત્મક કે વિરામાત્મક નથી. જાતિછંદોમાં યતિ એટલે કે શબ્દાન્ત એ માત્ર એક છંદોમંગી છે. સંસ્કૃત વૃત્તો અને જાતિછંદો બન્નેની સરલામણી કરતાં આપણે એમ કહી શકીએ કે પ્રાસ એ સંસ્કૃત વૃત્તોનું અંગ નથી, ત્યારે તૂકાન્ત પ્રાસ એ જાતિછંદોનું અંગ છે, યતિ એ સંસ્કૃત વૃત્તોનું અંગ છે ત્યારે જાતિછંદોની એ એક મંગી માત્ર છે. એનો ચમત્કાર છે તેની ના નથી, પણ તે છંદનું આવશ્યક અંગ નથી, એક છંદોમંગી છે, અને એ મહત્વની ફરક છે.

જાતિછંદોમાં જો યતિ જ ન હોય તો પછી પઠનમાં ક્યાંઈ વિરામ જ ન આવે? કોઈ પણ પઠન સઠંગ થી રીતે ચાલી શકે? પ્રાસથી અને વીંજી રચનાયુક્તિઓથી ચરણનો અંત વ્યક્ત થાય પણ ત્યાં વિરામ કે વિલંબનનું સ્થાન ન હોય તો પઠનકાર શ્વાસ થી રીતે લઈ શકે? આવર્તનો સતત ચાલ્યા કરતાં હોય તો શ્વાસ લાવાનો પણ વિરામ થી રીતે મળે? આનો એક જવાબ એ છે કે શૂળળા જેવા છંદમાં આપણે જોયું કે પંક્તિને અંતે ઋણ માત્રા જેટલો અનક્ષર ગાઠો છે ત્યાં ગૂહના વિલંબનને બદલે વિરામ લેવો હોય તો લઈ શકાય. પણ આ જવાબ બધા પ્રસંગોને વ્યાપી શકતો નથી. ધના જાતિ-છંદોમાં અંત્ય સંધિમાં એવો કે એટલો અનક્ષર અવકાશ હોતો નથી. ત્યાં શું સમજવું? જાહેર તો આ માત્ર શ્વાસ લાવાનો પ્રશ્ન નથી. પંક્તિનો તાત્પર્યાર્થ શ્રોતાને મનમાં ઊતરે એટલા માટે પણ વિરામની જરૂર હોય છે. આનો એક જવાબ એ છે કે સંગીતના સ્વરો સાથેના કે સ્વરો વિનાના વિલંબિત પઠનમાં તો પઠન એટલું ધીમું હોય છે કે ગમે ત્યાં શ્વાસ લઈ લેવાય છે. પણ તેવા નહીં પણ શ્રોતાવર્ગ આગળ કરવાના પઠનમાં, છંદને અંતે જો સંધિ પૂરો થતો હોય તો ત્યાં બે સંધિ જેટલો સમય વિરામ કરી શકાય છે. બે સંધિથી આશો તાલ બની રહે છે, અને એક તાલ આશો વચમાં જતાં તાલ પરંપરા ચાલુ રહે છે. મેં

પહેલા પ્રકરણમાં કહ્યું તેમ તાલપરંપરામાં કે સંધિપરંપરામાં નિઃશબ્દ ચાલેલો કાઢ પણ તાલપરંપરાનું—છંદનું અંગ બની રહે છે, અને તાલ તૂટતો નથી. પણ તે સિવાય પણ પઠનકાર ગમે ત્યાં અમુક પ્રયોજન માટે છંદને પડતો મૂકી શકે છે, અને પછી પાછું પઠન જ્યાંથી પડતું મૂક્યું હતું ત્યાંથી સાંધીને આગળ ચાલી શકે છે. તેથી પણ આગળ જઈને પઠનકાર પ્રયોજનને ત્રાતર છંદને ગમે ત્યારે પડતો મૂકી શકે છે, અને ગમે ત્યારે ગમે ત્યાંથી પાછો શરૂ પણ કરી શકે છે. એ વચ્ચે છંદનું અનુસંધાન કલ્પી લેવાનું રહે.

પરિશિષ્ટ ૧

કે. હ. ધ્રુવનો અનાવૃત્તસંધિ માત્રામેલ સંબંધી મત

મેં સવઢા જાતિછંદોના મેલ, સંધિઓના આવર્તનોથી સિદ્ધ થાય છે એમ કહ્યું. કે. હ. ધ્રુવ તેમાં બે છંદોનો અપવાદ માને છે. કાવ્ય અને પ્લવંગમ એ બે છંદોને તેઓ અત્યંતિક ગણે છે, અને બન્નેમાં ૧૧મી માત્રાએ યતિ હોય ત્યારે તેને ભિન્ન દર્શાવવા વચ્ચેને ઉપકાવ્ય અને ઉપપ્લવંગમ એવાં નામો આપે છે. અને આ યતિને લીધે આ બન્ને છંદો અનાવૃત્તસંધિ બને છે એમ માને છે. આપણે એમનું આજ્ઞા કબજા જોઈએ:

“આવૃત્ત સંધિના સમચતુષ્પદ માત્રાબંધ સાથે સરસાવતાં અનાવૃત્ત સંધિના છંદની સંખ્યા છેક કમી છે. માત્ર બે જ માત્રાબંધ અનાવૃત્ત સંધિના મઝી આવે છે. એકને આપણે પિંગલમાં પ્લવંગમ અને બીજાને કાવ્ય કહિયે છિયે. એ નામ અપભ્રંશ ભાવામાંથી ગૂજરાતીમાં ઊતરી આવ્યાં છે. અપભ્રંશ સાહિત્યના પ્લવંગમ અને કાવ્ય આવૃત્તસંધિના સમચતુષ્પદ માત્રાબંધ છે. પહેલા છંદના ચરણમાં વાવા સંધિનાં ચાર આવર્તન પછી વાહવા આવે છે. બીજાનું ચરણ ઉક્ત સંધિનાં છ આવર્તનથી નીપજે છે. તેમાં છેલ્લા આવર્તનમાં વાવા સંધિનો ગાગા ભેદ વપરાય છે. ચરણ આવૃત્તસંધિનાં હોવાથી એ બે છંદમાં મધ્ય યતિ છે નહિ. ગૂજરાતીમાં પ્લવંગમ અને કાવ્યનાં જૂનાં નામથી જે બે માત્રાબંધ ઓઢવાય છે, તેમાં અનાવૃત્તસંધિ આવે છે, અને ચરણના બે સંઘ પડે છે, અર્થાત્ એમાં મધ્ય યતિની જરૂર છે. આ અંગત તફાવતને લીધે એમને નવા નામથી ઓઢવાવવાની અગત્ય જોઈ એકને હું ઉપપ્લવંગમ અને બીજાને ઉપકાવ્ય કહું છું. તેમની ઊઠવણી નીચે પ્રમાણે છે:

ઉપપ્લવંગમ : વાવા વાવા વાહ । હવાવા વાહગા ।

ઉપકાવ્ય : " " " " વાવા વાગા ।

પહેલા છંદમાં પાંચ અને વીજામાં છ માત્રાસંધિ છે. તે પૈકી ચોથો જે હવાવા સંધિ, તેમાં વીજી માત્રા ઉપર ભાર પડે છે અને વીજા બધામાં પહેલી માત્રા ભારપુક્ત છે. એમાં પૂર્વાપર વાહ અને હવાવાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ટકાવી રાખવાને માટે મધ્ય યતિ એકાન્તિક ઉપપત્તિ ધરાવે છે, અર્થાત્ તે આવશ્યક છે. મધ્ય યતિ દૂર થતાં સંધિનું અનાવૃત્તત્વ નાશ પામી ગૂજરાતી ભાષાના ઉપપ્લવંગમ તથા ઉપકાવ્ય અપભ્રંશના અનુક્રમે પ્લવંગમ અને કાવ્ય બની જાય છે." (પ. એ. આ. પૃ. ૩૬-૩૭)

આ આજ્ઞા નિરૂપણ જાતિછંદોની યતિ પણ અનાવૃત્તસંધિ વૃત્તોની યતિ જેવી જ છે એવા મંતવ્યથી પ્રેરાયેલું છે. મેં આગળ કહ્યું તેમ જાતિછંદોનો મેઠ સંધિઓનાં સતત આવર્તનોથી સિદ્ધ થાય છે, અને તેમાં અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઠ વૃત્તોમાં આવતી વિલંબનાત્મક કે વિરામાત્મક યતિને અવકાશ જ નથી, કારણ કે ચતુષ્કલની વચમાં વિરામ કે વિલંબન કરવા જોઈએ તો ચતુષ્કલ પછી ચતુષ્કલ ન રહે, ને મેઠ તૂટે. એક વાર એટલું સ્વીકારીએ એટલે પછી ચતુષ્કલોનો પ્રવાહ જ રહે છે. કે. હ. ધ્રુવે યતિને અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઠ વૃત્તો જેવી ગણી, તેથી પંક્તિના ટૂંકો સ્વીકાર્યા અને તેથી યતિ પછોના ટૂંકનો એક સ્વતંત્ર ટૂંક તરીકે વિચાર કર્યો, અને યતિટૂંકોના સંધિઓ ભિન્ન હોવા જોઈએ એ પોતાના મતને અવલંબી ભિન્ન સંધિઓ શોધવા પ્રેરાયા. જરી રીતે રોઢા અને ઉપકાવ્ય તથા પ્લવંગમ અને ઉપપ્લવંગમ બંનેના તાલો દલપતરામે લખાવ્યા છે તેવા ચતુષ્કલ સંધિના જ છે, અને યતિથી તેમાં કશો ફેરફાર થતો નથી. દલપતરામના તાલો ફરી જોઈએ.

કાવ્ય : દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાદા દાદા

પ્લવંગમ : દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાલગા

આવી, સંધિની અંદર યતિ, આર્યાના છટ્ટા ચતુષ્કલમાં આવે છે ત્યાં તેઓ ચતુષ્કલ આવર્તનો સ્વીકારે છે. તો અહીં ન સ્વીકારવાનું કશું કારણ નથી.

ચતુષ્કલસંધિ છંદો — મેઢની દૃષ્ટિએ

આપણે ગયા પ્રકરણમાં જાતિછંદોના મેઢનો સિદ્ધાન્ત જોયો. એ મેઢ અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા નિયમો વધી જાતિરચનાઓમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે તે જોવું જોઈએ. આ પ્રકરણમાં આપણે ચતુષ્કલ સંધિ રચનાઓ એ દૃષ્ટિએ જોઈએ.

ચતુષ્કલ રચનાઓના પ્રારંભથી જ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે, તે એ કે કોઈ કોઈ રચનાઓમાં — ઘાસ કરીને આવી અને પદ્ધતિમાં, વિષમ સંધિસ્થાને જગણ શા માટે નિષિદ્ધ કર્યો છે? એક વીજો પ્રશ્ન પણ ઉપસ્થિત થયો છે કે ક્યાંક ચતુષ્કલ સંધિઓ છૂટા પડતા નથી ત્યાં પણ 'તાલ લગારક' તૂટ્યો ગણી તેને નિર્વાહ્ય ગણે છે તેનું કારણ શું છે? હાલ તુરત તો આપણે પહેલો જ પ્રશ્ન વિચારીએ.

આપણે જોઈએ કે વધા સંધિઓ, અમુક અમુક તાલના અર્થમાં, તાલમાત્રાની જગાએ અક્ષરમાત્રાના વિનિયોગથી થયા છે. ચતુષ્કલ સંધિ લાવણીના તાલમાંથી થયો છે. લાવણીનો તાલ સદ્ગત વર્વે નીચે પ્રમાણે આપે છે:

લાવણી: ૧ ૨ ૧ ૩ ૪ ૫ ૬ ૧ ૭ ૮
÷

ગાયન વાદન પાઠમાઢા પુસ્તક ૧, પૃ. ૬૯

માત્રાના અંક નીચેની સંજ્ઞાઓ તાલની છે. આમાં ÷ ચિન્હવાળું તાલસ્થાન છે તે સમ એટલે કે સીમાં મુખ્ય છે. તે પછી ૩મી માત્રા નીચે નિશાની છે તે ગોળ તાલસ્થાન દર્શાવે છે. પંચરવનામાં આપણે તાલસ્થાન ચક્રવર્તી દર્શાવીએ છીએ અને તેને તાલ કહીએ છીએ તો એ રીતે અહીં પહેલી માત્રા ઉપર આવતા સમને પ્રધાન તાલ કહીએ અને ત્રીજી માત્રા ઉપરનાને ગોળ તાલ કહીએ. મુખ્ય તાલ માટે અક્ષર ઉપર ક્રમી લોટી અને ગોળ તાલ માટે

અક્ષર ઉપર ગોઢ પોતું મીઠું કરતાં આપણો સંધિ દાદા થાય.

સામાન્ય રીતે પિંગલમાં મુખ્ય તાલ જ સ્વીકારાય છે અને તેમાં કશું કોટું નથી. પણ અહીં આપણે જરા વધારે ઝીંગવટથી જોવાની જરૂર છે. ચતુષ્કલના ગાગા ગાલલ લલગા લલલલ એ ચારેય પ્રસ્તારોમાં મુખ્ય તાલ માટે

મેઝવીને એક ચતુષ્કલ રચે છે. એટલે કે આ છંદ ગાલલ સંધિનાં આવર્તનોનો છે, લગાલનાં આવર્તનોનો નહીં.

આર્યામાં અને પદ્ધતિમાં જગનને વિકલ્પે સર્વલઘુ ચતુષ્કલ આવી શકે છે, અહીં એ પ્રસ્તુત નથી એટલે ચર્ચાનો નથી. યથાસ્થાને તેની ચર્ચા આગળ કરીશ.

આ લગાલના નિષેધનો ખુલાસો જેમ ગીળ તાલથી થાય છે તેમ જ બે સંધિઓ છૂટા ન પડતાં પણ અમુક અમુક અક્ષરયૂથોમાં રચના નિર્વાહ્ય ગણાય છે તેનો ખુલાસો પણ આ ગીળ તાલથી મળે છે. બે સંધિઓ છૂટા ક્યારે ન પડે? આગલા સંધિનો અંત્ય લઘુ પછીના સંધિના આદ્ય લઘુ સાથે મળીને એક ગુરુ બની જાય ત્યારે. એટલે આ પ્રસંગ પ્રથમ સંધિ ગાલલ, લલલલ કે લગાલ હોય અને તે પછીનો લલગા, લલલલ, કે લગાલ હોય ત્યારે જ બને. આ જાતનાં સંધિઓનાં સંશિલ્પિત થયેલાં રૂપો નીચે પ્રમાણે પાયા (૧) ગાલગાલગા (૨) ગાલગાલલલ (૩) ગાલગાગાલ (૪) લલલગાલગા (૫) લલલગાલલલ, (૬) લલલગાગાલ (૭) લગાગાલગા (૮) લગાગાલલલ, (૯) લગાગાગાલ. આ વર્ણો રૂપોમાં પહેલી માત્રા ચુલ્લી છે, પાંચમી ચુલ્લી નથી, ગુરુની પહેલી માત્રા નીચે દટાયેલી છે. પણ આમાંનાં ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, અને ૮ રૂપો ચતુષ્કલ રચનાઓમાં આપણે વપરાયેલાં જોઈશું. વર્ણે તો આ રચનાઓનો ખાસ સ્વીકાર કર્યો છે. તે કહે છે :

ચચ કદિ બે સાથે મળે, તો તેના આદેશ,

લગાગાલગા ને બઢી ગાલગાલગા વેશ.

૭

ગાયન વાદન પાઠમાઢા પુસ્તક ૧, વિભાગ ૩, પૃ. ૫૩

આ દોહરામાં જ ચચ એટલે બે ચતુષ્કલોની જગાએ (૭) અને (૧) તો આવી ગયાં. વર્ણે આ બે જ જણાવ્યાં છે અને અલક્ષ આ બે રૂપો જ વધારે વપરાય છે પણ ઉપર બતાવ્યાં તે વીજાં પણ વપરાય છે. દાક્ષલા તરીકે પહેલા જ પ્રકરણમાં આપણે ઉતારેલ તુલસીદાસની ચોપાઈની ચોથી પંક્તિમાં 'પ્રભુ વિલોકિ જનુ' એવું અક્ષરવૃથ જોઈું, હતું તે લલલગાલલલલ હતું. 'દલપતકાવ્ય'માં એક આવી ચોપાઈ આવે છે.

સકલ હિંદુનાં રાજ્યસ્થાન

નહિ કોઈ દ્વારામતી સમાન;

દલપતકાવ્ય. ભા. ૨, પૃ. ૫૬

અહીં પ્રથમ પંક્તિમાં 'સકલ હિંદુનાં' છે તે લલગાલગા છે. અર્થાત્, સ્ત્રી રીતે નિર્વાહ્ય રૂપોને ટૂંકમાં મૂકવાં હોય તો દાલગાલદા અને લદાગાલદા કહેવાં જોઈએ. નિષિદ્ધ રૂપો માટે હું એમ કહું કે જેને અંતે ગાગાલ આવે છે તે જ નિષિદ્ધ છે. અર્થાત્ આગલી ત્રણ માત્રાઓ ગમે તે રૂપમાં આવી શકે છે. માત્ર પાછલી પાંચ માત્રાઓ ગાગાલ રૂપમાં આવે છે ત્યારે જ એ રૂપો નિષિદ્ધ બને છે.

હવે આનું કારણ શોધવું ધનું સહેલું બને છે. દાલગાલદા અને લદાગાલદામાં અલગત પાંચમી માત્રા એટલે કે વીજા ચતુષ્કલના મુખ્ય તાલની પહેલી માત્રા ગામાં દટાઈ જાય છે. પણ એ ચતુષ્કલની ત્રીજી, સઝંગ ગણતાં સાતમી માત્રા એ ગુરુ પછીના લઘુને લીધે ગૌણ પ્રાસ માટે ઉપલબ્ધ બને છે, અને તેથી મુખ્ય તાલનો લોપ થતાં પણ ગૌણ તાલથી મેઢનો ઉદ્ધાર થઈ મેઢ આગલ ચાલવા લાગે છે. પણ નિષિદ્ધ અક્ષરયુગ્મ દાલગાગાલ કે લદાગાગાલમાં, વીજા ચતુષ્કલની મુખ્ય તાલની તેમજ ગૌણ તાલની બન્ને માત્રાઓ લુપ્ત થતાં એ આર્થ ચતુષ્કલ તાલ રહિત રહી જાય છે, અને તેથી મેઢ સંકટિત થઈ જાય છે. માત્રાસંસ્થા માંડીને હું વિશેષ સ્પષ્ટ કરું.

૧ ૨ ૪ ૬ ૭	૧ ૩ ૪ ૬ ૭	૧ ૨ ૪ ૬ ૭	૧ ૩ ૪ ૬ ૭
(૧) લદાગાલદા	(૨) દાલગાલદા	(૩) લદાગાગાલ	(૪) દાલગાગાલ
૩ ૨ ૫ ૮	૨ ૨ ૫ ૮	૩ ૨ ૫ ૮	૨ ૨ ૫ ૮

આ ચારેયમાં પહેલા ચતુષ્કલમાં પહેલી એટલે મુખ્ય તાલની માત્રા સુલ્લી છે. એટલે પિંગલનો નિયમ સચવાઈ જાય છે. તે પછી (૨) કે (૪) જેવા રૂપમાં ત્રીજી માત્રા સુલ્લી હોય કે (૧) કે (૩) જેવા રૂપમાં ઢંકાયેલી હોય તે મહત્ત્વનું નથી. મહત્ત્વનું એ છે કે વર્ષા રૂપોમાં વીજા ચતુષ્કલની પહેલી માત્રા, એટલે સઝંગ ગણતાં પાંચમી માત્રા ગુરુમાં ઢંકાયેલી છે એટલે વીજા ચતુષ્કલના મુખ્ય તાલને અવકાશ નથી મળતો; પણ તેમાં ગૌણ તાલ જે ચતુષ્કલની ત્રીજી માત્રા ઉપર એટલે કે સઝંગ ગણતાં સાતમી માત્રા ઉપર પડેલી જોઈએ, તે લદાગાલદા અને દાલગાલદામાં સુલ્લી છે, અને લદાગાગાલ અને દાલગાગાલમાં એ પાંચમી અને સાતમી, બન્ને ઢંકાયેલી છે, અને તેથી પહેલાં બેમાં મેઢ ઝગરી જાય છે, વીજાં બેમાં ભાંગે છે. અહીં પણ મેઢને ભાંગનાર લગાલ જ ગણાશે. વીજા ચતુષ્કલમાં લગાલ આવે અને એનો પહેલો લઘુ આગલા સંધિ સાથે જોડાઈ જાય એટલે, લગાલનું મુખ્ય તાલસ્થાન પણ લોપાય, એનું ગૌણ-તાલસ્થાન તો પહેલેથી જ લુપ્ત હતું.

આ ઉપરથી આપણે ચતુષ્કલસંધિ જાતિઓ વિશે બે મુખ્ય નિયમો કરી શકીએ, કે એની રચનાઓમાં બને ત્યાં સુધી પંક્તિને પ્રારંભે જગણ ન મૂકવો.

क्योंकि आवी जाय तो चाले. बीजुं ए के पंक्तिमां कोई पण स्वाने बे जगण साथे आववा देवा नहीं, आवे तो दोष छे. बीजुं ए के चतुष्कलसंधि जाति-ओमां गमे त्यां बे चतुष्कल संधिओनी जगाए ^{लदा} _{दाल} गालदा आवी शके. एणी मेळ लोपातो नवी. त्यां ताल 'लगीरक तूटघो' छे एटलुं कहेवानी पण जरूर रहेती नवी. आने आपणे चतुष्कल रचनाओमां आवतो एक अष्टकल संधि गणीशुं, अने मूळ संधि दादानी अपेक्षाए आने निष्पाद्य के द्वितीयक संधि गणीशुं. जेम दादामां एक ज स्वाने — प्रथम मात्राए ताल मूकीए छोए तेम आमां पण मात्र पहेली मात्रा उपर ताल मूकीशुं. गौण तालनो पिगलमां निर्देश नवी करता ते व्यवहार चालु राखीशुं. आवो ज चतुष्कलनो एक बीजो निष्पाद्य संधि छे पण ते जबल्लेज वपराय छे, अने तेना उल्लेखनो प्रसंग हवे नजीकमां ज आवे छे.

सोळ मात्राएटले षोडशी रचनाओमां आपणे पद्धति जोई गया. अप-भ्रंश पिगल प्रमाणे आपणे तेनुं माप नीचे प्रमाणे आपेलुं

पद्धति : दादा ददा दादा लदाल

अही मात्राओ सङ्ग गणतां, ताल १, ५, ९, १३मी उपर पड़े छे. पण आपणे गया प्रकरणमां बीजुं के दसतरामनी आ छंदनी तालव्यवस्था जुदी छे. आपणे तेनो लक्षणछंद जोईए :

प्रति चरण सोळ मात्रा प्रमाणे,
ते चरण अंत जो जगण आण,
त्रण चक्र रुद्र रत्न ज ताल,
पद्धरी छंदनो ए ज ढाल.

द. पि. पृ. १४

हवे अही जो मात्र पद्धरी छंदना प्राचीन स्वरूपनो ज प्रश्न होत तो जवाब सहेलो छे अने ते आपणे आगला प्रकरणमां आप्पो के उपर उत्पापनिकामां आप्य ते ज तेनुं साबुं स्वरूप छे (गत पृ. ३०८-१०). त्यां आपणे बीजुं के ए प्राचीन उत्पापनिकामां दलपतरामनी तालयोजना बेसी शकती नवी, केम जे तेमां बीजो मात्रा तो तालने माटे अवश्य उपलब्ध होय छे पण ते पछीनी छूटी उपलब्ध होती नवी. पण आपणे माटे एटलुं बस नवी. दलपत-रामनो पद्धति ते भले प्राचीन अपभ्रंशनो पद्धरी नवी, आगळ जईने एम

पण कहीए के एने पद्धरीनु नाम पण न अपाय, पण आपणे त्यां ज अटकी शकीए नहीं. आपणे ए तपास करवो जोईए के ए कोई बीजो छंद छे के छंद ज नवी? अने बीजो छंद होय तो आपणो मेळयोजनामां तेने क्यां स्थान मळे? आने माटे आपणे दलपतरामना पद्धरीनो ज अभ्यास करवो जोईए. ए रोते जोतां जणाशे के दलपतराम जेम चोया चतुष्कलने स्थाने लगाल मूके छे तेम घणी जगाए बीजा चतुष्कलने स्थाने पण लगाल मूके छे. आगळ जे लक्षण उतार्युं छे तेमां अने ते पछो आवता बीजा छंदोमां पण बीजा चतुष्कलने स्थाने लगाल छे. पण तेमां एक अपवाद छे. लक्षणछंदनु चोयुं चरण

पद्धरी छंदनो ए ज ढाळ

एम थाय छे. अर्थात् एमणे सर्वत्र बीजे स्थाने लगाल मुक्त्यो नवी. अहीं तां गालगागाल एबुं अष्टकल पण आवे छे. अने आ अष्टकल ते उपर स्वीकारेलुं दाल
लदा—गालदा नवी. उपर उपरयो जोवा जईए तो ए निषिद्ध करेलुं गालगागाल थवा जाय छे पण ए निषिद्ध अष्टकल अने आ दन्ने एक ज नवी. ए निषिद्ध अष्टकलमां प्रथम मात्रा उपर ताल पडतो हतो अने एम करवा जतां बीजुं चतुष्कल ताल बिनानुं रही जतुं हतुं. अहीं एम नवी. अहीं ताल बीजो मात्राथी शरू थाय छे एटले एनो गुरुलघुन्यास मात्र जोई ते निषिद्ध गणी लेबुं बराबर नवी. जातिछंदनो मेळ तालथी थाय छे अने ताल तूटतां तूटे छे. माटे आपणे एनो लघुगुरुयोजना उपरांत तालयोजना पण जोवी जोईए.

आ छंद दलपतरामे पोते योज्यो होय एम जणातुं नवी. एमणे पोते मात्र एक दल छंद नवी योजेलो छे, आ पद्धरीने एमणे नवी कहणी नवी. तपास करतां आ छंद तेमणे हिंदीमांथी लीखो होय एम मने जणायुं छे. दलपतरामने हिंदी सारं आवडतुं हतुं, तेमणे पोते हिंदीमां काव्यो लख्यां छे. अने तेमणे जेम संस्कृत तेम हिंदी पिंगळनो पण अभ्यास करेलो हतो. उपरनो छंद तेमणे हिंीमांथी लीखो छे तो आपणे आ छंदनी थोडी हिंदी पंक्तिजो पण जोईए. नीचेनी पंक्तिजो हुं 'पृथ्वीराजरासा'मांथी लउं छुं. त्यां आने छंद कहेलो छे.

छंद

कच्छ ही देश सिन्धु समध्य । १

चैवसेन ईक पर्वत सनध्य ॥ २

સંવત અઠાર ઓગનોત સોડ ॥ ૩
 કલ્પાંત રૂંક સંગ્રામ હોડ ॥ ૪
 પાંસેર ભાર સજ્જા પ્રમાન ॥ ૫
 તરહે પશ્ચાત્ત ચહુઆન રાન ॥ ૬
 સંવત અઠાર છત્તીસ જાના ॥ ૭
 કચ્છ હી સિન્ધુ ડોલત નિઘાન ॥ ૮
 પરસિન્ધુ અન્ધ કારન પ્રમાન ॥ ૯
 રહ મુનહિ વાત ચહુઆન રાન ॥ ૧૦
 કચ્છ હી દેશ મૂપાલ હોડ ॥ ૧૧
 શુ હિ કરન કરિ હેતિ કો ॥ ૧૨

પૃથ્વીરાજ રાસેકી પ્રથમ સંરક્ષા પૃ૦ ૩૯

માત્ર છંદની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ થોડી અવૃદ્ધિ જણાય છે. આપણે તે મુધારીને તેનું સ્વરૂપ જોઈશું. પંક્તિઓ ૨ થી ૭ અને ૯ તથા ૧૦માં પૂર્વાર્ધમાં પ્રથમ ચતુષ્કલ પછી લગાલ આવે છે. પણ ૧લી, ૮મી અને ૧૧-૧૨મીમાં 'પદ્ધરોછંદ'નાં પેઠે જ ગાલગાલ આવે છે. પ્રથમ

ચતુષ્કલ પછી લગાલ આવે છે તેને દાદાલગાલ એ રૂપે મુકાય, અને

૧, ૮ વગેરે પંક્તિમાં ઉપલબ્ધ થતાં બીજા રૂપને ગાલગાલ એમ મુકાય. આમાં વચ્ચેમાં પહેલી બે માત્રાઓ નિસ્તાલ છે. એટલે દા ને વાદ કરીને જોતાં દાલગાલ અને લગાલ એવાં રૂપો મળી આવે છે. આપણે આગળ જે ચતુ-

ષ્કલનિષ્પાદ અષ્ટકલ જોઈ તેનું સ્વરૂપ $\frac{\text{દાલ}}{\text{લગા}}$ ગાલદા હતું. અને એમાં માત્ર

એક જ મુખ્ય તાલ આપણે પહેલી માત્રા ઉપર મૂકેલો હતો. અહીં પદ્ધરીમાં

આવતું રૂપ દાદાલગાલ એ સ્પષ્ટ રીતે દાલગાલદાના છેલ્લા નિસ્તાલ દાને અંતેથી ઉપાડી આદિમાં મૂકવાથી થયેલ છે. સ્થરી રીતે આ સંગીતની સુપ્ર-સિદ્ધ પ્રક્રિયા છે. સતત અનવચ્છિન્ન ચાલતા તાલને ગમે ત્યાંથી શરૂ કરીને આગળ ચાલી શકાય છે. મોતીદામમાં આપણે આ જ પ્રક્રિયા જોઈ હતી. અહીં

પણ એ જ પ્રક્રિયા છે. દાલગાલદાદાલગાલદાદાલગાલદા આમ એક અંતત્રેણી ચાલે છે. તેમાં રચના પહેલાં વાધી શરૂ કરો તો સંધિ દાલગાલદા

દેખાય પણ એ જ શ્રેણીમાં પાંચમા અક્ષર દાઘી શરૂ કરો તો દાદાલગાલ એવો સંધિ મળે. આમ થાય ત્યારે આ નવા સંધિરૂપમાં આવતો દાલગાલ વિભાગ, તેની પછી આવતા દાદાલગાલનો પહેલો નિસ્તાલ દા પોતામાં પકડીને, મૂળ અષ્ટકલ પૂર્ણ કરે છે. કાવ્યના પઠનમાં પણ એમ જ થાય છે:

પ્રતિ	ચરણ સોઢ મા	ત્રા માણ તે	ચરણ અંત તો	જગણ આળ
દા	દાલ ગાલ દા	દા લગાલ દા	દા લ ગાલ દા	દા લ ગાલ—
ત્રણ	ત્રક રૂદ્ર ર	ત્રે જ તાઢ, પ	દ્વરી છંદનો	એ જ ઢાઢ
—દા	દા લ ગાલ દા	દા લ ગાલ દા	લદા ગાલદા	દા લ ગાલ—

અહીં સ્પષ્ટ થશે કે દાલગાલદાનાં જ આવર્તનો ચાલે છે. ચોથી પંક્તિમાં આપ-ણને સ્વરૂપ કંઈક અર્થ દેવાયું હતું તેમાં ફરક માત્ર દાલગાલદાની જગાએ લદાગાલદા આવે છે તેનો જ હતો. અહીં રચનામાં એક સૂઝી વધે છે. પંક્તિ સંધિના સંપૂર્ણ આવર્તને પૂરી થતી નથી, પણ છેલ્લો સંધિ ત્યાં અપૂર્ણ રહે છે, અને પછો તે પછાતો પંક્તિના અર્થ ભાગથી પૂર્ણ થાય છે. પંક્તિઓ પ્રાસથી સંકળાતી હતી તે ઉપરાંત અહીં, એક સંધિ આગલી પંક્તિના અંતે અને પછીની પંક્તિના આદિમાં વહેંચાઈ જઈ, પંક્તિઓ રેખાઈ જાય છે. રચનામાં એક વધુ જ વિલક્ષણ સૂઝી આવે છે. મીતીદામમાં આ સૂઝી વધુ ઉત્કટ રૂપે દેખાતી નહોતી, અહીં દેખાય છે. આપણે જોઈશું કે ષળી રચનાઓમાં કવિઓ આ સૂઝી જરા પણ આયાસ વિના સાધી શકે છે.

એક પ્રશ્ન હજી રહે છે. મેં અહીં જે સંધિ બતાવ્યો તેમાં ત્રીજી માત્રાએ તાલ પડે છે. પછી અગિયારમી માત્રાએ, એટલે એક અષ્ટકલ પૂર્ણ થતાં પાછો તાલ પડે છે. એ દલપતરામ પ્રધાણે છે. પણ દલપતરામ ત્રીજી પછી પાછી છઠ્ઠી માત્રાએ તાલ નાંખે છે. તેવો તાલ આપણા અષ્ટકલમાં નથી. હું માનું છું કે એ તાલની ત્યાં જરૂર નથી. એ સ્વાતંત્ર ગુરુ અવશ્ય આવે છે, અને તેના ગુરુત્વને ઊંચે એમને તાલની ભાસ થયો એમ મને લાગે છે. એવી રીતે ક્યાંક ક્યાંક ષળે પણ દલપતરામને વધારાનો તાલ નાંખેલો મળી આવે છે તે આપણે આગળ જોઈશું. આ દાદાલગાલને આપણે પેલા નિષ્પાદ્ય સંધિના માત્ર પર્વાય તરીકે સ્વીકારીશું. પદ્ધતીના તાલની આ વ્યવસ્થાને સદ્ગત કે. હ. ધ્રુવનો સંપૂર્ણ ટેકો છે. ચતુષ્પદ માત્રાઓમાં આવર્તન પામતા સંધિઓની ગણના કરતાં તેઓ આઠમો બાવાહવાહ ગણાવે છે. અને સ્પષ્ટ કહે છે કે “આઠ

માત્રાનાં વાવાહવાહનો (પ્રયોગ) પદ્ધતી (પ્રા. પંક્તિદિવા. હિ. પદ્ધતી)-
માં થાય છે." (પ. ઐ. આ. પૃ. ૩૦) કહેવાની ભાષ્યે જ જરૂર હોય કે દા અને
લ સંજ્ઞાને છોડીને તેમણે અહીં વા અને હ સંજ્ઞા લીધી છે. એમણે પ્રાકૃત
પંક્તિદિવા માં આ સંધિ કહ્યો છે, પણ તે આગળ બતાવ્યું છે કે હેમચન્દ્ર
વગેરેએ આપેલાં દૃષ્ટાન્તોમાં આ સંધિ ગોઠવી શકાતી નથી. એટલે આ સંધિ
સરો તો દલપતરામના અને હિંદી સાહિત્યના પદ્ધતીનો છે.

કે. હ. ધ્રુવે જેને હું નિષ્પાદ્ય કહું છું એવા આ વાવાહવાહ સંધિને
મુખ્ય સંધિઓમાં સ્થાન આપ્યું અને એના જેવા જ દાલગાલદા સંધિને ન ગણાવ્યો
એ આશ્ચર્ય જેવું છે. સ્વરં તો ચતુષ્કલ રચનાઓમાં આ, દાલગાલદા જ વધારે
વપરાય છે. અને એ એમણે સ્વીકાર્યું પણ છે (પ. એ. આ. પૃ. ૩૮). કદાચ
એવો તર્ક થાય કે વાવાહવાહનાં આવર્તનોથી જેમ હિંદી પદ્ધતી થાય છે તેવો
કોઈ છંદ દાલગાલદાનાં આવર્તનોથી થતો નથી, એવું એનું કારણ હોય.
અત્યારના પિંગલમાં એવો છંદ નથી એ સ્વરં પણ પ્રાચીન પિંગલોમાં
દાલગાલદાનાં આવર્તનોવાળા છંદો મળી આવે છે. જેમ કે :

ઉન્નદિતતવતાવભામુરો
તા ગર્ગી મસાણં મૂર્ણાસરો ।
તં ચ કેરિસં કાલગાયરં
સિવસિયાલદારિયમબોયરં ।

જસહરચરિત ૧, ૧૩

આમાં સ્પષ્ટ રીતે દાલગાલદાનાં આવર્તનો જણાશે. દરેક પંક્તિમાં એ સંધિનાં
બન્ને આવર્તનો છે. 'મહાપુરાણ'માં પણ આ છંદ વપરાયો છે.

વલ્લહંતરંગંગકંપણં
એન જામ જાયં પર્યપણં
માણિમાણલિત્યારમંથણં
સિત્યં ચસંણિહિયમમ્મણં

મહાપુરાણ ૩૪-૧૦

આ રચનાઓની સ્વતંત્ર છંદ તરીકે ક્યાંઈ ગણના થઈ નથી. પણ તેનું વંધારણ જોતાં તેમ જવાની જરૂર છે. અને જ મળતો એક અક્ષરમેઢ છંદ પિંગલોમાં નોંધાયો છે. હિન્દી 'છન્દ:પ્રભાકર,' 'રણપિંગલ' વન્ને તેને કામદા કહે છે. તેનું માપ :

કામદા : ગાલ ગાલ ગા ગાલ ગાલ ગા = ૧૦ અક્ષરો

આને આપણે ઢાલગાલદાનું લગાત્મક રૂપ ગણી શકીએ. એનાં આમાં બે આવર્તનો થાય છે. એ રીતે એ ઉપર ઉતારેલ બે અપભ્રંશ છંદોને મળતો થાય. 'સંગીત છંદોમંજરી' (પૃ. ૧.) આને સોઢ માત્રાનો ગણી રાગ કેદારો તાલ ચતુશ્ર જાતિ ત્રિતાલમાં તેનાં સ્વરાંકનો આપે છે. અર્થાત્ આને અષ્ટકલ સંધિનાં આવર્તનોનો છંદ ગણી શકાય. વર્ષે આ સ્વીકારતાં, એનું લલિત છંદને મળતું પઠન પણ થાય છે એમ નોંધે છે (ગાયન વાદન પાઠમાઢા પુ. ૧, વિ. ૩, પૃ. ૭). કામદા સાહિત્યમાં વપરાયેલો મેં જોયો નથી, એટલે બેમાંથી કઈ એક જ પદ્ધતિ સ્તરી છે તે કહી શકતો નથી. એટલે એની વન્ને શક્યતા સ્વીકારું છું. લલિત છંદના નિરૂપણ સાથે તેને ફરી જોઈશું. પણ અહીં તેને આ અષ્ટકલના આવર્તનથી સિદ્ધ થતા છંદ તરીકે ગણવામાં કશો ઢોષ નથી. આ સિવાય પણ કેટલાક છન્દોમાં તેનાં આવર્તનો આવે છે. પણ તે રચનાઓ સોઢથી વધારે માત્રાની છે, એટલે અહીં ષોઢશી રચનાઓના સંદર્ભમાં એને લેતો નથી. પણ આટલા ઉપરથી એટલું તો અવશ્ય જણાયું હશે કે ઢાલગાલદા સંધિ ચતુષ્કલ રચનાઓમાં બે ચતુષ્કલોની જગાએ માત્ર આકસ્મિક રીતે જ નથી આવતો પણ તેનાં જ આવર્તનોના વિશિષ્ટ છંદો પણ છે.

ષોઢશી રચનાઓમાં આપણે પદ્ધતિ જોઈ ગયા. હવે વાકી ચોપાઈના સામાન્ય નામે ચાલતો ત્રણ રચનાઓ જોવાની રહી. તે પણ આપણે આગઢ જોઈ ગયા છીએ.

ચરણાકુઢ : દાદા દાદા દાદા $\begin{array}{c} | \\ \text{ગાગા} \\ | \\ \text{દાગા} \end{array}$

એમાં પૂરી સોઢ અક્ષરમાત્રા છે, અને ચરણાન્ત વ્યક્ત કરવા અંત્યસંધિને વિશિષ્ટ રૂપ આપેલું છે.

અલક કે અરિલ્લ : દાદા દાદા દાદા દાલલ

આમાં પણ પૂરી અક્ષરમાત્રાઓ છે, અને અંત્ય સંધિને જુદી રીતે વિશિષ્ટ રૂપ આપેલું છે.

જેકરી : દાદા દાદા દાદા લગા

ચોપાઈ : દાદા દાદા દાદા ગાલ

આ વસ્ત્રમાં અંત્ય સંધિ એ રીતે વિશિષ્ટ થાય છે. તેનું રૂપ લગાત્મક છે તે ઉપરાંત તેમાંથી એક અક્ષરમાત્રા સંહિત કરેલી છે. અલબત્ત એ અંત્ય સંધિ પોતાના ગુરુને ત્રણ માત્રાનો પ્લુત કરી આશી ચતુષ્કલ માત્રાસંધિ પૂરી આપી સંધિનાં આવર્તનોનો મેલ ચાલુ રાખે છે. આ સંકેતવ્યાપાર કેટલાક બોલા જાણીતા છંદોમાં આશી પણ આગળ ગયેલો માલૂમ પડે છે. જેમ કે :

હાલક છંદ — માત્રા ૧૪, તાલ ૪

જુગ જુગ જુગ કલ ગુરુ અંતે,

હાલક છંદ કહ્યો સંતે;

પ્રથમ પછો ચારે ચારે

તાલ ઘરે, ન જગણ ઘારે.

૫૨

દ. પિ. પૃ. ૧૧

જુગ એટલે ચૈત્રાર માત્રાના ત્રણ સંધિઓ અને અંતે ગુરુ. તેમાં ક્યાંઈ જગણ ન આવે. પહેલી માત્રાથી તાલ શરૂ થઈ આગળ ચૈત્રાર માત્રાએ તાલ આવે. એટલે કે ૧લી, ૫મી, ૯મી, ૧૩મી ઉપર તાલ. આપણી રીતે

હાલક : દાદા દાદા દાદા ગા

દાદા રૂપ મૂક્યું એટલે જગણની શક્યતા જ ન રહી. અંતે એક ગુરુ આવે છે, તે અંત્ય ચતુષ્કલ કાલસંધિનો એકલો પ્રતિનિધિ છે, અને આશી ચતુષ્કલને પૂરે છે એટલે કે ત્યાં ચાર માત્રાનો પ્લુત થાય છે. પઠનમાં સ્વાભાવિક રીતે ગુરુને લંબાવોને ચાર માત્રાનો કરીને જ પછી તે પછીની પંક્તિ આપણે બોલીએ છીએ. આ સંકેતવ્યાપાર તેથી પણ આગળ તુરંગ છંદમાં જાય છે :

તુરંગ છંદ — માત્રા ૧૨, તાલ ૩

જુગ જુગ જુગ કલ ધરિયે,

જગણ ન જતિમાં કરિયે;

પ્રતિ જતિ પ્રથમ જ તાલે

તે વૃત તુરંગ રૂપાલે.

૪૧

દ. પિ. પૃ. ૧૦

અહીં જતિ શબ્દ ઓટી રીતે વપરાયો હોય એમ જણાય છે. પણ આ ઉપરના હાલકને જ મળતો છંદ જણાય છે. લક્ષણમાં જતે મુદ્દા કહ્યો નથી પણ ઉદા-
હરણમાં સર્વજ છે. આપણો રીતે તેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

તુરગ : દાદા દાદા દાગા

પંક્તિએ પંક્તિ છૂટી પાડીને બોલવી હોય તો એક આવા ચતુષ્કલ જેટલો સમય વિરામ કે વિલંબન કરી પછી બીજી પંક્તિ બોલવી જોઈએ. કારણ કે આવર્તનો વેળી જ હોઈ શકે. પઠન કરતાં આ વાસ્તવ સ્પષ્ટ થશે. પણ વચ્ચે પંક્તિને એક ગળી પઠન કરતાં વચમાં એવા વિરામની કે વિલં-
બનની જરૂર નહીં જણાય. પણ ત્યારે એ છ ચતુષ્કલોનો છંદ ગણાય.

આવી પણ ટૂંકો ૧૧ માત્રાનો આમીર છે. તેની ઉત્થાપનિકા દાદા
દાદા ગાલ એવી 'દલપતપિંગલ'માં આપેલી છે (દ. વિ. પૃ. ૯). પણ આ
દોહરાનું સમ ચરણ છે, એની ચર્ચા દોહરાના સંદર્ભમાં કરવી વધારે અનુકૂળ
પડશે. આ ટૂંકો છંદ તો માગ્યે જ વપરાય છે, એટલે તેને અહીં લેતો નથી.
એવો જ એક છંદ વરવીર 'રણપિંગલ' માં. ૧, પૃ. ૧૦ મેં આપે છે તેનું સ્વરૂપ
દાદા દાદા ગાલગા એ પ્રમાણે છે, તે યતિ પૂર્વેનું દોહરાનું વિવિધ પાદ
થઈ રહે છે, એટલે એની ચર્ચા પણ અહીં નથી કરતો.

ષોડશી રચનાના મુખ્ય મુખ્ય જાતિ છંદો અહીં પૂરા થાય છે. પણ
વિષયની વૃદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય તેના મુખ્ય મુખ્ય લગાતમક છંદો પણ આપણે જોવા
જોઈએ. આમાં સ્વાભાવિક રીતે સૌથી પહેલો પ્રસિદ્ધ તોટક આવે જે સંસ્કૃત
સાહિત્યમાં પણ લૂબ પ્રસિદ્ધ છે.

તોટક : લલગા લલગા લલગા લલગા

આને જ નામમાં તેમ જ સ્વરૂપમાં મળતો એક મોટક છે જે હાલ વપરાતો
નથી, પણ ઘણો જૂનો હશે એમ માનું છું, કારણ કે ઠેઠ 'મરતનાદષશાસ્ત્ર'-
માં તેનો ઉલ્લેખ છે.

મોટક : ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ

મોટકનું આ સ્વરૂપ 'છંદોમંજરી'માં છે (૨, ૧૩). દલપતરામ આને મોટક કહે
છે (દ. વિ. પૃ. ૪૩). પણ ભરતે આપેલું તેનું સ્વરૂપ જરા ભિન્ન છે :

આદૌ દ્વો પञ्चमञ्चૈવાપ્યષ્ટમં નૈવનં તથા ।

गुरुष्वेकादशे पादे यत्र तन्मोटकं यथा ॥

મ. ના. ગા. વો. ૨, ૧૫, ૪૦, પૃ. ૫૨૮

અર્થાત્ પહેલા બે, પાંચમો, આઠમો, છેલ્લો એટલા અક્ષરો ગુરુ. પાદમાં કુલ અક્ષર અગિયાર. આ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે થાય :

ગાગા લલગા લલગા લલગા

આ પછી દોષક લઈએ,

દોષક : ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા

દ. પિ. પૃ. ૩૮

વિદ્યુન્માલા પળ ષોડશી રચનાનું જ લગાત્મક રૂપ છે.

વિદ્યુન્માલા : ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

મોતીદામ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ

મોતીદામ : લ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલ

આ વધા છંદોમાં ચતુષ્કલના એક જ પર્યાયનો આવર્તનો આવે છે. દોષકમાં અંતે ગાગા છે પણ તે તો અંત્ય ચતુષ્કલને આપેલું વિશિષ્ટ રૂપ છે, જેમ ભરતે મોટકમાં પ્રથમ ચતુષ્કલને આપેલું છે તેમ. પણ ચતુષ્કલના ભિન્ન પર્યાયોના ભિશ્વગચી થયેલી લગાત્મક રચનાઓ પણ હોય છે તે આપણે આગળ જોયું, અને તે ચાલુ સંદર્ભમાં આપણે ટૂંકમાં જોઈએ.

શ્રમરવિલસિતા : ગાગા ગાગા લલલલ લલગા

અલોદ્ભવગતિ : લગાલ લલગા' લગાલ લલગા

ચંચલાક્ષિકા અથવા ગીરી : લલલલ લલગા લગાગાલગા

પ્રહરણકલિતા : લલલલ લલગા લલલલ લલગા

પણવ : ગાગા ગાલલ લલગા ગાગા

નવમાલિની : લલલલ ગાલગાલ'લલ ગાગા

કુડ્મલદંતી : ગાલલ ગાગા' લલલલ ગાગા

અહીં ચતુષ્કલના પર્યાયો ઉપરાંત બે જગાએ દ્વિતીયીક સંધિ દાલ/લદા-ગાલદાનો પ્રયોગ પણ થયો છે. વઢો અંત્ય સંધિ સંદિત હોય એવા પણ છંદો મળે છે જેમ કે

ઉપસ્થિતા : ગાગા લલગા લલગા લગા

વૃન્તા : લલલલ લલલલ ગાગા ગા

तेनो विचार पण पंक्तिना संदर्भमां ज करवो जोईए. प्राकृत अपभ्रंशना पद्धतिमां छेले एटले चौथे स्थाने ते आवे छे त्यां तेनो प्रथम मात्रा उपर ज ताल पडे छे. दादा ददा दादा लदाल ए प्रमाणे. ए ज लगाल मोती-दाममां आवे छे तयारे, बे जगण साये आववा अशक्य छे तेषीं तैमां चतुष्काल ताल पहेली मात्रा छोडोने शरू थाय छे. त्यां पठनमां पण गालल ज संभळाय छे. लगाल करीने पठन करवा जतां, आपणे आ प्रकरणमां जोयुं तेम, मेळ अत्यंत कडंगो बई जाय छे. एटले आमां पठनने ज आपणे निर्णायक राखीए. कोई संधिनी अलग करीने विचार न करीए.

आ रीते जोतां घणाखरा छंदमां संधिनी प्रथम मात्राए ज ताल पडतो जगावे. के. ह. ध्रुव प्रमाणे विचारतां ज्यां संधि गुरुयो शरू घतो होय त्यां तो ताल पहेली मात्राए ज आवडो. एटले

मोटकः गालल गालल गालल गालल

दोबकः गालल गालल गालल गागा

विद्युन्मालाः गागा गागा गागा गागा

घशे. तेम ज

भ्रनरविलसिताः गागा गागा लललल ललगा

पणवः गागा गालल ललगा गागा

कुड्मलदंतीः गालल गागा लललल गागा

उपस्थिताः गागा ललगा ललगा लगा

घते. एटलुं ज नहीं पण केटलाक जगाए अनादि गागा पण पहेली मात्राना तालनी निर्णायक बनशे. जेम के

नवमालिनीः लललल गालगालगा गागा

अहीं अंत्य संधि गागा उपरांत गालगालगा पण प्रथम मात्राना तालनी समर्थक नोवडे छे.

वृन्ताः लललल लललल गागा गा

વૃન્તામાં અનાદિ ગાના તાલનિર્ણાયક બને છે. ચંચલાક્ષિકા અથવા ગૌરીમાં દ્વિતીયીક સંધિ તાલમાત્રાનો નિર્ણાયક બને છે.

ચંચલાક્ષિકા અથવા ગૌરી: [|]લલલલ [|]લલગા [|]લગાગાલગા

જલોદ્વતગતિમાં પ્રથમ માત્રા સિવાય કોઈ ત્રીજી માત્રા તાલયોગ્ય જણાતી નથી.

જલોદ્વતગતિ: [|]લગાલ [|]લલગા [|]લગાલ [|]લલગા

અહીં લલગામાં ગા ઉપર તાલ નાંચવા જતાં વાંધો એ આવે કે એ ત્રીજી માત્રા લગાલમાં ઉપલબ્ધ નથી. એટલે તેમાં પ્રથમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પહેલી પર જ તાલ નાંચવો પડે.

પ્રહરણકલિતા: [|]લલલલ [|]લલગા [|]લલલલ [|]લલગા માં [|]લલગા એમ ત્રીજી માત્રા ઉપર તાલ નાંચવા જતાં આજ ચતુર્લઘુ ચતુષ્કલમાં ત્ર.જા માત્રા ઉપર તાલ નાંચવો પડશે. આ ચતુર્લઘુમાં કોઈ ગુરુ તો નથી. જ, અને જો વધા લઘુમાંથી તાલ માટે કોઈનો પસંદગી કરવી હોય તો આજ લઘુની કરવી જોઈએ કારણકે આજ પઠતનો ઘડકારો એને મળે છે. લલગામાં આપણે ઘણી વાર પહેલી માત્રા ઉપર તાલ જોયો છે, એટલે ઉપર આપી તે તાલ-વ્યવસ્થા જ વરાવર છે. પ્રશ્ન માત્ર રહ્યો તોટકનો. તેમાં લલગાનાં જ આવર્તનો છે. આપણે સામાન્ય રીતે લઘુ ગુ વચ્ચે જ પસંદગી કરવાની હોય ત્યારે તાલ માટે ગુરુને જ પસંદ કરીએ છીએ. દલપતરામ પણ તોટકમાં ત્રીજી માત્રાથી ચતુષ્કલ તાલ શરૂ કરે છે. એટલે તાલ ગુરુ પર આવે એ સ્વીકાર ઉપપન્ન બને છે. પણ તે માટે પહેલાં લઘુને બાજુ પર કાઢી ગાલલ સંધિ ગણવાની જરૂર મને જણાતી નથી. મને લલગાના પઠનમાં તેમ જ તોટકની કવિતાના પઠનમાં પણ લલગા સંધિ જ સંમળાય છે. જેમ કે

રમતાં ભમતાં કદિ દિવ્ય બને,

ફુલડાં જડિયાં રહ્યાં મુજને,

વહુ વેઠ રહ્યાં પહિ મૂજ કને,

ગુણિ આજ દઝે રસિકાં ! ત્હમને.

‘અવતરણ’, કુસુમમાળા પૃ. ૧

આમાં પઠનમાં લલગાનાં આવર્તનો જ સંમળાયે.

ઘોઢશી રચનાઓ પછી હવે ચોવીશી રચનાઓ આવશે. ચીજી રીતે કહીએ તો ચતુષ્કલનાં ચાર આવર્તનોવાળા પ્રકાર પછી છ આવર્તનોના પ્રકાર-વાળી રચનાઓ આવે. એક આઠો તાલ એ સંગીતના કાલમાનનો અશ્વંડ વિભાગ છે, અને એક તાલમાનમાં બે સંધિઓ આવે છે એટલે રચનાઓનો વિસ્તાર બધ્વે સંધિની વચવટ વાળો હોય.

આમાં મુખ્ય બે રચનાઓ છે. કવિત કે રોઢા, અને પ્લવંગમ.

રોઢાની રચના તો સાદી છે પણ તેને વિશે એક બે વાક્ય કહેવાની પ્રાપ્ત થાય છે. પહેલું એ કે તેમાં અગિયાર અંકરે યતિ કહેલી છે પણ પ્રયોગમાં તે પઢાતી નથી. તેનું કારણ મેં આગળ કહ્યું તે પ્રમાણે એ છે કે જાતિછંદોમાં યતિ એ છંદનું આવશ્યક અંગ નથી, પણ મંગી છે, — શોભા છે. આનાં દૃષ્ટાન્તો પુષ્કળ મળી રહે છે. જેમ કે :

ઝિરિમિરિ ઝિરિમિરિ ઝિરિમિરિ એ મેહા ચરિસંતિ,
 સ્લહહલ સ્લહહલ સ્લહહલ એ વાહલા વહંતિ,
 સ્લઝઝઝ સ્લઝઝઝ સ્લઝઝઝ એ વીજુલિય સ્લવકઈ
 ધરહર ધરહર ધરહર એ વિરહિણિમનુ કંપઈ

પ્રાચીન મુજરકાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૩૮

અહીં કોઈ પણ પંક્તિમાં ૧૧મી માત્રાએ શબ્દ પૂરો થતો નથી. સર્વત્ર ચારમી માત્રાએ પૂરો થાય છે. 'રણપિંગલ'માં નોંધ છે કે 'રોલાના ચરણમાં ૧૧મી માત્રા લઘુ હોય તે રોલા કાવ્ય કહેવાય છે.' (રણપિંગલ ભા ૧. પૃ. ૩૬-૩૭) પણ યતિ જો છંદનું અંગ હોય તો તે આર્ષાપાછી થઈ શકે નહીં. એ જ પિંગલ રસાવલીમાં પણ ૧૧મી માત્રાએ યતિ આવશ્યક કહે છે પણ દયારામની રસાવલીમાં સર્વત્ર એ યતિ પઢાઈ નથી :

ચિંતામણિ મોટો પગ' જેનો આપ્યો મઢિયો;
 ત્યારે તે ચિંતામણિ' થકિ દાતા અતિ બઢિયો; ૧૭૩
 શ્રી મહાપ્રમુ સ્વતંત્ર' પુરુષ શ્રીમુલ સાંભઢિયું;
 તેમનિ કૃપા જ્યાં' તેનૂં ભાગ્ય અતોં બઢિયું. ૧૭૪

દયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા પૃ. ૨૭૧

માત્ર ચીજી પંક્તિમાં ૧૧મી માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય છે, તે સિવાય ક્યાંઈ ૧૧મીએ યતિ પઢાઈ નથી. પહેલી પંક્તિમાં 'પગ' આગળ શબ્દ પૂરો થાય છે ત્યાં ૧૨ માત્રા પૂરી થાય છે. ચીજીમાં 'ચિંતામણિ' આગળ શબ્દ પૂરો થાય છે ત્યાં ૧૦ માત્રા પૂરો થાય છે. સ્વં તો અહીં યતિ પઢાઈ જ નથી એમ કહેવું

જોઈએ. આ દૃષ્ટાન્ત સાથે સાથે એ પગ બતાવે છે કે ચોપાઈની પેઠે રોઝામાં પળ બંધે પ્રાસબદ્ધ પંક્તિએ અકેક કઢી ગયાય છે, જે બધા જાતિછંદો માટે સ્વાભાવિક ધોરણ ગણાવું જોઈએ:

દયારામે રસાવલાં પળ લહ્યાં છે તે પળ આ રસાવલીથી ભિન્ન જણાતાં નથી:

રસાવલાં

હીરા રત્ન પરીલા' જ્યમ સહુ ઝવેરિ માહ્યર;	
એદુશ અમૂલ્ય ચિંતામણિ શું લહે મતિ વાહ્યર.	૪૭
વિરલ નામ પળ લહે' દૃષ્ટિગોચર નધિ કેનો;	
તે માટે શું ચિંતા'મણિ ક્યહું ઓ પળ છેનો?	૪૮
બંદીજન નૃપસદૃશ' સમા પર્વત વલ્લાણે;	
રંગ મ્હેલ રાણી' વૃત્તાન્ત અનુભવી જાણે.	૪૮

દયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા. પૃ. ૨૪૬

આમાં પળ યતિનું નિયત સ્થાન જણાતું નથી. કેટલીક જગાએ ૧૨મી માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય છે અને છેલ્લી પંક્તિમાં તો ૮મી માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય છે. એટલે યતિ પઢાઈ નથી.

રોઝા છંદમાં યતિ છંદનું અંગ નથી એ સ્પષ્ટ પળ તે સાથે એ પળ સ્વીકારવું જોઈએ કે ૧૧મી માત્રાએ યતિ હોય છે ત્યારે રચનામાં એક સુંદર મંત્રી આવે છે. એમ ને એમ ચાલ્યાં આવતાં ચતુષ્કલોમાં માણની એક હિકમતથી છંદ આહો દીપી ઊઠે છે. આ મંત્રી આ પછી આવતા પ્લવંગમમાં પળ આવે છે. આ મંત્રીને લીધે એ યતિસ્થાને લઘુગુરુન્યાસ ઉપર જે અસર થાય છે તે તરફ પિંગલકારોનું ધ્યાન ગયું નથી પણ તે જોવા જેવું છે. ૧૧ માત્રાએ યતિ આવે એટલે ત્રીજા ચતુષ્કલમાં ત્રણ માત્રા પછી શબ્દ પૂરો થાય. એમ થવા માટે એ ત્રણ માત્રાઓ ત્રણ રૂપે આવી શકે : લલલ, ગાલ અથવા લગા. આમાં ઘણે ભાગે ગાલ, તેથી ઓછી સંખ્યામાં લલલ, અને ક્વચિત્ જ લગા આવે છે. અર્ધાંશન ગુજરાતીમાં રોઝા વધુ વપરાયો નથી પણ છપ્પાનાં પહેલાં ચાર ચરણો રોઝાનાં ચરણો હોવાથી ધામઝમાંથી રોઝાની પુષ્કળ પંક્તિઓ મળી શકે. તે જોતાં તરત જણાશે કે ગાલ રૂપ જ વિશેષ વપરાયું છે. આપણે ૮મા પ્રકરણમાં રોઝાનું જે દૃષ્ટાન્ત ઉતાર્યું છે તેમાં ગાલ અને લલલ બન્ને રૂપો સ્પષ્ટ મળી આવે છે. સીધી વધારે વપરાશ એનો છે એટલે એનાં દૃષ્ટાન્તો અહીં આપતો નથી. માત્ર લગાનાં આપું છું :

મહિવી મોટું દાન, અળૂંથી લોભી નાનો;
પવનચિ પ્હેઠું મન, વિવેક દેવોથી દાનો;
ચંદ્રચિ નિર્મલ ક્ષમા, ક્રોધ અગ્નીથી તાતો
દુર્યધિ ઉજલો યશ્શ, અમલ મદિરાથી માતો.

વૃ. કા. દો. મા. ૩, પૃ. ૩૧૨-૩

ઉલ્લાલ ઉતારતો નથી. વીજું દૃષ્ટાન્ત :

વૃક્ષ એકનાં ઢાઢ, વાર ભલિ ભાત ભળીજે;
પાંલકિ ત્રણસેં સાઠ, ગુળીજન જોઈ ગળીજે
ચતુર જુઓ ચોવીશ, સરસ ફઢ તેનાં ફઢિયાં
એકવિસહસ્ર છસેં, પત્ર કવિલોકે કઢિયાં.

એજન, પૃ. ૩૧૫

વિપ્ર વાંચજે વાળ, કિયા સ્વટરસ સ્વાધાના;
ભોળી સ્વટરસ ભળી, ગળી સ્વટરસ ગાવાના;
જોળી સ્વટરસ સ્વોલ, સોલ સ્વટરસ ષા પુન્યે;
કૂહે સ્વટરસ ધન ધર્મ, નેક રાક્ષિસ નહિ નુન્યે

એજન, પૃ. ૩૧૮

પહેલા કવિતમાં ત્રીજી 'ક્તિમાં' યતિ સ્થાને 'ક્ષમા', વીજામાં ચોથી પંક્તિમાં 'છસેં', ત્રીજામાં વીજી પંક્તિમાં 'ભળી' એટલાં જ લગા રૂપ છે. અને તે પળ ક્યાંઈ એક જ કઢીમાં બે નથી. એ જ એની વિરલતા અને અનિષ્ટતા વતાવે છે. વાકી તો ઘણાં જ ગાલ છે. આ પછી એક વીજી આવત પળ નોંઘવા જેવી છે. આમાંથી કોઈ પળ એક રીતે અગિયાર માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય, પછી એ રચના આગઢ કયા રૂપે ચાલે છે? અલબત્ત એક રીત તો તરત સૂઝે એવી છે કે ચતુષ્કલનો વાકીનો લઘુ આવી પછી ચતુષ્કલો આગઢ ચાલે. એવું ઘણી જગાએ બને પળ છે. જેમ કે પહેલા છંદની પહેલી પંક્તિમાં "દાન અળૂંથી," એમાં યતિ પછી આવતા 'અ' લઘુથી અઘૂરું રહેલું ચતુષ્કલ પૂરું થાય છે. પળ સર્વત્ર એમ બનતું નથી. ઘણી જગાએ ત્યાં દાલગાલદા એવો દ્વિતીયીક સંધિ આવે છે. જેમકે: "વૃક્ષ એકનાં ઢાઢ વાર ભલિ ભાત ગળી જે." એમાં 'વૃક્ષ એકનાં', એ દાલગાલદા છે તે પછી 'ઢાઢ વાર ભલિ' એ પળ દાલગાલદા છે. એ જ પ્રમાણે 'સ્વોલ સોલ સ્વટ' તથા 'ધર્મ નેક રા' એ ઘણાં દાલગાલદાનાં જ રૂપો છે. પળ વિશેષ એ છે કે જ્યાં શબ્દાન્ત લગાવી થાય છે, ત્યાં, એની પછી લ આવીને માગ્યે જ ચતુષ્કલ પૂરું થાય છે, ઘણે ભાગે

તો લગાગાલદા જ ત્યાં ધાય છે, અને એ રીતે જગણ બને ત્યાં સુધી ટાઢ-
વામાં આવે છે. ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તોમાં ‘ક્ષમા ક્રોધ એ’ ‘છસે પત્ર કવિ’ એ
બંને લગાગાલદા છે માત્ર ‘મળે ગ’માં જ જગણ આવે છે. આ આસી રૂપા-
વતીની વાર્તામાં મને વધા મઢીને એ સ્થાનના પાંચ જ જગણો મઢ્યા છે.
નિચોડ એ થયો કે ૧૧મી માત્રાએ યતિ આળવી હોય તો દાલ એ રૂપ જ
દૃષ્ટ છે, લગા દૃષ્ટ નથી, અને લગા આવે ત્યાં પણ એ ચતુષ્કલમાં
જગણ દૃષ્ટ નથી.

અહીં આપણે જોવું કે વે ચતુષ્કલીની જગાએ લદાગાલદા આવે છે.
તો આગઢ પોઢશી રચનામાં લદાગાલદાનાં આવર્તનથી જેમ એક પોઢશી
રચના જોઈ તેવી ચોવીસી પણ ધાય છે તે જોઈએ. અલવત્ત આ રચના પણ
અપભ્રંશ સાહિત્યમાં જ વપરાયેલી મઢે છે.

હેલા : હય કહિઝળ તેળ જુવરાદણા સમગ્ગં ।

દાયયદેજ્જ પતવવહારસારમગ્ગં ॥

મહાપુરાણ સંદ ૧, પૃ. ૧૪૭

આની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે ધાય :

। । । ।
દાદા દાલગાલદા દાલગાલદા ગા

અહીં પ્રથમ એક ચતુષ્કલ આવું આવી પછી દાલગાલદાનાં વે આવર્તનો ધાય
છે. પછી છ આવર્તનો પૂરાં થવાને એક ચતુષ્કલ સૂઢે તેની જગાએ માત્ર ગા
આવે છે, જે ત્યાં આસા કાલસન્ધિને પૂરે, અર્થાત્ એ ગા ચાર માત્રાનો છે.
આને મઢતા આવલી છંદમાં છેલ્લું આવું અક્ષરચતુષ્કલ સંઢાઈ જાય છે.

આવલી : ઘરિઝળં હસી સુણિગ્ગંથવેસયં

દૂરવિમુક્કસંગયં જણિયતોસયં ।

તિસ્સા રઢકાણ પરિસેસિયંગઓ

પયત્તં મરેણ જ્ઞાણાલયં ગઓ ॥

મહાપુરાણ સં. ૧, પૃ. ૧૨૧

। । ।
ઉત્પાપનિકા : દાદા દાલગાલદા દાલગાલગા

છઠ્ઠું ચતુષ્કલ આવું અનકારુ છે. એ આવું ય વિરામથી અહીં પુરાય છે. આવી
રીતે દાલગાલદાના અમુક સ્થાનના પ્રયોગથી પણ અપભ્રંશમાં અને પ્રાચીન
ગુજરાતીમાં ભિન્નભિન્ન રચનાઓ થઈ છે, તે વર્ધાનાં દૃષ્ટાન્તો અહીં આપતો

નથી. એ વધી મંત્રોઓ છે, જે એક વાર છંદનું સ્વરૂપ સમજાયા પછી કોઈ પણ કવિ સહેજેથી પ્રયોજી શકે, અને વાંચનાર ઓઠથી શકે. તેને જુદાજુદા છંદનાં નામો ઘટતાં નથી. (જુઓ પ્રા. ગુ. છં. પૂ. ૬૧)

આપણે ઇસા પ્રકરણમાં જોઈું કે ચર્ચાઓ રચનાઓમાં આંતર પ્રાસવાળી અનેક રચનાઓ થાય છે, જેમાં સૌથી વધારે પ્રાસવાળી ત્રિમંત્રી છે. વચીસ માત્રા જેટલી લાંબી પંક્તિમાં એવી મંત્રોઓ કરવાને પુષ્કળ અવકાશ મળી રહે. ષોડશી રચનાઓ એટલી ટૂંકી છે કે એમાં એવી મંત્રોઓ થઈ શકે નહીં. પણ ચોવીસી રચનાઓ લાંબી છે, અને તેમાં કવિઓએ એવી આંતર પ્રાસની મંત્રોઓ કરી છે. અલગસત આવી રચનાઓ અત્યારના ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રયોજાતી નથી, પણ અપભ્રંશમાં એ મળી આવે છે. નમૂના તરીકે હું એક દૃષ્ટાન્ત લઉં :

સિંધૂ સરિદારદ સુરહિસમીરદ સુરભવણે
કોદલકુલકલયલિ વિયસિયસયદલિ રંભવણે ।
ઉવવાસુ કરેષ્ણિગુ જિણુપણવેષ્ણિગુ પોણમુડ
જરવદ જયમાયરુ કયણિયમાયરુ રિસહસુડ ॥

મહાપુરાણ ૧૩, ૧, પૂ. ૨૨૧

આ આવી રચનાની માત્રા ગણીશું તો ૨૪ થઈ રહેશે. એ રીતે એને સાદો રોઝા ગણવો હોય તો ગણી શકાય. એમ કરતાં એનાં ચતુષ્કલો નીચે પ્રમાણે પાડી શકાય. પહેલી જ પંક્તિ માત્ર ચતુષ્કલે અલ્પવિરામ કરી ઉતારું છું :

સિંધૂ, સરિદારદ સુર, હિસમી, રદ સુર, ભવણે

પણ આ જાતના સંધિઓ ત્યાં ઉદ્દિષ્ટ નથી. ઉદ્દિષ્ટ નીચે પ્રમાણે છે :

સિ] ધૂ સરિદારદ; સુરહિ, સમીરદ; સુર ભવણે
કો] ફલકુલ, કલયલિ; વિયસિય, સયદલિ; રંભવણે ।

આ પ્રમાણે વાંચતાં પંક્તિની આંતરપ્રાસ તરત વ્યક્ત થશે. પહેલી પંક્તિમાં દારદ — મીરદ નો આંતરપ્રાસ, ચીજોમાં કલયલિ-સયદલિ નો આંતરપ્રાસ વ્યક્ત થશે. ઉચ્ચારણમાં જ એ આંતરપ્રાસ ઊઠી આવશે. અને માટે એ જ સાચો સંધિન્યાસ છે. તેની ઉત્વાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

દા] [।]દાદા [।]દાદા; [।]દાદા [।]દાદા; [।]દાદા ગા
દા] [।]દાદા [।]દાદા; [।]દાદા [।]દાદા; [।]દાદા ગા

પઠનમાં પહેલો દા નિસ્તાલ છે તે જુદો બોલાય છે, અને તેની પછી ચતુષ્કલો શરૂ થાય છે. છેવટે ગુરુ આવે છે, તે ગુરુ, પછીની પંક્તિના દા સાથે સંયોજાઈ પૂરું ચતુષ્કલ થઈ રહે છે. આવી રીતે જ્યાં પંક્તિની પહેલી માત્રાઓ ઉપરની પંક્તિના અંત્ય અક્ષરો સાથે જોડાઈ સંધિ રચાતી હશે ત્યાં હું તેને પરાદ્ગુણ કૌંસથી દર્શાવીશ. એ નિસ્તાલ દા પછી બધ્વે ચતુષ્કલોના યતિવંદો પડે છે, જે આંતરપ્રાસથી સાંધેલા છે. આ અષ્ટમાત્રક શ્રેણીને એ રીતે એક ઉપાંગ તરીકેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે તે બતાવવા તેને અંતે મેં અર્ધવિરામ કરેલું છે. એક સંધિ બતાવવા હું અલ્પવિરામ કરું છું, તો બધ્વે સંધિનો શ્રેણિ બતાવવા હું અર્ધવિરામ કરું. આ રચના ત્રિભંગીને વધુ જ મળતી છે. ત્રિભંગી કરતાં તેમાં એક આંતરપ્રાસવદ્ધ અષ્ટકલ ઓછું છે એટલો જ ફેર છે.

ત્રિભંગી : માત્રા દસ આળો; આઠ પ્રમાળો; વલ્લિ વસુ જાળો; રસ દીજે

અંતે ગુરુ આવે; સરસ સુહાવે; ભગતાં ભાવે; ત્યમ કૌંજે.

આમાંથી ત્રીજું અષ્ટકલ કાઢી નાંખતાં ઉપરની અપભ્રંશ રચના બની રહે:

મા] ત્રા દસ આળો; આઠ પ્રમાળો; રસ દીજે,

અં] તે ગુરુ આવે; સરસ સુહાવે; ત્યમ કૌંજે.

આને આપણે દ્વિભંગી રોઝા કહી શકીએ.

આ જાતની આંતરપ્રાસની ભંગીઓ અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતીમાં ઠટરી આવી નથી. પણ એક બીજા પ્રકારની ભંગી ગુજરાતીમાં આવે છે. તેનું વૃષ્ટાન્ત આગળ શામળમાંથી આપેલાં અવતરણોમાંથી મળી આવે છે.

ભોગી લટરસ ભગો, ગળો લટરસ ગાવાના

જોગી લટરસ લોલ, લોલ લટરસ લા પુન્યે

અહીં યતિસ્થાને ‘ભગો-ગળો’ અને ‘લોલ-લોલ’ ના પ્રાસો આવે છે. આગળ જોયેલા યતિવંદોને અંતે આવતા આંતરપ્રાસથી આ ભિન્ન છે, અને તેને માટે પ્રાસસાંકળો એવું નામ આપવું મને યોગ્ય લાગે છે. સાંકળના બે અંકોડા એકબીજાને અડીને ભિડાયેલા હોય છે તેમ આ પ્રાસો અડીને પાસેપાસે આવે છે, માટે આને સાંકળી કહી છે. કેટલાક આને યમકસાંકળી કહે છે પણ ઉપરના વૃષ્ટાન્તથી સમજાશે કે અહીં પ્રાસ છે યમક નથી — જો કે ક્યાંક ક્યાંક પ્રાસ સાથે યમક પણ ભળેલા મળી આવે છે. કે. હ. ધ્રુવે ‘પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના’માં ‘અનુભવવિન્દુ’ને આ પ્રાસસાંકળીની

યુક્તિથી પોતાની રીતે શોધન કરી મૂલ્યુ છે. મૂલ્ય કાવ્ય છપ્પામાં છે; હું તેમાંથી રોઢા જેટલી ચાર પંક્તિઓ એક જગાએથી ઉતારું છું :

જાળી લે જગદીશ શીશ સદ્ગુ ને નામી,
અવસર છે આ વાર; સાર શ્રીપતિ ભજ સ્વામી,
તેં જાવું નથી દૂર, ઊર અંતર અવલોકી,
ટાલ અસત અહંકાર, ચાર સ્થલ રહ્યો રૂ રોકી.

પ. એ. આ. ૫. ૬૧

અર્વાચીન યુગમાં નર્મદે 'હિંદુશ્રીની પડતી'ના કાવ્યમાં અને બીજાં કેટલાંક કાવ્યોમાં રોઢાનો વિસ્તૃત ઉપયોગ કર્યો છે. તેણે પણ ક્યાંક સુન્દર પ્રાસસાંકળી પાડી છે. હું થોડી પંક્તિઓ ઉતારું છું :

સલામ રે દિલદાર યારની કવૂલ કરજે,
રાશિશ મા દરકાર, સાર સમજી ઊર ધરજે.
ઘણા ઘણા લઈ ધાવ તાવથી ખૂબ તપાયાં
નહીં ભોગપર ભાવ નાવમાં નીર ભરાયાં.

નર્મકવિતા પૃ. ૭૩૩

સાધારણ રીતે નર્મદ પ્રાસ મેલવવામાં વધુ કુશલ નથી પણ ઉપરની પંક્તિઓમાં તુકાન્ત પ્રાસ તેમ જ પ્રાસસાંકળી બન્ને સુન્દર છે.

રોઢા ધોધવદ્ધ પઠનને માટે અત્યુકૂલ છે. એ ધોધને આથ વેગ આપવા એના પરિચ્છેદોના પ્રારંભમાં 'અહ' કે 'ઐહ' એવું છંદ બહાર ગલમાં બોલાઈ પછી પઠન શરૂ થાય એવી પરંપરા કેટલાંક પ્રાચીન કાવ્યોમાં નોંધાયેલી મળી આવે છે. સાસ કરીને ફાગ કે ફાગુ કાવ્યોમાં આવો પ્રારંભિક ઉમેરો મળી આવે છે. જેમકે :

અહ સોહગ સુન્દર રૂવવંતુ ગુણ મણિમંડારો
કંચન જિમ ક્ષલકંત કંતિ સંજમ સિરિહારો
થૂલિમદ મુશિરાડ જામ મહિયલિ બોહંતડ
નવરરાય પાડલિયનાહિ પદ્મતડ વિહરંતડ ॥ ૨ ॥

પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય પૃ. ૩૮

'હિમવિમલસુરિફાગ'માંથી પણ હું થોડી પંક્તિઓ નીચે ઉતારું છું :

અહૈં મનિ ધરી સરસ તેં સરસતી, વરસતી અવિરલ વાણિ
સિરિતપગલપતિ ગાહસું ભાવિસ્યું નિત સુવિહાણિ.

જૈન ઇતિહાસિક મૂર્જર કાવ્યસંચય પૃ. ૧૮૬

આ પળ ઉપર જેવી જ રચના છે. તેમાં વિશેષમાં વચ્ચેમાં પ્રાસસાંકળી છે જે આગળ આપેલા અવતરણની બીજી પંક્તિમાં પણ જણાય છે. તે સિવાય અહીં નોંધવા જેવું વિશેષ એ છે કે અહીં પંક્તિઓના છેલ્લા ચતુષ્કલની એક માત્રા સંકિત થઈને તે ગાલ બનેલો છે. ષોડશી ચોપાઈના અંત્ય સંધિના વધા વિકલ્પો રોઢાના અંત્ય સંધિ તરીકે આવે છે. ઉપર પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યમાંથી લીધેલા અવતરણમાં આવતા 'હારો-હારો' એ પ્રાસમાં ચરણાકુળનો અંત્યસંધિ ગાગા છે, તે પછીની પ્રાસબદ્ધ કડીમાં આવતો 'હંતડ-રંતડ' માં અરિલ્લનો દાલલ સંધિ છે, તેની ઉપર આપેલા 'નમંકવિતા'ના દૃષ્ટાન્તમાં 'કરજે-ધરજે' એ ચરણાકુળનો દાગા સંધિ છે. અને ઉપર આપેલ ફાગમાં આવતો 'વાણિ-હાણિ' એ ગાલ કે ગાલ સંધિ છે. આ સંધિમાં અંત્ય હ્રસ્વ ઇ કદાચ ગુરુ બોલાતો હશે એવા તર્કથી આ ગાલ ન જણાય પણ સ્પષ્ટ ગાલાન્તનાં દૃષ્ટાન્તો એ જ પુસ્તકમાં અન્યત્ર મળી આવે છે. જેમ કે

લહૂંઅ લગઈ સુવિચારચતુર સુવિવેક સુજાણ ।

રલપરીક્ષા રંજવઈ રાય અનુ રાણ ॥ ૨ ॥

તડ દેસલ નિયકુલપઈવ એ પુત્ર સધત્ત ।

રૂપવંત અનુ સીલવંત પરિણાવિય કમ્પ ॥ ૩ ॥

સાહુ રાયદેસલહ પૂતુ તતુ સેવઈ પાય ।

કલા કરી રંજવિડ સ્થાનુ બહુ દેઈ પસાય ॥ ૧૦

જૈન ઐતિહાસિક ગૂર્જર કાવ્યસંચય પૃ. ૨૪૦-૪૧

પૃ. ૨૩૮ ઉપરના 'સંઘપતિ સમરસિંહ રાસ'ની બીજી ભાષા ૧૪ રોઢાની છે, તેમાંથી માત્ર ગાલાન્ત રોઢા મેં ઉપર ઉતાર્યા છે. અહીં 'વાણિ-૦હાણિ' જેવી શંકાને સ્થાન નથી કારણ કે ત્રણેય રોઢામાં અંતે અકાર આવે છે, અને ગુજરાતીમાં અકાર અસંધિય હ્રસ્વ છે. આ ગાલાન્ત રચના ધૂંગારના ફાગમાં રૂઢ થઈ જણાય છે. 'મનિધરિ૦' એ દૃષ્ટાન્ત 'હિમવિમલસૂરિફાગ'નું છે. તે જ પ્રમાણે નયસુન્દર, રૂપચંદકુંવર રાસમાં ફાગ આવે છે ત્યાં આ જ રચના છે. આની પેઠે જ રોઢાનો પરિચ્છેદ પણ વહારના લલકારપ્રારંભક અવ્યયથી શરૂ થાય છે, અને મધ્યસંધિ અગાળ પ્રાસ સાંકળી પણ પડે છે. નયસુન્દર પ્રાસની પ્રસ્તાવના ચોપાઈથી કરે છે અને પછી ફાગનો રોઢા શરૂ થાય છે :

(ઢાલ — ફાગની દેશી)

ઈમ અનોપમ અમૃતધિ મળી કરે ગોષ્ઠિ મલિ મલિ મન રઢી;

કામિની કનક ગૌર શરીરા, રૂપચંદ રસસાગર હીરા

આ પછી 'આહે' થી સોઢા શરૂ થાય છે. અહીં આવતો 'આહે' તે 'હેમવિમલ-સૂરિપામ'માં આવતા 'અહે' થી અભિન્ન હશે એમ હું કલ્પના કરું છું. એ એક જ ઉચ્ચારને જુદી જુદી રીતે લલવાનો આ રીત હશે એમ હું માનું છું.

આહે હીરુ મુદ્રડી ઊપર તીણી પરે સરસ સંયોગ;
 હંસ મુરત રમે હેજે એ, સેજે એ સવડા મોગ. ૨

આહે અહંકરતાં અતિરસ, અધરસ અમૃતપાન;
 કરે કુંવર તજીં શ્રીડા, શ્રીડા અતિ અસમાન. ૩

સુન્દરી કહે તવ સ્વામી, કામી મૂકો રોઢ;
 ટંબ ભલી નહિ એ તુમ્હ, અમ્હ સહી કરસી ટોઢ. ૪

નન મમ કરતાં અંગના, અંગના મોઢે સોય;
 વાહુપાશ કુચતસ્કાર, રસભર બંધે દોય. ૫

ચોઢી કસળ ઝટૂકે, મૂકે તોહિ ન કંત;
 થળ ગજમત કરે વણ, અંકુશ કર જ મહંત. ૬

આનંદકાવ્યમહોદધિ ૬, ૮૯

પ્રસિદ્ધ 'વસન્તવિલાસ' આ જ પરંપરાનો છે:

પહિલડ સરસતિ ઝરચિમુ રચિમુ વસન્તવિલાસ
 બોળુ ઘરડ કરિ દાહિણ વાહિણ હંસલડ જામુ
 વસન્તતણા ગુણ ગંહગણાં મહમણાં સવિ ધનસાર
 ત્રિભુવન જયજયકાર પિકા રવ કરડ અપાર

રોઢામાં ઘણી વાર અગિયારને વદલે વારમી માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય છે. કેટલાક રોઢામાં ત્યાં જ યતિ આવે છે એમ 'રણપિંગલ' કહે છે, અને આગળના દાખલામાં આપણે એમ જોયું પણ છે. અને રોઢા જો શાલાન્ત હોય તો પહેલાં ૧૨ માત્રા પછીનો ભાગ ૧૧ માત્રાનો થઈ રહે. પહેલી ૧૨ માત્રાને ત્રેર ગણવી મુશ્કિલ નથી, અંત્ય લઘુ હોય તો તે સહેલાઈથી થઈ શકે, એટલે જા રચના સહેજે ૧૩+૧૧ દોહરા જેવી લાગી જાય. પણ ફાગુની લાંબી પરંપરા જોતાં તરત સમજાશે કે તે રોઢા છે. અને ઉપરનાં બન્ને દૃષ્ટાન્તોની કેટલીકે પંક્તિઓ રોઢામાં બેસશે, દોહરામાં નહીં બેસે. જેમ કે પહેલા દૃષ્ટાન્તની 'કરે કુંવર તજીં શ્રીડા' 'ચોઢી કસળ ઝટૂકે', અને બીજા દૃષ્ટાન્તની 'ત્રિભુવન જયજયકાર પિકા રવ'. માપાના શૈલિયને લીધે ઘણી વાર જાતિછંદોમાં આવો શ્રમ થવા સંભવ છે. અને એટલા માટે લાંબાં પાઞ્ચોત્તું પઠન કરી તેમાંથી નિર્ણાયક થઈ શકે

એવી પંક્તિઓ લઈ તેના ઉપરથી છંદના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. દેસીઓમાં તો એ પઠનનું ઘણું વધારે મહત્ત્વ છે એ આપણે આગળ જોઈશું.

રોઝાનો અંત્યસંધિ ચોપાઈના જ અંત્યસંધિના વધા વિકલ્પો ધરાવે છે. રોઝાને અંતે ઢાગા અથવા ગાગા આવે એ તો આપણે જોઈ ગયા. ઘણી જગાએ અરિલ્લની પેઠે ગાલલ પણ આવે છે એ પણ જોઈશું. ઘણી વાર ગાલ આવે છે, — જાણ કરીને રોઝાની ઢાગુ રચનામાં. પણ ચોપાઈમાં પણ સામાન્ય રીતે નહીં સ્વીકારાયેલા એવા અંત્યસંધિના જુદા જ પ્રકારના વિશિષ્ટ સ્વરૂપથી રોઝામાંથી પ્લબંગમ અને આભાળક થયા છે તે હવે આપણે જોઈએ.

પ્લબંગમ આપણને પરિચિત છે. આભાળક માત્ર અપભ્રંશ સાહિત્યમાં જ આવે છે. આપણે પ્રથમ તેનું સ્વરૂપ જોઈએ. ‘છંદઃકોષ’માં તેનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપેલું છે :

મત્ત હુવડ ચડરાસી, ચડપડ ચારિકલ
તેસઠિજોણિ નિબંધી જાણહુ ચહુયદલ ।
પંચક્કલુ વજ્જિવજ્જહુ ગણુ સુટ્ટુવિ ગણહુ
સોવિ અહાણહુ છંદુ જિ મહિયલિ બુહ મુણહુ ॥ ૧૭

છંદઃકોષ

અર્થમાં કાઠરવા કરતાં આ લક્ષણછંદના પઠનથી જ સ્વરૂપનિર્ણય કરવો વધારે સલાહમરેલું છે. સ્પષ્ટ રીતે ઉત્થાપનિકા :

આભાળક : | | | | | |
 દાદા દાદા દાદા દાદા દાલલ લ

એમ થાય. હેમચંદ્ર જેને રાસક કહે છે તે પણ આ આભાળક જ છે, જો કે એનું લક્ષણ બહુ ગોઝગોઝ આપેલું છે. અહીં પણ એનો લક્ષણછંદ ઉતારું છું :

સુરરમણો અગકબહુવિહરાસયધિણિઅ
જોઈવિદવિદારય સય અનુણિઅચરિય ।
સિરિસિદ્ધત્યતરેસરકુલચૂડારયણ
જયહિ જિનેસસ વીર સયલભુવણામરણ ।

છંદોનું ૦ પૃ. ૩૫અવ

વરાવર પાઠ કરતાં જગણે કે અહીં રોઝાના છેલ્લા ચતુષ્કલમાં માત્ર એક લઘુ અક્ષર જ રાખેલો છે અને એ અક્ષર લંબાઈને એ આજ્ઞા ચતુષ્કલને પૂરે છે. સર્વત્ર પાઠ એ જ રીતે થઈ શકશે. હવે મુખી આપણે ચતુષ્કલ રચનામાં જે જે માત્રાલંબનો જોયાં તેમાં આ સૌથી વધારે મોટું છે, આમાં ત્રણ અક્ષર-

માત્રાઓ સંહિત થયેલી છે. લઘુ ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે. અહીં મેં પહેલા પ્રકરણમાં કહેલું કે જાતિછંદોમાં ક્યાંક ક્યાંક એકલો લઘુ જ ત્રણ કે વધારે માત્રાનો પ્લુત થાય છે તેનું આ દૃષ્ટાન્ત છે. આ છંદ રોઝાનો જ પ્રકાર છે. આમાં મધ્યયતિનો ઉલ્લેખ નથી. અલબત્ત હેમચન્દ્ર રાસકમાં યતિ મૂકે છે—જરા જુદે સ્થાને. તેનું રાસકનું લક્ષણ “દામાત્રાનો રાસકો હૈઃ।” ટીકા: “દા इत्यष्टा दशमात्रा नगणश्च रासकः। डेरिति चतुर्दशभिर्मात्राभिर्यति:।” (छन्दोनु० ૩૫અ) અર્થાત્ અઢાર માત્રા અને અંતે નગણ (લલલ)નું એક પાદ અને તેમાં ચૌદ માત્રાએ યતિ. એ ભેદ યતિની આગત્તુકતા બતાવે છે. પળ પઠન પરથી આમા-
ણક અને રાસક એ એક છે એ તરત જણાશે. અને એક જગાએ તો એમ સ્પષ્ટ કહેલું પળ છે. (જુઓ આશ્વી ચર્ચા માટે — પ્રાચીન ગુર્જર છંદો, પૃ. ૮૦-૮૧)

પ્લવંગમ પળ આમાણક જેવો જ રોઝામાંથી નિષ્પન્ન થયેલો છંદ છે. બન્નેમાં અક્ષર માત્રા ૨૧ છે. બન્નેમાં અંત તરફ ત્રણ ત્રણ માત્રા સંહિત થઈ છે. જે કંઈ ફરક પડે છે તે સંઘનપદ્ધતિનો છે. આમાણકમાં છેલ્લા ચતુષ્કલમાં માત્ર એક લઘુ જ છે, અને તેની ત્રણ માત્રાઓ સંહિત થઈ છે. પ્લવંગમમાં છેલ્લા બે ચતુષ્કલોમાં થઈને ત્રણ માત્રાઓ સંહિત થઈ છે. આપણે જોઈએ કે કેવી રીતે. પ્લવંગમની ઉત્થાપનિકા ૮મા પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે છે :

પ્લવંગમ: । । । । ।
 દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાલગા

આમાં અંતે આવતો દાલગા બે રીતે આવે, લલલગા અને ગાલગા. ગુજરાતીમાં ઘણે ભાગે ગાલગાનું જ પ્રાધાન્ય છે. દલપતરામે આપેલા લક્ષણછંદમાં સર્વત્ર ગાલગા જ આવે છે. અને એ લક્ષણછંદ પછી આપેલાં ઉદાહરણોના ચાર છંદોમાં માત્ર બે પંક્તિમાં જ લલલગા રૂપ છે, બાકી સર્વત્ર ગાલગા જ છે. આ ગાલગા રૂપ જ ગુજરાતે પસંદ કર્યું છે એમ કહી શકાય. આ રૂપ જ્યારે વપરાય છે ત્યારે પ્રથમ ગા ત્રણ માત્રાનો પ્લુત બને છે અને છેલ્લો ગા ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે. આ રીતે ગાલગા—, અને એમ થઈને ત્યાં છેલ્લું અષ્ટકલ બની રહે છે. સૂક્ષ્મ ધ્યાન દઈ પઠન કરતાં એ પ્રમાણે પ્લુતિઓ જણાશે. હું માનું છું કે આ પ્લુતિને લીધે જ આ છંદનું નામ પ્લવંગમ પડ્યું છે, પળ એ મારો તર્ક છે, તેના પર હું મુખ્ય આધાર રાખતો નથી. મુખ્ય આધાર પઠન જ હોઈ શકે. અને એવું પઠન ચતુષ્કલ રચનાઓમાં અનેક જગાએ જગાઈ આવશે. દાખલા તરીકે આપણે જોયેલું ‘સદ્ગુરુ’ એ ગીત એના દૃષ્ટાન્ત તરીકે હું સૌથી પ્રથમ ઉતારું. તેમાં લાંબી ધ્રુવ પંક્તિ ૩૨ માત્રાની થતી હતી:

સદગુણ શરણ વિનાઽ અઽ જાઽ નતિ

મિરટલ શેઽઽ ના હીં ઽઽ ઽા રે ઽઽ ઽ

(ગત પૃ. ૩૪૭)

આમાં 'શેનહીં' ઉપર પ્રમાણે જ ગાલગા છે અને તે ઉપરના પઠનગાયનમાં અષ્ટ-કલ બને છે. તેનો પછી રે ચાર માત્રાનો પ્લુત આવે કુલ બત્રીસ માત્રા પૂરી થાય છે. બે પ્લવંગમમાં ગાલગાને ઉપર પ્રમાણે જ અષ્ટકલ થતું ગણે છે :

“પ્લવંગમની માત્રાઓ સંગીતના ચાલુ વ્યાવહારિક તાલોમાંથી કોઈની સાથે મળતી નથી આવતી, તેથી ગાવામાં વધુ અનુકૂળતા થઈ પડતી નથી. પણ જો તેને સંપૂર્ણ અંશે ગાયનને અનુકૂળ બનાવવો હોય તો તેનો છેલ્લો સંધિ જે દાલગા છે તેને બદલે ગાલગા એવો કરવામાં આવે તો તેમાંનો પ્રથમ ગા ૩ માત્રા સુધી લંબાવી, તથા છેલ્લો ગા ૪ માત્રા સુધી લંબાવી આઠા વૃત્તની ૨૪ માત્રાઓ કરી, ચોટાલ અથવા એકા તાલમાં ગાઈ શકાશે. ને એ જ કારણથી માપમાં પદાન્તે ગાલગા (અથવા રગણ) આપવા વિશે ખાસ વિકલ્પ જનાવ્યો છે.”

ગાયનવાદન પાઠમાઢા પુ. ૧. વિ. ૩, છંદોગીત વિનોદ, પૃ. ૬૨

અનેક ચતુષ્કલ રચનામાં આ ગાલગા આઠ કાલમાત્રાઓ પૂરે છે. આપણે થોડા બીજા દાખલા લઈએ. “ઓષવજી સંદેશો કેજો શ્યામને” એ દેશો પણ રોઢાની જ દેશી છે અને શુદ્ધ પ્લવંગમમાં બેસે છે. તેમાં અંતે આવતો ગાલગા ‘શ્યામને’ તે અષ્ટકલ છે. : શ્યામને — એ રીતે. આવા અનેક દાખલા પરથી આપણે ચતુષ્કલ રચનામાં ગાલગા અને અષ્ટકલનું સમીકરણ કરી શકીએ.

હજો એક પ્રશ્ન રહે છે. અંતે ગાલગાને બદલે લલલગા હોય ત્યારે પ્લુ-તિની વ્યવસ્થા કેવો રીતે થાય? આપણે બન્ને મંગોતી મિથ્ય રચનાનો છંદ દલપતપિંગલ માંથી ઉતારીએ :

ઇંદ્રપુરી અનુસાર, નગરિઓ નોલ્લમાં,
કોઃધ્વજ સાંઢુકાર, ગરજતા ગોલ્લમાં;
સુંદરિઓ ગુગસાર, મહા ગુણ મરદમાં,
કો જાણે કઈ ઢાર, ગયાં મઢિ મરદમાં.

દ. પિ. પૃ. ૧૫

‘નોલ્લમાં’ ‘ગોલ્લમાં’ સ્પષ્ટ રીતે ‘નોલ્લમાં —’ ‘ગોલ્લમાં —’ એમ બોલાય છે. પણ એ પછી ‘મરદમાં’ પણ એ જ રીતે ઇટલે કે પહેલી બે માત્રા પછી

પ્લુતિનો એક માત્રા વધારીને અને અંત્ય ગુરુ પછી બે માત્રા વધારીને બોલાય છે. એટલે કે 'મરદમાં —' 'ગરદમાં —' એ રીતે. પઠન કરતાં આ સ્પષ્ટ થશે. પણ જાસ પ્રયત્ન કરીને ગરદમાં ~~~ એમ અંત્ય ગુરુને પાંચમાત્રાનો પ્લુત કરવો હોય તો કરી શકાશે. જો કે એવો પાઠ પ્લવંગમમાં મેં સાંભળ્યો નથી પણ એવું પઠન કરીએ તો ત્યાં ચરણને અંતે દાલગાલદા સંધિ આવે. આ રીતે:

ગર દ માં ~~~
દા લ ગા લદા

હજો બાની એક તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનો પઠનપદ્ધતિ સ્વીકારવો જોઈએ, જે મને નરસિંહરાવની પ્લવંગમ વિશેની ચર્ચા ઉપરથી મૂળે છે.^૧ એમનો જ દાખલો લેતાં તે મારી રીતે નીચે મુજબ મુકાય:

છત્રે ચાતી છાંય' છઢીધર ~~~ છાજતા
દાદા દાદા દાલ' લદા દા લલલ ગાલગા

આ પદ્ધતિ પ્રમાણેનું પઠન મેં કોઈક જ વાર સાંભળ્યું છે. પણ એ છે તે રૂપે શાસ્ત્રીય છે. અને એના જેવી જ છંદોમંગીમાં એના જેવું જ પઠન બીજે મેં સાંભળ્યું છે એટલે અને સ્વીકારવું જોઈએ. અહીં ધ્યાનમાં આવ્યું હશે કે અહીં પ્લુતિ અને અંત્ય ગાલગા એકપિંડ બની દાલગાલગાનો દ્વિતીયીક સંધિ બને છે. અને એ રીતે રોઝાની ૨૪ માત્રા થઈ રહે છે.

આ પ્લુતિવ્યવસ્થાથી આપણે આ છંદોનો મેલ અને તેના સંધિઓનાં આવર્તનો સ્પષ્ટ કરી શકીએ છીએ. તેથી પ્લવંગમના દલપતરામે આપેલા લક્ષણમાં જે અપૂર્ણતા કે વિસંવાદ દેખાતો હતો તેનો સુલાસો થઈ જાય છે. દલપતરામ પ્રમાણે પ્લવંગમની ઉત્પત્તિકા:

દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાલગા

ચાર ચાર માત્રાએ તાલ પડે છે એટલે ૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭ એમ પાંચ તાલ પડે છે. પણ પ્લવંગમની માત્રા કુલ ૨૧ છે, તો ૧૭માં પછી ૨૧માં ઉપર તાલ કેમ ન પડ્યો? કીજો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ ઝમો થાય છે કે પ્લવંગમના સ્વાભાવિક પઠનમાં અંત્ય ગાનો પહેલી માત્રા ઉપર તાલ પડે છે, તો તાલની

૧. જુઓ નરસિંહરાવનું Gujarati Language and Literature Vol. II, p. 287. એમણે અહીં પ્લવંગમ અને ગરબો વિશે કહ્યું છે તે લાંબો ચર્ચા મારો છે તેથી એ આ પ્રકારના પરિવિષ્ટ તરોંકે મૂકી છે.

વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી? અક્ષરમાત્રા ગણતાં એ ૨૦મી માત્રા થાય. બન્નેનો સુલાસો મેં દશવિલ પઠનમાં રહેલી પ્લુતિમાત્રાઓ મૂકવાથી થઈ જાય છે, અને જાતિછંદોમાં અંત્ય એક કે બે સંધિઓની અક્ષરમાત્રા સંહિત થાય છે એ નિયમને પ્રવલ્લ સમર્થન મળે છે.

મેં ઉપર કહ્યું કે આભાષક અને પ્લવંગમ બન્ને રોઝાની ત્રણ અક્ષર-માત્રા સંહિત કરવાથી થતી મિત્રમિત્ર રચનાઓ છે. આ બન્ને ભેદોનો વિકલ્પ સ્વીકારીને તેની એક જ ઉત્પાદનિકા આપવી હોય તો નીચે પ્રમાણે થાય.

। । । । ।
દાદા દાદા દાદા દાદા દાલદા

બચ્ચે આવતો યતિ જે જાતિછંદનું અંગ નથી તે અહીં મૂકી નથી કારણકે આભાષકમાં નથી. અને અંતે દાલદા મૂક્યું છે તેમાંથી આભાષકની દાલલલ તેમ જ પ્લવંગમની ગાલગા તેમ જ લલલગા બન્ને ભંગીઓ નિષ્પન્ન કરી શકાશે. આ બન્ને રચનાઓનું પઠનગાન એટલું બધું એક સરખું છે કે કવિઓએ એક જ છંદમાં બન્નેનો પ્રયોગ કર્યો છે. દાસલા તરીકે અબ્દુલ રહેમાન જે છન્દ:શુદ્ધિ માટે આગ્રહ ધરાવતો જણાય છે તેણે એક જ છંદમાં બન્ને પ્રયોજ્યા છે:

જિણિહુઝ બિરહહુ કુહરિ એવ કરિ ષલિયા
અત્યલોહિ અકયત્વિ ફકલિય મિલિયા।
સંદેસડઝ સંવિત્વર તુહુ ઉત્તાવલઝ
કહિય પહિય પિય ગાહુ અત્યુ તહુ ડોમિલઝ॥૧૨

સંદેશરાસક, પૃ. ૩૬

અહીં પહેલી બે પંક્તિ પ્લવંગમની અને ત્રીજી બે આભાષકની છે. અબ્દુલ રહેમાનને તો આભાષક સુવિદિત હતો પણ એ રચનાનો ઉલ્લેખ પણ નહીં જાણનાર દલપતરામે કેવળ અંતરસૂચકો આ બન્નેનું મિશ્રણ કરેલું છે. કે. હ. ધ્રુવે પ્લવંગમના લક્ષણ સંબંધી નોંધ કરતાં તે તરફ આપણું ધ્યાન સેંચેલું (ગત પૃ. ૩૧૨). આપણે ફરી જોઈએ.

હિદુ મટી ટું હાલ, થયો છું યુરોપિયન,
કોઈ ન જાણે મને, હતો આ હિદુ જન;
ચીન વિલાસત આજ, રાજ મારું ઠપ્પું,
હિદુની હરં દેવિ, અધિક તો આવરું. ૫૦

દલપતકાવ્ય મા. ૨. પૃ. ૨૭

અહીં પહેલી બે પંક્તિઓ આભાષકની છે, અને ત્રીજી બે પ્લવંગમની છે.

હવે રોઝાની મુખ્ય મુખ્ય લગાત્મક રચનાઓ જોઈએ: તેમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ મત્તમયૂર છે.

મત્તમયૂર: ગાગા ગાગા। ગાલલ ગાગા લલગા ગા

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ વપરાયો છે. ગુજરાતીમાં પણ રમણભાઈએ એક જગાએ વાપર્યો છે. હું બે જ પંક્તિઓ ઉતારું છું:

જાગો પુત્રો હિંદતળા આઢસ છોડો,

ધારો ધાશે શૂં મદદે દેવ જ કોઈ;

કવિતા અને સાહિત્ય બો. ૪, પૃ. ૧૪૧

આમાં કુલ પાંચ ચતુષ્કલો છે અને અંત્ય ચતુષ્કલ સંહિત થવાથી ત્યાં એકલો ગુરુ રહે છે જે પઠનમાં ચાર માત્રાનો પ્લુત ધાય છે. આની પછી અસંવાધા.

અસંવાધા: ગાગા ગાગા ગા।લલ લલલલ ગાગા ગા

અહીં યતિને સ્વેચ્છાથી પાંચમા ગુરુ પછી મૂકી છે. અલબત્ત આ યતિ જાતિછંદની જ યતિ છે. બાકી ચતુષ્કલો ઉપર પ્રમાણે જ છે. આ વધુ વપરાતો નથી. આ પછી કાન્તોત્પીડા અને જલધરમાલા લઈએ.

કાન્તોત્પીડા: ગાલલ ગાગા ગાલલ ગાગા ગાગા

જલધરમાલા: ગાગા ગાગા। લલલલ ગાગા ગાગા

પહેલામાં યતિ નથી. બીજામાં મત્તમયૂર જેવી ચાર ગુરુ પછી યતિ છે. ત્રણેમાં પાંચ જ ચતુષ્કલો છે, છઠ્ઠું આશુ સંહિત થયેલું છે, અને એ આશુ ચતુષ્કલ જેટલો અહીં વિરામ આવે છે.

ઉપર આપેલા છંદોમાં મુખ્યત્વે ગાગાનાં આવર્તનો છે. તો આ જ વર્ગમાં આવતા ભ્રમરાવઢી છંદમાં માત્ર લલગાનાં પાંચ આવર્તનો છે. બીજી રીતે કહીએ તો આમાં તોડક કરતાં લલગાનું એક આવર્તન વધારે છે. દલપતરામ એનું બીજું નામ નલિની આપે છે.

ભ્રમરાવઢી: લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા

પાંચ આવર્તનો હોવાથી આમાં પંક્તિને અંતે એક લલગાના આવર્તન જેટલો વિરામ આવે છે અને એ રીતે એમાં પૂરાં છ એટલે બેકો આવર્તનો થઈ રહે છે. આ છંદ ગુજરાતીમાં પણ વપરાયો છે. કવિશ્રી સ્વરદારે આ છંદને સૌનેટ માટે વધારે અનુકૂળ ગણ્યો છે, અને અંગ્રેજો સૌનેટના પર્યાય તરીકે એઓ એને ધ્વનિત કહે છે. નર્મદ ઉપરનો એમનો સૌનેટ આ છંદમાં છે. થોડો પંક્તિઓ લઈએ:

વિર નમંદ ! તું જગમાં લલિત જંગ ગયો
તુજ વીરછબી નિરક્ષી ચલ અધુ ભરે !
કંઈ પુષ્પ નવાં સિલતાં તુજ પ્રેમ-કરે
સ્થલ સર્વ વિશ્વેરિ દર્દે કૃતકૃત્ય થયો ;

વિલાસિકા, પૃ. ૨૬

ચતુષ્કલોનાં છ આવર્તનોવાળા રોઝા પછો આઠ આવર્તનોવાળો બગીચા માવાનો સર્વેયો આવે. તેને બગીચો સર્વેયો જ કહે છે. સામાન્ય ચોપાઈના એક પ્રકાર ચરણાકુળના લક્ષણમાં અંતે બે ગુરુ આવે એવો સામાન્ય નિર્દેશ આવે છે અને છતાં ત્યાં એક ગુરુ પણ ચાલે છે તેમ જ બગીચા સર્વેયાના લક્ષણમાં અંતે બે ગુરુ આવશ્યક ગણે છે પણ એક ગુરુ ચાલે છે. તેમ જ જેમ સામાન્ય ચોપાઈના અરિલ્લ કે અડિલા પ્રકારમાં અંતે દાલલ આવે છે તેમ જ સર્વેયામાં પણ આવે છે. હું 'અંગદવિષ્ટિ'માંથી એક દૃષ્ટાન્ત લઉં છું :

સર્વેયો

હુકમ હોય હજૂરી કેરો, સોપી નાંખું વાધો સાયર,
હુકમ હોય હજૂરી કેરો, મહાકામ કરવા છું માયર;
હુકમ હોય હજૂરી કેરો, જુદે જોર કહું ત્યાં જાહર,
કાસદ કામ સોંપ્યું ક્યમ મુજને, છેક મુને કેમ કીધો કાયર ? ૪૪
વૃ. કા. દો. ૧, ૪૩૪-૩૫

છેલ્લી પંક્તિ સ્વદ્વચ્છો છે તે સરસી કરોને વાંચવી પડે એવી છે, વાકીની બરાબર છે. વધોમાં અંત્ય ચતુષ્કલ દાલલ આવે છે. અંતે એક ગુરુનું દૃષ્ટાન્ત પણ એ જ કાવ્યમાંથી મળી રહે છે :

વિષ્ટિ કામ કરવું તે જાને, કરગરિ બોલ શા માટે કહિયે ?
નગર જાગર કરવું નિરવંશી, શત્રુવચન શા માટે સહિયે ?
સુત પરિવાર સૈંધાઈ એના, હવે રાજ વેશો ક્યમ રહિયે ?
લજ વસા સીતા અહિં લાવું, જહૂર પણ અયોધ્યા જાણે. ૫૨
એજન, પૃ. ૪૩૬

તેમ જ ચોપાઈ સામાન્યનો જે વિશેષ પ્રકાર ચોપાઈ તરીકે ઓળખાય છે તેમાં અંત્ય ચતુષ્કલ એક માત્રા જેટલું સ્થંદિત થઈ ગાલ બને છે, તેમ જ સર્વેયામાં પણ બગીચાનો એકગીસો ગાલાન્ત સર્વેયો બને છે, અને ચોપાઈની અસ્થંદિત રચના કરતાં ચોપાઈની ગાલાન્ત રચના જેમ વધારે લોકપ્રિય છે, તેમ જ

બત્રીસા કરતાં એકત્રીસો વધારે લોકપ્રિય છે. વન્ને સર્વેયાની ઉત્વાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

સર્વેયો બત્રીસો : દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગાગા

સર્વેયો એકત્રીસો : દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગાલ
સોઠ માત્રાએ યતિ છે પણ તે છંદનું અંગ નથી. એટલે કે અવિચલ નથી. સર્વેયાની પંક્તિ ઘણી લાંબી છે, ચતુષ્કલ રચનામાં એ જ સૌથી વધારે લાંબી છે, એટલે એમાં અનેક જાતની છંદોભંગીઓને અવકાશ છે. તેમાં સૌથી પહેલાં હું અંત્ય સંધિઓની અક્ષરમાત્રા સંકેતનો પ્રકાર હાથમાં લઉં છું. સર્વેયાની મૂળ બત્રીસ માત્રા તેમાંથી એક તૂટીને એકત્રીસો થયો. એ સંકેતવ્યાપાર આગળ ચાલતાં ત્રીસો સર્વેયો થાય. આપણે આગળ જોઈ ગયા તે રુચિરા એવી રચના છે (ગત પૃ ૩૧૩). પણ ચોબોલા તરીકે ૩૦ માત્રાની જે રચના પ્રસિદ્ધ છે તેને પણ હું સર્વેયો જ માનું છું. દલપતરામે એ આપેલ નથી. પણ 'રણપિંગલ'માં એ આવે છે. સામાન્ય રીતે આ ૧૬ અને ૧૪ માત્રાની અર્ધસમ જાતિ મનાય છે. 'પ્રાકૃતપિંગલ'તેનું આ જ લક્ષણ આપે છે (પ્રા. પં. પૃ. ૨૨૬). પણ 'રણપિંગલ' પોતે તેને ત્રીસી રચના કહે છે, એ જ યથાર્થ છે. આમ મધ્યયતિને ચરણાન્ત ગણી ત્યાં જ પંક્તિ પૂરી થયાનો ઘણી વાર માસ થાય છે અને એ માસ પાછો સ્વતંત્ર છંદોવિકાસને ઉપકારક પણ થાય છે. 'રણપિંગલ' ચોબોલા નીચે પ્રમાણે આપે છે :

“ચોબોલા, ચૌયાલા, ચતુષ્પયા, ચતુર્વંચા, ચતુર્વંચન, ચડબોલા :
૧-૩ વિષમ પદમાં ૧૬ માત્રા. ૨, ૪ સમપદમાં ૧૪ માત્રા. પ્રત્યેક દલમાં
૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭, ૨૧, ૨૫, ૨૯ માત્રાએ તાલ.

વિષમ પદે કરિ સોઠ કલા પછિ, સમમાં ચૌદ સદા ધરજો;
પ્રથમ ઉપર પછી શ્રુતિ શ્રુતિ ચડતા, તાલો ચોબોલે કરજો. ૩૫
ત્રીસ કલાનાં બે દલ છે પણ, ચાર પદે બોલાયાં છે;
ચતુર્વંચા બલિ કોઈ કહે છે, ચતુષ્પયા ચૌયાલા છે.” ૩૬

આ છંદ ગુજરાતીમાં વહુ વપરાતો નથી, પણ તેનું દૃષ્ટાન્ત તરીકે મહત્ત્વ છે. કહેવાની માયે જ જરૂર હોય કે પઠનમાં તેનો અંત્ય ગુરુ ચાર માત્રાનો થઈ ચતુષ્કલ પૂરું કરે. આ જ સંકેતવ્યાપારમાં આગળ ચાલતાં ચોપાયો આવે. જેમાં ૨૮ માત્રા છે અને ચતુષ્કલનાં સાત આવર્તનો છે. આ છંદ ગુજરાતીમાં પુષ્કલ

વપરાયો છે. બન્નેસી રચનાની અત્યાર મુધી ગણાવેલી બધી શાસ્ત્રાઓમાં આ સૌથી વધારે વપરાયો છે. દેશીઓમાં વપરાતી ચોપાઈ દાબટી તે આ પ્રકાર છે. 'કાન્હડદેપ્રબંધ'માં જે પવાહુ આવે છે તે આ જ પ્રકાર છે :

ગમિં ગમિં મારેવા લાગા, મલિકા સવે વચિ કીધા

અંગે અંગિં વિહુ દલ સાહ્યા મલિકિં ઉચલા દીધા. ૫૧

સીંગિણિ ગણ સપરાણા ગાજઈ; સાહ્યા આવહ તીર;

ઝડહ લોહ વીજ જિમ શબકહ, મહઈ મોટા પીર. ૫૨

કાન્હડદેપ્રબંધ (આવૃત્તિ ૨) પૃ. ૩૪

આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી તરત જણાશે કે જેમ ષોડશી રચનામાં દાગાન્ત સાથે ગાલાન્ત રચના છે, જેમ રોઝામાં દાગાન્ત અને ગાલાન્ત બન્ને રચના છે, જેમ સર્વેયામાં બન્નેસી અને એકાન્નેસી સર્વેયો છે તેમ ચોપાયામાં પણ અઠાવીસો અને સત્તાવીસો, દાગાન્ત અને ગાલાન્ત બન્ને રચનાઓ છે. દયારામ આ ચોપાયા રચનાને દુર્વેયાછંદને નામે પ્રયોજે છે. આ નામ 'દલપતપિંગલ'માં નથી પણ હિન્દી 'છન્દ:પ્રભાકર'માં 'દોર્વે' (છ. પ્ર. પૃ. ૬૯) મળે છે. ત્યાં તેનું સ્વરૂપ ૧૬-૧૨ અંતે કાર્ણ (= વે ગુરુ) એમ આપેલું છે પણ એક ગુરુ પણ ચાલે એમ દર્શાવેલું છે. પણ દયારામ ૨૭મી ૨૮મી બન્ને રચનાઓ દુર્વેયા નામથી વાપરે છે.

જયશ્રી વલ્લભહરિ હરિવલ્લભ શ્રીમ્હાપ્રભુ વાગીશ;

શ્રી કૃષ્ણાનન વિશ્વાનર પરમાનંદ મ્હાલક્ષ્મીશ.

દયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા भा. ૩જો, પૃ. ૯૯

કુરંગાક્ષીં કમલાક્ષી કામલતા કંદર્પી રંગા;

કેતકીં ચાલતીં માધવીં મુખ્યા મંજુકીં માનનીં ગંગા.

એજન, પૃ. ૧૦૭

પહેલી વે પંક્તિઓ ૨૭ માત્રાની છે, બીજી વે ૨૮ની છે. આ રચનામાં ૧૬ માત્રાએ યતિ રાત્તવાઈ નથી, એ યતિની અનિશ્ચલતા બતાવે છે. આ રચનામાં છેલ્લું ચતુષ્કલ આજુ પઠનમાં વિરામ રૂપ લે અને ત્યાં અંતે ગાલ આવે ત્યારે ગાલ ચોપાઈની પેઠે ગા-૮ લ બને. અને ચોપાઈમાં જેવી લગાન્ત જેકરી રચના છે તેવો ચોપાયાની શુદ્ધ જાતિ રચના જોકે ગુજરાતીમાં મળી આવતી નથી, પણ ચોપાયાનિષ્પન્ન પદોમાં એવી લગાન્ત રચનાઓ છે. જેમ કે સ્વ. મેષાળીનું—

નવાં કલેવર ધરો હંસલા નવાં કલેવર ધરો
 ભગવી કંઘા ગદ્ ગંઘાઈ સાફ ચદરિયાં ધરો
 હંસલા નવાં કલેવર ધરો.

અંતે આવતી ટેક ટાલીને વાંચતાં આ શુદ્ધ લગાન્ત ચોપાયો છે. દયારામનું

પ્રેમ અંશ અવતરે પ્રેમરસ એના ડરમાં ઠરે

એ પણ લગાન્ત રચના છે.^૧ આ પદ છે, એને શુદ્ધ જાતિછંદમાં નહીં ગણી શકાય, પણ આગળ ઉપર આ રચનાનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે માટે અહીં આ રચનાનું દૃષ્ટાન્ત આપું છું. અને જો કે અત્યાર સુધી લગાન્ત ચોપાયો વપરાયો નથી પણ તે વાપરી શકાય એવો છે એ આ ઉપરથી જણાશે. આ પ્રમાણે બધી ચતુષ્કલ રચનાઓમાં અંત્ય સંધિઓ એક સરસી રીતે જ સંહિત થાય છે.

આ ચોપાયના સ્વરૂપ વિશે મારે વિશેષ હવે એ કહેવાનું કે આ જ રચનાનો પહેલો યતિછંદ સ્વતંત્ર પંક્તિ હોય એ રીતે સંહિત થતાં દોહરા રચના નિષ્પન્ન થાય છે. અને તેમ થતાં પણ તેના પ્રાસનું સ્થાન જે હતું તે જ રહે છે. દોહરો, ચોપાયની ૨૭સી રચનામાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. કઈ રીતે તે બન્ને પાસે પાસે મૂકી બતાવું છું.

ચોપાયો : દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલ

દોહરો : દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા ગાલ

બન્નેમાં ગાલ આગળ જ પ્રાસ આવે છે.

આ દાલદા તે આભાષક-પ્લવંગમની પેઠે અષ્ટકાલનું સંહિત રૂપ છે. અને એ બે છંદોની પેઠે જ, પ્લુતિની માત્રા દાલદાના જુદાજુદા પર્યાયોમાં ડમેરતાં ત્યાં અષ્ટ-કાલો થઈ રહે છે. જેમ ચોબોલો દ્વિપદી છે, પણ યતિસ્થાને ચરણાન્ત ગણાવાથી તે ચાર ચરણનો ગણાયો તેમ જ આ દોહરો પણ દ્વિપદી જ છે, પણ યતિસ્થાને ચરણાન્ત ગણાવાથી તે ચતુષ્પદ ગણાયો, અને ચતુષ્પદ ગણાવાથી પછી તે અર્ધસમ માત્રામેળ જાતિ ગણાયો. બોલવાની સગવડ સ્વાતર તેમાં

૨. 'ગીતગોવિદ'માં શુદ્ધ લગાન્ત ચોપાયો મળે છે :

સમુદિતમદને રમણીવદને ચુમ્બનવલિતાધરે

મૂગમદતિલકં લિલ્લતિ સપુલકં મૂગમિવ રજનીકરે.

ગીતગોવિન્દ ૧૫૧૨

ચાર પદો ગણીએ તો મળે પણ એ સ્વરૂપે દ્વિપદી છે. જેમાંથી દોહરો કતરી આવ્યો છે તે મૂઝ ચોપાયો દ્વિપદી છે, અને ચોપાયા દ્વિપદીનો મૂઝ પ્રાસ સાચવીને તેમાંથી કતરી આવેલો દોહરો પણ દ્વિપદી છે. દોહરામાં ઢાલન્ટે ગાલ એવું લગાતમક રૂપ છે એ ચોપાયાને આભારી છે, અને એના પંક્તિના પ્રારંભમાં આવતા યતિચંદમાં કોઈ લઘુગુરુ સ્થિર નથી એ પણ એના પૂર્વજ ચોપાયાને આભારી છે. પ્લવંગમમાં અને આભાળકમાં ઢાલગા અને ઢાલલલ એવાં લઘુગુર્વાત્મક રૂપો સ્થિર થયાં તેનું કારણ એ ત્યાં ચરણને અંતે આવે છે એ છે. દોહરાનાં ઢાલદા સ્થાન ચરણને અંતે મૂઝથી નથી. પણ જેમ જેમ દોહરાનો પહેલો યતિચંદ સ્વતંત્ર ચરણ થતો ગયો તેમ તેમ ત્યાં ઢાલગા રૂપ નિશ્ચિત થતું ગયું છે. ગુજરાતને ગુર્વન્ત રૂપ અને તેમાં પણ ગાલગા માટે પક્ષપાત છે. પઠનમાં આ ગાલગા, ગાલગા — રૂપ લે અને અંત્ય ગાલગા આવ્યા પછી એક ચતુષ્કલ જેટલો વિરામ આવે, અને એ રીતે રચના પૂરી આઠ ચતુષ્કલ જેટલી પડે રહે.

થર્વે આ મતને પોતાની રીતે ટેકો આપે છે :

“જો કે દોહરો એ સંપૂર્ણ અંશે ગેય (સંગીતક્રમ, ગાયનને અનુકૂળ) નથી. તો પણ જો ગેય કરવો હોય તો ઉત્તમ પક્ષ એ છે કે પહેલા અને ત્રીજા ચરણની અંતનો ઢાલદા એ સંધિ છે તેને ગાલગા એવું સ્થિર રૂપ આપવું અને તેમાંના પહેલા ગુરુને ૩ માત્રા તથા ત્રીજા ગુરુને ૪ માત્રા સુધી લંબાવવો, અને તે જ પ્રમાણે ત્રીજા તથા ચોથા ચરણના ઉપાન્ત્ય ગુરુને ૩ માત્રા સુધી લંબાવવા-માં આવે તો તેથી આજ્ઞા વૃત્તમાં સંગીતના તાલના ૪-૪ માત્રાના ગાઝા પડશે, ને પછી તે ચતુશ્ર જાતિ એક તાલો, લાવળી કે ચલતીમાં ગવાશે. અથવા કદાચ ગાલગાને બદલે પ્રથમના ગા ને બદલે દા રાક્ષી (વિષમ ચરણને) અંતે લગા એવું કાયમનું રૂપ રચાય તો પણ સારું. કેવળ ગરબી વગેરેમાં જ્યાં જ્યાં સાક્ષીઓ ગવાય છે તે સાક્ષી તે દોહરો જ છે, માત્ર વિષમ ચરણને અંતે લગા રચાય તો પણ ગાવા તરીકે, અને સાક્ષી તરીકે પણ દોહરાનો ઉપયોગ કરી શકાય તેમ છે.”

ગા. વા. પા. પુ. ૧. વિ. ૩. પૃ. ૭૮

અહીં મારા મતને સંપૂર્ણ સમર્થન મળે છે. માત્ર એટલું જ કે સમચરણને અંતે ગાલગા આવ્યા પછી એક ચતુષ્કલ જેટલો વિરામ આવે એ એમણે કહ્યું નથી. પણ લાવળીમાં એ ગાન લેવું હોય તો ત્યાં પૂરી ૩૨ માત્રા થવી જ જોઈએ એ એમના વક્તવ્યમાંથી ફલિત થાય છે. બીજું એમણે ગાલગાને બદલે ઢાલગા આવી

શકે એમ કહ્યું. એનો અર્થ એ થયો કે ત્યાં ગાલગાને બદલે લલલગા રૂપ પળ આવે અને એમ થાય ત્યારે—જો કે જોઈએ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી પણ—ત્યાં લલલગા ૐ એમ અંત્ય ગુરુ પાંચ માત્રાનો પ્લુત બને. અને એ રીતે દાલગા-લદા જેવો અષ્ટકલ સંધિ બને જેની છેલ્લી ત્રણ માત્રાઓ અનક્ષર થાય અને ત્યાં વિલંબન કે વિરામ આવે. હવે દાલદાના પર્યાયોમાં એક જ પર્યાય જોવો બાકી રહે છે. દાલલ લ, જે આમાણકની મંગીને મળતો છે. મેં આગળ કહ્યું તેમ આ મંગી પ્રાચીન છે, અને જૂના અપભ્રંશ સાહિત્યમાં આ મંગીવાળા દૂહા ઘણા મળે છે. ત્યાં ત્યાં અંત્ય લઘુને લંબાવીને ચાર માત્રાનો પ્લુત કરવો જોઈએ.

તુલસીદાસના રામાયણમાં આવા દૂહા સારી સંખ્યામાં આવે છે. ઉદા-
હરણાર્થં હું એક ઉતારં છું :

મોહસમ દીન ન દીનહિત' તમ સમાન રઘુવીર ।

અસ વિચારિ રઘુવંશમણિ' હરહુ વિષમ ભવપીર ॥

આશ્રમ મજનાવલિ પૃ. ૧૩

મેં ધ્યાન દેઈને તુલસીદાસના અનેક દૂહાનું પઠન-ગાન સાંભળ્યું છે, અને તેમાં જોયું છે કે જ્યારે જ્યારે આ રીતે દાલલ લ આવતું ત્યારે અંત્ય લઘુનું પ્રલંબિત પઠન-ગાન થઈ ત્યાં આશું ચતુષ્કલ પુરાતું.

હજી એક બાબત મારે સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ. મેં ઉપર કહ્યું કે દોહરાના સમ યતિલંડનો અંત્ય સંધિ ગા ૐ લ બોલાઈ પછી એક ચતુષ્કલ જેટલો ત્યાં વિરામ આવે. ચોપાયામાં અને દોહરામાં બંનેમાં એમ થાય છે. પણ તે સાથે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે દોહરાના સાચી જેવા પ્રલંબિત ગાનમાં ગાલનો ગુરુ સાત માત્રા મુઘી લંબાઈ પછી લઘુમુઘી એ અષ્ટકલ પૂરું થાય છે. આ રીતે :

। । । ।
દાદા દાદા ગા --- ૐ લ

સંગીતમિશ્ર પઠનમાં તો આમ થાય છે. પણ જરા પણ સ્વર-વૈવિધ્ય વિનાના પઠનમાં શું થાય છે? સૂક્ષ્મતાથી જોતાં મને એમ જણાયું છે કે એવું પઠન બે રીતે થાય છે. વર્ગમાં શિક્ષક પઠન કરતો હોય એવા વિધિસર પઠનમાં ગાલગાના પહેલા ગુરુમાં પણ પ્લુતિ નથી આવતી. ત્યાં માત્ર પહેલા ગુરુ ઉપર તાલ આવે છે. અને છેલ્લા ગા પછી ત્રણ માત્રાનો વિરામ આવે છે. એટલે કે ત્યાં દાલગાલદા હોય એ રીતે માત્ર દાલગા બોલાઈ બાકીની માત્રા અનક્ષર રહે છે, તે સાથે ધ્વનિશૂન્ય પણ બને છે. એટલે કે ત્યાં ત્રણ માત્રાનો વિરામ

રહે છે. અને બીજા યતિસંઘમાં એ જ રીતે ત્યાં પાંચ માત્રા ધ્વનિશૂન્ય રહે છે. પણ માળસ કેવલ પોતા માટે વાંચતો હોય કે ગોણતો હોય ત્યારે આટલો ધ્વનિશૂન્ય ગાઠો પણ તે પાઠ્યતો હોતો નથી. ત્યાં પઠનકાર | દાદા | દાદા | ગાલગા એમ પ્રવાહવદ્ ગાલગાના પહેલા ગુરુ પર તાલ નાંચી ત્યાંથી તાલ છોડી દે છે. અને બીજો યતિસંઘ આવતાં ત્યાં તાલ શરૂ કરે છે. અને એ તાલ પણ ગાલના તાલથી છોડી દેઈ, તરત ત્રીજો યતિસંઘ શરૂ કરે છે એમ થાય છે. તાલ સઙ્ગ ચાલતો હોતો નથી. છતાં દરેક પંક્તિમાં ચતુષ્કલ સંધિનાં જ આવર્તનો હોવાથી એનો ધ્રોણ મેઝવદ્ લાગે છે. હું માનું છું કે એ મેઝ લાગવામાં દોહરાનું વૈધિક પઠન સઙ્ગ તાલવાળું હોય છે એનો સંસ્કાર પશ્ચાદ્મૂ તરીકે કામ પણ કરે છે. પણ આવું, તાલનું તૂટક પઠન થઈ શકે છે માટે તાલ પોતે સઙ્ગ નથી, અથવા ન હોય તો ચાલે એવું નિગમન મને સ્વીકાર્ય નથી. જાતિછંદોના વિકાસમાં જ્યાંઈ પણ તાલ તૂટક ચાલતો હોય એવો પ્રસંગ મેં જોયો નથી. તાલ જાણી જોઈને છોડી શકાય છે, અને પાછો તે પકડીને આગળ ચાલી શકાય છે. શિક્ષક વર્ગમાં કવિતા શીખવતો હોય ત્યારે દોહરાનું ચરણ પઠી એ ચરણ અને તાલ વચ્ચેને છોડી દેઈ વિવરણ કરે, અને વિવરણ પૂરું થતાં બીજું ચરણ તાલ સાથે પાછો ઉચ્ચારે છે, ત્યાં એના વિવરણ દરમિયાન તાલ ચાલતો નથી હોતો. એમ, પ્રયોજન માટે, પઠન અને તાલ વચ્ચેને છોડી શકાય છે. પણ છન્દનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તાલવદ્ છે, અને એ તાલ જે કૃતિમાં અભિપ્રેત હોય તે કૃતિમાં સઙ્ગ હોય છે.

દૂહો ચોપાયા સાથે ઉપર દર્શાવ્યું તેમ માર્મિક સંબંધ ધરાવે છે એ બાબત અનેક રીતે છંદોમાં જણાઈ આવે છે. ઘણી વાર એક જ કડીમાં એક પંક્તિ દોહરાની અને એક ચોપાયાની આવે છે.

રાજ પાઘને પારખૂં, નાઢી ને વઢિ ન્યાય,
તરવૂં તંતરવૂં તસ્કરવૂં ઓઠે આપકઢાય.

આ પ્રસિદ્ધ કહેવત છે. કહેવતો ઘણી શિથિલ રચનાવાળી હોય છે, પણ ઉપરની કહેવત પિંગલની દૃષ્ટિએ સફાઈવાળી છે. તેમાં પહેલી પંક્તિ દોહરાની છે અને બીજી સત્તાવીસા ચોપાયાની છે. દયારામના દોહરામાં આવાં મિશ્રણો મળી આવે છે :

નાનાવિધિ સ્તુતી કરી, પરમ પુરુષ આનંદ,

જય જય જય શ્રુતિ ગીત ગાય છે, માણી નાના છંદ.

भूमि रक्षण करवा माटे धार्यो वराह् अवतार,
 पछे कपिल रूपे बई, बह्मो सांख्य वीचार. १९
 स्वायंभुवना द्वितिय पुत्र उत्तानपाद मति धीर
 तेनो ध्रुव बालक थयो, बळि उत्तम गंभीर. ७१
 ध्रुवे राज्य धणुं कर्तुं, पछे गया निज लोक,
 सर्वनि ऊपर सदा विराजे, ध्रुव सदा निःशोक. ८२

दयारामकृत परचुरण कविता (प्रा. का. सी.), पृ. १४९-१५६

आर्वाचीन कवितामां पण आबो एक प्रयोग मळी आवे छे.

एकल खावुं, एकल जोवुं, एकल रमवुं, ईश !

एकल वाटे विचरवुं, करम न कदी लखीश.

शेषनां काव्यो, पृ. ८०

सामान्य रीते दोहराना बंधारणमां गालान्त यतिखंड ज स्वीकाराय छे. पण
 अन्य स्वरूपना अंत्य संधिवाळा चोपायाना यतिखंडो दोहरामां ऊतरेला मळी
 आवे छे. जेमके —

बळीबळीने रातभर टपटप नेवां चुवे.

आम झरखे एकलुं कोण रही रहि रवे.

त्रमके तमरां तिमिरमां, तरुधी जलकण खरे,
 बहोळा कदली पर्ण पर फोरां खखड्यां करे,

घन गगडे, थथरे घरा, छाती ऊठे छळी,

पड्या गिरिगोरभता प्रगटे उरथी बळी !

पड्यां फरता जीवनी कोण वेदना कळे ?

टपटप नेवारव थकी लची पोपचां ठळे.

आतिथ्य, पृ. १३८

आनी उत्पापनिका आ प्रमाणे थाय :

दादा दादा दाददा' दादा दादा लगा

शुद्ध दोहरामां अने आमां फेर एटलो ज छे के दोहराना प्रासधारक अंत्य
 गाल संधिने बदले अहीं लगा संधि छे. बीजी रीते कहीम् के आ गालान्त
 चोपायाने बदले लगान्त चोपायामांथी ऊतरी आवेल छे. एना जूना एक ने
 दाखला मळे छे ते मूकुं छुं.

भेळां त्यां नथीं जाणतां, जाणशो जूजवां थये.

सरोवर धणुं संभारशो, हंसा मेरामण गये.

હ્રસ્વ દીર્ઘની ઘળી છૂટ લેવી પડે છે, પળ લોકગીતના દૂહામાં આવી છૂટ ઘળી વાર આવે છે. એક બીજો દાખલો પણ મેં સંઘરેલો છે તે મૂકું છું. ઓઢા અને મોરના ટૂંકા સંવાદમાં એ મોરની ઉક્તિ છે :

અમે ડુંગરવઢના રાજિયા કાંકર ચળી પેટ ભરાં,
મારી રતે ના બોલું તો હૈંડા ફાટી મરાં.

દૂહો લલકારાતાં અંદર ગચ ટૂંકડા પણ બોલાતા, તેમ અહીં થયું છે. તેવા ટૂંકડા કાઢી નાંખતાં દૂહો નીચે પ્રમાણે થાય.

ડુંગરવઢના રાજિયા, કાંકર પેટ ભરાં,
મારી રતે ન બોલું તો, હૈંડા ફાટી મરાં.

આ વચ્ચે દૂહાની મારી વાચના સાચી હોય તો આ લગાન્ત ચોપાયા સાથે સંબંધ ધરાવતા દૂહા છે. તેમ જ દાગાન્ત ચોપાયા ઉપરથી ડતરેલા દૂહા પણ મળે છે.

શાઓ પિઓ સુવાસ લ્યો, મનમાં રાશ્યો હેતાં,
મરી જવું છે માનવી, છાતીએ હાથ દેતાં.

બીજો વધારે સફાઈવાળો છે :—

હાલું હાલું નર થયો, રાશ્યો ન રહે રંગે,
હાથ હને પગ પેંગડે, તાળી મીડયા તંગે.

આમ દોહરાના દલના આશ્વા પ્રાસધારક યતિલંડમાં ચોપાયાના પ્રાસધારક યતિલંડના વધા વિકલ્પો જણાય છે.

દૂહો અતિ સુંદર છે અતિ લોકપ્રિય છે અને અતિ પ્રસિદ્ધ છે તેથી તેને વિશે વધુ ક્ષીણવટથી ચર્ચા થયેલી છે. જેમ સંસ્કૃતપ્રાકૃત પિંગલકારોએ વધી રચનાઓ વિશે ચર્ચા ન કરતાં આર્યા વિશે જ ક્ષીણવટથી ચર્ચા કરી તેમ અપભ્રંશ-હિંદી પિંગલોમાં દોહરા વિશે થયું છે. એટલું જ નહીં દોહરાના સ્વરૂપની ચર્ચાનાં ઘળાં સૂચનો આર્યામાંથી લેવાયાં છે, એમ હું માનું છું. આપણે પણ દોહરા વિશેની એ ચર્ચા અહીં જોડીએ.

૩. એવા જ વાજા દૂહા :

ચંદનકા કટકા મલા, અંબર કાઠકા મારા;
પંડિતકી ટુ ઘડી મલી, મૂરખશું જન્મારા.

આનંદકાવ્યમહોદધિ, વાં. ૬. રૂપચંદ્રકુંબરરાસ પૃ. ૫૩

‘પ્રાકૃત પેંગલ’ મુખ્યમુખ્ય જાતિછંદોની વાચતમાં છંદના એક ગુરુની જગાએ બે લઘુ મૂકવાથી જે ભિન્નભિન્ન આકૃતિઓ થાય તેનાં જુદાંજુદાં નામો આપે છે. તે પ્રમાણે દોહાની ભિન્નભિન્ન આકૃતિઓનાં તે જુદાંજુદાં નામો આપે છે. જેમ કે ૨૨ ગુરુ અને ૪ લઘુ મળી ૨૬ અક્ષરના દૂહાનું નામ ધ્રમર છે. દોહરામાં આવી વધારે ગુરુઓ ન આવી શકે અને આવી ઓછા લઘુ ન આવી શકે. ઉત્થાપનિકા કરી જોઈએ :

ગાગા ગાગા ગાલગા ગાગા ગાગા ગાલ

કુલ તેર અક્ષર થયા તેમાં ૧૧ ગુરુ છે અને ૨ લઘુ છે. તે ઉપરના આંકડા સાથે મળી રહે છે. ‘પ્રાકૃત પેંગલ’ આનું દૃષ્ટાન્ત પળ આપે છે જેનું ભાષાન્તર કંઈક નીચે પ્રમાણે કરી શકાય :

છે અર્ધાંગે પાર્વતી જેને ગંગા શીષ,
જે બહાલો છે લોકને, વંદું હું તે ર્શ.

આ તો છંદોનું ગણિત થયું પળ આ પછી ‘પ્રાકૃત પેંગલ’ દૂહાના લઘુગુરુની સંખ્યા વિશે આગળ કહે છે, તે જોઈએ :

બારહ લઘુઆ વિપ્પી તહ બાર્સે હિ સ્તિષી ભણિઆ ।
વત્તીસ હોદ્દુ બેસી જા ર્અરા મુદ્દિની હોર્દી ॥ ૮૩ ॥

પ્રા. પં. પૂ. ૧૪૪

અર્થ એવો છે કે દોહારચનામાં વાર લઘુ હોય તો તે બ્રાહ્મણી, વાવીસે ક્ષત્રિયાણી, વત્તીસે વૈશ્ય અને ર્અરા તે શૂદ્રિણી ગણાય. ર્અરાનો અર્થ ઉપર આપેલી સંખ્યાથી વધારે લઘુવાળી રચના તે શૂદ્રા એવો અર્થ થાય. આ વધામાં સિદ્ધાન્ત મને એવો જણાય છે કે ગુરુ તૂટીને જેમ જેમ લઘુ વધતા જાય તેમ તેમ રચના શિથિલ થતી જાય. અને આ સિદ્ધાન્ત વધી જાતિરચના માટે હું સાચો માનું છું. અક્ષરમેલ વૃત્તોમાં પણ આપણે આ જ નિયમ ઉપર આવ્યા હતા, અને અહીં પણ એ જ નિયમ સાચો પડે છે.

‘પ્રાકૃત પેંગલ’ એક વીજો પણ નિયમ ઉપર જેવી જ આલંકારિક ભાષામાં કહે છે.

જસ્સા પઢમહિ તીએ જગળા દીસંતિ પાજ પાણ ।

ચંડાલહ ઘર રહિઆ દોહા દોસં પઝાસેઈ ॥ ૮૪ ॥

બેના પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં જગળો હોય તે ચંડાલના ઘરમાં રહેલી દોહા-રચના દોષ પ્રકાશ છે. અહીં વિષમ ચરણમાં જગળ નિષિદ્ધ કર્યો છે, તે માત્ર

प्रारंभमांज निषिद्ध कर्षो छे के आखा चरणमां ते स्पष्ट नवी. गुजराती पिंगलोमां आ संबंधी कशुं कहचुं नवी पण हिंदी 'छंदःप्रभाकर' आ लक्षणनी चर्चा दोहा (चंडालिनी) एवा नामथी करे छे. 'प्राकृत पिंगल'मां चंडाल शब्द मात्र निकृष्टताना अर्थमां छे पण 'छंदःप्रभाकर' ए जाणे दूहानो प्रकार होय एम गणता जणाय छे. कदाच कोई परंपरामां एवो शब्द रूढ भई गयो हथे. आपणे सविस्तर एनुं वक्तव्य जोईए.

"दोहा (चंडालिनी)

ल० — जहां विषम चरणनि परै, फहूं जगन जो आन ।

बखान ना चंडालिनी, दोहा दुख की खानि ॥

टी० — गणागणका विचार प्रधानतः छन्दके आदिमें ही देखा जाता है अतएव दोहेके पहले और तीसरे चरणके आदिमें कोई ऐसे शब्दका प्रयोग न करे कि जिसके तीनों वर्ण मिलकर जगणका रूप (७-७) सिद्ध हो जाय। यदि ऐसा हो तो ऐसे दोहेको चंडालिनी कहते हैं। यह दूषित है अतएव त्याज्य है। जगणसे अभिप्राय यह है कि प्रथम तीन वर्णोंमें (लघु गुरु लघु) मिलकर एक शब्द पूर्ण हो (अर्थात् जगणपूरित शब्द जैसे तीसरे चरणमें 'बखान' लिखा है) यदि प्रथमके तीन वर्ण मिलकर जगण तो सिद्ध होता हो परंतु शब्द प्रथम और दूसरे अथवा दूसरे और तीसरे वर्णके मिलनेसे हि पूर्ण होता हो तो ऐसा शब्द दूषित नहीं है।" भावार्थ के विषम चरणमां जे निषेध कर्षो ते निषेध चरणना प्रारंभनो समजवो. चरणनी मध्यमां जगणनो निषेध न समजवो. पण 'छन्दःप्रभाकर' एथी आगळ जईने कहे छे के आ जगणना निषेधनो अर्थ एवो समजवो के जगणना त्रणय अक्षरो मळीने एक शब्द थतो होय तो ज ए निषिद्ध छे, जेमके उपरना दूहामां 'बखान' शब्द. पण जो जगणना पहिला बीजा अक्षरथी एक शब्द बनतो होय तो निषेध लागु न पडे जेम के पहिला चरणमां 'जहां वि' छे ए निर्दोष छे. तेम ज बीजा त्रीजाथी एक शब्द बनतो होय तो पण ए जगण निर्दोष छे. आ छेवटना विकल्पनुं दृष्टान्त 'छन्दःप्रभाकर'मां मळतुं नवी. मळवुं दुर्लभ छे, कारण के बीजा बीजा अक्षरथी एक शब्द बनवा माटे पहिलो लघुमात्राथी आखो शब्द बनवो जोईए. गुजरातीमां सामान्य विचार करतां तरत तो एवो शब्द मात्र 'न' ज जणाय छे. 'न मुखं समजे एटलूं' 'न मान के आदर रहे' 'न बोल एवं अघटतूं'. अलबत, 'जहां वि' जेवुं सफाईवाळुं तो ए नवी. प्रेमानन्दनी प्रसिद्ध पंक्तिओमां जरा फेरफार करी आपणे 'जहां वि' जेवां दृष्टान्त माटे एक दूहो उपजावी शकीए:

તુટી સરીઝી ઝૂંપડી, લુંટી સરીઝી નાર,
સડધાં સરીઝાં છોકરાં, મઢધાં ન બીજી વાર.

(સુદામાચરિત્ર કહવા ૧૩, ૧૧ ઉપરથી)

અહીં આપણે એટલું ઝમેરીએ કે જગણમાં પહેલાં એક કે વે અક્ષરે શબ્દ થાય તો ચાલે તેમ જ ત્રણથી વધારે અક્ષરનો શબ્દ ત્યાં આવે તો પળ ચાલે જેમ કે

પ્રદક્ષિણા પોતે કરી

શામળ, પંચદંડ ૨૬૭ વૃ. કા. દો. ૧. પૃ. ૪૦૪

નિશાઢમાંથી નીસરી

દલપતરામ.

કોઈ આપણે જોડી કાઢીએ.

બનારસી સાઢી સજી

બને આજ્ઞા જગણનો એક જ શબ્દ બને તે પળ તદ્દન નિષેધ કરવા જેવું નથી જણાતું.

પ્રણામ કીધો પોપટે

શામળ, 'પંચદંડ' કઢી ૨૮૮ વૃ. કા. દો. ૧, ૪૦૫

પતીજ પાઢો મૂજને

શામળ, 'નંદવત્રીશી' કઢી ૪૯૩ વૃ. કા. દો. ૧, ૩૭૪

આમાં એકશબ્દી જગણ જાણતો જણતો નથી લાગતો એટલે જગણ વિકટ છે, એટલું ધ્યાનમાં રાખી તેનો ક્યાંક થતો પ્રયોગ દોષકર ગણવો જોઈએ નહીં. જાણે તો જગણનો અંદર ક્યાંક શબ્દાન્ત જોઈએ એ નિયમ દોહરા કે એવા કોઈ એક છંદનો નથી પણ સંધિ બને શબ્દાન્તનો છે.

આપણે જોયું કે દોહરાનાં દલનો ઉત્તર યતિચંડ ચોપાયાનો ઉત્તર ચંડ છે. એ ઉત્તર યતિચંડ સંવેયાના ઉત્તર યતિચંડના માત્રાચંડનથી થયેલો છે. સત્તાવીસા ચોપાયામાં અંતની પાંચ માત્રા પ્લુત રૂપે અનક્ષર રહેલી છે. કેટલાક દોહરામાં આ ઉત્તરચંડ હજી વધારે સંકટિત થઈ ગાલનો લઘુ અનક્ષર બને છે. જેમકે :—

દિન ગણતાં માસ ગયા, વરસે આંતરિયાં,
સૂરત મૂલી સાજવા, નામે વીસરિયાં.

વીજાં દૃષ્ટાન્તો

જે મારગ કેશરિ ગયો, રજ લાગી તરણાં;
 એ સ્વદ ઝભાં સૂકશે, નહિ ચાલે હરણાં.
 પીપલ પાન સ્વરતાં, હસતી કૂંપલિયાં;
 તમ વીતી અમ વીતશે, ધીરી વાપુડિયાં.

‘પીપલ’ વાલો યતિસ્વંડ અનિયમિત છે, પણ ઉત્તર યતિસ્વંડો ઉપરના દૃષ્ટાન્તના છે. દયારામનો એક દૂહો આવો મળે છે:

સુથરા દિલ વેંસાહિ રલિ, જેસા આગે ઘા,
 માના ઘાગા મુંજકા, પાયા રેના ઘા.

કાગનો એક દૂહો આવો મળે છે:

મીઠપવાળાં માનવી જગ છોડી જાશે,
 કાગા એની કાળ તો, ઘરઘર મંડાશે.

કાગવાણી ભા. ૨, પૃ. ૧૬

ઉત્પાપનિકા અહીં

દાદા દાદા દાલદા દાદા દાદા ગા

એ પ્રમાણે થાય છે. અહીં સર્વેયાના ઉત્તર સ્વંડની છ માત્રાઓ અનક્ષર થાય છે. સર્વેયાનું આથી વધારે સ્વંડિત રૂપ મેં જોયું નથી.

અહીં આપણે દોહરાના ઉત્તર યતિસ્વંડના ફેરફારો જોયા. પૂર્વયતિસ્વંડમાં પણ એક નોંધવા જેવો ફેરફાર મળે છે. પૂર્વયતિસ્વંડમાં અંતે દાલદા આવે છે. એના પર્યાયોમાં એકથી પાંચ સુધીના લઘુ આવી શકે છે તે આપણે જોયું. પણ એક વીજા પ્રકારનો ફેર પણ આવે છે જે ગુજરાતીમાં વધુ પરિચિત નથી. એ દાલદા વદલાઈતે લદાદા બને છે, જેનાં દૃષ્ટાન્તો મને હિંદી અને ડિંગલમાં મળ્યાં છે. ‘રઘુનાથરૂપક ગીતૌરો’ એ ડિંગલનું પુસ્તક છે, તેમાં દોહરાનાં લક્ષણોની ચર્ચામાં જ નીચેનો દોહરો આવે છે:

પરમુલ્લ સનમુલ્લ પરામુલ્લ, શ્રીમુલ્લ બલે સુજાળ ।

કહે મંછ કવિ જુત્તકર, ચાર ઉક્ત પહિછાળ ॥

ર. રૂ. ગી. પૃ. ૩૮

પૂર્વદલ અહીં દાદા દાદા લદાદા એમ થાય છે. આવાં વીજાં દૃષ્ટાન્તો દયારામમાંથી પણ મળે છે પણ તે પણ તેનાં હિંદી કાવ્યોમાંથી:

હરિ રછધક કવૃ કહું ન ડર ' જાય જગલમેં વેંઠધ;
સો કોપત નહિ બચેગો ' સત પતાલ તર પેંઠધ.

દયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા, भा. ૧, પૃ. ૧૨૪

બીજાં ઢલોનાં દૃષ્ટાન્તો:

સ્વપચ્ચિરાનિ અતિઅસંભવ ' કો લહિ નૃપ હિય વાત.

एजन्, पृ. १३२

હરિ સહિષ્ણુ અતિ કૃપાનિધિ, સો ક્યોં છોડે ટેક ?

एजन्, पृ. १३३

આ બધાં દૃષ્ટાન્તોમાં દાલદાને બદલે લદાદા થયું છે, તેને હું મેઢની ક્ષતિ કે
બોધ ગણતો નથી. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે આ દાલદા ઉચ્ચારતાં કે
ગવાતાં કોઈ વાર દા ८ લદા — એ પ્રમાણે પ્લુતિબદ્ધ થાય છે, અને કોઈ વાર
દાલદા ८ — એ પ્રમાણે પ્લુતિબદ્ધ થાય છે. આ બીજી રીતના પ્લુતિબદ્ધ સ્વરૂપનો
પર્યાય લદાદાલદા છે એ આપણે જાણીએ છીએ. એ વસ્ત્રને આપણે
દ્વિતીયીક અષ્ટકલ સંધિઓ કહ્યા છે. તો એ રીતે દાલદા ८ — ની જગાએ
લદાદા ८ — પણ આવી શકે. અર્થાત્ દાલદાની જગાએ લદાદા સ્થોતું નથી.

બન્ને પ્રસંગે પહેલી માત્રા ઉપર તાલ આવે. દાલદા અથવા લદાદા

દોહરાના યતિચંડોને ઝલટાવવાથી સોરઠો થાય છે એ આપણે જોઈ
ગયા છીએ પણ એથી ભિન્ન રીતે દોહરાના યતિચંડોના જુદાજુદા ન્યાસથી
થતી જુદીજુદી રચનાઓ ' રઘુનાથરૂપક ગીતૌરો ' નોંધે છે. જેમકે,

જપેં સમુજ્ઞ નિત જાપ, સાગર-ભવ તિરવો સહલ ।

જલ તિરિયા પાહુણ સુજઙ, પતસિય નામ પ્રતાપ ॥

ર. રૂ. મી. પૃ. ૨

અહીં પૂર્વાર્ધ સોરઠાનું છે, ઉત્તરાર્ધ દોહરાનું છે. 'રૂપક' આ પ્રાસને અંતમેલ
કહે છે. અને આ રચનાને બધા દોહા કહે છે.

એક બીજી રચના લઈએ:

રામ વરણ જુગ રૂપ એ, સહ વરણી સિરતાજ ।

રહેં મુકુટમળરાજ, આષર અવરોં ઝપરે ॥

एजन्

અહીં પૂર્વાર્ધ દોહરાનો છે, અને ઉત્તરાર્ધ સોરઠાનો છે. રૂપક આ પ્રાસને મધ્ય-
મેલ કહે છે અને રચનાનું નામ તૂંબેરી કહે છે. આ બધી રચનાઓમાં કાવ્યમી

तत्त्व ए छे के प्राप्त गाल संधिनो ज मळे छे, पछी ए गाल दलनी मध्यमां होय के दलने अंते होय.

उपर आपी ते मध्यमेळनी रचना आपणा लोकसाहित्यना दूहामां पण जणाय छे. जेम के :

वाडी माथे वादळां, मेडी माथे मेह;
दुःखनी दासल देह, मुख देखाडो भाणना.

काठियावाडी जवाहीर, पृ. ३१

मागशरमां मानवी, सौना एक ज इवास;
ते वातुंनो विश्वास, जाणुं करशे जेठवो.

एजन, पृ. २५

गरना डुंगर जागिया, फरक्यां वेणुंनं वन्न,
म्हे तारुं रे मन्न, बकोळ न वरुं वरडाघणी.

एजन, पृ. ३४

दूहा जरा खडबचडा छे पण ए दूहा छे अने मध्यमेळना छे एटलुं स्पष्ट छे.
आवो एक अर्वाचीन दूहो पण

वादळ दळ सजिए वळी, मे वारे मंडाय;
(पण) कागा नव कोळाय, सूकल ठूठां सागनां.

कागवाणी, भा. २जो, पृ. ८६

खंडित थयेला यतिखंडोवाळी पण आवी रचना मळी आवे छे:

हरिया अवाडें दूवा, दाळळ डुंगरवा;
(पण) कागा कोळे ना, मननां बळियल मानवी

एजन, पृ. ८५

आ मध्यमेळनो ज दूहो छे पण तेमां प्राप्तना अधिष्ठानभूत गाल संधि खंडित थई मात्र गा रूपे ज रह्यो छे. अलवत्त प्राप्त बहु सारो नथी. आनी सुंदर पण जरा अटपटी रचना शाह अब्दुल लतीफना दूहानी छे. श्री भाणके एतो प्रयोग कर्यो छे:

धींगा गड धीरज तणा, डगमग डुले असार,
अबोल अंतर कळकळे, 'पियुपियु' करे पुकार;
वरसे वज्जर धार, विज झबुके घन गडगडे.

१२

आलबेल, पृ. ५३

અહીં દૂહા પછી અર્ધસોરઠો આવી દૂહો દોઢાય છે, અને ત્રણેય પંક્તિઓમાં ગાલ સંધિએ એક જ સઙ્ગ પ્રાપ્ત આવે છે. આને દોઢિયો દૂહો કહી શકાય જો કે સોરઠી લોકસાહિત્યનો દોઢિયો દૂહો આનાથી ભિન્ન છે.

દોહરાના જ યતિચંડોને સ્વતંત્ર ચરણ તરીકે લઈ બનેલા બે છંદો આપણે આગળ જોઈ ગયા તે અહીં વિચારી લઈએ. (ગત પૃ. ૩૮૧) તેમાં વરવીર દોહરાના પ્રથમ એટલે વિષમ યતિચંડોનો બનેલો છે. દાદા દાદા ગાલગા. અહીં ગાલગા અષ્ટકલ બને છે. સાહિત્યમાં આનો પ્રયોગ જોયો નથી. પણ બાલ જોડકણામાં જોયો છે. જેમ કે

હોકાનાં બે કાચલાં,
સોનાનાં બે માછલાં.

અહીં કાચલાં—, માચલાં— એમ બોલાય છે. અને આમીર દોહરાના સમ-યતિ-ચંડોનો બનેલો છે. તે પણ સાહિત્યમાં વપરાયો જોયો નથી. બાલ જોડકણામાં આવે છે, જેમ કે

છંપે માંઢણાં હાટ,
ત્યાંથી નિકળણો ભાટ.

ષણે ભાગે અહીં અંત્ય ગાલ, તેનો ગુરુ પ્લુત બની આજુ અષ્ટકલ બને છે. વાર્તા કહેતાં ત્યાં લહેકાથી ગુરુ સાત માત્રાનો પ્લુત બને છે.

દોહરો અતિ પ્રસિદ્ધ હોવાથી વીજા કેટલાક છંદોનાં સ્વરૂપો, એ છંદો દોહરામાંથી નિષ્પન્ન થયા હોય એ રીતે નિરૂપાય છે. એવું એક સ્વરૂપ સોરઠો આપણે જોઈ ગયા. તેમ જ છપ્પાની છેલ્લી બે પંક્તિમાં જે ઉલ્લાલો આવે છે, તેને દલપતરામ

પછિમાં બે કલ્લને વેવડું, દુહા પ્રથમ પદ જાણજો ૧૭૧

એમ કહે છે એટલે કે

દા દાદા દાદા દાલદા, દાદા દાદા દાલદા

આમાં પ્રથમ બે માત્રાનો નિસ્તાલ દા આવી પછી દૂહાનું પ્રથમ પદ દાદા દાદા દાલદા વેવડાય છે એમ કહે છે. તે જ પ્રમાણે 'પ્રાકૃત પિંગલ' એક ચુલિઆલા છંદનું નિરૂપણ પણ દોહરાના બંધ ઉપરથી કરે છે :—

અથ ચુલિઆલા છંદ ।
ચુલિઆલા જઈ દેહ કિમુ

दोहा उपर मतह पंचइ।

पअ पअ उपर संठवहु

सुद्ध कुसुमगण अंतह दिज्जइ॥ १६७ ॥

प्रा. पं. पृ. २७४

अर्थ एवो छे के दोहा उपर जो पांच मात्रा आपो तो चुलिआला धाय. अने तेने पद पद उपर मूकवी. अंते सुद्ध कुसुमगण देवो. अहों पदनो अर्थ दल एटले के द्विदल चुलिआलानुं एक दल, एटले अद्धं एवो करवानो छे. कुसुमगण एटले लघु पछो गुरु पछो वे लघु, लगालल. उपरना लक्षण प्रमाणे अने लक्षणछंद प्रमाणे उत्पापनिका नीचे प्रमाणे धाय.

चुलिआला: दादा दादा दालदा' दादा दादा गालल गालल

अहीं उत्तरखंडनी मात्रा सबैया बन्नीसाना उत्तरखंड जेटलो पूरी सोळ थई रहे छे. पूर्वखंड अलक्षत्त दोहरानो एटले त्रण अक्षरमात्रा खंडित हतो तेवो रहे छे. आ प्रमाणे पिंगलीनी पद्धति छे, पण एने हुं ऐतिहासिक सत्य तरीके स्वीकारो सकतो नथी. आ चुलिआला वगैरे खरी रीते द्विदोओ छे जे कडवाने अंते गवातो. 'महापुराण'मां आ बधी रचनाओ द्विपदी घत्ताओ तरीके आवे छे. आपणे त्रणयनां दृष्टान्तो जोईए:

छुडु छुडु कारणि वसुमइहि सेण्णइं जाम हर्णति परोप्पर।

अंतरि ताम पइट्ट तहिं मंति चवंति समुब्भिवि णियकरु॥

महापुराण, पृ. २८८

आनी उत्पापनिका नीचे प्रमाणे धाय:

दादा दादा दाललल' दादा दादा गालल गालल

ए ज प्रमाणे एक उल्लाल लउं छुं:

परमाणु अट्ठ जइ मेलवहिं तो तसरेणु समुब्भवइ।

अट्ठहिं तसरेणुहिं पिडयहिं एक्कु जि रहरेणुउ हवइ॥

एजन, पृ. २३

आनी उत्पापनिका आ प्रमाणे धाय:

दा दादा दादा दाललल' दादा दादा दालल ल

हवे सोरठो लईए. आनुं बंधारण सामान्य सोरठाथी जरा भिन्न होवाथी तेनां वे दृष्टान्तो लउं छुं.

બંદિત તિહુયળણાહુ થોત્તસયદં ઝમ્ધુટ્ઠદં ।

વિણિં વિ બુઢ્ઢદં તાદં મુહસાલહિ ઝવવિટ્ઠદં ॥

એજન, પૃ. ૫૨૦

તા સ્વયરાયસુયાહિ વંમ્ મહેસર ઝમ્ધુટ્ઠ ।

ગિરલંકાર જિણિંદુ સાલંકારહિ સંધુટ્ઠ ॥

એજન, પૃ. ૫૨૧

આની ઉત્થાનિકા :

। । । । । ।
દાદા દાદા ગાલ' દાદા દાદા ગાલગા

આમ એનો સંધિન્યાસ સામાન્ય સોરઠા જેવો જ છે, પણ તેનો પ્રાસ સોરઠાની પેઠે ગાલ સંધિનિષ્ઠ નથી પણ ગાલગાનિષ્ઠ છે. જો દોહરા ઉપરથી જ સોરઠો થયો હોય તો પ્રાસ ગાલનિષ્ઠ બને. વઢી 'મહાપુરાણ'માં અનેક જાતની દ્વિપદીઓ આવે છે પણ વગર દોહરો દ્વિપદી તરોકે આવતો નથી. ચુલિઆલા દોહરામાંથી વ્યુત્પન્ન થયો એમ લાગે પણ એમાં જે પાંચમાત્રાઓ દોહરાના ગાલના અંતે લગાડાય છે એમ કહેવાય છે ત્યાં શબ્દાન્ત થતિ પણ નથી. ઉત્તરશ્વંડને અંતે ગાલલ ગાલલ એવા બે સંધિઓ આવે છે જે માત્રારચનાનો ચરણાન્ત બતાવે છે. એટલે મને આ રચનાઓ વચોચીના કાઠા ઉપરથી સ્વતંત્ર રીતે ઘડાઈ હોય એમ લાગે છે. પછીથી દોહરો ધોમે ધોમે ઘડાતાં, એના સૌંદર્યના માહાત્મ્યને લીધે એની સાથે અનુસંધાન કરી વીજા છંદો નિરૂપાવા લામ્યા અને તેની અસરથી એ છંદોનાં અંગો પણ દોહરા જેવાં થયાં. એટલે અસ્વારનો પ્રચલિત સોરઠો એ દોહરાને ઝલટાવીને કરેલો છંદ છે એ સ્પષ્ટ, પણ તે પહેલાં સોરઠો દ્વિપદી તરોકે સ્વતંત્ર રીતે વિકસેલો પણ સરો.

આઠમા પ્રકરણમાં સર્વેયાના સામાન્ય વર્ગમાં લીલાવતી, પદ્યાવતી, મરહટ્ટા, ત્રિભંગી, ટુમિલા, વગેરે છંદો મૂક્યા છે તે વધા મૂળ વચ્ચે પ્રાસવદ્ધ પંક્તિનો કડોના રૂપના હતા, અને તે મૂળ કડવામાં આવતી દ્વિપદીઓને મળતી રચના છે. પછીથી એ ચાર પંક્તિના છંદો બન્યા છે. વધાને એક સાથે મૂકવાથી તેમનું સ્વરૂપ જળાઈ આવશે.

લીલાવતી : દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગા
પદ્યાવતી : દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગા
મરહટ્ટા : દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલ

ત્રિભંગી : દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા ગા
 દુમિલા : દા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા ગા

વધામાં પહેલો એક નિસ્તાલ દા આવી પછી ચતુષ્કલો શરૂ થાય છે. લીલાવતી પદ્યાવતી ત્રિભંગી અને દુમિલામાં આવાં સાત ચતુષ્કલો આવી પછી છલ્લે ગા આવે છે, જે પછીની પંક્તિના નિસ્તાલ દા સાથે મઢી આઠમું ચતુષ્કલ રચે છે. બાકી તો આ રચનાઓમાં યતિસ્તંડો અને તેને જોડતા આંતરપ્રાસોની કારીગરી છે. આ રચનાઓમાં આવતો દાદા દાદા દાદા ગા એ ચોપાયાનો અંત્ય સ્તંડ ગણી શકાય. મરહટ્ટા રચના આ વધારી એટલે જ અંસે નિરાઢી છે કે ત્યાં ચોપાયાના સ્તંડને વધારે દોહરાનો અંત્યસ્તંડ આવે છે. ચોપાયામાંથી દોહરો થતાં તેના અંત્યસ્તંડમાં જે ફેરફારો થાય છે તે જ ફેરફારો થઈ આ મરહટ્ટાનો અંત્યસ્તંડ બને છે. બાકી આપણે ચતુષ્કલ રચનાઓ વિશે જે જોઈ ગયા છીએ તેવી વિશેષ અહીં કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી.

અમ્બજ કઢવામાં આથી નિમ્ન પ્રકારની દ્વિપદીઓ પણ આવતી તેમાંની કેટલોક મહત્ત્વની છે તે અહીં જોઈ જઈએ. આમાં હું સૌથી પ્રથમ આરણાલ લઉં છું :

જો જિખ્પદ્દ ણહારિણા કુલસવારિણા પયડસુહરોલેં ।

સો ણિમ્મહદ્દ માણવે જિખ્પદ્દ દાણવે દેવ કલહકલે ॥

મહાપુરાણ, સ્તંડ ૧, પૃ. ૨૬૬

ઉત્પાપનિકા : દાદા દાલગાલગા' દાલગાલગા' દાદા દાદા ગા

આપણે આ પ્રકરણમાં દાલગાલગાનાં આવર્તનોવાળી ષોડશી અને ચોવીસી રચનાઓ જોઈ હતી તેવી આ બન્નીસી રચના છે. પંક્તિની મધ્યમાં આવતા બન્ને યતિસ્તંડો આંતરપ્રાસથી સાંધેલા છે. એક બે આથી જરા વિલક્ષણ પ્રકારની દ્વિપદીઓ જોઈએ :

જે રુદ્ધા સંગરિ વદ્ધા તે ણિવ મેલિલિવિ પુજ્જિય ।

પિયવયણહિ વત્થાહરણહિ ણિયણિયપુરહેં વિસજ્જિય ॥

મહાપુરાણ, પૃ. ૪૫૮

અહીં બે યતિસ્તંડો આંતરપ્રાસથી સાંધેલા છે. આપણે જોયેલા છંદોમાં પદ્યાવતી છંદ આવા આંતરપ્રાસથી સંધાયેલો છે. આ બન્ને રચનાઓને આપણે પાસે પાસે મૂકી સરખાવી જોઈએ.

પદ્માવતી : દા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગા
 જે રુદ્ધા' સંગરિ વદ્ધા' તેણિવ મેલ્લિવ પુજ્જિય
 દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલલ

પહેલો યતિચંદ્ર બાદ કરતાં બીજો યતિચંદ્ર પદ્માવતી જેવો જ છે, પદ્માવતી પેઠે જ આંતરપ્રાસ ધારણ કરે છે, અને અંત્ય યતિચંદ્ર પણ પદ્માવતી પ્રમાણે જ ચાલે છે માત્ર પદ્માવતીનો એક છેલ્લો ગા આમાં નથી, તેનો છુલાસો સ્પષ્ટ છે કે અક્ષરમાત્રાચંદ્રનમાં એ લુપ્ત થયો છે. હવે પદ્માવતીમાં બીજો પ્રાસધારક યતિચંદ્ર 'દાદા દાદા' છે તેની પહેલાંનો એ પ્રાસધારક યતિચંદ્ર 'દા દાદા દાદા' એટલો લાંબો છે તેને વધેલો અહીં 'જે રુદ્ધા' દા દાદા એટલું જ છે. છતાં એટલો ટૂંકો ચંદ્ર પછોના દાદા દાદા સાથે પ્રાસવદ્ધ છે અર્થાત્ એ પણ ઓછામાં ઓછો એટલો લાંબો એટલે કે અષ્ટકલ જોડીએ. એ ટૂંકો છે એનો એ અર્થ થયો કે, એ યતિચંદ્ર સ્વતંત્ર હોય એ રીતે સંહિત થયો, એટલે એની અષ્ટકલમાં ચૂટતી માત્રાઓ પ્લુતિથી પૂરવી જોડીએ. એ પ્રમાણે તેનું પઠન કરી જોતાં રચનાનો પાઠ સુંદર થઈ રહે છે. આ રીતે—

જે રુદ્ધા' સંગરિ વદ્ધા' તેણિવ મેલ્લિવ પુજ્જિય
 દાદા દા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાલલ

આને જ મળતો બીજો દાલલો 'મહાપુરાણ'માંથી મળે છે.

હ્યકમ્મે જિણવરધમ્મે ઉવરિ ઉવરિ રંકુ વિ ચડ્ડહી.

કપમાવેં પત્થિવ પાવેં હેટ્ઠામુહુ રાઠ વિ પઢ્ઠહી.

મહાપુરાણ ૨૧, ૧. પૃ. ૩૩૪

ઉપરની જ પદ્ધતિએ પ્લુતિ મૂકી આનું પઠન કરતાં ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

દાદા દા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા લ

ઉપરની રચના કરતાં અહીં એક લઘુ વિશેષ છે. પદ્માવતીમાં અંતે જે મુદ્દ આવતો હતો તે અહીં સંહિત થઈ માત્ર લઘુ રહ્યો. એ લઘુ પ્લુત થઈ આજુ ચતુષ્કલ પૂરે એટલે રચના ઘનીલી થઈ રહે.

ઉપરની રચનાઓમાં પ્રાસવદ્ધ અષ્ટકલોમાં માત્ર પહેલું જ સંહિત થયેલું છે. પણ વચ્ચે એ રીતે સંહિત થયાં હોય એવી પણ રચના મળે છે. આપણે પ્લુતિની માત્રા ડમેરીને જ જોઈએ :

પિયમેલહૃ~~' ગયકાલહૃ~~'એકર્કાહિ દિણિ સહકારિણિ ।

ણિહ્રવમસહૃ~~' સંધુરગહૃ~~' ણાહિતળયમળહારિણિ ॥

મહાપુરાણ, સંધિ ૫, પૃ. ૭૨

અર્થાત્ જેમ ચોપાયાનો સોઢ માત્રાનો પહેલો યતિસંહિત થળ માત્રા જેટલો સંહિત થઈ તેમાંથી દોહરાનો પહેલો યતિસંહિત બન્યો, તેમ અહીં પણ પદ્યાવતીમાં આવતા પ્રાસવદ્ધ અષ્ટકલોની વચ્ચે માત્રાઓ સંહિત થઈ. એ રીતે આ સંહિત-વ્યાપાર, જ્યાં જ્યાં સ્વતંત્ર પંક્તિ ગણી શકાય એટલો લાંબો યતિસંહિત મઢી આવ્યો ત્યાં ત્યાં પ્રવૃત્ત થયો.

હું આગળ કહી ગયો કે અપભ્રંશ પ્રવંધોમાં કહવાને અંતે જે ષત્તાઓ આવતી તેમાં વપરાતી આ વધી દ્વિપદીઓ છે. આવી તો ઘણી ભિન્નભિન્ન દ્વિપદીઓ છે, પણ તેમની વિવિધતા ઉપર દશવિલા વ્યાપારોથી જ થયેલી છે. આ દ્વિપદી પ્રકાર અહીં નિરૂપાયો છે તો સાથેસાથે ષત્તા અને દ્વિપદીના વિશેષ નામથી ઓઢાવતી રચનાઓ જોતા જઈએ. વચ્ચે 'પ્રાકૃત પેંગલ'માં આપેલી છે. ષત્તાનો લક્ષણછંદ નીચે પ્રમાણે છે :

અથ ષત્તા

પિંગલ કહિ દિટ્ઠઊ છંદ ડકિટ્ઠઊ ષત્ત મત્ત વાસદિઠ કરિ ।

ચઊ મત્ત સત્ત ગળ વે વિ પાજ મળ તિણિતિણિ લહુ અંત ઘરિ ॥૧૧॥

પ્રા. પે. પૃ. ૧૭૦

પઠન ઉપરથી, અને આ લક્ષણછંદના વધારામાં એક ગાહામાં વિશેષ લક્ષણ આપેલું છે તે ધ્યાનમાં લેતાં તેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

ષત્તા : દા દાદા દાદા 'દાદા દાદા' દાદા દાદા દાલલ લ

ઉપરના લક્ષણછંદમાં પહેલા દલતા અંત્ય યતિસંહિતમાં 'ષત્તમત્તવા' એ દ્વિતીયીક અષ્ટકલ છે. તેમ જ ત્રીજા દલતા પહેલા યતિસંહિતમાં 'મત્ત સત્તગળ' પણ દ્વિતીયીક અષ્ટકલ છે, પણ એ છંદનું અંગ નથી. છંદના દૃષ્ટાન્ત તરીકે આવતી ષત્તામાં એ સંધિ નથી. એટલે ઉપર આપી તે જ ઉત્થાપનિકા બરાબર છે. તેમાં આંતરપ્રાસ આવશ્યક છે, જો કે લક્ષણમાં કહ્યો નથી. એ રીતે એ પદ્યાવતીની વધુ નજીક જાય છે.

पद्मावती: दा दादा दादा' दादा दादा' दादा दादा दादा गा
 षत्ता: दा दादा दादा' दादा दादा' दादा दादा दालल ल

तफावतने हवे शब्दोमां बताववानी जरूर रहेती नथी.

बीजो छंद द्विदी लईए. तेनुं लक्षण 'प्राकृत पंगल', प्रथम बे छंदोमां आपे छे. पठन जोतां मने पहेलो लक्षणछंद दोषवाळो जणाय छे एटले हुं बीजो छंद लउं छुं.

सरसइ लइ पसाउ तहि पुहबिहि करहि कइत्त कइअणा ।

महुअर चरण अंत लइ दिज्जहु दोअइ भणहु बुहअणा ॥ १५३

आनी उत्पापनिका नीचे प्रमाणे घाय

द्विपदी: दादा दादा दादा दादा दादा दादा

उपरना लक्षणछंदमां 'लइ पसाउ तहि' अने 'चरण अंत लइ' ए बन्ने द्वैतीयीक अष्टकलो छे, अने घणी द्विपदीओमां ए अष्टकल ए स्थाने आवे छे. पण व्यापक तरीके (महापुराण संधि २, कडवक १३, वां. १. पृ. २९) ते क्पांक क्पांक वपरायेलो छे त्यां जोतां, ए स्थाने एनो प्रयोग अव्यभिचारो जणातो नथी. तेम ज घणी द्विपदीओमां ए संधि अंते वपरायेलो जणाय छे. जेमके द्विपदीना दृष्टान्त तरीके 'प्राकृत पंगल' नीचेनी द्विपदी आपे छे:

दाणव देव बेबि दुक्कंतउ गिरिवर सिंहर कंपिओ ।

हअ गअ पाअ घाअ उट्ठंतउ घूलिहि गअण झंपिओ ॥ १५५

प्रा. पं. पृ. २६०

अही अंते 'सिहर कंपिओ' अने 'गअण झंपिओ' बन्ने लदागालदा छे. अने उपर कहेला 'महापुराण'ना कडवानी घणी द्विपदीओमां आ ज संधि अंते आवे छे. अलवत्त 'प्राकृत पंगल'मांयो पहेली उतारेली द्विपदी जोतां जणाओ के छंदनुं ए, अविचल अंग नथी, पण घणी द्विपदीओमां आ अंते आवे छे अने तेथी आ छंदने एक चिणिष्ट ढाळ मळे छे, वळी आ द्वैतीयीक संधि, पंक्तिमां ठेठ अंते आवतो होय एवा दाखला विरल ज छे माटे आ लक्षणने हुं नोंघवा लायक लक्षण गणुं छुं. अलवत्त, आ वधी ३२शो रचनाओ छे एटले खूटतो मात्राओ विलंबन के विरामर्था पुराय छे ए याद राखवुं जोईए.

आठमा प्रकरणना क्रमे चालतां हवे आर्यायूथना छंदो लेवा जोईए. आपणे जोई गया के संस्कृत पिंगलकारोए आर्याने अंगे घणी विचार कयों छे अने तेथी आर्यानुं स्वरूप वहु ज चोक्कस थगुं छे. चतुष्कलसंधिमेळ संबंधी

સંવેદન શક્તિ બતાવે છે. પણ તે સાથે સાથે એમને જગનની આવશ્યકતા અને તે પણ અમુક જ સ્થાને શા માટે જણાઈ? જગનનો નિષેધ કરતાં કરતાં પણ પિંગલકારો તેને અમુક સ્થાને આવશ્યક જરૂર માને છે. જેમ કે 'પ્રાકૃત પેંગલ' કહે છે:

એકે જે કુલમત્તી બે ણાઝકે હિ હોઈ સંગહિણી ।

ણાઝહીણા રંડા બેસા બહુ ણાઝકા હોઈ ॥ ૬૩

પ્રા. પં. પૂ. ૧૧૮

જગનનું એક નામ નાયક છે. એ શબ્દ ઉપર શ્લેષ કરીને કહે છે આર્યા કે ગાથા, તેમાં એક નાયક હોય તો કુલવંતી, બે નાયક હોય તો સંગહિણી, નાયક વિનાની રાંઢેલી અને બહુ નાયકવાળી વેશ્યા થાય. પ્રાકૃત 'સંગહિણી'નો અર્થ એક ટીકાકાર વિષવા થયા પછી પરણેલી (એજન) અને બીજો વ્યભિચારિણી (એજન પૂ. ૧૧૯) આપે છે. અર્થાત્ અહીં જગનનો વિરોધ તો છે તે સાથે તેની આવશ્યકતા પણ કહી છે. 'વૃત્તજાતિસમુચ્ચય' આ જ વાત બીજી રીતે કહે છે.

ઠાણટ્ઠઓ પસાહ્હ ઠાણહરહિયો (અ)જેણ વિનહેઈ ।

મજ્ઝાઝં પિન લંઘઈ તેણ ગુહ મજ્ઝઓ રાઘા ॥

વૃત્તજાતિસમુચ્ચય

“પોતાને સ્થાને રહેલો શોભા આપે છે. સ્થાન રહિત થતાં કોપે છે. મર્યાદા ઉલ્લંઘનો નથી, તેથી મધ્યગુહ (જગન) રાજા કહેવાય છે.” અહીં પણ જગનનો નિષેધ અને આવશ્યકતા બંને કહેલી છે. અને વિચાર કરતાં તેનો નિષેધ અને આવશ્યકતા તેના એક જ લક્ષણમાંથી ઊભાં થતાં જણાય છે. એ લક્ષણ તે તેનું વિકટત્વ. જગન સિવાયના વધા ચતુષ્કલ પર્યાયો ઉચ્ચારણમાં બહુ જ લીસા છે, ફીસા છે. એ લીસાપણું લાંબે ગાળે અરુચિકર લાગે છે. તેમાં પણ આર્યા જેવી લાંબી પંક્તિમાં તો તે અરુચિકર લાગે જ અને તેથી ત્યાં વિકટત્વ આવશ્યક બને છે. જમવામાં જેમ પોચી વસ્તુઓમાં કોઈ કઢક ભાવે છે, તેમ. અને તેથી તેને છટ્ટે સ્થાને આવશ્યક ગણ્યો. પાંચ સ્થાન સુધી લીસા સંધિઓ આવતાં અરુચિ ઉપચિત થાય તે છટ્ટે સ્થાને જગનથી લુપ્ત થાય. તેને છટ્ટે જ આવશ્યક ગણ્યો એનું કારણ એ કે એની પછી પાછા બીજા સંધિઓ આવે જેથી પંક્તિ પૂરી થયા પહેલાં એનું વિકટત્વ લુપ્ત થાય. અને એ રીતે પાછી પંક્તિ લીસી બની રહે. નરસિંહરાવ પોતાની રીતે આ વાત રજૂ કરે છે.

“લગાલ — એ લઘુગુહ યોજનાનું સ્વરૂપ એવું છે કે લના નીચાણમાંથી ગાની દીર્ઘતાના શિખર ઉપર ચઢી તરત લના નીચાણમાં પડાય છે. આ ગતિ

હોડીની ગતિમાં થતા ફેરફારના જેવી છે; પાગીની સપાટી ઉપર થોડી વાર — લાંબો વસત — સરલ ચાલીને પછી એક તરંગની ટોચ ઉપર ચઢી તરત હોડી પાછી સરલ સપાટીમાં પડીને ચાલે છેવું માન જગનથી થાય છે; અને . . . પંક્તિમાં ઊલ્લાસ મળે છે. અથવા ક્વચિત્ ક્વચિત્ ન્હાનો તરંગ ઉપર ચઢી પાછી હોડી પડે છેવું માન પણ જગનથી થાય છે; " (વસંત, શ્રાવણ સંવત ૧૯૭૩, વર્ષ ૧૬, અંક ૭, પૃ. ૪૬૨) આ જગનનો નિર્ણય અને તેની છટ્ટા સ્થાને નિયુક્તિ વસ્ત્રે જગનના સ્વરૂપની ઊંડી સમજ અને કલાની સૂક્ષ્મ સંવેદનશક્તિ અને સર્જકશક્તિ દર્શાવે છે.

સિદ્ધાન્ત તરીકે આપણે સ્વીકાર્યું કે વે જગન મેઘા ન આવી જાય એ રીતે પ્રથમ સ્થાને જગન આવી શકે. આ જાતનો જગનનો પહેલો પ્રયોગ મને સદ્ગત રાજારામ રામશંકરના 'નાગાનન્દ' નાટકના ભાષાન્તરમાં જણાય છે:

સમાન કુલને વ્યનો સમાન રૂપાનુરાગ સંવંધ
પરસ્પર પ્રેમ થકી, કરનારા પુણ્યવંત જન વિરલા.

નાગાનન્દ નાટકનું ગુજરાતી ભાષાંતર પૃ. ૩૬

આ પછી સ્વાભાવિક રીતે એ પ્રશ્ન આવે કે જગનના વિકલ્પે છટ્ટે સ્થાને સર્વલઘુ ચતુષ્કલ આવી શકે અને એ આવે ત્યારે તેના પહેલા અક્ષરે શબ્દ પૂરો થવાનો નિયમ શા માટે કર્યો? જગન સાથે આ સર્વલઘુ ચતુષ્કલને ઉચ્ચારણમાં કશી સમાનતા નથી. જગન ઉત્કટ છે, સર્વલઘુ ફીસું અને શિથિલ છે. પણ આ કારણને લીધે જ આ સર્વલઘુ જગનના જેટલું જ વિરલ બનેલું છે. અને એ વિરલત્વમાં એ જગનના જેવું જ છે એમ કહી શકાય. શિથિલત્વને લીધે આ સર્વલઘુ ચતુષ્કલ જગન જેટલું જ અનિષ્ટ ગણાયેલું છે. 'પ્રાકૃત પંગલે' જેમ જગનની અપ્રશસ્યતા આલંકારિક ભાષાથી કહી છે, તેવી જ રીતે લઘુબહુલત્વની અપ્રશસ્યતા પણ કહી છે. તે કહે છે:

તેરહ લહુઆ વિપ્પી એઆઈસેહિ સત્તિણી મળિઆ ।

સત્તાઈસા વેશી સેસા સા મુદિણી હોઈ ॥ ૬૪ ॥

પ્રા. પં. પૃ. ૧૧૯

આર્યા તેર લઘુથી બ્રાહ્મણી, એકવીસ લઘુથી ક્ષત્રિયાણી, સત્તાવીસ લઘુથી વૈશ્યા, અને એવી વધારે લઘુથી સૂત્રિણી થાય છે. આ વિધાન લઘુનું અનિષ્ટત્વ જ બતાવે છે. અને લઘુજન્ય શિથિલતા જ એનું કારણ જણાય છે.

સર્વલઘુ ચતુષ્કલ શિથિલ છે એ સ્વરૂપ પણ તેના પહેલા અક્ષરે યતિ એટલે કે શબ્દાન્ત આવવાથી એનું શિથિલત્વ ઘટે છે એ નરસિંહરાવનો અભિપ્રાય મ્હાથં

છે. એના ગીતિ ઉપરના લાંબા લેખમાં સર્વલઘુના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેઓ કાલિદાસનો નીચેનો યતિચંદ લે છે.

પ્રસીદ રમ્મોહચિરમસંરમ્ભાત્ ।

અહીં છઠ્ઠો ગણ 'હ ચિરમ' એ ચાર લઘુનો બનેલો છે તે સંવંધી તેઓ કહે છે: "રમ્મો" એ પાંચમો ગણ અને 'હ' એ છટ્ટા ગણના આરમ્ભે આવેલો મઠ્ઠી 'રમ્મોહ' શબ્દ બે ગણ વચ્ચે વહેંચાઈ જવાથી, બંને ગણમાં એ શબ્દ પગ મૂકીને ઊભો છે તેથી વધારે ગણને જોડનાર અંકોહો દાખલ થાય છે અને બે ગણ શિલ્પટતામાં ગૂંથાય છે. . . . ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શિલ્પટતા સાધક બે ગણ ઉપરનું આક્રમણ ના હોય તો શિથિલતા આવે; ઉદાહરણ:—

(૧) અપરાધો નૂનમહં પ્રસીદ કાન્તે પરિહર સંરંભમ્ ।

આમ હોય તો 'કાન્તે' અને 'પરિહર' એ બે ગણ જુદા જુદા શબ્દોને લીધે અશુંખલિત રહી શિથિલતા થાત.

(૨) "રાજે રેણે અરુણો મંગલ કાઢા ઘનનિકટે જેવો"

(રા. કેશવલાલ ધ્રુવકૃત 'વિક્રમોવંશીય નાટક' આવૃત્તિ
૨ જાં, અં ૫, શ્લોક ૪)

આ સ્થળે પણ ઉપર કહેલી સ્થિતિ જ આવે છે: છઠ્ઠો ગણ—ઘનનિક ચાર લઘુનો અને પાંચમો અને છઠ્ઠો ગણ જુદા જુદા શબ્દોને લીધે અશુંખલિત રહી શિથિલતા આવે છે."

'વસંત' માધ સંવત ૧૯૭૩, વર્ષ ૧૬, અંક ૧, પૃ. ૩૫, ૩૬

પણ આ ઉપરાંત એક બીજી વાત પણ હું નોંધવા ઇચ્છું છું. તે એ છે કે સામાન્ય રીતે શબ્દનો અંત્ય એક જ લઘુ સંધિ બહાર જાય એ ઇંટ નથી. એવું એકથી વધારે વાર થતાં રચના ક્ષિણિક બને છે, અર્થબોધ વિશિષ્ટ થાય છે. આ વિશેષકતા જ સર્વલઘુની પસંદગી કરાવનાર તત્ત્વ છે. જગણ ગોણતાલને દાબી દે છે તેને લીધે વિકટ બને છે, વિશેષક બને છે. તેમ આ સર્વલઘુ ચતુષ્કલ પણ આગલા શબ્દનો છેલ્લો એક જ લઘુ તેના આવે છે તેને લીધે વિશેષક બને છે. અને એમ આ છટ્ટા સ્થાનમાં, જગણના સ્વરૂપનો નહીં તો, એક ભિન્ન સ્વરૂપનો વિરલ અને વિશેષક પ્રયોગ બની રહે છે.

અને છટ્ટા સ્થાનનો પ્રયોગ વિશેષક છે માટે જ એવો નિયમ છે કે એની પછી સાતમે સ્થાને જો સર્વલઘુ આવે તો ત્યાંથી નવો શબ્દ શરૂ થવો જોઈએ. આ સંવંધી મતભેદ છે, તે આપણે ગયા પ્રકરણમાં (પૃ. ૩૨૦) જોઈ ગયા છીએ.

हलायुध, आ सर्वलघु संबंधी नियम, छठ्ठो संधि गमे ते होय, एटले के छठ्ठा संधिना वन्ने विकल्पोमां प्रवर्ततो माने छे, अर्थात् छठ्ठाना स्वरूपयां एने स्वतंत्र माने छे, त्यारे 'वृत्तरत्नाकर' छठ्ठो सर्वलघु होय त्यारे ज तेने प्रवर्ततो माने छे. हुं हलायुधनी मत साबो भानुं छुं तेनुं कारण ए छे के छठ्ठो स्थाने एक विक्षेपकारक तत्त्व आव्या पछी, ते पछी तरत ज शब्दभंगनो बीजो विक्षेप अनिष्ट छे. जेम रचनाना प्रारंभमां अविक्षेप आवश्यक छे तेम ज अंते पण आवश्यक छे. अने छठ्ठो ज संधि विक्षेपकारक छे त्यारे तो विशेष करीने सातमो विक्षेपकारक न जोईए. प्रयोगो जोतां पण आ हलायुधना मतने ज समर्थन मळतुं भने जणाय छे. सातमे स्थाने सर्वलघुनां दृष्टान्तो मेळववानी दृष्टिए 'ज्ञानपञ्चमीकथा' भांनो बीजो अने चौथी कथानी दरेकनी सवासो आर्याओ हुं जोई गयो तो तेमां सातमा स्थानना वधा सर्वलघु चतुष्कल संधि-ओमां संधिना प्रारंभयां ज शब्द शुरू थाय छे. आ वधां दृष्टान्तोमां छठ्ठो संधि जगण ज छे, एटले छठ्ठो सर्वलघु होवानी आवश्यकता परास्त थाय छे. पहेली कथामां आवां चार दृष्टान्तो छे. बीजोमां त्रण छे. हुं दरेकमांथी वच्चे लउं छुं:

(१) तद्विसे च्विय तीए गम्मे सुह-असुहकम्म परिपरिओ।

इलो. १६

(२) देसंति बहुजणाणं धम्मं जिणदेसियं च पइदियहं।

इलोक. ११९ ज्ञानपञ्चमीकथा: ३ भद्राकहा पृ. २५, २९

(३) उवगरणेण समेया रंधणए सुव्वया वि अइकुसला।

इलो. २५

(४) जइ चित्तं न विसुद्धं ता जाण तवोवणं पि घरसरिसं।

इलो. १२१, एज्ज, पृ. ३२, ३३

चारेय दृष्टान्तोमां छठ्ठो संधि जगण छे, अने चारेयमां ते पछी सर्वलघु संधि आवतां संधिना प्रारंभयां शब्द शुरू थाय छे. एटले नियम हलायुध प्रमाणे एवो ज गणवो जोईए के सातमो गण ज्यारे ज्यारे सर्वलघु होय त्यारे त्यारे तेना पहेला लघुथी ज शब्दनो प्रारंभ थवो जोईए. बीजो रीते कहोए तो शब्दनो अने संधिनी प्रारंभ एक साथे थवो जोईए. आ नियम सर्वलघु माटे ज करवानुं कारण हुं भानुं छुं के वधा पर्यायोमां सर्वलघु ज्यारे बे शब्दो वच्चे वहेंचाय छे त्यारे ज सौथो वधादे विक्षेप करे छे. बीजो संधिओ एवो विक्षेप करता नथी.

આર્યાના પૂર્વાર્ધમાં છઠ્ઠે સ્થાને લગાલ કે લ'લલલ મૂકોને પદ્યપઠન અતિ લાંસું થતું અટકાવ્યું તો ઉત્તરાર્ધમાં એ જ કામ છઠ્ઠા સંધિને વીજી રીતે વિશેષ-કારક કરોને કર્યું, અહીં સંધિનું જ સંકેત કર્યું, — એ ચતુષ્કલની ત્રણ માત્રા કાંપી નાહી ત્યાં માત્ર એક લઘુ રહેવા દીધો. એથી ચાલ્યો આવતો ચતુષ્કલ-પ્રવાહ વિચ્છિન્ન થાય, તેમાં વિશેષ આવે એ દેખાતું છે. અને પઠન પણ તેની સાક્ષી પૂરે છે. અને આ પ્રમાણે ત્યાં ચતુષ્કલો ઓઝસવામાં મુશ્કેલી પડે એવું થવાનું છે માટે તેની આગળ ચતુષ્કલ સર્વલઘુ હોય તો ત્યાંથી શબ્દારંભ થવો જોઈએ એવો નિયમ કયો જ્યો એ ચતુષ્કલનો સંસ્કાર બરાબર પડે. અહીં પણ એ નિયમ સર્વલઘુ માટે જ છે. આ પ્રમાણે આર્યાના પરંપરાપ્રાપ્ત નિયમોનો પૂરો સુલાસો થઈ રહે છે, જો કે યતિ અને પઠનનો પ્રશ્ન હજી વિચારવાનો રહે છે. પણ એ તરફ જઈએ તે પહેલાં હજી સંધિઓ વિશેનો જ એક પ્રશ્ન વાકી રહે છે તે જોઈ લઈએ.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે વધી ચતુષ્કલસંધિ રચનાઓમાં બે ચતુષ્કલોની જગાએ લદાગાલદા કે દાલગાલદા આવી શકે છે. તો એ દ્વિતીયીક અષ્ટકલ સંધિને આર્યાયૂષમાં અવકાશ આપવો કે નહીં એ પ્રશ્ન રહે છે. નરસિંહરાવ એને અવકાશ આપવો એવો મત દર્શાવે છે અને તેને માટે તેઓ નીચેનાં દૃષ્ટાન્ત સાસ રચીને મૂકે છે.

વિના જ્ઞાન જે બોલે તે નર હલકો પડે જ્ઞાનિવર્ગે.

ભગ્નમાન થઈ ઊભો દુર્યોધન તે અને હથી કૃષ્ણા.

એજન, પૃ. ૩૫૦

પહેલા દૃષ્ટાન્તમાં આર્યા લદાગાલદાથી અને બીજામાં દાલગાલદાથી શરૂ થાય છે. એટલું જ નહીં ક્યાંક આ દ્વિતીયીક સંધિ દટ્ટા સ્થાનના જગણનું કામ પણ કરે છે એમ તેઓ બતાવે છે. ગીતિની ચર્ચામાં તેઓ દૃષ્ટાન્ત આપે છે :

“પવિત્ર જન્મી ત્યાંથી પાવન તેને કોણ કરે વીજું ?

(મણિલાલ દ્વિવેદીનું ‘ઉત્તર રામચરિત’)

અને પછી કૌંસમાં ટીપ આપે છે :

“(અર્થ ‘કોણ કરે’ એ શબ્દો ઉલ્ટાવીને ‘કરે કોણ’ એમ કર્યાથી શૈથિલ્ય સુધારાયો; મ્હેં ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં જૂનના ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ માં પૃ. ૧૨૭-મે તે બતાવ્યું હતું.)”

એજન, પૃ. ૭૩૦

અહીં મણિભાઈનો મૂળ પંક્તિમાં છટકે સ્થાને આવશ્યક જગગને સ્થાને 'કોણક' ગાલલ આવતો હતો. નરસિંહરાવે સૂચવેલો ફેરફાર 'કરે કો'થી ત્યાં લદા-ગાલદા બને છે, અને તેથી પંક્તિમાં શ્લેષ આવે છે એ સાચું છે. खरी बात तो ए छे के ए स्थाने कईक पण विदेष इष्ट छे, તે અહીં આ સંધિથી બની રહે છે, એટલે રચના આસ્વાદ્ય થાય છે.

પ્રો. બ. ક. ઠાકોર તો આ અષ્ટકલ સંધિ સ્વીકારે છે એટલું જ નહીં એમણે એના અનેક પ્રયોગો કર્યા છે, જે તેઓ આ ગીતિની ચર્ચાના સંબંધમાં જ દર્શાવે છે. જેમ કે:—

“મ્હોર કરં તુજ અંજણ ચાપ વ્હઢાવી રહેલ મનસિજને;
ઉત્તમ શર પાંચેનાં વની વૌંધ જા પધિકવધૂજનને.”

વસંત, ચૈત્ર, સંવત ૧૯૭૪ વર્ષ ૧૭, અંક ૩. પૃ. ૧૫૯

અહીં 'વની વૌંધ જા' એ લદાગાલદા છે. આર્યાવૃધમાં આ અષ્ટકલ સંધિનો પણ સૌથી પહેલો પ્રયોગ મને 'નાગાનન્દ' નાટકના ભાષાન્તરમાં જ મળે છે:

વિધિ હરિહરને પળ જે, ગર્વને લિધે નમી ત જાણે તે
શેઠરક આજ તુજને નમું છું નવ માલિકે, મના વ્હેણી.

નાગાનન્દ નાટકનું ગુજરાતી ભાષાંતર પૃ. ૩૯

અહીં 'ગર્વને લિધે' એ દાલગાલદા છે.

આ રીતે આ પ્રયોગો સિદ્ધાન્તથી સાચા છે, અને કવિપ્રયોગોથી અર્વાચીન કાળમાં સમર્થિત છે. પણ એમ હોય તો દોષિત કરેલા મગનભાઈ ચતુરભાઈના નીચેના પ્રયોગો વિચારવા રહે.

લતા ગેરવી પાંડુ પાંડુ પત્રો

અને

પંચવાણનું શ્રેષ્ઠ વાણ તું થા

અહીં ન સ્વીકારવાનું કારણ એક જ હોઈ શકે કે અહીં એક જ યતિશબ્દમાં દાલગાલદા કે લદાગાલદાના એકને બદલે બે પ્રયોગો થાય છે. અને એમ થતાં સંવાદનો પ્રકાર બદલાઈ જાય છે. આ મેઝ બદલાઈ જાય છે એ મતને એક બીજી રીતે પણ સમર્થન મળે છે. આપણે આગલ (ગત પૃ. ૩૭૮) જોઈ ગયા કે અષ્ટકલનાં બે આવર્તનો આવતાં હોય એવા જુદા જ છંદો પિગલ્લો આપે છે. અલબત્ત નહીં જેવો આવર્તને અવલંબી છંદને નવું નામ આપવાનું વલણ પ્રાચીનોમાં

અમરપદ હતું છતાં અહીં તો આપણે કહી શકીએ કે આ સંધિનાં બે આવર્તનોથી મેઝનું સ્વરૂપ બદલાય છે. પઠનની અંતર જરૂર બદલાય છે. એટલે નરસિંહ-રાવનો વાંધો હું આ કારણથી સ્વીકારું છું. આ પદ્ધતિની વિચારણાથી આપણે એમ પણ કહી શકીએ કે પ્રાચીન હિન્દુશાસ્ત્રીઓ આર્યાયુધમાં આ સંધિને અવકાશ નહીં આપોને આર્યાને અમુક જ સ્વરૂપની શુદ્ધ રાખવા ઇચ્છતા હતા. અને તેથી મૂઝ આર્યામાં આપણે જે ફેરફારો સ્વીકાર્યા, જગણ સંબંધી અને આ અષ્ટકલ સંબંધી, તે પણ અનવાદરૂપ જ મળવા જોઈએ. આપણે એકંદરે સ્વીકારવું જોઈએ કે આર્યાના મૂઝ નિયમો કલાની આવશ્યકતાની વધુ સૂક્ષ્મ સમજણ દર્શાવે છે.

હવે આપણે આર્યાના પઠન સંબંધી વિચાર કરીએ. મેં ગયા પ્રકરણમાં કહ્યું છે તેમ જાતિછંદોમાં હું યતિને વિલંબનાત્મક કે વિરામાત્મક સ્વીકારતો નથી. એ માત્ર, એ સ્થાને શબ્દ પૂરો કરવાની ભંગીરૂપની છે. અને આ વાક્યતને વિપુલા નામનો સ્વીકારાયેલી આર્યાથી સમર્થન મળે છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ વિપુલા આર્યામાં વાર માત્રાએ યતિ નથી. આને હું પછીથી પેસી ગયેલી શિથિલતા માનતો નથી. આપણું શાસ્ત્રવર્ધનનું સામાન્ય માનસ જોતાં શિથિલતા પછીથી પેસી ગયેલી હોય એ શક્ય લાગતું નથી. એ એવી શિથિલતા હોત તો પિગલ તેને સ્પષ્ટ રીતે યતિભંગ માનત. અને એ શિથિલતા જ હોત તો કાલિદાસ જેવો છંદોનો સૂક્ષ્મ કલાવિદ એનો પ્રયોગ ન કરત. આપણા શિષ્ટ કવિઓએ તો પિગલમાં યતિસ્થાને શબ્દ તોડવાની જે છૂટ આપી છે તે પણ ક્યાંઈ ભોગવો નથી. તો આ એક આર્યાનો વાક્યતમાં કાલિદાસ એમ કરે એ સંભવતું નથી. કાલિદાસનો એ આર્યા નીચે પ્રમાણે છે :

ईशोमिचुम्विआई भमरेहि मुउमारकेसर सिहाई ।

ओदंसअदि दअमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमाई ॥

અહીં પ્રથમ દલમાં પંક્તિની અંદર આવતા સાનુસ્વાર ઇ અને હિ બન્ને લઘુ છે. અને ત્રીજું ચતુષ્કલ 'આઈમ' એમ થતાં યતિ રહેતી નથી. 'ભમરેહિ' નો મ વારમી માત્રા થઈ ત્રીજા ચતુષ્કલનો ભાગ બને છે. એવી જ રીતે બીજા દલમાં 'દઅમા' એ ત્રીજું ચતુષ્કલ બને છે, અને ત્યાં આવેલા 'દઅમાણા' શબ્દનો ણા ચોથા ચતુષ્કલમાં ચાલ્યો જાય છે એટલે યતિ રહેતી નથી. યતિ સાચી હોય તો કવો લુપ્ત થાય નહીં, આર્ષોપાછો થાય નહીં. એટલે હું આ યતિને પણ જાતિછંદોની યતિ જેવી માત્ર એક છંદોભંગી જ માનું છું. એ રીતે આર્યાને પણ હું સઢંગ પઠન કરવાની રચના જ માનું છું. અને ત્રીશ માત્રાનું સઢંગ પઠન ન થઈ શકે એમ પણ ન કહી શકાય. એ રીતે એ પણ વચીચી રચનાની

અંત્ય એ માત્રાના સંકલનથી થયેલો પ્રકાર જ ગણાય. આર્યામાં અંતે ગા આવશ્યક છે તે ચાર માત્રાનો પ્લુત થઈ ત્યાં ત્રીસ માત્રા પૂરી થઈ રહે છે. પણ તે સાથે આર્યાના બીજા દલના પઠનનો સાસ વિચાર કરવાનો રહે કારણ કે તેમાં છટું ચતુષ્કલ ત્રણ માત્રા જેટલું સંકલિત થાય છે. દલપતરામ એ સંકલિત માત્રાવાળા ચતુષ્કલને નિસ્તાર રાખી સાતમાની પહેલી માત્રાથી તાલ શરૂ કરે છે. પણ આપણે જે રીતે તાલ સમજાવે છીએ એ રીતે એ શક્ય નથી.

। । । । । । । ।
દાદા દદા દાદા' દદા દાદા લ દાદા ગા

પાંચમા ચતુષ્કલની પહેલી માત્રાએ તાલ પડ્યો. પછી શું પાંચ માત્રાએ તાલ પડ્યો એમ મગલું? ચતુષ્કલ સંધિના મેઝમાં એ શક્ય નથી. હું માનું છું કે ત્યાં અંતે લદાગાલદા સંધિ બને છે અને તેની બીજી લઘુ માત્રા પ્લુત હોય છે. આ રીતે

। । । । । । । ।
દાદા દદા દાદા' દદા દાદા લદાદાગા —

આ, માત્રાઓ મેઝવવાને કરેલી કોઈ યુક્તિ નથી. જે રીતે પરંપરાથી પઠન થાય છે તેને સૂક્ષ્મતાથી જોતાં મને ત્યાં એ અષ્ટકલ સંધિ જણાયો છે. અને તેથી એ યતિસંકેત આજે સઠંગ ચતુષ્કલ સંધિનાં આવર્તનનો થઈ રહે છે. પંક્તિને ઠેઠ અંતે લદાગાલદા આવે તે વિરલ છે પણ દ્વિતીમાં તે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. આર્યા વિશે આટલું કહ્યા પછી આર્યાયૂયની બીજી રચનાઓ, જેવી કે ગીતિ, માટે સાસ કશું કહેવાનું રહેતું નથી.

આર્યાના પઠન સંબંધી મેં જે ઉપર કહ્યું તે જાતિછંદના અત્પતમ સંગીતવાળા શુદ્ધ પઠનનો દૃષ્ટિએ કહ્યું છે. પણ તે સાથે મોંઘવું જોઈએ કે અત્યારે આર્યા અને ગીતિઓ આપણા શાસ્ત્રીઓ અને હરદાસ વાવાઓ અમુક રીતે જ ગાય છે. એ રીતે ગાતાં તેમાં નિશ્ચયિત વધુ દૃઢ રીતે આવે છે. અને આજુ ગીતપઠન પ્રલંબિત સ્વરોથી નિયત સંખ્યાની માત્રાથી ગવાય છે. તેમાં પહેલી વાર વાર માત્રા પછી ચાર માત્રાનો અવકાશ આવે છે જે સ્વરોના વિલંબનથી પુરાય છે, અને દલના અંતે આવતા ગુરુ પછી વઢી બીજું છ માત્રાનું વિલંબન થાય છે. એ રીતે આર્યાનું, પહેલું દલ કુલ ચાલીશ માત્રાનું બને છે. અને બીજું પણ ગાનામાં એટલી જ માત્રાનું થાય છે. આ ગીતપદ્ધતિ મેં ગુજરાતમાં સર્વત્ર જોઈ છે અને હું માનું છું કે મહારાષ્ટ્રમાં પણ એ જ રીત છે. આના વંસ્કારો એટલા વધા દૃઢ છે, કે હવે કદાચ વિપુલા આર્યા આપણે ત્યાં ન રચાય. એમ કરવા જતાં યતિની રૂઢ અપેક્ષાને આઘાત પહોંચે. અને

છતાં આપણું રુચિતંત્ર ધીમે ધીમે એટલું લવચિક થતું જાય છે કે વિપુલાયી પણ એ મડકે નહીં.^૪

અર્વાચીન કાલમાં આર્યાયુથના પ્રયોગો ઘણા ઓછા થયા છે. આપણા નવા કવિઓને અંતરમેલ વૃત્તો વધારે પ્રિય અને રુચિકર થઈ પડ્યાં છે એ કદાચ એનું કારણ હોય. પણ આપણા પ્રયોગશીલો પ્રો. ઠાકોરે આર્યાનો પણ વિસ્તાર કર્યો છે અને તે કૃતિ પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. તેમણે પોતે તેને આર્યાતિલક કહી છે. હું એ કાવ્યના બે છંદો ઝતારું છું:

પૂના અને મુંબઈ

૧. પૂના મુંબઈ તુલના શકે કરી કેમ કવિજન તો!
પૂના કુદરત ખોલે મુંબઈ રત્નાકર કટિ પર ધરતો.

૪. આર્યાના પઠન સંબંધી 'પ્રાકૃત પેંગલ'માં એક ગીતિ છે:

પઠમં ચો હંસપજં વીએ સિહસ્ત વિન્કમં જાઆ.

તીએ ગજવર લુલિજં અહિવર લુલિજં ચઝત્યએ ગાહા. ૬૨ ॥

પ્રા. પં. પૂ. ૧૧૭

અર્થ એવો છે કે ગાથાના પહેલા પાદનું પઠન હંસગતિ જેવું, બીજાનું સિહની ફાઝ જેવું, ત્રીજાનું ગજવરતો ગતિ જેવું, અને ચોથાનું સર્પ જેવું. 'પ્રાકૃત પેંગલ'ને આવી આલંકારિક ભાષાનો શોભ છે. આગળ જગનની વાવતમાં જગનના પર્યાયનાયક શબ્દ પર રહેલ કરી ગાથાને રંડા વગેરે કહી, અને લઘુના ઓછા વધારે ભરાવા ઉપરથી બ્રાહ્મણી ક્ષત્રિયાણી વગેરે કહી ત્યાં આપણે જગનની અમુક સ્થાને આવશ્યકતા અને અન્યત્ર પ્રશસ્ત્યાપ્રશસ્યતા તથા લઘુના ભરાવાની અપ્રશસ્યતા એટલું તો સમજી શકતા હતા, પણ ઉપરના વર્ણનથી તો એથી પણ ઓછો પ્રકાશ પડે છે. વધારેમાં વધારે એટલું કહી શકાય છે કે પ્રથમ પાદ એટલે યતિલંઘ ટૂંકો છે, તે ધીમે ધીમે ગવાય એટલે એની હંસ જેવી મંથર ગતિ કહી. બીજો યતિલંઘ લાંબો અદાર માત્રાનો છે એટલે એની ગતિને સિહની ફાઝ સાથે સરસાવી (જેમ શાર્દૂલચિક્રીડિતમાં લાંબા યતિલંઘને સિહની ફાઝ સાથે સરસાવ્યો છે તેમ). ત્રીજાની ગતિને ગજગતિ સાથે સરસાવી, ગજગતિ પણ ધીમી હોય છે. પણ પહેલા યતિલંઘની ગતિ હંસ જેવી અને બીજાની ગજ જેવી એવો જે ભેદ કર્યો તે તો માત્ર ઉપમાર્થવિધ્ય માટે જ કર્યો હશે, કારણ કે વધે યતિલંઘો સરસા છે. છેલ્લાની ગતિને સર્પ જેવી કહી તેનું કારણ તેમાં ચતુષ્કલ સંધિઓનો પ્રવાહ છટ્નું ચતુષ્કલ લંઘિત થઈ ગતિ સ્થલિત થાય છે એ હોવું જોઈએ. એવી રીતે વર્ણનને વેસતું કરી શકીએ છીએ પણ પઠનપદ્ધતિ નક્કી કરવામાં વર્ણન માર્ગદર્શક થઈ શકે એવું નથી. બહુ આલંકારિક ભાષાનો આ दोष છે.

પૂળાની સરિતાઓ ઉદધિલાહિયો રસઝત મુંબડની,
મહિવીધળ ટેકરિયો એકે અવરે શિશુબનધળ સહ સી ગિરણી.

૩ શિવાજિ કદમે અંકિત અથ મંહિત પાર્વતી મુકુટે
એક ઘરે છે જોડો ભક્તિજ્ઞાનથી અમર વની નિકટે;
અવરે ભવ્ય સનાતન ધારાપુરિની વિમૂર્તિ, કન્હેરી
ગુફાહારમાં સમામંડપે અમોઘવત્સલ તે મુદિતા ઘેરી।

ભગનાર (ઈ. સ. ૧૯૪૨) પૃ. ૨૯૨

આ છંદ વિશે પ્રો. ઠાકોર કહે છે: “લખતાં લખતાં આ નવો છંદ
બેસી ગયો. એને ‘આર્યાતિલક’ નામ આપું છું. પંક્તિ ૧ લી — આર્યાની
બીજી પંક્તિ; ૨ અને ૩ — આર્યાની ૧ લી પંક્તિ; ૪ થી — પૂર્વાર્ધમાં ચાર
માત્રા વધારે, ઉત્તરાર્ધ, આર્યાની ૧ લી પંક્તિનો: એ પ્રમાણે એનું માપ છે.”
(ભગનાર ટિપ્પણ પૃ. ૭૯) વિશેષ એટલું બતાવવા જેવું છે કે અહીં છઠ્ઠે
સ્થાને જગળ મૂકવાનો કે ત્યાં સર્વલઘુ ચતુષ્કલ આવ્યું હોય તો પહેલે લઘુએ
શબ્દ પૂરો કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો નથી. પણ તેથી સ્વાસ મેઝ બગડતો જણાતો
નથી. કારણ કે આશી રચના જુદી છે. બીજું એ કે ‘ઉદધિલાહિયો’ એ
દ્વિતીયીક અષ્ટકલ સંધિ છે. અને ત્રીજું એ કે અવતરણની છેલ્લી પંક્તિમાં
પહેલા યતિચંડમાં એવા બે દ્વિતીયીક સંધિઓ લાગલાગટ પાસે આવતાં મેઝ વડ-
લાય છે, અને તે ગીતિ જેવો સુંદર નથી લાગતો. આશી રચના તેમ છતાં
નવી છે, અને કોઈને નિતાન્ત સુંદર ન લાગે તો પણ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય
છે. નવો પ્રયોગ સાચી દિશાનો છે.

પ્રો. ઠાકોરે આર્યાના એક વીજા પ્રકારનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેનો ઉલ્લેખ
આપણે હમણાં ગીતિના સ્વરૂપની ચર્ચા જોઈ તેમાં આવે છે. નરસિંહરાવ એ
આર્યામાં ક્ષતિ બતાવે છે કે તેના પહેલા યતિચંડના છેલ્લા ચતુષ્કલમાં એક
માત્રા ઓછી છે. તે આર્યા નીચે પ્રમાણે છે:

પીરવ નૃપનું રાજ્ય, ઘૂંટોનો શાસક જગ આશ્વામાં,
ત્યાં અવિનય કો આજ, મુગ્ધ તપસ્વી કન્યા સહ માંડે ?

(વ. ક. ઠાકોરનું ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’ અંક ૧, શ્લોક ૨૩)

વસંત, માગંશીર્ષ, સંવત ૧૯૭૪, વર્ષ ૧૬, અંક ૧૧, પૃ. ૬૭૫

આના જવાબમાં પ્રો ઠાકોર કહે છે: “મહારા તરજુમામાં આવા ચાર શ્લોક
છે. . . . જે નવો આર્યા કે નથો ગીતિ, કે નથી આપણા પરંપરાગત છંદ:-

શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલો કોઈ પણ પદ્યબંધ. આ ચાર શ્લોક નવી મિશ્ર રચનાના છે. એમાંના વિષમ પાદ સોરઠાના છે અને સમપાદ આર્યા કે ગીતિના સમપાદને મળતા છે. એટલે એમને સોરઠી આર્યા કે સોરઠી ગીતિનાં નામ આપું છું.” (વસંત, ચૈત્ર, સંવત ૧૯૭૪, વર્ષ ૧૭, અંક ૩. પૃ. ૧૪૯.) આગળ જતાં તેઓ પોતે એવી બીજી એક સોરઠી આર્યા ઉતારે છે તે જોઈએ :

રાજાએ શું ધર્મ વીસરવો યદિ રુચે ન કર્યું હાથે ?

— સત્તામદનાં કર્મ જ્યાં ત્યાં એવાં સદોષ જ તે.

એજન, પૃ. ૧૫૮

આ બીજા શ્લોકના આર્યાશ્લંઘમાં જગણનું સ્થાન સાચવ્યું છે, પહેલામાં સાચવ્યું નથી, તેથી રચના લૂલી લાગે છે એ તો देखીતું છે. એટલે આવી સોરઠી આર્યામાં પણ આર્યાની સ્થાનિયતા રાખવી સારી એટલું તરત જણાશે. પણ નરસિંહરાવની ચર્ચાનો એ વિષય નથી. એમણે મૂળ મુદ્દો એ ચર્ચ્યો છે કે સોરઠાના યતિશ્લંઘો સાથે આર્યાના યતિશ્લંઘોનું આ મિશ્રણ સુશ્રાવ્ય છે ? — સંવાદી છે ? નરસિંહરાવ એ વિશે નીચે પ્રમાણે કહે છે : “જાસ જોવાનું એક એ છે કે એ મિશ્ર રચનામાં લયબંધ સચવાય છે કે કેમ ? એ સંકલનામાં ઘટનાસારસ્ય છે કે કેમ ? મને તો લયભંગ સ્પષ્ટ લાગે છે, અને ઘટના ક્ષતિવાળી જણાય છે, મ્હને તો આ રચના જોઈને, ગણપતિનું માથું કપાઈ ગયેલું ચન્દ્ર-લોકમાં પડ્યાથી હાથીનું માથું લાવીને ઘડ ઉપર બેસાડ્યું તે કથા યાદ આવે છે.” (એજન, જ્યેષ્ઠ, સંવત ૧૯૭૪, પૃ. ૨૭૧) નરસિંહરાવને આ સંયોજન વિસંવાદી જણાયું. પણ સંવાદના સંસ્કાર માટે પણ અભ્યાસ અને પરિચયની જરૂર હોય છે. આ જ જાતનું મિશ્રણ આઠમા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા. ચૂડામણિમાં પૂર્વાર્ધે દોહરો છે, ઉત્તરાર્ધે આર્યા છે. અને વેરાલુમાં ત્રણ પાદો કે યતિશ્લંઘો દોહરાના છે અને ચોથો યતિશ્લંઘ આર્યાનો છે. આ રચનાઓ દોહરાને કેટલી વધી મળતી છે એ બતાવવા પ્રથમ દોહરાનું અને પછી તેમાં જ થોડા ફેરફાર કરી રચેલ ચૂડામણિ અને વેરાલુનું દૃષ્ટાન્ત આપું છું :

દોહરો : સોરઠિયો દૂહો મલો, મલી મારની વાત,
જોબન છાયો તારુણી, તારા છાયી રાત.

ચૂડામણિ : સોરઠિયો દૂહો મલો, મલી મારની વાત
જોબન છાયો તારુણી, તારાચી છાયલી રાત.

વેરાલુ : સોરઠિયો દૂહો મલો, મલી મારની વાત
જોબન છાયો તારુણી, તારાચી છાયલી રાત

જો દોહરા અને આર્યાનું મિશ્રણ થયું તો સોરઠાના અંત્ય યતિશ્લેષ સાથે એનું મિશ્રણ ન જ થઈ શકે એમ ન કહેવાય. ઉપરના મિશ્રણમાં આપણે જોઈએ છીએ કે દોહરાનો પૂર્વયતિશ્લેષ ત્રેર માત્રાનો છે, અને આર્યાનો દાર માત્રાનો છે, અને એકને બદલે બીજો મૂકી શકાય છે. તો સોરઠાનો ત્યાં આવતો ગાલાન્ત યતિશ્લેષ અગિયાર માત્રાનો છે, એ પણ આર્યાના પૂર્વ યતિશ્લેષની બહુ જ નજીક છે, અને ત્યાં વેસી જાય એવો છે. આપણે આ વે રચનાઓ સાથે સોરઠી-આર્યા કે સોરઠી-ગીતિને પણ સ્થાન આપીએ. ઉત્થાપનિકા :

સોરઠી-આર્યા { દાદા દાદા ગાલ' દાદા દાદા લદાલ દાદા ગા
દાદા દાદા ગાલ' દાદા દાદા લ દાદા ગા

આને સોરઠી-આર્યા કહેવી હોય તો કહેવાય, પણ એક બીજી રીતે પણ આના મેઢનો ખુલાસો કરી શકાય. અને એમ કરતાં નરસિંહરાવ વે છંદોનું મિશ્રણ કહે છે તે મિશ્રણનું અવલંબન પણ ન કરવું પડે. પૂર્વયતિશ્લેષમાં દારને બદલે અગિયાર માત્રા છે, અને એમ યતિશ્લેષને પણ સ્વતંત્ર માની તેના માત્રા-શ્લેષની વ્યાપાર આપણે આગળ અનેક જગાએ જોયો છે. એટલે આ એક યતિ-શ્લેષિત આર્યાનું જ સ્વરૂપ છે એમ કહી શકાય. અને એ વધારે સાચું છે. એ રીતે આના મેઢનો ખુલાસો વધારે સમર્થ અને વસ્તુને અનુરૂપ બને છે. અને જે સોરઠાનો પ્રાસ છે એ પણ આર્યા સાથે વિસંવાદી નથી. એવી રીતે વે યતિશ્લેષને વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપી પ્રાસથી સાંઘવાના પ્રયોગો આપણે રીઝામાં જોયા છે (ગત પૃ. ૧૩૯) અને ત્યાં પણ આ જ અગિયાર માત્રાનો શ્લેષ હતો.

૫. અહીં આને મઢતી એક મિશ્ર રચના મને 'મૃચ્છકટિક'માં મઢી છે તે નોંધું છું :

જે અત્તબલં જાણિજ' મ્હાલં તુલિદં વહેદ માણસે ।

તાહુ સ્થલં ન જાઝદિ' ન અ કન્તાલગદો વિવજ્જતિ ॥

મૃચ્છકટિક (Kale's Edition 1924) અંક ૨, શ્લોક. ૧૪, પૃ. ૫૬

આમાં સ્પષ્ટ રીતે પહેલા ત્રણ યતિશ્લેષો આર્યાના છે, અને ચોથો યતિશ્લેષ તે વિયોગિનીના સમપાદનો છે. આ પ્રમાણે :

દાદા દદા દાદા' દદા દાદા લદાલ દાદા ગા

દાદા દદા દાદા' લલાગા લલાગા લલાગા

પણ આ નાટકનો સંસ્કૃત ટીકાકાર પૃથ્વીધર નીચેની ટીકામાં આને વૈતાલીય છન્દ કહે છે. અને ટીકા કરે છે : "તુલિતં કલિતમિતિ 'વા પદાન્ત' — इति विन्दो-

વન્ત્રીસ માત્રાની રચનાના લગાતમક છંદો કેટલાક છે પણ તે ઘણાજરા નહીં વપરાયેલા અને અરુચિકર છે. આટલી લાંબો પંક્તિમાં એક જ લગાતમક રૂપનો સંધિ આવર્તન પામ્યા કરે તે ક્લેશકર જ નીવડે. છતાં એક વે રૂપો કંઈક વપરાયેલા છે તે નીચે આપું છું.

ઇન્દ્રવિજય }
 અથવા } ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાંગા
 મતગયંદ }

પંક્તિનો અંત દૃઢ કરવા અંતે ગાંગા આવે છે. આમાં યતિ નથી. વીજો યથો ઓછો પ્રસિદ્ધ ધુમિલા લઈએ :

ધુમિલા : લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા
 દલપતરામ દરેક ગા ઉપર તાલ મૂકે છે. એ રીતે આપણે તોટકમાં સ્વીકારી છે.

રોઝામાં જેમ અંત્ય વે સંધિઓ સંહિત ધઈ તેની ગાલગાન્ત પ્લવંગમ રચના ધઈ તેમ સર્વથામાંથી યથો કોઈ જાતિછંદ નિષ્પન્ન થયો નથી. પણ વન્ત્રીસ માત્રાનાં પદોમાં એ ગાલગા વારંવાર આવે છે, જેનો દાક્ષલો આપણે આગળ જોઈ ગયા.

સદ્ગુરુ શરણવિ નામ જ્ઞાનતિ મિરટલ શેન હીં - રે -

અંતે આવતો ગાલગા 'શેનહીં' એ પ્લુતિ સાથે ગણતાં અષ્ટકલ છે.

અર્વાચીન સમયમાં કેટલીક નવી રચનાઓ આપણે અન્ય સાહિત્યમાંથી અપનાવી છે તેમાંની જે ચતુષ્કલ રચનાઓ હોય તેનો પણ અહીં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. આ ચરનાઓમાં પહેલી અંજની ગીત છે. એ ગીત છે એ

લેવૃત્વન્ ।" અભિપ્રાય એવો છે કે છન્દને જ્ઞાતર પદાન્તને લઘુ કે ગુરુ લઈ શકાય છે એ વિકલ્પ પ્રમાણે શ્લોકમાં આવતા તુલિત શબ્દનો અંત્યાક્ષર લઘુ ગણવો. પણ તુલિત શબ્દ પદાન્તે છે એમ કોઈ રીતે ગણી શકાય એમ નથી અને એમ ગણતાં પણ વૈતાલીય થતો નથી. એટલે હું આને ટીકાકારની ગેરસમજ માનું છું. અને મેં ઉપર લખેલું તેમ આ રચના વરાવર આર્યા-વૈતાલીયમાં લેલી ગાય છે એટલે એને મિશ્રરચના માનવી જોઈએ. છતાં આ મિશ્રરચનાના વીજા દાક્ષલા મને મલ્લયા નથી, એટલે આનો ટીપમાં ઉલ્લેખ કરું છું. કોઈ પિંગલે આ રચના માન્ય કરી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. પણ મને આ રચના સુંદર જણાઈ છે. અને આનું હું કહું છું તે જ મિશ્ર સ્વરૂપ હોય તો આપણા કવિઓએ મિશ્રરચનાના કેવા વિવિધ પ્રયોગો કર્યા છે તે જોઈ આશ્ચર્ય થયા વિના રહેશે નહીં ।

તરીકે તેની પદોમાં ગણના થાય છતાં એનું માપ એક જાતિછંદના જેવું જ મુઘડ છે એટલે અહીં તેનો ઉલ્લેખ આવશ્યક ગણું છું. અંજની ગીત સૌથી પહેલું કાન્તે લખ્યું ગણાય છે, પણ બીજા કેટલાક છંદોમાં તેમ આમાં પણ, એમના મિત્ર રાજારામ રામસંકર તેમના પુરોગામી નીકળે છે. એમના 'નાગાનન્દ'ના ગુજરાતી ભાષાન્તરમાં પૃ. ૪૩મે એક અંજની ગીત છે પણ એમાં પ્રાસ મેઢવ્યો નથી એટલે એ હૃદ્ય જણાતું નથી. એટલે કાન્તનું જ અંજની ગીત દૃષ્ટાન્ત તરીકે ઉતારું છું:

વિપ્રયોગ

(અંજની ગીત)

આકાશે એની એ તારા:

એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા:

તરુણ નિશા એની એ: દારા —

ક્યાં છે એની એ?

પૂર્વાલાપ, (આવૃત્તિ ૩), પૃ. ૫૫

પહેલી ત્રણ પંક્તિઓ સોઢ સોઢ માત્રાની એક જ પ્રાસથી સાંધેલી છે. એમાં ચાર ચતુષ્કલ સંધિઓ આવે છે. એને ચરણાકુળની ત્રણ પંક્તિઓ કહી શકાય. ત્રણેય પંક્તિમાં અંત્ય ચતુષ્કલ ગાગા છે. ત્રીજી પંક્તિ ટૂંકી છે, દસ માત્રાની છે, ઉપરના પ્રાસથી વિચ્છૂટી છે, અને એ ચરણાકુળની અંત્ય છ માત્રાઓ સંહિત થઈને બનેલી છે. અર્થાત્ એનો અંત્ય ગુરુ આઠ માત્રા જેટલા કાલ મુઘી લંબાવવાનો છે. આની ત્રાસ સૂચી તો એ છે કે ત્રીજી પંક્તિ પ્રાસથી આગલી બે સાથે સંધાયેલી છે, છતાં અર્થમાં અને પઠનમાં એ ત્રીજી સાથે વધારે ગાઢ રીતે સંધાયેલી છે. એમ વતાવવા પઠનમાં ત્રીજી પંક્તિ આગઢ — આવું ચિન્હ પણ કરેલું છે. ત્રીજી પંક્તિ પ્રાસથી પહેલી બે સાથે સંધાયેલી અને અર્થ અને પઠનથી ત્રીજી સાથે સંધાયેલી હોવાથી એક સુંદર ભંગીનો અનુભવ થાય છે. તેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય:

અંજની: દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા ગા — — —

એક બીજા ગીતમાં કાન્તે આ રચનામાં જરા ફેર કરેલો છે.

ઘાલાંબોને પ્રાર્થના

રોનારૂં મીતરમાં રોતું,
ત્હોનારૂં મીતર ના ત્હોતું:

દૂર સલાનું હૈયું

સાથે રોતું ને જોતું

ઘાલાંબો ઘાલાંને કહેજો !

સાગરમાં તો સાથે ઘેજો ;

સ્ત્રેવાનાં એકાબીજાનાં

સાથે સૌ સ્ત્રેજો.

આ ગીતમાં મૂલ્ય ફરક તો પ્રાસ રચનાનો છે. પણ તેની ચર્ચા પહેલાં એક લેખનમુદ્રણપદ્ધતિનો ફરક જોઈ લેવો જોઈએ. ‘ઘાલાંબોને’ કાઠના પહેલા છંદમાં ત્રીજો ચોથી પંક્તિ ભેગી વાંચતાં તે ઉત્થાપનિકા પ્રમાણે થઈ રહે છે, પણ તેમાં ત્રીજોમાં ત્રણ ચતુષ્કલો છે એટલે એક ચતુષ્કલ ઓછો છે અને તે નીચેની પંક્તિમાં છપાયો છે. ત્રીજો છંદ ઉત્થાપનિકા પ્રમાણે જ છે. એ સંબંધી છંદની દૃષ્ટિએ મારે કંઈ કહેવાનું નથી. પહેલા છંદમાં કદાચ અર્થની દૃષ્ટિએ કવિએ એટલો ફેરફાર કર્યો હશે. મુખ્ય કહેવાનું છે તે પ્રાસ વિશે છે. અહીં ત્રીજી પંક્તિ પ્રાસ-યોજનાથી વિલૂટી પડી જાય છે, અને ચોથી પ્રાસયોજનામાં સામીલ થાય છે. પણ એમ થવાથી એક બીજો ફેરફાર થાય છે. ત્રીજો ચોથી ભેળી બોલાઈ એક છઠ્ઠોસા સંવેયાની સઠળં પંક્તિ બની જાય છે. એને સ્તરી રીતે હવે ત્રણ પંક્તિનું કાવ્ય કહેવું જોઈએ જેમાં ત્રીજો પંક્તિ વધારે લાંબો છે: આ રીતે

દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા દાદા ગાગા દાદા દાદાગા — —

મને પોતાને અંજનીની મૂલ્ય પ્રાસયોજના જ વધારે સુંદર લાગે છે.

અહીં સર્વત્ર પ્રાસનિઠ્ઠ સંધિ આપણે ગાગા જોયો છે, પણ ક્યાંક દાદા પણ ચાલે ક્યાંક દાદા પણ ચાલે. એનાં દૃષ્ટાન્તો પ્રો. ઠાકોરનાં કાવ્યોમાંથી મળી રહે છે:

રામેશ્વર એડીએ ચઢકે:

પુરી દ્વારિકા કાશી શઢકે:

મા ત્હારી વાઢીની ઠઢકે

જય જય મા મ્હારી !

સપ્તશૂલ પંજાબ એક કર :

પરશૂ અરવલ્લી બીજે કર :

તેમ લટકતી સંહ્યાત્રિ કટિ પર ; જય જય મા મ્હારી !

‘માજીનું સ્તોત્ર’, મળકાર, પૃ. ૨૧૨

પ્રો. ઠાકોરે આ રચનામાં બીજા પળ કેટલાક ફેરફાર કર્યા છે. પહેલાં તેનું દૃષ્ટાન્ત લઉં.

અ. સૌ. નર્મદા મટ્ટ

લંભાળે રહેતીંતી ન્હાની,

જાનંયા આવ્યા સ્તેલાણી,

એકે મુરકી નાલ્લી છાની — કેવી, નાની ?

મળકાર, પૃ. ૯૭

પ્રાસરચના આગળ જોઈ ગયા તે જ અંજનીની વિશિષ્ટ છે તે જ છે. ફરક માત્ર ચોથા ચરણમાં થયો છે — તે ચોથા ચરણની બે માત્રાઓ કાપવાનો. તેના પઠનની પ્લુતિની વ્યવસ્થા ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એ પ્લુતિની માત્રાઓ દર્શાવતાં નીચે પ્રમાણે બને છે :

દાદા — ગા ગા — — —

કેવી — ન્હા ની — — —

ક્યાં છે એની એ — — —

જૂની અને નવી પંક્તિ અને તેનાં પ્લુતિસ્થાનો સરલાવવાથી ફરક ધ્યાનમાં આવશે. આ ફરકમાં રચના પોતાનું જૂનું સૌંદર્ય કંઈક પળ લૂંછે એમ હું માનું છું. એમની એક બીજી રચના પણ જોઈએ :

કોકિલ વિલાપ

કોકિલ ટહુક્યો ઉચ્ચ ઘટામાં,

ટહુકત ઉતર્યો અંક છટામાં,

જ્યાં તડકાશીઝા હિંડોળે હીંચું હું કોઢે.

મળકાર, પૃ. ૧૦૧

અહીં ફેર માત્ર એટલો છે કે પહેલાં બે પંક્તિમાં એક પ્રાસ છે, અને ચોથી ટૂંકો છતાં ત્રીજાં ચોથામાં એક બોજો પ્રાસ છે. આજ્ઞા કાવ્યમાં પ્રાસનો આ એક જ રીત રાખી નવો પળ તે વધા પ્રયોગો જોવાનો જરૂર નથી. આ પ્રમાણે આ રચના ગુજરાતીમાં અનેક રીતે વિકસી છે.

परिशिष्ट १

प्लवंगम-पठन विशेषा अन्य मतानी चर्चा

Language and Literature Vol. II p. 286 7 उपर नरसिंहराय देशी अने पदनी चर्चा करे छे, अने तेनां देशीमां पण कालनुं मात्रामां होवुं जोईए एम साबीत करवा दाखला आपे छे. तेमां तेओ प्लवंगमनी दाखलो आपे छे: "(b) Take the following line of the regular metre known as प्लवंगम:—

छत्रे धाती छांय छडीघर छाजता

and the following line of garabi of the type of बासो मासो सरदपुन्यमनी रात्य जा:

हा ! दैव ! यं विपरीत दूखडुं दीधलुं ?

You can read one and the other in convertible forms, the underlying metric formation being one and the same; the difference consisting in the chanting of them and the shifting of the यति; thus in प्लवंगम the यति is after the eleventh mātrā while the garabi is a non-stop line altogether. Read the garabi line with the caesura after त in विपरीत and the डुं turned into a three mātrā प्लुत and it will be प्लवंगम; or read and chant the प्लवंगम line without the caesura after य in छांय and without lengthening the र in छडाघर into a प्लुत and it will be the garabi of the type stated.

[Note : I would not insist on the प्लुत in the प्लवंगम metre; for it is possible to read it as one matra syllable and yet secure the rhythm. The प्लुत variation is but an ornamental element in chanting.]

नरसिंहराय प्लवंगम अने प्लवंगमनी गरबी बन्नेना बंधनी अभिन्नता स्वीकारे छे. छतां बन्नेनो भेद पण करे छे. ए भेद एक तरफयी प्लवंगममां

૧૧ મી માત્રા એ યતિ છે, ગરબીમાં યતિ નથી એનો ગણાવે છે. તેઓ કહે છે કે પ્લવંગમ સ્વયતિક છે, ગરબીનું પઠન સતત અવિરત છે. પણ અહીં સ્થિતિ વાત એ છે કે પ્લવંગમનું પણ પઠન તો સતત જ છે, કારણ કે યતિસ્થાને આપણે વિરામ કે વિલંબન કરી શકતા નથી. એ યતિવાળું ચતુષ્કલ વીજાં ચતુષ્કલો જેવું ચાર માત્રાનું જ રહે છે. વીજાં, એ પ્લવંગમ અને ગરબીના પઠન-ગાનનો એક એવો ભેદ કરે છે કે પ્લવંગમમાં 'છડીધર' શબ્દનો 'ર' પ્લુત થાય છે. ગરબીમાં એમ થતું નથી. હવે 'ર' પ્લુત થતો હોય તો કેટલી માત્રાનો પ્લુત થાય છે એ પણ નક્કી થવું જોઈએ. પ્લુતની માત્રાઓ ન આપી હોય ત્યારે એ સાધારણ રીતે ત્રણ માત્રાનો ગણાય. 'ર' એ પ્રમાણે ત્રણ માત્રાનો વનતાં ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

છત્રે યાત્રી છાંય છડીધર ~ ~ છાજતા

પ્લુતિની માત્રા સાથે ગણતાં કુલ ૨૩ માત્રા થાય. હવે એઓ જ 'હા દૈવ'ની પંક્તિમાં એ રીતે 'દૂઝડું'ના 'ડું'ને પ્લુત કરવાથી ઉપર પ્રમાણે પઠનમાત્રાઓ થઈ રહેશે એમ કહે છે. કરી જોઈએ. મૂળ પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે:

હા દૈવ શું વિપરીત દૂઝડું દીધલું

આમાં હાદે, વર્ણવિપ, રીત દૂઝડું, દીધલું. એ પ્રમાણે માત્રાગણો છે. પહેલા બે ચચ્ચાર માત્રાના, 'રીત દૂઝડું' એ આઠ માત્રાનો, અને 'દીધલું' પાંચ માત્રાનો. એ રીતે એમાં કુલ ૨૧ માત્રા થઈ રહે છે. એમાં 'ડું' ગુરુ છે તેને પ્લુત કરવાથી એક માત્રા વધે છે. તો કુલ ૨૨ માત્રા થાય. એટલે વચ્ચે પંક્તિઓ સરસી થતી નથી. સ્વરં તો નરસિંહરાવે પોતાના સિદ્ધાન્તના સમર્થન માટે આસી પંક્તિનું માત્રામાપ આપવું જોઈતું હતું. અને પ્લુતિની માત્રાસંખ્યા પણ આપવી જોઈતી હતી. 'છડીધર'ના 'ર'ની ત્રણ માત્રા કહી તો તે સાથે 'દૂઝડું'ના 'ડું'ની પણ કેટલી માત્રા તે કહેવી જોઈતી હતી. વઢી પ્લવંગમમાં પ્લુતિ મૂકવી હોય તો મુકાવ ન મૂકવી હોય તો પણ પઠન બરાબર ચાલે એ નોંધ તો એમના મૂળ સિદ્ધાન્તને વિષાતક છે. એમ પ્લુતિ વિકલ્પે નાહી શકાતી હોય તો માત્રામાપ છેવટે અસિદ્ધ રહે. આ વધા વિસંવાદનો સુલાસો મેં આ પ્રકરણમાં કહ્યું એ રીતે જ થઈ શકે છે કે પ્લવંગમ એ મૂળ રોઝાની જ પ્લુતિવદ્ધ રચના છે. અને પ્લુતિની માત્રાઓ મૂકવાની ભિન્નભિન્ન પદ્ધતિથી ભિન્નભિન્ન રચનાઓ અને પઠનો થાય છે. આમાનક અને પ્લવંગમ એ માત્રાસંકેતના ભિન્ન વ્યાપારથી થયેલ છે અને એ વચ્ચે પદ્ધતિ છોડી પ્લુતિ ચાર ચતુષ્કલો પછી નાંચવી હોય તો તે ત્રણ વિશેષ માત્રાની જ જોઈએ. આ પ્રમાણ

છત્રે, યાતી; છાંય છ, ઢીધર; ૐ છાજતા;
 હા દૈ, વશુંવિપ; રીત દૂશ્વદં; ૐ દીધલું;

સાથે સાથે પ્લવંગમ વિશેનો વર્વેનો મત જોઈએ. તેઓ કહે છે: “હવે
 ઇતિહાસ ઉપરથી આ વિશે વિચાર કરોએ તો પ્લવંગમની ઉત્પત્તિ દોહરામાંથી
 થયેલી હોય એમ ચોક્કસપણે જણાય છે, તે એવી રીતે કે ‘દુહાનું’ બીજું ચરણ
 તે પ્લવંગમનો પ્રથમ યતિવાલો સ્વંદ છે. અને દુહાના પહેલા ચરણમાંની આરંભની
 ત્રણ માત્રા ઓછી કરી, જોર અને સંધિની વ્યવસ્થા મૂળ પ્રમાણે રાક્ષવાથી
 પ્લવંગમનો બોજા યતિવાલો સ્વંદ બને છે.” (ગાયનવાદન પાઠમાળા પુ. ૧
 વિ. ૩. પૃ. ૬૨) વર્વેએ આપેલું અવતરણ કે. હ. ધ્રુવનું છે (સા. વિ. ભા.
 ૨. પૃ. ૨૧૭) પણ ધ્રુવે એ મત ઠેઠ સુધી રાક્ષ્યો કે કેમ એ જાણવા સાધન
 નથી. પ. ઈ. આ. પૃ. ૩૭-એ પ્લવંગમનું નિરૂપણ આપે છે, ત્યાં ઉપરના મતનો
 અનુવાદ થયો નથી, એટલે એ મત એમણે છોડી દીધો હોય. એ સ્થિતિમાં
 આપણે એને વર્વેનો મત જ માનીએ. વર્વેનું કહેવું ન્યાસથી પ્રથમ સ્પષ્ટ કરીએ.
 | | | | |
 દાદા દાદા દાલ લદાદા દાલગા એ પ્લવંગમનો વર્વેનો ન્યાસ છે. અલબત્ત
 પ્લવંગમમાં યતિ સુધીમાં દાદા દાદા દાલ આવે છે અને તે દુહાનો ઉત્તર યતિ-
 સ્વંદ દેખાય છે, પણ તે આકસ્મિક જ છે. દુહામાં ગાલ છે પણ એ ગાલ ચતુ-
 શ્કલ છે, અને તેની પછી એક આહુ ચતુશ્કલ અનક્ષર છે. વર્વે પોતે પણ
 દોહરાના સ્વરાંકનમાં ગા ત્રણ માત્રાનો અને લ ચાર માત્રાનો આપે છે (ગા.
 વા. પા. પુ. ૧, વિ. ૩. પૃ. ૮૦) જ્યારે પ્લવંગમમાં તો દાલંલ એ ચતુશ્કલ-
 પરંપરાની એક કડી છે અને તેની પછી પાછું લગોલગ દાદા આવે છે. એટલે
 ગાલ આગળ રચનાનો કોઈ સ્વાભાવિક અવયવ પડતો નથી. અને તેનો સ્વતંત્ર
 અવયવ તરીકે વિચાર કરવો અપ્રામાણિક છે. કે. હ. ધ્રુવે અનાવૃત્તસંધિ વૃત્તોની
 યતિ, અને જાતિછંદોની યતિનો મૂળ સ્વરૂપભેદ ન જોયો તેનું આ એક
 પરિણામ છે.

ત્રિકલ, પંચકલ, સપ્તકલ જાતિઓનો મેઢ

જાતિરચનામાં આવર્તિત થતો ત્રિકલ સંધિ સંગીતના દાદરા તાલમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. ઘેરે દાદરા તાલનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

દાદરો : ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬

÷ ૦

આનું અર્થ ત્રણ માત્રાએ થાય તેમાં પ્રથમ માત્રા ઉપર તાલ પડે છે. દરેક માત્રાને અક્ષરથી પૂરતાં આ સંધિને આપણે દાલનું રૂપ આપી શકીએ. ત્રણ માત્રાનો લલલ સંધિ પણ છે. પણ ગુરુ અક્ષર ભારે હોઈ એ સ્વાભાવિક રીતે ઘણે તાલક્રમ છે તેથી ત્રિકલ ઓજ સાધારણ રીતે દાલ એવા રૂપથી નિર્દેશાય છે. ત્રિકલ સંધિનો એક પર્યાય લગા થાય અને એ રૂપ આપણે દાલમાંથી નિષ્પન્ન કરી શકતા નથી, જેમ લગાલ રૂપ દાદામાંથી નિષ્પન્ન કરી શકતા નહોતા તેમ. ચતુષ્કલની પદ્ધતિએ, દાલના ત્રણેય પર્યાયો માટે આપણે દલ્લ એવી સંજ્ઞા કરી શકીએ, પણ એમ કરવાની જરૂર નથી કારણ કે લગાનું લગાલ જેવું મહત્ત્વ નથી. એટલે સામાન્ય રીતે આપણે દાલ સંજ્ઞાથી જ ચલાવી લઈશું.

આ સંધિના છંદો ગુજરાતીમાં વહુ ઓછા વપરાય છે. દલપતરામ છ માત્રાના ચરણનો વામ છંદ આપે છે, તે તો માત્ર એક કૌતુકરૂપ છે. એની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

વામ : દાલ દાલ

એ પછી હીર આવે છે તે મહત્ત્વનો છે. આઠમા પ્રકરણમાં આપણે એનું લક્ષણ જોયું છે (જુઓ ગત પૃ. ૩૨૩), અને સંધિઓના પ્રવાહની દૃષ્ટિએ તે નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય :

હીર : ગાલ દાલ ' દાલ દાલ ' દાલ દાલ ' ગાલ ગા

આ છંદમાં પંક્તિ દર્શાવવા અંત્ય સંધિઓને લગાત્મક રૂપ મઢેલું હોવા ઉપરાંત આઠ સંધિને પણ લગાત્મક રૂપ મઢેલું છે. અંત્ય સંધિની એક માત્રા સંક્રિત થયેલી છે, જેને ગણતરીમાં લેતાં સંધિનાં કુલ આઠ આવર્તનો થાય છે, અર્થાત્

બેકી આવર્તનો થઈ રહે છે. યતિ છ છ માત્રાએ એટલે દાદરાના એક એક તાલે મૂકી છે, તે, અલવત્ત, એક મંગો છે, છંદનું અંગ નથી.

આ પછી આઠમા પ્રકરણના ક્રમે હું મહીદીપ લઉં છું, અને તેનું લક્ષણ ફરીથી ઉતારું છું:

૧૭. મહીદીપ છંદ — માત્રા ૨૨, તાલ ૪

વાવિશ કઠ સકઠ અંત, જુગલ દીર્ઘ દીર્ઘ,

બાર કઠ ઉપર વિરામ, મહીદીપ કીર્ણ;

પ્રથમ ઉપર સ્વટ સ્વટ પર, તાલ સરસ તેમાં,

મુળતાં પદ સરસ દિસે જુક્તિ સરસ જેમાં. ૧૫

દ. પિ. પૃ. ૧૫

પઠન કરતાં આમાં પણ ત્રિકલ સંધિનાં આવર્તનો જણાશે. પણ દલપતરામે એનો તાલ પહેલો માત્રા પછી છ છ માત્રાએ નાંચ્યો છે, એટલે આપણી પરિભાષામાં એને પદ્મકલ સંધિનાં આવર્તનો કહેવાં પડે. આમ કરવાનું કારણ ઉપરની પંક્તિઓમાં 'મુળતાં પદ' એ સ્થાને ત્રિકલ સંધિઓ જુદા પડતા નથી એ છે. અહીં ત્રીજો ચોથો માત્રાઓ 'તાં' અક્ષરમાં ભેગો થઈ ગઈ છે. આને ચતુષ્કલ રચનાના લદાગાલદા અને દાલગાલદા એ બે દ્વિતીયીક સંધિઓ સાથે સરસાવી શકાય. આ દ્વિતીયીક સંધિઓ, એક સંધિનો અંત્ય લઘુ બીજા સંધિના આદ્ય લઘુ સાથે જોડાઈ જઈ એક ગુરુ થવાથી થયા હતા તેમ જ અહીં ત્રિકલ સંધિઓમાં પણ એક સંધિનો અંત્ય લઘુ, બીજા સંધિના આદ્ય લઘુ સાથે મળવાથી આ પદ્મકલ સંધિ નિષ્પન્ન થયો છે. ગાલ કે લલલ સાથે લગા કે લલલ મળવાથી એ થાય. એ રીતે ત્રિકલોમાં ૪ દ્વિતીયીક સંધિઓ થાય: ગાગાગા, ગાગાલલ, લલગાગા, લલગાલલ. ઉપર આપેલ 'મુળતાં પદ' એ લલગાલલ સંધિ છે. આ વધા સંધિઓ ત્રિકલ જાતિઓમાં દ્વિતીયીક સંધિઓ તરીકે આવી શકે છે. અહીં, ચતુષ્કલોમાં $\frac{\text{લદા}}{\text{દાલ}}$ ગાગાલ હતો તેવો કોઈ નિષિદ્ધ

સંધિ નથી. અર્થાત્ ત્રિકલ રચનામાં દાદાદાને અવકાશ છે. અને તેમ છતાં કહેવું જોઈએ કે એક જ પંક્તિમાં આ દ્વિતીયીકનાં એકથી વધારે આવર્તનો શોભતાં નથી. આપણે એવી પંક્તિ દૃષ્ટાન્ત્ર સ્વાતર બનાવી જોઈએ:

પુદ્ધોમાં જિતનારા પક્ષો પણ અંતે તો

હારેલા પક્ષોથી અધિકું સુખ ના પેલે.

રચનામાં પદ્મકલનો મેઢ પ્રતીત થતો નથી. એટલે ત્રિકલ રચનામાં આ દ્વિતીયીક સંધિ એક અપવાદ રૂપે જ આવી શકે. પદોમાં ત્રિકલો અને તેના દ્વિતી-

यीकोना कलामय संयोगयी अनेक सुन्दर रचनाओ धाय छे ते आपणे आगळ जोईशुं.

आ महीदीप छंदमां लदानां आवतंनो पण आवे छे ते आपणे उपरना छंदमां 'महीदीप' (लगागाल) शब्दमां जोई शकीए छीए. एयी त्रिकलनां आवतंनोमां कोई भंगण पडतुं नयी केम जे दालमां छे तेम ज लदामां पण त्रिकलना ताल माटे प्रथम मात्रा उपलभ्य होय छे. आ उपरयी त्रिकल रचना माटे आपणे दाल बराबर लदा एवुं समीकरण करी शकीए.

आ समीकरण त्रिकल रचनाओ माटे साचुं छे एटलुं ज नहीं पण अन्य रचनाओ माटे पण साचुं छे ए आपणे आगळ जेम जेम प्रसंगो आवता जशे तेम तेम जोईशुं. अत्थार पहेलां आनी एक प्रसंग आवी गयो छे ते अहीं नोंधीए. चतुष्कलना द्वितीयक संधिओ, आपणे जोयुं के लदागालदा अने दाल-गालदा हुता अने तेमां पहेली त्रण मात्राओमां लदा अने दाल आवे छे ए उपरना समीकरण प्रमाणे ज छे. अहीं याद राखवुं जोईए के आ समी-करणना बन्ने संधिओमां पहेली मात्राए ताल आवे छे, ए प्रमाणे पहेली मात्राए ताल आवतो होय तो ज ए समीकरण साचुं पडे, कोई अन्य मात्रा पर ताल आवतो होय त्वारे साचुं पडे नहीं. दाखला तरीके आ द्विती-यीक संधिमां अंत्य त्रण मात्राओ आवे छे त्यां ए लागु करी शकाय नहीं. कारण के ए त्रण मात्रामां जे गौण ताल छे (जे आपणे चिह्नयो दर्शावता नयीं) ते उपान्त्य मात्रा उपर छे, लदागालदा ए प्रमाणे, त्यां उपरनुं समीकरण लगाडवा जईए तो लदागालगाल शक्य बने, अने पछां त्यां, आपणे आगळ जोई गया तेम, उपान्त्य मात्रा ढंकाई जाय एटला माटे आपणे महीदीपनी उत्थापनिका दलपतरामयी जुदा पडी नीचे प्रमाणे राखीए:

। । । । । । ।
दाल दाल दाल दाल दाल दाल गागा

उपरनी चर्चायी आपणे प्रथम एम कही शकीए के आ छंद त्रिकलनां आवतंनोनी छे, अने आपणे दालमां प्रथम मात्राए ताल कह्यो छे ते मुजब अहीं पण मूकवो जोईए. षट्कल क्यांक आवे तो तेने अपवाद तरीके आवतो द्वितीयक संधि गणवो. ते उपरांत अहीं जोई शकाशे के आना अंते आवता बे संधिओ खंडित थया छे. तेमां प्लुत मात्रा उमेरतां तेनुं रुप गा७ गा७ धाय. अने ए प्रमाणे महीदीपनुं पठन थाय पण छे. पण वधारे रूढ पठनमां बन्ने गुरु बोलाई पछी बे मात्रा प्लुत बोलाय छे. अर्थात् अंत्य गा

ચાર માત્રાનો પ્લૂત બને છે. વન્ને પ્રકારની પ્લુતિઓને સ્થાન આપતાં મેલની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

મહીદીપ { ૧ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગા~ ગા~
 ૨ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગાગા —

બીજી પદ્ધતિએ અંતે પદ્કલ આવે તે સ્પષ્ટ છે. દલપતરામે ચાર માત્રાએ યતિ કહી છે પણ તેને હું છંદનું અંગ ગણતો નથી એટલે મૂક્તો નથી.

ઝાઠમા પ્રકરણમાં ત્રિકલ જાતિછંદોના નિરૂપણમાં મેં આ બે છંદો પછી દિંડીના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી હતી. અહીં એ તરત હાથમાં ન લેતાં નિરૂપણની સરલતા સ્વાતર પ્રથમ ત્રિકલ સંધિનાં લગાત્મક રૂપોનું નિરૂપણ કરીશ. ત્રિકલ જાતિઓની સરસામણીમાં ત્રિકલની લગાત્મક રચનાઓ વધારે વિકાસ પામેલી જણાય છે — છેવટ સંખ્યામાં તો વધારે છે જ. ‘દલપત પિંગલ’માં આપેલી રચનાઓમાંથી આપણે મુખ્ય મુખ્ય જોડીએ :

સમાનિકા : ગાલ ગાલ ગાલ ગા અક્ષર ૭

દૃષ્ટાન્ત : રોજ ગંધવાનિકા

જો સતી સમાનિકા;

દ. પિ. પૃ. ૩૩

બે પંક્તિઓ વસ થયો. અહીં ગાલ અર્થાત્ જાતિસંધિ દાલનાં કુલ ચાર આવર્તનો થયાં છે, જેમાંના છેલ્લા સંધિનો અંત્ય એક લઘુ સંહિત થયો છે, અને તેથી પંક્તિનો અંત્ય ગુરુ ત્રણ માત્રાનો પ્લૂત છે. એ રીતે ત્રિકલનાં કુલ ચાર આવર્તનો થઈ રહે છે. તાલ ગાલની પહેલી માત્રા ઉપર પડે છે એ સ્પષ્ટ છે. તે પછી પ્રમાણિકા લઈએ જેનું બીજું નામ નગસ્વરૂપિણી છે.

નગસ્વરૂપિણી અથવા પ્રમાણિકા છંદ — અક્ષર ૮

જરા લગાડિ જીવડો,

પ્રમાણિકાપણું ઘડો;

વધે વડાઈ વિશ્વમાં

મલ્લું થશે મવિષ્યમાં. ૩૩

દ. પિ. પૃ. ૩૫

આની ઉત્પાપનિકા : લગા લગા લગા લગા

એમ થાય, અર્થાત્ આ લદાનું લગાત્મક રૂપ છે. આમાં તાલ ક્યાં આવે ? આપણે મહીદીપ છંદમાં એક પંક્તિના પ્રારંભમાં આવતા ‘મહીદીપ’ શબ્દમાં

પહેલી માત્રા ઉપર તાલ નાંચ્યો હતો : લડાદાલ એ રીતે છે. પણ દરેક સ્થાને તાલ ક્યાં પડે છે તે પઠનથી નક્કી કરવું જોઈએ. અહીં તાલ સ્પષ્ટ રીતે બેકી સ્થાને આવતા ગુરુ પર પડે છે. અને તેથી આપણે તાલ એ ગુરુ ઉપર મૂકવો જોઈએ. એ પ્રમાણે ઉત્થાપનિકા : લગા લગા લગા લગા એમ થશે. અહીં મોતીદામનો દાસલો સ્વાભાવિક રીતે યાદ આવશે. તેમાં દલપતરામ જગનનાં આવર્તનો નિર્દેશે છે પણ તાલ પહેલા લઘુ પછીના ગુરુ ઉપર મૂકે છે, એટલે સુધી પ્રમાણિકાનો દાસલો મોતીદામ જેવો છે, પણ તેથી આગળ તેનું સામ્ય જતું નથી. મોતીદામમાં નિસ્તાલ લઘુને આપણે છૂટો કરી પછી આદિ તાલ ગાલલ સંધિનાં આવર્તનોથી દર્શાવ્યો હતો. અહીં એમ કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે અહીં, પઠનમાં લગાનાં આવર્તનો સંમળાય છે. લને ભિન્ન કરીને ગાલનાં આવર્તનો અવશ્ય કરવાં પડતાં નથી. એમ કરવું હોય તો થાય, પણ લગાનાં આવર્તનો થઈ શકતાં હોય તો તેને નિવેધીને ગાલ મૂકવો એ મને એક નિર્ણયક પ્રક્રિયા જણાય છે. અર્થાત્ સર્વત્ર પઠનને જ આવા પ્રશ્નોમાં આપણે નિર્ણાયક રાખવું જોઈએ. અને પઠનથી નિર્વાહ પામતી કોઈ વસ્તુનો નિવેધ કરવો ન જોઈએ. અર્થાત્ વધા સંધિઓ તાલથી જ શરૂ કરવા જોઈએ એવો નિયમ કરવાની હું અહીં જરૂર જોતો નથી. મોતીદામમાં, અને બીજી પ્રથમ નિસ્તાલ આવતા દાસલો ચતુષ્કલ રચનામાં આપણે નિસ્તાલ માત્રાઓ અલગ કરીને સંધિઓ શરૂ કરતા હતા, તે માત્ર પઠનને વફાદાર રહેવા જ, નિસ્તાલ માત્રાથી સંધિ શરૂ ન જ કરી શકાય એવા કોઈ સિદ્ધાન્તને લીધે નહીં. આ પછી હું સમાનિકા-પ્રમાણિકા જેવું જ ચામર અને નારાચનું જોડકું લઉં છું. બન્નેની ઉત્થાપનિકા પાસે પાસે મૂકું છું :

ચામર : ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

નારાચ : લગા લગા લગા લગા લગા લગા લગા લગા

ચામરમાં ગાલનાં સાત આવર્તનો પછી એક ગા આવે છે, જે ગાલનું સંકિત રૂપ છે. નારાચમાં લગાનાં કુલ આઠ આવર્તનો આવે છે. એક જ લગાત્મક સંધિનાં આવર્તનોવાળા છન્દોમાં ઉપરના જ સૌથી વધારે વપરાય છે. તેનાથી ઘણા ઓછા વપરાશવાળો છન્દ સેનિકા જોતા જઈએ.

સેનિકા : ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

અહીં છ આવર્તનો છે, છેલ્લા સંધિની એક માત્રા સમાનિકા-ચામર પ્રમાણે લુપ્ત થાય છે. નોંધેનું દૃષ્ટાન્ત સેનિકાનું છે. તેના આંતરપ્રાસનું વૈચિત્ર્ય ધ્યાન લેંચે એવું છે:

પતિયા સળાહુનેહરતિયા
મુતિયા ણિનીલયન્ઞિવતિયા ।

મહાપુરાણ, સ્કંડ ૧, ૩, ૫. પૃ. ૪૦

આ પછી સારંગ લડે છું:

૩૫ સારંગ છંદ — અક્ષર ૯

નય સહિતે નિત્ય રહે,
સડ જન સારંગ કહે;
ભણિ ભણિતે ભવિત કરે,
ભવજલ તે તુર્ત તરે. ૫૦

દ. પિ. પૃ. ૩૭

આ છંદ બહુ વપરાતો નથી. પણ તેમાં જુદાંજુદાં લગાત્મક રૂપોથી ત્રિકલનાં આવર્તનો થયાં છે એ તરોકે એ લીધો છે. 'દલપત પિંગલ'માં છાપમૂલથી કે કોઈ કારણથી તાલ બરાબર જણાતો નથી તે સુધારીને હું મૂકું છું:

સારંગ: | લલલ | લગા | જાલ | લગા

આ પછી એક વાર તો વહુ જ લોકપ્રિય થયેલો લલિત છંદ હું લડું છું:

૫૭ લલિત છંદ — અક્ષર ૧૧

| નર | રઠ્ઠી | ગણ | ન્યાલ | હુ | થયો,
લલિત લક્ષણે ' જ્ઞાનમાં ગયો;
જન જગત્પતી ' જો ન તે ભજે,
ન સુખ સંપત્તી' સ્વર્ગની સજે. ૧૦૧

દ. પિ. પૃ. ૪૨

આ છંદની પાદટોપમાં લલેલું છે કે 'લલિતમાં છટ્ટા અક્ષર પછી યતિ આવશ્યક છે.'

મેઢની દૃષ્ટિએ જોતાં આમાં સ્પષ્ટ રીતે ત્રિકલનાં જુદાં જુદાં લગાત્મક રૂપોથી ત્રિકલનું આવર્તન થયેલું જણાશે. છંદનું લગાત્મક રૂપ આપી તેમાં સંધિનો અંત અલ્પવિરામ મૂકી દર્શાવતાં ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થશે:

| લલલ, | ગાલ, | ગા | ગાલ, | ગાલ, | ગા

દરેક યતિલ્હંડમાં ત્રિકલનાં બે આવર્તનો પછી એક ગુરુ આવે છે. યતિલ્હંડનો અંત્ય સંધિ ઘણી વાર પંક્તિના અંત્યપંચિની પેઠે લ્હંડિત થાય છે, એ ધ્યાનમાં આવતાં તરત સમજાશે કે, યતિલ્હંડને અંતે આવતો ગા એ ગાલનું લ્હંડિત રૂપ છે. એ રીતે જોતાં પ્લુતિની માત્રા ઉમેરતાં આની જાતિલ્હંડ તરીકેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

। । । । । ।
દાલ દાલ દા ૫ દાલ દાલ દા ૫

એમ કરતાં પંક્તિમાં બેકી આવર્તનો થઈ રહે છે, એટલે આ જાતિલ્હંડ સ્પષ્ટ રીતે ત્રિકલનાં આવર્તનોની બની રહે છે. અને પઠન સંવાદી બની રહે છે. પણ સામાન્ય રીતે લલિત લ્હંડ આ રીતે ગવાતો નથી. એ ઉપરની રીત કરતાં બધારે પ્રલંબિત રીતે ગવાય છે, અને ત્યારે તેની પ્લુતિ લંબાઈ દરેક લ્હંડ ત્રિકલનાં ચત્તાર આવર્તનોની બને છે. નીચે પ્રમાણે :

। । । । । । । । । ।
દાલ દાલ દા ૫ — ૫' દાલ દાલ — ૫

આ રીતે પ્લુતિ લાંબી ટૂંકી કરીને આ લ્હંડ બે રીતે ગાઈ શકાય છે. લાંબી અને રુઢ પરંપરા બીજી રીતની છે. આ બીજી રીતમાં યતિલ્હંડને અંતે આવતો ગુરુ છકલ બને છે, સંગીતનું આલું ષટ્કલ એ ગુરુ પૂરે છે. આ બન્ને મતને બર્વેનો સંપૂર્ણ ટેકો છે. અલબત્ત પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે બર્વે અને અક્ષરમેઢ વૃત્તોમાં સ્થાન આપે છે :

" ૧૧ લલિત

ઇતર નામ ભાવિની, કાતકર્મજરી, મામિની, ઇન્દિરા, શુદ્ધ કામદા,
વિદુષવંદિતા, રાજહંસી

લ્હંડ — ત્રિપ્લુમ. ૬૬૪ મું વૃત્ત

અક્ષર ૧૧ (ગાયનમાં માત્રા ૧૬)

માપ ન ર ર લ ગ ઉદા. — લલિત ધાય છે, નારરા લમે

।।। ।।। ।।। । ।

૬ અને ૫ અક્ષરે યતિ. આજ્ઞા વૃત્તની ૧૬ માત્રા ધાય છે સ્વરી, પણ તેના ચાર ચાર માત્રાના પૃથક્ પૃથક્ લ્હંડકો નહીં પડવાથી ૬૬૪ો અને ૧૧મો અક્ષર ત્રણ માત્રા સુધી લંબાવી, ત્રણ ત્રણ માત્રાના છૂટા છૂટા લ્હંડકો પાડી જલદ દાદરા તાલમાં ગાઈ શકાય અથવા તો (વિલંબ) દાદરામાં ગાઈ શકાય તે માટે ૬૬૪ો અને ૧૧મો અક્ષર ૬ માત્રા સુધી લંબાવી ગાવામાં આવે છે."

ગા. વા. પા. પુ. ૧, વિ. ૩, લ્હંડોગીતવિનોદ. પૃ. ૧૩

બર્વેં ઇન્દિરા નામ આપ્યું છે તે 'ભાગવત'માં આવતું ગોપિકાગીત આ છંદમાં છે અને તેમાં ઇન્દિરા શબ્દ આવે છે તે ઉપરથી પહેલું છે :

જયતિ તેઽધિકં જન્મના વ્રજ ।

શયત ઇન્દિરા શશ્વદન્ન હિ । વગેરે.

જાનું લલિત નામ નર્મદે પાડેલ છે (નર્મકવિતા પૃ. ૧).

આ સંદર્ભમાં આપણે કામદા ફરી જોઈ જઈએ. ચતુષ્કલ રચનાને અંગે તે આપણે જોયું હતું. તેની ઉત્થાપનિકા

કામદા : ગાલગાલગા ગાલગાલગા

એવી આપણે ત્યાં કરી હતી અને ત્યાં દ્વિતીયીક સંધિ ગાલગાલગાનાં બે આવતંન-વાળો આ છંદ ગણ્યો હતો. પણ આ છંદ બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં લલિતને બહુ જ મળતો છે અને તેની લલિત પ્રમાણે ઉત્થાપનિકા કરતાં તે ત્રિકલ રચના બની શકે :

કામદા : ગાલ ગાલ ગા — ગાલ ગાલ ગા —

અર્થાત્ તેને ત્રિકલના મેઢમાં લેતાં તેના પાંચના અને દસમા સ્થાનના ગુરુને વ્રજ માત્રાનો કે વિલંબિત રીતે લેતાં

કામદા : ગાલ ગાલ ગા — — ગાલ ગાલ ગા — —

એમ છ માત્રાનો પ્લુત કરવો જોઈએ. ઢાટલી લાંબી પ્લુતિ તો જ થઈ શકે — શોભી શકે, જો કામદામાં એ સ્થાને લલિતની પેઠે યતિ હોય. કામદા ગુજરાતીમાં વપરાયું નથી. એ મરાઠીમાં વપરાય છે અને 'છન્દોરચના'માં આપેલા તેના માપમાં યતિ છે અને તેણે આપેલા દૃષ્ટાન્તમાં પણ યતિ છે :

કૃષ્ણ વસ્ત્ર હૈં ' ભયદ વેડની

અશ્વિલ વિશ્વહી ' ત્યાંત શાકુની

રમણિ સંગમા ' હૃદયિ ઉત્સુક

જાય અલ્ટમી ' — કુમુદનાયક.

છન્દોરચના, પૃ. ૪૦૯

પણ આ દૃષ્ટાન્ત, પટવર્ધન કહે છે તેમ શુદ્ધ લગાત્મક નથી (એજન પૃ ૧૮૨ ૭૧૦માં છન્દ ઉપરની ટીપ), જાત્યાત્મક છે. બર્વેં તેને લગાત્મક ગણે છે અને તેમાં પાંચમે અક્ષરે યતિ માને છે. તે કહે છે : "(આ છન્દ) ૪, ૬ કે ૧૬ માત્રાના કોઈ પણ તાલમાં ગવાશે. આમ છે તોપણ ૩ કે ૬ માત્રાના

જાલદ દાદરા કે દાદરામાં ગાવાનો પ્રચાર વિશેષ છે; ને એ તાલોમાં ગાતી ચલતે ૫મો અને ૧૦મો અક્ષર ૬ માત્રા સુધી લંબાવીને બોલવામાં આવે છે.”

ગા. વા. પા. પુ. ૧, વિ. ૩, છંદોગીતવિનોદ, પૃ. ૭

આથી વિશેષ ત્રિકલની કોઈ લગાત્મક રચનાઓ જોવી હું આવશ્યક માનતો નથી. ત્રિકલની લગાત્મક રચનાઓ જોતાં એક વાત જણાશે કે તેના જાતિ-છંદોમાં લઢા ઓછું વપરાય છે, પણ તેની લગાત્મક રચનાઓમાં લગાનાં આવર્તનો ઠીક ઠીક આવે છે.

હવે હું દિંડી લઉં છું. આઠમા પ્રકરણમાં (ગત પૃ. ૩૨૫) કે. હ. ધ્રુવનો ઉપન્યાસ મેં નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો હતો :

$\begin{array}{ccccccccc} & | & & | & & | & & | & & | \\ \text{દાલ} & \text{દાલ} & \text{દાલ} & \text{દાલ} & \text{દાલ} & \text{દાલ} & \text{દાલ} & \text{દાલ} & \text{દાલ} & \text{દાલ} \end{array}$

અને એની અપૂર્ણતા વિશેના મારા તર્કો દર્શાવ્યા હતા. અહીં હવે હું એના મેઢની ચર્ચા હાથમાં લઉં છું.

આ ઉત્પાદનિકા અનેક દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ છે. દિંડી મૂઢ મરાઠી સાહિત્યનો છંદ છે અને સદ્ગત નરસિંહરાવ કહે છે કે મરાઠી નમૂના ઉપરથી મોઢાનાથ સારાભાઈએ એને ગુજરાતીમાં ઉતારી.^૧ ઉપર જે ઉત્પાદનિકા આપી તે પ્રમાણે જ મોઢાનાથ અને બીજા કેટલાક ગુજરાતી કવિઓએ દિંડીઓ લખી છે. પણ તે મરાઠી મૂઢ દિંડીથી કેટલીક રીતે ભિન્ન છે. અને એ ભિન્નતા પિંગળની દૃષ્ટિએ જાણવા જેવી છે. આ ભિન્નતા નરસિંહરાવ પોતે સ્વીકારે છે. તેઓ કહે છે :

“દિંડીનું માપ નીચે પ્રમાણે છે :—

ગોઢબોલેકૃત ‘વૃત્તદર્પણ’માં કહ્યું છે :— ચરણ ચાર; અંત્ય યમક, બન્ને ચરણમાં અથવા ચારેમાં સરસ્વો; માત્રાનો નિયમ (વર્ણનો નથી); ચરણમાં ૧૯ માત્રા; નવમી માત્રાએ યતિ; પ્રથમ વિભાગમાં પ્હેલો ત્રણ માત્રાનો ગણ (ગાલ, લગા; અથવા લલલ); પછી ત્રણ ગુરુ અથવા ૬ લઘુ; અથવા લઘુ ગુરુ મઢોને ૬ માત્રાનો ગણ; બીજા વિભાગમાં, ૩ માત્રાનો ગણ, પછી ૩ માત્રાનો ગણ, તે પછી બે ગુરુ.

૧. I once thought and still think that dindi (as also abhanga) was first introduced into Gujarati poetry by Bhola-nath Sarabhai (who wrote his dindis, deliberately on the Marathi model sometime before A.D. 1880). Gujarati Language and Literature Vol II p 267.

વસ્તુતઃ નીચે પ્રમાણે સ્વરૂપ છે:—

(I) દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગા. . . ગા

અથવા (II) દાલ દાદા દાદાલ દાલ ગા—ગા

અને બન્ને વિકલ્પમાં છેવટના ગુરુ તે અનુક્રમે છ અને ત્રણ માત્રાના પ્લુત છે—તેથી ગા. . . ગા ને વદલે પા. . . પા. . . મુકાય.

અર્થાત્, નીચે પ્રમાણે દિડીનું સ્વરૂપ બે વિકલ્પોમાં દર્શાવાય:—

○ । ○ । ○ । ○ । ○ ।
દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગા ગા

અથવા ○ । ○ । ○ । ○ ।
દાલ દાદા દાદાલ દાલ ગા ગા

(તાલસ્થાન ઋત્વરેખા (I) થી દર્શાવ્યાં છે.)

પેટા તાલ ○ સંજ્ઞાથી દર્શાવ્યા છે. દિડીની ગેયતા વિચારતાં, વસ્તુતઃ છેવટના બે ગુરુ તે પ્લુત છે, પ્રથમનો છ માત્રાનો, બીજો ત્રણ માત્રાનો તેથી ગા ગાને વદલે પાઠ પાઠ એમ મૂકાય, તો પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રતિબિંબિત થાય.

તાલવ્યવસ્થા:—૪ થી, ૧૦મી, ૧૬મી અને ૨૨મી માત્રાઓ ઉપર તાલ આવે છે (મુખ્ય તાલ); અને ૧લી, ૭મી, ૧૩મી અને ૧૯મી ઉપર પેટાતાલ.

(પ્લુતદર્શન સ્વીકારીને જ તાલસ્થાન ને પેટાતાલસ્થાન ૨૨મી અને ૨૧મી માત્રાએ વતાવ્યાં છે.)

વસ્તુતઃ I વાળો વિકલ્પ II વાળામાં અંતર્ભાવ પામે છે. પરંતુ પેટા-તાલના દર્શન માટે બે વિકલ્પો જુદા મૂક્યા છે. ઉદા. I વિકલ્પમાં ૭મી માત્રા (પેટાતાલવાળી) ત્રીજો દાની પ્રથમ માત્રાએ સ્પષ્ટ છે, પણ વિકલ્પમાં એ જ ૭મી માત્રા દાની બીજી માત્રા સ્થાને હોઈ પેટાતાલ શીલે છે. અર્થાત્ બીજી માત્રાઉપર પેટાતાલ હોય તે II માં નિગૂઢ કોઈ સ્થળે હોય તે I માં પ્રથમ માત્રાનું સ્થાન લઈ પ્રગટ રહે છે.

નોંધ:—ગોડબોલેના 'વૃત્તદર્પણ'માંથી ઉતારો આપ્યો છે તે પછીનો ભાગ મેં ફલિત સિદ્ધાન્ત (corollary) રૂપે વિસ્તારથી મૂક્યો છે."

બુદ્ધચરિત (આવૃત્તિ ૧૯૪૭) પૃ. ૧૧૯-૧૨૧

અહીં દિડીના સ્વરૂપ વિશે નરસિંહરાવે જે કંઈ કહ્યું છે તે સાથે હું સામાન્ય રીતે સહમત છું. જો કે પેટાતાલસ્થાન ૨૧મીને વદલે ૧૯મીએ કહેવું જોઈએ. તેમ જ ઉપર પ્રધાનગોણ તાલના દંડ અને મીંઢાં કરેલાં છે

તેમાં પણ મને મુદ્રણદોષ જણાય છે. પણ તે વિષે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી, કારણ કે નીચે મેં જે ૫૪૧ બદ્ધ ઉત્થાપનિકા આપી છે તે જ તેમને ઉદ્વિષ્ટ છે તેમ હું માનું છું. અહીં પણ એક બે શબ્દો મારે સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ. હું સંગીતના ગૌણતાલને જાતિછંદની ચર્ચામાં સાસ કારણ વિના લાવવા ભાગતો નથી. એટલે દિંડોના સ્વરૂપમાં હું એનો નિર્દેશ ન કરું. ચીજું, હું જાતિઓમાં યતિને આગતુક માનું છે એટલે ૧મી માત્રાએ દશવિલ; યતિને હું છંદનું અંગ ન માનું. અને એમ કરવાને મને મરાઠી દિંડોઓનું જ સમર્થન છે. પદવર્ધન 'છન્દો-રચના'માં દિંડોનાં દૃષ્ટાન્તો આપે છે તેમાં સર્વજ્ઞ યતિ નથી. હું તેમાંથી પહેલાં બે દૃષ્ટાન્તો ઉતારું છું.

(૧) ધોધ એકા 'મ્યાનવા તુકારામ'!

રાઝલાચી હી વાટ મુક્તારામ!

ગૂઢ ભક્તોવો દાસવીત લીલા।

પહા દિંડો ચાલલી પશ્ચરીલા

(૨૬૧)

(૨) "મળી પડિલા દાદેલિ મકરતોળી

મુલેં હસ્તેંચો કાઢવેલ પ્રાંઠો;

પરી મૂર્ખાં ચિત્ત બોધવેના

દયોં કૂર્મીચ્યા પાઠવેલ સેના." (તુકારામ પૃ. ૨૧૫૮૮)

છન્દોરચના પૃ. ૪૧૦

અલબત્ત ગોઢવોલેએ આપેલા દિંડોમાં નવમી માત્રાએ યતિ છે, 'છન્દ:પ્રમાકર' પણ યતિ માને છે (છન્દ:પ્રમાકર પૃ. ૫૬), પણ સિદ્ધાન્ત જોતાં યતિ આવશ્યક નથી અને દૃષ્ટાન્ત પણ એનું જ સમર્થન કરે છે એટલે આગળે યતિને છન્દના લક્ષણમાં સ્વીકારીશું નહીં. એ દૃષ્ટિએ દિંડોની પ્રધાન ગૌણ બન્ને તાલો દર્શાવતો ઉત્થાપનિકા હું નીચે પ્રમાણે આપું:

દિંડો: દાલ] દાદાદા; દાલ દાલ; ગા - - ; ગા ૪

૨. પદવર્ધન આ છંદને મૂઢાવાર્તનો અર્થાત્ ષષ્માત્રક સંધિનાં આવર્તનો ચાલો ગળે છે. એવો સિદ્ધાન્તથી ત્રિકલ રચના સ્વીકારતા નથી, ષષ્માત્રક જ સ્વીકારે છે. અલબત્ત બંધી ત્રિકલ રચનાઓનો ષષ્માત્રક રચનાઓમાં સમાવેશ કરી શકાય, પણ તેમાં છન્દના સ્વરૂપનું પૂરેપૂરું વિશિષ્ટ દર્શન થતું નથી, એ એ યોજનાની અપૂર્ણતા છે. તેઓ દિંડોનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે.

૭૦ દિંડો ૪ ૪ | — — — | ૪ ૪ | ૪ ૪ | — +

છન્દોરચના પૃ. ૪૦૫

અહીં મારે એટલું ઉમેરવાનું કે અંતે આવતું ત્રિકલ તે, પછી આવતી પંક્તિના ત્રિકલ સાથે જોડાઈ, એક ષટ્કલ રચે. એ રીતે ષટ્કલ તાલપરંપરા સ્થાપિત થાય. આ રીતે આ, નર્તતિહરાવે કહ્યું છે તેમ, સંગીતપ્રધાન રચના છે, અને તેથી તે પદોના વર્ગનો છે, પણ તેમાં માત્રાબદ્ધ સંધિઓ જાતિની માફક જ મુઘડ અને મુરેલ રીતે આવે છે, એટલે જાતિઓમાં તેને લઈ શકાય છે. પદોમાં આપણે જોઈશું કે ઘણી ત્રિકલ અને ષટ્કલ રચનાઓમાં આ પ્રમાણે એક નિસ્તાલ ત્રિકલ આવી પછી દાદરાના ષટ્કલનાં આવર્તનો તેમાં શરૂ થાય છે, અને તેથી મેં ઉપર અર્ધવિરામથી દર્શાવેલ છે તેમ ષટ્કલ સંધિઓ પણ આમાં દર્શાવવા જોઈએ.

ગુજરાતીમાં આવતાં, આ રચનાનો એક સ્થિર રહેલો ષટ્કલ તૂટીને બે ત્રિકલોનું રૂપ પામ્યો એનું પિંગલની દૃષ્ટિએ એ મહત્ત્વ છે કે એક તાલમાંથી બે સંધિઓ નિષ્પન્ન થાય છે તેનો આ સ્પષ્ટ દાખલો છે. અહીં દેખાતો દાદાદા ગુજરાતીમાં આવતાં દાલ દાલ બન્યો અને આવી રચના સહંગ ત્રિકલાત્મક બની. મરાઠી જાગનાર થઈએ પછી એ ત્રિકલાત્મક રચના જ સ્વીકારી છે. તેનું માપ તેઓ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

દાલ, દાલ દાલ; દાલ, દાલ, ગા ગા

અને મારાં ચિહ્નમાં મૂકું તો નીચે પ્રમાણે થાય

લદા	દાદાદા	લદા	લદા	દાગા
દાલ	દાલ	દાલ	દાલ	

અંતે એ ગુરુ જોઈએ તેને વદલે અહીં એક જ ગુરુ મૂકેલો છે તે સરતચૂક જ જણાય છે. કારણકે પૃ. ૪૦૯ ઉપર દિઢોની ચર્ચા કરે છે ત્યાં અંતે બન્ને ગુરુ આવશ્યક ગણ્યા છે. પણ તેમણે પ્લુત માત્રાઓ ઓટી રીતે દર્શાવી છે. પૃ. ૩૫૯ ઉપર તેઓ નીચે પ્રમાણે પ્લુત માત્રાઓ મૂકે છે.

“પહા। દિઢો ચા-। લલો પઢ-। રી ૬૬ લા। ૬૬૬

છન્દોરચના પૃ. ૩૫૯

અવગ્રહ ચિહ્ન એક પ્લુતમાત્રા દર્શાવે છે. તેમણે અંતે આવતા બન્ને ગુરુને પ્લુત ગણ્યા છે જ્યારે પછી દરેકની પ્લુતિ માત્રા હોવી જોઈએ તેટલી ગણી નથી. ઉપરની પંક્તિમાં ઉપાત્ત્ય ‘રી’ છ માત્રાનો પ્લુત બને છે, અને અંતે ષટ્કલમાં તે એક જ અક્ષરનો વિન્યાસ હોવો જોઈએ, અને અંત્ય ‘લો’ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત હોવો જોઈએ, અને તેને પછીના ગગમાં સ્વાન મળવું જોઈએ. મને સ્મરણ છે કે તેમની આ સરતચૂક મહારાષ્ટ્રીય ટોકાકારોએ ક્યાંક બતાવી છે.

૪૪૦ તાલ અક્ષર નીચે આડો લીટોથી બતાવે છે, તે મેં પણ કાપ્યમ રાખેલ છે. આ ઉપર તેઓ લખે છે :

“આમાં પ્રથમનો ૩ માત્રા મૂકી ચોથી માત્રાથી માંડી છ છ માત્રાએ તાલ આપી દાદરા તાલમાં ગવાય છે; એ તાલ ગાતી વચ્ચે ઉપાન્ત્ય ગુસ્તે કુલ ૬ માત્રા મુઘી લંબાવવામાં આવે છે, તે છેલ્લા ગુસ્તે ત્રણ માત્રા મુઘી લંબાવી તેની સાથે આરંભની ત્રણ માત્રાઓ લઈ તાલનો ગાઢો પૂરો કરાય છે.”

ગા. વા. પા. પુ. ૧. વિ. ૩, છંદોગીતવિનોદ પૃ. ૧૭

ગુજરાતીમાં દિંડોઓ સઙ્ગ ત્રિકલાત્મક બની પણ, કાન્તે, તેમના ઘણી આવતમાં પુરોગામી રાજારામ રામશંકરે, અને પછોથી નરસિંહરાવે પણ, મરાઠી દિંડોઓ લખી છે. પ્રથમ દાખલો રાજારામનો લઠં :—

ન્યાય માર્ગે મેં યોજિ પ્રજા સર્વ,
સજ્જનો કર્યા મુઘી ન મને ગર્વ.
સ્વસાદૃશ્ય દીધું બંધુજનોને મેં
રાજ્યપાલન પણ કર્યું અતિ પ્રેમે.

નાગાનન્દ નાટકનું ભાષાન્તર, પૃ. ૧૩

૪૪૧ પંક્તિમાં દાલ પછો દાદાદા આવે છે, જો કે પછીનીમાં દાલનાં સઙ્ગ આવર્તનો આવી જાય છે.

કાન્તની દિંડો શુદ્ધ મરાઠી દિંડો છે. તેમાં સર્વથ પહેલા દાલ પછો દાદાદા આવે છે.

છત્ર જેવા બેઠા હતા પિતાજી,
લગ્નગ્રંથો અભિનવ રસાલ તાજી;
જનેતાઓ રૂહેતાં સચિત જ્યારે,
તે અમારા દિવસો વહી ગયા રે.

‘રમા,’ પૂર્વાલાપ, પૃ. ૮

અહીં નવમી માત્રાએ અતિ પઢાઈ નથી.

હવે પંચકલ જાતિરચનાઓ લઈએ. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે તેની મુખ્ય જાતિરચનાઓનો સંધિ દાલદા છે. મદનાવતાર કે કામિનીમોહનમાં આ સંધિનાં ચાર આવર્તનો થાય છે. જૂલનામાં આઠ સંધિઓ આવે છે અને તેના અંત્યસંધિનું જાંઘન થવાથી એ આ સંધિનો સૌથી સુંદર અને વ્યાપક છંદ બન છે. ૪૪૨ જપતાર નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે :

૭ સંપતાલ, માત્રા ૧૦ : ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
 ÷

ગા. વા. પા. પુ. ૧, વિ. ૧, પૃ. ૮૧

પાંચ માત્રાએ અર્ધતાલ થઈ રહે. એટલા માગમાં માત્રાઓ બે અને ત્રણ એવી રીતે વિભક્ત થાય છે. અને તેમાં પ્રથમ માત્રા ઉપર પ્રધાન તાલ પડે છે. આપણે झूलणाમાં જોયેલો સંધિ ઉપરની માત્રારચનાને અનુકૂલ કરી સમજી શકાય છે. દાલદામાં પ્રધાન તાલ પહેલી માત્રા ઉપર પડે છે અને દાલદાના બે વિભાગો દા અને લદા કરીએ તો, તેના વિભાગો પણ સપના માત્રાવિભાગો સાથે સમાન્તર થઈ રહે છે, મેઝમાં આવી રહે છે. અને આગળ ઉપર જ્યારે ગૌણ તાલ ગણનામાં લેવાની જરૂર પડશે ત્યાં એનો ફરી વિચાર કરીશું. હાલ તો આપણે झूलणानाં દૃષ્ટાન્તોથી આગળ ચાલીએ :

बीज कडवू हतू गर्भ कडवो हतो,
 गर्भनू स्थान पण हतू एबु;
 हतू शैशव कटू युवा कडवी हती
 बृद्धपणु आबियू डेर जेबु.

'લીબોઝી' વાગવાળી, भा. ૨જો, પૃ. ૧૯

પ્રથમ ચરણમાં એક તરફ 'હતૂં' એ 'લદાદા' છે, તેમ જ બીજી પંક્તિમાં 'હતૂં' શી તેમ જ 'યુવા કડ' વન્ને લદાદા છે. પ્રશ્ન એ છે કે દાલદાનાં આવર્તનો સાથે આ લદાદાનાં આવર્તનો આવી શકે? તેથી મેઝને હાનિ થાય?

સરી રીતે આ પ્રશ્ન આના કરતાં જરા મોટો છે. પંચકલ બીજના ત્રણ જાતિસંધિઓ વિકલ્પે થાય. આપણે સ્વીકારેલ દાલદાનાં આવર્તનો પાસેપાસે મૂકી એના સતત પ્રવાહમાંથી જુદાંજુદાં જગાએથી સંધિનો આદિ કલ્પી આપણે એ વિકલ્પો જોઈએ.

દાલદાદાલદાદાલદા

પહેલે જ અક્ષરેથી પંચકલ લેતાં દાલદા મઝે છે. બીજે અક્ષરેથી લેતાં લદાદા મઝે છે. ત્રીજે અક્ષરેથી લેતાં દાદાલ મઝે છે. તે પછી દાલદા ફરી આવે છે. એટલે કે પંચકલના ત્રણ જાતિ સંધિઓ થયા : દાલદા, લદાદા, દાદાલ. આ ત્રણેય એક જ સઠંગ પંક્તિમાં આવી શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન આપણે વિચારવાનો રહે છે. પણ એ પ્રશ્ન હાથમાં લઈએ તો પહેલાં આ સંધિઓ એટલે લદાદા અને દાદાલ સંધિઓના છંદો આપણે જોઈ જઈએ.

લદાદા સંધિ દાલદા સંધિનાં આવર્તનોવાળા છંદોમાં અપવાદ તરીકે આવે છે, પણ એનાં જ આવર્તનોનો કોઈ જાતિછંદ નથી. દાલદાનો જાતિછંદ પ્રથમ ગમક લઈએ.

૧ ગમક છંદ — માત્રા. ૫. તાલ ૧

કઠ ઘાળ,
પદ જાળ,
તે ગમક
પદ સમક. ૧
ત્રીજી જ,
કઠ કીજ,
ત્યાં તાલ,
સંભાળ. ૨

દ. પિ. પૃ. ૭

ઉત્થાપનિકા : દાદાલ

અહીં ત્રીજી માત્રા ઉપર તાલ કહેલો છે તે દાલદાનાં આવર્તનોમાં આવતો તાલ જ છે; દાલદાદાલદા આ શ્રેણીમાં ત્રીજા અક્ષરથી પંચકલ લેતાં દાદાલ મળે, તેમાં તાલ ત્રીજી માત્રાએ જ હોય. આ છંદ તો માત્ર કૌતુક જેવો છે. એનાથી ચમનાં આવર્તનો વાળો દીપક વધારે વપરાશમાં આવે છે. તે આપણે જોઈ ગયા. તેની ઉત્થાપનિકા

દીપક : દાદાલ દાગાલ

ઘાય છે તે આપણે જોઈ. અહીં ચેકી આવર્તનો છે અને અંતે આવતા ગાલ અક્ષરો છંદના અંતને વિશિષ્ટ રૂપ આપવા આવે છે.

આ ઉપરાંત દલપતરામ એક જઘ્ઠરણ આપે છે તે જોઈએ :

૮ જઘ્ઠરણ છંદ — માત્રા ૧૨, તાલ ૩

તેર કઠનો જ પદબંધ,
જાળજો જઘ્ઠરણ છંદ,
પાંચ પાંચે જ વિશ્રામ,
ગુરુ લઘુ અંતને ઠામ. ૪૬

દ. પિ. પૃ. ૧૦

ઉત્થાપનિકા: દાલદા દાલદા ગાલ

આ સ્વરૂપનો છુલાસો સરલ છે. ત્રીજા સંધિની છેલ્લી બે માત્રા સંહિત કરી તે અંત્ય હોવાથી તેને લગાત્મક રૂપ આપેલું છે. એ ત્રણ સંધિ પછી પણ સંધિનાં બેકી આવર્તનો પૂરાં કરવા ત્યાં ચોથું આવર્તન અક્ષરરહિત રહે છે, અને તે વિરામથી પુરાય છે. સ્વાભાવિક પઠન એમ જ થાય છે. મને આ છંદમાં લાંબે મુઘી ટકી રહેવાની શક્તિ જણાતી નથી. લાંબી પંક્તિના કાવ્યના મુખ્યબંધ તરફે એ આવી શકે એમ જણાય છે. આને વપરાયેલો જોયાનું મને યાદ નથી. પણ આને મળતો એક છંદ કે. હ. ઘ્રુવ સંપાદિત પ્રેમાનન્દના માસમાં વપરાયેલો છે:

વલવલે વિરહિણી વિરહ વાધ્યે
મન્મથે મોહનાં બાળ સાંધ્યે.
પિયુ વિના અદ ઘડી નવ મુહાયે
જીવ જડનાથ વિરહે રેં જાયે. ૮

પ્રેમાનન્દકૃત માસ, પૃ. ૫

પ્રેમાનન્દે આને માત્ર 'છંદ' કહેલ છે અને તે દેશીઓની વચ્ચે વચ્ચે આવે છે. એ પણ દેશીની રીતે જ ગવાતો હોવો જોઈએ. છેલ્લી પંક્તિમાં રે છે તે દેશીની લાક્ષણિક છે. પણ તે સિવાય છંદનું ઘડતર દેશી જેવું શિથિલ નથી, જાતિ જેવું મુચ્છ છે, એટલે અહીં લઈએ. તેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય:

દાલદા દાલદા દાલદા ગા

અંત્ય ચોથા ચતુષ્કલનો ત્રણ માત્રા સંહિત થઈ છે અર્થાત્ અંત્ય ગુરુ પાંચ માત્રાનો પ્લુત બને છે, વરાવર સૂલળાનું અંત્ય અર્ધ છે.

આ પછી પંચકલ સંધિઓનાં ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપોના લગાત્મક સંધિનાં આવર્તનોવાળા છંદો જોઈએ. તેમાં સૌથી વધારે પરિચિત મુજંગપ્રયાત કે મુજંગી છે. ઉત્થાપનિકા દલપતરામ પ્રમાણે કરે છે.

મુજંગી: લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા

આથી જરા ઓછો પ્રસિદ્ધ સગ્વિળી.

સગ્વિળી: ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા

उपजातिना प्रवाहमां वारंवार छूटक आववाची प्रसिद्ध थयेलो

ग्राही के } गागाल गागाल गागाल गागा
विध्वंकमाला }

छेल्ला संधिनो अंत्य लघु खंडित थयेलो छे.

भुजंगीनो अर्थ सोमराजी लगागा लगागा क्यांक वपराय छे. स्रग्विणीनो अर्थ विमोहा गालगा गालगा वपरातो याद नथी. ए ज प्रमाणे विध्वंकमालानो उत्तरार्ध हारी गागाल गागा पण वपरायो याद नथी. ते पछी शैल लईए:

शैल: लगागा लगागा लगागा लगाल

अहीं चोथा पंचकलना अंत्य गुरुने बदले एक लघु मूक्यो छे एटले ए लघुन पठन गुरु तरीके थसे. जातिओमां एम थाय छे ए हुं आगळ कही गयो छुं. उपान्त्य गाने त्रण मात्रानो प्लुत करीने पण पंचकल पूरुं करी शकाव. ए पछी दलपतरामे आपेल कंद जोईए.

कंद: लगागा लगागा लगागा लगागा ल

पठन करतां तरत जणांचे के भुजंगांमां एक लघु उमेरवाची बनेलो आ छंद तदन मेळ विनानो छे. चार आवर्तने एक पंक्ति पूरी थाय छे, पंक्तिने लंबाववी होय तो बीजां बे आवर्तनो सुधी लंबाववी जोईए एटले के तेने छ आवर्तनोनी करवी जोईए, अने ए बे आवर्तनो पूरवा एकलो एक लघु अहीं असमर्थ नीवडे छे. ए पछी दल लईए जे दलपतरामे पोते नवो बना-
न्यो जणाय छे.

दल: गाललल गाललल गालगा गा

अंत्य गुरु चोथुं पंचकल पूरे छे अर्थात् अंत्य गुरु पांच मात्रानो प्लुत बने छे.

पडधमी: लललगा लललगा लललगा गागा

अहीं पण अंत्य संधिमां एक मात्रा खंडित थई छे तेची अंत्य गुरु त्रण मात्रानो प्लुत बने छे.

आ सिवाय बीजा केटलाक 'दलपत पिगळ'मां आपेला छे पण ते महत्त्वना नथी, एटले लेतो नथी. पण आपणां पिगळोमां नहीं आवतो एक छंद लउ छुं—अश्वघाटी. आ छंद गुजरातीमां कोई प्रसिद्ध कविए वापर्यो नथी. ए छंदमां रचेल्ला पंडित जगन्नाथना श्लोको संस्कृत जाणनारा शास्त्रीओमां बहु प्रसिद्ध छे. आ छंद दक्षिणमां प्रसिद्ध छे, मराठीमां वपरायो छे, अने पटवर्धन तेनी नोंध ले छे. हुं प्रथम जगन्नाथनो एक श्लोक लउं:

સંજાયિતોઽધિમતિ ગંજાપરોઽપિ વત સંજાયતેઽવ ધનદઃ

સંજાષ્ટીતિ ગુણપૂજાયિતસ્ય ન તુ ગુજામિતં ચ કનકમ્ ॥

કિં જાગ્રતી જયસિ? કિં જાનતી સ્વપિષિ? સિંજાનનુપુરપદે!

તંજાપુરેસિ! નવકંજાસિ! સાધુ તદિદંજાતુ વા કિમુ શિવે? ૧૩ ॥

અશ્વઘાટી

પટવર્ધન આનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે. હું મારી લગાની સંજામાં તે ઉતારું છું.

ગાગાલ । ગાલલલ । ગાગાલ । ગાલલલ । ગાગાલ । ગાલલલ । ગા

છ. ર. પૂ. ૧૯૦-૧૯૧

આ રીત પણ ઉપપન્ન છે. આ રીતે જોતાં આમાં પંચકલનાં છ આવર્તનો થઈ એક ગુરુ આવે છે, તે બેકી આવર્તનો પૂરાં કરવા દશમાત્રક બને છે, અર્થાત્ એ ગુરુ દશ માત્રાનો પ્લુત બને છે. અથવા તેની પછી વિરામ આવી કુલ દશ માત્રાનો ગાઠો ત્યાં જાય છે. પણ અનેક વારનાં સાંમઢેલાં પઠનોથી મન નીચે પ્રમાણેનો ન્યાસ સૂઝે છે.

ગા] ગાલગા, લલલગા; ગાલગા, લલલગા; ગાલગા, લલલગા;

આ રીતે પંક્તિના અંત પછી આઠ માત્રાનો ગાઠો ગયા પછી બીજી પંક્તિનો પહેલો ગુરુ મળતાં દશ માત્રાનો તાલ પૂરો થઈ રહે. એમ કરતાં પંક્તિમાં રહેલા આંતરપ્રાસો વધારે સ્ફુટ થાય છે, તાલ પઠન પ્રમાણે નિર્દેશાય છે, અને આપણે અનેક સંગીતાત્મક રચનાઓમાં જોયું છે તેમ, છેલ્લો ઇટલે ચોથો દશકલ સંધિ બે પંક્તિઓ વચ્ચે વિમક્ત થઈ બે પંક્તિઓ રેનાઈ જાય છે. સંગીત પ્રધાન હોવાથી મેં પંચકલ ઉપરાંત દશકલ પણ અર્ધવિરામથી દર્શાવ્યા છે. આ અશ્વઘાટો જો કે ગુજરાતીમાં નથી આવ્યો પણ કોણ જાણે કેમ, એમાંથી ઝતરી આવી હોય એવાં એક રચના દલપતરામ આપે છે:

૮૨ લીલા છંદ—અક્ષર ૧૪

તૂં માયિ જંગ લલિ, થાક્યો નહીં જ લેશ,

લીલા વિષેજ મન, કીધું સદા પ્રવેશ;

રે લામનો ન કદિ, કોધો જ તૈં તપાસ,

દંભી દિઠો જ દિલ, દીઠો ન દેવદાસ.

૧૮૪

દ. પિ. પૂ. ૫૨

તાલમાં છાપની ભૂલ હોય કે ગમે તેમ હોય એક સરખી તાલની માત્રાની શ્રેણી ચાલતી નથી. પહેલી પછી છટ્ટો, પછી અગિયારમી આવે છે ત્યાં સુધી પંચકલની શ્રેણી ચાલે છે, પણ પછી 'ન' ઉપર તાલ આવે છે તે ચાર માત્રાએ આવે છે, અને 'લે' ઉપર આવે છે તે પણ ચાર માત્રાએ આવે છે. એ તાલ પ્રમાણે તો એટલો ભાગ દોહરાનો સમ યતિલેખ "થાક્યો નહીં જ લેશ" વંચાય ! કોઈ રચનામાં એક જ પંક્તિમાં એમ પંચકલ સાથે ચતુષ્કલનું મિશ્રણ ન થઈ શકે. કવિની સમજ એવી હતી, કે છાપની ભૂલ છે તે જાણવા સાધન નથી. હું તેનો પંચકલોનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે કરું :

ગા ગાલગા, લલલગા, ગાલગા લગાલ;

અંત્ય લ ને ગુહ કરતાં ત્યાં એક પંચકલ બની રહે. પછી અશ્વઘાટીની પેટે આઠ માત્રાનો વિરામ આવે પછીની પંક્તિનો નિસ્તાલ ગુહ તેમાં મઢી આવું દશકલ થાય. છંદ સુંદર નથી લાગતો, પણ અશ્વઘાટીની અસર દેખાય છે માટે ઉતાર્યો છે. આ પછી હું પંચકલની કોઈ લગાત્મક રચના અહીં ચર્ચવા જેવી મહત્ત્વની માનતો નથી.

હવે હું તાલની ચર્ચા હાથમાં લઉં છું. આપણે દાલદા સંધિને મુખ્ય સંધિ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. તો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ એ છે કે વીજા સંધિઓને દાલદાના પ્રવાહમાંથી જ નિષ્પન્ન કરવા અને એ નિષ્પન્ન થયેલા સંધિઓમાં પણ એ પ્રવાહમાં જ્યાં તાલ આવતો હોય તે જ સ્થાનનો તાલ પણ રાખવો. હું સ્પષ્ટ કરું :

દાલદાદાલદાદાલદાદાલદા

પહેલા અક્ષરથી શરૂ કરતાં દાલદા સંધિ મળે છે, તેમાં પહેલી માત્રાએ દાલદા એમ તાલ છે. વીજા અક્ષરથી શરૂ કરતાં લદાદા નિષ્પન્ન થાય છે અને તેમાં અંત્ય દા ઉપર તાલ છે એટલે સંધિમાં લદાદા એમ જ તાલ રાખવો જોઈએ. વીજા અક્ષરથી શરૂ કરતાં દાદાલ મળે છે અને તેમાં વીજા દા ઉપર તાલ છે, તો દાદાલ એમ જ એમાં તાલ રાખવો જોઈએ. આ પ્રમાણે એકતંત્ર વ્યવસ્થા કરતાં

ભુજંગી : લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા

એમ થાય છે. એ પ્રમાણે તાલ નાંચી પઠન કરતાં કશો બાંધો આવતો નથી. એ પ્રમાણે વિધ્વંકમાલા કે ગ્રાહીમાં બીજા દા ઉપર તાલ આવે.

ગ્રાહી કે } ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા
વિધ્વંકમાલા :

દલપતરામ આમાં પહેલા ગા ઉપર તાલ નાંચે છે, — પળ હું માનું છું, તેમને બક્ષરમેઢમાં આ આવર્તનાત્મક રૂપ સમજાયું નહોતું માટે, વાકી આ જ એટલે દાદાલ સંધિના ગમક અને દીપક વસ્ત્રમાં તેઓ દાદાલ એ પ્રમાણે જ તાલ નાંચે છે. કે. હ. ઘુવ પળ દાદાલ સંધિ સ્વીકારતાં એ જ સ્થાને તાલ નાંચે છે. તેમણે તેને બાવાહ કહેલો (પ. એ. આ. પૃ. ૩૦) છે. પળ તેમણે હવાબા કે ભુજંગી વિશે આ પુસ્તકમાં કંઈ કહેલું નથી.

અહીં એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે જ્યાં લગાયા કે ગાગાલ એ સંધિનાં જ આવર્તનો પ્રારંભથી શરૂ થયાં હોય ત્યાં જ આ પ્રમાણે તાલ આવશ્યક બને છે. પળ કોઈ બીજા સંધિથી શરૂ થયેલા છંદમાં વચમાં ઉપરનો કોઈ સંધિ આવતો હોય તો દરેક સંધિએ પ્રારંભથી ચાલી આવતી તાલની શ્રેણી પ્રમાણે તાલ લેવો જોઈએ. દાલદા લદાદા દાલદા દાલદા એમ આવે ત્યારે બીજા લદાદા સંધિએ પહેલી માત્રાએ તાલ લેવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે દાદાલ વચમાં આવે તો તેણે પળ પહેલી જ માત્રાએ તાલ લેવો જોઈએ. દાલદા સાથે લદાદા આવ્યાનો દાલલો, આપણે પંચકલના નિરૂપણના પ્રારંભમાં ઉતારેલ કાવ્યમાં જોઈ ગયા હતા.

બીજ કઢવું હતું ગમં કઢવો હતો
ગમનું સ્થાન પળ હતું કઢવું

આમાં દાલદાથી આવર્તનો શરૂ થાય છે અને પંક્તિને અંતે 'હતું કઢવું' ત્યાં લદાદા ગા એમ આવે છે. ત્યાં લદાદામાં પળ ચાલી આવેલી શ્રેણી પ્રમાણે પહેલી માત્રાએ જ તાલ આવે. દાદાલ માટે નીચેનું દૃષ્ટાન્ત મળે છે.

શબ્દ શીલે સ્ત્રો સકલ વિદ્યા મળે
અધ્યાત્મ ઊચરે આવી ઓથ

મક્તિજાનનાં પદો, પદ ૪૧, ત. કા. સં. પૃ. ૪૮૬

અહીં 'અધ્યાત્મ' એ દાદાલ છે અને ત્યાં પળ પહેલી માત્રાએ જ તાલ પડે છે. જ્યાં લદાદા કે દાદાલનાં આવર્તનો પ્રારંભથી જ હોય ત્યાં લદાદા અને દાદાલ એમ તાલ પડવો જોઈએ અને તેનાં લગાગા અને ગાગાલ એ રૂપોમાં પણ એ જ તાલ ઊતરી આવવો જોઈએ, એટલું મર્યાદિત વસ્તવ્ય અહીં છે.

હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે દાલદાનાં અવર્તનોમાં લદાદા આવે અને દાદાલ આવે એ વચ્ચેની સરખી અસર છે? કે કંઈ ફરક છે? અહીં આપણે જેમ લગાલની જાસ અસર સમજવા લાવણીના ગૌણ તાલની સ્થિતિનો વિચાર કર્યો હતો તેમ અહીં પણ જપના ગૌણ તાલનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. અને આ સંદર્ભમાં હું દાલદા સંધિનો જ્ઞા સાથેનો જાસો સંબંધ ફરી વાર વિચારી જવા ઇચ્છું છું. ચર્ચે જપ આપ્યો છે તે ફરી વાર જોઈએ.

જપતાલ ૧૦ માત્રા : ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦

પહેલાં કહી ગયો તેમ અહીં દસની અર્ધ પાંચ માત્રા લેતાં તેના બે વિભાગો ૨+૩ એવા સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. આપણે જૂલણાનો જે દાલદા સંધિ લઈએ છોએ તેમાં પણ ૨+૩ લદા એમ લેતાં ઉપર પ્રમાણે વિભાગો પડી રહે છે. પણ પ્રધાન અને ગૌણ વચ્ચે તાલો ધ્યાનમાં લેતાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ પ્રતીત થાય છે. જપ તાલમાં ત્રીજી માત્રા ઉપર ગૌણ તાલ છે. આપણે હમેશા મુખ્ય સંધિ પસંદ કરતાં, તાલ માટે ગુરુ અક્ષરને અવકાશ હોય એવી રીતે સંધિની ઘટના કરીએ છીએ. તેને બદલે, ઉપર આપેલા જપના નિરૂપણમાં દાલદામાં ગૌણ તાલ મૂકતાં

તે લઘુ ઉપર આવશે : દાલ દા એ પ્રમાણે. તાલ સ્થાને ગુરુ મૂકીએ તો સંધિ દા દાલ થશે. આ સંધિ પણ પંચકલનો જ પર્યાય છે પણ તેમાં તાલની વ્યવસ્થા

આપણે સ્વીકારી છે તેથી ભિન્ન જણાશે. દાદાલમાં આપણે બીજા દા ઉપર મુખ્ય તાલ મૂકીએ છીએ, તેને બદલે ઉપરના સંધિમાં બીજા દા ઉપર ગૌણ તાલ આવશે. આ પ્રમાણે જોતાં જપતાલની માત્રાવ્યવસ્થામાંથી આપણે ચરાચર દાલદા મેઢવી શકતા નથી. એમ કરવા માટે આપણે એક બીજી ઉપપત્તિનું

અવલંબન લેવું પડશે, જે પણ પ્રામાણિક છે. દાલદાની ઘટના બે રીતે સંભવે છે.

આ પંચકલનું પૃથક્કરણ કરતાં તેમાં પ્રધાન રૂપે દાલ એવું ત્રિકલ બીજ જણાશે. આ દાલમાં ગૌણતાલયુક્ત દા ઉમેરવાથી પંચકલ બીજ નિરૂપણ

થાય છે; દાલમાં દાં ઉમેરતાં દાલદા થશે, અને દાલની પૂર્વે દાં ઉમેરતાં દાદાલ થશે. વજ્રે રૂપો પિંગલના સંધિઓ સાથે અભિન્ન છે. આમાં જપની મુલ્ય વ્યવસ્થા, એટલે કે પાંચ માત્રાના ૨ અને ૩ માત્રાવિભાગો કાયમ રહે છે. તે ઉપરાંત તાલવ્યવસ્થા પણ કાયમ રહે છે: ઉપર જે જપતાલની માત્રાઓ તાલ સહિત વતાવી છે તેમાં, એ તો કહેવાની જરૂર જ નથી કે પ્રધાન તાલો વચ્ચેનું અંતર પાંચ માત્રાનું છે, અને એમ હોય તો પછી ગૌણ તાલો વચ્ચે પણ એટલું જ પાંચ માત્રાનું અંતર હોય. જરા મહત્ત્વની વાત તો પ્રધાન ગૌણ વચ્ચેનું અંતર છે. જપ તાલના પૂર્વાર્ધને જ સંધિ ગણી તેનાં આવર્તનો કરતાં નીચે પ્રમાણે થાય.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
÷ — ÷ — ÷ —

અહીં ગૌણ તાલ અને પ્રધાન તાલ વચ્ચેનું અંતર એક વાજુથી ગણતાં બે માત્રાનું છે, બીજી વાજુથી ગણતાં ત્રણ માત્રાનું છે. દા લ દા નાં આવર્તનોમાં પણ એ જ અંતર જણાશે.

૧ ૩ ૪ ૧ ૮ ૬
દા લ દા લ દા
૨ ૨ ૭ ૧૦

ગૌણ તાલ પ્રથમ સંધિમાં ચોથી માત્રા ઉપર છે. તેની પૂર્વનો પ્રધાન તાલ તેનાથી ત્રણ માત્રા દૂર છે, તેની પછીનો પ્રધાન તાલ તેનાથી બે માત્રા દૂર છે. એટલે કે દાલદા અને તેની જ સાથે દાદાલ વજ્રેની ઘટના જપતાલને સમાન્તર જ છે. અને તેથી દાલદા એવો ગૌણતાલયુક્ત સંધિ આપણે પિંગલ માટે પ્રમાણભૂત ગણી શકીએ. અને હવે આપણે દાલદાનાં આવર્તનો સાથે તે સિવાયનાં બીજાં આવર્તનોનો મેળ જોઈએ. ઉપર જે દાલદાનો પ્રવાહ આપેલો છે તેમાં પહેલી અને છઠ્ઠા માત્રા પ્રધાન તાલ માટે ઉપલબ્ધ છે. હવે દાલદાના પ્રવાહમાં લદાદા ભળતાં એ જ સંસ્થાની માત્રાઓ એ જ રીતે ઉપલબ્ધ રહે છે:

૧ ૩ ૪ ૧ ૭ ૬
દા લ દા લ દા દા
૨ ૨ ૭ ૧૦

એને એ જ ૧લી અને છઠ્ઠી પ્રધાન તાલ માટે, અને ૪થી અને ૯મી ગૌણ તાલ માટે ઉપલબ્ધ રહે છે, એટલે દાલદાનાં આવર્તનોમાં ક્યાંક લદાદા આવ-

વાધી મેઢને જરા પળ વિક્ષેપ થશે નહીં. બોલવામાં પળ વિક્ષેપ થતો નથી. હવે દાલદામાં દાદાલ મળતાં શી અસર થાય છે તે જોઈએ.

૧	૩	૪	૬	૮	૧૦
દા	લ	દા	દા	દા	લ
૨		૫	૭	૯	

અહીં પ્રધાન તાલ માટે ૧લી અને ૬ઠ્ઠી ઉપલભ્ય છે. ગૌણ તાલ માટે ૪થી ઉપલભ્ય છે, પણ ૧મી નથી. ઉપાન્ત્ય દાની જગાએ ગુરુ આવે તો ૧મી માત્રા ગુરુની આગલી માત્રા નીચે દવાઈ જાય. પણ આપણે લગાલમાં જોઈએ છે કે એટલાથી મેઢ તૂટતો નથી. માત્ર ઉચ્ચાર ઉત્કટ થાય છે. ગાગાલનો ઉચ્ચાર પણ ઉત્કટ છે. તાલથી સ્વતંત્ર રીતે વિચારતાં પણ બે ગુરુ પછી એક લઘુ આવતાં ઉચ્ચાર ઘણો જ ઉત્કટ બને છે. એવી અસર કરવા એ પર્યાયનો ઉપયોગ કરી શકાય. પણ એ ઉત્કટ હોવા છતાં દાદાલ કે ગાગાલનાં આવર્તનોનો છંદ બનાવવામાં કશો પ્રત્યવાય નથી.

૧	૩	૫	૬	૮	૧૦
દા	દા	લ	દા	દા	લ
૨	૪		૭	૯	

દાદાલ સંધિને સ્વતંત્ર સંધિ લેતાં જણાય છે કે તેમાં ગૌણ પ્રધાન તાલની એવી વ્યવસ્થા છે કે તેના આવર્તનમાં વચ્ચેને છુલ્લી અવાધિત માત્રા મઢી રહે છે. માટે જ દાદાલ કે ગાગાલનાં આવર્તનોના છંદો મઢી રહે છે. હવે દાદાલનાં આવર્તનોમાં બીજા પર્યાયો મળતાં મેઢને શી અસર થાય તે જોઈએ.

૧	૩	૫	૬	૮	૯
દા	દા	લ	દા	લ	દા
૨	૪		૭		૧૦

પહેલાંની પેઠે જ ૧લી ૬ઠ્ઠી ગૌણ તાલ માટે અને ૩જી ૮મી પ્રધાન તાલ માટે ઉપલભ્ય છે. અર્થાત્ મેઢ પૂરેપૂરો સચવાઈ રહે છે. પણ દાદાલ સાથે લદાદાનો મેઢ એટલો સારો મળતો નથી.

૧	૩	૫	૬	૭	૯
દા	દા	લ	લ	દા	દા
૨	૪		૮		૧૦

અહીં ગૌણ તાલ માટે ૧લી ૬ઠ્ઠી ઉપલભ્ય છે પણ પ્રધાન તાલ માટે ૮મી ઉપલભ્ય નથી. એટલે મેઢ વગડે છે. એટલે દાદાલના પ્રવાહમાં લદાદાને અનિષ્ટ જ ગણવો જોઈએ. દાદાલના પ્રવાહવદ્ધ કોઈ છંદમાં મેં લદાદા પર્યાય જોયો નથી. લદાદાના પ્રવાહવાળો કોઈ જાતિછંદ નથી એટલે એની સાથે મેઢનો પ્રશ્ન રહેતો નથી, પણ તેમ છતાં ઉપરની રીતે ગણતરી કરી જોતાં

જગાશે કે લદાદાના પ્રવાહમાં દાલદા મળતાં ગૌણ તાલ માટે માત્રા અનુપ-
લભ્ય બને છે, અને લદાદા સાથે દાદાલ મળતાં ગૌણ અને પ્રધાન બન્ને તાલો
માટે માત્રા અનુપલભ્ય બને છે. આ બધાં પરિણામો નીચે પ્રમાણે સંગૃહીત કરી
શકાય.

દાલદાના પ્રવાહમાં લદાદાનો સંપૂર્ણ મેઝ વેસે પણ દાદાલ આવતાં
ગૌણ તાલની માત્રા દબાય અને રચના ઉત્કટ બને.

દાદાલના પ્રવાહમાં દાલદાનો સંપૂર્ણ મેઝ વેસે પણ લદાદા આવતાં
પ્રધાન તાલની માત્રા દબાય એટલે એને અનિષ્ટ ગણવો જોઈએ.

લદાદાના પ્રવાહમાં દાલદા આવતાં ગૌણ તાલની માત્રા દબાય છે, અને
દાદાલ આવતાં ગૌણપ્રધાન બન્નેની માત્રાઓ દબાય છે, એટલે કે મેઝ તૂટે છે.

બધાં પરિણામોને એક નજરે જોતાં જગાશે કે ત્રિકલ સંબંધી આપણે જે
એક સમીકરણ કર્યું કે દાલ = લદા એ જ અહીં પ્રવર્તે છે. દાલદામાં દાલ
છે તે લદા બની શકે છે. એટલે દાલદા સાથે લદાદાનો મેઝ વેસે છે. તે જ
પ્રમાણે દાદાલમાં પણ દાલ છે તેથી તેની સાથે દાલદાનો મેઝ વેસે છે.
લદાદામાં દાલ છે નહીં તેથી તેની સાથે કશાનો સંપૂર્ણ મેઝ વેસતો નથી.
અને આ રીતે દાલદાના મેઝની વિસ્તાર જોતાં દાલદાનું આપણે દાલ + દા એવું
પૃથક્કરણ કર્યું તે વિવ્રપ્રતિવિવ ન્યાયે સમર્પિત થાય છે. અને તેથી દાલદાને
જાતિ છંદોનો પ્રકૃતિમૂત સંધિ માનવામાં કશો વાંધો આવતો નથી.

પણ અહીં ઉમેરવું જોઈએ કે અહીં દાલદા, લદાદા અને દાદાલ સંધિઓ
વિશે જે કંઈ કહ્યું છે તે પિંગલનો ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ કહ્યું છે. આપણે દાલદા
બોલતે પ્રધાન લઈ તેના તાલોને મૂળભૂત ગણી ઉપર પ્રમાણે પરિણામો જોયાં.
પણ સંગીતનો દૃષ્ટિએ ત્રણેય સંધિઓને સ્વતંત્ર લઈ શકાય, અને સંગીતની
દૃષ્ટિએ ગમે ત્યાં તાલ મૂકી શ્રેણી રચવામાં કશો દોષ આવે નહીં. પણ એટલું
કહેવું જોઈએ કે સંધિનું જે કોઈ સ્વરૂપ લઈએ, અને તેમાં જે કોઈ તાલવ્યવસ્થા
સ્વાકારોણે તેને પછો વઢગો રહીને જ આછી રચનામાં તાલવ્યવસ્થા
કરવી જોઈએ એટલું પિંગલ માટે આવશ્યક છે. સામાન્ય રીતે દાલદા કે લદાદા

દાદાલ એમ તાલ મૂકી શ્રેણી કરતાં કશો વાંધો આવશે નહીં, કારણ કે પહેલો માત્રા એ જ મુદ્દત તાલ મૂકીએ તો ત્રણેય સંધિઓને અવકાશ મળશે જ કારણ કે સંધિની પહેલો માત્રા હમેશાં સ્વલ્પ હોય જ. પહેલી સિવાયની માત્રા લીધો હોય ત્યારે જ જોવાનું કે તાલની માત્રા ઉપલબ્ધ છે કે નહીં. અને વધારે જાણવટથી છંદનો અસર પારખવી હોય તો ગૌણતાલની માત્રાનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. પણ તે સાથે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પિંગલે પોતાનો પદપાત આપણે પ્રકૃતિમૂલ ગણ્યો છે તે દાલદા સંધિ તરફ બતાવ્યો છે.

હવે સપ્તકલ રચનાઓ લઈએ. એ ૧૪ માત્રાના દીપચંદી તાલમાંથી નિષ્પન્ન થઈ છે. બધે દીપચંદી તાલ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

હોરી-દીપચંદી : ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪

તાલના અર્ધમાં સાત માત્રાઓ આવે અને તેમાં પહેલાં સંધમાં દાલ આવે છે. અને બીજા સંધમાં દાદા આવે છે. અર્થાત્ દાલદાદા એમ સંધિ નિષ્પન્ન થયો. આ સંધિની શ્રેણીમાંથી નીચેના સંધિઓ નિષ્પન્ન થાય

દાલદાદાદાલદાદાદાલદાદાદાલદાદા

પહેલા અક્ષરથી સંધિ લેતાં દાલદાદા, બીજાથી લેતાં લદાદાદા, ત્રીજાથી લેતાં દાદાદાલ અને ચોથાથી લેતાં દાદાલદા અને એ પ્રમાણે જ શ્રેણીના તાલો દરેક સંધિમાં ઝટકી આવે. અહીં પ્રથમ સંધિ દાલદાદા મળે છે, પણ તેના કરતાં વધારે પ્રસિદ્ધ અને પરિચિત સંધિ દાદાલદા છે જે હરિગીતમાં આવે છે.

હરિગીત : દાદાલદા દાદાલદા દાદાલદા દાદાલદા

અંત્ય ગુરુ પંક્તિનો અંત બતાવવા આવે છે. એ સાથે દાદાલદાનાં પૂરાં ચાર આવર્તનો છે. દલપતરામ આ છંદમાં ૧૪મી કે ૧૬મી માત્રાએ રૂતિ કહે છે. અલબત્ત યતિ એ છંદનું અંગ નથી, પણ તેનાં બે વૈકલ્પિક સ્થાનો કેમ થયાં તે જોવા જેવું છે. ૧૪ માત્રાએ તો સંધિનાં બે આવર્તનો થઈ રહે એટલે યતિ આવી શકે એ દેખાતું છે. પણ સોઢે આવે છે ત્યાં સુધી રીતે ઉત્પાદનિકા જ

જરા જુદી થાય છે એમ કહેવું જોઈએ. દાદાલદાને બદલે ત્યાં પહેલો નિસ્તાલ
 લા જુદો કરી પછી દાલદાદાનાં બે આવર્તનોએ યતિ આવે છે એવો એનો અર્થ
 છે. આ પ્રમાણે :

દા દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા દાલગા

એક એવો મત છે કે પ્રથમ માત્રા ઉપર તાલ આવે એ રીતે જ સંધિ નક્કી
 કરવો. હું એવો કોઈ સિદ્ધાન્ત કરવાના મતનો નથી. સંધિનું સ્વરૂપ પઠન
 ઉપરથી જ દરેક પ્રસંગે નક્કી કરી લેવું એમ હું માનું છું. અત્યાર સુધી
 આપણે સંધિઓની એ રીતે જ વ્યવસ્થા કરી છે અને આઠમાત્રા ઉપર તાલ
 ન હોય એવા સંધિઓ સ્વીકાર્યા છે. આ પણ તેવો પ્રસંગ છે.

અર્વાચીન યુગમાં હરિગીતનાં ઠીક ઠીક નવાં રૂપો યોજાયાં છે. સૌથી
 પહેલાં નરમંદાશંકરે પંક્તિમાં આવતો પ્રથમ નિસ્તાલ લા-કાઢીને જ રચના શરૂ
 કરી, જેને આપણે છઠ્ઠીસી રચના કહી શકીએ.

છઠ્ઠીસો હરિગીત : દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા દાલગા

છઠ્ઠીસી અને અઠાવીસી રચનાઓના મિશ્રણને નરસિંહરાવે વિષમ હરિગીત કહી.
 નરસિંહરાવે એથી આગળ જઈને લંડ હરિગીતની રચના કરી. તેના સામાન્ય
 રૂપની ઉત્પાદનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

લંડ હરિગીત :	દાલદાદા	દાલગા
	દાલદાદા	દાલગા
	દાલદાદા	દાલગા
	લા દાલદાદા	દાલગા

અહીં સંધિ પ્રથમ માત્રાના તાલવાળો દાલદાદા છે અને દરેક પંક્તિમાં તેનાં
 બે આવર્તનો છે, પણ ત્રીજા સંધિની અંત્ય બે માત્રાઓ લંડિત થઈ છે, જે
 ત્યાં ચિલ્લવનયો પુરાય છે, પણ ત્રીજી પંક્તિ ઉપસંહારાર્થે લાંબી થાય છે તેમાં
 પ્રથમ નિસ્તાલ લા આવે છે, જે આગળો ઇટલે ત્રીજો પંક્તિના સંધિ સાથે
 મળીને આઠો સંધિ બની રહે છે. તેમજ પોતે ત્રીજી પણ વધારે વૈચિત્ર્યમય
 રચનાઓ કરી છે. સદ્ગત બાબુરાવ, કવિ ન્હાનાલાલ તથા સ્થાવરદારે પણ
 આ જ સંધિનાં જુદોજુદો સંરૂપાનાં આવર્તનોવાળો પંક્તિઓની મિશ્રમિશ્ર રચનાઓ
 કરી છે, જેની વિગત આપવાની મને જરૂર જણાતી નથી.

આ પછી આપણે આનાથી અર્ધ સંધિસંખ્યાવાળો ઉધોર લઈએ. આઠમા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ દલપતરામના લક્ષણ ઉપરથી તેની નીચે પ્રમાણે ઉત્થાપનિકા થાય :

ઉધોર : દાદાદાલ દાદાગાલ

અહીં દલપતરામ આ સપ્તકલનાં દરેક દા ઉપર એક એમ ત્રણ તાલો નાંખે છે :
 દા દા દા લ એ રીતે. એ દેખાતું જ અનુપપન્ન છે. દાલદાદાની ષેળીમાંથી આપણે આ સંધિ નિષ્પન્ન કરતાં તેમાં દાદાદાલ એ પ્રમાણે તાલ નાંખેલો, અને એને જ સાચો ગગવો જોઈએ. દલપતરામે જ ઉધોરથી અરવા કંતામાં દા દા દા લ એમ તાલ નાંખેલો છે. મેં આગળ પદ્ધતીને અંગે કહેલું કે દલપતરામ કોઈ વાર ગુરુના સંભવમાત્રથી ગુરુના ભારને સતાલ ગણવા પ્રેરાય છે, તેવું અહીં થયેલું છે (ગત. પૃ. ૩૭૭).

હવે સપ્તકલની લગાત્મક રચનાઓ જોઈ જઈએ.

સૌથી પહેલાં પ્રિય લલગાલગા પંચાક્ષરી આવે છે. પછી

તોમર : લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ

અહીં સપ્તકલનાં બે આવર્તનો છે, તેમાં બીજા સંધિનો અંત્ય ગુરુ સંહિત થયેલો છે. તેની માત્રાઓ ઉપાન્ત્ય ગાની પ્લુતિથી પુરવાની છે. પછી

સંજુકતા : લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા

હંસ : લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા

હંસમાં ત્રણ આવર્તનો થાય છે, ચોથા આવર્તનનો ગાળો વિરામાત્મક રહે છે.

૧૪ રૂપમાળી છંદ — અક્ષર ૧૭

રાસ જો જિભ ગોલથો વકવા કયં વહુ થાય,
 રાણિ જો શુભ રૂપમાલિ ચિતે ન ભૂપતિ વ્હાય;
 બોલવો મુલ્લ બોલ તે કરિ તોલવંત વિચાર,
 કાઢવો નહિ આકરો અગવુદ્ધિ એક ઉચાર.

૧૧૭

દ. પિ. પૃ. ૫૪-૫૫

उत्थापनिका : गालगालल गालगालल गालगालल गाल

अही गालगाललनां त्रण आवतनो छे, अने चोथुं आवतन खंडित बई गाल रूप बने छे.

आ रूप प्लुतिओधी पुराई पूरं सप्तकल बने छे, पण तेम करवानी पद्धतिओ बे छे, एक तो अंते आवता लवुने ज पांच मात्रानो प्लुत करवो ए. पण ते करतां बधारे परिचित पद्धति उपान्त्य गुरुने त्रण मात्रानो करी अंत्य लवुने चार मात्रानो प्लुत करवानी छे. ढाळ नामे प्रसिद्ध सप्तकल देशोमां अंत्य खंडित संधि धनो चार गाल रूपे आवे छे अने तयारे में कही ते बीजो रीते ए प्लुतिबद्ध थाय छे. 'कादंबरी'मांथी चार पंक्ति लई स्फुट करं :

ढाळ

गूड कोटर पत्र छायां जोई वसमुं ठाम.
शुक समूह अनेक आवो करि तिहां विश्राम.
पत्र विद्वंशां पांखडी करि पंखी दरसी पान
दिवस रजनो तिहां रहि छि जाणो उत्तम स्यान.

कादंबरी, कडवुं ४

आ अलबत सप्तकलनी देशी छे, पण तेमां संधिओ अगीशुद्ध छे. तेनी उत्थापनिका

दालदादा दालदादा दालदादा गाल

एम धाय छे अने पठनमानमां अंत्य संधि गाल, गा ७ ल ७ - आ प्रमाणे उच्चाराय छे. रूपमाळो आ देशी साथे सरस्वावतां ए देशानुं ज लगात्मक रूप जगाशे. प्लुतिनी मात्रा बे रीते पूरतां नीचे प्रमाणे धाय

१. गा ल गा ल ल गा ल गा ल ल गा ल गा ल ल गाल - -
२. गा ल गा ल ल गा ल गा ल ल गा ल गा ल ल गा ७ ल ७ -

आ पछी चर्चरी के विवृधप्रिया लईए.

११ चर्चरी अथवा विवृधप्रिया छंद - अक्षर १८

रास जो जिम राखश, जन भाखश न मुख भलुं;
चर्चरी चितमां यशे, बलि कष्ट कारण केटलुं;

ક્લેશથી લવલેશ જો કદિ ક્રોધ અંતર ઝપજે,

નેણમાં વઢિ વેણમાં પળ શાંતિ સરજન તો સજે.

૨૦૫

દ. પિ. પૃ. ૫૭

ઉત્થાપનિકા : ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલગા

અંત્યસંધિમાં વે માત્રા સંહિત થઈ છે એ દેખીતું છે. દલપતરામે બાર માત્રાએ અલ્પવિરામ કરેલું છે તે યતિ દશવિ છે, એટલે જાતિઓમાં હોય છે તેવી શબ્દાન્તસૂચક યતિ ત્યાં છે, જે છંદનું અંગ નથી. રોઝાની પેઠે સંધિની અંદર યતિ આવ્યાનું આ પણ દૃષ્ટાન્ત છે. આને મઠતી પણ વેશી હોય છે, જેમાં અંતે ગાલગા આવે છે, પણ તે અહીં મૂકવાની જાણ જરૂર નથી.

આ પછી જૂલના લઈએ. જૂલના જાતિ પંચકલ છે, પણ આ લગાત્મક જૂલના સપ્તકલ છે.

૧૦૧ જૂલના છંદ — અક્ષર ૧૯

સજ જોભરે સલુળો સદા શુભ વાક્યમાહિ મિઠાશ,

જૂલતું જ વાઙ્ક જૂલનાતળું હર્ષિ હોય હુલ્લાસ;

નર નારિ ધારિ વિચારિને વઢિ સારિ સારિ કહેજ;

સુણિ રંક ને વઢિ રાય તે દિલ રાજિ રાજિ રહે જ. ૨૦૭

દ. પિ. પૃ. ૫૭-૫૮

ઉત્થાપનિકા : લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા લલગાલ

આનો અંત્ય સંધિ રૂપમાઢો જેવો છે અને તેની પેઠે વે રીતે તેનું પઠન થાય. પ્લુતિની માત્રાઓ પૂરતાં વજ્રેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

૧. લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ —

૨. લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ લ

પહેલો પદ્ધતિમાં સપ્તકલની માત્રાઓ પૂરી કરવા અંત્ય લ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત વને છે, બીજીમાં ઉપાંત્ય ગા ત્રણ માત્રાનો પ્લુત વનતાં અંત્ય લ ગુરુ વને છે એટલો રૂપમાઢો કરતાં આમાં ભેદ છે. પણ આ બધી રચનાઓમાં છૂટતી માત્રાઓ છેલ્લા સપ્તકલના અંત્ય ગાલમાં કોઈ બીજી રીતે પણ વહેંચીને પ્લુતિરોજના કરી શકાય. આ પછી ગીતક કે મુનિશેતર લઈએ.

૧૦૪ ગીતક અથવા મુનિશેતર છંદ — અક્ષર ૨૦

સજિ જો ભરો સઠગાવ વડુક તાકિ તોડ નિશાન તું
 શુભ એ કઠા મુનિશેતરે શિશવેલિ તે જ સમાન તું;
 કરિ કાત્રિ ધર્મનું કર્મ તે પરમાર્થ પૂર્ણ તું પામશે,
 દઢ દુષ્ટને સુખ દીનને દઈ જે થકી જશ જામશે. ૨૧૧
 દ. પિ. પૃ. ૫૮

ઉત્થાપનિકા: લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા

પૂરાં ચાર આવર્તનો થઈ રહે છે. વિશેષ કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી.

હવે સપ્તકલના ચાર પર્યાયોના અંદરઅંદરના સંબંધો જોઈએ. આ સંબંધમાં સૌથી પહેલું એ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે જો કે આ સંધિમાં બે તાલ નાંખવાની પરંપરા છે પણ વર્ષેએ આપેલા તાલનું સ્વરૂપ જોતાં દાલદાદા એમ એક જ મુખ્ય તાલ છે, લ પછી આવતા દા ઉપરનો તાલ ગૌણ છે, અને ગૌણ તાલ સામાન્ય રીતે આપણે પિગલમાં લેતા નથી. સદ્ગત કે. હ. ધ્રુવે ત્રણ સપ્તકલ સંધિઓ આપેલા છે. તેમાં એક પ્રધાન તાલ જ બતાવેલો છે. વાહવાવા વાવાહવા અને વાવાવાહ અને આ તાલ પરસ્પર ઉપપત્તિવાળા છે. આ રીતે:

દા લ દા દા લ લ દા દા લ લ દા દા લ લ દા દા

ત્રીજા અક્ષરથી સંધિ લેતાં દાદાદાલ મળે છે, ચોથાથી લેતાં દાદાલદા મળે છે. લદાદાદાનાં સ્વતંત્ર આવર્તનોની કોઈ જાતિરચના મળતી નથી એટલે ધ્રુવે આ સંધિ આપ્યો નથી એમ જણાય છે. અંતે એક જ તાલ નાંખવાથી પણ સંધિનાં આવર્તનોમાં સંવાદને કશી હાનિ થવાની નથી કારણ કે સંધિનું સ્વરૂપ એક વાજુ પ્રધાન તાલથી તેમ વીજી વાજુ લના નિયત સ્થાનથી અસંદિગ્ધ રીતે નિયત થઈ જાય છે. છતાં પરંપરાથી બે તાલ ચાલ્યા આવે છે તો તેને સ્વીકારવામાં પણ કશો દોષ નથી. અને આ બધા પર્યાયોના પરસ્પર મેળો જોવા એ આવશ્યક પણ છે.

હર કોઈ એક સંધિના આવર્તનપ્રવાહથી નિષ્પન્ન થતા સંવાદમાં વીજો કોઈ સંધિ આવી જાય તો તેનો શી અસર થાય એ હવે આપણે જોઈએ. એ જોવા માટે આપણે ગૌણ તાલનું સ્થાન ધ્યાનમાં લેવું પડે છે તે આપણે જાણીએ

છીએ. આપણે સૌથી પહેલાં હરિગોતનો સંધિ દાદાલદા લઈએ. એમાં સંધિની ત્રીજી અને છઠ્ઠી માત્રા પર તાલ પડે છે. આના પ્રવાહમાં જો દાલદાદા આવે તો તેથી તાલમાત્રાના સ્થાનમાં કાંઈ વિક્ષેપ આવતો નથી કેમ કે દાલદાદામાં ત્રીજી માત્રા અને છઠ્ઠી માત્રા વચ્ચે ખુલ્લી છે, અને તેથી વચ્ચે તાલને પોતાની માત્રા મઢી રહે છે, આ પ્રમાણે : દાલદાદા. પણ લદાદાદા સંધિમાં ત્રીજી માત્રા દટાયેલી છે, જો કે છઠ્ઠી ઉપલબ્ધ છે, પણ એટલાથી સંવાદનો નિર્વાહ થતો નથી. પઠન કરી જોતાં જણાશે કે દાદાલદાનાં આવર્તનોમાં લદાદાદાથી વિક્ષેપ થાય છે. માત્ર સંધિઓને મૂકીને વાંચતાં પણ એ વિક્ષેપ જણાઈ આવશે. આપણે વચ્ચેના દાલદા લઈ જોઈએ :

દાદાલદા દાલદાદા લદાદાદા દાલદાદા

પઠનમાં ક્યાંઈ વિક્ષેપ આવતો નથી. પણ

દાદાલદા લદાલદા લદાદાદા લાલદાદા

લદાદાદા આગળ મેઢ તૂટે છે. આમ દાલદા બનાવી જોતાં પણ એમ જ જણાશે.

નરદેવ મીમંસકી સુતા મહાભારત મહિ કથી જે

‘મહાભારત’ આગળ મેઢ તૂટે છે. તે જ પ્રમાણે એ પ્રવાહમાં દાદાલદા પણ નહીં આવી શકે કારણ કે એમાં છઠ્ઠી માત્રા અનુપલબ્ધ છે. અર્થાત્ દાદાલદાને માત્ર એક જ સંધિ દાલદાદા અનુકૂળ પડે. આપણે કહી શકીએ કે અહીં પણ દાલ અને લદાનું સમીકરણ સાચું પડે. હવે આપણે દાલદાદા એ સંધિના પ્રવાહનો વિચાર કરીએ. આમાં લદાદાદા સરલતાથી મળશે. દાલદાદામાં તાલ ૧લી અને ૪થી માત્રાએ આવે છે. એ વચ્ચે માત્રાઓ લદાદાદામાં ઉપલબ્ધ છે. આપણે અહીં પણ દાલ અને લદાનું સમીકરણ જોઈએ છીએ. પણ દાદાલદા નહીં આવી શકે કારણ કે એમાં ૧લી ઉપલબ્ધ છે પણ ૪થી દટાયેલી છે. એટલે અહીં પણ એક સંધિને વાંચી એક જ સંધિ સંવાદી નીકળે અને બાકીના બે વિસંવાદી નીકળે.

તે પછી લદાદા લેવાની જરૂર નથી કારણ કે એનાં આવર્તનની કોઈ જાતિરચના નથી, જોકે આગળ જોઈશું કે પદોમાં એનાં આવર્તનોવાળી

પુષ્કળ રચનાઓ આવે છે. પણ ઉપરની પદ્ધતિએ એનો પણ વિચાર કરી જોઈએ. આમાં ૨જો અને ૬ટ્ટો માત્રાએ તાલ છે. આની સાથે ત્રણમાંથી એક પણ સંધિ સંવાદી નહીં થઈ શકે કારણ કે એ ત્રણેય સંધિ ઘાથી શરૂ થાય છે જેમાં બીજો માત્રા દટાયેલો છે. તેમાંથી દા અંતવાળા બે સંધિઓ એટલે દાદા-લદા અને દાલદાદામાં છટ્ટો માત્રા ઉપલબ્ધ છે, પણ દાદાદાલમાં તો ૨જી અને ૬ટ્ટો બન્ને દટાયેલી છે. પણ સપ્તકલોમાં આપણે જોયું તેમ બન્ને તાલોને પોતાની માત્રા મળી શકે તો જ સંવાદ સચવાય છે, એક પણ તાલની માત્રા લુપ્ત થતાં સંવાદ રહેતો નથી એટલે લદાદાદા સાથે કોઈ બીજો સંધિ સંવાદી થઈ શકતો નથી.

હવે ચાકી રહ્યો દાદાદાલ. આમાં ૧લી અને ૫મી માત્રાએ તાલો છે. દાદાલદામાં પણ ૧લી અને ૫મી માત્રા ઉપલબ્ધ છે, એટલે એ સંધિ દાદાદાલના પ્રવાહમાં આવી શકે. દાલદાદા અને લદાદાદા બન્નેમાં પાંચમી માત્રા ઉપલબ્ધ નથી એટલે એ બે સંધિઓ ન આવી શકે. અહીં પણ દાલનું લદા એ સમીકરણથી જ સંવાદી સંધિ મળે છે. આ પ્રમાણે સંવાદી કે વિસંવાદી સંધિઓ દાલ લદાના સમીકરણથી જ શક્ય બને છે. લદાદાદામાં દાલ કે લદા એકેય નથી એટલે ત્યાં સંવાદી સંધિ મળી શક્યો નહીં. અલબત્ત એમાં લદા છે, પણ સમીકરણમાં પહેલી માત્રાએ તાલવાળો લદા કે દાલ સંધિ છે, લદાને સમાન રૂપ અશક્ય છે.

આગળ દાલદામાં જોયું તે રીતે આ સપ્તકલોની ઉપપત્તિ વિચારી જોઈએ. આપણી પાસે પ્રથમ માત્રાએ તાલવાળો દાદા સંધિ છે, અને તેથી જ પ્રથમ માત્રાએ તાલવાળો દાલ સંધિ છે. આ બન્ને જોડતાં દાલદાદા અને દાદાદાલ એમ બે રૂપો મળે. એ બન્નેમાં આપણે ઉપર સ્વીકારેલા તાલો યથા-સ્થાને ઊતરેલા છે. એ રીતે આને એ બે સંધિઓનો બનેલો એક સંશિલ્પિત સંધિ કહી શકીએ. સંશ્લેષની ઉપપત્તિ એવી પણ આગળ ચાલે છે.

દાલના પર્યાયો અને દાદાના પર્યાયો ઉપરના સંધિમાં મૂકતાં જે જે રૂપો મળે છે તે સઘળાં સપ્તકલ સાથે સંવાદી થાય છે. આપણે કરી જોઈએ.

दालदादामां दादा कायम राखी दालना पर्यायो गाल, लगाल,
ललल मूकी शकाशे : जेम के गालदादा, लगादादा, लललदादा ए बधां संवादी
रूपो छे. तेवी ज रीते दाल गालल, दालललगा, दाल गागा, दाललललल
ए पण संवादी छे. पण दादामांवा आपणे लगाल निष्पन्न करी शकता नथी,
तो दादानो जगाए लगाल मूकतां निष्पन्न थतुं रूप संवादी नहीं बने. दाल-
लगाल ए दालदादा साथे संवादी नथी. — दालदादा दालललगाल एम भेगुं
बोली शकाशे नहीं. तैम ज दाल लगाल ए प्रमाणे ताल नांखीने पंक्ति
रची शकाशे नहीं. एक दृष्टान्त बनावीने मूकुं.

देव समस्तनी समाना सर्व सदस्य आविया छे.

दाल लगाल दा लगाल दाल लगाल दालगा गा

दादागाल के दादादाल, दालदादा साथे संवादी थई शकतुं नथी कारण के
अहीं दालनो जगाए दादा आवे छे, ते एनो पर्याय नथी. तैम ज दादानी जगाए
आवतो दाल पण एनो पर्याय नथी.

बीजी रीते ए ज संधिसंश्लेष दादादाल तरीके पण मूकी शकाशे.
अने त्यां पण दरेक बीजभूत संधिना स्वीकार्य पर्यायो आवी शकाशे, अस्वीकार्य
नहीं आवी शके. दादाने स्थिर राखी दालना पर्यायो आवी शकाशे जेम के
दादालगा दादागाल दादाललल. तैम ज दालने स्थिर राखी दादाना पर्यायो
मूकी शकाशे. जेम के गालल दाल, गागा दाल, ललगा दाल, लललल दाल. पण
दादानी जगाए लगाल नहीं मूकी शकाय. मात्र संधिओनुं पठन पण संवादी
नहीं लागे. आपणे मूकी जोईए.

दादा गाल लगाल दाल

ए प्रकारनी पंक्तिओ रची जोतां ए बधारे स्फुट थशे.

सवार सांज उपास्य देव

विशे ज ध्यान अवश्य मेव

शोभतुं नयी. ए उधोर जेवुं जरा पण जणाशे नहीं. उधोर प्रमाणे तालनी मात्रा उपलभ्य होवा छतां ए उधोर बनती नयी. एनुं पठन खटके छे. पछी एवुं खटकातुं ज पठन जोईतुं होय तो उधोरथी अन्य कोई छंद तरीके एने प्रयोजी सकाय ते जुदो प्रश्न. पण आ पृथक्करण अही साचुं ठरे छे.

उपर लीखेला संश्लिष्ट संधिओ दादादाल अने दालदादा ए बेमांथी एकेयमांथी उपरनी पद्धतिए दादालदा के लदादादा एटले के उपरना विशिष्ट तालवाळा संधिओ निष्पन्न नहीं थई शके एटले ए संधिओने स्वतंत्र लई ए ज पद्धतिए तपासी संवादी पर्यायो शोधोए. एम करतां दादालदामां पर्याय आवी शके एवो मात्र एक ज संधि छे दाल एटले दादालदाना संवादी पर्यायो दालादा, दालगादा, दालललदा एटला ज थई सकशे. तेम ज लदादादा संधिमां पण वचमां आवतो दादा मात्र पर्यायवाळो छे एटले तेना संवादी पर्यायो लगागादा, लगाललदा, लललगादा अने लललललदा एटला ज थई सकशे. दादानी जगांए लगाल मुकतां संधि विसंवादी थई जशे. ललगालदा (ताल ध्यानमां राखवाना छे) संधिनां आवतनोयी रचना थई सकशे नहीं. ललगालदा ललगालदा ए पठन पण विषम लागे छे. तेनी रचना करी जोईए : 'न कराय ए करवू पडे' शोभतुं नयी. ए संवादी होवानो भास थाय छे तेनुं कारण के अजाणतां ज आनुं पठन दादालदा जेवुं थई जाय छे : 'न कराय ए करवू पडे' ए प्रमाणे. बाकी ए लगालवाळो संधि त्यां संवादी बनी सकतो नयी. आम भिन्नभिन्न रीते उपपत्ति जीतां परिणामो बराबर जणाय छे. अर्थात् पृथक्करण साचुं छे.

अने पंचकलमां में जेम छेवटे कह्युं तेम अही पण कह्युं प्राप्त थाय छे के जो के जातिछंदोना प्रयोजन माटे आपणने दादालदा संधि प्रकृतिभूत जणाय छे पण संगीतना प्रयोजनो माटे दादालदा, दालदादा, लदादादा, दादा-दाल बया सरखा ज छे, अने संगीतकार तेमां पोतानी कलाने अनुकूल रीते गमे त्यां ताल नांखी तालविस्तार करी शके.

परिशिष्ट क

जातिछंदोनुं परिशिष्ट : डिंगलना छंदो

गया प्रकरणमां जातिछंदोना मेळनी चर्चा पूरी थाय छे. तेमां में गुजरातीमां परंपराधी चाल्या आवता जातिछंदोने मेळ दशविलो छे. आमां दशविलो मेळ ए प्रकारना सर्व छंदोने लागू पडे छे ए बताववा बे भिन्नभिन्न परंपराना छंदोने हूं टूंकमां जुदां जुदां परिशिष्टमां जोई जवा इच्छूं छूं. तेमांनी एक परंपरा ते डिंगलनी. बीजी ते गजलोनी.

अहीं डिंगलना पिंगलोनी के डिंगल भाषाना स्वरूपनी चर्चा करवानो इरादो नथी. आ प्रकरण माटे एटलुं कहेवूं बस थशे के हिंदीधी भिन्न एक डिंगल भाषा छे, जेमां भाट चारणी कविता करता. अने ए डिंगलना पिंगलने पण डिंगल कहे छे. 'रणपिंगल' भाग ३जामां डिंगलना छंदो आपेला छे अने दृष्टान्तो गुजरातीमां तेम ज डिंगलमां पण आपेलां छे. ए गुजराती दृष्टान्तो मने एटलां सुन्दर नथी लाग्यां एटले एमां घणीखरी जगाए प्रमाण-भूत गणेल डिंगलनो ग्रंथ 'रघुनाथरूपक गीतांरी', तेने ज प्रमाणभूत गणी हूं तेनां ज दृष्टान्तो अहीं आपोश. अलवत्त एम करवामां हूं जातिछंदोनी ज क्रम अनुसरोश. जातिछंदोना मेळ विशेष मारे जे कंई कहेवानुं हतुं ते में सविस्तर आ पहेलांनां प्रकरणोमां कही दीबेलुं छे एटले अहीं हूं मात्र डिंगलनुं दृष्टान्त, ते उपरथी तेनी उत्पापनिका मूको, आगळ कहीं गयेला मेळना सिद्धान्तोथी तेना स्वरूपनो खुलासो करीश, विशेष नहीं. अहीं आपेलां छंदोनां नामो डिंगलनां विशेष नामो छे, ए नामो कौई कौई जातिछंदोमां जुदा अर्थमां आवे छे, तेनाथी तेने भिन्न समजवां. हूं पहेलां षोडशी रचनाओ लउं छूं. प्रथम दुमेल :—

दुमेल

दशरथ नृप भवण हुआ रघुनंदन,
कवसल्या उर दुष्ट निकंदन।
रूप चतुरभुज प्रकटत रीधो,
दरसण निज मातानें दीधो॥

र. ह. गी. पृ. ६०

डिगलनी एक खासियत अहीं ज नोंववी जोईए. ते ए के तेमां घणा छंदोमां आद्य द्वालांमां^१ एटले कडोमां बे के त्रण मात्राओ वधारानी आवे छे. ए आद्य कडोमां ज आवे छे, पछोनी कडोमां आवती नथी. गीतनो ललकार शरू करवा ए वधारानी मात्रा गद्यना बोलाती हवें एम हूं मानूं छुः— जेम जातिछंदोमां आपणे जोयूं के केटलाक रोळाना पठनमां 'एह' एम प्रथम आवी पछी छन्द शरू थतो.

उपरना दुमेलमां पहिला चरणमां बे मात्रा वधारे छे, ते बाद करतां बधां चरणो सोळ मात्रानां, चार चतुष्कलमां छे, अने तेना अंतनुं कोई एक ज प्रकारनुं लगात्मक रूप निश्चित नथी. अंत्य संधि प्रथमनी बे पंक्तिओमां गालल छे, बीजो बेमां गागा छे. आगळ ललगा पण आवे छे. प्रास बब्बे पंक्तिनो छे, ए खास नोंववूं जोईए कारण के मात्र प्रासना फरकथी डिगल कविओ छंदने जुदु नाम आपे छे. आनी उत्थापनिका

दादा दादा दादा दादा^१

दादा दादा दादा दादा^१

१ अने २ चतुष्कलोनी प्रास.

आ पछी हूं पालवणी लउं छूं. दृष्टान्तः

पुलियो नैंह चाप कंथ तोपाणी,

घाम जनक मिलिया रजवाणी ।

हतो कठे पोरस कुल हाणी,

अब तैं सिया दमकर आणि ॥

र. रू. गी. पृ. १६६

दुमेलमां अने पालवणीमां एटलो ज भेद छे के दुमेलमां बब्बे पंक्तिओनो प्रास छे, पालवणीमां चारैय चरणोनो एक ज प्रास छे. आ प्रासना कारणे दुमेलने अवंपालवणी पण कहे छे. आमां पण प्रथम पंक्तिमां बे मात्रा वधारे आवे छे. उत्थापनिकानी जरूर रहेती नथी. आ पालवणीना त्रीजा चरणने प्रासमुक्त राखो १-२-४ चरणोनो सळंग प्रास राखतां शङ्कपत थाय छे.

१. हाला शब्दना सामान्य अर्थ छंद के कडी थाय छे. जुओ 'रूपक' प. ५२, ५९. पण क्यांक दल के चरण पण थाय छे (एजन पृ. ६२). पहिलो अर्थ सामान्य होई हूं ए अर्थमां ए शब्द वापसं छूं. ए शब्द गुजरातीमां रूढ करवा जेवो छे. 'रणपिंगल'मां दवालो शब्द आवे छे. रणपिंगल भाग - ३. डिगल पृ - १.

શબ્દનો અર્થ ડિગલમાં પદ થાય છે. આમાં એક પદમાં એટલે કે ત્રીજા ચરણને અંતે પ્રાસ લુપ્ત છે. માટે તેને શબ્દલુપ્ત કહેલ છે.

શબ્દલુપ્ત

હેરા રોપયા ઉત્તર દિસ ડારણ,
મન નહવે લંકેસુર મારણ ।
ચલે વિચાર કરે લિવમીવર,
ધરે જનમ મરજાદા ધારણ ॥

ર. રૂ. ગી. પૃ. ૧૭૮

આમાં પણ પ્રથમ પંક્તિમાં ત્રણ માત્રા વધારે આવે એમ 'રૂપક' કહે છે. પણ હેરા શબ્દમાંથી ત્રણ માત્રા વાદ કરીને પાઠ થઈ શકે નહીં. એટલે હું આ નિયમ અને પહેલી પંક્તિનો પાઠ ઓટો માનું છું. 'રણપિગલ' પહેલી પંક્તિમાં બે જ માત્રા વધારે કહે છે, અને પાઠ 'હેરા રોપયા ઉત્તર દધ ડારણ' આપે છે. (ડિગલ પૃ. ૬૯, ૭૦) તેમાં આવતું માપ પ્રમાણભૂત ગણવું જોઈએ. તેમાં બે માત્રા વધારેની ગણી રા રો,પિયા ડ, તર દધ ઘગેરે શબ્દોનો ચતુષ્કલોમાં પાઠ થઈ શકે છે. આ ઉપરથી ડિગલ પ્રાસને કેટલું મહત્ત્વ આપે છે તે જણાશે. આ પછી ફીલોલ.

ફીલોલ

મંદોદર ! મોલે મૂલમતી,
જલ આસી વારધ લાંઘજતી ।
જલ આયર વારધ લાંઘજતી
મુંહ મહે મોલે મૂલમતી ॥

ર. રૂ. ગી. પૃ. ૧૬૯

એનું લક્ષણ એવું આપેલું છે કે દરેક પંક્તિમાં ચાર ચતુષ્કલો, છેલ્લું ચતુષ્કલ સગળ એટલે લલગા, ચારેય પંક્તિનો એક સઘળ પ્રાસ, અને ત્રીજી પંક્તિના શબ્દોનો ત્રીજી પંક્તિમાં ઝબલો આવે, અર્થાત્ એમાંના કેટલાક શબ્દો ફરીને આવે. પણ પઠન કરતાં મालૂમ પડશે કે પહેલી બે માત્રા નિસ્તાલ રહે છે, અને પછી તાલ શરૂ થાય છે. ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

દા] | | | |
 દાદા દાદા ગાલલ ગા

અંત્ય ગુરુ, પછીની પંક્તિના નિસ્તાલ દા સાથે જોડાઈ ચતુષ્કલ રહે. ઉપર બતાવ્યો તે ઝબલો ડિગલના છંદોનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. ઘણા છંદોમાં એ આવે છે.

आ पछी उमंग लईए.

उमंग

कटिया श्रुतनाक लिया कर में
रचना कह सुपनखा घरमें ।
नारी इक वीर उभै नर में
तिसडी न लखी सुपनंतर में ॥

र. रू. गी. पृ. १३३

'रूपक' सोळ मात्रा, अंतर्मां गुरु, अने चारेय पंक्तिमां एक ज प्रास एटलुं ज लक्षण आपे छे. पण पठन करी जोतां ईलोलनी पेठे आमां पण पहेलो निस्ताल दा आवे छे तेने जुदो करी उत्पापनिका करवी जोईए. फरक ए छे के ईलोलमां अते गालल गा आवतुं हतुं, आमां अते दादा गा आवे छे.

उत्पापनिका: दा] दादा दादा दादा गा
ते पछी सावक अडल लईए:

सावक अडल

दासरयी लिखमण सुत दशरथ,
दोऊ सुणे सिधारे दसरथ ।
दीह उचाटी कीधे दशरथ
दीधो प्राण पछाडो दशरथ ॥

र. रू. गी. पृ. ११२

आ चार चतुष्कलोनी पंक्तिवाळी षोडशी सादी रचना छे. एनुं विशेष लक्षण मात्र एटलुं ज छे के तैमां एक ज चतुष्कल शब्द चारेय पंक्तिने अते आवबो जोईए. आनो एक बीजो प्रकार पण छे.

निरखे अवासां भर निजर,
नह देखे दशरथ नृप निजर ।
निज देखे नह बंधव निजर,
नर दीठा बिलह्या सह निजर ॥

एजन, पृ. ११३

उपर करतां फरक एटलो ज छे के अही अंत्य चतुष्कलनी एक मात्रा खंडित चई ए त्रिकल नगण बने छे, अने ए त्रिकल शब्द चारेय पंक्तिने अते आवे

છે. એ ત્રિકલનો અંત્ય લઘુ વિલંબાઈ ત્યાં ચતુષ્કલનું કાલમાપ પૂરું થાય. પ્રથમ પંક્તિમાં 'અવાસાં' શબ્દમાં અ ગુરુ ઇષ્ટ છે. ત્યાં કદાચ 'આવાસાં' શબ્દ હશે, અથવા તે પછી આવતો વ વેવડો બોલાઈ અ ગુરુ થતો હશે.

આ પછી સેલાર છંદ લઈએ.

સેલાર

તપસીરો રૂપ ધરે અતતાઈ

અડંગ કુટી ગઈ સીત ઝઠાઈ.

સિવલ પુકારી સાદ સુળીજે

કોજે હો હરિ! બાહર કોજે ॥

ર. રુ. ગી. પૂ. ૧૩૫

આ પછે ચતુષ્કલ ષોડશી રચના છે. દુમેલની પેઠે તેના પહેલા છંદની પહેલી પંક્તિમાં બે માત્રા વધારે આવે છે. બીજી પંક્તિમાં છંદની દૃષ્ટિએ 'અડંગ' ને વદલે 'અડર' પાઠ વધારે સારો છે. છેલ્લા એટલે ચોથા ચરણમાં વિધિ નામનો શબ્દાલંકાર આવે છે. વિધિના સ્વરૂપ વિશે વિશેષ જાણવા મળતું નથી પણ તેની જરૂર પણ જણાતી નથી. 'રણપિંગલ' વિધિ શબ્દ ન વાપરતાં કેવળ શબ્દાલંકાર શબ્દ વાપરે છે (ઢિંગલ પૂ. ૭૪). આ ગીતમાં પછીના છંદોનાં છેલ્લાં ચરણો 'ધીરો રે આવો હું ધીરો।' 'ભાગો રે નમ્ર મારગ ભાગો।' 'દીજો રે પ્રમુનું સુદ દીજો।' અને 'છોડે રે તન સીલ ન છોડે।' એ પ્રમાણે આવે છે એ ઉપરથી એનું સામાન્ય સ્વરૂપ જણાઈ આવશે. આમ આવી સાદી દ્વિશ્વિક્તિથી થતી અસરોને પણ ઢિંગલ મહસ્ત્વ આપી તેનો નવો છંદ બનાવે છે. આ પછી સર્વેયો — ઢિંગલનો સર્વેયો લઈએ.

સર્વેયો

પરહસ્ત પટે, કાર ઝૂંઝ કટે.

ભિદવાંણ મટે, હૃદમાંણ હટે.

રતકુંભ જગાવણ રાણ રટે ॥

ર. રુ. ગી. પૂ. ૧૧૮

ઢિંગલે પ્રાસે પ્રાસે પંક્તિ ગણી છે, પણ છેલ્લી પંક્તિનું સ્વરૂપ જોતાં એને ષોડશી ત્રિપદી ગણવો મને યોગ્ય લાગે છે. ગુજરાતીમાં જે સર્વેયો રચના પ્રસિદ્ધ છે તેથી આ બહુ ભિન્ન છે. આની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

લલગા લલગા' લલગા લલગા ।

લલગા લલગા' લલગા લલગા ।

લલગા લલગા લલગા લલગા ।

મધ્ય યતિ તેમ જ ચરજાન્ત યતિ મઢી કુલ પાંચ યતિસ્થાનોનાં ચતુષ્કલોમાં સઢંગ પ્રાસ. ગુજરાતીમાં જાતિછંદોમાં કોઈ ત્રિપદી રચના નથી, અહીં છે.

આ પછી શ્રવંકો લઈએ: હું મારી રીતે પંક્તિઓ પાઠી લઘુ છું.

શ્રવંકો

પૂછી માં આગલ આવ પ્રમા ।

પિતુ બંધુ ન દિસે અંગ પ્રમા ।

સજ-રાજ ન રંગ ન રંગ નરા, ગન રાજ ન રંગન રાજ સમા । ૧

પુત્ર વર માંશો નૂપ પાસં ।

યહ સો સુત ઓ લિય તિળ પાસં ।

શ્રીરાઘવ લિલમળ લિલમળ રાઘવ રાઘવ લિલમળ વનવાસં ૨

એજન, પૃ. ૧૧૪

ઢિગલ આને ચતુષ્પાદ રચના ગણે છે, મેં ત્રિપાદ ગણી છે. ત્રણેય પાદોમાં એક સઢંગ પ્રાસ આવે. પહેલો બે પંક્તિઓ ચાર ચતુષ્કલોની ષોડશી રચના, ત્રીજો ઓઠનો વત્રોસી રચના, પણ તેમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે શબ્દો ફરી ફરોને આવવા જોઈએ. આ પ્રમાણે શબ્દો ફરી ફરીને આવે એવી ઢિગલમાં ઘણી રચનાઓ છે. ઢિગલમાં ઘણે ભાગે લલકારોને બોલવાના છંદો આવે છે, અને તેમાં માત્ર પુનરુક્તિ પણ પઠનથી અસર કરી શકે છે. મૂઢ પ્રમાણે ત્રીજી પંક્તિને એક ન ગણતાં બે ગણવા જતાં બીજા છંદમાં યતિભંગ થાય, એટલે ત્યાં સઢંગ પંક્તિ જ ઇષ્ટ જણાય છે. પઠન જોતાં આ રચનામાં પણ પહેલો બે માત્રા નિસ્તાલ જાય છે તે દૂર કરીને દાદાનાં આવર્તનો ગણવાં જોઈએ. ઉત્થાપનિકા એ રીતે નીચે પ્રમાણે થાય:—

દા] દાદા દાદા દાદા ગા

દા] દાદા-દાદા દાદા ગા

દા] દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા ગા

ત્રણેય પંક્તિને અંતે એક સઢંગ પ્રાસ.

ઢિંગલ ષોડશી વધારે લાંબી રચનાઓને પણ ષોડશી તરીકે જ નિરૂપે છે, પણ હું મારા ક્રમ પ્રમાણે નિરૂપણ કરીશ. અને હવે મારી દૃષ્ટિએ જે વત્રીસી રચનાઓ છે તેનું નિરૂપણ કરીશ. સૌથી સાદા પ્રથમ ત્રંબકડો લૂં છું :

ત્રંબકડો :

અંગદ મેલિયો સદ દૂત અપંપર, વલ અકલાં મજબૂત વઢાલો ।

વપ સિળગાર ધૂત સ્વલ બંઠો, રચે સમા અદભૂત રઢાલો ॥

ર. રુ. ગી. પ. ૧૭૧

દુમેલમાં જેમ ગીતની પ્રથમ કડીમાં ત્રણ માત્રાઓ વધારે આવે છે તેમ અહીં પણ ત્રણ માત્રા વધારે આવે છે. તે પછી ¹દાદાનાં આઠ આવર્તનો આવે છે. સોઠ માત્રાએ યતિ આવે છે. સાસ ઉત્થાપનિકાની જરૂર રહેતી નથી. 'અંગ' એટલું ગદ્યમાં વોલો પછી ચતુષ્કલબદ્ધ પાઠ કરતાં બરાબર સર્વથી વત્રીસો જણાશે. બીજો પંક્તિમાં 'વપ સિળ' ચતુષ્કલ પછી 'ગાર ધૂત સ્વલ' આવે છે તે દાલગાલદા અષ્ટકલ સંધિ છે, તે કહેવાની જરૂર નથી. ઢિંગલે ઉપરના છંદને ષોડશી રચના ગણી છે, અને હું એને વત્રીસી ગણું છું એટલે, ઢિંગલ પ્રમાણેનો ચતુષ્પાદ છંદ મારી રીતે નિરૂપતાં દ્વિપાદ બને છે. આ પરિણામ બધી વત્રીસી રચનામાં આવશે. આ પછી હું છોટો સાંશોર લૂં છું :

છોટો સાંશોર

એકળ દિન અમર સકલ મિલ આયા, કરી અરજ સાંમલ કરતાર !

રાજ વિના મારું કુળ રાવળ, ભૂરો કવળ ઉતારું ભાર । ૧

હિલા સક્ષત મંડિયો અમુરાંણોં, સંકટ જીરો અકથ સહાં ।

દીનાનાથ ! તૂસ વિન દુસ્તરી, કિળનં જાય પુકાર કહાં ॥ ૨ ॥

ર. રુ. ગી. પ. ૧૮

આમાં પણ કાવ્યના પહેલા છંદમાં બે માત્રાઓ વધારે છે, તે છોડીને છંદનું પઠન કરવાનું છે. 'રૂપક' ત્રણ માત્રાઓ વધારે કહે છે પણ તે ભૂલ છે. છોટો સાંશોર છંદનાં ચરણો વિકલ્પે એકત્રીસ માત્રાનાં અને ત્રીસ માત્રાનાં હોય છે. એકત્રીસ માત્રાનાં હોય ત્યારે આઠમો સંધિ ગાલ આવે, ત્રીસનાં હોય ત્યારે આઠમો સંધિ ગા આવે. પહેલી કડી એકત્રીસ માત્રાની ગાલાન્ત છે, બીજી ત્રીસની ગાન્ત છે. એમ અહીં અંત્ય સંધિની એક અને વિકલ્પે બે માત્રાઓ સંહિત થઈ છે.

સાંળોરના ચાર પ્રકાર ગણાય છે. તેમાંનો પહેલો બેલિયો તે ૩૧સો ગાલાન્ત સર્વયો છે, અને બીજો સોહળો તે ગાન્ત ત્રીસો સર્વયો છે. તેનાં ઉદાહરણોની જરૂર રહેતી નથી. ત્રીજો પ્રકાર જાંગડો છે. એ ૨૮સો ચોપાયો છે. આપણે દૃષ્ટાન્ત લઈએ :

જાંગડો સાળોર

પડિયો મુરજાય સેસ ફલ ઊપર સક્ત રાણ સુત સાંઝી ।

થરકે ભાલ વન ચરાં થાળા, મુલ્લ કુમલાળાં માંઝી ॥

ર. રૂ. ગી. પૂ. ૧૧૧

પ્રથમ પંક્તિમાં બે માત્રા વધારે છે તે પછી ચતુષ્કલો ચાલે છે. સોઢ માત્રાએ યતિ છે, એ કહેવાની જરૂર નથી કારણકે ‘રૂપક’ તો એ યતિખંડને ચરણ જ ગણે છે. અંત્ય ચતુષ્કલમાં બે ગુરુ ઇષ્ટ છે, જો કે ‘રૂપક’ એને લક્ષણ ગણતું નથી. આઠમું ચતુષ્કલ આજું અહીં અનકાર રહે છે. ‘રૂપક’ આ રચનાનું એક લક્ષણ કહે છે કે આમાં ક્યાંક ક્યાંક નગણ લલલ અવશ્ય આવવો જોઈએ. સાંળોરનો ત્રીજો પ્રકાર જુદા સાળોર છે. આપણે ઉદાહરણ લઈએ :

જુદા સાળોર

બ્યાકુલ લલ્લ સેસ વિભીષણ બોલે, કમલાપતસૂં ઝોર કર ।

ધનુષધરણ ધીરજ ઊર ધરજૈ, હિવ કીજૈ ઉપચાર હર ॥ ૧ ॥

એજન, પૂ. ૧૧૨

પ્રથમ કડી કે દ્વાલામાં બે માત્રા વધારે છે, બાકી આ ૨૧સો સર્વયો છે, જેમાં સોઢ માત્રાએ યતિ છે, અને અંત્ય આઠમા સંધિની ત્રણ માત્રા ધ્વનિ થઈ ત્યાં માત્ર એક જ લઘુ રહે છે. એ અંત્ય લઘુ ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે. આ માત્રાખંડન આભાળક જેવું જ છે જેનો અંત્ય ચતુષ્કલ સંધિ એક માત્ર લયો પુરાય છે. અને આભાળકની પેઠે જ એ અંત્ય લના ઉચ્ચારણને મદદ કરવા આગલા સંધિની અંત્ય બે માત્રા પણ બે લઘુરૂપ લે છે. જાતિ છંદોમાં સર્વેયાનું આભાળક જેવું સ્વરૂપ ગુજરાતીમાં આવતું ન હતું, તે અહીં આવે છે. આપણે પ્રથમ આભાળક આપી પછી જુદા સાળોરની ઉત્પાદનિકા મૂકીએ, જેથી વસ્ત્રે સરલાવી શકાય.

આભાળક : દાદા દાદા દાદા દાદા દાલલ લ

જુદા સાળોર : દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાલલ લ

બન્ને જગાએ અંત્ય લઘુ પછોની ચતુષ્કલની ત્રણ માત્રાઓ અનકાર રહેલી છે. 'રૂપક,' સુહદ સાળોરનું સ્વરૂપ આપતાં અંતે બે લઘુ માત્રા કહે છે પણ તેના ઉદાહરણમાં સર્વત્ર ઉપર પ્રમાણે દાલલ લ આવે છે, અને એ જ સ્વરૂપ જણાય છે. આ પછી હું પંચાલો લઉં છું :

પંચાલો

ધરિયો પણ જનકા હસી મન ધારે ધનક પિનાકા ચઢાય ધરે ।

મહપત આય સર્વંવર માહે વસુદા કુમરી તિકો વરે ॥ ૧ ॥

તાત હૂત રૂઢકી પરતિમ્યા, સાંભલ વાત કહૂં સરસાલ ।

તનમન ધાર ભાલ દસરથ તણ, મેં ગલ રાલ દઈ વરમાલ ॥ ૨ ॥

એજન, પૃ. ૭૪

આમાં છોટા સાળોરની પેઠે ત્રીસો અને એકત્રીસો સર્વયો વિકલ્પે આવી શકે છે, ત્રીસા સર્વયાની પંક્તિ ગાન્ત હોય, એકત્રીસાની ગાલાન્ત હોય. 'રૂપક' સાળોરથી આનો ભેદ બતાવે છે કે સાળોરમાં લઘુ ગુરુ ભેદ છે આમાં નથી, પણ સાળોરમાં પણ એ ભેદ માત્ર અંત્ય સંધિ સંબંધી હતો, અને એ તો અહીં પણ સચવાયો છે. મારા પોતાના પ્રયોજન માટે મને આટલું નિરૂપણ પૂરતું લાગે છે. આ પછી સિંહચલો લઈએ :

સિંહચલો

પરગત હમ ભ્રાત ચહૂં પરણીજે, માણ કિતા ચા મારિયા ।

ઢાંગાં હૂત સજોડા ઢેરાં પાછા વીંદ પઘારિયા ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ. ૮૬

પહેલી પંક્તિમાં બે માત્રા બધારે છે, તે વાદ કરી આનો મેઢ વિચારવાનો છે. આ કૃતિ પ્લવંગમની પેઠે છેલ્લા બે સંધિઓ સંહિત થઈને બનેલી છે, અને પ્લવંગમની પેઠે જ તેને અંતે પ્લુતિવદ્ધ ગાલગા આવે છે જેમાં પ્લુતિની માત્રા પૂરતાં તે અષ્ટકલ બની રહે છે. સુહદ સાળોર જેમ સંહિત માત્રાની પદ્ધતિએ આમાણકને મળતો છે તેમ આ સિંહચલો પ્લવંગમને મળતો છે. બન્નેને સરસાવી શકાય માટે બન્નેની ઉત્પાપનિકાઓ સાથે સાથે મૂકું છું :

પ્લવંગમ : દાદા દાદા દાલ'લ દાદા ગાલગા

સિંહચલો : દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલગા

બન્ને જગાએ ગાલગા ઉચ્ચારણમાં ગાલગા — થઈને અથવા પ્લવંગમને અંગે બતાવેલો છે તેથી કોઈ બોજો રોતે પ્લુતિ સાથે અષ્ટકલ બને છે. પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી જાતિછંદોમાં આને મળતી કોઈ રચના નથી.

આ પછી આને મઢતી રચના લહ્વાલ લઈએ:

લહ્વાલ

સુત આત કટે સક ઘોટ વધે ધક,

વીસ મુજાણ વિચારિયો જી ।

નિરવીજાં વાનર નેમ ગમુવ્રર,

ધેલ્લ હસોં મન ધારિયો જી ॥ ૧

एजन, पृ. २१३

પહેલો વે માત્રા નિસ્તાલ રહી પછો ગાલલનાં છ આવર્તનો આવી છેલ્લે ગાલગાજી આવે છે. ગાલગાનાં આવર્તનોમાં ક્યાંક ગાગા પણ આવી જાય છે. આ અંતે આવતા ગાલગાજીને લાંધે ત્યાં ગા - $\frac{\text{ગી}}{\text{ગા}}$ - એમ અષ્ટકલ ઉપર વીજી ચાર માત્રાનું ચતુષ્કલ મૂકી રચના કરી જોવાનો પ્રથમ વિચાર આવે પણ આનું પઠન જોતાં હું આને સંખ્યામેળમાં મૂકવા ઇચ્છું છું એટલે એ પ્રકારમાં આનો ધરી વિચાર કરીશ.

આ પછી હું અમેલ લઉં છું. એનો અર્થ મેલ એટલે પ્રાસ વિનાનો થાય છે. આજ્ઞા ડિગલમાં આ એક જ પ્રાસહીન રચના છે. એનું લક્ષણ આપ્યું નથી પણ એ છોટો સાળોર અને પંખાલા જેવો ત્રીસો એકત્રીસો સર્વેયો છે.

અમેલ

સવરી વન માંહિ પ્રીત સૂં સાંચો, ઉવર જઠે દરસણ અમિલાલ્લ ।

આશ્રમ ઉભે સહોદર આયા, ત્રિભવણ નાયક સેસ તઠે ॥ ૧ ॥

एजन, पृ. १४१

પહેલો પંક્તિમાં વે માત્રા વધારે છે, તે જતાં બાકી રહેલી પંક્તિ એકત્રીસા સર્વેયાની ગાલાન્ત છે, વીજી ત્રીસાની ગાન્ત છે. આ પછી અરટિયો.

અરટિયો

એકળ દિહાઢે મુનિરાજ અજોધ્યા, કોસક આવળ કીધો ।

રાજાહૂત મિલે રિષરાજા, દો મજ્ઞ આસળ દીધો ॥ ૧ ॥

एजन, पृ. ६४

છંદ શુદ્ધ ૨૮સો ચોપાયો છે, વિશેષ એટલું કે અંતે બે ગુરુ જોડીએ અને 'રૂપક' કહે છે કે પંક્તિમાં ક્યાંઈ નગણ (લલલ) ન આવે. પ્રથમ પંક્તિમાં ત્રણ માત્રા વધારે છે. જાંગડો સાળોર અને આ અરટિયામાં ફેર એટલો જ છે કે અરટિયામાં નગણ ન આવે, જાંગડામાં નગણ ક્યાંક ક્યાંક અવશ્ય આવે. ઉત્થાપનિકાની જરૂર રહેતી નથી. આ પછી અરટ લઈએ :

અરટ

ઈમ રાજ કરે અજનંદ આયોધ્યા નેત્ર વંધી નિષતંત ।

અંગા જીત તપોબલ જાલમ ઓપ બહેં અશ્વદંત ॥ ૧

એજન, પૃ. ૬૨

આ સત્તાવીસો ચોપાયો છે. તેને અંતે ગાલ આવે છે. અને ગુજરાતીમાં જેમ દોહરામાં અને મરહટ્ટામાં અંતે આવતા ગાલમાં અંત્ય લઘુસ્થાને ઘણેભાગે અ હોય છે તેમ અરટમાં પણ અંત્ય લઘુ સ્થાને અ જ આવે છે. પહેલી પંક્તિમાં બે માત્રા વધારે હોય છે. ઉત્થાપનિકા :

અરટ : | | | | | | | |
 દાદા દાદા દાદા દાદા ' દાદા દાદા ગાલ

આ પછી હું સહમુગટ રચના લઉં છું :

સહમુગટ

તરવર વન સિંહર જોવતાં સરતર, કર સારંગ તુષીર કર ।

વર લોહા દોઠો અંગ રઘુવર, પર ઘર પડિષો ઘરણ પર ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ. ૧૪૦

આ રચના શુદ્ધ સાળોરમાં અમુક રીતના પ્રાસ મૂકવાથી થયેલી છે. હું પ્રથમ આ રચનાની ઉત્થાપનિકા આપું, તેનું સ્વરૂપ દર્શાવું વધારે સહેલું પડશે.

લલ લલદા દાદા દાદા દાલલ' લલદા દાદા દાલલ લ

લલદા દાદા દાદા દાલલ, લલદા દાદા દાલલ લ

પહેલી બે માત્રા ચરણમાં વધારાની છે તે દૂર કરી છંદ જોવો જોડીએ. શુદ્ધ સાળોર પેઠે આમાં ચાર યતિહંડો છે. તેમાં અંતે 'રૂપક' ના કહેવા પ્રમાણ બે લઘુ — પણ મારી દૃષ્ટિએ ત્રણ લઘુ આવશ્યક છે. આ રચનામાં વિશેષ એ છે કે વધા યતિહંડોમાં પણ પહેલું ચતુષ્કલ લલલો શરૂ થવું જોડીએ, અને લલલો તેનો અંત આવવો જોડીએ, દરેક યતિહંડોમાં પહેલા બે લઘુ અક્ષરો છે તે જ યતિહંડોમાં છેલ્લા આવવા જોડીએ, અને ચારેય યતિહંડોના પ્રાસ

મઢવા જોઈએ. શુદ્ધ સાળોરમાં અમુક અમુક સ્થાને દાની જગાએ બે લલ મુકી, અમુક પ્રાસરચના કરી એ જ આનું વિશેષ છે. આ પછી હંસાવલો લઈએ :

હંસાવલો

પયધરરા મયળ જગતરા પાલગ, સરરા અચલ સંતરા સાથ ।

વરરા દિયળ જગતરા વચ્છલ, નરરા રૂપ નમો રઘુનાથ ॥ ૧૧॥

એજન, પૃ. ૧૪૮

પહેલી બે પંક્તિમાં બે માત્રા વધારે છે તે કાઢી નાંખતાં આ 'ગાલાન્ત' એકત્રીસા સર્વેયા રચના છે. તેમાં વિશેષ એ છે કે તેમાં રા (છઠીનો પ્રત્યય) ફરી ફરીને આવવો જોઈએ. 'રૂપક' કહે છે કે આમાં ઉલ્લેખાલંકાર આવવો જોઈએ. એ અલંકારનો અર્થ એ છે કે એકને બહુવિધે બહુગુણથી વર્ણવવો. સ્વદં કહીએ તો શબ્દોના અમુક રૂપના પૌનઃપૌન્યની આ રીતિ છે. આને મઢતો પાઢગત છે તે લઈએ :

પાઢગત

ગંગાગ્ઢદિ દુહુઓઢાં દલ ગાજે, તાગ્ઢદિ તવલ બાજે રિણાતૂર ।

રાગ્ઢદિ રામ રાવળ જુઘ રોપે, સાગ્ઢદિ સમામ અઢે સજસૂર ॥ ૧ ॥

માગ્ઢદિ મૂત જોગળ ગળ ઘૈરવ, આગ્ઢદિ અમર અપછર ગળ ઓળ ।

પાગ્ઢદિ પ્રવલ પરચર દુર પેલત, વાગ્ઢદિ વ્યોમ સુર છયા વિમાંળ ।

એજન, પૃ. ૨૧૬

ઢિગલની પદ્ધતિ પ્રમાણે પહેલા ચરણમાં વધારાની માત્રા છે, એટલે સ્વરૂપ નિર્ણય માટે હું વીજી કઢી લઉં છું. આ જાતિના પઠનથી જણાશે કે આ ચતુષ્કલ રચના છે, તેમાંના રવાનુકારી શબ્દો દૂર રાખી વારંવાર પાઠ કરી જોતાં જણાશે કે એ રવાનુકારી અક્ષરોથી ત્રણ લઘુ બને છે. એ ત્રણ લઘુઓથી ક્યાંક સર્વ લઘુ ચતુષ્કલ બને છે, ક્યાંક લલલગાલદા અષ્ટકલ બને છે. હું છેલ્લી પંક્તિમાં ચતુષ્કલો અલ્પવિરામથી અને અષ્ટકલો અર્ધવિરામથી બતાવું :

પાગ્ઢદિ પ્ર, વલ પર,ચર દુર, પેલત,

વાગ્ઢદિ વ્યોમ સુર; છયા વિ, માંળ

પહેલા ચતિશંકમાં લલલલ, લલલલ, લલલલ, ગાલલ એમ ચતુષ્કલો પડે છે. બીજામાં લલલગાલલલ; એમ પહેલું અષ્ટકલ આવે છે, પછી લગાલ, ગાલ

એમ સંધિઓ આવે છે. આ રીતે ગણતાં પહેલી પંક્તિમાં બે માત્રા વધારે છે. 'રૂપક' ત્રણ માત્રાઓ વધારે કહે છે તે ભૂલ છે. કેવલ રવાનુકારી શબ્દોથી અહીં નવો છંદ કરેલો છે. વાકી આ ગાલાન્ત એકત્રીસો સંવેયો છે. આ પછી હું સતસળ્લો લઉં છું.

સતસળ્લો

આયા મૃગ માર સેસનું આલ્લે, વંધવ! મુળો સવીતા ।

દારુણ કુટી વિઢંગી દીસે, સહી ગમાઈ સીતા ।

રે મન મીતા રે મન મીતા કિણ વિધ કીજિયે ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ. ૧૩૮

પહેલી પંક્તિમાં બે માત્રા વધારે છે તે વાદ કરતાં આની પહેલી બે પંક્તિઓ જાંગલો સાળોરની એટલે ૨૮સા સંવેયાની છે. અને ત્રીજી પંક્તિમાં છેવટે ગાલગા છે તેને અષ્ટકલ ગણતાં એ પંક્તિ પણ ૨૮સી બની રહે છે. આ ત્રીજી પંક્તિ છંદમાં રે થી શરૂ થાય છે અને તે પછી આવતા બે શબ્દો રે સાથે બેવડાય છે. અને પછીનું વાક્ય આજ્ઞા ગીતમાં એનું એ આવે છે. આ પછીના છંદોની પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે: 'રે રંગ છોટે રે રંગ છોટે, કિણ વિધ કીજિયે' ॥ 'રે સુધ આવે રે સુધ આવે, કિણ૦ ।' 'રે વૃત્તધારી રે વૃત્તધારી, કિણ૦ ।' 'રે જળમ્હારા' વગેરે. આમાં ત્રીજી પંક્તિ ટેકના પ્રકારની છે. આ પછો દીપક લઈએ: એનું સ્વરૂપ વરાવર સમજાય માટે એની પંક્તિઓ હું મૂલમાં છે તેથી જરા જુદી રીતે લખું છું:

દીપક

ઇસવર સીય સેસ ચહે રથ ઊપર, તહક સારથી સહે તુરંગ

નગર હલક હાલે નરનારી

બર ધંધો છોટ્ટે ધરવારી

મિલ તાનું દી સીલ ઝમંગ ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ. ૧૦૧-૧૦

પહેલી પંક્તિ (ત્રણ વધારાની માત્રા વાદ કરતાં) ગાલાન્ત એકત્રીસા સંવેયાની છે. પછીની બે પંક્તિઓ શુદ્ધ ષોડશી ચોપાઈની પ્રાસવદ્ધ છે, અને તેમાંની બીજી પંક્તિને છેલ્લું પદ એવી રીતે મળે છે કે એ આજ્ઞા પાછી ૩૧સા સંવેયાની થઈ રહે. એટલે કે એ પંદર માત્રાનો સંવેયાનો ઉત્તર યતિલ્લં છે. એક સુંદર વૈચિત્ર્યમય રચના છે. વધારાની ત્રણ માત્રા છોડતાં ઉત્પાપનિકા:

दीपकः दादा दादा दादा दादा ' दादा दादा दादा गाल

दादा दादा दादा दादा

दादा दादा दादा दादा

दादा दादा दादा गाल

गालनी साथे गालनो अने वचलो बे पंक्तिमां दादा साथे दादानो प्राप्त मळे.
आ पछी चोटियो लईए :

चोटियो

बारें आवरें रिण रोपण बंका, बंधु सुग्रीव बकारें।

ऊठै सुण धूमजधडजधायो, धौंग क्रोध उर धारे।

हैं हिव आवियो पगमांड हकारें ॥ १ ॥

मौने आय अनाहक मायों, साम खून विण लेसा।

जादव वंश देवकी जामण, घर अवतार घरेसा ॥

दाखै दसरथ सुत बदलो जद देसा ॥ ४ ॥

एजन, पृ. १५३-५४

पहेलामां त्रण मात्रा वधारे छे एटले ए न लेतां बीजी कडी ज लईए.
तो जणाशे के पहेली बे पंक्तिओ २८सा चोपायानी गगान्त छे. तेनी
साथे एक टूकी ए ज प्राप्तवाळी पंक्ति वळगाडेली छे. डिगलमां अने रूपकमां
आपेला गंतमांथो आ टूकी पंक्तिनु म प निश्चित थई शकतुं नथो पण
उपर आपेला गीतनी छेली पंक्तिमां पांच चतुष्कलो स्पष्ट छे. त्यां छठुं
विलंबन के विरात्मक रहे. आ पछी एक घणी ज वैचित्र्यमय रचना लईए
चित्तविलास :

चित्तविलास

धनुधारे ! रे धनुधारे !

सर एका बाल सिधारे !

महाराजधिराज सुग्रीव मनांरा सारा कारज सारे।

कीधो भूप पुरी केकंधा दोवण दूर विदारे।

रे धनुधारे ॥ १ ॥

रघुराजा ! रे रघुराजा !

रिप भूक गिडंद दराजा।

चोमास रहे वे भ्रात सुचंगा ताम घटे जस ताजा ।
देखे राम पयोधर दामण सीत विरह तन साजा ।

रे रघुराजा ॥ २

एजन, पृ. १५५-५६

आ जरा अटपटी रचना छे, गेय छे, पण शुद्ध चतुष्कलोनी छे, अने जाति-छंदो जेवा ज तेना संधिओ स्पष्ट छे. हुं नीचे तेने चतुष्कलोमां दादा संधि-ओमां पृथक्कृत करी मूकु छुं:

	धनु	धा रे	रे धनु	धा रे	—			
	दा	दादा	दादा	दादा	दा			
	सर	ए का	वाल सि	घारे	रे धनु	घारे	—	
	दा	दादा	दादा	दादा	दादा	दादा	दा	
महा	राजवि	राज	राव म	नारा	सारा	कारज	सारे	—
दा	रादा	दादा	दादा	दादा	दादा	दादा	दादा	दादा
	कीधो	मूपपु	राके	कंधा	दावण	दूर वि	दारे	रे धनु
	दादा	दादा	दादा	दादा	दादा	दादा	दादा	दादा
						घारे	—	

रघु	राजा	रे रघु	राजा	—			
दा	दादा	दादा	दादा	दा			
रिष	मूकनि	इंद द	राजा	रे रघु	राजा	—	
दा	दादा	दादा	दादा	दादा	दादा	दादा	दा
चो	रासर	वगेरे					
दा	दादा						

आ प्रमाणे छंदना चतुष्कलोनी व्यवस्था छे. उपरनी उत्थापनिकामां में 'धनु-घारे' जुवनी पेटे बेवहेल छे, ते मने पठन करतां आवश्यक जणाय छे. हुं मानुं छूं के त्यां पठन ए रीते थतु हशे जो के में सांभळेलुं नथी. पण एटलो भाग काढी नाखवो होय तो काढी सकाशे अने 'गारे' पछी बे अनक्षर मात्रा राखो तेने पछानी लाबी पंक्तिना पहेंला निस्ताल दा साथे जोडी उपरनी पेटे ज चतुष्कल रचो सकाशे. वझे रीते चतुष्कलो बेकी संख्यानां थई रहेसो. अलवत आनो पाठ सांभळचा विना आ व्यवस्था में करी छे एटले अंशे उपरनी उत्थापनिका अजमायसो गणाय.

निशाणो नामनी केटलोक रचनाओ डिगल आपे छे, तैमां षणोखरी चतुष्कल रचनाओ छे. आपणे ते लईए:

શુદ્ધ નિસાળો

સિંધ અજા સામલ સલલ પાંવે ફક ધાલા,
તક્કર દવે ઝલૂક ઝૂં ઝેંગાં ફિરણાલાં ।
પઢોન છેડે પારકો વિહુવરણ વિચાલા,
એસા રાજ કરે અવધ દશરથ નૂપબાલા ॥ ૧

एजन, पृ. ૨૭૦

ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાયા

દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા ગા
દૂહાના અર્ધની એક પંક્તિ છે, તેમાં ફરક એટલો જ છે કે દૂહામાં અંતે શાલ
જાવે છે તેની જગાએ અહીં માત્ર ગા છે. દૂહાનો આવો એક પ્રકાર આપણે
જોયો પણ હતો (ગત પૃ. ૪૧૩).

ગરવત નિસાળો

દહ પ્રતાપ આઠૂંદિસા પસરે અવની પર ।
હિતુ કમઝ ફૂં વિહા માત ચક્ર હળમર ॥
નિત અત કહું લેઃ નહ તહ કે દુલ્લ તોમર ।
સૂરજકુલ સૂરજ તપે વહ તૈત સિયાવર ॥ ૧

एजन, पृ. ૨૭૦

ઉત્થાપનિકા :

દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા કલ

શુદ્ધ નિસાળીની પેઠે જ દોહાના અર્ધની એક પંક્તિ અને શુદ્ધ નિસાળીને અંતે
ગા હતો તેની જગાએ અહીં લઘુ છે, એટલો જ ફેર. વાકી દૂહાનો જ મેલ છે.

નિસાળી ગદ્યર

જિણ પુર ચુપરાજે અવરન ગાજે કેવલ મેષ ધુરાયંદા ।
સવ રહે ઠિકાણે હુકમ પ્રમાણે, મારત મતે જલાયંદા ॥
કાલાદ અરાણે મય નહિ આણે મય દુજ દીના લાયંદા ।
રાષવ રાજિન્દા અવધતિ નંદા, એસા રાજ દિપા યંદા ॥ ૧

एजन, पृ. ૨૭૧

આપણે આગલ જોઈ ગયેલ આ પદ્યાવતી જ છે. એના જ આંતરપ્રાસો પણ છે.
(જુઓ ગત. પૃ. ૩૧૭, ૪૧૮) ફરક માત્ર એટલો જ કે આ નિસાળીમાં
ચરણાન્તે ત્રણ ગુહ ફટ ગણેલા છે.

નિસાળી પૈઢી

જિણ રહ્યત સાત સુઘાં સરસાઈ, સાતૂં રૂંત મીંત નહકાઈ,
નિજદલ ગવળ અગમ કર દીરઘ ઘેરત નગર અરંદા હ।
ઘટ રિત હી સફલ કુસુમ વન દરસ્ત, ઘટહી સાઘ ઉપાઘે હરપત
વારહ માસ સદા મન માયા પાવસ પૂર સરંદા હૈ। ૧

અજન, પૃ. ૨૭૨

ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

દા] દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગાગા
દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાગા ગા

દા] વગેરે

પહેલી પંક્તિમાં પહેલો દા નિસ્તાલ છે. પછી વત્રીસો સર્વયો આવે છે જેના છેલ્લા ત્રણ અક્ષરો ગુરુ છે, અને યતિહંડોનો પ્રાસ છે. પછી બીજી પંક્તિમાં ત્રીસો સર્વયો છે, જેનો છેલ્લો ગા પછીની પંક્તિનો દા પકડી આશું ચતુષ્કલ રહે છે. નરસિંહરાવ 'નૂપુરસંકાર'માં આ છંદનો પ્રયોગ કરે છે, તે ઉપર પ્રમાણે જ છે, પરંતુ કંઈક સરતચૂકથી તેઓ ઉપર આપેલી બીજી પંક્તિને સર્વયો માને છે. તેમનો છંદ જોતાં તે ઉપર પ્રમાણે જ નીકળશે.

જો ! પાંડવ કૌરવ રમણ ચઢાવી, ચંદ્ર વંશને વહુ દીપાવી
લૂપ્ત કર્યાં નિર્વાણ વિશે સહુ ઉદય અસ્ત પલટાવીને.

નૂપુરસંકાર, પૃ. ૮૮

બીજી પંક્તિ ૩૦ માત્રાની છે, એકત્રીસ કે વત્રીસની નથી. પછી એમણે ત્રીસી રચનાને પણ સર્વયો કહી હોય તો કશું કહેવાનું રહેતું નથી.

નિસાળી સિર સુલી

નાચે મોર નિહારે અહિંફળ ઊપરે,
મૂષક સીસ ન ધારે ઘાત મંજારિયાં ।
માહોમાહ ન મારે બૈર બુન્યાદરાં,
એસે તૈજ અકારે રાજે રઘુપતિ ॥

અજન, પૃ. ૨૭૩

આની ઉત્થાપનિકા કરતાં તે બરાબર પ્લવંગમ થઈ રહે છે, પણ ફરક એ છે કે આ નિસાળીમાં બાર માત્રાએ યતિ આવે છે, અને બાર માત્રાના ચારેય યતિહંડો પ્રાસથી જોડેલા છે, અને ચરણાન્ત પ્રાસ છે નહીં.

निसाणी सोहणी

फिरं नर्चिता ग्वालिया गायी सिध करे रखवाली।
निघडक एण पिलंग सूं दावालेण लगाकर आली॥
चिडिया आद बिहंग वन बाजाँ हूत हुसं दे ताली।
बधे गरीबाँ बल इधक ऐसी धाक सियावर वाली॥

एजन, पृ. २७४

उत्थापनिका नीचे प्रमाणे थाय

दादा दादा दालदा' दादा दादा दादा गागा
पहेला यतिखंडमां दोहरानो पहेलो यतिखंड, अने ते पछी चार चतुष्कालो
जेमांनुं छेल्लुं गागा.

निसाणी रूपमाला

बामण चार वेदके बकता, आगम दूष्टी ग्यान धुरंधर।

साहुकार सको धजबंधी दूजी जात अलेप कुरंदर॥

सारा ही सुखपूर विचारै निदत और नरेस उरंदर।

ऐसी राम प्रभा जिस आगे देखत लागे सहज पुरंदर॥

एजन, पृ. २७४

बन्नीसो सर्वयो छे, जेनो छेल्लो संधि गालल रूप ले छे. उत्थापनिकानी जरूर
रहेती नथी. चारेयमां अक ज प्राउ छे.

निसाणी मार

धाम धाम जग होम वेद धुन रिष अभिराम ररंदे।

दयावंत अत साह मोम दिल, हित परपीड हरंदे॥

पवन अवर जिह सुखी अगारौ धन गृह पूर धरंदे।

अदल नीत जगजीत अयोध्या रघुवर राज करंदे॥

एजन, पृ. २७५

उत्थापनिका : दादा दादा दादा दादा' दादा दादा गागा

अते बे गुरुवाळो २८ सो चोपायो अने सळंग प्राप्त.

निसाणी झींगर

खटतीसूं बंव तणा खितधारी विग्रह रूप बरारा हूं।

धू नामें आय करै निजराणां ले धन जिके धरारा हूं॥

घर घर का हूँ चहुँ चक धूँ दिल खल पड़े दरारा है ।
कवसल्यानंद जसी का रेणा ऐसा तेज करारा है ॥

एजन, पृ. २७७

उत्थापनिका : दा] दादा दादा दादा दादा' दादा दादा गागा गा

निसाणी दुमिला

दंड धजा के होत दार धनुबंका धार ।
पल छ सास पुणज पुकार, छंद मदरा सार ॥
चोरी परचित हरण नार नर जोरी नार ।
ऐसा राज करे उदार कवसल कंवार ।

एजन, पृ. २७७-७८

उत्थापनिका : दादा दादा दालगालदा दादा गाल

आवी चार पंक्तिनो एक छंद थाय. तेमां पंक्तिनी मध्यमां आवता गाल
आगळ शब्दयति, अने ए गाल अने पंक्तिने अंते आवता गाल ए आठव
गालनो एक प्राप्त. आनु काठुं रेसा गालान्त रोळानुं छे. अने वचमां गाल
आववा माटे बीजो अष्टकल संधि दालगालदा करवो आवश्यक छे.

निसाणी वार

सेवें सति सूरज इंद सिव ब्रह्मादि ब्रह्म बृंदारका ।
जपें दुय रसण हजार सूं हरिगुण नित सीस हजारका ॥
कह कह सह थका मछ कह पंडित जन वारापार का ।
वरणन कर कामूं वरणऊं, कवसलजिह राजकंवार का ॥

एजन, पृ. २७८

उत्थापनिका नीचे प्रमाणे थाय :

दा] दादा दादा दालदा' दादा दादा दागा लगा

पहेली बे मात्रा निस्ताल छे, ते पछी दूहानो विषम यतिखंड आवे छे अने
पछी जेकरीनी एक षोडशी पंक्ति आवे छे, एम करीने एक पंक्ति थाय छे.
'रूपक' अंते गालगा आवश्यक माने छे, जे उपर प्रमाणे बे संधिओमां वहुँचाय
छे. आखी रचना मने सुन्दर देखाती नथी पछी पठनमां कोई नवी ज भंगी
दाखल यती होय तो कही शकतो नथी.

अहीं चतुष्कल रचनाओ पुरी थाय छे. आ पछी त्रिकल रचनाओ
लख छुं.

દિગલમાં ત્રિકલ રચનાઓ વધુ ઓછી જગાય છે. સૌથી પહેલી ગોણી લઈએ :

ગોણી

વિદેહી તળેં દિવાળ । ઈસ ચાપ ધરે આળ ॥
તોડવા અનેક તાળ । ઝઠિયા કરે અપાળ ॥
રાજ રાવ અને રાળ । પિનાક પે ધરે પાળ ॥
હિલે હોય હીનમાન । દઈ વાળ દઈ વાળ ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ. ૭૬

‘રૂપક’ આનું લક્ષણ એવું વાંધે છે કે દરેક પદમાં આઠ અક્ષરોથી વાર માત્રા કરવી, અને એવાં આઠ ચરણો કરવાં. અંતમાં ગુલલધુ મૂકવા. આઠેય પદોનો એક સઠંગ પ્રાસ રાખવો. અને અંતની તૂકમાં વીપ્સા આવે. ઉપર આઠ વર્ણોથી વાર માત્રા થાય છે એ સ્થળે પળ ત્યાં દરેકમાં ત્રિકલ સંધિનાં ચાર આવર્તનો આવે છે. અંતે ગુલલધુ ગાલ કહેલું છે એટલે આને ગાલનાં ચાર આવર્તનોનો છંદ કહેવો યોગ્ય છે. અંત્ય ત્રિકલ સિવાય કોઈ જગાએ ગાલને વદલે લગાવવા આવે છે એ સ્વીકારવું જોઈએ.

ઉત્થાપનિકા. ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ

આઠને વદલે ચાર પદનો છંદ કરવાથી અર્ધગોણી થાય છે. તેમાં પળ અંત્ય પદમાં વીપ્સા જોઈએ (એજન પૃ. ૧૩૬). વીજી રચના વીરકંઠ છે.

વીરકંઠ

કરાં જોડ રૂપકીસ, સામ પાય નામ સીસ ।
વાષ ચાલ મહાવીર, કૂદિયો કિસીસ ॥
નિસાચરાં કાલનેમ, પતીલંક તળો પેમ ।
માગ વીચ વળે રહ્યો, સદંભાં મુનીસ ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ. ૧૧૫

ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે

ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ, ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ।
ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ, ગાલ ગાલ ગાલ ॥

આ અર્ધ છંદ થયો. આના અંત્ય ગાલ સાથે વાકીના અર્ધના અંત્ય ગાલનો પ્રાસ મળે. અંત્ય સંધિ તરીકે ગાલ જ આવે, તે સિવાય ક્યાંક લગાવવાની શકે. આ પછી પંચકલ રચનાઓ આવે. પંચકલોમાં પ્રથમ વડો સાંખીર લઈએ.

બડો સાંજોર

મુરાં દરસ સર પંડુ મુનુકલા તેવીસ ઘર
જુગ વિસષ સપત કલ દુસર જતરેં.
પંચ કલતળી દ્વૈ ચાર ગણ વિષમ પદ,
સામુહે મેલ ગણ કલા સતરેં ॥૧

એજન પૃ. ૫૦

લદા દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા
દાલદા દાલદા દાલદા ગા
દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા
દાલદા દાલદા દાલદા ગા

ઢિંગલના ઘણા છંદોની પેટે પહેલા છંદની પહેલી પંક્તિમાં ત્રણ માત્રાઓ વધારે આવે છે. તે સિવાય આ પ્રસિદ્ધ શૂલણા જ છે. આમાં પાંચ પાંચ માત્રાના સંધિઓનાં આવર્તનો સ્પષ્ટ છે. ક્યાંક દાલદા સાથે લદાદા વપરાય છે, જે શૂલણામાં પણ બને છે.* પછી શુદ્ધ સૈજોર લઈએ :

શુદ્ધ સૈજોર

મગળ આદ ગુર તોન ફલ રમા વિવુષા મહી,
પિતા પિંગલ ગિરા માત તન પીત ।
રિષિ કૅસ્યપ અરોહણ કમઠ શૃંગાર રસ,
મગધ પત દુજ વરણ નયણ ત્રિય મીત ॥

એજન, પૃ. ૫૨-૫૩

* આ રચના સાદા છે છતાં ઢિંગલકાર એનું સ્વરૂપ કેવું આમક આપે છે, એનો આ છંદ ચોક્કસ દાક્ષલો પૂરો પાડે છે. 'રૂપક' આનું સ્વરૂપ એવું આપે છે કે પ્રથમ પદમાં ૬, ૫, ૫ અને સાત માત્રાઓથી ૨૩ માત્રાઓ, બીજા પદમાં બે વાર પાંચ પાંચ માત્રા પછી ૭ માત્રા, વિષમ પદ એટલે ત્રીજા ચરણમાં પાંચ પાંચ માત્રાના ચાર ગણ થાય છે અને ચોથા ચરણમાં ૧૭ માત્રા રાક્ષવી જોઈએ. (એજન, પૃ. ૫૧) આ લક્ષણની અપૂર્ણતા બતાવવા હું આ અને લ સંજ્ઞાથી ઉપર પ્રમાણે ગણો મૂકી બતવું છું. પહેલું ચરણ આમ કરી શકાય.

દાદાદા, દાલદા, દાલદા, દાદાલદા

આવી કદી સાંજોરનો મેલ આવી શકશે નહીં. છેલ્લો સાત માત્રાનો ગણ દાદાદાલ મૂકું તો પંક્તિ વધારે વિસંવાદી જણાશે. મેં ઉપર બતાવ્યો તે જ સ્વરો મેલ છે.

ઉત્પાપનિકા :

દાલ] દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા
દાલદા દાલદા દાલદા ગાલ

પ્રથમ પંક્તિમાં ત્રણ માત્રા વધારે છે તે જતાં પંચકલનાં આવર્તનો झूलणानी રીતે જ ચાલે છે, ફરક એટલો જ કે झूलणामाં અંતે સંધિ સંહિત થઈ ગા રહે છે ત્યાં અહીં ગાલ રહે છે. એમાંનો મુઠ્ઠા ચાર માત્રાનો પ્લુત થઈ ત્યાં પંચકલ પૂરું થાય છે. આમાં પણ લડાદાનું મિશ્રણ છે. આ પછી એક પ્રહાસ કે ગરવત નામની પંચકલ રચના આપો છે, તે ગાન્ત झूलणा જ છે, સિવાય કે પહેલો કડોની પહેલી પંક્તિમાં ત્રણ માત્રાઓ વધે છે. આ પછી મુક્તાગૃહ લઈએ.

મુક્તાગૃહ

પગાં વંદ ઉતમંગ મા કનૈયી પધારે
પધારે મહલ કો દંડ પાળો ।
વિદેહી સુતાનેં ગુણો જેતી વિગત,
વિગત તતી પુણો તાત વાળી ॥ ૧

એજન, પૃ. ૧૦૪

પહેલી પંક્તિમાં ત્રણ માત્રાઓ વધારે છે તે સિવાય આ લડાદાના મિશ્રણવાળો झूलणा જ છે. વિશેષમાં પહેલો પંક્તિ (એટલે ચાર આવર્તનો યતિસંદ) નો છેલ્લો શબ્દ પછોનો પંક્તિમાં ફરો આવે. તે જ પ્રમાણે ત્રીજો પંક્તિનો છેલ્લો શબ્દ ચોથો પંક્તિમાં ફરો આવે. આ પછી સાવશડો લઈએ.

સાવશડો

મુળે વયળ અંગદ કલહ, સુમઢ સરસાવિયા,
થરક જલવાલ જિમ ત્રિકુટ જળ યાવિયા ।
ચાલ ઘાંધે ધુરા દનુજ લલચાવિયા ।
અંતવપ અકંપન સંમર સજ યાવિયા ॥

એજન, પૃ. ૧૮૩

પહેલી પંક્તિમાં ત્રણ માત્રા વધારે છે. તે સિવાય આ રચના કામિનીમોહન કે મદનાવતાર છે, જેમાં દરેક પંક્તિમાં લાલદાનાં ચત્તાર આવર્તનો આવે છે. અહીં ચારેય પંક્તિમાં એક સઙ્ગ પ્રાપ્ત છે. વચ્ચે પંક્તિના પ્રાસને અર્થ સાવશડો કહેલો છે. (એજન પૃ. ૧૮૭-૮૮) આ પછી ચોટિયાલ લઈ છું :

चोटियाल

सुणे सुपनखां वैण चढ़ हांकिया साकुरां,
 खर दूँपर त्रिसर षल झाल खांगा,
 पूर तन पहूरियां ॥
 उरस छवता थका आविया अडाकी,
 आखता अमुर रघुवीर आगां
 कोन लोयण कियां ॥ १

एजन, पृ. १३१

पहेली त्रण मात्रा बवारानी बाद करतां गुर्वन्त झूलणानी पंक्ति आखी आवे छे. ते पछी दालदा दालगा एटली एक लटकती पंक्ति आवे छे. अने पछी फरो बार ए प्रमाणे ज आवो कडो पुरो थाय छे. लांबी झूलणा पंक्तिओ बन्ने प्रासथी संघाय छे ते उपरांत पेलो बन्ने लटकती पंक्तिओ पण प्रासथी संघाय छे. उत्पापनिका :

दाल] दालदा दालदा दालदा दालदा
 दालदा दालदा दालदा गा
 दालदा दालगा ।

आ अर्धं ययुं.

हवे सप्तकल रचनाओ लईए. तेमां पहेलां प्रथम प्रौढ लईए.

प्रौढ

मगके मुकामां करै मियुला । आविया अवघेस ।

सुण अतुल साज झलूस सारा । मिले छक मियलेस ॥ १

एजन, पृ. ८३

आ स्पष्ट रीते बे प्रासबद्ध पंक्तिओनी एक कडीनी सप्तकल रचना छे. पण रूपक तेनी चार पंक्तिओ पाडें छे, अने पहेलीने पांच, चार, त्रण, चार, ए प्रकारे १६ मात्रानी, अने बीजोने त्रण, चार, त्रण ए रीते १० मात्रानी कहे छे. तेना खरा मेळनी उत्पापनिका नीचे प्रमाणे छे :

दा] दालदादा दालदादा' दालदादा गाल

अंत्य गाल पछी बे मात्राओ अनक्षर रहे छे, जे पछीनी पंक्तिना प्रथम निस्ताल दा साथे मळी आखुं सप्तकल पुरहं करे छे. क्यांक दाल + दादाने बदले लदा-

દાદા આવે છે, જેનો છુલાસો આગળ જાતિછંદોમાં આવી ગયો છે. બીજો પ્રીઠ નામનો રચનામાં પંક્તિમાં પ્રથમ આવતો નિસ્તાલ દા નથી હોતો એટલો જ ફરક હોય છે. દૃષ્ટાંત :

પ્રીતકર પુરહૂત ઝાર । ઝઠૈ રઘુવર આપ ।

સહસ ભગ કિય ચસમ સહસા । સકત મેટે આપ ॥

એજન, પૃ. ૮૫

જુદી ઉત્થાપનિકા આપવાની જરૂર નથી. આ પછી ફકલરો લઈએ.

ફકલરો

મુળ સેત્રે મુળ સેત્રે, દિલકે કઈ ઉપદેસરે ।

વનવાસ જાવળ વેસરે, હમ આલિયો અવધેસરે ॥ ૧

એજન, પૃ. ૧૦૭

ઉત્થાપનિકા : દાદાલદા દાગાલગા । દાદાલદા દાગાલગા

આ અર્થ થયું. દરેક પાદ ચૌદ માત્રાનું, દાદાલદાનાં બે આવર્તનોનું, પદાન્તે ગાલગા આવે, અને ચારેય પદોનો એક સઢંગ પ્રાસ. આ પછી હેલો.

હેલો

ઝઠ આય કવસલ માત આનૈ, લુલે સીરણ પાય લગે ।

દલ્લૈ વાયક દીળ ॥

કેંકઈ વદનામ કીધો, દોષ મોટો મનૈ દીધો ।

હુલો સારૈ હીળ ॥ ૧

એજન, પૃ. ૧૧૬

ઉત્થાપનિકા :

દા] દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા દાલદાદા

દલદાદા ગાલ

આ અર્થ થયું. પહેલો પંક્તિમાં આંતરપ્રાસ. અને તેને એક ટૂંકી પંક્તિ દાલદાદા ગાલ છટાકાવેલો. એ પંક્તિને એવી જ બીજી પંક્તિ સાથે પ્રાસથી સાંધેલી. કાવ્ય જોવાથી પ્રાસ યોજના સમજાશે. ગાલ પછી ચાર માત્રા અનક્ષર રહે છે. પહેલા છંદનો પહેલો પંક્તિમાં બે વધારે માત્રા આવે, વાકી બધીમાં ૧૪ માત્રા જ આવે. આ પછી ખાલ લઈએ.

भाख

आयो भरय अवध अमंग, मंडे पावडी उतमंग।

रइयत कीध अत उछरंग, इम आवास जाय उमंग ॥ १

एजन, पृ. १२२

रूपक एक चौकल अने पछो बे पंचकल करी कुल चौद मात्रा करवानुं कहे छे पण छंद स्पष्ट रोते आपणे उघोर कहीए छीए ते छे.

दादादाल दादागाल

चारेय चरणनो एक प्रास. बव्वे लीटीनो प्रास मळे त्याले अरघ भाख कहेवाय. आ पछी धमाल लईए.

धमाल

रावण सता दिग्गज रूप दंडकवन रमै,

निरलज सुपनखा तिण नाम गरक अनंग में।

सीतानाथ आगल सार आई विण समै,

भाल सकाति अदभुत नरम सुचि रत संभ्रमै ॥

एजन, पृ. १२८

उत्थापनिका : दादा.] दालदादा दालदादा दालगा

आबी चार पंक्तिओ थाय. अंत्य दालगामां बे मात्रा अनक्षर रही छे, ते उपरांत ते पछो आवर्तनो सन संख्यानां करवा त्यां एक सप्तकल जोईए अनो दाल जेटलो भाग अनक्षर रह्यो छे, अने ए दालनो अनक्षर मात्राओ ते पछोनी पंक्तिनां प्रथम आवता निस्ताल दादा साथे जोडाई सप्तकल रचे. ए अनक्षर मात्राओ मूकतां उत्थापनिका नीचे प्रमाणे थाय :

दादा.] दालदादा, दालदादा; दालगा -, - ~

दादा.] दालदादा वगैरे

चारेयमां सखंग प्रास छे. आ पछो भंवर गुंजार लईए.

भंवर गुंजार

हणु मिलत धुर हर दीध सिर हय, रिधु वजरंग हुवो समरय।

चवे रघुवर वयण वनचर, सीत सुध साजै ॥

तो करु अरियण तेण कण कण, हरय मारुं विसख हण हण।

विकट पूरुं मनावंछत, गहर गुण गाजै ॥ १

एजन, पृ. १५०

उत्थापनिका स्पष्ट छे:

दा] दालदादा दालदादा' दालदादा दालदादा
दालदादा दालदादा' दालदादा गा

आ अर्धं धपुं. तेमां पहेलो पंक्तिना वने यतिखंडो प्राप्तयो संघायेला. बीजी पंक्ति चौथो पंक्ति साथे प्राप्तवद्ध आवे. बीजी पंक्तिमां गा पछो लदा अनक्षर छे, अने ते पछोतो पंक्तिना दा साथे जोडाई सप्तकल रचे. ते पछो कैवार लईए.

कैवार

दिसलंक अंगद आद द्वादस, तहकिया तेखी।

इक अरण सो बिच त्रिसा आतुर, दरि द्रग देखी ॥ १

एजन, पृ. १६१

उत्थापनिका सरल छे:

दा] दालदादा दालदादा' दालदादा गा

आबी बे पंक्तिनी एक कडो थाय. विशेष खुलासानी जरूर नहीं. आ पछो अठतालो लईए.

अठतालो

काकै कुंमवालें बैर काजा, सकर्जोत उमेल साजा।

कियण गो खल कुंभ लाजा, जाग ताजा जोस ॥

जाय जोगण बंद जाजा, प्रजुण वन्ही करे प्राजा।

वहण आवव होम बाजा, रुपि दराजा रोस ॥ १

एजन, पृ. २०६-०७

पहेलो पंक्तिमां चार मात्रा वधारे छे, ते जतां बाकी दालदादा दालदादा एम बे सप्तकलना यतिखंडो वण छे, अने चौथो दालदादा गाल छे. त्यां अर्धकडो थई. प्राप्तो योजना जीबो सरल छे. उत्थापनिकानी जरूर नहीं. आ पछो काछो लईए:

काछो

रघुपत जगतमिण उपसास रालें, भामणी चिहु ओर भाले

तन बिचाले जो वरें।

चित लाग चालें गात गालें, घर समालें घोर ॥

દૂરે દિશાલે કૈક કાલે અચલ થાલે ડપરે ।
 ઢોઠા દયાલે તૈંગ તાલે વય બઢાલે ઢોર ॥ ૧

એજન, પૃ. ૧૪૫

પહેલી પંક્તિમાં ચાર માત્રા વધારે છે એટલે એ કાઢીને જ ઉત્થાપનિકાનો વિચાર કરવાનો. એમ કરતાં ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

દાદા] દાલદાદા^૧ દાલદાદા^૨ દાલદાદા^૩ દાલગા

દા] દાલદાદા^૪ દાલદાદા^૫ દાલદાદા^૬ ગાલ

દા] દાલદાદા^૭ દાલદાદા^૮ દાલદાદા^૯ દાલગા

દા] દાલદાદા^{૧૦} દાલદાદા^{૧૧} દાલદાદા^{૧૨} ગાલ

દાલગા સાથે દાલગાનો પ્રાસ મળે, ગાલ સાથે ગાલનો પ્રાસ મળે તે ઉપરાંત
 એકથી ૧૨ સુધીનાં સ્થાનોમાં પ્રાસ છે. આ પછી ત્રિકૂટબંધ લઈએ.

ત્રિકૂટબંધ

કુલ ભ્રાત મંત્રી સુત કટે, ડર ક્રોધ રાવળ ડપટે ।

મન સમજ નહર્વે થટે મરણો, સજે ઘણ ઘમસાંગ ॥

વધ ઓન વાજત્ર વાજિયા, સજ રોપ વગતર સાજિયા ।

કસ કમર બઢકર ગહર કર, ઘર ઘજર આવધ સઘર ઘર ॥

ચઢ ચલે રથ પર દુર ચમર, મઢ અવર નિસચર રિણ મંચર ।

મિલ ચઢુર મૂછાં મુહર મર, વજ પથર ગૂઘર મિઢજ વર ।

ગજ ચોર ફરહર સુલ અગર, શુક અતુર લોચળ અગનસર ।

અર આવિયો આરાણ ॥ ૧

એજન, પૃ. ૨૧૯

પહેલી ત્રણ પંક્તિની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે :

દા દાલદાદા દાલગા' દા દાલદાદા દાલગા

દા દાલદાદા લગાદાદા' દાલદાદા ગાલ

દા દાલદાદા દાલગા' દા દાલદાદા દાલગા

આ પછી પણ સંધિઓ તો ચાર પંક્તિઓ સુધી આજ પ્રમાણે ચાલે છે. પણ અમુક અસર કરવા તૈનાં લઘુબહુલ અને લઘ્વંત રૂપો વપરાય છે. અને લગભગ દરેક સંધિમાં પ્રાસ રાખેલા છે અને એ ચાર પંક્તિઓ પૂરી થતાં એક ટૂંકી પંક્તિ લટકાવેલી આવે છે. દા દાલદાદા ગાલ અને ઉપરની બીજી

પંક્તિના ગાલ સાથે તેનો પ્રાસ મળે છે. આઠ્ઠી કૃતિ પ્રાસ માટે જ છે. એના પ્રાસો મૂઠાં છંદ ઉપરથી જોઈ લેવા. આ પછી ચિત્તહિલોલ લઈએ.

ચિત્તહિલોલ

લે હુકમ સીતા સ્વર લેવળ, સકજ રાઘવ સંત ।
 સહ લંકા દિસ સજ ઉદબલંબળ, હાલિયો હળમંત ।
 તો બલવંતજી બલવંત વારધ લાંધવે બલવંત ॥ ૧

एजन, पृ. १६३

ઉત્પાપનિકા :

દા] દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા ગાલ —
 દા] દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા ગાલ
 તો દા] ગાલદાદા ગાલદાદા દાલદાદા ગાલ
 આ ઉપરથી સપ્તકલોનો વિન્યાસ સમજાશે અને ૧થી ૫ સ્થાનોમાં સઠંગ પ્રાસ અને તેમાં ૩, ૪, ૫ સ્થાને એક જ શબ્દ ઉપર છે તે પ્રમાણે ફરી ફરીને આવે અને ત્રીજી પંક્તિ 'તો' થી શરૂ થાય. હવે સુવગ લઈએ.

સુવગ

લંગરી રિમ સેન લાડો, ગુમર ધારક લાજ ગાડો ।
 ફલ જાડે કુંભેળ જાડો, જૂઝ જાડો જૂઝ જાડો ॥ ૧

एजन, पृ. २०५

ઉત્પાપનિકા : દાલદાદા દાલદાદા

આઠ્ઠી ચાર પંક્તિઓ, તેમાં સઠંગ પ્રાસ, અને ચોથી પંક્તિમાં આવે છે તેવી નીપ્પા. આ પછી માસૂરી લઈએ.

માસૂરી

મિથલા મહિપતીજી અવની કોષ જિગ આરંભ ।
 તેડે સમગતીજી લિલ્લ ફુરમાળ વાહુ પ્રલંભ ॥
 કર કર કામતીજી સોપે જૈય હ્ય જસ સંભ ।
 નાગર નોવતીજી ધર ધર ધુરત દ્વાર અસંભ ।
 ધર દ્વાર નોવત ધુરત વાજત તોસ ષટ્ અવરેલ્લ ।
 વંધ પોલ વિસાલ તોરણ વળે ચિત્ર વિશેષ ॥

अतः सदन पीत पताक फरकत वरण चहुं सुखवेध ।
मध जनकपुर सुर असुर मानव पडे संभृत पेख ॥ १

एजन, पृ. ७०

आ एक सुन्दर रचना छे. तैमां पहेलो चार पंक्तिओनी संधिन्यास नीचे प्रमाणे छे:

दादादाल गा — गा ५ दादादाल दादागाल

बराबर स्पष्ट धाय माटे एक सरल पंक्तिने उपरना न्यासमां मूकी बतावुं.

नागर नो व ती — जी ५ घर घर घुर त द्वा रअ सं भ
दा दा दाल गा — गा ५ दा दा दाल दा दा गाल

पण एक जुदी रीते पण जानुं पठन बई सके.

दादादाल गागा — ५ दादादाल दादा गाल

अर्थात् मात्र जो एकलो ज पांच मात्रानो प्लुत बने. पछीनी पंक्तिओनी उत्थापनिका सरल छे. आ पछी गजगत लईए:

गजगत

कुंभज कह कहें जी सियवर सुण सहे ।

बंदे पग बहे जो गैलो बन गहे ॥

बन गहे गेलो जेण बिच में रहे राखस रोस में ।

तन तुंग नाम कबंध तिणरो करग जोजन कोसमें ॥

सो हुतो मंद्रप आप वासव धिके प्राक्रम धारिया ।

विणसोस दूर प्रसार बाहां घणां जीव संहारिया ॥ १

एजन, पृ. १२५

जानी पहेली बे टूकी पंक्तिओनी उत्थापनिका भाखरीना बन्ने विकल्पो प्रमाणे ज छे:

जी

दादादाल गा — गा ५ दादादाल गा — — ५

दादादाल गा — गा ५ दादादाल गा — — ५

अथवा

जी

दादादाल गागा — ५ दादादाल गा — — ५

दादादाल गागा — ५ दादादाल गा — — ५

આ પછી

દા] દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા ગાલગા

એવી ચાર પંક્તિઓ આવે છે જે હરિગીત જેવી જ છે. તેમાં વિશેષ એ છે કે બીજી પંક્તિના છેલ્લા ચોડા શબ્દોનું, પછીની લાંબી પંક્તિમાં સિંહાવલોકન થાય.

આ સપ્તકલ રચનાની એક સિંહચલી નિસાળી છે તે જોઈએ.

નિસાળી સિંહચલી

રઘુવંસ નાયક ક્રીત જિણરી કવણ વરણે સાજ ।

કુળ સાજ વરણે ક્રીત જો નર ઉદ્ધવ બંધે પાજ ॥

દધ પાજ બંધે કવણ લાવે ઉતર મારગ છેહ ।

મગ છેહ ઉત્તર કરે ગિણતી વૂંદ સાવળ મેહ ॥

એજન, પૃ. ૨૭૬

ઉત્થાપનિકા : દા] દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા ગાલ

પણ આમાં વિશેષ એ છે કે આમાં સિંહાવલોકન થાય છે, એટલે કે પંક્તિના અંતમાં આવતા શબ્દો તે પછીની પંક્તિના આદિમાં ફરી આવે છે. એમ આવતાં થયે ભાગે શબ્દોનો ક્રમ ઊલટાય છે.

આ સિવાય 'રૂપક' કેટલીક કુંડલિયા રચનાઓ આપે છે તે પણ ટૂંકમાં જોઈ જઈએ :

સડ ઊલટ

આઠૂ દિસ વરતે અદલ, રાઘવવાલે રાજ ।

સોશ સમાપિ સોહડા, કર મન બંછત કાજ ॥

કાજ મન બંછતા પૂર સગલા કિયા ।

ઘવલ હરિ દુરગ ધન દેસ કિતરા દિયા ॥

કીધ અર નિકંટક જીત રાવળ જિસા ।

જમો પગ ફોલ જિમ, દબે આઠૂ દિસા ।

એજન, પૃ. ૨૭૯

પહેલો દોહરો છે અને તે પછી મદનાવતાર આવે છે. દોહરાના છેલ્લા ચતુર્થાંશનું સિંહાવલોકન થાય છે, અને દોહરાના પહેલા શબ્દો, મદનાવતારને અંતે આવી કુંડલી થાય છે. આને 'છન્દઃકોષ' ચંદાયણો કહે છે અને તે આપણે આગળ જોઈ ગયા (ગત. પૃ. ૩૩૪). આ પછી કુંડલિયો રાજવટ લઈએ.

રાજવટ

સિયવર રાજ સમાપિયા, પાટ અવધ લવ પેલ ।
 કુસ નેં સમપ કુસાવતી, વંધવ સુતી વિશેષ ॥
 વંધવ સુતી વિશેષ, દોય સુત ભરત સુવત્તિય ।
 તક્ક નેં તલસલી, પુકર નેં પુકર વત્તિય ॥
 અંસો લિલમળ ઉમય, અંગદ નગરી અંગદ નેં ।
 ચંદ્રકેત ચંદ્રવતી, સન્નવળ સુતી સુવદ નેં ॥
 કનવજ સુવાહ સન્નુષાત કર પતિ મયુરા રમ ધાપિયા ।
 રૂણ મીઠા મંછ કહ આઠહી સિયવર રાજ સમાપિયા ॥

એજન, પૃ. ૨૮૦

અહીં દોહરા પછી છપ્પો આવે છે, અને પહેલાંની પેઠે જ સિંહાવલોકન અને કુંડલી થાય છે. ગુજરાતોમાં આ રચના જાણીતી નથી. ‘રૂપક’ શુદ્ધ કુંડલિયો આપે છે તે આપણો કુંડલિયો જ છે, દોહરાઓના મિશ્રણ. એટલે તે અહીં ઉતારતો નથી. તે પછી દોહાલ લઈએ :

દોહાલ

રૂપક યહ રઘુનાથરો, પિંગલ ગીત પ્રમાણ ।
 કહિયો મંછારામ કવિ, જોષનગર જગ જાણ ॥
 જોષનગર જગજાણ વાસ ગૂંદી વિસતારા ॥
 વગસીરામ સુજાવ, જાત સેવગ કૂવારા ॥
 સંવત ઠારે સતક વરસ તેસઠો વચાણો ।
 સુકલ ભાદવો દસમ વાર સસિ હર વરતાણો ॥
 મત અનુસારે મેં કહ્યો, સુધ કર લિમો સુજાણ ।
 રૂપક યહ રઘુનાથરો પિંગલ ગીત પ્રમાણ ॥

એજન, પૃ. ૨૮૧-૮૨

અહીં પ્રથમ દુહો, અને પછી ચાર પંક્તિ રોડાની આવે છે. અને વળ્લે સિંહાવલોકન થાય છે. પણ અંતે રોડા પછી દોહરા થાય છે, અને પ્રથમ દોહરાની પહેલી પંક્તિ આખી અંત્ય દોહરાની છેલ્લી પંક્તિ બની કુંડલી રચાય છે. તે પછી કુંડલનો લઈએ :

કુંડલની

કોજે તોરથ કોટં, કોટં ગોદાન તામ વિજ્જિયકે ।
 અમય કરે રલ્લ ઓટં, કર વે વિવાહ કિન્ના ॥

કિન્ના વ્યાહે કોઢલો જુ કિન્યાવલ લેવૈ ।
 માલ સજાના મુલક દુર્ગા ઉદકે દત્ત દેવૈ ॥
 રામ રામ ઇક તરફ દુર્ગા તરફાં સહ દીર્ગૈ ।
 તઝ ન હૈ સમ તૂલ કોટ જો તીરય કીર્ગૈ ॥

एजन, पृ. २८२

આપણે આગળ જોયું કે ‘રણપિંગલ’ કુંડલિની આપે છે, અને તેમાં આર્યા અને રોઝાનું મિશ્રણ આવે છે. (ગત પૃ. ૩૩૧) હું માનું છું કે આ તે જ કુંડલિનો છે, જો કે આર્યાનો છેલ્લો યતિલંક અહીં શુદ્ધ અતરેલો નથી. ‘રૂપક’ પગ અહીં પ્રથમ આર્યા હોવાનું જ કહે છે, છતાં પિંગલના પુસ્તકમાં જ આવો મૂલ જોઈ આશ્ચર્ય થાય છે. ‘રૂપક’માં તેનો છુલાસો મળતો નથી.

હવે આપણે સંસ્થામેઝ પ્રકાર જોવાનો રહ્યો. કવિત જેવા છંદો આપણે હિંદીમાંથી જ લીધા છે, અને હિંદીમાં તેનો વહોલો વપરાશ છે, પણ ડિંગલમાં તો મને એક જ અસંદિગ્ધ સંસ્થામેઝ રચના મળે છે — સપંસરો. આપણે જોઈએ :

सपंस्वरो

અંગા ઋસંતે સવાયો તાયો સુણે વૈળ રાણવાલા,
 બડાલાં છોહ મેં છાયો ચલાં ચોલ વ્રત્ત ।
 કલેસાં આઘાયો લેળ રટક્કાં સજોર કાર્યે,
 કટ્ટકાં રામરે માયે આયો કુંમકત્ત ॥ ૧

एजन, पृ. २००

‘રૂપક’ આનું લક્ષણ એવું આપે છે કે વિષમ ચરણોમાં ૧૬ વર્ણ અને સમપાદોમાં ૧૪ વર્ણ એ પ્રમાણે એક દ્વાલામાં ૬૦ વર્ણ હોય છે. પ્રથમ દ્વાલાના પ્રથમ પાદમાં ૧૯ વર્ણ હોય છે એમ કહ્યું છે પણ ગગી જોતાં અંકાર જ થાય છે. આવો મૂલ, કોણ જાણે કેમ, ‘રૂપક’માં બે વળ જગાએ થઈ છે.

આપણે આગળ મુક્તધારા તરીકે જેનો નોંધ કરી તેમાં અને આમાં કશો ફરક નથી. આ સંવંધો ‘રૂપક’ એક વિશેષ નિયમ એવો આપે છે કે આમાં સગળ (લલગા) ભગળ (ગાલલ) અને નગળ (લલલ) ન આવે, અર્થાત્ આ રચનામાં કોઈ પણ જગાએ બે કે વધારે લઘુઓ ભેગા થાય તેનો નિષેધ કર્યો. આનું કારણ સંસ્થામેઝનો ચર્ચામાં આવો જાય છે. સંસ્થામેઝમાં દરેક અક્ષર બે માત્રાનો થવો જોઈએ. ઉચ્ચારણમાં દરેક અક્ષરનો એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર ન કરવો હોય તો વધારે સારી રીત એ છે કે દરેક ચતુરક્ષર સંધિને બાંધ

मात्रानो करबो, अने ते एवो रीते के दरेक लघुने बे मात्रानो करवाने बदले लघुने लघु ज बोली तेनो पछो आवता नजोकना गुरुने प्लुत करबो. आ प्लुत दूर न पडी जाय माटे बे के वधारे लघुओ भेगा करवानो निषेध कर्यो. आ युक्तिथी कयांक पण लघु आवे तो तेनो खुटती मात्रा पूरवा माटे तेनो पछो तरत ज गुरु मळो ज रहेवानो. आ नियम संख्यामेळनुं जे स्वरूप आपणे नक्की कर्युं तेना फलित निगमननो होई, ए स्वरूपता समर्थनरूप बने छे.

आपणां कवितो अने मुक्तधारा करतां लंबाईमां आ छंद अर्थो छे, ए पण नोंववुं जोईए. बीजा छंदो करतां आ छंदनी भाषामां जोडाक्षरो वधारे आवे छे ते आगलना लघुने गुरु करवाने, जेमके सं. कटकनुं उपर कटुकां कर्युं छे.

आ पछो बीजो छंद हुं संख्यामेळ तरीके जोवा इच्छुं छुं, ते संख्यामेळ अवश्य छे एम हुं कहो सकतो नथी. पठन उपरवी जणाय छे के कदाच ए संख्यामेळ होय. अने एम होय तो उपरना चतुरक्षर संधिना संख्यामेळथी ए भिन्न प्रकारनो छे. एने जातिछंद तरीके हुं एक बार जोई गयो छुं. ए छंद छे लह्वाल. एनुं दृष्टान्त आ प्रकरणमां आबो गर्युं छे, एटले फरी उतारतो नथी. एना संख्यामेळना पठनमां एनो दरेक अक्षर बे मात्रानो बोलाय छे. अने एना संधिओ चतुरक्षर नहीं पण व्यक्षर छे. ए रीते एनुं पठन नीचे प्रमाणे थाय

सुत	मात क	टं सक	वीट ब	घे घक
दादा	दा दा दा	दा दादा	दादा दा	दादादा
	बीस भु	जाण वि	चारियो	जी
	दादा दा	दादा दा	दादा दा	दा
निर	बीजां —	वानर	ने मग	मुन्नर
दादा	दादा दा	दादादा	दादादा	दादादा
	धेख इ	सों मन	चारियो	जी
	दादादा	दा दादा	दादादादा	दा

जरा विलंबित रीते — धीरे धीरे बोलतां लघुने गुरु करवा पडे छे ते खराब नथी लागतुं. दरेक व्यक्षर संधि छ मात्रानो दादादा बने छे अने आठ संधिओतो एक पंक्ति बने छे. आठमा संधिमां चरणान्त जी आवे छे, ते पछोनो पंक्तिना पहेला बे अक्षरो साथे मळो दादादा संधि पूरो थई रहे छे. कयांक कोई गुरु चार मात्रानो पण बने छे, ते उपर जोई शकाय छे. पछोनामां पंक्तिनो प्रारंभ गुरुयो थाय छे त्यां ए गुरु पण चार मात्रानो बने छे. जेम के चोथा ढालामां

પે—	સે મલ્લ	પ્રારંભ	સૌય અ	ઠીલંભ
દાદા	દા દાદા	દાદાદા	દા દાદા	દાદાદા

એ રીતે પહેલો ગુરુ ચાર માત્રાનો બને છે. આ રચનાને સંસ્થામેઝ છંદોમાં સ્થાન મળ્યું નથી. ગુજરાતોમાં એ નથી જ એમ નથી, દાક્ષિણી તરીકે આગળ ઉપર પદોનાં હું જે તોટકનો ચાલનો રચના લેવાનો છું તે શુદ્ધ ત્ર્યક્ષર સંસ્થામેઝ જ છે. એ રાગમાં ગવાય છે એ જુદો પ્રશ્ન છે, પણ તેને રાગમાં ન લેતાં જો પઠન કરો એ તો એ ત્ર્યક્ષર સંધિવાળો સંસ્થામેઝ થઈ રહે છે. અહીં આથી વિશેષ એનો ચર્ચા અસ્થાને છે. માત્ર એટલું કે ઉપરનો રચના ત્ર્યક્ષર સંધિનો સંસ્થામેઝ છંદ હોવાનો મને સંભવ જણાયો છે, અને માટે તેને હું એ વર્ગમાં મૂકું છું.

અહીં ડિંગલની ચર્ચા પૂરી થાય છે. ડિંગલની વિશેષતાઓ અહીંથી જોઈ જવો હોય તો તેનાં સ્થાન લક્ષણો એ કહેવાય કે તે જાતિછંદોની જ મંગીઓ છે. એનો મંગીઓ ઘણો સ્વરો પ્રાસવૈચિત્ર્યનો હોય છે, તેથી ઓછે પ્રસંગે સિંહા-વલોકનનો અને એવો ઓછે વૉષ્ણનો હોય છે. ક્યાંક ક્યાંક એમાં 'જો' કે 'રે' જેવાં સંબોધનોને નિયત સ્થાન હોય છે, અને ક્યાંક તો અમુક એટલે કે છઠ્ઠી વિમલિતતા રા પ્રત્યયવાળા શબ્દોની પણ મંગી હોય છે. એ વધી રચનાઓ પઠનમાં અસરકારક થાય એ દૃષ્ટિએ સર્જાઈ છે, અને હજી પણ એની એ અસર છે. પઠનમાં, મુગાવરામાં એ સફળ નોંધે. એવો વધારે અહીં પ્રસ્તુત નથી. મારો મુખ્ય આશય તો ઝઙગતો નજરે એને જોઈ જઈ, જાતિછંદોના સિદ્ધાન્તો ત્યાં પણ લાગુ પડે છે એટલું બતાવવાનો છે.

પરિશિષ્ટ ૪

જાતિછંદોનું પરિશિષ્ટ ૨ જું : ગણલ

આ પરિશિષ્ટમાં હું સાધારણ રીતે ગુજરાતોમાં ગણલને નામે ઓળખાય છે તે છંદોના મેઝની ટૂંકી ચર્ચા કરવા ઇચ્છું છું. સ્તરી રીતે ગણલ એ કોઈ છંદ કે છંદપ્રકારનું નામ નથી. ૬૦ વૉ કૃષ્ણલાલ જાવેરી કહે છે : “‘ગણલ’ એ છંદનું નામ નથી. ‘ગણલ’ એ કાવ્યનો એક પ્રકાર છે. એ મૂળ અરવી શબ્દ છે અને એનો અર્થ પ્રેમયુક્ત ભાષામાં અથવા કાવ્યરૂપે બોલવું એમ થાય છે. . . . ‘ગણલ’ ના મૂળ એટલે ફારસી સાહિત્યમાં ગણલના વસ્તુ સંબંધે નીચે મુજબ નિર્દેશ કરેલો છે.

“પ્યાર, સૌન્દર્ય, મનની વેદના, ઉન્મત્તતા વર્ણવતા શબ્દો, વિયોગને અંગે પડતાં દુઃખોનો વિગત, પ્રેમનું રદન, માશૂક જોડે એક થઈ જવા માટેની ફિકર, ગાલ પરના તલ તથા હંધાટાનાં બલાળ, માશૂક જોડે મુલાકાતની તીવ્ર ઇચ્છા, તેમ જ સુખ-વેનનો અમાવ, વેચેતી, ઝગારો, અંતઃકરણ વાળી નાલે એવી નિઃશ્વાસ, દુઃખાત્તનાદ, રદન, અશક્તિ અને શરીરના મુકાઈ જવાનું વર્ણન — એ સિવાય બોજુ કાંઈ તેમાં હોવું જોઈએ નહીં. આ રોતે આશક-માશૂકના વિયોગની યાતના, માશૂકની પોતાના આશક તરફ બેપરવાઈ, આશકની માશૂક પ્રત્યે મિલન માટે આજીજો અને વિજ્ઞપ્તિ, કાલાવાલા — કે જેનો સંકહે એક પણ વચ્ચે સ્વીકાર થતો નથી, તે તેમાંથી નિર્દિષ્ટ થવું જોઈએ. આ ઉપરાંત મદ્ય-વાસ્ના ઉપાસકોનો — પીનારાઓનો — આનંદ, વસંત ઋતુનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય, ગુલાબ અને ઘોંઘાં ફૂલોથી ભરેલા વાગ અને તેમાં ગાયન કરતાં બુલબુલ વગેરેની શોમાનાં વર્ણન પણ તેનું સાધન ગણાય છે. છેવટ ડોઢધાલુ સંતો અને કહેવાતા સૂફી દરવેશોનાં કારસ્તાન તથા ડોઢ, તેમનાં પાશ્વર ને દંભ, તેમનું વનાવટી અને કૃત્રિમ સાધુપણું — એને ઉઘાડા પાઢવા તેમ જ તેવા ઈસમોને ચાવચ્ચા મારવા માટે પણ ‘ગઝલ’નો ઉપયોગ થાય છે.” (‘ગુજરાતી ગઝલો’ પ્રસ્તાવના પૃ. ૬, ૭)

‘શાઈરી’ના કર્તાનો પણ એ જ મત છે. તેઓ કહે છે : “અરબી ભાષામાં તો ગઝલ એટલે ‘સ્ત્રીઓથી વાતો કરવી’ એમ છે, પણ પિંગલશાસ્ત્રીઓએ એની સમજૂતી નીચે પ્રમાણે આપી છે. “ગઝલ તે પદ્યોનું નામ છે કે જેમાં પ્રેમ, મોહ, રૂપ, મુન્દરતા, પ્રેમનું સીવાનાપણું, મોજ, આશા, ડર, રજામંદી, લુચી, ગમી, પાનસર, ફૂલ, પતંગિયું, મજનું, લયલા વગેરે શબ્દો વડે પ્રેમ વિષયોનાં વર્ણન થાય, અથવા બોધક આજ્ઞાઓ કરવામાં આવે.” (‘શાઈરી’ ભાગ ૧-૨. પૃ. ૬૯) પણ આ વિષયની કવિતાઓ ફારસી ઉર્દૂમાં જે અમુક છંદોમાં ગવાઈ તે ગઝલ કહેવાવા લાગી, અને તેમાંની જે જે ગુજરાતીમાં ઊતરી તે પણ ગઝલો કહેવાઈ. ગુજરાતીમાં અંર્વાચીન યુગ પહેલાં પણ કોઈકોઈ જૈન કવિઓએ ગઝલો લખી છે, અને દયારામે પણ ગઝલરેખતા લખ્યા છે. પણ ગુજરાતીમાં તેનો પહેલો શોભ લગાડનાર મસ્ત કવિ વાલાશંકર છે. તેના અનુસરણમાં મણિલાલ નમુભાઈએ ગઝલો લખી છે અને પછી કલાપીએ ગઝલોને વધુ લોકપ્રિય કરી, અને અત્યારે પાદપૂતિ સાથે ગઝલોનો પણ મુશાયરો થાય છે. ગુજરાતીમાં ગઝલોના થોડા જ પ્રકારો ઊતર્યા છે, અને તેમાં છંદની દૃષ્ટિએ કેટલાક પ્રયોગો તથા ફેરફાર થયા છે, એટલે ગઝલોના મેઢનું સ્વરૂપ જાણવું જરૂરનું છે.

મૂઝ 'ગઝલ'માં કોઈ વિષયનું સઙ્ગ નિરૂપણ થતું નહીં. "ગઝલની શાસિયત એ છે કે દરેક વેતમાં ભિન્નભિન્ન ભાવના કે લાગણી દર્શાવાય છે: કોઈ એક અમુક વિચાર, ભાવ યા લાગણી એક જ વેતમાં સમાઈ જાય છે, તેની જાણી વેતમાં તેને લેવવામાં આવતી નથી; મતલબ કે આશી ગઝલ એક જ ભાવનું દર્શન કરાવતી નથી, પરંતુ તેમાં જુદીજુદી ભાવનાઓ એકત્ર થયેલી જોવામાં આવે છે." ('ગુજરાતી ગઝલો', પ્રસ્તાવના પૃ. ૮) "ગઝલની કડીઓ એવી હોવી જોઈએ કે એક કડીને બીજી કડી સાથે જોડાણ હોવું ન જોઈએ. એક ગઝલને મેના પોપટની કહાણી, કે કૌમી જુસ્સો, કે માત્ર છાજ્યામાં પૂર્ણ કરવી ન જોઈએ. કહાણી કિસ્સાઓ, કે છાજ્યાં માટે રુબાઈ, મુસદ્દસ, કે કતૂબ હોવા જોઈએ." ('શાયરી' भा. ૨, પૃ. ૬૧-૭૦) પણ ગુજરાતીમાં આ મર્યાદા સચવાઈ જણાતી નથી. અલગત ગુજરાતીમાં પણ કહાણીઓ કે કિસ્સાઓ ગઝલોમાં જવલ્લે જ લખાયાં છે, પણ એક ઊર્મિકાવ્યમાં આવી શકે તેવી ભાવની સઙ્ગતા આપણી ગઝલોમાં આવે છે. જેમ કે કલાપીની 'સનમની શોધ'ની ગઝલ દ્વિસ્તી પ્રાર્થનાના સઙ્ગ ભાવનું કાવ્ય છે. 'આપની યાદી'નો પણ ભાવ સઙ્ગ છે. અને છતાં વત્તેમાં ગઝલના જેવા ઉછાળા પણ છે. એટલે ભાવસઙ્ગતાને આપણે ગઝલનો દોષ નહીં ગણીએ.

દી૦ બ૦ કૃ૦ મો૦ જાવેરી કહે છે કે ગઝલના એક 'કાવ્યની પાંચ સત્તર યા ઓગણોસ વેતની સંખ્યા રાખવામાં આવે છે,' ('ગુજરાતી ગઝલો' પૃ. ૬) પણ આ વંધન પણ આપણી ગઝલે સ્વીકાર્યું નથી. આપણી ગઝલ વેતની કોઈ સંખ્યા આવશ્યક માનતી નથી, એ પોતાની ઊર્મિના પ્રકટીકરણ માટે જોઈએ તેટલો વિસ્તાર કરે છે.

ગઝલ એ દ્વિદલ છે, તે વચ્ચે પંક્તિઓની કડી કે વેતોની બનેલી હોય છે. વેતના દરેક ચરણને મિસરા કહે છે. 'શાઈરી'ના કર્તા, આ ચરણને તૂક પણ કહે છે. એ મિસરા કે તૂકનો એક કડી માટે 'શેઝર' એવું નામ છે, જેના ઉપરથી કવિ શાયર કહેવાય છે, અને પિંગલ શાઈરી કહેવાય છે. ગઝલના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવા પહેલાં હું એક ટૂંકી ગઝલ ઉતારું છું જેથી શુદ્ધાન્ત આપી વર્ણન કરવું સહેલું પડે.

લખના દિલાસા શા ?

જતાં મદફત તરફ ધરથી બજવવા ઢોલતાસા શા ?

બજવવા ઢોલતાસા શા ? ઝજવવા આ તમાસા શા ?

થતાં પહેલાં જામે મુજને હતું ના કોઈ ઓઢલતું,

કબર આગઢ હવે મારી ફૂલી, સાકર પતાસાં શા ?

ગયો રમનાર વેચાઈ સદાની બેનસીબીને;
પછીથી નાલવા તેની ઉપર શતરંજપાસા શા ?
બીજાને કાજ તો એકે હતો હરગિઝ મુકાયો ના—
કહો, તોતાનો હાલત પર પછી મુકવા નિસાસા શા ?
દમે આશ્વર પતલિયાને કહો છો શું તમે આવી ?
ન આપ્યો પ્રેમ તો મુજને — હવે સપના દિલાસા શા ?

ગુજરાતી ગઝલો પૃ. ૧૧૩

કુલ પાંચ કડી કે બેતનું આ કાવ્ય છે. ફારસી છંદોમાં પ્રાસ બહુ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવે છે, અને પ્રાસ ઉપર ઘણી ઝોળવટ ભરી તેમાં ચર્ચા છે. ઉપરના દૃષ્ટાન્તમાં જણાશે કે પહેલી કડીનાં બન્ને ચરણો કે તૂકો એક જ પ્રાસથી સંધાયો છે. પછીનો કડીમાં એમ થતું નથી, પણ પછીની દરેક કડીની બીજી પંક્તિ, પહેલી કડીનો પ્રાસ ઝીલતી જાય છે, એમ પહેલી કડીનો પ્રાસ કડીએ કડીએ સઠંગ ચાલે છે. આ રીતે પ્રાસનો દૃષ્ટિએ પહેલી કડી, પછીની કડીઓથી જુદી પડે છે. આને શાઈરોમાં 'પૂર્વકડી' કહેલી છે. આવી પૂર્વકડીઓ કોઈ ગઝલમાં એકથી વધારે પણ હોય અર્થાત્ પહેલી કે ત્રણ કે થોડી કડીઓમાં બધાં દલો કે તૂકો પહેલી કડીની પેઠે જ એક જ સઠંગ પ્રાસવાળાં હોય. ઉપરની ગઝલમાં છેલ્લો બેતમાં કવિએ પોતાનું તખલ્લુસ પૂંચેલું છે. એ ફારસી કવિઓનો રિવાજ હતો. એ છેલ્લી કડીને 'શાઈરો'માં 'પૂર્વકડી' કહેલી છે.

અહીં મેં ઉપરની કડીઓમાં પ્રાસનો નિર્દેશ કરેલો છે, પણ ફારસી પિંગલ તેનું પૃથક્કરણ કરી તેના બે વિભાગ દર્શાવે છે, કાફીયહુ કે સાદીરીતે બોલતાં કાફિયા અને રદીફ. ઉપરની ગઝલમાં પ્રાસવાળી દરેક પંક્તિમાં છેવટે એક જ શબ્દ આવે છે 'શા' (કે 'શા'). એ આ ગઝલનો રદીફ છે. અને રદીફ પહેલાં ગઝલનો કાફિયા આવે છે. 'શાઈરો'માં આ રદીફને તૂકાન્ત કહેલ છે. તેના કર્તા કહે છે : "તૂકાન્તમાં માત્ર એકના એક જ અક્ષરો એક જ સ્વરૂપે હોવા આવશ્યક છે, અર્થો સાથે સંબંધ નથી. એક જ સ્વરૂપ સાથે તેના તે જ અક્ષરો હોય, પણ તૂકાન્ત આગળના શબ્દો એવા જોડવામાં આવે કે તૂકાન્તના અર્થ બદલાઈ જતા હોય તોયે વાંધો નથી. તૂકાન્તનું હોવું એ આવશ્યક નથી. પણ સાધારણ રીતે તૂકાન્ત હોય તો ઠીક લાગે છે. તૂકાન્ત નાનામાં નાનો એક અક્ષરી પણ થઈ શકે છે, જેમ કે છે યાં, થી, ને વગેરે. તૂકાન્ત ગમે તેટલો મોટો પણ થઈ શકે છે :

અદા પણ તમારી અતિ મન પસંદ

જફા પણ તમારી અતિ મન પસંદ

ઉપલી કડીમાં અદા, જફા, પ્રાસો છે, બાકી બધા શબ્દો તૂકાન્ત છે. તૂકાન્ત જેટલો લાંબો હશે, તેટલો નિભાવવો કઠિન થઈ પડશે." (શાઈરી भा. ૨, પૃ. ૬૪-૬૫)

આ ઉપરથી સમજાયું હશે કે કાવ્યમાં આપણે જેને ટેક કે ધ્રુવ કે ધ્રુવલંઢ કહીએ તે રદીફ છે. પણ એટલું વિશેષ કે રદીફ કડીનો અંદર જ સમાઈ ગયેલો હોય છે ત્યારે ટેક કે ધ્રુવ કે ધ્રુવલંઢ ઘણાં વાર કડી બહાર લટકાવેલો હોય છે. અને બીજા એ કે પ્રાસવદ્ધ શબ્દનો પ્રત્યય પણ છૂટો હોય તો તે પણ રદીફ ગણાય.

જે મક્કા મલ્લી સનમની યાદમાં

તે મક્કા ક્યાંથી મલ્લે ફર્યાદમાં

આમાં 'માં' રદીફ છે. રદીફ પહેલાં કાફિયા આવવો જોઈએ તે 'યાદ' અને 'ફર્યાદ' માં આવી જાય છે. પ્રાસની ચર્ચામાં આપણે આ જ આવશ્યકતા જુદા શબ્દોમાં સ્વીકારી છે : એ રીતે કે ચરણને અંતે એક ને એક પ્રત્યય કે શબ્દ આવતો હોય તો એને બાદ કરી તેની આગળ પ્રાસ મેળવવો જોઈએ. (જુઓ ગત પૃ. ૩૫૯) આ ઉપરાંત ફારસી પિંગલોમાં રદીફ કાફિયા વિશે જે શીળવટ વાળી ચર્ચા કરી છે, તેમાં ઊતરવાની જરૂર નથી, ગુજરાતીમાં લક્ષાતી ગણલોને માટે તો નથી જ.

ગુજરાતી ગણલેખકોએ રદીફ કાફિયાના આ વધા નિયમો પાલ્લભા નથી. પૂર્વકડીની બન્ને તૂકો રદીફ કે કાફિયા વાળી હોવી જોઈએ, અને પછીની દરેક ચેતની બીજી તૂકે એને શીલવો જોઈએ એ નિયમ ઘણા પાલ્લભો નથી. બાલાશંકર કવિ, જેને ફારસી સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ હતો તે પણ સર્વેવં એક સરસી રીતે રદીફ કાફિયા પાલ્લતા નથી. તેમની 'સંવર લે' ગણલમાં તેમણે બન્ને પાલ્લે છે.

ઉતારના કંઈ પ્યાર એ, દિલદાર સંવર લે;

ગમસ્વાર જિગર સ્વારની, કંઈ યાર સંવર લે.

ગુલિસ્તાનમાં હેરાન છે, મસ્તાન આ બુલ્બુલ;

મર પ્યાર નથી યાર, વફાદાર સંવર લે.

ગુજરાતી ગણલો, પૃ. ૧૯

અહીં પહેલી કડીમાં બન્ને ચરણો પ્રાસવદ્ધ છે. તેમાં 'સંવર લે' રદીફ છે અને 'દિલદાર- યાર'થી કાફિયા રચાય છે, પછીની કડીમાં એ રદીફ કાફિયા કડીની બીજી પંક્તિમાં શિલાય છે, અને આથી ગણલમાં એ પ્રમાણે સઘન

ધાય છે. દરેક કઢીને અંતે 'સવર લે' આવે છે અને તેની આગળ 'સમજદાર', 'સવરદાર', 'નિગહદાર', 'સરદાર', વગેરે શબ્દોથી કાફિયા રચાય છે. પણ એની જ એક બીજી ગણલમાં આ નિયમો પઢાયા નથી. 'દીઠી નહીં!' ગણલ જોઈએ.

બલિહારી તારા અંગની, ચંબેલીમાં દીઠી નહીં;
સહુતાઈ તારા દિલની, મેં વજ્રમાં દીઠી નહીં;
મન મહારૂં એવું કુંઠું, પુષ્પપ્રહાર સહે નહીં;
પણ હાય ! તારે દિલ દયા, મેં તો જરા દીઠી નહીં.

ગુજરાતી ગણલો, પૃ. ૧

અહીં 'દીઠી નહીં' રદીફ છે. તે બીજી કઢીમાં ઊતરેલો છે. અને આશી ગણલમાં પણ ઊતરેલો છે. પણ રદીફ પહેલાં પહેલી કઢીમાં પણ કાફિયા નથી, અને આશી ગણલમાં કાફિયા છે જ નહીં. મણિભાઈ નમ્મુભાઈની 'અમર આશા'માં રદીફ અને કાફિયા વચ્ચે સચવાયા છે :

કહીં લાલ્હો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે;
લખા લંજર સનમનામાં રહમ ઊંડી લપાઈ છે.
જુદાઈ જિંદગીમરતી કરી રો રો વધી કાઢી;
રહી ગઈ વસ્ત્રની આશા અગર ગરદન કપાઈ છે.

એજન, પૃ. ૩૧

'છે' રદીફ છે અને 'છુપાઈ-લપાઈ-કપાઈ' આગળ જતાં 'કમાઈ' વગેરેથી કાફિયા ધાય છે. પણ બાલાશંકરની પેઠે જ એમણે પણ ક્યાંક માત્ર રદીફ જ સાચવેલ છે. પણ કલાપીએ તો ક્યાંક ક્યાંક વચ્ચેમાંથી કશું જ સાચવ્યું નથી. જેમકે :

હનારા રાહ

કટાપેલું અને ઘૂંટું ધસીને તીક્ષ્ણ તેં કીધું;
કર્મ પાછું હતું તેવું, અરે ! દિલબર હૃદય મારું.
ગમીના જામ પી હરદમ ધરી માશૂક ! તને ગરદન્ !
ન લંજરથી કર્યા ટુકડા ! ન જામે ઈશક પાયો વા !
પછી વસ મસ્ત દિલ કીધું, ડઘાઢી ચશ્મ મેં જોયું;
સિતમગર તોય તું મારો, લરો ડસ્તાદ છે પ્યારો !

આમાં રદીફ નથી કાફિયા નથી તેમ આપણો પ્રાસ પણ નથી. પ્રાસ વિનાની કવિતા ફારસીમાં બિલકુલ નથી એમ નથી. 'શાયરી'ના કર્તા "સામાન્ય

કડી" વિશે કહે છે: "કોઈ પળ વજન સહિત વે તૂકોની કડી થાય છે. સામાન્ય અથવા સાદી કડીની બન્ને તૂકો સપ્રાસ होती नही. उदाहरणः

પ્રેમ મુજ્ઝ ઉરથી કડી જૂદો પડી શકતો નથી,
વાઢવયથી એ દયાહિણ તો ગઢાનો હાર છે.

"જ્ઞાર", શાઈરી મા. ૨. પૃ. ૭૨

આનો અર્થ હું એમ સમજું છું કે જ્યારે કોઈ એક જ કડી છુટ્ટા મુક્તક તરીકે કહેવામાં આવે ત્યારે તેને પ્રાસની જરૂર નથી. અને ગઢલનું સ્વરૂપ જોતાં આ અપવાદ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે રદીક અને કાફિયા બન્ને સઢંગ ગઢલના દરેક વેતમાં મૂર્ત થતાં લક્ષણો છે. એ લક્ષણ એક જ તૂકમાં અનવકાશ વને છે. પણ સઢંગ ચાલતી ગઢલમાં તો પ્રાસ આવશ્યક છે, ગણવો જોઈએ.

ગઢલના છંદો, હું આગઢ વતાવીશ એમ જાતિછંદોના જેવા, આવૃત્તસંધિ છંદો છે. જાતિછંદોમાં મેં કારણો આપી દર્શાવેલું છે કે તેમાં ચરણાન્ત બતાવવા પ્રાસ આવશ્યક છે. ઇટલે ગઢલમાં પણ પ્રાસ આવશ્યક ગણવો જોઈએ. ગઢલની રીત પ્રમાણે તેમાં પૂર્વ કડીનો પ્રાસ, પછીની કડીઓમાં અંતે સઢંગ રાખવાથી એક પ્રકારની સુંદર ભંગી વને છે. તેમાં પણ ગઢલના મૂળ નિયમ પ્રમાણે જો એક વેત કે કડીને બીજી કડી સાથે અર્થનો સંબંધ જ ન હોય તો તો સઢંગ પ્રાસ આવશ્યક ગણવો જોઈએ, કારણ કે સઢંગ પ્રાસ ન રાખીએ તો પછી એ ગઢલને સઢંગ એક કૃતિ રાખનાર બીજો કોઈ વસ્તુ રહેતી નથી. પણ એમ ન હોય, અને એક જ ભાવ કે ઝમિની ગઢલ હોય તો પણ આપણા જાતિછંદોની પેઠે ગઢલમાં પણ કડીએ કડી સ્વતંત્ર પ્રાસવાઢી હોય તો તેમાં હું કશું ઓટું જોતો નથી. એવી ગઢલો ગુજરાતીમાં લખાઈ પણ છે. મણિભાઈ નમ્બુભાઈની 'નિરાશા એ જ છે આશા' (ગુજરાતની ગઢલો પૃ. ૩૩) ગઢલમાં એવા પ્રાસો છે, જો કે ક્યાંક ક્યાંક વહુ નિષ્પ્રાણ પ્રાસો છે, ક્યાંક પ્રાસો નથી. અર્થાત્ ગુજરાતી કવિતામાં ગઢલના મૂળ સઢંગ પ્રાસને બદલે આવતો દરેક કડીનો સ્વતંત્ર પ્રાસ જાતિ-છંદોના મેઢને અનુકૂળ હોવાથી આપણે સ્વીકારી લેવો જોઈએ. એક ભાષાની કવિત્વરીતિ બીજી ભાષામાં જતાં કંઈક ફેરફારો અવશ્ય થાય, તેવો આ એક ગુજરાતીમાં થયેલો ફેરફાર આપણે સ્વીકારવો જોઈએ.

આપણે આગઢ જોવું કે ગઢલમાં સઢંગ ભાવ હોતો નથી. સઢંગ ભાવ કે કવન માટે રૂઢાઈ મુસદ્દસ કે કાઢૂતો પ્રયોગ થાય છે. આ વિશિષ્ટ રચનાઓ પણ પ્રાસનો ભંગોથી થતા ભિન્નભિન્ન બંધો છે. તે આપણે અહીં જ જોઈ લઈએ.

કતબ્ નામના બંધમાં પહેલી ત્રીજી તુકો નિષ્પ્રાસ હોય છે, ત્રીજી ચોથી સપ્રાસ હોય છે. જેમ કે

આ તો વિસ્ખાત છે બલવાન બહાદુર શૂરા
જાતે આજ્ઞાદ રહી સ્ખોલતા પવંશનાં વંદ
રંગે, રૂપે, કદે, શોભાએ, મનોહરતામાં
સબદીયા રોષે અક્ષલ હુસ્ન વતુકૌ દાર્દ

“શાર”, શાયરી મા. ૨, પૃ. ૭૨

શ્વાઈમાં પહેલી ત્રીજી અને ચોથીમાં એક જ પ્રાસ હોય છે ત્રીજી પ્રાસ બહારની હોય છે. જેમકે :

હર્ગિશ્ વતવં શવંતે આવે ન સૂરમ્
તા અશ્ કફે અન્દોહ્ શરાબે ન સૂરમ્
નાને ન જ્ઞનમ્ વર નમકે હેચ કસે
તા અશ્ જિગરે સ્ખમ્ કવાબે ન સૂરમ્.

હકીમ સૈયામ

મુસદ્દસમાં પહેલી ચાર પંક્તિઓ એક જ પ્રાસમાં હોય છે, અને તે પછી બે સ્વતંત્ર પ્રાસની આવે છે. એમ છ પંક્તિનો એક બંધ થાય છે. મોટા મોટા કવિઓએ ઇતિહાસો આ બંધમાં વર્ણવેલા છે. ઉદાહરણ :

કદમને કિયામતની ચાલે ઝઠાવી,
પલકમાં હસારો ફસાદો, જગાવી
ફક્ત નૈનથી નૈનને કો મિલાવી,
ઝડાવી ગયો મુજ હૃદયને ચુરાવી
નિરાધાર મુજને બનાવી લુટારો,
થયો એક પલ્લવારમાં ગુમ ઠગારો.

“વહુશી” રાંદેરી

હવે આપણે અરબી-ફારસી છંદોની ઘટના જોઈએ. છંદોના ઘટક અવયવો તરીકે અનુક અનુક શબ્દો, નક્કી થયેલા છે. આ શબ્દો બે પ્રકારના છે; મૂળ શબ્દો જેને ‘અર્કાન’ કહે છે તે, અને તેમાંથી ઝપ્પેલા શબ્દો જેને ‘ફુરુ-આત’ કહે છે તે. મૂળ શબ્દો (૧) ફઝલુન્ (૨) ફાઇલુન્ (૩) મુસ્-તફ્ફલુન્ (૪) મફાઈલુન્ (૫) ફાઇલાતુન્ (૬) મુતફાઈલુન્ (૭) મુફાઅલ-તુન્ (૮) મફ્ફલાતુ. એ પ્રમાણે આઠ છે. આ શબ્દો અનુક અનુક માપના અક્ષરોના ગુચ્છોના સંકેત તરીકે સ્વીકારાયા છે. એ સંકેતોને નીચે પ્રમાણે

આપણા લગાત્મક સંકેતોમાં ઉતારી શકાય. ફઝલુન્ = લગાગા, ફાઇલુન્ = ગાલગા, મુસ્તફાઇલુન્ = ગાગાલગા, મફાઇલુન્ = લગાગાગા, ફાઇલાતુન્ = ગાલગાગા, મુતફાઇલુન્ = લલગાલગા, મુફાઝલતુન્ = લગાલલગા, મફઝલાતુ = ગાગાગાલ. ફઝલુન્ લગાગા અને ફાઇલુન્ ગાલગા સ્પષ્ટ રીતે પંચકલ છે, બાકી વધા સપ્તકલ છે. મુસ્તફાઇલુન્ (ગાગાલગા) અને મફાઇલુન્ (લગાગાગા) ઉપરાંત મુતફાઇલુન્ (લલગાલગા) અને મુફાઝલતુન્ (લગાલલગા) ભિન્ન શબ્દો તરીકે સ્વીકારાયા છે એ બતાવે છે કે આ શબ્દો લગાત્મક રૂપના છે, તેમાં માત્રા-મેઢી પરિવૃત્તિ શક્ય હોત તો પછેના બેનો પહેલા બેમાં જ સમાવેશ થાત. એટલે એક મૂઢ સિદ્ધાન્ત તરીકે આપણે ફારસી ગણનોના આ ઘટક અવયવોને લગાત્મક માત્રામેઢી સંધિઓ સમજવા જોઈએ.

મેં આગઢ કહ્યું કે આ અર્કાનમાંથી ભિન્નભિન્ન પ્રક્રિયાઓથી નવા શબ્દો સિદ્ધ કરવામાં આવે છે જેને ફુલ્લાત કહે છે. આ પ્રક્રિયાઓ 'જિહાફ'ના સામાન્ય નામથી ઓઢજાય છે. દાખલા તરીકે ફઝલુન્ શબ્દમાંથી નીચે પ્રમાણે આઠ શબ્દો સિદ્ધ કરાય છે: ૧. ફઝઢ ૨. ફઝલ્ ૩. ફઝલ્ ૪. ફાલુન્ ૫. ફઝ્ ૬. ફાઝ ૭. ફઝલાત ૮. ફઝ્લાત. અને 'રણપિંગલ' વિકૃતગણો કહે છે, જે નામ હું પણ સ્વીકારી લઉં છું. કોઈ કોઈ વાર જુદા જુદા અર્કાનમાંથી એકનો એક વિકૃત ગણ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. જેમકે ઉપર આપેલો ફઝ્ ફાઇલુન્માંથી પણ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. 'રણપિંગલે' વધા અર્કાનમાંથી કુલ ૧૧૬ વિકૃતગણો સિદ્ધ થતા બતાવ્યા છે. આપણે એ વધા જાણવાની જરૂર નથી. એ વધાય ઉર્દૂમાં વપરાતા પણ નથી. આપણા પ્રયોજન માટે અમુક ગણ વિકૃત ગણ છે અને તે અમુક મૂઢ શબ્દમાંથી સિદ્ધ થયો છે તે જાણવાની જરૂર નથી. છંદના સ્વરૂપના નિરૂપણમાં જે કોઈ ગણ કે ગણો વપરાયા હોય તેનું લગાત્મક રૂપ જાણીએ એ જ જરૂરનું છે.

અરબી ફારસી છંદોનું એકમ એક કઢી કે બેત છે, અને તેના સ્વરૂપ-નિરૂપણમાં આઠો બેતનું સ્વરૂપ નિરૂપાય છે. સંસ્કૃત સમવૃત્તોની પેઠે તેના એક જ ચરણ કે તૂકનું સ્વરૂપ નિરૂપાતું નથી, પણ બે તૂકનું નિરૂપાય છે, અને તેનું કારણ એવું જણાય છે કે તેની બીજી તૂક કોઈ વાર પહેલીથી ભિન્ન હોય છે.

છંદોનું સાદામાં સાદું સ્વરૂપ તે એક બેતમાં ઉપર આપેલા અર્કાનના આઠ, છ કે ત્રણ આવર્તનોનું છે. સૌથી વધારે પ્રચલિત રૂપ આઠ આવર્તનોવાળું છે. એટલે કે એક તૂક કે પંક્તિમાં એક શબ્દનાં ચાર આવર્તનોવાળું છે. ફારસી પિંગલમાં અર્કાન ઉપરથી છંદોનાં નામો પડેલાં છે. ઉપર આઠ અર્કાન આપ્યાં

તેમાંનાં સાતનાં આવર્તનોથી સાત છંદો બને છે. 'શાદરી'માંથી જ આ કોઠો હું ઉતારું છું. આ કોઠામાં આવર્તન સંખ્યા તે એક પંક્તિની સમજવી.

નામ	આવર્તન સંખ્યા	અર્કાનનો શબ્દ
૧ મુતકારિવ	૪	ફઝલુન્ (લગાગા)
૨ મુતદારિક	"	ફાઈઝુન્ (ગાલગા)
૩ રજસ	"	મુસ્તફઝિઝુન્ (ગાગાલગા)
૪ હસજ	"	મફાઈલુન્ (લગાગાગા)
૫ રમલ	"	ફાઈલાઝુન્ (ગાલગાગા)
૬ કામિલ	"	મુતફઝિઝુન્ (લલગાલગા)
૭ વાફિર	"	મુફાઝલઝુન્ (લગાલગા)

ઝાઠમો શબ્દ મફઝલાઝુ (ગાગાગાલ) તેનાં ચાર આવર્તનોનો કોઈ છંદ બનતો નથી. ગયોના મિશનમાં માત્ર તે વપરાય છે. ૧લો મુતકારિવ તે બરાબર મુજંગી છે. બીજો મુતદારિક 'દલખત પિગલ'માં નોંધેલો સ્તંભિથી છે. ત્રીજો રજસ તે હરિગોતના દાદાલદાના ગાગાલગા એવા લગાત્મક રૂપનો સપ્તકલ સંધિનો છંદ છે. એ પછીના વધાય, સપ્તકલ સંધિનાં ભિન્નભિન્ન લગાત્મક રૂપોનાં આવર્તનોવાળા છંદો છે. એક વાત તરત ધ્યાનમાં આવે છે કે આપણી ગુજરાતી ભાષામાં સપ્તકલ છંદો વધુ ઓછા છે, ત્યારે ફારસી અરબીમાં સપ્તકલ છંદોનો જ વિશેષ કરોને વિકાસ છે. ગુજરાતી ગણલો વળીંચરી આ સપ્તકલોની જ છે, જો કે વીજા પ્રકારો પણ કોઈ કોઈ મઝાં આવે છે. મુતકારિવનો એક સુષ્ઠ રચના પતીલની આ નીચે દૃષ્ટાન્ત તરિકે ઉતારું છું :

નહોં આશના આશનાથી જુદો છે,
 જુદાનો ન બંદો જુદાથી જુદો છે.
 લહે જંગ આ તે કરે હુકમ પેલો
 સિરાહી નહોં પેશવાથી જુદો છે.
 મરાયા કટોરા શરાબે શિરાસી,
 કરે જેમ ગુર્વા કરે તેમ ગાસી;
 ગુનો શાહનો ના ગદાથી જુદો છે,
 જુદાનો ન બંદો જુદાથી જુદો છે.

પ્રાસ જરા વધારે જટિલ છે, પણ સંધિ ફઝલુન્ લગાગા સ્પષ્ટ છે. ફાઈઝુન્ ગાલગાનો કોઈ ગણલ મારા ધ્યાનમાં નથી. રજસના ગુજરાતીમાંથી ધણા શાખલા મઝાં શકાયે. રજસમાં મુસ્તફઝિઝુનનાં એટલે ગાગાલગાનાં ચાર આવર્તનો આવે.

હું જાડું છું હું જાડું છું ત્યાં આવશો કોઈ નહીં
સો સો દિવાલો બાંધતાં ત્યાં ફાવશો કોઈ નહીં.

બરાબર ગાગાલગાનાં ચચ્ચાર આવતંનો છે. ગજલમાં ઘણે સુધી બરાબર આ લગાત્મક સંધિ સચવાય છે. કોઈ જગાએ ગુજરાતીમાં ન સચવાયો લાગે, ગુરુની જગાએ બે લઘુ લાગે, પણ ત્યાં ઘણુંદરં ઉચ્ચારણફેર હોય છે. જેમકે આ ગજલમાં જ આગલ :

આ ચશ્મ બુરજે છે ચડચું આલમ વધી નીહાલવા,
તે ચશ્મ પર પાટો તમે વીંટી હવે શકશો નહીં.

‘આ ચશ્મ બુર’ એમાં ગાગાલગાના છેલ્લા ગાની જગાએ ‘બુર’ છે. પણ ત્યાં બે લઘુ નથી, કારણ કે ફારસી પ્રમાણે અહીં બુર્ એવો ઉચ્ચાર ઇષ્ટ છે. એવી જ રીતે ‘તે ચશ્મ પર’માં ‘પર્’ ઉચ્ચાર છે, અને એ ઉચ્ચાર ગુજરાતીના સાધારણ ઉચ્ચારણથી વધુ દૂર નથી, કારણ કે ‘પર’નો અંત્ય ‘અ’ દ્રુત બોલાય છે, અને પ્રો. ઠાકોર તો આને ‘પર્’ ઉચ્ચારી ગુરુ ગણવાના મતના છે. એ જ રીતે ‘શક્તો’ ઉચ્ચાર થાય છે. અને એમ બન્ને તુકમાં લગાત્મક ઉચ્ચારણ સચવાય છે. પણ આ સંધિવાળી બીજી અનેક ગજલો જોતાં એક ગુરુની જગાએ બે લઘુના દાલલા મળી આવે છે. ‘ઈશ્કનો બંદો’ ગજલમાં

તે એક ટીપૂં લાલ દુનિયા વેચતાં ના ના મળે.

‘તે એક ટી’ ‘પૂં લાલ દુનિ’ એમાં બીજા સંધિમાં સંધિના છેલ્લા ગુરુની જગાએ ‘દુનિ’ આવે છે એને બે લઘુ ગણ્યા વિના છૂટકો નથી. અને ‘પ્રેમથી તું શું ડરે’માં

૨૬ ઘાસ કર રસભર અને એવું થતાં તું શું ડરે?

એમાં ‘રસભર અને’ એક સંધિમાં પાંચ લઘુ ભેગા થઈ ગયા છે. તેમાં પહેલા ચાર ગાગાની જગાએ છે. એમ આપણા કવિઓ આ સંધિઓને હમેશાં લગાત્મક જ રાખતા નથી. ક્યાંક ક્યાંક તેનાં માત્રામેઢી રૂપોથી ચલાવી લે છે. અને સંધિઓ સ્વરૂપે માત્રામેઢી છે એટલે એને દોષ ગણી કાઢવો ન જોઈએ. અલબત્ત એટલું સ્વીકારવું જોઈએ કે આવી છૂટ વધુ લેતાં ગજલનું મૂલ્ય સૌન્દર્ય ઓછું થયા વિના રહેતું નથી. ‘શાઈરી’માં કર્તાએ આ છૂટને વાજવી ગણી છે. આ રજા છંદના જ દૃષ્ટાન્તમાં ‘સમજૂ જને સમજી જઈ અભિમાનને વળસાડવો’ એ ઢાહ્યાભાઈ ધોળસાજીની પંક્તિ તેમણે સ્વીકારી છે. (શાઈરી મા. ૧, પૃ. ૨૭) આમાં ‘સમ’, ‘અભિ’ અને ‘વળ’ ત્રણેય લઘુ ઢિકો ગુરુની જગાએ છે.

आपणे फारसी उच्चारण विशेष थोडो विचार कर्यो तो साथे साथे ए पण अहीं ज नोंधी लईए के ऊर्दूमां 'ए' अने 'ओ' ह्रस्व अने दीर्घ बगने छे. गुजरातीमां कविओ घणी जगाए ए बगने स्वरोने ह्रस्व पण प्रयोजे छे, अने आपणा उच्चारणमां ए कड़गुं जणातुं नथी एटले गुजरातीमां पण छंदनी आवश्यकता प्रमाणे ए बगने स्वरोने ह्रस्व के दीर्घ लई सकाय. गुजरातीमां तो गमे त्पारे ह्रस्वने दीर्घ अने दीर्घने ह्रस्व गणवानी छूट पण छे ज.

हवे हसज लईए. तेनो शब्द मफाईलुनुं लगागागा छे. जातिछंदोमां आ स्वरूपनो कोई छंद नथी, जो के दाददादाना आदेश तरिके लदादादा आवे छे. पण गझलोमां लगागागानां आवर्तनोवाळी गझलो पुष्कळ रचाय छे. 'सरस्वतीचंद्र' नी प्रसिद्ध गझल 'दिवां छोडी, पितामाता' ए हसज छे. कलापीनी पहेली गझल 'फकीरो हाल' 'अये उल्फतु! अये बेगम' ए हसज छे. मणिलालनो प्रसिद्ध गझल 'कहीं लाखो निराशामां' पण आ ज छे. बधारे दाखलानी जरूर नथी.

रमल प्रकारनो शब्द फाईलातुनुं गालगागा छे. एनां चार पूर्ण आवर्तनोवाळी गुजरातीमां कोई गझल मत मळती नथी. एटले 'शाईरी' भा. १ मां तेना दृष्टान्त तरिके एक पंक्ति आपेली छे ते उतारं छुं:

हुं कहुं हिम्मत घरी के मुज हृदयनी चोर तूं छे.

आमां 'मत' अने 'मुज' एक गुरुनी जगाए आवे छे, एटलो तफावत रहे छे ते सहेज नोंधुं छुं.

आ पछी कामिल आवे छे जेमां मुतफाईलुनुं ललगालगानां चार आवर्तनो आवे. बराबर आ मापनी गझल मळवी मुश्किल छे कारणके आपणा लेखको गझलोनुं लगात्मक रूप बराबर साचवता नथी, अने जरा मात्रामेळी परिवृत्तियो आनुं दादालदा रूप थई जवानो संभव बहु प्रबळ छे. पण 'शाईरी'ना कर्ताए बताव्या प्रमाणे आवृत्तिसंधि अक्षरमेळ गीतक के मुनिशेखर छंद बराबर आ ज मापनो छे. दलपतरामनुं दृष्टान्त बराबर बंध बंसी रहे छे:

सजि जो भरी सलगाव बंदुक ताकि तोड निशान तूं

शुभ ए कळा मुनिशेखरे शिखरेल तै ज समान तूं.

मस्त कवि बालाशंकरनी 'हरिप्रेमपंचशी' नी पहेली गझलना नमूनानी पंक्ति उपर कहेल कामिल छे:

गई यक् ब यक् जौं हवा पलट नौं तों दिलमें अपने करार यह

શ્રી ડમાશંકર આ મૂઢ પંક્તિને નસોરની ઓઢણાવે છે. તે વરાવર કામિલ છે. પણ તેના નમૂના પર લલાવેલી બાલાશંકરની પંક્તિઓમાં એનું લગાતમક રૂપ સચવાયું નથી.

બલિહારિ તારા અંગતી ચંબેલિમાં દીઠી નહીં.

‘બલિહારિ તા’ એ લલાલગા વરાવર છે, પણ પછીના સંધિઓ ગાગાલગામાં સરી પડે છે.

આ પછી છેલ્લો પ્રકાર વાફિર, મુફાબલતુન્ લગાલગાનાં ચાર આવર્તનોનો આવે. ‘શાઈરી’માં આની પંક્તિ મળતી નથી. એટલે એનું દૃષ્ટાન્ત હું ‘રણપિંગલ’માંથી ડતારું છું :

સદાચરણે સદા સુખ છે, દુરાચરણે નકી દુઃખ છે;

રલાવટ રાલવી ઠિક છે, રલાવટ એ રડો રલ છે.

રણપિંગલ મા. ૩, પ. ૬૧

ગુજરાતીમાં શુદ્ધ સ્વરૂપની આ ગઝલ મળવી મુશ્કેલ છે.

આ વા અંદો આવર્તસંધિ છે. તેમનો મેઢ સંધિનાં આવર્તનોનો છે એ સ્પષ્ટ છે. અને કારતો પિંગલનો આ અર્નાત મુખ્ય છે એ જોતાં આટલા ઉપરથી પણ ગઝલોનો મેઢ માત્રામેઢો છે એવું કહેવામાં કશું સાહસ નથી. પણ આ સિવાયના કારતો અંદો પણ માત્રામેઢના ધોરણે જ વિસ્તાર પામે છે, એના પણ પુષ્કલ દાખલા મઢો રહે છે. તેમાંના કેટલાક જોઈએ :

આપને લગાનાં ચાર આવર્તનોવાઢો મુતકારિવ જોઈ ગયા. તે પછી ‘શાઈરી’માં (૨) મુતકારિવ મક્રપૂર અંદ (૧૨ અક્ષરી) આવે છે.

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલ

લગાગા લગાગા લગાગા લગાલ

વરાવર આ જ માપનો ‘દલપતપિંગલ’માં શૈલ અંદ મઢી આવે છે :

યયા યાજકો તે યયો ધારિ ધીર,

વસી શૈલમાં કે નદીનીર તીર.

અહીં અંત્ય સંધિ સ્પષ્ટ રીતે એક માત્રા જેટલો અંદિત થયો છે. એ પછી ‘શાઈરી’માં ૧૧ અક્ષરી (૩) મુતકારિવ આપેલો છે :

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલ

લગાગા લગાગા લગાગા લગા

करूं याद तारी हमेशा खुदा
नथी कोई तारा बिना किवरिया

अहीं छेल्लो संधि बळी बधारे खंडित थाय छे. तेनी अंत्य बे मात्रा अनअरे बने छे. आ पछी दशाक्षर (४) मुतकारिब नीचे प्रमाणे आवे छे :

फअलुन् फअलुन् फअलुन् फअलुन्
गागा लगगागा गागा लगगागा
तुज् नामनी हूं माळा जपूं छूं
पापो यकी हूं तौबा करूं छूं.

पठन करतां मालूम पडशे के अहीं गागालनां आवतंनो छे अने बीजा अने चौथा संधि, बनेनी अकेर मात्रा खंडित थपेलो छे.

गागाल गागा॥ गागाल गागा॥

बिध्वंकमाला के ग्राही अने आमां एटलो ज फेर छे के ग्राहीमां मात्र चौथा संधिनी ज एक मात्रा खंडित थपेली छे. तेनो बीजो संधि अवंड छे.

ग्राही : गागाल गागाल गागाल गागा॥

कदाच अहीं शंका थाय के मूळ संधि लगायाने स्थाने बीजा ज संधि गागाल मूकोने छंदनो मेळ दशावबो ए प्रामाणिक छे ? खरूं प्रमाण तो पठन छे, अने पठनमां जे यत् होय ते दशावबूं ते अप्रामाणिक होई शके नहीं. पण खास तो ए कहेवानूं छे के फारसी पिंगलनो परिभाषामां अक ज नामना छंदमां एम आलो संधि फरी जवानां घणां दृष्टान्तो छे. आ पछीनो (५) मुतकारिब छंद (१४ अक्षरो) एवो छे.

फअलुन् फअफअलुन् फअलुन् फअफअलुन्
गागा गाललगगागा गागा गाललगगागा

आमां स्पष्ट रीते चतुष्कल संधिनां गागा अने गालल रूपनां कुल छ आवतंनो छे. आयी ज कोई पण एक शब्दने आपणे संधि मणी शकता नथी. शब्दो गोठवातां पठननांयो कोई जुदो ज संधि नीकळो आवे छे. आमां पण फअलुन् आवे छे एटले एने मुतकारिब कहा छे पण छंदनो मेळ ए पंचकल फअलुन्ने अवलंबतो नथी. एटले के कोई अतुक शब्दना नामनो छंद ए ज शब्दना पिंगलसंधिनां आवतंनोनो छे एम कहो शाशो नहीं अने माटे ज आपणे माटे बवो फारसी नामो जाणवानी हूं अंत्य जातो नथी. अंदरनो मेळ

जोई लईए एटले बस. एक ११ अक्षरी (६) मुतकारिब बराबर दोषक छे :

फाअफऊल	फऊल	फऊलुन्
गाललगाल	लगाल	लगाला
=गालल गालल	गालल	गागा

दृष्टान्तनी जरूर रहेती नथी. ११ अक्षरी (७) मुतकारिब अक्षम छंद ते बराबर बिध्वंकमाला अ छे :

फअलुन्	फऊलुन्	फऊलुन्	फऊलुन्
गागा	लगाला	लगाला	लगाला
=गागाल	गागाल	गागाल	गागा

दृष्टान्तनी जरूर नथी. आ पछी (८) मुतकारिब अक्षम छंद (२० अक्षरी) ।

फाअफऊलुन्	फाअफऊलुन्	फाअफऊलुन्	फाअफऊलुन्
गालल गागा	गालल गागा	गालल गागा	गालल गागा

आ दोषकनी बेवडी पंक्ति बराबर छे. (९) मुतकारिब अक्षम छंद (२० अक्षरी, १६ शब्द) :

फऊलुन्	फअल्	फऊलुन्	फअल्	फऊलुन्	फअल्	फऊलुन्	फअल्
लगाला	लगाला	लगाला	लगाला	लगाला	लगाला	लगाला	लगाला

अही लगालाला द्वितीयक अष्टमात्रक संधिनां चार आवतंनो छे अथवा दरेक स र संधि लगाने लगाल — गगाने आखो रचनाने लगालानां आवतंननी गणी सकाय. ते पछी (१०) मुतकारिब २० अक्षरी लईए :

फअलुन्	फऊलुन्	फअलुन्	फऊलुन्	फअलुन्	फऊलुन्	फअलुन्	फऊलुन्
गागा	लगाला	गाला	लगाला	गागा	लगाला	गागा	लगाला

मेळनी दृष्टिए आ नीचे प्रमाणे बाय :

गागाल गागाः गागाल गागाः गागाल गागाः गागाल गागाः

आगळ आ प्रकार आवी गयो छे एटले विशेष कहैवानी जरूर नथी.

(११) मुतकारिब मकुवुस २० अक्षरी :—

फऊल	फअलुन्	फऊल	फअलुन्	फऊल	फअलुन्	फऊल	फअलुन्
लगाल	गागा	लगाल	गागा	लगाल	गागा	लगाल	गागा

આ સ્પષ્ટ રીતે ચતુષ્કલ સંધિનાં આવર્તનો છે. દૃષ્ટાન્તનું પઠન કરતાં એ વિશેષ સ્પષ્ટ થશે.

ન પુછ સહચર કે હાલ શા છે, વિચિત્ર હું પેચ તાવમાં છું
ન ચેન પામું ન જોવ જાયે, અજબ તરહના અજાબમાં છું.

અર્કાનમાં કોઈ ચતુષ્કલ શબ્દ નથી. વધી ચતુષ્કલ રચનાઓ આ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

(૧૨) મુતકારિવ ૨૨ અક્ષરી

ફાઝ ફઝલ ફઝલ ફઝલ ફઝલ ફઝલ ફઝલ ફઝલ
ગાલ લગાલ લગાલ લગાલ લગાલ લગાલ લગાલ લગા

મેઝની દૃષ્ટિએ આમાં આવર્તનો ગાલલનાં છે. નીચે પ્રમાણે :

ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગા

અંત્ય આઠમા સંધિના બે લઘુઓ અનક્ષર રહ્યા છે.

હવે (૧૩) મુતકારિવ ૧૮ અક્ષરી લઈએ :

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફાઝફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફાઝફઝલુન્
ગાગા ગાગા ગાલલગાગા ગાગા ગાગા ગાલલગાગા

સ્પષ્ટ રીતે ગ.ગા. આં ગાલલ એમ ચતુષ્કલના બે પર્વાયોનાં આવર્તનો છે.
અ. પછી (૧૪) મુતકારિવ મુઝાઝફ ૧૮ અક્ષરી લઈએ.

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફાઝફઝલુન્ ફાઝફઝલુન્ ફઝલુન્
ગાગા ગાગા ગાગા ગાલલગાગા ગાલલગાગા ગાગા

મેઝની દૃષ્ટિએ :

ગા.ગા. ગાગા ગાગા ગાલલ ગાગા ગાલલ ગાગા ગાગા.

હવે (૧૫) મુતકારિક ૧૫ અક્ષરી :

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝ
ગ.ગા. ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા ગા

અંત્ય આઠમા સંધિનો અંત્ય ગુરુ અનક્ષર છે.

હવે (૧૬) મુતકારિક ૧૨ અક્ષરી લઈએ :

ફાઝલુન્ ફાઝલુન્ ફઝલુન્ ફાઝલુન્
ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા

આ આપણો સ્મિવર્ણી જ છે.

(૧૭) મુતદારિક ૨૪ અક્ષરી

ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્
લલ્લા લલ્લા લલ્લા લલ્લા લલ્લા લલ્લા લલ્લા લલ્લા

તોટકથી બેબડી લાંબી એક પંક્તિ છે.

(૧૮) મુતદારિક ૮ અક્ષરી:—

ફફ્લુન્ ફફ્લુન્ ફફ્લુન્ ફફ્લુન્
ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

આવૃત્તસંધિ લગાત્મક વિચુન્માલા છે.

(૧૯) મુતદારિક ૧૨ અક્ષરી. તે ઉપરના સંધિનાં છ આવર્તનોનો છે.

હવે (૨૦) હ્રજ અવાજ છે. સોઠ અક્ષરી હ્રજ આપણે જોઈ ગયા છીએ. તેના વિકારો લઈએ. તેમાં પ્રથમ (૨૧) હ્રજ ૧૪ અક્ષરી:

મફફલ્ મફફાઈલ મફફાઈલ મફફલુન્
ગાગાલ લગાગાલ લગાગાલ લગાગા

મેઢની દૃષ્ટિએ આનો નીચે પ્રમાણે સંધિવિન્યાસ થાય:—

ગા] ગાલલ્લા ગાલલ્લા ગાલલ્લા ગા—

ત્રિકલ અને ષટ્કલ સંધિનાં આમાં આવર્તનો છે. પહેલો ગા નિસ્તાલ છે અને પછી ગાલલ્લાની પહેલી માત્રાથી ષટ્કલ તાલ શરૂ થાય છે. ચોથા આવર્તનમાં ગા છે તે ચાર માત્રાનો પ્લુત છે, અને પછીની પંક્તિના પહેલા ગા સાથે મઢી ષટ્કલ રહે છે. ઉદાહરણનું પઠન કરતાં એ માલૂમ પડશે:

સો વાર ગુનહ્ ગાર સ્વતાવાર તમારો—

પણ લાલ્લ વલ્લત્ ધાર પરસ્તાર તમારો—

કોઈ અર્કાન્ના શબ્દથી ત્રિકલ કે ષટ્કલ રચના થતી નથી, તે અર્કાન ઉપરથી સાધેલા ગંગોથી થાય છે. આ પછી લઈએ

(૨૨) હ્રજ ૧૧ અક્ષરી:—

મફફાઈલુન્ મફફાઈલુન્ મફફલુન્
લગાગાગા લગાગાગા લગાગા

ત્રીજા સંધિની છેલ્લી બે માત્રા બનક્ષર છે. 'શાઈરી'માં તેનું નીચે પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત છે :

મને તૂં બોલશે છે સાર છું હું

મહબ્બતની કથાનો સાર છું હું.

આ છંદની એક ગક્ષલ ગૂજરાતી ગક્ષલિસ્તાનમાં મળે છે.

પિતાની ફોજના સાચા સિપાઈ

પિતાના જંગમાંહે ઝૂસનારા

ગૂજરાતી ગક્ષલિસ્તાન, પૃ. ૧૬૨

આ ગક્ષલમાં આગળ જતાં રદીફ કે કાફિયા આગળ ચલાવ્યો નથી. અને એક કડીમાં સ્વતંત્ર પ્રાસ પળ ઘણી જમાવે નથી. પછી (૨૩) હસજ ૧૨ બક્ષરી રૂડી :

મફાઈલુન્ મફાઈલુન્ મફાઈલ

લગાગાગા લગાગાગા લગાગાલ

ચોથો સંધિ લુપ્ત થયો છે અને ત્રીજા સંધિની એક માત્રા સંહિત થઈ છે. ટું માનું છું ઉપાન્ત્ય ગાને ત્રણ માત્રાનો પ્લુત કરીને એ મેલવી લેવાય છે. દૃષ્ટાન્ત :

ન સમજે પ્રેમના જે મમને સાર

મહબ્બતનો કહેવાયે સતાવાર.

(૨૪) હસજ ૧૬ બક્ષરી

મફાઈલુન્ મફાઈલુન્ મફાઈલુન્ મફાઈલુન્

લગાલગા લગાલગા લગાલગા લગાલગા

'શાઈરી' કહે છે તેમ આ બરાબર નારાચ છે. દૃષ્ટાન્તની જરૂર નથી.

(૨૫) હસજ અઘ્રવ છંદ ૧૪ બક્ષરી :—

મફૂઝલ મફાઈલુન્ મફૂઝલ મફાઈલુન્

ગાગાલ લગાગાગા ગાગાલ લગાગાગા

પઠનમાં એનો મેલ નીચે પ્રમાણે છે :

ગા] ગાલલગા ગાગાગા ગાલલગા ગાગા

પહેલી બે નિસ્તાલ માત્રા ગયા પછી ષટ્કાલનાં આવર્તનો ચાલે છે. પંક્તિના અંતે ગાયા આવે છે, તે પછીની પંક્તિના નિસ્તાલ ગાને મેઢવી એક ષટ્કાલ બને છે. આગઢ આવી ગયેલ હજ્જ ૧૪ અક્ષરીનો અને આનો મેઢ એક જ છે. પઠન માટે 'શાયરી'ની બે પંક્તિઓ ઉતારું છું:

હૂં નૈન થકી નૈનો અય્ યાર મિલાવીને
વર્વાદ થયો આજે સર્વસ્વ ગુમાવીને

હવે રજઝના પ્રકારો લઈએ. (૨૬) રજઝ મત્વી ૧૬ અક્ષરી:

મુફ્તફ્ફડુન્ મુફ્તફ્ફડુન્ મુફ્તફ્ફડુન્ મુફ્તફ્ફડુન્
ગાલલગા ગાલલગા ગાલલગા ગાલલગા

'શાયરી'નું જ દૃષ્ટાન્ત લઈએ:

જાર તળા હાલ થકી અપ સ્વરદાર નથી
ચેન નથી ઝંબ નથી દર્દ તળો પાર નથી.

સ્પષ્ટ રીતે ત્રિકલબદ્ધ ષટ્કાલોનાં આવર્તનો છે.

હવે (૨૭) રજઝ ૧૬ અક્ષરી:

મુસ્તફ્ફડુન્ મુસ્તફ્ફડુન્ મુસ્તફ્ફડુન્ મુસ્તફ્ફડુન્
ગાગાલગા ગાગાલગા ગાગાલગા ગાગાલગા

'શાયરી'નું નીચેનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. સપ્તકાલનાં ચાર આવર્તનો છે. દૃષ્ટાન્ત:

કાયા કલેવર કારમૂં છે ગંદકીનો ઘાઢવો
સમજૂ જને સમજી જઈ અભિમાનને વળસાઢવો

આ પછી 'શાયરી' (૨૮) રજઝ મત્વી આપે છે. આ પણ સોઢ અક્ષરનો છે. અને તેથી ડાર આવેલા 'રજઝ મત્વીથી' તેને જુદો બતાવવા તેઓ તેને ૧૬ અક્ષરી બી કહે છે. ન્યાસ:

મુફ્તફ્ફડુન્ મફ્ફડુન્ મુફ્ફડુન્ મફ્ફડુન્
ગાલલગા લગાલગા ગાલલગા લગાલગા

દૃષ્ટાન્ત: નીચ મઢે ન ઝંચવી, પુન્ય મઢે ન પાપથી
સ્વાક જુદી હવા થકી તેજ મઢે ન આપથી

હાફિઝની પ્રસિદ્ધ ગઝલ જેને સદગત ન્હાનાલાલે 'અકબરશાહ'માં ઉતારી છે તે આ સંધિઓની છે:

મુત્રવે સુશ્નવા વગો તાણે વ તાણે નૌ બની
વાદયે દિલકુશા વગો તાણે વ તાણે નૌ બની
બરણે હયાત કમ્ સુરી ગર ન મુદામ મય્ સુરી
વાદે બહુર્ બયાદે ઠ તાણે વ તાણે નૌ બની

સ્પષ્ટ રીતે ત્રિકલબદ્ધ ષટ્કલનાં આવર્તનો છે.

હવે રમલ લઈએ. (૨૯) રમલ સોઠાક્ષરી નીચે પ્રમાણે છે :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્

આને વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી આ પછી જરા ક્રમભંગ કરીને
૩૦માને વદલે ૩૧મો રમલ મહ્સૂફ પંદર અક્ષરી લડે છું :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્

ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગા

ચોથા સંધિનો અંત્ય ગુરુ અનક્ષર થયો છે. સ્ત્રી રીતે આ જ ગુજરાતીમાં વધારે
વપરાયો છે. છોટી દીધેલો ૩૦મો રમલ પંદર અક્ષરી હવે લડે છું :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્

ગાલગાગા લલગાગા લલગાગા લલગા

આનું દૃષ્ટાન્ત 'શાઈરી'માં નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :

ઝનમતો કાં ન કરે શોર સરંજામ નથી

મુલ્ નથી બાગ નથી રંગ નથી જામ નથી.

આ પછી ૩૨ રમલ મજનૂન ૧૪ અક્ષરી છે તે ઉપરના જેવો જ છે, ફેર માત્ર
છેલ્લા શબ્દમાં છે. ઉપરના ૩૦માનો અંત્ય શબ્દ લલગા છે, હવે આવે છે
તેમાં ગાગા છે :—

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાજ્લુન

ગાલગાગા લલગાગા લલગાગા ગાગા

દૃષ્ટાન્ત: યાદ તારી ન કદી આહ! વિસારી દિલ્થી

બેવફા તેં ન કરી કદર અમારી દિલ્થી

આ છેલ્લા બે પ્રકારની ગજલનું પઠન મેં સાંભળ્યું નથી. અને કેવળ અક્ષર-
વિન્યાસથી કોઈ સંધિનાં આવર્તનો અસંદિગ્ધ રીતે પ્રતીત થતાં નથી.

આ પછી આપેલો (૩૩) રમલ મજનૂન ૧૬ અક્ષરી પણ આને જ
મળતો છે :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાત

ગાલગાગા લલગાગા લલગાગા લલગાલ

દૃષ્ટાન્ત : આહ પર આહ કરી આહ વહે આગ લગાવ
પારકી આશ તજી આપ બહે નામ દિપાવ.

આનું પળ પઠન મેં સાંભળ્યું નથી અને ઉપરના છંદ કરતાં આને વિશે વિશેષ
કશું ચોકસ રીતે કહી શકતો નથી. પણ વધાનો મેઝ મને એક જ દેખાય છે.
આના અંત્ય સંધિ કરતાં ઉપરનાનો અંત્ય સંધિ વધારે સંકિત છે એટલો જ ફેર
છે. આની પછી (૩૪) રમલ મકસૂર સોઝ અક્ષરી આવે છે, એ સ્પષ્ટ રીતે
સપ્તકલનાં આવર્તનોનો છે. ઉત્થાપનિકા :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાત
ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગાલ
મૂઝ ઉત્પાદિક્ તળા અસ્તિત્વમાં ગુમ્ છે હવાસ
કોળ સમજે કય્સ લય્લામાં હતો કોનો નિવાસ

(૩૫) રમલ છંદ ૧૧ અક્ષરી :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્
ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગા

ચોથું સપ્તકલ આહું લુપ્ત થયું છે અને તૂકના છેલ્લા સપ્તકલની વે માત્રાઓ
પળ સંકિત થઈ છે. દૃષ્ટાન્ત :

પ્રેમપંથે જે મિટાવે જાતને
તે જ સમજે પ્રેમ કેરી વાતને

(૩૬) રમલ ૧૨ અક્ષરી

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાત
ગાલગાગા લલગાગા લલગાલ

દૃષ્ટાન્ત : સત્ય વિળ કોઈ નથી નેક વિચાર
સાચને આંચ નથી એક લગાર

આ પ્રકાર પણ મેં સાંભળ્યો નથી. અને અક્ષરન્યાસ ઉપરથી મને કોઈ સંધિનાં
આવર્તનો પ્રતીત થતાં નથી.

(૩૭) રમલ મજૂનૂન છંદ ૧૧ અક્ષરી

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્,
ગાલગાગા લલગાગા લલગા

દૃષ્ટાન્ત : મૂઝ મની ન બનાવો મુજને
પાઠ જૂઠા ન ભળાવો મુજને.

આ રચના ઉપરના જેવી છે, માત્ર તેની છેલ્લી એક માત્રા સંહિત થઈ છે. આનો પણ મેઠ હું બતાવી શકતો નથી.

(૩૮) રમલ મદકૂલ છંદ ૧૬ અક્ષરી

ફાઇલાત ફાઇલાતુન્ ફાઇલાત ફાઇલાતુન્

લલગાલ ગાલગાગા લલગાલ ગાલગાગા

દૃષ્ટાન્ત : સમજી ગયો હવે હું પરિણામ દિલ્લગીનું

મરવા બિના કશું એ નથિ ઠામ દિલ્લગીનું.

પઠન ઉપરથી સમજાશે કે આનો મેઠ નીચે પ્રમાણે છે :

લલ; ગાલ ગાલ; ગાગા લલ; ગાલ ગાલ; ગાગા

સમ; ઝીગ યોહ; વે હું પરિ; ણામ દિલ્લ; ગીનું

મર; વાવિ નાક; શું એ નથિ; ઠામ દિલ્લ; ગીનું—

પહેલી વે માત્રા નિસ્તાલ છે. પછી ગાલગાલરૂપે એક ષટ્કલ આવે છે. પછી ગાગાલલ, આવી ફરી ગાલગાલ, આવી અંતે ગાગા આવે છે જે પછીની પંક્તિના લલને મેઠવી લઈ ષટ્કલ રહે છે. સુંદર ષટ્કલ રચના છે. અને આપણી ઘણીસરી ષટ્કલ રચનાઓમાં બને છે તેમ તેની પહેલી વે માત્રા નિસ્તાલ ગયા પછી તાલબદ્ધ ષટ્કલો શરૂ થાય છે. રમલનો મૂળ શબ્દ સપ્તકલ છે, પણ તેને રાક્ષીને બીજા વિકારી શબ્દો વડે થયેલી રચના ત્રિકલ ષટ્કલના મેઠવાળી છે. બીજે પણ આવું આપણે જોયું છે.

(૩૯) રમલ ૧૪ અક્ષરી :

ફાઇલાત ફાઇલુન્ ફાઇલાત ફાઇલુન્

ગાલગાલ ગાલગા ગાલગાલ ગાલગા

દૃષ્ટાન્ત : હું કહું વિલાપ કર મન કહે સબૂર કર

પ્રેમ રાહમાં કદી ધૈર્યને ન દૂર કર.

દલપતરામનો સમાનિકા છંદ છે અને ત્રિકલ-ષટ્કલનો મેઠ છે. પ્લુતિચિહ્ન મૂકતાં ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

ગાલ ગાલ ગાલ ગા ~ ગાલ ગાલ ગાલ ગા ~

(૪૦) રમલ મહ્સૂફ છંદ ૧૫ અક્ષરી. પહેલાં આ જ નામનો એક છંદ આવી ગયેલો છે તેથી આને Bનું ચિહ્ન કરેલું છે. ન્યાસ :

ફાઇલાત ફાઇલાત ફાઇલાત ફાઇલુન્

ગાલગાલ ગાલગાલ ગાલગાલ ગાલગા

દૃષ્ટાન્ત : રોજ રોજ રાક્ષિને રમો જ રાગ રંગમાં
 ચામરો ચલાવિ ચિત્ત મોહિ મોરચંગમાં
 દલપતરામના ચામરનું દૃષ્ટાન્ત અહીં વેસી રહે છે. છેલ્લો ગા ત્રણ માત્રાનો
 પ્લુત છે, એ પ્લુતિ ગણતાં આમાં ગાલનાં આઠ આવર્તનો છે.

આ પછી કામિલ આવે છે. 'શાઈરી' (૪૧) કામિલ ૨૦ અક્ષરી
 નીચે પ્રમાણે આપે છે :

મુતફાઇલુન્ મુતફાઇલુન્ મુતફાઇલુન્ મુતફાઇલુન્
 લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા

મેં આગલ કહ્યું તેમ દલપતરામનો લગાત્મક ગીતક છંદ બરાબર આનું
 દૃષ્ટાન્ત બની રહે છે.

આ પછી (૪૨) વસીત ૧૪ અક્ષરી આવે છે :

મુફ્તફાઇલુન્ ફાઇલુન્ મુફ્તફાઇલુન્ ફાઇલુન્
 ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા

દૃષ્ટાન્ત : વાત મિલનની સનમ્ હાલ નહીં તો નહીં.

આજ નહીં તો નહીં કાલ નહીં તો નહીં.

સ્પષ્ટ છે કે અહીં ષટ્કલનાં આવર્તનો છે. વિષમ ષટ્કલો ગાલગાનાં
 બનેલાં છે. સમ ગાલગાનાં બનેલાં છે જ્યાં અંત્ય ગા ત્રણ માત્રાનો પ્લુત
 છે. ગાલગા ~ એ રીતે.

(૪૩) મુઝારિજ્ છંદ ૧૪ અક્ષરી

મફ્ઝલ ફાઇલાતુન્ મફ્ઝલ ફાઇલાતુન્
 ગાગાલ ગાલગાગા ગાગાલ ગાલગાગા

દૃષ્ટાન્ત : આનંદનો જમાનો આનંદમય્ હવા છે

ફસલે બહાર આવી ચારે તરફ ઘટા છે.

અહીં ષટ્કલોનાં આવર્તનો થાય છે, નીચે પ્રમાણે :

ગા ગાલગાલ ગાગાગા ગાલગાલ ગાગા

પહેલો ગુરુ નિસ્તાલ છોડી આવર્તનો શરૂ થાય છે, અંત્ય ગાગા પછીની પંક્તિનો
 ગુરુ પકડી ષટ્કલ બને છે. આગલ આવી ગયેલ ૩૮મો રમલ મધ્કૂલ સોઠ
 અક્ષરી અને આ વચ્ચેમાં મેઢાં એક જ છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે અહીં
 પહેલો નિસ્તાલ ગુરુ છે તેની જગાએ રમલમાં બે લઘુ આવે છે. પઠન તદ્દન
 એક સરખું છે.

(૪૪) મુશારિબ્ છંદ ૧૪ અક્ષરી :

મફઝલ ફાઇલાત મફાઈલ ફાઇલુન્
ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગા

દૃષ્ટાન્ત : કામિલ ગણાય સર્વ તહૈં હર્ કમાલમાં
તેની મિસાલ યૈ ન શકે કોઈ હાલમાં.

આનો મેઢ નીચે પ્રમાણે છે :

ગા] ગાલગાલ ગાલલગા ગાલગાલ ગા

અહીં પળ પહેલો ગુરુ નિસ્તાલ છે. તે પછી ષટ્કલો શરૂ થાય છે. અંત્ય ગુરુ ચાર માત્રાનો પ્લુત છે, જે પછીની પંક્તિના ગુરુ સાથે મઢી એક પદ્કલ રચે છે.

(૪૫) મુશારિબ્ છંદ ૧૫ અક્ષરી :

મફઝલ ફાઇલાત મફાઈલ ફાઇલાત
ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગાલ

દૃષ્ટાન્ત : વારૂં હજાર વાર જો પામૂં હજાર જીવ
પર્વરુદિગાર આપ મને તૂં હજાર જીવ

સંધિન્યાસ : ગા] ગાલગાલ ગાલલગા ગાલગાલ ગાલ

ઉપર માફક જ પહેલો ગુરુ નિસ્તાલ છે. પછી ષટ્કલો શરૂ થાય છે. છેલ્લો ગાલ પઠનમાં ગા ~ લ થઈ ચાર માત્રાનો બને છે અને પછીની પંક્તિના ગુરુને મેઢવીને ષટ્કલ બને છે.

(૪૬) મુજ્તસ્ છંદ ૧૬ અક્ષરી :

મફાઇલુન્ ફઅલાતુન્ મફાઇલુન્ ફઅલાતુન્
લગાલગા લલગાગા લગાલગા લલગાગા

દૃષ્ટાન્ત : સરીદ લાજ કરે છે સુજાત તાજ ગુમાવી
મજા મનાવતો મૂરખ કજાત લાજ ગુમાવી

અહીં સ્પષ્ટ છે કે ષટ્કલોનાં આવર્તનો છે. એકી સ્થાને લગાલગા છે, બેકી સ્થાને લલગાગા.

(૪૭) મુન્સરિહ્. છંદ ૧૫ અક્ષરી :

મફતઇલુન્ ફાઇલુન્ મફતઇલુન્ ફાઇલાત
ગાલલગા ગાલગા ગાલલગા ગાલગાલ

દૃષ્ટાન્ત : ઈશ્ક તળી લ્હાય છે ચેન મઢ ના લગાર

आ पण षट्कलो ज छे. एटलुं के बीजा षट्कलनी छेली एक मात्रा अनक्षर रही छे.

(४८) सरीञ् छंद १२ अक्षरी :

मफ्तइलुन् मफ्तइलुन् फाइलात
गाललगा गाललगा गालगाल

दृष्टान्त : रंग नथी ढंग नथी ज्यां लगार
प्रेम नथी सार नथी त्यां लगार.

अहीं पण षट्कलो छे, चोथुं अनक्षर रहधुं छे.

(४९) सरीञ् ११ अक्षरी :

मुफ्तइलुन् मुफ्तइलुन् फाइलुन्
गाललगा गाललगा गालगा

दृष्टान्त : वायु हवे मौत तणो वाय छे
प्राण बिना प्राण हवे जाय छे.

अहीं पण उपरनी पेठे त्रण षट्कलो छे, फेर एटलो ज के छेल्ला षट्कलनी अंत्य एक मात्रा अनक्षर रही छे.

(५०) खफीफ छंद १० अक्षरी

फाइलातुन् मफाइलुन् फञ्जुन्
गालगागा लगालगा गागा

दृष्टान्त : आग दिलनी बुझाव तो जाणुं
दिल् धकी दिल् लगाव तो जाणुं.

आ पण में साभळचो नथी अने एनो मेळ न्यासमां स्पष्ट थतो नथी.

‘शाईरी’मां आ रीते कुल पचास छंदो आपेला छे. पण आमां बधा सम-छंदो ज छे, एटले के बेतनी बन्ने तूको एक सरखी ज छे. पण गझलोमां असम तूको पण होई शके छे. तेनुं स्वरूप जोवा माटे हुं थोडा.दाखला ‘रणपिंगल’मांथी लई नीचे उतारुं छुं :

३१२ बहरे मुत्कारिब मुसम्मन अरूज सालिम, जर्व मकसूर.

फञ्जुन् फञ्जुन् फञ्जुन् फञ्जुन्
फञ्जुन् फञ्जुन् फञ्जुन् फञ्जुन्
लगागा लगागा लगागा लगागा
लगागा लगागा लगागा लगाल

दृष्टान्त : तमारे तमारी भली रीति सा'वी

भले को लवाडी लवे लक्ष वात.

अहीं बीजी तुकनो छेल्लो शब्द एक मात्रा जेटलो खंडित थयो छे. आ पछीना ३१३ मा छंदमां ए ज प्रमाणे बीजी तुकनो छेल्लो शब्द फअल् एटले लगा बने छे, अर्थात् वळी एक मात्रा वधारे खंडित थाय छे. ते पछी ३१४ मा छंदमां ए ज स्थाने मात्र फअल् गा आवे छे. अर्थात् मूळ पंचकल लगागानी जगाए मात्र एक गुरु ज रहे छे, त्रण मात्राओ कपाय छे. ('रणपिंगल भाग. ३. पृ. ३०० — ३०२) एक ज विशेष दाखलो आपुं छुं. ४० मा छंदमां बभ्रे पंक्तिओ मुतफाइलून् एटले ललगालगानां त्रण आवर्तनोनी छे. ४१ मा छंदमां नीचे प्रमाणे छे :

मुतफाइलून् मुतफाइलून् मुतफाइलून्

मुतफाइलून् मुतफाइलून् फइलातुन्

ललगालगा ललगालगा ललगालगा

ललगालगा ललगालगा ललगालगा

दृष्टान्त : प्रभुने भजो मळने तजो धुमता सजो,

ममता तजो दूडता सजो दूडबाबा.

अर्थात् बीजी पंक्तिना छेल्ला सप्तकलनी एक मात्रा खंडित थई. ४२ मा छंदमां बीजी पंक्तिनो छेल्लो शब्द फइलून् लगा बने छे. अर्थात् सप्तकलनी त्रण मात्राओ अनक्षर बनी बाकी चार मात्राओ रही (एजन, पृ. ६०-६२). आटला दाखला बस धक्षे. गुजरातीमां आ प्रकारना छंदो बहु विरल छे.

आ सर्व दाखला उपरथी जणाशे के फारसी छंदो के गझलोनी मेळ जातिछंदोनी मेळ छे. अने तेनो न्यास मूळ लगात्मक छे, जो के गुजरातीमां तेनुं लगात्मक रूप शिखिल बने छे. 'शाईरी' ना छंदोमां थोडानो मेळ बताबी शकतो नथी. पण तेनुं कारण तेनुं पठन हुं जाणतो नथी ते छे. पण ते छंदोने पण पासे पासे मूकी सरखावी जोतां ते जातिछंदो होय एवं निगमन स्पष्ट बने छे. हुं नीचे ए बधाने पासे पासे मूकी बतावुं छुं.

(३०) फाइलातुन् फइलातुन् फइलातुन् फइलून्

(३२) फाइलातुन् फइलातुन् फइलातुन् फअलून्

(३३) फाइलातुन् फइलातुन् फइलातुन् फइलात

(३६) फाइलातुन् फइलातुन् फइलात

(३७) फाइलातुन् फइलातुन् फइलून्

(५०) फाइलातुन् मफाइलून् फअलून्

૩૦, ૩૨, ૩૩, ૩૬, ૩૭ એ બધામાં પહેલો શબ્દ ગાલગાગા સપ્તકલ છે. બીજો લલગાગા ષટ્કલ છે. ૩૦, ૩૨, ૩૩માં ત્રીજો પણ લલગાગા છે. એ ત્રણ રચનાઓમાં, ચોથા સંધિમાં જે ત્રણ રૂપો આવે છે, ફફડાત લલગાલ ફફડાતુન્ લલગા અને ફફડાતુન્ ગાગા, એમાં પહેલામાંથી બીજું એક માત્રા સંધિત થઈને થયેલું છે, અને ફફડાતુન્ એ લલગાનો જ પર્યાય છે. ૩૬-૩૭-૫૦ માં એ જ ત્રણ રૂપ ત્રીજા શબ્દ તરીકે અંતે આવે છે. ૫૦ માં ફફડાતુન્ને બદલે આવતો મફડાતુન્ લલગાગાને બદલે લગાલગા છે, અર્થાત્ રૂપાન્તર જ છે. એટલે આમાં મેઢ બતાવી શકતો નથી છતાં આમાં થતા ફેરફારો જાતિછંદોના જ લાક્ષણિક ફેરફારો છે એમાં શંકા નથી. અર્થાત્ આપણે કહી શકીએ કે ફારસી છંદો લગાત્મક રૂપના સંધિવાળા જાતિછંદો છે. અને ગુજરાતીમાં એના સંધિઓમાં લગાત્મક રૂપ શિથિલ બને છે.

અંતે આપણે થોડી ગુજરાતી ગણલો લઈ તેનું સ્વરૂપ અને તેમાં આવતું શૈથિલ્ય કે ફેરફારો જોઈ જઈએ. તેને માટે હું વી. બ. કૃષ્ણલાલ ડાવેરી સંપાદિત 'ગુજરાતી ગણલો' પસંદ કરું છું. એક એક ગણલનો ન્યાસ હું લગાત્મક રૂપમાં આપતો જઈશ.

૧. અહા પૂરી; સ્ત્રીલી કંદા;
લગા ગાગા; લગા ગાગા
શીતલ મધુરી; છે સુલ કંદા;
લગા ગાગા; લગા ગાગા

૨. બલિહારી તા; રા અંગની; ચંબેલીમાં; દીઠી નહીં;
ગાગા લ ગા ગાગાલગા ગાગાલગા ગાગાલગા

પણ ગુજરાતી ગણલોમાં ક્યાંક આ મૂળ શબ્દ પણ ગણલની વચમાં ફરી જાય છે. જેમકે આ ગણલમાં

વાગમાં અનુરાગમાં કે પુષ્પના મેદાનમાં
ગાલગા ગા ગાલ ગા ગા ગાલગા ગા ગાલગા

૧. સદગત બાલાશંકરે આ ગણલની રાહ "ગઈ યક્ બયક્, જો હવા પલટ, નાં તોં દિલમેં મે, રેં કરાર હૈ." એ પંક્તિ આપી છે. ફારસી લઘુગુરુ જોતાં એ પંક્તિ મુતફાઈલુન્ (લલગાલગા)નાં આવર્તનોની છે. બાલાશંકરની કવિતામાં પહેલો સંધિ 'બલિહારિતા' એ પ્રમાણે છે, પણ પછીના સંધિઓ એ પ્રમાણે નથી. એટલે કે કર્તાએ લલગાલગા અને ગાગાલગા વચ્ચે ભેદ માન્યો નથી એમ પ્રતીત થાય છે.

આમાં ગાલગાગાનાં ત્રણ આવર્તનો પછી અંતે ગાલગા આવે છે. આવું ઘણી વાર બને છે. ફારસી ગણલોના નિયમો પ્રમાણે આ દોષ ગણાય. પણ આમાં ફેરફાર થઈને પણ સંધિ સપ્તકલ જ રહે છે એ રીતે જાતિછંદના સ્વરૂપને એ ફેરફાર હાનિ કરતો નથી, અને તેથી ગુજરાતીમાં એને અપનાવી શકાય. તે સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે એક જ પંક્તિમાં એક જ સંધિમાં ભિન્નભિન્ન લગાત્મક રૂપોનું મિશ્રણ નથી જ થતું એમ નથી. ગાલલગા અને લલગાગાનાં મિશ્રણોવાળી ઘણી પંક્તિઓ મળશે. તેથી જ સપ્તકલના મિશ્રણવાળી પંક્તિઓ પણ છે. દાખલા તરીકે ‘રણપિગલ’ મા. ૩ ના ૩૪૫ મા છંદનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે :

૩૪૫ : મુસ્તફ્ફલુન્ ફાઇલાતુન્ મુસ્તફ્ફલુન્

ગાગા લગા ગાલગાગા ગાગાલગા

અને

૩૪૬ : ફાઇલાતુન્ મફાઈલુન્ ફાઇલાતુન્

ગાલગાગા લગાગાગા ગાલગાગા

આમાં મિશ્રણો છે. પણ એક વાર પહેલી પંક્તિમાં કે મેઝમાં જે સ્વરૂપ નક્કી કર્યું તે પછીથી બદલાવી શકાતું નથી. પણ ગુજરાતીમાં મેઝવાળું રૂપ આપણે બદલ્યાના કેટલાક દાખલા છે, અને તે જાતિમેઝને હાનિ કરતા નથી, એ તરીકે આપણે તેનું સમર્થન કરી શકીએ.

૩. આ ગણલમાંથી દાખલા માટે સરલ બેત પાંચમી લઈ છું :

કરું, ગાન, ગોરું, વાન, ધુંઘટ, માં ન, રાખિ, એ

ગા ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા લ ગાલ ગા

પુર, વાર, કરું, પ્યાર, નિગહ, દાર, સ્વર્ લે

ગા ગાલ લગા ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

અહીં ક્યાંક ગાલ અને ક્યાંક તેનો પર્યાય લગા આવે છે તેને ઉપર કહ્યું તેમ દોષ ન ગણવો જોઈએ.

૪. કોઈ પણ બેત બરાબર વેસતી નથી. પણ આખી ગણલમાં રદીફ ‘છે હરી હરી’ ગાલ ગાલ ગા છે, એટલે એ ત્રિકલનાં જ આવર્તનો ગણલમાં છે એમ હું માનું છું. એમ લેતાં પંક્તિનું પઠન નીચે પ્રમાણે કરવું જોઈએ :

આજ જાંતી ચૈકૈં યારૂનીં છેહ રીહ રી

ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

મતિ આંખડીં જાદુ ગારિયેં છેહ રીહ રી

લગા ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

અને તેમ છતાં કોઈ પંક્તિ સંતોષકારક જણાતી નથી.

૫. અર્હિ બેકદર્ દુનિયાતળી દરકાર નહિ હમમસ્તને
 લલ ગાલગા લલગાલગા લલગાલ ગા લલગાલગા
 પળ આગઢ જતાં લલગાલગાની જગાએ ગાગાલગા ક્યાંક આવે છે.
 માશૂક તારી બેકદર ભરીં ફેકની સારાઈથી
 ગાગાલ ગાગા ગાલગા લલ ગાલગા ગાગાલગા
 વગેરે.

૬. જિગરનો યા,ર જૂદો તો, બધો સંસાર જૂદો છે.
 લગા ગા ગાલ ગાગા ગા લગા ગાગાલ ગાગા ગા
 ૭. મધુર મધુરી, આંખડીનીં કઠાક્ષ તે ક્યમ, વીસરે
 ગાલ ગાગા ગાલગાગા ગાલ ગા ગા ગાલગા

પળ ચોથી પંક્તિ :

દરિયાઈ મો, જે રડ્વડ્વો, હું દુઃખ તો ક્યમ વીસરે
 ગાગાલ ગા ગા ગાલગા ગા ગાલ ગા ગાગા લગા
 સંધિ ગાગાલગા થાય છે અને તેનાં પૂરાં ચાર આવર્તનો થાય છે.
 ૮. વસ્ દ, ફેશ, ગાઢ, કહીંશ; કંઈક, મમં, વાળીં, માં
 વાત, હુકમ, માં ક, રીશ, યાંર ન, અર્જે, દાર, લગાર
 ગાલ કે લગાનાં આવર્તનો છે. પહેલી પંક્તિમાં છેલ્લા આવર્તનની જગાએ
 એક ગુરુ જ માત્ર છે. બીજી પંક્તિમાં પૂરાં આઠ આવર્તનો છે. એ રીતે
 અસમ પંક્તિવાળી વેત છે.

૯. અગર તે યા, ર શીરાક્ષી, મહારં મં, ન મેઢાવે
 લગા ગા ગાલ ગાગાગા લગા ગા ગા લગાગાગા
 ૧૦. હૃદય, કોષ, માંહીં, પ્રેમ, રત્ન, લાવીં, નેષ, યું
 ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા
 સમ, પંળ ક, યું ત, ને અ, મૂલ્ય, મેં ર, ઢી ર, ઢી
 લગા ગાલ ગા લગા લ ગાલ ગા લ ગા લ ગા

પળ અંદર ઘણી પંક્તિમાં અનિયમિતતા આવે છે.

૧૧. ડહો નાદા, ન મન બુલબુલ, રહો ગુલક્ષા, રમાં ના ના
 લગા ગાગા લગા ગા ગા લગા ગાગાલ ગા ગા ગા

૧૨. દિલ શું દિલ લાગ્યા પછી સેં, ચેં તું શું સ્ત્રી, જાડને
 ગા લ ગા ગા ગા લગા ગા ગા લ ગા ગા ગાલગા

१३. कहीं लाखो, निराशामां, अमर आशा, छुपाई छे
लगा गागा लगागागा लगा गागा लगागा गा
१४. आसुदां मा, रां लुवे ए, मूरती को, कोण छे
गालगा गा गा लगा गा गालगा गा, गाल गा
१५. अहा हूं ए, कलो दुनिया, बियाबामां, सूँनो भटकुं,
लगा गा गा लगा गा गा लगागागा लगा गागा
१६. कहीं तूं जा,य छे दोरी, दगाबाजी, करी किस्मत्
लगा गा गा

१७. खतम् अय् द, दंदिल थै जा, न तारुं को,इ छे अहिं यां,
लगा गागा लगा गा गा ल गागा गाल गा गा गा

१८. छेल्ली कडी

चाक, दिल् बे, हाल, आ म,णीतुं, आय, ना वि, वे
गाल, गा ल गाल गा ल गाल गाल गा ल गा
अहाँ स, नम् ह, वे भ, लाँ दिल्, मां म, कान, देन, दे
गा ल गा ल गा ल ल गा गा ल गाल गाल गा

घणी पंक्तिओ अनियमित छे. उपरनी छेल्ली कडी सरलमां सरल छे.

अने मेळ ए प्रमाणे जणाय छे.

१९. २०. दिधां छोडी, पितामाता, तजी व्हाली, गुणी दारा
लगा गागा
२१. कटायेलूं, अने बूँटूं, घसीने ती,क्ष्ण तें कीधूं
लगागागा
२२. अ रे रे ऊ, डतूं खंजर, दिले झूटी, हुलाव्यूं में
लगागा गा
२३. अरे ते वा,गमां तुं पर, नशर में फक्,त कीधी ती,
लगा गा गा
२४. हूं जाउं छूं, हूं जाउं छूं, त्यां आवशो, कोई नहीं
गा गाल गा

२५. तूं यार कयां, दुश्मन् कयो, जाणूं नहीं
गा गाल गा, गागा लगा गागा लगा

त्रण ज आवतंनोवाळी पंक्ति छे.

૨૬. સાંકીં જે શરા, વ મને દિધો, દિલદારને, દીધો નહીં
લ લ ગા લગા, લ લગા લગા, લલગાલગા, ગાગા લગા

આશા કાવ્યમાં લલગાલગા સઢંગ સચવાતું નથી. ગાગાલગા આવી જાય છે.

૨૭. પેદા થયો, છૂં હુંદવા, તૂં ને સનમ્
ગાગા લગા, ગા ગાલગા, ગા ગા લગા

ત્રણ જ આવર્તનો.

૨૮. આ આતશે, તાપે તપે,લો હૂં બઢે,લો બાવરો,
ગા ગાલગા

૨૯. જ્યાં જ્યાં નક્ષર, મારી ઠરે, યાદી ભરી, ત્યાં આપની
ગા ગા લગા

માશુકોના, ગાલગી લા, લી મહીં લા, લી અને
ગાલગાના ગાલગા ગા, ગા લગા ગા, ગા લગા

૯મ સંધિઓ બદલાય પળ છે.

૩૦. અમે જોગી
લગા ગાગા

૩૨. ચોગાનમાં આલમ તળા
ગાગાલગા ગાગા લગા

૩૪. ધાક્યો તમારી રાહમાં
ગાગા લગા ગા ગાલગા

૩૬. ફકીરીમાં સહીરીમૈં
લગા ગાગા લગાગાગા

૩૮. બન્યો હૂં પ્રે,મનો વંદો
લગા ગાગા લગાગાગા

૪૦. વગર તૂં હા,ર હૈયાના
લગાગાના લગાગાગા

૪૨. મિઠા હસવા મહીં સચ્ચાઈ
લગા ગાગા લગા ગા ગા

૪૪. નિગાહ્ તુજની, અરે!
લગા ગા ગા

૩૧. જો ફકના, તો શૂં સુદા
ગા ગાલગા ગા ગા લગા

૩૩. મિટ્ટી હતો તે આપનો
ગાગા લગા ગા ગાલગા

૩૫. આવૂં કહો ક્યાં એકલો
ગાગા લગા ગા ગાલગા

૩૭. સદા મન મસૂ,ત તૂં માં રહે
લગા ગાગા લ ગાગા ગા

૩૯. અરે જા શૂં અવાયે નહિ
લગા ગા ગા લગાગા ગા

૪૧. વગર હૂં કાં,ઈ ભાવે નહિ
લગાગાગાલ ગાગા ગા

૪૩. જગ છો ગમે તે કહો તને
ગા ગા લગા ગા ગા લગા

૪૫. કતલ્ આશક્ને કરવાને
લગા ગા ગા લ ગાગાગા

४६. अहा सा आज बषवि ४७. तने हूं जोउं छूं चंदा
लगा गा गाल गागागा लगा गागा लगा गागा

४८. नव सूँ,से उ,पाय, कै डों,लाय, मारि, किस्ती
गा ल गाल गाल गा ल गाल गाल गागा

*

अन्य दशा जोइ डरत
गाल लगा गाल लगा
घिमे घिमे गती करत्
लगा लगा लगा लगा

क्यांक क्यांक उच्चारमां छूट लेवी पड़े छे. पण छंदनुं माळखुं आ ज छे.

४९. देवें दी,वि दया, करि के,वि मने,
लल गा ल लगा ललगा ल लगा
अहाँ मूँ,ति मनो,हर मा, शुक्नी
लल गा ल लगा लल गा ललगा

५०. शरद पूँ,नमनी, रडिया,ळि सदा
ल ल गा ललगा ललगा ल लगा
मनेँ साँ,भरेँ आ,पणि रा,त सखी
ल ल गा लल गा लल गा ललगा

५१. क्यां छे मजा
गा गा लगा

५२. अ]खंड एक धार अजव को वही रही
ल]गाल गाल गाल गाल गा ल गाल गा
खु]लीखु, दाइ, त्यांजु दाइ को न हीं रही
ल]गाल गाल गाल गाल गा ल गाल गा

५३. तौराँ घा, पर घा, मनेँ मा,रि रखा
लल गा लल गा लल गा ल लगा

५४. खूव करी जो, इल्मनी सो,दागरी हा,जी गयो;
गा लगा गा गालगा गा गालगा गा गा लगा

२. नं. ४९ अने ५० तथा कविश्री न्हानालालनी 'एक ज्वाला जले तुज नेननमें' ए त्रणय गझलो एक ज छंदनी छे.

५५. मौराँ पा,पेँ औँ अंतर मे,लुं थयुं,
लल गा ल ल गालल गा ल लगा

५६. कदी तलवारनी धमकी
लगा गागा लगा गा गा

५७. आनो न्यास वे रीते थई शके छे.
दुर दिलथी, सहुँ संसार कहुँ के, न कहुँ
लल गागा, लल गागा, ललगागा, ललगा
हुदेँ माँ आ, पनुँ आगा, र कहुँ के, न कहुँ
लल गागा, लल गागा, ललगागा, ललगा
तमेँ कहथो, केँ जफा मा,रीँ वफाने, बदले
लल गागा, ललगा गा, ललगागा, ललगा
कहोँ नेअय्, सन म्हुँ प्या,र कहुँ के, न कहुँ
लल गागा, लल गागा ललगागा, ललगा

कोई कोई लीटी जरा जुदी रीते पण बेसी शके छे.

हुदे, माँआ, पनुँ, आँगा, रक रुँ के, न कहुँ
लगा लगा लगा लगा ललगा गा ललगा
कहो, नेँ अय्, सनम्, हूँ प्या, र कहुँ के, न कहुँ
लगा लगा लगा लगा ललगागा ललगा

पण बीजी बघी ए प्रमाणे बेसी शकती नथी. वन्ने पद्धतिमाँ अनियमितता
तो मळे छे ज.

५८. आँखोथीँ व्हे छेँ, धारा तो,य जिगर् बळे छे
गा]गाल गाल, गागा गा,गाल गा ल गागा

५९. बीजी कडी :

इस्के शरा, बीनी मजा, जोवा हवे, तैयार छुं
गागा लगा गागा लगा गागा लगा गागाल गा

६०. तज्ज्यों में राह
लगा गा गा

६१. शूँ मजा फकि,रोथि डाँको, गर् न मुखडूँ, आपनुं
गा लगा गा गाल गागा गा ल गागा, गालगा

६२. खुदाएँ पाक खोलियुं न सीब आज रात्
लगा ल गाल गा लगा लगा ल गा ल गा ल

६३. नथी उल्फत्, तमारी पा,स पण् नफरत्, तोँ छे के नै,
लगा गागा, लगागागा, ल गा गागा, ल गा गा गा
६४. अमारा ला,ख च्हांनारा ६५. लपाई प्रेमनी
लगागा गा, ल गागागा लगागागा
६६. लखूँ तें प,त्रमां प्यारा ६७. आ प्रेम ए,बी वस्तु छे
लगा गा गा गा गाल गा गा गालगा

६८. शब्द, सनम्, आप,शे? पु,छूं स,नम् जि,वाडशे?
गाल लगा गाल गा ल गा ल गा ल गाल गा
दिल्धि, दिल् द,वाव,शे तुं, गोद,मां सु,वाडशे
गाल गाल गाल गा ल गाल गा लगालगा

६९. याँरोँ कोइ छे, दर पर अहीं, हासर बिरा,दर या नहीं
ल ल गालगा, लल गा लगा, गा गा लगा, लल गा लगा

अर्थात् गागालगाने ज संधि गणवो जोईए. ललगालगा सळंग चालतो नथी.

७०. जनम्ना जो,गिडा छईए ७१. गा गा तुं ब,वंत दम् बदम्
लगागागा लगागागा गा गा लगा, गा गा लगा
७२. प्रभू परक्या, हूदे जेणे ७३. कहूं हूं शूं
लगा गा गा, लगा गागा लगा गा गा
७४. व्यथाओ, जीवनी, अदा थइ, गई
लगागा लगागा लगा गा लगा
७५. रंगो बसंतना छे, मुज दागदार दिल्मां
गा]गा लगालगागा गा गालगाल गागा
७६. संताइ रहै,शे क्यां सुधी
गागाल गा, गा गा लगा
७७. बिश्व व्यापी, छे छतां सं, ताय छे
गाल गा गा गा लगा गा,गालगा
७८. देह रूपे, चेतनाना, हाथमां ७९. जतां मदफन, तरफ घरथी
गालगागा, गालगागा, गालगा लगा गागा लगा गा गा
८०. हता जे का,फिशाळाओ, महीं साथे, धनारा
लगा गा गा ल गागागा लगा गागा, लगागा

अंत्य सप्तकलनी वे मात्राओ अनक्षर रही.

૮૧. નહીં આ, શના આ, શનાયી, જુદો છે
લગા ગા, લગા ગા, લગા ગા, લગા ગા

૮૨. દયાની દૃષ્ટિ મારા પર
લગાગાગા લગાગાગા

૮૩. છે]રંગ એ જ, ગત્તો જ્યા, રે હવા ફરે છે
ગા]ગાલ ગા લ, ગાગા ગા, ગાલ ગાલગાગા

૮૪. મને આ ગણલ બેસતી નથી.

૮૫. વ]ન્નેયિ, પ્રેમ, રૂપ, નોં પર, વા ડ, ઠાવી જા
ગા]ગાલ ગાલ ગાલ લ ગા, ગાલ ગાલ ગા

૮૬. અનુભવયી, વધૂં મઝશે ૮૭. પ્રણય લગની
લગાગાગા લગાગાગા લગા ગાગા

૮૮. અન્ય માટેં છૂત આપિ જે અહીંયિ જાય છે
ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

૮૯. નવું જીવન, બનાવા ચા, હ
લગા ગાગા લગાગા ગા

‘ગૂજરાતી ગણલિસ્તાનમાં’ થી બે ત્રણ નોંધવા જેવા પ્રકારો લઈ છું :
ગણલ ૧૪૬મી પૃ. ૧૪૧

પરવા નહીં, કો વાદ યા, ફિરિયાદ ના, સૂણે
ગાગા લગા ગાગાલગા ગાગાલ ગા, ગાગા
જાલિમ જહાં, થી કામ હૂં, બેકારને, શૂં છે
ગાગા લગા, ગા ગાલગા, ગાગાલગા, ગા ગા

છેલ્લા સંધિની અંત્ય ત્રણ માત્રા અનક્ષર થઈ છે.

ગણલ ૧૭૩મી પૃ. ૧૬૨

પિતાની ફો, જના સાચા, સિપાઈ
લગાગા ગા, લગા ગાગા, લગાગા

ગણલ ૨૧૮. પૃ. ૨૧૧

સુદા સૌ, સલક્ના પળ, અકીલો, તમારો છું
લગા ગા લગા ગા ગા, લગાગા, લગાગા ગા
તમારે, ઘણા જળ પળ, પ્રથમ તું, અમારો છું
લગાગા લગા ગા ગા, લગા ગા, લગાગા ગા

પ્રથમ લગાગાગાનો અંત્ય ગા ચાર માત્રાનો થઈ આવું સપ્તકલ બને છે. આ એક જ રાસલો એવો છે જેમાં પ્રથમ સંધિની માત્રા અનક્ષર બને છે. એટલે અંશે ગઝલ સંગીત અને દેશીના પ્રકારમાં પડે છે. આ ઉપરાંત હું કાન્તની એક ગઝલ નીચે ઉતારું છું.

ગાન વિમાન

સહી એ દૂર માનસનાં મને સપનાં ભાસે :

હવે શાક્યો, બની લાચાર પલ્લવના, વાસે !

ગઝલની રીતે આવી ગઝલમાં કાફિયા સઢંગ ચાલે છે. એટલે એ ગઝલ છે એમાં શંકા નથી. તેનો સંધિન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે :

લગાગાગા, લગાગાગા, લગાગાગા, ગાગા

મને શ્રી જ. એ. સંજાણાએ કહેલું કે ફારસી પિંગલમાં આવી કોઈ ગઝલનો ઉલ્લેખ નથી. ફારસી ગઝલમાં એમના શબ્દને હું પ્રમાણ માનું છું — અને એ સિવાય પણ એમનું પિંગલનું જ્ઞાન ઘણું ઝૂંડું અને વિસ્તૃત છે, એટલે હું સ્વીકારું છું કે ફારસી પિંગલમાં આ છંદ નથી. તેમ છતાં આનો ન્યાસ જોતાં આ ગઝલ મેઢનો દૃષ્ટિએ નિર્દોષ છે, પઠન કરતાં મને સુંદર જણાઈ છે. તેના છેલ્લા સપ્તકલની ત્રણ માત્રા સંહિત થઈ છે. ઉપર ‘ગઝલિસ્તાન’ની ૧૪૬મી ગઝલ ઉતારી છે તેમાં પણ છેલ્લા સપ્તકલની ત્રણ માત્રા સંહિત થઈ છે. છતાં એના પઠનમાં એક સૂક્ષ્મ ભેદ છે. ‘ગઝલિસ્તાન’ની ગઝલનું સપ્તકલ ગાગાલગા છે, અને તેની અંત્ય ત્રણ માત્રા ઝૂંડી જતાં ગાગા રહે છે, તેમાં અંત્ય ગુરુ પ્લુત બને છે. પ્લુતિ, સંધિને અને પંક્તિને અંતે આવે છે. ઉપર કાન્તની ગઝલમાં, એ અંત્ય લગાગાગા સપ્તકલની આદિની એક અને અંતની બે એમ મઢીને ત્રણ માત્રા સંહિત થાય છે. તેથી આગલા સપ્તકલના ગુરુને ત્રણ માત્રાનો પ્લુત કરવો પડે છે. આ ભંગીવી ગઝલના પઠનમાં એક સુંદર ચમત્કાર આવે છે. સંહિત માત્રા મૂકતાં ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

લગાગાગા, લગાગાગા, લગાગાગા ~ ગાગા —

આથી ઉપાન્ત્ય સપ્તકલનો અંત્ય અક્ષર ગુરુ હોય એ દૃષ્ટ છે.

કલાપીએ પણ આ જ માપની ગઝલ લખી છે જે કાન્તની અસરની જ જણાય છે :

દિલની વાત :

દિલે કે વાત છૂપેલી, સહી તૂંધી, કહેવી !

હૃદય અર્પું, જુદાઈ ત્યાં, સહી રાસે, કેવી !

અને કવિ ન્હાનાલાલની ગણલ :

મરેલા વિશ્વમાં આ દિલ્,તાં" સિંહાસન, છાલી

અકબરશાહ, અં. ૨, પૃ. ૫૪

એ પળ આ જ માપની છે, અને સંભવ છે કે એમણે પળ કાન્તની ગણલના નમૂના ઉપર જ આ લેખી હોય.

ઉપર મેં બને તેટલાં દૃષ્ટાન્તો લીધાં છે, એટલા માટે કે ગુજરાતી ગણલનો આજો કોઈ સ્પષ્ટ થાય. ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તોમાંથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે ઘણાંસરાં દૃષ્ટાન્તો સપ્તકલનાં જ છે. અને ગણલો પળ સપ્તકલની જ ઓછામાં ઓછા દોષવાળી છે. સપ્તકલ સિવાયની ઘણીસરી ગણલો બહુ જ અનિયમિતતાવાળી છે, જો કે એમ હોવાનું કશું કારણ નથી—સિવાય કે તે પ્રકાર ઉપરનું અપ્રભુત્વ અથવા તે પ્રકારના સ્વરૂપના અસ્પષ્ટ અને શિથિલ સંસ્કારો.

ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તોથી એ પળ સ્પષ્ટ થયું હશે કે ગણલોએ ગુજરાતીમાં પોતાની રીતે પ્રગતિ વિકાસ કે ફેરફાર કર્યા છે. ગણલની વસ્તુની બાબતમાં તો ફેરફાર થયા જ છે, પળ તેના વાહ્ય કલેવરમાં પળ થયા છે. ગણલના રદીફ કાફિયા ઘણાસરાએ પાઢ્યા નથી. ઘણા ગણલલેખકો એ જાણતા પળ નહીં હોય. પળ મેં આગળ કહ્યું તેમ જાતિછંદ તરીકે એમાં પ્રાસ પડાય તો બસ છે. વળી ગણલના માપમાં જે શબ્દો અપાય છે તે લગાત્મક રૂપના છે, તેને બદલે ગુજરાતીમાં તેના જાત્યાત્મક સંધિઓ જ વપરાય છે એ પળ મહત્ત્વનો ફેરફાર છે. અને તેથી જ ગુજરાતી ગણલોનાં માપો આપ્યાં છે તેમાં દરેકને મૂળ શાસ્ત્રગત માપ સાથે મેઢબવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. કારણકે લગાત્મક રૂપ છોડ્યા પછી એમ કરવામાં જ્ઞાઓ અર્થ રહેતો નથી. એટલે મેં તેનો જાત્યાત્મક મેઢ વતાવીને જ સંતોષ માન્યો છે. વળી ફારસી ભાષાની જ્ઞાસિયતને લીધે ફારસી પારિભાષિક શબ્દના બીજામાં ગુજરાતી શબ્દ મૂકવો એ પળ ભાષા પર એક પ્રકારનો અત્યાચાર છે, જો કે ક્યાંક ક્યાંક મેં માત્રા ગણવી સૂઢેલી પડે માટે એમ કરેલું છે.

આ પ્રકરણ બંધ કરતાં ફારસી પિંગલના, હું જેને મેઢ કહું છું તેવા, મેઢના અભ્યાસ માટે મને નીચેના પ્રશ્નો વિચારવા જેવા જણાય છે તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરું છું :

(૧) ફારસી પિંગલના લગાત્મક પારિભાષિક શબ્દોનું સ્વરૂપ કેટલે અંશે અરબી-ફારસી ભાષાને આભારી છે ?

(૨) ગઝલોમાં પંક્તિની અંદર યતિ એટલે જાતિછંદોમાં આવતી શબ્દાન્ત યતિ જેવું કંઈ છે કે નહીં? હોય તો ક્યાં ક્યાં?

(૩) 'શાઈરી'ની પ્રસ્તાવનામાં લેખકે એક કોયડો મૂક્યો છે જેને હું નીચેના શબ્દોમાં મૂકું:

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલ્

અને એ જ લગાત્મક રૂપ આપતા

ફઝલુન્ મફાઈલુ મુસ્તફાઈલાન્

એ બન્ને ન્યાસમાં એક જ લઘુગુરુક્રમ છે, તો બન્નેમાં ફેર શો? મને મારી રીતે કામ કરતાં નીચેનો પ્રશ્ન થયેલો

આંઘોધિ બ્હે છ ધારા તો યે જિગર્ બઢે છે

ગા ગા લ ગા લ ગાગા ગા ગા લગા લગાગા

આને માટે

મફઝલ ફાઈલાતુન્ મફઝલ ફાઈલાતુન્

એમ થઈ શકે અને

મુસ્તફાઈલુન્ ફઝલુન્ મુસ્તફાઈલુન્ ફઝલુન્

એમ પણ થઈ શકે. ફારસી પિંગલની દૃષ્ટિએ બન્ને ચાલે? બન્ને ન ચાલે તો બેમાંથી એક જ પંક્તિ પસંદ કરવાનું કારણ શું? 'શાઈરી'માં પહેલી મફઝલ આપી છે — બીજી નથી આપી.

૪ અને આ પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો રહે છે: ગઝલોમાંથી રદીફ કાફિયા છોડી દઈએ, તેના સંધિનું લગાત્મક રૂપ છોડી દઈએ, કડીએકડીએ બદલાતા ભાવોને બદલે સઢંગ નિરૂપણ લાવીએ, તો પછી સામાન્ય જાતિ-છંદમાં — કહો કે હરિગીતમાં અને શાદાલવાની ગઝલમાં ફેર શો રહ્યો? ગઝલની લાક્ષણિકતા શી? દરેક બેને વાક્ય પૂરું થવું જોઈએ અને ગઝલનું લક્ષણ કહી શકાય? અથવા એક પ્રકારની મસ્તી કે વેપરવાના ભાવને લક્ષણ કહી શકાય?

આ પ્રશ્નોની ચર્ચા મારા પુસ્તકની યોજનામાં આવતી નથી. મારા પુસ્તકને અંગે મારે એટલું જ બતાવવાનું છે કે ગુજરાતીમાં આવેલી ગઝલનો મેઢ જાત્યાત્મક છે. મૂઢ મેઢમાં સંધિઓ લગાત્મક હતા તે ગુજરાતીમાં શિથિલ બનેલા છે. ઉપરના પ્રશ્નો ફારસી પિંગલરચનાઓના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો છે, જે તરફ તદ્વિદોનું માત્ર ધ્યાન દોરું છું.

સંખ્યામેલ છંદો અને અનુષ્ટુપ : મેલની દૃષ્ટિએ

આ પ્રકારને સંખ્યામેલનું નામ એટલા માટે આપ્યું છે કે આ છંદોના સ્વરૂપમાં અમુક અક્ષરસંખ્યા આવવી જોઈએ એટલું જ સામાન્ય રીતે આવશ્યક ગણાય છે. લઘુગુરુ વિશે અનિયમ પ્રવર્તે છે. ગુજરાતીમાં આ પ્રકારના બે છંદો છે, ઘનાક્ષરી અને મનહર. કવિત એ એમનું સામાન્ય નામ છે. આપણે પ્રથમ દલપતરામે આપેલાં બન્નેનાં પરંપરાગત લક્ષણો જોઈએ :

૧૨૨. ઘનાક્ષરી છંદ અક્ષર — ૩૨

| | | |
ચરણ ચરણ મધ્ય, વરણ વત્રીસ વસે,
| | | |
વિશ્વામ વિશ્વામ ઠામ અક્ષર જ્યાં આઠ આઠ;
ઘણો તો આનંદકંદ, છંદ તે ઘનાક્ષરી છે,
એમ છંદસુંગાર પિંગલમાં લલ્લેલ પાઠ;
અંતે ગુરુ લઘુ આણ, કાં તો જોડ લઘુ જાણ,
વિદ્યવપતિને વલ્લાળ, ઠરાવીને ઠીક ઠાઠ;
ચારે ચરણોમાં વર્ણ, એકસો અઠ્ઠાવીસ છે,
અર્થ છંદમાં તો ચાર ઉપર શોભીત સાઠ.

૨૩૬

દ. પિ. પૃ. ૬૫

આના સ્વરૂપ વિશે સૌથી પહેલાં એ જોવાનું કે લલ્લવામાં આની આઠ પંક્તિઓ થાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે એ ચાર ચરણોનો જ છંદ છે. ચરણો જાતિઓની પેઠે પ્રાસબદ્ધ છે, એ પ્રાસ સઙ્ગ છે એટલું વિશેષ છે, અને તેથી ચારેય ચરણો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે. ચરણ લાંબું વત્રીસ અક્ષરનું હોવાથી સોઝ સોઝ અક્ષરની પંક્તિ સામાન્ય રીતે લલ્લાય છે. આજ્ઞા છંદમાં એ રીતે ૧૨૮ અક્ષરો થાય. દલપતરામ કહે છે કે આઠ આઠ અક્ષરે વિરામ એટલે યતિ આવે અને અંતે પ્રાસ આવે. લઘુગુરુનો કોઈ નિયમ નથી. આગળ કહે છે કે અંતે ગુરુ લઘુ આવે અને ઉપરના દૃષ્ટાન્તમાં તેમ છે. પણ તે ઉપરાંત દલપતરામ જોડ લઘુ — બે લઘુ પણ મૂકવાનો વિકલ્પ બતાવે છે. ઉપરના દૃષ્ટાન્તમાં તેમ તેની પછી આવતા દૃષ્ટાન્તમાં પણ દલપતરામે જોડ લઘુ આપેલા નથી. પણ આ આજ્ઞો સંખ્યામેલ પ્રકાર મૂળ હિંદીમાંથી ગુજરાતીમાં

ઋતરી આવ્યો છે, અને હિંદીમાં તે સૂચ સેડાયો છે, તેમાં ચરણાન્તે બે લઘુવાળો પ્રકાર મળી આવે છે. હું દૃષ્ટાન્ત સ્વાતર ઉતારું છું :

ભરત સદાહી પૂજે પાદુકા ઉતે સનેમ
 રૂતે રામ સીય વંધુ સહિત સિધારે બન ।
 સૂપનલા કૈ કુરૂપ મારે સ્વલક્ષ્મી ધને
 હરી દસસીસ સીતા રાધવ વિકલ મન ।
 મિલે હનુમાન ત્યોં સુકંઠ સોં મિતાઈ ઠાનિ
 વાલી હતિ દીનોં રાજ્ય સુગ્રીવહિ જાનિ જન ।
 રસિક વિહારી કેસરી કુમાર સિંધુ લાંધિ
 લંક જારિ સીય મુધિ લાયો મોદ વાઢો તન ।

છન્દ:પ્રમાકર, પૃ. ૨૧૮

‘છન્દ:પ્રમાકર’માં તો ધનાક્ષરીમાં અંતે લઘુગુરુ આવ્યાનો પણ દાખલો છે તે ઉતારવાની જરૂર જોતો નથી. દલપતરામે આઠ આઠ અક્ષરે યતિ કહી છે પણ ‘છન્દ:પ્રમાકર’ સોઢ સોઢ વર્ણે યતિ કહે છે : “સોલહ સોલહ વર્ણોંકે વિશ્રામ સે ૩૨ વર્ણ હોતે હૈં.” (એજન) પણ એક બીજી આવી જ વસ્ત્રોશી રચનાને ‘છન્દ:પ્રમાકર’ આઠ આઠ અક્ષરે યતિવાળી ગણે છે. (જુઓ ૮ વિજયા (૩૨ વર્ણ) પૃ. ૨૨૦) આ પછી મનહર લઈએ. પ્રથમ દલપતરામનું લક્ષણ જોઈએ :

મનહર છંદ અક્ષર ૩૧

અક્ષર જો એકત્રીસ, ધારી ધારીને ધરીસ,
 સીમાડે ગુરુ સજીસ, તે પદે તમામને;
 આવે, વર્ણ આઠ આઠ, પઠતાં પવિત્ર પાઠ,
 કરાવી વિશ્રામ ઠાઠ, ઠીક ગણી ઠામને;
 ગુરુ લઘુ ગણિતથી, નિયમ તે મધ્ય નથી,
 શીશ્વીને સજો સુલ્લથી હૈયે રાક્ષી હામને;
 સારો છંદ સુલ્લધામ, નકી મનહર નામ,
 રચી દલપતરામ, કરો શુભ કામને.

૨૩૪

આમાં ચરણાન્ત પ્રાસ ઉપરાન્ત દરેક પહેલા ત્રણ યતિશ્લોકોમાં સઢંગ આંતર પ્રાસ છે જે શોભાનો છે, છન્દનું અંગ નથી. ઉપરની ધનાક્ષરી રચના સાથે સરસાવતાં આમાં ફેર દટલો જ છે કે આમાં બત્રીસને બદલે એકત્રીસ અક્ષરનું ચરણ થાય છે, અને ચરણને અંતે ગુરુ આવે છે. બાકી વસ્ત્રોમાં આઠ અક્ષરે યતિ કહેલી છે. મનહરમાં

અંત્ય ગુરુની આવશ્યકતા સિવાય આ છંદમાં ગુરુલઘુનો કશો જ નિયમ નથી એમ કહેલું છે અને એ લક્ષણ ધનાક્ષરી અને મનહર વચ્ચેનું છે. દલપતરામ અક્ષર-સંખ્યા પ્રમાણે છંદોના ક્રમ રાખે છે એટલે એમના પિંગલમાં મનહર પહેલો આવ્યો ત્યાં એમણે એ લક્ષણ કહ્યું, તે પછીથી આવતા ધનાક્ષરીમાં પણ સમજી લેવાનું. દલપતરામે તાલનાં સ્થાનો કહ્યાં નથી, પણ વચ્ચેમાં પહેલા અક્ષરથી શરૂ કરી પછી ચાર ચાર અક્ષરે તાલ મુક્યો છે, એટલે ચાર ચાર અક્ષરે તાલ છે એમ સમજવાનું. એ સ્થિતિ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે આ આવૃત્તસંધિ મેઢલાઢો છંદ છે, અને તેનો સંધિ ચતુરક્ષર છે. આમાં જે યતિ કહી છે તેમાં આપણે દલપતરામ અને ‘છન્દઃપ્રભાકર’ વચ્ચે તો ફરક દીઠો, પણ કે. હ. ધ્રુવે, પોતે નવા પ્રયોગેલા વનવેલી છંદના સ્વરૂપની ચર્ચ કરતાં આમાં યતિ આવશ્યક નથી એમ बताવેલ છે. આપણે એમનું વક્તવ્ય સવિસ્તર જોઈએ :

“કવિત સરલા માપનાં ચાર ચરણનો અક્ષરવંધ છે. તે ધનાક્ષરી અને મનહરની સામાન્ય સંજ્ઞા છે. ધનાક્ષરી છંદના ચરણમાં ચતુરક્ષર સંધિનાં આઠ આવર્તન આવે છે. છેલ્લો એટલે કે આઠમો સંધિ ત્રણ અક્ષરનો લેવાથી મનહર છંદનું ચરણ નીપજે છે. આથી ધનાક્ષરીને વત્રીસું અને મનહરને એકત્રીસું કવિત કહેવું પ્રાપ્ત છે. છેલ્લા સંધિમાં એક અક્ષરની ન્યૂનતાને લીધે એકત્રીસું કવિત અંતે ગુરુ માત્રા લે છે. વીજા છંદોની માત્રક કવિત પ્રાસવદ્ધ છે. તેના પ્રત્યેક ચરણને અંતે યતિ એટલે વિરામ છે. ચરણની અંદર આઠમે, સોઢમે અને ચોવીસમે અક્ષરે યતિ છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય નીચેનાં કવિ દલપતરામનાં કવિતો જ કરી આપશે.

ધનાક્ષરી

પાઈ પાઈ પ્રેમપાન પ્રથમ તૈં પુષ્ટ કર્યો;
પછી પીઢા પમાડી વિજોગપાન પાઈ પાઈ.
ઘાઈ ઘાઈ ભેટવાને આવતો હું તારે ધામ;
ધીરે રહી સામો ઝઠી આવતો તું ઘાઈ ઘાઈ.
ગાઈ ગાઈ ગીત તને રીઝવતો રૂઢી રીતે;
ગુજારું છું દિવસ હું હવે દુઃખ ગાઈ ગાઈ.
‘માઈ, માઈ’ કહીને બોલાવતો તું ભાવ ધરી;
મલો મિત્રતાનો ભાવ મજબ્યો તૈં, માઈ માઈ !

(ટીપ) પ્રસ્તુત ધનાક્ષરી કવિત ‘ફાર્બંસ બિરહ’માંથી આપ્યું છે.

મનહર

મૂતઢના લોકે ઁક સમે ઇન્દ્રભુવનમાં
 જને જુદી જુદી મેટ મારથી ધરાવી છે.
 ગ્રીકે તો ઈસપનીતિ, આરવે નાઈટ, ઇંગ -
 લીશે શેક્સપીયરની પોથી પરઠાવી છે.
 હિંદુઓે હોંશ ધરી પંચતંત્ર તળી પોથી
 ધરી તે તો ઈંદ્રને અધિક મલી મારી છે.
 કહે દલપતરામ, બીજા સોની બંધ કરી
 હિંદુઓને હમેશની પાગડી બંધાવી છે.

(ટીપ) પ્રસ્તુત મનહર કવિત 'દલપતકાવ્ય'ના 'ફાર્બસવિલાસ'માંથી લીધું છે.

પ્રથમ ઉદાહરણમાં પહેલા ચરણના ચોવીસમા અક્ષરે અને ચોથા ચરણના આઠમા અક્ષરે વિરામ લેતાં 'વિજોગ' અને 'બોલાવતો' પદના કડકા થઈ જાય છે; અર્થાત્ ત્યાં યતિ ઇષ્ટ નથી. તેથી જ રીતે દ્વિતીય ઉદાહરણમાં બીજા ચરણના સોઢમા અક્ષરે વિરામ લેતાં 'ઇંગ્લીશ' — ના કડકા થાય છે; ઇટલે ત્યાં પણ યતિ ષટતી નથી. ઁકત્રીસા વચ્ચીસા કવિતમાં બે સંધિે યતિ ધળી વાર મૂકેલી જોવામાં આવે છે, તે આંતર પ્રાસની પેટે શોમા સારું જ છે. . . ." (સાહિત્ય અને વિવેચન માર્ગ ૧. પૃ. ૧૧૪-૧૫)

ઉપરનાં વૃષ્ટાન્તો અને તેના સ્વરૂપની ચર્ચામાંથી નીચેનાં લક્ષણો પ્રતીત થાય છે. કવિતના બન્ને પ્રકારો અમુક સંધિનાં અમુક સંખ્યાનાં આવર્તનોથી થયેલા છે. કવિતના અંત્ય સંધિનો અંત તરફનો માર્ગ લગાત્મક રૂપ લે છે. ધનાક્ષરી પૂરી વચ્ચીસી રચના છે, અને તેના અંત્ય સંધિ સંહિત થઈ તેમાંથી મનહર થયેલો છે. તેમાં સામાન્ય રૂપે આઠ આઠ અક્ષરે યતિ કહેલી છે, પણ પિંગલકાર દલપતરામે પોતે ઁ યતિ પાઢી નથી. આ વધાં લક્ષણો જાતિઓનાં વિશેષ લક્ષણો છે. ફરક માત્ર ઁ છે કે જાતિઓનાં સંધિઓ અમુક સંખ્યાની માત્રાના હોય છે ત્યારે કવિતના સંધિઓમાં માત્રાની નિયત સંખ્યા નથી પણ અક્ષરની નિયત સંખ્યા છે. કે. હ. ધ્રુવ કહે છે તેમ તે ચાર અક્ષરનો બનેલો — ચતુરક્ષર સંધિ છે.

આ પ્રમાણે અક્ષરની સંખ્યાથી કવિતનું માપ થતું હોવાથી પરંપરાના પિંગલકારો તેને અક્ષરમેઢમાં મૂકે છે. દલપતરામે તેને અક્ષરમેઢમાં મૂકેલો છે. 'છન્દઃપ્રમાણે' તેને વર્ણમેઢમાં મૂક્યો છે. પણ વાકીનાં વધાં જ લક્ષણો તેનાં જાતિમેઢનાં છે. અક્ષરમેઢનું ઇટલે વૃત્તોનું મુખ્ય લક્ષણ ઁ છે કે ઁમાં સંધિ-

ઓનું આવર્તન હતું નથી અને ત્યાં લઘુગુરુનો ક્રમ સ્થિર હોય છે. કવિતમાં સંધિઓનું આવર્તન છે અને લઘુગુરુનો નિયમ નથી. લક્ષણોનું મહત્ત્વ જોતાં આ પ્રકાર વૃત્તો કરતાં જાતિઓને વિશેષ મળતો છે.

આ પ્રકારના છંદોનું પઠન જોતાં મને એ જાતિ જ જણાય છે. આમાં લઘુ-ગુરુનો ક્રમ નથી એ સાચું પણ અહીં દરેક અક્ષર બે માત્રાનો પઠાય છે, અને એમ થઈને એનો સંધિ નિયત સંખ્યાની માત્રાનો એટલે આઠ માત્રાનો થઈ રહે છે. ધનાક્ષરીના અંત્ય સંધિનો એક અક્ષર સંહિત થતાં ત્યાં ગુરુ આવશ્યક બને છે તેનું કારણ પણ એ ગુરુ પ્લુત થઈ સંહિત અક્ષરની બે માત્રા પૂરી શકે એ છે. મને બરાબર યાદ છે કે હું ગુજરાતી શાળાનાં નીચલાં ધોરણોમાં મળતો ત્યારે અમને મહનરનું પઠન દરેક અક્ષર બે માત્રાનો થાય એ રીતે જ શીખવતા અને એ અમને બહુ કંટાળા ભરેલું લાગતું. દાઘલા તરીકે અમને નાનપણમાં નીચેની પંક્તિઓમાં

ગમે તેમ રમે કોઈ સમે મન મમે ત્યારે

દયા તજી દમે પ્રાણીને પરોવી શૂળમાં

‘ગ મે તે મ ર મે’ એ દરેક અક્ષર એક સરખો લાંબો બે માત્રાનો બોલાવતા. ‘છન્દોરચના’ના કર્તા પટવર્ધન પણ આ પ્રકાર વિશે આ જ કહે છે. તે આ રચનાપ્રકારને છન્દ એવું પારિભાષિક નામ આપે છે, અને અમંગ ઓવી ધનાક્ષરીને એ વર્ગમાં મૂકે છે. “મરાઠીતીલ અમહંગ, ઓવી, ધનાક્ષરી” इत्यादिकांची रचना छान्दस आहे.” (छ. ર. પૃ. ૫૧૪) અને એ રચનાના માત્રામાપ વિશે કહે છે : “છન્દાંત પ્રત્યેક અક્ષર, મગ તે દિસાયલા લઘુ અસલેં તરી ગુરુ ઉચ્ચારાયચેં આણિ ગુરુચ સમજાયચેં અસતે. સારીંચ અક્ષરે ગુરુ મ્હણજેં દ્વિમાત્રક માનાયચીં હા છન્દાચા મૂલભૂત નિયમ અસલ્યામૂળે છન્દાંતીલ પદ્ય-ગણ હા ચાર અક્ષરાંચાંચ અસતો. લઘુ અક્ષરચ નાહી મ્હણૂન લગત્રમાચા પ્રસ્નચ ઉદ્ભવત નાહી. મ્હણૂન છન્દાસ લગત્રભેદાતીત અક્ષરસંખ્યાક પદ્ય મ્હણતાત.” (છ. ર. પૃ. ૫૧૨-૧૩.) ભાવાર્થકે છન્દમાં પ્રત્યેક અક્ષર, પછી તે દેખવામાં લઘુ હોય તો પણ, ગુરુ ઉચ્ચારવાનો અને ગુરુ જ સમજવાનો છે. વધા જ અક્ષરો ગુરુ એટલે બે માત્રાના માનવાનો આ છન્દોનો મૂળભૂત

૧. માટ ચારણો આ છંદ એ જ રીતે નથી પઠતા. તેઓ અર્થ પ્રમાણે ટુકડા કરી અનુકૂળ પડે તેવી રીતે, એટલા ટુકડામાં આવેલા લઘુને લીધે છૂટતી માત્રાઓ એક કે વધારે ગુરુઓને લગાડી આઠ કે બાર કે સોઠ અક્ષરોમાં ઘમણી માત્રાઓ કરી લે છે. એમ પઠતાં છંદનું પઠન સ્વાભાવિક અને છટાદાર થાય છે.

૨. મહારાષ્ટ્રી પિગલોએ આપેલા ધનાક્ષરીના લક્ષણ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

નિયમ હોવાથી છંદોમાં પદ્યગણ (અષ્ટકલસંધિ) ચાર અક્ષરોનો જ છે. લઘુ અક્ષર જ નથી ઇટલે લગક્રમનો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી. અર્થાત્ છન્દ ઇટલે લગત્વમેદથી અતીત અક્ષરસંખ્યાનું પદ.

આ રીતે કવિત સંપૂર્ણ જાતિછંદ થઈ રહે છે. તે ચતુરક્ષર સંધિઓનાં આવર્તનોનો બનેલો છે, અને તેમાં સામાન્ય રીતે દરેક ચતુરક્ષર સંધિ આઠ માત્રાનો થાય છે. આ આઠ માત્રા દરેક અક્ષરને બે માત્રાનો બોલીને કરીએ, કે અર્થને અનુકૂલ રહીને, આઠ કે ચાર કે સોઢ અક્ષરના સંદમાં, લઘુ બોલાતા અક્ષરો જેટલી માત્રાઓ તેમાં આવતા ગુરુઓમાં ડમેરીને બોલીએ, ઇમ ગમે તે રીતે કરી શકીએ. આ પ્રમાણે હોવાથી કવિતની ઉત્થાપનિકા જાતિ-છંદો જેટલી ચોકસ રીતે નહીં આપી શકીએ. છતાં બહુ જ સાદા રૂપમાં નીચે પ્રમાણે આપી શકીએ :

ધનાક્ષરી	દાદા દાદા; દાદા દાદા'; દાદા દાદા; દાદા દાદા';
	દાદા દાદા; દાદા દાદા'; દાદા દાદા; દાદા દાદા';
મનહર	દાદા દાદા; દાદા દાદા'; દાદા દાદા; દાદા દાદા';
	દાદા દાદા; દાદા દાદા'; દાદા દાદા; દાદા ગા —;

અહીં દરેક દા માટે અકેક અક્ષર લઘુ કે ગુરુ આવે છે ઇટલું વિશેષ લક્ષણ સમજવાનું.

કવિથી સ્વરદારે આ રચનામાં થોડો ફેર કરી ઇક નવો છંદ ઉપ-જાવ્યો છે તેને તેમણે મુક્તધારા કહ્યો છે. આમાં મનહર કરતાં ઇટલો જ ફરક છે કે મનહરનો અંત્ય સંધિ જે ત્ર્યક્ષર છે તેને તેમણે બધારે સંઢિત કરી દ્વચક્ષર કર્યો છે અને તે હમેશાં ગાલ રૂપમાં આવવો જોઈએ અને આ લઘુ તે અસ્વરિત અ જ હોવો જોઈએ ઇમ ઠરાવેલ છે. આ દરેક પ્રક્રિયા જાતિ-છંદમાં આવી ગયેલી આપણને પરિચિત પ્રક્રિયા છે. અંત્ય સંધિનો સંઢનવ્યાપાર ઇ તો પરિચિત છે, અને સત્તાવીસા ચોપાયામાં અંત્ય સંધિ ગાલ બને છે તે પણ પરિચિત છે. અને દોહરાના અંત્ય સંધિ ગાલમાં અંતે અક્ષર આવે છે ઇ પણ આપણે સર્વત્ર જોયેલું છે. વિશેષ શું, આ છંદ ઢિંગલમાં વપરાઈ ગયો છે તે આપણે ઢિંગલના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા (ગત પૃ. ૫૦ૢ). આ સિવાય તેઓ તાલ વિશે કેટલુંક કહે છે તે આપણે બધા છંદો વિશે અન્યત્ર ચર્ચવાના છીએ ત્યાં ચર્ચીશું. અહીં તેનું ઇક દૃષ્ટાન્ત બસ થશે. કલિકાની પ્રસ્તાવનામાં ૨૩૦ મી કડી તેમણે છંદના દૃષ્ટાન્ત તરીકે ઉતારી છે તે જ લઈએ :

નવીન વિ । ચારને હુ । લાવતો કો । કવિ જેમ
 કલામાં વીં । ટાતો તેને । દેવા અવ । તાર,
 કલ્પનાનાં । વાદળોમાં । ઝહતો તે । ધૂમી વઢી
 વીજળી થી । કવિતાને । શોધી લાવે । ન્હાર;
 પ્રિયા, મારા । પ્રેમને હું । એમજ હુ । લાવતો આ
 આશામાં વીં । ટાતો તારાં । ગાતો ગુણ । ગાન.
 નવનવા । તરંગોના । રંગોને ઝ । ડાવી જમે
 મોંઘા તારા । સોંદર્યની । કરાવું પિ । છાન.

આમાં નિશાનીઓ સ્વરદારે આપ્યા પ્રમાણે કાયમ રાખી છે. તેમાં ઝમ્મી લીટી તાલની છે તે દલપતરામના તાલ પ્રમાણે જ છે તે સ્પષ્ટ છે. અક્ષર નીચે લીટી કરી છે તે સ્વરદાર જેના ઉચ્ચારણને 'શાન્ત' કહે છે તેવો 'અ' છે. ઉપર કહ્યું તેમ એની ચર્ચા હું આગળ ઉપર કરવાનો છું.

આ કવિતાને મળતો એક છન્દ બંગાળીમાં છે જેને પયાર કહે છે. તેમાં દરેક પંક્તિમાં ચૌદ અક્ષર આવે છે અને આઠમે યતિ આવી પંક્તિના ૮+૬ અક્ષરોના ભાગ પડે છે. પ્રવાહી પયારમાં કવિઓ ઇચ્છા મુજબ ૪, ૬, ૮, કે ૧૦ અક્ષરે યતિ મૂકે છે. (સંક્ષિપ્ત ભાષાપ્રકાશ વાંગલા વ્યાકરણ-મુનીતિકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય, પૃ. ૩૫૭-૯) પયાર છંદ બે પંક્તિએ પૂરો થાય છે. અર્થાત્ અહીં દરેક પંક્તિમાં ચતુરક્ષર સંધિઓનાં ત્રણ આવર્તનો ધાય અને ચોથો સંધિ સંહિત ઘઈ ત્યાં માત્ર બે અક્ષર જ રહે. આ છંદ આપણા કવિઓ ક્વચિત્ વાપરે છે. શ્રી ઉમાશંકરના 'આતિથ્ય' માંથી થોડી પંક્તિઓ મૂકું છું. એ કાવ્ય સદગત રવીન્દ્રનાથના એક કાવ્યનો મૂળ છંદમાંથી જ અનુવાદ છે, એટલે દૃષ્ટાન્ત તરીકે એ સ્વાસ ઔચિત્ય ધરાવે છે.

બલિષ્ઠોને ચરણે ના ચિત્ત મારું મૂકે,

બલ આપો દીનને ના હીન ગણી મૂકે.

વીર્ય આપો, ચિત્તને હું જેવી શકું રાહી
નિત્ય તળી તુચ્છતાથી ઝૂંબે ને એકાકી.
વીર્ય આપો, ચરણે તમારે નામી શિર,
અહર્નિશ પોતાને હું રાહી શકું સ્થિર.

‘બલ આપો, નાથ !’ આતિથ્ય, પૃ. ૪૨

શ્રી ઉમાશંકરે ૮મા અક્ષરે યતિનો નિયમ ૫મી પંક્તિમાં પાઠ્યો નથી. આપણાં કવિતોમાં આવા નિયમો નથી. આ છંદો વધારે છેડાતાં એના મેલની શીળવટના નિયમ સ્પષ્ટ થઈ શકે.

‘છંદોરચના’ ઘનાક્ષરી સાથે અભંગને ગણાવે છે. અભંગ મૂળ મરાઠી રચના છે, પણ તે ઘણાં વરસોથી ગુજરાતીમાં પ્રવેશ પામી છે. તેને પ્રથમ ગુજરાતીમાં લાવનાર મોહનાથ સારાભાઈ છે, જેમણે પ્રાર્થનાનાં કેટલાંક મંત્રો અભંગમાં રચ્યાં છે. ગુજરાતમાં પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપાયો તે પહેલાં મુંબઈમાં તે સ્થપાયેલો અને મુંબઈમાં અભંગો ગવાતા અને લીધે એ છંદ પ્રાર્થનાઓમાં આવ્યો એમ હું માનું છું. પ્રથમ ગુજરાતીમાં જે અભંગ ઋતરી આવ્યો છે તેના સ્વરૂપ વિશે અત્યાર સુધીમાં શું કહેવાયું છે તે જોઈએ. ‘પદ્યરચનાના પ્રકાર’ના લેખમાં કે. હ. ધ્રુવ કહે છે :

“અપભ્રંશ કાલના ઉત્તર ભાગમાં જ્યારથી અર્વાચીન સાહિત્યનો આરંભ લેણી શકાય, તેવામાં અક્ષરવંધ પુનરુજ્જીવિત થાય છે. એ રચનાનાં અર્વાચીન વૃત્તો આવૃત્ત સંધિનાં છે. . . . આવૃત્ત અક્ષરવંધ છેડવાનું માન હિંદીને અને મરાઠીને છે. એ રચનામાં ત્રણ પ્રકારના સંધિ અત્યારસુધીમાં વપરાદમાં આવ્યા છે; એકાક્ષર, દ્વ્યક્ષર, તે ચતુરક્ષર. નીચેના અભંગમાં પહેલાં બે સંધિનાં ઉદાહરણ છે :—

અભંગ

પાપવાસનાઓ થાય જ્યારે ક્ષય,

પામશે ઉદય પુણ્ય વૃત્તિ.

અભંગમાઠા

અહિં પહેલાં ત્રણ ચરણો દ્વ્યક્ષર સંધિની ત્રણ આવૃત્તિનાં બનેલાં છે. છેલ્લા ચરણમાં એકાક્ષર સંધિની ચાર આવૃત્તિ છે. પ્રત્યેક સંધિના આરંભમાં જોર પડે છે.” (સાહિત્ય અને વિવેચન ભા. ૨. પૃ. ૩૦૦) આગળ જતાં આ જ અભંગને અનુલક્ષીને તેઓ કહે છે, “અહીં પ્રત્યેક ચરણનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર પ્લુત છે.” પછી ઉમેરે છે, “પ્લુત ઉચ્ચારણનો કાલ સંગીતમાં ત્રણ માત્રાનો ઠેરવ્યો છે.” (એજન, પૃ. ૩૦૬)

કે. હ. ધ્રુવ કહે છે કે પ્લુત ઉચ્ચારણનો કાલ સંગીતમાં ત્રણ માત્રાનો ઠેરવ્યો છે. પણ સંગીતમાં તો એથી વધારે માત્રાના પ્લુતો પણ આવે છે.

અને માત્રાના મેઢ માટે તો માત્રાની સંખ્યા કોઈક રીતે મેઢવી આપવી જોઈએ. તેમાંનું કશું અહીં કર્યું નથી, અને શાસ્ત્રના પ્રમાણથી જાણે કે નિર્ણયને આશ્રયી બનાવ્યા છે. આપણે કવિતની માત્રાઓ નક્કી કરી જેમ તેનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યું તેમ આનું પણ કરવું જોઈએ.

ઉપર આપણે જેનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું તે અભંગનાં પહેલાં ત્રણ ચરણો છ છ અક્ષરોનાં છે, ચોથું ચરણ ચાર અક્ષરોનું છે. આ પ્રકારને 'વૃત્તદર્પણ' કાર મોટો અભંગ કહે છે. તેની પ્રાસરચના ઉપરથી તે તેના પેટા પ્રકારો પાઢી બતાવે છે. એ પણ જોવા જેવા છે.

અભંગ તુકારામાચે

કાય વાળૂ આતાં ॥ નપુરે હી વાળી ॥ મસ્તક ચરણી ॥ ઢેવીપેલા ॥ ૧ ॥

ધોરીવ સાંઢિલી ॥ આપુલી પરિસે ॥ ઘન્ય કેલે કૈસે ॥ લોલંઢાસી ॥ ૨ ॥

બે દૃષ્ટાન્તો બસ ઘણે. આમાં વીજા ચરણનો ત્રીજા સાથે પ્રાસ છે. પહેલું અને છેલ્લું પ્રાસમુક્ત છે. ઘણા અભંગોમાં પ્રાસ માત્ર અંત્યાક્ષરનો જ હોય છે, ઉપાન્ય સ્વર સુધી જતો હોતો નથી.

હવે પ્રાસની વીજી પદ્ધતિવાઢા અભંગો જોઈએ.

અભંગ તુકારામાચે

પંઢરીસ જાવે ॥ જીવન્મુક્ત વ્હાવે ॥ કેશવા મેઢાવે ॥ જીવલગા ॥ ૧ ॥

જન હે સુખાચે ॥ દિલ્યા ઘેતલ્યાચે ॥ બા અંતકાઢીચે ॥ નાહી કોળી ॥ ૨ ॥

અહીં અંજનીની પેઢે સરસી સંખ્યાના અક્ષરવાઢાં ત્રણ ચરણો સઢળં પ્રાસવાઢાં છે, ચોથું છૂટું છે.

હવે 'વૃત્તદર્પણ' કારના નાના અભંગો જોઈએ. એ સંબંધી તે કહે છે : નાના અભંગને બે ચરણો હોય છે. તેમાંના પ્રત્યેક ચરણને આઠ આઠ અક્ષરો હોય છે. ક્વચિત્ પહેલા ચરણને છ અક્ષરો હોય છે, વધ્રે ચરણોમાં પ્રાસ હોય છે. હવે ઉદાહરણો જોઈએ.

અભંગ તુકારામાચે

જરી વ્હાવા તુજ દેવ ॥ તરી સુલભ ઉપાવ ॥ ૧ ॥

કરી મસ્તક ઢેગણા ॥ લાગે સંતાહ્યા ચરણા ॥ ૨ ॥

માવે ગાવે ગીત ॥ શુદ્ધ કરોનિયાં ચિત્ત ॥ ૩ ॥

તુકા મ્હણે ફાર ॥ ઘોઢા કરીં ઉપકાર ॥ ૪ ॥

એક વીજું આ નાના અભંગનું જ દૃષ્ટાન્ત જોઈએ :

૩. અભંગના અનેક પ્રકારો માટે આ પ્રકરણનું પરિશિષ્ટ જુઓ.

અમંગ તુકારામાને

દેવા પાર્યાં નાહી ભાવ ॥ ભક્તિ વરી વરી વાવ ॥

સમર્પિલા નાહી જીવ ॥ જાણાવા હા વ્યભિચાર ॥ ૧ ॥

વૃત્તદર્પણ પૃ. ૪૨, ૪૩

આ ઉપરથી જણાશે કે આઠ આઠ અક્ષરના ચરણવાઢા પળ અમંગો હતા.

પઠનમાં આ અષ્ટાક્ષર અમંગો કવિતના જેવા જ જણાય છે. અર્થાત્ તેના પઠનમાં દરેક અક્ષર વચ્ચે માત્રાનો બને છે. તેમાં અર્થ પ્રમાણે ટુકડા કરી લઘુનું લઘુ પઠન કરી કોઈ પાસેના ગુરુમાં માત્રા મેઢવવાનું શક્ય નથી. વઢી એનું ચરણ એટલું ટૂંકું છે કે તેના અર્થ પ્રમાણે ટુકડા પળ ન પડી શકે. આ રીતે આ અમંગ પળ ચતુરક્ષર સંધિનાં વચ્ચે આવર્તનોનાં ચરણવાઢો થઈ રહે છે, અને તેના દરેક સંધિનો બકેક અક્ષર વચ્ચે માત્રાનો બને છે. અર્થાત્ એ ચતુરક્ષર સંધિ અષ્ટમાત્રક બની રહે છે. એની ઉત્થાપનિકા વહુ જ સાદી થાય :

દાદા દાદા; દાદા દાદા;

દાદા દાદા; દાદા દાદા;

એમ આ અષ્ટાક્ષર ચરણવાઢો અમંગ દાદાનાં આવર્તનોનો હોય છે. સંગીત-પ્રધાન હોવાથી તેના અષ્ટકલ સંધિઓ પળ વતાવ્યા છે. આ અમંગને જ હું મૂઢ પ્રકૃતિમૂત સંપૂર્ણ અલંકિત અમંગ માનું છું.

આપણે સીધી પહેલો ઉતારેલો અમંગ, આના સંધિઓ લંકિત થઈ બનેલો છે. પઠનગાનમાં એ એમ જ બોલાય છે.

પાપ વાસના - ઓ -

થાય વ્યારે ક્ષ - ય -

પામશે ઉ - દ - ય -

પુ - ણ્ય - વૃ - ત્તિ -

કે. હ. ધ્રુવે આના સ્વરૂપ વિશે જે કહ્યું છે, તેનું ચોકસા રૂપ ઉપરની ઉત્થાપનિકામાં મઢી રહે છે. ઉપરનો જ અમંગ આપી તેઓ કહે છે : “અહિ પહેલાં ત્રણ ચરણો દ્વચક્ષર સંધિની ત્રણ આવૃત્તિનાં બનેલાં છે. છેલ્લા ચરણમાં એકાક્ષર સંધિની ચાર આવૃત્તિ છે. પ્રત્યેક સંધિના આરંભમાં જોર પડે છે.” વઢી આગઢ જતાં કહે છે : “અહિ પ્રત્યેક ચરણનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર પ્લુત છે. પ્લુત ઉચ્ચારણનો કાઢ સંગીતમાં ત્રણ માત્રાનો ઠેરવ્યો છે.”

(સાહિત્ય અને વિવેચન મા. ૨. પૃ. ૩૦૦ અને તે પછી ૩૦૬) પહેલાં ત્રણ ચરણોના પ્રારંભમાં બન્ને અક્ષરે એક દાદા સંધિ થતો હોવાથી ત્યાં દ્વ્યક્ષર સંધિ છે એમ કહ્યું. તે દરેકના આદિમાં દાદાનો તાલ પડે છે એ દેખીતું છે. ચોથા ચરણમાં દરેક અક્ષર ચતુષ્કલ સંધિની માત્રા પૂરે છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે છુટ્ટો બોલાય છે એટલે ત્યાં એકાક્ષર સંધિ કહ્યો. પહેલી ત્રણ પંક્તિઓમાં ઉપાન્ત્ય અક્ષર ચાર માત્રાનો બને છે એટલે એને પ્લુત કહ્યો — જો કે સંગીત-શાસ્ત્રનો આશ્રય લઈ તેને ૩ માત્રાનો કહ્યો જે ઓટું છે. અને એ પંક્તિઓમાં અંત્ય અક્ષર પણ ચાર માત્રાનો પ્લુત છે એ વાત, એ અક્ષર અંત્ય હોવાથી ચરણાન્ત લલકાર ગણી કે ગમે તેમ ગણી તદ્દન છોડી દીધી. બંને પણ અભંગના આ બન્ને પ્રકારો — અભંગ મોટો અને નાનો બન્ને આપે છે, અને મેં ઉપર બતાવી તે પ્રમાણે જ અક્ષર માત્રાની વ્યવસ્થા કરે છે. ષડ્ધક્ષર ચરણવાળા અભંગમાં પહેલા ચાર અક્ષરોની દરેકની જેટલી માત્રા ગણે છે, તેના કરતાં ચમણી માત્રા પાંચમા છટ્ટાની ગણે છે. અંત્ય ચતુરક્ષર ચરણમાંના દરેક અક્ષરની પણ ચમણી માત્રા ગણે છે. બંને અભંગને એક તાલમાં બેસારે છે એટલે એ દરેક અક્ષરની બે ને બદલે એક માત્રા ગણે છે, પણ પ્રમાણ મેં ઉપર આપ્યું તે પ્રમાણે સાચવે છે. (ગાયન વાદન પાઠમાળા પુ. ૧. વિ. ૩. પૃ. ૪૯-૫૧)

એટલે અભંગનું સ્વરૂપ આપણે એવું કહીએ કે એનાં ચારેય ચરણમાં આઠ આઠ અક્ષરો આવે તો એ ધનાક્ષરી જેવી જ રચના ગણાય. ચરણનો દરેક અક્ષર બે માત્રાનો થાય છે અને તે રીતે દરેક ચરણમાં દાદા સંધિનાં ચચ્ચાર આવર્તનો થાય. તેના અંત્ય સંધિઓને સંહિત કરતાં ગુજરાતીમાં ઊતરી આવેલ પ્રકાર નિષ્પન્ન થાય. તેમાં પહેલાં ત્રણ ચરણો છ છ અક્ષરોનાં થાય, તેમાંના પહેલા ચાર અક્ષરો તે દાદા દાદા બને, અને પછી રહેલ અકેક અક્ષર પ્લુત થઈ અકેક દાદા ચતુષ્કલને પૂરે. એટલે કે છમાંના અંત્ય બે અક્ષરો ચચ્ચાર માત્રાના પ્લુત થાય. આ અભંગનું ચોથું ચરણ ચાર જ અક્ષરનું હોય છે, અને તેથી દરેક અક્ષરે અકેક દાદા ચતુષ્કલ પૂરવાનું હોય છે. આ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયા પછી કે. હ. ધ્રુવ પ્રમાણે એકાક્ષર સંધિઓ માનવાની જરૂર રહેતી નથી કારણ કે એ તો આપણે પિંગલમાં સ્વીકારેલો પ્લુત છે, જેમની વ્યવસ્થા પ્લુતિમાત્રાસંખ્યા આપી કરવાની હોય છે. આ રીતે અભંગો પણ કવિત જેવી જ જાતિરચનાઓ છે. તેમાં જાતિ જેવા જ નિયતમાત્રાસંખ્યાના સંધિઓ છે, સંધિઓનાં નિયત માત્રાસંખ્યાનાં આવર્તનો છે, ચરણનો અંત બતાવવા પ્રાસ હોય છે, ચરણના અંત્ય સંધિઓ સંહિત કરી નવી ટૂંકી રચનાઓ કરેલી હોય છે,

એમ બધી રીતે આ સંખ્યામેલ છંદો જાતિના પ્રકારના છે. તેમાં ફેર માત્ર એટલો જ છે કે તેમાં સંધિની માત્રાઓ પૂરવાની પદ્ધતિ જુદી હોય છે. સામાન્ય રીતે જાતિછંદોના સંધિની માત્રાઓ અક્ષરની માત્રાઓથી પુરાય છે. ત્યારે આ સંખ્યામેલ છંદોમાં બધ્વે માત્રા અઠ્ઠાઈ અક્ષરથી — પછી તે અક્ષર ગુરુ હોય તેમ લઘુ પણ હોય — પુરાય છે. આ સંધિ આપણે જોયા તે પ્રકારોમાં તો

દાદા કે દાદા દાદા; છે એટલે કે તેમાં કોઈ લઘુ માત્રાને સ્થાન નથી, એટલે સંધિમાં જ લઘુ આવે તો કેવી રીતે માત્રાની વ્યવસ્થા કરવી એ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. જાતિછંદોથી આનું નિરૂપણ અહીં જુદું કાર્યું છે પણ અંતે તો તેનો સમાવેશ આપણે જાતિછંદોમાં જ કરવાનો છે. પરંપરાથી આને અક્ષરમેલ ગણવામાં આવતા, તે પ્રકાર સાથે આને કશો સંબંધ નથી, તેમ છતાં આ પ્રકારમાં કાલમાત્રા સાથે અક્ષરમાત્રા મેલવવાની એક જુદી જ પદ્ધતિ અહીં અનુસરાય છે એ રીતે આ પ્રકારનું મહત્ત્વ છે.

આપણે અહીં સુધી જોઈ ગયા કે અનુષ્ટુપનો આપણે અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલવૃત્તમાં અંતર્ભવિ કરી શકતા નથી. આ વૃત્તોમાં અમુક અમુક સંધિઓ આવે છે, અને એમાં લઘુગુરુનાં સ્થાનો નિયત હોય છે. અનુષ્ટુપમાં વધારેમાં વધારે આઠ અક્ષરોમાંથી ત્રણ કે ચાર સ્થાનોમાં જ લઘુગુરુ નિયત થયા છે અને તેમાં પણ ઘણા અપવાદો છે. વધારેમાં વધારે આપણે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના અનુષ્ટુપોને એક ઉપજાતિ જેવો પ્રવાહ ગણીએ, અને એ પ્રવાહનું નામ અનુષ્ટુપ કહીએ એટલું કરી શકીએ, એમ મેં પ્રકરણ ૭ માં કહેલું છે (શ્લોક પૃ. ૨૧૧). પણ એ મને સંતોષકારક લાગતું નથી. પ્રસિદ્ધ ઉપજાતિ નિયત છંદોમાંથી થયેલી છે અને તેમાં મૂળ છંદથી ફેરફારવાળી પંક્તિઓ ભળે છે તેમાંની ઘણીએક તો કોઈ મળતા છંદની હોય છે, એમ થઈને ઉપજાતિ થાય છે. અનુષ્ટુપમાં પહેલેથી જ કોઈ પ્રકૃતિભૂત છંદ હોય અને પછી તેમાં ફેરફાર થઈ બીજા બીજા છંદો થયા છે એમ વતાવી ન શકીએ ત્યાં સુધી આને ઉપજાતિઓ માની શકાય નહીં એટલે આપણે આ સંખ્યામેલ પ્રકારના મેલની દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરી જોઈએ.

અનુષ્ટુપનું એક લક્ષણ સંખ્યામેલને બહુ જ મળતું છે : તે એ કે સંખ્યામેલમાં ચરણના અક્ષરોની સંખ્યા નિયત હોય છે. અલબત્ત વૃત્તોમાં પણ અક્ષર-સંખ્યા નિયત હોય છે, પણ તેનાં બીજાં મહત્ત્વનાં લક્ષણો અનુષ્ટુપમાં નથી એટલે વૃત્તોમાં એનો અંતર્ભવિ ન થઈ શક્યો તો પછી તેને માટે સંખ્યામેલ પ્રકાર જ વિચારવાનો રહે છે. અલબત્ત માત્ર નિયત અક્ષરસંખ્યાથી કોઈ છંદ સંખ્યામેલ થઈ જતો નથી; એ નિયત સંખ્યામાંથી, આપણે ઉપર જોયું

તેમ જાતિછંદોના સંધિઓ નિષ્પન્ન થવા જોઈએ. એટલે આપણે મુખ્યત્વે સંધિની શક્યતા જોવાનું રહ્યું.

આ માટે 'રધુવંશ'ના પહેલા સર્ગના વધા અનુષ્ટુપોને લગાત્મક રૂપે ઉતારી મારી સમક્ષ રાક્ષી તેનો મેં અભ્યાસ કર્યો. પહેલા સર્ગમાં કુલ ૧૪ અનુષ્ટુપો છે, અનુષ્ટુપોનાં ચાર ચરણોમાં વિષમ અને સમ ચરણો ભિન્ન પ્રકારનાં છે, એટલે એનું એકમ શ્લોકાર્ધ ગણવો જોઈએ. ૧૪ અનુષ્ટુપોની શ્લોકાર્ધની પંક્તિઓ એ રીતે ૧૮૮ થાય. આ વધી પંક્તિઓમાં એક વાત તરત નજરે પડે છે, અને તે એ કે દરેક શ્લોકાર્ધને અંતે લગાલગા આવે છે. સંસ્કૃત પિંગલો આ સ્થાનના નિયતાક્ષરોનો વિચાર કરતાં અંત્ય અક્ષરનો વિચાર નથી કરતાં, તેની પહેલાના ત્રણ અક્ષરોનો વિચાર કરે છે, અને શ્ર્વક્ષર ગણોની પરિભાષામાં ત્યાં જગણ લગાલગે આવશ્યક ગણે છે (ગત પૃ. ૧૪૨). પણ તેથી મેં અહીંં મૂંચવેલાં લક્ષણને હાનિ નથી થતી, કારણકે અંત્ય સ્થાને લઘુ આવે તો પણ તે પદાન્તના નિયમથી ગુરુ કરી શકાય છે. અને ત્યાં ગુરુ આવશ્યક છે એમાં તો કોઈ શંકા જ નથી. ઉપરના ૧૮૮ શ્લોકાર્ધમાં માત્ર ૨૪ પાદોમાં અંતે લઘુ છે, જે પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી સંખ્યા છે. પણ આ ગુરુને તો મેં આગળ જણાવ્યું તેમ એક અળધારી દિશાએથી સમર્થન મળે છે. વ્યંજનાન્તને ગુરુ ગણવો જોઈએ એમ કહેતાં 'વૃત્તરત્નાકર'નો વિદ્વાન ટીકાકાર નારાયણ ભટ્ટ કહે છે કે એમ ન ગણીએ તો 'તનુવાગ્વિભવોઽપિસન્' એ પાદમાં અંત્ય 'સન્' ગુરુ ન થઈ શકે. મારી દૃષ્ટિએ આ યુક્તિ અનુપપન્ન છે (જુઓ ગત પૃ. ૨૪), પણ એથી એટલું અવશ્ય ફલિત થાય છે કે નારાયણ અનુષ્ટુપના અર્ધને અંતે ગુરુ આવશ્યક માને છે. આ ઉપરથી આપણે એટલું અસંદિગ્ધ નિગમન કાઢી શકીએ કે અનુષ્ટુપમાં શ્લોકાર્ધ લગાલગા આવશ્યક છે.

લગાલગા ચતુરક્ષર ગુચ્છ છે. જાતિઓમાં અને સંખ્યામેઢમાં પણ અંત્ય સંધિને લગાત્મક કરવાની રૂઢિ જાણીતી છે. એટલે આ એક વાવતમાં આ લક્ષણ સંખ્યામેઢમાં પ્રતીત થાય છે. આ ઉપરથી આપણે સાધારણ રીતે વિષમ ચરણના અંતમાં ચતુરક્ષર ગુચ્છ છે કે નહીં તે જોવાને દોરાઈએ. એ પાદમાં પણ પિંગલકારોએ અંત્યાક્ષર છોડી તે પહેલાંના ત્રિકોને માટે યગણ લગાગા ઇષ્ટ ગણેલો છે (ગત પૃ. ૧૪૧). સમ ચરણના ઉપમાનના આધારે, અને પાદને અંતે સંસ્કૃત-પિંગલમાં સર્વત્ર અંતે ગુરુ આવે છે એ ધોરણે, વિષમ પાદને અંતે પણ આપણે ગુરુ આવશ્યક ગણવો જોઈએ. એટલે વિષમ પાદના છેલ્લા ચાર અક્ષરો લગાગા થયા. વિષમપાદ સમપાદ કરતાં વધારે છૂટવાળો છે, એટલે આ અંત્ય સ્થાને વિષમપાદમાં ૫૩ જેટલા લઘુઓ આવે છે. એટલું જ નહીં,

પિંગલકારોએ આપેલા ત્રિક લગાગામાં પણ અપવાદો આવે છે. પણ આ અપવાદો માત્ર એકતાનતામાં ભંગ કરવા જ આવતા હોય એટલા જ છે. આ ૧૮૮ શ્લોકાર્ધમાં લગાગાની જગાએ ગાલલ માત્ર ૪ વાર, લલલ ૭ વાર, અને ગાગાગા ૭ વાર આવે છે. આ ફેરફાર આવે છે ત્યાં પણ તે ક્યાંઈ એક જ શ્લોકના બંને શ્લોકાર્ધમાં આવતો નથી, અને એકંદરે આશ્વા શ્લોકપૂરમાં દૂર દૂર વેરાયલા આવે છે. દાખલા તરીકે ગાલલ ૧૨ક, ૩૧ક, ૭૧ક, ૮૧કમાં આવે છે. લલલ ૧૬, ૨૩, ૩૦, ૩૪, ૫૩, ૬૦, ૬૧ એ શ્લોકોમાં આવે છે. ગાગાગા ૨૦, ૨૫, ૨૯, ૩૯, ૮૭, ૯૧, ૯૩ એ શ્લોકોમાં આવે છે. અર્થાત્ આ અક્ષરગુચ્છો માત્ર અપવાદ તરીકે એકતાનતા ટાળવા શ્લોકના પૂરમાં આવે છે અને અપવાદ રૂપે છે. આ સર્વે ઉપરથી વિષમપાદનું પ્રકૃતિ-ભૂત અંત્ય ચતુષ્ક આપણે લગાગાગા ગણવું જોઈએ.

આ ઉપરથી એક તર્ક થાય છે : સંખ્યામેલ છંદો ચતુરક્ષર સંધિના આપણે જોયા છે. તેમાં દરેક અક્ષર બે માત્રાનો બોલાય છે. વળી તેમાં ચરણને અંતે સંધિની માત્રાઓ સંહિત કરાય છે, ધનાક્ષરીમાં અંત્ય ચતુરક્ષર સંધિના છેલ્લા બે અક્ષરો ગાલ અથવા લલ બને છે, મનહરનો અંત્ય ચતુરક્ષર સંધિ ગુર્વન્ત અક્ષર બને છે, અભંગમાં પહેલાં ત્રણ પાદના અંત્ય ચતુરક્ષર સંધિઓ દ્વચક્ષર બને છે. તો એ રીતે આપણે કહી શકીએ કે અનુષ્ટુપ ચતુરક્ષર સંધિનો છે અને તેના વિષમ ચરણના ચતુરક્ષર સંધિઓ લગાગાગા બને છે, અને સમચરણના ચતુરક્ષર સંધિઓ લગાલગા બને છે. આ ચતુષ્કો દરેક અષ્ટકલ બની રહે એને માટે વિષમ ચરણમાં લગાગાગાને અંતે એક માત્રાની પ્લુતિ કે વિરામ આવે અને સમચરણને અંતે આવતા લગાલગા પછી બે માત્રાની પ્લુતિ કે વિરામ આવે.

અને અહીં એક વસ્તુ યાદ કરવા જેવી છે. મેં આગળ (ગત. પૃ. ૧૫૦-૫૧) કહ્યું છે તેમ 'વૃત્તવાર્તિક' અનુષ્ટુપનો ન્યાસ એના બહુલતમ ગુણના રૂપમાં જ આપે છે. નીચે પ્રમાણે :

ગાગાગાગા લગાગાગા । ગાગાગાગા લગાલગા ॥

એના એ અનેક ભેદો સ્વીકારે છે, પણ મૂળ લક્ષણ આ પ્રમાણે જ આપે છે. આને જ પ્રકૃતિભૂત લક્ષણ ગણીએ તો અનુષ્ટુપ ચતુરક્ષર સંધિનો ગણી શકાય, અને એ સંધિને કુલ આઠ માત્રાનો ગણી શકાય, અંત્ય ચતુરક્ષર સંધિઓમાં, વિષમ પાદમાં એક માત્રા સંહિત થઈ લગાગાગા રૂપ થયું, સમમાં બે માત્રા સંહિત થઈ લગાલગા રૂપ થયું. વિષમમાં અંત્ય લગાગાગાની

જગાએ ગાગાગાગા આઘ્યાનાં દૃષ્ટાન્તો આપણે ઉપર નોંધ્યાં, તેથી મૂઢ પ્રકૃતિને કશી હાનિ થતી નથી. એ સંહિતની જગાએ ત્યાં અસંહિત રૂપ આવે છે એમ થયું. દરેક ચરણમાં જ્યાં જ્યાં આઘ ચતુરક્ષર ગાગાગાગાની જગાએ લઘુમિશ્રિત ચતુષ્કો આવે ત્યાં લઘુને લીધે છૂટતી માત્રા પાસેમાં પાસેના ગુરુના વિલંબનથી મેઢવી લેવાય. આ મેઢવવું સુલભ પડે તે માટે પાદના આઘ ચતુરક્ષર સંધિઓમાં વચ્ચલા બન્ને લઘુનો નિષેધ કર્યો છે, જેથી વિલંબન કરવાનો ગુરુ અક્ષર દૂર ન પડી જાય. આઘ ચતુરક્ષર સંધિઓમાં આદિથી દૂરમાં દૂર ગુરુ લલગામાં બીજો આવે, અને એના વડે આગલા લઘુની માત્રા મેઢવી લેવી તદ્દન સહેલી પડે. અલબત્ત લગાગાગાની જગાએ લલલગા પળ અપવાદ રૂપે આવે છે. પણ ત્યાં ત્યાં આગલા ચતુષ્કોમાં અંતે ગુરુ આવી ગયેલો હોય છે. અર્થાત્ પહેલા ચતુષ્કની છૂટતી માત્રાઓ એ ચતુષ્કનો અંત્ય ગુરુ જ પૂરી કરી લે છે. પછીના ચતુષ્કને પોતાની છૂટતી માત્રાઓ જ પૂરી કરવી રહે છે જે અંત્ય ગુરુ સહેલાઈથી કરી શકે. અંત્ય લલલગાનાં દૃષ્ટાન્તો ‘રઘુવંશ’માંથી જ મૂકું. ‘ભીમકાન્તૈર્નૃપગુણૈઃ’ (રઘુવંશ ૧, ૧૬)માં પહેલા ચતુષ્કમાં એક જ માત્રા છૂટે છે તે અંત્ય ગુરુ વિલંબનથી પૂરી શકે છે. ઘર્ણાંશ્વરાં અંત્ય લલલગા ચતુરક્ષરબાઢાં પાદોમાં આગલો ચતુરક્ષર સંધિ ગુરુપ્રધાન હોય છે. ઉપર ‘ભીમકાન્તૈ’ એમાં ત્રણ ગુરુ અને એક લઘુ છે. સાત જ એવા દાખલા છે, તે બધામાંની ગુરુની સંખ્યા આપું. ૧૬, ૨૩, ૩૦, ૫૩ એ શ્લોકોમાં પહેલા ચતુષ્કમાં ત્રણ ગુરુઓ છે. શ્લોક ૩૪ અને ૬૧માં ચાર ગુરુઓ અર્થાત્ આશું ચતુષ્ક ગુરુઓનું છે. એક માત્ર ૬૦મા શ્લોકમાં ‘ઉપપન્નં નનુ શિવં’ એમાં લલગાગા લલલગા છે, તેમાં પહેલા ચતુષ્કમાં બે જ ગુરુઓ છે. પણ એ ગુરુઓ પણ ચતુષ્કમાં અંતે આવે છે, એટલે વિલંબનથી એ ચતુષ્કની આઠ માત્રા પૂરી કરવાને સમર્થ છે. આ જ દૃષ્ટિથી ‘રઘુવંશ’નો ચોથો સર્ગ ઝડતી નજરે જોઈ ગયો તો તેમાં જ્યાં જ્યાં પ્રથમ ચરણમાં બીજું ચતુષ્ક લલલગા છે ત્યાં સર્વજ્ઞ આગલા ચતુષ્કના અંતમાં ગુરુ છે. તેમાં એવા પ્રયોગો ૮૮ શ્લોકોમાં ત્રણ જ છે. ‘વંગાનુસ્થાય તરસા’ (૩૬ક) ‘ઉત્કલાદર્શિતપથઃ’ (૩૮ગ) ‘ઈન્દ્રિયાસ્થાનિવ રિપૂન્’ (૬૦ગ). પહેલામાં પહેલું ચતુષ્ક ગાગાગાગા સર્વગુરુ છે, બીજામાં ગાલગાગા છે, તેમાં એક જ લઘુ છે અને અંતે ગુરુ છે, ત્રીજામાં પહેલું ચતુષ્ક પાછું ગાગાગાગા સર્વગુરુ છે. આ ઉપરથી આપણે નિયમ કરી શકીએ કે બીજા ચતુષ્કમાં જ્યારે પહેલા ત્રણેય લઘુ આવે ત્યારે આગલું ચતુષ્ક ગુર્ભન્ત હોય છે, જેથી એ ચતુષ્કની છોટ પછીના ચતુષ્ક ઉપર ચડતી નથી. અને આપણે સાથે સાથે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે વિષમ પાદમાં જ્યારે બીજા ચતુષ્કમાં પહેલા ત્રણ લઘુ હોય ત્યારે પાદાન્તે ગુરુ હોય જ છે, પાદાન્તે

ગુરુન બદલે લઘુ આવી શકે છે એ વિકલ્પ આ પ્રસંગે નિરવકાશ બને છે. અને પણ આપણે મહત્ત્વનો નિયમ ગણવો જોઈએ.

વધા શ્લોકો જોતાં એક વીજો પણ નિયમ કરી શકીએ. અનુષ્ટુપમાં ક્યાંઈ — કોઈ પણ સ્થાને — ત્રણથી વધારે લઘુઓ ભેગા થઈ શકે નહીં. પહેલા ચતુષ્કની અંદર તો આ કદી ન બની શકે કારણકે તેની મધ્યનું વીજું અને ત્રીજું સ્થાન વધે લઘુથી પૂરી શકાતું નથી. એટલે વધારેમાં વધારે લઘુ મૂકતાં તેનાં બે જ રૂપ થઈ શકે લગાલલ લલગાલ. અને એની અંદર તો વેધી વધારે લઘુઓ ભેગા થઈ શકતા નથી. તેમ જ સમપાદનું અંત્ય ચતુષ્ક તો લગાલગા નિયત જ છે, તેમાં તો બે લઘુ પણ ભેગા થઈ શકતા નથી. પહેલા પાદનું ચતુષ્ક સામાન્ય રીતે લગાગાગા છે તેમાં તો એક જ લઘુ છે, પણ અપવાદ રૂપે તે લલગા થઈ શકે છે. તે પ્રસંગે 'રઘુવંશ'ના પહેલા અને પાંચમા સર્ગમાં જોયું તેમ વીજા ચતુષ્કમાં જ્યારે આદિમાં ત્રણ લઘુઓ હોય છે ત્યારે આગલું ચતુષ્ક ગુર્વન્ત હોય છે, વહુશ: તો ગુરુવહુલ હોય છે. એટલે ત્રણથી વધારે લઘુ ભેગા થવાનો સંભવ માત્ર પહેલા ચતુષ્કના અંત્ય લઘુઓ વીજા ચતુષ્કના આદિ લઘુઓ સાથે મળીને ચાર લઘુઓ ભેગા થાય તો જ ઊભો થાય. પણ એવું ક્યાંઈ આ બે સર્ગોમાં બન્યું નથી. પહેલા ચતુષ્કને અંતે વધારેમાં વધારે લઘુઓ ભેગા થઈ શકે લગાલલ કે ગાગાલલ રૂપમાં અને તેની પછી જો લલગાગા આવે તો જ ત્યાં ચાર લઘુઓ ભેગા થાય. પણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ ત્યાં કદી લલગાગા* આવતું જ નથી. ત્યાં સામાન્ય રીતે લગાગાગા આવે છે, અને તેના અપવાદમાં, આપણે ઉપર જોયું તેમ, ગાલલગા લલલગા અને ગાગાગાગા જ આવે છે. આ પૈકી ગાલલગા અને ગાગાગાગા આવતાં તો લઘુની સંખ્યા વેધી વધવાની જ નથી. અને લલલગા આવે છે ત્યારે

* કોઈ પિંગલ એ સ્થાને લલગા એટલે લલગાગાનું ચતુષ્ક સ્વીકારતું નથી. 'છંદ:સૂત્ર'માં એને સ્થાન નથી પણ તેનો ટીકાકાર હલાયુધ તેનું એક ઉદાહરણ આપે છે: "સકારેણા(115)પિ ક્વચિદ્વિપુલા દૃશ્યતે । યથા — જિતે તુ લભતે લક્ષ્મીં મૃતે પાપિ વરાંગના: । ક્ષણવિષ્વંસિનિ કાચે કા ચિન્તા મરણે રણે ॥" અહીં ત્રીજા ચરણનો ન્યાસ લલગાગા લલગાગા એવો થાય છે. અર્થાત્ આ સવિપુલા અનુષ્ટુપ છે અથવા કહો કે આનું અંત્ય ચતુષ્ક લલગાગા છે. પણ તેની પૂર્વના ચતુષ્કને અંતે ગુરુ છે, એટલે અહીં પણ ચાર લઘુઓ ભેગા થવા પામતા નથી. હલાયુધના શબ્દો જોતાં એ પણ આ પ્રયોગને વિરલ માનતો જણાય છે. અને હલાયુધ તો વધી વિપુલામાં ચોથો ગુરુ હોય છે એવો આમ્નાય ટાંકે છે (ગત પૃ. ૧૪૭) એટલે સવિપુલામાં લલગાગા પહેલાં ગુરુ હોય જ.

તો પહેલું ચતુષ્ક ગુર્વન્ત હોય છે એ હમણાં જોયું. એટલે એ પળ અનુષ્ટુપનો એક ફલિત નિયમ ગણવો જોઈએ કે તેમાં ક્યાંઈ એક પાદમાં ચાર લઘુઓ ભેગા થવા પામતા નથી. આ લક્ષણ અનુષ્ટુપમાં સંખ્યામેળનો સંવાદ હોવાનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તેને અંગે મહત્ત્વનું છે. ચાર લઘુઓ ભેગા થઈ જાય તો તેની છૂટતી માત્રાઓ પછી ગુરુમાં ડમેરતાં મુશ્કેલી પડે. સામાન્ય રીતે તો અનુષ્ટુપમાં વેંથી વધારે લઘુઓ ભેગા થતા નથી. ત્રણ લઘુઓ કાં તો બે ચતુષ્કલોના અંત્ય અને આદિ મળીને થાય, કાં તો બીજા ચતુષ્કના આદિમાં અપવાદ રૂપે થાય. અંત્ય ચતુષ્ક લલલગા હોય ત્યારે તે એક જ ચતુષ્ક હોવાથી તેના ગુરુમાં ત્રણ માત્રાઓ ડમેરી પઠન કરવું સુકર છે. પ્રયોગથી તેની સ્વાતરી કરી શકાશે. બે સંધિઓ વચ્ચે જ્યારે ત્રણ લઘુઓ ભેગા થાય ત્યારે ત્યાં લગાલલ લગાગાના કે લગાલલ લગાલગા ચતુષ્કો હોય. આ સંયોગમાં ચતુરક્ષર અષ્ટકલ માત્રાસંધિનો પેટાસંધિ દ્વચક્ષર ચતુષ્કલ સંધિ પ્રથમ છૂટો બોલાય છે. એટલામાં પહેલા લઘુ અક્ષરની છૂટતી માત્રા પૂરવી સહેલી પડે છે. તે પછી લલલગા એક ચતુરક્ષર સંધિ બની રહે છે, અને તેમાં પળ અંત્ય ગા લંબાઈને છૂટતી ત્રણ માત્રાઓ પૂરી દે. અંતે ગાગા કે લગા આવે તેને છૂટતી માત્રાથી ઉચ્ચારવું સુકર છે એ દેહીતું છે. આ વધા ઉપરથી એટલું ફલિત થાય છે કે અનુષ્ટુપમાં ક્યાંઈ ત્રણથી વધારે લઘુઓ ભેગા થતા નથી, અને એનું કારણ અનુષ્ટુપના પાદમાં આઠ અક્ષરસ્થાનો છે ત્યાંના વધા અક્ષરો મળી સોઢ માત્રા કરવી સહેલી પડે એ છે. ગુજરાતી મનહરમાં જેમ દરેક અક્ષર, લઘુ પળ ગુરુ બોલાઈ બે માત્રાઓ કરી કુલ માત્રાઓ પૂરી થાય છે તેવું સંસ્કૃતમાં શક્ય નથી. એટલે સંસ્કૃતમાં લઘુઓ પઠનમાં લઘુ જ રહે અને એને લીધે અક્ષરથી ઘમણી માત્રા થવામાં જે માત્રાઓ છૂટે તે તે પછીના ગુરુને પ્લુત કરી મેઢવી લેવી જોઈએ. મનહરમાં આ પદ્ધતિ પળ અલ્પત્યાર થાય છે. અને સંખ્યામેળમાં મુખ્ય સંધિઓ ચતુરક્ષર અને પેટા સંધિઓ દ્વચક્ષર હોય છે એટલે કાં તો દ્વચક્ષર સંધિને અંતે અથવા તો ચતુરક્ષર સંધિને અંતે ગુરુ જોઈએ જ.

આ ઉપપત્તિ સાચી હોય તો અનુષ્ટુપને સંખ્યામેળમાં મૂકી શકાય. ઘનાક્ષરી-મનહરની માફક જ અનુષ્ટુપ પળ આઠ માત્રાના ચતુરક્ષર સંધિઓનો બનેલો ગણાય, અભંગ — સાસ કરીને નાના અભંગની પેઠે તેમાં પળ બે ચતુરક્ષર સંધિઓનું એક પાદ થાય. આગઢ કહ્યું તેમ દરેક પાદનો અંત્ય સંધિ સંહિત છે, અને વિષમનો એક માત્રાસંહિત અને સમનો બે માત્રાસંહિત એ સંધિ હોવાથી અનુષ્ટુપ અર્ધસમવૃત્ત બને છે. પાદમાં જ્યાં જ્યાં લઘુ આવી શકે ત્યાં ત્યાં એ લઘુનું ઉચ્ચારણ લઘુનું જ રહે અને એની છૂટતી એક માત્રા તે પછી આવતા ગુરુની પ્લુતિથી પુરાય. આ એનું સ્વરૂપ થયું.

अने आ विशेष संभवित ए रीते बने छे के, अनुष्टुप गुरुप्रधान छंद छे. में 'रघुवंश' ना जे पहेला सर्गनुं लगात्मक न्यास मूकी पृथक्करण करेलुं छ त्यां स्पष्ट जणाई आवे छे के पादमां गुरुनी संख्या वधारे होय छे. पहेला सर्गमां कुल ९४ श्लोको एटले १८८ विषम चरणो छे तेमां ए अष्टाक्षरी विषमचरणोमां मात्र ३ गुरु आव्या होय एवो एक ज दाखलो छे. चार गुरुनां २९ चरणो, पांच गुरुनां ६५, छ गुरुनां ७६, अने सात गुरुनां १७ विषम चरणो छे. आ आंकडा अनुष्टुपने गुरुप्रधान दर्शाववा पुरता सबळ छे. समचरणमां अंत्य चतुष्क लगालगा नियत होवाथी आठमांथी चार अक्षरोमां गुरुनी संख्या अरधनी एटले बेनी नियत थई गई होवाथी आ चरणमां विषम चरण जेटला गुरुओ आवी शकता नथी. तेम छतां एकंदर आस्त्रा छंदने गुरुप्रधान गणवो पडे एटला गुरुओ तेमां छे. १८८ सम पादोमां त्रण गुरु अक्षरनां २५ पादो छे, चारनां ८५, पांचनां ५५ अने छनां २३ पादो छे. एटले समचरण पण गुरुप्रधान छे. एटले अनुष्टुप एकंदरे गुरुप्रधान बने छे. पादमां अक्षरनी वमणी मात्राओनी नजीक सहेलाईथी जई शकाय एटला माटे गुरुनी संख्या आवडी मोटी छे.

अनेक लक्षणोथी अनुष्टुप आ संख्यामेळमां पडतो जणाय छे छतां आ हजी मारो तर्क छे. ए सिद्धान्त वयारे थाय के ज्यारे संगीत सिवाय (वे त्रण संगीत स्वरो चाले) एनुं विधिपुरःसर प्रवाहबद्ध पठन थतुं होय, अने तेमां सूक्ष्मकालमापक यंत्रथी आपणे साबीत करी शकीए के अनुष्टुपनुं दरेक चरण १६मात्रा ले छे त्यारे. एवा यंत्रनुं प्रमाण न मळे त्यांसुधी आ तर्क रहे अने कोई तेने न स्वीकारे ए एटलुं ज संभवित छे. पण ए न स्वीकारवुं होय तो एनुं बीजुं परिणाम स्वीकारवुं जोईए के अनुष्टुपनुं पठन एक सरखो समय नथी लेतुं अने छतां तेमां संवाद छे, ए संवाद अनावृत्तसंधि वृत्तोनो नथी, पण कदाच, मिश्रपजाति गणाता छन्दःप्रवाहने मळतो छे, जेमां भिन्न भिन्न छन्दनां चरणो भळीने एक प्रवाह बंधाय छे, पण तेमां मिश्रपजाति जेवा भिन्नभिन्न छन्दो नहीं बतावी शकीए, तेम ज अनुष्टुपनुं कोई मूळ प्रकृति-भूत स्वरूप पण नहीं बतावी शकीए. ए बांधो हमेशां रहेवानो. एने मिश्र-पजाति जेवो छन्दःप्रवाह गणवो होय तो समपादान्ते लगालगा आवे छे, ए एक तत्त्व एमां पण कायम छे, ए नोंधवुं जोईए. जोके मात्र एटला एक लक्षणथी कोई समाक्षर पंक्तिओ छन्द बनी शके नहीं, जेम ओवी, मात्र प्रासथी छन्द बनी शके नहीं तेम. छेवटे आ एक छन्द अत्यार सुधीना आपणे पूर्ण अपूर्ण निर्णीत करेला मेळना वधा नियमोने सीथी वधारे कष्टकर नीवडे छे. एनी सादाई अने एनी विशालता ज, नियमशोधनने सीथी वधारे प्रतारक नीवडे छे.

परिशिष्ट १

मराठीमां घनाक्षरीनुं स्वरूप

उपर घनाक्षरी संबंधमां मराठी 'छन्दोरचना' नुं समर्थन लीधुं तो मराठीमां घनाक्षरी ते ज आपणो, घनाक्षरी छे के केम ते जोवुं जोईए. मराठीमां अतिप्रसिद्ध 'वृत्तदर्पण' जोतां प्रथम एवी असर थाय के मराठी घनाक्षरी, आपणा घनाक्षरीथी तद्ग्न भिन्न छे. घनाक्षरीनुं लक्षण ते नीचे प्रमाणे आपे छे :

“घनाक्षरी छंद ओवी प्रमाणे छे; पण तेवा चार मळीने एक घनाक्षरी थाय छे. घनाक्षरीनां सोळ चरण थाय छे; चार चरण मळीने तेनुं पाद थाय छे; प्रत्येक पादना पेदामां चार चरण. तेमां पहेलां त्रण चरणोमांना प्रत्येकमां आठ अक्षर थई १२ मात्रा थवी जोईए. अने चौथा चरणमां सात अक्षरो थई ११ मात्रा थवी जोईए, एवो प्रायः नियम छे. दरेक पादमां त्रण त्रण चरणोनो यमक अने प्रत्येक पादना चौथा चौथा चरणोनो यमक थवो जोईए.” ('वृत्तदर्पण' पृ. ४६.) आनो अर्थ ए थाय के गुजराती घनाक्षरीना अष्टाक्षर यतिखंडने अही चरण गण्युं अने तेवां त्रण चरणोने सळंग प्रासवाळां कार्या. चौथा चरणनो प्रास ए तो सळंग घनाक्षरीनो ज प्रास छे. 'वृत्तदर्पण' ना दृष्टान्तथी ज स्पष्ट करवा प्रयत्न करूं.

घनाक्षरी वामनाची

अहो कैकेयी हें काय ॥ केलें तुवां हाय हाय ॥
न म्हणवे तुज माय ॥ जन्मोजन्मीं वैरिणी ॥ १ ॥
सर्व जगदभिराम ॥ वना घाडिला तो राम ॥
केलें विख्यात कुनाम ॥ कीं हें पतिमारिणी ॥ २ ॥
तुझ्या वधें न अधर्म ॥ तुज मारावें हा धर्म ॥
परि निंदील हें कर्म ॥ राम पापकारिणी ॥ ३ ॥
नाहीं तरीं प्राण आज्य ॥ तुझें घालोनियां प्राज्य ॥
जाळानियां सामराज्य ॥ दाखवितों करणी ॥ ४ ॥

पठन करतां आनुं पठन गुजराती मनहर जेवुं ज थवो. मनहरमां आवा ज आंतरप्रासो आ ज स्थाने चरणमां आवे छे, ए आपणे उपर आपेला मनहरना दृष्टान्तमां जोयुं, जो के ए छन्दनुं अंग नथी अलंकार छे. अने अष्टाक्षर यति-

શ્લોકની ૧૨ માત્રા અને સપ્તાક્ષરની ૧૧ માત્રા કહી છે, પણ એ નિયમ પઢાયો નથી. 'સર્વજગદભિરામ'ની દસ જ માત્રાઓ થાય છે. એટલું જ નહીં આગળ (વૃત્તદર્પણ પૃ. ૪૭) ઉપર આપેલા મોરોપંતના દૃષ્ટાન્તમાં ચોથું ચરણ જે સાત અક્ષરનું હોય છે, તેમાં એક જગાએ છ જેટલા ગુરુઓ છે. 'પીતાં દ્યૌર્વે જા પરી.' મોરોપંતના એક વીજા ઉદાહરણમાં એ ચરણ 'જાલેં તેઝ્ઘાં સક્ષણ' છે તેમાં પણ બે જ લઘુ છે, પાંચ ગુરુ છે. પઠન એકઘાઠું ગુજરાતી મનહર જેવું જ દરેક અક્ષરને સરસો બે માત્રાનો કરતું ચાલ્યું આવે છે. એટલે અહીં ધનાક્ષરી તે આપણી મનહર જ છે. અલગત અહીં ઓવીના ઉલ્લેક્ષથી મોટાઠો થવા સંભવ છે, કારણકે ઓવી તો અક્ષરસંખ્યા કે માત્રાસંખ્યામાં બન્નેમાં અનિયત છે. પણ 'વૃત્તદર્પણ' ઓવીને ઉપર પ્રમાણે નિયતરૂપ આપી તેને ધનાક્ષરીનું અંગ ગણે છે. પણ તે સ્ત્રોતું છે. અને સદગત રાજવાડે એનું સ્પષ્ટ શ્લોકન કરેલું છે. તે કહે છે કે મોડવોલેના 'વૃત્તદર્પણમાં' જે ધનાક્ષરી છાપેલા છે, તેમાં અક્ષરોનું લઘુગુસ્ત્ર અસલ પોથીમાં જોઈને છપાવેલ નથી. આજકાલ ગદ્યને શુદ્ધ કરી લખવાના નિયમ પ્રમાણે છાપેલું છે. તેથી કરીને તેનું છંદસ્ત્ર વિના કારણ ભ્રષ્ટ થયેલું જણાય છે.

પિંગલના ધનાક્ષરીનું લક્ષણ રામદયાલૂએ 'વૃત્તચંદ્રિકા'માં આ પ્રમાણે આપેલું છે :—

વિચારચર્ચા ગલયોર્ગણાનાં

ન યત્ર, મૂર્ખ ૧૬ સ્તિચિમિ ૧૫ ચંતિર્ગુહઃ ॥

અંતે ધરાપાવક ૩૧ વર્ણપાદા

સમીરિતાઽસૌ ફણિના ધનાક્ષરી ॥

પાદમાં ૩૧ અક્ષરો અને સોઢમા અક્ષર પર યતિ, એટલો જ નિર્બંધ (નિયમ) આ ધનાક્ષરીમાં છે. મરાઠી ધનાક્ષરીના પાઠમાં યતિ પ્રત્યેક ૮મા અક્ષર પર હોઈ, પ્રત્યેક અક્ષરદ્વંદ્વમાં એક અક્ષર ધન એટલે દીર્ઘ થતો જણાય છે. સંસ્કૃત ધનાક્ષરીમાં ગુરુલઘુનો નિર્બંધ નથી. ત્યારે તે લક્ષણ જો મરાઠી ધનાક્ષરીને લગાડીએ તો ગુરુલઘુ માત્રાની માંજગડ નહીં જેવી થાય છે.

રામદયાલૂએ બચીસ અક્ષરોની ધનાક્ષરી પણ કહેલી છે. પણ તેનો પ્રચાર મરાઠીમાં અદ્યાપિ નથી. (રાજવાડે કૃત 'મરાઠી છંદ' પૃ. ૮)

ઉપર 'વૃત્તદર્પણ'માંથી આપેલાં દૃષ્ટાન્તોમાં કોઈ કોઈ પંક્તિમાં એકાંતરે ગુરુ આવે છે, પણ તેનો નિયમ નથી. હું તો માનું છું કે આમાં છંદની દૃષ્ટિએ એટલું જ પ્રસ્તુત છે કે ગુરુઓ લઘુની નજીક જ હોવાથી

લઘુને લઘુ રાક્ષી શબ્દને કે લંડને અક્ષરથી બમણી માત્રાનો કરવાને છૂટતી માત્રા પાસેના ગુણમાં સહેલાઈથી ઉમેરી શકાય છે. બાકી મેં ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે આ ધનાક્ષરી તે આપણો મનહર જ છે. તેને ઓવી સાથે ગૂંચમાં નાંખવાની જરૂર નથી.

પરિશિષ્ટ ૨

ઓવી અને અભંગ

મરાઠી પિંગલો ઓવીનું નિરૂપણ કરે છે. ગુજરાતી પિંગલોએ હજી મુઘી ઓવીનો પિંગલોમાં સમાવેશ કર્યો નથી. આપણામાં વહુ ઓછા કવિઓએ ઓવી લખી છે. નર્મદાશંકરે થોડી લખી છે (નર્મ કવિતા, આવૃત્તિ ૪ થી, પૃ. ૭૮૭) અને નરસિંહાણે ‘બુદ્ધચરિત’માં કિસાગોતમીમાં થોડી પંક્તિઓ ઓવીની લખી છે. હું પોતે એને પિંગલમાન્ય છંદ ગણતો નથી, છતાં તેને અપાયેલા મહત્ત્વને લીધે મારે તેનું સ્વરૂપ ટૂંકમાં પણ દર્શાવવું જોઈએ, અને એને માન્ય ન કરવાનાં કારણો રજૂ કરવાં જોઈએ.

‘વૃત્તદર્પણ’માં ઓવીનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપેલું છે :—

“ઓવીને ચાર ચરણ હોય છે. ત્રણ ચરણોને અંતે યમક હોય છે, ચોથાને હોતું નથી. પહેલાં ત્રણ ચરણોમાં આઠ આઠ અક્ષરો અને છેવટના ચરણમાં સાત અક્ષરો હોવા જોઈએ. આ મુખ્ય નિયમ, પરંતુ શબ્દ અર્થ એનાં અનુરોધમાં કવિ વધારે ઓછા અક્ષરો મૂકે છે.

ઉદાહરણ ઓવી જ્ઞાનદેવ

જો સર્વાં ભૂતાંને ઠાર્યી ॥ દ્વેષાર્તે નેણેચિ કાંહી ॥

આપ પર જયા નાહી ॥ ચૈતન્ય પેં જેસે ॥

વૃત્તદર્પણ પૃ. ૪૫

આમાં ઉપર કહેલું માપ બરાબર છે. જે ઓવીથી ધનાક્ષરી બન્યાનું ‘વૃત્તદર્પણે’ કહેલું તે આ ઓવી. અલબત્ત એમાં મનહરના એક ચરણ જેટલી જ નિયતતા છે. ‘રણપિંગલે’ પણ ઓવીનું આ જ લક્ષણ અને ધનાક્ષરી સાથેનો તેનો સંબંધ કહ્યો છે તે ‘વૃત્તદર્પણ’ને આધારે જ હોય એમ જણાય છે. નરસિંહરાવ આ બંનેની નોંધ કરી, કહે છે : “રણછોડભાઈ ધનાક્ષરી અને ઓવીને એકરૂપ ઠરાવવા જાય છે. પરંતુ હજી સંભવે તો મનહર જોડે એકતા સંભવે. ને તે પણ ઓવીની શિથિલતા, તેમાં યમકની યોજના, इत्यादि જોતાં લયભેદ સ્પષ્ટ છે. પદ્ય કરતાં મઘનું સ્વરૂપ (લયત્યાગને સંબંધે) હેમાં છે; ઓવી જે’ણે ઉચ્ચારાતી સાંમઢી

હશે, અને અંત્ય અક્ષરો વિલક્ષણ રીતે લેવાતા સાંભળ્યા હશે, તેને ઓવીનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ, હેની અતન્નત્વને લીધે જ, સ્પષ્ટ જણાશે. 'જ્ઞાનેશ્વરી'માંથી ઉદાહરણ આપ્યાથી આ વાત સ્પષ્ટ કાંઈક થશે :

જેસીં અવધી ચિ નક્ષત્રે વેંચાવી । ૧૨
 એસી ચાઢ ઉપજેલ જેં જીવીં । ૧૧
 તેં ગગનાચી બાંધાવી । ૮
 લોચ જેવીં ॥ ૪ અધ્યાય ૨૦, - ૨૫૧
 જેસેં શાલાંસી ફૂલ ફઢ । ૯
 એકિ હેઢાં વેટાઢું મ્હણિજે સકઢ । ૧૩
 તરિ ઉપઢુનિયાં મૂઢ । ૯
 જેવીં હાતીં ઘેણે ॥ ૬ એજન, ૨૬૧
 તેવીં માણે વિભૂતિ વિશેષ । ૧૦
 જરીં જાણો પાહિજેત અશેષ । ૧૧
 તરીં સ્વરૂપ એક નિર્દોષ । ૧૦
 જાણિજે માણે ॥ ૫ એજન, ૨૬૨

ઓવીના પિતા જ્ઞાનેશ્વર*ની આ ઓવીઓમાં સ્પષ્ટ રીતે ચોથાં ચરણો સાત અક્ષરનાં નથી, ચાર, પાંચ અને છ અક્ષરનાં છે; તે ય્યાસંભવ લંબાવીને લહેકાવવાનાં છે."

* (ટીપ) શ્રી શ્લોક વામનાચે, અભંગ વાળી પ્રસિદ્ધ તુક્યાચી ।

ઓવી જ્ઞાનેશાચી, કિંવા આર્યા મયૂરપંતાચી ॥

એ પ્રસિદ્ધ મરાઠી ગીતિ સુવિદિત છે."

બુદ્ધચરિત, (આવૃત્તિ ૧ લી) ટિપ્પણ, પૃ. ૭૧-૮૦

નરસિંહરાવ માત્ર ચોથા ચરણની અક્ષરસંખ્યાનો અનિયમ નોંધે છે, પણ આગળ્યાં ત્રણ ચરણોમાં પણ અક્ષરસંખ્યા એકસરખી નથી. મેં દરેક ચરણ સામે અક્ષર-સંખ્યા નોંધી છે.

પણ ઓવીની અનિયમિતતા આથી પણ વધારે છે. રાજવાડેએ 'મરાઠી છંદ'માં ઓવીની લાંબી ચર્ચા કરી છે. તેમાં પ્રથમ પંદરમા શતકના મીષ્માચાર્યનું ઓવીનું લક્ષણ ઉતારેલ છે, અને પછી તેની ભૂમિકા ઉપર ઓવીના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી છે. આ લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે :

(૧૩) ગાયત્રીછંદાપાસૌનિ ધૃતિપર્યંત ।

(૧૭) ગ્રંથ ઓવીયાંચે ત્રીન ચરણ જાણાવે મિશ્રિત ।

(૧૨) પ્રતિષ્ઠેપાસોનિ જગતીપર્યંત ।

(૫) ચૌયા ચરણ ॥ ૪૨૭ ॥

જ્ઞાનસંહ, માર્ગપ્રભાકર

રાજવાડે આ વિશે કહે છે : “ આ ઓવીનો અર્થ આ પ્રમાણે : પહેલાં ત્રણ ચરણો ગાયત્રીથી માંડીને ધૃતિપર્યંતના કોઈ પણ છંદનાં હોય, અને ચોથું ચરણ પ્રતિષ્ઠાથી માંડીને જગતીપર્યંતના કોઈ પણ છંદનું હોય. એટલે પહેલાં ત્રણ ચરણો ષટ્કસરી વૃત્તથી અષ્ટાદશાક્ષરી વૃત્તપર્યંતના કોઈ પણ વૃત્તનાં હોય અને ચોથું ચરણ ચતુરક્ષરી વૃત્તથી દ્વાદશાક્ષરી વૃત્ત પર્યંતના કોઈ પણ વૃત્તનું હોય. એટલે, પહેલાં ત્રણ ચરણોમાં ૬થી ૧૮ અને ચૌથા ચરણમાં ૪થી ૧૨ પર્યંત અક્ષરો હોય. જ્ઞાનેશ્વરનાં કેટલાંક ઓવીચરણ પાંચ અક્ષરનાં મળી આવે છે અને ચોથું ચરણ ત્રણ અક્ષરનું મળે છે, એટલે મેં ઓવીનું લક્ષણ એવું બાંધ્યું છે કે ઓવીનાં પહેલાં ત્રણ ચરણ સુપ્રતિષ્ઠા (૫) થી માંડીને ધૃતિ (૧૮) છંદ પર્યંતના કોઈ પણ છંદનું હોય અને ચોથું ચરણ મધ્યમાછંદ (૩) થી માંડીને જગતી છંદ (૧૨) પર્યંતના કોઈ પણ છંદનું હોય. માત્ર તેમાં એક વાત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે, પ્રાયઃ ચૌથા ચરણના અક્ષરો પહેલા ત્રણેય ચરણોમાં સૌથી કમી અક્ષરનું જે ચરણ હોય તેના અક્ષરોથી વધારે અક્ષરોવાળું ન આવે. આ વધારાનો અર્થ એ કે ઓવીનાં ત્રણ ચરણો સુપ્રતિષ્ઠાથી ધૃતિ પર્યંત જેટલાં કોટશ્વવધિ વૃત્તો છે તે વૃત્તોનાં હોય છે, અને ચોથું ચરણ મધ્યમાથી જગતી પર્યંત જે લક્ષાવધિ વૃત્તો છે તે વૃત્તોનું હોય છે.

ઓવી બે પ્રકારની હોય છે, સમચરણી અને વિષમચરણી. સમચરણી ઓવી તે કે જેનાં પહેલાં ત્રણ ચરણોમાં સમ એટલે સરખી સંખ્યાના અક્ષરો હોય; અને વિષમચરણી ઓવી તે કે જેનાં પહેલાં ત્રણ ચરણોમાં વિષમ અક્ષરો હોય.” (મરાઠી છંદ પૃ. ૨૦-૨૧) આ પછી સમ અને વિષમ ઓવીઓના પેટા વિભાગો પાડે છે તે મને નોંધવાની જરૂર લાગતી નથી. તે પછી રાજવાડે ‘જ્ઞાનેશ્વરી’માંથી સમચરણી ઓવીઓનાં દૃષ્ટાન્તો આપે છે. ષટ્કસરી ઓવીથી શરૂ કરે છે :

અહં નમો આદ્યા । વેદપ્રતિપાદ્યા ॥

જય સ્વસંવેદ્યા । આત્મરૂપા ॥ ૧ ॥ — અધ્યાય ૧

આ પછી સપ્તાક્ષરી, અષ્ટાક્ષરી, નવાક્ષરી, દશાક્ષરી, એકાદશાક્ષરી, દ્વાદશાક્ષરીનાં દૃષ્ટાન્તો આપે છે. આથી વધારે અક્ષરોની સમચરણ ઓવીઓ જ્ઞાનેશ્વરીમાં નથી એમ કહી પછી વિષમચરણી ઓવીનાં દૃષ્ટાન્તો આપે (એજન, પૃ. ૨૧-૨૨) છે. ઉપર નરસિંહરાવે એવાં આપેલાં છે એટલે હું બીજાં દૃષ્ટાન્તો લેતો નથી.

વિષમાક્ષરી ઓવી વિશે રાજવાડે એક નિયમ કહે છે. એક ચરણ પંચાક્ષરી હોય તો વીજાં ચરણો ષડક્ષરી અથવા અષ્ટાક્ષરી હોય છે. અષ્ટાક્ષરી ચરણ હોય તો વીજાં વે ચરણો નવાક્ષરી અથવા સપ્તાક્ષરી હોય છે. એટલે કે એકથી ત્રણ પર્યંત પ્રત્યેક ચરણનું ન્યૂનાધિક્ય હોય છે. આ કરતાં વધારે ન્યૂનાધિક્ય હોય તો વધારે અક્ષરો ઘણે ભાગે કાઢી નાંખીને વીજાં ચરણો મળતાં કરી લેવાય છે. (એજન પૃ. ૨૪)

હું આને રાજવાડેનો તર્ક માનું છું. એ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક્ય કરવાનું કારણ એ એવું આપે છે કે 'જ્ઞાનેશ્વરી'માં ઓવી છંદ છે. દસમી કલમમાં પંચાક્ષર ચરણાત્મક અમંગથી દ્વાદશાક્ષર ચરણાત્મક અમંગપર્યંત અમંગના સુપ્રતિષ્ઠાદિ પ્રકારો કહ્યા છે તે જ પ્રકારો ઓવીના છે. અર્થાત્ સુપ્રતિષ્ઠા અમંગ પ્રમાણે જ પંચાક્ષરાત્મક ઓવી બોલાય છે. એટલું જ કે જેમ અમંગમાં ચરણનો ઉપાત્ત્ય પ્લુત બોલાય છે, તેમ ઓવીમાં અંત્ય અક્ષર પ્લુત બોલવાનો હોય છે.

આનો અર્થ એ થયો કે રાજવાડે ઓવીના ચરણોને અમંગ પ્રમાણે સમ કરવા ઇચ્છે છે. તેમ કરવા તે પોતે ઓવીના શબ્દોને છોડી દેવાનું કહે છે એ તો વિલક્ષણ છે જ પણ તેથી પણ વધારે વિલક્ષણ એ છે કે તેઓ જ્યાં અક્ષરો ન્યૂન હોય ત્યાં વેદપઠનમાં થાય તેવી સ્વરભક્તિ કરવા કહે છે. 'ફાંકે' શબ્દને તેઓ 'ફાંકાંકે' કરે છે. અને 'આઠવો' શબ્દના અંત્ય 'વો'ને તોડીને 'આ+ઠ' કરે છે. "આ સ્વરચ્છેદનો પ્રકાર વૈદિક ઋત્વાઓના છન્દઃપ્રસ્તારમાં કરે છે." એમ પ્રમાણ આપે છે. (મરાઠી છંદ, પૃ. ૨૪-૨૫)

આ પ્રતીતિકર લાગતું નથી. આ સાચું હોત તો રાજવાડે પંદરમા શતકના મીષ્માચાર્યનું જે ઓવીનું લક્ષણ ઉતાર્યું છે તેનાં ચરણોમાં જ આઠલી વધી ન્યૂનાધિકતા ન હોત. એટલે હું માનું છું કે ઓવી મૂળ તો એક પ્રકારનું સપ્રાસ ગદ્ય છે. તેને ચરણવદ્ધ કરનાર તત્ત્વ એક માત્ર પ્રાસ છે. તેમાં ત્રણ ચરણો એક જ પ્રાસનાં હોય છે, અને ચોથું ટૂંકું પ્રાસ વિનાનું હોય છે. આથી ઓવીમાં છન્દોનાં એકમો પડી શકે છે. તેમાં પ્રથમ તો ચરણોની અક્ષરસંખ્યાનો કસો જ નિયમ નહોતો એમ હું માનું છું, સિવાય એટલો જ કે પ્રાસ બહારનું ચોથું ચરણ આગલાં કોઈ ચરણથી વધારે લાંબું ન હોઈ શકે. પણ જેમ જેમ તેનો વપરાસ વધ્યો તેમ તેમ વધાં ચરણોમાં અક્ષરસંખ્યા સરખી કરવાનું વલણ ઊભું થયું. એ અમુક લલકારથી વોલાતી, અમુક સ્વરોથી ગવાતી એ સ્ત્રુષ્ પળ એમ તો મહારાષ્ટ્રના હરિવુઆઓ ગદ્ય પણ ગાય જ છે, અમુક આરોહાવરોહથી બોલે છે. આટલાં જ લક્ષણોથી હું ઓવીને પિંગલમાન્ય છંદ કહી શકતો નથી. રાજવાડે તેનાં ચરણોમાં આવતા જે કોટચવણિ છંદોની

વાત કરે છે તે છન્દસ્તત્ત્વ નહીં સમજવાનું પરિણામ છે. તે ઓવીમાં વેદકાલીન છન્દની સરલતા સાદાઈ વિશાળતા જુએ છે, પણ વેદકાલમાં પણ આપણે બીજા પ્રકરણના પરિશિષ્ટ ૧ માં જોઈ ગયા તેમ પાંચથી વધારે છંદો નહોતા. એ છંદોને કોટચવધિ કહેવાની પ્રથા તો પછીથી પિંગલના ગણિતકોએ ઊભી કરેલી માયા છે. આપણા પિંગલે જે જ પ્રકારના છંદો માન્ય કર્યા છે. એક અનાવૃત્ત-સંધિ અક્ષરમેળ, જેમાં ભિન્ન પ્રકારના સંધિઓ કોઈ ગૂઢ રીતે મેળા થઈ એક સંવાદી પંક્તિ રચે છે. તે. બીજા જાતિછંદો જેમાં અમુક માત્રાના સંધિનાં અમુક સંખ્યાનાં આવર્તનો હોય છે. આની વહારનો આપણે કોઈ છંદ જાણતા નથી. ઓવીનો ઉપરના કોઈ પ્રકારમાં અંતર્ભાવ થઈ શકતો નથી. તે માત્ર અમુક પ્રકારનું પ્રાસબદ્ધ ગદ્ય છે. રાજવાડે ઉપરની જ ચર્ચામાં એક સ્થળે (મરાઠી છંદ પૃ. ૨૫-૬) 'જાનેશ્વરી'નું જ પ્રમાણ આપીને કહે છે તે સાચું છે. આ ઓવી નામનો જે વંશ છે તે ગવાય છે પણ સ્ત્રો, અને કેવલ ગદ્ય પ્રમાણે — સયમક ગદ્ય પ્રમાણે વંચાય છે પણ સ્ત્રો. એને ગદ્ય જ ગણવું જોઈએ.

રાજવાડે અમંગનાં અનેક દૃષ્ટાન્તો આપી અમંગના પણ પુષ્કલ પ્રકારો બતાવે છે. અંતે કહે છે : ચતુરક્ષરી ચરણોથી દ્વાદશાક્ષર ચરણો પર્યંતનાં ઉદાહરણો અને લક્ષણો ઉપર આપ્યાં છે. કેટલાક અમંગોમાં ચરણોમાં તેર કે ચૌદ અક્ષરો મળી આવે છે. પરંતુ એવાં ચરણો વિરલ. ચૌદ અક્ષરોથી વધારે અક્ષરો અમંગનાં ચરણોમાં આવતા નથી. સારાંશ, ચતુરક્ષરી વૃત્તોથી ચતુર્દશાક્ષરી વૃત્તો પર્યંત જેટલાં લક્ષ્યાવધિ વૃત્તો છે તે સર્વ અમંગ છે. એટલું જ કે અમંગત્વ મેલવવા માટે વૃત્તોનું ચોવું ચરણ ઊનાક્ષર હોવું જોઈએ. ઓવીને પણ આ જ સિદ્ધાન્ત વૃત્તોઓછો લાગુ પડે છે (મરાઠી છંદ પૃ. ૧૮).

આગળ જતાં કહે છે : અમંગમાં ચાર કે સાડા ત્રણ ચરણ એક સાથે બોલાય છે તે સમગ્રને ચતુષ્ક (મૂળ મરાઠી ચૌક) કહે છે; ઓવીમાં દરેક ચરણ નિરાલું બોલાય છે. અમંગમાં ચરણનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર લંબાવીને પ્લુત બોલાય છે. ઓવીના ચરણનો અંત્ય અક્ષર પ્લુત બોલાય છે. પ્રાયઃ અમંગનાં સર્વ ચતુષ્કો એક જ છંદ હોય છે. દરેક ઓવી સ્વતંત્ર હોવાથી એક ઓવીને બીજી ઓવી સાથે છંદોદ્દિષ્ટિએ કાંઈ સંબંધ હોતો નથી. અમંગ સર્વ પ્રકારે છંદોમય છે. ઓવીનું વલણ પદ્યની અપેક્ષાએ ગદ્ય તરફ વિશેષ છે. પ્રાયઃ અમંગનાં ચતુષ્કનાં પહેલાં ત્રણ ચરણોમાં નિયમિત અક્ષરો આવતા લાગે છે. ઓવીમાં અક્ષરોનો નિયમ ન હોય તો ચાલે. પહેલાં ત્રણ ચરણોમાં યમક સાધ્યો એટલે કામ પત્યું. એટલે ઓવી સયમક ગદ્ય છે (એજન, પૃ. ૧૯).

આ પ્રમાણે ઓવી અને અભંગમાં પ્રથમ સરસી જ અનિયમિતતા હતી એમ જણાય છે. ફરક માત્ર પ્રાસ મેળવવાની પદ્ધતિનો હતો. અભંગમાં ઓવી પ્રમાણે પ્રાસ આવી શકે છે. પણ તે સિવાય પહેલા બીજા ચરણનો, તેમ જ બીજા ત્રીજા ચરણનો પ્રાસ આવી શકે છે, એટલું અભંગમાં વિશેષ વૈચિત્ર્ય છે. આજો વિકાસ જોતાં નર્સિહરાવનો તર્ક કે ઓવીમાંથી જ અભંગ થયો એ ઉપપન્ન જણાય છે (બુદ્ધચરિત ટીકા પૃ. ૮૧). ઓવીનાં પદો ધીમે ધીમે સમતા મેળવતાં ગયાં અને તેમાંથી છેવટે અભંગની સફાઈદાર રચના થઈ. પણ આ એક ઐતિહાસિક તર્ક છે, તેની સાથે પિંગળને સાસ સંબંધ નથી. પિંગળ, ઓવીને છંદ ન કહેવાનાં અને અભંગને છંદ કહેવાનાં કારણો આપે એટલે એનું કામ પૂરું થાય છે. ઓવી ગદ્ય છે, તેમાં કોઈ છાંદસ માપ નથી — મેઝ નથી. અભંગને જે અર્વાચીન સ્વરૂપ મળ્યું છે, અને જે સ્વરૂપ ગુજરાતી સાહિત્યે સ્વીકાર્યું છે તેમાં માપ છે, મેઝ છે, મેઝનું તત્ત્વ મનહર જેવા ચતુષ્ચર સંધિઓ છે, જેમાં દરેક અક્ષર બે માત્રાનો છે, અને ષડ્ધ્વર અભંગમાં બીજો સંધિ સંહિત થયેલો છે. ઓવી અને અભંગના પઠનમાં એક ભેદ રાજવાડેએ બતાવ્યો તે સાચો છે અને મુદ્દાનો છે. એ ભેદ તે એ કે ઓવીમાં અંત્ય અક્ષર જ પ્લુત થાય છે. અભંગમાં ઉપાન્ત્ય પ્લુત થાય છે. (હું ઝમેરીશ કે અંત્ય પણ એવો જ પ્લુત થઈ ત્યાં અષ્ટકલ રચાય છે.) આ ફરકનું કારણ સાસ એ કે ઓવીમાં જે કાંઈ સ્વરોનો આરોહ અવરોહ આવી શકે તે માત્ર ગદ્યના લલકારના પ્રકારનો જ આવે, અને અંત્ય પ્લુતિ પંક્તિનો અંત દર્શાવવા આવે, એ તાલમાત્રાબદ્ધ ન હોઈ શકે, અભંગ — નિયત સંખ્યાધર અભંગ, તાલબદ્ધ સંગીતની ભૂમિકા થાય છે, અને તેથી તેની પ્લુતિ તે તાલની કાલમાત્રા અમુક વિશેષ પદ્ધતિએ પૂરવા આવે છે, અને છ અક્ષરોમાંના, છેલ્લા બે અક્ષરો ચારચાર માત્રાના પ્લુતો બને છે, — અંત્ય ચરણના ચાર અક્ષરો પેઠે જ.

देशी के पद

गेય હોવા છતાં જે પદ્યરચનાઓ પિગલના અધિકારમાં આવે છે તેનો હું દેશી કે પદમાં અંતર્ભાવ કરવા ઇચ્છું છું. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આવતી પદ્યરચનાઓ દેશીના નામે ઓળખાય છે. એટલે આપણે પ્રથમ દેશીનો અર્થ સ્પષ્ટ કરીએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને સંગીતનાં સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં આ દેશીનો ઉલ્લેખ મળે છે. સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં 'રામાયણના' બાલકાંડમાં લવકુશે ઋષિયોની સભામાં રામાયણ ગાયું એવું વર્ણન છે (સર્ગ, ૪ શ્લોક ૩૬. નિ०) અને ત્યાં છેલ્લા શ્લોકમાં તે 'માર્ગવિધાનસંપદા' ગાયું એવો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં તેના ઉપરની તિલક નામની ટીકામાં માર્ગનો અર્થ કરતાં લખ્યું છે: "ગાનં દ્વિવિધં । માર્ગો દેશી ચેતિ । તત્ર પ્રાકૃતાવલંબી ગાનં દેશી । સંસ્કૃતાવલંબી તુ ગાનં માર્ગ: ।" અર્થાત્ ગાન બે પ્રકારનું છે. માર્ગ અને દેશી. તેમાં પ્રાકૃતને અવલંબતું ગાન તે દેશી. સંસ્કૃતને અવલંબતું ગાન માર્ગ. માર્ગનો અર્થ અહીં આપણે જેને ઉસ્તાદી ગાયન કહીએ છીએ તેવો છે. અને ઉસ્તાદી નહીં એવું જુદા જુદા દેશમાં પ્રાકૃત જનોમાં ગવાતું તે દેશી એવું તાત્પર્ય જણાય છે. સંગીત ઉપર પ્રાચીનતમ ગ્રંથ તે 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર' છે. અલબત્ત એનો મુખ્ય વિષય નાટક છે, પણ નાટકનું એક અંગ સંગીત છે, તેથી તેમાં સંગીત વિશે પણ ઘણું આવે છે. તેમાં માર્ગ અને દેશી એ ભેદ આવતો નથી. પણ તે પછીનાં સંગીત ઉપરનાં પુસ્તકોમાં આ ભેદનો સ્વીકાર આવે છે. સંગીતનું પ્રાચીનતમ પ્રસિદ્ધ પુસ્તક લોચનની 'રાગતરંગિણી' છે. તેમાં વિષયની પ્રસ્તાવનામાં જ આવે છે:

માર્ગદેશી વિભેદેન ગીતં તુ દ્વિવિધં મતમ્ ।

માર્ગસ્તુ ગન્ધર્વાદિગીતગતયઃ દેવ્યશ્ચ તત્તદ્વાગાધિતાસ્તાસ્તાસ્તત્તદ્ દેશગીત-
ગતયઃ इह तु मार्गाभावाद्भेदाहताः (ઉત્તર હિન્દુસ્તાની સંગીતની સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક સમાલોચના, પૃ. ૮)

અહીં ગ્રન્થકાર સંગીતના માર્ગ અને દેશી એવા બે પ્રકારો કહે છે. માર્ગને ગાન્ધર્વ પણ કહ્યો છે, જેને અન્યથા પણ સમર્થન મળતું આપણે જોઈશું. દેશી

એ માર્ગના ભિન્ન રાગોને આશ્રયે ભિન્નભિન્ન દેશોમાં તે તે રાગની રુઢ થયેલી ભિન્નભિન્ન ગતિ કે ગતો છે. ગ્રન્થનો વિષય માર્ગસંગીત છે એટલે તેમાં દેશી ગીતોનાં ઉદાહરણો આપ્યાં નથી. આ પછીનો સંગીતનો એવો જ પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ 'સંગીતરત્નાકર' છે. તેના પ્રથમ સ્વરાધ્યાયમાં જ કહેલું છે :

ગીતં વાદ્યં તથા નૃત્યં ત્રયં સંગીતમુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

માર્ગો દેશીતિ તદ્વેદ્યા તન્ન માર્ગઃ સ ઉચ્ચતે ॥

યો માર્ગિતો વિરંચ્યાદ્યૈઃ પ્રયુક્તો ભરતાદિભિઃ ॥ ૨૨ ॥

દેવસ્ય પુરતઃ શંભોનિયતામ્યુદયપ્રદઃ ॥

દેશે દેશે જનાનાં યદ્ રુચ્યા હૃદયરંજકમ્ ॥

ગાનં ચ વાદનં નૃત્યં તદ્ દેશીત્યભિધીયતે ॥ ૨૨ ॥

સંગીતરત્નાકર, પૃ. ૬

ગીત વાદ્ય અને નૃત્ય એ ત્રણ સંગીત કહેવાય છે. તેમાં ગીત બે પ્રકારનું, માર્ગ અને દેશી. જેને બ્રહ્મા વગેરે દુષ્ટો અને ભરત વગેરે શંભુની આગળ પ્રયોજ્યો અને જે અવશ્ય અમ્યુદય આપનારો છે, તે માર્ગ. જુદા જુદા દેશોમાં લોકોની રુચિને લીધે જે હૃદયરંજક બનેલું છે તે ગાન વાદન અને નૃત્ય દેશી કહેવાય છે. આગળ ચોથા પ્રવચ્છાધ્યાયમાં પણ આ જ કહે છે :

રંજકઃ સ્વરસંદર્ભો ગીતમિત્યભિધીયતે ॥

ગાન્ધર્વગાનમિત્યસ્ય ભેદદ્વયમુદીરિતમ્ ॥ ૧ ॥

અનાદિસંપ્રદાયં યદ્ ગન્ધર્વૈઃ સંપ્રયુજ્યતે ॥

નિયતં શ્રેયસો હેતુસ્તદ્ ગાન્ધર્વં જગુર્બુધાઃ ॥ ૨ ॥

યત્તુ વાગ્મેયકારેણ રચિતં લક્ષણાન્વિતમ્ ॥

દેશીરાગાદિષુ પ્રોક્તં તદ્ ગાનં જનરંજનમ્ ॥ ૩ ॥

સંગીતરત્નાકર, ચતુર્થાધ્યાયઃ, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૨૭૧

રંજક સ્વરસંદર્ભને ગીત કહે છે. તેના બે ભેદો હોય છે, ગાન્ધર્વ અને ગાન. ગન્ધર્વોષી પ્રયોજાતું અનાદિ સંપ્રદાયવાળું અને નિશ્ચય શ્રેયના હેતુભૂત જે છે તેને ગાન્ધર્વ કહે છે, અને જે લક્ષણયુક્ત જનરંજન કરનારું ગીત દેશી રાગો વગેરેમાં વાગ્મેયકારો પ્રયોજેલું હોય તેને ગાન કહે છે. ટીકામાં કલિલનાથ આ ગાન્ધર્વને જ માર્ગ કહે છે અને સ્પષ્ટ કરે છે કે વેદની પેઠે ગાન્ધર્વ સંગીત અપૌરુષેય છે અને દેશી પૌરુષેય છે. તેનો રચનાર વાગ્મેયકાર કહેવાય છે :

વાર્ચં ગેયં ચ કુરુતે યઃ સ વાગ્મેયકારકઃ ॥

એજન, અધ્યાય ૩, શ્લો. ૨, પૃ. ૨૪૩

અર્થાત્ બાળી અને ગીત બંધેનો રચનાર તે વાગ્મેયકાર. આપણા પ્રેમાનન્દ વગેરે વાગ્મેયકારો હતા. અત્યારના કવિઓ પણ ગીત લખે ત્યારે વાગ્મેયકાર જ ગણાય.

આ બધામાંથી એટલું ફલિત થાય છે કે સંસ્કારેલું ઉસ્તાદી શાસ્ત્રીય સંગીત તે માર્ગ અથવા ગાન્ધર્વ. અને તે સિવાયની ભિન્નભિન્ન દેશોમાં રૂઢ થયેલી જે ગાનની ગતો તે દેશી.

ઉપર એવું ગૃહીત કરેલું જણાય છે કે દેશીઓ સર્વ માર્ગસંગીત ઉપરથી ભિન્નભિન્ન દેશમાં રૂઢ થયેલી તે તે રાગની ગતો છે. પણ આ એક શ્રદ્ધાથી ઝૂમી કરેલી માન્યતા છે. खरं तो अनेक स्थाने जे संगीत प्रचलित होय છે તેમાંથી સંસ્કારાઈને જ સંગીતશાસ્ત્ર રચાય છે. પંડિત ઔકારનાથ સ્પષ્ટ કહે છે કે “શિષ્ટ સંગીતનું આરંભસ્થાન લોકસંગીતમાં છે. . . . મારાં ઘણાં વર્ષોનાં અનુભવ અને ચિંતન પછી કહું છું કે શિષ્ટ સંગીતનાં મૂળ લોકસંગીતમાં રહેલાં છે” (નવરાત્ર મહોત્સવ, લાઠી, શિષ્ટ સંગીત અને લોકગીત, પૃ. ૩૨) આ મત જ વાસ્તવિક જણાય છે. લોકપ્રચલિત વસ્તુમાંથી જ સંસ્કારીને અલગ કરેલી વસ્તુ પછી પવિત્ર કે દૈવી મનાય છે. ભાષામાં આ વ્યાપારનું બીજું ઉદાહરણ મળી રહે છે. આપણે સંસ્કૃત ભાષાને દૈવી ગીર્વાણગિરા કહીએ છીએ. પણ એ લોકભાષાને જ સંસ્કારીને રચાયેલી છે. સંસ્કૃત શબ્દનો એ જ અર્થ છે. પણ પછી એ જ મૂળભૂત ગણાઈ અને તેનાથી ભિન્નને દેશ્ય ગણી. તેમ અહીં પણ થયું છે. અર્થાત્ દેશી ગણાતી ઘણી ગતો શાસ્ત્રીય સંગીતની સામગ્રીરૂપ હશે. તે સાથે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે, જેમ સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી કેટલાક તદ્ભવો થયા છે, તેમ શાસ્ત્રીય રાગોમાંથી ભિન્નભિન્ન દેશમાં ભિન્નભિન્ન ગતો રૂઢ થઈ હશે. અને તે પણ દેશી જ ગણાય. આ તો દેશીના માર્ગ સાથેના સંવંધની ચર્ચા થઈ. આપણા પ્રયોજન માટે તો આપણે એટલું જ પ્રસ્તુત છે કે દરેક પ્રાંતમાં, અથવા આપણા પ્રયોજન માટે ભાષામાં, અમુક અમુક ગતો કે ઢાલો રૂઢ થયા હોય છે, જેમાં સાહિત્ય લખાય છે, અને એવા ઢાલોમાં લખેલા સાહિત્યના ગીતપ્રકારને દેશી કહે છે.

પણ સંગીત એ દેશીના સ્વરૂપની એક જ બાજુ છે. એની બીજી બાજુ તે પદ્યરચના છે. એ દેશી ગતમાં રચાયેલું સાહિત્ય પાછું પદ્યરચના પણ હોવું જોઈએ. અને એમ હોવાથી દેશીને પિંગલગત સ્વરૂપ પણ હોય છે. આ રીતે દેશી એ અમુક અમુક રૂઢ સ્વર રચનામાં ગવાતી રૂઢ પદ્યરચના છે.

આ દેશીઓ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં દેશી, ઢાલ, પદ, ગરબી, ત્રુટક એમ અનેક નામે ઓળખાય છે. પ્રાચીન ગુજરાતી છંદોના ૮મા પ્રકરણમાં

બતાવ્યું છે કે જુટકનો ઢાઢમાં સમાવેશ થાય છે. અને ઢાઢો દેશીઓ તરીકે પણ ઓઢખાય છે. ંવી જ રીતે ગરબીઓ પહેલાં પદ તરીકે ઓઢખાતી અને પદો દેશીઓ પણ કહેવાતાં. આવી રીતે આ બધા પ્રકારોનો સમાવેશ દેશી શબ્દમાં થઈ શકે ંમ છે છતાં આ વિશાલ વર્ગને માટે હું દેશી અને પદ ંવું સંયુક્ત મથાઢું ઢચ્છું છું, તેનું કારણ ં છે કે પદ શબ્દ અત્યારે વધારે વિસ્તૃત અર્થમાં વપરાય છે, અને તે વિસ્તૃત અર્થની પઢરચનાનું સ્થાન પણ અહીં જ છે. જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં, હું કહી ગયો તેમ, પદ શબ્દ દેશીનો પર્યાય હતો. પણ અત્યારે દેવ્ય રાગના અભિપ્રાય વિનાનું કોઈ ગેય કાવ્ય હોય તેને પણ પદ કહે છે. પદ શબ્દ અહીં તેના મૂઢ વિશાઢ અર્થમાં વપરાય છે : પદ ંટલે ગેય પઢરચના. અને ં જ અર્થમાં ં શબ્દ વપરાય છે ં ઢષ્ટ છે. પઢરચના ન હોય ંવાં ગીતો માત્ર ગીત કહેવાવાં જોઈં, જેના ઢાલ્લા હું પ્રકરણ ૧ માં આપી ગયો છું (ગત પૃ. ૩૫૦-૫૩).

છંદોના બે મુખ્ય વિભાગો, સંસ્કૃત વૃત્તો અને જાતિછંદો. ત્રીજા સંખ્યામેઢ છંદોનો મેં અંતે જાતિછંદોમાં જ સમાવેશ કર્યો છે. તે ઉપરાંત દેશી અને પદોને પણ મેં ંક સ્વતંત્ર પ્રકાર ગણેલો છે. પણ જાતિછંદો અને દેશી અને પદો વચ્ચે પણ કોઈ મૂલગત ભેદ નથી. ંટલું જ નહીં બહુ જ સરખાપણું છે. બન્નેના મેઢનો પાયો સંધિઓનાં આવર્તનો છે. બન્ને વચ્ચે જે કાંઈ ભેદ છે તે ં છે કે દેશીઓ અને પદોમાં ગેયતા વધારે આગઢ પઢતી છે. આને લીધે બન્ને વચ્ચે જે મુખ્ય મુખ્ય તફાવતો નિષ્પન્ન થાય છે તે નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

જાતિછંદોમાં સામાન્ય રીતે કાલમાત્રાઓ, લઘુ વરાવર ંક માત્રા અને ગુરુ વરાવર બે માત્રા ં ધોરણે પુરાતી હતી. ક્યાંક ક્યાંક પ્લુતિ આવતી તો ં પ્લુતિની માત્રાસંખ્યા અને છંદમાં તેનું સ્થાન નિયત હતાં. આ ધોરણ દેશીઓમાં શિથિલ થાય છે. અને જાતિછંદોમાં જે છૂટી છવાઈ નિયત છૂટો હતી તે વધી અતન્ત્ર રીતે અહીં ભોગવાય છે. ં અતન્ત્રતાની પણ ંટલી સામાન્ય મર્યાદા છે, કે અક્ષરવિન્યાસમાંથી સંધિઓ પ્રતીત થવા જોઈં. ંમ ન થાય ત્યારે કૃતિ પિંગલ બહાર જાય.

આ કૃતિઓ ગેયતાપ્રધાન હોવાથી ઘણી જગાં પિંગલના સંધિઓની વચ્ચે આજ્ઞા સંગીતના સંધિઓ આવે છે. આપણે ઢિઢીમાં જોયું કે તેની પંક્તિમાં પ્રથમ ઢાલ આવી પછી ઢાઢાઢા આવે છે. જાતિછંદોમાં આ ષટ્કલનું સ્થાન નિયત હતું તે દેશીઓમાં અનિયત થાય છે, અને કેટલીક તો આજ્ઞી દેશીઓ ષટ્કલના જ અક્ષરવિન્યાસવાઢી હોય છે.

ઉપરનાં બન્ને લક્ષણો દાખલાથી તરત સ્પષ્ટ થશે. પહેલાં એક લોક-ગીતની ગરબી ઉતારું છું.

નંદ એક સમે ગાય ગોતવા ગયા જો;
જતા જાળીને શ્યામ સાથે થયા જો.
મેઘ વરસે વરસે ને મેઘની ઝડી જો,
દિવસ આયમ્યો ને સાંસ તો સ્થેએ પડી જો.
નંદ કહે છે કે શો ઉપા કીજિયે જો
શરી કૃષ્ણ સંઘાતે નવ લીજિયે જો.

સામઢેલું

પઠનથી જણાશે કે આ દાલનાં આવર્તનોવાળી ગરબી છે. તેમાં પ્રથમ દાલ બાવી પછી એક દાદાદા આવે છે — દિડીની પેટે. ત્રીજી પંક્તિમાં ‘જાળીને’ ચોવીમાં ‘વરસે વર’ તે જ પ્રમાણે પાંચમીમાં ‘કહે છે કે’ અને છેલ્લીમાં ‘કૃષ્ણ સં’ દાદાદા છે. અંતે ગાગા છે તે ગા ~ ગા ~ યદી કુલ આઠ આવર્તનો થાય છે. અને છતાં આ શુદ્ધ મહીદોષ નથી. આમાં પ્રથમ દાલ નિસ્તાલ જઈ, પછીથી તાલ સાથે પટકલો શરૂ થાય છે. તેની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

દાલ] દાદાદા; દાલ દાલ; દાલ ગા ~; ગા ~
દાલ;]

અંત્ય ગા ~ પછીની પંક્તિના દાલ સાથે જોડાઈ એક પટકલ રચે, અને એ રીતે આ ચાર પટકલની રચના છે. તેમાં ક્યાંક ક્યાંક દાલની જગા એક ગુરુ જ પૂરે છે, જેમ કે

જતા જાળીને શ્યામ સા ~ થયે યા ~ જો ~ તેમ જ
નંદ કહે છે કે શો ~ ઉપા કીજિયે ~ જો ~

ઉપલી લીટીમાં ‘સા’ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે. નીચલીમાં ‘શો’ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે. એવી જ રીતે કેટલીક જગાએ લઘુને ગુરુ ને કેટલીક જગાએ ગુરુને લઘુ થવું પડે છે.

દિવસ] આયમ્યો ને; સાંસ તો સ્થે; જે પડી ~; જો ~
અહીં ‘ને’ અને ‘તો’ લઘુ થાય છે. અને

શરી] કૃષ્ણ સં; ઘાતે નવ; લીજિયે ~; જો ~

આમાં ‘ણ’ અને ‘વ’ બન્ને લઘુને ગુરુ કરવા પડે છે. આ છૂટો જાતિછંદોમાં હતો જ, પણ અહીં વધારે સંખ્યાનાં આવે છે. અંત્ય પ્લુતોને નિયત સ્થાન છે, તે

જાતિછંદોનું જ લક્ષણ છે, પણ પંક્તિ વચ્ચે આવેલા 'સા' અને 'શો' એ પ્લુતોને નિયત સ્થાન નથી. પણ આ અનિયમ છતાં પંક્તિ વાંચતાં તરત જ ત્રિકલો જીમે ચઢે છે એટલે આ લોકગીત પદ્યરચના પણ છે જ.

બાલ જોડકણાં અને ધૂનો પણ ગાન અને તાલ સાથે અર્ધગીતમાં ગવાય છે. અને તેવી રચનાઓ પણ દેશીઓ જેવી છૂટો ભોગવે છે.

રાઁમ, લક્ષ્મણ; જાઁનકી — ;

જે બો,લોહનુ; માઁનકી — ;

'રા' ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે. એક લાંબાં જોડકણાં આ છૂટનાં સ્વરૂપો અને વહુલતા બતાવવા નીચે ઉતારું છું.

એક્ કોઠામાં; બતરી કોઠા;
તેમાં રંગે; નાના મોટા;
નાને મોટે; નાંચી મોઢી;
ભાગી રે હર;ળાંની ટોઢી;
હરણ લાઁય; હેરાફેરા
ભાગ્યા રે દિ;લ્હીના ઘેરા
દિલ્હી ઊપર; આઁળ માઁળ;
ભાગી રે સો;નાની માઁળ;
માઁળ ઊપર; મો-તી-;
બીવી આવે; રો-તી-;
બિબીનાં હોંયમાં; ઘો-કો-;
ફોડ મિયાંનો; હો-કો-;
હોકાનાં બે; કાઁચલાં-;
સોનાનાં બે; માઁછલાં — ;

આટલી બધી છૂટ છતાં પઠનના પ્રવાહમાં માત્રાના ઉચ્ચારણમાં ક્યાંય ભૂલ નથી આવતી. વાઢકો પણ એ બોલી શકે છે, એ બતાવે છે કે તે તે પદ્ય-રચનામાં આવી આવી છૂટો વહુ સ્વાભાવિક રીતે ગોઠવાઈ જાય છે. આને ભાષાની એક પ્રકારની લવચિકતા કહી શકાય અને કુશલ કવિ તેનો સુંદર ઉપયોગ કરી શકે છે. જેમ કે દયારામની ઢાળલીલાની ગરબી :

મારગ મૂકોની કહું છું ક્હાના ક્યારની જો
મને રોકી રાખી છે કોળ વારની જો.

મારે માથે મટૂકી મહીતણી તપે જો
ત્રેલા વીત્યા પછી ગોરસ મારું નહીં સપે જો.

દયારામરસસુધા, પૃ. ૩૪

આ ગરવી આગલ આપેલી લોકગીતની ગરવી 'નંદ એક સમે૦' એ જ ઢાલની છે. દાલ] દાદાદા; દાલ દાલ; દાલ ગા ૫ ગા ૫ તેમાં આગલ જતાં નીચેની બે પંક્તિઓ આવે છે :

આધા રહો અડશો માં ગિરધારિ ઘેલા મા થશો જો
જે કાંઈ માલો છો તે અર્થ ન્હૈં સરે કશો જો.

ત્રિકલોમાં તે નીચે પ્રમાણે ગવાય છે :

ઑપાં રહોં] અડશોં માં ગિર; ધારિ ઘેલા; મા થશો ૫; જો ૫
જેં કાંઈ;] માલોં છોં તે; અર્થ ન્હૈં સ; રે કશો ૫; જો ૫

લઘુનાં ચિન્હો ઉપરથી જણાશે કે કેટલા બધા ગુરુઓને લઘુ કરવા પડે છે. બીજી પંક્તિમાં 'કાંઈ' એક ગુરુ બોલાય છે. અહીં કવિએ 'આધા રહો અડશો માં' એ ભાવ બતાવવા ગુરુઓને લઘુ કર્યા છે, ગુરુઓને દવાવી લઘુ કરવાથી તેના પ્રત્યાષાતનો ધક્કો અનુભવાય છે અને એ અર્થને પોષે છે. પણ અણઘડ રચનારને હાથે આ છૂટથી રચનામાં કેવલ કુરૂપતા આવે છે એ પણ સાચું છે. અને આવી છૂટ સ્વચ્છંદથી વપરાય તો અંતે સંધિઓ ઓલસાય પણ નહીં, અને રચનાની છાંદસતા જ નાશ પામે. વળી આને લીધે જ ભાષાની જોડણીમાં અતંત્રતા પણ આવે.

આપણે જોયું કે દેશીઓ પદોમાં સંગીતનું પ્રાધાન્ય હોય છે. આથી સંગીતનાં કેટલાંક લક્ષણો પદ્યરચનામાં ઊતરી આવે છે. તેમાં સૌથી મહત્ત્વનું એ છે કે સંગીતમાં સ્થાયી અને આંતરો એવા બે ભાગ હોય છે તેમાંના સ્થાયીને મળતો અથવા એના ઉપરથી ઊતરી આવેલો ધ્રુવ કે ટેક એવો એક ભાગ કેટલીક દેશીઓમાં કે પદોમાં હોય છે. સ્થાયી, આંતરા પછી ફરી વાર ગાવાનો હોય છે, અને આંતરા વિભાગ ફરી વાર આવે તો તેની પછી ફરી વાર ગાવાનો હોય છે, તેમ ધ્રુવ દરેક કડીએ કડીએ ફરી વાર ગાવાની હોય છે. પદ કે દેશીમાં માત્ર ધ્રુવ કે ટેકનો જ નિર્દેશ કરેલો હોય છે, આંતરાનો નિર્દેશ હોતો નથી, પણ એ આંતરાની અનેક પંક્તિઓથી જ પદ્યરચનાનું મુખ્ય કાઠું બંધાય છે અને તેને જ કડી ગણવામાં આવે છે. ૧મા પ્રકરણમાં આપેલા 'સદ્ગુરુ૦' પદમાં પ્રથમ બે પંક્તિઓ સ્થાયી કે ધ્રુવની છે, અને પછીની ૧થી ૪ સંખ્યા આપેલી કડીઓ દરેક આંતરો છે, જેની પછી ધ્રુવપંક્તિ ફરી ફરીને બોલાય

છે. આ ધ્રુવનો આશી રચના સાથેનો સંબંધ આપણે ટૂંકમાં સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

ધ્રુવની વ્યાખ્યા એવી કરાય છે કે દેશી કે પદમાં નિયત અંતરે પાઠનો અનેક વાર આવતો, એક ને એક ભાગ. હવે કેટલીક દેશીઓમાં ધ્રુવની પંક્તિઓ અને આંતરાની પંક્તિઓ એક જ સંગીતનું એકમ રચે છે. બીજી રીતે કહીએ તો ધ્રુવકડીથી જે સંગીતનું એકમ રચાય છે, તે જ એકમ, પછી આવતી દરેક કડીથી રચાય છે. આ ધ્રુવનો એક પ્રકાર થયો. બીજા પ્રકારમાં ધ્રુવથી સંગીતનું એક સાદું એકમ બને છે, પણ પછીની કડીમાં એ સંગીત વધારે પાસાવાળા સંગીતનું એક પોસું બને છે—એક અંશ બને છે. દાખલાથી વધારે સ્પષ્ટ કરું. પ્રેમાનન્દની દાણલીલામાંથી બે દાખલા તરત સરલાવી શકાય એવા મળે છે તે લઈ છું.

કડવું ૧મું—રાગ સદ

મૂક્યા પિંડારિયા પ્રેરી, રાધાને, લીધી ઘેરી;
હૃદમાં રોશ આળી, બોલ્યા પછે ચક્રપાળી. ૧
લટકે પાગ માંડે, પોતાની હઠ ન છાંડે;
એની જો હઠ મૂકાવું, તો દાળી નામ કહાવું. ૭
વડતાં વાય જો વહાણું, સહુને વાજ આણું.
પ્રમુનો રોશ જાળી, રાધાજી બોલ્યાં વાળી ૮

વ. કા. દો. ૧, પ. ૧૦૯-૧૦

કડવું ૧૨મું રાગ સદ

કૃષ્ણ : ધૂતારી ધૂમટા વાળી રે, આંઝ્યા વિના આંખડી કાળી રે;
જાગો ક્યાં આપ્યા પાશી રે, રાધાને રોકી રાશી રે.
વડતાં વાયે વહાણું રે, સહુએ વાજ આણું રે—ટેક

ઝંચી ને અલબેલડી રે, મુલ ઘણું ગુમાન;
જોવનિયાનું જોર જણાવે, હું ઉતાહું અભિમાન ધૂ. આં.

અજન, પ. ૧૧૧

૧મા કડવાની કડી જે રીતે ગવાય છે તે જ રીતે ૧૨મા કડવાની ટેક પંક્તિઓ ગવાય છે. ટેક પંક્તિઓમાં માત્ર એક રે વધારે છે તે પદરચનામાં કે સંગીતમાં કશો તફાવત નથી કરતો. વધી પંક્તિઓ દાદાદા એવા ષટ્કલ સંધિની છે.

મુ]ક્યા પિ- ; ડારિયા; પ્રેરી- ; --
 દા]દા દાદા ; દાદાદા ; દાદાદા ; દાદા
 રા;]ધાને- ; લી-ધી; ઘેરી- ; --
 દા]દાદા દા ; દા દાદા ; દાદાદા ; દા દા
 હ]દેમાં- ; રો-દા; આળી- ; --
 દા]દાદાદા ; દાદાદા ; દા દા દા ;
 વો]લ્યા પ છે; ચ-ક્ર; પાળી- ; --
 દા]દા દા દા ; દાદાદા ;

પંક્તિનો પહેલો અક્ષર છોટીને ષટ્કલનો તાલ શરૂ થાય છે. અને ત્રીજા ષટ્કલનો છેલ્લો અક્ષર એ ષટ્કલને પૂરું કર્યા પછી આગળ ચાર માત્રા પૂરે છે, જે પછીની પંક્તિના પહેલા નિસ્તાલ અક્ષરને મેળવી દઈ આશું ષટ્કલ પૂરું કરે છે. એમ આશી પંક્તિ ચાર ષટ્કલની બને છે, જે પ્રાસથી અને અંત્ય સંધિથી પછીની પંક્તિ સાથે જોડાયેલી હોય છે. ૧૨મા કઢવાની પણ ધ્રુવની પંક્તિઓનો આ જ ન્યાસ છે.

ધૂ]તારી- ; ધૂમટા ; વાઢી- ; રે-
 દા]દાદાદા ; દાદાદા ; દાદા દા ; દાદા
 આ]ગ્યા વિના ; આંત્રી ; કાઢી- ; રે-
 દા]દા દાદા ; દાદાદા ; દાદા દા ; દાદા

બે પંક્તિઓ થસ થશે. હવે આ પછીનો આંતરો લઈએ. નીચે દાદાદા નથી લખતો.

કુંચી- ; ને અલ ; બે-લ ; ઢીરે- ; મુલ ધ ; પુંગુ- ; મા- - ; --ન ;
 જોબનિ ; યાનું- ; જોર જ ; ણાવેદું ;
 ક્રતા- ; રું અભિ ; માન ધૂ ; તારી- ;
 ધૂમટા ; વાઢી- ; રે-આં ; ગ્યા વિના ;
 આંત્રી ; કાઢી- ; રે- -

આ ગરવી ઘણાં સાંભળી હશે. તેમાં આંતરાથી, સંગીત તાર સ્વરો તરફ જાય છે, અને પછી નીચે ઊતરી ટેકને પકડી લઈ એક આશી અનેક પાસાં-વાઢી સંગીત આકૃતિ રચે છે. કેવળ સંગીતકૃતિઓમાં સ્થાયી અને આંતરાનો આવો જ સંબંધ હોય છે. ધ્રુવ અને આંતરામાં એકની એક જ સંગીત આકૃતિનું આવર્તન થાય, એને પદ્યરચનામાંથી લેવી કરવાની પિંગલકૃત સાદામાં સાદી મુક્તિ ગણવી જોઈએ.

પિંગલની ધ્રુવોમાં બીજી પળ કેટલીક સ્થાતિયતો છે. કેટલીક ધ્રુવોની સંગીતની સ્વતંત્ર એકમો બનતી જ નથી, એ આશ્વી પંક્તિને ઘઢીને જ રહી શકે છે, અને પંક્તિ અને ધ્રુવ બન્ને મેળાં મળીને જ એક આકૃતિ રચી શકે છે. દેશીઓમાં ઘણી ધ્રુવો આવી જ છે. આને આપણે ધ્રુવસંઘ કહીશું : જેમ કે

જગતનું મુલ્લ ઝાકઢનું છે પાળી રે, જાળી લે.

ઘણશી જાતાં વાર નહીં સત વાળી રે, જાળી લે.

વૃ. કા. દો. ૧, પૃ. ૭૨૧

આશ્વી પંક્તિ પ્લુતિ સહિત ૩૨ માત્રાની રચના છે. અને દરેક પંક્તિને અંતે 'રે - જાળી લે -' ચાર માત્રાનો ધ્રુવસંઘ આવે છે. એ ધ્રુવસંઘનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, માયા અને અર્થની દૃષ્ટિએ નથી. પણ અહીં પ્રસ્તુત એ છે કે સંગીતની દૃષ્ટિએ પણ એનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. ક્યાંક આવા ધ્રુવસંઘો, એકી અને બેકી, પંક્તિઓમાં જુદા જુદા આવે છે, તેને આપણે બેવડા ધ્રુવસંઘો કહીશું :

કારતક માસે કેમ ગયા છો મૂકી રે રસિયાજી !

પ્રાણજીવનપ્રભુ ! શી વાતે હું ચૂકી રે રંગ રસિયાજી.

ચૂકી છું પણ દાસીદોષ સમાવો રે રસિયાજી

મારા સમ, જો મનમાં કાંઈક લાવો રે રંગ રસિયાજી.

દયારામરસસુધા, પૃ. ૧૦૩

અને પછી વધી પંક્તિઓમાં એ ધ્રુવસંઘો જ વારાફરતી આવ્યા કરે છે. અહીં પહેલીમાં 'રે રસિયાજી' અને બીજીમાં 'રે રંગ રસિયાજી' બેવડા ધ્રુવસંઘો છે.

સંગીતના એકમમાં ધ્રુવસંઘ ક્યાં મૂકવો કેવડો મૂકવો એ કવિની વિવક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે.

ચંદ્રભાગા ને ચંદ્રાવઢી રે લોલ,

ચંપક લતા છે ચારુરૂપ, વ્રજવાસણી રે લોલ,

તાઢી દેતાં વાગે જાંઝર જૂમઝૂમ રે લોલ.

લલિતા, વિશાલા, વ્રજમંગલા રે લોલ,

માધવી ને માલતી અનૂપ વ્રજવાસણી રે લોલ,

તાઢી દેતાં વાગે જાંઝર જૂમઝૂમ રે લોલ.

દયારામરસસુધા, પૃ. ૨૧

અહીં દયારામે બીજી પંક્તિમાં 'વ્રજવાસણી રે લોલ' એટલો ધ્રુવસંઘ, અને તે પછીની ત્રીજી પંક્તિ આશ્વી ધ્રુવની મૂકી છે. અર્થાત્ ત્રણ પંક્તિની કઢીમાં દોઢ પંક્તિ ધ્રુવની છે.

ध्रुवखंडनां टूंकामां टूंकां स्वरूपोमां कवचित् एक ज अक्षरनां मळे छे.
जेम के

आज मने आनंद वाध्यो अति घणो मा !

गावा गरवा छंद बहुचर माततणो मा !

बृ० का० दो० २, पृ. ६८७

अहीं 'मा' ए एकाक्षर ध्रुवखंड छे. ध्रुवखंड पंक्तिमां अमुक ज जगाए आवे एवो कोई नियम नथी. ते अंते आवे तेम आदिमां पण आवे, मध्यमां पण आवे. अलवत्त ए ज्यां आवे त्यां संगीतनी दृष्टिए शोभवो जोईए. उपरना दाखलामां ध्रुवखंड पंक्तिने अंते छे. पण

परमेश्वरीने पाये पडी हो बहुचरी, कहुं कळीजुगनां कर्म;

अकल नथी कांई एवडी हो बहुचरी, शक्ति राखजो शर्म

बृ० का० दो० १, पृ. ६८९

अहीं 'हो बहुचरी' ए ध्रुवखंड पंक्तिनी मध्यमां छे अने

साहेलडी हे ! इयूं कहिये वारोवार, जाणो छो मुज मन-वातडी हो लाल.

साहेलडी हे ! कछणानी नजरे बोलाव, तो टळें मुज मन भ्रांतडी हो लाल

आनंदकाव्यमहोदधि, १, पृ. १२८

अहीं ध्रुवखंडो आदि अने अंत एम वन्ने स्थाने जुदा जुदा छे. आदिमां 'साहेलडी हे' अने अंते 'हो लाल' एम छे. कोई कोई वार पंक्तिनो अंत बेवडाय छे तयारे पण ध्रुव जेवी असर धाय छे. पहेलां एक सादा ध्रुवखंड-वाळो दाखलो लईए :

लालजी कारतक महिने रथ जादवराये खेडियो हो लाल

व्हेला आवजो महाराज !

लालजी चांखडियेयी रडचाखडचा पण घणी खमा हो लाल

व्हेला आवजो महाराज !

अहीं 'व्हेला आवजो महाराज' ए ध्रुवखंड छे. नीचेनो ढाळ उपर जेवो छे, जो के उपरनी षट्कलनी एटले विलंबित अने नीचेनी ढाळ द्रुत चतुष्कल छे एटलो फेर छे.

देखी कामिनी दोय के कामे व्यापियो रे

के कामे व्यापियो रे

बळी घणो घनलोभ के वाध्यो पापियो रे

के वाध्यो पापियो रे.

અહીં કોઈ એક જ ટાંક ફરી ફરીને આવતો નથી. પણ પંક્તિનો જ અમુક ભાગ બેવડાય છે. તેથી ધ્રુવ જેવી જ અસર થાય છે. છતાં આને ધ્રુવ ન કહેવી જોઈએ. એને એક પંક્તિ દોઢવાની ધ્રુવ મંગી ગણવી જોઈએ.

આ જ જગાએ પણ નોંધ લઈએ કે દેશીઓ અને પદોમાં રે, જો, લોલ, લો, જી, હોજી, કે, રેકે, જેવાં તાનપૂરકોનો છૂટથી વપરાટ થાય છે. આમાંનાં કેટલાંકનો કોઈ અર્થ થતો હશે પણ અત્યારે તો એ સર્વ પૂરક તરીકે જ આવે છે. પણ તે સિવાય તેની છંદ વિશેની કેટલીક ધ્રુવ અસર છે તે જોવા જેવી છે. આવાં તાનપૂરકો પંક્તિને અંતે આવે ત્યારે અંતનાં ઘોતક બને છે. પંક્તિની મધ્યમાં તે ગમે ત્યાં કેવળ માત્રા પૂરવા આવે છે, ત્યારે છંદ સાથે એને કશો સંબંધ હોતો નથી, પણ એ કોઈ કોઈ વાર દેશીની પંક્તિમાં અમુક નિયત સ્થાને આવે છે ત્યારે તેના સ્થાનથી ત્યાં શબ્દાન્ત યતિ થઈ છંદની એક મંગી બને છે. હમણાં ઉપર જ આપણે ‘દેશી કામિની’ દેશી જોઈ તેમાં ‘કે’ અને ‘રે’ બંને છંદમાં અમુક સ્થાને આવે છે, અને બંને એ જગાએ પંક્તિમાં શબ્દાન્ત યતિનું કામ કરે છે. પણ આ કરતાં પણ વિશેષ ધ્રુવથી એ પંક્તિની અંદર પ્લુત બની છંદની વિચિત્ર મંગીઓ રચે છે. હું દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરું : મીરાંબાઈનું ગીત :—

મુઘડાની માયા લાગી રે મોહન પ્યારા

એક પંક્તિ બસ ઘણે. આ સપ્તકલ રચના છે અને તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે.

મુઘડાની, માયા લાગી, રે— મો, મો, મો, મો, મો, મો, મો,
લદાદાદા, લ દાદાદા, લદાદાદા, લદાદાદા,

અહીં ‘રે’ ની પહેલાં ચરણનું અર્થ આવે છે, બે સપ્તકલો પૂરાં થાય છે, અને પછી આવતા ‘રે’ ને લીધે ત્યાં શબ્દાન્ત યતિ આવે છે—પણ વિશેષ એ છે કે એ ‘રે’ સપ્તકલની પાંચ માત્રાઓ પૂરે છે અને તેથી પછીના શબ્દનો પહેલો અક્ષર બે માત્રાને સ્થાને આવે છે. અર્થાત્ છેલ્લા સપ્તકલનો પહેલો દ્વિમાત્રક અક્ષર ‘રે’ સાથે મળીને સપ્તકલ રચે છે, અને ત્યાં જો એકથી વધારે અક્ષરનો શબ્દ હોય (અને ઘણી વાર એવું જ બને છે, જેમ અહીં બન્યું છે) તો એ શબ્દના બીજા અક્ષર ઉપર પછી એ સપ્તકલનો તાલ પડે. અર્થાત્ એક જ શબ્દ બે સપ્તકલો વચ્ચે વહેંચાય. આ વધારી એક ઘણી સુંદર મંગી રચાય છે. ગીતોનો આવો આશો એક પ્રવાહ બતાવી શકાય જે અર્વાચીન યુગ મુઘી ચાલેલો છે :

[|] प्रेमनीस, [|] लकछाई, [|] रे — ग, गने आज,
[|] लदादादा, [|] लदादादा, [|] लदादादा, [|] लदादादा,

अहीं 'रे—ग' थी बीजुं सप्तकल बने छे, 'गगने' ना बीजा अक्षर उपर ताल पडे छे, अने 'गगने' शब्द बे सप्तकलो बच्चे वहेँचाय छे.

उपरना मीरांबाईना भजनमां अने 'प्रेमनी०' रचनामां ए पण नोंधवा जेबुं छे के मनहर के कवितमां जेम चतुरक्षर संधिओ आवे छे अने तेमांनो दरेक अक्षर लघु होय के गुरु होय पण दादादादा अष्टकलनो एक दा पूरे छे, तेम अहीं पण चतुरक्षर संधि आवे छे, अने तेना अक्षरो लघु होय के गुरु पण यथाक्रम लदादादानां स्थानो पूरे छे. 'मुखडानी' तेमां 'मु' ल, 'ख', दा 'डा' दा, अने 'नी' दा अनुक्रमे पूरे छे. तेवी ज रीते 'माया लागी'नो दरेक अक्षर लदादादानां चार स्थानो यथाक्रम पूरे छे. अने तेम करवामां अक्षर लघु के गुरु होय तेनो भेद रहेतो नथी. पण मनहर जेटली अव्यभिचारी रीते अहीं चतुरक्षर संधिओ आवता नथी. कयांक एक दानी जगाए बे लघुओ आवी वधारे अक्षरोनुं सप्तकल पण बने छे. नीचेनी लोकगीतनी कडीमां एनो दाखलो मळी रहे छे:

काळी कुबजा, कामणगारी, वशकीषा, वनमाळी,
 लदा दादा लदादादा लदादादा लदादादा
 हवे अमे, नथी गमतां, रे—ओ धवजी—
 लदादादा लदादादा लदादादा लदादादा

मीरांबाईना भजनमां 'रे मोहन प्यारा' ध्रुव हती, अने तेनो छेल्लो सप्तकल आखी अक्षरोवी पुरातो हतो. अहीं छेल्ला सप्तकलनी अंत्य बे मात्रा अनक्षर रहे छे एटलो फेर छे. आखी कडीमां केटलांक सप्तकलो जेबां के 'वशकीषा' 'वनमाळी' चतुरक्षर संधिओवी पुराय छे. पण ए अव्यभिचारी नियम नथी. 'काळी कुबजा' सप्तकलमां 'कुब' बे लखु मळीने एक बिकल बाय छे अने ते ज प्रमाणे 'कामणगारी' अने 'नथी गमतां'मां पण बने छे.

देशीना संगीतनी घणी व्यापक अने एक रीते पठनमां मूलगामी एवी एक बीजी असर ए छे के घणी चतुष्कलसंधि रचनाओ पठनमां षट्कल अने सप्तकल बने छे, अने त्यारे मूळ चतुष्कल संधिओ केवी रीते विशेष संख्यानी मात्राबोळा संधिओ बने छे ए पण कौतुकप्रेरक विषय छे. जानो सीधी वधारे प्रसिद्ध दाखलो चोपाई छे. चोपाई चार चतुष्कल संधिओनी होय छे. ए ज चोपाई घणी चार त्रिताली चोपाई तरीके के ओखाहरणनी चोपाई तरीके गवाय

છે ત્યારે ષટ્કલ બને છે. ઉદાહરણ માટે હું પ્રથમ નરસિંહરાવની એક ચોપાઈ લઉં છું. ચોપાઈની પંક્તિઓ ઉતારતાં જ સાથે સાથે અલ્પવિરામથી ચતુષ્કલો છૂટાં પાડું છું.

જાતું, એ ઋષિ, જનને, યાત્ર,
 ઔષધ, કંઈ તુજ, બાઝક, કાજ;
 એહ મુ,ળી કા,લે તુજ, પાસ,
 આવી, હું ઘરી, મ્હોટી, આશ.

વૃદ્ધચરિત, પૃ. ૨૫

ત્રિતાલી ચોપાઈ ષટ્કલ રચના છે અને ઉપરની ચોપાઈ એમાં ગવાતાં તેના અક્ષરોનો વિન્યાસ નીચે પ્રમાણેનાં ષટ્કલોમાં થાય છે:

જાતું] એ ઋષિ, જનને —, યાત્ર —, —
 ઘાદા] ઘાદાઘા ઘાદાઘા, ઘાદાઘા, ઘા
 ઔષધ] કંઈ તુજ, બાઝક, કાજ —, —
 ઘાદા] ઘાદાઘા, ઘાદાઘા, ઘાદાઘા, ઘા
 એહમુ] ણીકા —, લેતુજ, પાસ —, —
 ઘાદા] ઘાદાઘા, ઘાદાઘા, ઘાદાઘા, ઘા
 આવી] હું ઘરિ, મ્હોટી —, આશ —, —
 ઘાદા] ઘાદાઘા, ઘાદાઘા, ઘાદાઘા, ઘા

પહેલો ચાર માત્રાઓ નિસ્તાલ જઈ, પછી પ્રથમ માત્રા પર તાલ સાથે ષટ્કલો શરૂ થાય છે. ત્રણ ષટ્કલો પૂરાં થયા પછી એક કાલમાત્રાદ્વિક વધે છે તે પછીની પંક્તિની પ્રથમ ચાર માત્રાઓ લઈને આજુ ષટ્કલ બની રહે છે. એમ આ રચના ચાર ષટ્કલની છે. હવે આ કાલમાત્રાનાં ષટ્કલો અક્ષરોથી પૂરવાની પ્રક્રિયામાં આવું બને છે કે ચોપાઈનું પહેલું ચતુષ્કલ નિસ્તાલ ચતુષ્કલ પૂરે છે, અને પછીનાં અક્ષર-ચતુષ્કલો કાલમાત્રાનાં ષટ્કલોને પૂરે છે. ચોપાઈના ત્રિકલનો છેલ્લો અક્ષર પ્લુત બની એ ષટ્કલને પૂરવા ઉપરાંત પછીનું દ્વિકલ પણ પૂરે છે, ચોપાઈનો એ લઘુ છ માત્રાનો પ્લુત બને છે. ચતુષ્કલોમાં ગાગા હોય તો તે ગાગા — બને છે, જેમકે 'મ્હોટી' 'ળીકા'; ગાલલ હોય તો તેનો દરેક લઘુ ગુરુ બની ગાગાગા બને છે. જેમકે 'હું ઘરિ' 'બાઝક' 'એ ઋષિ'; લલગા હોય તો પહેલા બે લઘુ, લઘુ જ રહી દ્વિકલને પૂરે છે અને છેલ્લો ગુરુ ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે, જેમકે 'જનને'; ચતુષ્કલ સર્વલઘુ હોય તો તેના પ્રથમ બે લઘુ લઘુ જ રહી, પહેલા દ્વિકલને પૂરે છે, અને પછીનો દરેક લઘુ ગુરુ બને છે જેમકે 'કંઈ તુજ'. પણ ચોપાઈમાં ચતુષ્કલોની જગાએ લદાગાલદા કે દાલગાલદા આવે છે

ત્યારે આપાને અનુકૂળ હોય એ રીતે કાલમાત્રાઓ પુરાય છે. અને ચતુષ્કલ રચનામાં લગાલ અહીં પણ વિક્ષેપ કર્યા વિના રહેતો નથી. શામળની પંક્તિઓ નીચે ઉતારું છું તે ઉપરથી એ જણાશે.

સિંધુપુર, નામે, સુંદર, ગામ,
નારસિંહ રા; જાનું, નામ,
વસે એક બ્રા; હ્રાણ મ્હા, મતી,
પતિવ્ર,તા તે,ને ઘેર, સતી.

આનાં ષટ્કલો નીચે પ્રમાણે પુરાશે.

સિંધુપુર]	નામે —,	સુંદર,	ગામ —,
દાદા]	દાદાદા,	દાદાદા,	દાદાદા, દા
નાર]	સિંહ રા,	જાનું—,	નામ —,
દાદા]	દાદાદા,	દાદાદા,	દાદાદા, દા
વસે]	એક બ્રા,	હ્રાણ મ્હા —,	મતી —,
દાદા]	દાદાદા,	દાદાદા,	દાદાદા, દા
પતિવ્ર]	તાતે —,	ને ઘેર,	સતી —,
દાદા]	દાદાદા,	દાદાદા,	દાદાદા, દા

મૂળના દાલગાલદા કે લદાગાલદા સંધિઓ સિવાયના બધા જ સંધિઓ એના એ જ રહ્યા છે, અને આપણે આગળ જોઈ ગયા તે જ યોજના પ્રમાણે અક્ષરો કાલમાત્રાને પૂરે છે. 'નારસિંહરા' ને બદલે 'અચલસિંહરા' હોત તો 'અચ' લઘુ જ રહી બાકીનો લઘુ લ ગુરુ બની ત્યાં ચારમાત્રાનો પાત

અર્થાત્ લલલલનું લલગા—બનત અને તેમ જ એ 'અચલ' ગાલલ પણ બની શકે. 'પતિવ્ર, તાતે —' એ ષટ્કલો ઉચ્ચારમાં સુંદર લાગતાં નથી. તેનું કારણ અહીં શબ્દ-ભંગ કુરૂપ થાય છે તે છે, અને કંઈક અંશે 'પતિવ્ર' જગણ છે એ પણ છે. એને પેતી] વ્રતાતે, નેઘેર', એમ કરીને સુધારી શકીએ. એમ સુધારવાની સગવડ છે કારણ કે 'તાતે' પછી એક દ્વિકલ અનક્ષર રહેલું હતું તે પુરાઈને, 'નેઘેર' ચતુષ્કલ અવિક્ષિપ્ત રહી શકે છે; પણ એમ દર વખત ન પણ બને. દાસલા તરીકે

ઝનાલે ઝંઙાં જલ્લ જાય
નદી સરોવર જલ્લ સૂકાય

૬ પંક્તિઓમાં પંક્તિ બીજીમાં 'નદીસ રોવેર' એમ જ કરવું પડે છે. 'નદીસ' લગાલ સુંદર નથી પણ પહેલું ચતુષ્કલ 'નદી' કરીએ તો પછી 'સરોવર'

શબ્દ પછીના ષટ્કલ માટે અગવડ ભરેલો નીવડે છે, જો કે એ પણ 'સરોવર' એમ કરીને ચલાવી શકાય. વક્તવ્ય એ છે કે કોઈ વાર ચતુષ્કલોને ષટ્કલોમાં વહેંચતાં શબ્દભંગ તરફ ધ્યાન આપવું પડે છે. ચતુષ્કલ કરતાં ષટ્કલ રચના વિલંબિત હોવાથી શબ્દભંગ વધારે કુરૂપ લાગે છે એમ હું માનું છું.

અક્ષરચતુષ્કલો ષટ્કલોમાં પડતાં માત્રાનો અવકાશ વધે છે અને તેથી કોઈ કોઈ વાર કવિ એ અવકાશને અક્ષરમાત્રાથી અથવા કોઈ તાનપૂરકથી પણ પૂરે છે. અને ત્યારે એ ત્રિતાલી ચોપાઈ, માત્રામેઝચોપાઈનાં ચતુષ્કલોમાં સમાવી શકાય નહીં. નરસિંહરાવની નીચેની પંક્તિઓ ત્રિતાલી ચોપાઈની છે :

एवुं राणीनुं सौंदर्यपूर, एवो प्रम एनो भरपूर
एवुं], राणीनुं सौंदर्य पूर - -
दादा] दादादा दादादा दादादा दा
एवो] प्रेम ए नोभर पूर - -
दादा] दादा दा दादादा दादादा दा

ત્રિતાલી ચોપાઈમાં શબ્દો વરાવર બેસી રહે છે. પણ અહીંના ષટ્કલ સંધિઓ 'રાણીનું' 'સૌંદર્ય' 'પ્રેમ એ' ચતુષ્કલોમાં ઠાંસીને ભરતાં શબ્દોચ્ચાર કઠોર થાય છે :

एवुं, राणिनुं, सौंदर्य, पूर,
एवो, प्रेम ए, नो भर, पूर

કર્ણકઠોર લાગે છે, અને છતાં આ ષટ્કલ રચના પણ રહે છે ચોપાઈ, અને એને ચોપાઈ ગણવામાં એક સગવડ પણ છે.

આ ચોપાઈની પેઠે જ ચંદ્રાવઢા પણ ષટ્કલ તાલમાં ગવાય છે — તેની રચના આસી ચતુષ્કલની છે છતાં. આ ચતુષ્કલ ચોપાઈ સપ્તકલમાં પણ ઠતરી શકે છે, અને ત્યારે પણ મૂઢ ચતુષ્કલો જ વિશેષ માત્રાઓ લઈ સપ્તકલો રચે છે.

મૂઢ ચતુષ્કલ, તેનો ષટ્કલ, અને સપ્તકલ વિસ્તાર સહેલાઈથી સરસાવી શકાય માટે એક જુદી જ પંક્તિ લઈ ત્રણેયની ઉત્થાપનિકા નીચે આપું છું :

चाल्यो, श्याम र, जनिमां, चाल्यो
मार्गं, ज्योति अ, नुपनो, झाल्यो.

ષટ્કલ :

ચાલ્યો] ષ્યામર; જનિમાં - ; ચાલ્યો - ; -
 દાદા] દાદાદા; દાદાદા; દાદાદા;
 માર્ગ;] જ્યોતિષ; નુપનો - ; જાલ્યો - ; -
 દાદા;] દાદાદા; દાદાદા; દાદાદા;

સપ્તકલ :

ચાલ્યો] ષ્યામર; જનિમાં - ; ચાલ્યો - ; -
 દાદા] દાલ દાદા; દાલ દાદા; દાલ દાદા; દાલ
 માર્ગ] જ્યોતિષ; નુપનો - ; જાલ્યો - ; -
 દાદા] દાલ દાદા; દાલદાદા; દાલદાદા; દાલ

અહીં સપ્તકલનો વિસ્તાર ષટ્કલ વિસ્તારને બહુ જ મળતો છે. ષટ્કલો ચાલુ થાય છે ત્યાંથી ષટ્કલનું પહેલું દ્વિકલ અહીં ત્રિકલ બને છે એટલો જ ફેર પડે છે. ષટ્કલનાં વાકોનાં બે દ્વિકલો એમ ને એમ રહે છે. ચતુષ્કલોની સાથે સરસાનીને બોલવું હોય તો એમ કેહવાય કે જ્યાંથી સપ્તકલો શરૂ થાય ત્યાં દરેક ચતુષ્કલની પહેલી દ્વિકલ ત્રિકલ બને છે, અને બીજી દ્વિકલ ચતુષ્કલ બને છે.

ચોપાઈની પેટે દોહરો પણ ષટ્કલમાં અને સપ્તકલમાં ગવાય છે, અને ત્યારે મૂળ ચતુષ્કલોનો વિસ્તાર ઉપર જણાવ્યું તે જ પ્રમાણે થાય છે. નરસિંહરાવે 'મહાભિનિષ્ક્રમણ' કાવ્યના પ્રારંભમાં 'વૈદર્ભી વનમાં વલવલે' એ ચાલની દેશીમાં થોડી કઢીઓ આપી છે. એમાંની કેટલીક કઢીઓ દોહરાની છે :

નાથ સમીપ સૂતી હતી, મૃદુ શય્યામાં જેહ;
 અર્ધ ઝઠી ત્યાં રાણી, તજી પ્રાવરણે દેહ.

આ શુદ્ધ માત્રામેળ રચનાનો દોહરો છે, અને નરસિંહરાવે તેને પ્રેમાનન્દની વૈદર્ભી વાઙ્મી દેશીમાં ગાવા લાગેલો છે. આ દેશી કેટલાકને મતે ષટ્કલની છે, કેટલાકને મતે સપ્તકલની છે. આપણે બન્ને રીતે જોઈએ. આ દેશી ગવાય છે તે રીતે હું નીચે અક્ષર સંધિઓ મૂકું છું.

નાથ સ, મીપ સૂ, તી હતી, - મૃદુ શ, ય્યામાં -, જે -હ,
 દાદા દા, દાદાદા, દા દાદા, દા દા દા, દાદા દા, દાદા દા,
 અર્ધ ઝ, ઠીત્યાં -, રાણી, -તજી પ્રા, વરણે -, દે -હ, નાથ.
 દાદાદા, દાદા દા, દાદાદા, દા દા દા, દાદાદા, દાદા દા

કુલ છ ષટ્કલની રચના બને છે. આતી વિશેષતા એ છે કે દોહરાના પહેલા યતિચંદનું દાલદા આવી ગયા પછી એનો છેલ્લો અક્ષર પછીના એક દ્વિકલ જેટલો લંબાય છે. ચોકસાઈ સ્વાતર ધ્યાન દોરવાનું કે 'મૃદુ' અને 'તજિ' બન્નેમાં લઘુઓ લઘુ જ બોલાય છે, અને અકેકું દ્વિકલ જ પૂરે છે. એને વધારે સાદી રીતે નીચે પ્રમાણે કરી શકાય જો કે એ એટલું સુંદર નથી લાગતું.

. તીહતી, — મૃદુ, શય્યામાં,

પણ એ પછીના દલમાં એમ કરવું ફાવતું નથી. એમ કરવા જતાં આમ થાય :

. રાણીએ, — તંજી, પ્રાવરણે

દાદાદા

'પ્રાવરણે' શબ્દ આશો એક ષટ્કલમાં બેસાડતાં શોભતો નથી. અને આમ કરવાથી મૂઝ ચતુષ્કલો ભાંગે છે.

હવે એ જ દોહરાનાં ચતુષ્કલોનો સપ્તકલોમાં વિનિયોગ કરી જોઈએ.

નાવસ, મીપસૂ, તીહતી, — મૃદુશ, ય્યામાં —, જે — હ,
અર્ધઝ, ઠીત્યાં —, રાણીએ, — તંજિપ્રા, વરણે —, દે — હ.

દાલદાદા, દાલદા દા, દાલદાદા, દાલ દાદા, દાલદાદા, દાલદાદા

આ તાલાન્તરવ્યાપારની પ્રક્રિયા ટૂંકમાં કહેવી હોય તો એમ કહેવાય કે દરેક ચતુષ્કલના પહેલા દ્વિકલને ત્રિકલ કરવો અને બીજા દ્વિકલને ચતુષ્કલ કરવો. 'મૃદુ' 'તજિ' એ ચારેય લઘુ જ રહે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

આપણે આગળ જે અનેક ચતુષ્કલ રચનાઓ જોઈશું તેમાં ઘણી આ પ્રમાણે તાલાન્તર કરે છે — મુખ્યત્વે ષટ્કલમાં જાય છે. આ પ્રમાણે ચતુષ્કલો ષટ્કલ અને સપ્તકલમાં જતાં જોયાં છે પણ પંચકલમાં જવાનાં દૃષ્ટાન્તો જોયાં નથી.

દેસીઓમાં એક વિશેષ લક્ષણ એ છે કે તેમાં એક જ કડીમાં સ્વચિત્ અમુક સ્થાને તાલ બદલાય છે, અને તે અમુક સુધી ચાલીને, પછી પાછો મૂઝ તાલ આવે છે. આ પ્રકરણમાં આપણે પ્રેમાનન્દની દાણલીલાની જે ગરવી જોઈ તેમાં આવતી આંતરાની લાંબી પંક્તિઓ અમુક સુધી ચતુષ્કલમાં પણ ગવાય છે. હું ન્યાસથી તે સ્પષ્ટ કહું.

ઝંબી, ને ઝલ; વેલ, ડી રે; મુલે ઘણું ગું; મા —, — ન;
જોબનિ, યાનું; જોર જ, ણાવે:

ઝતા-; રું અભિ; માન ધૂ; તારી-;
 ધૂમટા; વાલી-; રે-આ; જ્યા વિના;
 આંસલડી; કાલી-; રે- -

અહીં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે 'ઝંચી . . . જણાવે' એટલો ભાગ ત્વરિત ચતુષ્કલોમાં ગવાય છે, અને પછી 'ઝતારું'થી પાછો ષટ્કલ તાલ ચાલે છે. આગળ જોઈશું કે ધીરાની પ્રસિદ્ધ કાફીઓમાં પણ આંતરાની દોડ પંક્તિ ત્વરિત ચતુષ્કલમાં ચાલે છે, અને પછી રચના ચાલુ સપ્તકલોમાં ગવાય છે.

દેશીઓમાં અને પદોમાં સંગીતની અસરને લીધે એક બીજું વહાર પડતું લક્ષણ તેમાં એ હોય છે કે માત્રામેલ છંદોના જેવી સમ કડીવદ્ધ પંક્તિઓ તેમાં હોતી નથી. તેમાં બે પ્રકારની અસમતા જણાય છે. દરેક પંક્તિમાં સંધિસંખ્યા એક સરખી હોતી નથી, એટલે કે પંક્તિઓ લાંબી ટૂંકી હોય છે. અને કડી બે જ પંક્તિની કે સમસંખ્ય પંક્તિની હોવી જોઈએ એવો નિયમ પણ રહેતો નથી. પંક્તિની લંબાઈનું અને પંક્તિની સંખ્યાનું નિયામક સંગીત બને છે. સંગીતના આરોહ અવરોહ, વળાંક, કે સરસાપણું બતાવવાના ચિહ્ન તરીકે ઘણી વાર પ્રાસ જુદી જુદી જગાએ આવે છે. તે ઉપરાંત શોભા તરીકે તો આવે જ છે. એક સાદો દાખલો લઈએ.

અળ તેડધાં જાતાં રે નંદને આંગળે,
 વળ કરાવ્યાં કરતાં ઘરનાં કામ જો;
 એવે રે મિયે જઈ મલ્લતાં માવને,
 પલકે પલકે કરતી હું પરણામ જો.
 ઓઘવજી સંદેશો કહેજો શામને — ધ્રુવ.

૧૦ કા. ૧, પૃ. ૭૭૬

રચના સ્પષ્ટ રીતે પ્લવંગમની છે. ધ્રુવ સાથે કડી પાંચ પંક્તિની થઈ. અને પ્રાસો પ્રારંભથી નજીક નજીકની વચ્ચે પંક્તિએ આવવાને બદલે બીજી અને ચોથીમાં આવ્યા. અને પ્રાસ પછી 'જો' તાતપૂરક આવ્યો. એ પ્રાસ અને તાતપૂરક, એ બે પંક્તિઓની સંગીતગત રચનાસમાનતા દર્શાવે છે. એવી વધારે અટપટો દાખલો લઈએ: પંક્તિઓ ઉતારતાં જ હું અષ્ટકલોનાં અર્ધવિરામો કરું છું:

મારું] મન મોહ્યું-; વાંસલડીને; શબ્દે કાનડ; કા-લા
 હું તો;] ધેલી થઈ-; મારા ઘરમાં; નથી ગમતું મહારા; વા-લા-
 તુજ;] અવર ઉપર એ; વાજે છે

મુણિ;] અંતર મારું; દાઝે છે

ઐનો;] શબ્દ ચગનમાં; ગાજે છે

મ્હારું;] મન મોહધું—; વાંસલડીને; શબ્દે કાનડ; કા-ઝા-

દયારામરસસુધા, પૃ. ૭

પહેલી બે પ્રાસવદ્ધ પંક્તિઓમાં સંગીતગત સમાનતા છે. તે પછી બે પ્રાસવદ્ધ ટૂંકી પંક્તિઓમાં પણ સમાનતા છે. એ પછીની પંક્તિના મધ્યમાં આવતો 'ગાજે છે'નો પ્રાસ શોભાનો છે, જો કે અર્થદૃષ્ટિએ 'વાજે છે,' 'દાઝે છે'ના અર્થને પુષ્ટ કરે છે, એટલે કે ત્યાં એ પ્રાસ અર્થને પુષ્ટ કરવા આવે છે. આ પ્રાસવૈવિધ્ય લગભગ અસંખ્ય પ્રકારનું છે. એનું વૈવિધ્ય બતાવવા એક બીજો દાખલો લઉં : એ પણ દયારામનું જ પદ છે.

કામળ] દીસે છે અલ; બેલા તારી; આં ✓ સ્વમાં —; રે—

મોહું;] માં ✓ સ્વમાં —; રે—કામળ;

મંદ હસીને; ચિતડું ચોરું;

કુટિલ કટાક્ષે; કાઝજ કોરું;

અદપડિયાઝી; આંખે ઝીણું; આં ✓ સ્વમાં —; રે—કામળ;

આની પ્રાસરચના ગયા પદ સાથે સરખાવવા જેવી છે. પહેલી પંક્તિનો ઉત્તરાર્ધ અને પછી તેની સાથે દોઢાતી અરધી પંક્તિમાં સંગીતની સમાનતા છે, અને બન્ને વચ્ચે પ્રાસ પણ છે. પછીની બે ટૂંકી પંક્તિઓ પ્રાસવદ્ધ છે, અને તે એક સંગીતનું સંપુટ રચે છે. એ પછીની પંક્તિને પેલી બે ટૂંકી પંક્તિઓ સાથે અર્થનો કે સંગીતનો સંબંધ નથી તો પ્રાસ પણ નથી. બન્ને દૃષ્ટિએ તે પ્રથમની પંક્તિઓ સાથે જોડાયેલી છે, તો એની સાથે એને પ્રાસ છે. આમ મૂળ માત્રામેલ રચનામાં નહોતી એવીન બી જ ધ્રુવીઓ આ દેશીઓ અને પદોમાં આવે છે અને એ એટલી ઘણી સૂક્ષ્મ અને સંખ્યાબંધ છે કે તેનું માત્ર દિગ્દર્શન જ કરાવી શકાય. આ છેલ્લી બે રચનાઓ દેશી કરતાં પદ તરીકે વધારે ઓઢાવાય છે. અત્યારે તો આવી રચનાને પદ જ કહે છે.

માત્રામેલ રચનાઓ સાથે સરખાવતાં દેશીઓ અને પદોમાં અનેક છૂટો કે થિથિલતાઓ છે, (જો કે તે સ્વચ્છંદ નથી) અને તેથી કોઈ પણ દેશીના સંધિઓ શોધવા માટે આખી દેશીનું વારંવાર પઠન કરી તેની આદર્શ પંક્તિ શોધી કાઢી પછી તે પ્રમાણે તેની ઉત્થાપનિકા કરવી જોઈએ. દાખલા તરીકે પ્રેમાનન્દની નીચેની પંક્તિઓ લઈએ :

મ્હેતે વજાઢધો શંસ, સમયાં વનમાઢી;
 લાગી હસવા ચારે વર્ણ, માંહોમાંહે વે તાઢી;
 કેસર તિલક વિશાઢ મારે કીધાં છે;
 કોઈએ નાનાં વાઢ કેઢે લીધાં છે.
 કોઈ જોવા ઠાલી છાવ અવઢા ડઢે છે
 કોઈ વહુવારું લજવાઢ નળદી પૂઢે છે.

માત્ર માત્રાઓ ગણતાં આ દેશીના સંધિઓ હાથ આવશે નહીં, અને અજમાયશ માટે જુદા જુદા કલ્પોને લેતાં, સાચા સંધિ શોધતાં ઘણી ધાર લાગશે, પણ અનેક ધાર પાઢ કરતાં આમાં

કેસર તિલક વિશાઢ મારે કીધાં છે

એ પંક્તિ આદર્શપંક્તિ જણાશે. અને પછી ઘણી પંક્તિઓનો ન્યાસ એ પ્રમાણે કરતાં મુશ્કેલી નહીં જણાય. આ આદર્શ પંક્તિ લઘુ ગુરુનાં ઉચ્ચારણમાં સરલ ચાલે છે અને તેમાં જે જ જગાએ પ્લુતિની માત્રા જણાયે— નીચે પ્રમાણે :

કેસર, તિલક વિ; શાઢ, મારે; કીધાં, છે—;
 કોઈએ, નાનાં; વાઢ, કેઢે; લીધાં, છે—;

પંક્તિને અંતે જે માત્રા પ્લુતિની આવે છે, તે, આપણે જોઈ ગયા તેમ, ઘણા આવૃત્તસંધિ છંદોની સામાન્ય સ્થાતિયત છે. વચમાં 'શાઢ' એમ એક માત્રા પ્લુતિની આવે છે, તે અર્ધ પંક્તિએ આવતી આ દેશીનો એક મંગી છે. એ જગાએ કવિએ શાઢ સંધિ મૂક્યો છે અને ક્યાંક ક્યાંક એ સ્થાને પ્રાસ પણ મેઢ્યો છે. આનો સંધિ અલબત્ત ચતુષ્કલ અને અષ્ટકલ છે, અને રચના રોઢાની છે એ દેખીતું છે. આટલું સ્પષ્ટ થતાં આપણે આશી દેશીનો ન્યાસ કરી શકીશું :

મ્હેતે વજાઢધો; શંસ, સમયાં; વનમાઢી
 લાગી;] હસવા, ચારે; વર્ણ, માંહોમાંહે; વે તાઢી—;
 કેસર, તિલક વિ; શાઢ, મારે; કીધાં, છે—;
 કોઈએ, નાનાં; વાઢ, કેઢે; લીધાં, છે
 કોઈ;] જોવા, ઠાલી; છાવ, અવઢા; ડઢે, છે
 કોઈ;] વહુવા રૂંલજ; વાઢ, નળદી; પૂઢે, છે

આમાં ક્યાંઈ સ્વચ્છન્દ નથી. ઘણા સંધિઓ વરાવર ચાલ્યા આવે છે. અને કોઈ કોઈ પંક્તિઓમાં આદિમાં આવતાં ઢિકલો અને તેમાં ગુરુઓને લઘુ કરવા

પડે છે તે પંક્તિઓનો વેગ વધારે છે, મહેતાની મદકરી કરવા ચઢેલી નાગરાણીઓના ઊત્સાહનો વેગ બતાવે છે. આમ દેશી અર્પને અનેક રીતે પોપે છે, અને શોભાવે છે.

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે જાતિઓમાં ચતુષ્કલ રચનાઓમાં અષ્ટકલ સંધિ ક્યાંક ક્યાંક આવે છે, તેમ જ ત્રિકલ રચનાઓમાં ક્યાંક ષટ્કલ સંધિઓ આવે છે; આપણે એ પણ જોયું કે મૂળ ચતુષ્કલ રચના ય્યારે ષટ્કલ દેશી બને છે ત્યારે તેના વધા જ કાલમાત્રા સંધિઓ ત્રિકલ વિનાના કેવળ ષટ્કલો દાદાદા બને છે. અર્થાત્ અહીં અર્ધતાલમાત્રાનો નહીં પણ પૂર્ણતાલમાત્રાનો સંધિ પદ્યરચનામાં વપરાયો છે. અહીં આપણે એવા દાખલા માત્ર અષ્ટકલના અને ષટ્કલના જોયા. તે સિવાયનાં ઇસ માત્રાનાં ઇપ તાલનાં અને ચૌદ માત્રાનાં દીપચંદીનાં એવા સંધિઓ પદ્યરચનામાં આવે છે શરા? આનો જવાબ માત્ર 'હા' કે 'ના' થી આપી શકાય એવો નથી. હું એક દાખલાથી આ વસ્તુ-સ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવા પ્રયત્ન કરું છું. નીચેની પંક્તિઓ ધણી બ્રાહ્મણ નાતોમાં જનોઈને પ્રસંગે સ્ત્રીઓ ગાય છે.

બઢવા કાને કઢી હાથે વીંટી હીરે જઢી રે
વઢવો જૈં વેઠો છે દાદાજીને સોઠે ચઢી રે

આ ગીત નીચે પ્રમાણે દશમાત્રામાં ગવાય છે.

બઢવા —] કાને કઢી —; હાથે વીંટી —; હીરે જઢી —; રે —
દાદા દા] દાદા દાદા દા; દાદા દાદાદા; દાદા દાદાદા; દાદા
વઢવો —] જૈં વેઠો છે —; દાદા જીને —; સોઠે ચઢી —; રે —
દાદાદા;] દા દાદા દાદા; દાદા દાદાદા; દાદા દાદાદા; દાદા

પ્રથમ દાદાદા પછી દશકલો શરૂ થાય છે. દરેક દશકલમાં દાદા અને દાદાદા એવા વિભાગો જળાઈ આવે છે. પ્રથમ દાદાદા બાદ કરતાં, પછી ત્રણ દશકલો આવે છે, અને અંતે આવતો 'રે' દાદા બની પછીની પંક્તિના દાદાદા સાથે જોડાઈ આઠ્ઠુ દશકલ રચી લે છે. વઢી પિંગલના પંચ માત્રક દાલદા સંધિમાં આપણે જોયેલું કે તેમાં દાલદા એ પ્રમાણે પહેલો મુખ્ય અને બીજો ગૌણ તાલ છે. એ તાલોથી પાંચ માત્રાઓ ૩+૨ એમ વિભક્ત થતી હતી. ઉપરના ગીતમાં બરાબર તેની જ ચમણી માત્રાઓ ૪+૬ એમ ઝલટે ક્રમે વિભક્ત થયેલી દેખાય છે. વઢી દશકલોમાં અંત્ય બે માત્રા દરેક દશકલમાં અનક્ષર છે. એમ ધણી રીતે આ રચના પિંગલની સંધિવિન્યાસપદ્ધતિને મળતી, એની

જા સૂત્રીવાળી છે. છતાં હું આવી રચનાઓને પિંગલમાં મૂકવાને બદલે પિંગલના અને સંગીતના સંયુક્ત સીમાદારી ગણું. એમ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે પંક્તિના અક્ષરો જોતાં તેમાં દશકલની કલ્પના થઈ શકશે નહીં. ગમે તેટલી વાર રટણ કરતાં પણ તે દશકલોમાં પડશે નહીં. એટલે એને શુદ્ધ પિંગલની ગણતાં વાંધો આવે છે. અને તેમ છતાં તેની મંગીઓ એવી છે કે એક વાર ગવાયા પછી તેને પૂર્ણતાલસંધિમાં મૂકતાં તેની સૂત્રીઓ જાણી શકાય. એટલે આવી રચનાઓનાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો હું દેશીઓ અને પદોનું નિરૂપણ પૂરું થઈ રહ્યો એક પરિશિષ્ટમાં મૂકીશ.

સમસંખ્યસંધિબદ્ધ પંક્તિઓની દેશીઓ

ગયા પ્રકરણમાં આપણે જોયું કે સંગીતથી જાતિછંદોનાં સામાન્ય લક્ષણોમાં અનેક ફેરફારો થાય છે. તેમાં એક ફેરફાર એ કે રચનાની પંક્તિઓમાં આવતા સંધિઓની સંખ્યા બધી પંક્તિમાં એક સરખી રહેતી નથી. આ દૃષ્ટિએ જોતાં જે પદ્યરચનાઓની પંક્તિઓમાં સંધિઓની સંખ્યા એક સરખી રહેતી હોય તે રચનાઓ માત્રામેલ છંદોની નજીકમાં નજીકની ગણાય. એટલે આ પ્રકરણમાં જે રચનાઓમાં પંક્તિમાં આવતા સંધિઓની સંખ્યા એક સરખી જ હોય એવી રચનાઓ લઈશું. આ રચનાઓ ઘણી સ્તરી બે પ્રાસવદ્ધ પંક્તિઓની કડીવાળી હશે. પણ તેમાં અપવાદ પણ આવશે. કારણ કે કોઈ કોઈ રચનાઓમાં બે પંક્તિના પ્રાસો નથી હોતા, એને બદલે એમાં એક આંતર પ્રાસ હોય છે, જે એક પંક્તિનું વ્યક્તિત્વ, સ્વતંત્રપણું બતાવતો હોય છે.

અહીં પણ રચનાઓનું નિરૂપણ હું જાતિછંદોના પ્રકારોને ક્રમે જ કરીશ. સૌથી પહેલાં આપણે ચતુષ્કલ રચનાઓ જોઈએ અને તેમાં પ્રથમ ષોડશી રચનાઓ જોઈએ. ચોપાઈ જ ચતુષ્કલ રચનાઓમાં સૌથી ટૂંકી છે. કોઈ કોઈ એવી ટૂંકી રચનાઓ મળે છે પણ તે અંતઃસંહિત ચોપાઈની જ દેશીઓ છે. એ ટૂંકમાં પ્રથમ જોઈ જઈએ.

ઢાલ કલાલુ

જીભ સરિ સમુખિ હોઈ

કોઢિ વરસ કવિ જોઈ

જૈન ગુર્જર કવિઓ ૧, પૃ. ૫૭

દાદા દાદા દાગા એવી આની ઉત્પાપનિકા થાય. અર્થાત્ ચોયું ચતુષ્કલ અહીં અનક્ષર રહ્યું છે. આ કલાલુ જેવી જ આંદોલની રચના પણ છે :

ચાઈ થુમણિ થોર

દોલઈ દીહર દોર,

કંચણ ચૂડી એ

રણકઈ રૂયડી એ.

આપણા કવિઓ, પૃ. ૩૩૪

અહીં પ્રથમ બે પંક્તિઓ દાદા દાદા ગાલ છે. અને તે પછીની બે દાદા દાદા $\frac{૬}{૧}$ છે; એટલે ત્રીજું ચતુષ્કલ પણ એક માત્રા જેટલું સંદિત થયું છે, અને દ્વિતીયાર્ધમાં તો ત્રીજું ચતુષ્કલ પણ માત્ર એક તાનપૂરકથી પુરાયું છે. આ રચનાનો વપરાટ વિરલ છે. નરસિંહ, ચાતુરીમાં ઢાળના મુખ તરીકે બે પંક્તિઓ વાપરે છે તે ઉપરનાને મળતો જ છે.

આજની, રજની, જી : સાંભઠ, સજની, જી

નરસિંહ મહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૧૨૦

આ રચના ચતુષ્કલમાં બેસી રહે છે પણ કદાચ ષટ્કલોમાં ગવાતી હશે.

આજની; રજની; જી — —; સાંભઠ; સજની; જી — —; એ પ્રમાણે.

જૂનાં કાવ્યોમાં શલોકા આવે છે, તેનો અક્ષરવેદ આ ચોપાઈ જેવો જ જણાય છે. જેમ કે અમરામ કુલિના શલોકા :

સરસ્વતી માતા બ્રહ્માની બેટી,
બુદ્ધ્યની દાતા વિદ્યાની પેટી
ગણપત દેવના ચર્ણ આરાધું
માન માગીને વિદ્યા હું સાધું. ૧

મોટા સૂવાનાં કરું વલ્લાળ;
સમજી લેજો ચતુર સુજાળ.
દલ્લીનો બાદશાહ મેહમદ શાહ જીવો;
નવસંહમાં પ્રગટધો છે દીવો. ૨

સીમાં શિરોમળ ગુજરાત ધાપી.
હેમદલાનને સુબાગરી આપી.
રાજ ભોગવે કરે કલોલ
શેહેરમાં વીત્યા મસવાડા સોઢ. ૩

ગુજરાતી મુગલા ચતુર સુજાળ
ત્રણે ભાઈનાં કરું વલ્લાળ
વઢા તે વીરો સુજાતલાન
તેને પાદશાહનાં અતિ ઘણાં માન. ૪

ઘળી વાર દેશી કોઈ માત્રામેળ રચનાની ઘળી જ નજીક ચાલે છે બને ત્યારે તે તે રચનાની દેશી તરીકે ઓળખાય છે. આ સંદર્ભમાં તોટકની ચાલ એનો સારો દાખલો છે. તોટક જો કે મૂળ લગાત્મક છે, પણ મેળની દૃષ્ટિએ ઘોઢશી જાતિરચના છે. તેના ઉપરની દેશી તેને ઘળી મળતી છે :

પુરુષોત્તમ પંકજનેત્ર નમો,
પરિપૂરણ બ્રહ્મા પવિત્ર નમો;
રવિ કોટિકલાવર રૂપ નમો,
ભગવાન સુરામુર ભૂપ નમો.

વ. કા. દો. ૧, પૃ. ૫૫૧

અહીં 'નમો'નો ધ્રુવચ્છંદ અને તે પહેલાં આવતો પ્રાસ એ દેશીનાં લક્ષણો છે. જો કે તે ઉપરાંત તે દેશીમાં ગવાતી તો હશે જ. ઉપરની રચના શુદ્ધ તોટક છે. અને ગાવામાં પણ શુદ્ધ ચતુષ્કલોમાં ગાઈ શકાય એવી છે. પણ આપણે જાગળ જોઈએ :

મળે ઇન્દ્ર મુનીન્દ્ર ઉપેન્દ્ર નમો,
કરુણાવર શ્રી હરિચંદ નમો;
સચ્ચિદાનંદ શ્રી અવિનાશી નમો,
કમળાવર વૈકુંઠવાસી નમો.

એજન.

તોટક જેવી લાગતી પણ આ રચના ચતુષ્કલ રચનાથી દૂર ગયેલી છે. અને તેનો અક્ષરવિન્યાસ જોતાં તે ષટ્કલોમાં ગવાતી હશે એમ જણાય છે. જરા વિલંબિત લયે તોટકના પ્રવાહમાં ગાતાં જ સ્વાભાવિક રીતે ષટ્કલોના પ્રવાહમાં પડી જવાશે. ષટ્કલોમાં તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

મળે] ઇન્દ્ર મુ;નીન્દ્ર; ઉ; પેન્દ્રન; મો
કરુ;] ણાવર; શ્રી અવિ;નાશી ન;મો
સચ્ચિ] દાનન્દ; શ્રી અવિ; નાશી ન; મો
કમ] ળાવર; વૈકુંઠ; વાસીન; મો

આ પંક્તિઓ શુદ્ધ તોટકમાં પડી જ નહીં શકાય. અને છતાં એને તોટક સાથે સંબંધ છે એ સ્પષ્ટ છે. સ્વરૂં તો એમ બને છે કે તોટકનો મૂળ અક્ષર સંધિ અહીં ષટ્કલ બનતાં, મનહર જેવી એક નવી સંખ્યામેળ રચના બને છે; મનહરમાં આઠ માત્રાનો ચતુરક્ષર સંધિ આવે છે, અહીં છ માત્રાનો

અક્ષર સંધિ આવે છે. બન્નેમાં પછી લઘુગુરુનો ભેદ રહેતો નથી, દરેક અક્ષર દ્વિમાત્રક બને છે. ઢિંગલમાં જોયેલો લઘુચાલ (ગત પૃ. ૪૮૬, ૫૦૧-૧૦) આવી અક્ષર રચના છે. ઉપર જેનાં તોટકની ચાલનાં અવતરણો આવી ગયાં તે જ કવિ આગળ જતાં તોટકનું નામ આપ્યા વિના ગોઢી ગુર્જરીની દેશી આપે છે તે પળ તોટકની દેશી જ જણાય છે.

રાગ ગોઢી ગુર્જરી

વર] આપી વ; ળઘા ચતુ; રાનન; જો,

પછે] ભૂપનું; ફૂલ્યું-; તનમન; જો;

एजन, पृ. ૫૫૯

આ પળ ઉપર વતાવ્યા પ્રમાણેનાં ષટ્કલોમાં ચાલતું માલમ પડશે. અહીં સર્વલઘુ ચતુષ્કલ 'તનમન'માં પહેલાં બે લઘુ પઠાશે અને મ અને ન ગુરુ પઠાશે. આ હું માત્ર અનુમાનથી કહેતો નથી. અમારી (પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણની) નાતમાં આવી તોટકની ચાલ ષટ્કલોમાં ગવાતી મેં સાંભળી છે. તેમાંથી થોડી પંક્તિઓ ઉતારું:

દરબાર તજ્યા દુરયોધનના,

મધુસૂદન આદર માન વિના,

विदुरनो भाव, लखनार मढडाकर नागर पृ. ૧૫

આ શુદ્ધ તોટક છે પણ તે ષટ્કલોમાં ગવાય છે. દરેક લલગા ચતુષ્કલના લઘુઓ, ગવાતાં ગુરુ બને છે અને તાલ લલગાનાં ગા ઉપર આવે છે. ગાગાગા એ રીતે. અહીં સર્લંગ લલગા છે પણ એ ષટ્કલ છે તેથી કવિ બે લઘુ મૂકવાની દરકાર કરતો નથી. આની પછીની પંક્તિઓમાં જ એ પ્રતીત થશે:

जळहळे गोख आकाशयी जाळियां,

सुंदिर मंदिर मेढीने माळियां,

नवरंगी चित्रामण जे नाळियां,

जडघा काच लीला ते भोंये डाळिया

एजन, पृ. ૧૬

આમાં બે લઘુવાળો લલગા સંધિ ક્યાંક જ દેખાશે. 'જઢહલે'માં 'જઢ' લઘુ પઠાય છે, અને 'હ' અને 'લે' બન્ને ગુરુ પઠાય છે. ઘણાંસરા અક્ષર સંધિઓ છે, અને તોટકની ષટ્કલ ચાલે ગવાય છે. ક્યાંક તો અક્ષરને બદલે ચતુરક્ષર અને દ્વિપક્ષર સંધિઓ પણ આવે છે:

મિશ્નુકોની પેઠે વિદુર પેટ ભરે,
તે કુળ્ળ તળી નોકરી શૂં કરે?

એજન, પૃ. ૨૬

પંક્તિઓના ષટ્કલ સંધિઓ નીચે પ્રમાણે પડે છે :

મિશ્નુકો, ની પેઠે, વિદુર પેટ ભરે
વાદાદા, વાદાદા, વાદાદા, વાદાદા
તે-કુ, ણ તળી, નોકરી, શૂં કરે
વાદાદા, વાદાદા, વાદાદા, વાદાદા

‘વિદુરપે’ એમાં ચાર અક્ષરે ષટ્કલ થાય છે, અને ‘તે-કુ’ માં બે અક્ષરે ષટ્કલ થાય છે. આગળ ઉતારેલ ગોઢી ગુર્જરીની બધી અનિયમિતતા આમાં આવે છે. કાઠું તોટકનું છે.

આ જ ષટ્કલવિધાન ગાલલ સંધિનાં આવર્તનોવાળી રચનામાં પણ બને છે. મ્હાનાલાલની ‘ધિલાસની શોભા’ કાવ્યમાં આવતી ગીતરચના આ પ્રકારની છે. તેની પહેલી ચાર પંક્તિ ષટ્કલોમાં ગવાય છે એ રીતે ઉતારું છું :
ઓ સહિ !, ઓ મુજ, દેવિ પ,ધારો -, આ વન,નો નિર,હો મહિ,મા --
તેજ ત,ળાં ભરિ,યાં સુસ, રોવર, તેજસ, ત્યાં કમ,લો ઉઘ,ઢપાં --
તેજને, માંડવ, તેજનાં, પુણો -,તેજનું, મંદિર, રસ નું વ,હૂં - -
તેજની, વેલોહુ, લાવેહુ, લોનિજ, અન્તર, મ્હાલ્લ, શોલેચ,ઢધું - -

કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ૦ ૨, પૃ. ૫૩

આ કાવ્ય ષટ્કલોમાં ઉપર પ્રમાણે ગવાય છે. આ સંબંધી કવિ પોતે કહે છે :
“ગુજરાતી પિંગલમાં બાવીસ અક્ષરના અક્ષરમેલ બાવીસા સર્વેયા જાણીતા છે, એ આ ઢાઢનું શુદ્ધ વંધારણ માની શકાય. તે સર્વેયાને માત્રામેલ કર્યો, તેમાં યે ક્ય્હાંક ક્ય્હાંક માત્રાઓ વધાર્યો પણ આ ઢાઢનું રૂપ સાધી શકાયો.”

એજન, ટીકા. પૃ. ૧૧

અહીં કહેલો બાવીસો સર્વેયો તે દલપતપિંગલનો મદિરા છે :

। । । । । । । ।
ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગા અક્ષર ૨૨
ઉપરની ગરબી બાવીસો સર્વેયો છે એમ કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. પણ તે શુદ્ધ અક્ષરમેલ હોય તો તેને માત્રામેલ કર્યા પછી પણ તેમાં ક્યાંક ક્યાંક માત્રાઓ વધારી ન શકાય એ સિદ્ધાન્ત કવિના ધ્યાનમાં નથી. સ્વરી રીતે ઉપરની રચના મૂલ ચતુષ્કલની પણ વેશી યતાં ષટ્કલમાં પડે છે. અને દરેક મૂલ ચતુષ્કલ ષટ્કલ

बवाने लीधे तेमां मात्रा वधारी शकाय छे. पहेली वे पंक्तिमां सर्वत्र चतुष्कलो ज छे, एक 'धारो' सिवाय बधां गालल पण छे पण पछी त्रीजी पंक्तिथी ज मूळ गाललमां मात्राओ वधवा मांडे छे, अने आखी गरवीमां पण पछी मात्रा वधीने बधेलां षट्कलो ज आवे छे.

आ देशाने अंगे बतौ चतुष्कलनो विकार के विस्तार हिंदी पिगल 'छन्दःप्रभाकर'ना ध्यानमां पण छे. सबैयाना लगात्मक छन्दो आपतां मत्तगयंद (इन्द्रविजय)नुं स्वरूप आपी ते लखे छे:

“सबैयाओंमें अर्थात् मदिरा, चकोर, मत्तगयन्द, सुमुखी, किरीट, प्रभृति वृत्तोंमें बहुधा गुलबुका क्रम ठीक न मिलनेके कारण विद्यार्थियोंको भ्रम होता है कि यथार्थमें यह सबैया है वा कोई विशेष मात्रिक छंद है। इसका एक उदाहरण नीचे देते हैं यथा—

आई भले हौं चली सखि यानमें पाई गोविंदके रूपकी झांकी
यह भगणके लिये इस प्रकार पढ़ा जायगा।

आई भले हुं चली सखि यानम पाइगु विदक रूपकि झांकी

छन्दःप्रभाकर, पृ. २०३

'प्रभाकर' अहीं भाषा पर अत्याचार करीने पण शब्दोने मूळ गालल रूपमां ठांसवा माने छे. पण एम करवाना अरु नथी. खरी बात तो ए छे के ए गालल रूप षट्कल बन्युं छे अने तेथी वधारे मात्राने अवकाश मळे छे. आधी गाललनुं जे नवुं स्वरूप बने छे तेनो प्रख्यात दाखलो गंगनुं नीचेनुं काव्य छे.

ताराकी ज्योतमें चन्द्र छूपे नहि
सूर छूपे नहि वादर छायो।
चंचल नारीको नैन छूपे नहि
दाता छूपे नहि मांगन आयो।
रन चढधो रजपूत छूपे नहि
प्रीत छूपे नहि पीठ दिखायो।
कहे कवि गंग सुणो शाह अक्बर
कर्म छूपे न भभूत लगायो।

आमां अक्षर संधिनां बीजां केटलांक रूपो मझी रहेशे. 'ताराकी,' 'नारीको' बागागा छे. 'रन च' ललल छे. 'ज्योतमें,' 'नैन छू' गालगा छे. पठन करती मालूम पड़ै के आमां मूळ गालल रूप नष्ट थई तेनी जगाए अक्षर

દાદાદા બીજ આવેલું છે. રચના વધી રીતે મનહર જેવી થઈ ગઈ છે. ફેર માત્ર એટલો કે મનહર ચતુરશર સંધિની રચના છે, અને ઉપરની ત્ર્યશર સંધિની રચના છે. બાકી વસ્ત્રમાં ચારેય પંક્તિઓમાં સઢંગ પ્રાસ છે, (હિંદી પિંગલ પ્રમાણે સર્વેયામાં ચારેય પંક્તિમાં સઢંગ પ્રાસ જોઈએ) વસ્ત્રમાં દરેક પંક્તિમાં સંધિનાં સાત આવર્તનો આવ્યા પછી આઠમું સંહિત થાય છે. આ પ્રમાણે આ મૂળ ચતુષ્કલનું ષટ્કલીકરણ ઘણાં નવાં રૂપોનું નિષ્પાદક બને છે.

આ રીતે લલગા અને ગાલલ બંનેમાંથી ષટ્કલ ત્ર્યશર સંધિ નિષ્પન્ન થાય છે. પણ બંનેમાં એક ફેર રહી જાય છે તે એ કે લલગામાંથી નિષ્પન્ન ઘતા સંધિમાં છેલ્લા ગા ઉપર તાલ આવે અને ગાલલમાંથી નિષ્પન્ન ઘતા સંધિમાં પહેલા ગા ઉપર તાલ આવે. અહીં આ લલગા અને ગાલલ સંધિની દેશીઓનું પ્રકરણ પૂર્વ કરી મૂળ ષોડશી જાતિઓની દેશીના ઢાલો ઉપર જઈએ.

આપણા કવિઓની ઘણી દેશીઓ ચોપાઈની છે. કઢવાના મુશ્વંધમાં ઘણી વાર ચોપાઈની રચના આવે છે. 'કાંદવરી'ની પંક્તિઓ :

અતિ ઝંચું ને શાખા પ્રૂડ જી

વનકલિ ઢાંકિ કોટર ગૂડજી.

અતિ] ઝંચું ને; શાખા —; પ્રૂડ —; જી

વનકલિ;] ઢાંકિ—; કોટર; ગૂડ —; જી

આ પ્રમાણે ષટ્કલો આવે. પણ ગાવામાં નીચે પ્રમાણે અક્ષરવિન્યાસ કરાય છે, અને એ વધારે સૂચીવાળો છે.

અતિ] ઝંચું ને; શાખા —; — પ્રૂડ; જી

વનકલિ;] ઢાંકી —; કોટર; — ગૂડ; જી

અહીં ત્રીજા ષટ્કલનો તાલ અનક્ષર માત્રા ઉપર પડે છે અને ગાવામાં એ અંગી સુંદર લાગે છે. ઘણી દેશીઓમાં આપણે આ સૂચી જોઈએ છીએ.

હવે એક બીજો પ્રકાર લઈએ :

રાગ ગરબી

સોમા શી કહું રે રૂઢી,

વરણન કરતાં જાય ચિત્ત બૂઢી;

હરિવર જોયા રે રંગમાં,

મોહિ હું તો રસિયાજીના અંગમાં ૧

વૃ. કા. વો. ૧, પૃ. ૮૦૩

चतुष्कल तालनी ज रचना छे. न्यास नीचे प्रमाणे :

शोभा, शी कहुं; रे—, रुडी;
वरणन, करतां; जाँयचित, बूडी;
हरिवर, जोया; रे—, रैगमां;
हूं तो, रसिया; जीना; अंगमां;

देशीनी खासियत ए छे के तेमां विपम पंक्तिमां पंक्तिना अर्थ एटले एक अष्टकल पछी चार मात्रानो रे आवे छे.

न्हानालालनी गरबी

मुखदुख आवे रे—स्हेजो
मार्जीना चरणकमलमां रूहेजो

उपर प्रमाणे ज छे. न्हानालाले घणी जगाए ए रीते स्वामीनारायण संप्रदायना ढाड़ोनो उपयोग कर्षां छे.

लग्नगीतनी नीचेनी पंक्तिओ पण आगाथी जरा रुदी ए चोपाईनी ज देशी छे.

एक झारा उपर झारी रे
ए तो कन्या थै अमारी रे

गावामां नीचे प्रमाणे संधिओ पडे छे :

एक, झारा; ऊपर, झारी रे;
एतो, कन्या; थै अ, मारी रे;

देशीओमां आम घणी बार मुखओने टूँका करेला होय छे.

अहीं चोपाईनी देशीओ पूरी करी आपणे रोळानी देशीओ लईए :

पद राग गरबी

हरिजन साचा रे जे उरमां हींमत राखे;
विपते बरची रे कदि दीन वचन नव भाखे. १
जगनुं मुखदुख रे माइक मिथ्या करी जाणे;
तनवन जातां रे अंतरमां शोक न जाणे. २
पर उपकारी रे जन प्रेम नियममां पूरा;
देहिक दुखमां रे दाजे नहि साधू शूरा. ३

बृ. का. दो. ३, पृ. ६८१

કૃતિ વધુ જ સફાઈવાળી છે. ચતુષ્કલો સુંદર રીતે ચાલ્યાં આવે છે. આ દેશીનું એક લક્ષણ એ છે કે પહેલાં બે ચતુષ્કલો પછી દ્વિકલ રે આવે છે. રોઝામાં અગિયારમી માત્રા એટલી આવતી હતી. અહીં રોઝાની ૯ મી અને ૧૦મી માત્રા 'રે' થી બને છે. આથી જરા ફેરવાળી બીજી રચના લઈએ.

ગરવા છંદ

કેશવ કૃપાનિધાન	અરજી ઉરમાં આળો;	
ભક્તપ્રિય ભગવાન	જીવદયા મન જાળો.	૧
સેવકને સતમાન,	કરિને સોંપો કામું,	
દાસ હું ઠરી દુકાન	નિત્ય લલું નિજ નામું.	૬
રહતા રાજદ્વાર	પંડિત થઈને પક્કા;	
દેવડિંદ્ર છડિંદાર	સહિ લે તેના ધવ્કા.	૨૩

વૃ. કા. દો. ૧, પૃ. ૭૪૬-૪૭

ઉપર જેવી સફાઈવાળી અને જરા વધારે સૂબીવાળી આ રચના છે. ચતુષ્કલ વિન્યાસથી એ વધારે સ્પષ્ટ થશે.

કેશવ, કૃપાનિ, ધાન, અરજી; -ઉરમાં, આળો;
ભક્ત, પ્રિય ભગ; વાન, જીવદ; યામન, જાળો;

વૃ. કા. દો. ૧, પૃ. ૭૪૬

ત્રીજું ચતુષ્કલ સર્વત્ર ગાળ આવે છે, અને બન્ને પંક્તિઓનો એ મધ્યસંધિ પ્રાસથી જોડાયેલો છે. અને આગલ જોયેલી

ગરવા છંદ

આજ મને આનંદ વાઘ્યો અતી ઘણો મા;
ગાવા ગરવાછંદ વહુચર માતતળો મા.
રસના જુમ્મ હજાર તે રટને હાયોં મા;
ઈશે અંશ લગાર લૈ મનમથ માયોં મા.

વૃ. કા. દો. ૨, પૃ. ૬૮૭-૮૮

આ પણ ઉપર જેવી સુઘડ સુરેખ રચના છે. ફેર માત્ર એટલો છે કે આમાં 'મા' શબ્દ ધ્રુવલંકાર તરીકે આવે છે.

આ બન્ને રચનાઓ મૂઝ રોઝાથી કેવી રીતે જુદી પડે છે તે જરા જોઈએ. રોઝા અને આ રચના, બન્નેનો ન્યાસ પાસે પાસે મૂકીએ.

રોઢા : | | | | | | |
 દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાદા દાદા
 ગરબો | | | | | | |
 દાદા દાદા ગા'લ' દાદા દાદા દાદા

રોઢાના ત્રીજા ચતુષ્કલમાં યતિને લીધે સાધારણ રીતે દાલ તો આવતું હતું અને તે પછી એક લઘુ આવી ચતુષ્કલ પૂરું થતું હતું. અહીં એ યતિ આગળના દાલનું જ ગા'લ કરી આશું ચતુષ્કલ બનાવ્યું, અને એ ગાલાન્ત સંડોનો એક મધ્યપ્રાસ બનાવ્યો. પઠન કરી જોતાં આ નવી ભંગી આ જ રીતે અસ્તિત્વમાં આવી એમ લાગશે. પણ આમ થવાથી દાદા દાદા ગાલ એક યતિસંડ બને છે અને તે દોહરાના ઉત્તર યતિસંડ જેવો જ દેખાય છે. અને છતાં એમ નહીં કહી શકાય કે ઉપરના ગરબા સંદમાં પૂર્વ યતિસંડ એ દોહરાનો ઉત્તર યતિસંડ છે.

હવે બીજી જાતની દેશીઓ લઈએ :

થાઢ

કારેલાં કડવાં રે રુડી રસપોઢી
 હરિ હેતે' જમાડું રે ધીમાં જવકોઢી
 અઢધોતે સૂરણ રે મેધીની ભાજી
 કઢીને કૂરજ રે તરત કરી તાજી
 રાઢનાં અધાળાં રે ગંગાજઢ સારી
 પ્રેમીજન કહે છે રે એ છે વહુ સારી

વૃ. કા. ઘો. ૨, પૃ. ૬૧૭

ચતુષ્કલોનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે.

કા] રેલાં, કડવાં; રે—, રુડી; રસપોઢી
 હરિ;] હેતે'જ, માડું; રે—, ધીમાં, જવકોઢી

અહીં પહેલી બે માત્રાઓ નિસ્તાલ છે, તે પછી ચતુષ્કલો ચાલે છે. બીજું ચતુષ્કલ પૂરું થયા પછી એટલે પ્રારંભથી ગણતાં દસ માત્રા થયા પછી ચાર માત્રાનો પ્લુત 'રે' આવે છે, અને તેનું સ્થાન નિયત છે, તેથી તે દેશીનું લક્ષણ બને છે. ક્વચિત્ આ 'રે' ઓછી માત્રાનો હોય તો પણ ચાલે—જ્યાં સુધી એનું સ્થાન નિયત હોય ત્યાં સુધી. જેમ કે

અવિ]નાશી, આવો; રે—, જમવા; કૃષ્ણ હ, રિ
 શ્રી;] ધર્મ ભક્તિમુત; રે'જ, માડું; પ્રીત ક, રી

બીજી પંક્તિમાં 'રે' ત્રણ માત્રાનો છે, એટલા અપવાદથી દેશીનું લક્ષણ વધારાઈ જતું નથી.

આનાથી જરા ભિન્ન દાસલો લઈએ :

રાગ ગરબી

સતી નારનું સાધન રે, કે હરિવરને ગમવા;
સતી દેહ દમે છે રે, કે રસિયા સંગ રમવા. ૧
લગતી દૂડ લાગી રે, કે શ્યામલિયા સંગે;
સતી રસવસ થે છે રે, કે રસિયાને રંગે. ૪

વૃ. કા. દો. ૨, પૃ. ૬૩૩

સતી] નારનું, સાધન; રે-કે, હરિવર; ને ગમ,વા
સતી;] દેહદ, મે છે; રે-કે, રસિયા; સંગ રમ,વા
એમ ચતુષ્કલો પડી રહે છે. છતાં રચના જિતાલી ચોપાઈની પેઠે ષટ્કલમાં
પણ સ્વાભાવિક રીતે પડી શકે છે.

સતી] નારનું; સાધન; રે-કે; હરિવર; ને ગમ; વા
દાદા દાદાદા દાદાદા; દાદાદા દાદાદા; દા દાદા; વા
સતી;] દે હ દ; મેછે -; રે -કે; રસિયા-; સંગરમ; વા
દાદા; દાદાદા; દાદાદા; દાદાદા; દા દાદા; દાદાદા; વા
આ બંનેમાં ગાઈ શકાય છે પણ તીચેની ષટ્કલોમાં જ લેવાશે. હઠથી
ચતુષ્કલોમાં નાંચવા જતાં શોભશે જ નહીં.

પદ્ય રાગ ગરબી

ઘાલે મોરલી લીધી છે હાથ વજાડે છે ઘેરી રે;
આવી ઝમા છે જમુનાને તીર પીતાંવર પેરી રે. ૩
ઘાલે પેર્ણા છે ફુલડાંના હાર બાંધ્યા છે બાજુ રે;
એને લેકે છે કાનો માંય કુંડલિયા કાજુ રે. ૪
ઘાલે મૃગલાં પમાડ્યાં મોહ વંસીને નાદે રે;
હરિ ગાય છે સુંદર ગીત મધુરા સાદે રે. ૫
હરિને હેતે કરીને હાથ જાલ્યાનો હેવા રે;
સહી બ્રહ્માનંદનો નાથ રમવા જેવા રે. ૬

વૃ. કા. દો. ૧, પૃ. ૭૧૧

અત્યાપનિકા :

ઘાલે] મોરલી; લીધીછે; હાથવ; વાડેછે; ઘેરી-; રે
દા દા] દાદાદા દાદાદા દાદાદા દાદાદા દાદાદા દા

આવી] ઊમાછે; જમનાને; તીરપી; તાંબર; પેરી-; રે
 દાદા] દાદાદા; દાદાદા; દાદાદા; દાદાદા દાદાદા; દા
 હરિને] હેતેક; રીને-; હાથજા; લ્યાનો-; હેવા-; રે
 સત્તી] વ્રહ્મા-; નંદનો; ના-ય; રમ વા-; જેવા-; રે

અંતે દ્વિકલ 'રે' આવે છે, અને તે પછીની પંક્તિના નિસ્તાલ ચતુષ્કલ સાથે જોડાઈને ષટ્કલ બને છે એ દેખીતું છે. પણ વીજી કદાચ તરત ધ્યાનમાં ન આવે એવી સૂચી એ છે કે ત્રીજા ષટ્કલમાં દરેક પંક્તિમાં ગાલ આવે છે. આને રોઝાની જ મંગી ગણવી જોઈએ. રોઝામાં ત્રીજા ચતુષ્કલમાં 'દાલ' આગળ શબ્દાન્ત યતિ આવતી એવી જ રીતે અહીં ત્રીજા ષટ્કલમાં આવે છે. એમ થવાથી પંક્તિ ત્રિતાલી ચોપાઈ જેવી જણાય. જેમ કે

ઘૂાલે મોરલી લીધી છે હાથ
 આવી ઊમા છે જમનાને તીર
 હરિને હેત કરીને હાથ

ઉપરની પંક્તિઓ ત્રિતાલી ચોપાઈ જેવી છે, પણ એ ઉપરથી ત્રિતાલી ચોપાઈની પંક્તિ આ દેખીના બંધારણમાં છે એમ કહેવું યથાર્થ નથી. પઠન કરતાં સ્પષ્ટ જણાશે કે જેમ ત્રિતાલી ચોપાઈ ષટ્કલોમાં વહેતી તેમ જ આ રોઝા ષટ્કલોમાં વહે છે. ચોપાઈ કરતાં રોઝા લાંબો છે, એટલે ચોપાઈની પંક્તિના અંત આગળ શબ્દાન્ત આવતાં ચોપાઈની પંક્તિ જોવી હોય તો જોવાય પણ એમ કરવાને બદલે એમ કહેવું જ યોગ્ય છે કે અહીં રોઝામાં અમુક સ્થાને ગાલ આવે છે એવી મંગી છે. અહીંના ગાલ આગળ ષટ્કલ પણ પૂરું થતું નથી. પછીના ષટ્કલનો આઘાત્ર ગાલ સાથે જોડાય છે: 'હાથવ' 'તીરવ' એ પ્રમાણે. પણ છેલ્લી પંક્તિમાં 'નાય' આશું ષટ્કલ પૂરે છે ત્યાં પણ એને ચોપાઈની પંક્તિ કહેવી અપ્રમાણિક છે. જેમ ચોપાઈમાં ગાલ આવે છે એ એક ષોડશી રચનાની મંગી છે, તેમ અહીં મધ્યમાં ગાલ આવે એ એક રોઝાની મંગી છે. વસ્ત્રમાં મંગીની પ્રક્રિયા એક જ છે. જેમ આ પ્રકરણમાં આગળ આપેલા ગરબાછંદના યતિછંડો દોહરાના ઉત્તર યતિછંડો જેવા છે, છતાં ત્યાં દોહરાનો યતિછંડ નથી તેના જેવું જ આ છે. કવિ ન્હાનાલાલની પ્રસિદ્ધ ગરબી

મારાં નયણાંની આઢસ રે ન નિરુધ્યા હરિને જરી;
 એક મટકું ન માર્યું રે ન ઠરિયાં શાંલી કરી.

કેટલાંક કાવ્યો-મા. ૨. પૃ. ૧૬

ઉપરના જ કાઠાની છે :— [સહેલાઈથી સમજાય તેવાં લઘુનાં ગુરુકરણો ચિહ્નિત કર્યાં નથી.]

મારાં] નયણાંની; આલસ; રે-ન; નિરહ્યા-; હરિતે જ; રી

અક;] મટલૂં ન; માર્યું-; રે-ન; ઠરિયાં-; જાણી ક; રી

રોઝામાં ધ્રુવલંડ આવતો હોય, અને એ ધ્રુવલંડ બાદ કરતાં બાકી ચોપાઈની પંક્તિ જ રહેતી હોય ત્યારે એ વેંશીમાં ચોપાઈનું કાઠું વધારે બહાર પડતું દેખાય, જેમ કે

વાગી સ્વયંવરમાં હાક, તે નલ્લ આવ્યો રે;

ભાગાં ભૂપ સર્વનાં નાક, ઓ નલ્લ આવ્યો રે.

જાણે ઉદયો નૈષઘ ભાણ, તે નલ્લ આવ્યો રે;

અસ્ત થયા સૌ તારા સમાન, ઓ નલ્લ આવ્યો રે.

વૃ. કા. દો. ૧, પૃ. ૧૫૧

વાગી] સ્વયં-; વરમાં; હા-ક; તે નલ્લ; આવ્યો-; રે

ભાગાં;] ભૂપસ; વૈનાં-; ના-ક; ઓ નલ્લ; આવ્યો-; રે

ધ્રુવલંડ અર્થની દૃષ્ટિએ તરત અલગ પડી જાય છે એટલે બાકીની પંક્તિ અલગ જોવાનો પ્રસંગ મળે છે. છતાં સંગીતની દૃષ્ટિએ ધ્રુવલંડ સાથેની આખી પંક્તિ એ જ રચનાનું એકમ છે. રચતી વખતે પણ કવિ મનમાં ચોપાઈ રચીને ધ્રુવલંડો વઢગાડી દેતો હશે એમ મને લાગતું નથી. રચના દરમિયાન ધ્રુવસહિત આખી પંક્તિને એ ગણગણતો હશે એવી મારી કલ્પના છે. તેમ છતાં કવિ પણ આ ચોપાઈની પંક્તિ જોઈ શકે એમ હું માનું છું. અત્યારનો કવિ તો અવશ્ય જોઈ શકે. રચનાવ્યાપાર વખતે તે એ ભાગ વિશે સભાન હોય, અને તેથી એ ભાગને ચોપાઈની દૃષ્ટિએ પણ સાથે સાથે સુઘડ કરતો જાય એ શક્ય છે. એટલે આ રચનાનું રોઝામાં આવતી ચોપાઈની ભંગી કહેવી હોય તો કહી શકાય. પણ એ રચના તો રોઝાની જ છે. નરસિંહનું એક રોઝાનું પદ જોઈએ :

પદ ૨ જું

વંદ્રાવનમાં માનની મધ્યે મોહન રાજે;

કંઠે પરસ્પર બાહૂલહી ધૂન નેપૂર વાજે. ૧

કાલા કૃષ્ણ ત્યાં સંચરે, નાદ નિર્ઘોષ વાય,

મંડપ માંહે મલપતાં, બ્હાલો વાંસઢી વાય. ૫

તાઢી દેતાં તારુણી, જાંઝરનો જમકાર,

કટિ કિકિળી રણજળે, ઘુચરોના ઘમકાર. ૭

ધન રે ધન એ સુંદરી, ધન શામલવાન,
નરસૈયો ત્યાં દીવી ઘરી રહ્યો, કરે હરિનું ગાન. ૮

નરસિંહ મેહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૧૮૭-૮૮

આનાં ષટ્કલો નીચે પ્રમાણે પડે :

વંદ્રા-; વનમાં-; મા-ન; ની મધ્યે; મોહન; રાજે-;

કંઠેપ; રસ્પર; વાહુલ; ડી ધૂન; નેપુર; વાજે-;

મંઢપ; માંહે-; મલ-પ; તાંબૂાલો; વાંસઢી; વાય-;

તાઢી-; દેતાં-; તા-ર; ણી જ્ઞાંસર; નોજમ; કાર-;

કટિ-; કિકિણી; રણ-જ્ઞ; ણે ઘુઘરી; નાઘમ; કાર-;

ધન રે-; ધન એ-; સું-દ; રીધન; શામલ; વાન-;

નરસૈયો; ત્યાં દીવી; ઘરીર; હ્યોકરે; હરિ નું-; ગાન-;

ષટ્કલોમાં અક્ષરની વહેંચણી કોઈ ક્યાંક જુદી રીતે પણ કરે, પણ ગવાતાં એકંદર આ રીતે અક્ષરો વહેંચાય. હવે આ દેશી વાંચતાં અંદર કેટલીક પંક્તિઓ દોહરાની જણાય છે. ઉપરના અવતરણમાં ૫ અને ૭ સંખ્યાવાઢી કઢીઓ દોહરાની લાગે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ દેશીને દોહરાની દેશી ગણી શકાય? આ બાબી કૃતિ જોતાં તો તેમાં દોહરો અકસ્માતથી આવતો જણાય છે. દોહરાના અર્ધની માત્રાઓ ૨૪ થઈ રહે છે. એટલે દોહરો રોઢા જેવો દેખાય એ સંભવિત છે. પણ આ બાબી કૃતિ દોહરાના નમૂના પર થઈ નથી જ. ૧લી અને ૮મી કોઈ રીતે દોહરામાં બેસે તેવી નથી. એટલે આને દોહરાની નહીં પણ રોઢાની જ દેશી કહેવી જોઈએ. છતાં તેમાં ત્રીજા ષટ્કલમાં ઢાલઢા આવે છે, અને અંતે ગાલ આવે છે તે દોહરાના જેવી ભંગી છે એટલું સ્વીકારવું જોઈએ. આગલ જોઈ ગયા તેમ કેટલીક દેશીઓમાં ધ્રુવલંઢી બાઢ કરતાં બાકીની સંઢિત પંક્તિઓ વધારે દોહરા જેવી જણાય છે. જેમ કે:—

પછી સુઢામાજી બોલિયા, સુણ સુંદરી રે;

હું કહું તે શિલ્પ માન, ઘેલી કોણે કરી રે;

જે નિમ્મ્યું છે તે પામિયે, સુણ સુંદરી રે;

વિધિએ લલ્લી વૃઢિહાણ, ઘેલી કોણે કરી રે.

વૃ. કા. ઢો. ૧, પૃ. ૨૪૨

ષટ્કલોમાં અક્ષરવિન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

પછી સુ; ઢામોજી; બો-લિ; યાસુણ; સુંદરી; રે--;

હું કહું; તે શિલ્પ; મા-ન; ઘેલી કો; ણે કરી; રે-

જે;] નિમ્યું-; છે તે-; પા-મિ; યે સુણ; સુંદરી; રે
વિધિ;] એ લ્હી; વૃદ્ધિ-; હા-ગ; ઘેલી કો; જે કરી; રે

આમાં દોહરાની ભંગી વધારે સારી રીતે પ્રતીત થાય છે. આમાં ધ્રુવચંડો બાદ કરતાં વિષમ પંક્તિને અંતે દાલદા અને સમપંક્તિને અંતે ગાલ એકધારું ચાલ્યું આવે છે, અને પ્રાસ ગાલના જ મળે છે, એ વચ્ચે લક્ષણો દોહરાનાં જ છે. તેમ છતાં આહી પંક્તિ રોઝાની છે, એ તરફ દુર્લભ ન કરવું જોઈએ. મને પઠનસમયે ત્યાં અમુકભંગીવિશિષ્ટ રોઝા જ મૂતું થાય છે. અલબત્ત આગઢ આવા પ્રસંગે કહ્યું હતું તેમ રચનાર રોઝા સાથે સાથે દોહરા તરફ પણ સમાન રહી રોઝાના કાઠામાં દોહરો પણ ઉતારે એ સંભવિત છે. એવો એક દાસલો મળી પણ રહે છે. અને તે પણ એક પ્રાચીન કવિમાંથી :

કઢવું ૩૨. રાગ રામગ્રી

વચન પ્રભુનાં સાંભળી મન વાઢીએ જી
ચરણે કર્યાં પ્રણામ બોલ્યું પાઢીએ જી
એક અમારી વીનતી મન વાઢીએ જી
સાચું સુણીએ સ્વામ બોલ્યું પાઢીએ જી

બે નઢાહ્યાન, પૃ. ૫૭

અહીં ધ્રુવચંડો બાદ કરતાં શુદ્ધ દોહરો રહે છે :

વચન પ્રભુનાં સાંભળી, ચરણે કર્યાં પ્રણામ
એક અમારી વીનતી, સાચું સુણિયે સ્વામ.

આપણે ષટ્કલોનો ન્યાસ જોઈએ.

વચન પ્ર;ભૂનાં-; સાં-મ; ળી મન; વાઢીએ; જી --;

ચરણે-; કર્યાં પ્ર;ણા-મ; બોલ્યું-; પાઢીએ; જી --;

દોહરાની ભંગીથી સમ વિષમ પંક્તિઓના અંતોમાં વૈવિધ્ય આવ્યું, એકમાં અંતે ગાલગા વીજોમાં અંતે ગાલ આવ્યું, તેથી વેવડા ધ્રુવચંડોને સ્થાન મઠ્યું. અને તે ધ્રુવચંડો પણ ભિન્નભિન્ન લંબાઈના. વચ્ચેમાં છેલ્લું ષટ્કલ 'જી'નું છે. ઉપાન્ત્ય ષટ્કલ ગાલગા પ્રાસવદ્ધ છે. તેની આગઢ વિષમપંક્તિમાં ષટ્કલની છેલ્લી બે દિકલો ધ્રુવચંડના આદ્ય બે અક્ષરો પૂરે છે. ત્યારે સમ પંક્તિમાં એ આખું ષટ્કલ ધ્રુવચંડના આદ્ય બે ગુરુ અક્ષરો પૂરે છે, એમ અનેક રીતે વૈવિધ્ય આવે છે. પ્રાચીન કવિઓએ આ ભંગીને ખૂબ વિકસાવી છે. જૈન કવિઓએ આ દોહરાને અણીશુદ્ધ રાક્ષવા કાઢી રાક્ષી છે :

ઢાલ : વાડી ફૂલી અતિ ધની મન મમરા રે : એ દેશી ૧૫ મી.

ભવ નાટિકમાં જોયતાં ચિત્ત ચેતોરે !

એક જીવ વહુ ભાવ ચતુર ચિત્ત ચેતોરે.

આ. કા. મ. ૧, પૃ. ૨૩૪

અલવત્ત આને ષટ્કલમાં તો લઈ જ શકાય. પણ આ એટલું મુઝડ છે કે તેને ચતુષ્કલોમાં પણ લઈ શકાય.

ભવ ના, ટિકમાં; જોય, તાં ચિત્ત; ચેતો, રે—;

એક જીવ વહુ; ભાવ, તુર ચિત્ત; ચેતો, રે—;

અહીં દોહરાનો રોઢાના અંગમાં વિનિયોગ થતાં તેમાં વિષમ યતિલંઘોમાં દાલદામાં અંતે આવતી બે પ્લુત માત્રાઓ અહીં અનવકાશ બની જાય છે.

આપણે માત્રામેઢ છંદોમાં જોયું કે પ્લવંગમ એ રોઢાની જ પ્લુતિવદ્ધ રચના છે. એ પ્લવંગમ પોતે જ દેશીઓ તરોકે વપરાય છે. દલપતરામે પ્લવંગમનું લક્ષણ આપ્યા પછી દાખલા આપ્યા છે તેમાં નીચેનો દાખલો પણ આપ્યો છે :

માટે મારા મિત્ર, વિચારો વાત રે,

પાપી મટી પવિત્ર, બનો મલિ ભાત રે;

જીવનનું ફઢ જાણિ, મજો મગવાન રે,

અંતર પ્રીતી આણિ, ઘરો નિત ધ્યાન રે.

દ. પિ. પૃ. ૧૫

આમાં અંતે ગાલગા આવે છે અને તેના અંત્ય ગાને સ્થાને તાનપૂરક 'રે' આવે છે, જે દેશીનું લક્ષણ છે. આમાં અગિયાર માત્રાએ યતિ મૂકી છે અને તેને લીધે ત્યાં ગાલ આવે છે, અને ગાલાન્ત સંઘો પાછા પ્રાસચી સાંધ્યા છે. છતાં આ ગાલ તે બરાબર ગરવા છંદના ગાલ જેવો નથી કેમ જે ગરવા છંદનો ગાલ ઉચ્ચારણમાં ગાલ છે.

પ્રસિદ્ધ 'ઓષવજી સંદેશો કહેજો શ્યામને' એ દેશી શુદ્ધ પ્લવંગમનું દૃષ્ટાન્ત છે. આપણે તેનું એક આધુનિક દૃષ્ટાન્ત લઈએ :

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

ઠઠઠતા શા ઝરસાગર ઝલ્લાસ જો !

નિર્મરતી સૌભાગ્ય મુહાગન જ્યોત્સિકા :

નયણે જલકે નમણું નિર્મલ હાસ જો ;

સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા !

સંધિઓ બરાબર પ્લવંગમના છે. તેમાં દેશીનાં તત્ત્વ ઇટલાં છે કે તેમાં એક પંક્તિ ટેકની છે, અને અંતે આવતા ગાલગામાં છેલ્લા ગાની જગાએ સમ પંક્તિઓમાં જો આવે છે અને એ જો પહેલાંના ગાલનો પ્રાસ છે. ઇટલે પ્રાસ પળ સમપંક્તિનો જ છે. કઢી ચારને બદલે પાંચ પંક્તિઓની છે અને તેમાં છેલ્લી પંક્તિ એ પહેલી પંક્તિનું ટક તરીકેનું પુનરાવર્તન છે.

પ્લવંગમ એ રોઝાની પંક્તિના અંત્ય સંધિઓના સંકળથી થાય છે, ઇટલે બન્નેમાં કાલસંધિઓ સરખા જ છે અને તેથી બન્નેના મિશ્રણની રચના શક્ય બને છે. એવી એક રચના આપણને અર્વાચીન સાહિત્યમાં મળે છે: કવિ ન્હાનાલાલના 'ધન'માં.

ઊંચો સૂરજ જો લીલૂડા ઘનમાં રે
ઊંચો ઊંચો સરવર-ગિરિવરને તટે
જાગ્યાં ધીર ઘડામાંનાં પંજેરૂ રે
જાગ્યાં જાગ્યાં મેના, પોપટ, મોરલા.

વિષમ પંક્તિ રોઝાની છે અને તેમાં છેલ્લા ચતુષ્કલની જગાએ તાનપૂરક રે- આવે છે. વીજી પંક્તિ શુદ્ધ ગાલગાના પ્લવંગમની છે. આસ્ચર્યની વાત છે કે આખા કાવ્યમાં ક્યાંઈ પ્રાસ આવતો નથી. આ મિશ્રણ એક રીતે રોઝા અને પ્લવંગમની સમાનતાનો પુરાવો છે.

હવે સર્વેયાની રચનાઓ લઈએ.

આજી વગ્રીસી રચનાઓ થોડી જ મળશે કારણ કે દેશીઓ ગાવા માટે છે અને તેથી તેને અંત તરફ લલકાર માટે પ્લુતિનો અવકાશ જોડીએ છે. નીચેની કૃતિ ત્રીશી દેશી છે.

રાગ ગરબાનો

પડવે, બ્રહ્મા, પાસ પુ,કારી, વસુધા, સુરમી, રૂપ ધ,રી-,
સુર સર, વે શં,કર અજ, આદિ, આવ્યા, જ્યાં અધિ,નાશ હ, રી-

સફાઈવંચ ચતુષ્કલો આવે છે. ઢાકોરના રણછોડજીનો પ્રસિદ્ધ ગરવો આ જ ઢાઢનો છે:

ચાંલોને જૈ, ચેરેદેવ, દરશન, કરવા, ઢાંકોરમા, ઢાંકોર વિ,રાજે,છે-,
દીના,નાથ દ,યાઢ દાં,મોદર, દરશન,થી દુલ્લ, માગે, છે-,

પહેલી પંક્તિમાં એક સાથે સાત દીર્ઘને લઘુ કરવા પડે છે. પ્રસિદ્ધ 'વૈષ્ણવ-જન'નું પદ પણ ત્રીશી રચના છે.

વૈષ્ણવ, જન તો, તેને, કહિયે, પીઢ પ,રાઈ, જાણે, રે—
પરદુઃખે ઉપ,કાર ક,રે તોંય, મન અભિ,માન ન, આણે રે,—,

હવે એક બીજી પ્રસિદ્ધ ઢાઢ લઈએ :

વૈશંપાયન ઍણિપેરેં બોલ્યા મુજ જનમેજય રાય જી
વિસ્તારી તુજને સંમઢાવું ભારતનો મહિમાય જી

ચતુષ્કલો કરવામાં કશું વિશેષ નથી પણ આના અંતના અક્ષરો નીચે પ્રમાણે
ગવાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે :

ભારત, નો મહિ, મા—, યજી,

પરંપરાયી આ રીતે જ ગવાય છે. 'જી' અંતવાઢી ઘણી ઢાઢોમાં આ પ્રમાણે જ
પ્લુતિઓ આવે છે. વચારે તાનપૂરકોવાઢા ઢાઢલા લઈએ :

મહાકાઢીનો ગરબો

મા તું પાવાની પટરાણી કે કાઢી કાઢિકા રે લોલ.

મા તારો ડુંગરડે છે વાસ કે ચઢવું દોહલું રે લોલ.

વૃ. કા. દો. ૨, પૃ. ૬૯૬

ન્યાસ :

મા તું] પાવા,ની પટ;રાણીં કે,કાઢી; કાઢિ, કારે; લોઽલ,

મા તારોં;] ડુંગર,ડે છે; વાસ કે, ચઢવું; દોહ, લુરે; લોઽલ.

પહેલા ચતુષ્કલ પછી તાલવડ અષ્ટકલો શરૂ થાય છે. બરાબર મધ્યે ઇટલે
ત્રીજા ચતુષ્કલમાં છેલ્લા લઘુ તરીકે 'કે' આવે છે. અન્ત્ય ચતુષ્કલ લોઽલ
આવે છે. તે પછીની પંક્તિના ચતુષ્કલ સાથે મઢી અષ્ટકલ રચે છે. લોઽલ
પહેલાં દ્વિકલ 'રે' આવે છે જે ઉપાન્ત્ય ચતુષ્કલમાં મળે છે. તેમ જ છેલ્લેથી
ત્રીજા ચતુષ્કલમાં ગાઽલ આવે છે. આ વધાનાં ગરબામાં નિયત સ્થાનો છે.

હવે ધ્રુવલંડોવાઢી દેશીઓ જોઈએ :

વડ સામું ઘણું ભારે માણસ બોલ્યાં પરમ વર્ચન વહુજી

વડોં વહુવર તમેં કાંઈ ન જાણો મ્હેતા વૈષ્ણવ જન વહુજી

છેલ્લું ચતુષ્કલ ધ્રુવ છે. તેની પહેલાં ગાઽલ આવે છે : 'ચંઞન', 'જંઞન'.

એ બઢિયાં સાથે વાથ, નાથ કેમ મીઢો રે જાદવજી;

હું કહું છું તમારી ઢાસી, નાસીને હીંડો રે જાદવજી. ૨

વૃ. કા. દો. ૧, પૃ. ૬૯૬

ઉત્થાપનિકા :

૧] બઢિયા, સાથે; બાથ નાથ કેમ; મીડો રે-; જાદવ, જી,
હું;] કહું છું ત, મારી; દાસિ નાસિને; મીંડો રે-; જાદવ, જી

‘રે જાદવજી’ ધ્રુવચંડ છે અને ઉપર પ્રમાણે સંધિઓમાં વ્યાપે છે. વચલા
અષ્ટકલમાં આવતી પ્રાસ સાંકળી, અંત્ય ધ્રુવચંડ વગેરે દેશીનાં સ્વાસ
લક્ષણો સ્પષ્ટ છે.

જગત, નું સુલ; શાકલ, નું છે; પાળી, રે-; જાળી, લે-;
જળધી, જાતાં; વાર ન, હીં સત; વાળી, રે-; જાળી લે-;

‘રે જાળી લે’ ધ્રુવચંડ છે. આ પંક્તિમાંથી ‘જાળી’ કાઢી નાંખતાં બાકીની
પંક્તિ રોઝાની જણાય છે પણ ઇટલા માટે આ રચનાના અંગમાં રોઝા છે એમ
કહી શકાયે નહીં. આ જ જાતની એક બેવડા ધ્રુવવાળી પંક્તિઓ જોઈએ :

કારતક માસે મેલી ચાલ્યા કંત રે બ્હાલાજી;
પ્રીતલડી તોડીને આપ્યો અંત મ્હારા બ્હાલાજી.

વૃ. કા. દો. ૧, પૃ. ૮૩૬

કારત, માસે; મેલી, ચાલ્યા; કંત, રે-; બ્હાલા, જી-;
પ્રીત લ, ડી તો; ડીને, આપ્યો; અંત, મ્હારા; બ્હાલા, જી-;

જામાં બેવડા ધ્રુવચંડો છે. ‘રે-; બ્હાલા, જી-;’ અને ‘મ્હારા; બ્હાલા,
જી-;’ વચ્ચે છેલ્લાં ત્રણ ચતુષ્કલો રોકે છે.

૧ તો બઢિયા સાથે બાથ હો રે હઠીલા રાણા;
તે તો જોઈને ભરિયે નાથ હો રે હઠીલા રાણા. ૪

૧ તો, બઢિયા; સાથે, બાથ; હો-, રે-હઠીલા, રાણા;
વૃ. કા. દો. ૧, પૃ. ૭૦

લટકાઢા તારે લટકે રે લેરલ્લડા હું લોમાળી;
વાંસલડી કેરે કટકે રે ચિતડાને લીધું તાળી.

વૃ. કા. દો ૧, પૃ. ૭૮૯

લટ] કાઢા, તારે; લટકે રે-; લેરલ્લ, ઢા હું; લોમા, ળી
વાં;] સલડી, કેરે; કટકે રે-; ચિતડા, ને લી; ધુંતા, ળી

ચોથું ચતુષ્કલ આશું ‘રે-’ થી પુરાયું છે, અને ત્યાં પડતા યતિચંડો પ્રાસથી
જોડાયા છે.

પ્હેરોને પોતાંબર લાલ પલવટડી તમે ચાલોજી
જુવતી જનને મોહ્યા રે લાલ લડસડતી ગતે ચાલોજી

‘લાલ’ નો ‘લા’ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત હોઈ એ ધ્રુવપદ શબ્દ આશું ચોથું
ચતુષ્કલ રોકે છે. પછીની પંક્તિમાં ધ્રુવ જરા મોટું બને છે અને તેથી આગલું
ચતુષ્કલ જરા વિક્ષિપ્ત થાય છે :—

જુવતી, જનને; મોહ્યા રે, લાલ;

એમ થાય છે, અને એ જાણી જોઈને કરેલું જણાય છે કારણ કે ‘રે’ કાઢી
નાશ્યો હોત તો ગુરુને ટૂંકાવવો પડત નહીં. દેશીકારો એમ ઘણી વાર જાણી
જોઈને રચનામાં અમુક સ્થાને લચક મૂકવા ગુરુને લઘુ કરે છે.

જતને જાઝબ્યું રે જોવન મૂઘર મેટ કરેશ;

જો હરિ નહીં મઢે રે, મહારા પાપી પ્રાણ તજેશ. ૮

વ. કા. દો. ૧, પૃ. ૧૧

ઉત્પાનિકા :

જતને, જાઝ; બ્યું—, રે—; જોવન, મૂઘર; મેટ કરેશ;

જો હરિ, નહૈમ; ઢે—, રે—; મહારા, પાપી; પ્રાણ ત, તજેશ;

‘જાઝબ્યું’ ‘નહૈમઢે’ એ અષ્ટકલવ્યાપી ગાલગા છે, જે ચતુષ્કલ જાતિ-રચના-
ઓમાં અનેક જગાએ આવે છે. ઘણું સ્વરૂં તે અંતમાં આવે છે, જેમ કે પ્લવંગમમાં
અને પદોમાં— ‘સદ્ગુરુ’ (ગત પૃ. ૩૪૭) જેવી રચનાઓમાં; અહીં વિશેષ એ
છે કે એ ગાલગારે પંક્તિના પૂર્વાર્ધમાં આવે છે. બે ઘોંઝાં દૃષ્ટાન્તો જોઈએ.

વઢતાં બ્હાલમાં રે નચાવ્યાં લલચાવ્યાં લોચન

વઢતાં, બ્હાલ; માં—, રેન; નચાવ્યાં લલચા; બ્યાંલો, ચંન;

અહીં મધ્યમાં આવતા ‘રે’ ની માત્રા ઘટી છે, પણ તેવું ઘણી વાર દેશીઓમાં
થાય છે. તેથી રચના બદલાતી નથી.

સરજન સાંમઢો રે હરિનીં બાઢ લિલા કૈં ગાશું.

દયારામરસસુધા પૃ. ૨૫ અને ૫૩

અહીં આપણે સર્વેયાની દેશીજો બંધ કરીએ અને તેનાથી ટૂંકી ચોપાયાની દેશીઓ
લઈએ.

પ્રથમ ૨૮સા ચોપાયાનું એક પ્રસિદ્ધ અને સુંદર સંગીતવાળું લોકગીત
લઈએ :

રાજલ પાળી ગ્યાંતાં અમે સંયર પાળી ગ્યાંતાં
માધવપુરનો મારગ અમને વેરી થેને લાગ્યો.
તારા હાથની આંગઠિયો રાજલ હાથની આંગઠિયો
જાણે ચોઢા મગની ફઠિયો રાજલ ચોઢા મગની ફઠિયો
(સાંમઢેલું)

આટલું વસ થશે. 'માધવપુરનો' એ પંક્તિ શુદ્ધ ૨૮સા ચોપાયાની છે. બીજી પંક્તિઓ પણ ચોપાયાની છે જ પણ તેમાં દેશીનાં લક્ષણો છે જે નીચેની ઉત્પાપનિકા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.

રાજલ, પાળી; ગ્યાંતાં - અમે; સંયર પાળી; ગ્યાંતાં - - ;
માધવ, પુરનો; મારગ અમને; વેરી થેને; લાગ્યો-

તોરો;] પેગની આંગઠિયો રાજલ; પેગની આંગઠિયો -
જાણે;] ચોઢા મગની; ફઠિયો રાજલ; ચોઢા મગની; ફઠિયો

પહેલી પંક્તિમાં બીજા અષ્ટકલમાં પ્લુતિ ગોઠવાઈ છે તે ધ્યાનમાં લેતાં પંક્તિ અઠાવીસા ચોપાયાની થઈ રહે છે. ચોપાયામાં અંત્ય ચતુષ્કલ અનક્ષર છે તેની કાલમાત્રા મૂકતાં રચના બચીસી થઈ રહે છે. માધવપુરવાઢી પંક્તિ તો પહેલાં કહ્યું તેમ ચોપાયાની છે જ. પણ તેના અંત્ય સાતમા ચતુષ્કલ પછી બે જ માત્રા અનક્ષર રહે છે, તે પછીની પંક્તિની આદ્ય બે માત્રા સાથે મળીને આખું અષ્ટકલ પૂરું કરે છે. બધી પંક્તિઓ પછી એ પ્રમાણે જ પૂરી થાય છે. 'તારા' અને 'જાણે' બન્ને માત્રાનાં જ છે. પઠનભેદે કોઈ પહેલી પંક્તિમાં પ્લુતિ ઘટાઢી 'અમે' ત્રણ માત્રાનું પણ કરે, 'ગ્યાંતાં-અમે;' એ પ્રમાણે.

પ્લવંગમમાં અંતે જેવી ગાલગાની ભંગી આવે છે તેવી ભંગી ચોપાયાના પૂર્વાર્ધમાં આવતી એક રચના જોઈ છે તે નીચે ઉતારું છું.

નારી કુંજરની વસુ, પહેર્યા સાથલ ધાસેં રે;
તે તો મારુ ધાબઢાં, પ્હેરે કેમ તમાસેં રે; ૪
દેવવસન પ્હેરે વહૂ, નજર ન આવે તેડે રે;
મંદે મૂવ્યાં મોદસોં, પાસે મૂવ્યાં લેઈ રે. ૫

આ. કા. મ. ૧, પૃ. ૧૦

ઉત્પાપનિકા :

રે
દાદા દાદા ગા-લગા - દાદા દાદા દાદા ગા -

પઠનમાં ચોપાયાની દેશી જણાશે, પણ પૂર્વાર્ધમાં દોહરાની ભંગી છે. — દોહરાનો જ યતિચંદ છે.

જાતિ પ્રકારનો ચોપાયો ૨૮સો અને ૨૭સો હોય છે પણ દેશીઓમાં ૨૬સો ચોપાયો પણ મળે છે. રચના સાદી છે, હું ચતુષ્કલો અને અષ્ટકલોમાં પંક્તિઓ મૂકું છું.

જાતે, છો અતિ; રસિયા, રે જગ; જીવન, કાના; રે —, — — ;

તમો માં, રે મન; રસિયા, રે જગ; જીવન, કાના; રે —, — — ;

વૃ. કા. દો. ૩, ૭૭૭

કોઈ પાઠભેદે વીજી પંક્તિનો પ્રારંભ 'તમો' મા' એમ પણ કરે. પણ મને એ પાઠ સુન્દર નથી લાગતો. અને મેં અનેક લોકગીતો દેશીઓ સાંભળી છે તેની પરંપરા જોતાં પહેલો પાઠ મને સારો લાગે છે. આવા પઠનભેદો તેમ છતાં હોઈ શકે અને દરેક જગાએ તે હું નોંધીશ પણ નહીં. આ દેશીની એક વિલક્ષણતા એ છે કે પંક્તિમાં અર્ધથી વધારે લાંબો ધ્રુવચંદ છે, જે વધુ વિરલ હોય છે, છઠ્ઠીસ માત્રાની પંક્તિમાં પહેલાં ત્રણ ચતુષ્કલો જ સ્વતંત્ર છે, બાકીનો ભાગ ધ્રુવમાં જાય છે.

આવી જ એક ભિન્ન પ્રકારની રચના લઈએ :

પછે ગુહ્જીએ તેડિયો રંગીલા કૂંવર રે;

લઈ મસ્તક મૂક્યો હાથ રંગીલા કૂંવર રે.

એકલા ગામ નવ ચાલિયે રંગીલા કૂંવર રે;

કામ પડે જો કોટ રંગીલા કૂંવર રે.

૧૫

વૃ. કા. દો. ૧, પૃ. ૫૬૩

ઉત્પાપનિકા :

પછે ગુહ્જિયે; પૂછિયું રં; ગીલા, કૂંવર; રે —, —

લઈ;] મસ્તક, મૂક્યો; હા —, પે રં; ગીલા, કૂંવર; રે —, — —

એકલા, ગામ નવ; ચાલિ, યે રં; ગીલા, કૂંવર; રે —, — —

કામ પડે જો; કો —, ટે રં; ગીલા, કૂંવર; રે —, — —

અંત્ય 'રે' સાથે છઠ્ઠીસ માત્રા થાય છે. આમાં ચોપાયા સાથે દોહરાની ભંગી છે, પણ પઠન દોહરા પ્રમાણે નથી, ચોપાયા પ્રમાણે છે. દોહરામાં 'પૂછિયું' પછી બે માત્રા અનક્ષર રહે તે અહીં 'રં' થી પુરાયેલી છે. તેમ જ દોહરામાં અંત્ય લઘુ લઘુ જ બોલાય છે, અહીં તે ગુરુ બને છે.

એક જગાએ રાસામાં મઢી આવતી પ્રતીક પંક્તિ જોવા જેવી છે તે નીચે ઉતારું છું :

કેશર, વરણો; હો-કાઢ ક; સૂંબો, મારા; લા - - - - - ;

પંક્તિ સુંદર છે અને વીજી રીતે પણ ગાઈ શકાય પણ ઉપરની રીત સાદી છે તે મેં સ્વીકારી છે.

પ્લવંગમમાં અંત તરફ આવતી મંગી એટલે અષ્ટકલવ્યાપી ગાલગાની મંગી જેવી મંગી ચોપાયમાં પણ એક જગાએ જોઈ છે તે નીચે ઉતારું છું.

જો જો કરમ અધોર કે કપિ મનસ્યૂં રહે રે;
ધિક ધિક મયણવિકાર કે સુરનરને નહે રે
ત્રિયા એહ સ્વભાવ કે કોઈની નહીં રે,
આ સંસાર અસાર કે ધર્મ કરો સહી રે.

આ. કા. મ. ૩. ૧૩૫

ઉત્થાપનિકા :

જો જો, કરમ, અ; ધોર કે, કપિ મન; સ્યૂં-રહે-; રે-, - - ;

અહીં અંત્ય ગાલગા અષ્ટકલવ્યાપી છે.

માત્રામેઢ છંદોની ચર્ચામાં આપણે જોયેલું કે દોહરો એ સંહિત ચોપાયાનું એક સ્વરૂપ છે. એ ક્રમે ચાલતાં હવે આપણે દોહરાની વેશીઓ જોઈએ. આગલા પ્રકરણમાં મેં બતાવેલું છે કે ચતુષ્કલ રચનાઓ કેવી રીતે ષટ્કલ બને છે અને ત્યાં દોહરો ષટ્કલ અને સપ્તકલ બને ત્યારે તેનું કેવી રીતે પઠન થાય છે, એટલે એ બાબત અહીં ફરી લખતો નથી. માત્ર એટલું સ્મરણ કરાવવું બસ ઘણે કે 'નઠાહ્યાન'માં આવતી 'વૈદરખી વનમાં વલવલે' એ વેશી અને તેની જોડેની 'મૂલી મમે છે રે મામિની' એ વચ્ચે વેશીઓ દોહરાને મઢતી છે, અને તે ષટ્કલમાં તેમ જ સપ્તકલમાં સુંદર રીતે ગવાય છે. અહીં તો હવે કેટલાક જૈન કવિઓએ શુદ્ધ દોહરાનું કાઠું લઈ તેની આસપાસ ધ્રુવો કે વીજાં અંગો લગાડીને વેશીઓ કરેલી છે તે જોઈશું.

જો માણસ કરિ લેખવો તો મત જાઓ છંડિ, લાલરે;
જાસ્યો તોહી રાખશું બાઝક જિમ રા મંડિ, લાલરે.

આ. કા. મ. ૧, પૃ. ૩૨

અહીં શુદ્ધ દોહરાને અંતે 'લાલરે' ધ્રુવસંહ લગાડેલો છે, તે પાંચ માત્રાનો છે અને તેથી ઉત્તર યતિસંહ પૂરી સોઢ માત્રાનો થઈ રહે છે. એટલે

દોહરાના અંત્ય યતિચંડનો ચંડિત થયેલો ભાગ અહીં ધ્રુવથી પુરાય છે. એક બીજી કૃતિ લઈએ :

ઈતના દિન હું જાણતો રેહાં, મિલસ્યે વાર બે ચાર; મેરે નંદના,
હવે વચ્છ મેઝો દોહિલો રેહાં, જીવન પ્રાણ-આધાર, મેરે નંદના

એજન, પૃ. ૪૫

મધ્ય ધ્રુવચંડ 'રેહાં' અને અંત્ય ધ્રુવચંડ 'મેરે નંદના' બાદ કરતાં રહેતા અક્ષરપિંડનું કાઠું દોહરાનું જણાશે. અને છતાં તેમાં કોઈ કોઈ ચતુષ્કલોમાં માત્રા વધેલી જણાશે. 'વારબે' 'હવે વચ્છ' 'પ્રાણ આ' સંધિઓમાં ચારથી વધારે માત્રાઓ આવે છે, તેને ચતુષ્કલમાં નાંચતાં ઉચ્ચારણ વગડે છે, અને પઠન કરતાં આ રચના સહેલાઈથી ષટ્કલમાં પડી જતી જણાય છે. એના ધ્રુવચંડો પણ ષટ્કલમાં જ સ્થાન અને અવકાશ પામી શકે છે, એટલે આ દોહરાની ષટ્કલની દેશી છે : હું ષટ્કલો જુદાં લખું છું.

ઈતના; દિન હું; જાણ તીરે; હાં --; મીલસ્યે; વારબે; ચારમેરે;
નંદના;

હવે વચ્છ; મેઝો; દોહિલો રે; હાં --; જીવન; પ્રાણઆ; ધારમેરે
નંદના;

આવી દોહરા ઉપરથી કરેલી દેશીઓનાં ઘણાં દૃષ્ટાન્તો જૈન કવિઓની કૃતિઓમાં મળે છે, પણ આ રચના અત્યારે આપણને પરિચિત નથી એટલે એ વધી અહીં લેતો નથી.

અહીં ચતુષ્કલની દેશીઓ વંધ કરી હવે ત્રિકલની દેશીઓ ઉપર આવીએ. આમાં સૌથી પ્રથમ એ કહેવાનું કે માત્ર ત્રિકલો આવે એવી માત્રામેઝ રચનાઓ પણ વિરલ છે, મહીદીપમાં પણ ષટ્કલો આવે છે, તો ષટ્કલો વિનાની દેશીઓ અશક્ય હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. દેશીઓના સામાન્ય પ્રાસ્તાવિક પ્રકરણમાં આપણે ષટ્કલમિશ્ર ત્રિકલ રચનાની ગરબીઓ જોઈ છે : 'નંદ એક સમે' અને 'રાધે રૂપાલી'. અહીં કેટલીક લોકગીતની ગરબીઓ જરા જોઈએ :

ચંડ મુંડ ચપટીમાં ચોઢધા રે

આજ દૈતોને રણમાં રોઢધા.

ઉત્પાપનિકા :

ચંડ, મુંડ; ચપટીમાં; ચોઢધા --; રે

આજ;] દૈતોને; રણ માં; રોઢધા -- -- --;

અંત્ય તાનપૂરક 'રે'ની પહેલાં વે ગુરુ આવી આવું ષટ્કલ પૂરે છે. એનું સ્થાન નિયત છે એટલે એ ગરવીનું લક્ષણ છે. તે સિવાય ઘણાંજીવો ત્રિકલો આવે છે. પણ 'દેતોને' ષટ્કલ છે. ઘણી ત્રિકલ ગરવીઓમાં જોયું છે કે પહેલા ત્રિકલ પછી તરત એક ષટ્કલ આવે છે. અહીં પણ વીજી પંક્તિમાં એમ બનેલું છે. એક વીજી કૃતિ લઈએ :

બાંઝા રેશમીં તે આંગલાં બિરાજે જો
નવા નતિયામાં' ધૂધરી ગાજે જો

ઉત્થાપનિકા :

બાંઝા] રેશ, મિતે; આંગ, લાંચિ; રાજે—; જો ૫
નવા;] નતિયા માં; ધૂધરી ૫; ગાજે—; જો ૫

ઉપરની કૃતિને વધુ મઝતી આ ગરવી છે. દરેક પંક્તિને અંતે ત્રિકલ 'જો' આવે છે, જે પછીની પંક્તિના ત્રિકલ સાથે મઝી જઈ ષટ્કલ રચે છે અર્થાત્ પહેલા ત્રિકલ પછી તાલ સહિત ષટ્કલો આવે છે, જેમાંનું પહેલું કોઈ વાર ત્રિકલવદ્ધ ન હોતાં ષટ્કલ હોય છે. બાકીમાં ત્રિકલો આવે છે. ક્યાંક એક પ્લુત ગુરુથી ત્રિકલ બને છે :

હવે વધારે અટપટી ત્રિકલ વેફીઓ લઈએ :

ચિહ્નુર આવ્યો ક્ષુર ધાર અસિ હાથમાં રે લોલ;
નાથ જ્ઞોળો જેમ ક્ષૂંટ કુદે સાથમાં રે લોલ.
રથ કિકળી અનેક ધોર ધમકતી રે લોલ;
ધજા ફરફરે ને કલશ કાંતિ ચમકતી રે લોલ.

વ. કા. વો. ૨, પૃ. ૭૩૮

ઉત્થાપનિકા :

ચિહ્નુર] આવ્યો ક્ષુર; ધાર, અસી; હાથ,મારે; લોલ
નાથ;] જ્ઞોળો જેમ; ક્ષૂંટ, કુદે; સાથ,માં રે; લોલ

વગેરે. ન્હાનાલાલની 'ભેદના પ્રદન'ની ગરવી આ જ ઢાઢની છે :

મ્હેં તો કંકુણ લીપ્યું મ્હારું આગળું રે લોલ;
કોઈ મેદુ આવો તો મેદને મળું રે લોલ
મારી આંખે અદૃશ્ય આંસુડાં વહે રે લોલ;
વિધિ જોઈ જોઈ કાં હસી રહે રે લોલ;

૧. 'નતિયો' એ શંકુ આકારની ઘાઢકને પહેરાવવાની ટોપી છે. જુદા જુદા રંગની ત્રિકોણાકાર પટ્ટીઓથી એ શંકુ આકાર બનેલો હોય છે.

ન્યાસ :

મ્હેં તો] કંકુ, એ લીં; પ્યું, મ્હારું; આંગળું રેં; લોલ
કોઈ;] મેદુઆ; વો તો, મેદ; ને મ; ણું રેં; લોલ
મ્હારીં;] આંછે અ; દુશ્ય, આંસુ; ડાંવ, હેરેં; લોલ
વિધી;] જોઈ જો; ઈં, કાંહ; સીર; હેરેં; લોલ
દાલ] દાદાદા; દાલદાલ; દાલદાલ; દાલ

આથી પળ વધારે લાંબી, વધારે અટપટી અને વધારે સુંદર એક બીજી
ગરબી લઈએ.

બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને સુરરાય, નામી શીશ સકલ દેવતા રે
માના સુંદર જશ ગાય, શરણ આવ્યા ચરણ સેવતા રે.
પાહિ પાહિ જગત માત પાહિ પાહિ ભુવનેશ્વરી રે
પાહિ દાનવ કુલ ઘાત, પાહિ પાહિ વિશ્વંભરી રે

વૃ. કા. દો. ૨, પૃ. ૭૫૦

ન્યાસ : બ્રહ્મા] વિષ્ણુ, ને સુર; રાય, નામિ; શીશ, સકલ; દેવ, તાં; રેં,
માંના;] સુંદ, રજશ; ગાય, શરણ; આવ્યાં, ચરણ; સેવ, તાં; રેં,
પાહિ;] પાહિ, જગત; માત, પાહિ; પાહિભુવ; નેશ્વ, રીં; રેં,
પાહિ;] દાન, વકુલ; ઘાત, પાહિ; પાહિ વિ; શ્વં મ, રીં; રેં

વૃ. કા. દો. ૨, પૃ. ૭૫૦

રચના ઘણી લાંબી કુલ દસ ત્રિકલોની છે. પહેલાં ચાર ત્રિકલો બે વાર
ગવાઈ પછી પંક્તિ આગલ ચાલે એ રીતે ગવાતી મેં સાંભળી છે. ઉપાડ ઘણો
જોરવાળો છે. ચાર ત્રિકલે યતિ પડી ત્યાં થતા યતિછંડો અહીં પ્રાસથી જોડાયા
છે, એમ કૃતિમાં વેવડા પ્રાસો છે. દાદાદાનું કોઈ નિયત સ્થાન અહીં જણાતું
નથી, પણ 'પાહિભુવ' અને પાહિવિ' ષટ્કલો છે. એક પંક્તિમાં પહેલા ત્રિકલ
પછી દાદાદા આવે છે :

દીન શરણાગત દેવ ત્રાણ ધ્યંબિકા ગૌરી કરો રે
દીન] શરણાગત; દેવ, ત્રાણ; ધ્યંબિ, કાંગૌ; રીક, રોં; રેં
દાલ] દાદાદા; દાલદાલ; દાલલદા; દાલદાલ; દાલ

મેં સાંભળેલી આવી જ રચના નીચે પ્રમાણેની છે :

નમું] ગણપતિને; પાય નમું; ગણપતિને; પાય મોંઢા; શીવ શંકર; નેન મૂરેં; લોલ
આથી પળ વધારે લાંબી રચના મળી આવે છે :

સુણો કુળ્ણ તળી વાળ છે પ્રમાણ રે તાળ પડી મેલી રે;
 મજો ચંતન્ય અલંડ તજો સર્વ વિષય કામના ઘેલી રે. ૧
 શોક દુઃખ થયે સુલેથી આનંદ રે મનમાં ન આળો રે;
 રાગદ્વેષ બીક વહેમ કામ ક્રોધ રે શત્રુ કરી જાળો રે. ૨

બુ. કા. દો. ૩, પૃ. ૬૧૬

સુણો] કુળ્ણ, તળી; વાળ, છે પ્ર; માણ, રે; તાળ, પડી; મેલી-; રે
 મજો;] ચંતન્ય અ; અલંડ, તજો; સર્વ, વિષય; કામ, ના; ઘેલી-; રે
 શોક;] દુઃખ, થયે; સુલે, યિઆ; નંદ, રે; મન, માન; આળો-; રે
 રાગ] દ્વેષ, બીક; વહેમ, કામ; ક્રોધ, રે; શત્રુ, કરી; જાળો-; રે
 કુલ્લ બાર ત્રિકલો છે. અંતે 'રે' નિયત છે, પણ વચમાં 'રે' આવે છે તેને
 નિષ્પત્ત સ્થાન નથી. એટલે એ છંદનું અંગ નથી.

જરા જુદી રચના તરીકે મ્હાનાલાલની એક ગરબી લઈએ:

મને પાછું આળી ને પેલું આપો રે પ્રાણ મ્હારું પારેવું;
 પેલી પુણ્યે હો! બાંધેલી પાંજર: પ્રાણ મ્હારું પારેવું;
 મણિફૂલ જેવી કલગી નત્રવતું, રે પ્રાણ મ્હારું પારેવું;
 લાવો મીઠી એ નેહમરી આંજ, પ્રાણ મ્હારું પારેવું.

કે. કા. ૨, પૃ. ૩૭

ઉત્પાપનિકા:

મને] પાછું આ; ણીને પેલું; આપો રે; પ્રાણ મારું; પા-રે-; વૂ-
 પેલી;] પુણ્યે હો; બાંધેલી; પાં-જર; પ્રાણમારું; પા-રે-; વૂ-

પહેલું ત્રિકલ છોડ્યા પછી સતાર ષટ્કલો શરૂ થાય છે તેમાં પહેલું ત્રિકલ
 વિનાનું ષટ્કલ છે, તે પછી આવતું ષટ્કલ પહેલી પંક્તિમાં ત્રિકલવદ્ધ છે, પણ
 બીજીમાં નથી, તે પછી એટલે ત્રીજું વઢી પહેલી પંક્તિમાં ત્રિકલ વિનાનું
 ષટ્કલ છે, અને બીજી પંક્તિમાં ત્યાં પ્લુતિવદ્ધ ગાલ (ગા-લ) આવે છે તે
 આ રચનાની વિશિષ્ટ ભંગી છે. ચોથું ષટ્કલ ત્રિકલવદ્ધ છે અને ત્યાંથી
 ધ્રુવલંડ શરૂ થાય છે જેનો અંત ઉપર આપ્યા પ્રમાણે આવે છે. આ કૃતિમાં
 ષટ્કલો વધારે છૂટથી આવે છે. સમ પંક્તિમાં ગાલ આવે છે, પણ તેને
 દોહરાના ગાલ સાથે કશો સંબંધ નથી. એ આ દેશીની એક ભંગી છે.

મોજા ભગતના ચાબલા, ઉપર જેવી જ ત્રિકલ-ષટ્કલ મિશ્ર
 રચના છે.

मूरखो रळी रळी कमाणो रे माये मेलसे मोटो पाणो.

घाईधूतीने धन भेलुं कीधुं कोटीध्वज कहेवाणो;

पुण्यने नामे पा जे न वावयो अघवचथी लूटाणो. मूरखो०

वृ. का. दो. १, पृ. ८२६

उत्थापनिका :

मूरखो०; रळीर; रळीक०; माणो०रे; मा०ये०; मेलसे०; मो०टो०; पाणो०;

---; घाईधू; तीने धन; भेलुं०; की०धू०; को०टी०; ध्वजकहे०; वाणो०-

---; पुण्यने; ना०मे०; पाजे न; वावयो०; अघवच०; थो०लू०; टाणो०-

मूरखो०; रळीर पहेली पंक्ति प्रमाणे.

आमां केटलांक षट्कलो त्रिकलबद्ध छे अने केटलांक त्रिकलरहित छे. पण विशेष ए छे के दरेकनु स्थान नियत छे. स्थान बिसे टूंकमां कही शकाय के पंक्तिना प्रारंभवी बीजुं षट्कल त्रिकलरहित छे. एटले ध्रुवमां 'रळीर' त्रिकलरहित छे अने आंतरानी बने पंक्तिनुं पहेलुं अनक्षर षट्कल पछीनुं बीजुं पण त्रिकलरहित छे. ते उपरांत ध्रुवना अंतनुं अने आंतरानां बधां प्रासनां षट्कलो पण त्रिकलरहित छे. आंतरानी पहेली पंक्ति ध्रुवरहित छे छतां आखी रचना समसंख्य संधिवद्ध छे, कारण के ध्रुवपंक्ति अने आंतरानी दरेक पंक्तिमां संधिसंख्या सरस्ती छे. ते साथे ए नोंधवा जेवुं छे के आंतरानी पंक्तिनुं पहेलुं षट्कल अनक्षर जाय छे, पण तेने गणनामां लेवुं जोईए अने एम करतां संधिसंख्या सरस्ती थई रहे छे. अत्यार सुबी आपणे संधिसंख्या ए ज रीते गणता आव्या छीए. एक बीजी वावत तरफ ध्यान सेंचवा जेवुं छे ते ए के सामान्य रीते मावामेळ छंदोमां पंक्तिने अंते अनक्षर संधिओ आवे छे. अही पंक्तिना प्रारंभमां अनक्षर संधिओ आवे छे. आ विलक्षण जणाय पण तेमां आश्चर्य जेवुं कशुं नथी कारण के रचना संगीतप्रधान छे, अने संगीतमां एकम आखुं सळंग छे, तेमां पंक्तिभेद होतो नथी. एटले ए अनक्षर विभाग जे पहेलो देखाय छे ते बीजी रीते कहीए तो आगली पंक्तिनी पछी ज आवे छे. आपणे तेम छतां एवी रीते पंक्तिओ पाडी शकोशुं नहीं कारण के एम करवा जतां ध्रुवना पहेला शब्द 'मूरखो'नी व्यवस्था बराबर थई शक्ती नथी. अनक्षर विभाग पंक्तिने अंते आणवानो आग्रह राखवो होय तो नीचे प्रमाणे उत्थापनिका आपवी पडे: (मात्र षट्कलो बतावीश)

મૂરખો;

રઠ્ઠીર; ઢી ક; માળો રે; માથે; મેલસે; મોટો; પાપો; ---;

ઘાઈધૂ; તોને ઘન; મેઢૂ; કીધું; કોટી; ધ્વજ કે; વાળો; ---

પુણ્યને; નામે; પાજન; વાવવો; અઘવચ; થીલું; ટાળો; મૂરખો

રઠ્ઠીર; ---

આવી રીતે ઉત્થાપનિકા આપતાં અનક્ષર સંધિઓ પંક્તિને અંતે સ્પષ્ટ દેખાશે. આંતરાના એ અનક્ષર વિભાગમાં જ ધ્રુવનું પહેલું પદ્કલ કલમ થઈ રોપાય છે એ સૂચી વધારે સ્પષ્ટ થશે. પણ એમ કરવા જતાં ધ્રુવનો માત્ર એક પહેલો શબ્દ પંક્તિમાંથી ટાઢીને તેની સ્વતંત્ર પંક્તિ બનાવવી પડશે, અને એ પણ વિલક્ષણ જ લાગશે. સર્વ તો આ સંગીતના પ્રાધાન્યનું પરિણામ છે અને અહીં પણ આપણે પિંગલના સાદા સ્વરૂપને ઘડગી રહી ઉત્થાપનિકા ઘટાવીએ એ યોગ્ય છે. હવે નીચેનું પદ લઉં :

રે શિર સાટે નટવરને વરિયે, રે પાછાં તે પગલાં નવ ભરિયે રે શિર૦

રે અંતર દૃષ્ટિ કરી ઓઢધું, કે ઢૂહાપણ જાણું નવ ઢોઢધું,

એ હરિ સાર માધું ઓઢધું,

રે શિર૦

વૃ. કા. ધો. ૧, પૃ. ૭૧૫

આમ પહેલી દૃષ્ટિએ આની પંક્તિઓ વધારે ઓછી સંખ્યાના સંધિઓની જણાય પણ સંગીતના એકમ તરફ ધ્યાન રાખી ઉત્થાપનિકા કરતાં પંક્તિઓ સમસંખ્ય સંધિઓની જણાશે. રચના પદ્કલમાં ગવાય છે અને ઢું પદ્કલોમાં જ ઉત્થાપનિકા કરું છું :

રે] શિરસાટે; નટવર; ને વરી;યે -

રે;] પાછાં તે; પગલાં -; નવ ભરી;યે -

રે;] શિર સાટે; નટવર; ને વરી;યે -

રે;] અંતર; દૃષ્ટિ કે; રી જો -; યું -

કે;] ઢૂહાપણ; જાણું -; નવઢો -; ઢધું -

એ;] હરિસા -; રૂ મા -; યું ધો -; ઢધું -

રે;] શિર સાટે; - - - - -

આ જ પદ આટલી સરલતાથી સપ્તકલમાં પણ ગવાય છે, ત્યારે ઉપરનો દરેક પદ્કલ સંધિ એનો એ જ રહે છે, અને તેમાં દરેકમાં બીજી માત્રા પછી

એક માત્રા ઝમેરાય છે, અને એ રીતે સપ્તકલ બને છે. વધારાની માત્રા સંબંધ
~ ચિન્હથી હું બતાવીશ.

રે] શિર~સાટે; નટ~વર; ને~વરી; યે~ -

રે;] પા~છાં તે; પગ~લાં - ; નવ~ભરી; યે~ - (ટેકની પંક્તિ ફરી લખતો નથી)

રે;] અં~તર; દૃ~ષ્ટિ કે; રી~જો - ; યૂ~ -

કે;] ડ્હા~પણ; જ્ઞા~જૂં - ; નવ~હો - ; ળપૂ~ -

એ;] હરિ~સા - , રૂ~મા - ; યૂ~ધો - ; ળપૂ~ - (ટેક નથી લખી)

સપ્તકલ રચનામાં સંધિ લઘુથી શરૂ થાય ત્યારે લદાદાદા સંધિ અને ગુરુથી
શરૂ થાય ત્યારે દાલદાદા સંધિ વપરાયો છે તે સ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે :

શિર~સાટે; નટ~વર; ને~વરી; યે~ -

લદા દાદા; લદાદાદા; દાલદાદા; દાલદા

આ વચ્ચે સંધિઓ એક જ રચનામાં મળી શકે એવા છે એ આપણે સપ્તકલના
જાતિછંદોની ચર્ચામાં જોઈ ગયા છીએ (ગત પૃ ૪૭૩).

અહીંથી સપ્તકલ રચનાઓ જ હવે લઈએ. જાતિછંદોમાં ત્રિકલ પછી
પંચકલ આવતા હતા પણ પંચકલની સ્પષ્ટ દેશીઓ બની નથી. પ્રેમાનંદે
ભુજંગી છંદની દેશીઓ લખી છે, તે માત્ર વધારે શિથિલ કરેલો ભુજંગી જ
છે. તેમાં દેશીઓનાં વીજાં કોઈ જાસ લક્ષણો નથી. અલબત્ત પિગલ અને
સંગીતના સમાન અધિકારની ભૂમિમાં દશકલ રચનાઓ આવે છે તે આપણે
તે સંબંધીના પરિશિષ્ટમાં જોઈશું. એટલે હવે સપ્તકલની દેશીઓ લઈએ.

સપ્તકલની દેશીઓમાં સૌથી પહેલી ઢાઢની રચના સ્મરણમાં આવે છે.
આ રચના એટલી બધી પ્રસિદ્ધ છે કે અહીં માત્ર તેનું એક જ દૃષ્ટાન્ત આપીશ.

ધરા જીતી, ધર થકીરા, સ્વદગ તણિ પર, તાપિ
મંત્રી~નિ તે, રાજ સોંપી, મોગવી મુલ, આપિ ૪૫
યો~વન જાણી, પ્રીત આણી, રાણી~ બહુ અતિ, રમ્ય
તજી વ્રીડા, કરિ વ્રીડા, અમ્સરાની~ અ, ગમ્ય ૪૬

કાદંબરી, પૃ. ૩૬

મેં પાઠમાં જ સપ્તકલો દર્શાવતાં અલ્પવિરામો કરેલાં છે તે ઉપરથી આનું
સામાન્ય સ્વરૂપ દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા ગાલ છે એ સ્પષ્ટ થશે.

કવચિત્ તેમાં લદાદાદાનું મિશ્રણ થાય છે, જે સંવાદને પ્રતિકૂળ નથી. સંગીતના જે તાલ ઉપરથી આ સંધિ નિષ્પન્ન થયો છે, એટલે કે દીપચંદી તાલ તે સંગીતમાં જરા કઠણ અને અટપટો ગણાય છે પણ ગુજરાતને તે બહુ પાઘી ગયો છે. અને અમળ સ્ત્રીઓ આ તાલનાં લોકગીતો અને અમળ બાવા આ તાલનાં ભજનો બહુ આસાનીથી ગાય છે. નીચેની લોકગીતની પંક્તિઓ સપ્તકલની છે :

જોગીડાપણું રે શિવજી તમારું મેં જાણ્યું રે
જટામાં ધાલીને કોને આવું ક્યાંથી આણ્યું રે

જોગીડાપ, ણું રે શિવજી, તમારું મેં, જાણ્યું રે -
લદાદાદા, લ દા દા દા, લદા દાદા, લ દા દાદા
જટામાં ધા,લીને કોને, આવું ક્યાંથી, આણ્યું રે -

નરસિંહ મહેતાનાં, ફૂલળામાં ન હોય એવાં ઘણાં ભજનો આવી રચનાનાં હોય છે. એનું નાગદમનનું પદ આ જાતની રચના છે.

જલ કમલ છાંડી જાને બાલા સ્વામી અમારો જાગશે;
જાગશે તને મારશે મને બાઝહત્યા લાગશે.

નરસિંહ મેહતાકૃત, કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૪૬૩

જલ] કમલ છાંડી, જાને બાલા, સ્વામી અમારો, જાગશે -
દાલ દાદા, દાલ દાદા, દા લદાદા, દાલદાદા

પરભાતિયાં પણ આ સંધિરચનાનાં હોય છે :

માતા રે જ, સોંદા હરિને, ધૂમળે ધા, લે ---
લ દા દાદા, લ દા દાદા, લદાદા દા, લદાદાદા

એજન, પૃ. ૪૬૫

તેમ જ

જાંગો રે જશો, દાંના જીવન, વ્હાળેલાં વા, યાં ---
લદા દા દા, લદા દાદા, લદા દા દા, લ દાદાદા

એ જ પ્રમાણે

મોઝી રે મર,વાડણ હરિ ને, વેચવા વા, લી ---
લ દા દા દા, લદા દા દા, દાલદા દા, લદાદાદા

છેલ્લાં ત્રણ દૃષ્ટાન્તોમાં જેમાં એક જ અક્ષર આશું સપ્તકલ પૂરે છે ત્યાં એ અક્ષર લઘુ થઈને સપ્તકલ પૂરે છે એમ માનવાની જરૂર નથી. એની નીચે લખેલો લ એ ત્યાં પારિભાષિક લ છે. એ અક્ષર આશું સપ્તકલ પૂરે છે એટલો જ અર્થ છે. બાકી આવી ઘણી રચનાઓમાં ગુરુ પળ લઘુનું સ્થાન સાચવવા લઘુ બને છે, એ ઉપરનાં દૃષ્ટાન્તોમાં જોયું હશે. એક વધારે અટપટી રચના લઈએ.

સરસ્વતી છંદની ચાલ

શ્રી ગુરુ પ્રતાપે ગાઈએ કિરપા તે સાધુ જન,
પરિબ્રહ્મા મારો આતમા માંહં મન તે અરજુન.
અરજુન સુણો ગીતાસાર, પાંડવ માનજો નિર્ધાર,
સંસાર સું સરસો રહેને મન મારી પાસ,
સંસારમાં લેપાય નહિ તે જાણ મારો દાસ.

અરજુન

ઉત્થાપનિકા :

શ્રી] ગુરુ પ્રતાપે, ગાઈએ કિર, પાતે સાધુ, જન

દાલદાદા, દાલ દા દા, દા લ દાદા, દાલદા
પરિ.] બ્રહ્મા મારો, આતમા માંહં, મન તે અર,જુન
દા, દાલ દાદા, દાલદા દા, દાલદાદા, દાલ

અરજુન] સુણો ગીતા, સાર પાંડવ, માનજો નિર, ધા ૨
દાદા, લદા દાદા, દાલ દાદા, દા લદાદા, દાલદા

સં] સાર સું સર, સો રહે ને, મન મારી, પા ૨
દા, દાલ દા દા, દાલદાદા, દાલ દાદા, દાલદા

સં] સારમાં લે, પાય નહિ તે, જાણ મારો, દાસ
દા, દાલદાદા, દાલ દાદા, દાલ દાદા, દાલ
અરજુન] સુણો ગીતા,
દાદા, લદાદાદા

આંતરો અને ધ્રુવો વધી પંક્તિઓની સંધિસંખ્યા સરસી જ છે.
સપ્તકલોની વધુ સુંદર પાસાદાર રચના છે.

એક જરા જુદા ઢાઢની ગરવી લઈએ :

કાનૂડો રે કાનૂડો રે જમનાજીને આરે પાળીઢાં વારે રે વેની કાનૂડો
" " " " ઓંચિતો આવે, આવીને વોલાવે રે " "
" " " " ફોડે ઝઢની હેલું, વોલે કાલું ઘેલું રે " "

" " " " વુંદાવનની વાટે વાઝે મહિને માટે રે " "
 " " " " ઢોલરિયો થે ઢોલે, જેમ તેમ વોલે રે " "
 " " " " જ્ઞાનંદ કહેલી, કીધી મુને ઘેલી રે " "

વૃ. કા. દો. ૨, પૃ. ૮૧૫

બધ્ધે પંક્તિની કડી નથી, પણ દરેક પંક્તિ સ્વતંત્ર છે. એવું હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે પંક્તિની અંદર આંતરપ્રાસ હોય છે તે આમાં છે. આનો ન્યાસ :

કાંનૂડોરે, કાનૂડોરે, જમ્નાજીને, આં રે પાંખીંડાં, વારિરે વેંનીં, કાંનૂડો-
 લદાદાદા, લદાદાદા, લદાદાદા, લ દા દા દા, લદાદા દા, લદાદાદા,

ઓર્ચિતો, ઓર્ચિ ઓર્ચિ નેંવોં, લાંવે રે વેં નીં,

લાલદાદા, લદા દા દા, લદા દા દા

દરેક પંક્તિમાં કુલ છ સપ્તકલો છે. પંક્તિના આદિમાં અને અંતમાં એમ બન્ને છેડે ધ્રુવસંડો છે. પ્રારંભનો ધ્રુવસંડ પહેલાં બે સપ્તકલો રોકે છે. અંતનો ધ્રુવ સંડ પાંચમા સપ્તકલનાં છેલ્લાં બે દ્વિકલો અને છેલ્લું છઠ્ઠું સપ્તકલ આશુ રોકે છે. આંતર પ્રાસની સૂચી એવી છે કે ચોથા અને પાંચમા સપ્તકલોનાં આદ્ય લદામાં એ આવે છે. આ કૃતિમાં કેટલીક પંક્તિઓમાં ગુરુઓને ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે એવું જણાશે. 'ઓર્ચિતો' એ પંક્તિમાં એક જ સપ્તકલમાં પાંચ ગુરુને લઘુ કરવા પડે છે, તે હું માનું છું ભાવની ઘનતા અને ત્વરા માટે છે. એ જ ઢાળનું એક બીજું વૈરાગ્યનું ગીત છે તેમાં એવું ગુરુનું ભરતર નથી :

જાવું છે રે જાવું છે, જાવું છે નેદાન, ભજ ભગવાન, રે જીવ જાવું છે.

જાવું છે રે જાવું છે રે, રેવાનું છે કાચું, માની લેજે સાચું, રે જીવ જાવું છે.

જાવું છે રે જાવું છે રે, માલ ધન મેલી, ઠાલું ઠેલી, રે જીવ જાવું છે.

કીર્તનસંગ્રહ, પૃ. ૭૬, ૭૭.

આમાં ઉપરના કરતાં રચના વધુ જ સરલ અને પ્રસન્ન પ્રવાહવાળી જણાશે.

असमसंख्यसंधिबद्ध पंक्तिओनी देशीओ

एवी केटलीक देशीओ मळे छे जेमां संगीतना प्राधान्यने लीघे, दरेक पंक्तिमां संधिओनी संख्या सरखी न होय, अर्थात् ओछीवत्ती संख्याना संधिओ पंक्तिओमां होय. अही पण आपणे रचनाओ बने त्यां मुघी गया प्रकरणना क्रमे ज लईशुं.

सत्यभामानुं रुसणुं

जाण्युं जाण्युं हेत तमारुं जादवा रे लोल;
हेत ज होय तो हैडामां वरताय जो;
अमे तमारी आंखडिये अळखामणां रे लोल,
बालप होय तो नयणामां झळकाय जो.

वृ. का. दो. १, पृ. ८३९

चतुष्कल रचना छे. न्यास :

जाण्युं, जाण्युं; हेत त,मारुं; जा ७ द, वारे; लो —, — ७ ल;
हेत ज, होय तो; हैडा, मां वर; ता ७ य, जो —;
अमे त,मारी; आंखडि, ये अळ; खा ७ म, णारे; लो —, — ७ ल;
बालप, होय तो; नयणा, मां झळ; का ७ य, जो —; ध्रुव

पहेली पंक्तिमां एटले के विषम पंक्तिमां चार अष्टकलो एटले आठ चतुष्कलो छे, बीजीमां एटले सममां त्रण अष्टकलो छे चतुष्कलो छे. पहेली पंक्ति ३२ सी छे, बीजी २४सी, पलवंगमनी, 'ओघवजी संदेशो ०' देशीनी छे.

जरा जुदा ढाळनी पण जाने मळती बीजी देशी लईए :

सजनी श्रीजी मुजने सांभर्या रे,
हैछे हरख रह्यो उभराय;
नेणे आंसूनी धारा वहे रे
विरहे मनहुं व्याकुळ थाय.
सजनी श्रीजी मुजने सांभर्या रे.

वृ. का. दो. १, पृ. ८०१

માની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

સજની] શ્રીજી, મુજને; સાં ~ મ, યાં રે ~;

હૈંડે, હરણ ર; હ્યો ડમ, રા ~ ય;

નેળે, આંસૂ; ની ધા, રા ~ વ; હૈં રે ~,

વિરહે; મનહૂં, વ્યાકુલ; યા ~ ય,

સજની; શ્રીજી, મુજને; સાં ~ મ, યાં રે ~;

આ પાંચ પંક્તિઓનો એક સંગીત એકમ બને છે. એમાં એકી પંક્તિઓમાં પાંચ ચતુષ્કલો છે, અને બેકીમાં ચાર છે. બધી એકી પંક્તિઓ એક જ ઢાઢથી ગવાય છે, અને બેકી પંક્તિઓ તેનાથી જુદા પળ એક જ ઢાઢમાં ગવાય છે. છતાં તેમાં એક ભેદ છે. પહેલી અને ત્રીજી પંક્તિ એક સરસી ગવાય છે પણ પહેલીમાં પહેલું ચતુષ્કલ મૂક્યા પછી અષ્ટકલ તાલ શરૂ થાય છે, અને ત્રીજીમાં પંક્તિના પ્રારંભથી જ અષ્ટકલ તાલ શરૂ થાય છે, બધે બેકી પંક્તિઓમાં પણ એવો જ ભેદ છે. બીજી પંક્તિમાં પંક્તિના પ્રારંભથી જ અષ્ટકલ તાલ શરૂ થાય છે. ચોથીમાં પહેલા ચતુષ્કલે આગલી પંક્તિના ચતુષ્કલ સાથે સંધાયેલું અષ્ટકલ પૂરું થઈ, પંક્તિના પહેલા ચતુષ્કલ પછી અષ્ટકલ શરૂ થાય છે. આ ભેદનું કારણ એ છે કે પહેલી પંક્તિમાં પાંચ એટલે કે એકી સંખ્યાનાં ચતુષ્કલો છે. તેની આગળ આવી ગયેલી 'જાણ્યું જાણ્યું હેત' વાળી દેશીમાં એમ નથી થતું કારણ કે દરેક પંક્તિ બેકી સંખ્યાનાં ચતુષ્કલોની છે. ઉપરના 'સજની' ગીતમાં ચાર પંક્તિએ બેકી ચતુષ્કલ સંખ્યા (૧૮) થઈ રહે છે એટલે ત્યાં 'સજની' પંક્તિની ધ્રુવ મૂકીને છંદનો એકમ પૂરો કર્યો છે, અને ત્યાં ધ્રુવ પંક્તિનો મૂળ તાલ એનો એ જ રહે છે. ધ્રુવને પહેલી બે પંક્તિઓ પછી મૂકી હોત તો એ ધ્રુવમાં તાલવ્યવસ્થા ત્રીજી પંક્તિ જેવી કરવી પડત. એમ એક જ ધ્રુવ પંક્તિને જુદા જુદા તાલમાં મૂકવી પડે એ સંગીતનો દોષ ગણાય. એટલે આવી અસમસંખ્યસંધિ પંક્તિઓમાં ધ્રુવપંક્તિ એક સરસા તાલવાળી આવે અને માટે સંભાળ રાખવી જોઈએ. પણ કોઈ કોઈ લોકગીતોમાં આ તાલની ચીવટ એટલી બધી રહ્યાઈ હોતી નથી. ત્યાં અષ્ટકલ તાલ એક સરસી ગવાતી પંક્તિઓમાં પણ ફરતો રહે છે. પણ લોકગીત તેની દરકાર કરતું નથી. નીચેની પ્રસિદ્ધ દેશી એવા પ્રકારની છે :

સોનલા ગેડિ રે રૂપલા દહૂલો રે

કાન કુંવર ગેડીદહે રમવા જાય

ઘાડવે ચડીને દહૂલો દોટોવિયો રે

જઈ પહો જલ્લ જમનાની માંહ

કાં તો તારી માતાએ તુજને મારિયો રે
 કાં તો તારે દાદે દીધી ગાઠ
 કાં તો તારે મેરુએ તુજને મોઢવ્યો રે
 કાં તો તારે ઘરડે નાર કજાત.

પંક્તિઓ સાંભળેલી તે પ્રમાણે લખી છે. ગીત ગવાતાં તેનાં નીચે પ્રમાણે ચતુષ્કલો પડે છે.

સોનલા, ગેંદિરે; રૂપલાં દડુહ; લોં રે, ૧
 કોંનકુંવર; ગેંદિદહેં, રમવા; જાગ્ય, ૨
 જાંડવે; ચડિને, દડુલોં દોં; ટાગ્ગિ, યોરે, ૩
 જૈ પડથોં, જઠ જમ; નાની, માંજહ્ય; ૪
 કોં તોં તારીં, માંતાંએ; તુજને, માગરિ; યોરે, ૫
 કોં તોં તારેં; દાદે, દીધી; ગાઠ, ૬
 કોં તોં તારેં; મેરુએ, તુજને; મોઢ, બ્યોરે, ૭
 કોં તોં તારેં, ઘરડે; નાર ક, જાગત; ૮

આમાં 'સજની' 'દેશીની' પેઠે જ એકી પંક્તિમાં પાંચ ચતુષ્કલો પડે છે, બેકીમાં ચાર. આમ એકી સંખ્યા આવવાથી એકી પંક્તિઓ એક જ રીતે ગવાતાં છતાં તેનાં અષ્ટકલો એક જ જગાએ આવતાં નથી. પંક્તિ ૧ અને ૫માં પ્રારંભથી અષ્ટકલ શરૂ થાય છે; પંક્તિ ૩ અને ૭માં પહેલું ચતુષ્કલ છોડીને અષ્ટકલનો પ્રારંભ થાય છે. પંક્તિ ૨ અને ૬માં પહેલા ચતુષ્કલ પછી અષ્ટકલ શરૂ થાય છે; પંક્તિ ૪ અને ૮માં પ્રારંભથી જ અષ્ટકલ શરૂ થાય છે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વધ્ધે પંક્તિઓની કઢી પડે છે, અને છતાં દરેક કઢીમાં અષ્ટકલ એક જ રીતે શરૂ નથી થતું. કોઈ પણ કઢીથી શરૂ કરવા જતાં વિમાસણમાં પડીએ કે એ કઢીમાં અષ્ટકલ તાલ ક્યાંથી શરૂ કરવો. 'સજની' 'દેશીમાં' આ વાંધો નહીં આવે કારણ કે પાંચ પાંચ પંક્તિના એકમો ધ્રુવથી નક્કી થઈ ગયા છે, અને દરેક એકમ એક સરખો જ ગવાય છે. 'સોનલા' 'ગીતમાં' પણ જો ચારચાર પંક્તિએ પાંચ ચતુષ્કલની ધ્રુવ આવત તો આ મુશ્કેલી ન રહેત. પણ લોકગીતે સંગીતની સફાઈ તરફ ઇટલું ધ્યાન આપ્યું નથી. પણ તાલની આ અસ્થિરતા છતાં, ચતુષ્કલનો પ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે, ઇટલે ગવાતાં તેનો દોષ દેખાતો નથી. સંગીતની દૃષ્ટિએ આને માટે એમ કહેવાય કે આમાં તાલવ્યવસ્થા દૂષિત છતાં, લય સચવાઈ રહ્યો છે. આ જાતની ગરબીઓ નરસિંહમાં છે. નરસિંહની ચાર પંક્તિઓ લઈએ :

મોરલોંને વાંઠોં રે વાંઈ માંરેં મને વસ્યોં રે

सुंदर मुखडुं क्याम बदन;
मोर मुगट रे वालाँजीनेँ शोभताँ रे
कुंडळ झलके हरिनेँ करण
मौरलीनेँ वाळो रे बाई मारे मन बस्यो रे.

नरसिंह महेताकृत काव्यसंग्रह, पृ. ४०४

गावामां अने तालमां पण बराबर 'सोनला' गरबीने आ मळती छे. फेर मात्र एटलो छे के चार पंक्तिए ध्रुव आवे छे एटले ताल पांच पांचना एकममां एक सरखो चाल्या करे छे. नरसिंह महेताना संग्रहमां आ ढाळनी गरबीओ एवी रीते छपाई छे के ए आ गरबीना ढाळनी छे एवो संशय पण न जाय. छापवामां पंक्तिओनी एवी व्यवस्था राखबी जोईए के जेथी बने त्यांसुधी ढाळनुं सूचन थाय — छेवट पंक्तिओ तो बराबर देखाय.

पंक्तिओमां विषमसंख्य संघिओ होय त्यारे तालव्यवस्था केवी रीते थाय छे ते स्पष्ट करवा 'सजनी' ना ढाळनी ज पण जरा जुदा बंधवाळी एक रचना न्हानालालनी आ नीचे लउं छुं. कदाच न्हानालालने ए रचनानो ढाळ उपरनी 'सजनी' रचना उपरथी ज सूझ्यो हथे, कारण के सजनी रचना स्वामिनारायण संप्रदायना कविनी छे. कवि उपर ए संप्रदायनां काव्योनी षणी असर छे.

जगत उतारी दिध कर देवनेँ रे;
साचवजो ए प्राणविराम जो!
भीजे दानसमय अम आंखडीँ रे
नथि अपशुकन घडी अभिराम जो
ल्यो, ने करजो जतन अधीकडुं रे

'धर्मरायना पार्षदने' — कैटलांक काव्यो भा. २

आ गरबी गवातां तेनां चतुष्कलबद्ध अष्टकलो नीचे प्रमाणे पड़े छे:

जगत उतारी, दिध कर; देव, नेँ रे७;
साचव, जो ए; प्राण वि, रा७म; जो —,
भीजे; दान स, मय अम; आंख, डीँ रे७;
नथि अप, शुकन घ; डी अभि, रा७म; जो —
ल्यो ने; करजो, जतन अधी७क, डुं रे७;

'सजनी' नो ज ढाळ छे, पण एक तफावत छे. 'सजनी' मां एकी पंक्ति, पांच चतुष्कलनी हती, बेकी चारनी हती; अहीं एकी तो पांचनी ज छे

પળ બેકી પળ પાંચની હોવાયી, બબ્બે પંક્તિએ સંધિઓની સંખ્યા સમ(૧૦) થઈ રહે છે, એટલે બધી એકી પંક્તિઓનાં અને બધી બેકી પંક્તિઓનાં અષ્ટકલો એક સરસાં જ ચાલે છે. 'સજની*' અને તે પછી અહીં સુધી લીધેલી બધી જ ગરબીઓમાં એકી પંક્તિના છેલ્લા બે સંધિઓ ગાઁલ, લગાઁ; એક સરસાં આવે છે અને તેમાં વિશેષ એ છે કે અંત્ય લગાઁના આઘ લની જગાએ સર્વત્ર ગુરુ છે જેને લઘુ બોલવાનો હોય છે. એથી માવામાં એક જાતની લચક આવે છે, તે સુંદર લાગે છે. 'સોનલા મેઢી*' લોકગીતમાં ઘણા ગુરુઓને લઘુ કરવા પડે છે. ન્હાનાલાલની રચનામાં પણ વળી કઢીઓમાં એમ કરવું પડે છે પણ મેં એવી ઓછામાં ઓછી છૂટવાઢી કઢી દૃષ્ટાન્ત માટે પસંદ કરી છે. આ પ્રમાણે ગુરુઓને લઘુ કરવા પડે છે છતાં માવામાં કશી કઠંગતા આવતી નથી, ક્યાંક એક પ્રકારની ઉચ્ચાર-વિલક્ષણતાથી — લચકથી ત્યાં ગીત સુંદર પણ લાગે છે. એક બીજી ચતુષ્કલ રચના લડ' છું જેમાં ઉપર કરતાં વધારે લાંબી પ્લુતિ આવે છે :

માતા જસોદા ઝુલાવે પુત્ર પારણે;

ઝૂલે લાઢકઢા પુરુષોત્તમ આનંદમેર;

હરસ્રી નિરસ્રીને ગોપીજન જાયે વારણે,

અતિ આનંદ શ્રીનંદાજીને ઘેર. માતા૦

દયારામરસસુધા, પૃ. ૧૨

પરંપરા પ્રમાણેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે છે :

માતા] જસો,દા ઝૂ; લાવે, પુત્ર; પા—, —ર; જે—,

ઝૂલે;] લાઢક, ઢા પુરુ; ષોત્તમ, આનંદ; મેઁર,

હરસ્રી;] નિરસ્રી, ને ગો; પીજન, જાયે; વા—, —ર; જે—,

અતી;] આનં,દશ્રી; નંદા, જીને; ષેઁર,

માતા;] જસો,દા ઝૂ; લાવે, પુત્ર; પા—, —ર; જે—

આમાં એકી પંક્તિ આઠ ચતુષ્કલોની છે અને બેકી છ ચતુષ્કલોની છે. બન્નેમાં ચતુષ્કલોની સંખ્યા બેકી છે અને અષ્ટકલ તાલ એક સરસો બધી પંક્તિઓમાં ચાલે છે. અલબત્ત પહેલી પંક્તિમાં પ્રારંભથી અષ્ટકલ શરૂ થતું નથી, પણ પહેલું ચતુષ્કલ છોડીને ધાય છે, પણ બધી પંક્તિઓમાં સંધિસંખ્યા બેકી હોવાથી પછી દરેક પંક્તિમાં, એકી બેકી બધી જ પંક્તિઓમાં પહેલું ચતુષ્કલ છોડ્યા પછી અષ્ટકલો શરૂ ધાય છે. એકી પંક્તિને અંતે ગા—, —ના; ગા— આવે છે એ દેશીની મંગી છે. તેથી જ રીતે બેકીમાં ગાઁલ આવે છે. ગીત પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપર આપેલી 'સોનલા મેઢી'નું લોકગીત ષટ્કલમાં પણ ગાઈ શકાય :
સોન, લાઁ; મેઢિ, રેઁ; રૂપ, લા દ; ડૂઁ, -ડ; લોં રે, -ઁ;

કાન, કુંવર; મેઢિ, દહે; રેમ,વાઁ; જાઁ-ય;

આમાં દરેક પંક્તિમાં ષટ્કલો આઠાં આવી જાય છે, પહેલીમાં પાંચ, બીજીમાં ચાર, એટલે દરેક પંક્તિ ષટ્કલથી શરૂ થાય છે, અને તાલબ્યવસ્થામાં કશી ભાંજગડ કરવી પડતી નથી.

આપણે ત્રિકલ ષટ્કલ રચનાઓમાં જ હવે આગળ ચાલીએ. પ્રથમ એક ત્રિકલષટ્કલ દેશી લઈએ જે ઢાળમાં 'સજની'ને કંઈક મળતી છે.

સહુ કોઈ ભાવે મજો મગવાનને રે,

મારું કહ્યું કરોની ભ્રાત;

એ વળ સાર નહીં સંસારમાં રે,

મન જોજો વિચારી વાત.

સહુ કોઈં

વૃ. કા. દો. ૧, પૃ. ૫૮૬

સહુ કો] ભાવે મ; જોઁમગ; વાનનેઁ; રેઁ
દા લ] દા દા દા; દાલ લદા; દાલ દાલ; દાલ

મારું; કહ્યું ક; રોઁનીઁ; ભ્રાત
લદા; દા દાદા; દાલ દાલ; દાલ

એવળ; સારને; હીંઁસંઁ; સારમાંઁ; રેઁ
દાલ; દાદાદા; દાલ દાલ; દાલ દાલ; દાલ

મને; જો જો વી; ચાઁરીઁ; વાત,
લદા; દાદાદા; દાલ દાલ; દાલ

સહુકો; ભાવે મ; જોઁમગ; વાન નેઁ; રેઁ-ઁ

ઘણી ત્રિકલ ષટ્કલ રચનાઓમાં બને છે તેમ અહીં પ્રથમ એક તાલ વહારનું ત્રિકલ આવી, પછી ષટ્કલ તાલ શરૂ થાય છે. તેમાં પણ વિશેષ એ છે કે પહેલા ત્રિકલ પછી એક ત્રિકલરહિત ષટ્કલ જ આવે છે, અને પછી ત્રિકલ-બદ્ધ ષટ્કલો આગળ ચાલે છે. આ પ્રકારની ઘણી રચનાઓમાં એમ બને છે. ઉપરની રચનામાં પહેલી પંક્તિમાં તાલરહિત ત્રિકલ પછી કુલ ત્રણ ષટ્કલો આવી અંતે એક ત્રિકલ આવે છે, અને બીજી પંક્તિમાં પ્રથમ તાલરહિત ત્રિકલ આવી પછી બે ષટ્કલો આવી અંતે એક ત્રિકલ આવે છે.

ए रीते बेकी पंक्तिमां एक षट्कल ओछुं छे. दरेक पंक्तिना अंतमां एक दाल आवे छे जे पछीनी पंक्तिना पहिला दाल साथे जोडाई षट्कल बने छे. एम दरेक पंक्ति पछीनी पंक्ति साथे रेणाई जाय छे. ध्रुवनी पंक्ति ए ज रीते आगली साथे रेणाई जाय छे. काव्य ध्रुवयी पूरुं करवुं होय, त्यारे अंत्य दालने ज लंबावीने षट्कल पूरुं करवुं जोईए. आ ज प्रकारनी एक बीजी रचना छे :

कर प्रभु संगाये दृढ प्रीतडी रे,
मरी जावुं मेली धनमाल;
अंतकाळे संगुं नहीं कोईनुरे.

वृ. का. दो. १, पृ. ७९६

उत्थापनिकानी जरूर नथी. एक बीजी प्रसिद्ध गरबी लईए :

आजनी घडी रे रलियामणी
हारे म्हाला व्हालाजी आव्यानी वधामणी जी रे आजनी०
हारे सोहामेण पुरोनी साधिया
हारे घेर मलपता आवे ते हरि हाधिया जी रे आजनी०

उत्थापनिका :

आजनी घ; डी रे रल्ली; यामणी७;

हां रे म्हाँरा; व्हालाँ जीँआ; व्यानी वँ; धामणी७; जी रे -; आजनी
आबी ज एक प्रसिद्ध गरबी :

आनंद सागर ऊलटघो रे लोल
श्री वसुदेव देवकीने द्वार जो
आठम भादरवा वदी रे लोल
रोहिणी नक्षत्र बुधवार जो
प्रगटघा श्रीकृष्ण मन भावता रे लोल.

घोळ पदसागर भा. १, पृ. ४१९

उत्थापनिका :

आनंद; सा७गर; ऊलटघोरेँ; लो७ल
श्री] वसुदेव; देवकीँने; द्वार जो७;
आठम; भा७द र; वावदी रेँ; लो७-ल;

રોહિણી ન; ક્ષત્ર બુધ; વાર જો ~;

પ્રગટ્યા શ્રી; કૃષ્ણમન; ભાવતારે; લો ~ - લ;

દયારામની 'ગરબે રમવાને મોરી નીસર્યા રે લોલ' એ ગરબી આ જ ઢાઢની છે. ધ્રુવના દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપણે એ ગરબી ૧૨મા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા. હજી દયારામની એક ત્રિકલ-ષટ્કલ ગરબી લઈ છું:

શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું, મારે આજ થકી શ્યામરંગ સમીપે ન જાવું.

જેમાં કાઢાશ તે તો સૌ એકસરખું,

સર્વમાં કપટ હશે આવું. મારે આજ થકી શ્યામરંગ સમીપે ન જાવું
કસ્તૂરી કેરી બિંદી તો કરું નહીં.

કાજઢ ના આંતમાં અંજાવું, મારે આજ થકી શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું.

દ. ર. સુ. પૃ. ૧૭

ઉત્થાપનિકા :

શ્યામ રંગ; સમીપેન; જાવું મારે! આજ થકી; શ્યામ રંગ; સમીપેન; જા ~ વું ~;

જેમાંકા; ઢાશ તે તો; સૌ ~ એક; સ ~ રખું ~;

સર્વમાં ~; કપટ હશે; જાવું મારે; આજ થકી; શ્યામ રંગ; સમી પેન; જા ~ વું ~;

પ્રથમ એક નાની વાત નોંધી લઈએ. પહેલી પંક્તિમાં 'જાવું' બેવાર આવે છે. તેમાં પ્રથમ 'જાવું' ત્રિકલ છે, અને અંત્ય 'જાવું' ષટ્કલ છે. પ્રાસ આસા કાવ્યમાં સઢંગ છે, એકનો એક પ્રાસ ચાલ્યો આવે છે, અને તે પહેલી પંક્તિના પહેલા 'ત્રિકલ 'જાવું' સાથે મઢે છે. સામાન્ય રીતે ધ્રુવસંઢ આશો લખાતો નથી, તેનો પહેલો શબ્દ માત્ર પ્રતીક તરીકે લખાય છે. પણ એ ધ્રુવસંઢ મઢીને જ સંગીતનો એકમ બને છે માટે ધ્રુવસંઢની આશી પંક્તિ મેં લખી છે. અને પંક્તિઓ પરંપરા પ્રમાણે ન પાડતાં, સંગીતના આશા એકમના અવયવો પ્રમાણે પાડી છે. ગાવામાં 'સર્વમાં ~' 'કાજઢ ~' એ પંક્તિઓ પહેલી 'શ્યામ રંગ ~' પંક્તિ સાથે સમાન્તર સ્વરે ગવાય છે, માટે લખવામાં પણ તેને એ જ સ્થાન આપેલું છે. 'જેમાં કાઢાશ ~' 'કસ્તૂરી ~' એ પંક્તિઓ આંતરા પેટે આરોહ્યી ગવાય છે, તે મેં જુદી પાઢીને બતાવી છે. એ રીતે આમાં લાંબી પંક્તિ સાત ષટ્કલોની થાય છે, અને ટૂંકી પંક્તિ ચાર ષટ્કલોની થાય છે. અને એમ વારા ફરતી આવતી પંક્તિઓમાં ગરબી આગઢ ચાલે છે. એક બીજી લોકગીતની ગરબી લઈએ :

શરદ પૂનમની રાતઢી ને

કાંઈ ચાંદો ચઢ્યો આકાશ રે

આવેલ આશા ભયાં રે
 વનરા તે વનના ચોકમાં
 કાંઈ નાંચે નટવર લાલ રે
 આવેલ આશા ભયાં રે

ન્યાસ :

શરદ્ પૂ; નેમની ~; રા ~ત; ડી ને
 કાંઈ;] ચાંદો ચ; ડચો ~ આ ~; કાશ રે ~;
 આ ~વેલ; આશા ભ; યાં રે -;
 વનરાતે; વનના ~; ચો ~-ક; માં ~
 કાંઈ;] ના ~ચે ~; નટવર; લાલ રે ~
 આ ~વેલ; આશા ભ; યાં રે -;

પહેલી અને ચોથી પંક્તિમાં આખું ત્રીજું ષટ્કલ માત્ર ગાલ રોકે છે એ ગરબીની ભંગી છે. ષટ્કલો બહુ સુંદર રીતે વહેંચાયેલા છે. પહેલી બે પંક્તિઓમાં દરેકમાં ત્રણ ષટ્કલો અને એક ત્રિકલ છે છતાં પિંગલ દૃષ્ટિએ ભેદ છે કે પહેલી પંક્તિ સત્તાલ ષટ્કલોથી શરૂ થઈ તેમાં ત્રણ ષટ્કલો પછી એક ત્રિકલ આવે છે, જ્યારે બીજી તાલ બહારના ત્રિકલથી શરૂ થાય છે અને ત્રણ ષટ્કલો તે પછી આવે છે. અલવત્ત એમ થવાથી પહેલીનું અંત્ય ત્રિકલ બીજીના આદ્ય ત્રિકલ સાથે જોડાઈ ત્યાં આખું ષટ્કલ બની રહે છે. પંક્તિઓમાં કોઈ જગાએ પ્રાસ નથી. પ્રાસની અપેક્ષા દર કડીએ આવતી આવી પંક્તિવ્યાપી ધ્રુવથી સંતોષાય છે.

ઉપરની રચનાઓમાં કડીઓ વચ્ચે પંક્તિઓની નથી, કોઈ કોઈ વિષમ-પંક્તિઓની છે, તે તરફ ધ્યાન ગયું હશે. દેશીઓમાં કેટલીક ત્રિપદીઓ હોય છે. પ્રવચ્નોમાં ત્રિપદીઓ મળે છે.

કઢવું ૧૧ મું — રાગ પરજિયો ત્રિપદબંધ

રોતો દેહી પ્રજાનો સાથ રે,
 પ્રભાવતી ધમે છે હાથ રે;
 કેમ પેનામાં પડશે નાથ, વિષ્ણુતાણ શું લખ્યું રે. ૧
 વારે ચઢજો દેવ મોરાર રે,
 રૂવે સુઘન્વાની નાર રે;
 જાય ઘરમાં ને આવે બહાર, મૂલી જેમ મરઘલી રે. ૨

બુ. કા. લો. ૩, પૃ. ૭૪

ન્યાસ :

રોતો] દેહી પ્ર; જાનો -; સાથ -; રે

પ્રેમા;] વેતી ઘ; સે છે -; હાથ -; રે

કેમ;] પેનામાં; પડશો-; નાથે વિ; ઘાતાઃ શું લેહ્યું; - - -; રે

આશ્વી રચના ત્રિકલ વિનાનાં ષટ્કલોની છે. વિશેષ ચર્ચાની જરૂર નથી. આપણાં સ્થાયણાં પણ એક શિથિલ પ્રકારની રચના છે તે સાધારણ ત્રણ પંક્તિઓમાં લેવાય છે :

પાણી મહંને ઓઢણી મારી ફરકે
પાદરે ટોપી ક્ષલકે
કે મારા વીરની

ઘણાં સ્થાયણાંમાં, માત્ર અક્ષરવિન્યાસ તરફ જોતાં, ચતુષ્કલ કે ત્રિતાલી ચોપાઈ જેવાં ચતુષ્કલો જણાય છે.

પાણી મહંને, ઓઢણી, મારી, ફરકે
પાદરે, ટોપી, ક્ષલકે
કે, મારા, વીરની -

એમ વાંચતાં ચતુષ્કલો તરત જણાઈ આવે છે. પણ સ્થાયણાં ષટ્કલોમાં લાંબે સૂરે ગવાય છે. અને જો કે લલ્લવામાં ત્રણ પંક્તિઓ આવે છે પણ ગાવામાં બીજી ત્રીજી પંક્તિ ભેગી કરી ગવાય છે એટલે એ બે પંક્તિને એક લક્ષ્ય વધારે પ્રામાણિક છે :

પાણી મ; મંને -; ઓઢણી; મારી -; ફરકે -;

પાદરે; ટોપી -; ક્ષલકેકે; મારા -; વીરની;

સ્થાયણાં અનેક રીતે ગવાતાં સાંભળ્યાં છે. ગુજરાતમાં ઉપરની રીતે ગવાય છે. કાઠિયાવાડમાં નીચે પ્રમાણે ગવાતાં સાંભળ્યાં છે : [ગુરુચિહ્નો નથી મૂકતો.]

પાણી મ; મંને -; ઓઢણી; મારી -; ફરકે -; જો - -;

પાદરે; ટોપી -; ક્ષલકેકે; મારા -; વીરની; - - - -;

અર્થાત્ પહેલી પંક્તિમાં એક પ્લુત 'જો' તું ષટ્કલ વધે છે. અને બીજીમાં એક અનક્ષર ષટ્કલ વધી વન્ને પંક્તિઓમાં કાલસંધિઓ સરસા થઈ રહે છે.

ક્યાંક એ અનક્ષર ષટ્કલ પછી 'સ્વાયણાં' શબ્દ અતિ ત્વરિત બોલાઈ નવા ષટ્કલની બાકીની માત્રાઓ શૂન્ય રહે છે :

વીરનો; ---; સ્વાયણાં = ૨;

અર્થાત્ આલ્લો શબ્દ કે માત્રામાં બોલાઈ પછી ચાર માત્રા અનક્ષર તેમ જ શૂન્ય રહે છે. એમ થાય ત્યારે વીજી પંક્તિ પહેલી કરતાં એક ષટ્કલ જેટલી વધારે લાંબી થાય. આ રચનામાં કઢીને અંતે આવતો ગાલગા, અને 'ફરકે' 'જલ્લકે'નો પ્રાસ તેની સ્થાસિયત ગણાય.

હવે વપારે અટપટી રચનાઓ લઈએ. તેમાં પ્રથમ માત્ર ધ્રુવને લીધે પંક્તિઓ નાની મોટી થતી હોય તેવી રચનાઓ લઈએ.

રાજકાજ મૂકોને પડતાં નાલિ નજર ઝ્યાં પુગે નહીં
દરિયાપારે ગિરિયો પાછલ્લ રાજરમત સંતાઈ રહી બાલક મ્હારાં

મળકાર

પ્રાસવદ્ધ કે પંક્તિઓ ત્રીસો સંવંયો છે, વન્ને પંક્તિઓ સરસી છે પણ વીજી પંક્તિને અષ્ટમાત્રક ધ્રુવલંડ લાગેલો હોવાથી પંક્તિઓ અસમસંખ્ય સંધિની બની છે. એક વીજી રચના લઈએ :

ફૂલના પેરી રે જામા ફૂલના પેરી
ફૂલ્યો રસિક સુજાળ જામા ફૂલના પેરી ટેક
ફૂલનો મૂગટ કુંડલ ફૂલનાં છે કાન
ઓઢી ઉપરણી ફૂલોની શોભે વાલો ભીને વાન જામા.

ઉત્થાપનિકા :

ફૂલના પે; રી રે જામા; ફૂલના પે; રી---;
ફૂલ્યો રસિક સુ; જાળ જામા; ફૂલના પે; રી---;
ફૂલનો મૂ; મૂગટ કુંડલ; ફૂલનાં છે; કા---ન;
ઓઢિ ઉપરણિ ફૂ; લોની શોભે; વાલો ભીને; વાન જામા;
ફૂલના પે; રી---;

આ રચના વત્રીસ માત્રાની પણ ચોપાયાની દેશી છે. ધ્રુવને લીધે ધ્રુવયુક્ત પંક્તિ એમાં લાંબી બને છે. ચોપાયા પછી દોહરાનો વર્ગ આવે. દોહરા વિશે હું આગલા પ્રકરણમાં કહી ગયો છું એટલે અહીં તો માત્ર ધ્રુવને લીધે દોહરાની દેશી અસમસંખ્ય સંધિવાળી થતી હોય એવા દાખલા જ જોવાના રહે. એવા દાખલા મેં ગયા પ્રકરણમાં કહ્યું હતું તેમ જૈન કવિઓમાં વિશેષ આવે છે જે અત્યારે

બહુપરિચિત નહીં હોવાથી તે લેતો નથી. પણ એક ધ્રુવકાઠી બહુ સુંદર છે, અને સાંભળ્યા વિના પણ સમજી શકાય એવી સાદી છે તે ઉત્તર છે :

કપુર હુવે અતિ ઝૂંજલો રે, વલિય સુગન્ધ વિલાસ
તો પણ ભમરો કેતકી રે, જાયે લેણ સુવાસ
હે સજની ! જેહસું લાગો રંગ

અંત્ય વલ્લગણ અને વચમાં આવતો તાનપૂરક 'રે' કાઠી નાસ્તતાં કાઠું સ્પષ્ટ રીતે દોહરાનું થઈ રહે છે. તેની ષટ્કલ ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

કપુર હુ; વૈ અતિ; ઝૂંજલો; રે --; વલિયસું; ગન્ધવિ; લા --; --સ;
તો પળ; ભમરો--; કેતકી; રે --; જાયે--; લેણસું; વાસ હો; સજની--;
જેહસું; લાગો--; રં --; --ગ;

વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

હવે વધારે અટપટી રચનાઓ લઈએ. તેમાં પ્રથમ નમંદાશંકરની લાવળી લઈએ :

જય જય ગરવી ગુજરાત
દીપે અરુણું પરમાત
જય જય ગરવી ગુજરાત
ધ્વજ પ્રકાશશે શલ્લ કુસુંબી પ્રેમશીર્ય અંકીત
તું ભળવ ભળવ નિજ સંતતિ સદ્ગુને પ્રેમભક્તિની રીત
ઝંઝી તુજ સુંદર જાત
જય જય ગરવી ગુજરાત

આશી કૃતિ શુદ્ધ ચતુષ્કલ-અષ્ટકલ રચના છે; ઉત્થાપનિકા :

જય] જય ગર,વી ગુજ; રા -,૭ત
દી;] પે અરુ,ણું પર; ભા -,૭ત
જય;] જય ગર,વી ગુજ; રા -, -૭ત;
ધ્વજ પ્રકાશશે; શલ્લ કુ,સુંબી; પ્રેમ શીર્ય અં; કી -, ૭ત
તું;] ભળવ ભ,ળવનિજ; સંતતિ, સદ્ગુને; પ્રેમ ભક્તિની; રી -, ૭ત
ઝં;] ચી તુજ, સુંદર; જા -, ૭ત
જય;] જય ગર,વી ગુજ; રા -, -૭ત;

બધી લાંબી ચતુષ્કલ રચનાઓમાં આંતરે આંતરે વૈવિધ્ય માટે ^{દાલ} _{લદા} ગાલદાનો
 દ્વિતીયીક સંધિ આવશ્યો જોઈએ, તે અહીં આવે છે એ નોંધવા જેવું છે. મળિલાસ
 નમૂનાઈની પ્રસિદ્ધ લાવળી અને મઠતી જ છે :

પ્રિયે રે તે તે ક્યમ વિસરાય ?
 ઘડી ઘડી ચમકિ ચિત્ત ઉમરાય.
 અંગ તવ માર્ગ ગમન ન સમાય;
 અમિત વઢિ લુલિત મુગ્ધ દેખાય;
 આલિંગન આશિર્વાલથી ચાંપું તે ઘરી પ્રેમ,
 ચૂંચાયેલી મૃણાલિ સરસાં દુર્બલ દીસે તેમ,
 એમ મમ ઉર ધરિ જ્યાં ઝંચાય - પ્રિયે રે ૦
 પ્રિયેરે] તે તે, ક્યમ વિસ; રાય
 ઘ, ડીઘડિ; ચમકિ ચિત્ત ઉમ; રાય
 અંગ તવ; માર્ગ ગ, મન નહ; માય
 અ, મિતવઢિ; લુલિત મુગ્ધ દે; હા -, - ય્ય;
 આલિ, ગન અશિ; થી - લ, થી -; ચાંપું, તે ધરિ; પ્રે -, - ય્ય;
 ચૂંચા, યેલી; મૃણાલિ, સરસાં; દુર્બલ, દીસે; તેમ
 એમ મમ; ઉર ધરિ, જ્યાં ઝં; ધાય
 પ્રિયે રે; તે તે, ક્યમ વિસ; રા -, - ય્ય;

આનાં અષ્ટકલોની ગોઠવણ 'જય જય ગરવી ગુજરાત' કરતાં જરા ભિન્ન છે.
 અને ચતુષ્કલો કરતાં અષ્ટકલો જ વધારે આગળ પડતાં છે. સ્વરં તો લાવળી
 મૂઢ તાલ જ છે, અને પછી એ તાલવાળી રચનાને એ નામ લગાડવામાં
 આવ્યું છે. અને લાવળી તાલ અષ્ટકલ જ છે.

નર્મદ અનેક પ્રકારની લાવળીઓ લખે છે. એક સાદામાં સાદી :

કહાં ગયું કનેથી મ્હારું રમકહું પ્યારું
 શું થયું હતું શું ધાર્યું હવે દિલ હાર્યું

નર્મકાવ્ય, પૃ. ૭૨૮

ન્યાસ :

કહાં] ગયું કનેથી; મ્હારું, રમકહું; પ્યારું, -
 શું;] થયું હતું શું; ધાર્યું હવે દિલ; હાર્યું, - -;

આનાથી વધારે અટપટી :

જો નિ હરણી પેલી ત્યાંહ, ઝંટ વદ્ધુ જ્યાંહ, એકલી ઝૂરે;
નવ સાય સાંસરાં તેહ, ઝંચિ તે નૂરે

એજન, પૃ. ૭૨૮

ન્યાસ :

જોનિ] હરણી, પેલી; ત્યાંહ ઝંટ વદ્ધુ; જ્યાંહ એકલી; ઝૂરે, -
નવ;] સાય સાંસરાં; તેહ ઝંચિ તે; નૂરે --;

આવી પંક્તિઓ આવી ગયા પછી વધારે ટૂંકી આવે છે.

શીં કાન લાઢીં તે સ્હોય !

મુલ્હ રાંક ઢાહધું શૂં હોય !

શીં આંસ આંસને જોય !

મને જોઈ જટ્ટ જઈ માંહ હસી શરમાય, હરખ છે ઝરે — નવ૦

શી] કાન લાઢિતે; સ્હોય, -

મુલ્હ;] રાંક ઢાહધું શૂં; હોય, -

શી;] આંસ આંસને; જોય, -

મને;] જોઈ જટ્ટ જઈ; માંહ, સીશર; માયહ, રખ છે; ઝરે, -નવ; સાય૦

લાંબી પંક્તિઓની અંદર આંતર પ્રાસ છે. અને તે પ્રાસ, આગળ છેલ્લા પ્રકરણમાં 'કાનૂડો રે૦' વાળી ગરબીમાં જેમ અડોઅડ આવેલાં બે સપ્તકલોના પ્રારંભમાં આવતા લદાનો પ્રાસ હતો તેમ, અહીં પણ બે અડોઅડ અષ્ટકલોમાં અષ્ટકલોના પ્રારંભમાં આવતા ગાલનો જ છે. નર્મદાશંકરે વીરસિંહ કાવ્યમાં જે નવો છંદ યોજેલો છે તે આ લાવણીમાંની લાંબી પંક્તિનો જ વિસ્તાર છે :

વીરવૃત્ત

શુભ પ્રભાત શ્રાવણમાસ । પાણિનો ભાસ । એવું આકાશ । દીપતું સ્હોય
મયિ પ્રકાશતો ત્યાં સૂર્ય । સ્વેતને રક્ત । સૃષ્ટિ આસક્ત । ઘડી રહિ જોય

નર્મકવિતા પૃ. ૪૩૨

ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય, અને એ આપતાં કવિતામાં આપેલા ઢંડો કાઢી નાંખવા પડશે :

શુભ] પ્રભાત શ્રાવણ; માસ પાણિનો; ભાસ એવું આ; કાશ દીપતું; સ્હોય -

મયિ;] પ્રકાશતો ત્યાં; સૂર્ય સ્વેતને; રક્ત સૃષ્ટિ આ; સક્ત ઘડી રહિ; જોય -;

'જોનિ હરણી' કરતાં અહીં એક અષ્ટકલ વધારે છે એટલો જ ફરક છે. પ્રાસ એનો એ જ છે. હજી એક જુદા પ્રકારની લાવણી જોઈએ :

દેશ દુઃસ્વચ્છી જે જન દાસે, શંખ સુળી ઝઠે,
 જસદ શુભ શંખ સુળી ઝઠે,
 શંખ સુળી ઝઠે રે તેહપર પ્રભુ પળ જટ ત્રૂટે. — ૧
 નમંકવિતા પૃ. ૫૦૨

ઉત્પાપનિકા :

દેશ દુઃસ્વચ્છી; જે જન, દાસે; શંખસુ, ણીઝ; ઠે~
 જ, સદ શુભ; શંખસુ, ણીઝ; ઠે -, --;
 શંખસુ, ણીઝ; ઠે~ રે તેહ પર; પ્રભુ પળ જટ ત્રૂ; ઠે -, --;

પઠન ગાનમાં આ રચના બહુ પ્રબલ છે. આમાં પુનરાવર્તિત થતા શબ્દોના ઉપયોગથી કુશલ કવિ ઘણી પ્રબલ અસર ઉપજાવી શકે. અહીં જે પ્રાસો, પુનરાવર્તનો, અને પ્લુતિઓ દર્શાવી છે તે સર્વ આ છંદની અંગમૂત છે. ત્રીજી પંક્તિમાં 'ઠે' લઘુ થાય છે એને પણ છંદની ભંગી જ ગણવી જોઈએ.

આ પછી મરાઠી ચાલની સાલ્હી લઈએ. આ રચના મરાઠીમાંથી આવી છે. મરાઠીમાં આ નામની બે રચનાઓ છે, જેમાંથી પહેલી તે શુદ્ધ ચોપાયો છે. તેને આપણે આ સાલ્હીને નામે ઓળખતા નથી. આપણે એ નામ વધારે જટિલ રચનાને આપીએ છીએ. આ રચનાને કાન્તે લોકપ્રિય કરી છે પણ તેનો પહેલો પ્રયોગ તેમના સાહિત્યમિત્ર રાજારામ રામશંકરે કરેલો છે. આપણે પ્રથમ એમનું જ દૃષ્ટાન્ત લઈએ.

સાલ્હી (મરાઠી ચાલની)

શિરા તળાં મુલ્લમાંથી વહે આ શોણિતની બહુ ધારા
 મધ્ય યોગ્ય ઘણું દિસે હજી આ માંસ દેહમાં મારા
 વેઠો શૂં થાકી, નહિ તુજ તૃપ્તિ દિસે પાકી

સાલ્હી રચના ચતુષ્કલ — અષ્ટકલની છે. ઉત્પાપનિકા :

શિરાતળાં મુલ્લ; માંથી, વહે આ; શોણિત, ની બહુ; ધારા, --;
 મધ્યયોગ્ય ઘણું; દિસે હ, જીઆ; માંસ દેહમાં; મારા,
 વેઠો; શૂં થાકી --; નહિ તુજ, તૃપ્તિ દિ; સે પાકી --; -- --;

પહેલી પંક્તિ ૨૮સા ચોપાયની છે, અને તેનું આલ્ખું આઠમું ચતુષ્કલ પ્લુતિથી પુરાઈ પૂરી બગીસ માત્રા થઈ રહે છે. ત્રીજી પંક્તિ પણ પહેલી સાથે પ્રાસથી બંધાયેલી ચોપાયની જ છે, પણ તેના છેલ્લા ચતુષ્કલ પછી પ્લુતિ નથી આવતી, પણ એ ચતુષ્કલ ત્રીજી પંક્તિના પહેલા ચતુષ્કલ સાથે જોડાઈ ત્યાં

અષ્ટકલ પૂરું થાય છે. એટલે કે ત્રીજી પંક્તિમાં 'વેઠો;' આગળ અષ્ટકલ પૂરું થયું. તે પછીના અષ્ટકલની અંત્ય બે માત્રા અનક્ષર રહે છે, જે મેં — કરી દર્શાવી છે. તે પછી પંક્તિનું બીજું અષ્ટકલ આવે છે, અને તે પછી એક અષ્ટકલ આવે છે, તે એ પંક્તિના પહેલા અષ્ટકલ જેવું પ્લુતિબદ્ધ અને એની સાથે પ્રાસથી જોડાયેલું હોય છે. 'શૂંઘા, કી-;' અને 'સે પા, કી-;' એ પ્રમાણે. એ પછી એક આશુ અષ્ટકલ અનક્ષર રહે છે. ત્રીજી પંક્તિમાં એ રીતે અંતે કુલ દસ માત્રા અનક્ષર રહે છે. બીજી રીતે કહીએ તો, પહેલી પંક્તિ ચોપાયાની અને એક અનક્ષર ચતુષ્કલ મળી બત્રીસ માત્રાની. બીજી પંક્તિ ચોપાયાની, અને ત્રીજી પંક્તિના પહેલા ચતુષ્કલ સાથે બત્રીસ માત્રાની. એ ચતુષ્કલ બાદ કરતાં, બાકીની ત્રીજી પંક્તિ, કુલ દસ માત્રાની પ્લુતિ સાથે બત્રીસ માત્રાની. આ રચનાના પ્રાસો અને પ્લુતિઓ એની વિશેષતા છે. કહેવાની ભાષ્યે જ જરૂર રહે છે કે બીજી પંક્તિ અને ત્રીજી પઠનગાનમાં સર્લગ બોલાય છે.

આ પછી આપણે કાન્તની રચના લઈએ જેમાં ઉપર કરતાં થોડો ફેર છે.

માનસ સર

અંતર ઉછઝરું હો! સહસા ધૈર્ય ગઢરું હો!
 ક્ષોભ થયો વૃત્તિમાં અતિશય તરંગ જબ્બર ચાલે;
 માનસ સર માલું ઢોળાયું, સૂબ ચલિત જલ હાલે
 સ્થાનક ન મઢરું હો! સહસા ધૈર્ય ગઢરું હો.

પૂર્વાલાપ, પૃ. ૪૩

ઉત્થાપનિકા :

અંતર] ઉછઝરું હો-; સહસા, ધૈર્ય ગ;ઢરું હો,---;-----;
 ક્ષોભ થ,યો વૃ;ત્તિમાં, અતિશય; તરંગ, જબ્બર; ચાલે,---;
 માનસ, સરમા; માલું ઢોળાયું; સૂબ ચ,લિત જલ; હાલે,
 સ્થાનક;] ન મઢરું હો-; સહસા, ધૈર્ય ગ;ઢરું હો---;-----;

આમાં પણ પૂર્વ દૃષ્ટાન્તની પેઠે જ ચોપાયાની પ્રાસબદ્ધ પંક્તિઓ આવે છે. પણ તેના પ્રારંભમાં તેમણે ત્રીજી પંક્તિ જેવી જ પંક્તિ મૂકી મુલ્લબંધ કરેલો છે. અને એ મુલ્લબંધમાં ત્રીજી પંક્તિ જેવો જ પ્રાસ, અને પ્રાસના સ્થળે પ્લુતિ મૂકી છે. વળી પ્રારંભમાં મૂકેલી પંક્તિના પ્રથમ પ્લુતિબદ્ધ અષ્ટકલ પછીનો ભાગ ધ્રુવ કરેલો છે, અને એ એટલે કે પહેલી છેલ્લી પંક્તિના અંગનું છેલ્લું ચતુષ્કલ અનક્ષર કરેલું છે. એટલે કે અંત્ય પંક્તિ પછી બાર માત્રાની પ્લુતિથી બત્રીસ માત્રાઓ થાય છે.

સદ્ગત વર્વે આ રચના આપી છે પણ તેઓ અનક્ષર રહેલી માત્રા ગણતરીમાં એટલે કે ન્યાસમાં બતાવતા નથી એટલે એનો અહીં ઉલ્લેખ કરતો નથી. પણ ઉપર આપેલું માત્ર નિરૂપણ એની સાથે સરખાવી શકાય એવું છે.

સદ્ગત મેઘાળી આ જ રચના પ્રસિદ્ધ ‘કોઈનો લાઢકવાયો’ કાવ્યમાં યોજેલી છે પણ તેમાં ચોપાયા પછી આવતી પંક્તિના બંધમાં થોડો ફેર કરેલો છે. આપણે જોઈએ :

એવી કોઈ પ્રિયાનો પ્રીતમ આજ ચિતા પર પોઢે
 એકલડો ને અળવૂંસેલો અગનપિછોડી ઓઢે
 કોઈના લાઢકવાયાને
 ચૂમે પાવકજ્વાલા મોઢે.

આની ઉચ્ચાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

એવી, કોઈ પ્રિ;યાનો પ્રીતમ; આજ ચિ,તાપર; પોઢે,——;
 એકલ,ડોને; અળ વૂ,સેલો; અગન પિ,છોડી; ઓઢે
 કોઈના; લાઢક, વાયા; ને—ચૂમે; પાવક, જવાલા; મોઢે,——;

મરાઠી ચાલની સાલીમાં ત્રીજી પંક્તિમાં પહેલા ચતુષ્કલ પછીના અષ્ટકલને અંતે બે માત્રાની પ્લુતિ આવતી તેને બદલે અહીં બીજા અષ્ટકલના પહેલા ચતુષ્કલમાં આવે છે. અને એ પ્લુતિવદ્ધ સંધિ સાથે ત્રીજી પંક્તિનો આંતર પ્રાસ આવવાને બદલે ત્રીજી પંક્તિ પહેલી બે ચોપાયાની પંક્તિઓ સાથે પ્રાસથી જોડાય છે. આ રચના પણ સુંદર છે. આમ આ મરાઠી ચાલની સાલીને પણ અનેક રીતે વિકસાવી શકાય.

આની પછી નવલરામે યોજેલો મેઘ છંદ લઉં :

એક કુવેર તળો ગળ રક્ષણ રોજ કરે ફુલ બાગ
 જે ગુણવંત સુજાળ ચતુર રસરંગી પ્રેમી અધાગ
 સંગીત રૂપ સલૂળો
 નિજ પત્ની પથિની નારનું પાઠે વ્રત પ્રેમે
 છે સહજ સુગમ રહેવું સદા પ્રીતિના નેમે.

માત્ર સાદા પઠન ઉપરથી જ સમજાશે કે પંક્તિઓ ચતુષ્કલોમાં વધુ સરલ રીતે વહે છે : બીજી પંક્તિ દોઢાયેલી છે તે સહજ ગવાય છે.

એક કુ,વેર ત;ળો ગળ, રક્ષણ; રોજ કરે ફુલ; બા—,—અગ;
 જે ગુ,ણ,વંત સુ;જાળ ચ,તુર રસ;રંગી, પ્રેમિ અ;ધાઅગ, સંગિત;
 રૂપસ, લૂળો;—,—,

निज; पत्नी, पद्मिनी; ना ७ र, नू पा; ले ब्रत, प्रेमे; --, --

छे; सहज सुगम रे; वू ७ स, दाप्री; तीना, नेमे; -- -- --;

पण गावामां जेम केटलीक चतुष्कल रचनाओ षट्कलोमां गवाय छे तेम आ पण षट्कलोमां शरू धई अंत सुधी षट्कलोमां गवाय छे. षट्कलोमां तेनी उत्पापनिका नीचे प्रमाणे थाय : (खास जरूर होय त्यां ज गुरुचिह्न मूकुं छुं.)

एक कु; बेर त; णो गण; रक्षण; रोज क; रे फुल; वा --; -- ७ ग;

जे गुण; बंत सु; जाण च; तुररस; रंगी --; प्रेमी अ; -- थाग; संगीत;
रूपस; लूणो --;

निज; पत्नी --, पद्मिनी; -- नार; नूपा --; ले ब्रत; प्रेमे --; --

छे --; सहजसु; गमरे --; वू -- स; दाप्री --; तीना --; नेमे --;

पण आवी आंतरावाळी रचनाओ कोई वार बे भिन्न तालोमां गवाय छे तेम आ पण गाई शकाय तेवी छे. बीजी पंक्ति 'तुर रस'; सुधी चतुष्कल -- अष्टकलमां चाली पछीथी षट्कलोनी प्रवाह चाले एम पण गाई शकाय. प्रेमानन्दनी दाणलीलानी गरबीमां एम धाय छे ए हुं कही गयो छुं.

नरसिंहनी एक बहु ज प्रसिद्ध कृति लउं :

नागर नंदजीना लाल

रास रमंतां मारी नथडी खोवाणी

काना जडी होय तो आल

रास रमंतां मारी नथडी खोवाणी.

नानी नानी नथडी ने मांही घणेरों मोती

नथडीने कारणे हुं नित्य फरुं छुं जोती जोती जोती नागर०

घोळपदसागर, भा. १, पृ. ५२८

न्यास :

नागर] न७द, जीना; ला --, -- ७ ल;

रा --, सर; मन्तां, मारी; न७थ, डीखो; वाणी,

काना; जडी, होय तो; आ --, -- ७ ल; रा --, सर;

मन्तां, मारी; न७थ, डीखो; वाणी, --;

नानी, नानी; न७थ, डीने; मांही घणेरों; मोती, --;

न७थ, डीने; का ७ र, णे हुं; नित्य फरुं छुं; जोती, जोती; जोती नागर;

આશી ચતુષ્કલ રચના છે. અને પ્લુતોનો ન્યાસ બહુ ઓછો થયો છે. આનાથી વધારે જટિલ એક વીજી રચના નરસિંહની જ લઈએ :

જમો તો જમાડું રે જીવન મારા ટેક
 વાલાજી મારા, સોવ્રણ થાઠ મરી લાવું
 કાંઈ મોતીડે વધાવું રે જીવન મારા
 નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૫૬૬

ન્યાસ :

જમો, તો જ; માડું, રે-; જી -, વન; મારા, -
 વા; લાજી મારા; -સો વ્રણ; થા ૮ ઠ મરી; લાવું, -
 કે; મોતી ડે વ; વધાવું રે-; જી -, વન; મારા, - -;

આશી કૃતિ ચતુષ્કલમાં વહે છે. રચના અટપટી છે, પણ ગવાતાં બરાબર આ રીતે જ આ જ પ્લુતબદ્ધ અક્ષરન્યાસથી ગવાય છે. વીજી પંક્તિમાં પહેલા અષ્ટકલ પછીના અષ્ટકલમાં પહેલી વે માત્રા અનક્ષર રહે છે, અને એ ઉપર રચનાનો તાલ પડે છે, અને તે પછી ગા ૮ લ ચતુષ્કલ આવે છે, એ વધી આ રચનાની મંગીઓ છે. પણ સ્તરી રીતે જોઈએ તો વધા પ્રકારની રચનાઓની વધી મંગીઓ ગણાવી શકાય એમ નથી. માત્ર દિગ્દર્શન થઈ શકે.

પ્રકરણ ૧૨માં 'મારું મન મોહ્યું' અને 'કામળ દીસે છે' કૃતિઓ આપી છે જે વિશેષે કરીને પદ કહેવાય છે તે ઘણાં સ્તરો અસમ-સંખ્યસંધિની પંક્તિવાળાં હોય છે. એની અનેક રચનાઓ મળે છે તે વધી અહીં ઉતારવી શક્ય નથી. એટલે આગળ ચાલીએ.

હવે પદકલ રચનાઓ લઈએ. તેમાં પ્રથમ હું દયારામની એક સુંદર ગરબી લઉં છું :

પાધરે પંથે જા !

નેળ નચાવતા નંદના કૂંવર પાધરે પંથે જા !

સુંદરી સામું જોઈ વિઠ્ઠલ વાંસલડી માં વા

ગુમાની પાધરે પંથે જા !

આવ ઓરો એક વાત કહું તુને કાનમાં કાનૂડા !

શીદ હઠીલા અટકે ? હું તો તારી છું સદા, ગુમાની પાધરે પંથે જા

દયારામરસમુદા, પૃ. ૮૧

આ ષટ્કલ સંધિઓની રચના છે. ઉત્પાપનિકા :

નેળન; ચાવતા; નંદના; કુંવર; પાધરે; પંથે—; જા— —; — — —;
સુંદરી; સામું—; જો—ઈ; વિઠ્ઠલ; વાંસલ; ડીમાં—; વા—ગુ;
માની—; પાધરે; પંથે—; જા— —; — — —;

પહેલી પંક્તિમાં 'જા' આવે છે તે જ સ્થાને બીજી પંક્તિમાં 'વા' આવે છે. પળ એ 'વા'ના જ ષટ્કલમાં ધ્રુવનો પહેલો અક્ષર સ્થાન મેળવે છે. અહીં ધ્રુવ ગરબીના પ્રારંભમાં 'પાધરે પંથે જા' એમ આપેલ છે પણ ત્યાં સ્ત્રી રીતે ધ્રુવપંક્તિ નીચે પ્રમાણે જોડીએ :

પાધરે પંથે જા ગુમાની પાધરે પંથે જા

ઉત્પાપનિકા :

પાધરે; પંથે—; જા—ગુ; માની—; પાધરે; પંથે—; જા— —; — — —;

ઘણી ધ્રુવોમાં, આ પ્રમાણે પ્રથમના શબ્દો ફરી અંત તરફ આવે છે ત્યારે વચમાં થોડા બીજા શબ્દો હોય છે, તેવી આ પળ છે. આગલ જોયેલી 'શ્યામ રંગ' અને 'ફૂલના પેરીને' એવી ધ્રુવો છે. એવી ધ્રુવોમાં આંતરા પછી ધ્રુવલંડનો મધ્યભાગ જોડાય છે. જેમકે ઉપરની ધ્રુવમાં 'ગુમાની' થી ધ્રુવલંડ જોડાય છે.

હજી દયારામની એક ત્રિકલ-ષટ્કલવદ્ધ અતિ પ્રસિદ્ધ પળ અતિ જટિલ રચના લઢં :

ચાલ વ્હેલી અલવેલી પ્યારી રાધે ! ,
તને તારો કાન બોલાવે,
તને ધનશ્યામ બોલાવે;
તને તારો પિયુ બોલાવે, સરસ સમય સાધે સાધે. પ્યારી રાધે.
એમ કહી પતિ અતિ રતિસ્મૃતિ કરાવી;
સજાવ્યા શૃંગાર જેમતેમ સમજાવી;
લાવી લલિતા પટરાણીને પધરાવી
સોંપી દયામ, સોંપી દયામ, સુંદર દયામ કરી પ્રણામ,
વઢી વામ કુંજધામ પુરણકામ નિગમયામ,
શો વિશ્રામ તે ગુણગ્રામ કથે આમ દયારામ
હર્ષ વાધે, વાધે, પ્યારી રાધે.

દયારામરસસુધા. પૃ. ૭૪

ઉત્થાપનિકા :

ચાલ] ક્હેલી અલ; બેલિ પ્યારિ; રા ૭ ઘે ૭; -
તને તોરો;] કહોન બોલોવિ; -
તને ધન;] શ્યામ બોલોવિ; -
તને તોરો;] પિયુ બોલોવિ; સરસ સમય;
સાધેસા; ઘે પ્યારી; રા ૭ ઘે ૭; - ૭

અમ;] કહિ પતિ અતિ; રતિ સ્મૃતિ ક; રા - - ; વી ૭
સજા;] બ્યા શૃંગાર; જોમતેમ સમ; જા - - ; વી ૭
લાવિ;] લલિતા પટ; રાણિને પધ; રા - - ; વી ૭
સોંપિ;] શ્યામ સોંપિ; શ્યામ સુંદર; શ્યામ કરિ પ્ર; નામ
વલી;] વામકુંજ; ધામ પુરણ; કામ નિગમ; યામ
શોવિ] શ્યામ તે ગુણ; શ્યામ કથે; આમ દયા; રામ
હર્ષ;] વાધેવા; ઘેપ્યારી; રા ૭ ઘે ૭;

ઘણી અટપટી રચના છે. દયારામે ટૂંકા પ્રાસો નાંચી તેને વધારે અટપટી કરી છે. છતાં પઠનગાનમાં સુંદર છે. દલપતરામે અને નર્મદાશંકરે બધેએ આની નકલ કરી છે.

હવે હું દેશી અને પદોમાં સપ્તકલ રચનાઓ લઉં છું. સપ્તકલ સંધિ દીપચંદી તાલમાંથી આવેલી છે, અને એ તાલ સાધારણ ગાયક માટે અઘરો ગણાય છે પણ ગુજરાતમાં તો અનેક લોકગીતો ભજનો સપ્તકલ રચનામાં બહુ આસાનીથી ગવાય છે.

મન મતવાલો પ્યાલો ચાલિયો	
પ્યાલો પ્રેમહૃદો પીધો રે	
જરા રે મરણ વાકો ગમ નહીં	
સદગુરુ શબ્દે સિધાયો રે	મન મતવાલો૦
અમર વરસે ને અમર્યું ભરે	
ભીંજે ઘરણી આવાશા રે	
અટલ કુમારી પ્યાલો મરી વીધે	
બોલ્યા લછમણ દાસા રે	મન મતવાલો૦
	(સ્મરણમાંથી)

ઉત્થાપનિકા :

મન મત, વાલો પ્યાલો, ચા ૭ લિયો, ૭ -
લદા દાદા, લદા દા દા, દાલ દાદા, લદા

प्यालो, प्रेम हूंदो, पीघोरे -
 दादा, लदादादा, ल दादादा
 जरा रे म, रण बाको, गम नहीं, -
 लदा दा दा, लदा दादा, लदा दादा, लदा
 सदगुरु, शबदे सि, धायोरे - ,
 दा दा, लदा दा दा, लदा दादा,
 मन मत, वालो प्यालो, चा - खियो, - - -
 अमर वर, से - ने अभ, यूँ - भ रे, -
 भाँजे, धरणीआ, काँशा रे - ,
 अटलकू, माँरी प्यालो, भरी दीये, -
 बोल्या, लछमण, दाँसा रे -
 मनमत, वालो प्यालो, चा - खियो, - - -

भजनोमां घणी बार 'हे जी' आवे छे ए अहीं पण आवे छे. ते प्रारंभमां
 'चाखियो' पछी आवे छे अने तयारे ए सप्तकल नीचे प्रमाणे पुराय छे :

चा - खियो, - -
 हेँ जि प्याँलो

अर्थात् 'हेँ जि' उमेरातां पछीना गुरुओ लघु धाय छे. एक बीजुं गीत लउं :
 बन गया फकीर मेरे दाता बन गया फकीर जी
 अखंड धारा अमर वरसे स्वात्तू वरसे नीरजी
 देवी देवता मेळे मळिया गुणपती गंभीर मेरे दाता०
 सात समुदर खारा भरिया तेमां मीठी एक वीरडी
 डुंगर माथे देरी दीठी दीठी घडनारो पीर मेरे दाता०

उत्थापनिका :

बन गया - फकीर मेरेँ दाँताँ, बन गया - फकीर जी - ,
 अखंड धारा, अमर वरसे, स्वात्तू वरसे, नीरजी - ,
 देवी देवता, मेळे मळिया, गुणपती गंभीर
 मेरेँ दाँताँ, बन गया - फकीर जी -
 सात समुदर, खारा भरिया, तेमां मिठी ऐक, वीरडी -
 डुंगर माथे, देरी दीठी, दीठी घडनारो, पीर
 मेरेँ दाँताँ, बन गया - फकीरजी -

ક્યાંક દાલદાદા અને ક્યાંક લદાદાદા સંધિ આવે છે તે સહેલાઈથી જોઈ શકાશે. આમાં મજનની ઢબે ક્યાંક 'રે' મળે છે. એમ થાય ત્યારે આસપાસની માત્રાઓ ઘટે છે, જેમકે 'દેવો' રે' દેવતા', 'મેલે' રે' મળિયા'. એવી જ રીતે 'ભાઈ' પણ મળે જેમકે 'અલ્લંડ ધોરો ભાઈ', સાતેય અક્ષરો લઘુ. આપણે 'શ્યામરંગ૦' 'ફૂલના પેરી૦' વગેરેમાં ધ્રુવમાં જોયું હતું તેમ અહીં પણ ધ્રુવમાં આદિના શબ્દો અંતમાં ફરી આવે છે અને વચમાં થોડા શબ્દો મુકાય છે, અને એ વચમાં મુકાયેલા શબ્દોથી જ ધ્રુવલંડ અંતરાની પંક્તિ સાથે જોડાય છે. આ પ્રક્રિયા એટલી રૂઢ છે કે એક નાટકમાં મશ્કરીની રચના સાંભળેલી તેમાં પણ એ જ પદ્ધતિ છે. રચના સપ્તકલ છે, અને હાસ્યની કૃતિ પણ સપ્તકલમાં આવી શકે છે એ આ ઉપરથી જણાશે, જો કે હાસ્ય ઝંખા પ્રકારનું નથી.

હોકો વાલો લાગે ભાઈ ભાઈ હોકો વાલો લાગે
ચલમ તો ચતુરાઈ કરેને હોકો હરિની કાયા
સલેચીમાં હાથ જ નાંચ્યો જાણે ગંગાજીમાં નાયા ભાઈ૦

ઉત્થાપનિકા :

હોંકો વાલો, લાંંગે ભાઈ ભાઈ, હોંકો વાલો, લાંંગે --,
ચલમ તો ચતુ,રાઈ કરેને, હોંકો હરિની, કાંયા --,
સલેચીમાં, હાંથ જ નાંચ્યો જાંણે, ગંગાજીમાં, નાંયા
ભાઈ ભાઈ, હોંકો વાલો, લાંંગે --

બરાબર 'બન ગયા ફકીર' ની જ આ રચના છે. 'હાથજ૦' વાળા સપ્તકલમાં સાત અક્ષરો છે, અલબત્ત આ વધા લઘુ જ છે, અને તેમાં પાંચ ગુણોને લઘુ કરવા પડે છે. એથી હાસ્ય ઠીક પોષાય છે એમ મને લાગે છે. હવે હું ધીરાની કાફી નામે ઓઢાલાતી રચનાનો દાખલો લઉં છું. એમાં આંતરો અથવા આંતરાનો અમુક સુધીનો ભાગ ચતુષ્કલ છે, બાકી આખી રચના સપ્તકલ છે. આ કાફીઓ પણ પદ કહેવાય છે.

સંત મળે સાચારે અગમની તે સ્વર્ણ કરે
ભાવે ભેટું તેને રે, સરવે મારાં કારજ સરે સંત૦
ઊલટી સરિતા ચઢી ગગન પર વિળ વાદળ વરસાય
વિના આમ તે વિજળી ચમકે, ગેવી ગરજના ધામ
ધીરે ધીરે વરસે રે, વરસીને અમર્યું ભરે. સંત૦

ઉત્થાપનિકા :

સંતે મલ્લે, સાઁવા—, રેઁ—, અગમની તે, સ્વયંઁક, રેઁ—,

મૌવે મેટૂ, તેઁને—, રેઁ—, સંવે મારાં, કારજઁસ, રેઁ—,

ઘણે ભાગે આટલી ધ્રુવ ગવાયા પછી અંતે હો—, જી—, એમ આવે છે. આંતરાની રચના ચતુષ્કલ છે, અર્થાત્ તાલ બદલાય છે તેને માટે હોજીવાળાં બે સપ્તકલોની જરૂર પડે છે. પ્રથમ, આલો આંતરો ચતુષ્કલમાં લડે છું :

ઉલટી, સરિતા; ચઢી ગ, ગનપર; વિળ વા, દલ્લ વર; સા—, —ય;

વિના આમ તે; વિજઢી, ચમકે; ગેવિ ગ, રજના; થા—ય, ૨

ધી] રેઁધીરે, વરસે—, રેઁ—, વરસીને, અમયૂંઁમ, રેઁ—,

સંતે મલ્લે,

ઉપરના આંતરાનો અંત્ય શબ્દ 'થા—ય' બોલાઈને પછી ધ્વનિરહિત વિરામ આવે છે. અને પછી પાછાં સપ્તકલો ચાલે છે અને તેની સાથે ધ્રુવપંક્તિ જોડાઈ જાય છે. એ આલો આંતરો સાલ્લી કહેવાય છે એમ સ્મરણ છે, અને તે દરમિયાન તબલાં બંધ રહે છે. પણ ઘણી વાર એ આલો આંતરો ચતુષ્કલમાં નથી ચાલતો, વીજી પંક્તિના અર્ધ પછીથી સપ્તકલમાં સરે છે. આ પ્રમાણે :—

ગેઁવી ગ, રજના—, થા—ય

ધી,] રેઁધીરે,

આલો રચના વધુ ચમત્કારવાળી અને સુંદર છે. આની મંગીઓ તરત ધ્યાનમાં આવે એવી છે. ધ્રુવનું વીજું સપ્તકલ ઘણે ભાગે બે જ ગુરુઓથી આલું ભરાય છે, અને તે પછીનું વીજું 'રે'થી ભરાય છે, ક્વચિત્ જ તેમાં પછીના શબ્દના એકાદ અક્ષરને સ્થાન આપવું પડે છે. અંત્ય સપ્તકલમાં પણ એક જ ગુરુ આવે છે. ઉપાન્ત્ય સપ્તકલની એક સ્થાસિયત પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે. 'સ્વયંઁક' 'કારજઁસ' અને 'અમયૂંઁમ' ત્રણેયમાં અંતે લઘુ છે અને તેની પહેલાં ત્રણ માત્રાનો પ્લુત ગુરુ છે. એમ આ રચનામાં સૂચીદાર મંગીઓ છે. મેં ક્વચિત્ જ આમાં અપવાદો જોયા છે.

આટલાથી આવી રચનાનું દિગ્દર્શન થઈ જશે એવી આશાથી આ પ્રકરણ પૂરું કરું છું.

परिशिष्ट ग

देशीओ अने पदोनुं परिशिष्ट

प्रकरण १४मां में कह्युं के केटलीक रचनाओ एवी होय छे के तेना अक्षरविन्यास उपरही सामान्य रीते संघिओ प्रतीत थाय नहीं, पण एक वखत गातां संभळघा पछी तेना संघिओ पाडी शकाय अने तेनी उत्थापनिकामां देशीओ जेवी ज खूबीदार भंगीओ जोई शकाय. आमां में मुख्यत्वे दशकल अने चौदकल रचनाओनो उल्लेख कयौं हतौ. आगलां प्रकरणोमां षट्कल रचनाओनो एक वर्ग तरीके में देशीओमां समावेश कयौं हतौ. पण एनो अर्थ एवो नयी के षट्कल रचनाओ बधी ज गातां सांभळघा बिना मात्र अक्षर-विन्यासही पकडी शकाय छे. अर्थात् केटलीक षट्कल रचनाओ पण आ परिशिष्टनो विषय बने छे अने तेने हुं पहेली लईश. नीचे कवि न्हानालालनुं एक लग्नगीत उतारुं छुं :

सूरज ऊम्यो रे केवडियानी फणशे :

के व्हाणेलां वाये नवलां रे.

सूरज ऊम्यो रे मणि माणेकनी टशरे;

के व्हाणेलां वाये नवलां रे.

आ गीत न्हानालालनुं छे पण ते मूळ एक लोकगीत उपरही लीधेलुं छे अने तेनी आ कडीमां तो बहु थोडो फेरफार कयौं छे. ए लोकगीत प्रसिद्ध छे अने नीचे प्रमाणे षट्कलमां गवाय छे. गीत, उपर, चार लीटीमां छे पण गवातां ते बे लीटीनुं ज बने छे, जेनी दरेक पंक्ति ध्रुवबद्ध छे. नीचे प्रमाणे :

सूरज] ऊम्यो—; रे के—; वडियानी; फणशेके; व्हाणे—; लांवाये; नवलां—; रे

सूरज] ऊम्यो—; रे मणिमा; णेकनी; टशरे के; व्हाणे—; लांवाये; नवलां—; रे

केवळ अक्षरविन्यास जोतां तेनी षट्कल रचना हाथमां नहीं आवे. अलबत्त जेणे सांभळघुं हसे ते तरत षट्कलने पकडशे, पण नहितर नहीं पकडाय. पण पकडाया पछी आ गीत एक पिगल कृति होय एवी रीते ज उत्थापनिकामां पडी जसे. आपणे जोई गया तेवी घणीखरी षट्कल रचनाओ पेठे ज पहेली बे द्विकल मात्राओ पछी तालबद्ध षट्कलप्रवाह चाले छे. बीजा षट्कलमां 'रे', चोथामां 'के' अने अंते 'रे'नुं स्थान निश्चित छे. आखी रचना षट्कलनी छे, तेमां त्रिकली आवतां नयी. एवी रचना पकडबी वधारे अघरी

છે. ક્યાંક પણ ત્રિકલ નજરે પડે તો ત્રિકલ ષટ્કલ બન્ને પકડાય છે, અને ગરબીઓ અને લોકગીતો ઘણાં દાદરા તાલમાં હોય છે એ સંભારીને ત્રિકલ ષટ્કલનો પ્રયોગ સ્વાભાવિક રીતે વાંચનાર કરે, પણ ત્રિકલરહિત ષટ્કલ પકડવું વધારે અઘરું છે. સરસાવવા માટે એક ગીતની લીટી લઉં છું.

વડતાલ ગામને ગોંદરે હિંડોળો આંબાની ઢાલ

આમાં 'વડતાલ' ગાલગાલ તરત નજરે પડે છે. અને તેને લીધે 'હિંડોળો' 'આંબાની' ષટ્કલો પણ નજરે પડે છે. બાકીનાં 'ગામને' 'ગોંદરે' ત્રિકલવદ્ધ ષટ્કલો તરત પ્રતીત થાય છે. પણ ત્રિકલરહિત ષટ્કલો એમ પકડાતાં નથી. બીજું લગ્નગીત અમારી નાતમાં ગવાતું અહીં લઉં છું :

પીળો પીળો તે વાનો મેં સુખ્યો
પીળો હૂલ્લદરનો છોડ
સોય રે વાનો મેં નિરલ્લીયો
ગોરા કિયા ભાઈ રે તમને પિઠઢાં કરીશ
જ્યમ રે સાજનિયાં સંતોજશે
દુરિજન દુરિજન રે હરને ઢાબલે પાય
દશમનિયાં રે દાજે બહે
રાતો રાતો તે વાનો મેં સુખ્યો, વગેરે

સાત પંક્તિની પીળા વાનાની એક કડી છે. પછી રાતો વાનાની એવી જ બીજી કડી શરૂ થાય છે. ગીત ગવાતાં ષટ્કલ સંધિઓ નીચે પ્રમાણે પડે છે.

પીળો] પીળો તે; વાનો-; -મેં સુ;ખ્યો
પીળો; હૂલ્લદરનો; છો-૭૬;
સોય રેવા; નો મેં-; -નિરલ્લી; યો
ગોરા; કિયા ભાઈ; રે તમને; પિઠઢાં ક; રી-૭૬;
જ્યમરે સા; જનિયાં સં;-તોજ; શે
દુરિજન; દુરિજન; રે હરને; ઢાબલે; પા-૭૫;
દશમની; યારે દા; -શે બ; હે
રાતો]

બહુ સૂઝીથી અમુક અમુક પંક્તિને અંતે સંધિ અધૂરો રાખી પછી આવતી પંક્તિના આદિ શબ્દથી આલું ષટ્કલ રચેલું છે. ગવાતાં તાલ શોધનારને મુશ્કેલી પડે પણ

गानाराने में बहु सरलतायी ताल साचवी अर्थात् संधि साचवी गातां सांभळपां छे. अमुक अमुक स्थाने अनक्षर मात्राओ उपर ताल पडे छे अने तेथी कृति बहु खूबीवाळी जणाय छे.

उपर आपेलां बघे लग्नगीतो में सप्तकलमां पण गवातां सांभळपां छे. षट्कल अने सप्तकल वच्चे मात्र एक ज मात्रानो फेर होवाथी आम यवुं सहेलुं छे. बघेनी सप्तकल उत्पापनिका नीचे टूंकमां आपुं छुं.

सूरज] ऊँभ्यो -; रेऊँके -; बडीयानी; फणशे के; ब्हा ७णे -; लां ७वाये;

नवलां -; रे ७

सूरज; ऊँभ्यो -; रे ७मणिमा; णेऊँकनी; टशेरे के;

हवे 'पीळो' नी उत्पापनिका :

पीळो] पी ७ळो ते, वा ७नो -; - ७में सू; ण्यो ७

पीळो, हळदरनो, छो ७-ड,

सोय रे वा; नो ७में-; - ७निरखी, यो ७

गोरा, किया भाई, रे ७तमने, पिठडां के, री ७-श,

ज्यम रे सा, जनीयां सं, - ७तोख, शे ७

दुरिजन, दुरीजन, रे ७हरने, डा ७बले, पा ७-य,

दशमनी, यां ७रे दा, - ७जे बळे ७

रातो]

एकी पंक्तिमां अंते अधूरो रहेतो संधि, ए ज पंक्तिमां अनक्षर मात्राथी शरू थतो उपान्त्य संधि, बेकी पंक्तिमां मात्र गालथी पुरातो आखो अंत्य संधि, ए बघी आ गीतनी भंगीओ छे.

नीचेनुं बाळगीत पण षट्कल रचना छे :

चकली तारा खेतरमां में झीझवो वाव्यो
झीझवे चडी जोउं रे कोई मानवी आवे
लीली घोडी पीळो चावखो कीया भाई आवे
घूघरियाळी व्हेल्यमां केई वा आवे
खोळामां वावन बेटडो धवरावती आवे
दूधे भरी तलावडी नवरावती आवे.

તેની ઉત્પાપનિકા :

ચવ્વકલી; તારા -; સેતરમાં; -મેં -; ક્ષીસેવો; વાવ્યો -;

ક્ષીસેવે; ચેડી -; જોડ' રે; -કોઈ; માનવી; આવે -;

લીલીધો; ઢીપીઢો; ચાવતો; -કી -; યામાઈ; આવે -

ધૂધરી; યાઢી -; વ્હેલ્યેમાં; -કે -; ઈ વા -; આવે -

સોઢામાં; વાવન; બેટડો; -ધવ; રાવતી; આવે -

દૂધેમ; રીતે -; લાવેડી; -નવ; રાવતી; આવે -

આની એક મંગી અંત્ય દ્વિકલ અનકાર એ તો સાદી અને તરત પકડાય એવી છે પણ વધારે સુંદર મંગી તો ચોથા ષટ્કલનું પ્રથમ દ્વિકલ અનકાર રહે છે અને એના ઉપર જ તાલ આવે છે એ છે. ઉપર પ્રમાણે ઉત્પાપનિકા કર્યા વિના આ ગીતની એ સૂચી પકડવી અશક્ય છે. કોઈ કોઈ વાર આંખાંને આંખાં ષટ્કલો અનકાર આવે છે. અને એવી રચનાઓ ગવાતી સાંમઢપા વિના પકડવી અશક્ય છે. હું નીચે બે પંક્તિઓ ઉતારું છું.

કાનૂઢા કાનૂઢા તેં તો શૂં કીધું જો ગોરસ પીધું ગોરી ગાયનું

નાયને કારણ ઘડંની છે પોઢી જો ધીએ ક્ષવોઢી ત્યો નાથ પીરસું.

ઉપરની બે પંક્તિમાં અંત્ય પ્રાસ નથી, અર્થાત્ આ પ્રાસબદ્ધ કડી નથી. દરેક પંક્તિ છુટ્ટી છે, અને તેમાં આંતરપ્રાસ આવે છે. પંક્તિ ઘણી લાંબી છે, પણ તેમાં અનકાર પ્લુત ષટ્કલો મૂકતાં તે ઘણી વધારે લાંબી છે તે જણાઈ આવશે. એ ઘોઢિયા ગીત છે, જેમાં લાંબાં પ્લુત ઉચ્ચારણોને સ્વાભાવિક રીતે સ્થાન મળે છે.

કાનૂઢા; કાનૂઢા; તેં તો શૂં; ----; કીધું જો; ----; ગોરસ; ----;

પીધું -; ગોરી -; ગાયનું; ----;

નાયને; કારણ; ઘડંની છે; ----; પોઢીજો; ----; ધી એ ક્ષ; ----;

વોઢી -; ત્યોના યથ; પીરસું; ----;

કુલ વાર ષટ્કલો ગવાય છે, તેમાં ચાર ષટ્કલો અનકાર છે. આ પ્લુત ષટ્કલો કૃતિનું અંગ છે. કારણ કે બાલકને ઝંપાઢવાના પ્રયોજન માટે તે આવશ્યક છે. આમાં પહેલાં બે ષટ્કલો 'કાનૂઢા ય', એમ કરીને ત્રિકલબદ્ધ કરી શકાય. પણ આજી રચના જોતાં એ કૃતિનું અંગ નથી એમ સમજાશે.

પંચકલની તો દેશીઓ જ નથી મળતી. પણ દશકલની દેશીઓ મળે છે. અને અક્ષરવિન્યાસ ઉપરથી એ પકડાય એવી નથી, એ નીચેના દાખલા ઉપરથી તરત સમજાશે. અમારી નાતમાં - બ્રાહ્મણની ઘણીજીરી નાતોમાં - જનોઈમાં બઢવાનું નીચેનું ગીત ગવાય છે. હું જે જ પંક્તિઓ ઉતારું છું :

બઢવા કાને કઢી હાથે વીંટી હીરે જઢી રે
બઢવો જૈં બેઠો છે દાદાજીને સોળે ચઢી રે.

અક્ષરવિન્યાસ જોઈએ તો રચના સ્પષ્ટ રીતે ચતુષ્કલની જગણે પણ એ દશ-કલમાં ગવાય છે. તેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

બઢવા -] કાને કઢી - ; હાથે વીંટી - ; હીરે જઢી - ; રે -
દાદાદા] દાદા દાદાદા ; દાદા દાદાદા ; દાદા દાદાદા ; દાદા
બઢવો - ; જૈં બેઠો છે - ; દાદાજીને - ; સોળે ચઢી - ; રે -
દાદાદા ; દા દાદા દાદા ; દાદાદાદાદા ; દાદા દાદાદા ; દાદા

પહેલાં ત્રણ ટિકલો પછી પાંચ ટિકલની પરંપરા શરૂ થાય છે. અંતે ચતુષ્કલ 'રે' આવે છે જે પછીની પંક્તિનાં ત્રણ ટિકલ સાથે જોડાઈ દશકલ રચે છે. રચનાની એક લાસિયત એ છે કે દરેકે દરેક સંધિમાં પાંચમું ટિકલ અનક્ષર છે, તે આગળના અક્ષરની પ્લુતિથી બનેલું હોય છે. પંચકલ સંધિના, જે માત્રા અને ત્રણ માત્રા (કે ત્રણ માત્રા અને જે માત્રા) એવા જે અવયવો છે, દા-લદા કે દાલ-દા એમ. તો અહીંયાં પાંચ ટિકલો ત્રણ અને જે કે જે અને ત્રણમાં વહેંચાયેલાં છે. કાને, કઢી - ; હાથે, વીંટી - ; એ પ્રમાણે. એક વીજું ગીત લઉં છું જે અમારી નાતમાં કન્યા બોલાવતી વચ્ચે ગવાય છે.

લીલૂડા તે વાંસની વાંસલી શેરીએ ગાજંતી જાય રે
ગરવા તે વાપની બેટઢી કેઈં વૈન સાસરે જાય રે.

ગવાતાં આની પંચટિકલ ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય છે :

લીલૂડાતે - ; વાં - સની - ; વાં - સલી - ; શે - રીયે - ; ગા - જં - - ;
તી - - - - ; જા - યરે - ;
ગરવાતે - ; વા - પની - ; વે - ટઢી - ; કેઈં વૈન - ; સા - સ - - ;
રે - - - - ; જા - યરે - ;

પરંપરા પ્રમાણે ઉપર પ્રમાણે ગવાય છે. દરેક લઘુ ટિકલ તો છે જ, જો કે બધી જગાએ ગુરુનાં ચિહ્નો કર્યાં નથી. આમાં પણ દરેક દશકલ સંધિનું છેલ્લું

द्विकल अनक्षर रहे छे. हजी एक बीजी रचना लउं. ए पण लग्नगीत ज छे, अने केटलीक नातोमां गवाय छे.

डोलीडा डबूक्या लाडी चालो आपणे घेर रे
ऊमां र्हो तो मांगु मारा दादाजीनी शीख रे
हवे केवी शीख रे लाडी हवे केवा बोल रे
परण्यां एटले प्यारां^१ लाडी चालो आपणे घेर रे

उत्थापनिका :

डोलीडा ड-; डूक्या लाडी-; चालो आपणे-; घे-ररे-;
ऊमां र्होतो-; मांगु मारा-; दादाजीनी-; शी-खरे-;
परण्यां एटले-; प्यारां लाडी-; चालो आपणे-; घे-ररे-;

दरेक दशकल संधिमां छेल्लुं द्विकल अनक्षर छे. 'चालो आपणे' संधिमां पांच अक्षरो छे, दरेकने द्विकल राखी दशकल करी शकात, पण तेम न करता 'आप' बन्ने लघु बोलाई पांचमूं द्विकल अनक्षर राखेल्लुं छे. 'परण्यां एटले' ए संधिमां छ अक्षरो छे छतां द्रुत अक्षरोने खोडा करीने पण छेल्लुं द्विकल अनक्षर करेल्लुं छे. आम करवामां भाषाना साधारण उच्चारण उपर कशो अत्याचार यतो नयी, — गीतनी विलंबित गतिने लीघे, हुं धारं छुं. हजी एक बीजी आवी ज दशकल रचना लउं छुं. ए पण लग्नगीत छे :

मांडवडे कांई ढाळो ने बाजोठी -	१
के फरती मेलावो कंकावटी	
तेडावो कं आशापरीना जोशी -	३
के आज मारे लखवी छे कंकोतरी	
बंघावो मारा कीया भाईने छेडे -	५
के जाय मारां केई बेनने नोतरे	
बेनी रे तमे सूतां छो के जागो -	७
तमारे मैयर पगरण आदयां	

१. 'प्यारां'नो अर्थ 'पारकां' एवो छे. एक दूहामां पण आ शब्द आ अर्थमां आवे छे

घोडांने धी पाते, कामळ करगरिये नहीं
चमकी दी चढचे, प्यारां पोतानां करे

ઉત્થાપનિકા :

માઢિઁવ] હે કાંઈ ઢાઢો -; ને વાજોઠીઁકેં;
 દાદાદા] દા દા દાદાદા; દા દા દા દા દા;

ફરતી મેલા -; વોકંકાવ -; ટી -
 દાદા દાદાદા; દાદાદાદાદા; દાદા
 તેઢા -; વો કૈં આશા -; પરિના જોશીઁકેં;
 દાદાદા; દા દા દા દા દા; દાદા દાદા દા;
 ઑંજ મૌરૈં લલ્લવી -; હે કંકોત -; રી -
 દા દા દાદાદા; દાદાદાદાદા; દાદા
 વંધા -; વો મૌરૌં કીયા -; ભૌંઈને હેઢેઁકેં;
 દાદાદા; દા દા દાદાદા; દા દા દાદાદા;

જૌય મૌરૌં કેઈ -; વેંનને નોત -; રે -
 દા દા દાદાદા; દાદા દાદાદા; દાદા
 વેની -; રે તમેં સૂતાં -; છો કે જાગોત;
 દાદાદા; દા દા દાદાદા; દા દા દાદાદા
 મારે મૈયર; પગરણ આદ -; યાં -
 દાદા દાદાદા; દાદા દાદાદા; દાદા

આમાં પળ નિયમ તરીકે જોઈશું તો દરેક સંધિમાં પાંચમું ઢિકલ અનક્ષર જ રહેતું જણાશે. તેમાં થોડા અપવાદો દેખાય છે તેનો જ માત્ર વિચાર કરીએ. પહેલી ત્રીજી અને પાંચમી પંક્તિમાં અંત્ય સંધિમાં આશું ઢિકલ અનક્ષર નથી હોતું, તેમાં ઉપાન્ત્ય માત્રા અનક્ષર હોય છે, પણ અંત્ય માત્રા પંક્તિના 'કે' થી પુર્ણાયેલી હોય છે. પણ આ 'કે' તો તાનપૂરક છે, સંગીતનું અંગ છે, એટલે એને સ્વરી રીતે હું અનક્ષર ઢિકલનો અપવાદ નથી ગણતો. પછી અપવાદ તરીકે માત્ર ૭મી પંક્તિ રહે છે જેમાં છેલ્લી માત્રા તાનપૂરક નહીં પણ પછીની પંક્તિના શબ્દનો આદ્ય અક્ષર લે છે. આ એક જ અપવાદ આશી કૃતિમાં છે, તેને અંગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે, નિયમસમર્થક અપવાદ ગણું છું. એટલે આ ગીતમાં પણ પાંચ ઢિકલસંધિનો છેલ્લો ઢિકલ અનક્ષર રહે છે. એક વીજી વાવત પણ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. આ ગીતમાં પહેલાં ત્રણ ઢિકલો પછી દશકલપરંપરા શરૂ થાય છે, અને ઉત્થાપનિકા આપતાં મેં તે ચોકસાઈથી લખાવેલું છે. પણ જો એ સરત ન રાસીએ, અને આદિથી જ પંચઢિકલ સંધિ ગણવા માંડીએ તો, સંધિના અંતનો અનક્ષર ઢિકલ અછતો થઈ જશે, ધ્યાનમાં

नहीं आवे. एटले के उत्थापनिका घटावता आ संभाळ हमेशा आवश्यक समजवी जोईए. पहेली पंक्तिमा 'काई' पांचमीमा 'भाई' बन्ने अकेक गुरु छे, पण ते दर्शाववा कोई खास संज्ञानो उपयोग करवाने बदले में बन्ने अक्षरो लघु करी एक गुरु साधेलो छे.

में आ परिशिष्टमा प्रारंभमा कह्युं के पट्कलने जातिछंदोमा स्वीकारेलुं छे छतां केटलीक रचनाओमा ते गवाया विना पकडी शकातुं नथी, अने तेथी ते प्रकारनी रचनाओ आ परिशिष्टमा पडे छे. ए ज बात सप्तकल माटे पण खरी छे. केटलीक सप्तकल रचनाओ गवाया विना पकडाय तेवी नथी. अने तेथी तेनो एक दाखलो, चौदकल रचनाओमा प्रवेश कर्या पहेलां जोता जईए. आ दाखलो पण लग्नगीतनो छे.

मोर जाजे ऊगमणे देश

मोर जाजे आधमणे देश

बळती जाजे रे वेवायुंने मांडवे हो राज

किया वेवाई सुतो छूं के जाग

किया वेवाई सुतो छूं के जाग

किया भाई वरराजाए सीमाडा घेर्या माणाराज

गीत सप्तकलमा नीचे प्रमाणे गवाय छे.

मोर जाजे, ऊ गमणे, दे - - - श

लदा दादा, दालदादा, दाल दादा

मोर जाजे, आधमणे, दे - - - श

लदा दादा, दाल दादा, दालदादा

बळतीजा, जे रे वेवायुंने, मांडवे हो, रा - - - ज

लदादादा, ल दा दा दा, लदादा दा, दाल दादा

किया वेवाई, सुतो छूं के, जा - - - ग,

लदा दादा, लदा दा दा, दाल दादा,

किया वेवाई, सुतो छूं के, जा - - - ग,

लदा दादा, लदा दा दा, दाल दादा,

किया भाईवर, राजाँएँ सिमाँडा, घेर्यामाणा, रा - - - ज.

लदा दा दा, लदा दा दा, लदा दादा, दाल दादा,

गीत बहु प्रसिद्ध छे. गीतमा आवता 'मोर जाजे' 'ऊगमणे' 'आधमणे' वगैरे चतुरक्षर संधिओ सप्तकलनी सूचना करे, अने एम थाय तो

उत्थापनिका कदाच गीत सांभळ्या विना पण करी शकाय, पण बाकीना संधिओमां ह्रस्व दीर्घनी छूट एटली बघी छे के संधिओ प्रतीत न थाय.

हवे हुं चौदकल रचनाओ लउं छुं. प्रथम एक लग्नगीत लउं छुं जे बणौ नातोमां गवाय छे.

दादाने आंगण आंबलो
आंबो घेर गंभीर जो
एक पांदडलुं में तोडियुं
दादा गाळ मां दैश जो
लिलुडा ते बननी चरकलडी
ऊडी जाशुं परदेश जो
आजे दादाना देशमां
काले जाशुं परदेश जो

उत्थापनिका :

दादाने, आं-गण, आंब- , लो-
दादादा, दादादादा, दादादा, दा दा

आंबो, घेरगं, भीर जो -,
दादा, दादादा, दादा दादा,

एकपां, द-डलूंमें, तोडी -, यूं-
दादादा, दादादादा, दादादा, दादा
दादा, गाळमां, दैश जो -,
दादा, दादादा, दादा दादा,

लिलुडाते, ब-ननी -, चरक-ल, डी-
दादादा, दादा दादा, दादा दा, दादा
ऊडी, जाशुं पर, देश-जो -,
दादा, दादा दा, दादा दादा,

आजेदा, दा-ना -, देश -, मां-
दादादा, दादा दादा, दादादा, दादा
काले, जाशुं पर, देश जो -,
दादा, दादादा, दादा दादा,

दशकलमां जेम आपणे पांच द्विकलोमां वे अने त्रणना संधिओ बताव्या, तेम अहीं सात द्विकलोमां पण संधिओ पडे छे. दालदादा अने दादालदामां सप्तकल संधि जेम त्रण अने चार अने चार अने त्रण मात्रामां वहेँचातो हतो तेम अहींयां सप्तद्विकल संधि त्रण अने चार के चार अने त्रण द्विकलोमां वहेँचाय छे. आ उत्थापनिका जोवाथी तरत समजाशे के सप्तद्विकलो पंक्तिओमां केवी रीते विभक्त थयां छे.

आ जातनी देशीओ पण घणी छे, अहीं तेनुं दिग्दर्शन मात्र करवानो उद्देश छे.

परिशिष्ट घ

'प्रवाही छंद' के सळंग पद्यरचनाना प्रयत्नो

आपणे अंग्रेजी साहित्यना परिचयमां आब्या ते साथे तेना अनेक प्रकारोना प्रयत्नो अने प्रयोगी करवाना आपणा साक्षरोने कोड जाग्या. तेमां अंग्रेजीमां जेने 'एपिक' (epic) काव्यो कहे छे, जेने माटे आपणे 'वीररस महाकाव्य' नाम योजेलुं छे ते रचवाना पण कोड जाग्या. कवि नर्मदाशंकर घणी बाबतोमां नवा जमानाना कोड मूर्तिमन्त करे छे. ते पोताना 'वीरसिंह' काव्य नीचेनी टीपमां कहे छे: "ज्यारथी मने समजायुं के हवे हुं कोई पण विषयनी कविता करवामां फावीश त्यारथी मने एवो बुट्टो ऊठेलो के जिदगीमां एक मोटी वीररस कविता तो करबी ज." आ बुट्टो सिद्ध करवा आगळ विचार करतां ते कहे छे: "पछी वृत्तना विचारमां पड्यो."

अंग्रेजीमां एपिक महाकाव्यो जे छंदमां व्यापक रीते लखाय छे तेने अंग्रेजीमां 'ब्लॉक वर्स' कहे छे. महाकाव्यने माटे गुजरातीमां पण 'ब्लॉक वर्स'नुं काम आपी शके तेवी कोई पद्यरचना जोईए एम समजातां अनेक कविओजे तेना प्रयत्नो कर्या. पिगळमां आपणे आ प्रयत्नोने पण पिगळ दृष्टिए जोई जवा जोईए.

अहीं अंग्रेजीमां 'ब्लॉक वर्स' कोने कहे छे, अने काव्यरचनामां ते केवी रीते उपयोगी के अर्थवाहक थाय छे ते प्रथम जोबुं जोईए. एने विशेषी 'एनसाइक्लोपीडिया ब्रिटानिका'ए आपेली व्याख्या हुं प्रथम उतारं छुं.

Blank verse, the unrhymed measure of iambic decasyllable adopted in English epic and dramatic poetry. The epithet is due to the absence of the rhyme the ear expects at the end of successive lines.

‘ब्लैंक’नो वाक्यार्थ ‘खाली’ एवो थाय छे. ‘ब्लैंक वर्स’ एटले ‘खाली पद्यरचना’. खाली शब्द अमुक अपेक्षित वस्तुनो अभाव दशवि छे. ‘एनसाइक्लोपीडिया’ कहे छे के कवितानी एक पछी एक आवती पंक्तिओने अंते कान जे प्रासनी अपेक्षा राखे छे ते आमां नथी माटे आ पद्यरचनानुं नाम ब्लैंक एवुं पडेलुं छे. तेना स्वरूप विशे ते कहे छे के ते दशाक्षरी होय छे, अने तेमां अमुक संधिनां आवर्तनो आवे छे. आ संधि एक लघु अने एक गुरु एवा क्रमे बे अक्षरानो बनेलो होय छे. अर्थात् आ पद्यरचनानी पंक्तिमां ए संधिनां पांच आवर्तनो आवेलो होय छे. आपणे जातिछंदोमां जोई गया के प्रास के तुकांत शब्दप्रवाहमांथी पंक्तिओने छूटी पाडी आपे छे. ए प्रास काढी नांखवाथी शब्दप्रवाह पाछो अबाधित वहेवा मांडे छे. एपिक कवितानो, महाकाव्यनो विषय, जेम महान व्यक्तिओ, महान कार्यो, महान बनावो, महान अने उदात्त विचारो, होय तेम तेनी शैली अने तेनी भाषा पण महान अने उदात्त होय छे, अने तेने माटे घणी बार लांबां वाक्यो आवे. सप्रास रचनाओमां पंक्तिओना छेडा आवे, त्यां लांबां वाक्योने एमां वहेवामां विघ्न आवे, अने तेथी प्रासनो लोप करीने अंग्रेजी काव्ये सळंग रचना साधी. पण अंग्रेजी ब्लैंक वर्सनुं सामर्थ्य मात्र आटला उपर आधार राखतुं नथी. अंग्रेजी कविता गवाती नथी, ते बोलाय छे, ते पाठ्य होय छे, गेय होती नथी. आ लक्षणने लीधे ते निष्प्रास बनतां महान वाक्यो अने प्रबळ शब्दप्रवाहने धारण करवा समर्थ थाय छे. एटले ब्लैंक वर्सनुं काम आपनार पद्यरचना अगेय पण होवी जोईए. आ लक्षण अंग्रेजी विवेचन उल्लेखे नहीं पण आपणे पहेलेथी ज ए ध्यानमां राखवुं जोईए.

‘ब्लैंक वर्स’ना स्वरूप विशे अंग्रेजी विवेचक सेन्ट्सबरी शुं कहे छे ते जोईए. ए एनां त्रण लक्षणो आपे छे. (१) the overrunning of the line. एटले के वाक्यनुं एक पंक्तिमांथी उभराईने बीजीमां वहेवुं. (२) the variation of the pause एटले यतिने पंक्तिमां यथेच्छ स्थाने मूकवानी सगवड अने (३) the employment of the trisyllabic feet. एटले त्र्यक्षर संधि के बीजनो प्रयोग.^१

1. Manual of English Prosody.

आमांनं पहेलां बे लक्षणो महाकाव्यमां महावाक्यो आवे एम आपणे कह्युं तेनी सगवड माटे ज छे. ज्यां सुधी प्रास होय त्यां सुधी पंक्तिने अंत छे, अने ते अंत आगळ वाक्यने विरमवानी जरूर पडे ज. प्रास जतां वाक्य पंक्तिना अंतने वटीने पण आगळ जबुं होय त्यां सुधी जई शके. पण ए ज रीते वाक्यने जबुं होय त्यां सुधी जईने पछी अर्थाधीन विराम पण लेवो पडे. एटले जे स्थाने विरमवुं होय त्यां विरमवानी पण तेने सगवड जोईए. अर्थात् पद्यरचनामां यथेच्छ यति मूकवानी सगवड पण होवी जोईए. त्रीजुं लक्षण अंग्रेजी कविताना स्वरूपने लगतुं छे, जो के तेमां रहेलो सिद्धान्त सर्व सळंग पद्यरचनाने लागु पडे छे. आगळ जोई गया तेम ब्लॅक वसं रचना लघु-गुरु घटित संधिनां आवर्तनोनी बनेली छे, पण एवां एक सरखां आवर्तनोधी रचना कंटाळाजनक थई जाय, तेमां वैविध्य आणवा तेमां श्यक्षर संधिनी छांट आवती होय छे तेनो अहीं उल्लेख करेलो छे.

आपणा विवेचकोमां प्रो. बळवंतराय ठाकोरे सौथी पहेलां विचारपूर्वक सळंग पद्यरचनानो प्रयोग कयों अने एनुं विवेचन पण कयुं. तेमना प्रमाणे गुजराती ब्लॅक वसनां लक्षणो आ प्रमाणे तारवी शक्या. (१) अगेयता. (२) सळंगता के अखंडिता जे सेन्टस्वरीना पहेला लक्षण साथे संबंध धरावे छे, (३) यतिस्वातंत्र्य, जे सेन्टस्वरीनुं बीजुं लक्षण छे, अने (४) अभा-वात्मक लक्षण के ए रचना एकविध थई क्लेशकर थवी न जोईए.

अर्थात् प्रो. ठाकोरे सेन्टस्वरीनां लक्षणोमां एणे नहीं कथेल अगेयतानो उल्लेख कयों अने तेने प्रथम स्थान आप्युं. अने आपणे पण आपणी कसोटीमां एने मुख्य महत्त्व आपवुं जोईए.

आ अगेयतानो ख्याल आधुनिक ज छे, अंग्रेजी कविताना संसर्गजन्य छे. ए पहेलां आपणे आगळ जोई गया तेम संस्कृत प्राकृत अपभ्रंश गुजराती सर्व कविता गवाती ज. आ अगेयतानो ख्याल नर्मदने हतो. ते एक जगाए लखे छे: "हूं बोल्यो के हमारी प्राकृत कविता अंग्रेजी प्रमाणे सादी रीते नयी बोलाती पण कईक गवाय छे. . . ." नवलराम आ दृष्टिए नीचेनो अभिप्राय आपे छे ते पण नोंधवा जेवो छे. "आपणी भाषामां कविता बोलाती नयी पण गवाय छे. एक दोहरो पण रागडा ताण्या बिना आपणे बोलता नयी. कविता बोलवी ज ए क्षुं ते आपणामां थोडा समजता हवे. . . . आ रीति संपूर्णपणे अंग्रेजीमां प्रवर्तमान छे—तेमां तो कविता वांचती वेळा

રાગ જરા પળ કાઢવો એ અતિ નિષ્ઠા ગણાય છે. પણ આપણે જે આંક મળનાર પણ રાગ કાઢે છે ત્યારે જ રાજી થઈએ છીએ, તેને પરમાપાનો કાવ્ય સંબંધી આવો વિરાગી નિયમ શા કામનો? . . . છંદોબદ્ધ કવિતામાં પણ એક વૃત્તનાં કાવ્યોવાળી ભાષાની પદવીએ પહોંચતાં હજી ગુજરાતીને વાર છે, અને તે વચ્ચે આવવા પહેલાં અવશ્યનું એ છે કે કવિતા ગાવાની રીત જઈ આપણામાં તે બોલવાની રીત પડવી જોઈએ." આ તેમનો લેખ ૧૮૮૨નો છે.

આ પ્રકારની રચના માટે જુદા જુદા લેખકોએ જુદાં જુદાં નામો આપ્યાં છે. પ્રો. વલ્લંતરાય ઠાકોર જેમણે આની સીધી પહેલી ચર્ચા કરી તેમણે ચર્ચાનું મથાળું 'સંલગ્ન/અગેય પદ્યરચના' એવું કરેલું. એક શબ્દ નહીં પણ વર્ણનાત્મક શબ્દગુચ્છ એ અને રુઢ થવામાં વિઘ્નકર છે, નહિતર 'બ્લૅંક વર્સ'નો બધો અર્થ આમાં બરાબર આવી રહે છે. તેમણે પાછલ્લી ચર્ચામાં 'પ્રવાહી' છંદનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે નામ અત્યારે વધારે રુઢ થતું જાય છે. પ્રવાહી છંદ એટલે ભાષાના પ્રવાહિત્વને અવિઘ્ન ધારણ કરવાને સમર્થ છંદ એવો હું કહું. સદ્ગત કે. હ. ધ્રુવ, પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચનામાં આને અબદ્ધ છંદ કહે છે : "મેઢના ક્ષરાથી છૂટતો પદ્યરચનાનો પ્રવાહ નિવદ્ધ હોય; અથવા તો અબદ્ધ હોય. અમુક માપની પંક્તિઓનાં જૂથમાં કે જૂથોમાં પ્રસરતો પ્રવાહ તે નિવદ્ધ. માપસર રચાયેલી પંક્તિને ચરણ, પદ કે દલ કહે છે; અને ચરણ કે દલના જૂથને છંદ નામ આપે છે. ચરણોની સંખ્યાના બંધન વગર છૂટથી પ્રસરતી પદ્યરચના તે અબદ્ધ. ઇંગ્રેજીમાં સ્પેન્સરકૃત Faerie Queene પોપકૃત Iliad એ કાવ્યો નિવદ્ધ પદ્યરચનાનાં છે; અને મિલ્ટનકૃત Paradise Lost તથા ટેનિસન કૃત Princess અબદ્ધ રચનામાં છે." (પ. એ. આ પૃ. ૧૫) ટૂંકામાં કહેવું હોય તો શ્લોકબદ્ધ કે કડીબદ્ધ તે નિવદ્ધ અને જેમાં શ્લોક કે કડી પડતી નથી તે અબદ્ધ. આ શબ્દ પણ સારો છે. અંગ્રેજી બ્લૅંક શબ્દની પેઠે એ પૂરેપૂરો અભાવાત્મક છે, પણ પ્રવાહી શબ્દ જેટલો તે રુઢ થયો નથી. કવિશ્રી સ્વચ્છરદાર આને 'અસંદ પદ્યરચના' કહે છે. એ પણ સારો પ્રયોગ છે જો કે રુઢ થયો નથી.

આ પ્રકરણમાં બ્લૅંક વર્સને માટે જે જુદા જુદા પ્રયત્નો થયા છે તે આપણે જોઈશું. તેમાં બ્લૅંક વર્સ હોવાના દાવા વિના થયેલા પ્રયોગો પણ જોઈશું. આમાંના ઘણાં પ્રયોગો આપણા પિંગલમાં આવી ગયેલા છંદોના જ છે અને તેથી આ છંદોને પણ આપણા પિંગલના પ્રકારોના અનુસંધાનથી જોવા વધારે અનુકૂળ પડશે. પણ આ પ્રયત્નોમાં સદ્ગત કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો અપદ્યાગ

૩. નવલગ્રંથાવલિ (શાલોપયોગી આવૃત્તિ) ભા. ૨, પૃ. ૨૨૬-૨૭

के डोलनशैलीने नामे ओळखातो प्रयत्न पिंगळना छंदो बहारनो छे. ए चाहन रीते, आपणे समजीए छीए तेवो कोई छंदनो नथी, तेने पहेलो लईशु.

छंद विशेषतो एमनो अभिप्राय स्फुट करवा आपणे प्रथम जरा छंदोनी भूमिका जोई जईए. पूर्वं अने पश्चिम बल्लेनी विवेचन-मीमांसा प्रमाणे काव्य एटले वाङ्मयसर्जन गद्यमां होई शके. दाखला तरीके 'कादंबरी' ए काव्य ज छे. पण काव्यकलानी कोई गूढ आवश्यकता पूरी पाडवा काव्यने क्यारेक गद्यथी इतर कोई खास वाहननी जरूर पडे छे, अने तयारे काव्य पद्यमां वहे छे. आवुं वाहन ते छंद छे, जे आ पुस्तकनो विषय छे. कविथी आ बाहनने पण स्वीकारे छे, अने तेमनां केटलांय काव्यो आ मतनुं समर्थन करे छे. पण काव्यनी ए विशिष्ट आवश्यकता माटे छन्द सिवायनुं पण वाहन होई शके अने तेमनी डोलन के अपचागद्य शैली ए प्रकारनुं वाहन छे एवो एमनो दावो छे. 'इन्दुकुमार' भा. श्लानी प्रस्तावनामां तेओ कहे छे : "ए खरं छे के उछळतुं घसमसतुं के घीर गंभीर रसनुं शरणुं मनुष्य हृदयमां फूटे छे, तयारी ज कंईक अनेरा आंदोलने डोलतुं ते वहे छे. . . अस्फुट कल्पना स्फुट थाय, वाणीथी पर भाव वाणीमां ऊतरे, अने रस रूपी आत्मा कविता देहे अवतरे, त्हेनी साथे ज देहनी सुन्दरतानी पेठे, वाणीनुं डोलन पण जन्मे छे." डोलन ए तेमणे अंग्रेजी Rhythm (संवाद) माटे प्रयोजेलो शब्द छे. एमनी शैलीना विरोधीओ पण अहीं सुधीनी एमनी मीमांसा कबूल करे छे ए कहेवानी भाग्ये ज जरूर होय. पण, तेओ आगळ कहे छे : "वाणीनुं ए डोलन सौन्दर्यना अने कलाना महानियम प्रमाणे रचावुं घटे छे, कारण के अर्थनी आंतर सुन्दरतानी वाणी तो बाह्य मूर्ति छे. सौन्दर्य अने कलानो परमनियम Symmetry समप्रमाणतानो छे, एक ज अवयवनी पुनरुक्ति-परंपरानो नथी. सुन्दर एक फूल के सुन्दर एक चित्र अनेक अणसरखी पांढडीओ के रेखाओनुं बनेलुं बहुधा होय छे; एवी ज रीते अनेक अणसरखा चरणरूप अवयवो गुंथाई एक सुन्दरकाव्य पण बने. . . . आरसनी चोरस गोळ के त्रिकोण लादीनी हारो वडे कलाविधायक सुन्दर फरसबन्दी बनावे

४. कविता वक्तव्य माटे आ अंग्रेजी शब्द सारो नथी — ऊलटो भ्रामक छे. सिमेट्रीमां तो एक ज आकार के अंगनी पुनरुक्ति होई शके छे.

५. आ दृष्टान्त पण बराबर नथी. घणां खरां फूलोमां पांढडीओ एक ज आकारनी के सरखा आकारनी होय छे. अणसरखी पांढडीओवाळां फूलोने पण बच्चे लीटी दोरीने एवी रीते दु-भागी शकाय के जेथी जमणी अने डावी बाजूना आकारो बराबर सरखा धई रहे. आने ज सिमेट्री कहे छे. वधारे पारिभाषिक शब्द कहेवो होय तो bilateral symmetry.

છે, પણ તેમાં જ સકલ સુન્દરતાનો સમાવેશ થવાનો દાવો કોઈ કરતું નથી. આકાશ પાટે પ્રકૃતિનો કલાનાયક વારંવાર જે નવરંગ અદ્ભુત ફરસબન્દી માંડે છે તે કંઈક ઓર અણસરત્તા રંગશકલોની હોય છે. તેમ જ કવિતામાં પણ વાણીની ગોઠ કે ચોરસ તક્તીઓની પરંપરા કે પુનરુક્તિમાં વાણીનો સર્વસૌન્દર્ય ડોલનનો સમાવેશ થઈ જતો નથી; અને કુદરતને વધારે મળતા અણસરત્તા સૌન્દર્યડોલનવાળી વાણીને માટે સ્થાન રહે છે. . . . એટલે વાણીનું ડોલન એકસરખું નિયમિત - Regular હોવું જોઈએ એમ પણ સિદ્ધ થતું નથી. કવિતાને આવશ્યક વાણીનું ડોલન અણસરત્તું Irregular હોય ત્હો પણ જો રસને અનુરૂપ હોય તો, સૌન્દર્યના તેમ જ કલાના મહાનિયમાનુસાર જ તે છે." વાણીનું નિયમિત ડોલન કાવ્યનું વાહન થઈ શકે એ કોટિ કવિને માન્ય છે એમાં સંદેહ રહેતો જ નથી. પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે નિયમ વિનાની કોઈ રચના છંદ જેટલું જ કાવ્યનું વાહન થઈ શકે કે કેમ ?

કવિ પોતે આને છંદ કહેતા નથી. તેઓ પોતે જ કહે છે "સાચે જ મારી શૈલી અપચ છે : અગચ છે : અપચાગચ છે. એને છંદ મેં ભાસ્યો નથી ને સદાયે ઉચ્ચાર્યું છે કે એ ગચ નથી." આટલા ઉપરથી જ એમની શૈલી આ પિંગલના અધિકારની વહાર જાય છે. એટલે એ સંબંધી કશું કહેવાનું અહીં પ્રસ્તુત નથી. માત્ર એટલું ઉમેરીશ કે કવિનાં પોતાનાં વિધાનો ઉપરથી પણ કહી શકાય કે અછાન્દસ રચના કાવ્યનું વિશિષ્ટ વાહન થઈ શકે નહીં. પોતાની ઘડતર કથામાં પરાજયના ઉચ્ચારણમાં તેઓ કહે છે : "અને ચોથું : આજે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષોના અનુભવ અંતે કબૂલત આપું છું. . . હું શોધવા ગયો મહાછંદ, ને નાંગર્યો જઈને ડોલનશૈલીના શબ્દમંડલમાં. મહાછંદને ધારે મેં પગલુંયે માડ્યું નથી." વળી કહે છે : "ડોલનશૈલી એ વીસમી સદીની પ્હેલી પચ્ચીસીની ગુજર સાહિત્યની હાર અને જીત. એ મહાછંદ નથી, એટલી એની હાર છે; એનાથી વધારે રસવાહિ છંદ શોધાશે ત્યારે એ હારશે, એટલી એની જીત છે." આ કબૂલતમાં કવિ એ પણ કબૂલ કરે છે કે કવિતા માટે જે જોઈએ છે તે તો છંદ જ. એઓ પોતે શોધવા તો ગયા હતા છંદ જ, અને હજી પણ મહાછંદની જરૂર છે એટલું એ સ્વીકારે જ છે. એટલે આ ચર્ચા આ પુસ્તકના અધિકારની નથી. કવિ કહે છે તેમ એ અપચ છે. માત્ર એટલું વિશેષ હું ઉમેરીશ કે તેઓ આને અગચ માને છે પણ હું એને રાગયુક્ત ગચ ગણું છું."

૬. આને વિશેની વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ મારો લેખ 'અર્વાચીન કાવ્ય સાહિત્યમાં સઢળંગ અગેય પદ્યરચના (બ્લૅંક વર્સ)ના પ્રયત્નો.'

વાર્ષિક વ્યાખ્યાનો-૨, પૃ. ૧૧-૧૨૦

અપદ્યાગદ્ય શૈલીને આમ ટૂંકમાં પતાવી હું વિષયની ચર્ચાની સગવડ સ્વાતર પ્રથમ માત્રામેઢી સંધિથી નિષ્પન્ન કરેલા સહંગ છંદોના પ્રયત્નો લઈશ. આમાં મુખ્યત્વે કઢાવ અને રામછંદ આવે છે. પણ એ બે પહેલાં સંસ્કૃત પિંગલોના દંડકો જોઈ જવા જોઈએ.

આપણે જોઈ ગયા કે સંસ્કૃત પિંગલોમાં સમવૃત્તોનું વર્ગીકરણ વૃત્તોના અક્ષરોની સંખ્યાને અવલંબીને કરેલું હોય છે. તે પ્રમાણે એક અક્ષરથી છઞ્વીસ અક્ષરો સુધીનાં વૃત્તોને ભિન્નભિન્ન નામો આપેલાં હોય છે. છઞ્વીસથી વધારે અક્ષરોવાળાં વૃત્તો દંડક કહેવાય છે. દંડકનું સ્વરૂપ એવું છે કે તેમાં પ્રથમ છ લઘુ અક્ષરો આવે છે અને પછી ગાલગાનાં સાત કે વધારે આવર્તનો એક ચરણમાં આવે છે. એવાં ચાર સરખાં ચરણોથી એક વૃત્ત થાય છે. ગાલગાનાં આવર્તનોની સંખ્યા સંબંધી કોઈ સ્ત્રાસ નિયમ જણાતો નથી. 'વૃત્તરત્નાકર'ની ટીકામાં નારાયણ ભટ્ટ ૧૧૧ અક્ષર સુધીના દંડકો હોઈ શકે એમ કહે છે. અહીં મારે સ્ત્રાસ કહેવાનું એ છે કે સત્તાવીસ અક્ષરથી ઓછી સંખ્યાના દંડકના સ્વરૂપની રચના એક મઢી આવે છે, તે જોતાં હું અનુમાન કરું છું કે ઓછી સંખ્યાના પણ દંડકો હશે, પણ ૧ થી ૨૬ સુધીની સંખ્યાનાં સમવૃત્તોનાં નામો પાડી દઈ તેથી વધારે અક્ષરોની સંખ્યાવાળાં વૃત્તો માટે જ દંડક નામ રૂઢ કરેલું હોવાથી આ નાની કૃતિઓને દંડક કહી નથી. દાસલા તરીકે 'રઘુવંશ'માં આવતો નીચેનો શ્લોક :

રઘુપતિરપિ જાતવેદોવિશુદ્ધાં પ્રગૃહ્ય પ્રિયાં

રઘુવંશ, ૧૨, ૧૦૪

શ્લોક આશ્વો લલ્લવાની જરૂર નથી. અહીં મલ્લિનાથે વૃત્તનું નામ આપેલું નથી. પણ 'શિશુપાલવધ'માં આ જ વૃત્ત આવે છે અને ત્યાં મલ્લિનાથ તેને મહામાલિની કહે છે. પિંગલના 'છન્દઃસૂત્ર'માં છેલ્લા ગાથા પ્રકરણમાં તેને નારાચક કહેલો છે. ગમે તે નામ આપો પણ આ સ્પષ્ટ રીતે દંડકની જ રચના છે :

ન્યાસ : લલલલલલ ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા

પહેલા છ લઘુ છે અને પછી ગાલગાનાં ચાર આવર્તનો છે. હું માનું છું કે આ પહેલા છ લઘુ લલકારની આદ્ય ગતિ મેઢવવાના પ્રયોજનથી આવે છે, બાકી આશ્વી રચના ગાલગાનાં આવર્તનની જ છે. અર્થાત્ આ રચના માત્રામેઢ પંચકલ સંધિના ગાલગા એવા લગાત્મક રૂપનાં આવર્તનોની છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં દંડકો ઘણે ભાગે પાંડિત્યપ્રદર્શન માટે આવે છે.

ગુજરાતી પિંગલો આ રચનાનો ઉલ્લેખ કરતાં નથી. પણ આપણા સાહિત્યમાં એક જગાએ આ રચનાનો પ્રયોગ થયો છે. સદ્ગત છોટાલાલ

નરભેરામ ભટ્ટે 'શાન્તિસુધા' કાવ્યમાં અનેક છંદોના પ્રયોગો કર્યા છે તેમાં દંડક પણ આવે છે :

નિરંધિ નિરંધિ પેઠા મુનિ વાગના ભાગમાં, મારું રૂડો નિહાળી,
બની વાડ બે પાસ ગૂલાબની, સડક વચ્ચે રહી, કૈંક ક્યારા નિહાળ્યા
રુડા છોડના વેય પાસે, સિંચ્યા પાણિયે, અમૃતે જાણિયે, નીક રૂડી
કરી, વીક રાહી સ્તરી, ઠીક ઠામે ઠરી માઢિયે, માઢિયે, કૈંક ચંમેલિ
ચંપો અને મોગરો, કૈંક દાઢીમ અંજીર જાતિફળો, કૈંક વાદામ
નારિંગ લીંબૂડિ છે, કૈંક અક્ષોટ ને જમરુહી રૂડિ છે, કૈંક
વેલી ચડી શોભતી માંડવે, કૈંક નાચી રહી છે લતા તાંડવે,
કૈંક હાર્યો દિસે કેળ કેરી વડી, જેમ પંજા ઘરી ઊભિ સાહેલડી."

આ દંડકમાં આવર્તન લેતો પંચકલ સંધિ ગાગાલ છે એ ધ્યાનમાં આવ્યું હશે. ગાલગાને બદલે ગાગાલનાં આવર્તનો પણ આવી શકે તેમાં નવાઈ નથી. અને આગળ જઈ કહી શકીએ કે બાકી રહેલ લગાત્મક સંધિ લગાગામાં પણ આવી શકે.

સઢંગ રચનાની અપેક્ષાએ આ રચના કંટાળાજનક છે તે તરત નજરમાં આવ્યું હશે. અને કદાચ એ કંટાળો ઓછો કરવા જ કવિ અહીં તહીં પ્રાસો મૂકે છે — પહેલાં અનિયમિત આંતરે, અને 'કૈંક ચંમેલિ ચંપો અને મોગરો' એ સ્થાનથી તો ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા એમ ચાર ગાલગાનાં આવર્તનોની પ્રાસબદ્ધ પંક્તિઓ જ અંત સુધી ચાલે છે. પહેલાં છ લઘુઓ પછી ગાગાલ સંધિ શરૂ થાય છે પણ પઠન કરતાં જણાય છે કે કર્તા તરત જ ગાલગાનાં આવર્તનોમાં સરી પડે છે, જે દંડકની દૃષ્ટિએ અનિયમિતતા ગણાય. પણ આપણે તો એ જ જોવાનું છે કે આ રચના લંબાણ સહન કરી શકે એવી નથી. અને તરત જ ભુજંગીના ઢાઢમાં સરી પડે છે અર્થાત્ અગેય રહી શકતી નથી.

આ પછી આપણે રામછંદની ચર્ચા હાથમાં લઈએ. પ્રથમ તેનું દૃષ્ટાન્ત ઉત્તરું છું :

જય થજો જય થજો

ઝ્યાં વસ્યા

આર્યં સંસ્કારની પિમળ પ્રસરાવતા

પરશુ નિજ સ્કંધ પર નિરંતર ધારતા

પ્રલયકાલાગ્નિસમ અરિદલ વિદારતા

રૂદ્ર અવતાર મહાવીર વિપ્રેન્દ તે

રામ ભાગવ વડા —

શત્રુને મારતા, મિત્રને તારતા,

પ્રેમને શીર્યાનાં સૂત્ર સ્વીકારતા

કર્મહીન જગતને પરમ કર્તવ્ય નિષ્કામનો પાઠ — શિશ્વદાદતા

વિષ્ણુના અંશ યોગીન્દ્ર ગરુડધ્વજ

કૃષ્ણ યાદવપતિ —

આની સ્વતંત્ર ચર્ચા કરવા પહેલાં કવિશ્રી સ્વરદારે અહંદ પદ્ય રચના તરીકે આની ચર્ચા કરી છે તે જોઈએ. 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકલા' નાં ભાષણોની ચોથી રચનામાં 'અહંદ પદ્ય'ના પ્રયોગોમાં તેઓ નીચેની પંક્તિઓ પ્રથમ ઉતારે છે :

સરયૂના તટ ઉપર પૂર્ણ અત્યંત ધનધાન્યથી,

વૃદ્ધિ પામેલ ઉત્તરોત્તર નિત્ય આનંદમય

દેશ કોશલ મહા, ત્યાં વસે અયોધ્યા

નામની લોકવિખ્યાત જે નગરી

મનુ માનવેદ્રે સ્વહસ્તે જ નિર્મી હતી.

*

*

*

ગોઠવ્યાં હાટ ચઢુટાં બહુ સુંદર વિભાગમાં

અટારી ઉચ્ચ પર સહજ ફરફર થતી. . . .

ગુજરાતી કવિતાની રચનાકલા, પૃ. ૧૬૫

સ્વરદાર આ ફરફર વિશે લખે છે : “આ રચનામાં ‘દાલદા’ બીજ કે પંક્તિમાં બે વચ્ચે ભાંગી પડે છે. જુઓ :

વૃદ્ધિ પા । મેલ ઉત્ । તરોત્તર । નિત્ય આ । નંદમય ।

દેશ કો । શલ મહા । ત્યાં વસે । અયોધ્યા ।

અહીં પહેલી પંક્તિમાં ત્રીજા સંધિમાં ‘દાલદા’ને બદલે ‘લદાદા’ — ‘તરોત્તર’ — ગૂંચળી થઈ છે અને લય તૂટે છે. બીજી પંક્તિમાં ચોથા સંધિમાં ‘અયોધ્યા’ શબ્દ સમાયો છે તે પણ ‘લદાદા’ બીજનો છે. બીજી બે પંક્તિઓ પણ જોઈએ :

ગોઠવ્યાં । હાટ ચઢુ । ટાં બહુ । સુંદર વિ । ભાગમાં

અટારી । ઉચ્ચ પર । સહજ ફર । ફર થતી. . .

અહીં પહેલી પંક્તિમાં ચોથા સંધિમાં દેખાવમાં પાંચ માત્રા અને ‘દાલદા’ બરાબર લાગે છે, પણ ‘સુંદર વિ’ એમ બોલતાં ‘સુંદર’ શબ્દની છેવટની શ્રુતિ

‘ર’ પર મોટો ભાર તાલનો આવે છે, અને તેથી એ શબ્દ ઘણો કઢંગો સંભળાય છે. બીજી પંક્તિમાં પહેલા જ સંધિમાં પાછો ‘ઁટારી’ શબ્દ આવ્યાથી ‘દાલદા’ બદલે ‘લદાદા’ બીજ વાપર્યું છે. ને ઘાડો લયભંગ થાય છે. કદી એમ કહીએ કે અંગ્રેજી અલ્ફંડ પદ્યમાં પણ તાલનું પરિવર્તન એક બે સંધિમાં થઈ શકે છે, પણ અંગ્રેજી છંદ માત્રામેલ નથી. ગુજરાતી માત્રામેલમાં અને તે પણ ‘દાલદા’ બીજના સંધિમાં આવું પરિવર્તન કદી નભે નહીં. ‘દાદા’ ‘દાદા’ બીજમાં ‘દાલદાલદા’ જેવું પરિવર્તન ચાલી શકે, કેમકે ત્યાં લય નભી શકે છે, ‘દાલદાદાલદા’ માં ‘લદાદાદાલદા’ કે ‘દાલદાલદાદા’ કરતાં ત્રણ ‘દા’ સાથે થાય છે. એટલે આવા બીજમાં, જે માત્રા પર તાલ પડે ત્યાં તાલ શુદ્ધ સધાવો જ જોઈએ. નહીં તો રચના લંગડી થઈ જાય છે. ઘઘી ‘રા. મનહરરામે પ્રત્યેક પંક્તિના સંધિ એક સરખા રાખ્યા નથી, પણ પંક્તિની ગમે તેટલી સ્વેચ્છિક લંબાઈ રાખી છે, અને ગમે તેટલા સંધિ તેમાં સમાવ્યા છે. લયને નિયમમાં રાખવા પંક્તિમાં સંધિની સંખ્યા એકસરખી રહેવી જોઈએ, તો જ એક પંક્તિમાંથી ડમરાઈને બીજી એક કે અનેકમાં કવિના વિચાર—ભાવ—કલ્પના આદિ સમાવવાની છૂટ મળી કહેવાય. ‘અલ્ફંડ પદ્ય’ માટે આ રામછંદની યોજના સફળ થઈ શકી નથી.” (એન, પૃ. ૧૬૬)

અહીં સ્વરદારનો પહેલો વાંધો એ છે કે રામછંદમાં દાલદાનો પ્રવાહ છે તે ક્યાંક ક્યાંક લદાદા બીજ આવવાથી વિદિપ્ત થાય છે. આગળ પંચકલ રચનાના સ્વરૂપની ચર્ચામાં એ સંધિનાં ત્રણેય લગાત્મક સ્વરૂપોની સંવાદિતાની હું ચર્ચા કરી ગયો છું. ત્યાં મેં બતાવેલું છે કે લદાદા સંધિ દાલદા સાથે તદ્દન સંવાદી છે. એ ચર્ચા અહીં ફરી ન કરતાં માત્ર એટલું જ કહીશ કે પ્રાચીન કાવ્યોમાં પણ દાલદા સાથે લદાદાનું મિશ્રણ થતું. આગળ તેના દાખલા આપ્યા છે પણ અહીં ફરી એક આપું :

લોકની લાજ મરજાદ તે પરહો,
નીરમે થૈને હરિ ગુણ ગાવો;
મનના મનોરથ પૂરશે માવજી,
તજી સંસાર વૈકુંઠ જાવો.

નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૪૮૪

આજો પ્રવાહ દાલદાનો છે અને તેમાં ‘તજીસં’ લદાદા છે. પંચકલ રચનાની ચર્ચામાં મેં કહેલું છે કે દાલદા સાથે દાદાલ એટલો સંવાદી નથી જો કે તે પણ નરસિંહનાં ભજનોમાં આવે છે :

ग्रंथ गरबड करी, वात न करी खरी,
जेहने जे गमे, तेने पूजे;
मन कर्म वचनथी आप मानी लहे,
सत्य छे ए ज मन एम सूजे.

एजन, पृ. ४८५

अहीं दालदाना आवर्तनप्रवाहमां 'मनकर्म' ए दादाल छे. ए कैक विक्षेपक छे ए पठनमां ज वरताय एवं छे पण ए पण आवी शके छे. एटलुं ज नहीं, हुं आगळ जईने एम कहेवा इच्छुं छुं के लांबी सळंग रचनामां आवा विक्षेपक संधिओ ऐकविध्य टाळवा आवश्यक छे. अंग्रेजीमां ए प्रमाणे भिन्न प्रकारना संधिओ आवे छे. पण श्री खबरदार कहे छे के अंग्रेजी रचना मात्रामेळ नथी एटले ए दाखलो काम न आवे. पण हुं मानुं छुं के अंग्रेजीनो दाखलो अहीं उपपन्न छे. जे ऐकविध्य टाळवानुं जरूरी छे, ते ऐकविध्य संधिना आवर्तनथी थाय छे. अंग्रेजी रचनामां संवाद जातिछंदोनी पेठे संधिनां आवर्तनोथी निष्पन्न थाय छे. तो त्यां जेम संधि बदलाववानी जरूर ऊभी थाय छे तेम अहीं पण संधि बदलाववानी जरूर ऊभी थाय छे ज अने दालदामां लदादा संधि संवादने साचवीने विविधता लावे छे ते इष्ट छे. वळी छेल्लेथी बीजी पंक्तिमां 'सुन्दर वि' एवो संधि आवे छे. त्यां ते 'सुन्दर' शब्दना 'र' अक्षर पर आवता तालनो बांधो ले छे. एमनुं कहेवुं छे के 'र' उपर मोटो ताल आवे छे अने ए तालथी उच्चारण कडंगुं थाय छे. प्रथम तो ए के 'र' उपर ताल छे ते पिगलनो ताल नथी, सामान्य पिगलो एनो उल्लेख करतां नथी. हुं एना पर ताल मानुं छुं पण ते गौण छे अने ए गौण तालथी कशुं बांधा भरेलुं कडंगापणुं आवतुं नथी. खरुं तो त्यां जे विलक्षणता जणाय छे ते 'विभाग' शब्द बे संधिओ वच्चे वहेंचाई गयो छे तेनी छे. सुंदर वि । भागमां; ए रीते. आवी विलक्षणता पिगल ऐकविध्य टाळवा प्रयत्नपूर्वक आणे छे ते में आर्या अने गीतिनी चर्चामां बतावेलुं छे. ए रचनामां पहेला दलमां छट्ठुं चतुष्कल ज्यारे लललल होय त्यारे पहेला ल आगळ यति आवे छे, अर्थात् त्यां एक शब्द पांचमा अने छट्ठा चतुष्कलो वच्चे वहेंचाय छे. अने अखंड रचनामां ऐकविध्य टाळवा आ युक्ति पण उपयोगमां लेवा जेवी छे. श्री खबरदारनो छेल्लो बांधो ए छे के रामछंदमां दरेक पंक्तिमां संधिनी संख्या एक सरखी नथी. खरी रीते आ बांधो सळंग रचनानी सामे लई शकाय नहीं. आपणे जे वेळा प्रास लोपी कडी तोडीए छीए, ते साथे ज पंक्तिनो बंध पण तूटे ज छे. जातिछंदोनो प्रवाह स्वरूपथी ज सळंग छे, अने तेने प्रासथी आपणे पंक्तिमां बांधता हता, ए प्रास तूटतां ए प्रवाह तेना मूळ स्वरूपनो एटले

સઢંગ થઈ રહે છે જ. પછી એને અર્પ પ્રમાણે લાંબી ટૂંકી પંક્તિઓમાં લલ્લવામાં કશો વોષ નથી. શ્રી સ્વરદાર કહે છે કે પંક્તિ અણસરતી કરવાથી એક પંક્તિનો અર્પપ્રવાહ ઉભરાઈને વીંચી પંક્તિમાં જઈ શકશે નહીં. પણ નહિતર એકસરતી લલ્લાતી પંક્તિઓમાં પણ જેને પંક્તિ ગણીએ છીએ તે સ્વરસ્વર પંક્તિ છે જ નહીં, નજરથી વાંચતાં પંક્તિ છે, પણ પઠન કરતાં કે સાંભળતાં પંક્તિ નથી જ, પંક્તિનો અંત ત્યાં શ્રવણમાં આવવાનો નથી. શેક્સપિયરનાં નાટકો ભજવાય છે ત્યારે, તે કેવળ અર્પને અનુકૂળ રીતે જ બોલાય છે. ત્યાં પંક્તિ હોતી નથી. અંગ્રેજી બ્લૅંક વર્સ પંક્તિઓમાં લલ્લાય છે તે તો એક માત્ર રુઢિ છે, બ્લૅંક વર્સના મૂળ પ્રાસવદ્ધ સ્વરૂપનો અનાવદ્યક સાચવી રાસેલો અવશેષ છે. વક્તૃત્વ કઢા શીલ્પવાનાં પુસ્તકોમાં ઘણી વાર પંક્તિ છોડીને બ્લૅંક વર્સ ગદ્યમાં જ લલ્લાય છે. અહીં વર્સ એટલે પદ્યરચનાનું જીવાતુભૂત તત્ત્વ પંક્તિ કે સંધિની સંખ્યા નથી, પણ આવર્તન પામતો સંધિ પોતે જ એક માત્ર છે.

આ પ્રમાણે રામચંદ વિશે શ્રી સ્વરદારે દશવિલા વાંધા હું સ્વીકારતો નથી અને છતાં તે બ્લૅંક વર્સનું કામ આપી શકે એમ હું માનતો નથી. અને તેનું એક જ મુખ્ય કારણ કે તે જોડીએ તેવો અગેય નથી. દાલદા અને તેના બીજા વે પર્યાયો સહેલાઈથી શૂળણાના ઢાઢ કે લઢળમાં પડી જાય છે. અને તે ઘણી મોટી ઝળપ છે. પણ તે સિવાય આ છંદનું સામર્થ્ય સ્વીકારવા જેવું છે. અદાત ભાવોને લાંબા સમય મુઘી વહેવાની એની શક્તિ છે. પરભાતિયામાં આ સંધિની રચનાઓ પુષ્કળ આવે છે, અને ત્યાં આપણે જોડીએ છીએ કે ધીર-ગંભીર રીતે પ્રોઢ ભાવોને વાળીમાં ટકાવવાની એનામાં તાકાત છે. બઢી કેટલાંક પ્રાચીન કાવ્યોમાં શૂળણા રણાંગણોનાં અને લઢાઈનાં વર્ણનોમાં પણ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે, જે એની એ દિશાની શક્તિ પણ દર્શાવે છે. અને હું માનું છું કે પૂરો બ્લૅંક વર્સ થયા વિના એ એપિક કાવ્યોમાં વાપરી શકાય સારો.

આ પછી આપણે કટાવ લઈએ. કટાવને કોઈ પિંગલે છંદ તરીકે સ્વીકાર્યો નથી. પ્રાગર્વાચીન કાવ્યમાં કોઈ કવિએ તેને પ્રયોજ્યો નથી. અર્વાચીન યુગ પહેલાં તે માત્ર ચાલજોડકણાંમાં જ લલ્લાય છે. નર્મદાચંકરે તેને આગગાડી કાવ્યમાં (નર્મં કવિતા પૃ. ૧૮૬) અને પછી 'શાકુન્તલ'ના અનુવાદમાં વાપર્યો. કદાચ તે દાસલા ઉપરથી મણિભાઈ નમ્બુભાઈએ તેને 'ઉત્તરરામચરિત'ના અનુવાદમાં વાપર્યો.

આ છંદ લાંબાં સઢંગ વર્ણનો માટે અનુકૂળ છે, કારણ કે તેમાં પ્રાસ નથી. તે માત્ર બે ચતુષ્કલોનો અથવા તેના દ્વિતીયિક અષ્ટકલનો રુતત અધિરામ

પ્રવાહ છે. માટે જ કદાચ પિંગલોએ એને સ્વીકાર્યો નહીં હોય, કારણ કે પિંગલો પાદ વિના પદ્ય અશક્ય ગણતાં. આપણે મણિભાઈનું દૃષ્ટાંત જોઈએ :

કોકો ઠામે સ્નિગ્ધ રમ્ય ને નયન હસાવે, વઢિ કો કાઢી,
વઢિ કો મૂરી, કોકો ઠામે રૂપ મયંકર ધારી કર્કશ
દેતીં શાસત્ત્વ બહુ ઠામે ઠામે વઢી મરેલી શમ શમ
શમ શમ શ્વેતાં શરણો તેના શબ્દે, વિશા રૂંપાઢી;
પણે જણાવે તીર્થ પુણ્યનાં, આશ્રમ શ્રદ્ધિનાં; પવંત
પેલા ઢોકાં કરતા, સરિતા ધીમી ઉછઢી શ્વેતી; અરણ્ય
શ્વેતી મધ્યે ન્હાનાં રમણીય લીલાં ઉપવન દીસે;
એવા એવા વિવિધ પ્રદેશો પરિચિત મુજને દૃષ્ટે આવે;
દીસે દીસે સત્ય દંડકા અરણ્ય આજે ! કોકો ઠામે૦"

વર્ણનનું પ્રાબલ્ય અને પ્રૌઢિ તરત જણાઈ આવે એવાં છે. સાથે સાથે એ પણ નોંધવા જેવું છે કે અહીંં દરેક પંક્તિમાં સંધિઓની સંખ્યા સરસી નથી, મારા મત પ્રમાણે એની જરૂર પણ નથી. આ રચના સઢંગ છે. પણ તેની સામે મારો મુખ્ય વાંધો એ છે કે કટાવ અષ્ટકલ રચના છે, તેનો તાલ બહુ જોરદાર છે અને તેથી તેમાં ઘાઠ ઘાઠ માત્રાનાં ચોસલાં પડી જાય છે, ઘાઠ ઘાઠ માત્રાએ અલ્પવિરામ કે અલ્પતરવિરામ મૂકવું જ પડે છે. પ્રો० ઠાકોર તેમ છતાં આ રચનાની સઢંગ છંદ તરીકે હિમાયત કરે છે. 'આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ'માં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનું લાંબું કાવ્ય 'વૃષ્ટિ પછી કુદરતનું સૌંદર્ય' મૂકી ટિપ્પણમાં એની રચના વિશે લખે છે : "શ્રી રામનારાયણે કટાવના ગુણદોષ આપણા યુગમાં થયેલા વૃત્તવિકાસની ચર્ચા કરતાં સારા ચર્ચ્યા છે. 'પોતે એ રચના અજમાવી અજમાવી તેના પરિચયી થશે તો હું ધારું છું કે રચનાની ગુણવત્તા એમને વધારે આકર્ષશે. ('આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ' ૧૯૩૯ની આવૃત્તિ ૨, પૃ. ૧૨૨) ૧૯૪૬ની આવૃત્તિમાં લખે છે : "એમની આ કૃતિ ગુજરાતી કવિતા અને તેની 'blank verse' (બ્લૅંક વર્સ)નાં વઢ વૈવિધ્ય સમૃદ્ધિ, કટાવમાં પૂરેપૂરાં લીલી શકે છે તે બતાવી આપનાર એ પ્રથમ પહેલા કવિ છે. મુક્ત લયશક્તિનો આ કૃતિ એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે." (એજન, બીજી આવૃત્તિનું ત્રીજું મુદ્રણ, પૃ. ૧૩૭) આપણે સમૃદ્ધિમાં ઉતારેલ એ કાવ્યનો અંત ભાગ જોઈએ.

૮. 'અર્વાચીન કાવ્ય સાહિત્યમાં સઢંગ પદ્યરચના' એ લેખની ચર્ચા અહીંં અભિપ્રેત છે, જેનો આ પ્રકરણમાં મેં આ પહેલાં ઉલ્લેખ કરેલો છે.

પડી રહ્યો એ મેઘ એટલે ઢાં સંચરનાં
 ટોઢે ટોઢાં સ્વતંત્ર થાતાં, સ્વસૂચ કેરા
 અંક વિશે ફરિ કલોલથી કોલાહલ કરતાં
 આવે પાછાં ! હૃયંપ્રમત્ત બનીને આવે,
 એક બીજાને આંટીવાળે, ઉઢે ઉપર ને
 નીચે પાછાં ! ચક્રગતિ કરિ રાસ રમી ગિત
 ગાઢ મનોહર, આણિ મુખ્યું વૃંદાવન આજે
 વિષ્ણુપદમાં શૂં આ પાછું !

અહો, વૃંણે પળ
 જો ને અધિક જ કૌતુકકર્ષી થાય શૂં પેલું ?
 સ્નેહવિષ્ણુરૂપ — કૃષ્ણમુકુટ — શિલ્પિકલાપ કેરી
 કમાન સુંદર ! આછી આછી દિવસદીપ સમ
 પ્રથમ ભાસતી !

વધ્યો જ પ્રકાશ ! વધ્યા વલ્લિ રંગ !
 વિલાસિ બન્યા રતિમૂઢ કરાકર સૂર્યતળા
 જલદોદરમાં પ્રસરી નવ રૂપ ગ્રહે અતિ સુંદર :
 નામ કહે જગ 'અંબુદચાપ' મ્હને પળ લાગતિ
 સ્નેહકમાન વિટી સડ મૂમિ અને નમને
 લડ લેતિ સ્વગોળ વિશે જયિની

મન જો ! મન જો !

રતિરંગ કરે ઇતરેતર શૂં વહુ આજ સહુ :

આટલું બસ થશે. અહીં પળ મને તો સ્પષ્ટ અષ્ટકલ માત્રાનાં ચોસલાં પડી
 જતાં જણાય છે, ક્વચિત્ સોઢમાત્રાનું ચોસલું પડે છે; તાલનો થડકો
 એટલો પ્રબલ છે કે રચના એમ થડકે થડકે થંભતી જ ચાલે. અને એ ચાલ
 પણ લાંબી ફલંગ નથી, સ્વદતા ઘોઢા જેવી ટૂંકી ચાલ છે. રામચંદ કરતાં
 આ ચાલ વધારે ટૂંકી છે, રામચંદના જેવાં આનાં પ્રલંબ આંદોલનો નથી.
 અમુક જાતનાં વર્ણનકાવ્યો, જેમાં વેગી કાર્યં બતાવવાનું હોય તેમાં આ
 રચના શોભે એવી છે. ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસનાં ચાલકાવ્યોમાં આનો
 સારો પ્રયોગ થયો છે. ઉપરના કાવ્યમાં અંત તરફ લગાલ કે (પહેલો લ
 કાપી નાંખતાં) ગાલલનાં આવર્તનો આવે છે, આળવાં પડ્યાં છે તેને પણ હું
 તો કટાવની મર્યાદા ગણું છું.

આ જ વર્ગમાં પ્રો. ઠાકોરે શરૂ કરેલ ગુલબંકી અને પ્રવાહી હરિગીત
 આવે. ગુલબંકી વિશે તો પ્રો. ઠાકોરે પણ કદી ઢલેંક વસંતો દાવો કર્યો નથી.

આપણે અહીં ચર્ચેલી બધી રચનાઓમાં એનું પગલું સૌથી ટૂંકું છે. હરિગીતનો સંધિ લાંબો છે, એનાં લગાત્મક રૂપોનું વૈવિધ્ય વધારે, પણ એમાં બે તાલ આવે છે જે એને સંગીત તરફ વહેલું ધકેલે છે. તેમ છતાં પ્રવાહી છંદ તરીકે એના અનેક પ્રયોગો થયા છે, કેટલાક સ્વરેશ્વર સુંદર થયા છે. માત્ર એટલું જ કે એમાંના કોઈને કંઈક વર્સનું સ્થાન આપી શકાય નહીં. અને એટલું વિશેષ નોંધવું જોઈએ કે આ પ્રયોગોમાં લગભગ બધે જ પંક્તિઓમાં સંધિસંસ્થા અર્થ પ્રમાણે ઓછીવત્તી રાખવામાં આવેલી હોય છે.

આવી અર્થ પ્રમાણે સંધિઓની ઓછીવત્તી સંસ્થાવાળી પંક્તિઓની રચનાને હમણાં 'પરંપરિત' એવું નામ મળ્યું છે, જેમ કે પરંપરિત શૂલળા, પરંપરિત હરિગીત. એ રીતે મુલબંકી રચના પરંપરિત સમાનિકા કે પ્રમાણિકા છે. આવી રચનાઓમાં ક્યાંક પંક્તિને છેડે આવેલો સંધિ પૂરો કરેલો હોતો નથી ત્યાં વિરામથી સંધિ પૂરો કરી મેઢ સાચવીને આગઢ ચાલવું જોઈએ, એટલું પ્રસંગવશાત્ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે :

જુવો ઉઘાડું આ કમાડ, જાવ જ્યાં રુચે;

સ્વલ્પ વિદુ યે દયાનું ના સ્વપે હુંને.

મળકાર, પૃ. ૧૧

લગાત્મક ન્યાસ : લગા લગા લગા લગા લગા લગા લગા

ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

પહેલી પંક્તિમાં લગા આવ્યું. બીજી લગાથી શરૂ નથી થતી પણ ગાલથી થાય છે, એટલે લગાનાં આવર્તનો અવિચ્છિન્ન રાખવા પહેલી પંક્તિ પછી એક લ જેટલો વિરામ લેવો જોઈએ. અર્થાત્ લગા ~ એમ કરીને મેઢ સાચવવો જોઈએ.

એવી જ રીતે પરંપરિત હરિગીતમાં પણ જેમ કે :

તું જગતનું આશ્ચર્ય છે.

જગતમાં છે તાજ, ને છે તાજ જેવાં કંઈ કંઈ,

તું તો પરંતુ તાજનો યે તાજ છે.

એનો ન્યાસ : દા] દાલદાદા દાલદા

દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા દાલદા

દા] દાલદાદા દાલદાદા દાલદા

પહેલી પંક્તિમાં અંતે દાલદા આવે છે. બીજી પંક્તિમાં પહેલો સંધિ દાલદાદા છે તેની સાથે તેનો મેઢ વેસાડવા પહેલી પંક્તિને અંતે એક દા પૂરતો વિરામ લેવો જોઈએ. એમ વિરામોથી એક જ સંધિનાં સઢંગ આવર્તનો કરવાં જોઈએ. ઉપર રામછંદ કહ્યો તે પરંપરિત શૂલળા ગણાય.

આવી પરંપરિત રચનાઓમાં સંધિના પર્યાયો આવવા, કે પંક્તિમાં સંધિ-સંખ્યા અણસરતી હોવી એ દોષ નથી, પણ જાતિછંદોના સંધિઓ મૂળ સંગીતના તાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને તેથી ઉપરના પ્રયોગોમાં ક્યાંક સંધિતાલ પ્રવલ હોઈ વિશેષ નીવડે છે, ક્યાંક સંધિની ટૂંકી ચાલ વિશેષ નીવડે છે, તો ક્યાંક સંધિતાલ રચનાને સંગીત તરફ ઘસડી જાય છે. છતાં આ વધા પ્રયોગોનું પોતપોતાની મર્યાદામાં મહત્ત્વ છે, અને તેના પ્રયોગો ચાલુ રહેશે, અને રહે એ દૃષ્ટ છે. માત્ર એટલું જ કે તેને બ્લૅંક વર્સ ગણી નહીં શકાય.

હવે આપણે અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો સાથે સંબંધ ધરાવતી રચના લઈએ. પણ તે પહેલાં કોઈ પણ પ્રકારમાં નિઃસંદેહ જેને મૂકી શકાતો નથી તે અનુષ્ટુપ લઈએ. વીજાં વૃત્તોની પેઠે અનુષ્ટુપ પણ ગવાતો પણ વધાં વૃત્તોમાં અનુષ્ટુપ સૌથી ઓછો ગેય છે એમ કહી શકાય. વિશેષ તો એ છે કે આપણાં મહાકાવ્ય પુરાણોમાં અનુષ્ટુપ ધ્રુવ વપરાયો છે, સંકેતો છે, એટલે ગુજરાતી એપિક માટે આપણે એને કોઈ રીતે નાકાબેલ ન જ કહી શકીએ. સઢંગ રચના તરીકે ગુજરાતીમાં એના વહુ પ્રયોગો નથી થયા. પ્રો. ઠાકોરે ટુકાડ વર્ણનમાં અનુષ્ટુપનો વ્યાપક પ્રયોગ કર્યો છે, કાવ્યનો ઉપાડ ઘણો અસરકારક અને જોમ-વાળો છે, પણ તેમાં વાક્યો લગભગ સર્વત્ર શ્લોકાન્તે પૂરાં થાય છે, અને આગળ જતાં શ્લોકોનાં વિષમ સમ વધાં ચરણોમાં લગાનાગા આવે છે ત્યાં રચના, અનુષ્ટુપ સાથે જરા પણ મેળ ન લાગે તેવી ગણતરીમાં, કઠતરી પડે છે, અને અનુષ્ટુપનું સર્વ પ્રોત્થત્વ સોઈ વેસે છે. એને પ્રવાહી અનુષ્ટુપનું મયસ્થાન ગણવું જોઈએ. વઢી અનુષ્ટુપના સ્વરૂપના અટપટા નિયમો સામાન્ય પિંગલોમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી, અને તેમાં ગમે તેવી છૂટ લઈ શકાય છે એવા સામાન્ય અભિપ્રાયથી એવા થોકવંધ પ્રયોગો થાય છે જેમાં અનુષ્ટુપ તદ્દન કચલી જાય છે, વેડોળ વની જાય છે. અનુષ્ટુપ વિશે આ ગ્રંથમાં લાંબી ચર્ચા કરી છે એટલે એના સ્વરૂપ વિશે અહીં વિશેષ કહેતો નથી. આ સંદર્ભમાં માત્ર એટલું જ કહીશ કે અનુષ્ટુપ વહુ જ સમર્થ રચના છે, લાંબાં વર્ણનો અને સર્વ રસો ધારણ કરવાની એની શક્તિ છે, લાંબા વાક્યોચ્ચયો તેમ જ ટૂંકાં મુક્તકો, કે તીવ્ર વાક્છટાને વહન કરવાની એની શક્તિ છે. એપિક કે વર્ણનકાવ્યના સિસૃદ્ધુએ એ રચના ધ્યાનમાં રાખવા જોવી છે.

હવે અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેળ વૃત્તો, જેને આ સંદર્ભમાં હવે હું 'વૃત્તો' કહીશ, તેનો વિચાર કરીએ. પહેલું તો એ કે, શ્લોકવંધ તૂટતાં, કેટલીક યતિઓ નિર્બંધ ગણાતાં, વધાં જ વૃત્તો, સયતિક અયતિક વધે, પ્રવાહી વાક્યરચના માટે પ્રયોજાયાં છે. અને કુશળ રચયિતાઓને હાથે રચના તદ્દન સફળ થઈ છે. આ વૃત્તોને વાહન કરવામાં કવિતાને એક મોટો ફાયદો એ થાય છે કે વૃત્તો સહેલાઈથી

प्रौढिने पोषे छे, विषयने गौरव आवे छे. सद्गत नवलरामे मेघदूतना भाषा-
न्तर माटे छंदनी पसंदगीनी चर्चा करतां कहचुं छे के संस्कृत वृत्तो प्रौढिने पोषे
छे; छतां तेमणे वृत्तबद्ध मेघदूत माटे गेय मेघछंद योज्यो तेनुं कारण तेमना
कहेवा प्रमाणे ते समये संस्कृत छंदोनो लोकोंने परिचय नहोतो, अभ्यास नहोतो
ए हतुं. ए कारण अत्यारे रहचुं ज नथी, एटले संस्कृत वृत्तो प्रवाही रचना तरीके
काममां आवी शके छे अने आवे छे, ए योग्य छे. सौनेटना गांभीर्य माटे
वृत्तो ज अनुकूल गणायां छे ते योग्य छे, अने तेमां अनेक रचयिताओ
चरणान्ते ऊभरातां वाक्यो लखे छे, एटले ए संबंधी विशेष कहेवानुं नथी.

पण आ बधां वृत्तो ब्लेंक वर्सनं काम आपी शके ? कविश्री न्हानालाले
मान्युं के सद्गत गोवर्धनरामे संस्कृत वृत्तोमां अंत्यप्रास छोडी दई, गुजरातीमां
ब्लेंक वर्स दाखल कयों (साहित्यमंथन पृ. १२३-२४). पण प्रथम विचारिए
के एटलुं करवाथी रचना ब्लेंक वर्स बने ? दृढ यतिवाळी रचनाओ मंदाक्रान्ता,
मालिनी, स्रग्धरा, शिखरिणी वगैरेमां मध्ययति आडी आव्या विना न ज
रहे. वळी ए बधी रचनाओमां आवती लांबी लघुनी अक्षरावलिओने लीघे
वाक्यरचना गद्यनी निकट चाली न ज शके. ए लघुओनुं पठन एटलुं त्वरित
थाय छे ए लघुओ वच्चे अर्थयति मूकी न ज सकाय. अर्थात् यथेच्छ यति
तेमां शक्य नथी. ए बधामां ह्रस्वदीर्घनां स्थानो एटलां दृढ छे के ह्रस्व-
दीर्घनी छूट लेतां पण वाक्यने सरल चलावी शकाय नहीं. एटले आ छंदो,
भले प्रवाही वाक्योने धारण करे, तो पण ब्लेंक वर्स बनी न शके.

ब्लेंक वर्सने माटे प्रो० व० क० ठाकोरे पृथ्वीने समर्थ गण्यो अने तेना
प्रयोगो करी बताव्या त्पारथी वर्णनकाव्यो माटे अनेक कविओए एने सळंग
रचना तरीके वापर्यो छे. ए जोतां हुवे एनी हिमायत करवानी जरूर रही
नथी. पण श्री खबरदार घणा समयथी पृथ्वीनी ए शक्ति स्वीकारता नथी.
आपणे एमनो मत जोई तेनी चर्चा करीए. पृथ्वी सामे तेमनो सौधी मोटो
बांधो ए छे के तेमां शब्दोनुं उच्चारण अगुजराती धई जाय छे. हुं तेमणे
आपेलुं अवतरण ज लउं छुं :

अनं । त॒ मुख जे । स्फुरे । स्फुरणमां । ज॒ जी । वी रहे,
विचा । र॒ अभिला । प॒ गा । न॒ रति ते । तणा । भास्कर
भजे । उर उमं । ग॒ थी । सरल दी । न॒ शिशु । भावथी
अने । क॒ युग दे । श॒ना । अगण म्हा । नुभा । वो त्हने.

શ્રી સ્વરદાર કહે છે: “ગુજરાતી વાગ્વ્યાપારને નિયમે શબ્દની છેલ્લી લઘુ શ્રુતિ તો દ્રુત, જાણે વ્યંજન જેવી બોલાય છે. તેમ જ શબ્દાંગમાં પળ ગુરુ પછીની લઘુ શ્રુતિ દ્રુત બોલાય છે. . . .ઉપરના ઉદાહરણમાં બીજી પંક્તિના ‘વિચાર’નો ‘ર’, ‘અભિલાષ’નો ‘ષ’, ‘ગાન’નો ‘ન’, ‘ભાસ્કર’નો ‘ર’ એ વધા અક્ષરો શુદ્ધ રીતે દ્રુત જ ઉચ્ચારાય છે. તો પછી આ છ સંધિમાં ચાર શ્રુતિઓ આલ્પી બોલાય તો ગુજરાતીના ઉચ્ચાર કઢંગા થાય ને તેમ થતાં શ્રવણ કઠોર બને તો નવાઈ નથી. ત્રીજી ચોથી પંક્તિમાં ગ, ન, ક, ષ એ શ્રુતિઓ પળ પૂરા ભાર સાથે બોલવી પડતી હોવાથી તે કંકશ થઈ જાય છે, અને ઉચ્ચાર તૂટે ત્યાં લયભંગ પળ થાય.” આ વાંધો જો સાચો હોય તો ગુજરાતી માટે વધાં જ વૃત્તો પ્રતિકૂલ ગણાય. કારણ કે વૃત્તોમાં લઘુનાં અનેક સ્થાનોમાંથી ઘણી જગાએ શબ્દાન્ત અ આવી જવાનો. પળ આ વાંધો વૃત્તો ઉપરાંત જાતિછંદોને પળ લાગુ ન પડે? જાતિછંદોમાં પળ લઘુનાં નિયત સ્થાનો હોય છે, એટલું જ નહીં નિયત સ્થાન ન હોય ત્યાં પળ લઘુઓ વપરાય જ છે.

ઓ ઈશ્વર તું એક છે

સરજ્યો તેં સંસાર

આ દોહરામાં ‘એક’ અને ‘સંસાર’માં આવતા લઘુઓનાં સ્થાનો પિંગલ-નિયત છે. પળ તે સિવાય પળ ઇવ ર સ ર લઘુઓ આવે છે. આમાંના વધે ‘ર’ શ્રી સ્વરદાર કહે છે તેવા સાધારણ વાતચીતમાં દ્રુત બોલાય છે, પળ ઉપરની કાવ્યપંક્તિઓમાં તો પૂરા લઘુ બોલાય છે. ‘ઈશ્વર’ના વધે લઘુઓ અને ‘સરજ્યો’ના વધે લઘુઓ સરખા બોલાય છે અને સરખો કાલ લે છે. એટલે આ વાંધો સાચો હોય તો કોઈ પળ કવિતા લખાય નહીં. સ્વર તો મેં પહેલા પ્રકરણમાં કહ્યું તેમ ગુજરાતી બોલતી ભાષામાં કોઈ બે સ્વરો એક સરખો વસ્તુ લેતા નથી, કોઈ ગુરુ કોઈ લઘુથી વમણો સમય લેતો નથી. કવિતામાં પડતી ભાષા એટલે અંશે પોતાનું નૈસર્ગિક ઉચ્ચારણ સુવે જ છે. અને નહિતર પળ પઠન થતાં કાવ્યનું ઉચ્ચારણ ગદ્ય કરતાં વધારે ધીમું હોય જ છે. એટલે એ વાંધાને હું વાજબી ગણી શકતો નથી. અને શ્રી સ્વરદાર પોતે સ્વીકારે છે તેમ પૃથ્વી તેના જૂના નામ ‘વિલંબિતગતિ’ પ્રમાણે વિલંબિત રીતે પઠાય છે એટલે તેમાં પૂરું યતિસ્વાતંત્ર્ય છે. એ રીતે આ વૃત્ત ક્લેંક વસંતી એક આવશ્યકતા પૂરી પાડે છે.

શ્રી સ્ખરદારનો વીજો વાંધો પ્રો. ઠાકોર પૃથ્વીને અગેય કહે છે તે સામે છે. તેઓ કહે છે : “કોઈ પણ સમર્થ સંગીતકાર ગમે તેવી ગદ્ય પંક્તિને પણ અમુક રાગ-તાલમાં બેસાડી ગાઈ બતાવશે, પછી તેમ કરતાં તેના કેટલાક સ્વરોને લંબાવશે યા ટૂંકાવશે. એમ છે તો પદ્યની નિયમિત લયમાં લખાયેલી પંક્તિઓ તો કદી અગેય બને જ નહીં.” (એજન, પૃ. ૧૭૩) પણ અહીં અગેય શબ્દ તેના માત્ર યૌગિક અર્થમાં વપરાયો નથી. સંદર્ભ ઉપરથી તરત જોઈ શકાશે કે ‘અગેય’નો અર્થ અહીં, લાંબું પઠન કરતાં પણ જે રચના ગાવાની આવશ્યકતા ઊભી થતી નથી, જે કોઈ પણ પ્રકારના સંગીતમાં સરી પડતી નથી એવી. બ્લૅંક વર્સની મુખ્ય આવશ્યકતા એ છે કે તેનું ગદ્યની પેઠે પઠન શક્ય હોવું જોઈએ. પછી ગદ્ય પણ ગાઈ શકાય છે તે અર્થમાં આ રચના પણ ગાઈ શકાતી હોય તો તેનો વાંધો નથી. પૃથ્વીના પઠનમાં ગાવાની આવશ્યકતા આવતી નથી, અને તેથી તે ગેય નથી. આ લક્ષણ બ્લૅંક વર્સને માટે આવશ્યક છે કે કેમ તે વિશે શ્રી સ્ખરદાર સ્પષ્ટ હા કે ના કહેતા નથી. તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે એવું અગેય પદ્ય ગુજરાતીમાં હોઈ શકે જ નહીં. તેઓ આ જ સંદર્ભમાં આગળ કહે છે કે : “કવિતાને ગદ્ય જેવી બોલવા જ માગો તો બોલી શકાશે પણ તેમ કરતાં પણ અમુક પંક્તિઓ અનેક વાર બોલાતાં પદ્યમાંનું તાલતત્ત્વ અને તેનું નિયમિત સુસ્વરત્ત્વ તો પાઠક કે શ્રોતા આગળ છતું થયા વગર રહેવાનું નથી. અને આશરે તેથી કવિતાની ગેયતા પ્રત્યક્ષ થવાની જ” (એજન, પૃ. ૧૭૩-૭૪). અલબત્ત તાલતત્ત્વને લીધે ગેયતામાં સરી પડાય તો ગેયતા આવી જવાની. પણ અહીં શ્રી સ્ખરદારની ધ્યાન બહાર એ વાત રહી જાય છે કે અનાવૃત્તસંધિ વૃત્તોમાં તાલતત્ત્વ છે જ નહીં. અને તેવી તાલતત્ત્વાનુગામી ગેયતા તેમાં આવી જવાની નથી. એ દૃષ્ટિએ પૃથ્વી બ્લૅંક વર્સનું કામ આપવાને લાયક છે. તેના અનેક અલ્પતા થયા છે અને તે વધા જ બતાવે છે કે લાંબાં વાક્યોને ધારણ કરવાને તે સમર્થ છે.

અને છતાં પૃથ્વી બ્લૅંક વર્સનું પૂરેપૂરું કામ આપી નહીં શકે. બ્લૅંક વર્સ અંગ્રેજીમાં બે કામ કરે છે. એક, એપિક એટલે વીરરસ કાવ્યમાં તે સઢંગ રચના તરીકે વપરાય છે, અને બે, નાટકમાં પાત્રોની ઉક્તિમાં વપરાય છે. પૃથ્વી એપિક માટે લાયક છે, અત્યાર સુધી તેનો જે સફળતાથી ઉપયોગ થયો છે તે સર્વ એપિકમાં જ થયો છે. પણ નાટકમાં તે સફળ થઈ શકતો નથી. એક તો, એના સંધિઓમાં આવતાં લઘુગુરુનાં નિશ્ચિત સ્થાનોને લીધે, તેમાં વાક્ય ગદ્યની સરલતાથી આવી શકશે નહીં. એ સંધિઓને અનુકૂળ થવા વાક્ય-રચનાને મરડાવું પડશે જ. અને વીજુ, પૃથ્વીનો મેલ આવર્તનાત્મક નથી, તેમાં આદિ મધ્ય અને અંત છે, એટલે તેમાં વાક્ય ગમે ત્યાંથી શરૂ કરી ગમે ત્યાં

પૂરું કરતાં તેનો મેઢ અલ્ખંડ આવી શકશે નહીં. પ્રો. ઠાકોરે પૃથ્વીમાં યતિસ્વાતંત્ર્યના ઉદાહરણ તરીકે નીચેની પંક્તિઓ આપી છે :

વહે વલ્લત । પ્રાક્તન સ્મરણ સૂર જાગે વધે
 સિલે । ઊર નિમન્ત્રતા અચુક એક ત્હારા મળી

અલ્લવત્ત ઘંડની નિશાની કરેલી જમાએ યતિ આવી શકે છે. એ રીતે એ દૃષ્ટાન્ત સાચું છે. પણ બે યતિચિન્હોની વચ્ચેનું વાક્ય એકલું વાંચવા આપ્યું હોય તો તેમાં પૃથ્વીનો મેઢ વરતાશે નહીં. “પ્રાક્તન સ્મરણ સૂર જાગે વધે સિલે” એટલું જ વાક્ય વાંચતાં પૃથ્વીનો મેઢ તેમાં પ્રકટ દેખાશે ? હું માનું છું નહીં દેખાય. પંક્તિઓમાં એ વાક્ય જે સ્થાન ભોગવે છે તે સ્થાન દર્શાવેલ મૂકતાં — આ રીતે —

પ્રાક્તન સ્મરણ સૂર જાગે વધે
 સિલે । ઊર નિમન્ત્રતા અચુક એક ત્હારા મળી

એ પૃથ્વી છે એમ જાણ્યા પછી પણ, ઘંડની આગળનો ભાગ પૃથ્વીમાં બેસાડીને વાંચતાં જ મેઢ હાથ આવશે, તે સિવાય નહીં આવે. અને ‘સિલે’ આગળ વાક્ય વંધ કરીશું તો મેઢ અધૂરો રહેલો જણાશે. એ મેઢનું એકમ પંક્તિના આદિથી અંત સુધી બોલતાં જ વ્યક્ત થાય છે. નાટકને માટેની સઠંગ પદ્યરચના તો વાક્ય ગમે ત્યાંથી ઉપાડી ગમે ત્યાં પૂરું કરતાં પણ મેઢ સચવાઈ રહે એવી જોઈએ. અંગ્રેજી બ્લૅંક વર્સ રચના એવી છે. એટલે પૃથ્વી બધી રીતે બ્લૅંક વર્સનું કામ આપી નહીં શકે. એપિકમાં પૃથ્વી સઠંગ પદ્યરચના તરીકે ચાલી શકશે, નાટકમાં નહીં ચાલે.

જાતિછંદોના સંધિઓ અને અનાવૃત્તસંધિ વૃત્તોના સંધિઓથી બનતી સઠંગ રચનાઓને જોતાં એમ જણાય છે કે જાતિછંદોવાળી રચનાઓ પ્રાસ કાઢવાથી સઠંગ તરત થઈ શકે છે, પણ તેનો સંધિ સંગીતના તાલમાંથી નિષ્પન્ન થયેલો હોવાથી તે રચના ઘોડે જઈ સંગીતમાં સરી પડે છે, એ એની અપૂર્ણતા છે. ત્યારે કોઈ પણ અનાવૃત્તસંધિ વૃત્તને સઠંગ કરતાં મુશ્કેલી એ આવે છે કે એના સંવાદનું એકમ પંક્તિના આદિથી શરૂ થઈ અંતે યતિ આવે છે ત્યાં પૂરું થાય છે. જાતિછંદોવાળી રચનાઓ સ્વરૂપતઃ અનંત આવર્તનવાળી હોઈ સઠંગ હતી, તેને પ્રાસથી જ આપણે કઢીબદ્ધ કરી હતી તે પ્રાસ નીકળી જતાં પાછી સઠંગ બની રહે છે. વૃત્તોમાં પંક્તિ પ્રાસથી વંધાતી નહોતી. પણ, લઘુગુરુના સ્થિર ક્રમવાળા અમુક અમુક સંધિઓના નિયત ન્યાસથી વંધાતી હતી, પ્રાસ વિના પણ તેમાં પંક્તિને આદિ ને અંત છે એ એની વિશેષતા છે, સૂચી છે, એટલે વૃત્તોની પ્રવાહી રચનામાં મેઢનું એકમ વ્યક્ત થવા પંક્તિનો અંત વ્યક્ત થવો

જ જોઈએ. વૃત્તોમાં આપણે જોઈ ગયા કે તેમાં સ્ત્રી વિરામ શ્લોકાર્ધ એટલે બે પંક્તિએ આવે છે, એટલે સામાન્ય રીતે વૃત્તોની પંક્તિઓ બે સુધી સઙ્ગ કરી શકાય. અને એ મુશ્કિલ નથી કારણ કે સત્તર અક્ષરના પૃથ્વીમાં બે પંક્તિએ પૂર્ણવિરામ નહીં તો અર્ધવિરામ અને અર્ધવિરામ નહીં તો અલ્પવિરામ આગામમાં મુશ્કેલી આવે નહીં. એટલે એપિક માટે સઙ્ગ પદ્યરચના તરીકે પૃથ્વી આવી શકે. પણ તેની લઘુગુણના સ્થિરક્રમવાળી રચનાને લીધે અને તેના મેઢના એકમના આદિથી અંત સુધીના વિસ્તારને લીધે તે નાટકને આવશ્યક બ્લૉક વર્સ બની શકે નહીં. નાટકના બ્લૉક વર્સ માટે આપણે હજી અન્યથ જોવું રહ્યું.

જે કારણોથી પૃથ્વી જેવી રચના નાટકોચિત સઙ્ગ પદ્યરચના નથી થઈ શકતી તે જ કારણોથી અનુષ્ટુપ પણ ન થઈ શકે. અનુષ્ટુપને અમુક ચૌકસ વર્ગમાં હજી નિઃશંકપણે હું મૂકી શકતો નથી, પણ એક વાત નક્કી છે કે તેના સંવાદને પણ આદિ અને અંત છે. અનુષ્ટુપ અર્ધસમ વૃત્ત છે, તેમાં વિષમ ચરણનો છેલ્લો ચતુરક્ષર સંધિ ઘળેભાગે લગાગાગા આવે છે અને સમ-ચરણનો છેલ્લો ચતુરક્ષર સંધિ લગાલગા આવે છે. હજીકેય લગાગાગા પૂર્ણ નિયત નથી પણ શ્લોકાર્ધ લગાલગા તો કોઈ પણ વૃત્ત જેટલું સ્થિર છે. એટલે એના શ્લોકાર્ધનો અંત દૃઢ છે. લાંબાં વર્ણનકાવ્યોમાં એ ચાલે પણ નાટકની ડક્ટિઓમાં એ અંત નડે. નાટકને માટે શ્રીમતી હંસા બહેને આ છંદ વાપર્યો છે, પણ તેનું પરિણામ મને અનુષ્ટુપના લાભમાં જતું જણાતું નથી,—એમનો પ્રયત્ન સમર્થ છે છતાં. એક ટૂંકો દાખલો લઉં :

ઓફેલિયા : ના જાણું હું પિતા મારા ! શું મારે તો વિચારવું.

પોલોનિયસ : વાહ ! હું શીઘ્રવીણ એ, તું તો છે બાઢકી સ્ત્રી

જો માને દાન આવાંને સ્ત્રી સિલ્કા. નથી સ્ત્રી

સિલ્કા એ. મૂલ્ય આંકવું ઘટે તારું વિશેષ તો.

નહીં તો — બસ વાક્ય આ હાંફે લંબાણથી અને

તૂટે પ્હેલાં કહું પૂરું — મને મૂર્ખ ઠરાવશે.

હેમલેટ, પૃ. ૨૭

આમાં પંક્તિ વચ્ચેથી શરૂ થઈ પંક્તિ વચ્ચે પૂરાં થતાં વાક્યો છે. તે સ્વતંત્ર વાંચવા આપ્યાં હોય તો તેને અનુષ્ટુપમાં બેસાડતાં બહુ વાર લાગશે. “તું તો છે બાઢકી સ્ત્રી, જો માને દાન આવાંને સ્ત્રી સિલ્કા.” આ વાક્ય સમ ચરણથી શરૂ થાય છે એટલે કદાચ બેસે. પણ “નથી સ્ત્રી સિલ્કા એ.” આ વાક્ય બેસાડતાં બે ત્રણ પ્રયત્નો અવશ્ય કરવા પડે. “મૂલ્ય આંકવું ઘટે તારું વિશેષ તો.” એ વાક્ય પણ તરત નહીં બેસે. એટલે આ રચના નાટકને અનુકૂળ ન

पड़ी शके. आपणां पुराणो अनुष्टुपमां लखायां छे, अने तेवी रीते महाकाव्य अनुष्टुपमां लखी सकाय पण नाटकने माटे ए रचना अनुकूल नहीं पड़े.

नाटकनी उक्तिओ माटे हुं के. ह. ध्रुवना वनवेलीने समर्थ गणुं छुं. ते मनहर घनाक्षरीना चतुरक्षर संधिनां आवर्तनोनो बनेलो छे. ए संधिमां लघुगुरुनो कोई कम नहीं एटले वाक्यरचनाने कोई लघुगुरुस्थान साचववा के अमुक मात्राओ पूरी करी आपवा मरडवानी जरूर पड़ती नहीं. वाक्य-रचना गद्यना क्रमने यथेच्छ अनुसरी शके छे, तेटली ज भावने आवश्यक हरकोई वाक्यभंगीने पण धारण करी शके छे. वळी तेमां वाक्यो गमे तेटलां लांबाटूकां आवी शके छे, अने वाक्यो पंक्तिमां गमे त्यांथी शरू थई गमे त्यां पूरां थतां तेना मेळने हानि थती नहीं. मूल रचनाना प्राप्त काढी नांख्याथी तेमां पंक्ति पण रहेती नहीं, जो के सामान्य रीते तेमां संधिनां चार आवर्तनोनी एटले सोळ अक्षरनी पंक्ति पडाय छे. आनो मेळ आवर्त-नात्मक छे एटले तेमां यतिनो प्रश्न रहेतो नहीं. मनहर घनाक्षरी लांबी परंपराथी अर्थने अनुसरीने गेयता बिना, पठाता आव्या छे. नवलराम कविता बोलवी शू कहेवाय तेना दाखला तरीके "हिन्दुस्ताननी कविता भाट चारणो बोले छे तेनो विचार" करवा कहे छे. रमणभाई पण कवितने बीररस-काव्यने उचित गणे छे. "मिल्टनना वाक्योच्चय (period) नी कल्पना गुजराती भाषामां बताववी बहु अघरी छे. . . . तथापि आ प्रकारना वाक्यो-च्चयनु उदाहरण आपवानो एक निबंल प्रयत्न करीशुं" कही तेओ प्रेमानन्दना ओखाहरणना लडाईना वर्णनने निष्प्रास कवितमां मूके छे:

अनिरुद्ध बारीएथी जोई रह्यो हाथमां तो
भोगळ लीधेली ने अळगी करतो पीठे
खेंचती ओखाने,—रोती जे कालावाला करती.
तेना भणी वळी बोल्यो, 'महिला ! तूं धेली छे,
क्षत्रिओ युद्धमां जता रोकाया कदी सुण्या छे ?
घननुं गर्जन थये केसरीए फाळ ना
भरी एबुं कदी बन्युं छे ? तथा मौवर वागे
ने नाम त्यां डोले नहीं एबुं कदी जोयुं छे ?

कविता अने साहित्य वाँ. १ लुं, पृ. १६७

अर्थात् आ मनहर के कवितने के. ह. ध्रुव पहेलां पण आपणा समर्थ विवेचकोए अगेय गण्युं छे, पाठ्य गण्युं छे, वाक्योच्चय माटे योग्य गण्युं छे.

आनी सामे श्री खबरदारनो वांघो नीचे प्रमाणे छे: "ए निबंधमां तेमणे जणाव्युं हतुं के वनवेलीमां यति नहीं, ताल नहीं, प्राप्त नहीं, मात्र

चतुरक्षर संधि छे. अने प्रत्येक पंक्तिमां एवा चार चार संधि छे; आवी रचना जेने आपणे शुद्ध पद्यरूपे ओळखीए तेवी, तेने पद्यरूप कहेवाय नहीं. अने ए माटे में . . . उल्लेख कीधो ज हूतो के "वनवेली"मां "मात्र अक्षरगणना सिवाय बीजुं कशुं नियामक तत्त्व ना होवाथी हुं तेने पद्यमां के छंदमां गणतो नथी." (गुजराती कवितानी रचनाकळा" पृ. १६७-१६८.) अलबत के. ह. ध्रुवे वनवेलीनो पुरस्कार करता निबंधमां कहेलुं के तेमां ताल नथी, मात्र चतुरक्षर संधि छे. (साहित्य अने विवेचन भा. १, पृ. ११७) पण हुं पूछुं छुं के वनवेलीनो चतुरक्षर संधि जे मनहरमांथी लीघेलो छे ते सताल के निस्ताल होवा संबंधी श्री खबरदार पोते शुं माने छे? तेओ तो कबूल करे छे ज के "'कविता' नी रचनामां चतुरक्षर संधि छे; पण एनो लय तो प्रत्येक संधिनी पहेली तथा त्रीजी श्रुति पर अनुक्रमे मुख्य अने गौण ताल आव्याथी ने राख्याथी ज सघाय छे." (गुजराती कवितानी रचनाकळा पृ. १६८) तो पछी वनवेलीमां ए ताल छे एम मानीने तेओ वनवेलीने अखंड रचना तरीके स्वीकारता या माटे नथी? हुं पण मानुं छुं के मनहरना चतुरक्षर संधिमां पहेला अने त्रीजा अक्षर उपर अनुक्रमे प्रधान अने गौण ताल छे. अने ए ताल ए ज वनवेलीनुं पद्य तरीकेनुं जीवातुभूत तत्त्व छे. भले के. ह. ध्रुवे ए न स्वीकार्युं पण आपणे ए स्वीकरता होईए तो एने मानीने वनवेलीनुं महत्त्व स्वीकारवुं जोईए. अने तालने न स्वीकारतां छतां के. ह. ध्रुव कहे छे के "एना बंधना सरखापणाने माटे एक बावतनी सावधानी राखवी इष्ट छे. प्रत्येक पूर्णवाक्यनो आरंभ एमां एकीना अक्षरथी थवो जोईए छे. एम करवाथी गमे ते वाक्य वांचतां अथवा उतारतां घटनामां वैषम्य आवतुं नथी." (साहित्य अने विवेचन भा. १, पृ. १२०) अहीं वाक्यारंभ चतुरक्षर संधिना पहेला के त्रीजा अक्षरथी करवा कहथुं तेनुं कारण ए ज छे के वाक्यना प्रारंभनो प्रयत्न, पद्यना ताल साथे मेळमां आवे. अने आ मेळ मात्र वाक्यना प्रारंभे ज होय एटलुं हुं बस मानतो नथी. श्री खबरदार साथे सहमत थई हुं कहुं के वनवेलीमां संधिनो प्रधान ताल शब्दना आदि उपर आवे ए इष्ट छे कारण के गुजरातीमां शब्दनो आद्याक्षर हमेशां सप्रयत्न होय छे, अने एम न बने त्यां ताल शब्दनी अंदर पण गुरु अक्षर, जे तालक्षम होय छे, तेना पर पडे एम घाय तो सारं. आवी सूचना के. ह. ध्रुवनी चर्चामां स्पष्ट रूपे नथी पण तेमना वनवेलीना नमूनामां ताल बराबर ए ज रीते सळंग सचवायो छे. हुं आ नीचे वनवेलीनी १३ पंक्तिओ उतारं छुं अने तेमां चतुरक्षर संधिना आद्याक्षर पर तालदर्शक टूँको दंड कं छुं.

મારા સઠ રહેરી વંધુઓ ને મિત્રો ! સાંભળિયે.	૧
સીસરના શબને હું દાહ દેવા આવ્યો છું : હું	૨
ગુણ ગાવા નથી આવ્યો. ગુણ તો મુઝાની ગતે	૩
મુઝા વાંસે જાય છે ; ને અવગુણ એકલા જ	૪
અહિયાં ગવાય છે ; તો સીસરનું પળ એમ	૫
મળે થાય. મહત્તાની મૂરતી જે ઝૂટસ, તે	૬
સીસરને લોભી કહે છે. સરેસર, એમ જ જો	૭
હોય, તો તે શોચનીય દોષ હતો ; અને તેનો	૮
દંડ પણ મરનારે ઘણો ભારે મર્યો છે જ.	૯
એને વિશે મૈયતના પ્રસંગે હું વે જ બોલ	૧૦
બોલવા ઊભો છું, મને ઝૂટસની ને બીજાની	૧૧
પરવાનગી મળી છે. ઝૂટસ, સરેજ સારા	૧૨
માણસ છે ; ને એવા જ સારા એઓ સરવે છે.	૧૩

ઉપરની ૧૩ પંક્તિઓમાં શાબન ચતુરશ્વર સંધિઓ આવે તેમાં શબ્દના આઘાશ્વર પર તાલ ન પડતો હોય એવા દાસલા 'મુઝાની' (પં. ૩) 'ગવાય છે' (પં. ૫) 'ઊભો' (પં. ૧૧) 'પરવાનગી' (પં. ૧૨) એટલા ચાર જ છે. અને તે દરેકમાં તાલ દીર્ઘ અક્ષર ઉપર પડે છે. પણ મારે આથી આગળ જઈને એમ કહેવાનું કે આમ લાંબે અંતરે તાલ ક્યાંક છૂટો છવાયો શબ્દના આઘાશ્વર પર ન પડે ત્યાં એકાદ તાલ તિરોહિત રહે તો પણ સામાન્ય પ્રવાહને વાંધો ન આવે.

“મને ઝૂટસની ને બીજાની પરવાનગી મળી છે.” એમ તાલવ્યવસ્થા કરીએ તો તાલમાં ક્ષતિ ન આવે. 'ને' અવ્યય હોઈ લઘુ પ્રયત્ન છે તેના પર તાલ ન નાંચીએ તો પણ વાંધો ન આવે. નિયમિત માત્રામેલમાં પણ ચતુષ્કલ તાલ ક્યાંક તિરોહિત થતો આપણે જોયો છે. આમ કરવાથી પઠન ગદ્યની વધારે સમાન્તર ચાલી શકે છે, અને તાલનું સ્પંદન જીવંત રહે છે. આ ઉપરાંત હજી એક છૂટ વનવેલીના વંધારણમાં અંતર્ગત રહેલી છે. મનહરમાં આઠમા ચતુરશ્વર સંધિને સ્થાને શ્વશ્વર સંધિ આવતો અર્થાત્ એક અક્ષરની કાલમાત્રાઓ ચિરામથી પુરાતી. વનવેલી સઢંગ છે, તેમાં ચરણો નથી, પણ તેમાં પણ જ્યાં

વાક્ય પૂરું થાય ત્યાં એટલે વાક્યાન્તે અક્ષર કે એથી પણ નાનો સંધિ મૂકી શકાય અને એ રીતે વાક્યાન્તે આવશ્યક પૂર્ણવિરામ લઈ શકાય. વાક્યાન્તે આજ્ઞા ચતુરક્ષર સંધિના કાલ જેટલો વિરામ તો લઈ જ શકાય એ કહેવાની જરૂર નથી.

આ રીતે શ્રી સ્વરદારની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં પણ જણાશે કે કે. હ. ધ્રુવની વનવેલી શ્રી સ્વરદારની અહં રચનાની વધી આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડે છે.

વનવેલી વિશેનું મારું વક્તવ્ય પૂરું કરું તે પહેલાં હજી એક વાત કહેવાની રહે છે. સંખ્યામેળ છંદોના પ્રકરણમાં હું કહી ગયો કે મનહર કે કવિતનો જે ચતુરક્ષર સંધિ છે તે કાલમાત્રાની દૃષ્ટિએ અષ્ટકલ છે. અર્થાત્ એ ચતુરક્ષર સંધિ આઠ કાલમાત્રા રોકે છે. જૂના સમયમાં કવિતના પઠનમાં દરેક લઘુ કે ગુરુ ગમે તે વચ્ચે માત્રા રોકે એ રીતે ઉચ્ચારાતો અને એમ આઠ માત્રા થઈ રહેતી. માટે જ તેમાં લઘુગુરુનાં નિયત સ્થાન નથી એમ કહેવાય છે. પણ ત્યાં મેં કહેલું કે આ આઠ માત્રા આમ દરેક અક્ષરને બે માત્રાનો કરી પૂરી કરવી એ કઠિનું છે, કંટાળાજનક છે, સંધિમાંના જ ગુરુને યોગ્ય રીતે લંબાવી છૂટતી માત્રા પૂરવી એ સ્વરી રીત છે. એ જ દૃષ્ટિને આગળ લંબાવી હું એમ પૂછું કે નાટકની ઉક્તિઓનું પઠન એવી રીતે ન કરી શકાય કે ચાર આઠ કે સૌંઠ અક્ષર સુધીમાં અર્થને આવશ્યક વિરામ મૂકી એ છૂટતી માત્રા પૂરી દઈએ? આ ન જ થઈ શકે એવું મને નથી લાગતું. પણ આ કામ આ દૃષ્ટિવાળા નટોએ કરી જોવું જોઈએ. જો એમ થઈ શકે તો હું માનું છું કે વનવેલીની એ એક મોટામાં મોટી સિદ્ધિ ગણાય. પણ આ તો માત્ર મારી કલ્પનાની વાત છે. કુશલ પઠનકોવિદોએ એ કરી જોવું જોઈએ.

વનવેલીનો પ્રતિસ્પર્ધી છંદ શ્રી સ્વરદારનો 'મહાછંદ' છે. આ મહા-છંદ એક રીતે ધ્રમરાવઢી છંદ છે જેમાં લલગાનાં પાંચ આવર્તનો આવે છે. અંગ્રેજી ક્લૉક વર્સ પંચાવર્તની છે એટલે એમણે લલગાનાં પાંચ આવર્તનો લીધાં છે. આ લલગા સંધિ અહીં એ જ સાદે રૂપે આવતો નથી. શ્રી સ્વરદાર કહે છે કે હિંદીમાં લલગા કે ગાલલનાં આવર્તનોવાળા લગાત્મક સર્વેશમાં સંધિમાંના લઘુ સ્થાને ગુરુ પણ આવે છે. તેમ જ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે આ જ લલગા રચના ઉપરથી કરેલી દેશીમાં — 'વિલાસની શોભા'ના કાવ્યમાં — લઘુની જગાએ ગુરુ મૂકેલો છે. તે પ્રમાણે આ મહાછંદમાં યથેચ્છ લઘુને સ્થાને ગુરુ આવી શકે. એટલે લઘુ-ગુરુ દૃષ્ટિએ તેમાં નિયત માત્ર એટલું જ કે લલગામાં અંત્ય ગા ઉપર તાલ પડે છે ત્યાં ગુરુ જોઈએ, તે સિવાય લઘુગુરુ સંબંધી કશો નિયમ આવશ્યક નથી. અને આ મહાછંદમાં તેમણે એક કાવ્ય કાર્યું છે અને તેમાંથી લાંબા ઉતારા તેમણે 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકલા'ના ચોથા વ્યાખ્યાનમાં આપેલા છે (પૃ. ૧૮૦, ૧૮૫-૧૯૫).

એક વાત અહીં શ્રી સ્વરદારને પૂછવાનું મન થાય છે. બીજી અનેક રચનાઓ તાલબદ્ધ હોઈ ગેયતામાં સરી પડે છે એમ કહી બીજા રચયિતાઓની તે તે રચનામાં તેમણે દોષ બતાવ્યો છે. તેમની પોતાની રચના પણ તાલબદ્ધ તો છે જ. ત્યારે તેમાં ગેયતાના દોષનું શું થયું? ‘વનવેલી’માં એ દોષ એમણે એક પ્રકારની પાશપુક્તિથી બતાવ્યો. કે. હ. ધ્રુવ કહે છે કે વનવેલીમાં તાલ નથી, તો તે પદ્ય જ નથી, માટે તે અસ્ખંડપદ્યરચના નથી. પછી પોતાનો અભિપ્રાય આપે છે કે વનવેલીમાં તાલ છે, એક નહીં પણ બે તાલ છે, એક પ્રધાન અને એક ગૌણ, માટે તે ગેયરચના છે, માટે તે અસ્ખંડ પદ્યરચનાને લાયક નથી. અને પોતાની રચનાના તાલ વિશે તે કશું કહેતા જ નથી. પણ એમના તાલની દૃષ્ટિએ એમની રચનાની પણ પરીક્ષા કરવી જ જોઈએ. સ્વરં તો લલગા અને ગાલલ સંધિમાં લઘુને સ્થાને ગુરુ આવે છે તે કેવી રીતે આવે છે તે પ્રથમ જોવું જોઈએ. આ સંવંધી મેં આગળ લંબાણથી અનેક દૃષ્ટાન્તો આપી જણાવેલું છે કે ચતુષ્કલસંધિ રચનાઓ વિલંબિત રીતે ગવાતાં દરેક ચતુષ્કલ પટ્કલ બને છે. તેથી લલગા અને ગાલલમાં લઘુ સ્થાને ગુરુ આવી શકે છે. (પૃ. ૫૧૧-૬૦૧ અને પૃ. ૬૦૨-૦૩) આ રીતે આ પ્રક્રિયા પોતે સંગીતની જ છે, અને શ્રી સ્વરદારનાં લાંબાં ઉદાહરણોનાં અનેક વારનાં પઠનોના સંસ્કારના પૃથક્કરણથી હું કહું છું કે આ રચનાઓ સહેલાઈથી સંગીતમાં ઊતરી જાય છે—વનવેલી કરતાં વધારે સહેલાઈથી. પણ સંગીતમાં ન ઊતરવા દઈએ તો પણ તેનો તાલ કટાવ જેવો ભારે છે અને તેથી ગદ્ય વાક્યો તાલે તાલે ઠોકરાય છે. તેનો સંધિ પણ ટૂંકો છે અને તેથી તેના પઠનમાં પ્રલંબતા આવતી નથી. એ સઘળી વાતમાં વનવેલીની લાયકાત વધે છે. પણ વિશેષ તો ઘણા લાંબા સમયથી કવિત અને મનહરનું અગેય પાઠ્યતાથી પઠન કરવાની પરંપરા છે તેનો સઘળો લાભ વનવેલીને મળે છે, લલગા કે ગાલલ રચનાને એવો કોઈ લાભ મળતો નથી. મેં આગળ વનવેલીના ફકરા આપેલા છે. અહીં શ્રી સ્વરદારના છંદમાંની થોડી પંક્તિઓ નીચે ઉતારું.

અહો | ભક્તિનો | આનંદ | તો | કંઈ | આર | જ | છે !
 અને | નાચની | આ | અપરંપાર | લીલા | વધી
 નહીં | કો | પણ | આત્મા | કદી | નિજ | કોટિ | જીમે !
 જગમાં | પૂરી | ગાઈ | શકે ; | પ્રભુની | કરુણા,
 કંઈ | લાલ્લ | શરા | સરિતા | અને | ધોધ | રૂપે
 ચિરકાલ | અસ્ખંડ | આ | વિદવે | વહી | રહી | છે.

बधे विश्वमा आपणे ऊडी फरी वळिये
 अने नाथनी आज्ञानु पालन नित्य करी,
 बधी सृष्टिनां चक्रोत्तणी गति साचविये,
 तोय नाथनी शक्तिनो पार नथी जडतो.

गुजराती कवितानी रचनाकळा, पृ. १८९

पठन करतां दरेक ताल वाक्यरचनाने विक्षेप करे ए रीते थडकाय छे. संगीतस्वरोनो प्रयोग न करीए तो पण आ रचना जे ढाळमां साधारण रीते गवाय छे ते रागनु अनुसंधान सतत राखवुं पडे छे. मारो तो एवो पण अनुभव छे के ए रागना मनमां उद्भावन विना आ रचनाना तालनो प्रारंभ ज करी सकातो नथी. एटले वनवेली जेवी होवा छतां आ रचना वनवेली जेटली कार्यकर नीवडे एम हुं मानतो नथी. आ गेय छे, एनी चाल टूकी छे, अने तालनो थडको वधारे विक्षेपकारक छे.

बधा मात्रामेळ संधिओमां आ दादादादा अने दादादा एटले के अष्ट-मात्रक अने षण्मात्रक संधिओमांवी बनेला आ चतुरक्षर अने त्र्यक्षर संख्यामेळ संधिओ ज मात्र सळंग पद्यरचना माटे काम आपी शके. सप्तमात्रक अने पंच-मात्रक संधिओमांवी पण चतुरक्षर अने त्र्यक्षर संधिओ बनी शके. ए जातनुं वलण आपणे 'मुखडानी माया लागी' ए गीतमां अने एना जेवां बीजां गीतोमां आगळ जोयुं छे (गत पृ. ५८६). ए गीतमां आगळ पण एवा ज चतुरक्षर संधिओ आवे छे: मुखडूं में, जोयुं तारूं, सर्वं जग, थयूं खारूं, वगैरे. त्यां चतुरक्षर संधिना अक्षरो अनुक्रमे लदादादानी मात्राओ अनुक्रमे पूरे छे, लने स्थाने गुरु होय तो ते लघु थाय छे, अने दाने स्थाने लघु होय तो ते पण गुरु थाय छे. आ ज प्रक्रिया पंचकलना बीजमां पण थाय छे पण तेना दाखला आपतो नथी. पण प्रक्रिया अमुक अमुक गीतोमां रूढ थाय तो पण एनो चतुरक्षर के त्र्यक्षर संधि सळंग पद्यरचनानुं काम न आपी शके कारण के तेमां लघु आवे छे अने त्यां पठन लचक खाय जे प्रवाही रचनाने अनुकूल नथी. अर्थात् आ जातना प्रयोगोमां मात्र चतुरक्षर दादादादा अने त्र्यक्षर दादादा ए ज काम आपी सकशे.

आखा प्रश्नने समग्र रीते जोतां एम जणाय छे के आपणा साहित्यमां सळंग रचना तरीके कोई एक ज छंद कदाच न वपराय. अनेक कविओ जुदा जुदा छंदो वापरे, अने वर्णन अने नाटक वघनेने माटे पण भिन्नभिन्न छंदो

વપરાય. નાટકને માટે હજી સુધીના બધા પ્રયત્નોમાં મને સૌથી કાબેલ વનવેલી છંદ જ જણાયો છે. પણ તેના પળે પળે પ્રયત્નો થવાની જરૂર છે. વિસ્તૃત પ્રયત્નો વિના એની સ્તરી કસોટી થઈ શકે નહીં. વનવેલીમાં અનેક રીતે નવા નવા પ્રયત્નો થઈ શકે એવા મને તર્કો થાય છે, પણ એ પ્રયોગો થાય નહીં તે પહેલાં એને વિશે અહીં કહેવું બહુ ફલદાયી નથી. અને લાંબાં વર્ણનકાવ્યો, મહાકાવ્યો, વીરરસ કાવ્યોને માટે હું માનું છું અનેક છંદો વપરાશે. એને માટે વનવેલી બહુ વપરાશે એવું મને જણાતું નથી. એને માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં નીચડેલા અનુષ્ટુપને માટે મોટું ક્ષેત્ર છે એમ હું માનું છું. પૃથ્વીને માટે તો હવે કદાચ ભલામણની પણ જરૂર રહેશે નહીં, તેણે પોતાનું ક્ષેત્ર નક્કી કરી લીધું છે. પણ આ ઉપરાંત હું વસંતતિલકાને પણ આ ક્ષેત્રને માટે તક છે એમ માનું છું. તેમાં લાંબાં લઘુગુરુનાં ગુચ્છો નથી. તેમાં લઘુગુરુની સંખ્યા એકસરખી છે. તે મધુર છે તેમ જ ભારક્ષમ પણ છે, સતત ચાલી શકે તેવો છે. સાધારણ રીતે ગુજરાતીમાં લાંબા પ્રવાહનો નિવાહું કરવા ૧૬ની નજીકની સંખ્યાના અક્ષરોનાં વૃત્તો આવે છે. અનુષ્ટુપ (અર્ધ), પૃથ્વી, મંદાક્રાન્તા, શિશ્વરિણી, મનહર, કવિત, શ્રી સ્વરદારનો મહાછંદ એ બધામાં અક્ષરસંખ્યા ૧૬ કે તેની નજીકની છે. વસંતતિલકા ૧૪ અક્ષરનો છે, ઘણો જ નજીક છે. પણ આ બધામાં આપણે ત્યાં મિશ્રોપજાતિને નામે જે છંદોમિશ્રણો પ્રવાહી છંદ તરીકે પ્રયુક્ત થવા માડ્યા છે, તે કદાચ સર્લંગ રચનાના દાવા વિના, ઘણું મોટું ક્ષેત્ર કબજે કરી લે તો ના નહીં. હવે તો આ મિશ્રણમાં ૧૧થી માંડીને ગમે તેટલી લાંબી રચનાઓ- પૃથ્વી સુધીની આવ્યાના દાખલા છે. છંદમાં એક પંક્તિ છંદના સંવાદનું એકમ છે એમ ગણતાં, ગમે તે છંદની પંક્તિ, અને ઘણી જગાએ યતિછંદમાં પણ સ્વતંત્ર મેલ છે એમ ગણતાં, યતિછંદ પણ આ મિશ્રણમાં આવી શકે છે. એ રીતે આ મિશ્રણના વૈવિધ્યનો પાર નથી. તેમાં અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ સાથે આવૃત્તસંધિ લગાત્મક છંદો પણ આવે છે. આ સર્વથી વાક્યભંગીને માટે પુષ્કળ અવકાશ રહે છે. અલબત્ત આ છંદોવૈવિધ્યને માટે વાચકવર્ગ હજી જોઈએ તેવો પાવરધો થયો નથી. ગુજરાતીમાં હવે કવિસંમેલનો થાય છે, કવિઓ પોતાનાં કાવ્યો ગાઈ બતાવે છે, પઠન કરી બતાવે છે, એવા પ્રયોગો વધતાં શ્રોતાદર્શને પણ આ વૈવિધ્યનો અભ્યાસ થઈ જાય એ બનવાજોગ છે. વાકી કવિતાના સ્ત્રા રસિયાઓને તો આ વૈવિધ્ય સમજવું અને પ્રયોજવું સહજ-સાધ્ય થઈ ગયું છે.

અલબત્ત આ આખું ક્ષેત્ર હજી પ્રયોગની જ દશા છે. એનું ભવિષ્ય વિશાળ છે અને કોતુકાકર્ષી છે.

वे शब्दो उपसंहार रूपे

बधा छंदो अने छंदःप्रवाहोने समग्रताथी जोतां उपसंहार रूपे मने एक बात कहेवा जेवी लागे छे ते ए के छन्दनी पठनपद्धति बदलातां छन्दोविकासनी नवी दिशा ऊषडे छे. भारतवर्षना प्राचीनमां प्राचीन छंदो वैदिक छंदो छे. एने में आ पुस्तकमां विषय कर्षा नथी. पण तेमांथी संस्कृत वृत्तो एटले के अनावृत्तसंधि वृत्तो विकस्यां छे ए स्पष्ट छे. आ विकासनां बधां कारणो आपणे जाणता नथी, पण वैदिक भाषा उदात्त-अनुदात्तादि स्वरो साथे पठाती हती, ते स्वरो, पछीनी संस्कृत भाषामांथी लुप्त थया, ए पठनपद्धतिना फरकने नवा वृत्तविकासनुं एक कारण हुं मानुं छुं.

उपर कहां ते संस्कृत वृत्तो संगीतना अमुक अमुक स्वरोमां पठातां, अने ए वृत्तोनूं एकम श्लोक हतुं अने श्लोकनां चरणो अने यतिखंडो तेनां अंगो अने उपांगो हतां. पठनमांथी अर्वाचीन कालमां संगीत नीकळी जतां, अने सळंग पठनपद्धति अस्तित्वमां आवतां श्लोकबंध छूटी गयो, अने सळंगतानी दिशाए वृत्तोंनां मिश्रणो थयां, वृत्तोंना बंधारणमां फेरफार थया. वळी वृत्तो ए कृत्रिम रीते योजेला मगणादि अक्षरगणोथी घडायां नथी, पण लघुगुरुओंनां भिन्नभिन्न संयोजनोथी थयेला संधिओं तेना घटको छे ए समजातां, एक नवी दिशाए वृत्तोंनो विकास थवो शक्य छे, जो के आ संधिओंनी स्पष्ट समग्रण के स्वीकार बिना, एना अवलंबनथी संस्कृत वाङ्मयमां पण वृत्तविकास थयो छे ए आपणे जोई गया (प्रकरण ७).

आ वृत्तोथी तद्न स्वतंत्र छंदःप्रवाह जाति छंदोनी छे. ए छंदोनी प्राण नियतसंख्य मात्रासंधि छे. ए प्रवाह संस्कृत छंदोमां भळतां, लगात्मक मात्रा-मेळी छंदो अस्तित्वमां आव्या, अने संस्कृत साहित्यमां तालबद्ध छन्दोगाननो प्रवेश थयो; एनी देखादेखी, अनावृत्तसंधि अक्षरमेळ वृत्तो, जे गवातां छतां स्वरूपतः तालहीन हतां, तेने तालबद्ध गानमां ढाळवानो प्रयत्न मौलाबक्षे कर्षो (पृ. २९६). आवा प्रयत्नो मौलाबक्ष पहेलां पण थया होय ए अत्यंत संभवित छे, अने तेनो पुरावो कदाच संगीतशास्त्रनां पुस्तकोमांथी मळी आवे.

आ पुस्तकमां आवता मात्रामेळ छंदो, संख्यामेळ छंदो, अने पद के देशी ए सर्वना प्राणभूत संधिओ एक ज होवाथी, आ व्रणय जाति छंदोमां

સ્વાભાવિક રીતે અંતર્ભાવ પામે છે. પણ ત્રણેયમાં પઠનપદ્ધતિ ભિન્ન છે અને માત્રાગણનાની પદ્ધતિઓ ભિન્ન છે તેથી એ ત્રણેયનો વિકાસ ભિન્નભિન્ન રીતે થયો છે — થાય છે.

માત્રામેલ રચનાઓ ભિન્ન ભિન્ન સંધિઓનાં ભિન્ન ભિન્ન સંખ્યાનાં આવર્તનોને અવલંબીને વિકસી. આ સંધિઓ સંગીતના તાલમાંથી નિષ્પન્ન થયા હોવાને લીધે તુકાન્તપ્રાસ આવશ્યક બનતાં, એ પ્રાસના અવલંબને આંતરપ્રાસની હિકમતથી છંદો નવી દિશાએ વિકસ્યા. અને સંગીતના અનુસંધાનને લીધે માત્રાઓની પ્લુતિથી પણ એક નવીન વિકાસરેખા આલેસાઈ.

જેમ સંસ્કૃત વૃત્તો સંગીતરહિત થઈ, તેમાંથી સઙ્ગ રચનાની વિશાળ વૃત્તો વિકસ્યાં, તેમ માત્રામેલ રચનાઓમાંથી પણ સંગીત નીકળી જતાં, અમુક આવર્તનોનો પંક્તિબંધ તૂટતાં, પરંપરિત રચનાઓ શરૂ થઈ. આનો વિકાસ હજી ચાલુ છે.

પદ અને દેશીઓ, માત્રામેલ રચનાથી વધુ ભિન્ન નથી. માત્રામેલ રચનાના નિયમો તેમાં શિથિલ થાય છે, અને બીજી બાજુ રચના સંગીતપ્રધાન બને છે. એટલો જ ફેર છે. અત્યારે સંગીતની દૃષ્ટિએ અનેક નવા પ્રયોગો થાય છે પણ તેની પિંગલબાજુ જોઈએ તેવી વિકસતી નથી. કેટલાક પ્રતિભાશાળી કવિઓ સહજ સૂઝથી નવી રચનાઓ કરે છે પણ ઘણા તો હલકાં ગીતોની નકલથી માપા પિંગલ અને સંગીત ત્રણેયને વગાડે છે.

સંખ્યામેલ છંદોમાં પણ માત્રામેલ સંધિઓ જ છે, એ જોઈ ગયા. પણ એની પઠનપદ્ધતિ અંગ્રેજી બ્લૅન્કવર્સને અનુકૂળ કરાય છે એ એના વિકાસની નવી દિશા છે. અને એ દિશાની શક્ત્યતા ઘણી મોટી છે. નવાં નાટકોમાં અને તેમાં નહીં તો શેક્સપિયરનાં નાટકોનાં ભાષાન્તરોમાં એનો પ્રયોગ થવો સંભવિત છે. મેં આગળ બતાવ્યું તેમ સપ્તકલ સંધિના ચતુરક્ષર સંધિની હજી અપૂર્ણરૂઢ સંખ્યામેલ રચનાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક એક ગુહની જગાએ બે લઘુ આવે છે, તેમ બનવેલી જેવી સંખ્યામેલ રચનામાં પણ, અલબત્ત વિરલ સ્થાને, એક ગુરુની જગાએ બે લઘુ મૂકી શકાય કે કેમ, અને એ વિશાળ વિકાસ શક્ય છે કે કેમ તે જોવાનું રહે છે. અનુષ્ટુપ, જે મારી દૃષ્ટિએ સંખ્યામેલ હોવાનો ઘણો સંભવ છે, તેમાં પુરાણોના કર્તાઓએ પાદમાં ક્વચિત્ નવ અક્ષરો મૂક્યા છે, અને અર્વાચીન યુગના અનુષ્ટુપોમાં પણ એવા દાસલા કદાચ મળી આવશે. મેલ સાચવીને એમ કરી શકાય એમાં મને સંદેહ નથી. વળી આપણી માત્રામેલ કવિતાઓમાં ક્વચિત્ પણ બહાર પંક્તિના પ્રારંભમાં એકબે ગદ્યના શબ્દો આવે છે (પ્રાચીન ગુજરાતી છંદો પૃ. ૧૬૪). અલ્પાના

છપ્પામાં અંજાનું નામ એમ ક્યાંક પદ્ય બહાર રહી ગયેલું જોવા મળે છે. 'વઢી' 'અને' 'પણ' જેવાં અવ્યયો એમ ગદ્યમાં બોલી અથવા અનુક્ત રાણી કવિતાનો અર્થ ઘણી વાર કરવો પડે છે. જેમ કે

નંદનંદની વાંસલડી રે, વિરહતણો મંડારજી

મન હીસે છે હરિ મલ્લવાને પણ પીડે લોકાચાર વેળુ વાજે છે.

(દશમસ્કંધ, કાઢવું ૬૨ મું)

અહીં 'પણ' શબ્દ પદ્ય બહારનો છે. આ વધી હિકમતો વનવેલીને કામ લાગે કે નહીં એ જોવાનું રહે છે. કવિને આ દિશામાં ઘણા અલ્પતરા કરવાને ક્ષેત્ર વહોળું છે, અને એમ આપણા પિંગલને પણ દાયકે દાયકે નહીં તો જમાને જમાને કંઈક ઉમેરવાનું, કંઈક નવી વ્યવસ્થા કરવાનું રહેશે. પિંગલ બંધિયાર વિષય નથી, પણ ભાષાની પેટે, કાવ્યની પેટે, વિકાસશીલ વિષય છે.

સૂચિ

[છંદના નામ પછી ફૂદડી મૂકી છે, વિશેષ નામો જાડા અક્ષરમાં છાપેલાં છે, અને પુસ્તકનું નામ એકવડાં અવતરણ ચિહ્નોમાં મૂકેલું છે.]

'અકવરશાહ' ૫૨૮, ૫૪૬	૨૬૫, ૨૮૧, ૨૮૪, ૨૯૩,
અક્ષર ૩, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૪, ૧૭, ૨૪,	૨૯૬, ૩૦૭, ૩૫૭, ૩૬૨,
૧૨૨, ૧૮૮ —નું સ્વરૂપ ૭	૩૬૪, ૩૬૭, ૩૬૮, ૫૫૧, ૫૫૨,
અક્ષરછંદ ૬૬	૫૬૫, ૫૭૨, ૬૭૮, ૬૮૧, ૬૮૩,
અક્ષરગણછંદ ૬૬	૬૯૦ —અયતિક (અલંકાર) વૃત્ત
અક્ષરમાત્રાલંકર ૩૬૪	૬૮, ૮૩, ૯૦, ૯૧, ૯૪, ૧૬૨,
અક્ષરમેલ ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૪૯, ૫૦,	૧૬૩, ૧૬૮, ૧૯૨, ૧૯૯, ૨૨૧,
૭૨, ૧૨૫, ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૦૯,	૨૨૩, ૨૩૦ ૨૪૪, ૨૪૭, ૨૬૩
૫૫૯	—સયતિક (સલંક) વૃત્ત ૬૯,
અલંકાર પદ્યરચના ૬૬૬	૯૧, ૯૪, ૧૦૩, ૧૬૦, ૧૬૨,
અગેય પદ્યરચના ૧૫૫, ૩૫૪, ૬૬૬	૧૬૮, ૧૭૨, ૧૮૫, ૧૮૬,
'અજબકુમારી' ૩૫૦	૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૮, ૧૯૯,
અઠતાલો* ૫૦૨	૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩ ૨૩૦, ૨૪૭
અતિજગતી* ૭૫	અનિબદ્ધ ૧૨૨
અતિધૃત્તિ* ૭૫	અનુકૂળા* ૧૧૨
અતિશક્ત્વરી* ૭૫	અનુદાત્ત ૧૨૪
અતિશાયિની* ૨૫૫	અનુનાસિક ૯
અતીન્ન ૪૨	અનુપ્રાસ ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯
અત્યુક્તા* ૭૫	'અનુભવચિન્દુ' ૩૯૧
અત્યષ્ટિ* ૭૫	અનુષ્ટુપ* ૨૪, ૩૫, ૫૬, ૭૫, ૭૭,
અધિકૃત્તિ* ૭૫	૧૦૦, ૧૧૮, ૧૨૭, ૧૫૪, ૧૫૫,
અનાવર્તની ૭૨, ૨૨૮, ૨૨૯	૧૬૨, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૮૬, ૨૧૯,
અનાવૃત્તસંધિવૃત્ત ૧૩, ૧૪, ૪૯, ૬૯,	૨૩૦, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૭૩, ૫૪૮,
૯૫, ૧૦૯, ૧૨૫, ૧૫૧, ૧૬૩,	૬૭૮, ૬૮૩, ૬૮૪, ૬૯૦
૧૭૮, ૧૮૮, ૧૯૦, ૧૯૧,	વૈદિક ૦ ૧૪૫ ચપલા ૦ ૧૪૫
૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૮,	વિપુલા ૦ ૧૪૫ મ વિપુલા ૧૪૫,
૨૦૧, ૨૦૬, ૨૨૫, ૨૨૮, ૨૩૭,	૧૪૬, ૧૪૭ ૨ વિપુલા ૧૪૫,

१४६ न विपुला १४५, १४६,
१४७ त विपुला १४५, १४६,
म विपुला १४६ स विपुला
१४७, ५६३ —नो लगात्मक
न्यास : १५० —अने गायत्री
५८, ५९ —तुं स्वरूप (दलपत-
राम प्रमाणे) १४१ रामायणनो०
११९ —वक्त्रना एक प्रकार तरीके
१४२ वक्त्रनुं स्वरूप, वक्त्र अने
अनुष्टुप १४३ अनुष्टुप अने
पथ्या १४४. —छंदोमंजरीमां
१४७—४८—वृत्तवार्तिकमां १४९
तेनो न्यास ५६१—अने श्लोक
१४९—ना विविध संधिओ २८९—
९०—एक उपजाति जेवो प्रवाह ?
२९१, ५६५ —अने संख्यामेळ
५५९ —नो श्लोकार्ध ५६०
—नो विषमपाद ५६० तेमां
चतुरक्षर संधि ५६१ अनु-
ष्टुपना श्लोको परबी तारवेला
—फलित यता नियमो ५६२—६४
अनुष्टुपने संख्यामेळमां मूकी
शकाय : एक तर्क ५६४, ५६५
अनुष्टुप : गुरुप्रधान छंद ५६५
(जुओ 'व्लेन्कवसंना प्रयत्नो')
अनुस्वार ९, १०, १७, १९, २०,
२१, २४, २५, २७, ४१,
(जुओ स्वर, सानुस्वार)
अपद्यागद्य ३५४, ६६६, ६६९
(न्हानालालना 'अपद्यागद्य' माटे
जुओ 'डोलन शैली')
अपभ्रंश ४५, ४६, ३५७, ३७४,
—पिगलो ३०६, ३७०, ४०९
—प्रबंधो ४२१

अप्रमत्ता * २२०
अपराजिता * २४३
अपरवक्त्र * ८८, १२५, १२८, १३२,
१४०, १४३, १४७, १४८, १६३,
१९०, २१९ २४४, २४५, २५२,
२९३
अपवाद २७, १९०, २७५, ३६७, ६६०
अपवाहक * ११६, १८९
अबद्ध ६७
अबद्ध छंद ६६६
अब्दुल रहेमान ३९९
अभंग * ३५५, ५५२, ५५५, ५६४,
५६७, ५६८, ५७२, ५७३.
नानो अभंग * ५५६, ५६४.
मोटो अभंग * ५५६
सुप्रतिष्ठा अभंग * ५७१
अभंग तुकारामाचे * ५५६, ५५७
अभंगो—जाति रचनाओ ज—
५५८
'अभंगमाळा' ५५५
अभिनवगुप्त १०१, १२१, १२२, १५६,
१८०, ३५४.
अभिनय १२१.
'अभितार' १५३, १७३, २३८.
अम्यस्त ६८, २००, २०१ —मंदा-
क्रान्ता * १८५
'अमरकोष' ३७
अमेल * ४८६
अयतिक छंदो ७३
अयतिक वृत्तो ८१—९० (जुओ
अनावृत्त संधिवृत्त)
अरट * ४८७
अरटियो * ४८६

‘अरण्यकांड’ ४

अरबी ५१९, ५४६; अरबी-फारसी
छंदोनी घटना ५१७. तेना
प्रकारो ५२१ तेमां सप्तकल
छंदोनो विशेष विकास ५१९

अरजुन ६२८

अरविदमुखी * ११५

अंर्कान ५१७, ५१८, ५२२, ५२६.

अर्धघत्ता * ४२१

अर्धसम वृत्त ७४, १२७, १४२, १६३,
१६७, १७०, २४३, २४४, २४५
२६८, २९१, २९२, ५६४,
६८३ — मात्रामेळ जाति ४०४

अर्ध सोमराजी * ४५९

अर्ध विमोहा * ४५९

अलक अथवा अरिल्ल * ३०८, ३६३,
३७९, ३९३

अलंकार ३५७

‘अर्वाचीन काव्यसाहित्यमां सळंग पद्य-
रचना’ ६७५

अवितथ * ९०, १६३

अश्वघोष १३९

अश्वघाटी * ४५९, ४६०, ४६१

अश्वललित * २५२, २५३, २५४

अष्टकल ६३०, ६३१, ६३२

—संधि ५९५

अष्टि * ७५

अहिमणि (मृदंग) * २५७, २६६

असंबाधा * ११६, ४००

‘अंगदविष्टि’ ४०१

अंग्रेजी ३, ४, १७, ६७३ — छंद

२९४, ६७२ — साहित्य १२०

अंजनी * ४३६, ४३७, ४३९, ५५६

अंतमेल ४१४

अंत्यप्राप्त ३५८

अंबालाल पटेल ११७, २४८, २५३

आकृति * ७५

‘आतिथ्य’ ३६१, ४०८, ५५४, ५५५

आदेश १९

‘आनंदकाव्यमहोदधि’ ३९४, ४०९,
५८४, ६१२, ६१७, ६१९, ६२०

‘आपणा कवियो’ ५९७

‘आपणी कवितासमृद्धि’ २६४, ६७५

आभाणक * ३९५, ३९६, ३९९, ४०४,
४०५, ४०६, ४४१, ४८४

आभीर * ३८१, ४१६.

आर्या * (जुओ गायो) ३०, ३२, १४०,
२६३, ३१८, ३१९, ३३४, ३६५,
३६८, ३७०, ३७२, ४०९, ४२२
४२३, ४२४, ४२५, ४२७, ४२८,
४३०, ४३१, ५०८, ६७३

पथ्या आर्या ३२१; चपला०
३२१ कुंडलिनी० ३३१ आर्या-
तिलक ४३२, ४३३ सोरठी
आर्या के सोरठी गीति
४३४, ४३५ — नी परंपराप्राप्त
उत्थापनिका ४२३ — अने जगण
४२३ — २७

आर्याजुथमां द्वितीयीक अष्टकल संधिनुं
स्थान ४२८ आर्या : सळंग
पठन करवानी रचना ४३०
आर्यानी मिश्र रचनाओ ४३४,
४३५

आरणाल * ४१९

‘आराधना’ १५३, १५४

आरोह अवरोह १२६, १६१, १६२,
३५७

'आलत्रेल' १७३, २४२, ४१५.

आवर्तन ५, ७२, ८८, ११५, १५२,
१८९, १९३, १९४, १९५, २०२,
२०५, २२०, २२८, २२९, २३७,
२४३, २७५, २९४, ३००, ३०१,
३०४, ३२७, ३३८, ३३९, ३५२,
३५५, ३५६, ३५७, ३६४, ३६५,
३६६, ३६७, ३७१, ३७२, ३७८,
३७९, ३८०, ३८३, ३९८, ४३०,
४३६, ४४३, ४४४, ४४५, ४४७,
४४९, ४५७, ४६५, ४६७, ४७२,
४७३, ४९८, ५३८, ५५२, ५५३,
५७७

—पटवर्धनं 'आवर्तनी' निरू-
पण २२९

आवृत्त १९५, २००, २०१

आवृत्तसंधि ६९ १८८, १९३, १९५
२३७, ३६७, ६९०. —मेल ५५०
—मात्रामेल ४८, ६६, ३०७
—रूपमेल ६८ —अक्षरमेल
१०९, १५१, १९५, १९८,
२२५, २३७, २६५, २७०, २७१,
३७१, ५१६, ५२२, ५९४
—अक्षरमेल वृत्तानो न्यास (दलपत-
पिण्ड प्रमाणे) १०९-११४

आवली* ३८९

'आश्वमभजनावलि' ४०६

आंतरो ५८०, ५८२

आंतरप्रास ३५८, ५४९,

आंदोलनो ३४१, ३४२, ३४३,
३४४, ३४५

इकखरो* ५००

इयाम्बिक ट्रोकीक २९४

इयाम्बिक पेन्टामीटर २३५

इन्द्रवज्रा* ४०, ४१, ५९, ६०, ७३,
७४, ७५, ८१, ८२, १०९, ११९,
१५१, १७६, २०६, २१०, २१६,
२१७, २१९, २२१, २२६, २२७,
२३०, २३७, २६६, २७१, २९१,
२९२

इन्द्रवंशा* ८२, ८३, २१०, २१७,
२१९, २२१, २३०, २३६,
२६५, २६६, २६७, २९२

इन्दिरा* ४५०

इन्द्रविजय अथवा मत्तगयन्द* ११४,
४३६

'इन्दुकुमार' — १ ६६७

इलोल* ४७९, ४८०

'ईश्वरप्रार्थनामाळा' ८२

उक्ता* ७५, ८०

उक्था* ७४

उडुपथ* १३६

उत्कृति* ७५.

'उत्तररामचरित' १६५, १६६,
४२८, ६७४

'उत्तर हिन्दुस्तानी संगीतनी संक्षिप्त
ऐति० समालोचना' ५७४

उद्गता* २८, ७३, १३७, १३८,
१३९, १४०, १९०, १९१, २५२

—नो उपयोग १३९

उद्गीति* ३२२ (जुओ गीति)

उदात्त १२४

उघोर* ३२९, ३३०, ४६९, ४७६,
५०१

उन्माल्या* १३४, १३५.

‘उन्मेष’ १५३

उपकाव्य* १९६, ३६७, ३६८

उपगीति* ३२२, ३३१ (जुओ गीति)

उपजाति* ४१, ८२, ८४, १८७,

२३०, २३१, २३२, २३३,

२३४, २६५, २७३, २९१,

२९३, ४५९, ५५९ - नवो

दलोकबंध १८७ मिश्रोपजाति

२८१ उपजाति : कलहंस-

मंजुभाषिणीनी २६८

उपध्मानीय २२, २३, ४१

उपमालिनी* २४०

उपसर्ग ४३, ९६

उपस्थिता* ११६, ३८२, ३८३,

३८४

उपेन्द्रवज्रा* ४०, ४१, ५९, ८२,

८३, १५१, १६४, १७२, २०६,

२१०, २१६, २१७, २१९,

२२१, २२६, २२७, २३०,

२६६, २७१, २७४, २९२,

उमाशंकर १६७, १७०, १८०, २३६,

२३७, २४४, २५८, २६०, २६८,

२८९, ५२२, ५५४, ५५५

उमंग* ४८०

उल्लालो* ४१६

उल्लाल(-ळो)* ३१६, ३३५

उष्णिक्* ७५

उल्लेखालंकार ४८८

उबट १७

उर्दू ५२१

‘उर्वशी अने यात्री’

ऊष्मान्त २२

‘ऋ’नु उच्चारण १

‘ऋग्वेद’ २६, १२१.

‘ऋक्प्रातिशाख्य’ १६, १७,

ऋषभ* २८३

ऋषभस्वर ११९

ऋषभगजविलसित* १८९

एकपाद* ६३

एकल* ६८, २००, २०१

एकाक्षरसंधि ५५५, ५५८

‘एनसाईक्लोपीडिया ब्रिटानिका’ ६६३,

६६४

एपिक ६६३, ६८१

एलेकझान्ड्राईन - २३५

‘ओखाहरण’ ५८६

ओवी* ३५५, ३५८, ५५२, ५६५

५६६, ५६७, ५६८, ५६९ - तैनुं

लक्षण ‘वृत्तदर्पण प्रमाणे’ ५६८;

राजवाडे प्रमाणे ५६९. - ना

प्रकार ५७० - सप्रास गद्य

५७१-२; - मांथी अभंग?

५७३ - अने अभंग वच्चेनो

भेद ५७३.

औपच्छंदसिक* ८७, ८८, ८९, १२८,

१३१, १३४, २०७, २१९,

२२१

कटाव* ६६९, ६७४, ६७५ (जुओ

‘व्लेन्कवर्सना प्रयत्नो’)

कडी के बेत ३५७, ५१२, ५१८

कतब् ५१६, ५१७

कमळ* १११

करिमकरभुजा* २४३

कलहंस * ८५, २१२, २१९, २२१,
२६७, २६८

कलहंसा अथवा द्रुतपदा * २२७

कला १५

कलापी ५१२, ५१५, ५२१, ५४५

'कलापीनो केकारव' ७४, ९१, ९२,
१७३

'कलिका' ५५३

कलिता * ११०

कलिनाथ १२१, ५७५

कवित * २०२, ५०८, ५०९, ५४८,
५५१, ५५२, ५५४, ५५८, ५८६,
६८४, ६८७, ६८८, ६९०

'कविता अने साहित्य' २७३, ४००
६८४

'कविदर्पण' ३२५, ३२६

कवि, न्हानालाल द. १८४, १८५,
२३४, २३६, २३७, २५५,
२७७, २७९, ४६८, ५२८,
५४१, ५४६, ६०१, ६०८, ६१३,
६२१, ६२३, ६३३, ६३४,
६५४, ६६६, ६७९, ६८७

कवि, सोमेश्वर ११

कळकुशळ अथवा लवंगलता * ११४

कंता * ४६९

कंद * ११२, ४५९

कंदा छंद * ३३०

कंपित १२४

काग ४१३

'कागवाणी' ४१३, ४१५, ४१६

काछो * ५०२

'काठियावाडी जवाहीर' ४१५

'कादंबरी' ४७०, ६०३, ६२६

कान्त, कवि १०, ८४, १७९, १८१,
२७३, २९८, ३६०, ४३७,

४५५, ५४५, ५४६, ६४५

कान्तोत्पीडा * ११६, ४००

'कान्हडदे प्रबंध' ४०३

काफिया ५१३, ५१४, ५१६, ५४७

कामदा * ३७९, ४५०

कामा अथवा स्त्री * ११०

कामिनीमोहन के मदनावतार * ३३३,
३३४, ४९८

कामिल * ५१९, ५२१, ५३२

कालमात्रा ५७७

काव्य ३, ४, ६, ७, १५, १२३,
१६९, २९७, ३६७, ३६८ - ना
विभागोः गेयतानी दृष्टि ३५४
- मां छंदनुं स्थान ४

काव्य अथवा रोळा * १९६, ३१०,
३११, ३१२, ३३०, ३३१,
३३५, ३५६, ३६५, ३६८,
३८७, ३९१, ३९२, ३९३,
३९५, ३९७, ३९८, ३९९,
४०१, ४०३, ४३५, ४३६,
४५१, ४७१, ४७८, ५०७,
५०८, ५९४, ६०४, ६०५,
६०६, ६०८, ६०९, ६११,
६१२, ६१३. - मां यति ३८६,
- अने दोहरो ३९४ - नी मुख्य
मुख्य लगात्मक रचनाओं ४००

'काव्यदर्पण' ९६, ९७, ९९

'काव्यप्रकाश' ३५९. - कार १०५

'काव्यमंगला' १७०, १७२, १७३,
१८४

'काव्यमीमांसा' ४

काव्यशास्त्र ९६, २७४
 काश्यप १९२
 'काव्यसूत्र' १०५
 कालिदास ३८, ८३, ८४, ९०,
 १०४, १२९, १३९, १६५, ३६२
 काळीदास ३३६, ४२६, ४३०
 'किरातार्जुनीय' १३९, १४६, १९४
 किरीट* ११४, ६०२
 किशोर* ११५
 'कीर्तन संग्रह' ६२९
 'कीर्तिकौमुदी' - ११
 कीर्त्य ३७, १३९
 कुटज* ८५
 कुटिला* ११७
 कुङ्कुमलदंती* ११६, ३८२, ३८४
 'कुमारसंभव' ३६, ३७, ३६२
 कुमारललिता* ११०, १८८
 कुररीरुता* ६९, ७१
 'कुसुममाळा' ३८५
 कुसुमविचित्रा* ११२
 कुसुमितलतावेल्लिता* २४०
 कुंडलीनी* ५०७
 कुंडलीनी* ३३१, ५०८
 कुंडलियो* ३३०, ३३१, ३३३, ३३४,
 ३३५, ५०७ - तोटक* ३३२
 - राजवट* ५०६, ५०७
 'कुंजविहार' ९४
 कृति* ७५
 केकिनी शारदा* ११३
 केकीरव* २७२
 'केटलांक काव्यो' - १: १८४, १८५
 २३४, ६०८
 - २: ४७, ६०१, ६२३, ६३३

केतुमती* ११५, ३८३,
 केतुमाळ* १११
 केदारभट्ट २३१
 'केशकृति' ३४६
 केसर* २४१.
 कैवार* ५०२
 कोकिलक* १३४, १३५, १६३ १९०
 कोमळ ९, १०
 क्रम १८, २९
 क्रीचपदा* ११६, १८९
 क्रीडा* २४२
 'कलान्त कवि' ९४, १६६, १७३,
 २६०
 क्षमा* १९४, २०४, २१६, २२०
 क्षीरस्वामी ३७, ३८
 क्षमेन्द्र ८०, १६५
 खफीफ छंद* ५३४
 खबरदार, अरदेशर फरामजी:
 ३२९, ४००, ४६८, ५५३, ५५४,
 ६६६, ६७१, ६७२, ६७३, ७७४,
 ६७९, ६८०, ६८१, ६८४, ६८५,
 ६८७, ६८८, ६९०
 खंजा* १११
 खंड ९१, १९२, १९३, २००
 खांयणां ६३९
 गजछंद* २६४, २६५, २६६, २६९
 गजगत* ५०५
 गजेन्द्र वृच २६४
 गझल २०२, २९४, ४७७, ५११,
 ५१२, ५१९, ५२१, ५३५, ५४७
 - नुं स्वरूप ५१०; - ना
 छंदो आवृत्तसंघि छंदो ५१६

'शार्ङ्गरी'मां आपेला गझलना ५०
सम छंदोनां स्वरूप ५२२-
५३४. 'रणपिंगल'मां आपेली
असम तूकोनुं स्वरूप ५३४;
केटलीक गुजराती गझलोनुं लगा-
त्मक रूप ५३६ थी ५४४

गटुलाल ८७

गण २९९ - पद्धति ७६, ७७ - नी
अशास्त्रीयता, अपूर्णता ७७,
७८, ७९

गण छंद* ६६

गद्य ३, ६, ७, १५, १२२, १२३,
१२६, ३५३, ५७२, ६८१

- गान १२६

गद्यभार ३४५

गन्ते २७, २८

गमक छंद* ३२६, ३२७, ४५७,
४६२

गरबा छंद* ६०५, ६०६

गरबी* ५१, ४०५, ४४०, ४४१,
५७६, ५७७, ५७८, ६०७

गरुडरत्न* १३५

गंग, कवि ६०२

गंगादास १०४

'गंगालहरी' १६५

'गंगोत्री' ८२, १६७, १८७, २३७,

गाथा अथवा आर्या* ३०, ३२,
७५, १४०, १५४, २३३,
२६३, २७५, ३१८, ३१९,
३२१, ३३१, ३३४, ३६५,
३६८, ३७०, ३७२, ४०९, ४२२,
४२३, ४२४, ४२५, ४२७,
४२८, ४३०, ४३१, ४३२,

४३४, ४३५, ५०८, ६७३
(जुओ आर्या)

गान ५७५

गान्धर्व ५७४, ५७५, ५७६

गायत्री* ५३, ५६, ५८, ५९, ७४,
१४५, २३२, २३७, ५७०
द्विपदागायत्री १५३

'गायनवादन पाठमाळा' ६१, ११९,
१९७, २००, २०५, २०८,
२१०, २६६, २९६, २९७,
३०१, ३०६, ३४१, ३४६,
३४७, ३५३, ३६९, ३७२,
३७९, ३९७, ४०५, ४४२,
४४९, ४५१, ४५५, ४५६

ग्राही के विध्वंकमाला* ११२, २३३,
२३७, २७०, २७१, ४५९,
४६२

गीत १२१, ३५३, ५७५ - ना
प्रकार ५७५ - ना भेद ५७५
गीति* ३२२, ३३१, ४२३, ४२६,
४२८, ४२९, ४३१, ४३३,
४३४, ६७३ - उद्गीति* ३२२
- उपगीति* ३२२, ३३१

गीतक के मुनिशेखर* ११३, ४७१,
४७२, ५२१, ५३२

'गीतगोविंद' १०४, ४०४

गुजराती ३, ८, ९, १०, १३, ४४,
४६, २३७, २६८, ३९६, ४५०,
४५१, ४५४, ४५५, ४७७,
४८२, ५२१, ५३५, ५३७, ५४८
- काव्य १५५, १६७, २४२
- गझल ५४६ - पिंगळ ८, १२,
२०९, ३०६, ३३१, ४११, ५६८,

६०१, ६६९ - भाषा २७८

- उच्चारण ८, ९, १०.

'गुजराती कवितानी रचनाकळा'

६७१, ६८१, ६८५, ६८७, ६८९,

'गुजराती गझलो' ५११, ५१२, ५१३,

५१४, ५१५, ५३६

'गुजराती गझलिस्तान' ५२७, ५४४,

५४५

'गुजराती भाषामां वर्णव्यवस्था' १३

गुरु ३, ५, ६, ७, ८, ९, १०, १२,

१३, १४, १५, १६, १८,

१९, २०, २३, २४, २७, ३०,

३९, ४१, ११५, ११८, १४१,

१५१, १५९, १६१, १६२,

१६८, १७७, १८८, १९१, १९६,

२१५, २१८, २१९, २३०, २७६,

२८७, २९३, ३४९, ३५०, ३६४,

३८५, ४१०, ५०९, ५२०, ५४८,

५५३, ५६०, ५६२, ५६३, ५६४,

५६५, ५७७, ५७८, ५८०, ५८७

- विवेक १९ - पाठन २८३

- बहुलवृत्त २९३ गुरु करण

२८६, २८८

गुलबंकी* ६७६

गेय २९७

गोखो* ४९६

गोडबोले ४५१, ५४२, ४५३, ५६७,

गोडी गुजरीनी देसी* ६००

गोडी गुजरी राग ६०१

'गोरसी' २४९

गोवर्धनराम ६७९

गौण ताल ३६९, ३७०, ३७२, ३७३,

४२६, ४५३, ४६५, ४६६, ४६७

गौरी* ११६

घत्ता* ४२१, ४२२

घनाक्षरी* ५५०, ५५१, ५५२, ५५५,

५५८, ५६१, ५६४, ५६८, ६८४

संस्कृत ० ५६७ मराठी ० ५६६,

५६७ - नुं परंपरागत लक्षण

५४८, ५४९ - नी उत्थापनिका

५५३ - नुं लक्षण 'वृत्तवातिक'

प्रमाणे ५६६ - 'वृत्तचंद्रिका'

प्रमाणे ५६७

'च' गण १०८

'च' संधि ३२४

'चक्रवाक' २३५

चकोर* ६०२

चतुर्मात्रिकगण १०८,

चतुरखर संधि ५१, ५५३, ५५४,

५५५, ५६१, ५६२, ५६४, ५८६

६८५, ६८६, ६८९

चतुरंशा अथवा शशिवदना* ११०

चतुष्कल संधि (-रचना) ७३, १०८,

३०७, ३१२, ३१८, ३१९, ३२४,

३३९, ३५५, ३५६, ३६५,

३६९, ३७०, ३७२, ३७४, ३८८,

३९६, ३९७, ४२८, ४८८,

४९१, ४९५, ५२३, ५२५,

५५८, ५८६, ५८८, ५८९,

५९१, ५९५, ५९७, ५९९, ६२०,

६३०, ६३१, ६३२, ६४२, ६८८

चतुष्कल रचनाओंनुं परंपरागत स्वरूप

३०७ - ३२२

चतुष्पाद रचना ६३, ४८२

चपळा* २११, २१९, २६७, २९२

चरण ५, ७३, १२७, १३३, १५२,
१९२, १९३

चरणाकुल* ३०२, ३०४, ३०५,
३०६, ३०७, ३३५, ३३६, ३६३,
३७९, ३९३, ४०१, ४३७
—ना ताल ३०२

चरणान्त ४७, ३५७, ३५८, ३६६
—प्रास ५४९

चचंदरी अथवा विबुधप्रिया* ११३,
४७०

चल* २४०

चंचलाक्षिका अथवा गौरी* ११६,
३८२, ३८३, ३८५

चंचला* ११३

चंद्रक्रीडा* ११३

चंद्रमोहन घोष २२५, २७६

चंदायणी* ३३३, ३३४, ५०६

चंदायणी* ३३३, ३३४

चंद्रवर्त्म* ८६, २१२, २१९, २६७,
२९२

चंद्रावर्ती* १८९

चंद्रावती* ११६

चंद्रावली* ३३५, ३३६ षट्कल
तालमां ५८९

चंद्रावली* ३३६

चंद्रोद्योत* २४१

चंपकमाला* १११

चामर* ११३, ४४७, ४४८, ५३२

चारिभ्रवर्धन ३७, ३८

चित्तविलास* ४९०

चित्तहिलील* ५०४

चित्रमाला* २४०

चित्रपदा* १११

चित्रा* १८३

चुलियाला* ४१६, ४१७, ४१८

चूडाणा छंद* ३३२

चूडाणा उपदोहा विगाहा* ३३३

चूडाणा पंचगाहा (आर्या) कुंडलिनी*
३३३

चूडामणि* ३३६, ३३७, ४३४

चूर्ण १२२

चूनीलाल व. शाह २००

चोटियो* ४९०

चोटियाल* ४९८, ४९९

चोपाई* ४, ५, ६, ४८, ४९, ५०,
५१, ३०८, ३३९, ३५६, ३५८,
३६३, ३६४, ३७०, ३७१, ३७२,
३८०, ३८३, ३८७, ३९३, ३९५,
४०१, ४०३, ५८६, ५८७, ५८९,
५९०, ५९७, ५९८, ६०३, ६०४,
६०८, ६०९

चोपायो* ३१३, ३१४, ३३६, ४०२,
४०३, ५, ७८, ९, ४१२, ४१९,
४२१, ४८४, ४८७, ४९०, ४९४,
५५३, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९,
६४०, ६४४, ६४५, ६४६
लगान्त चोपायो ४०४ —दोहरानो
पूर्वज ४०४

चोबोला* ४०२, ४०४

चोवीसी रचनाओं ३८६, ३८९, ३९०

चौदकलरचना ६६१, ६६२

‘छ’ गण १०७

छंदलक्षणो : भरतनाट्य शास्त्र ७५,
७६

‘छन्दःकामदुधावत्स’ ३४६

छंद* ३७५

छंद ४, ५, ६, ७, १५, १९, २०,

११५ छंदोना प्रकार ६४; छंद

मिश्रणो शा माटे? २७३-२७४

छंदोमंगी २७४ - व्यंजनकलानी

सूक्ष्मरीति २७५ छंदोविकृतिनी

पद्धति २७६

'छंदःकोष' ३३३, ३३४, ३३६,

३९५, ५०६

'छन्दःपरिमल' ६५

'छन्दःप्रभाकर' २९९, ३०४, ३०९,

३१०, ३१५, ३७९, ४०३, ४११,

४५३, ५४९, ५५०, ५५१, ६०२

'छन्दःशास्त्र' ३, १४, २०, २१,

४९, ५३, ६४, ६६, ६७, ७२,

८९, ९०, ९५, ९७, १०७,

११५, १२८, १३०, १३३, १३७,

१३८, १४१, १४२, १५४, १५६,

१८८, २३०, २३१, २४०, २४४,

२५४, २७५, ३१९, ३२०, ३६५

'छन्दःसारसंग्रह' २२५, २७५

'छन्दःसूत्र' २१, २९९, ३२१, ५६३,

६६९

'छन्दोनुशासन' १३५, १८३, २३८,

२४०, २४१, २४२, २४३, २४४,

२४५, २४९, २५१, २५४, २५७,

२५९, २७२, २७७, २८३, २८७,

३०८, ३२०, ३२५, ३२६, ३५८,

३९५, ३९६

'छन्दोमंजरी' ३०, ३१, ३२, ३५,

३६, ३९, ४०, ४२, ६७, ८०,

८९, ९०, १०३, १०७, १४७,

१४९, २६९, ३२०, ३८१, ५५५

'छन्दोरचना' ६१, ७२, ८१, ८५,

१०९, ११८, ११९, १२९, १६३,

१६६, १७२, १९०, २२८, २२९,

४५०, ४५३, ४५४, ४६०, ५५३,

५६६

'छन्दोविचिती' १९

छप्पो जयवा छप्पय* ३३५, ३८७,

५०७

छाया* २४१

'छाया घटकपंर' ८८, ८९

छूट २७, २७५

छोटो सौणोर* ४८३, ४८५,

४८६

छोटालाल नरभोराम भट्ट ६६९, ६७०

'ज' गण ३२, १०८, १४७, ३०६,

३१४, ३१५, ३२१, ३६९,

३७०, ३७२, ३७३, ३७४,

३८०, ३८९, ४१०, ४११,

४१२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६,

४२७, ४३४ - तेना निषेधनुं

कारण ३७०-७२, चतुष्कल संधि

जातिजो विशे जगण अंगे वे

नियम ३७३, ३७४

जगती* ५७, ७५, ७७, २३२,

२५९ ५७०

जगन्नाथ १६५, ४५९

जयदेव १०२

'जयमंगला' ३३, ३४

जयशंकरभाई ३४९

'ज्योतिरेखा' २४४

जलघरमाला* ११६, ४००

जलोद्धतगति* ११६, १९३, २०४

२१६, २१७, २५२, २५३,

३८२, ३८५-पृथ्वीनुं अपंग

स्वरूप २५३

'जसहरचरित' ३७८

जळतरण * ३७८

जाति छंदो २६, ४९, ५०, ५१,

६४, ६५, १२५, १५१, २२८,

२९९, ३३९, ३४१, ३४५, ३५५,

३५६, ३५७, ३६३, ३६६,

३६७, ३६८, ३७१, ३७५, ३९४,

३९६, ३९९, ४०७, ४३०,

४५३, ४६६, ४७६, ४७७,

४७८, ४८२, ४८४, ५०९,

५१०, ५१६, ५२१, ५३५,

५५१, ५५३, ५५८, ५५९,

५६०, ५७२, ५७७, ५७८,

५७९, ५९५, ५९७, ६२६,

६६१, ६७३, ६७८, ६८२

जाति-वि. वृत्त ४८, ४९,

जाति छंदनी संज्ञा ३०५-६

जाति छंदोमां यति-एक भंगी

मात्र ३६६

जिह्वामूलीय २२, २३, ४१

जिह्वाफ ५१८

जीवराम अजरामर गोर ३०१

जूनुं गुजराती साहित्य ५७७

जेकरी छंद * ३०८, ३६३, ३६४,

३८०, ३८३, ३९५

'जैन ऐति०गूर्जरकाव्यसंचय' ३९२,

३९३

'जैन गुर्जरकविओ' ५९७

'ज्ञानपंचमीकथा' ४२७

ज्ञानेश्वर ५६९, ५७०

'ज्ञानेश्वरी' ५६९, ५७०, ५७१, ५७२

वृ.-४५

शड* ४७९

शडउलट* ५०६

शडमुगट* ४८७

शडलुपत* ४७८, ४७९

शवेरी, बी. ब. कुठगलाल मो. ५१०,

५१२, ५३६

शूलणा * ११३, ३२६, ३६४, ३६६,

४५५, ४५६, ४५८, ४६३, ४७१,

४९७, ४९८, ४९९, ६७४

लगात्मक शूलणा ४७१

टेक के ध्रुव ५१४, ५८०

टेनिसन ६६६

'ठ' गण १०७

ठाकोर, प्रो. बठवंराय क. ८, १५५,

१६६, १६९, १७०, १७१,

१७९, १८४, १८५, १८६, १८७,

१९१, १९६, २३७, २५७, २६१,

२६२, २६४, २६५, २६६,

२७४, २७७, थी २८१, २८३,

२९८, ३५४, ४२९, ४३२, ४३३,

४३८, ४३९, ५२०, ६६५,

६६६, ६७५, ६७६, ६७८,

६७९, ६८१, ६८२

'ड' गण १०८

डाह्याभाई धोळशाजी ५२०

डिगल ४१३, ४७७, ४८२, ४८८,

४९०, ४९७, ५५३, ६००, - ना

छंदो अने जाति छंदो साथेनी

तेमनी संबंध ४७७ - ५०९

- नी खासियत ४७८ चतुष्कल

रचनाओ ४९१ त्रिकल रचनाओ

४९६ सप्तकल रचनाओ ४९९-

५०६ कुंडलिया रचनाओ ५०६
संख्यामेळ प्रकार ५०८ -नी
विशेषताओ ५१०

डोलन ६६७ — शैली ६६७, ६६८
(जुओ 'ऑक्वसना प्रयत्नो')

डोलरराय मांकड १७०

'ड' गण १०८

डाल ४७०, ५७६, ५७७

डालकलाल* ५९७

'ण' गण १०८

'त' गण १०८, १४५

तत* ११६

तत्सम १०

तन्वी* ११६

तनुमध्या* ११५

तरलनयन* ११२

तानपूरक ५८५, ५८९, ५९२, ६६०

तामरस* ११२

तारक* ११२

ताल १०१, १०९, २०५, २०६, २०८

२०९, २१६, २१७, २२३,

२२९, २९५, ३०२, ३०४,

३०५, ३०९, ३२३, ३३९,

३४२, ३४४, ३४५, ३४६,

३४८, ३४९, ३५६, ३५७,

३६६, ३६७, ३६८, ३६९,

३७०, ३७३, ३७४, ३७५,

३७७, ३८०, ३८३, ३९८,

४०६, ४०७, ४४७, ४६२,

४६५, ४६६, ४६८, ४७२,

४७३, ४७४, ५५४, ५८२,

६७२, ६७६, ६७८, ६८५ -नी

चर्चा ४६१ -परखे बर्वे,
नरसिंहराव २२४ -मात्रा-
मेळना निरूपणमां ताल स्थानो
(क. द. डा.) ३०१ -धी छूटा
पडता संधिओ ३०३ संधिनी
प्रथम मात्राए ३८४-८५ -सप०
३४०, ४५५, ४५६, ४६३,
४६४, ५९५, तेनो दालदा संधि
सायेनो संबंध ४६३ -दादरो
३४०, ४४३, ४५४, ४५५,
६५५ तालान्त व्यापार ५९१
त्रिताल ३४७, ३४८, ३५३
दीपचंदी ० ३४०, ३५०,
३५२, ३५३, ४६७, ५९५,
६२७, ६५० पद्यसंधिताल
३४१ लावणी० ३४०, ३६९
संगीत० ३४१

तिलका* ११०

तीव्र ९, ४२, ४३, ४४

तुरग छंद* ३८०, ३८१

तुलसीबास ४, ७२, ४०६

तुंगा* १११

तूक ५१२, ५१६, ५३४ -अन्त
३५७, ३६६, ५१३

तुंवरी* ४१४

तोटक* ४९, ५०, ६८, ११२, ११६
२२६, २९६, ३८१, ३८३,
३८५, ३३६, ५२६, ५९९,
६००, ६०१

तोमर* १११, ४६९

त्रकूटबंध* ५०३

त्रंबकडो* ४८३

त्रिकाल १०८, ३२२, ३२४, ३३०,

३३९, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६,
४४८, ४४९, ४५४, ४६६, ४९५,
४९६, ५२६, ५९५, ६२०, ६२१,
६२२, ६२३, ६२४, ६३५, ६३७
— रचनाओंमें परंपरागत स्वरूप
३२२—२५ — संधिनी लगात्मक
रचनाओं ४४६—४५५

त्रिताली चोपाई* ५८६, ५८७,
५८९, ६०७, ६०८ (त्रिताली
चोपाई—षट्कल रचना ५८७)

त्रिपदी ६३८

त्रिपदी रचना ४८२

त्रिपाद ६३

त्रिमंगी छंद* ३१७, ३१८, ३९१
४१८, ४१९

त्रिभुवन गौरीशंकर व्यास ६७६

त्रिवेदी, कमलाशंकर प्रा० ३४

त्रिष्टुभ* ५३, ५७, ५८, ५९, ७५,
७७, २२१, २३०, २३२, २९३

व्यंजको*—४८२

व्यंजरसंधि ६००, ६०२

‘द’ गण—१०८

दयाराम ३३४, ३८६, ३८७, ४०३,
४०४, ४०७, ४१३, ५११,
५७९, ५९३, ६३७, ६४८, ६४९

‘दयारामकृत काव्यमणिमाला’

३८६, ३८७, ४०३, ४१४

‘दयारामकृत परचूरण कविता’ ४०८

‘दयाराम रसमुधा’ ५८०, ५८३,

५९३, ६१६, ६३४, ६३७, ६४९

दलछंद* ११२, ३७५, ४५९

दलपतराम ४९, ६७, ७३, ८१, ८३,

८६, ८७, ९७, १०८, १०९,
१४१, १४२, १७१, २०६,
२०९, २१०, २११, २१४,
२१५, २१७, २२१, २२४,
३०१, ३०३, ३०४, ३०९,
३१०, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६,
३१७, ३२३, ३२६, ३२९, ३३०,
३३१, ३३२, ३३५, ३३९, ३६१,
३६५, ३६८, ३७१, ३७४, ३७५,
३७७, ३७८, ३८१, ३८५, ३९६,
३९८, ३९९, ४०२, ४१२, ४२३,
४३१, ४३६, ४४३, ४४५, ४४६,
४४७, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०,
४६२, ४६७, ४६९, ४७१, ५२१,
५३१, ५३२, ५४९, ५४२, ५५०,
५५१, ५५४, ६१२, ६५०

‘दलपत काव्य’ ४७, १७१, ३१२,
३३२, ३५९, ३६०, ३७१, ३७२,
३९९, ५५१

‘दलपत पिण्ड’ ८१, ८३, ८५, ८६,
८८, ९३, ९४, १०९, ११०,
११५, २०९, २१७, ३०२, ३०७,
३०८, ३०९, ३१०, ३११—
३१९, ३२२, ३२३, ३२४, ३२७
— ३३१, ३३५, ३७४, ३८१,
३८२, ३९७, ४०३, ४४४, ४४६,
४४८, ४५७, ४५९, ४६०, ४६९,
४७१, ४७२, ५१९, ५२२, ५४८,
६०१, ६१२

दवे, प्रो. टी. अ. १३

दशकल ५९५

दशकल संधि ४६०, ६२६, ६५८,
६५९, ६६३

દંડક ૭૦, ૭૫, ૧૧૫, ૬૬૯, ૬૭૦
દિઢી* ૩૨૪, ૩૨૫, ૪૫૧, ૪૫૨,

૪૫૩, ૪૫૪, ૪૫૫, ૫૭૭, ૫૭૮,

—ના મેઝની ચર્ચા ૪૫૧—૫૫

દીર્ઘ ૧૩, ૧૬, ૧૯, ૨૨, ૨૩, ૪૫,
૪૬, ૧૮૦, ૫૨૧

દીપક* ૩૨૭, ૪૫૭, ૪૬૨, ૪૮૯,
૪૯૦

દીપાચિ* ૨૫૪

દુમિલા છંદ* ૧૧૪, ૩૧૮, ૪૧૮,
૪૧૯, ૪૩૬

દુમેલ* ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૮૧, ૪૮૩

દુવંચા* ૪૦૩

દૂહો* ૩૧૪, ૩૧૫, ૪૦૭, ૪૦૮,
૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૨,
૫૦૭. —ઘડા દોહા ૪૧૪ દૂહો

અને ચોપાયનો સંબંધ—૪૦૭—

—૧ દૂહો અને જગણ ૪૧૧—૨

દેવછંદ* ૧૧૪

દેશી કે પદ ૧૨૦, ૩૯૫, ૩૯૭, ૪૪૦,

૫૭૪, ૫૭૫, ૫૭૬, ૫૮૦, ૫૮૧,

૫૮૩, ૫૮૬, ૫૯૦, ૫૯૧, ૫૯૨,

૫૯૩, ૫૯૪, ૫૯૬, ૫૯૯, ૬૦૪,

૬૦૬, ૬૦૯, ૬૧૦ —નો ઉદ્ભવ

અને અર્થ ૫૭૬, દેશી પદો

અને જાતિ છંદો વચ્ચેનો ભેદ

૫૭૭ —નું વિશેષ લક્ષણ ૫૯૧

—સંગીતની અસરનું વિશિષ્ટ લક્ષણ

૫૯૨ —ના સંધિઓ ઘોષવાની

રીત ૫૯૩, ૫૯૪ સમસંખ્ય ૦

સંધિવદ્ધ પંક્તિઓની ૫૯૭

થી ૬૨૯ ચોપાઈની ૬૦૩

—ચોપાઈ અને રોઝાની મંગીઓ

૬૦૮ ચોપાયની દેશીઓ ૬૧૬

ત્રિકલની ૬૨૦ દોહરાની ૬૧૯

પ્લવંગમની ૬૧૨ પ્લવંગમ-રોઝાનું

મિશ્રણ ૬૧૩ ધ્રુવચંડોવાળી

૬૧૪ સપ્તકલની ૬૨૬-૨૯

સવંચાની રચનાઓ ૬૧૩

અસમસંખ્યસંધિવદ્ધ પંક્તિઓની ૦

૬૩૦ થી ૬૫૩ ત્રિકલ-ષટ્કલ

દેશી ૬૩૫ ત્રિકલષટ્કલ

ગરવી ૬૩૭ નર્મદની લાવળી

૬૪૧ મણિલાલની ૬૪૨

દેશી-પદમાં ષટ્કલ રચના ૬૪૮

દેશી-પદમાં સપ્તકલ રચનાઓ

૬૫૦-૫૩ દશકલની દેશીઓ

૬૫૮-૬૦

દેશ્ય ૪૬

દોષક* ૧૧૨, ૨૨૫, ૩૮૨, ૩૮૪,

૫૨૪

દોહરો* ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૫, ૩૫૮,

૩૭૦, ૩૮૧, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬,

૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૪,

૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૯, ૪૨૧, ૪૩૪,

૪૩૫, ૪૪૫, ૪૮૭, ૪૯૪, ૪૯૫,

૫૦૬, ૫૦૭, ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨,

૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૦, ૬૪૦

—અને જગણ ૩૧૫, દોહરાનો

ઉત્તર યતિચંડ ૪૧૨; પૂર્વ

યતિચંડ ૪૧૩ દોહરામાંથી

સોરઠો? ૪૧૮ દોહરો:

ષટ્કલમાં અને સપ્તકલમાં

૫૯૦—૯૧

દોહાલ* ૫૦૭

ઢાલા (કઢી) ૪૭૮

द्विकल १०८
 द्विदल १४० ३१६
 द्विपदी ४२१, ४२२
 द्विपाद ६३
 द्रुत ८, २७८, ३४३
 द्रुततर ३६
 द्रुतमध्या* ११५
 द्रुतविलंबित* ८७, ८८, २१३, २१८,
 २१९, २२४, २२६, २४८, २४९,
 २६४, २६८, २६९, २९२
 द्वैतीयिक संधि ४४४
 द्व्यक्षरसंधि ५५५, ५६४
 घमाल* ५०१
 घातु ९६
 घोरौ ५९२
 'घीरानी काफ़ीजो' ६५२
 'घूँअसेर' १५३
 घृति* ७५, ५७०
 घृतश्री* (अथवा पंचकावली । सरसी)
 १९५, २५०, २५३
 'घोळ पदसागर' ६३६, ६४७
 घुव ३४६, ५१४, ५८०, ५८१, ५८३,
 ५८५, ६१९ - खंड ५८३,
 ५८४, ६०५, ६१९, ६२९
 घुव, केशवलाल ह. २२, २३, ५०,
 ५४, ५६, ५७, ५९, ६१, ६२,
 ६७, ६९, ७०, ७१, ७२,
 ८५, ८९, ९२, ९३, ११९,
 १३९, १६२, १९१, १९३, १९४,
 १९५, १९७, १९९, २००, २०३,
 २०५, २०६, २०९, २१०, २११,
 २१२, २१३, २१४, २१५, २१६,
 २१७, २२०, २२४, २२६, २४७,

२४८, २४९, २५०, २५२, २५३,
 २५४, २५५, २६४, २९६, ३०३,
 ३०५, ३११, ३२४, ३२५, ३५७,
 ३५८, ३६८, ३७७, ३७८, ३८३,
 ३८४, ३९१, ३९९, ४४२, ४५१,
 ४५८, ४६२, ४७२, ५५०, ५५१,
 ५५५, ५५७, ५५८, ६६६, ६८४,
 ६८५, ६८७, ६८८
 घुवा ४१, १२५
 ध्वनित* ४००
 'न' गण- १४५, ४८७
 नगस्वरूपिणी अथवा प्रमाणिका* १११,
 ४४६
 नझीर ५२२
 नथुराम मुन्वरजी ९२
 'नयसुंदररास' ३९३
 नरसिंह ३२७, ५९८, ६०९, ६२७,
 ६३२, ६४७, ६७२
 'नरसिंह महेताकृत काव्यसंग्रह' ३२७,
 ५९८, ६१०, ६२७, ६३३,
 ६४८, ६७२, ६७३
 नरसिंहराव १८३, १८४, १८९, २२२,
 २२४, २३३, २३४, २६६, २७६
 २७८, २९६, २९८, ३२५, ३२८,
 ३९९, ४२३, ४२४, ४२५, ४२८,
 ४२९, ४३०, ४३३, ४३४, ४३५,
 ४४०, ४४१, ४५१, ४५२, ४५४,
 ४५५, ४६८, ४९३, ५६८, ५६९,
 ५७०, ५७३, ५८७, ५८९, ५९०
 नकुंटक* १३५, १३६
 नदंतक* १६९, ७०, ७१, ९०, ९४,
 १३४, १३५, १३६, १३७, १६२,
 १३७, १६२, १६३, १७२, १९०,

२१९, २२२, २४९, २५०, २५१,
 २५२, २५३, २५४, २९२
 नर्मदावांकर ३२८, ४००, ४५०,
 ४६८, ५६८, ६४१, ६४३, ६५०,
 ६६३, ६६५, ६७४
 'नर्मकविता' ३९२, ४५०, ५६८,
 ६४२, ६४३, ६४४, ६७४
 'नर्म विंगल' ३२४
 नलिनी अथवा अनुरावलि* ११३
 'नलिनीपराग' २५६
 नवमालिनी* ११६, १८९, ३८२, ३८४
 नवलराम ६४६, ६६५, ६७९, ६८४
 'नळाख्यान' ६१९
 'नंदवन्नीशी' ४१२
 'नागानंद' १६९, २५७, ४२५, ४२९,
 ४३७, ४५५
 नाराच* ११३, ४४७
 नाराचक* ११७, ६६९
 नारायण भट्ट २२, २३, २४, २८,
 २९, ३०, ३५, ३६, ३९, ४०,
 ९७, १०२, १२८, १३८, १४७,
 १५०, २३१, ३२१, ५६०, ६६९
 निबद्ध ६७, १२२
 निबंल ४४
 निषा* ७०
 निशाणी* ४९१ शुद्ध निशाणी ४९२
 निसाणी-नारवत ४९२ गदर ०
 ४९२ झीगर ० ४९४ दुमिला ०
 ४९५ पंडी ० ४९३ माह ०
 ४९४ रूपमाला ० ४९४ वार ०
 ४९५ सोहणी ० ४९४ सिंह-
 चली ० ५०६ सिरखुली ०
 ४९३

निशिपाल* ११३
 'निशीय' ९०, १७३, २३५, २६८,
 २७०
 नीरांतिक* २५९
 नूतन के रमणीयक* २४८
 'नूपुरझंकार' २२२, ३५३, ४९३
 नृत्य २७४
 नैयायिको २९४
 'प' गण-१०७
 पटवर्धन ६१, ७२, ८१, ८५, ११८,
 ११९, १२९, १७२, २२८, २२९,
 ४५०, ४५३, ४५९, ४६०, ५५२
 पठन १४, ११७, ११८, १५५, १६४,
 १६५, १६८, १६९, १८३,
 १९१, २१८, २१९, २२२,
 २२३, २२४, २३३, २३९,
 २४०, २४३, ३५४, ३६६, ३९६,
 ३९९, ४४७, ४६८, ४९१, ५०९,
 ५१०, ५२३, ५६४, ५६५, ५७३,
 ५८६ - अने गान १२०
 पडघमी* ११३, ४५९
 पणव* ११५, १८८, ३८२, ३८४
 पतील १५४, २३५, ५१९
 पथ्या* १४४, १४५, १४७, २१६,
 २४७
 पथ्यावक्त्र* १४८, १५०
 पद के देशी ४४०, ५७४, ५७६, ५७७,
 ५८०, ५८१, ५९२, ५९३,
 (जुओ देशी के पद)
 पदबंध ११२
 पद्धति के पद्धरी* ३०८, ३६९, ३७०,
 ३७२, ३७५, ३७६, ३७८, ३८४
 पद्धति - हिन्दीमांशी दलपतरामे

लीखेलो ३७४ पद्धरीना तालनी
 व्यवस्था ३७७
 पद्य* २४०
 पद्मावती* ३१६, ३१७, ३६६, ४१८,
 ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४९२,
 पद्य ३, ६, ६४, ९६, १२०, १२२,
 १२३
 पद्यछंद* ६६
 पद्यछंदना प्रकारः विविध पिंगल-
 कारोनां मंतव्यो—६६, ६७
 पद्यभार २०१, २०४, २०५, २१०,
 २१६, २२३, ३४०, ३४५,
 त्रण पिंगलकारोना मतनी चर्चाः
 २०६—२१७
 पद्यरचना ३, ११९, ३४४, ३४५,
 ३४८, ३४९, ३६९, ५७६, ५८०
 'पद्यरचनानी ऐति० आलोचना'
 ३३, ५४, ५५, ५७, ५८, ६२,
 ६७, ६८, ७०, ९३, १९१, १९५,
 १९९, २००, २०३, २०५, २०६,
 २१०, २१६, २२०, २२७, २५५,
 ३५८, ३६८, ३७८, ३९१, ३९२,
 ४४२, ६६६
 'पद्यरचनाना प्रकार' १९१, १९२,
 १९९, २००, २०३, २०४, २०७,
 २१०, २१६, २२६, ३२४, ५५५
 'पद्यघट' १७०, १७२, २३६, २७०
 पद्यार* ५५४
 'पराक्रमनी प्रसादी' ८८
 परिवृत्ति १४, ४९
 परंपरित झूलणा* ६७७
 परंपरित समानिका के प्रमाणिका*
 ६७७

परंपरित हरिगीत* ६७७
 'पराशर स्मृति' १४६, १४७
 पवाहु* ४०३
 पवित्रा* १११
 पवित्र ५
 पंखालो* ४८५, ४८६
 पंचकल (-रचना) १०७, ३३९, ४४३,
 ४५५, ४६१, ४९८, ६२६, ६५८
 -रचनानुं परंपरागत स्वरूप
 ३२५—३२८ पंचकल बीजना
 त्रण जाति संधिओ—४५६;
 पंचकल संधिओनां भिन्न भिन्न
 स्वरूपोना लगात्मक संधिना
 आवातनवाळा छंदो ४५८—६०
 पंडित, ओंकारनाथ ५७६
 पंडित वाडीलाल ३४९
 पंचकावली* १९५, २५०, २५३,
 (जुओ धृतश्री)
 पंचचामर* २२६, २९६
 'पंचदंड' ४१२
 पंचाछंद* ३३२, ३३३
 पंचाक्षरी* ४६९
 पाठ ४
 पाठघ १२१, १२२, २९७, ३५४
 -विशे भरत १२३ -वृत्त
 २०५, २९६
 पाङ्गत* ४८८
 पाणिनी १९, २०, २१
 पाद १२७, १५३, २३०
 पादपूर्ति १८६
 पादान्त (लघु-गुरु) १२, २०, २३,
 २४, २७, २८, २९, ३०, ३१,
 ३५, ३९, ४१, ५४, ५७

‘पारकां जप्यां’ १५३

पालवणी* ४७८

पावक* १११

‘पांखडी’ १५४, २३६

पिगल ३, ४, ७, ११, १२, १३, १४,

१५, १६, १९, ३२, ४६, ५१,

५४, १०२, १३१, १४१, १४७,

१५४, १८८, १९०, २२०,

३६९, ३७०, ५७३, ५९६

—नो विषय ५२

‘पिगलसूत्र’ २८

पुट* १२५, २२०

पुष्पिताग्रा* ८९, २१३, २१९, २४४,

२४५

पूर्वं कडी, पूर्ण कडी ५१३

‘पूर्वालाप’ ६, १०, ११, १३, २६,

८४, ८७, १४४, १७३, १८२,

३५९, ३६०, ४३७, ४५५, ६४५

पृथ्वी* ८९, ९४, १६२, १६३, १७०,

१७२, १८६, १९३, १९७, १९८,

२०९, २१९, २२०, २२१, २२४,

२२९, २४७, २४८, २५३,

२७५, २८०, २८१, २८२, २९२,

२९३, २९६, ६७९, ६८१, ६८२,

६८३, ६९० (जुओ, ‘ब्लैकवर्सना

प्रयत्नो’) अम्यस्त* १८७

—गाथा* २७६ —तिलक*

२६१, २६२, २६३

पृथ्वीधर ४३५

‘पृथ्वीराजरासा’ ३७५, ३७६

पोष ६६६

प्रकृति* ७५

प्रगाथ* ६२, २३०

प्रतिष्ठा* ७४, ५७०

प्रतिभा ७

‘प्रतिज्ञायौगन्धरायण’ १२९

प्रत्यय ४३

प्रबंध १०४

प्रमदक* २५१

प्रभावती* ९३, १०३, २०९

प्रभृति* ६०२

प्रमदा* ६९, २१६

प्रमाणी* ११५

प्रमाणिका अथवा नगस्वरूपिणी*

१११, १४२, ४४६, ४४७,

४६३

प्रमिताक्षरा* ८६, १२५, २१२, २१८,

२१९, २२४, २२६, २४७, २४८,

२६७, २९२

‘प्रवास पुष्पांजलि’ ७३, ९२

प्रवाही छंद ६६३, ६६६

प्रवाही हरिगीत* ६७६

प्रहरणकलिता* ११६, ३८२, ३८५

प्रहृषिणी* ९२, ९३, ९५, १००, १०३,

१६०, १६१, १६४, १९४, २१६,

२१७, २१९, २२२, २६४, २७१,

२९२, २९६

प्रहास के गरवत* ४९८

प्राकृत ८, १०, ४१, ४३, ४४, ४५,

४६, १२२, २३२, २७७

‘प्राकृत पेंगल’ ४५, ६७, १०७,

१०८, २७६, २८३, २९९, ३५८,

४०२, ४१०, ४१६, ४१७, ४२१,

४२२, ४२४, ४२५, ४३२

प्राचीन गुजराती ५७४

‘प्राचीन गुजराती* काव्य’ ३९२

'प्राचीन गुजराती छंदो' ३३८, ३९०,
३९६, ५७६

'प्राचीन गुर्जर काव्यसंग्रह' ३८६

'प्राचीना' १५४, २५८, २७०, २७१,
२७२, २७४, २८९

प्रास १५९, १८२, ३०६, ३५५, ३५६,
३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१,
३६२, ३९१, ४३७, ४३८, ४३९,
४७९, ५०३, ५१३, ५१६, ५५८,
५७१, ५७३, ५९२, ६१५, ६८२
-प्रासामास ३६१ -प्रास
सांकळी ३९१, ३९२ प्रासनुं
प्रयोजन ३५७ संस्कृत वृत्तोमां,
प्रासना प्रकार ३५७-८ प्रास
जने यमक ३५९ प्रासनां
उदा० ३५९-६२

प्रिय* ११०, ४६९

प्रियंवदा* ८६, २१२, २१९, २६०,
२६७, २८२

प्रेमानंद ४११, ५७६, ५८१, ५९
५९१, ५९३, ६२६, ६४७

'प्रेमानंदना मास' ४५८

प्रौढ* ४९९, ५००

प्लवंगम* १८६, १९६, ३११, ३१२,
३६७, ३६८, ३८६, ३८७, ३९५,
३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४०४,
४०५, ४३६, ४८५, ४९३, ५९२,
६१२, ६१३, ६१७, ६१९.
प्लवंगम-पठननी चर्चा ४४०-४४२

प्लुत (-ति) १४, १५, १९, २२, २४,
२६, २२९, ३२५, ३४८, ३५२,
३६४, ३९६, ३९८, ३९९, ४०६,
४१४, ४१६, ४२०, ४३९, ४४०,

४४१, ४४८, ४५२, ४५४, ५०९,
५५५, ५५७, ५५८, ५६१, ५७३,
५७७, ५७८, ५७९, ५८७, ६१३,
६४५

फउलुन् ५१७, ५१८, ५१९

फाईलातुन् ५१७, ५१८, ५१९

फाईलुन् ५१७, ५१८, ५१९

फाग के फागु ३९२, ३९३, ३९४,
३९५

फारसी छंदो २९४, ५१३, ५१७,
५१८, ५२२, ५३५, ५४५,

-पिगळ ५१४, ५१९, ५४६, तेना
मेळना अभ्यास माटे उपस्थित
थता प्रश्नो ५४६-५४७
-भाषा ५४६ -साहित्य ५१०

'फाबंसविरह' ५५०

'फाबंसविलास' ५५१

फुरुआत ५१७, ५१८

बडो सांणोर* ४९६, ४९७

बन्नीसीरचना ४१९, ४२०, ४२२, ४८३

बरुआ ५६, ५७, ६७, १०४

बवें ६१, ११९, १९७, १९८, २००,
२०४, २०५, २०६, २०७,
२०८, २१० बी २१५, २१७,
२२१, २२२, २२३, २६५, २९६,
२९७, ३०१, ३०७, ३२५, ३४०,
३६९, ३७९, ३९७, ४०५, ४०६,
४४२, ४४३, ४४९, ४५०, ४५४,
४५५, ४७२, ६४६

बसीत* ५३२

बंगाळी ५५४

(सद्) बाबुराव ४६८

બાલાશંકર ૫૧૧, ૫૧૪, ૫૨૧,
૫૨૨, ૫૩૬

વિન્દુ* ૧૧૧

ચિમ્વા અયવા લલિતતિલકા* ૧૧૧

‘બુદ્ધચરિત’ ૪૫૨, ૫૬૮, ૫૬૯,
૫૭૩, ૫૮૭

‘વૃદ્ધિપ્રકાશ’ ૫૯૮

બૃહતી* ૭૫

‘બૃહત્ કાવ્યદોહન’ ૫૧, ૩૩૫, ૩૩૬,
૩૮૮, ૪૦૧, ૫૮૧, ૫૮૩, ૫૮૪,
૫૯૨, ૫૯૯, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૦૩,
૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૦૯,
૬૧૦, ૬૧૪, ૬૧૫, ૬૧૬, ૬૧૮,
૬૧૨, ૬૨૨, ૬૨૩, ૬૨૪, ૬૨૫,
૬૨૯, ૬૩૦, ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૩૮

‘વે નઠાશ્યાન’ ૬૧૧

વેત ૫૧૨, ૫૧૮ (જુઓ કડી)

‘બ્લેન્કવર્સ’* ૬૬૩, ૬૭૯, ૬૮૦,
૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૭

અંગ્રેજી બ્લેન્કવર્સની વ્યાખ્યા અને
સ્વરૂપ ૬૬૪ ગુજરાતી બ્લેન્ક-
વર્સનાં લક્ષણો ૬૬૫ બ્લેન્કવર્સના
ગુજરાતી પર્યાયો ૬૬૬ બ્લેન્કવર્સ-
ના જુદા જુદા પ્રયત્નો : ઢોલન
સૌલી (અપભ્રાંશ) ૬૬૬ ૬૭,
૬૮ સંસ્કૃત પિંગલના વંડકો ૬૬૯,
૭૦ રામ છંદ ૬૭૦ - ૬૭૪;
સવરદારના વાંધાનો અસ્વીકાર :
૬૭૧-૭૪ કટાવ છંદ ૬૭૪ -
૬૭૬ તેના ઉપયોગો ૬૭૪, ૭૫
ગુલબંકી અને પ્રવાહી હરિગીત
૬૭૬, ૬૭૭ અનુષ્ટુપ ૬૭૮ પ્રવાહી
અનુષ્ટુપનું મયસ્થાન ૬૭૮;
નાટકોચિત સઢંગ પદ્યરચના

માટે એની અસમર્થતા ૬૮૩
પૃથ્વી ૬૭૯ સવરદારનો વાંધો
૬૭૯-૮૧ બ્લેન્કવર્સનું પૂરેપૂરું
કામ આપી શકવાની અસમર્થતા
૬૮૧-૮૨. ‘એપિક’ માં ચાલે,
નાટકમાં નહીં ૬૮૨ વનવેલી :
નાટકની ઉક્તિઓ માટે સમર્થ
૬૮૪-૮૭; સવરદારનો વાંધો
૬૮૪ ૮૫ ‘મહાછંદ’
(સવરદારનો) ૬૮૭-૮૯
- વનવેલી જેટલો કાર્યકર નીવડી
શકે નહીં ૬૮૯ અનુષ્ટુપને મોટું
ક્ષેત્ર; વસંતતિલકાને પણ તક;
મિથ્યોપજાતિની શક્યતા ૬૯૦

બોટાદકર ૯૦

‘મન્વિજ્ઞાનનાં પદો’ ૪૬૨

‘મ’ગ્ન- ૧૪૫

‘મગવદજ્જુકીય’ ૩૨૦

‘મગવદપિંગલ’ ૩૦૧

‘મગવાનની લીલા’ ૧૭૦, ૧૮૬

મટ્ટ, રાજારામ ૧૬૯

મટ્ટિ ૩૧, ૩૪, ૩૫, ૨૫૨, ૨૬૦

‘મટ્ટિકાવ્ય’ ૩૩, ૩૪, ૨૫૨, ૨૬૧

‘મળકાર’ ૮૩, ૮૯, ૧૬૭, ૧૬૯,

૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૮૪, ૧૮૫,

૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૧, ૧૯૭,

૨૩૫, ૨૩૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૩,

૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૮, ૨૭૯, ૪૩૩,

૪૩૯, ૬૪૦, ૬૭૭

મદ્રવિરાટ* ૧૩૨, ૨૪૫

મદ્રિકા* ૨૪૫

મરત ૩૩, ૩૪, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૭,

૧૨૩, ૩૮૧,

'भरतनाट्यशास्त्र' २०, २९, ७५,
७६, ९३, १०१, १०३, ११९,
१२०, १२२, १२५, १३९,
१५५, १५६, १५८, १८०, २२०,
२५९, २६०, २९५, ३४१,
३५४, ३८१, ३८२, ५७४

'भरतेश्वरबाहुबलिरास' ३३८

'भर्तृहरिशतक' ९०

भवभूति ९०, १६५

भंवर गुंजार* ५०१

भास्व* ५००, ५०१

भास्वरी* ५०४, ५०५

'भागवत' ९०, २३३, २३४, २८३,
४५०

'भागवत दशमस्कंध' २२९, २७६

'भागवतशास्त्र' ६४

भातखंडे ३४६, ३५४

'भामिनीविलास' १६६

भारवि १३९, १४७, २५३

भारव्यवस्था २८१

भारकान्ता* २४०

भाब २७४, २७५

भाषा १३, १५, १६

भास ८३, १२९

भोष्माचार्य ५६९, ५७१

भुजंगप्रयात* २९६

भुजंगशिशुसूता* ११५

भुजंगी* ११२, २७०, २७१, ४५८,
४५९, ४६१, ५१९, ६२६, ६७०,

भूषणा* २८७

भृङ्गावर्तनी* ४५३

भोगीलाल सांडेसर ११, २८४

'भोजाभगतना चाबखा' ६२३

भोळानाथ साराभाई ४५१, ५५५

भ्रमर* ४१०

भ्रमरपद* १३५, १३७

भ्रमर विलसिता* ४९, ६९, ११६,
३८२, ३८३, ३८४

भ्रमरावली* ११३, ६८७ (जुबो
नलिनी)

मकरन्दिका* २४०

'म' गण १४८

मगनभाई चतुरभाई पटेल ४२३, ४२९

मडडाकर नागर ६००

मणिकल्पलता* १३४

मणिगुणनिकर* ११६, १८९

मणिवंध* १११

मणिलाल नमुभाई ४२८, ४२९,
५११, ५१५, ५१६, ५२१,
६४२, ६७४, ६७५

मत्तगयन्द* ११४, ४३६, ६०२ (जुबो
इन्द्रविजय)

मत्तमयूर अथवा माया* ११२, ११६,
४००

मत्ता* ११५

मत्ताक्रीडा* ११६

मत्तेभविक्रीडित* २८३

मदनललिता* २४१

मदनावतार के कामिनीमोहन* ३२५,
३३३, ३३४, ३६४, ४५५, ४९८,
५०६

मदलेखा* १११

मदिरा* ११३, ६०१, ६०२

मधु* ११०

मधुभार* ३१०

मध्य ३४३
 मध्यक्षामा* ६९, १९४, २१६, २१७,
 मध्यमा छंद* ५७०
 मध्यलघुपंचक* ५९
 मध्या* ७४
 मनहर (कवित)* ३६१, ५४८, ५५२
 ५६१, ५६४, ५६६, ५६७, ५६८,
 ५७३, ५८६, ५८९, ६०३,
 ६८४, ६८६, ६८७, ६८८, ६९०
 — नुं स्वरूप ५० तेनुं परंपरा-
 गत लक्षण ५४९ ५१ तेनी
 उत्थापनिका ५५३
 मनहरराम ६७२
 मफुलालु ५१७, ५१८
 मफाईलुन् २९४, ५१७, ५१८, ५१९
 मयूरसारिणी* ११५
 मरहट्टा छंद* ३१७, ४१८, ४१९, ४८७
 मराठी ४५०, ५६६
 'मराठी छंद' ५६७, ५६९, ५७०,
 ५७२
 मराठी पिगल ५५२, ५६८
 मराठी साहित्य ४५१
 मल्लिका* १११, ११४
 मल्लिनाथ ३३, ३४, ३७, ३८, ३९,
 ११७, २६१, ६६९
 महाकाव्य ६८४
 महाछंद ६८७, ६९० (जुबो 'ब्लेन्क
 वर्स' ना प्रयत्नो)
 'महापुराण' ३७८, ३८९, ३९०,
 ४१७ घी ४२२, ४४८
 'महाभारत' १५४
 महामालिका* ११७
 महामालिनी* ६६९

महालक्ष्मी* १११
 महास्रग्धरा* २८३
 'महिम्नःस्तव' १६५, १६६
 महीदीप* ३२३, ४४४, ४४५, ४४६,
 ५७८, ६२०
 मंजुभाषिणी* ८४, ८५, १४०, २१२,
 २१९, २२४, २२६, २५२,
 २५४, २६७, २६८, २९२
 मंद ४२
 मंदर* ११०
 मंदाक्रान्ता* ७४, ९१, ९४, ९५,
 १००, १०१, १६०, १६१,
 १६५, १६७, १६८, १७०, १७३,
 १७४, १७५, १७६, १७७,
 १८५, १९४, १९८, २०१,
 २१४, २१६, २२२, २२४,
 २३४, २३५, २३६, २३८,
 २३९, २४०, २४१, २४२, २४३,
 २४६, २५६, २९२, २९६,
 ६७९, ६९०
 मागधनकुटि* १३५, १३६, १३७
 माघ ३६, ३९, ८५, १३९, १९५,
 २५०, २५३
 माणवकाक्रीड* १११
 माणिक, करसनदास ४१५
 मात्रा ३, ५, ६, ७, ३४३, ३४४,
 ३४८, ३५१, ३५२, ४६७, ५५९
 — अक्षर ३५२; — गण २९९
 — बद्ध ४५४ — संधि ३०३
 — काल मात्रा ३४१, ३४२, ३४५,
 ३४६, ३५२ ताल मात्रा ३४३,
 ३५२
 मात्रागर्भ ५०, १३४, १३५ — वृत्त
 १२७

मात्रागणछंद ६६

मात्रामेळ १३, १४, १५, २६, ४८,
४९, ५०, ७१, ११५, १२९,
१६३, १८८, १८९, १९०, १९३,
१९५, १९९, २०२, २२६,
२९४, ३३९, ३५३, ५१८, ५२०,
५९३, ५९७, ५९९, ६२४, ६८९
—नी लगात्मक जाति ४९, ५०,
६८, ६९ महत्त्वना मात्रामेळी
लगात्मक छंदो ११५—११७;
मात्रा छंदोनां मिश्रणोपवी बनेला
नवा छंदो ३३०—३८

मात्रा छंद (वर्ण छंद)* १६, ६५, ६६

माधुर्य ४, ५

‘मारां सॉनेट’ २६२, २८०, २८३

‘मारी हकीकत’ ६६५

मार्ग १२०, ५७४, ५७५, ५७६

‘मार्गप्रभाकर’ ५६९

मालती* ११०

‘मालतीमाधव’ ७०, १६५

माला* ११६, १८९

मालिनी* ७८, ९२, ९५, १००, १६०,

१६१, १६२, १६५, १६७,

१६८, १७७, १९८, २१५, २१६,

२४१, २६६, २९२, २९६, ६७९

माल्यभारा (माल्यभारिणी)* ८८,

८९, २०७, २१९, २२१, २६१

माळा अथवा सृणि* ११३

मांडव्य १०२

मिल्टन ६६६

मिश्ररचना ४३६

मिश्रोपजाति* २९१, ५६५, ६९०

मिसरा* ५१२

मीराबाई ५८५, ५८६

मुक्तक १०४, १५३, १५४, १६५

मुक्तधारा* ५०८, ५०९, ५५३

मुक्तागृह* ४९८

मुज्तस्* ५३३

मुझारिब् ५३२ — छंद* ५३३

—अक्षव* ५३३

मुतकारिक* ५२५

मुतकारिब* ५१९, ५२२, ५२३,

५२४, ५२५ —अक्षम ५२४

—मकसूर ५२२

मुतदारिक* ५१९, ५२५, ५२६

मुतफाईलुन् ५१७, ५१८, ५१९

मुद्रक* २५४

‘मुद्राराक्षस’ ९२, ९३

मुनिशेखर के गीतक* १३१, ४७१,

४७२, ५२१, ५३२

मुन्सरिह* ५३३

मुफाअलतुन् ५१७, ५१८, ५१९

मुशायरा ५१०, ५११

मुसदस* ५१६, ५१७

मुस्तफईलुन् ५१७, ५१९

मूळशंकर हरिनंद मूळाणी ३४९

‘मृच्छकटिक’ ८१, १२९, १३०,

४३५

मृदंग अथवा अहिमणि* २५७,

२६६

मेघ छंद* ६४६, ६७९

‘मेघदूत’ २१, २७, २७७, ६७९

मेघाणी, शवेरचंद ४०३, ६४६

मेळ ३, ६, ६८, ७२, १४२, १५१,

१९३, १९५, १९९, २२६, २२७,

२३०, २३३, २३६, २३७, २४४,

૨૪૫, ૨૪૬, ૨૫૧, ૨૮૯, ૨૯૪,
૩૩૯, ૩૬૭, ૩૭૦, ૩૭૩, ૩૭૪,
૩૭૫, ૩૯૮, ૪૩૦, ૩૪૩, ૪૬૫,
૫૩૫, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૮
મધ્યમેઽ ૪૧૪, ૪૧૫

મોટક* ૨૨૬, ૩૮૧, ૩૮૪

મોતીદામ* ૧૧૨, ૩૭૧, ૩૭૬,
૩૭૭, ૩૮૨, ૩૮૪, ૪૪૭

મોદક* ૧૧૨, ૩૮૧

મોરોપંત ૫૬૭

મૌલાવક્ષ ઘોષેશ્વાં ૨૯૬

ય ૪૪

'ય'કાર ૫૪

યતિ ૬૦, ૬૮, ૭૩, ૧૦૨, ૧૦૬,
૧૧૭, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૯, ૧૫૭,
૧૫૯, ૧૬૧, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૭,
૧૬૮, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૮૦,
૧૮૬ ૧૮૮ ૧૮૯, ૧૯૦ ચી
૧૯૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૩૭, ૨૪૪,
૨૫૧, ૨૬૩, ૩૧૩, ૩૨૧, ૩૬૪,
૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૮, ૩૮૬, ૩૮૭,
૩૯૬, ૩૯૯, ૪૦૩, ૪૩૦, ૪૪૨,
૪૫૦, ૪૫૩, ૪૬૭, ૫૪૭,
૫૪૯, ૫૫૦ યતિપૂર્વ અક્ષરનું
ગુરુત્વ ૧૮૮-૧૯૧ યતિની
આવશ્યકતા-કે. હ. ધ્રુવના
મતની ચર્ચા ૧૯૨-૯૫ એમની
દૂષિત યતિચર્ચાનાં બે કારણો
૧૯૫-૯૬ પ્રો. ઠાકોરના
મતની ચર્ચા ૧૯૬-૯૮ યતિખંડ
૯૧, ૧૬૧, ૧૬૮, ૧૮૨,
૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮,
૨૩૦, ૨૩૭, ૨૩૮, ૨૩૯, ૨૪૦,

૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૬, ૨૪૭,
૨૫૬, ૨૭૮ યતિભંગ ૯૮, ૧૦૪,
૧૫૧, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨,
૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯,
૧૮૦, ૧૮૧, ૧૯૮, ૨૪૪, ૪૮૨
-ચરણાંતે કપાતા શબ્દપ્રત્યય
૧૬૯-૭૦ -મધ્ય યતિના
સ્થાને યતિભંગનાં દૃષ્ટાન્તો ૧૭૧,
૧૭૨-૭૫ યતિભંગની નિર્વાહ્યતા
અને અનિર્વાહ્યતા ૧૭૫-૧૮૧
-અદોષ અને સદોષ ૧૦૦-૧૦૬
યતિના અર્થની ચર્ચા ૧૫૭
ચરણાન્ત યતિ ૭૩, ૭૪, ૧૦૧,
૧૬૦, ૧૬૯, ૧૭૧, ૧૯૧, ૧૯૩
ચરણાન્ત વિલંબનયતિ છંદનું જ
અંગ ૧૫૯ દૃઢયતિ ૧૯૭
મધ્ય યતિ ૭૩, ૯૯, ૧૬૧,
૧૬૮, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૬,
૧૮૭, ૧૮૮, ૨૩૦, ૨૩૭-
૨૪૩, ૨૪૬, ૨૪૭, ૨૫૬, ૨૭૮
મધ્યયતિ છંદનું જ અંગ ૧૬૦
શબ્દાન્ત યતિ ૫૪૭, ૫૮૫
યતિસ્વાતંત્ર્ય ૬૫૬, ૬૮૦, ૬૮૨
યતિની આવશ્યકતાનું કારણ
૧૬૦-૧૬૨ યતિ વસંત તિલ્કા,
પૃથ્વી, નર્દંટકમાં ૧૬૨, ૬૩
રુચિરા-પ્રહાષિણીમાં ૧૬૩-૬૪;
શિખરિણીમાં ૧૬૪-૬૫ તેના
અભાવનો ખુલાસો ૧૬૭, ૬૮

યમક ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૬૨
-સાંકળી ૩૯૧

યવમતી* ૧૧૫

યુક્તપર ૨૪

२४२, ४४

'र' गण १४५

'रघुनाथरूपक गीतारो' ४१३, ४१४,
४७७, ४७८, ४७९, ४८०,
४८१-५०८

'रघुवंश' २४, २५, २६, ७०, १०४,
११८, १४६, १५८, २९०, ५६०,
५६२, ५६३, ५६५, ६६९

रजस* ५१९, ५२०, ५२८ - मत्वी*
५२८

'रणपिंगल' ८०, १०८, १३२, १६२,
२४४, २४६, २५७, २५९, २६८,
३२१, ३२२, ३२४, ३३१, ३३२,
३३३, ३३६, ३७९, ३८१, ३८३,
३९४, ४०२, ४७७, ४७९, ४८१,
५०८, ५१८, ५२२, ५३४, ५३५,
५३७, ५६८

रणछोडभाई उदयराम २६५, ५६८

रत्नकरा* १११

रत्नेश्वर ३६२

रथोद्धता* ७६, ७८, ८४, १२५, १५१,
२०२, २०३, २०६, २११, २१६,
२१९, २२१, २२५, २२८, २२९,
२४८, २४९, २५१, २५८,
२५९, २६७, २८६, २८७, २९२
विविधित रथोद्धता २५९, २६०

रवीफ ५१३, ५१४, ५१६, ५४७

रमभाई नीलकंठ २७३, ४००,
६८४

रमणीयक* २१६, २४८

रमल* ५१९, ५२१, ५२९, ५३०

रमल मकसूर* ५३०

रमल मज्जून* ५२९, ५३०

रमल मन्कूल* ५३१, ५३३

रमल महसूफ* ५२९, ५३१

रवीन्द्रनाथ ५५४

रस १२१

रसावली* ३८७

रसावली* ३८६

'राईनो पर्वत' ८६, ८७

राग कल्याण* ३५०

राग केदारो* ३७९

राग खट* ५८१

राग गरवी* ६०३, ६०४, ६०६

राग देस* २४

(सद्.) राजवाडे ५६७, ५६९, ५७०,
५७१, ५७२, ५७३

राजाराम रामशंकर भट्ट २५७, ४२५,
४३७, ४५५, ६४४

रामछंद* ६६९, ६७०, ६७२, ६७३,
६७४, ६७६, ६७७ (जुबो
'ग्लेन्कवर्सना प्रयत्नो')

रामदयालू ५६७

रामधनदेव ३२, ३६

रामधन भट्टाचार्य १८१, ३२०

रामनारायण ६७५

'रामायण' तुलसीकृत ४, ४०६
वाल्मीकिकृत ११९, ५७४

रामेयो १२६

रासक ३९५, ३९६

'रासतरंगिणी' (लोचन) ५७४

रांदेरी ५१७

रुक्मवती* ११५

रुचिरा* ९२, ९३, ९४, १६०, १६३,
१६४, २१९, २२६, २६४, २७१,
२९२, ३१३, ३१६, ३१८, ४०२

रुबाई* ५१६, ५१७
 'रूपचंदकुंवररास' ३९३, ४०९
 रूपबंध २००
 रूपमाला* १११
 रूपनाली* ११३, ४६९, ४७०
 रूपात्मक ६७
 रे ५१
 रोहिणी* २४१
 रोळा अथवा काव्य (जुओ काव्य अथवा
 रोळा) द्विभंगी ० ३९१
 लक्ष्मी* २४२
 लगात्मक छंदो ३८१ - जाति छंदो
 ४९, ३८३ - रूपो १३२, १९०
 लग्नगीत ५१
 लघु ३, ५, ६, ७, ८, ९, १०, १२,
 १३, १४, १८, १९, २३, २४,
 २७, ३०, ३९, ४१, ४४, ४५,
 ४६, ११८, १४१, १५१, १६१,
 १६२, १६८, १७७, १८८,
 १९०, १९१, २१८, २३०, २७६,
 २९३, ३४९, ३५२, ३८५, ४१०,
 ५०९, ५२०, ५४८, ५५२, ५६२,
 ५६३, ५६४, ५७७, ५७८, ५८७
 लघुगुण चर्चा ८ लघुकरणव्यापार
 २८५, २८६, २८८
 लय ३४३
 लयमेळ ७१
 ललना* ११६
 ललित* ११२, १३८, २४०, २६५,
 २६६, ३७९, ४४८, ४४९
 तेना इतर नामो ४४९
 ललितविलास अथवा विम्वर* १११

'ललितविस्तर' २८२
 ललिता* १३९, २५९
 लवंगलता* ११४ (जुओ कळाकुसळ)
 लहचाल* ४८६, ५०९, ६००
 लावणी (के चलती)* ४०५, ६४१,
 ६४२, ६४३
 लीला छंद* ११२, ४६०
 लीलावती छंद* ३१६, ३१७, ३६६,
 ४१८, ४१९
 लोकसाहित्य ४१५
 लोचन ५७४
 लोमविलोम २२७
 लौकिक छंदो ४६, ५२, ६६
 'व'कार ५४
 वक्त्र* १४३, १४७, १४८, (जुओ
 अपरवक्त्र)
 वनवेली* ५५०, ६८४, ६८५, ६८६,
 ६८७, ६८८, ६८९, ६९०
 (जुओ 'ब्लेन्कवर्सना प्रयत्नो')
 वरतनु* १८९, २४४, २४५
 वरयुवती* १३४, १३६
 वरवीर* ३८१, ४१६
 वरमुन्दरी* ७९, ११६
 वर्ण १६
 वर्ण छंद १६, ६५, ६६ (जुओ
 मात्राछन्द)
 वर्णमेळ १६, ५५१
 वर्णवागीश्वरी* ११४
 वर्णात्मक ६७
 'वसंत' २४३, ४२५, ४२६, ४२९,
 ४३३
 वसंत के नंदमुखी* २४३

वसंततिलका* ४०, ४१, ४८, ८३,
 ९४, ११७, १५३, १६२, १६३,
 १७२, १९९, २०८, २११,
 २१७, २१९, २२१, २२४, २२७,
 २३३, २३४, २३६, २३७,
 २४९, २५०, २५५, २५८,
 २५९, २६६, २६७, २७१,
 २८४, २९२, २९३, ६९०
 - नी लोमविलोम रचना २२७
 - नो विस्तार २५५
 'वसंतविलास' ३९४
 'वसुधा' १७३, १८७, २७०, २७३
 वस्तु के रङ्गा छंद* ३३७
 वंशपत्रकम्* १२५
 वंशपत्रपतित अथवा वंशदल* ७०,
 ७१, १३४, १३५, १३६, २२२,
 २५४, २६१
 वंशस्थ* ८२, ८३, १५३, २११, २१७,
 २१९, २२१, २३०, २३३,
 २३६, २६५, २६६, २६७, २९२
 वाक्यभंगी २७४
 वागभिनय २०
 वाग्गेयकार ५७५, ५७६
 वाणिनी* २४९, २५०
 वाणी १९
 वातोर्मि* २३०, २५७, २७१, २९२
 वाफिर* ५१९, ५२२
 वामछंद* ३२३, ३४३
 वामन १०५
 वार अथवा वारि* ११०
 'वार्षिक व्याख्यानों' ६६८
 वात्मीकि ११९
 विकल्प २९

विकृतगणो ५१८
 विकृति* ७५
 'विक्रमोर्वशीय' १६५, ४२६
 विच्छेद १५८, ३५६ - ने माटे
 पिगलनी बे हिकमतो ३५६
 विद्युन्माला* ११३, ३८२, ३८४,
 ५२६
 विधि (शब्दालंकार) ४८१
 विध्वंकमाला के ग्राही* ५२३, ५२४
 विबुधप्रिया* ११७, ४७० (जुओ चर्चरी)
 वियोगिनी* ८७, १२७, १२८, १३१,
 १३२, १३४, २०७, २१३,
 २१९, २२१, २४६, २५०,
 २५१, २५५, २६५, २६८,
 २६९, २९३, ४३५
 विरहांक २८६, २८७
 विराज* ५३, ५४, ५५, ५८, ५९, ६०
 केवला विराज ५४ द्विपदा
 विराज ५४, ५५, ५९
 विराट के शुद्ध विराट* २४५
 विराम १५७, १५८, २१८, ३६४,
 ३६६, ५६१ विरामात्मक यति
 ३६६, ४३०
 विलम्बन १५८, १५९, १६०, १८८,
 २१९, २२३, ३५७, ३६४,
 ३६५, ३६६, ४३१, ५६१
 विलंबनात्मक यति ३६६, ४३०
 विलम्बित ३४३
 विलंबितगति (पृथ्वी)* ६८०
 विलास* ११०
 'विलासिका' ३२९, ४०१
 विलासिनी* ११६
 विशेष अथवा नील* ११३

विद्वद्विराट्* २४५

विषम ७१, ७४, १३२, १३३, १४५,
१४८; -वृत्त १२७, १९०

विसर्ग १७, १९, २०, २१, २२, २५,
२६, २७, ४१

विसंघि ९७

विस्मिता अथवा मेघविस्फूर्जिता*
२३८, २४१, २४६

वीप्सा ४९६, ५०४, ५१०

वीरकंठ* ४९६

वीरललिता* १३५

'वीरसिंह' ६४३, ६६३

वृत्त* ११६

वृत्त १२, ४९, ५१, ६४, ६५, ७२,
८१, ९५, १०७, ११७, १३२,
१४४, १५१, १५२, १८८, १९३,
२१८, २२५, २३०, २३६
वृत्तानुं लक्षण ७२ वृत्तानां मेळ
१५१ वृत्तानां स्वरूपनिरूपणनी
पद्धतिओ १०७ वृत्तानुं पर-
परागत पठन ११७ वृत्तानां
मिश्रणोः उपजाति-वसंत २३३
शालिनी-मंदा. २३४ शालिनी-
स्रग्धरा २३४ मंदा-स्रग्धरा
२३५ वसंत-मंदा. २३६ वसंत-
स्रग्धरा २३६ अनुष्टुप-इंद्रवंशा,
वंशस्थ-शालिनी २३६ शालिनी
-वसंत-ग्राही २३७ शिखरिणी
-स्रग्धराना यति खंडोनुं २३८
शिखरिणी-मंदाक्रान्ताना यति-
खंडोनुं २३८ स्रग्धरा-मंदा-
क्रान्ताना यति खंडोनुं २३९
यतिखंडोनां मिश्रणोमांथी यता

छंदो परंपराप्राप्त पिगलो प्रमाणे

२४० - २४६ वृत्तविकास,

गुरुबहुलधी लघुबहुल तरफ २९१

-९३ आपणी वृत्तरचनानो

विलक्षण मेळ २९४ वृत्तने

ताल साथे संबंध नवी २९५

अर्वाचीन पिगलकारोनां मंत-

व्यो २९६ संगीत सावेनुं

इच्छामूलक साहचर्य २९७-९८

'वृत्तजातिसमुच्चय' २८८, ४२४

'वृत्तचंद्रिका' ५६७

'वृत्तदर्पण' ४५१, ४५२, ५५६, ५५७,

५६६, ५६७, ५६८

'वृत्तरचना' ८४, ८६, २८५, ३६२

'वृत्तरत्नाकर' १६, २३, २४, २८,

२९, ३०, ३५, ४०, ४२, ६७,

७०, ८०, ८९, ९०, ९७, १०७,

१२८, १३४, १३८, १४७,

३२०, ४२६, ५६०, ६६९

'वृत्तवार्तिक' ४०, ४१, १४९, ५६१

वृत्ता* ११६, १८९, ३८२, ३८३,

३८४, ३८५

वेग ३४३

वेगवती* ११५, ३८३

वेदकाळ २३७

वेदांगो १९

वेरालुछंद* ३३७, ४३४

वैकुण्ठधामा* ११४

वैतालीय* ५०, ८७, १२७, १२९,

१३१, १३२, १३३, १३४,

१३६, २०७, २२२, २६८, २९३,

४३५, ४३६; तेना स्वरूप-

निर्णयनी चर्चा अने उदाहरणो

१२९-३१

वैदिक छंदो ४६, ५२, ५३, ६४, ६६
वैश्वदेवी* ९५, १६०, २१४ २२३,
२५६, २९२

वैसारी* १३२, २४५, २९३

व्यंजन ८, ९, २१, २३, २७, ३५९
स्पर्श व्यंजन ४४ संयुक्त
व्यंजन ९

व्यंजनांत ८, १८, २१, २२, २४,
४५; -स्वर १५०

व्याकरण १९

जक्वरी* ७५

शब्दान्त ४१२; -यति ५४७

शरमा* २२०

शलोका ५९८

शंभु* ११३

'शाईरी' ५१२, ५१३, ५१४,
५१५, ५१६, ५१७, ५१९,
५२०, ५२१, ५२२, ५२७,
५२८, ५२९, ५३२, ५३४,
५३५, ५४७

'शाकुन्तल' १२५, १६५, ४२३,
४३३, ६७४

'शान्तिमुधा' ६७०

शाम्भ ४८, ८७, ३९१, ४१२, ५८८

शार्दूलविक्रीडित* ९४, ९५, १०३,
१०८, १५३, १६०, १६१, १६२,
१६८, १७२, १७३, १७४, १७७,
१८७, १९५, २१६, २१९, २२०,
२२२, २४१, २४३, २५४, २९२,
२९३

शालिनी* ६०, ७८, ९०, ९१ ९५,
१०३, १०८, १०९, १६०, १६२,
१६८, १७४, १७७, १८३, १९३,

१९८, २१४, २१६, २२३, २३४,
२३६, २३७, २५६, २५७, २६६,
२७१, २७३, २७४, २९१, २९२
अभ्यस्त शालिनी* १८३

शालिसूरी ३६२

शास्त्र १४

शास्त्री, वि० ना० ३४

शाह, अब्दुल लतीफ ४१५

शिक्षरिणी* ६, १४, ९४, ९५, १०३,
१५२, १५३, १६०, १६१, १६४,
१६५, १६७, १६८, १७३, १७४,
१७७, १७८, १७९, १८२, १८३,
१९४, १९८, २०७, २०८, २१५,
२१६, २२२, २२४, २३८, २३९,
२४१, २४३, २४६, २९२, २९६,
६७९, ६९० खंड शिक्षरिणी
१८३, १८४, २२४ शिक्षरिणीनो
मवो इलोकबंध १८३ अभ्यस्त
शिक्षरिणी १८३, १८४

शिखंडिनी* २४३

'शिशुपालवध' ३८

शीर्षा* १११

शुद्ध (अगेय) पद्य १९१, १९६

शुद्ध सैणोर* ४९७

शृंगलापद्धति २५२

शेअर ५१२

'शेकसपियरना नाटको' ६७४

'शेषनां काव्यो' १५३, ४०८

शेषा* ११०

शैथिल्य २७

शैल* ११२, ४५९, ५२२

शैलशिक्षा* १३४, १९०

शोभा छंद* २३८

श्येनी* ११६
 'श्रावणी मेलो' २४२
 श्री* ११०
 श्रुतबोध ३०, ७६, ८३, १०७, १४१,
 १४२, १४९
 श्रुति ३४२
 श्रुतिभंग २७८
 श्लेष ९६, ९७
 श्लोक ७२, १४९, १५२, १५३,
 १८८, २१८, २३०
 श्लोकपंक्ति, संवादनुं एकम-१५३
 श्लोकबंध १८१, २४२, २९८
 श्लोकभंग १५५, १५९
 षट्कल (-संधि, -रचना) ४४४,
 ४५४, ५२६, ५३१, ५७७, ५८१,
 ५८२, ५८७, ५८९, ५९०, ५९५,
 ५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०७,
 ६२१, ६२३, ६२४, ६२५, ६३५,
 ६३७, ६४८, ६५४, ६५५, ६५६,
 ६५७, ६६१
 षड्ज स्वर ११९
 षोडशी जातिरचना ५९९
 षोडशी रचनाओं ३९०, ४७७, ४८३,
 ५९७, -तेना लगात्मक छंदो
 ३८१-८३
 सतल्लणों* ४८९
 सत्यदेव मिश्र, पंडित ६४
 'सनतकुमारचरित' ३३७, ३३८
 'सनमनी शोध' ५१२
 संपल्लरो* ५०८
 सप्तकल (-रचना, -संधि) ११५,
 ३३९, ३५२, ४४३, ४९९, ५१८,

५१९, ५४६, ५९०, ५९१, ६२५,
 ६२६, ६२७, ६५०, ६५६, ६६१
 -रचनानुं परंपरागत स्वरूप
 ३२८-३३० सप्तकल रचनाओं
 ४६७-४६९ सप्तकलनी लगात्मक
 रचनाओं ४६९-४७२
 सम ७१, १३२, १३३
 समदाविलासिनी* १३५
 समनकुंठक* १३५, १३६
 सममात्रकादेश २७६, २७७, २७९,
 २८०, २८१, २८२, २८४, २८५
 समवृत्त ७४, १८७, २४३
 समानिका* ११०, ४४६, ४४८, ५३१
 समानी* २८, ३९, ११५
 समास ९६
 समुह्री* ११०
 सयतिक छंदो ७३, -वृत्तो ९० -
 ९५ (जुओ अनावृत्तसंधिवृत्त)
 सयतिक वृत्तना नवा श्लोकबंध
 १८५-१८६
 'सरस्वतीकिंठाभरण' ३६, ४२, ४३,
 सरस्वतीछंदनी चाल ६२८
 'सरस्वतीचन्द्र' ५२१
 सरसी* (पंचकावली। धृतश्री) १९५,
 २५०, २५३
 सरीज्* ५३४
 सरीज् छंद* ५३४
 सर्वगामी अथवा अग्रछंद* ११४
 सर्वया* ३५६, ४०१, ४०३, ४१२,
 ४१३, ४१८, ४३६, ४८४,
 ६०२, ६०३, ६१३ बावीसा
 सर्वया ६०१ छव्वीसा सर्वया
 ४३८ २८सो सर्वयो ४८९ २९सो

सर्वयो ४८४ त्रीसो सर्वयो ४८४
४८५, ४८६ ४९३, ६४०
एकत्रीसो, सर्वयो ३१२, ४०२,
४८४, ४८५, ४८६, ४८८, ४८९
बत्रीसो सर्वयो ३१२, ३१८,
४०१, ४०२, ४१७, ४८३, ४९२,
४९४ सर्वयो (डिगलनो)* ४८१

सहजा* २४६

संकर २३१, २३२

संकुति* ७५

संकेत शब्दो ९७

'संक्षिप्त भाषाप्रकाश वांगला व्याकरण'
५५४

संख्यामैळ ५०, ४८६, ५०८, ५०९,
५१०, ५४८, ५५९, ५६०, ५६१,
५६४, ५७७, ६८७

संगम २४७, २४८, २५१, २५२, २५४

नवा छंदो बनाववामां निमित्त-

भूत यता संधिओ २४७, २४८

संगीत ४, ५१, ५२, ११८, १२०,

१९८, २९५, २९७, ३४०,

३४१, ३४२, ३४३, ३४४,

३४५, ३४६, ३४८, ३५२,

३५६, ४५३, ४६६, ४७६,

५७५, ५७६, ५८३, ५८६,

५९२, ५९६, ५९७, ६७८

-अने तालतत्त्व ३४२, ३४४,

संगीतनां भिन्न भिन्न गीतो

'स्वरांकनो' साथे ३५०

संगीतमां वेग ३४३

'संगीतछंदोमंजरी' ३७९

'संगीतरत्नाकर' ४५, १२१, १२५,

५७५

'संगीतानुसार छंदोमंजरी' २९७

'संधपति समरसिंह रास' ३९३

संज्ञाणा, जहांगीर ४२३, ५४५

संजुक्ता (संगतिका)* ११२, ४६९

संज्ञा १५

'संदेशरासक' ३९९

संधि ४८, ५०, ५१, ६८, ९६, ९७,

९९, १०६, १२७, १३१, १३७,

१५२, १५७, १९२, १९३,

१९४, २०१, २०२, २०४,

२०६, २०८, २१५, २२०,

२२५, २२७, २३०, २३७,

२३९, २४७, २५०, २५२,

२५४, २६०, २६४, २८७,

२८८, २९०, २९३, २९४,

२९५, ३००, ३३९, ३४०,

३४१, ३४४, ३४५, ३५२,

३५५, ३५६, ३५७, ३६३,

३६५, ३६६, ३६७, ३७१,

३७२, ३७४, ३७६, ३७७,

३८०, ३८३, ३८४, ३८५,

३९८, ४१२, ४२३, ४२७, ४२८,

४३६, ४४३, ४४७, ४५६,

४६३, ४६४, ४६७, ४६८,

४७६, ४९१, ५०३, ५२०,

५४७, ५५१, ५५२, ५५३,

५५९, ५६०, ५७७, ५९७,

६६४, ६७८ - न्यास ७८

-संश्लेष ४७५ संधि विशे

के. ह. ध्रुव २०० - बर्वे २०५

संधिनी व्याख्या २१८ विविध

वृत्ताना संधिओ २१८ पृथ्वीना

संधिओ २१९; अयतिक वृत्ताना

२२१ सयतिकना - २२१,
 २२२ बन्नेना - २२३ बाबाह
 बाह संधि ३७८ दालदा संधि :
 जातिछंदोनो प्रकृतिभूत संधि ४६६
 एक संधि साथे बीजा संधिनो
 संवाद तेम विसंवाद ४७२-७५

संनिधि ९६

संप्रसारण ५४

संमिश्र छंद* ६२

संमोहा* ११०

संयुक्त व्यंजन ८, १८, २१, ३०, १८०

-स्वर ११, १८१

संयोग ८, ९, १०, १७, १८,

१९, २०, २१, २२, २७, ४१,

४२, ४३, ४४, ४५, १८० निबल

संयोग २७-नी निबलता ४४

संवाद १५१, १५३, १८२, १८३,

१९२, १९३, ४७२, ४७४,

५६५

संस्कृत ८, ९, १०, ४१, ४४, ४६,

१२१, १७८, ५७६-छंदःशास्त्र

१०६-पिगल १५२, १५९,

२३७, २४२, २४४ ३०७, ३५७,

५६०, ६६९-वृत्त १४, १२७,

१५५, १५९, २९४, ३५७, ३६६,

५७७-साहित्य ५७४

'संस्कृति' १८५

संहिता ९६

साक्षी ४०५, ४०६-मराठी चालनी

६४४

सार* ३००, ३०१

सारंग* १११, ४४८

सारंगी* ११३

सावकअडल* ४८०

सावझडो* ४९८

'साहित्य अने विवेचन' २२, ६९,

८५, ९०, ९१, ९३, १६२,

१९१, १९२, १९३, २०४,

२०७, २१०, २१६, २२७, २४७,

२४८, २५०, २५३, २६४,

२९६, ३२५, ३८३, ५५१, ५५५,

५५८, ६८५

'साहित्यदर्पण' ४०

'साहित्यमंथन' ६७९

सांणोर* ४८४ सुडद सांणोर ४८४,

४८५, ४८७, ४८८

जांगडो सांणोर ४८४, ४८७, ४८९

बेलियो सांणोर ४८४

सोहणो सांणोर ४८४

स्विरवर्ण ५८

सिलेबल १६, १७

सिंहचलो* ४८५

सिंहावलोकन ५०६, ५०७, ५१०

सुखदा (विष्णु सुरेश्वर)* ११४

'सुदामाचरित्र' ४१२

सुनीतिकुमार चट्टोपाध्याय ५५४

सुप्रतिष्ठा* ७४

'सुभाषितरत्नभांडागार' ८७

सुमुखी* ११२

सुवक्त्रा अथवा अचला* २४४, २४५

सुवग* ५०४

सुवदना* ९२, ९४, ९५, १६०, १९५,

२१६, २२२, २३९, २४२, २९२

सुवृत्ततिलक* ७०, ८०, १६५

सुंदरम् १७०, १८४

संदरी* २०७

सेनिका* ११२, ४४७, ४४८
 सेन्ट्सबरी ६६४, ६६५
 सेलार* ४८१
 सैतव १४५
 सॉनेट २३५, २३८, २३९, २६२,
 ४००
 सोमराजी* ११०
 सोरटो* ३१५, ४१४, ४१७, ४१८,
 ४३४, ४३५
 सौन्दरछंद* २२०
 'सौन्दरनन्द' १३९
 सौरभक* ३३८
 स्कंधक* ३२२
 स्नेहरश्मि १७०, १७२
 स्पेन्सर ६६६
 स्पेन्सेरियन स्टान्दा २३५
 'स्मरणसंहिता' ३२८
 'स्मृति' ८९
 सगधरा* ९२, ९५, ९९, १००,
 १५३, १६०, १६१, १७३,
 १७४, १७५, १७७, १९४,
 १९५, १९८, २१४, २१६,
 २२२, २२३, २२४, २३४,
 २३५, २३६, २३८, २३९,
 २४०, २४१, २४२, २४३,
 २५६, २७३, २९२, २९६, ६७९
 -नौ श्लोकबंध २४२
 सगिष्णी* ११२, ४५८, ४५९, ५१९,
 ५२६
 'स्रोतस्विनी' ९०
 स्वर १०, ११, १३, १९, २१, २२,
 २४, २५, २६, ४३, ४५,
 १२१, १२४, १२६, ३४१,

३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४९,
 ३५२, ३५९, ४३१ व्यंजनांत
 स्वर २५, २६
 स्वरमणित २७७
 स्वरभार ३
 स्वरांकन ३४६, ३४७, ३४८, ३४९
 -नी पद्धति ३४७
 स्वरित १२४
 स्वागता* ७६, ७८, ८४, ११८, १५१,
 २०३, २११, २२५, २२८,
 २६४, २६७, २८५, २९२
 वधित स्वागता* २५९

ह, ४२, ४४
 हकीम खंयाम ५१७
 हसज* ५१९, ५२१, ५२६, ५२७, ५२८
 हसज अष्टाव* ५२७
 हतवृत्त ४०
 हरमान याकोबी ३३७
 हरिगीत* २९६, ३००, ३०१, ३०४,
 ३२९, ३३०, ४६७, ४६८,
 ४७३, ५१९, ५४७, ६७७
 छब्बीसो हरिगीत ४६८ खंड
 हरिगीत ३२८, ३३०, ४६८ मिश्र
 हरिगीत ३२९ विषम - ३२८,
 ३५२, ४६८ हरिगीतना ताल
 ३०४

हरिगीतिका* ३००
 हरिणी* ९२, १६०, १६१, १७४,
 १७५, १७६, १७९, १९४,
 १९८, २१५, २१६, २१९,
 २२२, २२४, २४०, २९२
 हरिणी प्लुता* २६९
 हरिबुआ ५७१

हरिभद्रसूरि ३३७

हलायुध २१, २२, २४, २९, ३९,

५३, ६३, ७२, ८२, ९७,

११७, १३४, १४५, १४६,

१४७, १८८, १८९, २३०,

२३१, २४६, ३२०, ३२१,

४२७, ५६३

हंस* ११३, ४६९

हंसा* ११०

हंसाबहेन ६८३

हंसाबलो* ४८८

हंसी* ११३, २४३

हाफिज ५२८

हारिणी* २४१

हारी* ११०, ४५९

हालक* ३८०, ३८१, ३८३

हिन्दी ९, १७१, ३५७, ३७५, ३७८,

४१३, ४७७, ५०८, ५४८, ५४९,

६८७ - पिगल ४०९, ६०३

-साहित्य ३७८

हीर छंद* ३२३, ३२४, ३६३, ४४३

'हुन्नरखाननी चढाई' ३१२

हेमचंद्र ३८, ४१, ४३, ४४, ९७,

१३४, १३६, २३१, २३२,

२३३, २३८, २४४, २४५,

२४९, २५१, २५४, २५७,

२५९, २७२, २७७, २८३,

२८६, २८७, २९९, ३०८,

३०९, ३१०, ३२०, ३५८,

३६५, ३७८, ३९५, ३९६

'हेमलेट' ६८३

'हेमविमलसूरिकाण' ३९२, ३९४

हेमाचार्य ३९, ३२१

हेला* ३८९

हेलो* ५००

हृ ४२

'हृदयवीणा' ८३, २३३

ह्रस्व ८, १६, १७, १९, २०, ५२१

'A Vedic Grammar for
Students' 58, 60

'Bhagavat' 233

Blank Verse 664, 675

Diphthong 11

Epic 663

'Faerie Queene' 666

'Gujarati Language and Lite-
rature' 183, 200, 233, 266,
276, 296, 398, 440, 451'History of Classical Sanskrit
Literature' 63'History of Sanskrit Litera-
ture' 37

'Iliad' 666

Kymograph 13

Macdonell 58, 60, 141

'Manual of English Prosody'
664

M. Krishnamachari 63

'Paradise Lost' 666

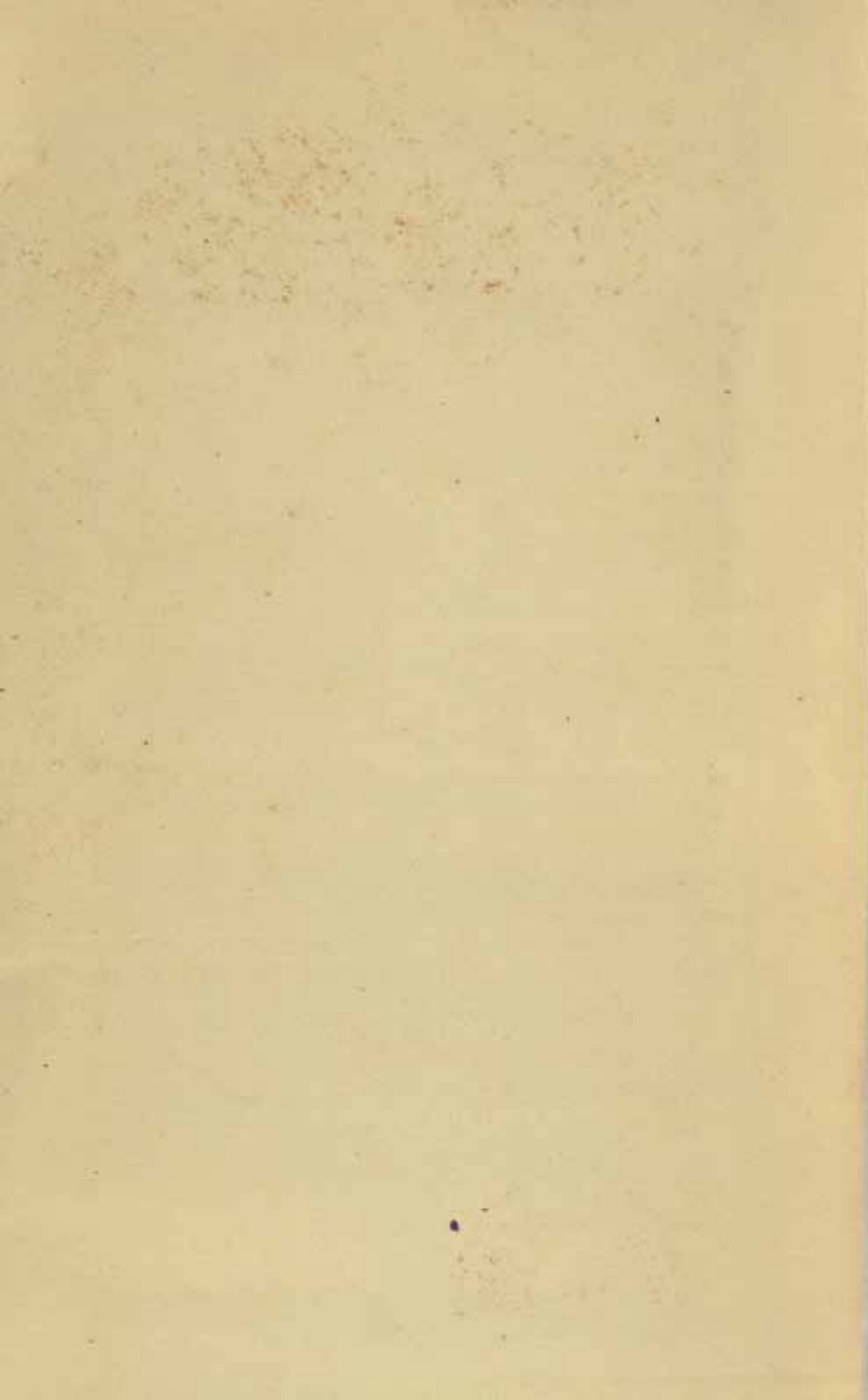
'Princess' 666

Rhythm 667

Syllable 16, 197

Symmetry 667

12
Gujarati > < Metres

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Catalogue No.

491.4765/Pat-15044

Author— Pathak, Ramnarayan Vishvanath.

Title— Brhat-pingala.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.